ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԳԻՏԱ-ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Աշխատասիրությամբ
Կ. Ա. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1961

XIII դարի հայ նշանավոր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը» Հայաստանի, Մերձավոր Արևելքի և մոնղոլների միջին դարերի պատմության ամենահիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկն է։ Կիրակոսի «Պատմության» ներկա գիտական-քննական բնագիրը պատրաստված է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ—«Մատենադարանում» պահպանվող շուրջ 30 ձեռագրերի և տպագիրների բաղդատության հիման վրա։

Աշխատությունն ունի ընդարձակ «Առաջաբան», որտեղ ներկայացված են Կիրակոս Գանձակեցու կյանքն ու գործունեությունը և պատմական-բանասիրական մանրամասն վերլուծության է ենթարկված նրա «Պատմությունը»։

Գիրքը նախատեսված է պատմությամբ զբաղվող գիտնականների, հայագետների և մոնղոլագետների համար։

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР —
«МАТЕНАДАРАН»

КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Текст подготовил и снабдил предисловием

К. А. МЕЛИК-ОГАНДЖАНЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1961

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

էջ

1 Առաջաբան . . . . Ե
ա. Կիրակոս Գանձակեցու կյանքը և գրական-հասարակական գործունեությունը . . . . Ե
բ. Կիրակոս Գանձակեցու գրական ժառանգությունը և Հայոց պատմության հորինվածքի ու ամբողջականության հարցը . . . . ԻԸ
գ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության աղբյուրները . . . . Խ
դ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը որպես ԺԳ դարի մյուս պատմագիրների երկերի սկզբնաղբյուր . . . . ԾԹ
ե. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության գրական-գեղարվեստական արժեքը . ԿԶ
զ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության պատմագիտական արժեքը . . . ՀԶ
2. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության տպագիրներն ու ձեռագրերը . . . . . ՂԲ
ա. Տպագիրներ . . . . ՂԲ
բ. Ձեռագրեր . . . . ՂԴ
3. Կիրակոս Գանձակեցու ձեռագրերի ու գործածած տառանշանների համառոտ ցանկ . . . . ՃԻԱ
4. Մատենագիտություն . . . . ՃԻԲ
5. Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ 3
Ա. Համառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա 10
Բ. Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ 121
Գ. Վասն թագաւորութեանն Լևոնի, որ ի կողմանս Արևմտից 154
Դ. Վասն իշխանացն, որ յԱրևելս Հայաստանեայց Զաքարէին և Իւանէի եղբօր նորին 162
Ե. Վասն ժողովոյն, զոր արար Զաքարիա վասն խնդրոյ ինչ իրաց 166
Զ. Վասն կաթողիկոսին Աղուանից գալոյ առ մեծ իշխանն՝ նեղեալ յայլազգեացն 178
Է. Վասն վարդապետացն երևելեաց որք էին ի կողմանս Վասպուրականի 183
Ը. Վասն մահուան Զաքարէի զօրավարի 185
Թ. Վասն Լևոնի արքային և վախճանի նորա 187
Ժ. Համառօտ հիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից, ընդ նմին ըստ ժամանակագրութեան 192
ԺԱ. Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն և փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց . 201
ԺԲ. Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղև զօրացն 204
ԺԳ. Վասն վարդապետին Մխիթարայ, թէ ուստի էր և կամ որպիսի ոք 207
ԺԴ. Վասն շինութեան վանիցն Նորն Գետկայ 211
ԺԵ Թէ ո՛յք էին, որք երևելիք յաշակերտսն նորա 217
ԺԶ. Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ՝ որ Գոշն կոչի 219
ԺԷ. Վասն որք յետ նորա կալան զառաջնորդութիւն վանիցն 221
ԺԸ Վասն սուլտանին Ջալալադնին և կոտորելոյն զզօրսն վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուին 224
ԺԹ. Վասն կորստեան սուլտանին Ջալալադնի և բառնալոյ նորա յերկրէ 228

Ի. Թէ ո՛րպէս ել Թաթարն ապականել զաշխարհս ամենայն · · · · · 231
ԻԱ. Վասն աւերման քաղաքին Գանձակայ · · · · · 235
ԻԲ. Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի նոյն զօրացն · · · · · 237
ԻԳ. Վասն առման քաղաքին Շամքորոյ · · · · · 241
ԻԴ. Վասն գերութեան վարդապետին Վանականայ և որոց ընդ նմա · · · · · 243
ԻԵ. Վասն աւերման քաղաքին Լոռոյ · · · · · 255
ԻԶ. Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին · · · · · 254
ԻԷ. Վասն քաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նոցա · · · · · 258
ԻԸ. Վասն աւերածին Կարուց · · · · · 260
ԻԹ. Վասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ խաղանն յԱրևելս · · · · · 262
Լ. Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ, և վասն բարեպաշտի իշխանին Ջալալին · · · · · 267
ԼԱ. Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց · · · · · 269
ԼԲ. Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին բացայայտութիւն սակաւուք · · · · · 271
ԼԳ. Վասն Ռաբանին Ասորւոյ · · · · · 276
ԼԴ. Վասն աւերման Թէոդուպօլեայ · · · · · 278
ԼԵ. Վասն պատերազմին որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ թաթարն · · · · · 281
ԼԶ. Վասն թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեցաւ · · · · · 284
ԼԷ. Վասն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնին, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն կիլիկեցւոց · · · · · 286
ԼԸ. Վասն թագաւորութեանն Դաւթի · · · · · 288
ԼԹ. Վասն կոչելոյն ի մեծ դուռն զկաթողիկոսն Աղուանից զտէր Ներսէս · · · · · 290
Խ. Վասն ասպատակելոյ նոցա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց · · · · · 292
ԽԱ. Վասն կանոնական հրամանաց կաթողիկոսին Հայոց Կոստանդնի · · · · · 293
ԽԲ. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական · · · · · 295
ԽԳ. Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի · · · · · 301
ԽԴ. Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն · · · · · 312
ԽԵ. Վասն թագաւորաց Վրաց երթալոյ առ ղանն · · · · · 314
ԽԶ. Վասն երթալոյ առ ղանն Սմբատայ զօրավարին Հայոց և որդւոյ Պիաթաղին սուլտանին · · · · · 317
ԽԷ. Վասն կոտորածին զոր արար զօրն թաթար յաշխարհին Վրաց · · · · · 318
ԽԸ. Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի · · · · · 321
ԽԹ. Վասն զիւին՝ որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի · · · · · 328
Ծ. Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, թէ ի հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ի հօրէ և յորդւոյ · · · · · 329
ԾԱ. Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց · · · · · 333
ԾԲ. Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին · · · · · 338
ԾԳ. Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ · · · · · 344
ԾԴ. Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ · · · · · 348
ԾԵ. Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին · · · · · 356
ԾԶ. Վասն մարախին որ եկեր զաշխարհս · · · · · 359
ԾԷ. Վասն աշխարհագրին որ եղև հրամանաւ Մանգու ղանին · · · · · 361
ԾԸ. Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու ղանն · · · · · 364
ԾԹ. Վասն կոտորածին յերկրին Հոռոմոց · · · · · 372
Կ. Վասն աւերածոյն Բաղդատայ · · · · · 377
ԿԱ. Վասն աւերածին Մարտիրոսաց քաղաքին · · · · · 584
ԿԲ. Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խորին Ասորւոց · · · · · 387
ԿԳ. Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին · · · · · 389
ԿԴ. Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի և որդւոյ նորա Զաքարէի · · · · · 393
ԿԵ. Վասն մեծ պատերազմին որ եղև ընդ միմեանս Հուլաւուին և Բերքային · · · · · 394

6. Ժամանակագրական տախտակներ · · · · · 401
7. Ցանկ անուանց · · · · · 407

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ա

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր հին ու միջնադարյան հեղինակներից, մասնավորապես պատմագիրներից, շատ քչերն են, որ ինքնակենսագրական տեղեկություններ են հաղորդում իրենց երկերում։ Այս սակավաթիվ հեղինակների շարքին է պատկանում նաև Կիրակոս Գանձակեցին։

Ինքնակենսագրական այդ վկայությունները հեղինակի կողմից նախօրոք ծրագրված և սիստեմի վերածված տեղեկություններ չեն, որոնք գալիս են ներկայացնելու նրա կյանքի զանազան փուլերն ու դրվագները, այլ ի միջի այլոց ասված, ընդհանուր շարադրանքի մեջ անցողակի «լեզվից փախցրած» խոստովանություններ, որոնցով նա, կարծես, ընթերցողի հետ խաղաղ զրուցելով՝ ցանկանում է իր կյանքի օրինակով այս կամ այն իրադարձության տարեթիվը ճշտել, կամ ցույց տալ իր մասնակցությունը, կամ կատարած դերը տվյալ ժամանակամիջոցում։

Ի մի հավաքելով այդ թռուցիկ խոստովանությունները, ակնարկությունները, ինչպես և ժամանակակիցների վկայությունները նրա մասին, կարելի է ընդհանուր գծերով հյուսել մեր պատմագրի կյանքի վազքը՝ մանկությունից սկսած մինչև խոր ծերություն։ Կիրակոսի մեր հյուսած կենսագրականը, խոստովանում ենք, դեռևս շատ թերի է և կարոտ է նորանոր փաստերի, վկայությունների և ճշտումների, մի բան, որ հնարավոր կլինի ստուգել, ճշգրտել և լրացնել միայն հետագայում, երբ լույս աշխարհ հանվեն և հանրության սեփականություն դառնան աշխարհիս բոլոր խոշոր կենտրոններում, զանազան մատենադարաններում կուտակված մեր հարուստ հողևոր ժառանգության գրական-կուլտուրական հուշարձանները։

Մեր պատմագրի «Գանձակեցի» մականունը մատնում է նրա ծննդավայրը։ Նա «Գանձակեցի» է։ Սակայն «Գանձակեցի» ասելով՝ չպետք է անպայման հասկանանք Գանձակ քաղաքը։ Կիրակոսը, ինչպես և Հովհաննես Սարկավագը, Ալավկա որդի Դավիթը և Թոքակերի որդի Գրիգորը ոչ թե բնիկ Գանձակ քաղաքից են, այլ «յաշխարհէն Գանձակայ», այսինքն՝ Գանձակի «աշխարհից»՝ երկրից կամ գավառից։ Եվ իսկապես, խոսելով Մխիթար Գոշի և Արքայություն քահանայի ծննդավայրի մասին, Կիրակոսն ասում է՝ «Հռչակաւոր այրն (իմա՝ Մխիթար Գոշը)... էր ի քաղաքէն Գանձակայ», *մինչդեռ պատմելով վերը հիշված*

ոչ նվազ հռչակ ունեցող վարդապետների մասին՝ նա շեշտում է, որ «սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»,—ավելացնում է նա։ Մեր կարծիքով, եթե Կիրակոսը Գանձակեցի, իմա՛ բնիկ Գանձակ քաղաքից լիներ, ապա նա «ուստի և ես» նախադասությունը կկցեր այն պարբերությանը, որտեղ խոսում է Մխիթար Գոշի և Սրբայության քահանայի ծննդավայր Գանձակ քաղաքի մասին։

Մեր այս ենթադրությունն ամրապնդվում է և ավելի հաստատուն, անառարկելի դառնում այն պատմական իրադրությամբ, որ մեր «մեծիմաստ» և «հանճարեղ» Հովհաննես Սարկավագը, որին Կիրակոսը համարում է «յաշխարհէն Գանձակայ», ըստ Վարդան Արևելցու վկայության՝ «ի գաւառէն Փառիսոսոյ» է*, կամ ինչպես հաղորդված է նրա կենսագրության մեջ, «սա (իմա՛ Հովհաննես Սարկավագը,— Կ. Մ.-Օ.) ...գաւառաւ ի Փառիսոսոյ»**։

---

* Մեծին Վարդանայ... Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 159։

** Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 19—20։

Կենսագրության մեջ այս պարբերությունը ճիշտ տպագրելով («Հանդէս բանի վասն երանեալ առն Աստուծոյ Սարկաւագին կենաց և մահուն», անդ, էջ 119), սխալ է բացատրել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը՝ համարելով «գաւառաւ ի Փառիսոսոյ» ոչ թե Հովհաննես Սարկավագի համար ասված, այլ նրա քեռու, քեռին էլ, դարձյալ ըստ Ա. Աբրահամյանի բացատրության՝ նույնացվել է Ուռճացի վարդապետի հետ (անդ, էջ 20—21), սա էլ իր հերթին նրա «ուսուցիչն է հանդիսացել» Հաղբատում և «հաւանական է, այդ միաբանության անդամ է հանդիսացել»,—ավելացնում է Ա. Աբրահամյանը, մեջ բերելով կենսագրականի հետևյալ խոսքը՝ «...սնեալ և դաստիարակեալ (Յովհաննէսն) առ քեռւոյն իւրոյ ի վանսն Հաղբատ» (անդ, էջ 23)։ Կենսագրականի մեջ պարզ ասված է՝ «սա (իմա՛ Հովհաննեսը)՝ ի մանկական տիոց և ի խանձարրոց... սնեալ և դաստիարակեալ առ սրբասնունդ քեռւոյն իւրոյ ի վանսն Հաղբատ՝ գաւառաւ ի Փառիսոսոյ», այսինքն՝ Հովհաննեսը ծնընդյամբ Փառիսոսի գավառից է և դաստիարակվել է իր քեռու մոտ Հաղբատում։ Քեռու անունն անհայտ է։

Սկզբնապես Հովհաննեսը «տուաւ ի վարժս երաժշտական հոգևոր ուսմանց և ապա յերևման մեծին ի նմա ծածկելոյ գանձին, աւանդեցաւ և յանձնարարաւ ի քեռւոյն իւրմէ Ուռճացի վարդապետին» (անդ, էջ 119)։ Ուրեմն, Հովհաննեսի առաջին ուսուցիչներից մեկն է եղել Հաղբատում նրա հարազատ քեռին (անունն անհայտ), հետագայում նա իր քեռու կողմից հանձնարարվում է Ուռճացի վարդապետին։ Այս պարզ, մեկնաբանություն ոչ կարոտ բնագիրը Ա. Աբրահամյանի գրչի տակ մեծապես մթագնվել է։

Ո՞վ է Հովհաննես Սարկավագի ուսուցիչ Ուռճացի վարդապետը։

Ուռճացի վարդապետը, ամենայն հավանականությամբ, Գեորգ վարդապետ Ուռճացին է, որի մասին մեծ գովասանքով են խոսում Վարդան Արևելցին և մանավանդ Մատթեոս Ուռհայեցին։ «Ի հինգ հարիւր քառասուն թուին (1091 թ.) մեռաւ... սուրբ և մեծ գիտնական Գէորգ վարդապետն Հայոց, և թաղեցաւ ի Կամրջաձոր առ Սամուէլ վարդապետի»,—ասում է Վարդան Արևելցին (էջ 142—143)։ «Դարձեալ յայսմ ամի (ՇԽԲ=1093 թ.) մեռանէր վարդապետն Հայոց Գէորգ, որ կոչեցաւ Ուռճեցի, որ էր լուսաւորիչ տանս Հայոց և աղբիւր մշտնջենաւորուղխ վտակաց և լեզու հրեղէն հոգւոյն Ներկեալ. սա ուսմամբ և աստուածային շնորհօքն էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ վարդապետացն յունաց... սա սքանչելի վարուք կատարեաց զընթացս իւր. և էր ամաց հարիւրից, և թաղեցաւ ի մեծ անապատն Կարմնջաձոր, մօտ ի գերեզմանն Սամուէլի վարդապետին և Խաչկայ, որ էր երաժիշտ ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց. և եղև սուգ ի վերայ ամենայն երկիւղածացն Աստուծոյ, զի զրկեալ եղեն յայնպիսի լուսաւոր վարդապետէն» (էջ 244—245)։

Ո՞րտեղ է գտնվում Ուռճը. ինձ հայտնի չէ։ Գուցե դա Ո՞ւրծն է, որն ըստ Մ. Չամչյանի «գաւառ փոքր յերկրին Բաղաց»։ Այդ դեպքում ենթակա է սրբագրության՝ «Ուրծացի»։ Գեորգ վարդապետ Ուռճացին թաղված է 10-րդ դարի առաջին կեսին Արշարու-

Բայց Հովհաննես Սարկավագը համարվել է նաև Հաղբատացի, որովհետև նա այնտեղ «սնաւ և վարժեցաւ», կամ Անեցի, զի, ըստ կենսագրի՝ նա ամենուրեք շահմարանած դիտությունը* «բերէր ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի»**։ *«Ընդգծված բառերից,—ասում է Մ. Աբեղյանը,—կարելի է հետևցնել, որ Սարկավագ վարդապետն Անեցի է եղել։ Բայց նրա ծնողները կարող էին Փառիսոս գավառից լինել և Հովհաննեսի մատաղ մանկության ժամանակ Անի տեղափոխված, և Հովհաննեսն այստեղ մեծացած ու սնված, ուստի և Անին նրա համար կարող էր համարվել «քաղաք իւր և տեղի սննդեան»***։ Նա նույնպես հավանական է համարում, «որ գանձակեցիները (ո՞ր գանձակեցիները,— Կ. Մ.-Օ.) նշանավոր վարդապետներին տեղական փառասիրությամբ կապած լինին իրենց կողմերի հետ»****։ Մ. Աբեղյանի այս «հավանական» կարծիքը մենք անհավանական ենք համարում, որովհետև չի կարելի մի շարք աղբյուրների վկայությունները միմիայն գանձակեցիների փառասիրությամբ բացատրել։ Մի այլ տեղ հենց ինքը՝ Մ. Աբեղյանը, կարծես, ենթարկվում է գանձակեցիների այդ «տեղական փառասիրության»— սնափառ զգացմունքներին, երբ՝ խոսելով Վարդանի «Արևելցի» մականվան մասին, գրում է՝ «նրա (իմա՝ Վարդանի) Արևելցի կոչումից երևում է, որ նա* Արևելյան Հայաստանից է եղել, հավանորեն Գանձակ քաղաքից կամ նրա շրջականերից»*****։ *Մ. Աբեղյանի վերջին ենթադրությունը շատ հավանական է։ Հակառակ դեպքում ինքնաբերաբար հարց է առաջանում, թե ինչու այդ «փառասեր» գանձակեցիները գանձակեցի չեն անվանում Թոքակերի որդի Գրիգորից կամ Ալավկա որդի Դավթից ոչ պակաս նշանավոր վարդապետ Վանականին, որն իր հիմնադրած Խորանաշատ վանքով, վանական դպրոցով և աշակերտներով մեծ հռչակ է վայելած եղել այն դարաշրջանում։ Ըստ Մ. Աբեղյանի պետք է Վանականն էլ՝ արևելցիների-գանձակեցիների կողմից այնքան մեծարված՝ «համբաւատենչ և արդիւնական, փառաւորեալ» (Վարդան), «աստուածահաճոյ», «բազում որդիս ի փառս ածեալ», «մեծիմաստ և առատամիտ» (Կիրակոս), «իբրև զարեգակն» (Գրիգոր Ականցի) փայլող Վանական վարդապետը նույնպես Գանձակեցի հորջորջվեր։ Նման հորջորջումներ այդ վարդապետի մասին, հարկավ, մենք չենք գտնում մեր մատենագրության մեջ։*

Հայ հին մատենագրության մեջ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը միակ հեղինակը չէ, որ մի քանի հորջորջումներ ունի՝ Փառիսոսցի, Գանձակեցի, Հաղ-

---

նիքում (Երասխաձոր) հիմնարկված կամրջաձոր վանքում, այսինքն՝ դարձյալ Մեծ կամ Արևելյան Հայքում։ Գեորգ վարդապետ Ոսնացին մեծահռչակ գիտնական և ուսուցիչ է եղել։ Ապրելով համարյա մի դար, մինչև 1091—1093 թթ.՝ նա մանկավարժական-վարդապետական եռանդուն գործունեություն է ծավալել Արևելյան Հայաստանում, ուստի զարմանալու բան չկա, եթե նրան աշակերտած լինի մեծիմաստ Հովհաննես Սարկավագը, որը վարդապետից 40—45 տարով փոքր եղած պիտի լինի։

* Ա. Աբրահամյան, *Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 21, 124։ Տե՛ս նաև Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 307։*

** *Նույն տեղում, էջ 20, 120։*

*** Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 533։ «Ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան» պետք է հասկանալ ոչ թե ծննդավայր և սննդավայր, այլ միայն և միայն սննդավայր, այսինքն՝ «ի քաղաք և տեղի սննդեան իւր»։*

**** Մ. Աբեղյան, *անդ, էջ 533։*

***** Մ. Աբեղյան, *անդ, էջ 200։ (Ընդգծումը մերն է,—*Կ. Մ.-Օ.)։

քատացի կամ Հաղբատցի, կամ Անեցի: Կան նաև ուրիշները, որոնք երկու-երեք և ավելի մականուններ ունեն, օրինակ, Վարդան Մեծը, որը բացի այդ մակդիրից՝ չնայած նրա ծննդավայրի անհայտ լինելուն, կոչվում է՝ «Վարդան Արևելցի», որ ներկայումս ընդունված է, «Վարդան վարդապետ Աղուանից», կամ «Վարդան վարդապետ Գանձակեցի» և այլն: Նա կարող էր կոչվել և, հավանորեն, կոչվել է թե՛ «Անդրեցի», քանի որ նա մի շարք տարիներ այդտեղ է բնակվել, իր հիմնարկած դպրոցը ղեկավարել՝ գիտություն ավանդելով բազմաթիվ աշակերտների և գրելով իր աշխատություններից մի քանիսը, և թե՛ այլ մենաստանների անուններով, որտեղ նա անց է կացրել իր կյանքի այս կամ այն շրջանը և մեծ հռչակ վաստակել իր գիտության համեմատ: Մխիթար Գոշն էլ մի քանի հորջորջումներ ունի՝ Գետիկցի, Արևելցի, Գանձակեցի և այլն:

Եթե վերոհիշյալ տեսագծով քննության առնելու լինենք Կիրակոսի մականվան հարցը, ապա պիտի կանգնած մնայինք մի շարք բարդությունների առաջ: Այստեղ մեզ օգնության է հասնում ինքը հեղինակը՝ Կիրակոսը, որը ճշտում է իր ծննդավայրը՝ «յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»: Բայց ի՞նչ է նշանակում այդ. ինչպե՞ս բացատրենք «յաշխարհէն Գանձակայ» և ի՞նչ են ասում Պատմության ձեռագիր օրինակները:

Եթե Կիրակոսի մականվան հարցը քննելու և ճշտելու լինենք ըստ Պատմության ձեռագիր օրինակների, ապա պիտի ասենք, որ 1. Ոչ մի տեղ չի հիշատակված նրա Գանձակեցի մականունը. ընդհանրապես նա հիշվում է որպես Կիրակոս՝ առանց մականվան և 2. Ձեռագրերի մեծագույն մասը (շուրջ 25 ձեռագիր) ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թևացեալ. արարեալ (նաև որոշ ՁՁ-ների մեջ՝ թուացեալ. ասացեալ) Կիրակոսի (bejqv Կիւրակոսի) ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»*: Եթե Պատմության խորագրի մասին դատելու լինենք ըստ ձեռագրական տվյալների, որն, անշուշտ, կազմված պիտի լինի Կիրակոսից հետո, քանի որ դժվար թե նա իր մասին գրեր «ընտրեալ» կամ ինչպես stv ումեն «մեծ և ընտրեալ», ապա Կիրակոսի անունն ու գործը անմիջականորեն կապվում է Գետկա վանքի, քան «Գանձակի աշխարհի» հետ: Հետևաբար նա ամենայն իրավունքով կարող էր հետագա սերունդների կողմից կոչվել Գետիկցի, կամ Գետկացի կամ Գետակեցի (տ. Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս Աղբար, Բ, 448), ինչպես և իսկապես կոչվել է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք այն, որ Նոր Գետիկի արձանագրություններում մի երկու անգամ հիշվում է Կիրակոս վարդապետի անունը՝ մեկ դեպքում իբրև նվիրատու, երկրորդում՝ իբրև միջնորդ ժողովրդին աթոռահարկից ազատելու համար**: Բայց Կիրակոսը կարող էր հորջորջվել նաև Արևելցի, ինչպես Կիրակոսի սնընդակից «իմաստուն և հանճարեղ» Վարդան Արևելցին, նախ՝ այն պատճառով, որ «աշխարհն Գանձակայ», իրոք, գտնվում է Հայաստանի արևելքում ու սահմանակցում է Աղվանքին և երկրորդ՝ Արևմտյան Հայքի կամ Հայաստանի հայ ազգաբնակության համար Մեծ Հայքն՝ ներառյալ Աղվանից տան սահմանակից հայաբնակ վայրերը կոչվում էին «Արևելից

---

* Տես մանրամասն էջ Լ—ԼԱ:

** Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, վկայակոչելով Գոշավանքի—Գետիկի վանքի այդ արձանագրությունը, թվագրում է այն 1211 թ. փոխանակ 1260 թ.: Նրա շփոթության աղբյուրն է եղել «Ազգագրական հանդես», Ժ., էջ 24:

աշխարհ»*, «կողմանք Արևելից»**, կամ սոսկ «Արևելք»*** («Եկեալ վարդապետն Վարդան... յԱրևելս, և շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց», «եկեղեցիք Արևելից», «իշխանք Արևելից»)։ Կիրակոսն իր գործունեությունը ծավալել է գլխավորապես «Արևելքում», համարվել է «Արևելից եկեղեցւո» վարդապետ, ապա ուրեմն նա բնականաբար և տրամաբանորեն կարող էր նաև Կիրակոս Արևելցի կոչվել։

ԺԲ և ԺԳ դարերի մեր մատենագրության, ինչպես և վիմական տարեգրության մեջ հիշվում են Կիրակոս անձնանունը կրող մի շարք վարդապետներ։ Սակայն նրանցից մի երկուսի տարեգրությունները մոտավոր ճշտությամբ այնպես են զուգադիպում իրար, որ աներևակայելի է դառնում կամ նրանց տարբեր անձնավորություններ — հեղինակներ լինելը, կամ կասկածի տակ են առնվում նրանց մասին հաղորդված թվագրությունները։ Այսպես, օրինակ, «Արևելցի» է կոչվել և Կիրակոս Երզնկացին, ԺԳ դարի մատենագիրը, որն իր կյանքը մեծ մասամբ անց է կացրել Կիլիկիայում և այնտեղ էլ մեռել է (1272 թ.) բայց Հակոբ Կարնեցին ասում է, թե գերեզմանը գտնվում է Երզնկայի մի եկեղեցում)։ «Ըստ Նշշ. էջ ԽԱ սա կոչվում է նաև Արևելցի»...****։ Ահա այս Կիրակոս Երզնկացուն—Արևելցուն վերագրում են նաև «Յայսմաւուրքը», որ սա հորինած պիտի լինի ՉԺԸ. (1269) թվականին։ Սակայն այդ միևնույն «Յայսմաւուրքի» հորինումը վերագրում են նաև Կիրակոս Արևելցի-Գանձակեցի պատմագրին։ Եվ դա միանգամայն հավանական են համարում Ղ. Ալիշանը և այլ բանասերներ, որոնք հենվում են Կիրակոս Արևելցու «Յայսմաւուրքի» հիշատակարանի վրա, որը նույնությամբ մեջ ենք բերում. «Յուսովն աստուծոյ և սիրով սրբոց նորա, նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի միասին հաւաքեցի զտօն սրբոցս աստուծոյ՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց։ Գրեցի և պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմաւուրացն***** և խառնեցի ընդ նախակարգսն։ Եւ աղաչեմ զտօնողսդ և զգրողսդ՝ գրել և զայս յիշատակ բանիս... Եւ եղև իրակութիւնս այս ի թուիս ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ, և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում ասարտն եղև ի փառս աստուծոյ, յաւիտեանս. ամէն։

Եւ ճառք որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝ հարիւր և եօթանասուն...»******։

«Յայսմաւուրքի» մի այլ ձեռագրի մեջ կա հետևյալ հիշատակագրությունը՝ «ԶԿիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանից Գետկցի զյարմարիչ և զնուսաւորիչ այսմ կտակիս»*******։

---

* Կիրակոս, էջ 302։

** Կիրակոս, էջ 366 կամ «զբեցին ի կողմանս Արևելից ի Մեծ Հայք». անդ, էջ 315, 330 և այլուր։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 168—170, 311 և այլուր։

**** Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, Երևան, 1944, էջ 624—625։ Տե՛ս անդ նաև համապատասխան վկայությունները, որոնք անհրաժեշտ է զտել և վերագրումները ճշտել։

***** «Իրմէ առաջ գրված Յայսմաւուրաց մեջ» Ղ. Ա.։ Թվում է, այստեղ խոսքը վերաբերում է այն «Յայսմաւուրք»-ին, որ կազմել է նույն Վանական վարդապետի աշակերտ տեր Իսրայելը։

****** Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

******* Մ. Ավգերյան, Լիակատար վրք. սրբ., ԺԱ, էջ ՀԶ. որի հիշած անծանոթ «Յայսմաւուրքը» Վիեննայի № 219 ձեռագիրն է։ Տե՛ս Տաշյան, Ցուցակ, էջ 559—567, «Յայսմաւուրք», ՌԽ— 1591 թ.։

Եթե սկզբնապես թվում էր, թե Կիրակոս վարդապետ Երզնկացին է «Յայսմաւուրքի» հեղինակը, ապա նախորդ հիշատակարանի համաձայն՝ նա արդեն համարվում է «Արևելցի», իսկ վերջին հիշատակագրության մեջ ավելի է կոնկրետանում նրա արևելցի լինելու հանգամանքը, երբ այնտեղ ընդգծվում է, որ նա «Արևելցի ի վանաց Գետկցի» է, այսինքն՝ հաստատվում է վերը հիշածս հորջորջումը և Կիրակոսի Պատմության խորագիրն ըստ ձեռագրների՝ «Համառօտ Պատմութիւն... Կիրակոսի վարդապետի... արարեալ ի հռչակաւոր ուխտն Գետկայ»։ Այլ խոսքով ասած՝ այս հիշատակագրությամբ էլ կրկին հաստատվում է Կիրակոսի Գետիկցի հորջորջումը։

Հիշատակարանիս պատկանելը Կիրակոս Գանձակեցու-Արևելցու-Գետիկցու գրչին կողմնակի կերպով հաստատվում է նաև հիշատակարանի և Պատմության ոճերի ու դարձվածքների համեմատությամբ և նույնությամբ։ Այսպես, օրինակ՝

Հիշատակարան	Պատմություն
...«Նուաստ ոգի Կիրակոս»	«յոգիս Կիրակոսի» (333)
...«Եւ աղաչեմ զամենեսեան և ըզ-գրողսդ՝ գրել և զայս յիշատակ բանի, զի և դուք գրեսջիք ի գիրն կենաց...»։	...«Աղաչեմք զկնի եկեալսդ ոչ արտաքսել զաշխատութիւնս մեր ...և ձեզ թողուլ յիշատակ ապագայիցն» (էջ 10)։

Կիրակոս Գանձակեցին սիրում է իր ընթերցողներին տեղեկություններ հաղորդել իր գրական երկի մասին, թե երբ է սկսել գրել, կամ ավարտել, կամ քանի տարեկան է եղել նա երկը ձեռնարկելու կամ ավարտելու ժամանակ։ Նույն այդ գրական եղանն է կիրառում նաև հիշատակարանի հեղինակը։

Հիշատակարան	Պատմություն
«Եւ եղև իրակութիւնս այս ի թուին ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ, և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղև ի փառս աստուծոյ»։	«Եւ յորժամ եղև այս գծագրութիւնն, որ յայսմ վայրի ի ՈԴ թուականին, ի Հայոց թագաւորութեանն, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, Հեթմոյ բարեպաշտի և ի զօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի... և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի» (էջ 278)։

Ինչպես տեսնում ենք, զուգադրվող աղբյուրների հեղինակների ժամանակագրական եղանը միևնույնն է. երկուսն էլ պատմական-գրական իրականությունը կապում են իրենց կյանքի, հասակի հետ։ Դա մի գրական եղան է, որ շատ սակավ է հանդիպում մեր հին մատենագրության մեջ (համմտ. Գրիգոր Նարեկացի)։ Այս գրական հուշարձանների մեջ ոչինչ չի փոխվում այն բանից, որ մի դեպքում աշխատությունն ավարտելու տարին է կապում իր հասակի հետ, մյուս դեպքում՝ աշխատությունն սկսելու տարին։

«Յայսմաւուրքի» հավելման-լրացման աշխատանքը երկար ժամանակ է խլել Կիրակոսից։ Ղ. Ալիշանի հրատարակած հիշատակարաններից մեկի մեջ ասված է. «Համարձակեալ ես նուաստ ծառայ ծառայիցն Քրիստոսի Կիրակոս վարդապետ ի թուականին Հայոց ՉԲ աշխատեալ յաւելի ի նախակարգեալ Տօնապատճառս համառօտս հարիւր և երկոտասան (այլ օր. հարիւր եօթանասուն),

հաւաքեալ յաստուածաշունչ գրոց, ի պայծառութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ և մեզ տօնողացս ի բարեխօսութիւն... Ջիղձս և զփափագ արտասանութեան այսմ (երկու) սուրբ վարդապետք լցին՝ Վահրամ և Ստեփաննոս, զի գրեսցեն ի գիրն կենաց, զոր սկսաք ի վանքն Կողայ»*։

Այս զույգ հիշատակարանները, ասես, իրար լրացնում են. մեկով Կիրակոսը հայտնում է, թե երբ է սկսել իր աշխատանքը, այն է՝ «ի թուականին հայոց ՉԲ», մյուսով, թե երբ է ավարտել «Յայսմաւուրքը» լրացնելու աշխատանքը, այն է՝ «ի թուին ՉԺԸ», հետևաբար նա անհրաժեշտ նյութը հավաքել է «յաստուածաշունչ գրոց» մոտ 16 տարի, ամենայն հավանականությամբ, բավականաչափ տևական ընդմիջումներով։

Վկայակոչածս հիշատակարանների մեջ առկա է մի կարծեցյալ հակասություն, այն է՝ մեկի մեջ խոսվում է «Տօնապատճառ» լրացնելու մասին, մյուսի՝ «Յայսմաւուրք»։ Այս հակասությունն էլ հմտորեն վերացնում է բազմիմաց Ղ. Ալիշանը։ «Յայսմաւուրաց» ձևանալեն և անվանելեն առաջ հարմար էր այդպիսի հավաքումը կոչել հնագույն կարգաւորյալ գրոց անվամբ մի՝ Տոնական, Տոնանամակ, Տոնապատճառ, Տոնական և այլն»**։

Եզրափակենք մեր խոսքը։

Մեզ թվում է, որ մեր ճշտումներից և քննարկությունից հետո կարելի է ապացուցված համարել հետևյալը՝ ա) Կիրակոս Գանձակեցին, Կիրակոս Գետիկցին և Կիրակոս Արևելցին միևնույն անձնավորությունն են, այսինքն՝ Կիրակոս պատմագիրը, և բ) մականունների տարբերությունը, այսինքն՝ տարբեր հորջորջումները արդյունք են Կիրակոս պատմագրի իրական կյանքի այլևայլ փուլերի։ Գանձակեցի է հորջորջվել, որովհետև «յաշխարհէն Գանձակայ» է, Գետիկցի՝ որովհետև Նոր Գետիկում, կամ նրա դպրոցում է ուսանել, դաստիարակվել, ապա երկար ու ձիգ տարիներ ապրել և գործել, Արևելցի՝ որովհետև նրա քաղաքական, եկեղեցական-վարդապետական և գրական-պատմագրական գործունեությունը գլխավորապես ծավալվել է «ի կողմանս Արևելից»։ Ալիշանի արծարծած և մեր միջոցներով վերաքննված ու հիմնավորված այս կարծիքը հնարավոր է էլ ավելի ամրապնդել, եթե ուսումնասիրության ենթարկվի Իսրայելյան «Յայսմաւուրքի» նախնական բնագիրը, երևան բերվի Արևելցու մուծած հավելումները, ապա կատարվի «Արևելցու» հավելվածների և «Գանձակեցու» Պատմության բնագրագիտական մանրամասն բաղդատությունը ոճաբանության գծով։

Վերը բերված մեր պրպտումներից հետո դժվար է պնդել, որ Կիրակոսի ծննդավայրի հարցը վերջնականապես լուծված է և կարիք չկա նոր քննություններ կատարելու։ Մենք կարողացանք լոկ պարզել մի բան, որ նա ծննդյամբ ոչ թե Գանձակ քաղաքից է (այս իմաստով՝ Գանձակեցի), այլ «յաշխարհէն Գանձակայ» այնպես, ինչպես Հովհաննես Սարկավագը, Ալավկա որդի Դավիթը, Թոքակերի որդի Գրիգորը, որոնք երբեմն կոչվում են նաև Արևելցի, ինչպես Կիրակոսն ու Վարդանը, որը երբեմն կոչվում է նաև Գանձակեցի։ Իսկ այդ «աշխարհ Գանձակայ»-ն ներառյալ նաև Փառիսոսը և ընդհանրապես Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան կողմերը ԺԲ—ԺԳ դդ. կազմում էին «աշխարհ Արևելից», «կողմանք Արևելից» աշխարհագրական-տերիտորյալ և քաղաքական-վարչական հասկացության բաղադրիչ մասերը։

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 107։

** Անդ, էջ 108։

* * *

ԺԱ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ հայկական զանազան «թագավորությունները» մեկը մյուսի ետևից կորցնում էին իրենց քաղաքական անկախությունը՝ երկիրը թողնելով Միջին Ասիայի տափաստաններից հրոսող թուրք-թաթարական ցեղախմբերին կամ սրանց ճնշման տակ՝ իրենց հողն ու ջուրը և իշխանությունը վիճելով բյուզանդական նենգ կայսրներին։ Այս ընդհանուր ավերածությունից որոշ չափով զերծ էր մնացել հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, որի փոքրիկ կիսանկախ «թագավորներն» ու իշխանավորները՝ իրենց թիկունքում ունենալով հզորացող վրաց թագավորությունը և նրա հետ դաշնակցած, հաջողությամբ դիմադրություն էին ցույց տալիս և հաճախ իրենց երկրից վանում թուրք-թաթարական հրոսակախմբերին։ Հայ-վրացական դաշնակցության հետևանքով ստեղծված հարաբերաբար խաղաղ պայմաններում այս «Արևելից աշխարհում»՝ ներառյալ և «Գանձակի աշխարհը», ավելի ճիշտ սրա հարավ-արևմտյան մասը, սկսում է բարգավաճել հայկական կուլտուրան։ Հինավուրց ու նորակառույց վանքերում և մենաստաններում բավականաչափ մեծ թվով զարգանում են վանական դպրոցները, վարդապետարանները, համալսարանները և գիտությունն ու գրականությունը։ Սանահինն ու Հաղբատը, Նոր Գետիկն ու Խորանաշատը, Հաղարծինն ու Կեչառիսը, Հավուց թառն ու Այրիվանքը, «մեծափառ» Անին և այլ վայրեր դառնում են հայկական ծվատված կուլտուրայի խոշոր կենտրոններ, որտեղ դժվարին պայմաններում բոցկլտում են հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգու կայծերը։

Վերը նկարագրած պայմաններում անբնական ոչինչ չկա, ընդհակառակն, մենք կասենք՝ շատ բնական է ու օրինաչափ, որ ԺԱ դարի երկրորդ կեսից մինչև ԺԳ դ. հայ կուլտուրայի անխոնջ մշակների մեջ թե՛ քանակով և թե՛ իրենց որակով աչքի ընկնեին «Գանձակեցի», «Փառիսոսցի», «Գետիկցի», «Արևելցի», մի խոսքով «յաշխարհէն Գանձակայ», «ի կողմանց Արևելից», գրական-գիտական, եկեղեցական-հասարակական, դպրոցական-ուսուցչական գործիչները. հիշենք, օրինակ՝ Գեորգ վարդապետ Ուռճացին, սրա աշակերտ՝ Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետը, ապա թերևս Ալավկա որդի Դավիթն ու Թոքակերի որդի Գրիգորը, ամենայն հավանականությամբ, Սարկավագի աշակերտ Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցին, սրա աշակերտ Մխիթար Գոշը, սրա աշակերտ Վանական վարդապետը, սրա աշակերտներ՝ Կիրակոսն ու Վարդանը, Գրիգորն ու Պողոսը, Մարկոսն ու Սոսթենեսը և շատ-շատերը։

Անցնենք այժմ Կիրակոս պատմագրի ծննդյան տարեթվի հարցի քննությանը։

«Եւ յորժամ եղև այս գծագրութիւնն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ (1241 թ.) թուականին, ի Հայոց թագաւորութեանն, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց. Հեթմոյ բարեպաշտի... և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի»*,—գրում է Պատմագիրը՝ իր երկի շարադրանքը կապելով իր անձնական կյանքի, իր տարիքի հետ։

«Յայսմաւուրքի» հիշատակարանի մեջ նույն Կիրակոս վարդապետը հաղորդում է, որ «Յայսմաւուրքը» լրացրել և ավարտել է «ի թուիս ՉԺԸ (1269 թ.), յաշխարհին Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ և

* Կիրակոս, անդ, էջ 278։

յառաջին ամի իշխանորդւոյ Նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ»*։

Եթե այս երկրորդ վկայությանը նայելու լինենք, ապա պիտի ամենայն վստահությամբ ասենք, որ հարցը լուծված է՝ նա ծնվել է 1203 թ., ինչպես կարծում է Ղ. Ալիշանը**, իսկ եթե Պատմության մեջ եղածով առաջնորդվենք, ապա պիտի ընդունենք 1200—1201 թթ., ինչպես ընդունելիս է եղել նաև Ալիշանը 1865 թ. վենետիկյան հրատարակության Առաջաբանում՝ «ի սկիզբն ԺԳ դարու»։ Այս երկու վկայություններից ավելի հավանական ենք համարում Պատմության մեջ եղածը, որովհետև, եթե ընդունելու լինենք հիշատակարանի կասկած չվերցնող, աներկբայելի տարեթիվը, պիտի նաև ընդունենք, որ նա հաստատապես գիտեր իր ծննդյան տարեթիվը։ Այս դեպքում էլ միանգամայն իմաստազրկվում է նրա տատանումը, երկմտությունը Պատմության մեջ՝ երբ գրում է «ամս քառասուն պակաս կամ աւելի»։ Սա նշանակում է, որ նա հաստատ չգիտե իր ծննդյան տարեթիվը, այլ միայն մոտավոր ձևով է տալիս։ Դարձյալ, եթե ընդունելու լինենք, որ 1241 թ. նա 40 տարեկան է եղել, ապա ուրեմն նա ծնված պիտի լինի 1201 թ., եթե 40-ից պակաս՝ ապա 1202 թ., եթե քառասունն անց՝ «աւելի», ապա այդ դեպքում կունենանք՝ 1200—1201 թթ.։ 1203 թ. իբրև Կիրակոսի ծննդյան տարեթիվ նվազ հավանական է, որովհետև այդ դեպքում նա 1241 թ. կլիներ 38 տարեկան, մի բան, որ չի սազում, չի համարվում մեր հասկացողությանը՝ «ավելի» կարճ ժամանակամիջոց ընդգրկող տարեթվերի մասին։ Հարցի լուծումից խուսափում է Հ. Ոսկյանը գրելով՝ «ծնունդը պետք է դնել 1200—1210-ի միջոցները»***։

Մեջ բերելով բանասերների տարբեր կարծիքները Կիրակոսի ծննդյան տարեթվի մասին և քննարկելով դրանք, մենք իրականության ավելի մոտ ենք համարում 1200—1202 թթ. որպես նրա ծննդյան մոտավոր թվական։

Կիրակոսի սոցիալական ծագման մասին մենք նմանապես տեղեկություն չունենք։ Սակայն զանազան հասարակական խավերի մասին Պատմության մեջ սփռված համակրական և հակակրական արտահայտություններից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ նրա համակրանքը աշխատավոր ժողովրդի կողմն է և որ նա բարյացակամ չէ տրամադրված նույն այդ աշխատավոր ժողովրդին կեղեքող, նրա շահի աղբյուրը կտրող «պարսաւադէտ», «առանձնապահ» իշխանավորների, ազնվականների հանդեպ ****։ Այդ է վկայում նաև Նոր Գետիկի 1260 թ. արձանագրությունը*****։

Մատենագրական աղբյուրների մեջ վկայություններ չկան Կիրակոսի մանկության, ինչպես և նախնական կրթության մասին։ Այնուամենայնիվ ակներև է մի բան, որ նա մինչև 1220-ական թվականների առաջին կեսը ապրել է Նոր Գետիկի հանրահռչակ մենաստանում, որտեղ շարունակում էին զարգանալ մեծ և բազմաշնորհ Մխիթար Գոշի քաղաքական, հասարակական-եկեղեցական և գրական-գիտական-դպրոցական ավանդները։

Նոր Գետիկը դարձել էր ԺԲ դարի վերջին քառորդում և ԺԳ դարի առաջին կեսին «աշխարհ Արևելից»՝ Մեծ Հայքի խոշորագույն կրթական և հասարակա-

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

** Անդ, էջ 216։ Ար. Ղազինյան, Հայ գրականության պատմություն, Ա մաս, Նոր-Նախիջևան, էջ 203։

*** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական..., էջ 93։

**** Կիրակոս, անդ, էջ 362։

***** Հո. Ջանփոլադյան. Մ. Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը, էջ 160—161։

կան-գրական կենտրոններից մեկը։ «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»,—գրում է մեր Պատմագիրը*։

Ընդունելով այն, որ Կիրակոսը տղայական և պատանեկական հասակում սնվել ու սովորել է Նոր Գետիկում, հարց է առաջանում՝ արդյոք չի՞ աշակերտել նա Մխիթար Գոշին։ Այս հարցին, ըստ իս, պետք է բացասական պատասխան տալ։ Եթե նա, ինչպես և նրա մյուս համշիրակները, մասնավորապես Վարդան Արևելցին և Գրիգոր Ակնեցին, աշակերտած լինեին Գոշին, ապա նրանք, որ այնքան ջերմ սիրով կապված էին իրենց ուսուցիչների հետ, անպայման որևէ մի տեղ այդ մասին ակնարկած կլինեին։ Բայց այդպիսի վկայություններ չկան ոչ Կիրակոսի Պատմության մեջ, ոչ Վարդանի երկերում և ոչ էլ մյուս աշակերտակիցների գրական գործերում, որոնց մեջ նրանք առիթ չեն փախցնում խոսելու թե իրենց ուսուցիչ Վանական վարդապետի և թե սրընդակիցների մասին։ Նրանք տղայական հասակում, հարկավ, կարող էին տեսած լինել ծերունազարդ Վարդապետին և նույնիսկ մի երկու իմաստունխրատ լսած, բայց երբեք չէին կարող նրան աշակերտած լինել։ Մխիթար Գոշը վախճանվել է 1213 թ., իսկ այդ ժամանակ վերոհիշյալ մատենագիրները դեռևս իրենց տղայական հասակից դուրս չէին եկած, կլինեին 10—12 տարեկան երեխաներ, հետևաբար նրանք դեռ տարրական գիտելիքներ էին կուտակում, ուր մնաց թե ունկնդրեին մեծ Վարդապետին։

Մենք նույնպես չգիտենք, թե սկզբնական շրջանում որ միաբանին կամ վարդապետին է նա աշակերտել, բայց շուտով նա ջերմ սիրով և սրտաբուխ ակնածանքով կապվում է իր բարեկամ և ուսուցիչ Վանական վարդապետի հետ, որի մտավոր ու բարոյական նկարագիրը տալու համար նա խոսք չի գտնում իր սովորական բառապաշարի մեջ. «Այր սուրբ և պարկեշտ և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ ծննդական մտօք և յարմար բանիւք։ Վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն։ Եւ զայս ոչ թէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ և ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական»**։

Վարդապետի և աշակերտի այդ մտերմությունը տևել է մինչև Վանականի մահը (1251)։ Նա երբեք կամովին չի հեռացել իր ուսուցչից։ Բախտը կապելով Վանական վարդապետի հետ՝ նա վերջինիս հետ հեռանում է Նոր Գետիկի վանքից և գնում Տավուշ, որտեղ Վանականը հիմնարկում է հռչակավոր Խորանաշատ մենաստանը՝ «հանդէպ Նոր Գետիկի վանքից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ»։ Խորանաշատի հիմնարկումը տեղի է ունեցած հավանաբար 1215—1220 թ., ինչպես ճիշտ տրամաբանելով՝ եզրակացնում է Հ. Ոսկյանը***։

Այստեղ Խորանաշատի մեջ Վանականը շարունակում է իր վարդապետա-

* Կիրակոս, անդ, էջ 222։

** Կիրակոս, անդ, էջ 218—219, տե՛ս նաև «Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ» (էջ 344—348) և այլուր քանիցս Պատմության մեջ։

*** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական..., էջ 7—11։

կան պարապմունքներն իր աշակերտների հետ, որոնց թվումն էին՝ Կիրակոսը, Վարդանը, Առաքելը, Հովսեփը, Մարկոսը, Սոսթենեսը, Գրիգորիսը, Պողոսը և շատ ուրիշներ, որոնք նրանից էլ ընդունել են վարդապետական գավազան, և բազմաթիվ քահանաներ։

Երկար չի տևում, սակայն, Վանականի խաղաղ վարդապետական՝ գրական և դպրոցական գործունեությունը Խորանաշատի անդորր մենաստանում։ 1225 թ. սուլթան Ջալալ-էդ-դինի հրոսակախմբերը՝ պարտության մատնելով վրացիներին ու հայերին և ասպատակ սփռելով երկրում, ավերում են նաև Խորանաշատը։ Վանականն ստիպված ընդհատում է իր գրական-կրթական գործը, հեռանում Տավուշ բերդի հարավային կողմերը, փորում մի քարայր «ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ, որ կայ հանդէպ գեղջն, որ Լորուտն կոչի», «անդ դադարէր գաղտուկեամբ» և «ժողովեալ բազում գրեանս», շարունակում է իր վարդապետական գործունեությունը՝ նորից իր շուրջը հավաքելով բազմաթիվ աշակերտներ, ապա իջնում է քարայրից «առ ստորոտ քարին», մի եկեղեցի ու սենյակ է շինում և այնտեղ դադար առնում։

Այս անցուդարձերի ժամանակ Վանական վարդապետի հետ է լինում նաև նրա մտերիմ աշակերտ Կիրակոսը։ Սակայն այս նոր հանդրվանում էլ Վանականն ու իր աշակերտները չեն կարողանում երկար ապրել։ Շուտով Վանականի մեղվաջան աշխատանքն ընդհատվում է՝ այս անգամ ծանր տառապանքներ և դաժանագույն գերություն բերելով թե՛ իրեն և իր սիրասուն աշակերտներին և թե՛ շուրջը բոլորած և նրա խնամքին աչք հառած սարսափահար ժողովրդին*։

1235 թ. Մոլար-նուինի այրյացավեր ու ապականիչ բանակը՝ մորեխի նման, անհարկու՝ հրոսով տարածվեց Մուղանի դաշտում և մի քանի ամիս անց՝ 1236 թ. գարնանը, հորձանք տվեց Արևելյան Հայքի վրա։ Մոլար-նուինն իր հրոսակախմբերով ասպատակում է Տավուշը, գրավում Լորուտը և շրջակա մյուս գյուղերը, ապա պաշարում այն քարայրները, որտեղ մեծ արհավիրքից ապաստան էին գտել Վանականը, իր աշակերտները և անհամար ժողովուրդը։ Սկիզբն է առնում ժողովրդի անասելի տառապանքը, որի քստմնեցուցիչ նկարագրությունն է տալիս Կիրակոսը. «Եկն Մոլար-նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդր դիմեցին և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք։ Եւ եկեալ թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր և նոքա ոչ համբարս ունէին և ոչ ջուր։ Եւ էր եղանակն ամառնային, և էր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգելարանի անդ՝ իբր ի բանտի, և մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ և մերձ էին ի մեռանել։ Եւ թշնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թէ՝ «Ընդէր մեռանիք, ելէ՛ք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս և թողցուք զձեզ ի տեղւոջս ձերում»**։

Գրավված թաթարների խոստումներով, ժողովուրդը թախանձում է Վանականին՝ «Գնե՛ա զարիւն մեր ամենեցուն, և էջ առ նոսա, և արա սէր ընդ նոսա»։ Վանականը ընդառաջում է ժողովրդի ցանկությանը և իջնում է թաթարների մոտ, ինչպես հաղորդում է Կիրակոսը, որը ներկա է եղել՝ «զի անդ էաք մեք ի վարժս կրթութեան գրոց սրբոց ընդ աւուրսն ընդ այնոցիկ»։

Ընդունելության պատշաճ ծիսակատարություններով թաթարները ներկայացնում են Վանականին և նրան ընկերակցող Մարկոս և Սոսթենես քահանա-

* Կիրակոս, անդ, էջ 243 և հտ.։ Հ. Ոսկյան, անդ, էջ 13 և հտ.։
** Կիրակոս, անդ, էջ 244։

ներին մոնղոլների զորավար Մոլար-Նուինին։ Տեղի է ունենում Վարդապետի և զորավարի միջև արևելյան գունագեղ առակներով համեմված մի զրույց, որից հետո մոնղոլն առաջարկում է ժողովրդին աներկյուղ դուրս բերել քարայրից և խոստանում է՝ «Իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ կեալ փոյթ վերակացուք և յանուն նորա շինել զգիւղն և զագարակսն»*։

Հավատալով մոնղոլների առաջնորդի խոստմանը՝ ժողովուրդն իջնում է քարայրից։ «Եւ տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս,—գրում է Կիրակոսը։— Եւ ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ արգելանի և զաշխարհականսն ի գաւիթս եկեղեցւոյն։ Եւ ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն**»։ Հետևյալ օրը հանում են բոլորին, խուզարկում, գրավում այն ամենը, ինչ պետք էր նրանց, և, ընտրելով գերիների մեջ այնպիսիներին, որոնք կարող էին նրանց հետ շրջագայել, մյուսներին հրամայում են տանել «ի վանսն և ի գիւղ անդր»։ Վանականն էլ է միանում շրջագայողներին։

Այդ շրջագայության հետ կապված տանջալից տառապանքների և նեղությունների անմիջական տպավորության տակ՝ Կիրակոսը նկարագրում է. «Եւ շրջեցուցանէր զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս՝ նեղութեամբ և տառապանօք, հետի և բոկ ես։ Եւ որք կարգեալ էին պահել զմեզ... նոքա առաւել կեղէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք, յուղեգնացութեան այնքան ստիպով տանէին զմեզ, որպէս զերիվարս յապատակի։ Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն տկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացիցն, անխընայ ջարդէին զկառափունս, և ծեծէին զմարմինսն գանալից, մինչև զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն՝ թէ եկանէր ընդ նա, և ոչ ջուր ըմպել որք կարէր վասն ստիպողացն։

Եւ իբրև իջանէին, լնուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին և ոչ տային թոյլ ումեք ելանել արտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ, այլ ի տունսն անցուցանէին զպէտսն, և ի նմին ագանէին զյոլով աւուրս։ Վասն որոյ,—սրտնեղում է Պատմագիրը,—ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ»***։

Կիրակոսը, ճիշտ է, ծանր տառապանքներ է կրում, բայց և այնպես, նա կարծես հաշտ ու հանգիստ է, քանի դեռ իր սիրելի վարդապետի հետ է, հարազատ միջավայրում։ Սակայն շուտով նա այդ քիչ թե շատ տանելի կացությունից էլ զրկվում է՝ հարկադրաբար անջատվելով իր ընկերներից. «Ապա առին,—գրում է նա,—և զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին և երեկոյին հասելոյ բերէին, տային զմեզ ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ և դարձեալ գային առնուին. հետի կամ մերկ ի վերայ կրմուզ գրաստոյ և այսպէս առնէին զաւուրս բազումս»****։

Այս դեպքերը տեղի են ունենում 1236 թ. գարնան և ամռան ամիսներին, և ոչ թե 1238 թ., ինչպես դնում է Մ. Չամչյանը*****։ 1236 թ. աշնանը, երբ թաթարները պատրաստվում էին հեռանալ «ի ծանօթ աշխարհէն մերմէ ի հե-

* Կիրակոս, էջ 246-247։

** Անդ, էջ 247։

*** Անդ էջ 249։

**** Անդ, էջ 249։

***** Մ. վ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 209—210։

տաւոր օտարութիւն», գերիներից շատերը փախչում են և ազատվում։ Վարդապետն ու Կիրակոսը չեն դիմում այդ քայլին, այլ որոշում են մնալ գերության մեջ «մինչև ինքն (այսինքն՝ աստված) այց արասցէ մեզ, որպէս և կամի»*։

Վարդապետի և աշակերտի գերությունը երկար չի տևում։ Շուտով առիթ է ներկայանում հանդիպելու Ջուչու ղանին, և սա Վանականին վարդապետից ծանր փրկանք («ութսուն», իսկ ըստ Վարդանի՝ «յիսուն» դահեկան) է պահանջում և, ստանալով այդ գումարը Գագ բերդի բնակիչներից՝ ազատ է արձակում նրան, հավանորեն 1236 թ., ինչպես կարելի է եզրակացնել Վարդան Արևելցու հետևյալ խոսքերից՝ «Յետ որոյ (իմա՛ ազատութեան,— Կ. Մ. -Օ.) կեցեալ ամս հընգետասան ի փառս աստուծոյ և յօգուտ բազմաց՝ հանգչի ի Քրիստոս... ի մարտի ամսեանն ի տասն և ութ, ի տասն արեգ ամսոյ հին զուգին, յատուր շաբաթու յաղուհացուն... յեօթն հարիւր թուին յանժամանակն գնացեալ յաւիտեան»**։

Կիրակոսն էլ արձանագրում է Վանականի մահը 700 թ.՝ «Եւ այս եղև ի թուին Չ» (1251)***։ Սակայն Վարդանը նշում է նաև մահվան օրը և այն, որ նա գերությունից ազատվելուց հետո՝ ապրել է «ամս հնգետասան»։ Արդ, եթե նա մեռել է 1251 թ., ապա պարզ է, որ գերությունից ազատված պիտի լինի 1236 թ.։

Արձակելով Վանականին՝ Մոլար-նուինը չի ցանկանում մի այդպիսի դրամական գործարք կատարել նաև Կիրակոսի նկատմամբ, որովհետև, ինչպես ասում է նա, «սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք, ոչ տամք զսա»։ Կիրակոսն ստիպված մնում է։ Նույնիսկ Մոլար-նուինն աշխատում է սփոփել, սիրտ տալ նրան՝ ասելով. «Մի՛ տրտմիր ընդ գնալ մեծ երիցուն. զքեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ի մեծաց իմոց. և թէ կայ քո կին, բերից զնա առ քեզ, և թէ ոչ՝ ի մէնջ տաց քեզ կին»։ Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի և երկուս պատանիս սպասաւոր մեզ, և ասէ. «Ի վաղիւն տաց քեզ ձի և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր»****։

Ապարդյուն են անցնում Մոլար-նուինի բարյացակամ վերաբերմունքն ու առատ խոստումները, որովհետև Կիրակոսի ուշն ու միտքը հեռանալն է թաթար բանակից։ «Պատահեաց մեզ ի նմին գիշերի գաղտագնաց լինել ի նոցանէ,—գրում է նա,—և եկաք ի տեղի սննդեան մերոյ ի վանքն, որ կոչի Գետիկ..., և անդ դադարեցաք»*****։

Այսպիսով Կիրակոսը Վանականի ազատման օրը գիշերով փախչում է գերությունից։ Դա տեղի է ունեցել 1236 թվականի աշնանը։

Ինչո՞վ բացատրել այն, որ նա մյուս գերիների համեմատությամբ՝ առանձին ուշադրության է արժանանում թաթար իշխանավորների կողմից և առաջ է քաշվում գրագրության համար։

Այս հարցին Հ. Ոսկյանը պատասխանում է՝ «Որովհետև Կիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզվին»******։ Մ. Աբեղյանն անընդունելի է համարում

* Կիրակոս, անդ, էջ 250։

** Վարդան, անդ, Մոսկվայի հրատ., էջ 191—192։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 348։

**** Անդ, էջ 252։

***** Անդ, էջ 252։

****** Հ. Ոսկյան, անդ, էջ 94։

այս բացատրությունը հետևյալ պատճառաբանությամբ՝ «Թաթարների լեզվի մի շարք բառեր բերելիս՝ Կիրակոսը գրում է. «Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք ի մէնջ... Եւ զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի բազմաց մեզ անծանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալք»։—Կիրակոսը միայն գերության ժամանակ կարող էր սակավ ինչ սովորել թաթարերեն։ Նա գրագրությունը չպիտի անպատճառ տաճիկ (=արաբերեն)* լեզվով աներ, և ոչ թե հայերեն, քանի որ Հայաստանում էին գտնվում թաթարները և գործ ունեին հայերի ու հայ իշխանների հետ»**։

Արդարացի է Մ. Աբեղյանը, որ Կիրակոսը թաթարերեն-մոնղոլերեն սակավ ինչ կարող էր սովորել միայն գերության ժամանակ, բայց նա իրավացի չէ, երբ պնդում է, թե մեր պատմագիրը մոնղոլների համար գրագրությունը չպիտի անպատճառ տաճկերեն (=արաբերեն), կամ մի այլ լեզվով աներ և ոչ թե հայերեն, քանի որ՝ Հայաստանում գտնվելով, նրանք գործ ունեին հայերի հետ։ Այս գրելու պահին, երևի, բազմավաստակ գիտնականը մոռացության էր տվել մեր ժողովրդի բազմադարյան անցյալը, երբ Հայաստանը կարճատև կամ երկարատև նվաճող օտար բռնակալները հայերի հետ գրագրությունը միշտ վարել են իրենց պետական լեզվով (ապացույց՝ Պետական Մատենադարանում պահվող և հետզհետե լույս ընծայվող պարսկերեն ֆերմանները և բազմաթիվ վավերագրերը թուրքերեն, արաբերեն և այլն)։ Հայերն էլ իրենց հերթին օտար նվաճողների հետ գրավոր և բանավոր բանակցությունները, գրագրությունը վարել են տիրողների պետական լեզվով կամ տիրողների ու հպատակ հայերի համար հասկանալի մի այլ լեզվով։ Դեռ ոչ հեռու անցյալում հայ գյուղացիները ռուս չինովնիկների-պաշտոնյաների հետ հաղորդակցում էին ադրբեջաներեն։ Մ. Աբեղյանն ընդունում է, որ «նրանք անպայման ունեցել են իրենց թարգմանները հայերի հետ հարաբերության ժամանակ»։ Մեր կարծիքով, այդ թարգմաններն առաջին հերթին պետք է հայեր եղած լինեին, որոնք՝ քաջ տիրապետելով մայրենի լեզվին, գիտեին նաև տիրողների լեզուն, կամ նրանց համար հասկանալի մի այլ օտար լեզու։ Այդ օտար լեզուն կարող էր լինել և՛ սելջուկ-թուրքերենը, որ թաթարերենի հետ միևնույն լեզվախմբին է պատկանում, և՛ պարսկերենը, որն այն ժամանակ միջազգային լեզու էր համարվում Առաջավոր Ասիայում, և՛ արաբերենը, որ համատարած մահմեդական աշխարհում կրոնի և գիտության միակ լեզուն էր։

Կիրակոսի Պատմության մեջ մենք որոշ ակնարկումներ ունենք այն մասին, որ ինքը գոնե պարսկերեն գիտեր։ Այսպես, նա մեկ-մեկ պարսկերեն բառեր-անուններ հիշատակելիս՝ իսկույն ավելացնում է. «Զոր Խոյախանայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բարբառոյն»***, կամ «ծառ մի սօսի, զոր ճանդարին կոչէին»****, կամ արաբերեն բառ ուտճ բերելիս՝ անմիջապես թարգմանում է հայերեն, օրինակ՝ «խալիֆա»—«զի խալիֆայն յետնամնաց ասի», կամ «խալիֆայն անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ»*****, և նման այլևայլ

---

* Հայ միջնադարում տաճիկ չի նշանակում միայն արաբերեն, այլ ընդհանրապես օտար մահմեդական լեզու.— Կ. Մ.-Օ.։

** Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմ., գիրք երկրորդ, էջ 196 ծանոթ.։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 313։

**** Անդ, էջ 235։

***** Կիրակոս, անդ, էջ 376, 378։ Տե՛ս նաև Վարդան Արևելցի՝ «Զի խալիֆայն յետնամնաց ասի ազգին Մահմետի», էջ 197։

բառեր ու դարձվածքներ։ Այս բառերի, դարձվածքների, ինչպես և անունների մի մասի նշանակությունը նա կարող էր՝ չիմանալով պարսկերենը, թուրքերենը կամ արաբերենը, փոխ առնել, գրավոր կամ բանավոր եղանակով ստանալ այլ հեղինակներից, գիտակ մարդկանցից, բայց կա մի հանգամանք, որ անպայման պիտի նկատի ունենալ այս հարցի պատասխանը տալիս։ Կիրակոսը «յաշխարհէն Գանձակայ» է, այսինքն՝ մի երկրամասի ծնունդ, որտեղ գոնե թուրքերենի և պարսկերենի բավարար գիտությունը անհրաժեշտ պիտի համարվեր ամեն մի հասարակական գործչի համար։ Եվ իսկապես, այս ժամանակաշրջանում իշխանության ղեկը գտնվում էր մահմեդական իշխանավորների ձեռքին, իսկ բնակչության մի ստվար մասը կազմված էր գլխավորապես պարսիկներից. «այս քաղաք (=Գանձակ,—Կ. Մ.-Օ.) բազմամբոխ լցեալ պարսկօք», որոնք հայերի հետ կողք կողքի էին ապրում։

ԺԱ—ԺԳ դդ. Փոքր Ասիայի, մասնավորապես Հայաստանի և Աղվանքի էթնիկական, ինչպես և քաղաքական-հասարակական պատկերը բավականաչափ փոփոխության էր ենթարկվել։ Բագրատունիների, Արծրունիների, Սյունյաց և այլ «անկախ» թագավորությունները տեղի էին տվել նորանոր էթնիկական կազմ ունեցող ժողովուրդների, որոնք այդ նույն տերիտորիայի վրա հիմնել էին իրենց նոր պետությունները։ Սելջուկների, Շահի Արմենների և այլ անկախ ու կիսանկախ պետություններում պետական-պաշտոնական, վարչական-դիվանական լեզուն գլխավորապես պարսկերենն էր, ապա «Ջիմրիի» ապստամբությունից հետո՝ թուրքերենը*։

ԺԳ դարում Փոքր Ասիայում, մասնավորապես Հայաստանում և Աղվանքում, թաթարական տիրապետության շրջանում պետական ամբողջ գրագրությունը նվաճողների և հպատակ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ կատարվում էր թաթարերեն (պաշտոնական «յարլըխներ», «փայզաներ»), ապա պարսկերեն և թուրքերեն։ Եվ դա միանգամայն բնական է և օրինաչափական։ Թաթար-մոնղոլները մանավանդ էլխանության ժամանակաշրջանում՝ շատ տասնյակ տարիներ տիրելով Իրանին և շփվելով իրենցից կուլտուրապես շատ ավելի բարձր իրանցիների հետ, խաղաղ ճանապարհով ենթարկվել էին նրանց ազդեցությանը, յուրացրել նրանց «դիվանական» սիստեմն ու լեզուն, որը շուտով թաթարերենի հետ հավասար չափով, եթե ոչ ավելի, սկսում է գործադրվել Առաջավոր և Միջին Ասիայի բոլոր նվաճված երկրներում։ Այս առնչությամբ չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ էլխանների մեծ պետությունն իրականում մի պարսկական պետություն էր, որն ի մի էր հավաքել իրանցիներին և պարսկության զարգացման և իրանական կուլտուրայի հետագա բարգավաճման համար մեծ դեր էր կատարել։**

Թաթար-մոնղոլների զորքերի ոչ աննշան մասը կազմում էին թուրքերն ու պարսիկները։ Սրանք էին, գլխավորապես, հսկում Վանական վարդապետի, Կիրակոսի, սրա ընկերների և ընդհանրապես բոլոր գերիների վրա («արք պար-

---

* *Вл. Гордлевский,* Государство сельджуков Малой Азии, Москва, 1941, **էջ 139, 163 և այլուր. տե՛ս նաև** Сиасет - Намэ — Книга о правлении вазира XI столетия Низам-ал-Мулька, перев., введение в изучение памятника и примечания проф Б. Н. Заходера, Москва, **1949, էջ 242 հտ.. Այստեղ արաբերենն իշխում էր գլխավորապես կրոնի բնագավառում։**

** Bertold Spuler, Die Mongolen in Iran (Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanenzeit), 1220—1350, Berlin, **1955, էջ 59 և հտ., և այլուր։**

սիկք էին» և այլն), սրանք էին, որ՝ստանալով Թաթար իշխանավորների հրամանները, կարգադրում էին Կիրակոսին ի կատար ածել*։

Այս ամենը հիմք է տալիս մեզ կարծելու, որ Կիրակոսը՝ լինելով «յաշխարհէն Գանձակայ», պետք է բավարար չափով տիրապետեր պարսկերեն, հավանաբար նաև ադրբեջաներեն-Թուրքերեն լեզուներին։ Հակառակ դեպքում դժվարանում ենք բացատրել, Թե ինչու Թաթարների ընտրությունը կանգ է առել Կիրակոսի և ոչ Թե, ասենք, Մարկոս կամ Սոսթենես քահանաների վրա, որոնք Վանական վարդապետի հետ ավելի առաջ էին ներկայացել Մոլար-Նուինին։ Նախապատվությունը տվել են Կիրակոսին հենց այն բանի համար, որ սա հասկանում էր տիրողների գործածական լեզուները՝ պարսկերենն ու Թուրքերենը, և կարող էր նրանց օգտակար լինել «ի պէտս դպրութեան՝ գրել Թուղթ և ընթեռնուլ»։

Այս առնչությամբ մի հետաքրքրական հարց է առաջանում. Կիրակոսը՝ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրելով Թաթար-մոնղոլների նիստ ու կացը, հավատալիքները, Հայաստանից մինչև մոնղոլների կենտրոնը՝ Ղարաղորում, երկարաձգվող երԹուղին, ինչպես նաև տալով նրանց լեզվի բառաձևերի նմուշները, եղե՞լ է արդյոք անձամբ ԲաԹուի կամ Մանգու խանի, կամ Թեկուզ Հուլավու խանի մոտ, ասենք, Սմբատ զորավարի դեսպանագնացության ժամանակ, կամ ՀեԹում Թագավորի շքախմբում, կամ այլ առիԹով։

Ուշադիր հետևելով Կիրակոսի շարադրանքին՝ հաստատապես գալիս ենք այն եզրակացության, որ նա Թաթար-մոնղոլներին ճանաչել, դիտել և ուսումնասիրել է հայկական միջավայրում, իսկ երԹուղու, ինչպես և հեռավոր երկրների ժողովուրդների նիստ ու կացի մասին նա իր տեղեկությունները քաղել է ականատեսների բանավոր, Թերևս և գրավոր պատմածներից։ Եվ նա այդ ամենը չի ծածկում, այլ անկեղծությամբ խոստովանում է և հաճախակի հայտնում նույնիսկ իր աղբյուրը, օրինակ՝ Գրիգոր իշխան Մամիկոնյանը, ՀեԹում Թագավորը, «իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին» և այլն։ Մինչդեռ եԹե ինքը՝ Կիրակոսը գնացած լիներ Մոնղոլիա և տեսած մեծ խաներին, նա չէր հապաղի և անպայման կհիշատակեր, ինչպես այդ անում է, երբ ասում է՝ «Եկին անցին ընդ դուռն Դարբանդայ յայսկոյս... արք մեծամեծք և գլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին՝ Բալախա, Տուտհար, Ղուլի, զորս մեք իսկ տեսաք, Թոռունք Չանգըզ ղանին»**, կամ երբ ՀեԹում Թագավորը վերադարձի ճանապարհին գալիս է Վարդենիս գյուղը՝ «բազում իրս զարմանալիս և անծանօԹս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ» կամ «բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր բողաք մեք...»***։

Կիրակոսը քանիցս հիշատակում է այն հոգևորականների՝ վարդապետների, եպիսկոպոսների և քահանաների անունները, որոնք այս կամ այն հանձնարարությամբ կամ սոսկ որպես ՀեԹում Թագավորի, կամ նրա դեսպան Սմբատ զորավարի շքախմբի անդամներ, գնացած են եղել խանի մոտ****։ Սրանք Կիլիկիայից են գնացել։

---

* Մոնղոլ-Թաթար զորքերի էթնիկական կազմի, ինչպես նաև մոնղոլ-Թաթար պետության մեջ գործածվող լեզուների մասին տե՛ս Bertold Spuler, էջ 450—458 և այլուր. Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, Ленинград, 1934.

** Կիրակոս, անդ, էջ 374։

*** Անդ, էջ 371—372։

**** Անդ, էջ 369—370։

Արևելյան Հայաստանից էլ սակավ չեն եղել նման երթևեկությունները։ Այսպես, Բաթուի և Սարթախի մոտ են մեկնել նաև «մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին գգուանօք... Եւ մեծարանօք ընկալաւ զնա և զոր ընդ նմա էին՝ զիշխանն Գրիգոր... զԴեսում իշխանն... և զվարդապետն Մարկոս*, և զեպիսկոպոսն Գրիգոր**, և տարեալ առ հայր իւր (իմա՝ Բաթու) մեծապատիւ, և ետ ի նա (իմա՝ Հասան,—Կ. Մ.-Օ.) զհայրենիքն իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ**, և զԿառկառ, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ՝ ազգն Թուրքաց և վրաց»***։

Կիրակոսի անունը ոչ մի դեսպանության մեջ չի հիշատակված, հակառակ դեպքում, ըստ իր սովորության, նա կարձանագրեր այդ փաստը։

Գերությունից ազատվելուց հետո Կիրակոսը, ինչպես վերը հիշեցինք, գալիս է Նոր Գետիկի վանքը, որ այրյացավեր էր դարձել թաթարների ասպատակությունից։ Թե որքան ժամանակ է մնում և աշխատում նա Նոր Գետիկում կամ ինչ հարաբերության մեջ է եղել փրկանքի միջոցով ազատագրված իր վարդապետի՝ Վանականի հետ, այդ ամենը մեզ հայտնի չէ։ Մենք միայն մի բան հաստատ գիտենք, որ նա մինչև իր կյանքի վերջը պաշտել է իր Վարդապետին և, հավանորեն, նաև անձնական հաղորդակցություն ունեցել նրա հետ։ Վանական վարդապետի մահն ու թաղումը նա նկարագրում է այնպիսի մանրամասնությամբ, որ թվում է, թե ինքն ականատես ու մասնակից է եղել և ապա մեծ շնչով և անմիջական զգացմունքով հորինված մի գունագեղ ներբողյան

---

* Անդ, էջ 358—359։ Արդյոք սա Վանականի աշակերտ և Կիրակոսի ընկերակից Մարկոս քահանան չէ՞, որ հետագայում ստանում է «զպատիւ վարդապետական ի նմանէ» (էջ 245)։ Ամենայն հավանականությամբ՝ նա է։ Վանականի ազատվելուց հետո՝ նա, երևի, մի առժամանակ էլ է մնում թաթարների մեջ, ապա ազատվում, գալիս է իր վարդապետի մոտ և սրանից վարդապետական կոչում ստանում։ Մարկոս վարդապետը՝ թաթար-մոնղոլների հետ շփվելով, անշուշտ, սովորած պիտի լինի նվաճողների լեզուն։ Անհավանական չէ, որ հենց այդ առավելության համար էլ Հասան Ջալալը կցում է նրան իր շքախմբին Բաթու խանի մոտ գնալիս։

**«Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» պատմագրական հուշարձանի հեղինակի հարցը լուծելիս՝ պետք է մեր կարծիքով՝ նկատի ունենալ նաև Հասան Ջալալի շքախմբի անդամ Գրիգոր եպիսկոպոսին, որը, թերևս, Ջալալի հայրենիք՝ Ականայիցն է (էջ 359—բե՞րդ է, գյուղ, թե՞ մենաստան-վանք), ինչպես և Վանականի աշակերտ և ազգական Գրիգորիս վարդապետին (էջ 348), որ, հավանաբար, նախորդի հետ միևնույն անձն է։ Զարմանալի զուգադիպությամբ Վանականի աշակերտ-ազգական Գրիգոր-Գրիգորիս վարդապետի անունը կապվում է Խաչենի Ականայ (գուցե Ականա՞ց—Ակա՞նց) վայրի, իսկ Վանականի աշակերտ «Գրիգոր գրչի»՝ «Վասն ազգին նետողաց»-ի հեղինակի անունը՝ Ականց անապատի հետ... Սկզբնաղբյուրներում այս վայրը կոչվում է Ականց (թերևս—Ականա՞յ). անբացատրելի է մնում, թե ինչու է Մ. Օրմանյանը «Ակներցի» է կոչում նրան, իսկ մյուս բանասերները «Ականց» նշելիս՝ փակագծերի մեջ անհապաղ գրում են՝ Կիլիկիա, որպեսզի նույնացնեն Ակներ վանքի հետ։ Այս միտումը նկատվում է նաև Հ. Ժամկոչյանի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» երկի հեղինակը» հետաքրքրական հոդվածի մեջ (Պետ. համալսարանի հրատ., Երևան, 1946)։ Ընդունելով, որ «Պատմ. վասն ազգին նետ.» հեղինակը Գրիգորն է, որ Երուսաղեմի ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է և գրված է 1273թ. Ականց անապատում, նա, Մ. Օրմանյանի օրինակին հետևելով՝ հիշյալ հուշարձանի հեղինակին հորջորջում է Ակներցի, բայց ոչ Մաղաքիա, այլ Գրիգոր։ «Ակներ»—«Ակներցի»—«Ականց» հորջորջումը, ըստ երևույթին, ծագում է Միխայել Ասորու «Յաղագս քահանայութեան» աշխատության հիշատակարանից, որտեղ ասված է՝ «Ստեփաննոս հայր Ականց անապատիս», իսկ հետևյալ պարբերության մեջ՝ «Ողորմեսցի հօր Ստեփաննոսի առաջնորդի սուրբ ուխտին Ակներոյ»...։ Ըստ իս՝ ավելի մոտ կլինի իրականությանը, եթե «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» պատմագրական սկզբնաղբյուրի հեղինակի մականունը ոչ թե Ակներցի, այլ Ականացի կամ Ականցի հորջորջենք, կապելով այն Ջալալի «հայրենիք» Ականայի հետ։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 359։

նվիրել իր «աստուածահաճոյ և մեծ վարդապետին», որը նման էր «անօսրաթև թռչնոցն մեղուի, որ թռչելով ի վերայ բազում և ազգի ազգի ծաղկանց ժողովէ ի նոցանէն զպիտանին և զօգտակարն ի պէտս ինքեանց, և ի կերակուր, և ի բժշկութիւն թագաւորաց և ռամկաց»*։

Կիրակոս վարդապետը ջերմ սիրով, խորին ակնածանքով և անհուն երախտագիտությամբ կապված էր ոչ միայն իր դաստիարակի, «հանճարեղ» վարդապետի հետ, այլև այն ամենի հետ, ինչ հիշեցնում էր վարդապետին, Նոր Գետիկը, սրա միաբաններին և մանավանդ սնընդակից, համշիրակ աշակերտակիցներին, իսկ սրանց մեջ առանձնապես «զիմաստուն և զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան», «զարդիւնական վարդապետդ զՎարդան», «սուրբ հարազատն մեր և սքանչելի վարդապետն Վարդան»։ Սրանք ջերմագին սիրով կապված ընկերներ են եղել, որոնք ոչ միայն մտերմական հարաբերության մեջ են եղել միևնույն հարկի տակ, ոչ միայն իրար օգնել են ինչպես, օրինակ՝ Վարդանը տեղեկություններ է հաղորդել Կիրակոսին Հովհաննես Գառնեցու մասին (էջ 349), և նրա «բանքն արժանի էին հաւատարմութեան», ավելացնում է Պատմագիրը, այլև իրարից անջատված լինելով՝ թղթակցել են իրար հետ։ Կիրակոսն իր հերթին գրական պատվեր է տալիս Վարդանին՝ խնդրելով սրանից Երգ Երգոցի մեկնությունը, որը սա կատարում է 1265 թ.։ Վարդանն այդ մասին խոսում է իր Մեկնության առաջաբանի մեջ։

Նկատի ունենալով այդ առաջաբանի մեծ նշանակությունը որպես դարաշրջանի մտածելակերպ, գրական էտիկան պատկերող մի վավերագիր, և որպես սնընդակից ընկերների մտերմական կապերի ցայտուն արտահայտություն, հարկ ենք համարում փոքրիկ կրճատումներով մեջ բերել այդ վավերագիրը.

«Նման է արքայութիւնն աստուծոյ գանձի ծածկելոյ յագարակի, առ էտէրն գանձուն և արքայութեանն, զոր գտանէ խնդրողն և տալով զոր ունի և գնէ զագարակն, զոր ասել է և ընդ այլ ինչ զամենայն առակաւոր իմաստս, որ յամենայն աստուածաշունչ գիրս, որ է տէրունի, յորմէ ցանկացողն գնէ զիւրն՝ տալով զբոլոր գոյսն, որ է հաւատն, զի այն է մեր ամենայն։ Յորոց և դու նմանչես տէրունական** իր և անուն, հարազատ եղբայրն մեր Կիւրակոս, րաբունեաց պետ և բաղցուայնի կիրք մեր և մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի։ Որ և քում ըղձիցն կցորդել հրամայեցեր ի բան և գիր շարս՛ զհաւատն տեառն տալով՝ շնորհօք նորա հարել մեզ զմնացեալն յԵրգոց յԵրգոյն ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է աղբիւր եկեղեցւոյ լնուլ առաջնորդութեամբ Որոգինեայ, համառօտել և զԳրիգորին ի սկզբանէ, տր ի վեր գտանի քան զկար մեր յոյժ. աստուծոյ միայն կարելի և քումդ աղօթից և յուսոյ, որ ի փշոյ և յապառաժ անապատէ, ի ծերունւոյ և յանապատ մտաց խնդրես պտուղ, ի ձեռն ոչ սակաւ վաստակոց, զոր առաք յանձն, ի մեծն յոյս վստահութեամբ, չարչարիլ մարմնով և արդարանալ հոգւով, ի քեզ տալ զգիր պարտուցն մեր, կրել միշտ առաջի աստուծոյ, և ջնջել անսպիապէս։ Եւ դու նմանեալ տանուտեառն, ճոխացիս աշակերտութեամբ արքայութեան, հանելով ի գանձէն հին ճաշակ, որ քաղցրագոյնն է, ո գիտէ և նոր ինչ...։

Իսկ դու մշակդ մորենեաց և աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ յարաժամ և յոյս յաստուած, վարդապետդ Կիրակոս, որ հարկեցուցիչ

* Կիրակոս, անդ, էջ 345։

** «Կ'ակնարկէ Κυριακος անվանն ստուգաբանությունը, այն է, «տէրունական» (ծանոթություն Ղ. Ալիշանի)։

հրամանաւ և զուժիւն մահու՝ քեզ ասել զմերն մեծակայ, մուծեր զմեզ ի տուն գինւոյ և իւղոյ, խնձորոյ և նռնենեաց դրախտի...։ Եւ մեք քեզ շնորհ ունելով ջատ գոհութեամբ ձեռնարկեցաք ի յիղձս բաղձանաց հարցմանն քո, *զձեռն յուսոյն ի Քրիստոս տալով* մտաք յանհուն խորս և ելաք երէ բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, *որ գտանիմ յայսպիսի ծովուս, չունիմ ինչ ասել, տէր, գիտէ տուողն, որում երկրպագեսցես յանունյն ինչ և* զխալանսն ինչ համարեալ ուղղեսցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի...»*։

Այս վավերագիրը, նախ՝ լավագույն արտահայտությունն է երկու մտերիմ, իրար ամբողջ սրտով նվիրված ընկերների անկեղծ զգացմունքների և, երկրորդ՝ մի ցայտուն ապացույց այն հեղինակության, որ վայելում էր Կիրակոս վարդապետը ժամանակակիցների շրջանում, որպես «ռաբունեաց պետ և բաղցուայնի կիրք մեր և մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի»։ *Սա քաղաքավարական արտահայտության մի սոսկ ձև չէ, այլ իրականության համապատասխան գնահատություն, որն իրավունք է տալիս պատմագիր վարդապետին պատվերներ տալու, «հրամայելու»։ Վարդանն ընդունում է «մշակի»—Կիրակոսի «հրամանը», և «գոհութեամբ ձեռնարկեցաք,—գրում է նա,—ի յիղձս բաղձանաց հարցմանն քո», բայց համեստորեն խնդրում է իր ընկերոջը՝ «զխալանսն ինձ համարեալ՝ ուղղեսցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի»։*

Թե ինչ հարաբերության մեջ է եղել մեր Պատմագիրը մյուս սննդակից ընկերների հետ, դժվարանում ենք բնորոշել համապատասխան վավերագրերի բացակայության պատճառով, բայց կարող ենք մի բան ասել, որ նա առիթ լինելիս միշտ էլ հիշատակել է նրանց՝ կցելով այս կամ այն դրվատական ածականը։

* * *

*Որ Նոր Գետիկը Կիրակոսի մշտական կայանն է եղել, դրա լավագույն ապացույցը տալիս է մեզ հենց նրա Պատմությունը, որի մեջ բավականաչափ մանրամասն նկարագրված է այդ մենաստանի շինարարությունը և ներկայացված է վանահայրերի հաջորդականությունը։ Վանքի հիմնարկների վիմագիր արձանագրություններից մի երկուսը պատմում են մեզ նաև Կիրակոսի մասին։ Արձանագրություններից մեկը, որի մասին մենք արդեն խոսել ենք, թվագրված է ՉԹ (1260)։ Դա նշանակում է, որ այդ թվականին Կիրակոսն ապրելիս է եղել Նոր Գետիկում։ Հիմք ընդունելով այն, որ Հովհաննես Արմանեցին ազատագրում է «ի խնդրո Կիրակոս վարդապետին» «զԳետկա ժողովուրդս ի հարկէ որ տարին յաթոռն»**, կարծում են, որ «Կիրակոսը եղել է վանքի հեղինակավոր անձնավորություններից։ Թերևս նա էլ Մխիթարի նման ղեկավարում էր վանքի դպրոցի կյանքը»***։ Եթե անգամ այս ենթադրությունը լրիվ համապատասխան չլինի իրական-պատմական եղելությանը, այնուամենայնիվ ակներև է մի բան, որ նա երկար տարիներ ապրել է Նոր Գետիկում և մեծ հարգանք վայելել վանականների միջավայրում։*

---

* Ղ. Ալիշան, *Հայապատում, Բ, էջ 535—537։ Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, էջ 97—99։*

** Հռիփսիմէ Ջանփոլադյան, *Մխիթար Գոշ և Նոր Գետիկի վանքը, նույն տեղում, էջ 160—161։*

*** *Անդ, էջ 143։*

Կարծողներ կան, որ Կիրակոսը՝ ազդեցիկ վարդապետ լինելով հանդերձ, վարած է եղել նաև հոգևոր բարձր պաշտոններ։ Այսպես, Ղ. Ալիշանը՝ անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Կոչիլն ի Վարդանայ՝ րաբունեաց պետ, և բանք ինչ իւր վասն գրելոյ գիր զգուշութեան ընդդէմ Դաւթի Մոլորեցուցչի, որպէս գրէրն և Վանական, տան կարծել, եթէ և ինքն Կիրակոս առաջնորդ կամ տեսուչ կարգեալ էր ուխտի ուրեք վանաց կամ եկեղեցւոյ, զի իշխանութեամբ իմն գրէր սաստիւ և բանադրանօք. նոյն դարձեալ նշմարի և ի բանէ պատասխանատուութեան արևելեան վարդապետաց առ արևմտեայս՝ վասն խնդրոյ հաւատոյ հարցելոյ ի Հռովմայ։ Հաւանագոյն թուի ի միում վանօրէից Աղուանից հռչակելոցն անդ յայնմ դարու՝ կեցեալ զվերջին ամս կենացն, մանաւանդ թէ յանապատ տեղիս. և զայս կարծեցուցանէ միւս բան Վարդանայ առ նա ինքն Կիրակոս գրեալ ի վերջաբանի մեկնութեան Երգոց Երգոյն յամի 1265, կոչելով զուսումնակիցն «մշակ մորենեաց և աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց»*։

Այստեղից աներկբա է մի պատմական իրողություն, որ Կիրակոսն իր մասնակցությունն է հանդես բերել հայ եկեղեցական կյանքը զբաղեցնող, խանգարող կամ վրդովող բազմաթիվ դեպքերի մեջ։ Այսպես՝ «Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն հոգւոյն սրբոյ» բռնկած հակաճառության մեջ Կիրակոսը կողմնակից է Մեծ Հայքի և Արևելյան վարդապետների՝ Վանականի, Վարդան վարդապետի, Հովսեփ վարդապետի և ուրիշների ձևակերպման՝ «Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, և յոգիս Կիրակոսի, և համարձակ արժան է քարոզել՝ զհոգի ի հօրէ ելեալ, և յորդւոյ երևեալ։ Զայս պատասխանեցաք թղթոյն Արևմտից, և մեք ի սոյն հաւատացեալ կամք շնորհօք երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս, ամէն»**։

Այս դեպքը տեղի է ունեցել 1251 թ., երբ Կոստանդին կաթողիկոսը՝ ստանալով Ինոկենտիոս Հռոմի պապի թուղթը, ժողով է գումարում Սիս քաղաքում, ապա դիմում է «ի կողմանս Արևելից ի Մեծ Հայք, և առ գիտնական վարդապետն Վանական... առ Վարդան վարդապետն (իմա՝ Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.) և առ Յովսեփ, և առ այլս» և խնդրում է նրանց պատասխանը։ Այստեղ բնորոշն այն է, որ՝ նախ, այդ երևելի վարդապետները՝ Վանականն ու նրա սիրած աշակերտներն են՝ ներառյալ և Կիրակոսը, և երկրորդ՝ անուններով թվարկած հոգևորականների մեջ չեն հիշվում եպիսկոպոսներ, առաջնորդներ կամ վանահայրեր, այլ սոսկ վարդապետներ,«գիտնական և երևելի» վարդապետներ, որոնք կրոնա-դավանաբանական հարցերում շատ ավելի ազդեցիկ և հեղինակավոր էին քան եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաները։ Հետևաբար Ղ. Ալիշանի այն փաստարկը, որ այս պատասխանը, ինչպես և Դավիթ Մոլորեցուցչի դեմ «սաստիւ և բանադրանօք» գրած թուղթը, «տան կարծել, եթէ և ինքն Կիրակոս առաջնորդ կամ տեսուչ կարգեալ էր յուխտի ուրեք վանաց կամ եկեղեցւոյ», չի կարող ծանրակշիռ համարվել և լուսավորել պատմագիր վարդապետի կյանքի այս մութ հատվածը։

1250 թ. Վանական վարդապետը բանադրում է Դավիթ Մոլորեցուցչին։ Վանականին միանում է նաև նրա աշակերտ Կիրակոս վարդապետը, որը՝ իր վարդապետից անկախ, նույնպես բանադրում է չրաղացպան աղանդավորին՝

* Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, Յառաջաբան, էջ Գ։

** Կիրակոս, անդ, էջ 333։

«գրեցաք և մեք նմանապէս նովին սաստիւ, և բանադրանօք,—գրում է նա,—և առաքեցաք ի յոլով տեղիս»*։

Այս ժամանակաշրջանում (1250—1251) Կիրակոսը դեռևս Նոր Գետիկի մենաստանում էր հաստատված։

1255 թ. վերադարձի ճանապարհին՝ Հեթում թագավորն իջևանում է իր նախկին հյուրընկալ Քուրդ իշխանի հարկի տակ Վարդենիս գյուղում (Արագածոտն—«հանդէպ լերին Արայի»)։ Այստեղ է, որ Կիրակոս վարդապետը տեսակցում է Հեթում թագավորի հետ, լսում նրա պատմությունը՝ «Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց, զոր տեսեալ էր և լուեալ»... (էջ 371) «Բազում և այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի յաւելորդ համարեսցի»**։ Այս տեսակցության ժամանակ Կիրակոսը, ամենայն հավանականությամբ, ստացած պիտի լինի Հեթում թագավորի կամ Կիլիկեցի մի այլ ազդեցիկ մարդու՝ աշխարհականի կամ հոգևորականի, հրավերը Կիլիկիա գնալու. կամ գուցե մի այլ առաքելությամբ է Կիլիկիա մեկնել։ Այդ ամենը մթության քողով ծածկված է։ Մենք միայն մի բան հաստատ գիտենք. Կիրակոս վարդապետը 1260 թ. դեռևս Նոր Գետիկումն է աշխատում։ Դրա ապացույցը վերոհիշյալ արձանագրությունն է ժողովրդին աթոռահարկից ազատելու մասին։ Բացի սրանից՝ նրա 60-ական թվականների հասարակական-եկեղեցական գործունեության մասին մենք այլ տեղեկություն չունենք։

* * *

Որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Կիրակոսի Պատմության, ինչպես և այլ գրական հուշարձանների մեջ մեր պատմագրի գրական աշխատանքների մասին։ Այսպես, Կիրակոսն իր Պատմությունը գրել է սկսում ՈՂ—1241 թ. մայիսի 19-ին, Հոգեգալստյան տոնի օրը, ինչպես ճշտել է Ղ. Ալիշանը***, իսկ թե երբ է ավարտել իր երկի շարադրանքը, դժվար է նույնպիսի կոնկրետությամբ որոշել։ Պարզ է միայն մի բան, որ նա 1241 թ. սկսած՝ շուրջ մի քառորդ դար պրպտել է, ուսումնասիրել մեր պատմական անցյալի գրավոր սկզբնաղբյուրները, ինչպես նաև իրեն ժամանակակից քաղաքական-հասարակական կյանքի իրադարձությունները և գրել մեզ ժառանգություն մնացած պատմագրական արժեքավոր երկասիրությունը։

Գրական-եկեղեցական մի այլ հուշարձանից մենք իմանում ենք, որ «նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցին», որ մեր իսկ Պատմագիրն է ուրիշ հորջորջմամբ, հավաքել է նորանոր նյութեր և լրացրել մինչ այդ հայտնի «Յայսմաւուրք»-ը։ Ահա թե ինչ է ասված այդտեղ. «Եւ եղև իրակութիւնս այս ի թուիս ՉԺԸ (1268/69), յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66)

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 327։ Դավթի դեմ պայքարի են դուրս գալիս նաև Հաղբատի եպիսկոպոս Համազասպը, Դաղիվանքի եպ. Գրիգորիսը, ինչպես և «վարդապետն Վարդան զոր Յօժար որդին կոչէին»։ Սա արդյոք Վարդան Արևելցին չէ՞։ Հավանաբար նա է։ Մ. Չամչյանն այդպես էլ կարծում է, գրելով՝ «Մեծն Վարդան Բարձրբերդցին (իմա՝ Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.), որ նստէր ի վանս որ Անդրէի, ելեալ գնացին առ նա (իմա՝ Դավիթ, —Կ. Մ.-Օ.)» ...Մ. Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. Գ, էջ 233։

** Կիրակոս, անդ, էջ 372։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 10, 69, 278. Ղ. Ալիշան, Վենետիկի հրատ., Յառաջաբան, էջ Ե։

ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղև...»*։ Հետևաբար նա եղել է Սիս մայրաքաղաքում, ինչպես տեսանք վերը, շարունակել է գրական աշխատանքով զբաղվել, լրացրել է «Յայսմաւուրք»-ը՝ ավելացնելով «ի նախակարգեալ Տօնապատճառս», («Յայսմաւուրք»,—ըստ Ղ. Ալիշանի)՝ 112 (այլ օր. 170) ճառ և ավարտել է 1268/9 թ.։ Այս աշխատանքի հետ կապված է նաև մի այլ տարեթիվ, այն է՝ «ի թուականին հայոց ՉԲ (1253) աշխատեալ յաւելի»։ Արդյոք ճի՞շտ է ընդօրինակել և հրապարակել բազմավաստակ Ղ. Ալիշանը՝ «ի թուականին ՉԲ»․ եթե ճիշտ է, այդ դեպքում իմաստազրկվում է առաջին հիշատակարանի ՉԺԸ (գուցե ՉԺԷ) թվականը։ Մի աշխատություն չի կարող մեկ ավարտվել ՉԲ թվին, մեկ՝ ՉԺԸ։ Մենք տրամադիր ենք կարծելու, որ երկրորդ հիշատակարանում պետք է կարդալ՝ «ի թուականէն ՉԲ», որով հիշատակարանները միմյանց կլրացնեն և կիմաստավորվեն, այն է՝ «Յայսմաւուրքի» նյութերը Կիրակոսը ձեռնարկել է լրացնել ՉԲ (1253) թվականին և ավարտել է ՉԺԸ (ՉԺԷ) թ., այսինքն՝ մոտ 15—16 տարի ընդմիջումներով շարունակել է նյութեր հավաքել եկեղեցական ամենօրյա գործածության համար շատ կարևոր այդ մատյանը լրացնելու։ Երկարատև են թվում թե՛ Պատմության և թե՛ «Յայսմաւուրքի» գծով կատարած աշխատանքները, բայց դա, մեր կարծիքով, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Կիրակոսը թերևս գերազանցապես վարդապետական-մանկավարժական գործունեությամբ է զբաղված եղել։

* * *

Հնարավորության սահմաններում մենք կարողացանք ճշտել Կիրակոս վարդապետի զանազան տորչորչումները, հայրենիքը—ծննդավայրը, ինչպես և ծննդյան մոտավոր թվականը, նշեցինք նրա կյանքի տարեգրությունը՝ ուսումնառության տարիները, դպրոցները, ո՛ր վարդապետի ղեկավարությամբ է վարժվել, որքան ժամանակ, գերության և ազատագրության տարիները, ինչպես և քաղաքական-հասարակական-գրական գործունեության զանազան թվականները։ Մեզ հայտնի վերջին տարեթիվը 1268/9 թվականն է, երբ նա ավարտում է «Յայսմաւուրքի» լրացումները։ Ամենայն հավանականությամբ՝ նա այդ թվականին կամ փոքր ինչ ուշ վերադառնում է իր վանական օջախը, ինչպես արել էր անցյալում իր աստանդական կյանքի ընթացքում։ Իր մահկանացուն Կիրակոսը կնքել է 1271 թվականին, ինչպես հաղորդում է իր դասընկեր Գրիգոր Ականցին. «Ի թուականին հայոց Չ և Ի փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետն հայոց Վարդան և Կիրակոս»**,—գրում է նա։ Դա միակ վկայությունն է Կիրակոսի մահվան մասին։

Մ. Չամչյանը՝ հիմք ընդունելով վերոհիշյալ վկայությունը, գրում է. «Վախճանեցաւ ընդ աւուրս ընդ այնոսիկ ի թուին հայոց ՉԻ աշակերտն Վանականի Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի, որ բնակէր ի վանս Գետկայ»***։ Վկայակոչելով Մ. Չամչյանի այս խոսքերը, Հ. Ոսկյանը եզրակացնում է՝ «Հ. Չամչյան Գանձակեցի պատմագրին ցուրտ շիրիմը կփնտռէ Գետիկ վանքին մէջ»****։ Նման եզրակացության համար հիմք չի տալիս Մ. Չամչյանի աղբյուրը։

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

** «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., Պետերբուրգ, 1870, էջ 52։

*** Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, էջ 271։

**** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և այլն, էջ 101։

Կիրակոսի մահվան տարեթիվը Ղ. Ալիշանը համարում է «զուգաթիւ ընդ Վարդանայ՝ յամի 1272 (ՉԻԱ), անցեալ զեօթանասունամենիւք»*։ Ղ. Ալիշանի կարծիքին միանում է Ք. Պատկանյանը, որը՝ նկատի ունենալով այն, որ Կիրակոսի Պատմությունը հանկարծ ընդհատվում է Աբաղայի և Բերքայի պատերազմը նկարագրելիս՝ հավանական է համարում, որ մահը կամ մի այլ աղետ թույլ չեն տվել նրան ավարտելու ձեռնարկած աշխատությունը։ «Վերջին դեպքում հարկ կլինի փոքր ինչ կրճատել նրա կյանքի տևողությունը»**։ Ինչո՞ւ. չի բացատրված։

Ղ. Ալիշանի կարծիքին են միանում նաև Հ. Աճառյանը***, Հռ. Ջանփոլադյանը**** և այլք, սակայն առաջինը՝ մեր արդյունաշատ հայկաբանը, ինձ անհայտ աղբյուրից ավելացնում է՝ «Վարդան վարդապետից 50 օր հետո»։ Հ. Ոսկյանն ընդհակառակը՝ կարծում է, որ Կիրակոսը Վարդանից շուտ է մեռել։ Նրա այս եզրահանգմանը հիմք են տվել Երգ Երգոցի մեկնությանը կցված՝ Վարդանի առաջաբանում առկա «մի քանի ակնարկությունները» այն մասին, որ «յուր հարազատն ավելի կանուխ մեռած է քան 1271 թ.։ Դարձյալ նկատի կրնա առնվել այն պարագան,—գրում է նա,—որ Գանձակեցին հանկարծ յուր պատմության թելը կկտրե»*****, ինչպես ենթադրում էր նաև Ք. Պատկանյանը։

Հ. Ոսկյանի այս կռահումները թռուցիկ տպավորության արդյունք են։ Նախ՝ Վարդանն Արևելցին իր «Յառաջաբանը—ձօնը» գրելիս՝ միանգամայն համոզված էր, որ իր սննդակից ընկերը ողջ և առողջ է, քանի որ կատարելով նրա «Հրամանը», խնդրում է նրան «զխալանսն ինձ համարեալ՝ ուղղեսցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի»։ Հանգուցյալին բնականաբար Վարդանը չէր կարող դիմել այսպիսի խնդիրքով։ Երկրորդ՝ ճիշտ է, Գանձակեցին հանկարծակի է կտրում իր Պատմության թելը, բայց «հանկարծակի» նա կարող էր այդ թելը կտրել և շատ ավելի ուշ... Չէ՞ որ Պատմագիրը օրը օրին չէ գրանցել պատմական իրադարձությունները, այսինքն՝ նստել և այսօրվա դեպքերը այսօր գրել, իսկ վաղվանը՝ վաղը... Գանձակեցու Պատմությունը հեղինակի օրագիրը չէ, այլ մի պատմագրական երկասիրություն, որը բովանդակում է մոտ մի հազար տարվա պատմություն։ Ապրելով ԺԳ դարի վերջին տասնամյակներում՝ նա կարող էր «հանկարծամահ» լինել, ասենք, պավեշտական Զոմզոմայի և Հովհաննես Սարկավագի զվարճալի միջադեպը պատմելիս և այլն։ Հետևաբար Պատմության շարադրանքի անսպասելի ընդհատումը չի կարող որպես հիմք ճանաչվել նրա կյանքի վերջին տարին ճշտորոշելու հարցում։ Այս հարցը վերջնականա-

* Կիրակոս, Վենետ. հրատ., Յառաջաբան, էջ Բ։

** История монголов по армянским источникам, вып. II,—Киракос Гандзакеци. Перевод и объяснения К. П. Патканова, СПБ, 1874, էջ III—IV. Հ. Ոսկյանը՝ մեջ բերելով Ք. Պատկանյանի այս տողերը, ավելացնում է իր կողմից՝ առնելով նմանապես ընդհանուր չակերտների մեջ՝ «այսինքն թե 1271-էն ավելի կանուխ մեռած է»։ Հույժ յուրովի մեկնաբանություն Հ. Ոսկյանի կողմից, որ ոչ մի կերպ չի նպաստում հարցի լուծմանը։

*** Հր. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 625։ Ի դեպ Հ. Աճառյանի Անձնանունների բառարանի (հատ. Բ) մեջ շփոթված են 13-րդ դ. ապրող Կիրակոսները՝ Գոշավանքցին, Երզնկացին, որ նմանապես մեռել է 1272 թ. (այլ տեղեկությամբ դերեզմանը գտնվում է Երզնկայի մի եկեղեցում), բայց սա, ինչպես տեսանք, ըստ Նղչ. կոչվում է նաև «Արևելցի», Գանձակեցին, որը նույնպես «մեռել է 1272 թ.»։

**** Հռ. Ջանփոլադյան, Մխիթար Գոշ և այլն, նույն տեղում, էջ 143։

***** Հ. Ոսկյան, անդ, էջ 101։

պես կլուսաբանվի, երբ նոր աղբյուրներ, թարմ տվյալներ երևան գան։ Մինչ այդ՝ մենք ընդունում ենք Գրիգոր Ականցու (Ակներցու) վկայությունը որպես իրականության համապատասխանող, այսինքն՝ Կիրակոսն ու Վարդանը կնքել են իրենց մահկանացուն 1271 թ.։

Բ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԻ ՈՒ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

ա. ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Կիրակոս Գանձակեցու գրական վաստակը քանակապես մեծ չէ եղած։ Ինչպես Պատմագրի, այնպես էլ ժամանակակիցների վկայությամբ՝ նա գրել է իր Հայոց պատմությունը և մի շարք թղթակցություններ է ունեցել Վարդապետի և սնդակիցների (օրինակ՝ Վարդան Արևելցու) հետ, ապա հորինել ու տարածել է իր Թուղթ-բանադրանքը Դավիթ Ծարեցու դեմ։ Սրանք վեճի առարկա չեն կարող լինել և անառարկելիորեն պատկանում են Պատմագրի գրչին։*

*Բանասիրական պրպտումներում, սակայն, մեր ԺԳ դարի գրական հուշարձաններից մի երկուսը վերագրվում են պատմագիր Կիրակոսին՝ նույնացնելով նրան Կիրակոս Արևելցու կամ Կիրակոս Գետիկցու—«Կիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանաց Գետկայ»—հետ**։ Մենք միանգամայն համակարծիք ենք այդ բանասերներին և նոր իրական փաստերով ու փաստարկումներով հիմնավորել ենք մեր նախորդների առաջ քաշած վարկածը, միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարել քննության ենթարկելու այդ երկու կարծեցյալ հեղինակների ոճերը, ըստ այդ գրվածքների***։ Ոճի նմանությունն ու հարազատությունն առավել ևս կհաստատի բանասերների ենթադրությունը հիշյալ երկու հեղինակի նույնության մասին։*

*Կիրակոս Արևելցուն վերագրվում են****.*

---

* Վարդան, *Պատմութիւն, էջ 192. Երգ Երգոցի առաջաբան.* Կիրակոս, *Պատմ., էջ* **327**։

** *Տես* Ղ. Ալիշան, *Հայապատում։ Մինչդեռ Պատմ. Վենետ. հրատ.* Յառաջաբանի *մեջ՝ խոսելով Արևելցու «Յայսմաւուրքի» մասին, Ալիշանը Գանձակեցուն և Արևելցուն չի նույնացնում. «Ես գի ոչ այլ ոք և ոչ մեք ասեմք Գանձակեցւոյն զգործս զայս. այլ առ հանդիպակցութեան անուանն և ժամանակին և աշխարհին՝ ոչ խղճեցաք յիշումն առնել առ տեղեաւս. մինչև ապագայն ցուցցէ մեզ ստուգիւ զվարս Արևելցւոյդ, յորոյ անուն գտանին և բանք խրատականք և Թուղթք» (էջ Ժ.)*։

*** *Տես էջ Թ—ԺԱ, ԻԵ—ԻԶ*։

**** *Անհրաժեշտ է պրպտումներ կատարել զանազան մատենադարաններում, թերևս ի հայտ բերվեն այլևայլ երգեր, գանձեր, որոնք նույնպես վերագրվում են Կիրակոս Արևելցուն կամ Գետիկցուն*։

ա. Տոնապատճառ-Տոնացույց (=«Յայսմաւուրք»), *որի մասին խոսել ենք վերը**, *ուստի հարկ չենք համարում կրկնել ասածներս, մանավանդ որ Կիրակոս վարդ. Արևելցու վաստակը* «Յայսմաւուրք» *կազմելու գործում ճանաչված է****։*

բ. Այս Տոնացույցի — «Յայսմաւուրք»-ի *մեջ զետեղված է Պողոս եպիսկոպոսի վարքը՝* «Յայսմ աւուր յիշատակ է Պաւղոսի եպիսկոպոսի», *որը վերջանում է հետևյալով. «ԶԿիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանաց Գետկցի զյարմարիչ և զլուսաւորիչ այսմ կտակիս»*****։*

գ. «Աստվածածնի վերափոխման պատմական շարականը», *այբուբենի թվով տուն ունի, իսկ ամենավերջին հատվածը հոգում է՝* «Կիրակոս վարդա*պետ»******։*

Արդ՝ ի մի ամփոփենք Կիրակոս Գանձակեցու հավաստի, ինչպես և բանասիրության կողմից նրան վերագրվող գրական երկերը.

1. Հայոց Պատմություն.

2. Բանադրական թուղթ ընդդեմ Դավիթ Ծարեցու.

3. Թղթեր Վանական վարդապետին, Վարդան Արևելցուն և այլ ժամանակիցներին (չեն պահպանվել).

4. Տոնապատճառ-Տոնացույց=«Յայսմաւուրք», որը լրացրել և համարբերել է.

5. Պողոս եպիսկոպոսի վարքը և

6. Աստվածածնի վերափոխման պատմական շարականը։

Կիրակոսի երկերի այս ցանկի մեջ պատմագրական տեսակետից նվազարժեք են վերջին՝ 4, 5 և 6 գործերը: *Սրանք «հետևակ պարզ ոճով» գրված, բովանդակությամբ էլ կաղապարային գրական հուշարձաններ են, որոնց նմանները անչափ շատ են մեր միջնադարյան գրականության մեջ։*

Թղթերը, *անշուշտ, կարևոր կրոնական-հասարակական, ինչպես և գրական արժեք են ներկայացրել, եթե նրանց մասին դատելու լինենք այն հակիրճ ու կցկտուր ակնարկություններից, որոնք առկա են Կիրակոսի Պատմության և Երզ. Երզնցի Վարդան Արևելցու մեկնության առաջաբանի մեջ*******։ Դժբախտաբար այդ թղթերից և ոչ մեկը ցարդ երևան չէ հանված, որպեսզի գաղափար կազմենք այդ ժանրի երկեր հորինելու Կիրակոսի ձիրք ու արվեստի մասին։*

Կիրակոսի հեղինակային շնորհքի և կարողության մասին մենք կարող ենք հիմնականում դատողություններ անել՝ մանրամասն քննության առնելով միայն ու միայն նրա մեծարժեք պատմագրական երկը՝ Հայոց Պատմությունը։ Այս երկեի պատմագրական հուշարձանի արժեքն ու նշանակությունը մենք քննության ենք առել ներկա աշխատության հատուկ գլուխներում։ Այստեղ կցանկանայինք միայն հնարավորության սահմաններում համառոտակի լուսաբանել Պատմության հորինվածքի, ինչպես և ամբողջականության հարցը։

---

* *Տես էջ Թ—ԺԱ.*

** *Յայսմաւուրք ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի Յայսմաւուրաց Տէր Իսրայէլի, Կ. Պոլիս, 1834, Գրիգոր դպիր Փեշտըմալճյանի «Յառաջաբանից»:*

*** Հ. Տաշյան, *Ցուցակ, № 219 (հին թիվ՝ 7, 1591 թ.), էջ 564։*

**** *Շարական հոգևոր երգոց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց յօրինեալ, Էջմիածին, 1861 թ., էջ 747—753:* Ղ. Ալիշան, *Հայապատում, էջ 108։*

***** Ղ. Ալիշան, *Հայապատում, Բ, էջ 535—537,* Հ. Ոսկյան, *Հովհաննես Վանական, էջ 97—100, տես նաև մեր Առաջաբանը էջ ԻԲ—ԻԳ։*

I,

Այս կապակցությամբ կարևոր հարցերից մեկն է, թե ինչ խորագիր է ունեցել Կիրակոսի սույն մեծարժեք երկասիրությունը։ Մեր գրական-գիտական հասարակայնության մեջ ընդհանուր տարածում է գտել հետևյալ խորագիրը՝ Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն *կամ* «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», *ինչպես վերնագրել է պատմության առաջին հրատարակիչ Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյանն Երևանցին, կամ* «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր յուսաբանեալ», *ըստ Վենետիկյան հրատարակության (Ղ. Ալիշան)։*

Կիրակոսի Պատմության այս խորագիրը գալիս է հետին դարերից, թերևս հրատարակիչներից, քանի որ շուրջ չորս տասնյակ ձեռագրերից և ոչ մեկը նման վերնագիր չունի։ Տեսնենք, ինչ են ասում ձեռագրական տվյալները։ Պատմության խորագիրը ըստ բաղդատության հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. abcdefghii^{1}jklmnopqstuvw Համառօտ *(*dj *համառաւտ,* g *համառ[օտ],* l *համառօտք)* պատմութիւն *(*stv *Վ. պատմութիւնք)* ժամանակաց ի սրբոյն *(*d *ի սրբոյ)* Գրիգորէ մինչև ցյետին *(*dftvw *յետին, Վh ի յետին,* u *յետինս փխ յետին աւուրս)* աւուրս *(*ii^{1}jpq *աւուրն,* w *ժամանակիս)* թևացեալ, *(*o *թուեցեալ),* stu *թըւացեալ,* v*Վ. թուացեալ)* արարեալ *(*stv *ասացեալ)* Կիրակոսի *(*bejqv *Կիւրակոսի)* ընտրեալ *(*stv *մեծ և ընտրեալ)* վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն *(*ii^{1}jpq *մեծահռչակ ուխտին,* stv *ի մեծահռչակ սբ ուխտն,* u *ուխտէն)* Գետկայ *(*o *Գետարգել)*։*

Բաղդատական տախտակը հաստատապես վկայում է, որ, նախ՝ Կիրակոսի երկը երբեք չի կոչվել Հայոց պատմություն, երկրորդ՝ Կիրակոսը երբեք չի հորջորջվել Գանձակեցի, երրորդ՝ Պատմությունը Կիրակոսը գրել է «ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»։ Ձեռագրերում պահպանված Պատմության խորագրից պետք է անպայման հանել, որպես հետին դարերի միջարկություններ՝ «ընտրեալ», կամ «մեծ և ընտրեալ» հորջորջումները, որովհետև հազիվ թե նա ինքը նման անհամեստ հավակնություններ ունեցած լինի։ Մնացած բոլոր տարբերությունները կրում են ձեռագրական այլընթերցվածների բնույթ։

Ձեռագրական տվյալների բաղդատության հիման վրա մեր կատարած դիտողությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ ԺԳ դարի այս պատմագրական հուշարձանը, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես, թերևս հենց հեղինակի գրչի տակ, կոչվել է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թևացեալ. արարեալ Կիւրակոսի** վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»: *Այս խորագիրը շատ ավելի հարազատ ու համապատասխան է Պատմության բովանդակությանը, քանի որ Պատմության երկրորդ մասը՝ Լևոնի թագավորությունից սկսած և մանավանդ Զաքարյանների շրջանում, ոչ միայն Պատմություն Հայոց է, այլ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի և Անդրկովկասի՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բավականաչափ հետաքրքրական պատմությունը։*

---

* *Հ.* Ոսկյանը *գրում է. «Պատմագրութիւնս լավագույն ձեռագիրներու մեջ կկրե հետևյալ խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւնք. ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս* տուեցեալ, *արարեալ Կիւրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ» (էջ 104)։*

*Մոտ քառասուն ձեռագիրներ ենք տեսել կամ նրանց նկարագրությունը կարդացել, բայց ոչ մի տեղ չենք հանդիպել «*տուեցեալ*» փխ թևացեալ, թուացեալ։ Եվ ինչ է նշանակում «տուեցեալ»։*

** *Հետագայում ավելի ընդունված՝ Կիրակոսի։*

Ելնելով վերը բերված փաստարկներից՝ մենք հակամետ կլինեինք Պատմությունը վերնագրել այսպես.

«ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ», *իսկ իրորդ էջի վրա տալ ըստ ձեռագրական տվյալների կազմած Պատմության ընդարձակ խորագիրը։*

Պատմության խորագրի հարցը պարզելուց հետո անցնենք Պատմության գլխակարգությանը, կամ Պատմության գլուխների վերնագրերի հարցին։

Այս հարցում էլ ձեռագրական տվյալները համերաշխ չեն։ Ձեռագրերի մի մասը չի համարակալում գլուխները, մյուսը՝ համարակալում է, ընդ որում բաժանում է նաև ըստ հատվածների, բայց կան և այնպիսիները, որոնք Պատմության սկզբին տալիս են «Ցանկը»՝ համարակալած գլխակարգությունը։ Ցանկի ձեռագրական տվյալների բազմազանությունը մեզ հեռու կտաներ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Պատմության ձեռագիր օրինակների ամբողջականությունն էլ հաճախ տատանվում է՝ մերթ այս, մերթ այն գլուխն է հապաված, կամ Պատմությունից հանված, կամ նրանից առաջ դասավորված, ուստի և գլուխների համարակալումը, նրանց հերթականությունը հաճախ փոփոխվում է։ Այնուամենայնիվ, մեր հրատարակության մեջ պահպանում ենք համարակալության կարգը, ելնելով հետևյալից։

Կիրակոսն իր Պատմությունը բաժանում է Յառաջաբանի *և երկու հիմնական մասի՝ ա.* Մինչ-Լևոնյան շրջանի, *որ ինքը հավաքել է «ի նախագրելոց» և բ.* Իր ժամանակների պատմությունը՝ *«է որ ականջալուր, և է որ ականատես»։ Ի նախագրելոց հավաքած մինչ-լևոնյան շրջանի պատմության մասի մեջ նա զետեղել է նաև Ներսես Շնորհալու հանրածանոթ «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»-ն, իսկ երկրորդ մասում զետեղված են մի շարք այլ վավերագրեր (գլխ. ԽԱ, ԽԲ, ԽԳ, Ծ, ԾԱ, ԾԲ), որոնք լրացնում և լուսաբանում են Պատմության մեջ շարադրած իրադարձությունները։ Նկատի ունենալով այն, որ վերոհիշյալ վավերագրերն էլ ունեն համարակալում իր Պատմության ընդհանուր գլխակարգության մեջ, մենք «Գիրն» էլ համարակալում ենք իբրև Բ գլուխ։ Այս եղանակով Պատմությունը կունենա. «Յառաջաբան» և Ա—ԿԵ գլուխները։*

Ինչպես ասացինք, Կիրակոսի Պատմության գլխակարգությունը հաճախ փոփոխության է ենթարկվում։ Դա առաջանում է նրանից, որ Պատմությունից մի երկու գլուխ կամ լրիվ բացակայում են, կամ նախորդում Պատմության շարադրանքին, որպես ինքնուրույն հուշարձաններ։ Այսպես, Պատմությանը նախորդում են bcdii[1]jpq, *Վիեն. № 574, Լոնդոնի № 5260—№ 119, Երուսաղեմի № 483 ձեռագրերում հետևյալ գլ. գլ. ԽԱ.* «Վասն կանոնական հրամանաց», *ԽԲ.* «Թուղթ» *և ԽԳ.* «Սահմանք կանոնականք»-ը *կամ* gno *չեն ընդօրինակված գլ. գլ. Ծ.* «Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն հոգւոյն աստուծոյ», ԾԱ. «Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» *և ԾԲ.* «Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին», *կամ հանված է* «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:

Այստեղից էլ առաջ է քաշվում Կիրակոսի Պատմության ամբողջականության հարցը, այսինքն՝ լրիվ և ավարտվա՞ծ է հասել մեզ այդ Պատմությունը, թե՞ թերի։

Ինչպես հայտնի է, Կիրակոսի Պատմության մեր ձեռքը հասած խմբագրությունը սկսում է Գրիգոր Լուսավորչից և հասնում է մինչև Աբաղայի և Բերքեի

պատերազմը ներառյալ՝ «և հարին զբանակս իւրեանց առ ափն Կուր գետոյ, և կալան սոքա աստի և նոքա անտի՝ ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագունիւք»։ Այսպիսով պատերազմող կողմերը համապատասխան դիրքեր են գրավում։ Ստեղծվում է մի այնպիսի կացություն՝ որ ժամ առ ժամ սպասում ես հարձակման, կամ զորքերը, ասես, համաձայնության եկած՝ նահանջում են։ Բնականաբար այդ նկարագրությունից հետո հարց է առաջանում՝ ինչո՞վ վերջացավ այդ պատերազմը, կամ թերևս պատերազմը վերջացել է, բայց պակասում է համապատասխան նկարագրությունը։ Այդպես է խորհրդածում Ղ. Ալիշանը, երբ գրում է, թե պատմությունը կամ գրքի հեղինակը հասցրել է մինչև 1265 թ. «առանց նշանակի վերջաբանութեան. կամ զի եղեալ էր ի մտի նշանակել *և զոր յետ այնր դէպս՝ եթէ յերկարակեաց լինէր՝ և գտանէր պատեհ ժամանակի և հանգստեան, և կամ թէ և գրեաց ինչ աւարտաբանութիւն և չեհաս առ մեզ»*։ Հետևաբար, ըստ Ղ. Ալիշանի, Կիրակոսի Պատմությունը չի ավարտված, թերի է։ Պատմագիրը մտադիր է եղած Պատմությունն ավարտել, կամ նույնիսկ գրել է «ավարտաբանությունը», բայց դա մեզ չի հասել։ Ղ. Ալիշանին համակարծիք է նաև Ք. Պատկանյանը, երբ գրում է.* «Рассказ же свой он прерывает неожиданно на событиях 1265 года, не кончив начатого повествования о войне хана Апага с Беркаем и не предварив читателя о конце труда, как это делают другие писатели. Можно полагать, что труд его не во всей целости дошел до нас, или, что гораздо вероятнее, смерть или другая катастрофа не дала ему кончить начатого сочинения»**.

*Վերը հիշված բանասերներից միանգամայն տարբեր տեսակետ է զարգացնում Հ. Ոսկյանը, սակայն նրա փաստարկումները համոզիչ չեն, հակասական են ու անստույգ տվյալների վրա հիմնած։ Վերցնենք հենց նրա առաջին պնդումը։ Կիրակոսը որպես ականատես ցանկանում է սերունդներին պատմել թաթարների ապստամբությունների մասին, «թեև իրեն (իմա՛ Կիրակոսին,— Կ. Մ.-Օ.) ծանոթ եղած է թե այս մասին Հովհ. Վանական և Վարդան գրած են պատմական աշխատություններ...»****։

Ապա Հ. Ոսկյանը՝ հետևելով Ղ. Ալիշանին, ընդունում է բազմահմուտ բանասերի սրամիտ բացատրությունը այն մասին, թե երբ է սկսել Կիրակոսը շարադրել իր Պատմությունը, այն է՝ 1241 թ. (ըստ Ոսկյանի՝ 1240/1241) մայիսի 19-ին։ Այս հանգույցը լուծված համարելով՝ նա ջանք է թափում բացատրելու, թե մինչև ո՞ր թվականն է հասցրել Կիրակոսն իր Պատմությունը։ Նա նույնպես ընդունում է, որ Կիրակոսը 1265 թ. Աբաղա և Բերքե խաների պատերազմի պատմությամբ «կզոցե ընդարձակածավալ Թատերաբեմին վարագույրը՝ այլևս չբանալու համար... Հանկարծակի կկտրի յուր թելը, վասն զի կիսկատար կմնայ Ապաղայի և Բերքայի կռվույն հետևությունը և վերջաբան մը կպակսի, որ հառաջաբանը նկատելով պատշաճավոր կերևա»։ Ուրեմն, պակասավո՞ր, թերի է Պատմությունը, «տարակուսում է» նա։ «Իմ պատասխանս ի ճպաստ ամբողջու-

---

* *Վենետ. տպ., Յառաջաբան, էջ Ե։*

** История монголов по армянским источникам, вып. второй, заключающий в себе извлечения из истории *Киракоса Гандзакеци.* Перевод и объяснения К. П. Патканова. С.-Петербург, 1874, стр. 3–4.

*** *Այդ մասին տես մեր այս աշխատության մեջ։*

թյան է։ Կիրակոս յուր վերջակետն դրած է հոն, ուր կավարտի այժմ յուր պատմությունը»։ Ապա իր այս ենթադրությունը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Վարդան Արևելցու քանիցս հիշված խոսքերը՝ «Ի ՈՁԵ (1236) թուականին Հայոց մինչև ի ՉԺԴ (1265), յորում եմքս, զոր ինչ արարին ազգ նետողաց... գրեալ են... Վանական... և հարազատն մեր Կիրակոս...» և Կիրակոսի «Յառաջաբանի» հետևյալ խոսքերը՝ «Ի նմանէ (իմա՛ ի Գրիգորէ,—Կ. Մ.-Օ.) սկսեալ մինչև առ մեզ, յորում են թուականն մեր ՉԺԴ, սուղ ինչ համառօտիւք» (էջ 104)։

Նախ, պիտի ասենք, որ ընդգծածս «յորում են թուականն մեր ՉԺԴ» բառերն առկա են միայն Վիեն. Մխ. № 124 ձեռագրի մեջ, մյուսները չունին։ Ամենայն հավանականությամբ դրանք միջարկություններ են Վարդանի այս հատվածի ազդեցությամբ, և երկրորդ՝ Վարդանի այս վկայությունն էլ պարզորոշություն չի մտցնում հարցի լուծման մեջ։

Ընդունենք, որ Կիրակոսը Պատմության շարադրանքը ընդհատել է այդ տարիներ տեղը պատերազմի պատմությամբ, բայց ե՞րբ, պատերազմի ո՞ր շրջանում, 1265 թ. ո՞ր ամիսներին... Այդ հարցը կարոտ է մնում լուսաբանության։ Դարձյալ, եթե այդ էլ համարենք լուծված, հարց է առաջանում, Կիրակոսի Պատմությունն ունեցե՞լ է վերջաբան։

Պատմության զարգացման ընթացքի անսպասելի ընդհատումը և վերջաբանի բացակայությունը տարակուսանքի առիթ է տվել և՛ արդի մեր բանասերներին, և՛ Պատմության գրիչներից շատերին։ Այսպես, ԺԷ դարի գրիչներ՝ Հովսեփ աբեղան (ì—№ 1768), Հակոբ քահանան (ì[1]—№ 1769), Զաքարեն ու տեր Գրիգոր Վաղարշապատցին (բ—№ 3071) և Սարգիսը (Լոնդ. Or. № 5260—№ 119) իրենց տարակուսանքը հայտնում են «փոսիւք խորագունիւք»-ին կցված հետ. հիշատակագրությամբ. «Բայց ո՛վ եղբայր այն ինչ զոր մինչ աստ վարեցաւ զպատմութիւն թաթարին և այլ ոչ ևս, զի ոչ կայր յօրինակի իմում վասն այն ոչ կարացի իմանալ զկատարածն թէ որպէս էր՝ և Քր. մարդասիրի փառք յաւիտեանս. ամէն»։

ԺԷ դ. գրիչների մի այլ խումբ «փոսիւք խորագունիւք»-ից հետո հիշատակագրում է. «Ով եղբայրք է թուղթ պարապ թողի զի օրինակն չկայր, ապա թէ զօրինակն գտանես զպակասն լցուցանես, բայց աղէկ հաշուես զի պարապար գայ և թուղթն պարապ չթողուս և մեղաւորս յիշես։ Գտի եղի տեղն» (?)։ Ղ. Ալիշանը, հավանաբար այս ձեռագիրը կամ սրանից ընդօրինակածը, կամ սրա մայր օրինակն է նկատի ունեցել՝ գրելով Յառաջաբանի էջ Ե ծանոթությունը։

Երուսաղեմի Մատենադարանի № 493 ձեռ. (1778—1780) գրիչ Եղիա քահանան հիշատակագրում է. «Ով եղբայր, զի է թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն Բերքային չկայր։ Ապա թէ զօրինակն գտանես, զպակասն լցուսցես։

Ո՛վ պատուական հայր և եղբարք իմ. զի օրինակն պակաս էր. միք թողաք, եթէ առ ում գտանիցի, նա լցուսցէ զսորա պակասն»։

Տ—№ 1899 (1676 թ.) գրիչ Պողոս Գավառացին Պատմության վերջում մի քանի թերթ «պարապ» է թողել շարունակելու համար։

Վերոհիշյալ գրիչների վկայությունները ցույց են տալիս, որ տարակուսողների թիվը ավելանում է, բայց հարցի լուծումը մի քայլ էլ առաջ չի գնում։

Մեր կարծիքով տարակուսանքը որոշ չափով կվերանա և հարցը փոքր ինչ կլուսաբանվի, եթե մենք դիմենք հենց սկզբնաղբյուրների օգնության։ Այստեղ մենք նկատի ունենք Կիրակոս Գանձակեցուն, Վարդան Արևելցուն և Ռաշիդ-ադդինին։

Վարդան Արևելցին՝ գծելով Կիրակոսի Պատմության մեջ նետողաց ազգին վերաբերող ժամանակագրական շրջանակները, գրում է. «Արդ ի վեց հարիւր ութսուն և հինգ թուականէն հայոց մինչև յեօթն հարիւր չորեքտասանս, յորում եմք մեք, զոր ինչ արարին ազգն նետողաց... ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս, և ընդ աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ... գրեալ են... Վանականն վարդապետ, և հարազատն մեր՝ Կիրակոս վարդապետն...»*։

Վարդանի վկայությունն են սովորաբար հիմք ընդունում Կիրակոսի Պատմության մեջ նկարագրված քաղաքական իրադարձությունների վերջին թվականը որոշելու համար (Ալիշան, Պատկանյան, Ոսկյան)։ Սակայն, Վարդանի հենց առաջին թվականը (1236) անընդունելի է, քանի որ Կիրակոսը սկսում է թաթարների մասին պատմել ոչ թե 1236 թ., այլ 1220 թ.։ Ահա թե ինչ է գրում նա «Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն» գլխում. «Ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով բազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ, յանկարծակի յեղակարծ ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու՝ ամենայն կազմութեամբ, ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ և եկեալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց...»** 1220—1225 թվականներին թաթար-մոնղոլները Սաբատա Բահատուրի (Sübütäi), Ջարմաղունի առաջնորդությամբ երեք անգամ ասպատակել են Անդրկովկասը։

Այս քաղաքական-ռազմական իրադարձության մասին տեղյակ է և ինքը՝ Վարդանը, երբ գրում է. «Իսկ թաթարն կոչեցեալ, որ եկեալ էր յառաջագոյն սակաւուք ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն թուին՝ կամեցաւ դառնալ ի վեց հարիւր եօթանասուն և մի, և ոչ վստահացաւ։ Յաւելեալ յինքն անհուն բազմութիւնըն՝ առաջնորդ ունելով զՋարմըղանն կոչեցեալ զօրապետ, գայ ի Գանձակ Շահաստան»***։

Ինչպես տեսնում ենք, Վարդանն այստեղ էլ, ըստ իր սովորության, համառոտում է Կիրակոսի ընդարձակ նկարագրությունը՝ հարանելով մի փոքրիկ պարբերությամբ։ Հետևաբար Վարդանի վկայությունն այն մասին, թե նետողաց ազգի արարքները 1236 թ. սկսած մանրամասն գրել են Վանականն ու Կիրակոսը, չի կարող վերաբերել վերջինիս, քանի որ սա թաթարների-նետողների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում դեռևս 1220 թվականից։ Նույն չափով Վարդանի վկայության երկրորդ մասը, այն է մինչև ի ՉԺԴ (1265) չի պատշաճում Վանականին, քանի որ սա վախճանվել էր դեռևս 1251 թ., իսկ Կիրակոսի նկատմամբ այդ տարեթիվը հենց Վարդանի վկայությամբ կարոտ է վերանայման։ Սակայն այդ մասին փոքր ինչ հետո։

Մոնղոլների արշավանքներն ու նվաճումները Առաջավոր Ասիայում և Անդրկովկասում բավականաչափ մանրապատում նկարագրել է ԺԳ—ԺԴ դարի ականավոր պատմագիր Ռաշիդ-ադ-դինը****։ Հետաքրքրականն այն է, որ պար-

---

* Վարդան, անդ, էջ 192։

** Կիրակոս, անդ, էջ 201։

*** Վարդան, անդ, էջ 189։

**** Մենք օգտվում ենք ռուսերեն նորագույն թարգմանությունից՝ Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. III перевод с персидского А. К. Арендса, под редакцией *А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского.* Издательство Акад. Наук, Москва — Ленинград, 1946.

Ռաշիդ-ադ-դինը ծն. մոտ. 1247 թ., մեռ. 1318 թ. հուլիսի 17-ին։

սին պատմագիրն իր վկայություններով գալիս է կամ հաստատելու Կիրակոսի պատմածը, կամ լրացնելու նրա ակնարկությունները։ Այս տեսագծով նրա տվյալները հնարավորություն են տալիս մեզ ճշտելու նաև Կիրակոսի Պատմության վերջին թվականը, որ այնքան տարակուսանքների առիթ է տվել մեր բանասերներին ու պատմաբաններին։

Մանգու խանի մահվանից հետո (1259 թ. սեպտեմբեր)՝ մոնղոլական աշխարհակալության մեջ ծայր են առնում կատաղի գահակալական կռիվներ Մանգու խանի եղբայրների՝ Ղուբիլայի (Qubilai) և Արիք Բուղայի (Aryq Boga) միջև։ Հուլավուն անցնում է Ղուբիլայի, իսկ Բերքեն (Ոսկի Հորդա) Արիք Բուղայի կողմը։

Այս ներքին պատերազմը միայն գահակալական չէր. նա երկու տարբեր կուլտուրաների, տարբեր տնտեսակարգերի հակամարտության բնույթ էր կրում, ընդ որում Ղուբիլան և Հուլավուն հին կուլտուրական նստակյաց ժողովուրդների (Չինաստան, Իրան, Առաջավոր Ասիա), իսկ Արիք Բուղան և Բերքեն՝ աստանդական-վաչկատուն-քոչվորական ցեղերի (Միջին Ասիա) ներկայացուցիչներ էին հանդիսանում։ Բերքեն ընդունել էր մահմեդականություն և սերտ հարաբերության մեջ էր մահմեդական Եգիպտոսի, ինչպես և խալիֆի հետ ու ամեն կերպ ցանկանում էր Հուլավուին, որպես իր կրտսեր եղբորը ստորադասել իրեն. մինչդեռ Հուլավուն՝ պահպանելով հայրենի հեթանոսական հավատքը, բարյացակամ էր տրամադրված դեպի քրիստոնյաները և սերտ հարաբերության մեջ էր Բյուզանդիայի Միխայել 8-րդ կայսրի հետ. միաժամանակ գրավելով Բաղդադը և սպանելով խալիֆին (1259), վերացրել էր խալիֆաթը։ Նա ոչնչացրել էր նաև Բերքեի ազգական զորավարներին՝ Ղուլին, Բալախային (Bulqaï), Տուտհարին և ուրիշներին, որոնք գտնվում էին Հուլավուի զորքերի մեջ։

1261 թ. Բերքեի զորագնդերը Դերբենդի վրայով արշավում են Հուլավուի վրա, ներխուժելով Անդրկովկաս՝ Վրաստան, Աղվանք և Հայաստան։ Ընդհարումներով կռիվները տևում են 5 տարի շարունակ, ընդ որում ընդհարումները հաճախ տեղի էին ունենում ձմռան ամիսներին, «զի յամառայինն ոչ կարէին վասն տօթոյն և գետայարոյց լինելոյն»*։ Այսպես. 1262/3 թթ. ձմռան ամիսներին Հուլավուի զորքերն անցնում են Թերեքը, փախուստի մատնում Նողայի զորագնդին և գրավում նրանց ամբողջ ունեցվածքը, կանանց ու երեխաներին։ Բերքեն բազմաթիվ ուժերով օգնության է գալիս, վանում հակառակորդին։ Շատերը ոչնչանում են ցրտից, ոչ պակաս թվով մարդիկ խեղդվում, որովհետև սառույցը կոտրվել էր**։

1263 թ. Հուլավուն զբաղվում է իր երկրի բարեկարգությամբ և շինարարու-

* Կիրակոս, անդ, էջ 396։

** «Եւ ել ընդդէմ նորա Բերքայն... և եղև խառնուրդ պատերազմին առ մեծի գետոյն (խմա Թեր[ե]՚քն Եթիլ,— Կ. Մ.-Օ.), և բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն։ Եւս առաւել ի կողմանէ Հուլաւուին, զի պաղեցան ի սաստկութենէ ձեռնն և ցրտին» (Կիրակոս, էջ 395)։

Բերքեն հարձակվում է Հուլավուի զորաբանակի վրա... „На берегу реки Терека они от зари до конца дня бились жестоким боем... Наша (խմա՛ Հուլավուի) рать обратилась вспять. Река Терек замерзла, и стали переправляться через нее. Вдруг [лед] проломился и множество войска утонуло“. Рашид, III, էջ 60։

*թյամբ (քաղաք, ապարանք, կրատուն), միաժամանակ զորքեր է հավաքում ու զինվում Բերքեի դեմ ելնելու**։*

*1265 թ. մեռնում է Հուլավուն (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. փետրվարի 8-ին)***։*

1265 թ. մեռնում է Տողուս խաթունը (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. հունիսի 17-ին)։

*1265 թ. (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. հունիսի 19-ին)****, *ըստ այլոց հունիս-հուլիս ամիսներին, գահ է բարձրանում Աբաղա խանը։*

*Ռաշիդ-ադ-դինի վկայության համաձայն, Աբաղա-խանը ձմեռել է Մազանդարանում և միայն 1265 թ. գարնանը եկել Թավրիզ մայրաքաղաքը*****։*

*1265 թ. (ամռան կամ աշնան ամիսներին) Աբաղա-խանն ամուսնանում է բյուզանդական կայսր Միխայել VIII դուստր Դեսպինայի****** Δέσποινα *(Մարիա) հետ, որին մեծ պատվով բերում է մի պատգամավորություն Անտիոքի պատրիարքի գլխավորությամբ։*

Ինչպես տեսնում ենք, մինչև այստեղ Կիրակոսի և Ռաշիդի վկայությունները բավականաչափ համերաշխ են։ Սրանից հետո Կիրակոսի հաղորդումը շատ սեղմ է, ուստի կիսատ-պռատի կամ եղծվածի տպավորություն է թողնում, մինչդեռ այս վերջին պարբերությունն էլ համապատասխանում է Ռաշիդի վկայությանը։

Աբաղայի գահակալության հենց սկզբներին Բերքեի կարգադրությամբ՝ Նողայը Դերբենդի վրայով նորից հարձակվում է Իլխանի զորամասերի վրա Տուտհարի արյան վրեժն առնելու։ Նրա դեմ է ելնում Հուլավուի կրտսեր որդի Յուշումութը (ըստ Վարդանի՝ Իսմութ)։ Կուր գետի ափին կատաղի կռիվ է սկսվում։ Նողայը՝ կորցնելով մի աչքը, նահանջում է Շիրվան։ Աբաղան անցնում է գետը, մյուս կողմից ահագին զորքով վրա է հասնում Բերքեն. Աբաղան վերադառնում է գետի այս ափը և հրամայում է գետանցը կտրել—ոչնչացնել։ Չկարողանալով գետն անցնել՝ Բերքեն շարժվում է Թիֆլիսի վրա, որպեսզի այնտեղից անցնի, բայց ճանապարհին հիվանդանում է և մեռնում. դիակը տանում են Բաթուի մայրաքաղաք Սարայը և այնտեղ թաղում։

«В 664 году [1265/66] Абага-хан приказал.—*շարունակում է Ռաշիդ-ադ-դինը,*—чтобы по ту сторону реки Куры от Далан-наура до степи Курдман, смежной с рекой Курой, построили вал и вырыли глубокие рвы. На защиту их назначили отряд монголов и мусульман, и с обеих сторон стали ходить туда и обратно караваны»******.

Ռազմական գործերը վերջացնելուց հետո՝ Աբաղան 1266/67 թթ. ձմեռն անց է կացնում Մազանդարանում և Գուրգանում։

Այս միևնույն իրադարձության մասին հաղորդում է նաև Վարդան Արևելցին. «Ի մտանել թուին եօթն հարիւր հնգետասան *(1266) կողմնակալն հիւսիսի՝ կոչեցեալն Բարքայ... լուեալ զմահուանէ մեծի Հուլաւուին՝ գայ բազմութեամբ*

---

* Կիրակոս, *անդ, էջ 396—397։* Рашид-ад-дин, III, *էջ 61։ (Ըստ Ռաշիդի՝ նա կառուցում է Մարաղայում նաև մի աստղադիտարան)։*

** Կիրակոս, *անդ, 398։* Рашид, III *էջ 61—62։*

*** Рашид, III, *էջ 64։*

**** Рашид, III *էջ 67։*

***** *Ռաշիդ-ադ-դինը, (հ. III էջ 65) սխալմամբ համարում է նրան Տրապիզոնդի թագավորի աղջիկը։* B. Spuler, *էջ 65—67։*

****** Рашид, III, *էջ 68։*

առ Կուր գետով և ցուցանէ զինքն յայսմ կողմանէ կացեալ զօրացն Ապաղային և եղբօր իւրոյ Իսմուտին՝ իբր թէ կենդանի է յետ մահու հօր նոցա (տպ. իւրոյ)։ Եւ զայս կոխէ զնոսա... յորմէ զարհուրեալ յայսմ կողմանէ կացեալցն՝ ցանկեն զերկայնութիւն գետոյն աստի, զոր Շիբարն կոչէին՝ և զգուշացան ամենայն պատրաստութեամբ զատուրս ձմերայնոյն»*։ Ապա Վարդանը հաղորդում է, որ նույն տարվա ամառը Բերքեն «վճարէ զկեանս»։

Ինչպես տեսնում ենք, ԺԳ դարի մեր այս պատմագիրները համերաշխորեն միմյանց լրացնում են, անգամ տեղ-տեղ գործածելով միևնույն դեպքի համար նույն բառերն ու դարձվածքները, օրինակ՝ Կիրակոսը գրում է՝ «Ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագունիւք», Վարդանը՝ «Ցանկեն զերկայնութիւն գետոյն աստի» և Ռաշիդ-ադ-դինը՝ «построили вал и вырыли глубокие рвы».

Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել՝ ըստ Ռաշիդ-ադ-դինի, 1265/66 թ., ըստ Վարդանի՝ 1265/1266 թթ., և ըստ Կիրակոսի՝ Մոսկվայի տպ. և մի շարք ձեռագրերի համեմատ ՉԺԴ թուականին հայոց, ըստ Վենետ. տպ. և մի այլ խումբ ձեռագրերի՝ յՉԺԵ—«յեօթն հարիւր և հնգետասան թւին հայոց»—1265/66 թ.։

Այսպիսով, մենք կարծում ենք, որ Կիրակոսի Պատմության վերջին թվականը պիտի լինի 715 թ. հ. (1266), հետևաբար Կիրակոսի բնագիրը պիտի վերականգնել ըստ վենետիկյան խմբի ձեռագրերի, այն է՝ «մինչ յՉԺԵ թուականն հայոց»։

Կիրակոսի Պատմությունը վերջաբան ունեցե՞լ է, թե ոչ։ Մեր պատմագիրների սովորության նայած՝ գուցե, ունեցել է, բայց կարող է գրած էլ չլինել։ Վերջին իրադարձության նկարագրության մեջ Կիրակոսին ոչ պատշաճ հապճեպություն ենք նկատում. բացակայում է նրա ծավալուն, հանգամանային, շըրջագետ նկարագրությունը... Տապալողականությունն առաջացած կարող է լինել կամ հեղինակի վատառողջության, կամ մի այլ անակնկալ դիպվածի հետեվանքով...

* * *

Եթե Կիրակոսի Պատմության վերջաբանի հարցը դեռևս կարող է հատուկ քննության առարկա դառնալ և թեր ու դեմ կարծիքներ առաջացնել, ապա այդ հուշարձանի մեջ առկա են մի երկու ոչ նվազ կարևոր ակնարկումներ, որոնց հիման վրա կարելի է ասել, որ Պատմության բնագիրն անաղարտ չէ հասել մեզ։ Մի երկու հատված վերականգնել ենք ձեռագրերի բաղդատությամբ և տեղադրել բնագրի մեջ։ Սակայն կա մի կարևոր ակնարկում, որը պարզ ցույց է տալիս, թե Պատմության բնագիրն այդ մասում պակասավոր է։ Այդ պակասավոր մասը վերաբերում է մեծատուն վաճառական Ումեկի միջադեպին։

Վարդան Արևելցին վկայում է. «Արդ ի վեց հարիւր ինսուն և մի թուին Բաչու-նուինն փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք՝ հանեալ անտի զայրն երևելի, մեծատուն և երկիւղած ի տեառնէ՝ զՈւմեկն և զազգականս նորա՝ զորդիս պարոն Յոհաննու զՍտեփանոս և զեղբարսն իւր հինգ»**։

* Վարդան, անդ, էջ 213։

** Անդ, էջ 193։

Կիրակոսն այդ մասին գրում է. «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատոհմ վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի ի Թաթարէն հանդերձ որդւովն Յովհաննու՝ Ստեփաննոսի և եղբարբ իւրովք»*։

Ընդգծված բառերից պարզ երևում է, որ մեր Պատմագիրը մի ուրիշ տեղ էլ է գրել Ումեկի մասին՝ («զոր երբեմն յիշատակեցաք»)։ Այդ հիշատակությունը պատշաճ կլիներ տեսնել հետևյալ գլուխներում՝ կամ «Վասն աւերման Թէոդուպօլեայ (Կարնոյ քաղաք)», կամ «Վասն ասպատակելոյ նորա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց»։ Սակայն այստեղ էլ չկա, մանավանդ այս երկրորդ գլխում, որ այնքան հարմար կգար նման հիշատակության համար. «Եւ տան հրաման վասն շինութեան քաղաքին Կարնոյ, Թէոդուպօլեայ։ Եւ ժողովեցան ցրուեալքն և ղօղեալքն և զերծեալքն ի զերութենէ, կոչեցին և զեպիսկոպոս քաղաքին զտէր Սարգիս, զոր եբեր իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, և չոգաւ։ Եւ սկսան վերստին շինել զաւերեալ և զկործանեալ քաղաքն»**։

Ահա այստեղ է, որ գերությունից ազատված՝ «զերծեալ» «մեծատուն վաճառական», «երկիւղած ի տեառնէ», «բարեգործ» Ումեկն իր անչափ հարստությամբ կարող էր «բարեգործություն» անել, սակայն այստեղ էլ նա չի հիշատակված։ Մնում է մի հետևություն անել, այն է՝ որ «հիշատակություն» պարունակող գլուխը կամ հատվածը պակասում է Կիրակոսի Պատմությունից։

* * *

Ի վերջո կցանկանայինք մի երկու խոսք էլ ասել Կիրակոսի Պատմության հորինվածքի կամ կառուցվածքի մասին։

Կիրակոսն իր պատմագրական երկը խորը մտածված բաժանում է՝ չհաշված Յառաջաբանը, երկու անհավասար մասերի՝ ա. «Նախաշաւիղ»—ներածական մաս և բ. Թաթարների-նետողաց ազգի պատմություն։ «Նախաշաւիղը» իր հերթին նա բաժանում է դարձյալ երկու մասի, ընդ որում առաջին մասը նա «երկօք աշխատութեամբ հաւաքեալ (է) ի նախագրելոց», իսկ երկրորդը գրել է որպես «ականջալուր» և «ականատես»։ «Նախաշաւղի» առաջին մասը, այն, որ հավաքել է ուրիշ հեղինակներից, ընդգրկում է Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը և Զաքարյանների հանդես գալը Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների շատ հակիրճ շարադրանքը։ Այս մասում տեղ են գտել նաև զանազան զրույցներ (Գագիկների, Հովհաննես Սարկավագի մասին և այլն) և Ներսես Շնորհալու «Գիր հաւատոյ»-ն որպես վավերագիր։

«Նախաշաւղի» երկրորդ մասը բովանդակում է Լևոնի, նրա անմիջական հաջորդների ու Զաքարե սպասալարի ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, ինչպես և Մխիթար Գոշի կյանքն ու գործը։ Իրադարձությունների և սրանց ժամանակագրական շրջանակների մեջ սեպի նման մխրճված են տվյալ նյութի հետ չառնչվող՝ «Համառօտ ճիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից,

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 363։ Վենետ. տպագր. մեջ չիք Յովհաննու՝ Ստեփաննոսի և եղբարբք իւրովք (էջ 210)։

** Կիրակոս, անդ, էջ 293։

րնդ ներքոյ զրուցատրաբար» միջանկյալ հատվածը և «Վասն ելանելոյ թաթար ազգին զօրուն և փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց» ու «Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղև զօրացն» իրար հետ առնչվող, բայց պատմական իրադարձությունների և հորինվածքային տեսագծով նախորդ ու հաջորդ պատմությունների հետ չկապակցվող, խորթ ընդմիջարկություններ։ Եթե «Համառօտ հիւսուածք»-ը մի միջարկություն է, որ կարող է և՛ բոլորովին անջատ գոյություն ունենալ, և՛ նախորդել Պատմությանը, ինչպես «Գիր հաւատոյ»-ն, Կոստանդին կաթողիկոսի գրությունները, «Սահմանք կանոնականք»-ը և Վանականի «Թղթերը», ինչպես և տեղադրվել Պատմության այլ մասերում, ապա թաթարներին վերաբերող այդ գլուխները պետք է տեղադրվեն ոչ թե «Համառօտ հիւսուածքի» և «Վասն Վարդապետին Մխիթարայ» գլուխների միջև, այլ «Վասն որք յետ նորա (Մխիթարայ,—Կ. Մ.-Օ.) կալան զառաջնորդութիւն վանացն» գլխից հետո, որով իրադարձությունների զարգացումը օրինաչափորեն և բնականորեն կապվում է «Վասն սուլտանին Ջալալադնին և կոտորելոյն զզօրսն վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուականին» գլխի հետ։

Մոնղոլները Ջալալ-էդ-դինի տիրապետությունը և իրեն խորտակելուց հետո հաստատում են իրենց մեկուկես դար տևող տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում, մասնավորապես Իրանում, Հայաստանում և Աղվանքում։ Ահա այս նոր ահարկու տիրակալների մասին է, որ Կիրակոսը ծրագրում է գրել իր պատմագրական երկը՝ մտածելով, որ շատերն են գրելու, բայց ոչ ոք չի տալու այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որովհետև չարաղետ դեպքերը շատ ավելի արագահաս են քան պատմության շարադրումը («կարծեմք, թէ յոլով ևս զնոյնս պատմեսցեն. և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկան կալան զաշխարհս ամենայն»*։

Այստեղից սկսում է թաթար-մոնղոլների ավերածության և պատերազմների տարեգրությունը՝ հասնելով մինչև վերջին գլուխը՝ «Վասն մեծ պատերազմին»։ Պարզ է, որ նա այստեղ պիտի տար մոնղոլական պետության և աշխարհակալության հիմնադիր Չինգիզ խանի սահմանած դահաժառանգության օրենքը, ինչպես և նրա կտակը։

Այս համատարած «թաթարական» մասի մեջ միայն տեղ-տեղ զետեղված են այլևայլ գլուխներ, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին կյանքին, կամ վավերագրեր են և Վանականի գրչին պատկանող դավանաբանական երկեր։

Համոզված լինելով, որ Կիրակոսի Պատմության սկզբնագիրը մոտավորապես այս հորինվածքն ու գլուխների դասավորությունն է ունեցել, այնուամենայնիվ մենք անհրաժեշտ գտանք պահպանելու Պատմության ավանդաբար մեզ հասած խորագիրը, հորինվածքն ու գլխակարգությունը։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 231։

Գ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Անցնենք Կիրակոսի Պատմության սկզբնաղբյուրների համառոտ քննությանը։

Կիրակոսն իր պատմական երկը շարադրելիս՝ օգտվել է բազմազան աղբյուրներից, որոնք հիմնականում կարելի է բաժանել հետևյալ գլխավոր խմբերի՝ ա. Գրավոր *և բ.* Բանավոր։ *Գրավոր աղբյուրներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու հատվածի a) Կրոնական-եկեղեցական գրականության և b) Պատմագրության։*

Ա. ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Աչքի անցնենք, նախ՝ Կիրակոսի կրոնական-եկեղեցական գրավոր աղբյուրները։

a) Կրոնական-եկեղեցական գրական աղբյուրներ

Եկեղեցական գրականություն ասելով՝ մենք հասկանում ենք, առաջին հերթին, Աստվածաշունչը, կրոնա-դավանաբանական երկասիրությունները, եկեղեցու անմիջական ծիսական-արարողական կարիքները հոգացող ստեղծագործությունները՝ արձակ և չափածո, վարքագրական-սրբագրական հուշարձանները և, վերջապես, իրավական հուշարձաններ՝ եկեղեցական ժողովների կանոնները։ Սրանք գրավոր եղանակով են մեզ ժառանգություն մնացել, բայց կան նաև բազմաթիվ եկեղեցական-վարքաբանական զրույցներ, որոնք վանքերի ու այլ սրբավայրերի միջավայրում կենցաղավարել են բանավոր ասմունքի միջոցով և նմանապես նյութ մատակարարել մեր պատմագրությանը, մասնավորապես Կիրակոս Գանձակեցուն, սակայն սրանց վերլուծությունը կտրվի բանավոր աղբյուրների շարքում։

Եկեղեցական գրավոր հուշարձանների օգտագործումն էլ Կիրակոսի Պատմության մեջ տարբեր եղանակով է կատարված։ Դրանցից մի երկուսը նա ամբողջությամբ հյուրընկալում է իր Պատմության մեջ, օրինակ՝ **«Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ», «Թուղթ տեառն Կոստանդեայ», «Վասն կանոնական հրամանացն... Կոստանդեայ», Ներսես Շնորհալու «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան»,** *Վանականի գրչին վերագրվող* **«Խրատ դաւանութեան»** *և այլն, մյուսներն օգտագործում է՝ կա՛մ բովանդակությունը շարադրելով, կա՛մ հենվելով նրանց վրա։ Այս խմբի թվարկածս եկեղեցական գրական հուշարձանները պաշտոնական բնույթ են կրել և այստեղ՝ Կիրակոսի Պատմության մեջ վավերագրերի նշանակություն ունեն։*

Մեր պատմագիրը, սակայն, հաճախ օգտագործում է նաև այլ տիպի կրոնական սկզբնաղբյուրներ։ Այս դեպքում համարյա բացակայում են դրանցից քաղած ամբողջական հատվածներ։ Կիրակոսը հաճախ վկայակոչում է այդ ստեղծագործությունները՝ ապավինելով յոկ դրանց անառարկելի «ճշմարտությանը», կամ դրանց հեղինակությամբ ցանկանալով հավաստիության դրոշմ տալ իր ասածներին։ Այդպիսի վկայակոչումների թվին են պատկանում Աստվածաշունչ գրքերից կամ օտար և հայրենի հեղինակավոր հայրերի (Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի և այլք, Գրիգոր Լուսավորիչ, Սահակ Պարթև,

Մովսես Խորենացի, Հովհան Օձնեցի և այլք) երկասիրություններից քաղած մեջբերումները։ Ընդհանրապես Աստվածաշնչի բառ ու ոճը, պատկերն ու մտապատկերը, համեմատությունն ու հակադրությունը, առաձն ու ասացվածքը զգալի ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն Կիրակոս Գանձակեցու, այլև բոլոր հին ու միջնադարյան հեղինակների ոճական հենքի վրա։ Մտածել, հորինել և գրել բիբլիական բառ ու բանով,— դա քրիստոնյա մատենագրի գերագույն տենչն ու ձգտումն է եղել, նրա հեղինակային իդեալը։ Այդ եղանին նրանք դիմում են մանավանդ այս կամ այն եկեղեցական ականավոր դեմքի նկարագիրը գծագրելիս, օրինակ՝ Վանական վարդապետի բնութագրությունը (Կիրակոս, էջ 344 և հտ.)։ Աստվածաշունչ գրքերից կատարած համառոտ և ավելի ընդարձակ մեջբերումները մենք ընդհանրապես նշել ենք Պատմության բնագրի յուրաքանչյուր էջի տակ։

Ընդհանուր եկեղեցական պատմությունից նա հիշատակում է և վկայակոչում Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունն» ու «Քրոնիկոնը» և Սոկրատես Սքոլաստիկոսի Պատմությունը, ընդ որում երկու դեպքում էլ ծրում է նրանց բովանդակությունն ու ծավալը։

Հայկական պատմական միջավայրում ճանաչված եկեղեցական հայրերի դավանաբանական երկերից բանաքաղություններ շատ կան Կիրակոսի Պատմության մանավանդ այն հատվածում, երբ նա կամ ինքը կամ նրա երկի մեջ տեղ գտած մեկ այլ հեղինակ իր դավանաբանական թեզն ապացուցելու համար դիմում է ականավոր հայրերի հեղինակությանը, օրինակ՝ Ներսես Շնորհալու, Վանական վարդապետի գրչին պատկանող ստեղծագործություններում կամ Պատմության մեջ եղած բազմաթիվ վկայակոչումները։ Այստեղ հիշվում են, օրինակ՝ Աթանաս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Լուսավորիչը, Գրիգոր Աստվածաբանը, Գրիգոր Նյուսացին, Բարսեղ Կեսարացին, Աբբա Եփրեմը, Հովհան Ոսկեբերանը, Սեբերիանոսը, Եպիփան Կիպրացին, Դիոնիսիոսը, Մովսես Խորենացին, Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհան Օձնեցին և ուրիշները։

Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության մեջ գործող անձերի, մասնավորապես եկեղեցական հայրերի նկարագիրն ուրվագծելիս՝ հաճախ դիմում է նաև վարքաբանական-վկայաբանական գրականության օգնությանը։ Այդ անում է նա կա՛մ անմիջականորեն, կա՛մ միջնորդաբար, մի այլ հեղինակից քաղելով, երբ այս կամ այն եկեղեցական գործչի մասին հարակցման (կոնտամինացիայի) կարգով պատմվող ընդհանուր վարքաբանական միջադեպերից ու հրաշապատումներից մի երկուսը՝ տեղայնացնելով և ազգայնացնելով, վերապատմում է ազգային եկեղեցական հայրերի մասին։ Ընդհանուր վարքաբանական գրականությունից՝ հարանց վարքերից և սրբագրական այլ հուշարձաններից եկող այդպիսի զրույցներից հիշենք մի երկուսը, օրինակ՝ Աղբրկա որդի Աստվածատուրի, Հովհաննես Գառնեցու, Հովհան Մայրագոմեցու, Հովհան Օձնեցու, Հուսկան որդի Ստեփանոսի և այլ վանականների «հրաշագործ» կյանքի մասին պատմածները։ Հովհան Մայրագոմեցու զրույցը՝ անբան անասունների—արջի ու էշի մասին, իր գուգահեռն ունի ասորական և եգիպտական—սկիթական հարանց վարքերի՝ Պալլադիոս Հելենապոլսեցու կազմած Լավսայիկա (Lausaica. Λαυσαικα) ժողովածուներում։ Այստեղ հերոսը Գերասիմոսն է, իսկ նրան սպասարկող կենդանիները՝ առյուծն ու էշը։ Նույն զրույցի մի այլ ոչ ամբողջական տարբերակ պատմվում է նաև Փավստոս Բուզանդի

Հայոց պատմության մեջ: Այս զրույցները, ըստ մեծի մասին, թափառաշրջիկ են և առկա են համարյա բոլոր քրիստոնյա ազգերի հին ու միջնադարյան վարքաբանական ժողովածուների մեջ։*

b) Պատմագրություն

Կիրակոս Գանձակեցին ծանոթ է մեր հին ու միջին դարերի (5—12-րդ դդ.) համարյա բոլոր պատմագիրներին ու ժամանակագիրներին՝ ներառյալ նաև Խոսրովին, Շապուհ Բագրատունուն և Վանական վարդապետին, որոնց պատմագիտական երկերը մեզ չեն հասել։ Անցյալի պատմագիրներից նա մոռացության է տվել միայն Զենոբ Գլակ-Հովհան Մամիկոնյանին և Մեսրոպ Վայոցձորեցուն։ Վերջինիս երկասիրությանը ծանոթ է երևում կամ անմիջականորեն, կամ միջնորդաբար Ներսես Պարթևի գուշակության կապակցությամբ (տե՛ս էջ 9, 22, 231 և այլուր)։ Պատմության մեջ անուն առ անուն հիշատակված հայ պատմագիրներից ոմանց նա ուրիշ անգամ չի վկայակոչում, մյուսներին նորից հիշում է, բայց ընդարձակ մեջբերումներ չի անում, օրինակ՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, որի մասին գրում է՝ «Սա գրեաց պատմութիւնս գեղեցկայարմարս, և զոր ինչ գործեցին անօրէն ազգն հագարացւոց ընդ աշխարհս ամենայն մեծամեծ չարիս։ Արդ յայսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի երկրորդել վասն պառակտման չար ազգին Իսմայէլի» (Կիրակոս, էջ 82), և իսկապես, երկրորդում է, հաճախ քաղելով իր տեղեկությունները միջնորդաբար՝ Սամուել Անեցու ժամանակագրության միջոցով։ Նա հիշատակում է նաև Թովմա Արծրունուն և Շապուհ Բագրատունուն, երբ խոսում է Ջափրի և Բուղայի ավերածությունների մասին Հայաստանում՝ «Եւ այլ յոլովակի չարիս անցոյց (իմա՛ Բուղա,—Կ. Մ.-Օ.) ընդ աշխարհս, զոր գտցես ի գիրս Թոմայի և Շապուհոյ և այլոց պատմագրացն» (Կիրակոս, էջ 79)։

Կիրակոսը ակնածությամբ հիշատակում է նաև իր «մեծ և հանճարեղ» Վանական վարդապետի պատմագրական երկասիրությունը, որպես սկզբնաղբյուր (Կիրակոս, էջ 8), բայց թե ինչ չափով է նա օգտվել իր վարդապետի պատմագրությունից, հնարավոր չէ ճշտել, քանի որ նրա երկը չի պահպանված։

Հավաստելով այն փաստը, որ Կիրակոսն օգտվել է աղբյուրներից, հետաքրքրական է իմանալ, թե ինչ գրական եղաններ է նա կիրառում սկզբնաղբյուրի նյութը քաղելիս կամ մշակելիս։ Այսպես, նա, ինչպես համոզվում ենք, հաճախ չի հիշատակում իր աղբյուրի հեղինակին, այլ սոսկ հենվում է նրա նյութի վրա և շարադրում իր Պատմության համապատասխան դրվագը. հաճախ էլ՝ վկայակոչելով սկզբնաղբյուրի հեղինակին կամ նրա երկը, բառացի մեջբերում է կատարում՝ մերթ ընդ մերթ իր կողմից ավելացնելով մի նոր միջադեպ կամ մանրամասնություն, որ առկա չէ այդ աղբյուրի մեջ։ Այսպիսի դեպքերում, պարզ է, նա այդ լրացումը քաղում է մի այլ աղբյուրից, որը դեռևս մեզ ծանոթ չէ։ Վկայակոչվող և քննաքաղման ենթարկվող պատմագիրները վայելում են Կիրակոսի անսահման վստահությունը։ Վերջիններիս թվին են պատկանում Մովսես Կաղանկատուացին և Սամուել Անեցին և սրա միջոցով նաև Հովհաննես Սարկավագը։

---

* Փաւստոս Բուզանդ, V, ԻԶ։

Քննության առնենք, որպես օրինակ, այս երկու հեղինակների օգտագործման չափը Կիրակոսի Պատմության մեջ, այսինքն, տեսնենք, թե մեր Պատմագիրը ինչ չափով և ինչպես է օգտվել այդ սկզբնաղբյուրներից իր պատմական երկը շարադրելիս։

* * *

Գանձակեցին իր Պատմության մեջ մի հատուկ միջանկյալ գլուխ է նվիրում Հայաստանի բազմադարյան հարևան Աղվանից աշխարհի պատմությանը՝ «Համառօտ հիւսուածք պատմութեան կողմանցն Աղուանից»։ Հեղինակը շատ դիպուկ է բնորոշել այս հատվածը որպես մի շատ համառոտ հյուսվածք, որի միջանկյալ բնույթը զգալով, ամեն կերպ աշխատում է հիմնավորել այդ գործողությունը՝ վկայակոչելով այն, որ աղվանները մեր «հավատակիցներն» են, «մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորք հնազանդք թագաւորացն հայոց... և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կապեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս»*։

Այս եղանակով հիմնավորելով իր ազգապետական և կրոնապետական տեսակետը, նա «հյուսում է» աղվանների պատմությունը, տեղ-տեղ վկայակոչելով իր սկզբնաղբյուրը՝ «որ գրեաց զՊատմութիւնն Աղուանից» (Կիրակոս, էջ 194), կամ ինչպես կոչվում է Առաջաբանի մեջ՝ «Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից» («Կիրակոս, էջ 7)։

Տեսնենք, թե ինչպես է Կիրակոսն օգտագործում իր այս աղբյուրը։ Բերենք մի քանի օրինակ**։ Բաղդատելիս՝ առաջնությունը տալիս ենք Մովսես Կաղանկատուացուն, քանի որ նա է բաղդատվող հեղինակների մեջ հնագույնը։

Մովսէս Կաղանկատուացի	Կիրակոս Գանձակեցի
«Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան մերոյ է սուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, որ ձեռնադրեցաւ յԵրուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ»։ էջ 391	«Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արևելից առեն զսուրբն Եղիշէ, զաշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյ, որ... գնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայր տեառն և ի նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս»։ էջ 192—193
«Ես Վաչական՝ Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիշայ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ»։ էջ 98	«Ես, Վաչագան, արքայ Աղուանից, և Շուփհաղիշոյ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ»։ էջ 194

Մեջ բերելով այս վկայությունը, Կիրակոսը գրում է՝ «Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս և գտաք, եդաք» (էջ 194)։ Եվ իրոք, այս անունը միայն մի անգամ է հիշատակվում «Անուանք հայրապետացն Աղուանից»-ի մեջ։ Շուփհաղիշոյ անունով մի արքեպիսկոպոս է եղել Աղվանքում։ Ընդհանրապես այդ անունը ևս երկու ան-

* Կիրակոս, անդ, էջ 192, իսկ «Հիւսուածք»-ը, էջ 192—201։

** Այստեղ և հետագայում այլ հեղինակների հետ համեմատելիս՝ մեր բաղդատությունները վերաբերելու են ամբողջական հատվածներին, ոճական, դարձվածքային նմանությունները անտեսված են։

*** Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913։

գամ է հիշատակված Մովսես Կաղանկատուացու Պատմության մեջ՝ մեկ Գրիգորիսի նշխարների գյուտի ժամանակ (Մով. Կաղ., էջ 92), մեկ էլ՝ «Սահմանադրութիւն կանոնական ի Վաչականայ Աղուանից արքայէ եդեալ ի ժողովն, որ յԱղուէնն եղև» (էջ 98)։ Այս «Սահմանադրությունից» է քաղում Կիրակոսն իր մեջբերումը։

Մովսէս Կաղանկատուացի	Կիրակոս Գանձակեցի
...«Հայրապետն մեր Երեմիա և Թագաւորն Արսվաղէն... բստ շնորհելոյ նմա (իմա երանելւոյն Մեսրոպայ,—Վ. Մ.-Օ.) յաստուածուստ պարգևին՝ Հայոց և Վրաց եա նշանագիր»։ էջ 132	...«Եսվաղէն, յաւուրս սորա արար գիր Մեսրոպ երանելի Հայոց, Վրաց և Աղուանից»։ էջ 193
«Տէր Երեմիա.—Ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց եա նշանագիր ձանիւ մեծաւ»։ էջ 391	«Տէր Երեմիայ.—Յաւուրս սորա արար Մեսրոպ գիրս Աղուանից մեծաւ ջանիւ»*։ էջ 195
«Տէր Աբաս... Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեանն»։ էջ 392	«Տէր Աբաս... Առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան»։ էջ 195
«Տէր Դաւիթ, ամս քսան և ութ... Սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւնն Ճաքւոյ տեառն. և նոյն իշխանի աշխարհական եղբայրն գիտացեալ՝ հարցանէ զնա և ասէ. «Ուստի՞ գաս, տէր»։ Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»։ Եւ ասէ իշխանն զԴաւիթ. «Լեզուդ, որ օրհնեաց՝ մի խօսեսցի և աչդ չորասցի»։ Եւ առ ժամայն եղև այնպէս և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահ նորա»։ էջ 394—5	«Տէր Դաւիթ, ամս քսան և ութ։ Սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւնն Ճաքւոյ տեառն, և նորին իշխանին եղբայրն աշխարհական հարցեալ՝ ասէ ցնա. «Ու՞ստի գաս, տէր»։ Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»։ Եւ ասէ իշխանն Դաւթի. «Լեզուդ, որ օրհնեաց մի խօսեսցի և աչդ չորասցի»։ Եւ առ ժամայն եղև, և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահ»։ էջ 198
«Եւ եղև իբրև լուան բնակիչք... սկսան ղպատճառ կորստեան իւրեանց զխաղն խաղալ՝ բերէին դդում մի մեծ, նկարէին ի վերայ նորա զպատկեր Թագաւորին հոնաց կանգուն մի յերկայն և կանգուն մի ի լայն. և զտեղի արտեւանացն յօտ**	«Զայս խաքան ծաղր արարին բնակիչք քաղաքին Տփխեաց. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն խաքանայ ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են և փոքր, և եդեալ զդդումն ի վերայ պարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան

* Կիրակոսի մի շարք ՁՁ մեջ՝ «ձայնիւ» փխ ջանիւ։

** Յօտ, գրվում է նաև հօտ. չունին ՆՀԲ և Առձ. Այստեղ նշանակում է փոս, փոսիկ, փոսորակ։ Ստ. Մալխասյանը (Հայերեն բացատր. բառարան)՝ հիմք ընդունելով Հր. Աճառյանի Գավառական բառարանը, բացատրում է՝ «Գետնի մեջ փորած փոսիկ, որի մեջ երեխաները խաղալիս կակալ կամ վեգ են ձգում»։ Հիմնականում ճիշտ է բացատրված։ Մի քանի գավառներում, օրինակ՝ Գանձակում, Ղարաբաղում և այլն, մանկական այդ խաղը կոչվում է հոտի։ Պատի տակ սովորաբար փորում են մի բռաչափ փոս. երեխաները 10—15 ոտք հեռավորությունից փոսի մեջ ընկույզ, ակողին կամ վեգ են նետում՝ նախօրոք պայմանավորվելով հոտի տիրոջ— հոտապանի հետ զույգ (ջուխտ) է ընկնելու հոտի մեջ, թե կենտ։ Եթե ընկույզի և այլն քանակը համապատասխան է լինում նետողի առաջադրած պայմանին, նա հոտապանից ստանում է նույնքան ընկույզ. եթե չի համապատասխանում, հոտապանը վերցնում է հոտի մեջ եղածը։

մի ծրարեալ, որ ոչ կարէր նշմարել. և գունդի մարուացն յերկս ժպիրհս, և ըղձեղի շնչաւոր քթիցն թիզ մի լայն թուով մազից ալէրնէշակէից, զոր թէ որ կարէր ճանաչել։ Եւ բերեալ եդեալ ի վերայ պարապին յանդիման նոցա՝ աղաղակէին առ զօրսն և ասէին. «Ահաւասիկ կայսր թագաւոր ձեր, դարձարուք երկրպագէք սմա՝ Ջերու խաչան է սա»։ Եւ առեալ դեղարդ ի ձեռն՝ ծակոտէին յանդիման նոցա զգդումն՝ զնմանեցուցեալն ի պատկեր նորա։ Նոյնպէս և զմիւս թագաւորն ձաղէին ծաղր առնէին, այպանէին, պիղծ և արուապղծ կարդային»։

էջ 158—159*

նետաձիգ լինել։ Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոյժ, բայց զի ժամանակ ձմեռնային էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել։ Բայց ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, և առեալ զքաղաքն՝ հրամայեաց կոտորել զարս և զկանայս և զմանկունս, և աւերեալ զքաղաքն, առեալ զինչս նորա, գնաց ի քաղաքն իւր»։

էջ 52—53

Մովսես Կաղանկատուացույ և Կիրակոս Գանձակեցուց բերված վերջին բաղդատությունը բառացի չէ, բայց միջադեպի նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Կիրակոսը հիշյալ պատմական դեպքը նկարագրելիս՝ աչքի առաջ է ունեցել հենց Կաղանկատուացու Պատմությունը, և այն, ինչ սա երկարաշունչ է վիպում (հմմտ. հտր. II, ԺԱ—ԺԳ), առաջինը, հնարավորության սահմաններում, սեղմում է և հակիրճ հարասում։ Նույնը պետք է ասել նաև Սպրամի և Ներսես Բակուրի մասին Կաղանկատուացու և Գանձակեցու հաղորդած միջադեպի վերաբերյալ (հմմտ. Կիրակոս, էջ 196 և Մովսես Կաղանկատ. էջ 335, 336, 340)։

Մեր բաղդատությունները կարելի է շարունակել և էլ ավելի վկայություններ բերել ապացուցելու համար այն, որ Կիրակոսը՝ Աղվանից պատմության հյուսվածքը տալիս և այլուր, զգալի կախում է ունեցել Մովսես Կաղանկատուացու Պատմությունից, ընդ որում նա թե՛ բառացի հատվածներ է քաղել այդ սկզբնաղբյուրից և թե՛ տեղ-տեղ հակիրճ հարասել է Աղվանից Պատմագրի երկարաշունչ պատմությունները*։ Բավականանանք բերածովս։

* * *

Քանի որ մեր խոսքը վերաբերում է Աղվանից պատմության քննարկածս դրվագին, հարկ ենք համարում մի փոքրիկ լրացում կատարել։

Ինչպես հայտնի է, Մովսես Կաղանկատուացու տվյալները Աղվանքի կաթողիկոսների մասին ընդհատվում են Փառիսոսցի տեր Մովսեսի կաթողիկոսության տարիների հիշատակությամբ**։ Զվկայակոչելով աղբյուրը, Կիրակոսը Աղվանքի կաթողիկոսների շարքը լրացնում է՝ կատարելով հետևյալ քաղվածքը, Մխիթար Գոշի գրչին վերագրված և Ղ. Ալիշանի կողմից «Կաթողիկոսք և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու» վերնագրված աշխատությունից։

Մխիթար Գոշ

«Իսկ զկնի Մովսիսի... այրն Աստուծոյ տէր Մարկոս. և ետ նորա տէր Յովսէփ, և ապա միւս տէր Մարկոս, և զկնի

Կիրակոս Գանձակեցի

«Ապա տէր Մարկոս այրն Աստուծոյ. և յետ նորա Յովսէփ, և ապա միւս տէր Մարկոս, և զկնի նորա տէր Ստեփանոս,

* Հմմտ. նաև Մովսես Կաղանկատուացու 392—396 էջերը Կիրակոսի 193—198 էջերի, ընդհանրապես «Համառօտ հիւսուածքի» հետ։
** Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 396։

նորա տէր Ստեփանոս, և ապա տէր Յովհաննէս. և ապա տէր Ստեփանոս կոչեցաւ ի կաթողիկոսութիւն ի տիս պատանեկութեան, զոր և կալաւ զաստիճան հայրապետութեան ամ մի և կէս»։*

ապա տէր Յովհաննէս ամս չորս, և տէր Ստեփանոս ամ մի և կէս...»։*

Կոշի և Գանձակեցու տվյալների տարբերությունն առաջացել է գրիչների մեղքով. այսպես՝ Կոշի մոտ չեն հիշատակված Հովհաննեսի կաթողիկոսության տարիները, մյուս կողմից Կոշի պարբերության շարունակությունը Կիրակոսի մոտ, ըստ սրա սովորության, հակիրճ է հարասված։

Կոշի տվյալներից հետո Աղվանքի կաթողիկոսների շարքը Կիրակոսը շարադրում է արդեն որպես ժամանակակից և ականատես։

*Հետևյալ սկզբնաղբյուրը, որից Կիրակոս Գանձակեցին մեծապես օգտվում է և ընդարձակ քաղվածքներ է կատարում, կամ որի մանրապատում շարադրանքը յուրովի սեղմում-հարասում է՝ Սամուել Անեցու ժամանակագրությունն է**։*

Մեր այս Անեցի մատենագիրն էլ՝ Կիրակոսի նման, իր ժամանակագրական երկն սկսում է 4-րդ դարից՝ Տրդատի և Լուսավորչի դարաշրջանից և հասցնում մինչև Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորության վերջնական անկումը, Հայաստանի նվաճումը սելջուկների կողմից, մինչև Մելիք շահի տիրապետությունը։

Անեցու այս աշխատությունը բավականաչափ առատ նյութ է տվել Գանձակեցու պատմագրությանը. Կիրակոսը, ճիշտ է, միայն երկու անգամ է հիշատակում Սամուել Անեցու անունը (էջ 8, 84), բայց Պատմության մեջ առկա բազմաթիվ բառացի մեջբերումները Անեցու երկից լավագույնս ապացուցանում են այն, որ նա միշտ աչքի առաջ է ունեցել Անեցի ժամանակագրին։

Բերենք այստեղ մի քանի ընդարձակ հատվածներ և բաղդատենք դրանք Կիրակոսի Պատմության հետ։

Սամուէլ Անեցի

«ՌԼ։ Տէր Կոմիտաս, ամս Ը։ Մեծ պատրիարքն տէր Կոմիտաս շինէ զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմէի զվկայարանն հրաշալի և պայծառ շինուածովք, զի խրթին էր առաջին շինուածն, գտանէ և ի նմին գնշխարս ոսկերաց սրբոյն, և ոչ համարձակեցաւ բանալ զմատանեալն ի սրբոյն Գրիգորէ և ի սրբոյն Իսահակայ, այլ և իւրովն կնքեալ մատանեաւ՝ ամփոփէ անդ»։

էջ 79

«Ապա երիս սպայս արձակեալ՝ մի ի Հռոմ՝ Յազ անուն և խրատուու Յովէլ, որ կոտորեցին ի Հռոմոց ՀԲ։ Եւ ի

Կիրակոս Գանձակեցի

«Յետ տեառն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս, ամս ութ։ Սա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն՝ պայծառ և հրաշալի. զի խրթին էր առաջին շինուածքն. գտանէ ի նմին նշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ, այլ իւրով մատանեաւն կնքեալ ամփոփէ անդրէն»։

էջ 53

«Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողման՝ մի ի Հռոմ՝ Յազ անուն և խրատատու Յովէլ, որք կոտորեցին ի հռոմոց

---

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 174։ Կիրակոս, անդ, էջ 199

** Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ—Հառաջաբանով, համեմատութեամբ, հավելվածներով և ծանոթություններով Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893։

Պարսից կողմ արձակէ զՕթման ամիրայ և զՄաւիէ զօրավարն. նոքա հարին զՄիրդատ ԽԲ-աւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն. և ապա տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորոց, Եգիպտացւոց և Մարաց, Պարթևաց և Պաղեստինացւոց...»։

էջ 81

...«Մարմնաւորապէս, ասաց, զարքայութիւն ի վերայ երկրի. կերակուր պորտոյ՝ և ամուսնութիւն յետ յարութեան... յոյժ ձաղանօք խայտառակեաց զուխտադրութիւն Աբրահամու, որպէս և գրեալ է. «Թլփատեսցի ամենայն արու ձեր յաւուր ութերորդի»։ Իսկ սա ոչ միայն զայն, այլ և զկանայս անգամ, որով զարշելի այպանեաց զնշանակ ուխտին տեառն, այլև ջրով լոկով ողողել հանապազ՝ փոխանակ մկրտութեան աւազանին, և այլ ևս յոլով անարժան և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս։ Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս Ի և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։ Եւ Մահմետս այս արգել զսուրն և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին ինքեանց զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունել զքրիստոնէութիւն. և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առնել Դ. դրամ և Գ. մոթ խորբալ, և ձիատոպրակ մի, և պարան մի մազէ, և ձեռնարար մի։ Իսկ ի քահանայից և յազատաց, և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկըն, և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան ամիրըլմումնիք, որ և յետ Մուհամատայ՝ տիրեցին Ապուպաքր, Օթման Օմար, ամս ԼԸ»։

էջ 81—82

«Արդ յետ մահուան Սմբատայ, որ և Յովհաննէս, ի ՆՂԱ թուին (այլք չունին թիվը) միաբանեալ ազատագունդ զօրացն և իշխանացն յաւէտ ևս պատրիարգին տեառն Պետրոսի. և ժողովեցան առ դուռն մեծափառ կաթուղիկէին՝ ի մայրաքաղաքն Անի և հաստատեն զԳագիկ զեղբօրորդին Յովհաննիսի թագաւոր ի վերայ ինքեանց ի տեղի հօ-

զեօթանասուն հազար։ Եւ ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ և զՄաւիէ զօրավար. նոքա հարին զՄիրդատ քսան հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետ Հայոց իւրով սպայիւն, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Մարաց և Պարթևաց»։

էջ 58—59

...«Ասաց՝ Մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ և ամուսնութիւն յետ յարութեանն. և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն... մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն աստուծոյ՝ որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է՝ «Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ»։ Իսկ սա օրինագրեաց. յորժամ կամեսցի թլփատել, յորում հասակի և իցէ, ոչ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ* և փոխանակ լուսաւոր մկրտութեանն... և ջրով լոկով ողողանիլ և սրբիլ, և այլ բազում անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս։ Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս եօթն, և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։ Եւ Մահմետս այս արգել զսուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցին զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առնել չորս դրամ և երեք մոթ խորբալ, որ է ցորեան, և ձիատոպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի։ Իսկ ի քահանայից, և յազատաց, և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն, և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան Ամիրմումնիք։ Եւ Ի ամին Մահմետի կալան զիշխանութիւն Իսմայէլի Աբուբաքր, Օթման և Ամր, ամս երեսուն և ութ»։

էջ 59—60

«Արդ յետ մահուանն Յովհաննիսի, որ և Սմբատ, միաբանեալ իշխանաց և զօրացն, յաւէտ և պատրիարքն Պետրոս՝ առ դրանն մեծափառ կաթուղիկէին Անւոյ, կացուցանեն զԳագիկ, զեղբօրորդի Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց, երդմունս ուխտից կնքեալ միամըտութեամբ ծառայել նմա։ Իսկ նա պատերազմական արիութեանց ոչինչ փոյթ

* «Զի ի հնումն հրամայեաց աստուած թլփատել զամենայն արու յաւուր ութերորդի, իսկ դուք ոչ զարս, այլև զկանայս յորում և իցէ հասակի՝ ամօթալեօք խայտառակէք»։

Պատմութիւն Ղևոնդեայ, աշխ. Կ. Եզեանց, Բ. տպ. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 84։

ընդբօր իւրոյ, որ ոչ պատերազմական արութեանց ջանայր, որով վարի իշխանութիւնն՝ մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի իմն ի դէպ էր դքաջանալ՝ շփոթումն իմայէլականացն և ի վերայ յառնել սկութացւոցն, որպէս ասացաք յառաջագոյն. ընդ այսու ժամանակաւ կարծի գոլ և յունաց՝ չէր անվրդով, զի ընդ կնոջ ձեռամբն նուաճէր և նոցայն թագաւորութիւնն։ Բայց սա՝ զի ի մանկութենէ ընդ դպրութիւն գրոց վարժեալ էր ի նոսին զբօսնոյր և ի տէրութեան աւուրս, զոր իմացեալ ազգին Յունաց՝ առ իւրեանս կոչէին (այլք՝ կոչեցին) խաբկանօք. յաւէտ ևս ի սադրելոյ իշխանացն, որք երդմամբ հաստատեցին պահել զիշխանութիւն նորա աննենգ ի վերայ իւրեանց (Բ. ձեռ. ինքեանց). և ոչ կացին յուխտին տեառըն. և կատարած գործոյն կորուստ անգիւտ անձանց և այլոց բազմաց եղև, զի յոյնք զգնացեալն ի կղզւոջ արգելին և ի տեղի նորա կատապանս արձակէին ամի ամի։ Իսկ բնակչաց քաղաքին և իշխանաց զմիմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ և ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝ բաղբաղելով զձեռն տալն առ հագարացիսն, որք և իշխանացն՝ **անգամ** զհայրապետն և նորա՝ զնոսա. սովին գաղափարաւ դրաբանեալ, զորս յոչ կամս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անկուշեալք կիցս ընկենուին և այսպիսի սարասիւ յերկարեալ ամս ԻԱ։ Յետ որոյ հուր հարաւային բքոյն շարժեալ և եբեր զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ բնաջինջ արար զազգս մեր. մանաւանդ զԱնի քաղաք զոր պաշարեալ զաւուրս ԻԵ. և ապա առեալ որպէս ի տեսչութենէ աստուծոյ զ՝ ի յաճախիլն մեղաց մերոց՝ զխնամ տեսչութեան աստուծոյ ի ցասումն բարկութեան շարժէ»...

էջ 108—109

տարեալ, որով աշխարհ վարի, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի իմն էր ի դէպ քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայէլի շփոթեալ էր. քանզի սկիւթացիք յարեան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յառաջագոյն։ Նոյնպէս և յունացն ևս վրդովեալ էր։ Բայց սա զի ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նոսին զբօսնոյր. զոր իմացեալ ազգին յունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբանօք, յաւէտ ևս ի սադրելոյ իշխանացն, որք նենգեցին ուխտին, զոր եդին ընդ նմա՝ աննենգ պահել զտէրութիւն նորա ի վերայ ինքեանց. և ոչ կացին յուխտին։ Եւ կատարած գործոյն կորուստ եղև անձանց և աշխարհիս, զի և յոյնք զգնացեալն՝ ի կղզւոջ արգելին, և ի տեղի նորա վերակացուս արձակեալ ամ մի։

Իսկ բնակիչք աշխարհիս զմիմեամբք ելանելով անճոռնի յոխորտանօք, և իմիմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ, և ստաբանութեամբ խորհէին խորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝ բաղբաղեալ զձեռն տալ առ հագարացիսն, որք և իշխանացն անգամ զհայրապետն, և նորա՝ զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անկուշեալ՝ կիցս ընկենուին. տիրեալ յունաց ամս քսան և մի։ Յետ որոյ հուր հարաւային բքոյն շարժեալ, եբեր զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ՝ բնաջինջ արար զազգս մեր, ևս առաւել զքաղաքն Անի. զի պաշարեաց զնա զաւուրս քսան և եօթն, և ապա առեալ կոտորեաց զբնակիչս քաղաքին Անւոյ ոչ ումեք ողորմելով»...

էջ 91—93

Համեմատիր նաև Սամուել Անեցու 84, 87—88, 89, 96, 97—98, 100—101, 103, և 109 և այլ էջերը Կիրիկոսի 62—63, 71, 72, 82, 83—84, 87—88, 88 և ուրիշ էջերի հետ։

Բաղդատված հատվածների մեծագույն մասը, ինչպես տեսնում ենք, բառացի է։ Որոշ հատվածների մեջ կան, այսպես ասած, խմբագրական շտկումներ ոճաբանության տեսակետով. կան նաև կրճատումներ կամ, ընդհակառակն, հավելումներ, որոնք գալիս են ապացուցանելու այն, որ Կիրակոսը այլ դեպքի կամ իրադարձության նկարագրության համար ունեցել է ևս մի այլ

գրավոր կամ բանավոր աղբյուր։ Սակայն բաղդատված հատվածների մեջ մի կարևոր հանգամանք է նկատվում, այն է՝ այս երկու հեղինակների տվյալների մեջ չկան էական, սկզբունքային լուրջ տարբերություններ։

Բացի նշածս սկզբնաղբյուրներից, Կիրակոս Գանձակեցին քաջ ծանոթ է իրեն նախորդող մեր բազմադարյան գրականությանը, որից հաճախ նա տեղեկություններ է քաղում և զետեղում իր շարադրանքի մեջ, կամ հայ դասական հեղինակների ոճի ու գրելաձևի զգալի ազդեցությանն է ենթարկվում՝ նրանցից փոխառնելով կամ նրանց նմանողությամբ կերտելով նորանոր պատկերներ և այլ արտահայտչական միջոցներ։ Նրա ոճի վրա նկատվում է Մովսես Խորենացու, տեղ-տեղ էլ, մանավորապես ներբողների մեջ, Եղիշեի ստեղծագործական ոգու անսքող ազդեցությունը։ Կիրակոսը զերծ չէ, որոշ դեպքերում, նաև Արիստակես Լաստիվերտցու բառ ու բանի ազդեցությունից։

* * *

Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմագրական երկը կերտելիս՝ բավականաչափ օգտագործել է իր դարաշրջանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ։ Նկարագրելով նախորդ կամ իր դարաշրջանի հոյակապ շինարարությունը՝ վանքերի, եկեղեցիների և այլն կառուցումները, նա համարյա միշտ հիշում է նաև նյութական միջոցներ տրամադրող «իշխանավորներին», ինչպես նաև անմիջական կառուցողներին՝ ճարտարապետներին, վարպետներին, խոսում է ձեռարվեստի, մանավորապես ասեղնագործության, «ոստայնանկութեան և... նկարակերտութեան» մասին և այլն։

Նա մեծ չափերով օգտվում է նաև վիմական արձանագրություններից, որպես սկզբնաբղյուրից։

Մխիթար Գոշի կյանքն ու գործը, Նոր Գետիկի ամբողջ շինարարությունը ստորագրելիս՝ Կիրակոսը մեծապես օգտվել է այդ վանքի վիմական արձանագրություններից։ Այստեղ հիշատակված են ոչ միայն կառուցված շենքերը, այլև մեկենասն ու շինարարները։ Այդ արձանագրությունների միջոցով կարելի է գրել Նոր Գետիկի վանահայրերի պատմությունը (տե՛ս Հր. Ջանփոլադյանի հետաքրքրական ուսումնասիրությունը՝ «Մխիթար Գոշ»), ինչպես և գաղափար կազմել հարկատվական սիստեմի մասին՝ ինչ հարկեր էին տալիս զավթիչներին։ Արձանագրությունները Կիրակոսի երկի մեջ տեղ-տեղ համարյա բառացի են բերված։ Այս տեսակետից Կիրակոս Գանձակեցին Մովսես Խորենացու հետևորդն է և Ստեփանոս Օրբելյանի նախորդը։

Բ. ԲԱՆԱՎՈՐ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գրավոր աղբյուրներից զատ, ինչպես ասացինք, Կիրակոս Գանձակեցին մեծապես արժեքավորել է և օգտագործել բանավոր աղբյուրը՝ ժողովրդական զրույցները, ավանդությունները, ականատեսների և ականջալուրների պատմածները։ Այդ ամենին նա միացնում է նաև իր տեսածն ու լսածը, իր տպավորությունները։ Անձնական տպավորությունները նա սովորաբար նշում է հետևյալ խոսքերով՝ «Զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ կամ «Աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն» (էջ 231), կամ «Նոքա (իմա՛ Հովհաննես Գառնեցին և Վարդան Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.) սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս... Նա (իմա՛ Վար-

դանը) ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մանուար» (էջ 349) և այլն։

Նրա բանավոր աղբյուրները երկու կարգի են, ընդ որում մեկը անորոշ ձևով ակնարկած, մյուսը իսկական անունով նշված։ Առաջինների վկայությունները նա արձանագրում է «ասէին», «ասեն», «համբաւ հանին», «պատմեն», կամ «յօդուած բանի հանգոյն առասպելեաց՝ ասէին» (էջ 322) կամ «զայսոսիկ յոլովք շաղակրատէին», կամ «զսմանէ (Աղբարկա որդի Աստվածատուրի մասին,—Կ. Մ.-Օ.) բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին, որք տեսողք լեալ էին» (էջ 183) և այլն։ Երբ համբավի կամ տեղեկության աղբյուրն անծանոթ է, կամ, ըստ Կիրակոսի, ոչ հեղինակավոր, նա փորձում է կասկածի ենթարկել, կամ թե տեղեկության պատասխանատվությունը հեռացնում է իրենից, հայտարարելով՝ «զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին աստուծոյ է գիտելի» (էջ 148) կամ «մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք ևս» (էջ 272), կամ «թէ ճշմարիտ է և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք» (էջ 322)։

Անվանի մարդկանց բանավոր պատմածները նա ամենայն վստահությամբ և հավատարմությամբ ընդունում է և արձանագրում՝ հաճախ նրանց հասցեին շռայլելով գովասանական խոսքեր։ Բերենք մի երկու օրինակ՝

«Զայս (տեղեկություններ Չինգիզ խանի մասին,—Կ. Մ.-Օ.) պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլան բէկին... յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր փոկ լուեալ էր ի մեծ առնէ միոջէ ի կարի աւագացն, որում անունն էր Ղութուն-Նուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնսն» (էջ 272—273)։

Այս վկայության մեջ բնորոշն այն է, որ Կիրակոսը՝ ցանկանալով ավելի հավաստի դարձնել իր վկայակոչումը, նշում է իր աղբյուրի աղբյուրը և ընդգծում, որ դա վարկպարազի խոսք չէ, այլ լուրջ և դաստիարակչական հանգամանք պարունակող, քանի որ ասված է՝ «յաւուր միում յուսուցանել զմանկագոյնսն»։

«Բազում և այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր (իմա՛ Հեթում,—Կ. Մ.-Օ.) ի խժականացն, զոր թողաք մեք, զի մի աւելորդ թուեսցի» (էջ 372)։

«Վասն սորա (Հովհաննես Գառնեցու մասին) բազումք բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել սուրբ հարազատն մեր և սքանչելի Վարդան, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, *զի նոքա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս։ Եւ մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան. նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մանուար, և ասաց, թէ՝ Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ» (էջ 349)։*

Կամ՝

«Զայս պատմեաց ճշմարտախօսն այրն (փոքր ինչ առաջ՝ սուրբ այրն. իմա՛ Հովհաննես Գառնեցին,—Կ. Մ.-Օ.) ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյ» (էջ 323)։

Բաղդատի գրավման մանրամասնությունները նա լսել է գրավման մասնակից Հասան Պռոշից. «Զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին, որդին Վասակայ... որ ականատես և ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս ղանին» (էջ 384)։

Վերը բերված և այլ նման վկայությունները լավագույնս ապացուցում են այն, թե ինչպիսի լրջությամբ և բարեխղճությամբ է Կիրակոսը վերաբերվում իր հաղորդած նյութերի հավաստիությանը։ Հաղորդել սերունդներին միայն

այն, ինչ բարոյական-դաստիարակչական արժեք ունի, «որ կարողն է իմաստացուցանել զոգէոս... Կարող և ձեռնհաս զնա հաւատալ առանց երկմտութեան և թերութեան»*,—սա է նրա պատմագիտական գերագույն նշանաբանը։

Կիրակոս Գանձակեցու բանավոր ժողովրդական աղբյուրները կարելի է ըստ բովանդակության բաժանել երկու կարգի՝ a) Եկեղեցական-կրոնական զրույցներ և b) Աշխարհիկ-ֆեոդալական զրույցներ: Եկեղեցական զրույցները բանավոր եղանակով մշակվել են վանքերի ու այլ սրբավայրերի շրջապատում կամ նրա գաղափարախոսության անմիջական ազդեցության ենթակա հասարակական խավի մեջ։ Աշխարհիկ զրույցները տարածված են եղել ժողովրդական մասսաների մեջ և ռազմաֆեոդալական դասի շրջաններում։ Եկեղեցական և աշխարհիկ զրույցներն ըստ բովանդակության խիստ տարբեր են միմյանցից։ Եկեղեցականի մեջ դերիշխում է հայրաբանական-սրբագրական աշխարհամերժության իդեալը, աշխարհականն աչքի է ընկնում իր ազգային քաղաքական-ազատագրական երանգներով և աշխարհիկ կենսազգացողությամբ։

a) Եկեղեցական զրույցներ

Ընդհանուր վարքաբանական մոտիվների և սյուժետավոր պատումների օգով և նմանությամբ հայ եկեղեցական-ժողովրդական միջավայրում ստեղծվել են հայ բնաշխարհի ու նրա պատմահասարակական-քաղաքական դեպքերի ու դեմքերի հետ կապված կրոնա-ժողովրդական մանրապատումներ, որոնցից մի քանիսը վարպետորեն պատմված են Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ։

Ունեցե՞լ է արդյոք Կիրակոսը որևէ գրավոր աղբյուր այդ պատմվածքների համար։ Այդ մեզ հայտնի չէ։ Սակայն նյութի վերլուծությունը, նրա ոգին ու վիպական հորինվածքը մեզ այն եզրակացության են բերում, որ տարբեր խմբագրություններով և տարբեր ծավալով մեր Ժ—ԺԳ դդ. հեղինակների երկերում առկա այդ զրույցները ծագում են ժողովրդական բանահյուսությունից։ Բնորոշն այն է, որ յուրաքանչյուր հեղինակ՝ արձանագրելով իր երկի մեջ այդ զրույցները, յուրահատուկ նրբերանգներ է հաղորդում իր պատմվածքին։ Դրանց շարքին են պատկանում, օրինակ՝ «Օձնեցին և փիշապները» (էջ 70), «Օձնեցին և Հեշմը» (էջ 67—68), Հովհաննես Գառնեցու մասին եղած զրույցները (349—353)։ Առանձնապես ուշադրության արժանի են Հովհաննես Սարկավագի անվան շուրջը հյուսած մի շարք մանրապատումներ։ Այդ զրույցները, օրինակ՝ հաղորդում են մեզ Հովհաննես Սարկավագի Անանուն կենսագիրը (հավանաբար ԺԲ դ.) և Կիրակոս Գանձակեցին։ Հեղինակներիս հաղորդած զրույցների հարևանցի համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ այդ զրույցները տարբեր ծագում ունեն։ Այսպես, Անանուն կենսագիրը Հովհաննես Սարկավագի ընթերցասիրության միջադեպը հաղորդում է իր խոսքերով կարճ ու ամփոփ, չոր ու ցամաք, մինչդեռ Կիրակոսը ոչ թե դեպքի հակիրճ բովանդակությունն է տալիս, այլ պատմում է որպես մի հետաքրքրաշարժ զրույց՝ տեղ տալով նաև զրույցների անկապտելի մաս կազմող երկախոսությանը (դիալոգին)։

Ըստ Կիրակոսի՝ Սարկավագը ոչ թե մենակ է մտնում և փակվում քարայրում՝ «առ յոյժ սիրոյ և ըղձից», ինչպես վկայում է Անանուն կենսագիրը, այլ

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 4։

ուրիշների հետ («և այլք ընդ նմա»). և երբ բոլորը դուրս են գնում, «նա թաքույց զանձն ի ներքս»։ Ընկերները՝ կարծելով, որ նա էլ է դուրս եկել, փակում են դուռը, ապա ոչ թե «զաւուրս ութ», ըստ Կենսագրի, անցնելուց հետո, այլ ժողովրդական զրույցներին հատուկ անորոշությամբ՝ «անցին աւուրք բազում ի վերայ», որից հետո են գալիս, տեսնում և սքանչանում։ Ապա երբ հարցնում են, թե ինչպես է նա ապրել առանց ուտել-խմելու, նա ցույց է տալիս իր ընթերցած գրքերը և զարմանալի պարզությամբ ասում է՝ «Այս է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ», և ոչ թե, ըստ Կենսագրի ճոռոմ և վերամբարձ արտահայտության՝ «Պարարեալ զանձն ի զբաւսանս զանազան երանգոց և համադամ կերակրոց, որ անդն զանձեալ էին հոգևոր կերակրոց խորտիկք»*։

Կիրակոսի շարադրանքի մեջ ժողովրդի սրամիտ և հյութալի ձայնն է լսվում, մինչդեռ Անանուն կենսագրի մոտ Սարկավագի կյանքից վերցրած այս փոքրիկ կենցաղային դիպվածը պարուրված է սրբագրական խորհրդավորությամբ և սխոլաստիկական վերամբարձությամբ։

Այս տեսագծով էլ պետք է քննության առնել Հովհաննես Սարկավագի մասին պատմած միջադեպերը, որոնցից մեկի բովանդակությունն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է Գանձակեցու և Կենսագրի պատմածներին։ Ասում ենք՝ ընդհանուր առմամբ, որովհետև մանրամասնությունների մեջ նրանք խիստ զանազանվում են իրարից. տարբեր է նաև նրանց շարադրման գեղարվեստական արժեքը։ Հետաքրքրականն այն է, որ նույն այդ միջադեպը վերարտադրող զրույցի մեջ Անանուն կենսագիրը Հովհաննես Սարկավագի հակառակորդ վանականին անվանում է Բարսեղ, մինչդեռ Կիրակոսի մոտ նրա անունը Զոմզոմա-Ստեփաննոս է։ Եթե Պատմագրի մոտ այդ Զոմզոմա-Ստեփաննոսն շատ նուրբ և սրամիտ է իմաստավորված և բնականաբար միահյուսված զրույցի օրինաչափ զարգացման հետ, ապա Բարսեղ անունը Կենսագրի մոտ ոչինչ չի ասում ընթերցողին. նա կարող է, ըստ ցանկության, նաև ուրիշ անուններ ունենալ և նույնպես չկապվել զրույցի բնականոն գեղարվեստական զարգացման հետ։ Կիրակոսի զրույցը միանգամայն գեղարվեստական արժեք է ներկայացնում, մինչդեռ Կենսագրի հաղորդածը վարքաբանական-սրբագրական կաղապարից դուրս չի գալիս**։

Կիրակոս Գանձակեցին և Կենսագիրը վերապատմում են և ուրիշ դիպվածներ Սարկավագի կյանքից։ Եթե Կիրակոսի պատմածները, ընդհանուր առմամբ, կրում են միանգամայն ժողովրդական բնույթ, հարազատ են մեր ժողովրդական ստեղծագործության ոգուն, բառ ու բանին, խոսք ու զրույցին, և արդեն «առակաբար» պատմվում են, ապա նույնը չի կարելի ասել Կենսագրի հաղորդածների մասին։ Ճիշտ է, սրա աղբյուրներն էլ վերջին հաշվով առաջ են եկել ավանդական բանավոր հաղորդումներից, ինչպես անկեղծությամբ խոստովանում է ինքը Կենսագիրը. «Զայս ինչ գրով խնդրեալ իմ, և նոցա, ի բերանոյ առնն, որ ականատեսն էր և սպասաւոր, ստուգեալ՝ գրեցին առ մեզ, զոր գրեցաքս»***, կամ՝ «Այս հաւաստի պատմութիւն պատմեցաւ յաշակերտէ նորին

---

* Ա. Աբրահամյան, Հովհան. Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 120։

** Այս զրույցի գեղարվեստական արժեքի մասին տես առորև։

*** Ա. Աբրահամյանը՝ Հովհաննես Սարկավագի կենսագրության մեջ ճիշտ տպագրելով այս չակերտների մեջ առած պարբերությունը («Հովհ. Իմաստասերի մատ.», էջ 123), իր ուսումնասիրության մեջ փորձում է հետևյալ ձևով «ուղղել» բնագիրը և կետադրու-

կրաւնաւորի սքանչելանշան յերիցս երանեալ վարդապետին Յովհաննու Սարկաւագին», սակայն բանն այն է, որ սա Կիրակոսի նման հարազատորեն չի պատմում լսածը, այլ վերամշակության է ենթարկում՝ ըստ իր հասկացության և ճաշակի՝ ամենուրեք սրբագրական-հրաշագործական կնիքը դրոշմելով շարադրանքի վրա։

Խ) Աշխարհիկ զրույցներ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ կան և մի շարք աշխարհիկ զրույցներ, որոնք, ճիշտ է, առկա են նաև մեր մյուս պատմագիրների երկասիրություններում, բայց դրանք այնտեղ վերապատմված են բոլորովին ուրույն ձևով, անգամ բովանդակության էական տարբերություններով։ Այդ զրույցների շարքից են՝ բյուզանդական կայսր Մորիկի գահակալության դրվագը (Կեղծ Շապուհ Բագրատունի, էջ 3—4, Կիրակոս, 46—48), Գագիկ Բ Բագրատունու կյանքին ու մահվան վերաբերող հատվածները (Կիրակոս, 100—104, Մատթեոս Ուռհայեցի, 180—183, 218—220, 318—321, Սամուէլ Անեցի, 113, 116, 121, Սմբատ, 81—82, 86—87, 89—91, Վահրամ Ռաբունի, 191—194) և աշխարհիկ բնույթ կրող այլ զրույցներ ու ավանդություններ։

Մորիկի գահակալության այս դրվագը ոչ լրիվ պահպանվել է Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու Պատմության մեջ, այն էլ միայն զրույցի վերջին մասը, և ամբողջապես Կիրակոսի մոտ։

Մորիկի զրույցի հիմքը պատմական չէ, բայց պատմական-իրական են բյուզանդական գահի համար անվերջ բռնկվող պայքարը, զանազան խմբակցությունների բախումները և գժտությունները։ Որ զրույցը պատմական արժեք չունի, գիտակցում-է և Կիրակոս Գանձակեցին՝ ընդգծելով նրա ժողովրդական-ավանդական ծագումը. «զսա (իմա՛ զՄորիկ,—Կ. Մ.-Օ.) ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ» (էջ 46), կամ «կէսք ասեն զսա յԱրփսուս գեղջէ Կապպադովկացւոց», «ասեն զնմանէ» (էջ 50)։ Հետևաբար Կիրակոսի ժամանակ ժողովրդի մեջ խոսք ու զրույց է եղել Մորիկի ծագման, հայրենիքի և ոչ ժառանգական իրավունքով բյուզանդական գահը գրավելու մասին։ Եվ իսկապես, ամբողջ հատվածն էլ պահպանել է ժողովրդական զրույցի համն ու հոտը. զգացվում է ժողովրդական անսպառ հումորը, միջադեպի վերին աստիճանի կենդանի նկարագրությունը, մասնակիցների ապրումների փոփոխությունները՝ իրար հաջորդող վերելքն ու վայրէջքը։ Կիրակոսը բառացի չէ գրի առել այդ զրույցը, բայց նա ժողովրդի կենդանի պատմվածքը վերապատմել է՝ աշխատելով նմանվել ժողովրդական պատմելաձևին և պահպանելով ֆոլկլորային հուշարձանի բույրն ու երանգը։

Որ Մորիկի մասին պատմվող զրույցը ժողովրդական բանահյուսական ծագում ունի, դրա լավագույն ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ զրույցի տարբեր պատումները պահպանված են թե հայկական բանավոր ստեղծագործության մեջ և թե Հայաստանից դուրս։

Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ պատմվում է այդ զրույ-

---

թյունը, որով աղճատում է բնագիրը և միտքն աղավաղում. «Զայս՝ ինչ դրով խնդրեալ իմ, և Ցօքա (բնագրում՝ Ցօցա—Ա. Ա.) ի բերանոյ առնն, որ ականատեսն էր և սպասաւոր առուզեալ գրեցին առ մեզ, զոր գրեցաք». կամ՝ փոքր ինչ ստորև բնագրի «վարդապետին» սրբագրել է անիմաստ «վարդապետէն» (անդ, էջ 19,123)։ Քիչ չեն նման խմբագրական «սրբագրությունները» այս հապշտապ դրած «Հովհաննես Իմաստասերի կենսագրությունը» ուսումնասիրության մեջ։

ցի տարատեսակներից մեկը*։ Սա է այդ հեքիաթի համառոտ բովանդակությունը։

«Հին ժամանակ մի թագավոր է լինում։ Թագավորը մեռնում է անժառանգ։ Մեծամեծները հավաքվում են ու սկսում վեճ ու կռիվ, թե ով պիտի ժառանգի գահը։ Ապա որոշում են մի արծիվ բաց թողնել. ում գլխին որ նստի նրան թագավոր ընտրեն և թագը դնեն գլխին։ Էդպես էլ անում են։

Արծիվը նստում է մի աղքատ գյուղացի երիտասարդի գլխին։ Ուզում են նրան թագավոր օծել. սա աղաչում է, որ էդ բանը չանեն, քանի որ ինքը թագավորացու չէ։ Սրան մի տուն են քցում ու դռները փակում. վերևից մի երդիկ են թողնում, որ թարմ օդ մտնի, չխեղդվի։ Մեկ էլ են բաց թողնում էն արծվին։ Սա պտտում-պտտում, էլի գալիս, երդիկից մտնում, նստում է էն երիտասարդի գլխին։ Էս անգամստիպում են նրան թագավորի գահը բարձրանալ։

Էս երիտասարդը թագավոր է դառնում, բայց չի կարողանում երկիրը կառավարել։ Մտածում է, մտածում ու մի քանի մարդ է ուղարկում իր հոր մոտ և խնդրում է, որ գա, իրեն օգնի, կամ խորհուրդ տա, թե ինչպես ինքը կառավարի երկիրը։

Էդ մարդիկ գալիս են գյուղ, գտնում հորը, երբ նա մշակելիս է լինում բանջարանոցը։ Պատմում են նրան որդու ասածները։ Ծերունին չի ուզում որդու մոտ գնալ, իսկ խորհրդի փոխարեն՝ ման է գալիս բանջարանոցում և հասած մեծ ձմերուկները կտրում, նետում է բանջարանոցից դուրս, իսկ մանր ձմերուկների հողը փխրեցնում է ու ժանգյալներից ազատում։

Էն մարդիկ այլևս պատասխան չեն ստանում և փոր ու փոշման վերադառնում են ու պատմում թագավորին իրենց տեսածը։

Հենց էդ գիշերը թագավորը բոլոր մեծամեծներին կոտորել է տալիս, իսկ փոքր մարդկանց առաջ է քաշում»։

Մենք աշխատեցինք համարյա բառացի վերարտադրել մեր լսածը։

Այս փոքրիկ հեքիաթը շատ նման է Մորիկի զրույցին։ Տարբերությունը չնչին է, ոչ էական։ Եվ իսկապես, տարբերությունն այն է, որ Մորիկի պատումը պատմականացված է, պատմական-իրական լայն աստառի վրա է հենքը զարգացնում։ Այստեղ պատմական է միջավայրը՝ Բյուզանդական գահի շուրջը հաճախ բռնկվող իրադարձությունները, պատմական են բյուզանդական պալատական մեծամեծներն ու պատրիարքը, վերջապես, կայսր Մորիկը. մինչդեռ հեքիաթի մեջ ամեն ինչ հեքիաթային է՝ պատմական իրադարձությունից ու աշխարհագրական միջավայրից հեռու, անհայտ-անորոշ, անանուն... Կա ևս մի չնչին տարբերություն, այն է՝ Մորիկի զրույցի մեջ ծերունին մեծամեծ կաղամբն է կտրում, բանջարանոցից դուրս նետում, իսկ «հեքիաթի» մեջ՝ ձմերուկը։

Թե ինչպես է պատմել ժողովուրդն այս փոքրիկ «հեքիաթը», մեզ հայտնի չէ, քանի որ Հ. Ստեփանյանը, որ ասացող չէ, հեքիաթի միայն մոտավոր բովանդակությունն է մեզ պատմել։ Եթե ժողովրդական ասացողն էլ Հ. Ստեփանյանի նման միայն իմաստին է ուշադրություն նվիրել, իսկ հեքիաթի հորինվածքի գեղարվեստական զարգացումն անտեսել, ապա պիտի ասել, որ Կիրակոսի պատումը գեղարվեստորեն շատ ավելի բարձր է Հ. Ստեփանյանի պատումից։

---

* Պատմել է, ավելի շուտ համառոտ բովանդակությունն է ասել, Կավարտ գյուղացի (Ղափան) Համազասպ Ստեփանյանը, 1957 թ. օգոստոսի 10-ին։

Այսպիսի մի զրույց պատմում են Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս նաև Եթովպիայում տիգրինա կոչված բարբառով*։ Մեջ ենք բերում այդ զրույցը Ն. Ակինյանի թարգմանությամբ։

«Մարդ մը կար, որուն հայրը վաճառական էր։ Յուր հոր ընկերներն (և) յուր սեփական ընտանիքը իրեն հոգ պատճառեցին, որովհետև անոնք իրարու հետ կկռվեին։ Կար փիլիսոփա մը, վարպետ մը։ Փիլիսոփային մարդիկ ղրկեց ըսելու անոր. իմ ընտանիքս (և) իմ հոր ընտանիքը ինծի հոգ կպատճառին, որովհետև անոնք իրարու հետ կկռվին։ Խորհուրդ մը տուր ինծ։ (Մարդիկ) գացին և ըսին անոր։ Անիկա նստած էր աթոռի մը վրա. ցատկեց, վազեց դուրս. անոնք կնայեին անոր, թե ինչպես հինավուրց տունկ մը կտրեր և մատաղ տունկ մը հողով կպատեր. որևէ պատասխան չտվավ։ Անոնք գացին և ելան (զիրենք ուղարկողին) առջև։

«Ի՞նչ ըսավ ձեզի անիկա», հարցուց անոնց։ «Մեզ պատասխան չտվավ», ըսին անոնք։ «Բայց երբ դուք անոր ըսիք, ի՞նչ ըրավ անիկա»։ Անոնք ըսին և պատմեցին անոր. «Անիկա աթոռի մը վրա նստած էր, դուրս ելավ, հինավուրց տունկը արմատաքի հանեց և նետեց մեկդի, մատաղ բույսը հողով պատեց»։ «Չհասկցա՞ք ուրեմն դուք։ Այնու որ, անիկա հինավուրց տունկը դուրս խլեց և նետեց, ըսել ուզեց. Հորդ ընտանիքը հեռացուր քեզմէ, և երբ մատաղատունկը հողով պատեց, ըսել ուզեց. Առ քո սեփական ընտանիքը և ապրե։ Ինչ խորհուրդ որ ուզեց տալ ինծի մարդը, բարենշան է»։

Եթովպական այս զրույցը միայն շատ ընդհանուր գծերով և ոչ թե, ըստ Ն. Ակինյանի, «զարմանալի» ֆոլկլորային նմանություն ունի Կիրակոսի վերապատմած Մորիկի զրույցի և մենք կասենք՝ նաև հայ ժողովրդական հեքիաթի հետ։ Այստեղ չեն պահպանվել ոչ կոնկրետ պատմական միջավայրը և ոչ էլ գործող անձերը, թեկուզ, ասենք, եթովպական պատմական անցյալից վերցրած, կամ, ինչպես հայկական հեքիաթի մեջ է, գահակալության շուրջը ծագած վեճերի անդրադարձությունները։ Եթովպական պատումը անդրադարձնում է եթովպական հասարակության մեջ իրար դեմ ելնող հին ու նոր կենցաղի, նահապետական ու անհատական ընտանիքների պայքարը։

Բովանդակությամբ իրարից տարբեր բանահյուսական երկու պատումների՝ հայ-բյուզանդականի և եթովպականի, գոյությունը ցույց է տալիս, որ դրանք առաջ են եկել մի ավելի հնագույն զրույցից, որի տարբեր վերսիաներն են հանդիսանում այդ երկուսն առանձին վերցրած, ընդ որում յուրաքանչյուրը՝ ընկնելով մի որևէ կոնկրետ միջավայր, այստեղ կաղապարվում է՝ ըստ տվյալ երկրի, տվյալ դասակարգային հասարակության գույի և գիտակցության։ Այսպիսի կոնկրետ արտահայտություն է գտել այս ընդհանուր գծերով պատմված զրույցը հայ-բյուզանդական միջավայրում՝ վերագրվելով Մորիկ կայսրին. տարբեր կերպով է վերծանված նա եթովպական միջավայրում՝ արտացոլելով հին ու նոր ընտանիքների փոխանցման էտապը։ Եվ որքա՞ն բնական ու տրամաբանական, որքա՞ն իրական-պատմական զարգացում է ստացել դա մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ Կիրակոս Գանձակեցու միանգամայն ժողովրդական վերամշակությամբ։

---

* Enno Littmann. Tigrina-Texte im Dialekte von Tanben, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1902, 211—215. Թարգմանված է Ն. Ակինյանի կողմից «Հանդէս Ամսօրեայ», 1930, V—VI, էջ 364—366։

Բացի վերլուծած Մոռիկյան զրույցից՝ Կիրակոս Գանձակեցին երեք հետաքրքրական զրույցներ է պատմում Անիի Բագրատունի վերջին գահակալ Աշոտյան Գագիկ Բ Շահնշահի մասին։ Այդ զրույցներից առաջինը նա թյուրիմացաբար վերագրում է Կարսի Բագրատունի Գագիկ թագավորին, իսկ երկրորդ և երրորդ զրույցները՝ «միւս Գագիկին» կամ «Գագիկ թագաւորին»։

Զրույցների մյուս տարբերակների մեջ, որոնք պահպանվել են Մատթեոս Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Սմբատի և Վահրամ Ռաբունու մոտ, Կարսի Գագիկ թագավորը (Աբասյան Գագիկը) մյուս հայ իշխանների հետ գալիս է դյուրահավատությամբ թշնամիների ծուղակն ընկած Գագիկ Աշոտյանին ազատելու բերդարգելությունից, բայց հաջողություն չի ունենում։ Գագիկի արյան վրեժն առնում է սրա զինակից պատանի Ռուբենը՝ Ռուբինյան հարստության հիմնադիրը՝ «նախնին թագաւորին Լևոնի», ըստ Կիրակոսի, կամ Ռուբենի թոռը՝ Թորոսը, ըստ Մատթեոսի Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Սմբատ Պատմիչի և Վահրամ Ռաբունու։

Աղբյուրների մեջ պահպանված առաջին զրույցը, այն է՝ **«Գագիկ թագավորն ու Մարկոս մետրապոլիտը»**, բովանդակության, ինչպես և նյութի աստիճանական զարգացման տեսակետից բոլորի մոտ հարազատորեն և իրար համապատասխան է հաղորդված, բայց զրույցի գաղափարախոսական հիմնավորումը այդ հեղինակների գրչի տակ տարբեր նպատակադրում է հետապնդել, տարբեր երանգավորում է ստացել։ Եթե զրույցը Կիրակոսի, Սմբատի, Սամուելի և Վահրամի մոտ պահպանվել է ժողովրդական ասքին հարազատ անմիջականությամբ ու պարզությամբ, որպես մի զվարճալի դիպված, որը շոյում է նրանց ազգային պատվազգացությունը, ազգասիրական զգացմունքով է առլցում նրանց սրտերը, ապա նույնը չի կարելի ասել զրույցի Մատթեոսի վերծանության մասին։ Ուռհայեցին ազգայնական-եկեղեցական-դավանական բնույթ ու երանգ է հաղորդել զրույցի վերծանությանն ու գեղարվեստական կատարմանը՝ շարադրանքին։ Ըստ Մատթեոսի, Գագիկ թագավորը՝ տեսնելով Բյուզանդական կայսրի նենգ, թշնամական վերաբերմունքը և լսելով Մարկոս մետրապոլիտի ամբարիշտ արարքի մասին, թշնամությամբ և ատելությամբ է լցված առհասարակ դեպի հույները-հոռոմները, մասնավորապես դեպի «հերձուածող չար և պիղծ հերետիկոս» Մարկոս մետրապոլիտը, որովհետև սա «հայհոյիչ էր յոյժ ազգիս Հայոց և ամենայն շան Արմեն կոչէր» (այս մոմենտը կա և մյուս աղբյուրների մեջ). ատելություն և վայրույթ է տածում նաև «Հոռոմ թագավորի» հանդեպ, որովհետև սա «կամի... զորդիս թագաւորացն Հոռոմ կնքել»։ Ի պատասխան բյուզանդացիների բորբոքած թշնամության՝ Ուռհայեցին, ասես, ներքին բավարարվածություն և գոհունակություն է զգում, երբ գրում է, թե վտարանդի Գագիկ Բ հրամայում է իր զորքերին Կեսարիայի շրջանում «խայտառակել զփառաւոր կանայս Հոռոմոց, և այնու նախատեաց զնոսա» (այսպիսի բան չկա մյուս պատումների մեջ)։ Եվ այդ ամենը կատարելուց հետո, ասում է նա, Գագիկն ուզում է գնալ «առ Աբասլան սուլտանն Պարսից» և սրա օգնությամբ «տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեանն տանն Հայոց»։ Այստեղ արդեն խոսք չի կարող լինել մասնակի վրիժառության մասին մի ինչ որ անհատից. այստեղ այդ անզուսպ զգացմունքը դուրս է եկել անհատի ներքին ապրումների սահմանափակ շրջանակից և ընդհանրանալով՝ վեր է ածվել ազգային-քաղաքական բուռն ատելության և վրեժխնդրության։

Այսպիսի գաղափարախոսական նախադրյալներից և համապատասխան նախապատրաստությունից հետո՝ Ուռհայեցին անցնում է զրույցի շարադրանքին։ Նա ստեղծագործորեն զարգացնում է սյուժետը, զարդարում, ճոխացնում և սրում է հերոսների խոսքն ու զրույցը, Գագիկի սրտալի հրճվանքն ու Մարկոսի կրած տվայտանքները՝ «Եւ ձայն ուժգին և աղաղակ բազում ելանէր ի Մարկոսէն ... և հառաչումն սրտին ելանէր ի խորոց քրձին... և այսպէս չարեաւ սատակեցաւ չար և պիղծ հայհոյիչն»։ «Պիղծ հերետիկոս» Մարկոսին սպանելուց հետո՝ նա կողոպտում է նրա ունեցվածքը (մանրամասն թվարկված են ավարի տեսակն ու քանակը), ապա Մատթեոսը հպարտությամբ և ազգային սնապարծությամբ հայտարարում է՝ «Զայս այսպէս գործեաց Գագիկ ի մէջ հոռոմոց, զոր ոչ այլ ոք համարձակեցաւ գործել ոչ յառաջն և ոչ զկնի»։*

Երկրորդ զրույցը, այն է՝ Գագիկ թագավորի սպանության զրույցը, առկա է մեր հիշած բոլոր պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, սակայն նրանց հաղորդածները տարբերվում են միմյանցից թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ծավալով և թե՛ յուրաքանչյուրին հատուկ գաղափարական նպատակասլացությամբ։ Մեր հեղինակների պատմածները կարելի է բաժանել հիմնականում երկու խմբի՝ Կիրակոսյան և Մատթեոսյան։

Զրույցի տարբեր պատումներն «ասվել» են ժողովրդի մեջ դեռ ևս 11-րդ դարում։ Այսպես Սամուել Անեցին գրում է՝ «Ի սոյն (1025) ամի և այլք ասեն, թէ ի ՇՀԵ (=1026) ամին գնաց թագաւորն Գագիկ ի Տարսուս առ Աբլղարիպ իշխանն Հայոց վասն խնամութեան, և ի դառնալն մեր *յԱռճիսա՝ կալան զնա իշխանքն յոմնաց և խեղդեցին զնա. Գ եղբարք, որք էին ի միում բերդի, և յինքն Գագիկ ընդ անցանելն առ նոքօք խոնարհեցաւ ի տես նոցա և յողջոյն։* Եւ այլք ասեն, թէ ի յորս կայր և ի բուն գտեալ *Մանտալեանքն՝* տարան ի բերդն Կանդռոսկաւի և անդ սպանին»**։

Սամուել Անեցու այս խանգար վկայությունից, որի մեջ և թվականն է շփոթված, և գործող անձերը, մի բան աներկբա է, այդ այն է, որ Գագիկի սպանման մասին ժողովրդի մեջ իրարից տարբեր մի քանի զրույցներ են ասվել-պատմվել։

Անեցու ժամանակագրության այս վկայության համեմատ՝ մենք ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ Կիրակոսի պատումը պատկանում է զրույցի այն խմբին, որի մեջ պատմված է եղել, թե Գագիկն «ի յորս կայր, և ի քուն գտեալ (զնա)... տարան ի բերդն... և անդ սպանին»։ Կիրակոսը չի հիշում ոչ Մանտալյանների անունը և ոչ էլ բերդինը։ Նրա մոտ Մանտալյանների փոխարեն ասված է «պատահեալ նմա (իմա՛ Գագիկին) արանց յունաց», իսկ Կանդռոսկավի բերդի փոխարեն՝ «բերդ մի»։

Զրույցի խմբերի մեջ կա նաև մի այլ հիմնական տարբերություն։ Ըստ Կիրակոսյան խմբի՝ հույները, «հոռոմները» բռնում, սպանում են «արքեալ» Գագիկին՝ առնելով Մարկոս մետրապոլտի սպանության վրեժը՝ «Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ւր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։ «Եւ ընկեցին զնա ընդ պարիսպն բերդին, և մեռաւ»։ Մինչդեռ ըստ Մատթեոսյան խմբի՝ Գագիկն իր զորագնդով խնամության անհաջող հրավերքից վերադառնալիս՝ ճանապարհին ասպատակում է Տարսոնի գավառը, դերեվարում իշխաններին, գալիս է «հազար ա-

---

* * Մատթեոս Ուռհայեցի, *նույն, էջ 183։*
** Սամուէլ Անեցի, *նույն, էջ 116։*

րամբ ի դաշտն Առժախառայ (այլք՝ Արժիառոյ), ի բերդն, որ ասի Կիզիստգայ (այլք՝ Կիզիստառ)», որը պատկանում է երեք եղբայր Մանտալյաններին։ Սրանք դավադրությամբ բռնեցին Գագիկին, որն երեք մարդու ուղեկցությամբ դիմում է դեպի Մանտալյանները, և տարան իրենց բերդը, որտեղ «աստուածասպան ազգն Հոռոմոց լարով աղեղան խեղդեցին զթագաւորն Հայոց և կախեցին զնա ընդ պարիսպն զօր մի», ապա թաղեցին։ Վեց ամիս անց Բանիկ անունով մեկը հանեց Գագիկի աճյունը և տարավ «ի քաղաքն իւր և յազգն»։

Մատթեոս Ուռհայեցին՝ ամենայն մանրամասնությամբ նշելով զրույցի գործող անձերին, նկարագրում է մի նշանակալից պատմաքաղաքական իրադարձություն, մինչդեռ Կիրակոս Գանձակեցու պատմածը դուրս չի գալիս իր բոլոր մանրամասներով ժողովրդական բանահյուսության շրջանակներից։ Կիրակոսի զրույցը, ինչպես տեսնում ենք, խիստ տարբերվում է Մատթեոսյան խմբից թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ Գագիկի սպանման դեպքի պատճառաբանությամբ և հիմնավորմամբ։

Զրույցի Մատթեոսյան խումբն իր հերթին բաժանվում է երկու ենթախմբի, ընդ որում մեկի ներկայացուցիչը Մատթեոս Ուռհայեցին է, որը զրույցը գաղափարախոսական մշակման է ենթարկում, իսկ երկրորդ ենթախմբի մեջ են մտնում մյուս երեք հեղինակները, որոնց պատումներն էլ որոշ, բայց ոչ կարևոր կառուցվածքային տարբերություններ են պարունակում (տեղանունների, անձնանունների և որոշ մանրամասնությունների գծով)։

Երրորդ զրույցի Կիրակոսյան պատումը միանգամայն տարբերվում է Մատթեոսյան խմբից (Մատթեոս, Սամուել, Սմբատ և Վահրամ)։ Սրանցից յուրաքանչյուրն իր նախորդի՝ երկրորդ զրույցի բնական ու օրինաչափ զարգացումն է հանդիսանում։ Եթե, ըստ Կիրակոսի, Գագիկին հոռոմները բռնում, սպանում են հենց այն պատճառով, որ սա սպանել է Մարկոս մետրապոլտին (վրեժի լուծում), ապա հայերը (նրա նախկին «զինակիրը»—«մանուկ մի փոքրիկ»—«նախնին թագաւորին Լևոնի») լուծում են իրենց թագավորի վրեժը՝ սպանելով մի ուրիշ հոռոմ եպիսկոպոս։ Մյուս կողմից, եթե ըստ Մատթեոսյան խմբի պատումի Գագիկին սպանում են հոռոմ իշխանները՝ Մանտալյան եղբայրները, ապա հայերը՝ Ռուբենի թոռ Թորոսն իր զորագնդով, Գագիկի վրեժն են լուծում Մանտալյաններից՝ կոտորելով նրանց և գրավելով նրանց երկիրը, այսինքն՝ սովորական մի կենցաղային դրվագ ռազմաֆեոդալական դարաշրջանից։

Կիրակոսի զրույցները ժողովրդական զրույցներին հատուկ կենցաղագրական մանրամասնություններով՝ կերուխումի տեսարանով են սկսվում և նույնպիսի կերուխումի նկարագրությամբ էլ ավարտվում։ Այստեղ հենց առաջին զրույցի սկզբից մինչև երրորդ զրույցի վերջը հայ Գագիկ թագավորն ու բարձրաստիճան հոռոմ հոգևորականներն են հանդես գալիս իբրև գործող անձեր, ոխերիմ ախոյաններ, իսկ զրույցների առանցքն է կազմում հայերի ու հոռոմների հակամարտությունը, Մարկոս մետրապոլտի արհամարհալից վերաբերմունքը հայերի հանդեպ, հայերի վրեժը Մարկոսից, ապա «հոռոմների» վրիժառությունը հայերից՝ Գագիկի սպանությունը, և վերջապես, մի այլ բարձրաստիճան հոռոմ հոգևորականի՝ եպիսկոպոսի սպանությունը, որպես այդյան վրիժառության մի գործողություն Գագիկի սպանության փոխարեն։

Մեզ թվում է, թե Կիրակոսի այս երրորդ զրույցը բանահյուսական մի կրկին պատմվածք է առաջին զրույցի, կամ առաջինի մի այլ պատում, որ

փոխարինել է երրորդ զրույցին։ Ինչպես էլ ընդունելու լինենք, դա լավագույն ապացույցներից մեկն է, որ Կիրակոսն այս զրույցն իր բոլոր մասերով քաղել է ժողովրդական բանահյուսությունից։

Մատթեոսյան խմբի մանավանդ երկրորդ և երրորդ զրույցները շատ են տարբերվում Կիրակոսի պատումներից։ Մեր աչքի առաջ ծայր է առնում, աստիճանաբար զարգանում և իր օրինաչափ վախճանին հասնում մի անխառն ռազմաֆեոդալական վիպական ամբողջական հորինվածք, որի նյութը երկու տարբեր ժողովուրդների տիրող դասակարգերի անհաշտ կռիվն է, մի կռիվ, որի մեջ ոչ նվազ դեր է կատարում նաև կրոնադավանաբանական ներհակությունը։

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ արձանագրել, որ այս խմբի պատումների մեջ ֆեոդալական-եկեղեցական տեսագծով բավականաչափ հաջող գրական մշակման է ենթարկված Մատթեոս Ուռհայեցու պատումը։ Հաջող է նաև Սմբատի պատումը, որի մեջ դավանաբանական մոմենտն ընդգծված չէ հանդես գալիս։

Մեր այս վերլուծությունից կարելի է հանգել միայն հետևյալ եզրակացության, այն է՝ որ ԺԱ—ԺԳ դարերում հայ պատմական-իրական միջավայրում հյուսված են եղել և ասվել-պատմվել են զանազան զրույցներ Բագրատունիների հարստության անկման, հատկապես այդ հարստության վերջին գահակալ Գագիկ Բ-ի հերոսական գործերի և ողբերգական վախճանի, ինչպես նաև Ռուբինյան հարստության հիմնադիրների մասին։ Այդ զրույցները երկար ժամանակ կենդանի ապրել են բանավոր եղանակով՝ բերնից բերան, սերնդից սերունդ, և ապա նրանց բեկորները՝ ի տարբերություն «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի՝ մուտք են գործել և պահպանվել նույն ժամանակաշրջանի պատմագրական հուշարձանների մեջ։ Զրույցները պահպանող հեղինակներից ոմանք վիպում են դրանք ժողովրդական բանավոր հուշարձաններին ավելի մոտ և հարազատ երանգներով, ինչպես Կիրակոս Գանձակեցին, մյուսները գրական մշակության են ենթարկում՝ համապատասխան իրենց դասակարգային հասկացության և պահանջներին (Մատթեոս Ուռհայեցին և մյուսները)։

Կիրակոս Գանձակեցին քննարկածս զրույցները կամ ինքն է քաղել ժողովրդի բերանից և յուրովի պատմել, կամ օգտվել է մի այլ, մեզ անհայտ գրավոր աղբյուրից, որն իր հերթին օգտագործած է եղել ժողովրդականը։ Այսպես թե այնպես դրանց աղբյուրը ժողովրդական բանահյուսությունն է:

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան և մի շարք մանր-մունր զրույցներ, որոնց ծագումն, անկասկած, ժողովրդական է, բայց մենք դրանց վրա հարկ չհամարեցինք կանգ առնել՝ ներածականը չծանրաբեռնելու համար։

Դ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԺԳ ԴԱՐԻ ՄՅՈՒՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Օգտագործելով իր երկասիրության մեջ բազմազան պատմագրական-փաստական, վարքաբանական, կրոնական-դավանաբանական, եկեղեցական-իրավական և այլ սկզբնաղբյուրներ, Կիրակոսն ինքն էլ իր հերթին անսպառ նյութ է տվել իր ժամանակի և հետագա պատմագիրներին, հարստացրել է

վերջիններիս պատմագրական փաստերը նորանոր փաստերով և քաղաքական իրադարձությունների լուսաբանությամբ։ Հետագա սերունդների համար նրա Պատմությունը թաթար-մոնղոլական դարաշրջանի Հայաստանի պատմության ամենահավաստի և արժեքավոր սկզբնաղբյուրների մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել։ Նա այդ շրջանի ամենահեղինակավոր պատմագիրն է։ Շատերն են օգտվել նրա երկասիրությունից՝ բառացի քաղվածքներ կատարելով կամ յուրովի հարասելով նրա պատմածը։

Կիրակոսի պատմագրական երկն օգտագործողներից հարկ ենք համարում այստեղ հարևանցի քննարկման ենթարկել միայն մեկ երկուսին, այն էլ ԺԳ դարից և առաջին հերթին, նրա մտերիմ բարեկամ, սննդակից-աշակերտակից, «հարազատ եղբայր» Վարդան Արևելցուն։

Վարդան Արևելցին իր «Տիեզերական պատմության» մեջ ինքն է վկայում, որ օգտվել է Կիրակոսի Պատմությունից։ «Զոր ինչ արարին ազգն նետողաց ընդ իշխանս և ընդ իշխանութիւնս,—գրում է նա,—որ յայսմ կողմանէ ծովուն մեծի՝ ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս և ընդ աշխարհն՝ Հոռոմոց կոչեցեալ... գրեալ են մանրամասնաբար հայրն մեր և ընդ սուրբս աստուծոյ փառաւորեալն Վանական վարդապետ և հարազատն մեր՝ Կիրակոս վարդապետն՝ հօրն համանման, զոր մեք ոչ համարձակեցաք երեքկնել կամ բազմաբանել, այլ համառօտ բերեալ միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակաւք ի լրումն մերոյ գործառնութեանս՝ յոլով ժամանակօք սկսեալ և թերի թողեալ, պատկառելով ի գրողացն պատուոյ, զորս վերագոյն յիշեցաք»*։

Մեծ ակնածությամբ խոսելով իր ուսուցիչ Վանականի և սննդակից Կիրակոսի պատմագրական երկասիրությունների մասին՝ Վարդանը չի համարձակվում «երեքկնել կամ բազմաբանել» նրանց պատմածները, այլ համառոտ մեջ է բերում «միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակաւք ի լրումն մերոյ գործառնութեան»,—ինչպես ավելացնում է նա։ Եվ իսկապես, Վարդանը հավատարիմ է մնում իր խոստմանը։ Կիրակոսի երկու ընդարձակ գլուխները Վանական վարդապետի մասին (էջ 243—252, 344—348), նա համառոտում է մի էջի վրա, կամ մի ամբողջ գլխի բովանդակությունը հակիրճ ամփոփում է, զետեղում մի ոչ ընդարձակ պարբերության մեջ։ Ուրեմն անառարկելի ճշմարտություն է, որ Վարդանը ծանոթ է Կիրակոսի երկասիրությանը։

Սակայն ի՞նչ հիմունքներով և ո՞ր աղբյուրից Հ. Ոսկյանը գիտե և վստահ պնդում է, թե Կիրակոսը ծանոթ է Վարդանի պատմական երկին. «Թեև իրեն (իմա՛ Կիրակոսին,—Կ. Մ.-Օ.) ծանոթ եղած է,—գրում է նա,—թե այս մասին (այսինքն՝ թաթարական սպառնալիքի և այլն,—Կ. Մ.-Օ.) Հովհ. Վանական և Վարդան (ընդգծումը մերն է,—Կ. Մ.-Օ.) գրած են պատմական աշխատություններ, բայց համոզված է, թե տեղի ունեցած դեպքերը մեկ կամ երկու գրչով չէին կրնար լիովին բացատրված ըլլալ, ուստի ինքն ալ յուրովսանն ուզած է յուր տեսածն ու լսածն ավանդել»**։ Այս տողերը գրելով՝ Հ. Ոսկյանը վկայակոչում է Կիրակոսից հետևյալը. «Կարծեմ թէ յոլովք ևս զնոյնս պատմեցեն, և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկին հասին զաշխարհս ամենայն»***

---

* Վարդան, Պատմ. Տիեզ., Մոսկվա, էջ 192։

** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական, էջ 102—103։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 231։

Իրերի ամենահասարակ տրամաբանությունն էլ խոսում է Հ. Ոսկյանի այս մտքի դեմ։ Եվ իսկապես, եթե մի հեղինակ իր գիրքը գրելիս՝ օգտվում է մի այլ հեղինակի հրապարակ հանած աշխատությունից, ապա այս վերջին հեղինակը չէր կարող առաջին հեղինակի դեռ չգրված ու հրապարակված գրքից օգտվել։ Հ. Ոսկյանն այստեղ շփոթել է նաև բացի ժամանակները, էլ չենք ասում երևակայության գյուտ Վարդանի պատմությունը։ Թող ներվի ինձ այս հարկադրված շեղումը։

Վանականի և Կիրակոսի պատմագրական երկասիրություններից Վարդան Արևելցին օգտվում է՝ հակիրճ ամփոփելով նրանց ասածները, երբեմն, հարկ եղած դեպքում, հիշելով, որ այդ մասին «գրեալ են մանրամասնաբար» Վանականն ու Կիրակոսը, կամ «որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք» (այս մասին փոքր ինչ ստորև)։ Սակայն Վարդանի Պատմության մեջ կան մի շարք, ճիշտ է, ոչ ընդարձակ հատվածներ, որոնք նա համարյա բառացի քաղում է Կիրակոսի Պատմությունից։

Վարդան Արևելցի

«Քաջն Հուլաւու էառ զԲաղդատ զկնի հինգ հարիւր հնգետասան ամի շինութեան նորա—ի Ջափրէ և յիսմայելացւոց ի հարիւր ինննուն և չորս թուին հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, որպէս ասեն՝ հեռի ի հին Բաբելոնէ եօթն* աւուր ճանապարհ»**։

էջ 197

Կիրակոս Գանձակեցի

«...Հինգ հարիւր և հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքն ի Ջափրէ Իսմայելականէ ի ՃՂԴ թուականին հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ի վեր քան զԿատիսբոն, հեռի ի Բաբելոնէ իբր հինգ* աւուր ճանապարհ ի վեր»։

էջ 383

Մարտիրոսաց քաղաքի պաշարման և գրավման սարսափելի նկարագրության մեջ, որ ընդհանուր առմամբ բավականաչափ տարբերվում է Կիրակոսի պատմածից, կա համարյա բառացի մի քաղվածք սրա Պատմությունից՝ միայն շատ համառոտած։

Վարդան

«Զի ի սովն կերան զսուրբ և զանսուրբ անասունս, ապա զաղքատսն, ապա զծնունդս իւրեանց և զմիմեանս»։

էջ 197

«Զի խաբէին զնա աստեղագէտք և քուրմք պատկերաց ոմանց՝ Շակմոնիա կոչեցեալ, որ է ասեն աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց, կալոց է դեռ այլ ևս երեսուն և եօթն թումանս—որ է թուման տասն հազար, և ապա հանէ, ասեն, միւս Մանդրին անուն»։

էջ 209

Կիրակոս

«Կերան զսուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և ապա սկսան զմարդիկ ուտել... յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս և ուտէին հարք զորդիս... և ոչ գթային ի ծնունդս»։

էջ 385—386

...«Անուն Շակմոնիա, և ասեն, աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց. կայ այլ ևս երեսուն եօթն թուման ամս, որ է մին թումանն տասն հազար, և ապա հանէ զնա յաստուածութենէն։ Այլ միւս ևս ոմն որում անուն էր Մադրին։

էջ 371—372

---

* Վարդանի՝ «եօթն» և Կիրակոսի՝ «հինգ» տարբերությունը առաջ է եկել միջին երկաթագիր Ե և Է շփոթությունից:

** Բաղդատի գրավման թվականը Կիրակոսը ճիշտ չէ տալիս: Հուլավուն այդ քաղաքը նվաճել է 1258 թ. փետրվարի 10 (տե՛ս Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, էջ 44): Հետաքրքրական է, որ Վարդանը Կիրակոսի սխալ թվագրությունը առանց կասկածի ենթարկելու ընդունում է:

«Եւ էին պարկեշտ ի կերակուր և ի հանդերձ, և ի կուսութիւն, և ի չափաւոր ամուսնութիւն։ Քսան ամաց կին առնել, առեն մինչ ի յերեսուն ամն շաբաթն երեք հետ խառնէին. և անտի մինչև ի քառասուն ամն յամսեանն երեք. և անտի մինչև ի յիսուն՝ տարին երեք, և ընդ յիսուն անցեալ՝ բնաւ առեն ոչ մերձենալ»*։

էջ 210

«Եւ էին պարկեշտք ի կերակուրս և յամուսնութիւնս. առնէին կին ի քսան ամին. և մինչև յերեսուն ամն ի շաբաթն երեք անգամ մերձենան, և մինչև ի քառասուն՝ յամսեան երեք հետ, և մինչև հիսուն ամն՝ ի տարին երեք հետ. և յորժամ անցանի, այլ ոչ մօտին ի նա»։

էջ 372

Կիրակոս Գանձակեցու աղբյուրը թաթար-մոնղոլների կրոնական ընտանեկան և բարոյական նկարագրի մասին Հեթում արքան է՝ «Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր ի խժականացն, զոր թողաք մեք, **զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի**»։ Վարդանը չնչին «խմբագրական» փոփոխություններով քաղում է Կիրակոսի պատմածը և Կիրակոսի ընդգծածս նախադասությունն օգտագործում, որպեսզի իմաստավորի, թե ինչու ինքը բավականաչափ տեղ է հատկացրել իր զրույցին Հուլավուի հետ և թաթար կենցաղին։ «**Թերևս աւելորդ թուիմք**՝ գրելով զայս,—գրում է նա,—**այլ վասն բարեսէր... Հուլաւուին յիշատակի գրեցաք** յօգուտ կամ յօրինակ այլոց, որ գալոց են յետ մեր, ո՞ գիտէ»**։

Կան նաև մի շարք մանր-մունր հատվածներ, որոնք Վարդանը՝ հարասելով, քաղում է Կիրակոսի Պատմությունից, բայց դրանց զուգադրությունը համարում ենք ոչ այնքան անհրաժեշտ։

Կիրակոսի և Վարդանի պատմագրական երկերի մեջ, սակայն, կան ակնբախ տարբերություններ միևնույն քաղաքական և ռազմական իրադարձությունը նկարագրելու և վերծանելու գծով։ Այդ տարբերությունը, ըստ իս, ծագել է երկուսի կողմից օգտագործած տարբեր աղբյուրներից։ Դա մանավանդ ակնառու է դառնում այն դեպքում, երբ Վարդանը խիստ շեղվում է Կիրակոսի շարադրանքից և նկարագրում է իր գրչակից-անդակից ընկերոջը միանգամայն անծանոթ կամ նրա կողմից անտեսված եղելությունները։ Արդյոք այս դեպքում Վարդանի աղբյուրը Վանականի Պատմությունը չէ՞, կամ թերևս մի ա՞յլ մեզ անհայտ պատմագրական երկ, կամ հենց Վարդանի անձնական դիտողություննե՞րը։ Այնուամենայնիվ բերենք մի երկու օրինակ։

Վարդան

«Ի վեց հարիւր իննսուն և մի թուին հայոց Բաչու-Նուինն փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք՝ հանեալ անտի զայրն երևելի, մեծատուն և երկիւղած ի տեառնէ, զՈւմեկն և զազգականս նորա՝ զորդիս պարոն Յովհաննու զՍտեփանոս և զեղբարսն իւր հինգ։

էջ 193

Կիրակոս

Կիրակոսը գիտե, որ 691 թ. Չարմաղանին փոխարինում է Բաչու դուրչի (=Բաչու-Նուին), որը գրավում է Կարնո քաղաքը, սակայն Ումեկի պատման մասին այնտեղ խոսք չկա։

«Վասն աշխարհագրին» գլխում նա գրում է՝ «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերելն Կարնո քաղաքի ի Թաթարոյն հանդերձ որդւովքն Յովհաննու՝ Ստեփանոսիւ և եղբարբք իւրովք»։

էջ 363

* Մոսկվայի հրատ. մեջ կետադրությունը խառնափնթոր է։
** Վարդան, անդ, էջ 209։

Ինչպես տեսնում ենք, բացի Ումեկի մասին եղած հատվածից, այն էլ ոչ լրիվ, Վարդանի և Կիրակոսի հաղորդումները Կարինի գրավման հետ կապված գործողությունների մասին խիստ տարբերվում են միմյանցից։ Վարդանը ոչինչ չի հաղորդում կոտորածների, ավերածությունների, ավարառության, գերեվարության և գերիների ու գրքերի վաճառքի մասին։ Նա պատմում է միայն Ումեկի և յուրայինների ազատման մասին։ Այն ինչ Կիրակոսը Կարինի գրավման նվիրած գլխում («Վասն առերման Թէոդուպօլեայ») մանրամասն խոսում է այն ամենի մասին, ինչ բացակայում է Վարդանի մոտ, բայց իր հերթին այստեղ նա ոչինչ չի ասում Ումեկի և սրա ազգականների ազատագրման կամ ազատվելու մասին։ Դեռ ավելին, Կիրակոսը Ումեկի և յուրայինների ազատման մասին խոսում է միմիայն 703 թ. (1254) աշխարհագրի կապակցությամբ այսինքն՝ Կարինի գրավումից 12 տարի անց։ Ճիշտ է, Կիրակոսը՝ Ումեկի անունը տալով, անմիջապես ավելացնում է՝ «Զոր երբեմն յիշատակեցաք», բայց և այնպես նրա Պատմության մեջ այլևս Ումեկ անուն չի հիշվում։ Այս հանգամանքը մենք հատուկ ուշադրությա ենք առել վերը՝ Կիրակոսի Պատմության ամբողջականության հարցը քննարկելիս*։

ՈՂԸ (1249) թվականին հայոց և վրաց ավագանին Դավիթ թագավորի գլխավորությամբ ծրագրում է ապստամբել թաթարների բռնակալության դեմ։ Դավաճանությունը բացվում է։ Մոնղոլները դաժան միջոցների են դիմում։ Այդ մասին Կիրակոսը պատմում է բավականաչափ ընդարձակ, իսկ Վարդանը՝ համառոտ։ Ծավալային տարբերությամբ հանդերձ այդ երկու վկայության մեջ կան նաև էական տարբերություններ։

Վարդան

«Եւ ընդ ձեռամբ ածեալ զթագաւորն Դաւիթ և զայլ մեծամեծսն՝ կապեցին և ճատին վճիռ մահու. այլ ի խնամոց վերնոյն արձակեցան ի մահուանէ. սակայն անթիւս կոտորեցին և գերեցին գեօղս և ագարակս և գործեցին խայտառականս ի կանայս ի Հայս և առելի յաշխարհին Վրաց:

Ի վեց հարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդի Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձավանք ընդ հօր իւրում—այր անազան և պատերազմասէր և աղօթական»:

էջ 194

Կիրակոս

«Եկն և թագաւորն Դաւիթ և այլ իշխանքն, և կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց ըզձեռս և զոտս բարակ չուանօք, և թողեալ այնպէս կապեալ զերիս աւուրս՝ ձաղէին և անարգէին զնոսա և զբազումս կոտորեցին, և զեւս բազմազոյնս գերի վարեցին՝ զարս և զկանայս և զմանկունս գետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ. և այս գործեցաւ ի վեց հարիւր իննսուն և ութ թուին հայոց։

Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխան Աւագն և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»։

էջ 320—321

Ընդգծված տողերը, ինչպես պարզ երևում է բաղդատությունից, խմբագրված են Վարդանի կողմից, իսկ մի մասն էլ նա քաղել է մի այլ, մեզ անհայտ (դա համենայն դեպս Գրիգոր Ականցին չէ) աղբյուրից, կամ նա իր անձնական տպավորությունները՝ ասածն ու լսածն է հաղորդել։ Միջանկյալ «այլ ի խնամոց վերնոյ արձակեցան ի մահուանէ» նախադասությունը Վարդանի գրչի արգասիք է։ Այս իմաստով Կիրակոսի մոտ ակնարկություն չկա։

---

* Տե՛ս առ, էջ ԼԸ—ԼԹ։

Բացի վերոհիշյալից՝ Կիրակոսի և Վարդանի հաղորդումների մեջ կան նաև այլ զգալի տարբերություններ, օրինակ.

1. Մոնղոլական աշխարհագրի համեմատ՝ Հայաստանի հարկագրումը տեղի է ունեցել՝ ըստ Կիրակոսի՝ 703 թ. (1254), իսկ ըստ Վարդանի՝ 702 թ. (1253)։

2. Ըստ Կիրակոսի՝ հարկադրվում են «ի տասնամենից և ի վեր» (Ըստ Գրիգոր Ականցու՝ «ի ԺԵ տարեկանէն ի վերն») բոլորը «բաց ի կանանց», իսկ ըստ Վարդանի՝ «ըստ գլխոց արանց բաց ի կանանց, և ի բուն ծերոց, և ի մատաղ տղայոց» (էջ 195)։

3. Հուլավուի արշավանքը՝ մուլհեդների նվաճումը և Բաղդադի գրավումը, ինչպես և քրիստոնյաների դրությունը Հուլավուի և Տոխուզ խաթունի ժամանակ տարբեր ձևով են նկարագրված Կիրակոսի (էջ 377—384) և Վարդանի (էջ 195—196) Պատմությունների մեջ։

4. Միջագետքի ,նվաճումը և Մուֆարղինի-Մարտիրոսաց քաղաքի պաշարումն ու գրավումը նույնպես տարբեր մանրամասնություններով են նկարագրված Կիրակոսի և Վարդանի կողմից։ Վարդան Արևելցին այստեղ օգտվել է ինչ որ գրավոր աղբյուրից, «որպէս և գրեցին մանրապատում գրողքն»,—ասում է նա (էջ 198)։ Ովքե՞ր են այդ «մանրապատում գրողքը», ո՞ւմ է ակնարկում։ Մեկը, անշուշտ, Կիրակոս Գանձակեցին է, որից նա հակիրճ հարասել է նրա Պատմության այդ հատվածը և Քիթ Բուղայի զորագնդի ջախջախման պատմությունը («ի դաշտն Թաբորական լերինն» (Կիրակոս) և «առ ստորոտով «Թաբօրական լերինն» (Վարդան, 199)։

Կիրակոսը ոչինչ չգիտե այն մասին, որ Միջագետքում Հուլավուի մոտ է եկել և օրհնել նրան «պատրիարքն հայոց կաթողիկոսն», որ «ի յառնուլն զամենայն աշխարհն Շամայ» Հուլավուի հետ է եղել «մեր պսակաւորն Հեթում, ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնեայսն, զեկեղեցականս և զաշխարհականս՝ յամենայն տեղիս լինելով» (Վարդան, 198)։

Կրկնում ենք՝ ո՞ւմ է ակնարկում Վարդանը, «մանրապատում գրողք» ասելով։ Միջագետքն ու Մարտիրոսաց քաղաքը՝ «աշխարհն Շամայ» նվաճելու ժամանակ (1258—1259/60) Վանական վարդապետը այլևս կենդանի չէր, նա իր կյանքին հրաժեշտ էր տվել արդեն 1251 թ., իսկ Կիրակոսի շարադրանքը, ինչպես տեսանք, տարբերվում է Վարդանից թե՛ ըստ ձևի և թե՛ ըստ բովանդակության։ Խոսք չի կարող լինել նաև Գրիգոր Ականցու մասին։ Դրանք էլ իրարից կախում չունեն։ Մնում է միայն մի եզրահանգում, այն է, որ Վարդանն իր ձեռքին ունեցել է մեզ անծանոթ մի ինչ-որ գրավոր աղբյուր կամ թերևս և մի քանի աղբյուրներ, որոնցից նա քաղել է մեր վերը նկատած և դեռ շատ ուրիշ տարբերություններ, որ մենք հարկ չհամարեցինք զուգադրելու, օրինակ՝ Հասան Ջալալի մահը, Աղվանից Ներսես կաթողիկոսի հիվանդությունն ու մահը (Կիրակոս, էջ 259—262, Վարդան, էջ 200—201), որոնց մասին Կիրակոսը տեղեկություն չունի։

Ինչ վերաբերում է Վարդանի պատմածներին Հովհաննես Տուեցու հրաշապատումների ու մահվան մասին (Վարդան, էջ 201—204), ապա պիտի ասել, որ դրանք ըստ նյութի և սյուժետի շատ նման են այն հրաշապատումներին, որ «հարազատ» և «սքանչելի վարդապետն Վարդան», այսինքն՝ Վարդան Արևելցին պատմել է Կիրակոսին՝ վերագրելով այդ ամենը Հովհաննես Գառնեցուն, որը կյանքի վերջում գնում է Հռոմկլա Կոստանդին կաթողիկոսի մոտ, «և անդ եկաց

մինչև փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի նմին»։ Քանի որ այստեղ այդ գրույցների աղբյուրը՝ պատմողը, բանավոր և գրավոր, միևնույն Վարդանն է, մեզ թվում է, որ Հովհաննեսների մականունները շփոթվել են, կամ պետք է ընդունել, և դա հավանական է, որ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից շռեմարանած զանազան կաղապարային բնույթ կրող հրաշապատումները, ըստ պատշաճի, վերագրվում են մեկ այս, մեկ այն «հրաշագործ սրբին»։

Եվ վերջապես, եթե Վարդանը չակնարկեր իր աղբյուրների՝ «մանրապատում գրողք»-ի մասին, թերևս մենք այդ տարբերությունների ամենայն իրավունքով վերագրեինք հենց իրեն՝ Վարդանին, որպես դեպքերին ժամանակակից ականավոր եկեղեցական-հասարակական-գրական դեմքի՝ վարդապետի։

Բացի Վարդան Արևելցուց, ԺԳ դարի հեղինակներից, թվում է մեզ, Մխիթար Այրիվանեցին էլ է օգտվել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից՝ քաղելով վերջինից որոշ, համարյա բառացի, հատվածներ։ Բերենք մի երկու օրինակ.

Մխիթար Այրիվանեցի	Կիրակոս Գանձակեցի
ԶՔաղինա, զԹալին և զՄրենի (տպ. զԱրենի) կոտորեցին տաճիկք և գերեցին զՄուշեղ, զՍամուէլ և զայլ ազատազունդ զօրօքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զատկացն յիսմայէլացւոց»։ էջ 67—հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 89	«Եւ կոտորումն եղև Քաղինու, Մրենոյ, Թալնայ, ուր սպանան ոգիք եօթն հարիւր և գերեցան հազար և երկու հարիւր։ Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուր զատկացն յիսմայէլացւոց»։ էջ 72—հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 89
«Ի Կոստանդնուպօլիս գտաւ տապան մի և գրեալ ի վերայ. «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և մօր նորա Հեղինեայ արեգակն տեսանելոց է զիս»։ էջ 68—հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 90	«Հրամայեցին բանալ զտապանն, և գտին գրեալ ի նմա՝ «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և Եղինեայ մօր նորա տեսանելոց է արեգակն զիս»։ էջ 76—հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 90
«Զաքարիա կաթողիկոսն ի միում աւուր ընկալաւ զսարկաւագութիւն, զքահանայութիւն, զեպիսկոպոսութիւն և զկաթողիկոսութիւն»։ էջ 70—հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 94	«Զաքարիայ... ի միում աւուր ամենայնիւ արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան և քահանայութեան և կաթողիկոսութեան»։ էջ 77—78 հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 94
«Խալիֆայ անուանէին, այսինքն է՝ յետնամնաց Մահմետի»։ էջ 74	«Զի խալիֆայն յետնամնաց ասի», էջ 376 «Այլ խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ»։ էջ 378

Մխիթար Այրիվանեցու և Կիրակոսի վերը զուգադրված հատվածներն առկա են նաև Սամուել Անեցու մոտ։ Սրանցից ո՞ր մեկից է Մխիթար Այրիվանեցին քաղել իր տվյալները։ Հետաքրքրականն այն է, որ միևնույն դեպքի շարադրանքը Այրիվանեցու մոտ նման է մերթ Սամուելին, մերթ Կիրակոսին, կամ

ձևով և բովանդակությամբ փոքր ինչ տարբերվում է այդ զույգ աղբյուրների տվյալներից։ Այստեղից հնարավոր է հանգել նաև մի այլ եզրակացության, այն է, որ նա օգտվել է մի երրորդ աղբյուրից, գուցե Վանական վարդապետի Պատմությունից կամ մի այլ դարձյալ մեզ անհայտ աղբյուրից։ Բայց ավելի հավանականն այն է, որ նա՝ տեղեկությունները քաղելով Սամուելից կամ Կիրակոսից, ինքը վերամշակել է, հարասել ըստ իր ճաշակի և հասկացության։

Ինչ վերաբերում է տեղանունների տառադարձության տարբերությանը, ապա պիտի ասենք, որ դա առաջացել է հավանորեն գրիչների անփութության հետևանքով, օրինակ՝ ըստ Կիրակոսի, Մրեն-Մրենի, Սամուելի և Այրիվանեցու մոտ դարձել է Արենի կամ Արենոյ... Անշուշտ, դա Ա և Մ միջին երկաթագիր գրերի շփոթության հետևանք է։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից հետագայում օգտվել են ուրիշ շատ հեղինակներ։ Բայց այստեղ մենք բավականանանք միայն վերը զուգադրած մատենագիրներով։

Ի՞նչ են ասում մեր զուգադրության ակնհայտնի տվյալները։ Բերված իրակությունները ցույց են տալիս, որ Կիրակոսի պատմական երկասիրությունը մեծ հարգ ու համբավ է վայելել ժամանակակիցների շրջանում և հետագայում, համարվել է հայ ժողովրդի պատմության ճշմարտապատում աղբյուրներից մեկը։

Ե

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Առաջին հայացքից թվում է անհարիր, երբ միջնադարյան հեղինակի պատմագրական երկասիրության ուսումնասիրության կապակցությամբ այսպիսի հարց է առաջ քաշվում։ Պատմագրությունը, անկասկած, գիտական դիսցիպլին է և որպես այդպիսին՝ գերազանցապես գործ ունի անողոք տրամաբանված փաստարկների և իրողությունը ճշգրտող վավերական տվյալների հետ՝ հատուկ ուշադրության չանելով կամ նույնիսկ անտեսելով պատկերավոր մտածողություն և բանաստեղծական այլ արտահայտչական միջոցները։ Հերյուրանքը, թեկուզ գեղապաճույճ, նրբերանգ հերյուրանքը, տեղ չպիտի ունենա պատմագրության մեջ։

Խնդիրն այն է, սակայն, որ հին և միջին դարերում հայ մատենագիրները, առանց բացառության, աստվածաբանական-դավանաբանական կրթության հետ միասին ջանադիր ուսումնասիրում էին ճարտասանություն, պերճախոսություն, հռետորություն, իմաստասիրություն և հարակից այլ գիտական-փիլիսոփայական առարկաներ։ Դպրոցական շեմքը թողնելուց հետո էլ նրանք ձգտում էին իրենց գրական աշխատությունների մեջ ստացած կրթության համաձայն՝ պատմական իրադարձությունները, նույնիսկ գիտական լուրջ պրոբլեմները ու սրանց վերլուծությունները շարադրել գեղեցիկ ու պատկերավոր, վանական դպրոցական հիմնարկություններում մշակված բանարվեստի հատուկ կանոնների համեմատ։ «Նրանք կիրառում էին,—ինչպես շատ դիպուկ և տեղին նկատել է Մ. Աբեղյանը,—զանազան հռետորական ձևեր, պատկերավոր տր-

տահայտություններով պերճ լեզու և իրենց գրվածքներին տալիս էին որոշ ոճաբանական ձևավորում։ Այդպես են վարվել մեր պատմագիրների մեծ մասը։ Նրանց գրվածքները երբեմն խառնուրդ են բանաստեղծականի և պրոզայիկի, միևնույն երկի մեջ գրական և արտագրական տարրերը գտնվում են փոխեփոխ իրար կողքի»*։ Այդպես են եղել մեր բոլոր մատենագիրները։ Այդպիսի հատկություններով է օժտված նաև Կիրակոս Գանձակեցու պատմական երկասիրությունը. հետևաբար սա էլ կարող է արժեքավորման ենթարկվել գրականգեղարվեստական տեսագծով։

Կիրակոսի երկը, հարկավ, չի կարող համեմատության դիմանալ ոչ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության, ոչ էլ Եղիշեի Վարդանանց պատմության հոյակապ գրական հուշարձանների հետ, բայց և այնպես քննության առարկա երկի մեջ էլ կան այնպիսի ընտիր ճաշակով և նրբությամբ շարադրված հատվածներ, որոնք կարող են իրենց մերթ հախուռն, մերթ մեղմ հուզականությամբ, ժողովրդական առողջ հումորով և բողկլտող սրամտությամբ, վառ երևակայությամբ և պատկերավոր ոճով գրական-գեղարվեստական հաճույք պատճառել ամենապահանջկոտ ընթերցողին։

Նախքան մեր տեսակետի շարադրանքին անցնելը, տեսնենք, ինչպես է ընկալել մեր բանասիրությունը Կիրակոսի պատմական երկն ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես է գնահատվել նրա գրական-գեղարվեստական արժեքը։

Մեր բանասիրության մեջ իշխում է այն տեսակետը, որ Կիրակոս Գանձակեցու երկը գրական տեսակետով ապարժեք կամ ավելի ճիշտ՝ նվազարժեք երկասիրություն է։ Գրական արժեք հասկացության տակ էլ մեր բանասերներից շատերը սովորաբար հասկանում են հեղինակի ոճը։ Այսպես, Ղ. Ալիշանը վենետիկյան հրատարակության Յառաջաբանի մեջ՝ անդրադառնալով այդ հարցին, հետևյալ գնահատականն է տալիս Կիրակոսի երկին. «...Յոճ բանից լեզուին և իմաստից նուաստագոյն (իմա «քան զուսումնակիցն իւր Վարդան»,— Կ. Մ.-Օ.), զի ոչ նրբութիւն և ազդուութիւն է շարաբանութեանն, և ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ յանկարծական ինչ սլացք և գեղեցիկ առածք, որպէս է հանդիպել առ միւսոյն (իմա՝ Վարդանայ,—Կ. Մ.-Օ.)։ Թէպէտ ունել ունի և անպաճոյճ հարթութիւն և պարզութիւն պատմածոյն զիւր յարգ, յստակութեամբն և անկճիռն բացայայտութեամբն, միանգամայն և հեռի գոլով ի հետեւակութենէ յետնոցն քան զինքն պատմագրաց»**... «Մանաւանդ զի և ոչ օրինակագիր և ճարտարահիւս արանց են բանք ցանկալիք և ներկուռք, յորս ախորժ է մտաց ինքնաբեր դեգերումն և ներումն. իսկ ի սոսին, ստիպիմք խոստովանել և զայս, զի բազում անգամ տաղտուկ և զզուանս գայ մեզ ժամավաճառն իսկ լինել ի քննութիւն և յընտրութիւն անոճ և անյարչ բանից և բաղայից, որքան և սիրողք իցեմք տոհմային պատմութեան և պատմչի»,—ավելացնում է նա (էջ Թ)։

Շուրջ 40 տարի անց Ղ. Ալիշանը փոքր ինչ սրբագրել է իր այս կարծիքը՝ գրելով «Բավական կիրթ ճաշակ և լեզու ունի սա (այսինքն՝ Կիրակոսը,— Կ. Մ.-Օ.), և կընե պատիվ իր շատ անգամ հիշած և գովված Վանական վարդապետին...» (Հայապատում, 106), կամ խոսելով Կիրակոսի գրքի մասին՝

* Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 3։

** Կիրակոս, Վենետ., 1865, էջ Է։—Հ. Ոսկյանը՝ մեջ բերելով Ղ. Ալիշանի այս խոսքերը, իր կողմից Ալիշանին «ուժ» է տալիս ու «լրացնում»՝ ավելացնելով հետևյալ ընդգծած բառերը՝ «ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ գ ե ղ ե ց կ ո ւ թ ի ւ ն կամ յանկարծակի ինչ սլացք և գեղեցիկ առածք»։ Որտեղի՞ց է քաղել Հ. Ոսկյանն ընդգծած բառերը։

«Թեպետ հատ գիրք մի չէ, բայց բավական հմտությամբ և ախորժելի կարդալու. բաժներն այլ ստուգության ջանքով և հստակությամբ, որով ԺԳ դարու պատմչաց ընտրելագույն կրնա բավիլ» (Հայապատում, էջ 107)։

Ղ. Ալիշանին համարյա համամիտ են նաև Դյուլորիեն, Բրոսեն, Ք. Պատկանյանը։ Վերջինս գրում է. «Կիրակոսի ոճը պարզ է և դյուրըմբռնելի, թեև աչքի չի ընկնում հռետորական պերճախոսությամբ, որը հատուկ արժանիք էր համարվում իր ժամանակակիցների աչքում»։ Մոտավորապես այդ իմաստով և չափանիշով են գնահատում Կիրակոսի երկի գրական արժեքը նաև Գ. Զարբհանալյանը («Լեզուն ալ՝ յուր ժամանակին, ըսենք նաև թե պատմած խեղճ դիպվածոցը՝ արժանավոր է»)**, Հ. Ոսկյանը և ուրիշներ։*

*Կիրակոսի ոճի մասին տարբեր կարծիք ունի Աբր. Զամինյանը։ Նա գտնում է, որ «Կիրակոսի լեզուն իր ժամանակակիցներու լեզվին համեմատությամբ ընտիր է, հին և ընտիր արտահայտություններու հետ ունի նաև աշխարհաբարի բառեր և դասավորություն»***։*

*Կիրակոսի ոճի, ինչպես և գրական արժեքի մասին տարբեր տեսակետ ունի Մ. Աբեղյանը։ Նրա կարծիքով՝ «Կիրակոսի աշխատության վրա կարելի չէ նայել գրական տեսակետով. դա մի կարգավորյալ ամբողջական երկ չէ»... «Նա պատմել է թռիչքներով... Եվ այդ պատմել է նա պարզ, հեշտ հասկանալի ձևով, առանց ձգտելու որևէ ճարտասանական զարդարանքների ու վերամբարձության, կամ որևէ խորիմաստության ու նրբամտության, բայց մեծ մանրամասնությամբ ու սիրով...»։ Այս խոսքերով, նա, կարծես, հաստատում է Ղ. Ալիշանի դիտածը, սակայն վերջինս այդ ամենը բացասական հատկություն է համարում, մինչդեռ Մ. Աբեղյանը շատ ճիշտ եզրակացնում է՝ «Եվ համն էլ հենց այդ հասարակ ու անզարդ, բայց ջերմ սրտով, մանրապատում հաղորդումների մեջ է։ Նրա երկի մեջ կան շատ հատվածներ, որոնք մենակ, առանձին առած շատ գեղեցիկ ու գրավիչ են իրենց պարզությամբ և անկեղծությամբ, երբեմն անգամ իրենց միամտությամբ և հեղինակի կենդանի ապրումներով»****։*

Մ. Աբեղյանի այս բնութագրությունը հիմնականում ճիշտ է, բայց կոնկրետ չէ, ընդհանուր է։ Բնութագրությունը մեծապես կշահեր, եթե գրականության բազմավաստակ պատմաբանն իր եզրահանգումը կատարած լիներ Կիրակոսի պատմագրական երկի կոնկրետ հատվածների վերլուծության հիման վրա։ Կիրակոսի Պատմության տարբեր հատվածները տարբեր գրական արժեք են ներկայացնում, ոճն էլ տարբեր է ամեն մի առանձին նյութի «շարադրանության» մեջ։

Ելնելով մեր այս դրույթից, կարծում ենք, որ նրա Պատմության առանձին հատվածները պետք է առանձին վերլուծության և գնահատության ենթարկել, ապա հենված այդ մասնակի վերլուծության տվյալների ու գնահատականի վրա՝ արժեքավորել Պատմությունն ամբողջությամբ վերցրած։

Քննենք նախ՝ Կիրակոսի ոճի հարցը։

Նրա ոճի գնահատությունը, մեր կարծիքով, պետք է տարբերակել ըստ շարադրած նյութի։ Պարզենք մեր միտքը։

---

* „История монголов", вып, втор., *էջ* V.

** Զարբհանալյան, *Պատմություն հայերեն դպրության, Վենետիկ, 1865, էջ 598։*

*** Աբր. Զամինյան, *Հայ գրական. պատմություն, Ա մաս, էջ 204։*

**** Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրակ. պատմ., գիրք երկրորդ, էջ 195—196։*

Գանձակեցու պատմագրական երկի մեջ բավականաչափ հաջող է լուծված նյութի-բովանդակության և ոճի-գրական ձևի փոխհարաբերությունը։ Եթե այս տեսագծով քննելու լինենք նրա երկասիրությունը, կտեսնենք, որ Պատմությունը բաժանվում է երկու հիմնական և անհավասար մասերի՝ ա. Գրիգոր Լուսավորչից—Տրդատից սկսած մինչև Ռուբինյան հարստության հիմնադրումը և բ. Լևոն Բ-ից մինչև Ապաղայի և Բերքեի պատերազմը (1265/1266 թթ.)։ Եթե առաջին մասը նա հավաքել է «ի նախագրելոց» և բովանդակությամբ շատ հակիրճ է ու սեղմ արձանագրական (պատմական դեմքերի, անունների հաջորդական թվարկում և նրանց իշխանության տարեթվեր—իրականում դա համարյա սովորական մի ժամանակագրություն է) և միայն տեղ-տեղ նա խախտում է սեղմության իր սկզբունքը՝ մեջ բերելով համեմատաբար ընդարձակ և ամբողջական միջադեպեր, ապա երկրորդ մասում նա իրեն միանգամայն ազատ է զգում (բացառություն է՝ Աղվանից միջանկյալ «Հյուսվածքը»), որպես ականջալուր և ականատես, և վիպում է արձակ ու անկաշկանդ՝ ազատություն տալով նաև իր հուզական աշխարհի, ներքին ապրումների բացահայտությանը։

Պատմության առաջին մասը գրված է անարվեստ, պրոզայիկ, աղքատիկ բառապաշարով, տարտամ ու ձանձրալի։ Այստեղ բացառություն են կազմում ժողովրդական բանահյուսության ակունքից եկող զրույցները Մորիկի և Գագիկ Բագրատունու և այլ պատմական-իրական դեմքերի մասին։ Այս զրույցների մեջ Կիրակոսը պահպանել է ժողովրդական ստեղծագործության բառ ու ոճի և հատուկ շարադրանքի պարզությունն ու անմիջականությունը։

Կիրակոսի վիպելու այս ձևի վրա՝ բացի ժողովրդական բանահյուսությունից, բնական ազդեցություն է ունեցել այն դարաշրջանի հիմնական «դասագիրքը» Աստվածաշունչը, որի պատմողական հատվածներն էլ նույն ժողովրդական բանահյուսական աղբյուրից ծագած լինելով, վիպած-ասված են ժողովրդական պարզունակ և քերականական բարդություններից ազատ բառ ու ոճով։ Ըստ կամի՝ բերենք մի հատված. «Եւ գնայր գայր այլազգին՝ և մերձենայր առ Դաւիթ... Եւ ասէ այլազգին ցԴաւիթ. զիարդ շո՞ւն եմ ես, զի ցպով և քարամբք գաս ի վերայ իմ։ Եւ ասէ Դաւիթ. նա և վատթար ևս քան զշուն. և նզովեաց այլազգին զԴաւիթ դիօքն իւրովք։ Եւ ասէ այլազգին ցԴաւիթ. եկ առ իս և տաց զմարմին քո թռչնոց երկնից և գազանաց երկրի։ Եւ ասէ Դաւիթ ցայլազգին. Դու գաս ի վերայ իմ սրով» և այլն (Թագ. Ա, ժէ, 43—45)։

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր նախադասություններն սկսվում են «և» շաղկապով, շատ հակիրճ են և համարյա առանց երկրորդական խոսքերի։

Ժողովուրդը չի սիրում բարդ, խճողված, պարզությունից զուրկ խոսք ու զրույց։ Այս հակիրճ ու սեղմ նախադասությունների մեջ զգացվում է ռիթմական արձակի շեշտը։ Զրույցի հորինվածքի ճկունությունը, դրությունների բնականությունը, հերոսների հոգեբանության աստիճանական զարգացումը և սուր դրսևորումը, ժողովրդական անսպառ առողջ ու վարակիչ հումորը բնորոշ են Կիրակոսի պատումների համար։ Բերենք մի երկու օրինակ։

Ահա «գեղջուկ» Մորիկը կայսերական պալատում. բոլոր պալատականները՝ իշխաններն ու պատրիարքը, բազմել են այնտեղ։ Ում գլխին Մորիկը դնի կայսերական թագը, համաձայն պայմանի, նա՛ է դառնալու թագավոր, իսկ մյուսները պետք է հնազանդվեն նրան։

«Անց Մորիկ ի մէջ և առ զթագն ի ձեռս իւր և սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն։ Իբրև եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն. իբրև

Հ

եթող զնա, դարձեալ կալաւ զնա տրտմութիւն և զընկերն նորա՝ ուրախութիւն։ Եւ այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երիցս, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց, անց նստաւ ի վերայ աթոռոյն և եդ զթագ ի գլուխ իւր։ Եւ տեսեալ ամենեցուն՝ տխրացան, բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ՝ «Յոյր գլուխ և դնիցես դու, մեք հնազանդիմք նմա», մատուցեալ պատրիարքն՝ ագոյց զկօշիկսն յոտս և երկիր եպագ. Նոյնպէս ամենայն մեծամեծքն երկրպագեցին նմա և ասեն. «Կեցցէ՜ արքայ Մօրիկ»*։

Որպիսի՜ պարզությամբ ու միամտությամբ է ստեղծված զրույցս. որքա՜ն անմիջական ապրումներ, ի՜նչ բնական անցումներ մի հոգեվիճակից մյուսին... Եվ այդ ապրումների՝ հույսի և ակնկալության շղթան հանկարծ կտրվում է... Միջադեպը նոր լուծում է ստանում, երբ խորամանկ գյուղացին՝ խաբելով, «սնոտի յուսով» աղցված պալատականներին, ինքն է գահ բարձրանում։ Անհնարին է այս զրույցը կարդալ ու չզվարճանալ, հաճույք չզգալ։

Զրույցի երկրորդ մասը՝ Մորիկի հոր խրատը և նրա կենսագործումը որդու կողմից նույնպես շատ համով-հոտով և սրամիտ է պատմում մեր հեղինակը**։

Վերցնենք երեք մասից կազմված մի այլ իրական զրույց, որի նյութը մեր պատմական անցյալից է վերցրած և ինչպես ցույց ենք տվել Պատմության սկզբնաղբյուրներին նվիրած գլխում, Կիրակոսը դա քաղել է ժողովրդական բանահյուսությունից, հարկավ, ոչ բառացի։ Ժողովրդական զրույցի բույրը, ժողովրդական ասքի համն ու հոտը, շողշողուն հումորը, խոսակցական-ընտանեկան բառն ու բանը ցայտուն արտահայտություն են գտել այդ մանրապատումների մեջ։ Այդ ամենին պիտի ավելացնել նաև հեղինակի հայրենասիրությունը։

Ահա այդ զրույցների շատ հակիրճ բովանդակությունը։

Վտարանդի Գագիկ Բագրատունին, Անիի վերջին գահակալը, օտարության մեջ թշնամիներով շրջապատված՝ չի կարողանում հանդուրժել լկտի, մեծամիտ ու գոռոզ հոռոմ մետրոպոլիտ Մարկոսի անարգական վերաբերմունքը հայերի հանդեպ և արժանի պատիժն է տալիս նրան։ Այս զրույցի մեջ անբնական, բռնազբոսիկ և շինծու բան չկա, չի երևում անապարծության ոչ մի հետք, չկա նաև ատելություն ընդհանրապես դեպ «հոռոմները»։ Այստեղ Գագիկը պատժում է ամբարտավան, մոլի հայատյաց հոռոմ բարձրաստիճան հոգևորականին, իսկ երբ ինքն է ընկնում «հոռոմների» վրեժխնդրությունից, ապա իր զինակից պատանին առնում է «զվրէժ արեան սպանման թագաւորին..., զոր գործեցին հոռոմք»։

Այս ամենն, իսկապես, արյան վրիժառության մի ակտ է, մի ընդարձակ պատմություն, որի մեջ հանդես են գալիս վրիժառու հայերը, բայց պատմված է այնքան պարզ ու անզարդ, այնքան միամիտ ու անկեղծ, գործողությունն էլ զարգանում է այնպիսի իրական ու կենցաղային պայմաններում, որ արյան վրիժառության կանխամտածվածության նշույլն անգամ չի նկատվում։ Եվ այդ բոլորով հանդերձ զրույցի մեջ ժողովրդական կենսախինդ հումորն ու ծիծաղն է զրնգում։ Այստեղ պատմողն էլ է հրճվում, լսողն էլ, չնայած այն բանին, որ երեք զրույցի մեջ առնվազն չորս մարդ է սպանվում՝ մի թագավոր, երկու բարձրաստիճան հոգևորականներ և մեկ սպասավոր։

* Կիրակոս, անդ, էջ 47—48։

** Անդ, էջ 49—50։

Այսպիսի պատմվածքներ շատ սակավաթիվ են մեր հին և միջնադարյան գրականության մեջ և իրենց բնույթով հիշեցնում են միայն Դերենի, Տաճատ Անձևացու և այլոց արկածները Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու մոտ, կամ մի շարք զրույցներ Փավստոս Բուզանդի և Հովհան Մամիկոնյանի Պատմություն-ների մեջ։

Մեջ ենք բերում այդ զրույցը փոքր ինչ կրճատ։

Գագիկ թագավորը կայսրի մոտից վերադառնալիս՝ գալիս է Կեսարիա։ Նրան պատմում են.

«Մարկոս ոմն մետրապօլիտ Կեսարու ունի շուն մի և վասն ատելութեան, որ առ ազգս հայոց ունին հոռոմք, զանուն շանն Արմէն կոչեցեալ է։ Եւ այսպէս ձայնէ զնա, զի զհայք ամենայն ազգ արմենք կոչեն վասն քաջութեան Արամայ Հայկազնոյ։

Գնաց թագաւորն Գագիկ իջևանս առնել առ մետրապօլտին. և նա ուրա-խութեամբ ընկալաւ զնա։ Եւ իբրև ընդ գինիս մտին, ասէ թագաւորն. «Լուեալ է իմ, եթէ ունիս շուն ազնիւ. ցո՛յց ինձ, զի տեսից զնա»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Աւասիկ առ դուրս է հանդէպ մեր»։

Եւ ասէ թագաւորն. «Ձայնեա՛, զի գայցէ այսր»։

Եւ նա ձայնէր նմա զայլ շան անուն և ոչ զիւրն։ Իսկ շունն ոչ ընդոստնոյր և ոչ գայր ի ներքս։

Ասէ թագաւորն. «Զի՛ւր անունն ձայնեա՛ նմա»։

Եւ իբրև ձայնեաց՝ «Ա՛րմէն, Ա՛րմէն», վաղվաղակի ի վեր յարեաւ և եկն։

Ասէ թագաւորն. «Ընդէ՞ր ես կոչել դմա զայդ անունն»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Զի մանուկ է»։

Եւ հրաման ետ թագաւորն ծառայից իւրոց և ասէ. «Բերէք քուրձ մի մեծ և արկէք անդ զշունն»։

Եւ հազիւ կարացին արկանել։ Եւ կարծէր եպիսկոպոսն, թէ ընդ ինքեան կամի առնել զշունն և բարկանայր սպասաւորաց թագաւորին։

Եւ ասէ թագաւորն. «Արկէ՛ք և զեպիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս ասաց դա»։

Իսկ նա լայր և աղաչէր զթագաւորն։

Իսկ թագաւորն բարկութեամբ ասէ. «Արդ խթանաւ խթեցէք զշունդ, զի կերիցեն զմիմեանս»։

Եւ նոքա խթէին զշունն, և նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն և մագլօքն պա-տառ-պատառ եհերձ զնա, մինչև մեռաւ։

Եւ ասէ. «Արդ գիտացի՛ր, եթէ մանուկ է արմէնն»։

Եւ ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն և այլևս ոչ ետես զկայսրն»*։

Կիրակոսի այս զրույցը նման է երգի, որից բառ չես կարող հանել՝ չխախ-տելով ամբողջականությունն ու եղանակը։

Երկրորդ զրույցի բովանդակությունը շատ սեղմ է հաղորդված։ Բերում ենք համարյա ամբողջությամբ։

Գագիկ թագավորը որսի ժամանակ հարբած հանգստանում է մի ծառի տակ։ Նրա հետ ուրիշ մարդ չկա, բացի «փոքրիկ մի մանուկից»։ Հույները ճանաչում են նրան և բռնում տանում են իրենց բերդը, որտեղ «իբրև սթափեցաւ ի գինւոյ

* Կիրակոս, անդ, էջ 100—101։

անտի, եբաց զաչս իւր և ասէ. «Ո՞ր եմ ես»։ Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ր է Մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։

Գագիկ Թագավորին գլորում են բերդի պարսպից և սպանում, իսկ մանուկին հույներից գնում է մի հայ վաճառական*։

Երրորդ զրույցը բացվում է դարձյալ որսորդական տեսարանով։ Տարիներ անց «իբրև զարգացաւ մանուկն և եղև այր, գնաց ի սահմանս Կիլիկիոյ արամբ միով որսալ կաքաւս։ Եւ էր անդ բերդ մի, զոր Բարձր բերդ կոչեն։ Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի հոռոմ. և եղև ծանօթութիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղեն միմեանց սիրելիք. և զբազում աւուրս ուտէին և ըմպէին ի միասին։ Եւ այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր գործեցին հոռոմք ընդ Թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգական նորա։

Եւ եղև օր մի, զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. և էր միայն եպիսկոպոսն և պատանի մի ընդ նմա։ Եկն այրն որսորդ հուն առ բերդն որսալ կաքաւս, և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին՝ ձայնեաց առ նա գալ և ի միասին ճաշակել։ Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր։ Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի։

Իբրև ետես այրն, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ, եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն, որ ընդ նմա էր. «Այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման Թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին հոռոմք։ Տես, գուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի բերդ անդր, ջանասջիր առնուլ զնա և ինձ իմացուսցես ի ձեռն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն»։

Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել։ Եւ իբրև պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցպասաւորն. «Երթ ի բերդ անդր և բեր մեզ գինի, զի ուրախասցուք ի միասին»։

Եւ իբրև գնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա։ Եւ իբրև նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր, զի հանցէ գինի, նա կալեալ զոտից նորա, դարձուցեալ ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց զնա ի գինի անդր և, ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ՝ «Առի զբերդս»։ Եւ սա աստէն ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն։ Եւ ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ-սակաւ աճեցոյց զկալուած իւր, զոր բռնութեամբ և զոր պատրանօք. մինչև տիրեցին նա և որդիք իւր, և թոռունք աշխարհի Կիլիկեցւոց՝ քաղաքաց և գաւառաց։

Սա էր նախնի Թագաւորին Լևոնի, որ ընդարձակեաց զսահմանս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք»**։

Ահա այսպես բնական ու «անարվեստ», համով-հոտով, անուշ ու հաճելի, ընտանի լեզվով, հաճախ ռամկախառն ոճ ու դարձվածքներ համեմելով, վիպում է նա կենցաղային երանգներ ունեցող նաև մի շարք իրական-պատմական կամ զուտ վիպական միջադեպեր ու զրույցներ, որոնց թվին են պատկանում, օրինակ՝ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի մասին եղած զրույցները, Հովհաննես Գառնեցու հրաշապատումները, «Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի», նաև ստորև քննարկելիք «Վասն դիւին, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի» գլուխները և այլն։ Սրանք բոլորն էլ, ինչպես ասել ենք, որոշ չափով առնչվում են ժողովրդական բանարվեստի հետ։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 102։

** Անդ, էջ 102—104։

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան իրական-կենցաղային այնպիսի նկարագրություններ, որոնք, զուրկ լինելով վսեմ բանաստեղծական երևակայությունից, գրված են պարզ ու անպաճույճ և գրավում են ընթերցողին իրենց անկեղծությամբ և մարդասիրությամբ։ Դրանց ամեն մի հատվածից զգում ես դյուրահավատ ու միամիտ հեղինակի ջերմ սիրտը, հոգեկան խոր ապրումները։ Այդպես է, օրինակ, ռեալիստական գույներով շատ մանրամասն նկարագրած «Վասն գերութեան վարդապետին Վանականայ» գլուխը։

Վերը քննության առած զրույցներն իրական-պատմական բնույթ ունեն, սակայն Կիրակոսի պատմության մեջ կան ոչ առանց հեղինակի վերամշակության նաև զուտ կենցաղային նովելանման զրույցներ, որոնց մեջ բացի կենցաղային-ընտանեկան բավականաչափ կենդանի ու աշխույժ նկարագրությունից՝ առկա է նաև ԺԳ դարի աշխարհիկ աշխարհազգացության ջունչը, որ պատկերավորման մի երկու թեթև նրբագծիկով ուղղված է եկեղեցական-կղերական մտայնության և կրոնա-փիլիսոփայության դեմ։

Խոսքս Կիրակոսի Պատմության մեջ զետեղված «Վասն դիւին, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի» զրույցի մասին է։ Այս զրույցի առկայությունը Կիրակոսի Պատմության մեջ վկայված է Մխիթար Այրիվանեցու* և Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցու** կողմից։

Կիրակոսի աղբյուրը նրա աշակերտակից Հովսեփ վարդապետն է, իր ժամանակին երևելի մի վարդապետ, որը վերաշինել է Թադեոս առաքյալի վանքն Արտազ գավառում։ Հովսեփը զրույցը պատմել է իր անունից Կիրակոսին։

«Զոգայ ես,—ասում է նա,—ի գաւառն Գողթան ի պէտս ինչ իրաց։ Ասացին ինձ ի գիւղ մի, թէ՝ «է աստ այր մի, որ ունի կին դև»։ Եւ մեր անհաւանելով ասացելոցն, չոգաք ի տուն առն և ոչ տեսաք զդևն։ Եւ իբրև հարցաք զայրն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ, թէ. «Կին ունէի ես և մեռաւ, և եթող ինձ մանկունս մանունս. և ես նստեալ լայի, թէ՝ ո՞ սնուցանէ ինձ զսոսա»։ Եւ ահա յանկարծակի երևեցաւ կին մի և ասէ. «Մի՛ լար, ես եղէց քեզ կին և սնուցից զմանկունսդ»։ Եւ յայնմհետէ հանապազ է ի տան իմում, և առնէ մեզ կերակուր, և զամենայն պէտս մեր լնու։ Եւ սաստիկ սիրով հարեալ եմ ի սէր նորա, և հանապազ խառնակի ընդ իս։ Եւ զչարաթն ամենայն անգործ կայ և յաւուր հինգշաբթի առնէ մանած երեք լիտր»։

Եւ իբրև հարցի, թէ ուր է այժմ, նա մատամբն եցոյց, թէ.

«Աստնիկ է, և երևի ինձ և մանկանց իմոց և ոչ այլ ումեք. և յոլով ժամանակք են, զի բնակիմք ի միասին»։

Եւ ես յարեայ աղօթել և աւետարան ընթեռնուլ, զի թերևս հալածեսցի ոգին մեղաւոր և պիղծ։ Իսկ նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր, որպէս այրն պատմեաց։ Եւ մեր ոչ տեսեալ զնա՝ ելեալ գնացաք»***։

Այս փոքրիկ զրույցի՝ մանրապատումի մեջ, որն իր հակիրճ բովանդակությամբ և բնական ու անբռնազբոս երկախոսությամբ մի գեղարվեստական ամբողջություն է ներկայացնում, շատ բնորոշ է դարաշրջանի աշխարհայեցու-

---

* «Յովսէփ վարդապետն շինեաց զգերեզման Թադէոսի առաքելոյն։ Ի Գողթն, դև մի ի կերպս կնոջ կին եղև առն միում զբազում աւուրս» (էջ 82)։

** «Եւ ի Պատմութիւնս Կիրակոսի վարդապետի գրեալ է, թէ ի Գողթան գաւառ դևն եղեալ ի կերպարանս կնոջ՝ խառնակիւր ընդ այր մի»։ Զաքարիա սարկաւագի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Բ, էջ 55—57։

*** Կիրակոս. անդ, էջ 328—329։

թյան բնութագրման համար, մանավանդ վերջին պարբերությունը, որը նոր նրբերանգ է, նոր ըմբռնում նախորդ շրջանի համեմատությամբ։ Եկեղեցու քարոզած միստիցիզմի, ինչպես և սնահավատության սառույցը կոտրվել է։ Եթե հնում կամ խոր միջնադարում աղոթքը, խաչը և ավետարանը ամենազոր զենքերն էին ընդդեմ «չարքերի»—«դևերի», քանի որ սրանք եկեղեցական այդ միջոցների ազդեցությամբ ընկրկում, նահանջում էին ու չքանում (օրինակները բազմաթիվ են ու բազմազան մեր և օտար վարքաբանական-վկայաբանական գրականության մեջ), ապա այս մանրավեպի մեջ «չարքը»՝ «դև» կինը ծաղրում է պաշտպանական այդ միջոցներին դիմող կրոնավորին և տեղից էլ չի շարժվում։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև եկեղեցու այդ ամենակարող զենքերից շատ ավելի հզոր է մաքուր սերը, մայրական հոգատարության կարոտ անպաշտպան մանուկների հանդեպ տածած ինքնամոռաց սիրո զգացմունքը։ Սիրո զգացմունքը, սիրո կարոտը շատ ավելի հզոր է ու հավերժական, քան դարեր շարունակ մշակված քրիստոնեական եկեղեցու աշխարհամերժ վարդապետությունը։ Եվ «դև» կինը իր մարդասիրությամբ հաղթում է եկեղեցու անվանի սպասավորին՝ երևելի վարդապետին, «նստեալ ծիծաղէր» աղոթքին ապավինած, եկեղեցական վարդապետության տառին կառչած հոգևորականի վրա։ Ահա թե ինչ տպավորություն է ստացվում քննարկվող մանրապատումից։ Իսկ դա նորույթ է, նոր աշխարհազգացում՝ կապված հասարակական կյանքում կատարված մեծ տեղաշարժերի հետ։

Մանրապատումների, ինչպես և իրական-կենցաղային տեսարանների ու դեպքերի նկարագրության մեջ Կիրակոսի ընդհանրապես պարզ ու անպաճույճ լեզուն ավելի զարդարուն է դառնում և համակվում է ընթերցողին և ունկնդրին ժողովրդական բառ ու բանով, առակ ու առածով. օրինակ՝ «Յերդն եկի, չեկիր, ի դուռն եկի, ապա՞ եկիր» (առած), «Անւոյ հազար և մի եկեղեցին» (երգում) և այլն։ Այսպիսի հատվածներում նրա լեզուն միանգամայն դառնում է ժողովրդական՝ իր շարադասությամբ, հաճախ նաև քերականական ձևերով։

Տեղ-տեղ Կիրակոսի գրիչը, կարծես, թուլանում է, և նա միևնույն դարձվածքը գործ է ածում գրքի զանազան մասերում, օրինակ «զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ» (Ա Կորն., Բ 9,—էջ 75, 337, 344, և այլուր), «զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ 8), կամ կրճատ՝ «զոր աչօք մերովք տեսաք» (էջ 231), կամ «աչօք մեք ոչ տեսաք» (էջ 322 և այլուր)։

* * *

Կիրակոսը, սակայն, միշտ այսպես պարզունակ ու անպաճույճ չէ վիպում։ Հայրենի աշխարհի ավերածությունը, ժողովրդի տանջալից կյանքը, անխնա կոտորածը տեսնելիս ու նկարագրելիս՝ նրա հոգեկան աշխարհը փոթորկվում է, զգացմունքները հախուռն են դառնում, շարադրանքի երբեմնի ընտանեկան—խոսակցական լեզուն նոր լիցք է ստանում արտահայտչական նոր ձևերով՝ դարձվածքներով, համեմատություններով և հակադրություններով, երևակայությունը թռիչքներ է գործում, և նա կերտում է բանաստեղծական պատկերավոր դրվագներ։ Դրույթիս իբրև ապացույց, բերենք, օրինակի համար, մի հատված «Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի ձեռն զօրացն» գլխից։

«Եւ նոքա (իմա՛ թաթարները,— Կ. Մ.-Օ.) սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմութեամբ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի։ Եւ անդ էր տեսանել այնուհետև

աղէտք տրտմագինք և աշխարհ արժանի ողբոց, զի ոչ երկիր թաքուցանէր զմեռեալսն, ոչ վէմք և ոչ անտառք պահէին զապաստանեալսն, ոչ ամրագոյն շինուածք բերդից և ոչ խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զղօղեալս։ Լքանէր անձն արի արանց և լուծանէին ձեռք կորովի աղեղնաւորաց... ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսա, և դոփիւնք կապարճաց նոցա ահարեկ առնէին զամենեսեան. աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, և սիրտ իւրեանց մեռանէին ի ներքուստ. մանկունք խուսափէին առ ծնողս յահէ սրոյն, և ծնողքն հանդերձ նոքօք անկանէին ի վախից, նախքան զընկենուլ թշնամեացն։ .

Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայ կոտորել զարս և զկանայս, զերիտասարդս և զմանկունս, զծերս և զպառաւունս, զեպիսկոպոսս և զերիցունս, զսարկաւագունս և զդպիրս։

Մանկունք ստնդիայք զքարի հարեալք, և կուսանք գեղեցիկ խայտառակեալք և գերեալք։

Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա, և անգութ ազիք յորովայնի նոցա, մի և միոյ մօր արտասուաց ոչ տղորմէին, և յալիս երբէք ոչ գթային, ի սպանութիւնս խրախուսեամբ ընթանային, իբր ի հարսանիս, կամ ի փնարբունս։

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսր յաչաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն...

Յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեմունս, և կեղեքէին, պատառէին իբրև գգայլս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս...»*։

Նույնպիսի սոսկում ու սարսափ է ազդում նաև Կիրակոսի նկարագրությունը «Վասն մարախին, որ եկեր զաշխարհս»**։

Այսպես է ողբում Կիրակոսը հայրենի երկրի ավերածությունը արտաքին թշնամիների կողմից և բնության տարերային աղետների հետևանքով։ Նրա վիշտն անսահման է, խոր և անսփոփ... Այս տողերը կարելի է համեմատել միմիայն անզուգական Եղիշեի վշտալի նկարագրությունների հետ, որոնց ազդեցությունն անկասկած զգացվում է Կիրակոսի գրչի վրա։ Կիրակոսի ողբը՝ նման լինելով, գուցե և ազդված, Արիստակես Լաստիվերտցու ողբին, որոշ չափով նաև տարբերվում է նրանից։ Եթե Արիստակեսի ողբը հորդ է ու հախուռն՝ համեմված Աստվածաշնչի ողբասացների, մանավանդ Երեմիայի զգայացունց և սրտակեղեք ողբերի պատկերներով, ապա Կիրակոսինը համեմատաբար մեղմ է և նուրբ։

Կիրակոսը անմիջական է և զգայուն ոչ միայն երեմիական ողբերի մեջ, նա ցայտուն է նաև ներբողներ կերտելիս։ Ներբողների մեջ աչքի է ընկնում նրա լավատեսությունը և հայրենասիրությունը։ Բերենք մի փոքրիկ օրինակ մեր մեծ թարգմանիչներին նվիրած նրա ներբողյանից։

«Սոքա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ և վարդապետք և ուսուցիչք և մարգարէք պատմողք ապագայիցն...

* Կիրակոս, նույն, էջ 239 – 240։

** Անդ, էջ 359—361։

Սոքա սիւնք եկեղեցւոյ և ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, աշտանակք լուսատուք և ջահք բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց։

Սոքա ատտուածաբանք բանին կենաց և արբուցիչք պասքելոց անձանց, զովացուցիչք տապոյ ջերմութեան բանսարկուին և ջեռուցիչք ցրտացելոց ի հաւատս։

Սոքա երգեցողք ծիծռունք, տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք, սրբութեան սիրիչք և աղտեղութեան անարգիչք։

Սոքա մանկանց դաստիարակք և երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք և ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց սփոփիչք և տկարաց մխիթարիչք, գլորելոց կանգնիչք և մեղուցելոց դարձուցիչք, հեղգացելոց խթանք յարուցիչք և ծրացելոց ի նոյն յօժարացուցիչք, ուսման սիրիչք և ատեցողացն յանդիմանիչք»...*։

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան այսպիսի բանաստեղծական թափով վիպած և այլ հատվածներ։ Բավականանանք այսքանով։

Ի՞նչ են ասում որպես նմուշ վերը բերված հատվածները։ Նրանք աներկբա ապացուցում են մեր հիմնական թեզերից մեկը, այն է՝ որ Կիրակոս Գանձակեցին գրչի վարպետ է և կարողանում է իր մտքերն ու հույզերը այնքան պարզ ու պայծառ արտահայտել, որ համակում է ընթերցողին, մեկ-մեկ էլ այնքան է տարվում իր նյութի նկարագրությամբ ու վերլուծությամբ, որ գեղարվեստական հաճույք է պատճառում նրան և ընդլայնում նրա մտավոր հորիզոնը։

Դ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Երբ խոսք է լինում որևէ պատմագրական հուշարձանի պատմագիտական արժեքի մասին, պետք է պարզել, նախ՝ ի՞նչ նպատակով և ո՞ւմ համար է գրված տվյալ երկը, ինչպե՞ս է հեղինակը ընկալում իրական-պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները և ինչպե՞ս է բացատրում դրանք, և երկրորդ՝ ի՞նչ նոր իրադարձություններով կամ արդեն հայտնի իրադարձությունների ի՞նչ նոր լուսաբանությամբ է հարստացնում նա մեր պատմագիտական իմացությունները ու գիտելիքները։

Մարդկային բնության մեջ, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ պատասխանելով առաջին հարցին, կա արարչի խնամքով հաստատված մի կիրք, որը քննության է ենթարկում անցյալ իրադարձություններն ու գալիքը՝ «քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց, և կամ ի հանդերձեալն լինելոց» (էջ 3), իսկ դրան հասնել հնարավոր է միայն երկար ջանասիրությամբ և աշխատասիրությամբ, թերևս այդ պրպտումների հետևանքով մի պիտանի բան գտնվի քննասերի փափագը բավարարելու համար։

Այդ ամենը դյուրությամբ չի տրվում մարդուն,—շարունակում է նա,— այլ դրա համար անհրաժեշտ է վարդապետին վայել ջանադիր աշխատասիրու-

* Կիրակոս, անդ, էջ 27—28։

թյամբ ուսումնասիրել ժամանակների ներքին և արտաքին, այսինքն՝ քրիստոնեական և հեթանոսական, պատմությունը, մաքուր մտքով (այսինքն՝ չնախապաշարված) և անաչառ ականջ դնել աղբյուրների վկայություններին՝ «վերին և ներքին աստուածայնոց բանից և գրոց պատմութեանց» (էջ 4), որոնք ի միջնակի են քննախույզին հասցնելու իր նպատակին։ Սակայն Կիրակոսի իմացությամբ՝ դա դեռ այն ամենը չէ, ինչ անհրաժեշտ է պատմագրին։ Որպես քրիստոնյա վարդապետ, նա համոզված է, որ այդ ամենի նախապայմանը «սուրբ հոգին» է—«բան»-ը, որը կարող է իմաստուն դարձնել տգետներին և բանավոր դարձնել անբաններին. նրա կամքով հորինվում և կազմվում է ամեն ինչ՝ թե՛ երևացողը և թե՛ աներևույթը («երևոյթքս և աներևոյթքն»)։

Ինչպես տեսնում ենք, Կիրակոսի պատմափիլիսոփայության հիմքը խարսխված է «logos»-ի—«բանի»—հոգու իդեալիստական վարդապետության վրա։ Հոգին է արարիչը, հոգին է ղեկավարը։ Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել։ Կիրակոսն իր դարի զավակն է, այն էլ «րաբունապետ», որ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել եկեղեցու հիմքերը քայքայող հոսանքների դեմ։ Այդպես են մտածում և՛ Դավթակ Քերթողը, որը դիմում է նույն հոգուն՝ «աստուածային բանին արուեստաւոր հոգի, յորինեա՛ իմաստիւ զտխրական երգմունս». և՛ Գրիգոր Նարեկացին, երբ դիմում է աստուծուն.

«Եղիցի հոգի քո խառնեալ ի սա,
Տունչ զօրութեան մեծիդ միացի
Ի քո ինձ շնորհեալ ստեղծաբանութիւնս»։

Եվ սրանց նման շատ շատերը մեր և ընդհանուր գրականության պատմության մեջ։

Ի՞նչ նպատակ է, սակայն, հետապնդում Կիրակոսը՝ գրելով իր Պատմությունը։

Կիրակոսը, որպես եկեղեցու անդավաճան սպասավոր, հարկավ, պետք է կրոնական օրինակներով պարզաբաներ իր միտքը։ «Օրէնք են աստուածայինք,—ասում է նա,—ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցի յազգ այլ..., զի յայս խրատէր մեծն ի մարգարէս Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի և ասէր. «Խոկասցիս ի սոսա ի տուէ և ի գիշերի՝ ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել և ի յառնել» (էջ 4)։ Այս նպատակին օժանդակողները կամ ծառայողները, ասում է նա, «կենդանի արձան թողին զգիրսն յետ իւրեանց» (էջ 4—5), կամ «զյիշատակ բարի զկնի եկելոցս, յօգուտ լսողացն» (էջ 8)։

Այդ հանրօգուտ նպատակներն իրեն առաջադրելով՝ Կիրակոսը միաժամանակ գիտակցում է ծրագրած գործի ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը և իր ուժերի համեստությունը, ուստի ամենայն անկեղծությամբ խոստովանում է, որ՝ եթե նա ձեռնամուխ է եղել իր այս «ձեռնարկությանը», ապա այդ արել է ինչոր բարոյական մղումով, թերևս «վերին» թելադրանքով, «զի հարկանեն զմեզ միտք մեր ոչ տալ լռութեան զայնպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր կրեաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ 8)։

Ահա այսպիսի պարզ գիտակցությամբ՝ «տաժանմամբ» գլուխ բերելով, բարեխղճությամբ ավարտելով իր գործը, նա աղերսում է ապագա սերունդներին՝ «զկնի եկեալսդ», համարել սա «բարեաց նախանձու գործ» և «ոչ աղարտել

զաշխատութիւնս մեր, որպես անուսմունք, և խնչել քթօք և յօնօք պռստել, այլ զիջանել եղբայրաբար» (էջ 10)։

Պատմագրական երկի նպատակն ու խնդիրները, նրանց ուսուցողական-խրատական-դաստիարակչական նշանակությունն ու արժեքը պարզելուց հետո՝ Կիրակոսը ձգտում է լուծել նաև իր երկի ծավալի ու շրջանակների, մասնավորապես սկզբնավորության հարցը, թե որտեղից նա պիտի իր շարադրանքն սկսի։

Նա գտնում էր, որ իր նախորդներն ունեցել են «տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երևելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի», իսկ ինքը զուրկ է այդ ամենից, որովհետև «թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազն»... բայց և այնպես «յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ (ակնարկում է՝ Հոգեգալստյան տոնը)... ձեռնարկեցաք ի սմա» (էջ 9)։

Նա իր գործառնության սկիզբն է ընդունում մի նշանավոր պատմակրոնական իրադարձություն՝ Հայաստանի դարձը Գրիգորի միջոցով և Գրիգորի ու Տրդատի մեկնումը Հռոմ՝ «ի տեսութիւն... մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի», ապա ժամանակագրական կարգով թվարկում է Գրիգորի և Տրդատի հաջորդների իշխանության կարգն ու ժամանակները։ Եվ իսկապես, նրա երկի առաջին մասը՝ «սկսեալ ի նմանէ (Գրիգորէ) մինչև առ մեզ սուղ ինչ համառօտիւք» (էջ 10), «երկօք աշխատութեան հաւաքեալ (է) ի նախագրելոց» (էջ 154)։ Լևոն Բ-ից սկսած մինչև 1265/6 թ. (ձմեռ) նա շարադրում է բավականաչափ մանրամասն, որպես ականջալուր, ականատես և գործող անձ։

Սա է Կիրակոսի Պատմության ժամանակագրական շրջանակը, որի մեջ նա տալիս է Հայաստանի բազմակողմանի նկարագրությունը՝ բոլոր քաղաքական-սոցիալական իրադարձություններն ու իրադրությունները կապելով հարևան վրացի և այլ ժողովուրդների պատմության հետ։ Սա է նրա պատմության առանցքը... Ուրեմն, ասել, թե «Կիրակոսն... իր ասելով հայկական քաղաքական մեծություն չլինելու հետևանքով՝ չի կարողացել և հորինել իր երկն իբրև մեկ միություն կազմող ներքին կապակցությամբ շարունակական պատմություն»*, մեզ թվում է խիստ։ Հենց իր ասելով՝ Կիրակոսը գտել է «տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ», այն է՝ Հայաստանի առաջին «լուսավորիչներին»— Գրիգորին ու Տրդատին։ Չորրորդ դարի սկզբներին (314—315 թթ.) քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը քրիստոնեական պատմագրության տեսագծով նոր դարաշրջանի սկզբնավորություն է, որը սահմանազատում է հեթանոսական անցյալը քրիստոնեական արդիականությունից, հեթանոսական աշխարհըմբռնումը՝ քրիստոնեականից, հեթանոսական կենսախինդ ապրելակերպն ու մտածողությունը՝ քրիստոնեական աշխարհամերժ և երկնատենչ մտայնությունից։

Ավելորդ չէ այստեղ հիշատակել, որ Եվսեբիոսից հետո խոշորագույն եկեղեցական պատմագիր Սոկրատես Սքոլաստիկոսն էլ իր Պատմությունն սկսում է Սեղբեստրոսից և Կոստանդիանոսից («մեծիմաստն Սոկրատէս կորովակի բանիւք,—ասում է Կիրակոսը,—սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ... և ի Կոստանդիանոսէ մեծէ»**)։ Այս նմանությունը ձևական չէ, այլ խոր մտած-

* Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 195։

** Կիրակոս, անդ. Յառաջաբան, էջ 3։

ված, կշռադատված տեսակետ, քանի որ Աղվանից պատմության սկիզբն էլ նա տալիս է՝ ելակետ ընդունելով աղվանների «լուսավորիչները»։

Կիրակոսը «պատմել է,— ասում է Մ. Աբեղյանը,—թռիչքներով, մեկ՝ Արևելքի մասին, մեկ՝ Արևմուտքի, մերթ՝ վրացիների, մերթ՝ թաթարների, երբեմն՝ հայոց եկեղեցական գործերի, երբեմն էլ՝ հայ իշխանների» մասին։

Բայց կարո՞ղ էր Կիրակոսը այլ կերպ գրել։ Նա գրում է մի ժողովրդի հազար տարվա պատմությունը՝ կապված իր հարևան ժողովուրդների հետ. մի ժողովրդի, որը կորցնելով հայրենիքի անկախությունը, ընկնում է մե՛րթ մի նվաճողի, մե՛րթ մի ուրիշի լծի տակ, մե՛կ Արևելքի զավթիչներն են ներխուժում, մե՛կ Արևմուտքի, երբե՛մն Հարավի, երբե՛մն էլ՝ Հյուսիսի։ Այլ կերպ էլ հնարավոր չէր այն պայմաններում գրել, երբ ենթակա ես անակնկալ արհավիրքների։ Մեր դասական պատմագիրներից անգամ Մովսես Խորենացու նման զգաստ ու կուռ մտքի տեր, համաճարեղ պատմագիրը մերթ ընդ մերթ շեղվում է իր ծրագրած նյութից և խոսում է այլ ժողովուրդների նիստ ու կացի, զրույցների և այլ իրադարձությունների մասին։

Գանձակեցու Պատմության նպատակը, ինչպես և աշխատության արժեքի գիտակցումը պարզելուց հետո՝ տեսնենք, թե ինչպես է նա ընկալում իրականպատմական եղելությունները, ինչպես մեկնաբանում մեր երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները։

Կիրակոսը իբրև պատմագիր պատկանում է հոգևոր դասին։ Դասային պատկանելությունը բնորոշում ու բացատրում է նրա պատմափիլիսոփայությունը։ Եկեղեցին ու կրոնական դաստիարակությունն ու կրթությունն իրենց կնիքն են դրել նրա կյանք ու կենցաղի, ամբողջ հոգեկան աշխարհի, մտածելակերպի, անգամ հորինելու ու շարադրելու եղանակի վրա։ Իդեալիստական աշխարհայեցողությունը տիրապետում է նրա հոգեկան աշխարհում։ «Ի սկզբանէ էր բանն և բանն էր առ աստուած, և աստուած էր բանն։ Նա էր ի սկզբանէ առ աստուած։ Ամենայն ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչինչ, որ ինչ եղև» (Յովհ., Ա 1)։ Սա է Կիրակոսի աշխարհայեցության այբն ու քեն, սկիզբն ու վախճանը. սրանով է բացատրվում ամեն ինչ թե՛ բնության, թե՛ կենդանական աշխարհում և թե՛ մարդկային հասարակության մեջ։ «Բանը»—նախախնամությունն է շարժում մարդկային հասարակության պատմության անիվը։ Ամեն ինչ աստծու ցանկությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ է կատարվում։ Բնական տարերային երևույթներն անգամ (երկրաշարժ, գիսավոր աստղ, կարկուտ, մորեխ, սով, մահտարաժամ և սրանց հակառակ՝ խաղաղություն, բարօրություն, առատություն, շինարարություն, «մորեխասպան» թռչուններ, ինչպես նաև սրբերի հրաշագործություններ, մեռելի հարություն և այլ սնոտիապաշտական բարբաջանքներ) նախախնամության կամեցողությամբ ու տնօրինությամբ են կատարվում։ Բերենք մի երկու օրինակ.

Մարախը «եկեր զաշխարհս Հայոց. ոչ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ և զհող երկրի և զաղբս լափէր. և մտանէր ի տունս ընդ երդս և ընդ դրունս, թէ պատահէր ի բաց. զահի հարաւ երկիր...»։ Ժողովուրդը սարսափահար ապավինում է «զամենակարող ձեռն և ի բազուկն հզօր, որ յաչնչէ գոյացոյց զարարածս և ողորմութեամբ իւրով խնամէ զսա միշտ, որ և անհնարինքն հնարաւորք են նմա, և արտասուօք և ուխտիւք հայցէին ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշ-

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 192։

խարհէ։ Իսկ ողորմածն աստուած խիստ վիրացն եւ սպեղանիս, և որ եհարն, նոյն և բժշկեաց...»։ «Մեք հաւատամք զամենայն գործ լեալ ի խնամոցն աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, և դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով, որպէս և կամի. որ և յայս պատուհաս մարախոյս զայս եւ դեղ և սպեղանի զբազմութիւն ձագուցս ծախողի»։*

*Այսպես է մտածում Կիրակոսը (օրինակները բազմաթիվ են և սփռված ամբողջ Պատմության մեջ), այդպես է մտածել նաև նրա սաներակից Վարդան Արևելցին**, հավանորեն, և նրանց «համաճարեղ» վարդապետը՝ Վանականը և շատ ու շատ ուրիշներ։*

Այս միևնույն աշխարհայեցողությամբ է Կիրակոսը բացատրում նաև հասարակական երևույթները, quվթողական պատերազմները, ընտանիքի բարքերի վատթարացումը, փչացումը, հասարակական կյանքը կարգավորող նորմերի՝ կարգ ու կանոնի խանգարումը, փլուզումը և այլն, և այլն։ Եվ այս ամենի բացատրության միակ և ամենահզոր միջոցը եկեղեցական այն վարդապետությունն է, որի արմատները հասնում են մինչև վաղ քրիստոնեական-ավետարանական միջավայրը։

*Այստեղ, այս միջավայրումն է, որ սկիզբ է առնում կատարածաբանական-էսխատոլոգիական այն ուսմունքը, որի համաձայն «վերջին ժամանակները» երևան է գալու Քրիստոսի գլխավոր ախոյանը՝ «որդին կորստեան»—Նեռը և սկսելու է իր պայքարը «իշխանության» համար։ Կատարածաբանական այս վարդապետությունը, որ զանազան երկրներում այլևայլ բովանդակություն է ունեցել և այլևայլ անուններով հորջորջվել, օրինակ՝ խիլիազմ և այլն, մեր գրականության մեջ գոյություն է ունեցել դեռևս Դ-Ե դարերից (Ներսես Պարթևի, ավելի ուշ շրջանից Սահակ Պարթևի, Հովհան Կողեռնի և այլոց տեսիլները)***։*

Այդ կատարածաբանական տեսիլների—«մարգարեությունների» արտացոլքը մենք գտնում ենք նաև Կիրակոսի Պատմության մեջ։ Տեսնելով հայրենի երկրի ծանր վիճակը՝ պատերազմ, ավերածություն, կոտորած, գերեվարություն և ընտանեկան բարքերի «քայքայում», նա կարծում է, որ այդ ամենը «սկիզբն է երկանց յայտնութեան որդւոյն կորստեան», և վախենում է «մի՞ թուցէ երևեսցի նա ի մերում աւուրս, զի գործք ամենայն որ գործեն այժմ, զնոյն նշանակեն» (էջ 8—9)։

Այդ ի՞նչ գործեր են, որ նրան այդպիսի հոռի եզրակացության են բերում։ Դրանք մեծավ մասամբ ուղղված են եկեղեցու և հոգևոր դասի դեմ, այն է՝ «սէր ցամաքեալ և անզգութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ և անհաւատութիւն բարձրացեալ, սեղանք և պատարագք լռեալ և քահանայք անողորմ ի տուր անկեալ, կանայք և մանկունք գերեալք և արք դառնամահք լեալ» (էջ 9)։

Չկարողանալով բացատրել բարքերի անկման պատճառները՝ նա նորից դիմում է քրիստոնեության «իմաստության հավիտենական աղբյուր» աստվա-

---

* Կիրակոս, *անդ, 359—361։*

** Վարդան, *Պատմութիւն տիեզերական, էջ 189, 190—191, 212, 215 և բազմիցս այլուր։*

*** *Այդ տեսիլների մանրակրկիտ և խոր վերլուծությունը կապված հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ տե՛ս* Աշոտ Հովհաննիսյանի *«Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» մոնոգրաֆիայի ուսումնասիրության մեջ (գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 13—57 և բազմիցս այլուր)։*

*ծաշունչ գրքերին, մարգարեություններին և դրանց միջոցով իմաստավորում է իրական կյանքում տեղի ունեցած սոցիալական-քաղաքական երևույթները։ «Ժամանակս ի վերջ հասեալ է, և կարապետք Նեռինն գուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան։ Երկեցուցանեն և զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց և աստուածազգեստից... և մանաւանդ անսուտ հրաման փրկչին մերոյ և աստուծոյ, որ ասէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեանն վերայ»**։*

*Կատարածաբանական այս տեսության կոնկրետացումը նա տեսնում է մեր երկրում, երբ՝ վկայակոչելով Ներսես Պարթևին, ասում է՝ «Մարգարէաբար ազդեաց (իմա՝ Ներսես Պարթևը,—Կ. Մ.-Օ.) վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն նետողաց»**, կամ «բազում ինչ մարգարէացաւ վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս, և վասն Նեռին և նեղութեանցն, որ ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն»***, կամ «զոր գուշակեաց... Ներսէս վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի, զի զբազում ազգս և զաղինս ջնջեաց սա»****։*

Ինչպես տեսնում ենք, «մարգարեների» ու հայրապետների գուշակությունների ու ազդմունքները Կիրակոսն իրականացված է տեսնում մեր երկրում Նեռի միջոցով, իսկ այս վերջինիս մարմնավորումը, որպես կոլեկտիվ, նետողաց ազգն է համարում, որի «պատմական-կատարածաբանական» «առաքելությունը» «կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի»։

*Նեռի կերպարի ու «առաքելութեան» կոնկրետ պատմականացմամբ, սակայն, չեն սպառվում այն սարսափելի իրարանցումներն ու փլուզումները, որ տեղի են ունեցել Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում։ Նեռը—«ազգ նետողաց»-ը, որ «այժմ... թաթարն կոչի», միայն արտաքին ազդակն է։ Կիրակոսը կործանման նշաններ է տեսնում նաև երկրի ներսում, նրա հասարակական ընդերքներում։ Ներքին թշնամին քայքայիչ գործունեություն է ծավալում ներքուստ։ Եվ մեր պատմագրի աչքերի առաջ նորից երևում են «աշխարհի կատարածի» տեսարանները. «Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, և վասն այնորիկ կարապետք Նեռինն բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն, թէ՝ «Մերձ ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք տալ նշանս և արուեստս դիւականս, մինչև մոլորեցուցանել, թէ հնար ինչ իցէ և զընտրեալսն»*****։ Եվ այդ «ընտրյալներին» մոլորեցնողը մեր պատմական իրականության մեջ, ըստ Կիրակոսի, Դավիթ Ծարեցին է, չքավոր և տնանկ ջրաղացպանը, որը կարծում է, թե իր որդիները Սահակ Պարթևի տեսիլքի համեմատ, պիտի վերականգնեն Արշակունյաց հարստությունը, որովհետև, ասում էր նա իր շուրջը հավաքված ժողովրդին, «յԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր և միւսոյն կաթողիկոս»******։*

Հայրենի աշխարհի «կործանումն յազգէն նետողաց», ինչպես նաև երկրի ներսում օր ավուր ավելացող «ընտրյալների» մոլորեցումը, հասարակության

---

* Կիրակոս, *անդ, էջ 8, 231։*

** *Անդ, էջ 231։*

*** *Անդ, էջ 22։*

**** *Անդ էջ 9։*

***** *Անդ, էջ 321։*

****** Կիրակոս, *անդ, էջ 328։ Հմմտ.* Աշոտ Հովհաննիսյան, *Դրվագներ և այլն, էջ 290։ Հեղինակը՝ մանրամասն վերլուծելով Դավթի դրվագը Գանձակեցու Պատմության մեջ, արամիտ կռահումներով կապում է այն հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ։*

քայքայումը «դերաքրիստոսի» արբանյակների կողմից վհատության գիրկը չեն նետում մեր Պատմագրին։ Նա հոռետես չէ, ընդհակառակը, համակված է լավատեսությամբ. «Վասն զի,—ասում է նա,—յօժարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս, որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի, որ պաշարեալս է մեզ» (էջ 271)։ Նեղությունից փրկվելու հույսեր տածողը, ազգին հիշատակ թողնելու ցանկություն ունեցողը չի կարող հոռետես լինել։

Ի՞նչ հույս է այդ, որ լիցք է տալիս մեր Պատմագրին. ո՞ւմ վրա է դնում իր այդ հույսը և ի՞նչ է ակնկալում նա։ Այս հարցերին նա փոքր ինչ մշուշապատ, վերացական է պատասխանում, կարծես, ոչ անմիջականորեն հենց այս կապակցությամբ, այլ միջնորդաբար։ Բայց և այնպես փոխաբերաբար վերծանած նա լրիվ տալիս է այս հարցերի պատասխանը։

Հայոց աշխարհն ավերված է թաթարների կողմից։ «Յամենայնէ թափուր եղեալ», վաղուց կործանված են թագավորությունները (Արշակունի և Բագրատունի), «իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք զօղեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի...»։ Այս սարսափելի իրականության հանդեպ նա չի ընկճվում, վհատվում. «բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ և զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայսմ աւուր յորում ձեռնարկեցաք ի սմա, տօն է գալստեան ամենասուրբ հոգւոյն ի վերնատունն ի դասս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշազարդեալ զնոսա ընդ տիեզերս առաքեաց՝ կոչել զամենեսեան ուռկանաւ աւետարանին ի կեանս անմահականս։ Եւ մեք ի նոյն հոգւոյ վստահ եղեալ՝ արկաք զանձինս յաշխատութիւն»*, այլ խոսքերով՝ հույսը «սուրբ հոգին» է, նախախնամությունը**, որը բոլորին կոչելու է «ուռկանաւ աւետարանին ի կեանս անմահականս», իսկ ինքը «ի նոյն հոգի վստահ եղեալ» գրում է իր աշխատությունը, որպես «յիշատակ ապագայիցն» «զկնի եկելոցն», կամ «յիշատակ թողուլ յազգս, որ գալոց են» (էջ 271)։

Այսպիսի հույսերով համակված՝ նա ուզում է իր ազգին օգնած լինել իր վսեմ գործով, քանի որ, ինչպես նկատեցինք վերևում, «օրէնք են աստուածային ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցէ յազգ յայլ»։ Նա նկարագրում է որդիներին ի գիտություն՝ «հարանց» լավ ու վատ գործերը, երկրի ավերածությունները, ժողովրդի զանգվածային ջարդերն ու գերեվարությունը և չնայած այդ անչափ մռայլ պատկերին՝ որոշ լուսավոր կետեր է վերհանում ու պատմում երկրի բարօրությամբ և շինարարությամբ մտահոգված իշխանների և հոգևոր հայրերի ախրագործությունների և հանրօգուտ գործունեության մասին (Լևոն Բ, Հեթում, Զաքարյաններ, Հովհաննես Սարկավագ, Մխիթար Գոշ, Վանական և այլք)։

Այս աշխարհըմբռնման տեսադաշտից ելնելով՝ Կիրակոսը խիստ է ու անհաշտ շահասեր ու անձնասեր, ազգուրաց ու դավաճան, ժողովրդական զանգվածներին կեղեքող, գողող ու լկտի, անբարոյական կյանք վարող պերճ մեծավորների, իշխանների հանդեպ։ Նա հարվածում է անգութ շահագործողներին և կարեկցում «հնազանդյալներին»։ Այսպես, օրինակ, նրա գրիչը ցավով արձա-

* Կիրակոս, անդ, էջ 9—10, կամ «արդ և մեք կայցուք խնամոցն աստուծոյ մինչև ինքն այց արասցէ մեզ (էջ 250։)։

** Աշոտ Հովհաննիսյանը (անդ, էջ 390) գրում է՝ «Պատմիչը կողմնորոշվում էր դեպի նախախնամության մատը, սակ կործանում նշմարելով գյուղացիության հուզումների մեջ»։ Ճիշտ նշելով Կիրակոսի կողմնորոշումը դեպի նախախնամության մատը, Ա. Հովհաննիսյանը խիստ սահմանափակում է կողմնորոշման դրդապատճառները միայն գյուղացիության հուզումների իբր թե կործանարար բնույթով։

նագրում է. «Առեալ (իմա՝ մոնղոլները,—Կ. Մ.-Օ) զամենայն յառ և յաւար, ի կոտորումն և ի գերութիւն... զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա... զի փախստեամբ փախեաւ թագուհին վրաց, որ Ռուզուդանն կոչէր, ուր և կարաց զերծանել. այնպէս և ամենայն իշխանքն առանձնապահ եղեն ի նոցանէ»*, այսինքն՝ այն «տերերը», որոնք «ի տեառնէ» «հնազանդեալների» պաշտպանության մասին պիտի հոգատար լինեին։ Կամ՝ Ջաղատայի զորագունդը՝ գրավելով Լոռին, սկսում է «կոտորել յանխնայ զարս և զկանայս և զմանկունս՝ աւար առեալ զինչս և զստացուածս նոցա. զտին և զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գբին, որ միայն արկանելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ՝ ոչ եւս»**։

Մոնղոլ հարկահանները հարկադրում են ժողովրդին «ի տասնամենից և ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց»։ Սկսվում է դաժան հարկահավաքը. «Որ ո՛չ կարէր հատուցանել զսակս, մանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն»։ Եվ այստեղ հասարակ ժողովուրդը փոխանակ պաշտպանություն գտնելու իր հայրենի «տերերից», որոնք գործակցում էին զավթիչներին, ընդհակառակն՝ ենթարկվում է նրանց էլ ավելի դաժան շահագործման և տանջանքների. «Այլ և իշխանքն՝ տեարք գաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ: Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին... և զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել,—բացականչում է Պատմագիրը,— զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահէին»***։

Անձնական շահի ու պաշտոնի հետևից են ընկած, ըստ Կիրակոսի, ոչ միայն ազնվականները, ֆեոդալները, այլև բարձրաստիճան հոգևորականները՝ եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը, որոնք ոչ այնքան մտածում են իրենց խնամքին հանձնված հոտի հոգևոր բարգավաճման, որքան իրենց անձնական շահի, եկամուտների կուտակման մասին։ Այսպես, երբ հոգևորականությունն ընդհարվում է Զաքարե սպասալարի հետ, «կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոս էին յիշխանութեանն, զի մի անկցին յաթոռոյն, և կէսք՝ ոչ»****։ Այս համաձայնողական, հաշտվողական եպիսկոպոսներին Մխիթար Գոշը հորդորում է վերադառնալ իրենց պաշտոնավայրերը՝ խոստանալով. «Մեք աղաչեսցուք զսա (իմա՝ Զաքարեին,—Կ. Մ.-Օ.) ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց»*****։ Ահա սրանք էին, որ՝ կեղեքելով հավատացյալ հնազանդ ժողովրդին, անչափ հարստություն էին կուտակում, ինչպես, օրինակ, Մատթեոս Ուռհայեցու Դավթակ քորեպիսկոպոսը****** և այլք։

Հասարակ ժողովրդի նման անողոք շահագործումն ու կեղեքումը տեղի էր ունենում ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, մանավորապես «հղփացած» Վրաստանում, որտեղ «իշխանք զրկէին և կողոպտէին զաղքատս

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 254։

** Անդ, էջ 253—254։

*** Անդ, էջ 362—363։

**** Անդ, էջ 176։

***** Անդ, էջ 177,

****** Մատթէոս Ուռհայեցի, անդ, էջ 103։

և ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ազնէին, ուղէին և ըմպէին և մեծամեծս փքային»։*

Կիրակոսի ժողովրդասիրության-մարդասիրության լավագույն ապացույցներից մեկն է Նոր Գետիկի վանքի հյուսիսային մուտքի ճակատին՝ սպիտակի վրա կարմիր ներկով գրած արձանագրությունը, որի համաձայն՝ 1260 թ. Կիրակոս վարդապետի խնդրանքով Հովհաննես Արմանեցին ազատում է Գետիկի ժողովրդին հարկից։ Մեջ ենք բերում այդ արձանագրությունը.

1. Աստուծով ես տէր Յովհան

2. էս Արմանեցի ազատ գրեցի

3. զԳետկա ժողովուրդս ի հարկէ որ տափն յաթոռ

4. ն յիշխանութեան Գոնցա խաթունին ի խնդրո Կիր-

*5. ակոս վարդապետին ի հայրութեան Աբրամի վարդապետի**...*

Վերը բերված և սրանց նման այլ բազմաթիվ արտահայտությունները մեր Պատմագրի ժողովրդասիրության ապացույցներն են։

Կիրակոսի պատմահայեցողության մի շարք սկզբունքների մասին մենք հակիրճ խոսել ենք նաև Պատմության աղբյուրներին նվիրած գլխում։ Այժմ անցնենք մեր երկրորդ հիմնական հարցին, այն է՝ ի՞նչ նորություններով է նա հարստացնում մեր պատմագիտական իմացությունները և փաստական գիտելիքները, այլ խոսքով՝ ո՞րն է նրա Պատմության պատմագիտական արժեքը։

Կիրակոսի Պատմությունը՝ ըստ նրա բաղադրիչ մասերի, տարբեր պատմագիտական արժեք է ներկայացնում։

Առաջին մասը, որպես պատմագիտական բանաքաղություն, ընդհանրապես նվազարժեք է և միմիայն որոշ արժեք ունեն այն տեղեկությունները, որոնք առկա չեն մեր ձեռքը հասած այլ սկզբնաղբյուրների մեջ։ Այդ նույն առաջին մասում զետեղված բանահյուսական ծագում ունեցող համով-հոտով սաված զրույցները (այդ մասին տես նախորդ գլխում), ինչպես նաև մատենագրական ծանոթությունները ու ճշտումները բավականաչափ արժեքավոր են գրական և պատմագրական տեսանկյունով։

Պատմության երկրորդ մասը առաջնակարգ նշանակություն ունի ոչ միայն հայ, աղվան և վրացի ժողովուրդների, այլև սելջուկ-թաթարական-մոնղոլական արշավանքների պատմության համար։

*Մեր բանասերները***, ըստ արժանվույն, մեծ կարևորություն են տվել Կիրակոսի Պատմության մեջ տեղ գտած զանազան կրոնադավանաբանական թղթերին, կանոնագրություններին և շրջաբերականներին, որպես պատմական վավերագրերի****։*

Բացի վերոհիշյալ վավերագրերից՝ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը,

---

* Կիրակոս. *անդ, էջ 318—319։*

** Հռ. Ջանփոլադյան, *Մխիթար Գոշ և Նոր Գետիկի վանքը, էջ 160—161։*

*** Ղ. Ալիշան, *Գանձակեցու, Վենետ. հրատ. Յառաջաբան, էջ Զ, «Հայապատում», մասն Ա, էջ 107։* Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրակ. պատմություն, գիրք երկր., էջ 193։* Գ. Զարպհանալյան, *Հայկական հին դպրութ. պատմ., էջ 749։* Հ. Ոսկյան, *Հովհաննես Վանական և այլն, էջ 108 և այլք։*

**** *Դրանք են՝ 1. Ներսես Շնորհալի՝ Գիր հաւատոյ, որը հրատարակում ենք* միայն *Կիրակոսի ԶԶ-ի բաղդատությամբ, 2. Կանոնք ժողովոյն ի Սիս, 3. Վասն կանոնական հրամանաց 4. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական, 5. Սահմանք կանոնականք, 6. Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, 7. Խոստովանութիւն հաւատոյ ուղղափառաց, 8. Խրատ զաւանութեան Վանական վարդապետին։*

անշուշտ, շատ արժեքավոր է հայ-աղվանական եկեղեցու ներքին կյանքի՝ եկեղեցական նվիրապետության, ծիսական խնդիրների, վանական դպրոցների ու դպրության, գիտության ու մատենագրության, արվեստի ու արհեստի, երաժշտության և ճարտարապետության պատմության, տնտեսության ու շինարարության, ինչպես նաև եկեղեցական ժողովների, դավանաբանական պայքարի հայ և հույն, վրացի, հայ և լատին եկեղեցիների փոխհարաբերության պատմության համար։ Այդտեղ հետաքրքրական նյութեր կան նաև հայ և աղվան եկեղեցիների ներսում առաջացած պառակտումների պատմության համար (Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբ, աղվանների կաթողիկոս Բեժգեն, Վահան-Վահանիկ կաթողիկոս և այլք)։

Հայ եկեղեցու վարդապետության և դավանաբանական պայքարի հարցում Կիրակոսը սոսկ սառնարյուն պատմագրող չէ, այլ ակտիվ-գործուն սկզբունքային պայքարող և հայ եկեղեցու դավանաբանության երդվյալ պաշտպան*։

Այս ամենը, ճիշտ է, շատ կարևոր է, բայց միայն դրանով չէ չափվում Կիրակոսի պատմագրական երկասիրության մեծ արժեքը։ Մեզ ժառանգություն մնացած հարուստ հայ պատմագրության մեջ Կիրակոսի այս երկասիրությունը թե՛ ըստ ժամանակի (ԺԲ—ԺԳ դդ.) և թե՛ հարուստ բովանդակության կողմից առաջնակարգ պատմագրական սկզբնաղբյուր է, քանի որ մեզ չեն հասել ո՛չ Հովհաննես Սարկավագի և ո՛չ էլ Վանական վարդապետի պատմական երկասիրությունները։ Սա մի պատմագրական հուշարձան է, որ ընդարձակորեն խոսում է թուրք-թաթարական-մոնղոլական ժողովուրդների, նրանց նվաճումների և նվաճած երկրներում՝ Հայաստանում, Աղվանքում, Վրաստանում և այլուր ստեղծած քաղաքական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների մասին։

Նրա պատմությունն այս մասում ոչ թե բանաքաղություն է, ինչպես առաջին մասը, այլ հեղինակի տեսածի ու լսածի բարեխիղճ և մանրապատում հաշվետվություն։

Ականջալուր վկայությունները, ինչպես մենք արդեն հիշատակել ենք, երբեմն կասկածի տակ է առնում, ասելով՝ «Մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք ես», կամ՝ «Թէ ճշմարիտ և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք», կամ լսելով՝ չի արձանագրում, «Զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի» և այլն։ Սակայն երբ նա իրական դեպքի մասին է հաղորդում, իսկույն ավելացնում է՝ «բայց այս եղևստուգութեամբ» (էջ 322)։ Այսպիսի հավաստիացումով է սկսում նա Դավիթ Ծարեցու պատմությունը։

Բայց և այնպես, չնայած իր իսկ հայտարարության՝ «զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի», Կիրակոսի մոտ կան այնպիսի անհեթեթություններ, որ տեղ չպետք է գտնեին նրա պատմագրական երկասիրության մեջ։ Այս դեպքում, թերևս, աղբյուրի հեղինակավորությունն է պատկառանք և ակնածություն ներշնչել Պատմագրին, որ առանց կշռադատելու հյուրընկալել է իր երկի մեջ այնպիսի ար-

---

* Գ. Ալիշանը՝ ելնելով դավանաբանական հակոտնյա դիրքերից, հայ եկեղեցու դավանաբանության դրվատումը Կիրակոսի կողմից համարում է «ազգանախանձութիւն», ապա ավելացնում է՝ «Այսպշաւանաց եւ է, զի սովին մոլութեամբ զատանցեալ զոյգ ընդ կանխակալոյ աւանդութեան՝ բաղում ուրեք մարտնչի ընդ ճշմարտութեան (ընդգծումը մերն է,—Կ. Մ.-Օ.) մերթ ընդհարկանելով ընդ յոյնս... և յաճախագոյն եւ ընդ հաւանողս տիեզերական ժողովոյն Քաղկեդոնի... զժողովն երգիծանելով» (էջ Է)։

տարոց առասպելներ, ինչպիսին են, օրինակ՝ այն երկրի մասին, «ուր կանայք են ի ձև մարդոյ բանականաց և արք ի կերպարանս շանց և են անբանք, մեծք և մազեղք»... Մեր Պատմագիրն ինքն էլ, կարծես, որոշ չափով հավատացել է լուծին... Եվ կարո՞ղ էր այլ կերպ լինել։ Մեզ թվում է՝ ոչ։ Կիրակոսը, կրկնում ենք, իր դարի հարազատ զավակն է. նա էլ իր սննդակից Հովսեփ վարդապետի նման նույն հոգևոր սնունդն է ստացել, հետևաբար կարող էր հավատալ սնոտի առասպելների, օրինակ՝ «Վասն դիւին, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ»։ Դա նրա Պատմության բացասական կողմն է, միաժամանակ նրա դարաշրջանի վանական հասարակության շատ հետաքրքրական ու ցայտուն պատկերը։*

Կիրակոսի Պատմության ամենագլխավոր և հիմնական արժեքն այն է, որ այստեղ, կարելվույն չափ մանրամասն, նկարագրված են թուրք-թաթարական ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում տեղի ունեցած քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական իրադարձությունները։ Այս դարաշրջանում Հայաստանում վերանում են հայկական մանր թագավորությունները, բազմաթիվ ֆեոդալական տներ և տեղի են տալիս, մի կողմից, սելջուկյան տիրապետությանը և տիրակալությանը, մյուս կողմից, միանում են Վրաստանի վերելքի շրջան ապրող պետությանը։ Վրաց արքաների հովանավորության ներքո Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը վայելում է ներքին լիակատար ինքնավարություն, ընդ որում հայկական զորքը վրաց զորքերի հետ միասին՝ Զաքարյանների գերագույն հրամանատարությամբ՝ վանում էին թշնամիներին Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս։

Սելջուկյան թուրքերի ասպատակություններից հետո՝ հազիվ էր սկսել Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը վերականգնել իր սոցիալ-տնտեսական կյանքը, երբ ենթարկվեց Կենտրոնական Ասիայից Առաջավոր Ասիայի վրա տարեբայնորեն արշավող մոնղոլ-թաթարական վաչկատուն ցեղերի ահարկու ներխուժմանը։ Մոնղոլների արշավանքը և տևական տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանում, Աղվանքում և որոշ չափով Վրաստանում իր կնիքն է դրել այդ նվաճված երկրների վրա՝ վերափոխելով նրանց ռազմա-վարչական կառավարման ձևը, հարկային՝ հարկադրման և հարկահավաքման սիստեմը, աշխարհիկ և եկեղեցապատկան հողատիրության կարգը և այլն, և այլն։

Մոնղոլական տիրապետության շրջանի ճշմարտախոս պատմագիրն է Կիրակոս Գանձակեցին, որի երկասիրությունը մի յուրատեսակ պատմագիտական վավերագիր է, որի մեջ իր արտացոլումն են գտել թաթար-մոնղոլների ոչ միայն ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, հարկադրման ու հարկահավաքման սիստեմը (հարկերի տեսակն ու քանակը) այլև նրանց նիստ ու կացը, հավատալիքներն ու սովորույթները և անգամ լեզուն։

Պատմության մեջ հատուկ ուշադրություն է առնված ազդեցիկ ֆեոդալական տոհմերի կալվածքների ու կալվածատիրական իրավունքների ատիճանական անցումը մոնղոլ իշխանավորներին՝ նոյիններին, հայ եկեղեցական հաստատություններին և բարձրաստիճան հոգևորականներին, ապա փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ առևտրական դասի խոշորագույն ներկայացուցիչներին։

Այս ամենը Կիրակոսը նկարագրել է կամ որպես ականատես, կամ որպես ականջալուր, վերջին դեպքում, հարկավ, տեղեկությունները քաղելով վստահելի ու հեղինակավոր մարդկանցից։

---

* **Կիրակոս,** *անդ, էջ 371։*

Կիրակոսի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական-սոցիալական իրադրությունները, քաղաքական-եկեղեցական պայքարի դրվագները, ինչպես և Կիլիկյան Հայաստանի, Իկոնիայի ու մոնղոլների փոխադարձ հարաբերությունների նկարագրությունը։

Գանձակեցու հաղորդագրության մեջ առանձնապես հետաքրքրական է և արժեքավոր Հեթում թագավորի երթուղին դեպի Մոնղոլիա և այնտեղից նոր ճանապարհով՝ Միջին Ասիայով դեպի Հայաստան ու Կիլիկիա։ Այս երթուղին, հավանաբար, մոնղոլական դարաշրջանի, թերևս և ավելի վաղ շրջանի, ռազմա-քարավանային-առևտրական տրանզիտային ճանապարհն է եղել, որ կապել է Հեռավոր Արևելքը, Չինաստանը, Մոնղոլիան Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ։

«Այն ամենը, ինչ Կիրակոսը հաղորդում է մոնղոլների մասին,—գրում է մեզ ականավոր մոնղոլագետ, պրոֆ.-դոկտ. Գ. Դ. Սանժեևը,—անչափ կարևոր նշանակություն ունի մոնղոլագիտության համար և դա առաջին հերթին ԺԳ դարի մոնղոլական լեզվի պատմության տեսադծով»*։

Ահա հենց այդ իմաստով առանձնակի նշանակություն են ստանում Պատմության հետևյալ գլուխները՝ «Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին, բացայայտութիւն սակաւուք» (էջ 271 և հավ.), «Թէ որպէս եկ թաթարն ապականել զաշխարհս ամենայն» (էջ 231—235) և «Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու ղանն» (364—377)։ Այս գլուխների բովանդակության մեծ մասը վերաբերում է թաթար-մոնղոլների նիստ ու կացին, ընտանեկան սովորություններին, կրոնին ու բարոյական հասկացություններին և լեզվին։ Այստեղ չեն մոռացված անգամ նրանց արտաքին տեսքը և ամուսնական հարաբերությունները։

Թաթար-մոնղոլների արտաքին նկարագրին հատուկ ուշադրություն են դարձրել մեր միջնադարյան մատենագիրներից շատերը (Մովսես Կաղանկատուացի, Ստեփ. Օրբելյան, Վարդան Արևելցի և այլք), բայց ոչ ոք այնքան դիպուկ և ամփոփ չի գծագրել, ինչպես Կիրակոսը և մանավանդ Գրիգոր Ականցին։

Ահա մոնղոլների արտաքին նկարագիրն ըստ Գրիգոր Ականցու.

«Գլուխն մեծ էր իբրև ըզգոմէշու,
Աչքերըն նեղ իբրև ըզձագու,
Քիթն կարճ իբրև ըզկատուի,
Դունչըն մռուփ[1] իբրև ըզշան,
Մէջքն բարակ զինչ մըրջըման[2],
Ոտքերն[3] կարճ զերդ[4] ըզխոզի[5],
Մօրուս բնաւ իսկի[6] չունէին,
Տօլաթ[7] ունէին զերդ առիւծի[8],
Ձայնն ճիչող քան զարծուի[9],
Ուր չի պատմիր[10], անդ գտանիւր[11]։

---

* Մեր խնդրանք պրոֆ. Գ. Դ. Սանժեևը վերանայել է Կիրակոսի Պատմության մեջ բերված մոնղոլերեն բառերը և տեղ-տեղ սրբագրել, ելնելով ԺԲ—ԺԳ դարերի մոնղոլ արտասանությունից, այլ խոսքով՝ հարգելի պրոֆեսորը սիրալիր օգնել է մեզ գրիչների վրիպումները շտկելու գործում, որի համար հայտնում ենք նրան այստեղ մեր անկեղծ շնորհակալությունը։

Կանայք[12] խրեամբ ունէին
Գդականի սուլուլ ի վերս նալի[13],
Ծածկեալ վարագուրով[14] դիպակի.
Երեսքն լայն պեռեքի[15],
Սպանմամն[16] դեղով ծեփէին.
Իժի նման ծնանէին
Եւ գայլապէս[17] կերակրէին.
Մահն ի նոսա խակի չերևիւր,
Վասն այնոր ԳԾ[18] տարի ապրէին։
Այսցեղ էին առաջինքն,
Որ եկին յաշխարհն վերին,
Եւ հաց չուտէին ամենևին[19]»*։

Վիպական շնչով կերտված այս բեկորիկը հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ ժողովուրդը ԺԲ—ԺԳ դարերում ստեղծած է եղել ավելի ընդարձակ զրույցներ և վեպեր, որոնք պատկերել են հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թաթար-մոնղոլական բռնակալության դեմ։ Որ այդպիսի վիպական ժողովրդական ստեղծագործություններ են գոյություն ունեցել մեր միջնադարում, դրա լավագույն ապացույցը Մովսես Կաղանկատուացու, Կիրակոս Գանձակեցու և այլոց երկերում պահպանված այն նկարագրությունն է, որտեղ ծաղր ու ծանակի է ենթարկվում խաքանը**։

Վերը բերված վիպական բեկորիկը Գրիգոր Ականցին կամ քաղել է մի այդպիսի զրույցից կամ վիպերգից, կամ ինքն է գրել՝ ջանալով նմանվել ժողովրդական բանահյուսության բառ ու բանին, նրա արվեստին։

Այս բեկորիկը, անշուշտ, ուշանալոր է, շատ նման մեր անզուգական «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի անարվեստ կամ պրիմիտիվ արվեստով հորինված տաղաչափության, որտեղ «միանում են և մաքուր յամբական ու մաքուր անապեստյան տողեր, և երբեմն նույնիսկ յամբական տողեր ազատ

* Մաղաքիա—Գրիգոր Ականցի. Պատմ. վասն ազգին նետողաց, Պետերբ. էջ 6—7։ Տալիս ենք այլ ընթերցվածները ըստ Երուսաղեմյան հրատարակության (1870)։ 1. մառունջ, 2. մրջմնան, 3. ոտներն, 4. գերթ, 5. խոզի, 6. խսկ, 7. տաւլաթ, 8. զարիւծու փխ գերդ առիւծի, 9. ճչող գերդ արծուի, 10. չպատմէր, 11. գտանէր, 12. կանայքն, 13. սուլուլի վերանալի, 14. չարագուրով, 15. երեսն լայն պեւեքի, 16. սպանմամբ, 17. գայլոյ պէս, 18 երեք հարիւր, 19. ամենևին չուտէին։

Տողատումը մերն է։ Ժողովրդական տարբերակի մեջ, կարծում ենք, անց. անկ. հողն. 3-րդ դեմքը հնչել է՝ ժողովրդ. բարբառների նման՝ ունին փխ ունէին. ծնանին փխ ծնանէին, ապրին փխ ապրէին և այլն։

Մոնղոլների ցայտուն նկարագիրը պահպանված է նաև մի հիշատակարանում, որից քաղում ենք հետևյալը. «Յամս հայկազեան թուաբերութեան տոմարին, յորում էր թիւ համարոյ թուականին ՈՁԵ (1236),.. յարեաւ ազգ մի գաղանաբարոյ և անողորմ և եհեղ բազում արիւն։ Եւ կերպարանն այսպէս. լայնաթիկունք և հաստաբազուկ, և գլուխն մեծ և հեր գլխոյն ուղղորդ և ձարբ. և աչքն նեղ, և ճակատն լայն, և քիթն տափակ, և մուրուքն քսակ, բարքն մարդոյ և քան զգազան անողորմ էին ի վերայ մարդոյ. և բնական անունն նորա Խարա-թաթար։ Թէ կերակուր գտանէր ուտէր, և թէ չգտանէր՝ ոչ քննէր և ոչ խնդրէր կերակուր»։ Տե՛ս Ք. Պ. Նշխարք մատենագրութեան հայոց, էջ 70 և հտվ.։ Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 457 և Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ և այլն, գիրք առաջին, էջ 245։

** Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից աշխարհի, էջ 158—9։
Կիրակոս, անդ, էջ 52—53։

ոտքերի (ազատ տակտերի) խառնուրդով»,—ինչպես բնութագրում է այդ չափը Մ. Աբեղյանը*։

Մոնղոլների մասին Կիրակոսի հաղորդած նյութերի մեջ ոչ նվազարժեք է նաև Չինգիզ խանի ծննդյան առասպելը, որի համաձայն նա «ոչ ծնեալ ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն եկեալ յաներևութից, և մտեալ ընդ յերդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ յղասջիր և ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի։ Եւ յայնմանէ անէին ծնեալ զնա»։

Այս առասպելը հին դարերում իր զուգահեռներն է ունեցել համարյա բոլոր կրոնների, թագավորությունների, ցեղերի հիմնադիրների՝ նահապետների առասպելների մեջ։ Տարածված առասպելաբանական մի մոտիվ է, որ այդ տիպի հերոսները գերբնական եղանակով են աշխարհ գալիս և ծնվելով՝ նախախնամության կամքի կատարողներն են հանդիսանում այս աշխարհում (հմմտ. աստվածների ծնունդը, Հիսուս, Ադոնիս... և վերջապես, մեր «ծռերի» ավագագույն սերնդի ներկայացուցիչներ՝ Սանասարն ու Բաղդասարը**։

Կիրակոսի Պատմության ամենաարժեքավոր հատվածներից մեկն է,—ինչպես ասացինք փոքր ինչ առաջ,—«Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին բացայայտութիւն սակաւուք» գլուխը։ Պատմագրին վայել անաչառությամբ, հանգիստ ու անվրդով նա ընթերցողին ներկայացնում է թաթարի կերպարանքը, ապա թևից բռնած մտնում է նրանց «տունը» ու մանրամասն նկարագրում ընտանեկան կյանքը, նիստ ու կացը, սովորությունները։

«Էին տեսլեամբ կերպարանաց դժոխատեսք և ահագնալուր՝ մօրուս ոչ ունելով, բայց ոմանց սակաւ թուով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի կզակն. ակն նեղ և արագատես, ձայն նուրբ և սուր, բազմակեացք և տևողք***։

Յորժամ անկանէր, յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ և յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին։ Ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս, և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին. անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կոտորեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի ծունր ըստ նմանութեան ուղտուց, և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յըմպելն զղմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ի նմանէ՝ ցանէին ընդ երկինս. և ապա յարևելս, յարևմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ, և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ՝ մատուցանէր աւագագունին։ Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս կամ ըմպելիս, նախ՝ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա՝ ինքեանք ուտէին և ըմպէին, զի մի ի մահացու դեղոց ինչ դժրիցին։

---

* Մեր ժողովրդի ոտանավորի մասին տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երևան, 1933, էջ 360—370 և «Սասնա ծռեր» խմբագր. Մ. Աբեղյանի և Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հատ. Ա, Երևան, 1936, էջ ԼԵ—ԼԸ։

** «Սասնա ծռեր», հատ. Ա, էջ 128, 310, Բ, 160 և բազմիցս այլուր։

*** Մոտավորապես այսպես են նկարագրում մոնղոլ-թաթարներին մեր բոլոր պատմիչները։ Ընդհանուրի մեջ բացառություն է կազմում Ստեփանոս Օրբելյանը, որի կարծիքով նրանք են «պատկերով յոյժ գեղեցիկք և լերկք ըստ կանացի դիմաց» (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան, ի լոյս ընծայեաց... Կարապետ Վ. Շահնազարեանց, հատ. Բ, Փարիզ 1859, էջ 147, տե՛ս նաև ծանոթ. էջ 341)։

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին, բայց զպոռնիկս ամենևին ոչ ապրեցուցանէին ընդ կանայս իւրեանց. բայց ինքեանք՝ ուր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին։ Եւ գողութեան առելիք էին, մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին»*։

Այսպիսի բովանդակալից և բազմակողմանի ազգագրական նկարագրություններ շատ սակավադեպ են մեր հին և միջնադարյան գրականության մեջ։

Այս ամենը Կիրակոսի Պատմության ըստ ամենայնի դրական կողմն է, նրա անուրանալի արժեքն ու բացառիկ նշանակությունը մեր և ընդհանուր պատմագրության մեջ։ Սակայն մեր հեղինակը դրականի կողքին ունի նաև խոշոր բացեր, ստվերոտ կողմեր, որոնք որոշ չափով նսեմացնում են նրա վայելած հարգն ու հեղինակավորությունը իբրև պատմության սկզբնաղբյուր։

Բացերի շարքին են պատկանում նրա դյուրահավատությունն ու դյուրահավանությունը, անահավատությունը և դավանաբանական կրքոտությունը, տարերային երևույթներով և աղետներով հասարակական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների բացատրությունը, կամ հասարակական աղետները հրաշքի միջոցով վերացնելու կամ ապաքինելու եղանակը և այլն։ Ճիշտ է, սրանք ոչ միայն նրա անձնական մտավոր հորիզոնի և գրական երկասիրության ստվերոտ կողմերն են։ Այդ ամենը բնական և օրինաչափական են մեր պատմագրի դարաշրջանի՝ ԺԳ դարի բոլոր հեղինակների համար։ Այդ միևնույն բացերը նկատվում են նաև Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Ականցու և մյուսների երկերում։

Կիրակոսի, որպես պատմագրի, բացերից է, այն էլ օբեկտիվորեն խոշոր բացերից, նաև նրա պատմագրական երկի անսիստեմ շարադրանքը։ Նրա Պատմությունը նույնիսկ հարևանցի թերթելիս՝ անմիջապես նկատում ենք, որ նա միևնույն նյութը մի քանի տեղ է կրկնում, կամ մի նյութ, որ նոր է սկսում պատմել, մեկ էլ ընդհատում է, ապա այդ նյութին նորից անդրադառնում մի այլ հատվածում**։ Այդպես են, ըստ իս, օրինակ, թաթարների նիստ ու կացին, սովորույթներին ու լեզվին վերաբերող գլուխները։ Սրանք այնպիսի տպավորություն են թողնում, որ մեր Պատմագիրը այդ գլուխները կանխամտածված ու ծրագրված չի գրել, այլ երբ, ումնից և ինչպես լսել, այնպես էլ հարապատությամբ արձանագրել է։ Այս տեսակետից նրա պատմագիտական երկասիրությունը ամբողջական տպավորություն չի թողնում՝ հատվածներն ու գլուխները ցաք ու ցրիվ են, ժամանակագրական տեսագծով չեն պահպանում իրադարձությունների և դեպքերի հաջորդականությունը։ Կան և այլ ավելի նվազ նշանակալից բացեր, որոնց վրա կանգ չենք առնում։ Դրանց մի մասը կարող է առաջացած լինել գրիչների մեղքով՝ վերջիններիս անուշադրության կամ սխալ վերծանության հետևանքով։

Չնայած վերը թվարկածս թերություններին, Կիրակոսի Պատմությունն, այնուամենայնիվ, մի կարևորագույն պատմագիտական-գրական հուշարձան է, որն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության շրջաններից մեկը, տալիս է այդ դարաշրջանի հայկա-

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 271—272։ Հմմտ. թաթարների կերպարանքի նկարագրությունը Գրիգոր Ականցու վրձինած պատկերի հետ։

** Կիրակոսի Պատմության հորինվածքի և ամբողջականության հարցը քննարկված է հատուկ գլխում (տես էջ ԼԷ—ԼԹ)։

կան, վրացական և աղվանական հասարակությունների փոխհարաբերությունների անսքող պատկերը։

Կիրակոսը լավ է գիտակցում իր երկասիրության արժանիքները, նրա մատուցած օգուտն ապագա սերունդներին, ուստի հարազատ ժողովրդին կտակելով իր ավելի քան քսանհինգամյա ջանադիր աշխատանքի արգասիքը՝ Պատմությունը, սրտանց ցանկանում է. **«Լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Աբիսողոմեան ձեռին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի նմա անուն Կիւրակոսի»:**

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱԳԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ մենք մանրամասն բաղդատել ենք Պատմության տպագիրները* Հայկական ՍՍՌ Պետ. Մատենադարանում եղած 30 ամբողջական և թերի ձեռագրերի հետ։ Վերջիններից երկուսը պատառիկներ են։

Հայաստանից դուրս այլևայլ մատենադարաններում, թանգարաններում ու մասնավոր անձերի մոտ պահվող 15 ձեռագրերից 3-ը լրիվ օգտագործված են Ղ. Ալիշանի կողմից Պատմության վենետիկյան հրատարակության մեջ. Լենինգրադի Ասիական թանգարանի ձեռագիրը (Ms. or. № 61) ընդօրինակված է Վենետ. Մխիթ. մի ձեռագրից 19-րդ դ. Փարիզի Bibl. Nat.-ի Հայկ. ձեռ. № 226 էգ. Դյուլորիեն 1851 թ. ընդօրինակել է Մկրտիչ Էմինի սեփական օրինակից (ներկայումս՝ Պետ. Մատենադարանում № 6550, մեր բաղդատ. «Ի» ձեռ.). ուստի վստահ կարող ենք ասել, որ թվարկածս ձեռագրերի ընթերցվածները նույնպես հայտնի են մեզ և օգտագործված մեր կողմից։

Մեր բաղդատական աշխատանքներից դուրս մնացած ձեռագրերից մի քանիսը՝ ըստ ձեռագրացուցակների նկարագրության, ծագում են մի ձեռագրից, այսպես Փարիզի Bibl. Nat-ի № 227-ը էգ. Դյուլորիեն 1851 թ. ընդօրինակել է Վիեն. Մխ. № 124—Գրիգոր Կամախեցու ձեռագրից (1603), որից ծագում են նաև Վիեն. Մխիթ. № 328-ը և Հովհ. Ջամուրճյանի ձեռագիրը։

Ձեռագրերից մի երկուսը՝ ըստ ցուցակ կազմողների՝ թերի են և ուշ դարերի սխալաշատ ընդօրինակություններ։

Հետևաբար, եթե ձեռքի տակ ունենայինք Կիրակոսի Պատմության մեզ հայտնի ձեռագրերից ևս մի քանիսը, օրինակ՝ Վիեն. Մխիթ. № № 124 և 574, Երուս. Հակոբ. № 819 (ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի) և Լոնդ. Բրիտ. Թանգ. № 5620, ապա մենք բաղդատած կլինեինք բոլոր մեզ հայտնի ձեռագրերը։

Ստորև տալիս ենք Կիրակոսի Պատմության տպագիրների և ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը։

Ա. ՏՊԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն ունեցել է երեք տպագրություն՝ ա. Մոսկվայում, բ. Վենետիկում և գ. Թիֆլիսում*։ Ստորև տալիս ենք նրանց համառոտ նկարագրությունը։

---

* Մոսկվա, 1858 թ., Վենետիկ, 1865 թ. և Թիֆլիս, 1909 թ.—Մոսկովյան բնագրի բազմավրիպակ երկրորդ տպագրությունը։

ա. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի. ի Մոսկուա ի տպարանի Արևելյան լեզուաց ճեմարանի տեարց Լազարեանց, 1858»։

Տպագրությունն ունի մի փոքրիկ առաջաբան, որ բերում ենք ամբողջապես.

«Ծանուցումն

Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի՝ որ մի է յազգային Պատմագրաց մերոց՝ ծաղկելոց յերեքտասաներորդ դարու, էր աշակերտ Յովհաննու վարդապետի Տաւուշեցւոյ՝ Վանական մականուանելոյ, և աշակերտակից Մեծին Վարդանայ վարդապետի Բարձրբերդացւոյ։ Սորա է Պատմագիրքս այս, յորում առաջի առնէ նա զպատմութիւն Ազգիս՝ սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յարքայէն Տրդատայ մինչև ցաւուրս իւր, այն է՝ մինչև ցՀեթում Ա թագաւոր մեր, կամ մինչև ցամ տեառն 1260։ Թէև ի սկզբան գործոյս համառօտիւք անցանէ զպատմութեամբ անցիցն առաջնոց, սակայն զիւրոյ ժամանակին իրս՝ իբրև ականատես նոցին՝ լիով ճառէ, մանաւանդ ի խօսելն զհարուածոցն Թաթարաց։

Վախճան Պատմաբանիս եղև յամի Տեառն 1271 ի վանս Գետկայ՝ ուր (որպէս ինքն գրէ յէջ 129) սնեալ և ուսեալ էր»։

Ապա զետեղված է «Յառաջաբան հեղինակին», էջ ա-ե։

Սրան հաջորդում է Պատմության բուն բնագիրը հետ. խորագրով՝ «Համառօտ Պատմութիւն և ցոյցն անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա», սկիզբն՝ «Ամենայն գովեստից», վերջ՝ «փոխիւք խորագոմիւք։ Եւ Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (էջ 7—240)։

Ցանկ գլխոց, էջ 241—244։

Գլուխները համարակալում չունեն. չունի նաև «Ցանկ յատուկ անուանց»։

բ. «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ Պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ։—Պատմագիրք հայոց. Բ. Կիրակոս Գանձակեցի։—Վենետիկ ի տպարանի Մխիթարեանց, 1865»։

Ունի բավականաչափ ընդարձակ «Յառաջաբան», էջ Ա—Ժ։ Ապա հաջորդում է Պատմության բնագիրը հետ. խորագրով՝ «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս յիշատակեալ», ընդ որում նախ՝ տրվում է «հեղինակի յառաջաբանը»—«Կիրք» և այլն մինչև «անուն Կիրակոսի» (էջ 1—5), ապա «Համառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուան սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին»,—սկիզբն՝ «Ամենայն գովեստից»... վերջ՝ «ցանկում խորագոմիւք» (էջ 6—234)։

Տպագիրս ունի «Յաւելուած»՝ «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ», էջ 235—243, «Ցանկ գլխոց», էջ 245—247, «Ցանկ անուանց», էջ 249—265։

Պատմության բնագիրը երեք ձեռագրի (Ա, Բ, Գ) բաղդատությամբ և Մոսկովյան տպագրի համեմատությամբ հրատարակության համար պատրաստել է, «Յառաջաբանը» գրել և գիրքը ծանոթագրել վարդապետ Ղ. Ալիշանը։

Պատմության բնագրից «զոր առէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափա-

ութեամբ» խոսքից հետո հանված է Ներսես Շնորհալու գրչին պատկանող հանրածանոթ «Գիր հաւատոյ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Քանզի բազում անգամ տպագրութեամբ հրատարակեալ է և ծանօթ է՝ զանց առնեմք աստանօր զգրով դաւանութեանս, որ և արտաքոյ կարգի պատմութեանն. և ումի վերնագիր զայս. «Գիր հաւատոյ» և այլն (Վենետ. տպ. էջ 69, ծանոթ.)։

Բնագրից հասկանալի պատճառով հանված են և բազմակետերով նշված Մահմեդին և մահմեդականության մասին եղած ոչ դրական ու վայելուչ բոլոր ածականներն ու արտահայտությունները։

Հմուտ և իմաստալի ծանոթագրությունների, նկատողությունների և ճըշտումների կողքին առկա են նեղմիտ ոչ-գիտական դավանաբանական դիտողություններ, բացականչական նշաններ։

գ. Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Լուկասյան մատենադարան. Գ.—Թիֆլիս, *1909, էլեքտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի։*

էջ Դ. կա հետևյալը՝ «Կիրակոս Գանձակեցու այս տպագրությունն արտատպված է Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյանց Երևանցու 1858 թվին Մոսկվայում հրատարակած օրինակից»։

«ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆ առաջին հրատարակչի», *էջ I—II, Մոսկովյան հրատարակչի «Ձեկուցման» աշխարհաբար թարգմանությունն է. չի թարգմանված փակագծի մեջ եղած՝ «որպէս ինքն գրէ յէջ 129»։*

«Ձեկուցմանը» հաջորդում է «Յառաջաբան հեղինակին», *որ ըստ տնասկզբի գրերի՝ հղում է* «Կիւրակոս». *սկիզբ՝ «Կիրք» (էջ III), վերջ՝ «Կիւրակոսի» (էջ IX)։*

Ապա հաջորդում է Պատմության բուն բնագիրը հետ. խորագրով՝ «Համառօտ Պատմութիւն ի ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի եւ որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա» *(սկիզբ՝ «Ամենայն գովեստից», վերջ՝ «փոխիւք խորագունիւք։ Եւ Քրիստոսի յաւսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յափտեանս յաւիտենից. ամէն» (էջ 1,2—սխալ համարակալմամբ՝ 17—382), «Ցանկ գլխոց», 383—386, «Ցանկ յատուկ անուանց», 387—420։—Անփույթ, բազմավրիպակ հրատարակություն. տե՛ս նաև Ն. Ակինյանի գրախոսությունը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1910, էջ 253—254։*

Բ. ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Անցնենք Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմության Պետական Մատենադարանում պահվող գրչագիր օրինակների համառոտ նկարագրության. ընդ որում այստեղ նշելու ենք միայն այն, ինչ վերաբերում է մեր հեղինակի երկին։ Ձեռագրերը թվարկում ենք ըստ Մատենադարանի ցուցակի համարների՝ նշելով դրանք նաև լատինական այբուբենի տառերով (a—z), *իսկ վենետիկյան տպագրի հիմք հանդիսացող գրչագիր օրինակները հայերեն մեծատառերով՝ ԱԲԳ, ինչպես նշված է Վենետիկյան հրատարակության մեջ։*

Մատենադարանում պահվում է ընդամենը 30 ձեռագիր, որոնցից երկուսը պատառիկ։ Դրանք ըստ ընդօրինակության ժամանակաշրջանի հետևյալ պատկերն են ներկայացնում՝ ԺԶ դարից 3 ձեռագիր (մեկ ձեռագիրը ենթադրաբար),

ժէ դ. ա. կեսից—5, ժէ դ. բ. կեսից —5, ժէ դ. ենթադրաբար —5, ժԸ դ.—8, ժԹ. դ. (1849)—1, ընդամենը 28 ձեռագիր։

Ստորև տալիս ենք դրանց համառոտ նկարագրությունը.

1. a ձեռագիր № 1518 (1670), Կ. 1628

Թերթ՝ 325։ Մեծություն՝ 31X27։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրությունը՝ երկսյուն։ Տող՝ 37։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Ստեփաննոս։ Ժամանակ՝ ՌԽԳ—1594։ Տեղ՝ Ամիթ։ Հիշատակարան-հիշատակագրություն՝ 3ա, 135բ, 163ա, 180ա, 248ա, 272ա, 324բ և այլուր։

Բովանդակություն։ Միխայել Ասորի, Վարդան Արևելցի, «Տեսակք աշխարհաց և համանգամանք երկրի» (աշխարհագրություն), «Պատմութիւն ծննդեան և սննդեան և ուսման և վարուց և կատարման և սքանչելեաց սրբոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ի հին և նոր պատմագրաց», Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Սոկրատայ և այլն։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բեւացեալ։ Արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտ Գետկայ»—181ա—260բ։

Ուղղագրական առանձնահատկություններից նշում ենք.

1. Համատարած «օ»-ի փխ հաճախ «աւ» գրութ., օրինակ՝ աւր. աւրէնս, սքանչելեաւք, աստանաւր, աւգտեցաւ, աւթման և այլն։

2. Հաճախ վերջավորության մեջ «յ» չի գրված՝ դասնա, տա, քառասնաւրեա, միհրանա, աշոտա, ի մանեա այրն և այլն։

3. Խառն գործածություն «ով» և «ո» ձևերի, օրինակ՝ մեսրովբ-մեսրոբայ, ռովբենա—ռոբեն, յոհան-յովհան և այլն։

4. Խառն գործածություն «ույ» և «ոյ», օր. սրբուհույ—սրբուհոյ, սահառունոյ, եգիպտացւոյ-եգիպտացոց, տեղւոյն-տեղոյն, երանելոյն, նաև «ոջ» փխ «ւոջ»-կղզոջ, եկեղեցոջ և այլն։

5. Մերթ ընդ մերթ՝ «եւ» փխ «իւ», գեւղ, առեւծ։

6. Համատարած է կաթուղիկոս, հաճախ կթղկս, պատրիարգ։

2. b ձեռագիր № 1486 (1703)

Թերթ՝ 211։ Մեծություն՝ 26X18,5X5,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրությունը՝ երկսյուն։ Տող՝ 34։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ Ղազար բանասեր։ Ժամանակ՝ ՌԽՁ—1597։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 196ա, 211ա։

Բովանդակություն։ Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմություն, Անանիա Շիրակացի՝ Աշխարհացույց, Սամուել Անեցի՝ ժամանակագրություն, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն Լանկ-Թամուրի և այլն։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հետևյալ խորագրով՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բեւացեալ. արարեալ Կիւրակոսի բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկա»։

Ընդօրինակված է ձեռագրի 3ա—18բ, 207ա—210բ, 19ա—85ա, վերջանում է «ցանկով և փոսիւք խորագունիւք»։ Չեն ընդօրինակված ԽԱ, ԽԲ և ԽԳ գլուխները. ԽԱ գլուխն ամբողջությամբ և ԽԲ գլխի առաջին պարբերությունը մինչև «եպիսկոպոսունսդ» ընդօրինակված են «Գիր հաւատոյ»-ից—Բ գլխից հետո, սակայն գրիչն ինքը հատուկ նշանով չեղյալ է համարել այդ ընդօրինակությու-

նը (տպ. $293—295_{8}$)։ Թերթ 24բ—25ա միջանկյալ հատված Կիրակոսի Պատմությունից՝ «(Ի)սկ առաջինի կաթողիկոսն հայոց Կոստանդին... Նախ՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունսդ», հմմտ. մեր տպ. $293_{10}—295_{8}$։

Տպ. 349_{16} «մասնաւոր» բառից հետո ունի հետևյալը՝ «որ կայ յայսմաւուրքն յերուսաղէմ գնալն և զպատմութիւն տեսլեան քահանային որ ի սուրբ յակոբ եկեղեցին եռես, որ գաբրիէլի և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերքն ասէին առ սուրբ աստուածածինն՝ ուրախ լեր բերկրեալդ տէր ընդ քեզ... և սորա տումարական արտևստիւ քննեալ եռես զի էր Լ այն օր արեգ ամսոյ և է ապրիլ ամսոյ և ԺԷ նիսանայ որ վկաէր այս տեսիլ հայոց անսուտ տօնին, որ ապրիլի է և զտեսիլն և զհաւատալն մուղրի զանգէ և այլ բազում պատմութիւն սորա է արարեալ, զոր թէ կարօտիս գիտ իւրաքանչիւր տեղոջն և կարդայ և զիս անարժան հողս զգծող այսմ տառիս ի յաղօթս քո յիշեալ հանդերձ աղօթիւք առնս աստուծոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ամէն»։

Գրչի այս միջարկությունից հետո Պատմության բնագիրն ընդհատվում է մինչև գլխի վերջը, այսինքն՝ չի ընդօրինակված (ըստ տպ. 349_{16}), «և ասաց, թէ ինքն իսկ Յովհաննէս»... մինչև «որում փառք յափտեանս. ամէն» ներառյալ։

Գրչի ուղղագրական առանձնահատկություններից նշում ենք մի քանիսը։

1. Բառավերջի «յ» սովորաբար չի գրում՝ Կիրժանա, Գագկա, սրբուհոմիո, յակամա, արքա, գա, կա և այլն։

2. Ձայնավորների մեջ «յ» հաճախ չի գրում՝ գաին, հարաւաին, հրամաեաց, սկաաբար, Անանիաի, Թոմաիւ.

3. Հաճախ «ոյ», «ոց», «ոչ» փխ «ւոյ» «ւոց» «ւոչ», օրինակ՝ որդո կամ որդոյ, Անոյ, եկեղեցոյ. աստրոց, որդոց, կղզոչ, եկեղեցոչ և այլն։

4. Որպես հին ուղղագրության մնացուկ մեկ-մեկ «աւ» գրություն, օրինակ՝ տեղեաւք, գեաւղ, աղաւթ, յաւժարութեամբ և այլն։

5. Այլևայլ առանձնահատկություններ՝ ութն, ութանեցունց, Ռովբեն-Ռոբեն, վաղխճանեցաւ (համարյա միշտ), ինչպես և համառաբած՝ կաթուղիկոս, պատրիարգ։ Վերջին երկու բառերը այսպես են գրվում նաև հետին դարերի շատ ձեռագրերի մեջ։

3. C ձեռագիր № 6538 (Լաց. 84)

Թերթ՝ *280*։ Մեծություն՝ *19×15*։ Նյութ՝ *թուղթ*։ Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ*։ Գրություն՝ *միասյուն*։ Տող՝ *25*։ Գիր՝ *նոտրագիր*։ Գրիչ՝ *Հակոբ երեց*։ Ժամանակ՝ ՌԿԵ—*1616*։ Տեղ՝ *անհայտ*։ Հիշատակարան՝ *280բ*։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցի՝ *Պատմություն*, *Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն Լանկ Թամուրի և այլ մանր գրվածքներ*։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հիշատակվում է, նախ՝ ցանկի մեջ՝ «Կիրակոս վրդպտի արարեալ համառօտ պատմութի. սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ. մինչև ցյետին աւուրն» (3բ), ապա թվարկված են Պատմության գլուխների բոլոր վերնագրերը (3բ—5բ) և ապա «Համառօտ պատմութի. ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ՝ մինչև ցյետին աւուրն՝ բևացեալ. Արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի, մեծահռչակ ուխտին Գետկայ» *(30բ—31ա) և մինչև 203ա, որտեղ վերջանում է հտվ. բառերով՝ «ցանկով և փոսիւք խորագունիւք»։ Ձեռագրի մեջ հաճախ մեկ կամ երկու տող չի գրված՝ հետագայում կարմիր թանաքով լրացնելու համար։ Դրանք մենք չենք նշում։*

Պատմության մեջ չեն ընդօրինակված՝ «Վասն կանոնական հրամանաց... Կոստանդնի», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»: *Այդ հատվածներն ընդօրինակված են Ձեռ. ցանկի Բ գլխում, այս նախորդում են Կիրակոսի Պատմության բնագրին—«Վասն կանոնական հրամանաց»* (*21ա—22ա*), «Թուղթ» (22ա—25ա) և «Սահմանք կանոնականք» (*25ա—30բ*)։

c *և* d *ձեռագրերը մեկ մայր ձեռագիր են ունեցել,* d-*ն համարյա միշտ պահպանել է «աւ» գրությունը, իսկ* c-*ն համատարած «օ» է գրում, մեկ-մեկ պահպանելով «աւ» ձևը. երկուսն էլ ունեն յուրահատուկ գրության ձևեր, օրինակ՝ բռծել* փխ ռծել, *անմարմնականս* փխ *անմահականս, մեծարանաւ* փխ մեծարանս, *Կաղանկանտւացի, երկուսն էլ բաց են թողել միևնույն բառերը, նախադասությունները, նույնիսկ պարբերություններ, կան նաև դեպքեր, երբ բառի կեսը գրված է, կեսը բաց է մնացել, ըստ երևույթին՝ այդպիսին է եղել նրանց մայր ձեռագիրը։ Գրում է «ոյ»* փխ *«ւոյ»—որդոյ, եկեղեցոյ, կամ սղում է վերջի «յ»—աշտոտ, վասակս. մեկ-մեկ «ես»* փխ *«իւ»—աղբեւր, գեւղ և այլն։ Տե՛ս* d *ձեռ. նկարագր.։ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս նաև «Հանդ. Ամսօրեայ», 1894, էջ 200։*

4. d *ձեռագիրը № 3519 (633)*

Թերթ՝ *365*։ Մեծություն՝ *19×14,5*։ Նյութ՝ *թուղթ*։ Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ*։ Գրություն՝ *միասյուն*։ Տող՝ *27*։ Գիր՝ *նոտրագիր*։ Գրիչ՝ *Խաչիկ Կաֆայեցի*։ Ժամանակ՝ *ՌՂՁ—1647*։ Տեղ՝ *Վաշարհէկ ի յերկիրն Մաճառաց*։ Հիշատակարան՝ *1բ—2ա, 20ա, 64ա, 88ա, 131բ, 139բ, 359բ և այլ բազմաթիվ հիշատակագրություններ՝ համարյա յուրաքանչյուր գլխից հետո*։

Բովանդակություն: *«Պատմութի. յաղագս սրբ խաչին որ Հացունեաց կոչի»*, «Վս. կանոնական հրամանացն կաթուղիկոսի ճայոց Կոստանդինի» «Թուղթ տն Կոստանդեայ կրդկսի շրջաբերական», «Սահմանք կանովնականք տն Կոստանդեայ ճայոց կրդկսի», Կիրակոս Գանձակեցի, *«Ջենոբայ եպսին խաւսք վս առաջաւորին պահոց երկուշաբթին և ի վերայ գիտ նշխարաց սբ Կարապետին», Պատմություն Թովմա Մեծոփեցու և այլ նյութեր։*

Կիրակոսի Պատմությունն ունի հետ. խորագիրը՝ «Համառաւտ պատմութի. ժամանակաց ի սրբոյ Գրիգորէ մինչև յետին աւուրն բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընդրեալ վարդապետի մեծանունչակ ուխտին Գետկայ» (*26բ—171ա*)։

Պատմության կազմից դուրս են մնացել և նախորդում են նրան Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանացն», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»*-ը*։

1. *Ձեռագիրը չնչին բացառությամբ «աւ» գրությունն է պահել.* c*-ի հետ ունենալով մի մայր ձեռագիր,* d*-ն՝ չնայած այն հանգամանքին, որ* c*-ից մոտ 30 տարի ուշ է ընդօրինակված, այնուամենայնիվ պահպանել է «աւ» գրությունը, օրինակ՝* cd *յաւնաւք, բթաւք, մաւրիկ, «Ի տարաւնո ...աշտիշաւտոյ»*։

2. cd *հաճախ չեն գրում վերջի «յ»-ն, օրինակ՝ զեկեղեցո, սահակա, խորհրդո և այլն*։

3. cd *«ւոյ»* փխ *«ոյ»—որդոյ, եկեղեցոյ և այլն։ Մեկ-մեկ «ես» փխ. «իւ»—գեւղ, աղբեւր, առեւծ*։

4. cd *միևնույն տեղերը բաց են մնացել, օրինակ՝ «հաղորդեսցի... (բաց է) եկեղեցեաւ», կամ «ուխ... ամուսնութբ», կամ՝ «այլ ին... ական իրօք». «բայց ի վա... է իմեքէ», կամ՝ ...«հետէ բարձաւ ձեռնս... վրաց», կամ*

«ղայս... սուուզութը»։ Սակայն c և d մեջ կան նաև տարբերություններ, որոնք գրիչների անփութության հետևանք են, օրինակ՝ c-ն «ի բաց եկաց», իսկ d «ի բաց կեցեց» և այլն։

5. e ձեռագիրը № 1901 (1704)

Թերթ՝ 286։ Մեծություն՝ 22×16։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 25։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Թէոդոս։ Ժամանակ՝ ՌՃԿԹ—1720։ Տեղ՝ Կարին։ Հիշատակարան-հիշատակագրություն՝ 49ա, 136բ, 226ա, 232բ, 233բ, 234ա և այլուր։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Պատմություն, «Խրատք գեղեցկայարմարք», «Ընդդէմ երկաբնակացն», «Քարոզ վս է մահու չափ մեղացն», Գրիգոր Տաթևացու «Քաղվածոյ մեկնութե սբ աւետարանին Մաթէոսի»։

Կիրակոսի Պատմությունը վերնագրված է՝ «Համառօտ պատմութի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի ի մեծանուշակ ուխտն Գետկա՛» (2ա—136բ). Պատմությունը վերջանում է՝ «ամրացեալ ցուցեալ (sic) զեզր գետոյն ցանկովք և խորագունիւք»։ Այս բառերից հետո Թէոդոս գրիչն ունի հտվ. հիշատակարանը՝ «...յանդ ելել աւարտեցաւ պատմական գիրս որ կոչի Կիրակոս պատմագիրք ի լաւ և ստոյգ օրինակէ ի թուականիս հայոց Ռ. Ճ. Կ. Թ. և ամսեանն նոյեմբերի. ԺԵ.—ումն ի քաղաքս Կարնոյ որ է Արզրում» (136բ)։

Թերթ 88ա «և ըմպել ղայս ըմպելիս այլ միս ի սուրբ կենդանեաց մեր գենեալ և գին»... ընդհատվում է մինչև «դաշտացն արբ»... (տպ. էջ $257_{,8}$ մինչև $259_{,10}$)։

eg ձեռ-ները նման են իրար. ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված են «ի լաւ և ստոյգ օրինակէ», ինչպես գրում է e-ի գրիչը. սակայն գրիչները՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության՝ աղարտել են «լաւ» օրինակի ուղղագրությունը, բայց և այնպես երկուսի մոտ մնացել են այնպիսի գրության ձևեր, որոնք այլ ձեռագիրների տվյալների հետ գալիս են ապացուցելու, որ այդ բոլոր ձեռագիրները ունեցել են մի մայր ձեռագիր։ Բերենք մի երկու օրինակ՝ eg կիւրակոսի, ազադանգեղոս, արիսբադացւոյ, գիորգեայ, հաստատեաց փխ արար, 118_5 քաղաքավարութեամբ փխ խոստովանութեամբ, Կոստանդինուպօլսացի, 399_7 չիք Կուր, 399_8 չիք փոսիւք ևլն։ Ուղղագր. «ոյ» փխ «ւոյ»—որդոյ. «յ» նախդրի անկանոն գործածության՝ աշխարհ փխ յաշխարհ, ամենայնի փխ յամենայնի, աւերմանէ, աթոռակալաց փխ յաթոռակալաց և այլն։

6. f ձեռագիրը № 3069 (Գ. 240)

Թերթ՝ 195։ Մեծություն՝ 21×15,3։ Նյութ՝ թուղթ հաստ, լավ կոկած։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 32։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ մի քանի հոգի, որոնց թվում նաև Սարգիս Եղեսացին։ Ժամանակ՝ ՌՃԻԱ—1672։ Տեղ՝ Լիմ անապատ։ Հիշատակարան-հիշատակագրություն՝ 24ա, 61բ։

Բովանդակություն: «Սկիզբն պատմութեան Զարբորդ Հայոց ի ժամանակագրութենէ Ջենոբայ ասորոյ»... (1ա—49ա), «Յայտնութի. Եշխարաց սրբոյն Ներսէսի Յոհանէս վրդպի Եզնկացոյ ասացեալ», Վարդան Արևելցի «Բան պատմագրութե. համառօտ վիպասանեալ», Կիրակոս Գանձակեցի՝ «Համառօտ պատմութի. ժմկց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպի ի մեծանուշակ ուխտն Գետկայ» (114բ—95ա)։

Այս ձեռագրի մասին տես նաև Յովհան Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, Առաջաբան, XVII։

f-ձեռագրի ուղղագր. առանձնահատկություններից հիշենք հմմ. «ոյ» փխ «ւոյ»—յոգոյ, եկեղեցոյ, տարոյն, արիապագացոյ. մեկ-մեկ «աւ» գրությունը փխ «օ»-ի—աւրն, գուսանաւք, վարձակաւք. «եւ» փխ «իւ»—աղբեւր։ Հաճախ գրում է մեսրովբ—մեսրոբ, սմպատ—սմբատ, գեորգեայ, թէոդոյպօլիս, վարհամայ. տե՛ս h ձեռագրի նկարագրությունը։

7. g ձեռագիր № 2617

Թերթ՝ *105։* Մեծություն՝ *25×17,5* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրիչ՝ *անհայտ։* Ժամանակ՝ *ԺԷ դ.։ Տեղ՝ անհայտ։* Հիշատակագրություն՝ *62 բ «տէր յս. ողորմեայ կրչիս», 74ա «տր յս. ողորմեայ այս գրչի խմում», 105բ։*

Բովանդակություն: «Համառ*(օտ)* Պատմուի. ժամանակաց ի սբյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընտրել վրդպտի ի մեծանունակ ուխտն Գետկայ»:

Չեն ընդօրինակված՝ «Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց», «Վասն Վանական վարդապետին», «Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ» *(տպ. 333—356),* «Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խորին Աստուծոյ», «Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին» *(տպ. 387—393)։*

g ձեռագիրը սակավ բացառությամբ «յ» նախդիրը հապավում է կամ սխալ գործածում. սխալաշատ է և անգրագետ։ Հմմտ. e ձեռագրի նկարագրության և դիտողությունների հետ։

8. h ձեռագիրը № 6550 (Լազ. 200=Խալաթ. 246)

Թերթ՝ *109։* Մեծություն՝ *25,5×17։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *ստվարաթուղթ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Գիր՝ *շղագիր։* Գրիչ՝ *անհայտ (գրքի շապկի վրա կա Մ. Էմինի ստորագրությունը. հավանաբար ճեմարանի աշակերտներից մեկն ու մեկի ընդօրինակությունն է)։* Ժամանակ՝ *1849։* Տեղ՝ *Մոսկվա։* Հիշատակարան՝ *չիք։*

Բովանդակություն: «Համառօտ Պատմուի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծանունակ ուխտն Գետկայ» *(1ա—107ա). վերջ՝ «փոսիւք խորագրնիւք»։ h ձեռագիրն ընդօրինակված է f ձեռագրից, ընդ որում ուղղված են f-ի կոպիտ գրչասխալները։ Տեղ-տեղ ընդօրինակությունը կատարված է մեքենայաբար, արտագրված են նաև ուղղելիները։ f ձեռ. նկարագրության մեջ բերված օրինակներն առկա են նաև h ձեռագրում։*

9. i ձեռագիր № 1768 (Էջմ. 1705, Կար. 1663)

Թերթ՝ *358։* Մեծություն՝ *19,4×13,6։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *28։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Հովսեփ աբեղա, Սարգիս։* Ժամանակ՝ *ԺԷ դ.։* Տեղ՝ *անհայտ։ Հիշատակարան՝ 20 բ, 101ա, 109ա, 109բ, ստորին լուսանցքում՝ «սարգիս ափինակող ծառայ այ», 117բ, 159ա, 162ա, 291ա, 358ա և այլուր։*

Բովանդակություն: *«Պատմութիւն Հացունեաց խաչին»,* «Վասն կանոնական հրամանաց... Կոստանդեայ», «Թուղթ» *և* «Սահմանք կանոնականք... Կոս-

տանդեայ», Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը, Զենոբ Գլակ՝ «Խօսք վասն առաջաւորաց պահոց», Մատթեոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրություն, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն և այլ մանր հատվածներ։

Կիրակոսի Պատմությունը հավ. խորագիրն ունի՝ «Համառօտ պատմութի ժամանկց ի սրբոյն Գրիգրէ մինչև ցյետին աւուրն բեցել արարել Կիրկսի ընտրեալ վրդպտի մեծահռչկ ուխտին Գետկայ» (25ա—159ա)։

Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը (տպ. 293—312) ընդօրինակված են և զետեղված Կիրակոսի Պատմությունից առաջ։

Հիշատակարան.—Հովսեփ աբեղան՝ Կիրակոսի Պատմությունն ընդօրինակելով մինչև վերջը՝ «փոսիւք խոռացունիւք»-ից հետո ունի հետևյալ հիշատակագրությունը՝ «Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր մինչ աստ վարեցաւ զպատմութի, թաքարին և այլ ոչ ևս, զի ոչ կայր յօրինակի իմում, վասն այն ոչ կարացի իմանալ զկատարածն թէ որպէս էր՝ և քի. մարդասիրի փառք յաւիտեանս. ամէն» (199ա)։

Այս ձեռագրի մասին տե՛ս նաև Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Ա. Աբրահամյանի, առաջաբան, էջ XVIII։

i,i[1] և p ձեռ.-ներն ունեցել են մի մայր ձեռագիր. «յ» նախդիրն անկանոն է գործածվում, հաճախ կցվում է ձայնավորով սկսվող բառին, օր.՝ յամենայնիւ և այլն։ Այս ձեռագրերը նման են j ձեռագրին, նաև թերի q ձեռագրին։

10. i[1] ձեռագիր № 1769 (=էջմ. 1706)

Թերթ՝ 430։ Մեծություն՝ 20×14,6։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Հակոբ քահանա։ Ժամանակ՝ ՌՃԺԳ—1664։ Տեղ՝ Տփղիս։ Հիշատակարան՝ 430բ։

Բովանդակություն: «Պատմ. Հացունեաց խաչին», «Պատմ. Կիրակոսի Գանձակեցւոյ», «Պատմ. Թովմա Մեծոփեցւոյ» և այլ նյութեր։

Կիրակոսի «Պատմությունն ունի հավ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութի. ժամանակց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրն բևացել. արարել Կիրակոսի ընտրեալ վրդպտի մեծահռչակ ուխտին Գետկայ» (48ա—206ա)։

Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոն. հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը նախորդում են Կիրակոսի պատմությանը։

11. j ձեռագիր № 5587 (898) (285)

Թերթ՝ 488։ Մեծություն՝ 18,5×15,6։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 25։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Զատիկ Պողոսի որդի։ Ժամանակ՝ ՌԿԶ—1617։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 488բ։ Հիշատակագրություններ՝ 119բ ստորին լուսանցքում՝ «Զմեղուր և զնրժն գրիչս զզտկ Պողոսին որդի յիշեա ի քս։ Թվ ՌԿԶ (=1617), տե՛ս նաև 147բ։

Բովանդակություն: «Հացունյաց խաչի պատմություն», «Ի պատմութենէ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ» (16բ—26բ), Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը. «Զենոբայ եպսին խօսք վս առաջաւորաց պահոց», Մատթէոս Ուռհայեցի, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն, «Պատմութի մեծի քաջունապետին Թոմայի զոր արարեալ Կիրակոս բանասէր վրդի»։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հավ. խորագիրն ունի՝ «Համառատ

պատմուի ժմնկց ի արքոյ Գրգրէ մինչև ցյետին աւուրն թևացեալ. արարեալ Կիւրակոսի ընդրեալ վրդպտի մեծաճոչակ ուխտին Գետկայ». վերջանում է «փոսիւf խորագունիւf» (26բ—227բ)։

«Վասն կանոնական ճրամանացն... Կոստանդնի», «Թուղթf» և «Սահմանf կանոնականf» ընդօրինակված են առանձին և զետեղված Կիրակոսի Պատմությունից առաջ (16բ—26բ)։

Թերթ 16ա կրկին ընդօրինակված է հավ. հատվածը՝ «եղև երբեմն ժամանակ... կացեալ կաթողիկոս ամս ԼԹ» (հմմտ. տպ. էջ 94_5—95_6)։

Այս ձեռագիրը (1617) շատ ընդհանրություններ ունի ii^{1}p ձեռագրների հետ այն տարբերությամբ, որ այստեղ, ինչպես և դրանց նման l թերի ձեռագրի մեջ, գերադասված են «աւ» փխ. «օ»-ի, օրինակ՝ լեզուաւք, ցայսաւր, յաւնաւք, կարգաւք, Պաւղոսի, զբաւսանաց, կնաւք, տաւն, յաւտար և այլն։ Այս գծով որոշ չափով առնչվում է և d ձեռագրի և bc-ի հետ. սրանք ունեն նաև այսպիսի տարօրինակ ձևեր՝ bcdj-խոյարենացի, կաւղանկանտուացի (կողանկ[ան]տուացի), վատնիանեան (ii^1 գրիչն ուղղել է՝ «վատնեան) և այլն։ ii^{1}j ձեռագրները չունեն՝ 67_9 «առաւել սիրէր... առաջնորդքն են», 75_{11-12} և յետ նորա տէր Յովսէփ... յԱրագածոտնէ» 80_{14-15} «բարեպաշտօն... սատուծոյ. 118_1 ii^{1}j պատարագ փխ պատրիարգ, 118_5 քաղաքավարութեամբ փխ խոստովանութեամբ», 118_6 փոխադրէ փխ փոխանորդէ և այլն։

12. k ձեռագիրը № 4584 (Կ. Եզյանի սեփական.)

Թերթ՝ 386։ Մեծություն՝ 27,5×18,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 55։ Գիր՝ նոտրագիր (մանր)։ Գրիչ՝ Աբրահամ։ Ժամանակ՝ ՌՃԺէ—1668։ Տեղ՝ ի Տիգրան[ակերտ] քաղաքի։ Հիշատակարան և հիշատակագրություններ՝ 11ա, 24ա, 35բ, 39բ, 128ա, 129ա, 167ա, 171ա, 174ա, 186ա, 193ա, 226ա, 231բ և այլուր։

Բովանդակություն: Պատմագիրք Հայոց՝ Մովսես Խորենացի, Ստեփաննոս Տարոնեցի, Արիստակես Լաստիվերցի, Եվսեբիոս Պամփիլիացի, Ագաթանգեղոս, Ներսես Պարթևի տեսիլը—Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Զենոբ Գլակ—Հովհան Մամիկոնյան, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Օրբելյան, Պատմություն Հացոմնյաց խաչին, Սոկրատ Սքոլաստիկոս, Միխայել Ասորի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Սմբատ Գունդստապլ, Ղևոնդ և այլ մանր պատմագրական հուշարձաններ։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հավ. խորագիրն ունի՝ «Համառօտ պատմուի ժմկց ի սրբոյն Գրգրէ մչև ցետին աւուրս թևացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ վրդպի ի մեծաճոչակ ուխտն Գետկայ» (327ա—354ա)։

Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տես նաև «Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությամբ Ստ. Մալխասյանի, Առաջաբան, էջ ԼԱ—ԼԹ, Պատմագիրք Հայոց—Ագաթանգեղոս, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Առաջաբան, էջ ԻԵ, Մովսես Խորենացի, աշխատությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Առաջաբան, էջ ԻԳ, Հովհան Մամիկոնյան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, էջ XVII և Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան 1957, Առաջաբան, XLI—XLII, k և m ձեռագրները կամ ընդհանուր մայր ձեռագրից են ընդօրինակված, կամ m ձեռ. ընդօրինակված է k-ից։ Դրանք շատ նման են Մոսկովյան տպագրին։

13. [1] *Ձեռագիր № 2748 (1380)*

Թերթ՝ *359։* Մեծություն՝ *27×20,5։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրություն՝ *երկսյուն։* Տող՝ *31։* Գիր՝ *բոլորագիր։* Գրիչ՝ *տարբեր գրիչներ։ Հիշատակարանը կազմել է Աստվածատուր վարդապետը։* Ժամանակ՝ *ՌՀԳ—1624։* Տեղ՝ *անհայտ։* Հիշատակարաններ—ճիշատակագրություններ՝ Մկրտիչ *Նաղաշի (354բ—357բ), սբ Կարապետի վերանորոգումը (357բ—358ա) և այլուր 120բ, 136 և այլն։*

Բովանդակություն: *Մովսես Խորենացու Պատմությունը. «Մովսէսի Խորենացւոյն յաղագս աշխարհագրութեան». «Վասն մեծի նախարարութեան արքայէլեանց եթէ ուստ էին և ուր. և վասն գալոյ նոցա յայս աշխարհ». «Սամուէլի քհի հւք. ի գրոց պատմագրոց», Թովմա Մեծոփեցի՝ «Պատմութի. համառօտ անուրէն Թամուրին», հատվածներ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից և այլ նյութեր։*

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից ընդօրինակված են հետ. հատվածները՝ «Յառաջաբան և նախադրութի պատմագրոց Կիրակոսի վրդպտին: Համառօտ պատմութի ժմկց ի սբյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բնացեալ. արրել Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ». *Կիրք որ ի բնութե... զի յիշցի ի սմա անուն Կիրկոսի» (129բ—131բ)։ «Պատմութի սասցեալ ի Կրկոս վրդպտէ. «Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութի հայոց տր Պետրոս» (136բ—176ա, հմմտ. տպ. էջ 89_{10}—121_{8}), էջ 104_{9}, «տեղոյն սասացուք», որից հետո բաց՝ մինչև էջ 107_{17} «անծանօթ են մեզ» ներառյալ։ (Չի ընդօրինակված «Գիր հաւատոյ» մինչև տպ. էջ 147_{11}, «զի յամենայնի հանճարեղ էր Ներսէս»)։ Թերթ 153ա «Վասն մահուան Զաքարէի», «Վասն վախճանի Լևոնի», «Վասն կանոնական հրամանաց» «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (155ա—156բ), «Վասն վարդապետին Մխիթարայ որ Գոշն անուանի», «Վասն շինութե. վանացն Նորն Գետկայ», «Vս թէ ոյք էին երևելիք յաշակերտաց նորա», «Vս վախճանի... Մխիթարայ», «Vս թէ որք յետ նր կալան զառաջնորդութիւն» (156բ—162ա)», «Վասն գերութե վրդպտին Վանականայ», «Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ», «Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց» (162ա—166բ), «Վասն Դաւթի առն մոլորեցուցչի», «Վասն վախճանի սբ վարդպտին Վանականայ», «Վասն դիւին որ ի կերպարանս»... «Վասն մարախոյն», «Վասն մահուան Յովաննէս Գառնեցւոյ», «Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթմոյ» (166բ—176ա)։*

«Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ» գլխի մեջ ըստ տպ. էջ 351_{13} «մուղրի դենիւ» բառերից հետո ընդհատված մինչև էջ 353_{14} «ի փառս Քրիստոսի» ներառյալ, ապա շարունակվում է մինչև էջ 343_{21} «թուականն հայոց ՉԴ» և նորից ընդհատվում մինչև վերջը։

Ձեռագրիս ընդհանուր նկարագրությունը տես նաև Մովսես Խորենացի, աշխատ. Մ Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, առաջաբան, «Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ», աշխատ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, էջ XVI։

[1] *Ձեռագիրը հաճախ հետևում է «աւ» գրության* փխ *«օ»-ի—յաւտար, զաւղեալք, աւրն, լեզուաւք, յունաւք, քթաւք, համառաւտիւք և այլն։* bdegii1lmu *արիսբագացւոյ* (bd *արիսբագացոյ*)։

14. m ձեռագիր № 1482 (1611) Կ 1619

Թերթ՝ 550։ Մեծություն՝ 31×23։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 41։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Թումաս (441բ), Գրիգոր քարտուղար (365ա)։ Ժամանակ ՌՃԻԵ—ՌՃԻԷ—1676—1678։ Տեղ՝ Ակնփուղար։ Հիշատակարան և նիշատակագրություններ՝ 111ա, 339բ, 354բ, 365ա, 517բ։

Բովանդակություն: Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Տարոնեցի — Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերցի, Եվսեբիոս՝ «Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Ագաթանգեղոս և Դաշանց թուղթ, «Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի և պատմութիւն Ներսիսի», Զենոբ Գլակ—Հովհան Մամիկոնյան, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Ստեփանոս Օրբելյան, Միխայել Ասորի, Վարդան «Աշխարհացոյց», Կողբոնի տեսիլը, Կիրակոս Գանձակեցի, Սոկրատես Սքոլաստիկոս և այլն։

Կիրակոսի պատմության խորագիրը՝ «Համառոտ պատմուի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. Արարեալ. Կիրակոսի ընտրեալ վրդպի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (476ա—517բ)։

Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Zeitschrift für armen. Philologie, 1904, էջ 269—270, Ագաթանգեղոս, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայեանցի, Առաջաբան, էջ ԺԵ, Մովսես Խորենացի, աշխ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Առաջաբան, ԻԱ—ԻԲ, Հովհ. Մամիկոնյան, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, XVI, Եղիշե, աշխ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Առաջաբան, էջ XXXVIII—XXXIX.

Հավանաբար k ձեռագրի հետ ծագում է մի մայր ձեռագրից, կամ m ընդօրինակված է k-ից։

15. n ձեռագիրը № 2764 (242)

Թերթ՝ 174։ Մեծություն՝ 22×16։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ ստվարաթուղթ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 25։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Իգնատիոս։ Ժամանակ՝ ԺԸ դար։ Տեղ՝ Կարնոյ երկիր։ Հիշատակարան՝ 88ա, 111ա, 148ա, 152բ, 173բ, 174բ. Հիշատակագրություն՝ «գիր քեզ ասեմ արի գնա օրհնեալ քաղաքդ արզրնկան դընիկն» (1ա) կամ «ձեռըս կերթայ գիրըս մնայ յիշայ զիս ով կարդացող և տուր ողորմի ասելով՝ ած ողորմի»։

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմուի ժամանակաց ի սրյն Գրիգորէ, միչև ցյետին յաւուրս թևացեալ արարեալ Կիրակոս ընտրեալ վրդպտի և մեծահռչակ ուխտ Գետըկ այ» (1ա—173ա). վերջանում է՝ «ցանգօք և խռրագունիւք»:

«Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» գլուխ չէ ընդօրինակված. ընդհատվում է «ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին» բառերից հետո մինչև «Վասն աւերածին կարուց», այսինքն՝ ըստ տպ. էջ 257_{6}—259_{19}։ Գրիչն այստեղ հիշատակում է՝ «մինչև ցայս վայր էր օրինակին» (113բ)։ Չի ընդօրինակված «Վասն նարկանանացն, որք եկին ի ղանէն» (տպ. էջ 312_{10}—314_{13})։

«Խոստովանութիւնն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» (տպ. 333) ընդհատվում է «որում փառք» բառերից հետո մինչև «անկանիցիս», տպ. 338_{10}—344_{16}, այսինքն՝ չի ընդօրինակված «գրեաց և մեծ վարդապետն» և «Խրատ... Վանական վարդապետին» գլուխն ամբողջությամբ։

n ձեռագրի առանձնահատկություններից նշում ենք հետ.

1. «յ» նախդրի սխալ գործածություն, օրինակ՝ ատտուծոյ, աթոռ, ազգէ փխ յաստուծոյ, յաթոռ, յազգէ.

2. Ձայնավորով սկսվող բառերին «յ» կցել, օր. յուսանիմք, յանհավատութեամբ, յաւարտէ, յաղագաւ.

3. «յ» կիսաձայնով սկսվող բառերի մեջ «յ» զեղչում, օրինակ՝ զաւիտենական, աշորդէ, ետ, ետոյ, այտ փխ զյաւիտենական, յաջորդէ, յետ, յետոյ, յայտ և այլն։

4. Անցյալ անկատարի, ինչպես և ներկայի 3-րդ դ. եզ. և հոգ. ձևերը հաճախ գրում է՝ եր, երին փխ էր, էին, կամ ե, եք փխ է, էք։

5. Մեկ-մեկ գրում է «աւ» փխ «օ»-ի (Պաւղոսի ցայսաւր, արտաւր, աւրինակք, աւղ)։

6. Որոշ բառերի և անձնանունների գրության մեջ չկա միօրինակություն, օր.՝ մեսրովբ-մեսրովպ, մեսրոբ-մեսրոպ և այլն։

Տես նաև O ձեռագրի նկարագրությունը։

16. O ձեռագիրը 9277

Թերթ *154։* Մեծություն՝ *22×16։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրություն՝ *երկսյուն։* Տող՝ *23։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Բաղդասար երեց։* Ժամանակ՝ *ՌՄԵ — 1756։* Տեղ՝ *Կարին։* Հիշատակարան՝ *48ա, 59բ, 129ա, 132բ, 152բ։*

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմուի ժմկց ի սբյն Գրիգորէ մինչև ցյետին յաւուրս թուեցեալ. արարեալ Կիրակոս րնտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտ Գետարգել» (sic) *(1ա—150բ). Վերջանում է* «ցանգօf և խուռագունիւf»:

«Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» *լրիվ չէ ընդօրինակված. ընդհատվում է «ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին» բառերից հետո մինչև* «Վասն աւերածին Կարուց», *այսինքն՝ ըստ տպ. էջ 257_{6}—259_{19} 232_{14}։ Գրիչն այստեղ հիշատակում է, ինչպես П ձեռագրի մեջ՝ «մինչև ցայս վայր էր օրինակն»։ Չի ընդօրինակված* «Վասն հարկահանաց, *որք եկին ի դանէն» (312—314)։*

«Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» (տպ. 333) գլուխը ընդհատվում է՝ «որում փառք իշխանուի և պատիւ» բառերից հետո մինչև «անկանիցիս» տպ. 338_{10}—344_{16}, այսինքն՝ չէ ընդօրինակած տպ. 338_{10} «գրեաց և մեծ վարդապետն» և «Խրատ... Վանական վարդապետին» *գլուխն ամբողջությամբ։ Ըստ ձեռագրի հին համարակալության էջ 297—298— մեկ թերթ ընկած է, ուստի բնագրում պակասում է՝ «Եւ գիտացեալ անօրէն սուտիկանին»... մինչև «Մանգուի, որ», այսինքն՝ տպ. 391_{12}—394_{13}։ Պակաս հատվածի մեջ է ընկնում նաև* «Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի» *գլուխը։*

Թերթ 151ա—152բ «Վասն յահագին շարժմն որ եղև ի մայրաքաղաքս Կարին ի թու հայոց ՌՃԿէ (=1718 թ.)»։

O ձեռագիրն ընդօրինակված է П*-ից (տես* П*-ի նկարագրությունը)։* ПO *ունին մի ընդհանուր հիշատակարան Կարինի երկրաշարժի մասին։ Երկուսն էլ ունեն միևնույն սխալ ընդօրինակութ. կամ զեղչումները, օր.՝ եղլինք, Բուրիայ, էջ 399_{7}* չիf *Կուր, 399_{8} չիք փոսիւք, 398_{12} մեռաւ* փխ *վախճանեցաւ։*

119_{9} չիf *«որ* էն *յէութեան որդ», 119_{11}* չիf *«երկուշաբթին... չորեքշաբթին» և ընդհակառակն՝ 120_{9} «աստուծոյ և այլ բազում եղանակաւոր բանս կայ սո-*

րա սասցեալն զի այլում տեղի տեսանելոց էք (օ-եռ) և այսպիսի բարիոք, (օ բարւոք)»։ Երկուսն էլ 153_7 ձեռնտուութեամբ փխ ձեռնադրութեամբ և այլն։

17. բ ձեռագիրը № 3071 (Գ. 244)

Թերթ՝ 462։ Մեծություն՝ 20×15։ Նյութ՝ թուղթ դեղնագույն, կոկած։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրչություն՝ միասյուն։ Տող՝ 35։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Զաքարէ և տր Գրիգոր Վաղարշապատցի։ Ժամանակ՝ Ռ և Ճ—1651, ՌՃԶ—1657 թ.։ Տեղ՝ Հովհաննավանք և Ուշի։ Հիշատակարան—հիշատակագրություն՝ համարյա բոլոր պատմությունների վերջում. Թերթ 81բ ստորին լուսանցքում՝ «Ավ ատարտեցաւ զեօթներորդ տետրս ձեռամբ ամենամեղ զաքարէի դպրի թվ Ռ և Ճ» (—1651 թ.) նաև 86բ, 90ա։ Կիրակոսի պատմության վերջում կա հետևյալ հիշատակագրությունը.

«Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր մինչև աստ (այսինքն՝ մինչև առկա բնագրի վերջին բառերը՝ «փոսիւք խորագոյնիւք») գրեցաւ ղպատմութի թաթարին և այլ ոչ ևս, զի ոչ կայր յօրինկի իմում վան այն ոչ կրցի իմանլ զկարծն թէ ով էր. և քի փոք յատնս» (130բ)։ Զաքարէ գրչի ոտանավոր հիշատակարանը (284ա—284բ), ընդարձակ հիշատակարան (458բ—460բ), նաև 65ա, 95ա—բ, 138բ և այլն։

Բովանդակություն: Գլխակարգություն Կիրակոսի Պատմության (1ա—3ա). «Պատմութի հացոնեաց խաչին» (3բ—12բ). «Վասն կանոնական նրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (12բ—17ա):

Կիրակոսի պատմությունը հետևյալ խորագրով՝ «Համառօտ պատմութի ժմկց ի սրբոյն Գրիգրէ մինչև ցետին աւուրս բևացել. արրել Կիւրկոսի բնտրել վրդի մեծահռչակ ուխտին Գետկա» (17բ—130բ)։

Բացի վերոհիշյալից պարունակում է՝ Զենոբ Գլակի, Մատթեոս Ուռհայեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Փավստոս Բուզանդի, Միխայել Ասորու պատմությունները, Հակոբ Ղրիմեցու տոմարագիտական աշխատությունները և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունից հանված են և նախորդում են նրան՝ «Վասն կանոնական նրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը։ բ ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված է ii^1 կամ յ ձեռագրից, որանց մայր ձեռագիրը մեկ է (տես iij նկարագր.)։

Ձեռագիրս նկարագրված է նաև Աշ. Աբրահամյանի կողմից, տես Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ, Առաջաբան, էջ XVI։

18. գ ձեռագիրը № 6575 (76)

Թերթ՝ 133։ Մեծություն՝ 23×14,5 Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ ստվարաթուղթ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ անհայտ։ Ժամանակ՝ ԺԸ դար։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակագրություն՝ 1 և 133ա։

Բովանդակություն: «Քարոզ վարդապետաց», «Վասն Կոստանդիանոսի թագաւորին», Հացոնեաց խաչի պատմությունը, «Վասն կանոնական հրմնց... Կոստանդեայ», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (77ա—83բ), ապա, «Համառօտ Պատմոփ ժմնկց ի սբյ Գիրգորէ մչև ցյետին աւուրն բևացեալ. Արարել Կիւրակոսի բնտրել վրդպտի մեծահռչակ ուխտին Գետկայ» (83ա—100բ—համտ. տպ. մինչև 64_7 «պատասխանի» բառից հետո ընդհատվում է)․ թերի է։

Ձեռագիրը պարունակում է նաև «Տն յիշխաննու ոսկեբերանի... Յղգս ան-հասանելոյն», ձայն Ա—Ե, վերջինս անավարտ։

19. ր ձեռագիրը № 2939 (1073)

Թերթ՝ 598։ Մեծություն՝ 32×21։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ լաթակազմ մեջքը կաշի։ Գրություն՝ միասյուն և երկսյուն, (խառն)։ Տող՝ տարբեր։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Մարտիրոս երեց Ավետիքով։ Ժամանակ՝ 1779—1782, 1792։ Տեղ՝ Նախիջևան (130) Նորաշէն գյուղ։ Հիշատակարան՝ 1242ա—1252ա, 1255։ Հիշատակագրություններ՝ բազմաթիվ։

Բովանդակություն: «Վս մահու չափ մեղաց», «Երբեմի խորին Աստրոյ... ասացեալ վսն անօրէն ուրացողաց». «Եզնակ Կողբացոյ... յաղագս խրատք կրօնաւորաց», նաև մի շարք հեղինակների այլևայլ «խրատք», «Կիրակոս վարդապետէ խրատ ընդհանրական աշխարհաց»... «Քարոզք» զանազան, «Տեսիլ սբ վարդապետին յոհաննու որ մականուն կոզեռ կոչեցեալ»... «Քարոզ և պատմութիւն մանաւէ թագաւորին», «Պատմութիւն մի որբ տղայի մի եղեալ», «Խրատ ոգեշահ զոր ասացեալ է Ճրգնաւգեաց միայնաւորին յովհաննէսի գառնեցոյ», «Քարոզ և խրատ վարդան վարդապետէ. Ոխակալի վերայ». «Հարցումն աթանասի հայրապետի և պատասխանի հրեշտակին». «Տեսիլ և հարցմունք մարիամ սբ ածածնին... վասն արդարոց մեղաւորաց», «Պատմութին նուշըրաւան թգրին. խրատ է լաւ. «Թագաւոր մի ունէր որդի մի բարի աղօթասէր» և այլ առակներ։ «Դև մի որ ի կերպարանս կընոջ լեալ երևէր և խառնակէր ընդ նըմա» (հմմտ. Կիրակոս, տպ. էջ 328—329), «Պատմութին խոսրով թգրութեն» (340ա—347բ). «Պատմութին քաջին հայոց թորընկայ» (347բ—350բ), «Պատմութին վսն թգրց հռոմոց թէ ինչ չարիք անցուցին ի գլուխ հայոց և զաշխարհս մեր աւերեցին» (351ա—356ա). «Վսն բարեպաշտի թգրին հայոց ներսէսի գրեալն ի նողայ առ բարու զօրապետն բաբարաց» (356ա—358բ). «Յաղագս պատմութին յանի քաղաքի և ղռիմու կաֆայի» (444ա—450ա). Տր բռնեփանոս թօխաթցի երեցի տաղաչափութիւնքը (466ա—470բ, 472. «Ողբ ի վր թօխաթու զոր... խնդրեց ի բաթուկենց թօխաթցի տր յակոբէն և նայ ասացեալ է արտասուելով» (474ա—475բ). «Եւդոկիացի յակոբ քհնյէ ասացել վսն սիրոյն այ և սբց նորայ». «Պատմութին տր յուսկան և որդոյ նորին ստեփաննոսին» (512ա—529ա). «Պատմութին յաղագս փահլուլ թգրին» (529ա—532ա). «Ոտանաւոր զոր ասացեալ է ի յաբրահամէ ի վր կոստանդինուպօլսոյ յորժամ էառ օսմանցին» (573բ—575բ). «Պատմ. սբյն մարիանէ կուսին» ... (586ա—591բ). «Պատմ. վսն անքուն որդանցն... ասացեալ վարդան վարդապետէն» (592ա—595բ) և բազմաթիվ մանր—մունր առակներ, զրույցներ և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունից, փոքր ինչ համառոտված, ընդօրինակված են նաև Գագիկների զրույցը (տպ. 100—104) «Վասն թագաւորութեանն Լևոնի» (տպ. 154—162)—վերնագիրն ու առաջին նախադասությունները չէն ընդօրինակված։ Ձեռագիրը պակասավոր է և սխալաշատ։

20. ց ձեռագիրը № 1899 (1697)

Թերթ՝ 447։ Մեծություն՝ 22,7×16,8։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 26։ Գիր՝ բոլորագիր, ընտիր։ Գրիչ՝ Տէր Պողոս Գավառացի։ Ժամանակ՝ ՌՃԻԵ—1676։ Տեղ՝ Բաղեշ (Ամիրդոլու վանք)։ Հիշատակարան—հիշատակագրություն՝ 180ա, 231ա—բ, 426բ, 436ա։

Բովանդակություն։ *Սամուել Անեցի, Կիրակոս, Վարդան Արևելցի, Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմութի մեծի բարունապետին Թոմայի զոր արրել է Կիրակոսի բանասէր վարդպետի»։*

Կիրակոսի պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութի ժմկց ի սրբյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բըւացեալ։ Ասացել Կիրակոսի մեծ և ընտրեալ վրդպտի ի մեծաճոչակ սբ ուխտն Գետկայ» *(86ա—255բ)։*

Պատմության վերջում մի քանի թերթ «պարապ» է պահված Պատմությունը շարունակելու համար։

ｓ *ձեռագիրը, ինչպես և* ｔｖ *Կիրակոսի (տպ. 10) անունից հետո ունին հիշատակագ՝ «Ընդ սմին և մեղսամած գրչիս» (անուն չիք)—*ｕ *«Ընդ սմին և մեղսամած Գրիգոր գրչի միայն անուամբ պուետիկոսի»—*ｗ *«Ընդ սմին և մեղսամած Գրիգորի գրչի» (№ 4067, թրթ 187բ)։* ｓ *(1676 թ.),* ｔ *(ԺԷ դ.),* ｖ *(1625—28 թթ.) իրար շատ նման են. նման են նաև հիշատակագր.՝ «ընդ սմին և մեղսամած գրիչս», երբեմն էլ ծագում են մի մայր օրինակից, որը հավանաբար, Վիեննայի № 124 ձեռագիրն է, գրիչը՝ Գրիգոր վարդ. Կամախեցին (տ. ՏՅՎ, № 124, էջ 408—410, հիշատակարան թղթ. 134ա—135ա), կամ սրանից ընդօրինակված մի այլ ձեռագիր։ Գրիգոր Կամախեցու ընդօրինակությունից են ծագում նաև* ｕ *(ԺԸ դ.)* ｗ *(ԺԷ դ.) ձեռագրերը, որոնք պահպանել են իրենց մայր ձեռագրի (Գրիգոր Կամախեցու) հիշատակագրությունը (թղ. 8ա և այլուր «Ընդ սմին և մեղսամած Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պուետիկոսի», (*ｗ *չիք՝ «միայն անուամբ պուետիկոսի», թերթ 187բ) և Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում եղած՝ ըստ Վենետ. տպագիր Կիրակոսի Պատմության Յառաջաբանի՝ ԱԲԳ ձեռագրերը։ Վերջիններիս և այս խմբի ընթերցվածները համընկնում են։*

Ուղղագրական և ձեռագրային առանձնահատկությունները տես յուրաքանչյուր ձեռագրի նկարագրության մեջ։

21. ｔ *ձեռագիրը № 3158 (1013)*

Թերթ՝ *109։* Մեծություն՝ *19,5×14,5։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *լաթակազմ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *27։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *անհայտ։* Ժամանակ՝ *ԺԷ—ԺԸ դդ.։* Տեղ՝ *անհայտ։* Հիշատակարան՝ *109բ։*

Բովանդակություն։ «Համառատ պատմութիւ ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բըւացել։ Ասացեալ Կիրակոսի մեծ և ընտրեալ վարդապետի ի մեծաճոչակ սբ ուխտն Գետկայ» *(1ա—109բ)։ Վերջում «փոսիւք խորագոմիւք» ընդօրինակելուց հետո՝ էջատակին «մեղսամած գրիչն» ունի հավ. հիշատակագրությունը՝ «Ով եղբայրք. է. թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն չկայր ապա թէ զօրինակն գտանես զպակասն լցուցանես բայց աղէկ հաշուես, զի պարապար գայ և թուղթն պարապ չթողուս և մեղաւորս յիշես։ Գտի եղի տեղն»։*

Ձեռագրի 95 թերթից հետո մնացած թերթերը խառնիխուռն են դասավորված և կազմված։

Առաջաբանի վերջին «Կիրակոսի» անունից հետո (տպ. էջ 10₁₃) հիշատակագրություն՝ «Ընդ սմին և մեղսամած գրչիս»։

Սխալաշատ է. գրիչը մեքենայաբար է ընդօրինակել՝ չխորանալով արտագրածի իմաստի մեջ։

stv ԱԲԳ ձեռ.-ների խումբն ունի հետևյալ առանձնահատկությունները։ Տպ. 3 stvԱԲԳ(Վ) «համառօտ պատմութիւնք»... stuvw'Վ թուացեալ (թըւացեալ), stv ասացեալ փխ արարեալ, stv մեծ և ընտրեալ, Տպ. 4_{8} stuvՎ երեոյթքս, Տպ. 4_{9} stuvw'Վ անաչառութեամբ փխ անչարութեամբ, Տպ. 6_{1} stvՎ ազգիս, Տպ. 6_{6} ազգիս հայոց փխ Հայոց աշխարհիս, Տպ. 7_{12-13} stuvw Մօսէս Կաղկանտվացի, Տպ. 10_{15} stuvwԱԳ չիք զաթոռ նորա, Տպ. 11_{1-2} stvՎ չիք 'և ամենայն... օրէնադրութեամբ, Տպ. 11_{9} stuvw'Վ աթոռ փխ պատիւ, Տպ. 23_{10} stvՎ մանուէլ և մամիկոն փխ Մանուէլ Մամիկոնեան և այլն. Տպ. 30_{7-10} stvՎ աշակերտաց և անտի գնալ ի վիրս՝ առնէ և նոցա գիրս՝ թողեալ և նոցա վարդապետս, դառնայ ինքն ի Հայս և գտեալ զմեծ Իսահակ՝, 116_{13} stv յիմարութեան փխ իմաստութեան և այլն։

22. u ձեռագիրը № 3518 (626)

Թերթ՝ 111։ Մեծություն՝ 18,5×10։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 26։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ անհայտ։ Ժամանակ՝ ԺԸ դար։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 1ա, 3ա, «ընդ ստքին և մեղսամած Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պատրիկոսի» (թրթ 1ա)։

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմութիւն ժմնկց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինս բւացեալ: Արրլ Կիրակոսի ընտրեալ վրդպտի ի մեծանուշակ ուխտէն Գետկայ» (1ա—111բ)։ Վերջին թերթը 1864 թ. ընդօրինակել է «Ի տպեալ մատենէ Կիրակոսի պատմութեան» Վրթանես վարդապետը։

Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» գլուխն ընդհատվում է «ի սբ կենդանեաց մեր զինել (Տպ. 257_{8}—259_{10} «արբ», ապա 1,5 էջ մաքուր է թողնված, հավանաբար, հետագայում լրացնելու համար)։ «Վսն պըտերազմին որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ թաթարն» գլուխն ընդհատվում է «փութացուցանել», թերթերն են ընկած (հմմտ. տպ. էջ 281_{16}—304_{22} «մեծ է խորհուրդն» ներառյալ), ապա ընդօրինակված է ևս մի թերթ՝ «Զպսակն ընտրութբ... բուսեալ չարիսդ» նորից ընդհատված՝ «զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն» մինչև գլխի վերջը (թերթ 98բ)։ Թերթ 99ա սկսում է «կալեալ և հայր անուանեալ» մինչև գլխի վերջը։ Ունի ԿԳ գլուխ. վերջը թերի է։

u ձեռագրի առանձնահատկություններից բերենք հետևյալները՝ Տպ. 10_{6} stuv յունօք փխ յօնօք, Տպ. 14_{1-2} stuvw 'կայսեր հայոց թագաւորի' փխ կայսեր և Աշոտոյ Բագրատունւոյ հայոց թագաւորի, տպ. 15_{7} stuvw միաւորութեան փխ միայնակեցութեան, տպ. 20_{5} stuvw չիք այր, տպ. 50_{13-14} stuvw յարուցանէր փխ յարդարէր։ Մեկ-մեկ պահպանված է «աւ» գրությունը։

23. v ձեռագիրը № 8873 (354)

Թերթ՝ 530։ Մեծություն՝ 21×14։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն և երկսյուն։ Տող՝ 28 և զանազան։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Յովան դպիր ի Լեհաց տանէ (158բ), Գալուստ կազմող։ Ժամանակ՝ ՌՀԴ—1625, ՌՀԵ—1626, ՌՀԸ—1629։ Տեղ՝ Կ. Պոլիս։ Հիշատակարան՝ 159ա, 274։

Բովանդակություն: Ամիր Դոլվաթ՝ Ուսումն բժշկութեան և Ախրապատին։ Կիրակոս Գանձակեցի (թերի). «Հարցմունք և պատասխանիք երանելի կրամնաւորին Մակարայ և ածասէր ամիրային ի Տիսբոն քաղաքին». «Տն Ներսէսի Կլայեցւոյ՝ Յաղագս կատարածի աշխարհի», «Վասն անկելոյն յադամայ ի

գրախտէն»... և մի շարք տաղեր (259բ—274ա). Գրիգոր Նարեկացու Մատյանից հատվածներ, 301ա էջից Բժշկարան և այլ նյութեր։

Կիրակոսի պատմությունն ունի հավ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրն բուացեալ: Սաացեալ Կիւրակոսի մեծ և ընտրեալ վարդապետի ի մեծանուշակ սբ ուխտն Գետկայ *(165ա—237ա—հմմտ. տպ. սկզբից մինչև էջ 213_{10})։*

«Կիրակոսի» բառ-անունից հետո (Առաջաբան, տպ. 10_{13}) հիշատակագրություն՝ «ընդ սմին և մեղսամած գրիչս»։

Ձեռագրիս առանձնահատկություններից հիշենք մի երկուսը, որ նույնությամբ կրկնվում են նաև այս խմբին պատկանող ձեռ.-ների մեջ, օրինակ՝ 20_{16} stv *ազբխանոսի* փխ *Յովբխանոսի, 8_2* stv *մեծիմեծ և հանճարեղն վարդապետ* փխ *մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն. 21_{17} չարաչար փխ չարամահ, 27_{18}* stv*Վ մեղուորաց* փխ *մեղուցելոց, 33_{16}* stv*Վ հայոց* փխ *Արշակունեաց, 40_{4-5}* stv*Վ չիք 'և նախ ի Կոստանդինուպօլիս սկսաւ և մեռան', 40_{10}* stv*Վ ախեղերս* փխ *երկիր, 42_7* stv*Վ զզատիկն հայոց* փխ *զզատիկ տեառն, 50_1* stv*Վ չիք 'թագաւորութեան նորա', 59_{1-2}* stv*Վ չիք 'իւրով ազգիւն' և այլն։*

24. w *ձեռագիրը № 4067*

Թերթ՝ *285 1։* Մեծություն՝ *25×19։* Նյութ՝ *թուղթ դեղին, նորոգված։* Կազմ՝ *կաշեպատ ստվարաթուղթ։* Գրություն՝ *երկսյուն։* Տող՝ *տարբեր։* Գիր՝ *բոլորագիր։* Ժամանակ՝ *ԺԶ դ.։* Տեղ՝ *անհայտ։* Հիշատակարան—նիշատակագրություն՝ *«ընդ սմին և մեղսամած Գրիգորի գրչի» (187բ)։*

Բովանդակություն: *Գր. Նարեկացու, Հակոբ վարդապետի, Բենիկ վարդապետի, Մեսրոպ վարդապետի և այլոց հորինած աղոթքներից մի քանիսը. «Առակք և պատմութիք ի Հարանց վարուց». Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը. «Յաղագս մարդոյ բնութե ի չորից գոյացեալ». «Խրատք ոգեշահք» և այլ նյութեր։*

Կիրակոսի Պատմությունը թերի է, ունի հավ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետի(ն) ժամանկիս բեացել. արարեալ Կիրակոսի և ընդրեալ վդպի ի մեծննուշակ ուխտն Գետկայ», *սկզբից մինչև «թէ մի համարիք թէ եկի լուծանել զօրէնս» (հմմտ. տպ. սկզբից մինչև էջ 120_6), որից հետո թերթեր են պատռված և Պատմությունն ընդհատվում է (186ա—215բ)։*

Այս ձեռագրի գրչության առանձնահատկություններից շատ բան հիշեցինք stuv *ձեռ.-ների նկարագրության մեջ. նշենք ևս մի երկուսն այստեղ. օրինակ՝ ունի մեկ-մեկ «ու» գրություն—վասստակաւք, 24_7* stuvw *վասպուրակնի* փխ *Վասպուրականի, 27_{18}* uw *գերելոց* փխ *գլորելոց, 40_{14}* uw *չիք ամենայն, 43_5* uw *տունք* փխ *տօնք, 44_9* uw *անունն, 50_{13}* uw *սմպատ եկն։* uw *կամ մի ձեռագրից են ընդօրինակված, կամ* u*-ի աղբյուրը* w*-ն է։*

25. x *ձեռագիրը № 2561 (Գ. 633)*

Թերթ՝ *264։* Մեծություն՝ *16, 75×13։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *լաթակազմ մեջքը կաշի։* Գրչություն՝ *երկսյուն։* Տող՝ *23։* Գիր՝ *բոլորագիր։* Գրիչ՝ *անհայտ. ստացող՝ Տեր Բարսեղ։* Ժամանակ՝ *ՌՃԺԳ —1664։* Տեղ՝ *Գանձասար։* Հիշատակարան՝ *259բ—261բ։*

Բովանդակություն: *Մովսես Կաղանկատուացի՝ Պատմություն Աղվանից. «Պատմություն Հացունեաց խաչի»։ Պարունակում է նաև Կիրակոսի Պատմությունից հատ. գլուխները՝* «Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ և վասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», «Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց», «Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», «Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի և որդւոյ նորա Զաքարէին» *(236բ—241ա—հմմտ. տպ. էջ 267—270 և 389—393)։*

26. y ձեռագիրը № 2646

Թերթ՝ *166։* Մեծություն՝ *26,5×19,5։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ կաշեպատ *տախտակ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *27։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Ղունկիանոս դպիր։* Ժամանակ՝ *ՌՄԺ—1761։* Տեղ՝ *Էջմիածին։* Հիշատակարան՝ *3ա, 165բ—166բ.* Հիշատակագրություններ՝ *160ա, 164բ և այլուր։*

Բովանդակություն: *«Գիրք պատմութե աղուանից... շարադրեցեալ ի Մովսիսէ գերիմաստ վրդապետէ Կաղանկատացւոյ» (1ա—164բ), թերթ 165ա. «Ձեռքոյ գրեցեալս ի Կիրակոս վրդպի Պատմուէն առեալ եդաք աստ». սկսում է «Յամի հինգ հարիւր և ութսուն և վեց թուականիս»... մինչև «որ Ներսէս՝ եղբայր նորին, այր հեզ և բարի... ի թվնիս հայոց ՈՁ և Դ». ընդօրինակված է ոչ բառացի, այլ կրճատումներով (հմմտ. տպ. էջ 116—201)։*

27. z ձեռագիրը № 1781 (1749)

Թերթ՝ *143։* Մեծություն՝ *20,2×16։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրություն՝ *երկսյուն։* Տող՝ *30։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Գրիգոր աբեղա։* Ժամանակ՝ *1756։* Տեղ՝ *Կաֆա։* Հիշատակարան՝ *61ա—62ա, 92բ։*

Բովանդակություն: *«Պատմուի մեծի... Աղէքսանդրի մակեդոնացւոյ», «Պատմուի յԱնի քաղաքին. զոր գրեալ է ի Կաֆայ Աբրահամու բարունապետի... առաջնորդին Թրակիոյ». հատվածներ Մատթեոս Ուռհայեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Կիրակոս Գանձակեցու պատմություններից, «Վասն աշտարակին հարց», «Վասն մահու և գերեզմանի տեառն մերոյ Յի Քի», «Քարոզ վս դատանի» և այլ մանր հատվածներ։*

Կիրակոսի Պատմությունից ոչ հաջորդականությամբ ընդօրինակված են. հատ. գլուխները (72ա—108բ)՝ «Վս արևելեան աշխարհին իշխանացն հայոց Զաքարէին և եղբօրն նորին Իվանէի», «Յաղագս ժողովոյն զոր արար Զաքարէ» *(տպ. էջ 166—178),* «Վասն մահուան... Զաքարէի» *(տպ. էջ 185—187),* «Վս ուղարկելոյ*) իշխանն Աւագ առ խաղանն» *(ընդհատվում է* «Վասն աւերածոյն Բաղդատայ» *գլուխը, որն սկսում է հատ. «Իսկ ի ՉԷ թվին մանկու խան անուն սուլթանն զօրս գումարեաց անթիւ» ...ի աչս խանին, այս եղև ՉԷ թվականին» (80ա)* «Վս զօրաւարին *(sic)* Բաչուայ»*=տպ.* «Վասն Սարքախին որդւոյ Բաչուին», «Վս ռապանին ասորոց որ արալխ եղև խաղան զօրուն», «Վս աւերելոյ քաղաքիս մռարոց», «Վս որ ինչ գծցաւ ի միջագետաց և խորին ասորոց», «Ընկիսպն եյանեյն քարարին», «Վս կոտորելոյ քաղաքն զվրացիքն», «Սուլթանն Ջալալատին կոտորեաց զվրացիքն». *(սկսում է «ազգն հիւսիսոյ որ թաթար կոչի ի նեղ էարկ զսուլթանն»... ավարտում է՝ «ամբա-*

---

* Հաճախ «Կ» փխ «Գ» է գրում և հակառակը։

րիշտս։ Այս եղև ՈՀԴ թվկն հայոց։ Յետ գրծելոյ զչարիս գնաց նա ի քաղաքն խլաթ», *այսպիսով նախորդ գլխին միացված է նաև* «Վասն կուրտեան սուլտանին Ջալալադնի»). «Վս կոչելոյն ի մեծ դուռն... զտէր Ներսէս», «Վս մեծ պտրզմի որ եղև ընդ միմեանս-Հոլաւուին և Բերքային». *վերջանում է «փոսիք խորագունիք»։* «Վս հարկահանացն որք եկին ի խանէն», «Վս եղանելոյ թաթարին և ապականելոյ», *որն սկսվում է՝ «սբ հայրապետն Ներսէս, զոր մարգարէաբար ազգեաց»..., վերջանում է՝ «բանակէին ի խորանս իւրեանց, որոց և զմեզ փրկեսցէ քսած մեր երևելի և աներևոյթից վտանկէ աստ և ի հանդերձելն ամէն» (հմմտ. տպ. էջ 231_{12}—235_{5}).* «Վս գերութե վրդպտն Վանականա և որոց ընդ նմա» (տպ. էջ 243), «Վս ցուցանելոյ կերպարանաց թաթարին» *(տպ. 271).* «Վս պտրզմին որ եղև սուլթանին հայոց (sic) *և* ընդ թաթարին» *(հմմտ.* «Վասն պատերազմին, որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ թաթարն»), «Վասն թագաւորին հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեցաւ», «Վասն Կոստանդեայ իշխանի Լամբրոնին»..., «Վասն երթալոյն բարեպաշտ... Հեթմոյ առ Բաթոյն»... *(գլխի վերջը՝ «և քսի մարդասիրին... ամէն» (տպ. 364),* «Վս թագաւորութեանն Լևոնի որ ի կողմանս յարևմտից» *(տպ. 154), սկիզբը նման չէ Կիրակոսի Պատմությանը, իսկ ապա «սա ընդ տիրելն իւրում իսկ և իսկ ընդարձակեաց»... բառացի ընդօրինակված է Կիրակոսի Պատմությունից. վերջանում է՝ «Եւ եղև թգրլ նր ի 646 թվկնին հայց և քսի փառք... ամէն»։* «Վս Լևոնի արքայի և վախճանի նորա», *(տպ. 187)* «Վսն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնին) *(տպ. 286)։ Թվարկածս գլուխներից մի քանիսի վերնագրերը չեն գրված։*

Ընդհանրապես այս ձեռագիրը սխալաշատ է, գլուխները խանգար են դասավորված, գրիչը հաճախ հարասում է Կիրակոսի բնագիրը, որով շատ է դըժվարացնում ձեռագրի և տպագրի բաղդատությունը։

28. ձ-ը Մոսկովյան տպագրի հիմքն է։

29. 30, 31—Ա. Բ. և Գ. Վենետիկյան ձեռագրերը։

Այս գրերով նշված են Վենետիկյան Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող երեք գրչագիր օրինակները, որոնց բաղդատությամբ Ղ. Ալիշանը պատրաստել և լույս է ընծայել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը 1865 թ. Վենետիկում։

«Արժան է ստտանօր յաւելուլ յիւրաւունս Կիրակոսի և զհանգամանս գաղափարաց գրոց պատմութեանն ի մեր ձեռս հասելոց, որք երեք միայն էին,— գրում է Ղ. Ալիշանը՝ բնութագրելով այդ ձեռագրերը,—և ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն, որպիսիք են առ մեզ օրինակքն Վարդանայ Պատմութեանն, այլ սոքա նօտրագիրք ԺԷ դարու, բազմասխալք և թերաքանք. վասն որոյ հարկ համարեցաք ուրեք թողուլ որպէս և էրն և ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինէր, և զթերի բանս յաւելուլ նօտրացի դրոշմելով, կամ ի փակագծի ամփոփելով զթերին՝ զոր առաք ի Դ օրինակէ. և է սա անսեթևեթ տպագիրն փոքրադիր յՈսկանայ տէր Գրիգորեան Յովհաննիսեանց. ընծայեալ ի լոյս յամի 1858 ի Մոսկուա առանց ինչ բնաւ ծանօթութեան զսկզբնագիրգրոցն. որով՝ թէպէտ և շազում ուրեք ընտիր քան զմերսն երևեցաւ նորա օրինակն, այլ ոչ կարացաք համօրէն վստահ լինել, ոչ գիտելով զչափ հաւատարմութեանն կամ զուղղագրութեան, զոր արժանն իցէ համարեալ վարել յիւրում տպագրին. վասն որոյ և ուրեք ի ստորև ի լուսանցս գրոցս նշանակեցաք զատ-

րաձայնութիւն սորա ի մերոցս, որպէս և զմերոց օրինակաց ի նորայոցն, կամ զսխալ սոցա. նշանակելով որպէս ի Վարդանայ պատմութեանն, ՕՕ, և խմանալով զամենայն օրինակսն, իսկ զմին և զերկուս՝ յանուանէ նշանակելով Ա կամ Բ կամ Գ Օ»։*

Վիեննայի ձեռագրերը. *նկարագրությունը համառոտակի քաղում ենք Հակ. վ. Տաշյանի՝ Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895 թ.։*

32. Ա.—№ 124 (հին թիվ 84)

Թերթ՝ *154։* Մեծություն *18,5×13։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *25—26։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Գրիգոր վարդապետ Կամախեցի։* Ժամանակ՝ *ՌԾԲ—1603։* Տեղ՝ *Բաբերդ։ Հիշատակագրություններ՝ 134ա, 135ա**, ավելի մանր 8ա, 76բ—77ա, 83բ, 122ա, 123ա, 129ա և այլն։*

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինքս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ»:

«Թղ. 8բ (Բ) «Համառօտ Պատմութիւն և ցոյց անուանց ի սրբոյն Գրիգորի, և որք յետ նորա յաջորդեցին»։

Ա. մասն Պատմության Հայոց մինչև ՈՋԹ թուականը. վերջ՝ թղ. 59ա (տպ. էջ 6—73—իմա՛ Վենետ. հրատ.)։

Ձեռագրին մեջ այս մասն «Բ» հատվածաթիվը կկրէ, բայց թղ. 46բ կսկսի «Գ» և «Է» «Գիր»... ի թուին ՌԺԴ։։ Բանիւք... վերջ 56բ»։

«Թղ. 59ա։ Մանր հատվածք կամ Բ մասն Պատմության։ «Դ. (տպ. Ա) Վասն թագաւորութեան Լևոնի մինչև վերջ՝ հատածք կամ գլուխք Դ—ԿԵ։ Վերջինն է «Վասն մեծ պատերազմին...», որ կավարտի՝ թղ. 134 (ճշտիվ ըստ տպագրին էջ 74—234» (Վենետ.)։

Ձեռագիրը շատ տարբերություններ ունի տպագրից (իմա Վենետ.) նաև ընթերցվածոց մեջ։ Գլխակարգությունը տարբեր է տպագրից։

«Սերմունք (փխ *Սահմանք) կանոնականք»։*

33. Բ.—№ 328 (հին թիվ 106 Ա)

Թերթ՝ *այժմ 48։* Մեծություն՝ *17×11,5։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *չունի։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *31։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *անհայտ։* Ժամանակ՝ *18-րդ դ. վերջ կամ 19-րդ դ. սկիզբ։* Տեղ՝ *անհայտ։* Հիշատակագրություն՝ *չկա։*

Բովանդակություն: *Կիրակոսի Պատմությունն ունի հավ. խորագիրը՝* «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսէ ընտրեալ վարդապետէ ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ»:

Առաջաբանի վերջը՝ «Այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմայ անուն Կիրակոսի ընդ նմին և մեղսամած Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պտուտիկոսի»—«որ նոյն է № 124 ձեռագրի հիշատակարանի հետ, ուստի թ. 124 օրինակած ըլլալու է այս»։

Թերթ 3ա կսկսի բուն Պատմությունը՝ «Համառօտ Պատմութիւն... որ յետ նորա յաջորդեցին»:

---

* *Վենետիկյան տպագր. Յառաջաբան, էջ Է—Ը։*

** *Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ցուցակ։*

Թերթ 41ա Բ բաժին Պատմ. «Վասն թագաւորութեան Լևոնի», *և այլն, սակայն վերջը թերի։*

Թերթ 47բ կսկսի «Վասն կաթողիկոսին Աղուանից» և այլն, որ նույն բաժնին Դ. հատածն է, վերջը պակաս» մինչև մեր տպ. էջ 182₁₁. շարունակությունը չկա։

34. Գ.—«№ 5 օրինակված 1601-ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը։ Կիրակոսի Պատմության ճշգրիտ հրատարակման համար շատ կարևոր են այս երկու ձեռագիրները (խմա՛ և № 124,—Կ. Մ.-Օ), մանավանդ վերջինը։ Ասիկա առանձին ուշադրության արժանի է և ունի ինչ-ինչ կետերու մեջ կարևոր խոտորումներ և այն նույն իսկ գլխակարգության մեջ։ Այսպես Կոստանդին կաթողիկոսի կանոնական հրամաններու և կոնդակին *մասը, որը տպագրին մեջ (վենետիկյան,—Կ. Մ.-Օ.) ԼԹ—ԽԱ գլուխները կկազմեն,* հոս զետեղված են Գանձակեցվույն պատմության սկիզբը *(թուղթ՝ 27ա—35բ)»**։

Երուսաղեմի ձեռագիրները

35. Ա.—№ 493

Թերթ՝ *229 (էջ 458)*։ Մեծություն՝ *23×17*։ Նյութ՝ *թուղթ*։ Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ*։ Գրություն՝ *միասյուն*։ Տող՝ *31*։ Գիր՝ *նոտրագիր*։ Գրիչ՝ *Եղիա քահանա*։ Ժամանակ՝ ՌՄԻԷ—ՌՄԻԹ—*1778—1780 թթ.*։ Տեղ՝ *Զմիւռնիա*։

Բովանդակություն: *Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի (հատվածներ); Թովմա Մեծոփեցի։*

Կիրակոսի Պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց, ասացեալ Կիրակոսի մեծ և ընտրեալ վարդապետի ի մեծանոչակ սբ ուխտն Գետկայ»:

Սկիզբն՝ «Որ ի բնութեան մարդկան յայտնի հաստատեալ է... էջ 92 «Ով եղբայր, զի է թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն Բերքային չկայր։ Ապա թէ զօրինակն գտնուս, զպակասն լցուցես»։

Ով պատուական հարք և եղբարք իմ. զի զօրինակն պակաս էր. միք թողաք, եթէ առ ում գտանիցի, նա լցուցէ զսորա պակասն»... ինը թերթ դատարկ, առանց էջահամարի։

«Վասն կանոնական հրամանացն կաթողիկոսին հայոց», «Թուղթ» և «Սերմունք (փխ *Սահմանք)* կանոնականք» *նախորդում են Պատմության՝ թերթ 1—14***։

36. Բ.—№ 819, ԺԷ դար

Բովանդակություն: *Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի, «Յաղագս կենդանակերպից յԱռաքել վարդապետէ» և այլ նյութեր****։

Փարիզի ձեռագիրները****։

---

* Հ. Ոսկյան, *Հովհաննես Վանական և յուր գպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 109։*

** *Նորայր եպ. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սբ. Հակոբեանց։ Չորրորդ հատոր, Երուսաղեմ, 1956։*

*** *Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան — Մագիստրոս. Ձեռագիրների ցուցակ, անտիպ պահվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում։*

**** *Տվյալները քաղում ենք* Catalogue de manuscrits arméniens et georgiens de la Bibliotheque Nationale par Frédéric Macler, Paris, 1908.

37 Ա.—№ 226

Թերթ՝ 434։ Մեծություն՝ 15×19։ Նյութ՝ թուղթ։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Ed Dulaurier։ Ժամանակ՝ 1851 թ. մայիսի 17-ից—հունիսի 6։ Տեղ՝ Մոսկվա։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն։

Էդ. Դյուլորիեն ընդօրինակել է պրոֆ. Մկրտիչ Էմինի սեփական ձեռագրից. տե՛ս Պետ. Մատենադարանի №6550—ի ձեռագրի նկարագրությունը։

38. Գ.—№ 227։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն։

Էդ. Դյուլորիեն ընդօրինակել է 1851 թ. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում պահվող Գրիգոր Կամախեցու ձեռագրից, տ. Հ. Տաշյան, Ցուցակ, № 124 և մեր ըստ կարգի № 31։

39. Գ.—№ 228.

Թերթ՝ 158։ Գիր՝ նոտրագիր։ Նյութ՝ թուղթ։ Ժամանակ՝ 19-րդ դ.։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն։ Թերի-պակասում են՝ 12—15, 19—46, 48—63 գլուխները։

40. Գերման. Ազգային գրադարանի ձեռագիր (Deutsche National-Bibliothek, 52 Ms. or. Quart. 607)*:

Թերթ՝ 191։ Մեծություն՝ 14×10։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Գիր՝ նոտրագիր։ Տող՝ 25։ Գրիչ՝ Հարություն երեց Շամախեցի։ Ժամանակ՝ ՌՄԻԹ—1780 թ.։ Տեղ՝ Հաշտարխան։

Թերթ 1ա վրա՝ «Գիրք Պատմութեանց Կիրակոս սուրբ վարդապետի. օրինակեալ ի վայելս Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Շփօշբեգի որդի Յովսեփայ արքեպիսկոպոսի Ռուսաց երկրի հայոց ազգին»...

Պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս: Արարեալ Կիրակոսի [րնտրեալ] վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (1—176ա)։

Հացունեաց խաչի պատմութիւն, 176—189ա։

Պատմութիւն սուրբ խաչին ծիծեռն, 189—191։

41. Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի ձեռագիրը: Or. № 5260—№ 119**.

Թերթ՝ 182—էջ 364։ Նյութ՝ հաստ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 27։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Սարգիս։ Ժամանակ՝ ՌՃԺ—1661 թ.։ Հիշատակագրություն՝ թերթ 171բ։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմությունը։ 3—5 էջ «Ցանկ է Պատմութե գրիս արարեալ տն Կրկս կրդկսին հայոց, համառօտ բանին շրդել»։

Խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցետին աւուրն բեացեալ արարեալ կրկսի բնտրեալ վրդպտի մեծահռչկ ուխտին Գետկայ» (27—171բ)։

---

* Քաղում ենք Ն. Քարամյանի Veszeichniss d. armenischen Hss. d. Königl. Bibl zu Berlin, B. I. Berlin, 1888.

** Տվյալները քաղում ենք՝ A catalogue of the Armenian manuscripts in the British museum by Frederick Cornwallis Conybeare, London, 1913, և Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակից։

Պատմության վերջին հիշատակագրություն (171բ). «Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր ինչ ասս վարեցաւ զպատմութիւն թաթարին» և այլն (Համտ. ձեռ.-ներ՝ ii^{1}p, Երուս. № 493 և այլն)։

Պատմությանը նախորդում են՝ Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (Հավանորեն՝ թերթ 6—26)։

42. Կ. Պոլիս, առ Հ. քհ. Միրյան, № 11

Նոտրագիր, 18-րդ դար. բովանդակություն՝ Պատմութիւն Կիրակոսի Գանձակեցոյ*։

43. Լենինգրադ—Ասիական թանգարան. Ms. Arm. 61.

Թերթ՝ 100։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ թղթի։ Գիր՝ շղագիր։ Ժամանակ՝ 19-րդ դ.։

Բովանդակություն՝ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը։ Ընդօրինակված է Վենետիկի ձեռագրից (?) և բաղդատված մի երկրորդ չհիշված ձեռագրի հետ**։

44.—Լիմ Անապատ.—№ 377—Ե. Լալայանի Ցուցակ ձեռ. Վասպուրականի, № 1353։

Թերթ՝ 122։ Մեծություն՝ 11×8։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գիր՝ բոլորագիր։ Տող՝ 18։ Ժամանակ՝ ԺԶ—XVI դար։

Մի գլուխ Կիրակոս Գանձակեցուց***։

45. Պետ. Մատ. № 654 պահպանակ.

Թերթ՝ 2։ Մեծություն՝ 22×18։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ նոտրագիր։ Ժամանակ՝ ԺԸ—XVIII դար։

Բովանդակություն.—Պատմությունից մի հատված՝ «Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ», նաև նախորդ գլխի մի մասը։

46. Հովհ. Ջամուռճյանի ձեռագիրը

«Դյուլորիե կհիշե օրինակ մը, որ սեփականություն եղած է Հովհ. Ջամուռճյանի։ Ասկե ծագած ըլլալու է մեր (իմա՝ Վիեն. Մխիթ,—Կ. Մ.-Օ) թ. 328 ձեռագիրը»****, մինչդեռ ըստ Հ. Տաշյանի՝ «№ 124-է օրինակված ըլլալու է այս» (Համտ. աստ № 328-ը,—Կ. Մ.-Օ.)****։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության քննական բնագիրը շարված վերջացած էր, երբ Մատենադարանը ստացավ պոլսահայ բանասեր Թ. Ազատյանի գրական-գիտական ժառանգության և արխիվի հետ նաև մեր Պատմագրի երկի ևս մեկ ձեռագիրը։ Մատենադարանում դա գրանցված է 9809 համարի տակ։

Քանի որ մենք ներկայումս ի վիճակի չենք օգտագործելու նորագյուտ ձեռագրի տարբեր ընթերցանությունները, հարկ ենք համարում փոքր ինչ հանգամանորեն նկարագրելու այդ ձեռագիրը, որպեսզի ընթերցողը որոշ գաղափար կազմի նաև դրա մասին։

---

* Քաղել ենք Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակից։

** Նույն տեղից։

*** Նույն տեղից։

**** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 109։

***** Հ. Տաշյան, Ցուցակ, էջ 773։

47. Ձեռագիր № 9809։

Թերթ՝ 32։ Մեծություն՝ *28,6×20,3։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *լեգերինապատ ստվարաթուղթ։* Գրություն՝ *միասյուն։* Տող՝ *28։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ, ստացող՝ *չկա։* Տեղ՝ *չկա։* Վիճակ՝ *սկզբից և վերջից թափված թերթեր։* Սկզբնագրերը վերնագրերը՝ *կարմիր թանաքով։* Ժամանակ՝ *ԺԸ վերջ—ԺԹ սկիզբ։* Հիշատակարաններ՝ *չկա։*

Ձեռագրի պահպանված մասն սկսում է (ձեռ. էջ 13=տպ. 24₃) «...ծի թէոդոսի։ Իսկ արքայն պարսից շապուհ կացոյց»... վերջանում՝ (էջ 76=տպ. 165)՝ «ի կնութիւն կուզ սուլթանի և առին պատանդս ՚ի նմանէ ապա (ձեռագիրն ընդհատվում է)։

Նշենք մի երկու ընթերցված՝ տպագրից տարբեր տպ. էջ 24, ձեռ. վասպուրասիկի՝ փխ *Ասպուրակիսի, ՚որ էր որդի՝* փխ *զորդի. տպ էջ 24—25, չիք յանէլի ի գանձս քո՝ գիրք ումք հարիւր և ճառք երկոտասան հազար. էջ 25 ՚Եւ թգրն խոսրով թըրնց ամս Ե... և թագաւորեցուցանէ զվռամշապուհ», որից անմիջապէս հետո՝ իսկ սրն յօհան ոսկէբերան յուղն հարիւր գիրք զանձի և ճառս Բժ-ան ու Իսկ սրն սահակ ...կրգւ (փխ կարգաւք-կարգօք)... կանոնաւ (փխ կանոնական)։ էջ 150₉—₁₀ ՚և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն. և նա եդ զնա առ թագաւորն. և կոմս գնաց ի ճանապարհն իւր. և յետ ամացս ինչ առեալ տարան զսր գեղարդն ի սուրբ էջմիածին՝։ էջ 150₁₅ ծանր զօրօք՝, 151₁₆ Լօռի քըքի՝, 154₇* ՚վասն թագաւորութեան Լեռնի որ ի կողմանս արևմտից, թէ որպէս յառաջեաց բռնացաւ՝. *155₁₃ ՚Եւ տեսին ազգն տաճկաց զքաջութիւն նորա զօղային ի նմանէ և այսպէս բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն ՚(ձեռ. 72), և այլն։*

Ձունի «Գիր հաւատոյ»-ն։ Ընդհանուր առմամբ մոտ է stuvwԿ, *բայց ունի նաև ակնբախ տարբերություններ։*

Ձեռագիրը վարժ գրչի արգասիք չէ. չի փայլում գրագիտությամբ։

*Ճուրջ չորս տասնյակ ձեռագրերից հնագույն ընդօրինակությունը գալիս է ԺԶ դարի վերջին տասնամյակից (Պետ. Մատ. № 1518—*a *1594 թ., և № 1486—* b, *1597 թ.), այսինքն՝ ականավոր Պատմագրի մահվանից առնվազն երեք դար անց։*

Պատմության տպագիր բնագրի և ձեռագրերի բաղդատությունը կատարելիս՝ մենք ուշի ուշով և շատ մանրակրկիտ նշել ենք և քննության առել տպագրից տարբերվող բոլոր ընթերցվածները և եկել այն եզրակացության, որ մեզ ծանոթ ձեռագրերը հնարավոր է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ Մոսկովյան տպագրի խմբի—*Մ. խումբ և Վենետիկյան տպագրի խմբի—*Վ. խումբ։ *Ձեռագրերի ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է* Մ. խմբին *(դրանք են՝* a, b, c, d, e, f, g, h, i, i¹, j, k, l, m, n, o, p, q, *թերևս մի երկու ձեռագիր այլուր). ավելի փոքրաթիվ են* Վ. խմբինը *(*s, t, u *(?)* v, w *(?), Ա, Բ, Գ)։*

Այս խմբավորումով մենք չենք ուզում ասած լինել, որ յուրաքանչյուր խմբի մեջ մտնող ձեռագրերը պատճենահանում են մեկը մյուսին։ Իրականության մեջ այլպիսիները հազվադեպ են։ Նույնիսկ այն դեպքում, երբ հայտնի է, որ մի ձեռագիր ընդօրինակված է մի ուրիշ, մեզ ծանոթ ձեռագրից, մենք դարձյալ հանդիպում ենք առաջինից տարբեր ընթերցվածներ։ Տարբերությունն ընդհանրապես առաջ է գալիս հետևյալ պատճառներից.

ա. Գրիչը հաճախ մայր օրինակի սխալը սրբագրում է, կամ ընդհակառակը՝ հմտությունից զուրկ լինելով, ճիշտ գրությունը սխալ է արտագրում

(*Հմմտ. օրին.՝ մեր* h—№ *6550-ը, որ ընդօրինակված է* f—№ *3069-ից և վերջինիս սխալները սրբագրած)։*

բ. Ձեռագրի ընդօրինակությունը հաճախ կատարվում է թելադրության եղանակով՝ մեկը թելադրում է, մյուսը՝ գրում։ Այս դեպքում շատ բան բնականորեն կախումն ունի թելադրողի առոգանությունից և գրչի անհատական պատրաստությունից ու լսողական ընդունակությունից (հնչյունների բարբառային արտաբերություններ և այլն)։

գ. Մայր հանդիսացող ձեռագրի մեջ երբեմն մի ուրիշի ձեռքով կատարած սրբագրությունները գրիչը մեքենայաբար փոխանցում է իր ընդօրինակության մեջ, որով սկսում է տարբերվել իր «մայր» օրինակից և այսպես շարունակաբար։

Չնայած յուրաքանչյուր խմբի մեջ եղած մանր-մունր տարբերություններին, բնագրական տարբեր ընթերցվածներին, ամբողջությամբ մեր վերը հիշված խմբավորումը մնում է անխախտ։ Բերենք մի երկու օրինակ մեր այդ տեսակետը հիմնավորելու համար։

Կիրակոսի Պատմության խորագիրն է՝

Ըստ Ա. խմբի՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև ցյետին աւուրս (աւուրն) բևացեալ. արարեալ»... (*Այսպես ունին՝* a, b, c, d, e, f g, h, i, i[1], j, k, l, m, n, o, p, q u (*?*). *Լոնդ.* Or. № *5260—119—«մինչև ց[յ]ետին (հմմտ.* k) *աւուրն թևացեալ. արարեալ»... իսկ* u—№ *3518, «մինչև յետինս թւացեալ. արրլ»...)։*

Ըստ Վ. խմբի՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև յետին աւուրս թուացեալ (բըւացեալ, բւացեալ). ասացեալ»... (*ձեռ-ներ՝* s, t, u, v, *Ա. Բ. Գ.*)։

Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրերը՝ № *124 (նաև սրանից ընդօրինակած Փարիզի* № *227),* № *328 ունին* Մ. և Վ. խմբերից *տարբեր խորագիր, այն է՝* «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև յետինս բևացեալ. արարեալ»... *Ըստ Հ. Ոսկյանի, այս ձեռագրերը, ինչպես և մեզ անծանոթ* № *574-ը, նաև ընթերցվածներով տարբերվում են վերոհիշյալ խմբերից։ Թերևս այս ձեռագրերը և սրանցից ծագած այլ ձեռագրեր կազմում են մի երրո՞րդ խումբ։*

Ձեռագրերի հիմնական խմբերը բաժանվում են այլևայլ ենթախմբերի, որոնց այս կամ այն ընթերցվածը տարբերվում է նույն խմբի մյուս ձեռագրերի ընթերցվածից, օրինակ, b c d g j n o q t u wՎ *ունեն* վասնզիանեան, a e f h k m—վասնզիարեան (fh—վասնզիւրան) փխ *Մ—Թ,* iip[1] *և այլն*—վասնեան. *կամ* bcdgj—խոյերանացի, abdefghnouw—նետրապօլիտ (d *նետրապալիտ)* փխ *մետրապօլիտ,* abcdegjnoq *ազազանդեղոս,* abcdegijkmnoptuvՎ *անզառագիւղ և այլն։*

Ենթախմբերի ձեռագրերի մեջ կան այնպիսի փոքրիկ փնջեր, երբ մի երկու ձեռագիր՝ իրար շատ նման լինելով (հաճախ բառը կիսատ ընդօրինակված), տարբերվում են նույն ենթախմբի կամ խմբի մյուս ձեռագրերից, օրինակ՝ hijmp (*Մ—Թ, Վ*) *հիւրիոն,* bcd *հիւրւոն,* ii[1]jqp *հիւրոն,* ii[1]jop *հիրիոն,* egn *հիւրոն,* bcdegnoq *հիրոն, կամ* cd *կաղանկանտւացի, անմարմնականս* փխ *անմահականս, յաւնաւք, կարգաւք, արտաւսր (բայց սղօթիւքն), ի տարաւնոյ ի գեղջէն աշտիշատոյ, մանկտիւք,* c *և* d *մեջ բաց թողած տեղեր, օրինակ՝ էջ* 45_{14} *—46, 'հաղորդեցի .. (բաց է) եկեղեցեաւ', կամ՝ 'ուխ... ամուսնութե', կամ 'այլ ին...ական իրօք' և այլն։ Այս ձեռագրերին նման են նաև* eg

(օր.՝ արխաբազացուլ, պատօստատորին, գիորդեալ), fh (օր.՝ արխապագացուլ, պատուսաւորին, գեորգեալ), կամ $ii^{1}j$ էջ 67_{7-9} չիք 'առաւել սիրէր... որ նոցա առաջնորդք են', էջ 75_{11} չիք 'և յետ նորա տէր յովսէփ... 'սա էր յարագածոտանէ', էջ 80_{11-15} չիք՝ 'բարեպաշտօն... սատուձալ' և այլն։

Բերենք մի երկու օրինակ Վ-խմբից. stv էջ 6_{6} 'ազգիս Հայոց' փխ Հայոց աշխարհիս, էջ 7_{7-8} stuvw Կաղկանտուացի, stuvw ԱԲԳ էջ 10_{15} չիք 'զաթոռ նորա'. էջ 11 stv ԱԲԳ չիք 'և ամենայն... օրէնսդրութեամբ'. էջ 11_{9} աթոռ փխ պատիւ. էջ 30_{7-11} stv ԱԲԳ՝ 'աշակերտաց և անտի գնալ ի Վիրս՝ առնէ և նոցա գիրս՝ թողեալ և նոցա վարդապետս՝ դառնալ ինքն ի Հայս և գտեալ զմեծ Իսահակ (ԱԲԳ զմեծն Սահակ) թարգմանութեան պարապեալ'. էջ 23_{10} stv ԱԲԳ Մանուէլ և Մամիկոն փխ Մանուէլ Մամիկոնեան. էջ 116_{13} stv ԱԲԳ յիմարութեան փխ իմաստութեան և այլն։

Այսպես խմբավորվում են կամ փնչեր կազմում նաև մյուս ձեռագիրները։ Այդ խմբավորումները նշված են էջատակի ծանոթագրությունների մեջ։

Պատմության քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ մենք հիմք ենք ընդունել Մոսկովյան-Թիֆլիսյան տպագրությունը, ելնելով հետևյալից՝

ա. Մեզ մոտ ամենատարածված տպագիրն այս է։

բ. Ձեռագրերի մեծագույն մասը պատկանում է այս խմբին։

գ. Այս խմբի ընթերցվածներն ավելի բնափր են ու ավելի հնատիպ, ընդ որում ձեռագրերի մի մասը՝ հնագույնները և սրանցից ընդօրինակվածները, պահպանել են աւ փխ օ, եւ փխ իւ, եր, եին փխ էր, էին, երբեմն՝ այդ փխ այլ։ Գրության այս ձևերի առկայությունը ԺԳ—ԺԷ դդ. ընդօրինակություններում մեջ մեզ իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ ինքը՝ Կիրակոս Պատմագիրը հենց այսպես է գրել իր Պատմությունը, որ ԺԳ դ. դեռևս շատ տարածված է եղել ավանդական ուղղագրությունը։ Սրա ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ ինքը՝ պատմագիրն իր անունը Կիւրակոս է հեգում Պատմության Առաջաբանի մեջ։

Քննական բնագրի հիմք չդարձրինք Վենետիկյան տպագիրը հետևյալ պատճառներով.

ա. Ղ. Ալիշանը երբեմն «սրբագրել է» բնագրի այս կամ այն բառը, դարձվածքը՝ ելնելով ոչ թե ձեռագրական տվյալներից, այլ իր անուրանալի գրաբարագիտությունից («Հարկ համարեցաք... ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինել»)։

բ. Վենետիկյան տպագիրը հասկանալի պատճառներով ունի բազմաթիվ կրճատումներ, հապավումներ, մանավանդ այն հատվածներում, որտեղ խոսվում է Մահմեդի և մահմեդականության մասին, կամ քննադատվում է քաղկեդոնական դավանությունը (հարցական, բացականչական նշաններ) և այլն։

Քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ առաջնորդվել ենք «Պատմագիրք Հայոց»-ի խմբագրական մարմնի (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Կանայեանց) մշակած բնագրաբանական սկզբունքներով՝ բնափր ընթերցվածները զետեղել ենք բնագրի մեջ, իսկ տպագրինը և մյուս ձեռագրերինը համապատասխանորեն բերել էջատակ։

Հակառակ մեր սպասումներին Պատմության կազմածս բնագրի մեջ երևան չեկան նոր ընդարձակ հատվածներ և գլուխներ։ Պատմությունը վերջանում է «փոսիւք խորագունիւք», բառերով, այսինքն՝ անավարտ տպավորություն է թողնում։ Այդպես էլ հասկացել են մի շարք գրիչներ, մի քանի թերթ մաքուր թուղթ

են թողել և խնդրել, որ լավագույն օրինակի հանդիպողները լրացնեն կարծեցյալ բացը։

Պատմության քննական-համեմատական բնագրում վերականգնված են բազմաթիվ փոքրիկ հատվածներ, նախադասություններ, դարձվածքներ, անձնանուններ, որոնք առկա չեն տպագիրների մեջ, կամ մեկում կան, մյուսում չկան։ Այդպիսի սրբագրություններն ու լրացումները միշտ վերականգնում են նախնական բնագիրը, իմաստավորում իրական-պատմական միջադեպը, կամ տրամաբանական կապ հաստատում շարադրանքի մեջ։

Ճշտված են ականավոր մոնղոլագետ պրոֆ. Գ. Դ. Սանժեևի սիրալիր օգնությամբ նաև մոնղոլական բառերն ու տերմինները։

Տպագիրների ու ձեռագրերի բաղդատությունը կատարելիս՝ ինձ աշխատակցել է Պետ. Համալսարանի հայ հին գրականության ասպիրանտ ընկ. Վ. Գևորգյանը, որն ընթերցել է բաղդատվող ձեռագիրը և իր բարեխիղճ ու ջանադիր աշխատանքով նպաստել երևան բերելու կարևոր ընթերցվածը, ըստ այնմ և ընդհանուր գործի հաջողությանը։

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

Երևան, 1957 թ.

ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԵՎ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ՏԱՌԱՆԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՑԱՆԿ

1. Ձեռ. a № 1518 (1670), թվ. ՌԽԳ — 1594 — Ստեփաննոս
2. » b № 1486 (1703), թվ. ՌԽԶ — 1597 — Ղազար
3. » c № 6538 (Լազ. 84, թվ ՌԿԵ — 1616 — Հակոբ երեց
4. » d № 3519 (633), թվ. ՌՂԶ — 1647, — Խաչիկ Կաֆայեցի
5. » e № 1901 (1704), թվ. ՌՃԿԹ — 1720. — Թէոդոս
6. » f № 3069 (Գ. 240), թվ. ՌՃԻԱ — 1672, — մի քանի հոգի
7. » g № 2617 թվ. ԺԷ. դր. — անհայտ
8. » h № 6550 (Լազ. 200—Խալ. 246 Մկ. Էմինի սեփական). 1849 թ., — անհայտ
9. » i № 1768 (1705, կար. 1663), ԺԸ դ., Հովսեփ աբեղա Սարգիս
10. » i^1 № 1769 (1706). 1664 թ. Տփղիս, Հակոբ քահանա
11. » j № 5587 (898, 285), ՌԿԶ — 1617, Զաքիկ Պողոսի
12. » k № 4684 (Եղյանի), ՌՃԺԷ — 1668, Աբրահամ
13. » l № 2748 (1380), ՌՀԳ — 1624, տարբեր.
14. » m № 1482 (1611, կ 1619), ՌՃԻԵ - ՌՃԻԷ — 1676—78, Գրիգոր
15. » n № 2764 (242) ԺԷ դ., Իգնատիոս
16. » o № 9277, ՌՄԵ — 1756, Բաղդասար երեց
17. » p № 3071 (Գ. 244) Ռ և Ճ — 1651, ՌՃԶ — 1657, Զաքարե—Գրիգոր
18. » q 6575 (76), ԺԸ դ., անհայտ
19. » r № 2939 (1073), 1779—1782, 1796, Մարտիրոս
20. » s № 1899 (1697), ՌՃԻԵ — 1676, Տեր Պողոս
21. » t № 3158 (1013), ԺԷ—ԺԸ դդ., անհայտ
22. » u № 3518 (625), ԺԸ դ., անհայտ
23. » v № 8373 (354), ՌՀԴ – 1625—8, Հովհան դպիր, Գալուստ
24. » w № 4067, ԺԶ դ., անհայտ
25. » x № 2561 (Գ 633), ՌՃԺԳ — 1664, անհայտ
26. » y № 2646, ՌՄԺ — 1761, Ղունկիանոս
27. » z № 1781 (1749), 1756, Գրիգոր աբեղա
28. Մոսկովյան տպագրի հիմքը (անհայտ).
29. Ա }
30. Բ } Վենետիկ, ԺԷ դ.
31. Գ }
32. Վիեննա Մխ. № 124, 1603 թ., գրիչ — Գրիգոր Կամախեցի
33. » № 328, ԺԸ ԺԹ (հավանորեն № 124 ընդօրինակած)
34. » № 574, 1601 թ.
35. Երուսաղեմի ձեռ. № 493, 1778—1780 թ., Եղիա քահանա
36. Երուսաղեմի » № 819, ԺԷ դ.
37. Փարիզի » № 226, 1851 թ. Ed. Dulaurier
38. Փարիզի » № 227, 1851 թ. Ed. Dulaurier
39. Փարիզի » № 228, XIX դ.
40. Բեռլինի » № 52 Ms. or. Quart 607
41. Լոնդոնի » Or. № 5260—N 119, 1661 թ. Սարգիս
42. Կ.-Պոլսի » (Հ. Մկրյանի) № 11, XVIII դ.
43. Լենինգրադի » Ms. Arm. № 61, XIX դ.
44. Լիմանապատի » № 377, ըստ ԼՑՎ № 1353, XVI դ.
45. Պետ. Մատենդ. ձեռ. 654 (պահպանակ), XVIII դ.
46. Հովհ. Զամուռյանի
47. Պետ. Մատենդ. (Թ. Ազատյանի) № 9809, XVIII դ. վերջ.-XIX դ. սկիզբ.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմեց՝ Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԲՆԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մոսկվա, 1858 թ.

Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի: Ի Մոսկուա, ի տպարանի Արեւելեան Լեզուաց Ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1858

244 էջ (19 × 12.5 սմ.)։ Սկզբում կա «Ձեկուցումն»՝ հրատարակության առթիվ (չհամարակալված թերթ)։ Պատմության բնագիրը, որի մուտքն է կազմում «Յառաջաբան հեղինակին»-ը, գրավում է 1—240 էջերը։ Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 241—244։

Այս հրատարակությունը զուրկ է քննական բնույթից։ Հրատարակիչը չի խոսում նույնիսկ իր օգտագործած ձեռագրի մասին։ «Սոյն հրատարակութեան երրորդ գլուխը Ն. Շնորհալւոյ «Գիր հաւատոյ խոստովանութեանն» է, որ կը պակսի յաջորդ հրատարակութեան մէջ, ինչպէս այս հրատարակութեան մէջ ալ կը պակսին յաջորդին ԺԱ գլուխը և Յաւելուածը»[1] (Ա. Ղազիկյան)։

2. Վենետիկ, 1865 թ.

Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ: Վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեանց, 1865: (= Պատմագիրք Հայոց: Բ: Կիրակոս վ. Գանձակեցի):

Ժ + 265 էջ (22×14 սմ.)։ Սկզբում կա Ղ. Ալիշանի անստորագիր ընդարձակ «Յառաջաբան»-ը՝ հրատարակության առթիվ, էջ Ա — Ժ։ Պատմության բնագիրը, որ նախորդ հրատարակության «Յառաջաբան հեղինակին» բառերի փոխարեն կրում է «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս թուացեալ» խորագիրը, գրավում է 1—234 էջերը։ Որպես հավելված՝ «Միւս ևս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ» երկբայելի բնագիրը, էջ 237—243, որի հեղինակը հիշատակարանում իրեն անվանում է «Կիրակոս Պատմագիր»։ Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 245—247; և «Ցանկ անուանց», էջ 249—265։

«Յառաջաբան»-ում տեղեկություններ են տրվում տպագրության համար օգտագործված օրինակների մասին. «Արժան է աստանօր յաւելուլ յիրաւունս Կիրակոսի և զհանգամանս գաղափարաց գրոց պատմութեանն ի մեր ձեռս հա-

---

[1] *Հիշյալ հրատարակության մեջ չի պակասում ԺԱ գլուխը, այլ պարզապես ցանկից դուրս է մնացել։ Հ.Ս.Ա.։*

անլոց. որք երեք միայն էին, և ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն, որպիսիք էին առ մեզ օրինակքն Վարդանայ պատմութեանն, այլ սոքա նորագիրք ժէ դարու բազմասխալք և թերաբանք. վասն որոյ հարկ համարեցաք ուրեք թողուլ որպէս և էրն և ուրեք ուղղել զկայանն վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինել, և զթերի բառն յաւելուլ նոտրացի դրոշմելով, կամ ի փակագծի ամփոփելով զթերին՝ զոր առաք ի Դ օրինակէ. և է սա անսեթևեթ տպագիրն փոքրադիր յՈսկանայ Տէր Գրիգորեան (փխ Տէր Գէորգեան — Հ.Ս.Ա.) Յովհաննիսեանց, ընծայեալ ի լոյս յամի 1858 ի Մոսկուա առանց ինչ բնաւ ծանօթութեան զսկզբնագիր գրոցն. որով՝ թէպէտ և բազում ուրեք ընտիր քան զմերսն երևեցաւ նորա օրինակն, այլ ոչ կարացաք համօրէն վստահ լինել, ոչ գիտելով զչափ հաւատարմութեանն կամ զուղղագրութեան զոր արժանն իցէ համարեալ վարել յիւրում տպագրին. վասն որոյ և ուրեք ի ստորև ի լուսանցս գրոցս նշանակեցաք զտարաձայնութիւն սորա ի մերոցս, որպէս և զմերոց օրինակաց ի նորայոյն, կամ զսխալ սոցա» և այլն։

Սույն հրատարակության մասին հաղորդում՝ «Կիրակոս պատմիչ», Բազմավէպ, 1864, էջ 349—350։

3. Թիֆլիս, 1909 թ.

Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Թիֆլիս, Էլեքտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի, 1909: (= Ղուկասյան մատենադարան. Գ.):

IX + *1—2 + 17—420 էջ (20×13·5 սմ.), անկանոն համարակալմամբ։ Գրքի շապկի վրա տպագրության տարեթիվը «1910» է։ Արտատպված է 1858 թվականի Մոսկվայի հրատարակությունից։ Սկզբում կա «Ձեկուցումն առաջին հրատարակչի»՝ Ոսկան Հովհաննիսյանցի, էջ* I—II*։ Պատմության բնագիրը, սկսվելով «Յառաջաբան հեղինակին» խորագրով, գրավում է* III—IX *և 1—382 էջերը։ Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 383—386, և «Ցանկ յատուկ անուանց», էջ 387—420։*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Ակինյան, Հանդէս Ամսօրեայ, *1910, էջ 253—254։*

◊*Մամուլում 1899 թվականին տրված տեղեկությունների համաձայն, Կիր. Գանձակեցու Պատմության մի նոր հրատարակություն էր պատրաստում հայտնի բանասեր Նորայր Բյուզանդացին, ինչպես և, նրանից անկախաբար, Էջմիածնի միաբան Սահակ Տեր-Միքայելյանը* (Լումայ, *1899, գիրք Ա, էջ 292)։*

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամբողջական թարգմանություններ.

1. Histoire d'Arménie, par le vartabied Kiracos de Gantzac, *հանեյալ հրատարակության մեջ.* „Deux historiens arméniens... traduits par M. Brosset", 1-re livraison, Saint-Pétersbourg, 1870, p. 1—194.

Հրատարակության Հավելվածում (էջ 195—205) Բրոսեն տվել է Կիրակոսի պատմության 6 հատվածների լատիներեն թարգմանությունը՝ կատարված Պետերմանի կողմից, հատվածներ, որոնց 5-ը բաց է թողնված ֆրանսերեն վերոհիշյալ թարգմանության մեջ։ Թարգմանչի նախաբանը լույս է տեսել հաջորդ պրակում (2-e livraison, Saint-Pétersbourg, 1871, p. I—XXIV: „Notice sur Kirakos et sur Oukhtanès").

2. Киракос Гандзакеци. История [Армении]. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна. Отв. редактор проф. А. Г. Тер-Матевосян. (Для служебного пользования). Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку, 1946. (Академия наук Азербайджанской ССР. Институт истории им. А. Бакиханова).

1—302 էջ։ Թարգմանչի առաջաբանով և ծանոթագրություններով։

Քաղվածներ.

1. Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIII-e siècle, par M. Klaproth. *Nouveau Journal Asiatique*, t. XII, 1833, p. 273 - 289.

2. Extrait de Kirakos, auteur arménien du XIII-e siècle, relatif principalement au règne de Thamar et de ses successeurs, *հետևյալ հրատարակության մեջ.* M. Brosset, „Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.—C.", Saint-Pétersbourg, 1851, p. 412—437.

3. Les Mongols d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux par M. Ed. Dulaurier. Extrait de l'historien Guiragos. *Journal Asiatique*, 5-e série, t. XI, 1858, p. 192—255, 426—473 et 481—508. *Թարգմանչի նախաբանով։*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. «Կիրակոս պատմիչ և պարոն Տիւլորիէ», Երևակ, Կ. Պոլիս, 1859, հտ. Ե, էջ 358—365։

4. [Extraits de Guiragos de Kantzag] *հետևյալ հրատարակության մեջ.* Ed. Dulaurier, „Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique", Paris, Imprimerie Impériale, 1859, p. 205, 220, 229—230, 267—268, 280, 319—320, 326, 330—332, 334, 335—338 et 348—349.

5. Extrait de l'Histoire d'Arménie de Guiragos de Kantzag [traduit par Ed. Dulaurier], *հետևյալ հրատարակության մեջ.* „Recueil des historiens des Croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Documents arméniens", t. I, Paris, Imprimerie Impériale, 1869, p. 413—430. *Թարգմանչի նախաբանով։*

6. The journey of Haithon, king of Little Armenia, to Mongolia and Back, a. d 1254—1255, *հետևյալ հրատարակության մեջ.* Emil Bretschneider, „Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century", vol. I, London, 1910, p. 164—172.

7. Путешествие Армянского царя Гетума к Бату (Батыю) и к Мангу-Хану, в лето армянского счисления 703 и 704. *Сибирский Вестник*, С.-Петербург, 1822, часть 19, стр. 69—84. *Թարգմանիչն է* Д. Б. Аргутинский-Долгорукий.

8. Краткой обзор писателя XIII века Киракоса Гандзакеци о монголах (с переводом нескольких глав его Истории). *Русское Слово*, 1860, № 6, отд. II, стр. 108—124.

9. История монголов по армянским источникам. Выпуск второй, заключающий в себе извлечения из Истории Киракоса Гандзакеци. Перевод и объяснения К. П. Патканова. С.-Петербург, 1874. *Թարգմանչի նախաբանով։*

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

(Կիրակոս Գանձակեցու մասին)

1. *«Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», Երուսաղեմ, 1915, էջ 304։*

2. *«Դաւթի բանասիրի Բաղիշեցւոյ ծաղկաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց» և այլն, հետևյալ հրատարակության մեջ. Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ* XIII—XVIII *դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 344։*

3. *«Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառօտագրեալ ի սրբազնակատար կաթուղիկոսէն Աղուանից ի տէր Եսայեայ Հասան Ջալալեանց» և այլն, Շուշի, 1839, էջ 8։*

4. *«Զաքարեայ Սարկաւագի պատմագրութիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ 1870, էջ 55—56։ Հտ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 3, 6 և 11։*

5. *«Մաղաքիա Աբեղայի (իմա՛ Գրիգոր Ականցի, Հ.Ա.Ա.) պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց», Պետերբուրգ, 1870, էջ 12 և 52։— «Պատմութիւն Թաթարաց Վարդանայ պատմչի, հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց Թանգարանի Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1870, էջ 22։*

6. *«Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն ժամանակագրական», Պետերբուրգ, 1867, էջ 37։*

7. *«Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 146—147։ —«Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 192։*

8. *«Վարդան վ. պատմիչ առ Կիրակոս վ. պատմիչ ուսումնակից իւր», հետևյալ հրատարակության մեջ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 470—471։*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Ման.—*«Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 192—199։*

Աբրահամյան Ա. Գ.—*«Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունը և նրա արժեքը հայ մատենագրության համար»,* Էջմիածին *1946, № 11—12, էջ 39։*

Խոսում է Կիր. Գանձակեցու մասին՝ որպես Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության աղբյուրի։

Ալթունյան Գ.— *«Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ԺԳ. դարում», Վաղարշապատ, 1913, էջ 86—87։*

Ալիշան Ղև.— *«Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 106—108։*

Ակինյան Ն.— *«Մօրիկ կայսեր հօր խրատը»,* Հանդես Ամսօրեայ, *1930, էջ 364—366։*

Կիր. Գանձակեցու մի հատվածի մասին է, տպ. Վենետիկ 1865, էջ 23 (ըստ ներկա հրատարակության՝ էջ 49—50)։

Աճառյան Հր.— *«Մի քանի սրբագրութիւններ հայ մատենագիրներու մէջ»,* Արարատ, *1913, էջ 1145։*

Աճառյան Հր.— *«Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», Վիեննա, 1913, էջ 73—83։*

Նույնն է և հետևյալը.

Աճառյան Հր.— *«Հայերէն նոր բառեր Կիրակոս Գանձակեցւոյն մէջ (տպ. Վենետիկ, 1865)»*, Բազմավէպ, *1914, էջ 301—304։*

Աճառյան Հր.— *«Ձեռագրական սրբագրութիւններ հայ մատենագիրների մէջ» (ապակետիպ), Երևան, 1926, էջ 56—57։*

Աճառյան Հր.— *«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Բ, Երևան, 1944, էջ 625—626՝ § 39։*

Այտնյանց Գր.— *«Գայթակղիմ»*, Բազմավէպ, *1914, էջ 257—258։*

Առաքելյան Աշ.— *«Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (I դ. մ. թ. ա.—XIV դ.)», Երևան, 1959, էջ 470—472։*

Դուրյան Եղ.— *«Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 64—65։*

Դուրյան Եղ.— *«Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1933, էջ 237—238։*

Զամինյան Աբր.— *«Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 203—204։*

Զարբհանալյան Գար.— *«Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար.)», Բ տպ., Վենետիկ, 1897, 747—751։*

Թորոսյան Հ. (Thorossian H.)— „Histoire de la littérature arménienne, des origines jusqu'à nos jours“, Paris, 1951, p. 171.

Հակոբյան Վ. Ա. *(հրատ.)— «Մանր ժամանակագրություններ* XIII—XVIII *դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 291—292։*

Մատնացույց է արվում Կիր. Գանձակեցին՝ որպես աղբյուր Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության։

Ղազիկյան Արս.— *«Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 1293—1304։*

Մանանդյան Հ. Հ.— *«Հայաստանի պատմութիւնը թուրք-թաթարական արշաւանքների շրջանում» (վիմատիպ), Երևան, 1922, էջ 106։*

Մանանդյան Հ. Հ.— *«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հտ. Գ, Երևան, 1952, էջ 123—125 և այլն։*

Մելիքսեթ-Բեկ Լ. (მელიქსეთ-ბეგი ლ.)—„ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია (სახელმძღვანელო უმაღლესი სკოლისათვის)“, თბილისი, 1941.

[«Հայկական հին գրականության պատմություն», Թբիլիսի, 1941]։

Նազարյանց Ստ. (Назарянц Ст.)— „Беглый взгляд на историю гайканской литературы до конца XIII столетия“, Казань, 1844, стр. 45.

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.)— „Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur“, Leipzig, 1836, S. 189.

Շահնազարյանց Աս.—*«Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը», հետեւյալ հրատարակության մեջ. «Շողակաթ, Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու», Վաղարշապատ, 1913, էջ 68 և այլն։*

Ոսկյան Համ.— *«Կիրակոս Գանձակեցի»*, Հանդէս Ամսօրեայ, *1922, էջ 89—94 և 214—221։*

Նոյնն է և հետեւյալը.

Ոսկյան Համ.— *«Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը», Վիեննա, 1922, էջ 92—101՝ «Կիրակոս Գանձակեցի»:*

Չամչյան Միք.— *«Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 16: Նույնը՝ հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 210, 233, 236—239 և 271:*

Պատկանյան Ք.— *«Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակը»,* Փորձ, *Դ տարի, 1880, № 1, հավելված, էջ 26—27:*

Պողոսյան Սեր.— *«Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում,* IX—XIII *դարեր», Երևան, 1958, էջ 306—307: (= Հայ ժողովրդի պատմության 12 պրակով, ուսումնական ձեռնարկ Հայկ. ՍՍՌ բուհերի համար: [Պրակ 4]: Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1958):*

Ջանփոլադյան Հռ..— *«Մխիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը»,* Աշխատություններ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի, *հտ. Ա, Երևան, 1948, էջ 102, 105—106, 131 և այլն:*

Սարգսյան Գր. — *«Դիտողութիւններ 'Հայերէն նոր բառեր'—ուն»,* Բազմավեպ, *1927, էջ 43—46:*

Հր. Աճառյանի «Հայերէն նոր բառեր»-ի հրատարակության կապակցությամբ դիտողություն է անում Կիր. Գանձակեցու «սաղաւաթ» բառի մասին, էջ 45:

Սոմալյան Սուք. (Somal P. S.)— „Quadro della storia letteraria di Armenia", Venezia, 1829, p. 111.

Տեր-Մկրտչյան Կար.— *«Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 20—21 և այլն: Ստորագրված է՝ «Կարապետ եպիսկոպոս»:*

Փափազյան Վրթ.— *«Պատմութիւն հայոց գրականութեան (բանահիւսութեան պատմութիւն), սկզբից մինչև մեր օրերը», մասն Ա (սկզբից մինչև* XVII *դարը), Երևան, 1907, էջ 241:*

Փափազյան Վրթ.— *«Պատմութիւն հայոց գրականութեան (բանահիւսութեան պատմութիւն), սկզբից մինչև մեր օրերը», նոր տպ., Թիֆլիս, 1910, էջ 196—197:*

Քերեսթեճյան Պետր. (Bedros de Constantinople)— „Etude philologique et léxicographique", Londres, 1945, p. 269.

Կիր. Գանձակեցու «մայի» բառը համարում է մոնղոլերեն «մալ» (արջառ) բառից, իբրև «արջառի տուրք»:

(ԽՄԲԱԳԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)— Հայ ժողովրդի պատմություն: Առաջին մաս: Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար: Թույլատրված է Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության կողմից: Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 1958, էջ 258:

(ԽՄԲԱԳԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)— История Армянского народа. Часть первая. Под редакцией Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна. Ереван, Айпетрат, 1951, стр. 185. (Институт истории Академии наук Армянской ССР).

※ *Տե՛ս նաև Կիր. Գանձակեցու Պատմության բնագրի և թարգմանությունների հրատարակություններին առընթեր՝ հրատարակիչների և թարգմանիչների առաջաբանները:*

ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ
Ի ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԷ ՄԻՆՉԵՒ
ՑՅԵՏԻՆ ԱՒՈՒՐՍ ԹԵՒԱՑԵԱԼ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ Ի ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԷ ՄԻՆՉԵՒ ՑՅԵՏԻՆ ԱՒՈՒՐՍ ԹԵՒԱՑԵԱԼ. ԱՐԱՐԵԱԼ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ՄԵԾԱՀՌՉԱԿ ՈՒԽՏՆ ԳԵՏԿԱՑ

Կիրք, որ ի բնութեան մարդկան՝ յայս հաստատեալ է խնամօք յարարչէն՝ քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց և կամ ի հանդերձեալն լինելոց։

Իսկ այժմ ոչ է հնար այլազգ հասու լինել և իմանալ, բայց թէ բազում աշխատութեամբ և յերկար ջանիւ։

Իւծիլ և մաշել տաժանմամբ և յոյժ վաստակօք, զի թերևս գտցէ ինչ պիտանացու, ու կարողն իցէ լնուլ զփափագս ըղձից խնդրողին,

Վերնագիր

1—4 abcdefghijklmnopqstuvwՎ *համառօտ* (dj *համառաւտ*, g *համառ*, l *համառօտք*) *պատմութիւն* (stvՎ *պատմութիւնք*) *ժամանակաց ի սրբոյն* (d *ի սրբոյ*) *Գրիգորէ մինչև ցյետին* (dfstvw *յետին*, Վh *ի յետին*, u *յետինս* փխ *յետին աւուրս*) *աւուրս* (ijpq *աւուրն*, w *ժամանակիս*) *թևացեալ* (stu *թըւացեալ*, vՎ *թուացեալ*) *արարեալ* (Վ չիք *արարեալ...գետկայ*, stv *ասացեալ*) *Կիրակոսի* (bejqv *Կիւրակոսի*) *ընտրեալ* (stv *մեծ և ընտրեալ*) *վարդապետի* (stuvw *վրդպտի*) *ի մեծահռչակ ուխտն* (ijpq *մեծահռչակ ուխտին*, stv *ի մեծահռչակ սբ ուխտն*, u *ուխտէն*) *Գետկայ* (o *Գետարգել*) *Մ-Թ յառաջաբան հեղինակին*, փխ վերնագրի, l ունի՝ *յառաջաբան և նախադրութիւն պատմագրոց կիրակոսի վարդապետին*, h *Պատմութիւն ժամանակաց կիրակոս վարդապետի*։ Վերնագրից հետո a *ունի «օգնեա՛»*, f—*աւգնեա հոգիդ սբ*, tv—*«օգնեա յօ և զսկսեալս իմ զու կատարեա»*։ efg առորին լուսանցքում ունեն՝ *«հոգի սբ ած հզրտ զսկսեալն իմ հասս աւարտ»*։

5 t չիք *կիրք*, i *գիրք* փխ *կիրք*
5 u չիք *որ*, t *զոր*
5 cdj *ի բնութեանն*, bw *ի բնութենէ*, ghu *ի բնութիւն*
5 gno *այս*, st Վ *յայտնի* փխ *յայս*
5 dv *խնամաւք*
5–6 enotv *արարչէն*, su *արարչին*
6 m *լինիլ*
6 stuvՎ չիք *և*
6 bcdijnopqtwՎ չիք *ի*
6 l *ի հանդերձելոց*
6–7 l չիք *լինելոց*, stuvwՎ *լինելոյ*
8 ch *այժմ* փխ *այժմ*
8 i *յայժմ*
8 *Մ-Թ* a *հնարք*
8 n *այղ*
9 ḿ *յաշխատութեամբ*
9 stvՎ *կամ* փխ *և*
9 npu *երկար*
10 ahfl *իւծեալ*, cdipqj *բիւծիլ*, *բիւծել*, g *իւծիլ*, n *իւծել*, o *հիւծեալ*, t *եւծիլ*
10 i *մաշել*, l *մաշեալ*
10 h *տաժանմամբ յոյժ*
10 adlw *վաստակաւք*
11 o *պիտանացոյ*
11 *Մ-Թ* bdmpq *զփափագս*, o *զփափագ*, w *փափագս*
11 stv *փափագս* (Վ *փափագս*) *ինչ խնդրողին ըղձից*

Բազմաջան երկօք և ոչ վարկպարազի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց՝ ներքնոց և արտաքնոց։

Ակնարկելով և ազդեցութեամն Հոգւոյն, որ կարողն է իմաստնացուցանել զտգէտս և բանաւոր առնել զանբանս։

Կարող և ձեռնհաս զնա հաւատալ առանց երկմտութեան և թերութեան.

Որով և ամենայն ինչ ըստ կամաց նորա յօրինի և կազմի, երևոյթքն և աներևոյթքն։

Սրբապէս մտօք և անչարութեամբ մատուցանել զանձն վերին և ներքին աստուածայնոց բանից և գրոց պատմութեանց, որք կարող են հասուցանել զխնդրողն խնդրելոյն։

Քանզի և այս օրէնք են աստուածայինք, «Ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցեն, յազգ յայլ», որպէս մարգարէն Դաւիթ հրամայէ. զի յայս խրատէր մեծն ի մարգարէս Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի և ասէր. «Խոկասցիս ի սոսա ի տուէ և ի գիշերի ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել և ի յառնել»**։ Եւ այսոցիկ՝ որք յօժանդակ են և ձեռն տան, յոլովք են յաստուածայնոց արանց, որք կենդանի արձան թողին զգիրսն յետ*

* Հմմտ. Սաղմ. Հէ. 5, ** Յեսու. Ա. 8, Բ. Օրէնք Զ. 7, ԺԱ. 19.

1 cd *երկուք*, eo *երգօք*
1 tuvwԱԲԳ *անցո· ցանել*, (Վ *անցանել*)
1 ijp *ընդ պատմութիւնն*
2 t *ներքնոցն* փխ *ներքնոց և արտաքնոց*
2 vՎ *արտաքնոցն*
3 no *արկելով ակն*
3 fhno *ազդեցութեամբ*
3 bjls *հոգոյն*
4 tu ԱԳ *զբանս* փխ *զանբանս*
5—6 no *թերահաւատութեան*, u *երկբայութեան* փխ *թերութեան*
7 cdijq *ըստ կա...* (բնդհատված է մինչև '*որք կարող են*' հավանորեն կարմիր թանաքով գրելու համար)
7 o *ըստ կամաւ*
7 h չիք *յօրինի*· l *յաւրինի*, stv *օրինի*
7—8 estuvՎ *երևոյթքս*, w *երևոյթքս և աներևոյթսն*, o *երևոյթք և աներևոյթք*
9 h *սրբասեր*
9 l *մտաւք*
9 stuvwՎ *անաչառութեամբ*
9 b *մատու* փխ *մատուցանել*
10 no *աստուածայնոյ*, Վ *աստուածայնոցն*
10 Մ-Թ *գրոց և պատմութեանց*
10 i *որ* փխ *որք*
10 s *կարողք են*
10—11 dijt *հատուցանել*
11 d *զխնդրաւղն*, oq *զխնդրօղն*
12 c *այն*, j *այս է*
12 ad *աւրէնք*, stvՎ *օրէնք աստուածայինք են*
12 no *աստուածային*, w *աստուածայինս*
12 stvՎ *հարց*
12 h *հարանց և որդւոց*
12 adjo *որդոց*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ծանիցի*, ip *ծանիցէ*
13 Մ-Թ dvՎ *այլ*· n *այգ*
13 b *ասէ* փխ *հրամայէ*
13 cdgijnopq *այս*
14 pq *մեծն մարգարէն*
14 nostv *մովսէս մեծ մարգարէն*
14 afh *զորդիս*
14 ef *իգի*
14 tvՎ *խրատէր և ասէր*
14—15 no *խոկասցիս սոսա*, q *խոկասցի*
14—15 g չիք '*խոկասցիս... ի գիշերի*'
15 u *ի նոսա*
15 ps *ի նստիլ*
15 n *ի գնալն*, Վ *և ի գնալ*
15 enouw *ի ճանապարհի*
16 no *ի ննջելն և յառնելն*, bcdejpquw *ի ննջել և յառնել*, g *առնել*
16 e *յայսոցիկ*, s *այսոսիկ*, tvՎ *յայսոսիկ*, u *այնոցիկ*
16 bel *օժանդակ*, no *որքան օժանդակ են*, d *յաւժանդակ*
16 no *ի ձեռն տան*
17 gnostuՎ *աստուածայնոց*
17 i *արգա* փխ *արձան*, j *արծա*
17 no *զգիրս*
17 no չիք *յետ*

իւրեանց ամենայն ազգաց։ Որպէս մեծն Եւսեբիոս գերկուս գիրսն եթող՝ զՔրովնիկոնն, սկսեալ ի նախնոյն Ադամայ, զխժական անուանս նահապետացն, զոր գրեցին արտաքինքն՝ համեմատելով ընդ աստուածայնոց արանց պատմութիւնս, և բերեալ հասուցանէ մինչ ի գալուստն Քրիստոսի և այսր, զյոլովից ազգաց նահապետս և զթագաւորս. և զԵկեղեցւոյ պատմութիւնն, սկսեալ ի ծագմանէ արեգականն արդարութեան՝ զժամանակս թագաւորաց, և զառաքելոցն սրբոց քարոզութիւնս, և թէ ո՞ ի նոցանէ զինչ գործեաց, և յոր կողմն չոգաւ իւրաքանչիւր ոք, և կամ, թէ ո՞րպէս վկայեցին. և զեպիսկոպոսաց սրբոց, և զերևելի արանց զգործ և զքաջութիւն. և բերեալ հասուցանէ մինչև յաւուրս Կոստանդիանոսի բարեպաշտի և անդ դադարի։ Եւ ապա մեծիմաստն Սոկրատէս կորովակի բանիւք՝ սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Հռոմայ հայրապետէն և ի Կոստանդիանոսէ մեծէ, անտի մինչև յաւուրս Թէոդոսի փոքու, զարարս և զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց և զեպիսկոպոսաց, և զառաքինեաց և զվատթարաց, զժողովելոց բազմաց եղելոց՝ պիտանեաց և խոտանաց, ընդարձակ և յաճախ պատմութեամբ աւարտէ։

1 Մ-ԹՎ յամենայն
1 cdiq ամենայն ազգաց, որից հետո բաց տեղ է մնացել մինչև տող 4 'պատմութիւնս'
1 Մ-ԹՎ Եւսեբոս, a Եսեբւոս, b և սեբիոս
2 Մ-Թ զքրոնիկոնն, ajp զքրոնիկոմնն, b քրօնիկօնն, o զքրովնիականն
2 o անուանսն
3 h արտաքինք
3 h համառօտելով փխ համեմատելով
3 b ... այսոց փխ աստուածայնոց
3 t աստուածայնոցն
4 jp պատմութիւնսն
4 bmՎ մինչև
4—5 no մինչև ցՔրիստոսի (չիք ի գալուստն)
4—5 t չիք Քրիստոսի
5 bq զոյովից, ij զյոլովի, no յոլովից
5 ijp նահապետսն, l նահապետաց զթագաւորս, no նահապետաց, m զնահապետս
5 dhnot թագաւորս
5 bdl զեկեղեցոյ, h զեկեղեցեաց
6 gow պատմութիւն, stvՎ պատմութիւնս
6 g արդարութեանն
6—7 no ի ժամանակս
7 iՎ զառաքելոց
7 u սրբոցն
7 i չիք 'քարոզութիւնս...սրբոց'
7 Վ քարոզութիւն
7 a ոյ, որ յո
7—8 Մ-Թ ի սոցանէ
8 no ինչ
8 Մ-Թ կողմ
8 l չոգան
8 f չիք կամ
9 l զերևելիս, no երևելի
9 i չիք զգործ, u զործս
10—11 s հասուցանէ ի մեծն կոստանդիանոս բարեպաշտն, tuvw հասուցանէ մեծին Կոստանդիանոսի
10 w չիք մինչև
10 o ի օր փխ յաւուրս
10 Վ մեծին Կոստանդիանոսի
10—11 b բարեպաշտին
11 b չիք 'և անդ դադարի', egnostuv wՎ դադարէ
11—14 cdi բաց տեղ հետևյալի հմր 'և անդ դադարի... իւրաքանչիւր' q 'բարեպաշտի... թագաւորաց'
11 b մեծ իմաստնասէրն, g մեծիմաստ
11 o յոլովակի, Վ կորովի փխ կորովակի
12 u հռովմայ
12 b չիք Հռոմայ հայրապետէն
12 egjlnopstuvՎ հայրապետէ
13 bՎ չիք մեծէ, suvw մեծէ և
13 w մինչև ցաւուրս
13 no չիք յաւուրս
13 sՎ Թէոդոսու
13 sv զարարածս, Վ զարարածս
14 no և ի գործս
14 no առաքինեաց
15 a վատթարաց
15 h զժողովրդոց, t ժողովելոց
15 o բազմութեանց եղելոց
15 i պիտանաց
15 no զիտնականաց փխ պիտանեաց
15 adfhjklmstuvՎ խոտանեաց
15—16 afk ընդյարձակ
15—16 i ընդ յաճախ փխ ընդարձակ և յաճախ
15—16 m ընդ յաճախ և արձակ

Իսկ Հայոց ազգի պատմագիրք յոլովք ցուցին աշխատութիւն. որպէս սքանչելին և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի բարի հրեշտակ, որ եցոյց հրամանաւ մեծազօր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի և խոստովանողի Քրիստոսի, զգործս նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց, և զպատճառս լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս, գեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ աւարտէ։ Եւ զկնի նորա ամենահարուստն գիտութեամբ և մեծն իմաստութեամբ քան զյոլովս սուրբ այրն աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, որ զՀայոց պատմութիւնն շարագրեաց բազմահանճար և յոգնազրուատ բանիւք. համառօտ պատմութեամբ և ընդարձակ մտօք ի նախնի մարդոյն սկսեալ՝ զյոլովից ազանց իրս և զգործս և զարարս, բերեալ մինչև յաւուրս Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի և անտի մինչև ցկատարումն սրբոյն Սահակայ հայոց հայրապետի, և զողբսն ասացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ անդանօր դադարեցուցանէ։ Եւ յետ նորա սուրբն Եղիշէ, որ պատմէ զքաջութիւն Վարդանայ, թոռին սրբոյն Սահակայ, և զընկերաց նորա, որք յաւուրն Քրիստոսի զանձինս ի մահ եդին և

1 stvՎ ազգիս
1 m պատմութիւնք պատմագրաց
1 no լինին փխ ցուցին
1 stvՎ աշխատութիւնս
2 abcdegjnoq ագադանգեղոս
2 stuv զոր
2 adfh թարքմանի
3 Վ զոր
3 j զհրամանաւ
3 dl մեծազաւր
3 b արքաին
3 o տրդատայ արքային, t քաջ արքայ տրդատ
3 a զհանգամայնս
4 tu չիք և
4 vՎ խոստովանողին
4 b խոստովանող վկաին
4—5 cdiq բաց տեղ հով. հմր 'և խոստովանողի... սքանչելագործութեանց'
5 b չիք քրիստոսի
5 stvՎ զգործսն
5 s զարուեստից
5 sՎ զսքանչելագործութեանց
6 no պատճառս, tvՎ զպատճառ
6 stvՎ ազգիս հայոց փխ Հայոց աշխարհիս
7 svw պատմութեամբք
7 af ամենհարուստն, t ամենաարուեստն (sic)
8 bcdijpq չիք և մեծն իմաստութեամբ, m չիք և մեծն իմաստութեամբ քան զյոլովս, no մեծ իմաստութեամբ

8 k հայրն փխ այրն
8 kno չիք աստուծոյ
8 w Մովէս
8—9 bcdgj Խոյարենացի, iq Խորենացին
9 gՎ պատմութիւն
9—10 fh յոքնազրուատ
10 dl համառաւտ, vՎ և համառօտ
10 u չիք համառօտ պատմութեամբ
10 afklm ընդ յարձակ
10 dl մտաւք
11 i մարդւոյն, t մարդկան
11 ip զյոլով արանց փխ զյոլովից ազանց
11 ip զյարմարս փխ զարարս
12 bcd տրդատա
12 acdj անդի
13 d չիք հայոց
13 Վ հայրապետին
13 stvՎ զողբս
14 tvՎ աշխարհին
14 dl անդանաւր
14 b դադարեցուցանէր
14—16 cdiq բաց տեղ հով. հմր՝ 'Եւ յետ... Սահակայ'
15 o չիք որ
15—16 s զթոռին իսահակայ
16 n զընկերացն, tv ընկերաց
16 st նորին
16 b զանձինս իւրեանց
16 ip եառւն փխ եդին

պսակեցան ի Քրիստոսէ, և զարիական մահ սրբոց Յովսեփեանցն, և զկամաւ տալն զանձինս ի կապանս արքունի նախարարացն Հայոց վասն յուսոյն, որ ի Քրիստոս, և զհամբերող նահատակութիւն սրբոցն Խորենայ և Աբրահամու, զոր ստուգութեամբ ցուցանէ այրն սքանչելի։ Եւ ապա Ղազար Փարպեցի ճարտասան, սկսեալ յաւուրցն սրբոյն Սահակայ, զնոյն տն պատմէ։ Եւ զկնի նորա Փաւստոս Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս ընդ պարսիկս և ի նոցանէ ընդ մերս։ Եւ Հերակլն ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ։ Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան։ Եւ Խոսրով։ Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն, որ զոր ինչ գործեցին Մահմետ և աթոռակալք նորա ընդ աշխարհս ամենայն և առաւել ևս ընդ ազգս Հայոց։ Եւ Թովմայ վարդապետն, պատմագիր տանն Արծրունեաց։ Եւ Շապուհ Բագրատունի։ Եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց։ Եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից։ Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն վրաց ի հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի։ Եւ Ստեփաննոս վարդապետ մականուն Ասողիկ։ Եւ Արիստակէս վարդապետ, կոչեցեալն

1 vՎ *մահս*
1 abcdijl *յովսեփանցն*, stՎ *յովսեփեանց*
1 o *հռիփսիմեանցն* փխ *Յովսեփեանցն*
2 gu *կամաւ*, p *կամաւոր* փխ *զկամաւ*
2 wՎ *տալ*
3 l *զհամբերութիւն նահատակաց*
3 i *նահատակութեան*
3 st *սրբոց*, wՎ *սրբոյն*
4 d *աբրաամու*
4 stv *այրն աստուծոյ*, Վ *այրն աստուծոյ սքանչելի* փխ *այրն սքանչելի*
4—5 w *խազար* (sic)
5 o *աւուրցն*
5 cdijq *սահակայ սրբոյն*
5 o *իսահակայ*
5 i չիք *և զնոյն*
6 i *եւ զկնի նորա և զնոյն բիւզանդ*
6 Մ-Թ *փոստոս*, no *փոստ*, u *փոստոս և բուզանդ*, bew *փօստոս*, j *փաւստոս բիզանտ*, p չիք *Փաւստոս*
6 cdj *բիւզանտ*
6 aefgl *զեղեալ եղեալ*
6 l *պատմէ իրս*
7 l *ընդ մեր*, tuvwՎ *ի մերս*, փխ *ընդ մերս*
7—8 ow չիք '*Եւ Հերակլ... ասացեալ*'
7 Մ-ԹՎ *Հերակլ*
7 g *ի սեփիոսէ*
8 i *սքանչելիս*
8 stvՎ *առն սքանչելի*
8—9 cdiq չիք '*սքանչելի առն Կորեան։ Եւ Խոսրով*'
9 Մ-Թgikstv *պատմութիւն*
9 Մ-Թih *որ զինչ*, g *զի զոր ինչ*
9 c *մահմեդ*, v *մահմէտ*
10 bm *աթոռակալքն*
10 nou չիք *ևս*
10 bs *ընդ աշխարհս* փխ *ընդ ազգս*
11 acdjl *թովմա*, bemstuvwՎ *թումա*, *թումայ*, i *թովմաս*, g *թօմայ*
11 stuvwՎ *վարդապետ*
11 stuvwՎ չիք *պատմագիր*
11 w չիք *Եւ Շապուհ*
12 Մ-Թabcdgipqsv և միևնույն գրչագրի մեջ տարբեր ձևերով՝ *յովանէս*, *յովաննէս*, *յօհանէս*, *յոհան*, *յովան*, *յօհաննէս* և այլն։
12 abcdeilqsvw *կաթողիկոսն*, ghnoՎ *կաթուղիկոս*, *կաթուղիկոսն*
12—13 Մ-Թ *Կաղականդացի*, bno *կաղականտուացի*, cd *կաւզանկանտուացի*, jq *կաւզանկանտուացի*, i *մօսէս կօղանկատուացի*, p *կօղանկտուացի* (sic) stuvw *մօսէս կաղկանտվացի*, Վ *կաղկանդուացի*
13 Մ-Թ *Ուրհայի*, bipu *ուռհայեցի*, s *ուռհայոց*, m *ուռհայու*
14 i *զթըղվումն* փխ *զբաժանումն*
14 l չիք *հայոց*
14 Վ *վրաց և հայոց*
14 Մ-ԹՎ afht *կիւրոնի*, bcdegnoquw *կիրոնի*, ijp *կիրիոնի*
14 Մ-Թgijklmnopq *ստեփանոս*
14—15 stvՎ *ստեփաննոս մականուն ասողիկ վարդապետ*
15 Մ-ԹՎ *վարդապետն*, a *վարդապետս*
15 b *մականունն*, i *որ մականուն*
15 a *ասողիկ* փխ *ասողիկ*, i *ասողնիկ*
15 d *ռըստագէս*, Վ *րաստակէս*, Մ-Թ *Ռըստակէս*
15 t չիք '*Եւ Արիստակէս վարդապետ*'

Լաստիվերտցի։ Եւ Մատթէոս վանաց երէց Ուռհայեցի։ Եւ Սամուէլ քահանայ կաթուղիկէին Անւոյ։ Եւ ապա մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն անուանեալն Վանական։

Որոց փոյթ եղև սոցա իւրաքանչիւր սրբոցս՝ գրով թողուլ զյիշատակ բարի զկնի եկելոցս յօգուտ լսողացն և ի վարձատրութիւն նոցուն սրբոցն՝ անջինջ լինել յիշատակ մինչև յօրն Քրիստոսի։

Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի՛ ումեք յանդգնութիւն համարեսցի, այլ առաւել բարեաց նախանձու գործ. զի հարկանեն զմեզ միտք մեր՝ ոչ տալ լռութեան զայսպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք, զի ի գլուխ ելին ամենայն սրբոց մարգարէութիւնք, որք յառաջագոյն գուշակեցին վասն նեղութեանցս, որ հանդերձեալ էր լինել և առ մեզ գործովք կատարեցաւ. զոր և ասաց փրկիչն մեր և աստուած մեր Յիսուս Քրիստոս, թէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն՝ ի թագաւորութեան». և «Այն, ասէ, սկիզբն է երկանց»** յայտնութիւն որդւոյն կորստեան, զոր երկնչիմք՝ մի՞ գուցէ երևեսցի նա ի մերում աւուրս.*

* Մատթ. ԻԴ. 7, Մարկ. ԺԳ. 8.
** Մատթ. ԻԴ. 8, Մարկ. ԺԳ. 8.

1 abcdefijklmnopqstuvՎ *լաստիվերցի*
1 abcdfghstuv *մաթէոս*
1 Մ-Թ *Ուրհայեցի*, t *ուռհայի*, Վ *Ուռհացի*
1–2 Մ-Թ *քահանայն*
1–2 Վ *անուն քահանայ*
2 b *կաթողիկէին*
2 g *կաթուղիկոսին անոյ*
2 amuw *յանոյ*, bcdejq *անոյ*, fijklnopv *յանւոյ*
2 no *մեծիմաստն*, stv *մեծիմեծ* փխ *մեծիմաստ* Վ *մեծ*
2 stv *հանճարեղն վարդապետ*, Վ *հանճարեղ վարդապետ*
3 m չիք *անուանեալն*, no *անուանեալ*
4 cdiq բաց թեղ հով հմր *'որոց փոյթ եղև'*
4 j > *որոց փոյթ եղև գրել կարգաւ*
4 abcdjp *և սոցա*, t *նոցա* փխ *սոցա*
4 bcdegijloquw *յիշատակ*, mstvՎ *զյիշատակս, յիշատակս*
5 h *եղելոցս* փխ *եկելոցս*, Վ *եկելոց*
5 dl *յաւգուտ*
5 tvՎ *նոցին սրբոց*
6 stv *ի յիշատակ*
6 dl *յաւրն*, no *մինչև օրն*, ijpq *մինչև յաւուրն* Վ *մինչև ի յօրն*
7 bcdjpq *մեր*
7 u *մի՛ որ* փխ *մի՛ ումեք*
7 w չիք *մի ումեք յանդգնութիւն*
7 s *համարիցի*
7 n *այլ*
8 Վ *բարեացն*
8 abcefghklmwՎ *նախանձոյ*
9 dnopu *լռութիւն*
9 notՎ *այսպիսի*
9 i *աղէտս*
9 Վ *տարակուսանացն*
9 dl *ականջաւք*, o *ականջովք*
9 gip *մերօք*
10 dl *աչաւք*, svwՎ չիք *աչօք*
10 u *պատմութիւնքն* փխ *մարգարէութիւնք*
10 abcdgilopquՎ *որ* փխ *որք*
11 h *նեղութեանց*, tvՎ *նեղութեանցն*, l *եղելութեանցս* փխ *նեղութեանցս*
11 aejs *լինիլ*
12 u *և առաւել* փխ *և առ մեզ*
12 i *գործով*
12 s *կատարեցան*
12 bcdijp չիք *աստուած*
13 Վ *եթէ*
13 dgjnoq *ազգի*
14 g չիք *ի*
14 st չիք *ի թագաւորութեան*
14 uՎ *ի թագաւորութեան վերայ*
14—15 bdfghjl *որդոյն*, no *որդւոցն*
15 Մ-Թghiqu *որ*
15 q *նմա* փխ *նա*
15 l *ազգի* փխ *աւուրս*
15 no *յաւուրս*, stvՎ *ժամանակիս* փխ *աւուրս*

զի գործք ամենայն, որ գործին այժմ, զնոյն նշանակեն։ Սէր ցամաքեալ, և անգթութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ, և անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք և պատարագք լռեալք, և քահանայք անողորմ ի սուր անկեալք. կանայք և մանկունք գերեալք, և արք դառնամահք լեալք. զի՛ զոր գուշակեաց այրն աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ Թաթարն կոչի. զի զբազում ազգս և զազինս ջնջեաց սա, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք, եթէ տէր կամեսցի։

Բայց իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եգիտ տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երևելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի։ Իսկ մեր յայսմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանք ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք զօղեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի. բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ և զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայսմ աւուր, յորում ձեռնարկեցաք ի սմա,

1 cd 'գործք' բառի տեղը բաց, no զգործք փխ զի գործք
1 p զի ով ոք ամենայն որ գործեն
1 bcdqt գործեն. u ծագին փխ գործին
1 abcdefghiՎ զնոյն
1 nop նշանակին
1 p զի սէր
2 abcdeghstuv նուազեալ
2—3 Վ անհաւատութիւնք
3 djnoq պատարագ
3 Մ-Թ abcd և այլուր լռեալ
4 Մ-Թ il kl ի սուզ
4 Մ-Թ egij անկեալ, d անգեալ, stvՎ արկեալք, w արկեալ
4 bu գերեալ
4 no դառնամահ
5 Վ լեալ
6 ijpՎ յազգէն
7 no թաթար, u տաթարն
7 cdijqstuvՎ զի բազում
7 bՎ ազգ և ազինս, no ազգս և ազինս, stuv ազգ և ազինք (uv ազինս)
7 tvՎ զոր և
7 no իւրում
7—8 bcdeij տեղւոջն, l տեղոջ, stv տեղւոջ
8 l պատմեցից
8 cdi 'տէր' բառի տեղը բաց է։
9 al յիւրաքանչիւր
9 t չիք ոք
9 no առաջին
9 j յաշխատասիրացն, w աշխատասիրեացն
10 l հարկանելոյն
10 cdqi 'թագաւոր' բառի տեղը բաց է
10 Վ կամ փխ և կամ
10 b թագաւորութիւն փխ թագաւոր
10 cd 'նահապետ...' բառի տեղը բաց է
10—11 iq նահապետ քաղաքաց յայտնի փխ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի
10—11 jp ազգաց քաղաքաց յայտնի փխ ազգաց յայտնի
10—11 cd քաղաքաց փխ ազգաց
10—11 stwՎ ազգացն
11 stՎ մերս
11 abcdfghstՎ ամենայնէ, no այսմ ամենայնէ
11 cd թարուր
11—12 o չիք 'թափուր եղեալ... բարձեալ'
11—12 w չիք 'զի թագաւորութիւնն վաղ'
11—12 g թագաւորութիւն
12 b բարձեալ է, d բարձեա..., ip բարձաւ..., j բարձաւ
12 Մ-Թ jklqsv իշխանքն
13 acdfg երևել, i երևի ի, no երևելի
13 no երևեալ զօղեալք և թագեալք
13 dl զաւղեալք
13 abcfghijlovw թագուցեալք, tuՎ չիք և թաքուցեալք
14 dl յաւտար, h չիք յօտար, no օտար
14 abcfgl lmow մի յոյս փխ յոյս մի, cdijpq միւս, gnu մի ոյս փխ յոյս մի, stvՎ մերոյս փխ յոյս մի
14 u շնորհն, w շնորհք
14—15 no զխորհրդոյս շնորհ և զօրութիւն
15 cdi զխորհրդոյ, q խորհրդոյ, t զխորհուրդ
15 dl զաւրութիւն
15 gno այսմ
15 lsvՎ աւուրս

տօն է գալստեան ամենասուրբ Հոգւոյն ի վերնատունն ի դասս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշազարդեալ զմտաւ ընդ տիեզերս առաքեաց՝ կոչել զամենեսեան ուղղափառ աւետարանին ի կեանս անմահականս։ Եւ մեք ի նոյն Հոգի վստահ եղեալ, արկաք զանձինս յաշխատութիւն, որ ի վեր է քան զկար մեր։ Վասն որոյ աղաչեմք զկնի եկեալսդ ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուսմունք, և խնչել քթօք, և յօնօք պղպտել, այլ զիջանել եղբայրաբար և ձեզ թողուլ յիշատակ ապագայիցն, զի Քրիստոսի աշակերտացն ամենայն ինչ հաւանութեամբ է, որպէս ուսանիմք ի գրոց։ Այլ մեք բուռն հարցուք զիրէս, զոր սկսաք, և ցուցցուք նախ զանուանս աթոռակալացն սրբոյն Գրիգորի՝ ի նմանէ սկսեալ մինչև առ մեզ սուղ ինչ համառօտիւք. զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Աբիսողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի։*

Ա

Համառօտ պատմութիւն և ցոյց անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա

Ամենայն գովեստից արժանի և յիշատակաւ բարեաւ հռչակեալ հայրն մեր հոգևոր և ըստ աւետարանին ծնող սուրբն Գրիգորիոս՝ յետ լուսաւո-

* Բ Թագ. ԺԸ. 18.

1 dl *տաւն է*, stՎ *տօն էր*
1 ip չիք *ամենասուրբ*, s *ամենասրբոյ*
1 djl *հոգոյն*
1—2 stvՎ *առաքելոց*
2 djl *լեզուաւք*
2 l *հրաշազարդեաց*
2 Մ-Թ չիք *առաքեաց*
2 3 afh *ընդ տիեզերս առաքելոց կոչել*
3 no *զամենեսեանս*
3 m *ի կեանսն յանմահականս*
3 cdijpq *անմարմնականս* փխ *անմահականս*
4 stvՎ *հոգին*
4 el *վստահացեալ*, u *վստահացեալք*
4 ij բաց տեղ հով. ձմր՝ *'վստահ... յաշխատութիւն'*
4 stv *եղեալք*
4 stvՎ *յաշխատութիւնս*
4—5 u չիք *'որ ի վեր է... քան զկար մեր'*
5 b *աղաչեմ*
5 no *զկնի եկելոց*, t *զկնի եկեալքդ*
6 no *աշխատութիւնս*
6 s չիք *մեր*
6 g *ամուսնութիւնք*, os *անյուսմունք*, w *անուսմունս*
6 cdl *քթաւք*, n *թքօք*
6 a *աւնօք*, cdjl *յաւնաւք*, pstuvՎ *յունօք*, i *օնօք*
7 stՎ *ապագայից*
8 j *ուսանեմք*. n *յուսանիմք*
9 lno *ի սուրբ գրոց*
9 n *այղ* (այս ձեռագրում բազմիցս այղ)
9 l *սկսեցաք*
9 dstuvwՎ *ցուցաք*
10 bcdegijnq *աթոռակալաց*
10 n *սրբոյ*
10 cdjpq *գրիգորէ*
10 ijpq *ի սմանէ*
11 djl *համառաւտիւք*
11 t *արձան գերեզման*
12 tԱԳ *աբիսողոման արքին* Վ (Բ) *աբիսողոմ արքայի* փխ *Աբիսողոմեան քարին*
12 cdijpq *ամենայն* փխ *ի սմա*
13 Մ-ԹՎ մի շարք ՁՁ *կիրակոսի*
14 bdj *համառաւտ*
14 tv *պատմութիւնք*
14 b *անցք* փխ *ցոյցք*, fhou *ցոյց*, km *գրոյցք*
14 c *անուանանց*, d *անուանաց*, jpq *անուանցն*, stvՎ *անուան*, no *անուանք*
15 i չիք *որք*, jp *որ*
15 ip չիք *յաջորդեցին զաթոռ նորա*
15 Վ *առաջնորդեցին*, n *աջորդեցին*
15 ipstuvՎԱԳ չիք *զաթոռ նորա*
16 d *ամենագովեստից*
16 bs *արժանին*, p *արժանաւոր*
16 ip *յիշատակ*
16 p *բարեաց*
16 abcdehjmnoqstuvwՎ *հռչակեալն*, i *և հռչակեալ*
17 djln *ծնաւղ*, ճանախ *ծնօղ*
17 bc *սուրբ*

բելոյ նորա զՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ և ամենայն ուղղափառ կարգօք և օրէնսդրութեամբ, և ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսս աւելի քան զչորս հարիւր և երեսուն, գնալ եղև նմա և մեծի արքային Տրդատայ ի Հռոմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի, դնել ուխտս և դաշինս ի մէջ իւրեանց։ Եւ ընկալեալ մեծաւ պատուով սուրբն Կոստանդիանոս և մեծ հայրապետն աշխարհամուտ դրան՝ մեծարանս արարեալ սրբոյն Գրիգորի, որպէս խոստովանողի և առաքելաշնորհ վկայի Քրիստոսի, տան նմա պատիւ հայրապետութեան, որպէս աթոռակալին Պետրոսի. տան նմա և մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն, և զահեակ ձեռն Անդրէի առաքելոյ, և այլ ընծայս բազումս և յԵրուսաղէմ զԳողգոթայ՝ զտեղի խաչելութեանն Քրիստոսի, և զսուրբ Յակովբն, և տեղի մի պատարագի ի սնարս սուրբ Յարութեանն։ Ասեն՝ կախեաց կանթեղ մի սուրբն Գրիգոր ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի և խնդրեաց յաստուծոյ աղօթիւք առանց զգալի լուսոյ լուցանիլ ի սուրբ պասեքի տօնին, որ լինի մինչև ցայսօր նշանն։ Նոյնպէս և զմեծն Տրդատ մեծարեալ, որպէս վայել էր նորա քաջութեանն՝ արեամբն Քրիստոսի և հաւատովն, որ ի նա, դաշինս կռեալ, անքակ ունել զսէրն ի մէջ երկուց ազգացս յետ նոցա։

1 u չիք *զհայաստան*
1 g *աշխարհն*, u *զաշխարհս*
1 ijp *աստուածգիտութեամբն*
1—2 stvՎ չիք *'և ամենայն... օրէնսդրութեամբ'*
2 cdjln *կարգաւք*
2 a *աւրէնսդրութեամբ*, jn *աւրէնսդրութեամբ*, d *յաւրէնսդրութեամբ*
2 ghnwՎ *եպիսկոպոս*
2 i չիք *աւելի*
3 acdefghjqw *զչորք*, buՎ *զչորեք*
3 af *հարեւր*
3 stuvՎ *ընդ* փխ *և*
3 stuv *մեծ*
4 u *ի Հռովմ*
4 bno *նշխարացն*
4 djnt *պաւղոսի*
5 u *արքային* փխ *թագաւորին*
5 cdj *սրբոյն*, tv *սուրբ*
6 ip *ուխտ*
6 n *ի մէնջ*
7 no *սուրբ*, tՎ չիք *սուրբն*
7 no *սուրբ* փխ *մեծ*
7 d *հայրապետն սեղբեստրոս*
7 ij *յաշխարհամուտ*
7 i *դրանն*
7–8 cdijq *մեծարանաւ* փխ *մեծարանս*
9 no *վկային*
9 Մ-Թi *տայ*
9 stuvwՎ *աթոռ* փխ *պատիւ*
9–10Վ *աթոռակալի*
10 bcdegijqstuvwՎ չիք *նմա*, o *ի նմա* փխ *նմա*
10—11 q *ահեակ*
11 cdijmnopqstuvwՎ *առաքելոյն*
11 Մ-Թafijv *բազում*
11 u *բազումս թագաւորին տրդատայ և սուրբ հայրապետին գրիգորի*
11—12 stvՎ *յերուսաղէմ զտեղի խաչելութեանն քրիստոսի զգողգոթա*
11–12 a *զգողգողայ*, bcdstvՎ *զգողգոթա*
12 hmst *և զտեղի*, ip *ի տեղի*
12 bcdefghijknpstu *յակոբն*
12 n չիք *մի*
13 eh *յարութեան*
13 Վ *և ասեն*
13 abcdfgnw *և կանթեղն մի*
13 u *և կանթեղ մի կախեաց*
14 abcdfhnqՎ *սուրբ*
14 gno *աստուծոյ*
14—15 b *աղօթիւք յաստուծոյ*
15 cdjq *աղօթիւքն*
15 w *լուցանել*, no *վառիլ* փխ *լուցանիլ*
15 g *պասեք*
15 djl *տաւնին*
15 f *զոր*
16 djn *ցայսաւր*
16 u *նշանն այն ի պարծանս մեր*
16 b *մեծարեաց*
17 Մ-Թaf և այլուր *քաջութեան*
17 h *և արեամբն*
17 j *յիսուսի* փխ *քրիստոսի*
17—18 cdijpq *դաշին*
18 ijp *կապեալ*, no *եդեալ* փխ *կռեալ*
18 ij *և անքակ ունել*, m *ունիլ*, u *անքակտելի* փխ *անքակ ունել*
18 o *առնել* փխ *ունել*
18 i *երկուցս ազգացս*, o *յազգացս*, k չիք *ազգացս*

Եհարց Կոստանդիանոս զսուրբն Գրիգոր. «Ո՞րքան ուրախութիւն է առաջի հրեշտակաց ի գիւտ այսքան մոլորեալ ոչխարաց»։ Պատասխանի ետ. «Բազում յոյժ, բայց մի՛ ոչխար համարին ադամայինքս առ վերնոց բազմութիւն»։ Եւ կայսրն ասէ. «Եւ փրկեալքս մի՛ վերջասցուք հանդիսանալ ընդ նոսա եկաւորիլդ ձեր»։

Եւ հրամայեաց ամենայն քաղաքին խրախճանալ զենմամբ խաշանց։ Եւ հրեայքն և հեթանոսքն, որք մնացեալ էին յանհաւատութեան, լուանային յօրհնութեան աղէն, զի սուրբն Գրիգոր և Սեղբեստրոս աղ օրհնեցին։ Եւ ասէ սուրբն Գրիգոր ցհրեայսն. «Դուք զթլփատութիւնն անթլփատութիւն արարիք հակառակ օրինացն»։ Եւ ասէ. «Յանասնոցն, որք մատչին պատարագ աստուծոյ, կամ նուէր սրբոց, կամ յիշատակ ննջեցելոց, առանց օրհնութեան աղի, իբր զոհ հեթանոսաց է»։

Եւ ապա եկեալ յաշխարհս մեր՝ մեծաւ ցնծութեամբ և հոգևոր ուրախութեամբ, մեծապէս զարդարէին զաշխարհս մեր ամենայն քրիստոնէական կարգօք։ Եւ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց զսուրբ որդին իւր զԱրիստակէս՝ եպիսկոպոսապետ Հայոց, և Վրաց, և Աղուանից. և ինքն բուռն հարեալ զմիայնակեաց կարգաց, զի ամենայնիւ պսակեսցի՝ առա-

1 i ցսուրբն, q զսուրբ, stvՎ զմեծն փխ զսուրբն
1 u թէ որքան ուրախութիւն է յերկինս
1 o ուրախութեան փխ ուրախութիւն է
1 h չիք է
2 stvՎ ոչխարացն, u ոչխարացս
2—3 u պատասխանի տուեալ ասէ սբ գրիգոր, i և սուրբն գրիգոր պատասխանի ետ
3 stՎ չիք բազում
3 o մի ոչխար հաւատոց
3 u ադամայինքս ամենայն
3—4 o չիք 'համարին... և կայսրն ասէ'
4 h բազմութեան, stvՎ բազմութիւնս, u բազմութիւնն
4 n սոսց
4 w փրկեալք
5 aehijpquvwՎ յեկաւորիլդ, o ի փառաւորիլդ ձեր փխ եկաւորիլդ ձեր
6 abcdefghjkrw զենմամբք
7 stuvwՎ հրեայք և հեթանոսք
7 abcdefghjnop հեթանոսք
7 abcdefgjq որ փխ որք
7 s մնացեալք
7 no են փխ էին
7 aՎ յանհաւատութեանն, no յանհաւատութեամբ, g անհաւատութեան
8 dfjgktuv յաւրհնութեան, յահուէ, օրհնութեան
8 Վ չիք զի
8 j զսուրբն գրիգոր
8 i զսուրբն սեղբեստրոս
8 dfjknuv աւրհնեցին, տհնեցին
8—9 t չիք 'զի սուրբն... Եւ ասէ'
9 i չիք ասէ
9 j զսուրբն
9 abcdefghijmnopqst զթլփատութիւն
9 u չիք անթլփատութիւն
10 fh արարէք
10 dj աւրինացն
10 Մ-Թ անասունք, aikmoՎ անասնոց(ն), i յանասնոյ
10 Մ-Թpuw որ
11 Վ և կամ փխ կամ
11—12 djfktuv աւրհնութեան, տհուէ
12 o չիք զոհ, uv զզոհ
12 o զհեթանոսաց
13 gkn աշխարհս
13—14 stvՎ հոգևոր ցնծութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ
14 stvՎ յոգնապէս փխ մեծապէս
15 cdj կարգաւք
15—16 Մ-ԹՎ զորդին (Վ զորդի) իւր զսուրբն արիստակէս (uw զարիստակէս)
16 stv որստակէս
16 h եպիսկոպոս
17 abdefgquw զմիայնակեացական, Վstv զմիայնակեցութեան փխ զմիայնակեաց կարգաց

քելականաւն, և մարտիրոսականաւն, և հայրապետականաւն, և միայնաւորութեամբն, որ առաւել ընտանեցուցանէ զմարդն աստուծոյ՝ անզբաղապէս ընդ նմա խօսելով։ Եւ յորժամ եկն Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետև սուրբն Գրիգոր այլ ոչ ումեք երևեցաւ։ Կեցեալ ժամանակս յոլովս՝ հանգեաւ ի Քրիստոս, կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն։ Եւ գտեալ զնա հովուաց վախճանեալ, կարկառ քարի կուտեցին ի վերայ նորա։

Եւ յետոյ ազդեցութեամբ հոգւոյն եգիտ զնա ոմն Գառնիկ, այր ճգնաւոր և սուրբ, և տարեալ հանգուցին ի գիւղն Թորդան։ Եւ յաւուրս Զենոնի կայսեր տարան ի նշխարաց նորա և ի սրբոց Հռիփսիմեանցն ի Կոստանդնուպօլիս. և արարեալ տապան արծաթի՝ եդին ի նմա զնշխարս սրբոցն. գրելով զիւրաքանչիւր անուանս ի վերայ, եդին ի մարմարեայ տապանի և կնքեցին մատանեաւ։ Եկաց ժամանակս յոլովս անյայտ ոչ գիտելով՝ ոյր ուրուք է, բայց զայս միայն, թէ սրբոց է։

1 nopvՎ *առաքելականաւ*, h *առաքելական*
1 h *մարտիրոսական*, stuvwՎ չիք *և մարտիրոսականաւն և*
1 h *հայրապետական*, pstvՎ *հայրապետականաւ*
1–2 stvՎ *միայնաւորականաւ* փխ *միայնաւորութեամբն*
2 tՎ չիք *որ*
2 Վ *առաւել* փխ *որ առաւել*
2 afghjquw *ընտանացուցանէ*, bcd *ընդանացուցանէ*, Վ *ընտանեցուցանէր*
2–3 ip չիք *'ընտանեցուցանէ...անզբաղապէս'*
2 g *մարդն*
3 stvՎ չիք *'ընդ նմա խօսելով'*
3 dj *խաւսելով*
3 *Մ-Թ* և այլուր՝ *Արստակէս*, d *Արստագէս*
3 vՎ *ի ժողովն* փխ *ի ժողովոյն*
3 aefghjmqtuvwՎ *Նիկիայ*, bd *Նիկիա*
4 no *երևեցաւ ումեք*
5 o *և հանգեաւ*
5 efgho *զհայրապետութիւն*
6 o չիք *զնա*
6 b *հովաց*, d *հուվաց*, stvՎ *հովուացն*
6 c *վաղճանեալ*, d *վաղխճանեալ* *
6 stv *կառկառ*
8 *Մ-Թ ազդեցութեամբն աստուծոյ*
8–9 abcefghijmnpqu *հոգւոյն*, (dfh *հոգոյն*), ostvՎ *սուրբ հոգւոյն*
8 stvՎ չիք *եգիտ զնա*
8 *Մ-Թ*pq *գառնիկ ոմն*
8 *Մ-Թ* չիք *այր*
9 *Մ-Թ* չիք *և*

* Հետագայում այս բնույթի այլ ընթերցվածները մեջը ընդ մեջը են նշվելու:

9 i *հանգուցանէ*, m *հանգոյց*
9 adjw *ի գեւղն*, bg *ի գեաւղն*, *Մ-Թ*h *ի գեօղն*
9 Վ չիք *գիւղն*
9 b *Թօրթան*, noq *Թորթան*, cdq *'Թորդան'ի* տեղը բաց է
10 stvՎ *կայսերն*
10 g *նշխարացն*
10 ij *եղև խնդիր նշխարաց նորա*
10–11 cd *կայս...խարացն նր...մեանց*,* b *խնդիր արարեալ նշխարացն նորա և սրբոց հռիփսիմեանցն և տարեալ ի կոստանդինուպօլիս*, q *տարան ի նշխարացն նորա... ի մեանցն*
10 bho *և սրբոց*, i չիք *և ի սրբոց Հռիփսիմեանցն*, n *և սուրբ*, uvՎ *ի սրբոյն*
10 w *հռիփսիմեանսն*, i *...իմեանց*
10–11 abcegintuvwՎ *ի կոստանդինուպօլիս*, dj *ի կոստանդինուպաւլիս*
11 afh *զտապանն*
11 ip *զնշխար*
12 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *սրբոյն*, o *սրբոյն գրիգորի և հռիփսիմեանց*
12 gm *իւրաքանչեւր*, o *զգիրս իւրաքանչիւր* փխ *գրելով զիւրաքանչիւր*
12 stuvwՎ *զանուանս*
12 stvՎ *և եդին ի վերայ*
12 do *մարմարոնեայ*
13 cdefghijmnoՎ *և եկաց*
13 o *անյայտ*
14 g *ուրիւք է*, stuvwՎ *ուրեք է*

* Այստեղ և այլուր բազմակետերով (...) նշված են անընթեռնելի և կիսատ բառերը:

Իսկ յաւուրս Վասլի կայսեր և Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի, յայտնի եղև այսպէս. Պատանի մի ըմբռնեալ յոգւոյ չարէ, մինչդեռ յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ, ուր կային նշխարք սրբոցն, վերացուցեալ դիւին զպատանին՝ ընկէց ի վերայ տապանի սրբոցն, աղաղակէր և ասէր. «Սուրբդ Գրիգորիոս՝ լուսաւորիչ Հայոց, մի՛ տանջեր զիս. և դու, տիկին Հռիփսիմէ, եկիր տանջել զիս. և դու, Գայիանէ, տանջես զիս»։ Եւ զայս աղաղակէր ի բազում ժամանակս։

Եւ զայս լուեալ բազմութեանն՝ ազդեցուցին թագաւորին։ Եւ հրամայեաց բանալ զտապանն։ Եւ իբրև բացին, լոյս սաստիկ փայլատակեաց ի նշխարաց սրբոցն։ Եւ հրամայեաց կայսրն զմարմարեայ տապանն պատել ոսկւով և գրել զանուանս սրբոցն ի վերայ, զի ամենայն ոք գիտասցէ, թէ ո՛յր է տապանն։ Զայս ամենայն եկեալ ներքինի մի կայսեր, պատմեաց թագաւորին Աշոտոյ. և նորա լուեալ՝ ետ փառս աստուծոյ, և կարգեցին զօրն զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցերորդ շաբաթու աղուհացիցն շաբաթ օրն կատարի մինչև ցայժմ։

Իսկ սուրբն Արիստակէս բարւոք հովուէր զհօտն, որ հաւատացու նմա, և յանդիմանէր անաչառութեամբ զոչ եկեալսն յուղղութիւն։ Վասն որոյ Արքեղայոս ոմն, որ էր վերակացու կարգեալ Չորրորդն կոչեցեալ

1 g *աւուրս*
1 t *կայսերն*
1 cd *աշոտո*, ostuvw *աշոտ*, Վ *Աշոտի*
1 duw *բագրատունո*
2 eg *ըմբռնել*
2 f *յոգոյ*, d *յոգո*
2 ijp չիք *չարէ*
3 dj *յաղաւթս*, n *աղօթս էր*, o *աղօթէր*
3 i *յեկեղեցւոջն*
3 no *որ կայր*
3 stvՎ *սրբոց*
4 o *և ընկէց*
4 stvՎ չիք *տապանի*
4 t *սրբոյն*
5 cdhijpq *սուրբ*
5 ipstvՎ *գրիգոր*
5 b *լուսաւորիչդ*
6 ip չիք *'և դու, Գայիանէ, տանջես զիս'*
6 a *տանջեսցիս*, *Մ-Թ* *տանջեսցես*
7 h չիք *ի*, v *ի բազումս*
7 bcdegijqtuvwՎ *ժամս*
8 Վ *և լուեալ զայս*
8 e *բազմութեան*, g *բազմաց*
8 *Մ-Թ* *ազդ արարին*, mostvՎ *ազդեցին*.
9 *Մ-Թ* *փայլատակէր*, abcdijpq *փայլատակեալ*
10 Վ *սրբոց*
10 sՎ *զմարմարինեայ*, tv *զմարմնայ*, փխ *զմարմարեայ*
10—11 ae *պատեալ*
10-11 Վ *ոսկւով պատել*
11 bcdfj *ոսկով*
11 *Մ-Թ* abcd *զանունս* (*զանուն*)
12 n *որոյ է*, o *որոյ են*
12 g *կայսերն*, stvՎ չիք *կայսեր*
13 d *աշոտո*, stuvw *աշոտայ*, Վ *Աշոտի*.
13 cejpq *փառս ետ*, i *փառս եդ* (sic), o *ետ ի փառս*
14 dj *զաւրն*
14 u *այն*
14 bn չիք *որ ի*, jmp չիք *որ*
14 o *ի վեցերորդում*
14 no *շաբաթուն*
14 bfgh *աղուհացից*
15 bcegjnw *շաբաթն*
15 *Մ-Թ* *աւուրն*, f *աւրն*, j *աւր*, n *օր*.
15 mnopq *որ կատարի*
15 nopqstvՎ *ցայսօր* փխ *ցայժմ*
16 cd *արիստագէս*, stv *ոստակէս*
16 ceos *բարւօք*, ip *բարուոք*
16 b *հովէր*
16 djn *զհաւտն*, o *զհօտան*
16 i *յոր*
16 e *հօտացու*
17 i չիք *նմա*, p *նա* փխ *նմա*
17 i *նաև* փխ *և*
17 a *յուղղութիւնն*, gno *ուղղութիւն*, m *յուղղափառութիւն* փխ *յուղղութիւն*
17—18 h *վասն այսորիկ*
18 t *արգեղայ* փխ *Արքեղայոս*.

Հայոց, յանդիմանեալ ի նմանէ վասն չար գործոց իւրոց, պատահեալ նմա ի Ծոփաց գաւառին, սպան զնա և ինքն երկուցեալ յարքայէն Տրդատայ՝ գնաց փախստական ի Տարսոն Կիլիկեցւոց։ Զեօթն ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւն՝ մարտիրոսական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս։

Եւ կացոյց փոխանակ նորա յաթոռ հայրապետութեան Տրդատ արքայ զերէց որդի սրբոյն Գրիգորի՝ զմեծն Վրթանէս, զեղբայր սրբոյն Արիստակիսի։ Եւ ինքն սիրեաց զվարս միայնակեցութեան, որպէս զսուրբն Գրիգոր։ Այնուհետև ընդ ժամանակս ժամանակս անյայտ լինէր ի զօրաց իւրոց, քառասնօրեայ ժամանակս ձգեալ պահօք և աղօթիւք։ Եւ երբեմն զօրացն նորա՝ աղաչէին զնա ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ նա ոչ հաւանէր՝ ասելով տիրանենգս զնոսա և առ աչս մարդկան ունել զաստուածպաշտութիւնն։ Եւ նոքա երդմունս արարեալ և մուրհակս կնքեալ, սրբութեամբ ունել զքրիստոնէութիւնն և միամտութեամբ ծառայել նմա։ Եւ նորա հաւանեալ կամաց նոցա, դառնայ յաթոռն իւր և ամենայն կարգաց առաքինութեան ինքն լինէր օրինակ։

1 g յանդիմանել, n անդիմանեալ
1 g չարագործաց, h չարագործութեանց
1 a իւրոց
1 n պահեալ փխ պատահեալ
1 i չիք նմա
2 g ի ծառայից փխ ի Ծոփաց
2 gis և եսպան, p էսպան
2 cdgjo արքայէն
2 o չիք Տրդատայ
2 stv ի (v չիք ի) տրդատայ արքայէ
3 bdegjpquw կիւլիկեցւոց, fino կիլիկեցոց
3 bhuw զեւթն, cd եւթն
3—4 befo զեպիսկոպոսապետութիւնն, g զեպիսկոպոսապետութիւն հայոց, cdmn զեպիսկոպոսութիւնն
4 jpstvՎ ի քրիստոս
5 cdijpq և կացուցին
5 tuvwՎ չիք նորա
5 no աթոռ
5 bcdno հայրապետութեանն, g հայրապետին, Վ ի հայրապետութեան աթոռ
5—6 st արքայն տրդատ
5—6 Վ արքայն
6 Մ-Թ և այլ ՁՁ որդի
6 no սուրբն փխ սրբոյն
6 no չիք Գրիգորի զմեծն
6 adoq վրդանէս, n յորդանէս
6 ino եղբայր
6—7 Մ-Թh արստակէսի, d ռստագիսի
7 d ինքն սիրեաց դրդատ ip ինքն տրդատ սիրեաց
7 no չիք սիրեաց
7 e միայնակեացութեան, g միակեցութեան, stuvw միաւորութեան փխ միայնակեցութեան
7 hno սուրբն
8 hq ընդ ժամանակս անյայտ լինէր
8 stvՎ անյայտս լինէր
8—9 a խասնօր, d քառասնաւրեայ, n զառասնաւրեայ
9 o ճգեալ փխ ձգեալ
9 dfj պահաւք
10 dj զաւրաց, fհqՎ զօրաց
10 nop չիք նորա
10 eqՎ զթագաւորութիւն, u զթագաւորութիւն նորա
10 iuw իսկ նորա
11 io զնոսա տիրանենգս, tuwՎ տիրանենգ
11 d աչս
11 ah մարդկանէ, ip չիք մարդկան
11—12 eghsuvwՎ զաստուածպաշտութիւն, t աստուածպաշտութիւն
12 no երդումս
13 m ունիլ
13 ehnopՎ զքրիստոնէութիւն, g քրիստոնէութիւն
13 i չիք նմա
13 ijmp չիք նորա
14 cd դառնայ
14 cd ի յաթոռ, elwpq յաթոռ, n աթոռ, o աթոռն
14—15 b առաքինութեանց, Վ և առաքինութեան, stv կարգաց և առաքինութեանց
15 c լինէր ինքն
15 adjn աւրինակ

Իսկ նոքա՝ տաղտկացեալք ի բարեպաշտութենէ նորա, խորհեցան նենգութեամբ սպանանել զնա։ Եւ տարեալ զնա յորս զբօսանաց աղագաւ և հարեալ նետիւ՝ խոցեն զնա, իբր անգիտութեամբ։ Եւ տեսեալ, եթէ ոչ մեռանի յայնմանէ, տան նմա դեղ մահու։ Եւ այսպէս լուծին զնա ի կենցաղոյս, զա՛յն, որ թշնամիք իւր ոչ կարացին ստնանել նմա, որ հսկայաբար քաջութեամբ յաղթէր ամենայն պատերազմաց, որ անհնարինն էր համարեալ ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր ընդ ամենայն տիեզերս, զնա՛ սպանին նենգութեամբ և յանձանց իւրեանց շիջուցին զբազմալոյս ջահն։ Այսպէս հանգեաւ բարեպաշտ և աստուածասէրն Տրդատիոս, կալեալ զթագաւորութիւն զամս յիսուն և վեց։

Իսկ մեծն Վրթանէս՝ երթեալ առ Կոստանդին կայսրն, թագաւորեցուցանել զխոսրով՝ զորդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ, զոր և արար իսկ, զոր բազում տուեալ յօգնականութիւն նմա՝ ընդդէմ կալ պատերազմաւ թագաւորին պարսից Շապհոյ։

Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր

1 i *իսկ նորա,* q *իսկ զօրաց նորա*
1 ip *նոցա* փխ *նոքա*
1 i *տաղտկացեալ*
1 o *ի բարեպաշտութիւն*
2 ip չիք *զնա*
2 ijp չիք *'և տարեալ... աղագաւ',*
stuvw չիք *'և տարեալ զնա'*
2 o *զնոսա* փխ *զնա*
2 o *յորսս զբօսանաց յաղագաւ*
2 d *զբաւսանաց,* s *սբօսանաց*
3 ijp *և հանեալ* փխ *հարեալ*
3 c *խոցեցին*
3 t չիք *իբր*
3 *Մ-Թ*Վ *թէ*
3 w չիք *ոչ*
3–4 no *տեսեա եթէ այնու ոչ մեռանի այնմանէ*
4 jno *այնմանէ,* m *ի նմանէ*
4 ij չիք *նմա*
4 d *մահադեղ* փխ *դեղ մահու*
4 gst *այնպէս*
4 g չիք *ի*
4–5 iop *ի կենաց*
5 g *զայն որ ոչ կարացին թշնամիք իւր*
5 stvՎ *թշնամիքն* փխ *թշնամիք իւր*
5 edjnopqstvՎ *սպանանել զնա* (jq *նմա*) փխ *ստնանել նմա,* e *ստանանել,* h *ստանալ նորա,* k *ստնանիլ նորա,* amf *ստնանել նորա*
5–6 a *հսկաբար,* bc *սկաաբար,* egu *սկայաբար,* d *սկաբար*
5–6 o *որ սա քաջութեամբ*
6 stvՎ չիք *քաջութեամբ*
6 no *զամենայն*
6 i *պատերազմողաց,* stvՎ *թշնամեաց* փխ *պատերազմաց*
6 kՎ չիք *էր*
6–7 g *էր համարեալ, Մ-Թ համարել*
6–7 m *յանհնարին համարեալ էր զնա,* stuvՎ *անհնարին համարեալ*
7 abcdefijmv *յուժով,* g *ուժովն*
7 q չիք *'ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր'*
7 vw չիք *էր*
8 *Մ-Թ զնա ես*
8 kՎ *անձանց,* no *յանցանաց* փխ *յանձանց*
9 tՎ *այնպէս*
9 beguw *բարեպաշտն*
9 j *աստուածասէր*
10 akm չիք *զթագաւորութիւն,* bcdefj nopqՎ *զթագաւորութիւնն*
10 efghijstuvw *ամս*
11 adopq *Վրդանէս*
11 acdefghipq *կայսր*
12 im *զորդին,* o *որդի*
12 impvՎ *քաջին*
12 abcdefghjstv *առաքինոյն*
13 cd *զաւր,* m *և զօր,* ostvՎ *զօրս բազումս*
13 dj *յաւգնականութիւն,* gn *օգնականութիւն*
13 n *գալ* փխ *կալ*
13 stvՎ *պատերազմաց*
14 Վ և մի երկու ՁՁ *պարսից արքային*
14 cduvw *շապուհոյ*
15 o *ի կողմանցն*
15 i *աղուանիցն*
15 stuw*ԱԲԳ զոր (ԱԲԳ որ) պարսից արքային ազուանից վերակացու կարգեալ էր*

ի Տրդատայ, իբրև լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս, զորդին Վրթանիսի, զեղբայր Յուսկանն՝ կապեալ զնա զագւոյ ամեհի ձիոյ ի դաշտին Վատնեան, և ինքն երթայ առ Շապուհ արքայ պարսից, և ընդունի զձև թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ի Խոսրովայ։

Եւ Խոսրովու՝ բաւական համարեալ զմնացեալ աշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ զպատերազմաց արարեալ, այլ խաղաղական կենօք կացեալ, հնազանդեալ խրատու մեծին Վրթանայ, փոխէ զԱրտաշատ քաղաք ի Դուին և տնկէ անտառս կաղնեաց տեղի զբօսանաց. և թագաւորեալ ամս ինն՝ վախճանի բարեպաշտութեամբ։ Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Տիրան որդի նորա։

Իսկ սուրբն Վրթանէս բարւոք կարգաւորութեամբ վարեաց զժամանակս կենաց իւրոց. թէպէտ բազում անգամ կամեցան սպանանել զնա նախարարքն, այլ աստուած ոչ ետ թոյլ այնպէս լինել, այլ խաղաղական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն։ Եւ թագաւորն Տիրան կացոյց փոխանորդ նորա զորդի նորա զսուրբն Յուսիկ, զեղբայր Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի։

Բայց Տիրան ոչ ըստ իրաւանցն աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, այլ չար գործովք, զոր յանդիմանէր սուրբն Յուսիկ անաչառութեամբ։ Իսկ

1 d *զրդատա*, g *տրդատ*
1 g *սպանէ*
1 dgijp *գրիգորիոս*
2 dnopq *վրդանիսի*
2 g *ուսկանն*
2 a *զայգւոյ*, gk *զաղոյ*, s *զագի*, tvՎ *ընդ ագի*, uw *ագւոյ*
2 *Մ-Թ* մի քանի ՁՁ *յամեհի*
2–3 ip *ի վատնեան դաշտի*, vՎ *ի դաշտի*
3 aekm *վատնիարեան*, bcdgjnoqtuwՎ *վատնիանեան*, fh *վատնիարան*
3 goՎ *արքայն*
3 h *ինքն ընդունի*
4 Վ *թագաւորութեանն*
4 nostՎ *զաշխարհն խոսրովայ* (չիք *ի*)
5 stv *զմնացեալն աշխարհ իւրն*
5–6 g չիք *'զաշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ'*
5–6 no *ոչ թէ փոյթ պատերազմաց*
6 djn *կենաւք*
6 *Մ-Թ* մի քանի ՁՁ *կեցեալ*
6–7 d *հնազանդեալ մեծի վրդանէսի խրատուն*
7 stuvwՎ չիք *խրատու*
7 d *վրդանէսի*, gno *վրդանայ*, stvՎ *վրթանիսի*
7 i չիք *քաղաք*, Վ *քաղաքն*
7 bc *դւին*, fhituvՎ *դվին*, n *դիւին* s *դըւին* (sic)
8 ac *անդառս*, d *անդ ծառս*
8 dcj *զբաւսանաց*, t *սբաւսանաց*, s *սբօսանաց*
9 a *վախջանի*, b *վաղխճանի*, c *վաղջանի*, d *վաղխջանի*, pqՎ *վաղճանի*, g չիք *վախճանի*
9 i *և փոխանորդէ թագաւոր որդի նորա տիրան յետ նորա*
9 Վ չիք *տիրան*
9—10 abcdefhnopqu *որդի նորա ընդ* (o *յետ*) *նորա*, g *որդի ընդ նմա*, w *որդի նորա ընդ նմա*
11 adgnopq *վրդանէս*
11 bcdgjmnoqtuvwՎ *բարիոք*, p *բարուոք*
11 o *կարգադրութեամբ*
12 uw չիք *անգամ*
13 v *այղ*
13 ms *լինիլ*.
15 no *փոխանակ* փխ *փոխանորդ*
15 n չիք *նորա*
15 stuՎ *զորդին* փխ *զորդի նորա*, n *որդի նորա զորդի նորա*, o *որդին*
15 afh *զսուրբ*
15 i *զյուսիկ*
15 m *զեղբայրն*, o *զեղբայր սրբոյն*
15—16 g *գրիգորիոսի*, u *գրիգորի*
17 d *օրինացն* փխ *իրաւանցն*
17 g *զթագաւորութիւն*
18 no *գործով*
18 no չիք *զոր*
18 ipq *յանդիմանէր զնա*

Տիրան ատէր զնա, յետոյ և սպան զնա, այսպիսի պատճառաւ. Եղև յետ մահուան Կոստանդնի կայսեր, որդւոյ մեծի Կոստանդիանոսի, թագաւորէ հոռմայեցւոց Ուրացողն Յուլիանոս. և առաքէ տախտակ մի, յորոյ վերայ նկարեալ էր պատկերն սատանայի և մերձ առ նմա Յուլիանոսին, զնել զայն յեկեղեցին հայոց։ Եւ Տիրան առ երկիւղի նորա առնէ զհրամայեալն։ Իսկ սուրբն Յուսիկ դիմադարձ եղեալ, ոչ տայր թոյլ մուծանել յեկեղեցին, այլ առեալ ի ձեռաց նորա՝ ընկէց յերկիր և, կոխան արարեալ ոտից իւրոց՝ մանրեաց զնա։ Եւ բարկացեալ Տիրան, հրամայեաց չըլոտիւք հարկանել զնա մինչև մեռցի։ Որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեան ամս վեց։

Իսկ Տիրան կոչէ զմեծ քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, ազգաւ ասորի, զոր կացուցեալ էր սրբոյն Գրիգորի տեսուչ գաւառաց, այր սուրբ և սքանչելագործ։ Եւ նորա եկեալ՝ յանդիմանէ զնա սաստիկ անիծիւք վասն սպանման սուրբ քահանայապետին Յուսկանն։ Եւ բարկացեալ Տիրան՝ հրամայեաց խեղդել զնա. և կատարեցաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ։ Եւ յետ այնորիկ կացոյց Տիրան յաթոռ քահանայապետութեան զՓառներսեհ ոմն, ոչ յազգէ սրբոյն Գրիգորի, այլ ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Աշտիշատոյ, որ կալաւ զաթոռն ամս հինգ։

1 Մ-Թ *ատէ*
1 d *և յետ* փխ *յետոյ և*
1 tv *զոր և եսպան* փխ *յետոյ և սպան*
1 bcdefghjnouw *սպան իսկ զնա* (fh չիք *զնա*), ip *եսպան իսկ զնա*
1 Մ-Թ *եղև զի յետ*
2 d *մահուն*
2 cd *կոստանդինի*, ijp *կոստանդին*
2 stuvwՎ չիք *կայսեր*
2 cfghj *որդոյ*
2 o չիք *մեծի*, p *մեծին*
3 bcfgij *հռոմայեցոց*, d *հռովմայեցոց*, v *հռոմայեցւոցն*
3 fh *ուրացողն քի*
3 dg *ուլիանոս*
3 dqՎ *որոյ* փխ *յորոյ*
4 u *ներկեալ* փխ *նկարեալ*
4 o *պատկեր*, Վ *զպատկերն*
4 Վ *Յուլիանոսի*
4 Վ *և դնել*
5 gjno *եկեղեցին*
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *առերկիւղին*, o *առ երկիւղէ*
5 ostvՎ *նորին*
5 pstvՎ *առնէր*
5 distuvՎ *զհրամայեալսն*
6 w չիք *եղեալ*
6 no *եկեղեցին*
7 no *երկիր*
7—8 Մ-Թ *արարեալ զնա*
7 n *կոխան արար ոտից*, o *արար կոխան ոտից*
8 pq *տիրանայ*
8 b *հրամաեաց*
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *չայլոտիւք*
9 svՎ *այնչափ մինչև*
9 bc *զեպիսկոպոսութեան*, eg *եպիսկոպոսութեանն*
9 *այլ* ՁՁ *զամս*, *ամս*
10 s *զդանիէլ*
10 st *որ էր ազգաւ ասորի*
11 p *գրիգորէ*
11 fh *տեսուչ*
11 b *գառառաց*, h *փառաց* փխ *գաւառաց*
11—12 d *սքանչեագործ*, stՎ *սքանչելի*
12 djpq *յանդիմանէր*
12—13 du *սպանմանն*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *քահանային*
13 i *յուսկայ*, mvՎ *յուսկան*
13—14 b *հրամաեաց*, stuvՎ *հրամայէ*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *և*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *սուրբ*
14 stu *սուրբն դանիէլ*
14 d *մահութբ* (sic)
15 djn *աթոռ*
15 n *քահանայութեան*, stՎ *հայրապետութեան* փխ *քահանայապետութեան*
15 i *փառներսեհ*
16 gno *ազգէ*
16 cj *ի տարաւնոյ*, d *ի տարաւնոյ*
16 b *ի գեղչէն*, cdjpqstuvwՎ *ի գեղջէն*
16 o չիք *ի*
16 bcd *աշտիշաւտոյ*, m *աշտիշատու*, stuvwՎ *աշտիշատոյ*
17 n *աթոռս*, o *զաթոռ*
17 n *զամս*

Եւ Շապուհ արքայ պարսից կոչէ զՏիրան առ ինքն խաբէութեամբ, և ի ճանապարհին կուրացուցանեն զաչս նորա ածղով, վրէժխնդրութիւն լեալ յաստուծոյ անիրաւ մահուանցն, զոր արար նա ընդ Յուսիկ և ընդ Դանիէլ։ Եւ յետոյ խեղդեաց զնա որդի իւր Արշակ, որ թագաւորեաց ամս երեքտասան։

Եւ առնու զաթոռ թագաւորութեան նորա Արշակ հրամանաւ Շապհոյ։ Եւ եկին առ նա ամենայն նախարարք իւր և ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս Հայոց, և խնդրէին ի նմանէ հայրապետ յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ գտին մանուկ մի գեղեցիկ հասակաւ և բարւոք տեսանելով տեսող, որում անուն էր Ներսէս, որդի Աթանագինի, որդւոյ Յուսկանն, զի էին նորա երկու որդիք, անուն միոյն Պապ և միւսոյն՝ Աթանագինէս։ Եւ մինչ կենդանի էր Յուսիկն, ոչ ձեռնադրեաց զոք ի նոցանէ ի գործ ինչ եկեղեցւոյ, քանզի չէին արժանիք։ Եւ յետ մահուան նորա, ձեռնադրեն զնոսա ի սարկաւագութիւն բռնութեամբ։ Իսկ նոքա թողեալ զգործ եկեղեցւոյ, ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալք. և փոխանակ սաղմոսից և երգոց հոգևորաց, գուսանօք և վարձակօք և բոզիւք շատանային։

Եւ յաւուր միում նստեալ յեկեղեցւոջն՝ յուտել և յըմպել կանամբք և

1 ip *տիրան*
1 m *առ յինքն*
2 s *ի ճանարհին*
2 ip *կուրացուցանէ*
2 b *ծրղով*, cjpq *ծխով*, d *ծըխով*, i *ածխով*
3 abcdmq *յաստուծոյ լեալ*, ijnop *աստուծոյ լեալ*, stvՎ *յաստուծոյ եկեալ*. uw *յաստուծոյ եղեալ*
3 d *ան իր* փխ *անիրաւ*
3 i *մահուանն*
3 acdjnop *ընդ յուսիկն*
3 stuv չիք *և*
4 n *ետոյ*
4 h *խնդրեաց* փխ *խեղդեաց*
4 ijpqՎ *որդին*
4 d չիք *իւր*
4 m *խեղդեաց զնա յետոյ արշակ որդի իւր*
4 u *զամս*
5 h *տասն և երեք*, w չիք *երեքտասան*
6 u չիք *առնու*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *թագաւորութեանն*
6 m չիք *նորա*, stv *հօր իւրոյ* փխ *նորա*
6 c *շապուհոյ*, d *շապուհու*
7 h *արք* փխ *ամենայն*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *նախարարքն*
7 Վ *եպիսկոպոսունքն*
7—8 stvՎ *աշխարհին*
8 b *խնդրէ* փխ *խնդրէին*
8 cdopqstvՎ *արժանաւոր ի ցեղէ*
9 i չիք *գեղեցիկ*
9 bn *բարոք*, p *բարուոք*, tvՎ *բարեոք*
10 g *յորում*
10 m *անունն*
10 no *որդւոյ* փխ *որդի*
10 cijpq *աթանագնի*, h *աթանագինէ*, ms *աթանագինէի*
10 bcfgh *որդոյ*, d *որդւո յուսկանին*
11 b *և անուն միւսոյն*
11 fhostvՎ *աթանագինէ*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և մինչդեռ*
12 a *կենանի* փխ *կենդանի*
12 mstՎ *յուսիկ*
12 a *որ* փխ *ոչ*
12 i չիք *զոք*
12 stvՎ *զնոսա* փխ *զոք ի նոցանէ*
13 bcdg *եկեղեցոյ*
13 no չիք *զնա ի*, dtv չիք *ի*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զնա* փխ *զնոսա*
14 o *սարկաւագ* փխ *ի սարկաւագութիւն*
14 ipq *նոցա* փխ *նոքա*
14 inop *գործ*
14—15 cdgh *եկեղեցոյ*
15 m *յուտելոյ և յըմպելոյ*
15 g *ըմբելոյ*
15 i *ոչ պարապեալք*
15 d *սաղմոսաց*
15—16 ijp *երգոցն հոգևորաց* (p *հոգևորացն*, i *հոգևոր*), cd *երգոցն*
16 dfhj *գուսանաւք*, n *կուսանաւք* փխ *գուսանաւք, գուսանօք*
16 cdfh *վարձակաւք*, m *վարձկանօք*, j *վարձանաւք*, ipstvԱԲԳ *վարձանօք*
17 a *յեկեղեցոջն*, o *եկեղեցւոջն*
17 djnp Վ *ուտել*
17 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ըմպել*, g *ըմբել*

մանկտիւք, հուր անկաւ յերկնից և այրեաց զերկոսեանն՝ նորանշան մահուամբ խայտառակեալ։ Եւ զաւուրս բազումս ի ներքս եկեղեցւոյն մնացեալ՝ ոչ ոք իշխէր մտանել և հանել արտաքս զդիս նոցա։

Բայց սքանչելին Ներսէս արժանի էր կոչմանն՝ յոր կոչէին զնա, զի էր նա այր արդար և սուրբ։ Եւ էր նա զխնուրեալ արքային Արշակայ, որ զտուերն պողովատիկ ի սպասու նորա բարձեալ ունէր, որ և զանձն անարժան համարէր այնպիսւոյ պատուոյ։ Իսկ արքայն Արշակ հրաման ետ ծերունի եպիսկոպոսին Փաւստոսի՝ ձեռնադրել զնա սարկաւագ։ Եւ ապա զօր բազում կազմեալ՝ առաքէ զնա ի Կեսարիա ի ձեռնադրել զնա հայրապետ։ Եւ եկեալ անտի, լուսաւորէ զաշխարհս Հայոց զանազան կարգաւ՝ շինէր վանորայս և աղքատանոցս, և ժողովէր զուրուկս և զհալածեալս, և կարգէր դարմանս և ռոճիկս նոցա։

Բայց Արշակ ոչ ըստ իրաւանց աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, զի սպան նա զեղբօրորդին իւր զԳնէլ և առ զկին նորա զՓառանձեմ։ Անէծ զնա սուրբն աստուծոյ Ներսէս. այլ և թշնամիք եղեն նմա Շապուհ արքայն պարսից և Վաղէս կայսրն յունաց, որ յետ Յովբիանոսի բարեպաշտի։ Եւ աղաչէ Արշակ զՆերսէս գնալ դեսպանութեան աղագաւ առ Վաղէս կայսր։

1 au *մանկտիօք*, bcdjnw *մանկտիովք*, eoq *մանկտովք*, fhimp *մանկտօք*, g *մանկտւօվք*
1 dijp *անկեալ*
1 e *զերկոսեանն նոցա*, n *զերկոսեանս*, o *զերկոսեանսն*
1 e *նշան* փխ *նորանշան*
2 ijpqstvՎ *խայտառակեալք*
2 i *զօրս* փխ *զաւուրս*
2 i չիք *ի ներքս*
2 bc *յեկեղեցոյն*, fghijmoՎ *յեկեղեցւոյն*, d *եկեղեցոյն*
2—3 ijmpsՎ *մնացեալք*
3 Վ *իշխել*
3 m *յարտաքս*
3 bcdegijnpquw *զդի* փխ *զդիս*
4 p *զսքանչելին*
4 m *արժանաւոր էր*
4 n *կոչման*
4 gvՎ *որ* փխ *յոր*
5 stuvwՎ չիք *այր*
5 s չիք *նա (էր զխնուորեալ)*
5 n *զարքային*
6 t *սուսերն*
6 i չիք *ի*
6 stvՎ *նորա բարձեալ ունէր ի սպասու*
6 t չիք *որ*
6—7 dij *արժան* փխ *անարժան*
7 dejՎ *այնպիսւոյ*, i *այնպիսի*
7 n չիք *արշակ*, tvՎ *արշակ արքայն*
8 *Մ-Թ*k *փոստի*, u *փեստոսի*, vՎ *փօստոսի*, t *փօսոսի*
9 cdj *զաւր բազում*, pq *զօրս բազումս*
9 cdpq *կազմէ*, ij *կազմէ և*
9 stvՎ *զումարեալ* փխ *կազմեալ*
9 s *ի կեսարեա*
9 bcdeginopqtuv չիք *ի*
9—10 s *զի ձեռնադրեսցի հայրապետ որ և եղև իսկ*
10 af *անդի*
10 bcdegijmnpqsv *լուսաւորէր*, Վ *լուսաւորել*
10 ip *կարգօք*, n *կարքաւ*
11 j *և շինէր*
11 o *վանորեայս*
11 Վ *շինէր վանորայս և աղքատանոցս շինէր*
11 bcdij *զուրուկսն*
11 dijpqs չիք *և*
11 bijpqs *զհալածեալսն*
11 o *հարուածեալս*, Վ *զհալածս* փխ *զհալածեալս*
12 ip չիք *նոցա*
13 *Մ-Թ ըստ իրաւանց աստուծոյ ոչ վարէր*
13 gՎ *զթագաւորութիւն*
14 ips *եսպան*
14 acfghm *զեղբօրորդի*, dj *զեղբաւրորդի*
14 inopstՎ *էառ*
14 noՎ *զկինն*
15 inotՎ չիք *աստուծոյ*
15 stvՎ *թշնամի եղև*
15 bcd *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *արքայ*
16 abcdefhj *կայսր*, g չիք *կայսրն*
16 *Մ-Թ Յոբիանոսի*, stvՎ *ոզբիանոսի*, u *յովբանոսի*
17 ip *աղաչէր*
17 no *դեսպանութիւն յաղագաւ*
17 dstuvwՎ *կայսրն*

Եւ գնաց սուրբն Ներսէս խաղաղութիւն առնել ի մէջ երկուց թագաւորացն։ Բայց Վաղէս, քանզի խմորեալ էր յաղանդն Արիոսի և Մակեդոնի, հալածիչ էր ուղղափառաց։ Իբրև ետես զսուրբն Ներսէս և լուաւ, եթէ սքանչելագործ այր է, ասէ ցնա. «Բժշկեա՛ զորդի իմ»,—քանզի հիւանդ էր մերձ ի մահ։ Եւ ասէ սուրբն. «Եթէ ի բաց կացցես յանհանճար աղանդոյդ՝ ես բժշկեցից զնա»։ Եւ յանձն առ ի բաց կալ. և աղօթեալ սուրբն, յարեաւ մանուկն յախտէն. և Վաղէս դարձեալ ի նոյն հերձուածս դարձաւ, և իսկոյն մեռաւ մանուկն։

Եւ Հրամայեաց աքսորել զսուրբն ի կղզի անբնակ, յորում ոչ գոյր բոյս դալարւոյ, բայց միայն աւազ։ Եւ յաղօթել սրբոյն՝ բղխեաց աղբիւր բարեհամ, և ծովն ընկենոյր ձուկն և փայտ, և փայտն առանց հրոյ ինքնին լուցանէր, և այնպէս կերակրեալ լինէին զինն ամիս։

Իսկ Արշակ իբրև ետես, եթէ աքսորեցաւ սուրբն Ներսէս, սկսաւ գործել մեծամեծ չարիս. շինեաց քաղաք մի և անդ ժողովեաց զամենայն չարագործս, և ասաց ոչ լինել իրաւունք, որ ոք գործիցէ զչարիս, և անկանիցի անդ։ Եւ լցաւ քաղաքն անիրաւութեամբ, և անուանեաց Արշակաւան։

Իսկ Վաղէս կայսր չարամահ սատակեցաւ, զյաւիտենական գեհենին

1 s *գնացեալ*
1 *Մ-Թ առնելով*
1–2 Վ *թագաւորաց*
2 s *մոլեալ էր*, tuwՎ *մոլորեալ էր* փխ *խմորեալ էր*
2 o *աղանդոյն*
2 Վ *արիանոսի*
3 Վ *և հալածիչ*
3 deinstuvՎ *թէ*
3–4 b *սքանչելագործ է այրն*
4 stv *զորդին*
5 *Մ-Թ* չիք *և*
5 hi *ասէր*
5 vՎ *սուրբն Ներսէս*
5 abcdefghijmpq *ի բաց կաս*, n *գաս*, w *կաց*
5 cdijpv *անհանճար*
6 o *և նա*
6 iops *էառ*
6 o չիք *ի բաց կալ*
6 eg *և աղօթել*, ip *յաղօթել*, o *ի աղօթել*, j *աղաւթեալ*
6 ionps *սրբոյն*, sՎ չիք *սուրբն*
7 d *յաղխտէն*
7 h չիք *և Վաղէս*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *դարձաւ ի նոյն հերձուածս. դարձեալ*
7 stu *հերձուածն*
7 u չիք *դարձաւ*
7 st *և վաղէս հրամայեաց*
9 st *զսուրբ Ներսէս*
9 o *ի կղզի մի անմարդաբնակ*
9 stvՎ *ի տեղի մի անբնակ*
9 no *ոչ ոք գոյր*
10 abcdefghjopsuvՎ *դալարոյ*
10 abcdegknՎ *աղօթել*, ipq *աղօթեալ*, j *աղաւթեալ*, o *ի աղօթել*
10 g *բխեաց*
10 acfj *աղբեւր*
11 stvՎ *քաղցրահամ* փխ *բարեհամ*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ձուկն, և փայտն առանց հրոյ*, bcdegijpquvw *ձուկն և փայտ*, stՎ *ձուկն և փայտս*
11 o *ինքն ինքեան*
12 abcd *լուցանիր*, fhmstvՎ *լուցանիւր*, g *լուծանէր*
12 b *այսպէս*
12 cd *լինէր*
12 bcj *զեւթն ամ*, m *զէ ամ* (այլ թանաքով ավելացրած՝ '*իս*'), no *մինչև ցզեօթն* (sic!) *ամ*, w *զինն եօթն* (sic!) *ամիս*, *Մ-Թ զեօթն ամ*, ip *զամիսս ը̄*
13 ho *թէ*, w *զի* փխ *եթէ*
13 cq *յաքսորեցաւ*
14 i *ժողովեալ*
14 n *ամենայն*
14–15 w չիք '*զամենայն... և ասաց*
14–15 s *չարագործսն*
15 mstuv *լինիլ*
15 stuvՎ *իրաւանց*
15 Վ *գործեսցէ*
15 p *չարիս*
15–16 stuwՎ *անկցի*
17 bՎ *կայսրն*
17 stvՎ *չարաչար* փխ *չարամահ*
17 no *զաւիտենական*
17 stvՎ *գեհենոյն*

աստէն բերելով զօրինակ՝ հրկէզ եղեալ։ Եւ առնու զթագն Թէոդոս մեծ հրամանաւ Գրատիանոսի. և ածեալ զսուրբն Ներսէս յաքսորանացն, առ իւր պահէր մեծաւ պատուով մինչև ի հաւաքումն ժողովոյն հարիւր և յիսնիցն որ ի Կոստանդնուպօլիս՝ վասն Հոգեմարտին Մակեդոնի, յորում ժողովեալ էին Գրիգոր Աստուածաբան և Գրիգոր Նիւսացի, եղբայր սրբոյն Բարսղի, և այլ բազում սուրբ հարք։

Եւ ապա առաքէ զսուրբն Ներսէս յաթոռ իւր։ Եւ տեսեալ զանիրաւ գործսն Արշակայ՝ անէծ զԱրշակաւանն. և անդէն սատակեցան բնակիչք նորա չարամահ. և անբնակ եղև քաղաքն բազմամարդ։ Եւ զԱրշակ կոչեաց Շապուհ, և եդ զնա ի բանտի անել, և ինքն ձեռօք իւրովք սպան զինքն. որ թագաւորեաց ամս երեսուն։

Իսկ սուրբն Ներսէս աղաչեաց զմեծն Թէոդոս, և թագաւորեցոյց Հայոց զՊապ՝ զորդի Արշակայ։ Իսկ Պապ՝ քանզի զազրագործ էր, յանդիմանէր զնա սուրբն Ներսէս, ետ նմա դեղ մահու և ելոյծ զարդարն ի կենցաղոյս։ Եւ սուրբն ի մեռանելն իւրում կոչեաց զհօտն իւր և օրհնեաց զնոսա, և բազում ինչ մարգարէացաւ վասն ազգին նետողաց, և աւերման Հայոց աշխարհիս, և վասն նեռինն և նեղութեանցն, որ ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն. և ապա հանգեաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ՝ արտօսր

1 cdj *զաւրինակ*, ip *օրինակ*, svՎ *զօրինակն*
1 bdtՎ *հրակէզ*, g *հրկէզեալ*, no *հըրկիզեալ* փխ *հրկէզ եղեալ*
1 b *թէոդոսն*
1 gip *մեծն*, stvՎ *մեծն թէոդոս*
2 tv *գրատիանոսի*
2 ij *սուրբն*
2 b *յաքսորանաց*, d *յաքսորանացէն*, o *աքսորանացն*
3 d *մինչ ի հաւաքումն*
3 q *ժողովելոյն*
3—4 h *յիսունիցն*
4 cgijnpuՎ *կոստանդինուպօլիս*, d *կոստանդինուպաւլիս*
4 n *մակեդոնոյ*
4—5 *Մ-Թ յորում ժողովէր*. afh *յորում ժողովէրն*, bceg *յորում ժողովի էին*, djpquw *յորժամ ժողովէին*, m *յորում ժողովն էր*, stvՎ *էր* փխ *ժողովէր*
5 jmnouՎ *աստուածաբանն*
5 a *նիւսացոյն*, k *նիւսացւոյն*, dfhjm nopstvՎ *նիւսացին*
5 g *գըրիգոր*
6 cdjnotv *բարսեղի*
6 ip *այլք*
6 j *բազումք*
6 w չիք *սուրբ*
6 jntuw *հայրք*, u *հայրապետք* փխ *հարք*
7 mstvՎ *յաթոռն*, o *աթոռ*
8 m *գործն*, tՎ *գործս*
8 o *արշակաւանն*
9 m *բնակիչքն*
9 no *չար մահուամբ*
9 o *անմարդաբնակ*
9—10 hp *արշակ*
10 bcfnopuՎ *ի բանդի*
10 imo չիք *անել*
10 djn *ձեռաւք*
10 n *իւրօք*
11 ips *եսպան*
11 *Մ-Թ* aflmq *զնա* փխ *զինքն*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և* փխ *որ*
11 g *թագաւորաց*
11 stՎ *զամս*
12 stvՎ *ի վերայ հայոց* փխ *հայոց*
13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *որդի*, o *որդին*, stv *զորդին*
13 no չիք *քանզի*
13 no *անդիմանէր*, Վ *և յանդիմանէր*
14 b *և նա ետ նմա*
14 stvՎ *եբարձ* փխ *ելոյծ*
14 ip *ի կենաց*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զհօտն իւր*
15 bcdfhjktuv *ահեաց*
16 ij *յաւերման*, p *յաւերմանն*
16 *Մ-Թ* չիք *Հայոց*
16—17 n *աշխարհիս Հայոց*, o *յաշխարհիս Հայոց*
17 *Մ-Թ*Վ *նեռին*
17 ip չիք *ընդ*
17 k *ընդ աշխարհ*
17—18 stvՎ *ընդ ամենայն աշխարհս*, w *ըստ աշխարհս ամենայն*
18 stvՎ չիք *սուրբն*
18 n *մարտիրոսականաւ*
18 a *արտօրս* փխ *արտօսր*, bcdjnt *արտասուր*, i *և արտօսր*

բազում թողեալ հօտին իւրոյ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն և չորս։ Եւ յաջորդէ զաթոռն Շահակ ումն ոչ ի նոյն ազգէ, այլ ի զաւակէ Ալբիանոսի ի Հարքայ, ի Մանազկերտոյ, ամս չորս։

Իսկ բարեպաշտն Թէոդոս՝ փբրև ետես զչարիսն, զոր գործեաց Պապ, կորոյս զնա ըստ իւրում անզգամութեանն. որ թագաւորեաց այս եօթն։ Եւ կացոյց մեծն Թէոդոս թագաւոր Հայոց զՎարազդատ ումն յազգէ Արշակունեաց, զայր զօրաւոր և ուժեղ։ Եւ յետ Շահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Զաւէն, եղբայր նորա, ամս չորս։

Իսկ Վարազդատ խորհեցաւ ապստամբել ի Թէոդոսէ և ձեռն տալ ի պարսիկս։ Եւ հալածեաց զնա Մանուէլ Մամիկոնեան, եղբայր Մուշեղայ քաջի սպարապետի Հայոց, զոր սպան Վարազդատ նենգութեամբ. և երթեալ յաշխարհն Յունաց, անդ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս չորս։

Եւ յետ Զաւենայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Ասպուրակէս, եղբայր նոցին Շահակայ և Զաւենայ, ամս հինգ։ Եւ կացուցանէ Մանուէլ յաթոռ թագաւորութեանն զերկոսին որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ, զոր փեսայացոյց ինքեան. որ թագաւորեցին ամս չորս։

1 abcefghnpw *հօտի*, dj *հաւտի*
1 abdnq *զթագաւորութիւնն* փխ *զհայրապետութիւնն*
1 o *զհայրապետութիւն*
1—2 w *ամս լ* փխ *ամս լ և դ*
2 n *աջորդէ*
2 p չիք *ումն*
2—3 a *ի նոյն ազգէ այլ ի զաւակէ* Մ-Թ *ի նոյն ազգէ Ալբիանոսի* Մ-Թ չիք *'այլ ի զաւակէ'*
2—3 stvՎ *ալփիանոսի*
3 Մ-Թ *ի Հարքա*
3 Վ *ամս չորիս*
4 w չիք *բարեպաշտն թէոդոս*
4 stvՎ *լուաւ* փխ *ետես*
4 t *զբարինս* (sic) փխ *զչարիսն*
5 notuvwՎ չիք *իւրում*
5 q *անզգամութեան*
5 w *եւթն*
6 Մ-Թ չիք *'կացոյց մեծն Թէոդոս թագաւոր Հայոց'*
6 nopq *և զվարազդատ*
7 dj *զաւրաւոր*, n *այր զաւրաւոր*
7 m *զայր հզօր*
7 d *յուժեղ*
7—8 g *զկաթողիկոսութիւն*
8 cdjq չիք *նորա*
8 ip *իւր* փխ *նորա*
8 bvՎ *զամս*
8 Վ *չորիս*
9 Մ-Թ kmno *ապստամբիլ*
10 abcdefgh չիք *և*
10 Մ-Թ k *վասն որոյ* փխ *Եւ*
10 stvՎ *մանուէլ և մամիկոն*, u *մանուէլ և մամիկոնեան*
10 s *եղբարք* փխ *եղբայր*
10 Վ *եղբայր նորա*
10 b չիք *Մուշեղայ*, c *մուշեխա*, d *մուշեխի*
10—11 no *քաջն մուշեղայ սպարապետի*
11 c *սպառապետի*, stv *սպարապետին*
11 ipst *եսպան*
11 Վ չիք *և*
12 go *աշխարհս*, i *աշխարհն*
12 no *հայոց* փխ *Յունաց*
12 cpՎ *վաղճանեցաւ*
12 ijp *և կալեալ*
12—14 w չիք *'զթագաւորութիւնն... առնու'*
14 cd *զաւէնա*, s *զաւենայ*
14 w *զհայրապետութիւնն* փխ *զկաթողիկոսութիւնն*, Վ *զկաթողիկոսութիւն*
15 bcd *շահակա և զաւէնա*
15 stuvՎ *նոցա շահակայ և զաւենայ*, q *նորին շահակայ և զաւէնայ*
15 Մ-Թ *ամս եօթն*, h *ամս եօթ*, bno *ամս հինգ*
16 Վ *թագաւորութեան*
16 bcdghjnoquՎ *զերկու*, f *զր*
16 bd *պապա*
16 h *վաղարշակ*
17 a *փեսացոյց*, b *փեսաացոյց*, d *փեսայացոց*
17 abcdefghs *որք* փխ *որ*

Եւ ապա Թագաւորքն յունաց և պարսից զաշխարհս Հայոց յերկուս բաժանեցին։ Բաժնին յունաց տիրէր Արշակ հրամանաւ Արկադեայ և Ոնորեայ, որդւոց մեծին Թէոդոսի։ Իսկ արքայն պարսից Շապուհ կացոյց բաժնին իւրոյ թագաւոր զԽոսրով ոմն ի նոյն ազգէ։ Եւ էր մարտ ի մէջ Արշակայ և Խոսրովու, քանզի իշխանքն, որ էին ընդ Արշակայ՝ առեալ զգանձս նորա, գնացին առ Խոսրով։

Իսկ Խոսրով՝ յետ մահուանն Ասպուրակիսի, նստուցանէ զսուրբն Սահակ յաթոռ հայրապետութեանն, զորդի մեծին Ներսիսի։ Եւ յաւուրս յայսոսիկ էր հայրապետ Կոստանդնուպօլսի զարմանալին և պայծառ ջահն եկեղեցւոյ սուրբն Յովհան Ոսկեբերանն, որ լուսաւորէր զընդհանուր եկեղեցիս Քրիստոսի վարդապետութեամբ բանին կենաց։ Սա զառաջինն յոմանց արհամարհեալ լինէր վասն ոչ սեպհական խօսելոյ ի բարբառն յունաց, զի ի հօրէ կողմանէ ասորի էր։ Սա՝ յորմէ հետէ մկրտեցաւ, գինի ո՛չ էարբ, և ո՛չ ծիծաղեցաւ, և ո՛չ երդուաւ, և ո՛չ երդմնեցոյց զոք և ո՛չ զոք նզովեաց։ Եւ յորժամ աքսորէին զնա, եհար զձեռն յեկեղեցին և ասաց. «Ողջ մնա՛, սուրբ եկեղեցի, բնակարան փառաց տեառն, և մի՛ մոռանար զաշխատութիւնս իմ, քանզի ի պարգևացն, զոր առի յաստուծոյ, յաւելի

1 t թագաւորն
1 Վ զաշխարհն
1 Մ-Թ չիք Հայոց
1 no զերկուս, p քս, Վ յերկու
2 dm բաժինն, v բաժին
2 ab արկադեա, n արքադեայ, o յարկադեայ
2—3 ab ոնորեա
3 acdfhjn որդոց, i որդւոյ
4 t բաժին փխ բաժնին
4 g զխոսրօֆ
4 t յազգէ
4—5 no ի մէջ երկուցն այսինքն արշակայ և խոսրովու
5 b արշակա
5 sՎ խոսրովայ
5 a ընդ յարշակայ, o ընդ արշակ
6 o ընդ խոսրով
7 t չիք 'իսկ խոսրով'
7 n եւ փխ յետ
7 ostuvwՎ չիք մահուանն
7 hmo ասպուրակեսի, stuvwՎ վասպուրակիսի փխ Ասպուրակիսի
8 s իսահակ
8 acdfghijmՎ հայրապետութեան
8 c որդին, djpq որդի
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մեծի
8 cdfghijnqopuvՎ ներսէսի
8 o աւուրս, p յաւուրսն
9 e յայսորիկ, ip յայնոսիկ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հայրապետ ի կոստանդնուպօլիս, jkm հայրապետ կոստանդինուպաւլսի
9 svՎ զարմանալի
10 bcd եկեղեցոյ
10 h սուրբ
10 afhgsuvw ոսկիբերանն [ոսկիբերան], c ոսկէբերան, emnotՎ ոսկեբերան, d յոսկէբերան
10 a զընթհանուր, bcdeg զընթանուր
10—11 svwՎ զեկեղեցիս
11—12 i զառաջին ոմանց
11—12 b զառաջինն արհամարհեալ լինէր յոմանց
12 i էր փխ լինէր
12 acdijk սեփհական, beg սեփական
12 stuvwՎ չիք սեպհական
12 dj խաւսելո/ խաւսելոյ
12 g բառբառն
13 bs ի հօր կողմանէ [s կողմանէն], dj ի հաւրէ կողմանէ
13 no չիք ի
13 acdefghno չիք հետէ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արբ
14 n և երդուաւ (չիք ոչ)
14 cdijpq չիք 'և ոչ երդմնեցոյց զոք'
14—15 g և ոչ ոք նզօվեաց, stvwՎ և ոչ նզովեաց զոք
15 i չիք զնա
15 oq եկեղեցին
16 bcdgjpquw փառացն
16 d մոռանայր
17 afhkmno չիք ի
17 ino ի պարգևացն աստուծոյ զոր առի
17 bv աւելի, no աւելի զանձս

ի գանձս քո՝ գիրք ութ հարիւր և ճառք երկոտասան հազար»։

Սա եկաց հայրապետ հինգ ամ, և երեք ամ յաքսորս, և հանգեաւ ի Կոմանայ յիսուն ամաց։

Եւ թագաւորեալ Խոսրով ամս հինգ, հանէ զնա արքայն պարսից ի թագաւորութենէ և թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ։ Իսկ սուրբն Սահակ պայծառացոյց զեկեղեցին Քրիստոսի առաւել քան զամենեսեան զանազան կարգօք առաքինութեան և կանոնական օրինադրութեամբ։

Եւ ի ժամանակս սորա ծագեաց լոյս մեծ գիտութեան յաշխարհիս Հայոց, քանզի երանելին Մեսրոպ եկեալ առ սուրբն Սահակ, եթէ հնար ինչ իցէ ստեղծանել նշանագիր հայերէն լեզուի։ Եւ եգիտ զնա առաւել ևս այնմ փափագող, քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր հայերէն, այլ յոյն և ասորի գրով վարէին և նշանագրաւ։ Եւ ծանուցանեն զխորհուրդն Վռամշապհոյ թագաւորին։ Եւ նա ասաց, թէ՝ «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորւոց, ասաց ինձ ումն եպիսկոպոս ասորի՝ Դանիէլ անուն, թէ՝ 'Ունիմ ես նշանագիր հայերէն լեզուին, ես անփոյթ արարի առ ժամն»։ Եւ առաքէն զնախարար զոմն, Վրախճայ անուն, առ Դանիէլն խնդրել ի նմանէ զնշանագիրն։ Եւ

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քոյ
1 jmopq գիրք պ փխ գիրք ութ հարիւր
1 w ճառս
2 t նա փխ սա
2 t հայրապետութեան փխ հայրապետ
2 t ամ և, Վ հնգետասան ամ
2 h և ամ փխ երեք ամ
2 adko աքսորս, Վ յաքսորանս
2 stuvwՎ մեռաւ փխ հանգեաւ
2 abՎ ի կոմանա, dv ի կոմոնայ (d կոմոնա)
4 i և հանէ
4 a զնս փխ զնա, fh զնոսա
5 istv ի թագաւորութենէն
5 nop վռամշապուհ
5 s իսահակ
6 b զեկեղեցիս, cinpqt զեկեղեցի, d եկեղեցի
6 bcgj զամենեսին
7 cdj կարգաւք
7 d առաքինութեամբ
7 Վ չիք և (առաքինութեան կանոնական)
7 bdj աւրինադրութեամբ, svՎ օրինադրութեամբք
8 ijpstvՎ աստուածգիտութեան
8 Վ լոյս մեծ յաշխարհս Հայոց աստուածգիտութեան
8 abcdefghijkq աշխարհիս
9 afhn մեսրովբ, bvwՎ մեսրոպ, c մեսրովպ, s մեսրօպ
9 s իսահակ
10 cdijq ստեղծանիլ
10 bcen հայերէնս, d հայոց հայերէն

11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ փափաքող, d փափաք, ij փափագ(ա)նացն, p փափագանաց, o փափաքով, q փափագման, stw փափագօղ
11 i քան փխ քանզի
11 o քանզի մինչև ցայն վայր, w ցայր փխ ցայն վայր
11 tuՎ գիր Հայք փխ գիր հայերէն
11 b յուն, no նոյն փխ յոյն
12 Մ-Թ գրով և նշանագրով վարէին
12 afhm նշանագրով, e գորով, w նըշանաւ փխ նշանագրաւ
12 no զխորհուրդս
12—13 d վռամշապհո, Վ Վռամշապուհոյ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագաւորի
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ասորոց, a ասորաց
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք ասորի
14 i ասորի եպիսկոպոս
14 d Դանէլ
14 m գիր նշանաւոր փխ նշանագիր
14 no ունիմ նշանագիր (չիք ես)
14—15 d հայոց լեզուի փխ հայերէն լեզուի
15 qՎ առ ժամայն
15 abcdefghjmqw նախարար
16 ipՄ-Թ ոմն
16 b վրախճա, tv զվրախճայ, efhs վախրիճ
16 ijm դանիէլ
16 o և խնդրել
16 cdij զնշանագիրն հայերէն լեզուի
16 no նշանագիրն, stvՎ զնշանագիրսն

նա առաքէ ի ձեռն Հաբելի երիցու։ Եւ իբրև տեսին՝ ուրախ եղեն, և սկսան ի հայ լեզու փոխել զամենայն գիրս աստուածաշունչս. բայց հանեցեալ տեսին, զի ո՛չ էր բաւական զամենայն սիղոբայսն ողջ ածել, և զշաղկապս և զբառս, սկսան դարձեալ ի հոգս մտանել վասն այնորիկ։ Իբրև թափեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան յայն, որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրեալ ի տեառնէ՝ յանձն առեալ զպահոց պնդութիւն և զաղօթս։ Իսկ այն, որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ և աղօթից նոցա լսէ, ոչ անտես արար զարի խնդրուածսն։ Երևեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին հզօրին՝ գրելով ի վերայ վիմի. և ծանուցաւ զամենայն հանգամանսն, և յարուցեալ՝ ստեղծ զգիրն։

Եւ ժողովեն այնուհետև մանկունս բազումս և ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհս, և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջուսմունս, փափկանձայնս և երկարոգիս յերկուս, և կարգեն դպրոցս ասորերէն և յունարէն։ Եւ ուսեալ մանկանցն այնոցիկ զամենայն իմաստասիրութիւնս՝ ներքինս և արտաքինս, եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեամբ։ Եւ թարգմանեցին զա-

1 *Ա-Թ և ՁՁ* չիք *նա*
1 noqw *իրիցու*
1 *Ա-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և*
2 no *լեզուի*
2 ijp *հայեցան*
3 *Ա-Թ* և մի քանի ՁՁ *ոչ է*
3 cd *զամսն ի զուբայսն*, g *սիլոբայսն* stv *սիբողայսն* (sic)
3–4 stvՎ *և զշաղկապս և զկապս և զբառս*
4 mstvՎ *ի հոգ*
4 cdejnoq *և իբրև*, i *և իբր*
5 i *ամենայն*
5 stvՎ *հնարից մարդկային*
6 no չիք *նմա*
6 j *աղաւթիւք*
6 bcdefghjopqsvՎ *խնդրել*
6 s *ի նմանէ* փխ *ի տեառնէ*
6—7 bcdj *յանձնեալ զպահոց պնդութիւն*, ipq *յանձնեալ ի պահոց պնդութիւն*
7 i *աղօթք*, j *զաղաւթս*, not *և աղօթս*
7 bcd *իսկոյն* փխ *իսկ այն*
7 b *երկեղածաց*
7 Վ *առնէ տէր*
8 dj *աղաւթից*
8 b չիք *նոցա*, tv չիք *նոցա լսէ*
8 Վ *արարեալ*
8 stvՎ *խնդրուածս*
8—9 *Ա-Թ* չիք *Մեսրոպայ*
8—9 afhn *Մեսրովբայ* (b *մեսրոբա*, vw *մեսրոբայ*), c *մեսրովպա* (d *մեսրոպա*), egst *մեսրօպայ*
9 jm *թաթ ձեռին հզաւրին*
9 i *հզօրին աստուծոյ գրելով ի վերայ վիմին*, p *վիմին*
9 m չիք *վերայ*
9 *Ա-Թ ծանուցեալ*, st *ծանուցան*
9 abcdefghkmnopqstuvwՎ *ամենայն*
10 s *հանգամայնքն*, tvՎ *համանգամայնս*
10 p *եստեղծ*
10 b *զգիր*, nostvՎ *զգիրսն*
11 *Ա-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *այնուհետև*
11 ij *ժողովեալ*, no *ժողովեցին*
11 a *այնունս* փխ *մանկունս*
11 ijp *ուսուցանել*
12 *Ա-Թ աշխարհն*, j *յաշխարհս*
12 efghnouw *զմանկունսն*
12 cdijpq չիք *քաջուսմունս*, o *քաջ ուսումնասէրս*
13 b *երկարյոգիս*, itv *յերկարոգիս*
13 c *յերկոս*, o չիք *յերկուս*
13 s *դպրոցս Բ* (այդպես և Վ մինչդեռ ԱԲԳ ունեն ինչպես *Ա-Թ*)
14 nop *յուսեալ*
14 *Ա-Թ մանկունքն*
14 *Ա-Թ այնո/քիկ*
14 abcdmtuwՎ *իմաստութիւնս* փխ *իմաստասիրութիւնս*
15 akm *յարտաքինս*
15 ij *և եղեն*
15 fg *թարքմանիչք*, m *թարքմանիչ*, w *թարգմանիչս*
15 cipqstvՎ *ճշմարտութեան* փխ *ճըշմարտութեամբ*
15 fm *թարքմանեցին*

մենայն գիրս հին և նոր կտակարանաց, սկսեալ յառակացն Սողոմոնի՝ բովանդակեցին զամենեսեան։

Սոքա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ և՛ վարդապետք և՛ ուսուցիչք և՛ մարգարէք պատմողք ապագայիցն։

Սոքա լցեալք հոգւովն սրբով, խօսողք լեզուաց ազգաց, և թարգմանողք յազգաց ազգաց, զբանս խրթինս յայտ ածողք, և խորային խօսից պարզ մեկնիչք։

Սոքա սիւնք եկեղեցւոյ և ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, աշտանակք լուսատուք եւ ջահք բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց։

Սոքա աստուածաբանք բանին կենաց և արբուցիչք պապաքելոց անձանց, զովացուցիչք տապոյ ջերմութեան բանսարկուին և ջեռուցիչք ցրտացելոց ի հաւատս։

Սոքա երգեցողք ծիծառնք, տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք, սրբութեան սիրիչք և աղտեղութեան անարգիչք։

Սոքա մանկանց դաստիարակք և երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք և ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց սփոփիչք և տկարաց մխիթարիչք, գլորելոց կանգնիչք և մեղուցելոց դարձուցիչք, հեղգացելոց խթանք

1 Վ կտակարանացն
1 oՎ առակացն
1 b սաղոմոնի
2 bcdgnopqstuvwՎ զամենայն, e զամենայնն
3 fg թարքմանիչք
4 cdijmopq և պատմողք
4 Մ-Թ ապագայից, m յապագայիցն, s զապագայիցն
4 t մարգարայիցն փխ մարգարէք պատմողք ապագայիցն
4 g պատզամողք փխ պատմողք
5 cdjo հոգովն, sՎ հոգւով
5 j սրբովք
5 c խօսաւղք, d խաւսաւղք, j խաւսողք
5 cdg յազգաց, ip ազգաց յազգս, o ազգաց ազգս
5 Վ չիք և
5—6 afgm թարքմանողք
5—6 stv թարգմանօղք (Վ թարգմանողք) և յայտածօղք (Վ յայտածողք) զբանս խրթինս
6 ij և զբանս
6 n այտ փխ յայտ
6 ijp խրթին փխ խորային
6 eno խորին խօսից
6 dj խաւսից
7 d մեկնեւլիչք փխ մեկնիչք
8 e սիւք փխ սիւնք
8 cdg եկեղեցոյ
8 svՎ սոքա ամուր պարիսպք և սիւնք եկեղեցւոյ
8 sv չիք 'և ամրափակ… որդւոց նորա'
8—10 t չիք 'սոքա սիւնք եկեղեցւոյ .. տիեզերաց'
8 abdfghm որդոց (m որդոց նոցա) փխ որդւոց նորա
8—9 bcdefgmqsuvwՎ աշտանակ
9 no ծաւալելովք
9 a ոլորտ
9—15 i չիք 'Սոքա աստուածաբանք… անարգիչք'
11 w արբուցիչս
11 nostvՎ պապաքեալ
12 e ջերմութեանն
12 dgstuՎ ջեռացուցիչք
13 degnopqw ցրտացելոցն, tvՎ ցըրտոցն
13 d ի հաւատ փխ ի հաւատս
14 afhkm երգեցող, cdj երգեցաւղք
14 dj քաղցրախաւսք, w քաղցրախօսս
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սրբութեան սիրողք, j սրբիչք, n սիրեցեալք փխ սրբութեան սիրիչք
15 b անարգիչք աղտեղութեան
16 j մանկանցն
16 t դաստիարակ
16 jstvՎ երիտասարդացն
16 djn աւրինակք, stv օրինակ
17 abcghoq և ամուսնացելոցն
17 djn աւրէնք, tvՎ օրէն
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և տկարաց
18 uw գերելոց փխ գլորելոց
18 Մ-Թ և մեղուցելոց, stvՎ մեղաւորաց
18 abcfghjmnoqstuwՎ խթան

յարուցիչք և ժրացելոց ի նոյն յօժարացուցիչք, ուսման սիրիչք և ատեցողացն յանդիմանիչք։

Որոց վարդապետք և ուսուցիչք՝ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, և գլխաւորք յաշակերտացն՝ սուրբն Յովսէփ, և Յովհան, և Ղեւոնդ, և Սահակ, և Մովսէս Քերթողահայր, և Մամբրէ Վերծանող, նորուն եղբայր, Եզնակ և Կորիւն, սուրբն Եղիշէ, Դաւիթ փիլիսոփայ և Յովհաննէս, տէր Աբրահամ, Արձան, Մուշէ, Արձան, Խոսրով, Ղազար, և յետոյ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, և որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հռոփանոս Սամոստացի, և այլք բազումք, յորոց ոմանք և յեպիսկոպոսութեան աստիճան հասին, և այլք առաջնորդք ժողովրդոց կարգեալք։ Եւ ի նոցանէ ոմանք ի վերայ թարգմանութեան և գիրս յինքեանց շարադրեցին, որպէս սքանչելին Մովսէս զՀայոց պատմութիւնն՝ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ, և զՊատմութիւն սրբուհւոյ աստուածածնին և պատկերի նորա՝ ի խնդրոյ իշխանացն Արծրունեաց, և զՊէտքն՝ ի խնդրոյ Թէոդորի ումեմն, և զՆերբողեան սրբոց Հռիփսիմեանցն, և զՎարդավառին, և այլ ճառս և խօսս իմաստասիրականս։ Եւ Կորիւն զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ և այլ

1 m *հրաժարելոց* փխ *ժրացելոց*
1 dj *յաւժարացուցիչք*. gstwՎ *յօժարեցուցիչք*
1 o *յուսման*
1 s *սիրօղք*, t չիք *ուսման սիրիչք*
1—2 mo *ատեցողաց*
2 no *անդիմանիչք*
3 abcdefghijm (j *ուսուցիչն*) tuvwՎ *վարդապետ և ուսուցիչ*
3 s *իսահակ*
3 afh *մեսրովբ*, buvwՎ *մեսրոբ*, cn *մեսրովպ*, s *մեսրօպ*
3—4 istwՎ *գլխաւոր*
4 giqstvwՎ *աշակերտացն*
3–4 o չիք *՝և գլխաւորք... յովհան՝*
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *Յոհան*, *յօհան*
4 ei չիք *և...և...և*
5 s *մօսէս*
5 Մ-Թ և ՁՁ *քերդողահայր*, tvՎ *քերթողն*, sw *քերթօղն*
5 a *մամբէ*
5 cdj *վերծանաւղ*, q *վերծանօղ*, Վ *վերծանողն*
5 q *նորուն էր*, ostvՎ *նորին*
6 i *և դաւիթ*
6 mstvՎ *անյաղթ փիլիսոփայ*
6 bd *փիլիսոփա*
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *յովաննէս*, g *յեվանէս* (sic)
7 Մ-Թ *մուշէ խոսրով*
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ստեփանոս*
7 no *սիւնեցի*
8 cdijpq *եպիսկոպոսն*
8 ij *համարէր* փխ *յարմարէր*, n *արմարէր*
8 Մ-Թ մի երկու ՁՁ *հռոմանոս*
8 d *սամաստացի*, u *սամուստացի*
9 gՎ *որոց*
9 gpq *եպիսկոպոսութեան*
9 n *աշտիճան*, Վ *աստիճանս*
10 w *առաջնորդս*
10 stvՎ *ժողովրդոցն*
10 bcdegijopqstuvwՎ *նոցանէ*
11 cd *թարգմանութեանն*, fhm *թարքմանութեան*
11 abcdijmopqstuwՎ *շարադրեցին*
11—12 bs *մօսէս*
12 eg *պատմութիւն*
12 d *ի խնդրո*, i *ի խնդիրս*
12 bd *սահակա*, s *իսահակայ*
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *բագրատունոյ*, no *բագրատայ*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *սրբուհոյ*, bcdgjnpqt *սրբոյ*, i չիք *սրբուհւոյ*
13 stvՎ *զպատկերի*
13 d *ի խնդրո*, i *ի խնդիրս*, h չիք *ի*
14 d *ի խնդրո*
14 stuvwՎ *թէոդոսի* փխ *Թէոդորի*
15 q *զներբողեանս*
15 no *սրբոյն*
15 hstv *հռիփսիմեանց*
15 b *վարդավարին*
15 e *զայլ*
15 dj *խաւսս*, w *խօսք*
16 w չիք *իմաստասիրականս*
16 g *կորուն*
16 aijptvw *մեսրոբայ*, b *մեսրօպա*, cn *մեսրովպայ*, d *մեսրոպա*, fh *մեսրովբայ*
16 s *և զայլոց*

ժամանակաց։ Եւ Եղիշէ զՊատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, և զԳիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին։ Եւ Ղազար զգիրս իւր։ Եւ Եզնակ խօսս յոլովս եթող յօգուտ լսողաց։ Եւ Դաւիթ փիլիսոփայ զԳիրս սահմանաց և զէակաց, և զՄեկնութիւն Արիստոտէլի, և Ներածութեանցն Պորփիւրի, և այլ հարցմունս և պատասխանիս, և զՆերբողեանն սրբոյ խաչին, և ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Նմանապէս և Մամբրէ Վերծանող ասաց ներբողեանս ի յատուրն արմաւենեաց, ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ յաւանակաւ։ Եւ յետոյ մեծն Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնութիւնս գրոց սրբոց եթող՝ աւետարանացն համառօտ, և Յոբայ, և Դանիէլի, և Եզեկիէլի, և զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպօլսի։

Արարին և երգս շարականաց քաղցր և գեղեցիկ եղանակաւ և մեծ խորհրդով ծննդեանն Քրիստոսի և քառասնօրեայ գալստեանն ի տաճարն, մկրտութեանն և եկաւորութեանն ի Բեթանիա և յԵրուսաղէմ, մեծի շաբաթուն չարչարանացն և յարութեանն, համբարձմանն և հոգւոյ գալստեանն,

1 a *վարդանացն*, b *դարդանանց*, csՎ *վարդանանց*, h *վարդաննեանցն*
1—2 g չիք '*և զգիրս կանոնացն*', m *կանոնաց*, s *կանօնաց*
2 st *զայլ*
2 ijp *մեկնութիւն*
2 Վ չիք *սրբոց*
2 Վ *զչարչարանացն*
2—3 d *զազարու*
3 bcdegmnstuvwՎ *զգիրսն* փխ *զգիրս իւր*
3 dj *խաւսս*, fh *զխօսս*
3 d *յաւգուտ*, i *օգուտ*
3 tv *լսօղացն*
4 bcd *փիլիսոփա*
4 stvՎ *զգիրսն*, no *ի գիրս*
4 dg *սահմանեաց*
4 Վ *զմեկնութիւնն*
5 gՎ *ներածութեանց*
5 nq *պորփիւրոսի*
5 o *հարցումն*
5 cdjpq *զպատասխանիս*
5—6 a *ներբողանն*, cdstvՎ *ներբողեանս*
5—7 ijpq չիք '*զներբողեանն սրբոյ խաչին... վերծանող ասաց*'
6 bfghtwՎ *զծննդեան*
6 no *մերոյ և փրկչին յիսուսի*
7 ab *ննպ*, efghostuvwՎ *նոյնպէս* փխ *նմանապէս*
7 ijp *զներբողեանս*, Վ *ներբողեան*
7 bcegsuvw *ի յօրն*, ipՎ *յօրն* (j *յաւրն*), no *ի օրն*
8 abcjuw *յովանակաւ* փխ *յաւանակաւ*, 0 *աւանակաւ*
9 *Մ—Թ* և մի քանի ՁՁ *ստեփանոս*
9 bijpq *եպիսկոպոսն*
9 no *գրեաց* փխ *գրոց*
9—10 stvՎ *եթող սուրբ գրոց յոբայ և աւետարանացն, այլ և դանիէլի*
10 cd *ող* փխ *եթող*, inopq չիք *եթող*
10 o *աւետարանչացն*
10 ip *մեկնող աւետարանացն*
10 c *համա...ւտ*, dj *համառաւտ*
10 d *յոբա*
10 q չիք *և եզեկիէլի*
11 bcd *գերմիանոսի*
11 շատ հաճախ abcdfghmnopqwՎ և այլ ՁՁ *պատրիարգի* կամ *պատրիարգին*
11 abcegՎ *կոստանդինուպօլսի*, dj *կոստանդինուպաւլսի*, no* *կոստանդինուպօլիս*
12 n *զերգս*
12 n չիք *գեղեցիկ*
13 dhpq *ծննդեան*
13 abc *քառասնօրեա*, dj *քառասնաւրեա*
13 ino չիք *գալստեանն*, Վ *գալստեան*
13 no *ի տաճարին*
14 g *մկրտութեան*
14 o *եկաւորութիւն*, epՎ *եկաւորութեան*
14 c *բեթանիայ*, du *բեղանիա*, j *բեղանիայ*
14 m *երուսաղէմ*
14 ip *ի մեծի*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *չարչարանաց*
15 ahj *հոգոյն*, cefghip *հոգւոյն*, d *հոգոյն սրբոյ*
15 fh *համբարձման*
15 chՎ *գալստեան*

խաչի և եկեղեցւոյ, և այլ տօնից տէրունականաց, և սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան և ամենայն ննջեցելոց, պէսպէս և զանազանս և անթիւ, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայաստանեայց։

Իսկ սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, իբրև ելից զերկիրս Հայոց ուսմամբ և թարգմանութեամբ, յանձն առնէ զամենայն կաթողիկոսին Սահակայ, և ինքն գնացեալ յԱղուանս՝ առնէ և նոցա նշանագիրս. և վարդապետս թողեալ նոցա՝ գայ յաշխարհն Վրաց. առնէ և նոցա նշանագիրս ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ի վերուստ։ Եւ այնպէս զուարճացուցեալ զաշխարհս ամենայն անպայման խնդութեամբ, թողեալ և նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտացն, դառնայ ի Հայս և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ։

Իսկ թագաւորն Վռամշապուհ՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան և մի, վախճանի բարւոք. և թագաւորէ դարձեալ Խոսրով, եղբայր նորա, ամ մի. և ապա Արտաշէս, որ և Արտաշիր, թագաւորէ յետ նորա։

Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց յունաց բարեպաշտն Թէոդոս

1 bdgh *եկեղեցոյ*
1 djn *տաւնից*
1 stvՎ *ամենայն սրբոց* փխ *սրբոց ամենեցուն*
2 afh *ապաշխարութեանն*
2 abcdfhkmqstՎ *պէսպէս*
2 bfh *զանազան*
3 acdefgkmnopqwՎ *զոր* փխ *որ*
3 bdjn *ցայսաւր*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յեկեղեցի*. gov *եկեղեցիս*
3 abefgh *հայաստանեաց*, no *հայոց*, tv *հայաստանեայցն*
4 i չիք *սուրբ*
4 afhn *մեսրովբ*, bitvw *մեսրոբ*, cdj *մեսրովպ*
5 afm *թարքմանութեամբ*
5 i *նշանագրութեամբ(*) յանձնէ զամենայն*
5 d *սահակա*, s *իսահակայ*
6 no *գնաց*
6 j *վարդապետ*
6—7 Վ *և ինքն գնացեալ յԱղուանս առնէ և նոցա նշանագիրս, ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ի վերուստ։ Եւ այսպէս զուարճացեալ զաշխարհս ամենայն անպայման խնդութեամբ թողեալ նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտաց, և անտի գնաց ի Վիրս, առնէ և նոցա գիրս*
6—7 stv չիք *'և վարդապետս... նշանագիրս'*
7 i *նշանագիր*
7 ijp *տուեցելոյն*, d *տուելո*
8 i չիք *նմա*
8 i չիք *ի վերուստ*
8 cdgopstvw *այսպէս*
8—11 stvՎ *և թողեալ և նոցա վարդապետս, դառնայ ինքն ի Հայս, և գտեալ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ*
8—9 no *զամենայն աշխարհս*
9 no *ուրախութեամբ* փխ *խնդութեամբ*
9 g *նոքա* փխ *նոցա*
9 st *և թողեալ նոցա*
9 bg *իւրոց*
9—10 i *յաշակերտաց*
10 ab *դառնա*
10 d *գնաց* փխ *դառնայ*
10 i *մեծն*
10 noq չիք *ի*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ի թարքմանութիւնս*, i *թարգմանութեամբ*, o *թարգմանութիւն*
12 stvՎ *կալաւ*
12 eg *զթագաւորութիւն*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *քսան* փխ *քսան և մի*
12—13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *(քսան) և*
13 b *վաղխճանի*, cd *վաղջանի* pՎ *վաղճանի*
13 abcdfhijmnquvwՎ *բարիոք*
13 h չիք *Խոսրով*, stuvwՎ *դարձեալ թագաւորէ եղբայր նորա խոսրով*
14 d *ա...* փխ *ապա*
14 jp *զարտաշէս*, stՎ *արտաշիր և արտաշէս*, uvw *արտաշէս և արտաշիր*
14 no *որ և ետ (o յետ) արտաշիր*
14 st *թագաւորէն*
15 cdj *ժամանակի*, q *ընդ այնմ ժամանակի*

փոքր, որդի Արկադեայ։ Եւ առաքէ սուրբն Սահակ զվարդապետն Մեսրոպ և զթոռն իւր Վարդան թղթով առ Թէոդոս կայսր, զի հրաման տացէ այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ նորա իցեն, ուսանել զգիրս հայերէնս, զի վերակացուք նոցա ոչ տային թոյլ ուսանել զգիրսն վասն նախանձու։ Իսկ հեզն Թէոդոս մեղադրեաց զառաջինսն, եթէ՝ Ընդէ՞ր յասորւոց և ոչ ի յունաց իմաստասիրաց, որ ի մերում քաղաքիս, խնդրէիք զգիրս։ Եւ պատմեաց Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստին ի շնորհաց հոգւոյն եղև։ Յայնժամ գոհացեալ զաստուծոյ բարեպաշտ թագաւորն, հրամայեաց պատուել զՄեսրոպ, իբրև զճշմարիտ և զիմաստուն վարդապետ։ Նա և պատրիարքն Ատտիկոս և ամենայն ուխտ եկեղեցւոյն հանդերձ թագաւորաւն գրեցին զՄեսրոպ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցւոյ՝ ընդ Աթանասի և ընդ Գրիգորեանս, ընդ Բարսղի և ընդ Յովհաննու Ոսկեբերանի։

Եւ զՎարդան արար ստրատելատ բարեպաշտն Թէոդոս։ Գրեցին թուղթս և առ մեծն Սահակ, տալով նմա ևս պատիւ վեհագոյն։

Եւ հրաման ետ յիշխանութեան իւրում ժողովել մանկունս մտա-

1 b փոքրն, stՎ փոքր Թէոդոս
1 a արկադիա, b արկաթդեա, n արկաթեայ
1 d վարդապետն, h զվարդապետն իւր
1 abfhnuv մեսրոբ, tv զմեսրոբ, cdj մեսրովպ, sՎ զմեսրոպ
2 duwՎ չիք Վարդան
2 b թխթով
2 bdms կայսրն
2 bcdegj տայցէ
3 s որք
3 mst ուսանիլ
3 vwՎ և փխ զի
4 stuvwՎ չտային փխ ոչ տային
4 no չիք ուսանել զգիրսն
4 msv ուսանիլ
4 bcdiq զգիրս, sv զգիրս հայուն, Վ զգիրս հայոցն
5 ipsvwՎ թէ փխ եթէ
5 fghnpstvw յասորոց, oq ասորոց, i յասորից
5—6 i ոչ ի յուն...
6—7 ip չիք 'և պատմեաց մեսրոպ, եթէ կատարումն'
6—7 i զգիրս արուեստին որ ի շնորհաց
7 abfhntvw մեսրոբ, cdj մեսրովպ
7 m թէ փխ եթէ
7 bcd հոգոյն
8 n յաստուծոյ, o աստուծոյ
8—9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հրամայեաց զմեսրոպ պատուել
9 a մեսրովբ, bjntuvw մեսրոբ, cd զմեսրովպ, stՎ զսուրբն մեսրոպ (Վ Մեսրոպ)
9 nop ճշմարիտ
9o իմաստուն
9 d վարդապետս
9—10 abcdefghijmnpqstuvwՎ պատրիարգն փխ պատրիարքն
10 bdg եկեղեցոյն
10 m թագաւորիւն
11 abt մեսրոբ, fhnvw զմեսրոբ, j զմեսրովբ, cd մեսրովպ, g մեսրոպ
11 ijp վարդապետաց, n վարդապետս, o վարդապետսն
11 b եկեղեցոյ, d եկեղեցո, g եկեղեցւոյն
11 g անթանասի
12 cdqՎ գրիգորեանս, m գրիգորեանցն, sv գրիգորիսեանս
12 svՎ չիք ընդ
12 cdjovՎ բարսեղի
12 ag յոհանու, b յոհաննու, cdejmsuvՎ յոհաննու
12 an ոսկի բերանի, suv ոսկիբերանին, b ոսկէբերանի, cdjmpq ոսկէբերանին
13 s զվարդան զթոռն մեծին սահակայ
13 j բարեպաշտ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թուղթ, p թուխթս, st և թուխտս առ (nop uwՎ և թուղթս առ)
14 m նոցա փխ նմա
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք պատիւ, gstuvwՎ զպատիւ (uw ևս զպատիւ)
14—15 m վեհագոյն հրաման
15 m չիք ետ
15 bcd յիշխանութեանն

վարժս յուսանել զգիրսն, և զարմանք և ծախք յարքունուստ կարգեաց։ Ետ հրաման և յաշխարհին Հայոց շինել քաղաք ի Կարին գաւառի, և անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք։ Եւ եկեալ Մեսրոպայ՝ ուսոյց նա զկէս ազգին, որ ընդ իշխանութեամբ Թէոդոսի։

Իսկ թագաւորն Հայոց մանուկն Արտաշիր էր զազրագործ և գիճասէր, որ ոչ միայն ի գիշերի, այլ և ի տունջեան գործէր զգործս անարժանս և խրատու սրբոյն Սահակայ ոչ լսէր։ Վասն որոյ տաղտկացան ամենայն նախարարքն և եկին առ մեծն Սահակ, զի նովաւ հանդերձ ամբաստան լիցին պարսից արքային՝ ընկենուլ զԱրտաշիր յաթոռոյն։ Իսկ սուրբն Սահակ ոչ առ յանձն ընկենուլ զգառն գայլոց։ Եւ նոքա երթեալ առ արքայն պարսից Վռամ՝ ընկենուն զնա ի թագաւորութենէն. հանեն և զսուրբն Սահակ յաթոռոյն, զի ոչ հաւանեցաւ կամաց նոցա։ Եւ ապա բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յետ Արտաշրի, որ թագաւորեաց ամս վեց։ Եւ տևեաց թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ամս ՇԿԸ։ Դադարեաց և քահանայապետութիւնն յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, զի թէպէտ

1 d մտաշարժս փխ մտավարժս
1 abcdefghkpՎ ուսանել, mq ուսուցանել, stuv ուսանիլ
1 cdpqstuvՎ զգիրս
1 fp զարման
1 d ծաղխք, n ծաղք, pw ծախս
1 b յարքուստ, go արքունուստ
1 m կարգեցան
2 cipq աշխարհին
2 no լինիլ փխ շինել
2 i չիք քաղաք
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի կարին քաղաքի փխ ի Կարին գաւառի
2—3 i անուանէ, stՎ անուանել զնա փխ անուանեաց զքաղաքն
2–3 d շինել քաղաքն Թէոդուպաւլիս փխ շինել քաղաք ի Կարին գաւառի. և անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս
3 afh Թէոդոյպօլիս dj Թէոդուպաւլիս
3 o որ այժմ կոչի արզրում և կարոյ քաղաք
3 d որոյ
4 b մեսրոպա, antuw մեսրոբայ, fhjv մեսրովբայ, c մեսրովպա, d մեսրոպա
4 d ընդ իշխանութեամբ էին, v ընդ իշխանութեամբն
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զազրագործ գիճասէր
6 n չիք ի
6 q չիք և
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի տուընջեան
6 i զգործսն, vՎ զգործս անարժանս
7 uw խրատուն
7 b սահակա, s իսահակայ
7 h վասն այսր փխ վասն որոյ
7 stvwՎ չիք ամենայն
8 bstvՎ սուրբն փխ մեծն
8 dms իսահակ
8 stvՎ չիք հանդերձ
8 p անբաստան, Վ ամբաստ (sic)
9 no լինին
9 stvՎ զնա փխ զԱրտաշիր
9 n աթոռոյ, o աթոռոյն
10 bps էառ
10 d յանձն իւր, g անձն
10 n գառն
11 ip չիք Վռամ
11 dnq ընկենուլ փխ ընկենուն
11 stvՎ ընկեցին
11 svՎ յաթոռոյն փխ ի թագաւորութենէն
11 stvՎ չիք հանեն, w և հանեն
11—12 i չիք Սահակ, sv իսահակ (vՎ սահակ) ևս փխ Սահակ յաթոռոյն
12 o աթոռոյն
12 stvՎ որ փխ զի
12 i հաւանեցան
12 Վ նոցա կամացն
12 stvՎ յայսմհետէ փխ Եւ ապա
12—13 fo թագաւորութիւն
13 m յարշակունեաց
13 cdjnuvՎ արտաշիրի
14 t տուեաց փխ տևեաց
14 eg թագաւորութիւն
14 gk չիք ամս, o ամք
14 hՎ հինգ հարիւր վաթսուն և ութ փխ ՇԿԸ
15 sv քահանայապետութիւն
15 ko արժանաւոր
15 oՎ ցեղէն
15 tv գրիգորէ

եկաց տէրն Սահակ յետ այնորիկ ամս վեշտասան և լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս, սակայն անարժան վերակացուօք և պարսիկ մարզպանաւ, որպէս զՎեհմիհրշապուհ՝ փոխանակ Արտաշրի թագաւորին, և զոստխասէրն Սուրմակ՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ, որ եկաց ամ մի։ Եւ յետ Սուրմակայ Բրքիշու ասորի, վատթար քան զնա, ամս երիս։ Եւ նորա Շմուէլ ևս անպիտան ամս հինգ։

Իսկ տէրն Սահակ աղօթից և վարդապետութեան պարապեալ։ Եւ ապա եկեալ ամենայն նախարարքն Հայոց՝ անկանէին առաջի սրբոյն Սահակայ, զմեղանս յանձն առեալ՝ թողութիւն խնդրէին ի նմանէ և աղաչէին զնա՝ դառնալ ունել զաթոռ իւր, և նա ոչ հաւանէր նոցա։ Եւ իբրև կարի ստիպէին, յայնժամ պատմեաց նոցա զտեսիլն, զոր ետես, եթէ ի տեառնէ եղև այդ՝ դադարել քահանայապետութեան ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի և թագաւորութեան ի տանէն Արշակունեաց և թէ մերձ յերևումն նեռինն դարձեալ կանգնելոց է աստուած զթագաւորութիւնն Արշակունեաց և զքահանայապետութիւնն յազգէ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ապա թոյլ ետուն նմա

1 ԱԲԳtv զի թէպէտ տեղ եկաց, Վ զի թէպէտ և եկաց փխ զի թէպէտ եկաց
1 no չիք տէրն
1 s խահակ
1 Վ և յետ
1—2 tvՎ վարդապետութեամբն իւրոյ (Վ իւրով)
2—3 dj վերակացուաւք, ov վերակացուք
3 itv պարսիկք
3 b զվեհմիհրշապու, cd զվեհսիհրշապու
3—4 w չիք 'փոխանակ... Սուրմակ'
3—4 cdjktՎ արտաշիրի
4 c ոստխասէր
4—5 b սահակա, s խահակա
5 n ետ փխ յետ
5 bd սումակա
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բրքիշօ, no բրկիշու
5 b վաթար
6 n ետ փխ յետ
6 hՎ ամս երեք
6 aij շնուել, bcdefgnopqtuvw շնուէլ k շմվել (սկզբնապէս գրված է եղել 'շանվել'). Մ-Թ շանվէլ
6 Վ ամս հինգ ևս անպիտան
7 dj աղաւթից
7 e վարդապետութեանն
7 d պարապել
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ամենայն, b ամենայն նախարարացն, dj ամենայն նախարարն, tuw ամենայն նախարարք
8—9 b սահակա, s խահակայ
9 no յանձն (o անձն) առնել և, s յանձն առնուին
9 tvՎ խնդրէին թողութիւն
10 d զնայ
10 mՎ դառնալ և ունել զաթոռն (Վ զաթոռ)
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նա
10 tvՎ իսկ փխ և
10 aefghijnstՎ չիք նոցա
10 d իբր ի կարի
11 abcdempw և թէ փխ եթէ
11 h չիք եթէ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դադարիլ, hv դադարեալ
12 eijm քահանայապետութեանն, g քահանայապետութիւնն, opq քահանայապետութիւն, Վ քահանայութիւն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ցեղէ
13 abfgkmnop թագաւորութիւն, cdeijqstuvw թագաւորութիւնն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի տանէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արշակունի
13 g երևումն
13 mstvՎ նեռին
14 egՎ զթագաւորութիւն
14 stvՎ հայոց փխ Արշակունեաց
14 m յարշակունեաց
14—15 goqՎ զքահանայապետութիւն, s զքահանայութիւն
15 svՎ չիք 'յազգէ սրբոյն Գրիգորէ'
15 i չիք թոյլ

կեալ ըստ իւրոց կամաց։ Եւ արքայն պարսից զՎարդան մարզպան արարեալ Հայոց՝ տայ զաշխարհս ի ձեռս նորա։

Եւ սուրբն Սահակ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս յիսուն և մի, փոխի խաղաղական մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց, տուեալ զաթոռն ցսուրբն Մեսրոպ, որ և նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ յիշատակ բարի թողեալ ապագայիցս, ի սկզբան առաջին ամի Յազկերտի պարսից արքայի, որդւոյ Վռամայ երկրորդի։ Եւ առնու զաթոռն սուրբն Յովսէփ աշակերտ նոցա։

Իսկ Յազկերտ արքայ բռնադատէր զամենայն քրիստոնեայս ուրանալ զՔրիստոս և դառնալ յօրէնս մազդեզանց, որում ոչ հաւանեալ զօրացն Հայոց՝ դառնան ընդդէմ հրամանին, սպանանեն զմոգսն և զմոգպետսն, որ եկեալ էին աւերել զեկեղեցիս և բառնալ զհաւատս։ Իսկ Յազկերտ՝ իբրև լուաւ զայն ամենայն, առաքէ զօրս բազումս, պատերազմել ընդ զօրացն Հայոց, որոց գլխաւորք էին՝ սուրբն Վարդան և ընկերք իւր։ Եւ պարսից աւերեալ զաշխարհս խաղացուցանեն ի գերութիւն ի խրատու ուրացելոյն Վասակայ զմնացեալ նախարարսն և զսուրբն Յովսէփ, և զՍահակ, և զՂևոնդ,

1 stuvwՎ *կալ* փխ. *կեալ*
1 g *ըստ իւրեանց*, m *ըստ իւրոյ*, o *ըստ կամաց իւրոց*
2 ab *տա*
2 cdj *ի ձեռն*
3 s *իսահակ*
3 i *կացեալ* փխ *կալեալ*
3 g *զհայրապետութիւն*
d *տա ամ*
3 j չիք *ամս*, n *զամս*
4 w *ի կարգք*
4 n *աթոռ*, o չիք *զաթոռն*
5 abdfhijntuvw *մեսրոբ*, c *մեսրովպ*
5 Վ *յոր և*, n չիք *և*
5 ab *ելիք*, no *ել ի կենցաղոյս*
6 s *թողլով* փխ *թողեալ*
6 stuvՎ *ապագայից*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յիսկզբան*, u *յսկզբան*
6 abcdefpq *ամին*, uwՎ չիք *ամի*
6 stu *ազկերտի*, v *ազկերտին*, Վ *Յազկերտին*
6—7 b *արքային*, cdijpqՎ *արքային*
7 adeijpqstuvՎ *որդւոյն*, cfgh *որդոյն*
7 bc *վռամա*, t *վրանայ* փխ *Վռամայ*
7 g *առնայ* (sic)
7 bp *զաթոռ*
7 dq *սուրբ*
7 tuvw *յուսէփ*
7—8 ip *աշակերտ նոցա ի վայր ձորոյ* (p *ի վայրոյ ձորոյ*) *ի հողոցմանց գեղջէ*, s *աշակերտ նոցա ամս* (տեղը բաց է)
9 bnotv *ազկերտ*
9 bc *արքա*
9 eij *քրիստոնեայ*
10 dj *յաւրէնս*, n *աւրէնս*
10 e *մազդեզաց*
10 dj *զաւրացն*
11 k *դառնալ*
11 t *ընդ* փխ *ընդդէմ*
11 w *սպանեն*
11 stvՎ *զմոգս*
11 tv *զմոգսապետսն*, g *մոգպահսն* (sic)
11 o *որք* փխ *որ*
11—12 stuvwՎ չիք *'որ եկեալ էին... բառնալ զհաւատս'*
12 d *զեկեղեցիս հայոց*, n *զեկեղեցիսն*, o *եկեղեցիս*
12 dnostv *ազկերտ*, g *ազդերտ*
13 djn *զաւրս...զաւրացն*
13 m *պատերազմիլ*
14 cdjq *յորոց*
14 Վ և մի երկու ՁՁ *որոց գլխաւոր էր*
14 d *հայոց սուրբն*
14 mo *ընկերքն իւր*, n *ընկերօք իւրօք*
15 d *խաղաղացուցանէին*
15 bcdegjnpqՎ *ի գերութիւն խրատու* (q *խրատոյ*), io *ըստ խրատու*, s *խրատով*
15 m *ուրացողին*
15—16 bc *վասակա*
16 s *յօսէփ*, fhm *ներսէս* փխ *Յովսէփ*
16 *զղևոնտ*

և զընկերս նոցա, և տան ի կապանս արքունի։ Եւ յետ այնորիկ սպանանեն զսուրբն Յովսէփ և զնորին ընկերս, և զնախարարսն արգելեալ ի բանտ մինչև յաւուրս Պերոզի արքայի, և ապա արձակեալք ի կապանաց խնամօքն աստուծոյ, խոստովանական անուն ժառանգեալք՝ դառնան յաշխարհս Հայոց։

Իսկ յետ մահուան բարեպաշտին Թէոդոսի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Մարկիանոս, որ արար զժողովն Քաղկեդոնի վեց հարիւր երեսուն և վեց եպիսկոպոսաց ի քակտումն ուղղափառ հաւատոյ, որ ելից զտիեզերս մինչև ցայսօր հայհոյութիւն նոցա։

Յետ սորոյն Յովսեփայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գիւտ ամս հնգետասան. որ խնդրեաց ի Դաւթէ փիլիսոփայէ զԲարձրացուցէքն։ Եւ ապա Յովհան Մանդակունի ամս երկոտասան։ Սա բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցի՝ կարգեաց քարոզս աղուհացիցն և զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն և զվեցերորդին և զիններորդին, և զեկեղեցւոյ հիմնարկէքն, և ժամահարի, սկիհ և մաղզմայի, և գիրք, և կնունք, և խաչ օրհնել և պսակ, զայս ամենայն նորա կարգեալ է. այլ և առաջի Պերոզի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս և ոչ երկեաւ ի սպառնալեաց նո-

1 n ետ փխ յետ
1—2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սպանեն
2 d զյովսէփ զսուրբն այ, s յօսէփ
2 im ընկերսն
2 no նորին ընկերս (o չիք ընկերս), Վ զընկերս նորին
2 g արգելուին
2 b ի ջանդի, cdnouwՎ ի բանդ
3 g մինչև աւուրս, i ցյաւուր, j ցաւուրս
3 g բերոզի
3 b արքային
3 ijnop արձակեալ
3 i կապանացն, no չիք ի կապանաց
3–4 dj խնամաւքն
4 fh խոստովանողական, stvՎ խոստովանութեան
4 t անունք
4—5 g աշխարհս, n աշխարհ
6 n ետ փխ յետ
6—7 g զթագաւորութիւն
7 h զժողովս
7 u քաղկեդովնի
8 w վեց ոճլզ (sic)
8 g ի քակումն
8 d հաւատո
9 bdj ցայսաւր
9 Վ հայհոյութեամբ
10 d յովսեփա, Վ Յովսեփայ
10 b զկաթողիկոսութիւն նորա փխ զկաթողիկոսութիւնն, en զկաթողիկոսութիւն
11 ip հնգետասան յօթմսոյ գեղջէ որ խնդրեաց
11 b փիլիսոփաէ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յոհան
12 tvՎ զամս
13 o եկեղեցի
13 stuՎ զքարոզս
13 e զաղօթսն, dj զաղաւթս
14 stvՎ ժամին
14 n զվեցերորդ ժամուն, o զվեցերորդուն, Վ զվեցերորդ և զիններորդ ժամին
14 cd զեկեղեցոյ
14 a հիմնարկանէքն
15 ino ժամահարին, զժամահար օրհնէքն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սկհւոյ, k սկիհի, s զսկոյ, i սկիհն
15 bd մզզմաի, gjmno մզզմայի, w մահզմայի
15 g կարգ փխ գիրք
15 d կանոնք, ԱԲԳ կնուն, կնուք, կնունք, s զգիրգ, օհնէք և զկընունք
15 abcdfh խաչ ահլ, jk խաչ աննել, stv խաչ օհնէք, Վ խաչօրհնէք
15 Ուղղում ենք ըստ itՎ պսակ. Մ-ԹԱԲԳ և մյուս ՁՁ ստակ փխ պսակ s զտնական
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զայս ամենայն նորա կարգեալ, d զայս ամենայն նորա գրեալ է և կարգեալ
16 u յառաջ
16 b արքաի, n արքային

րա, որ հրապուրէր ի բաց կալ ի Քրիստոսէ և ի հաղորդութենէն յունաց. և կատարեալ ամենայն առաքինութեամբ՝ փոխի առ Քրիստոս։

Իսկ յետ Մարկիանոսի թագաւորեաց Յունաց Լևոն մեծ, և Պերոզ պարսից արքայ զՄանգնոս մարզպան արար Հայոց, ամս քսան։ Յայսոսիկ աւուրս ժամանեաց Մովսէս Քերթողահայրն։ Ի սոյն ժամանակի պայծառանայր յերկրի սքանչելի վարուք միայնաւորութեամբ սուրբ հայրն Թաթուլ՝ համգերձ Վարոսիւ, եղբարբ իւրով, և Թումայիւ աշակերտիւ։ Եւ յետ Յովհաննու Մանդակունւոյ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Բաբգէն ամս հինգ, յաւուրս Զենոնի կայսեր։

Այս Զենոն նզովեաց զժողովն Քաղկեդոնի, երկոտասան գլուխ նզովից կարգեաց ընդդէմ նորա։ Զմանէ ասեն, թէ յաճախ ուտէր միս. և յաւուր միում յանչափ ուտելոյն քացախեալ յորովայնի նորա կերակուրն. յայնմանէ տաղտկացեալ՝ օրէնս եդ զերկու շաբաթս բարեկենդանին ոչ ուտել միս, այլ պանիր, զոր Պանրուտայն անուանեն մինչև ցայսօր։ Ասեն՝ թէ Յուլիանոս՝ եկեալ ի Կոստանդնուպօլիս, հրամայեաց յամենայն կերակուրս վաճառացն խառնել յարենէ զոհիցն։ Եւ սուրբն Թէոդորոս իմացոյց քրիստոնէիցն. և նոքա ասացին, թէ՝ «Մեզ չէ օրէն այս երկու շաբաթս

1 mnstՎ *ի հաղորդութենէ*
2 stՎ *զամենայն*
2 bd *փոխեցաւ*
2 bcdtvՎ *ի քրիստոս* փխ *առ քրիստոս*
3 n *ետ* փխ *յետ*
3 bcdjpqՎ *լևոն մեծն*, i *մեծն լևոն*
3—4 q *պարսից պերոզ արքայ*
4 bc *արքա*, Վ *արքայն*
4 o *զմագնոս* փխ *զՄանգնոս*
4 stvՎ *մարզպան հայոց արար*
4 c *յայսոքիկ*
5 dp *յաւուրս*, tuvwՎ չիք *աւուրս*
5 d *ժամանակաց* փխ *ժամանեաց*, tuvwՎ չիք *ժամանեաց*
5 bs *մօսէս*
5 bcde *քերդողահայր*, fghijmp *քերթողահայր*
5 *ԱԲԳ նոյն (Վ նմին)* փխ *սոյն*
5—6 stvՎ *պայծառացեալ*
6 cdq *երկրի*
6 j *զսքանչելի*
6 afnuvw *վարիւք*
7 d *եղբայրբ*, Վ *եղբարբն*
7 g *իւր*
7 b *թոմաիւ*, cdghnoq *թոմայիւ*
7 i *աշակերտիւն*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ st *յոհաննու*, cfg և մի երկու ՁՁ *յոհաննու*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մանդակունոյ*, n *մանդագունւոյ*, w չիք *Մանդակունւոյ առնու*
8 stՎ *զկաթուղիկոսութիւն*
8 Վ *Բաբկէն*
8—9 h *ամս եօթ*
9 stvՎ *զենոնս*
10 j *զժողովոյն*
11 abcdhijkmtuvwՎ *նոցա* փխ *նորա*
11 no *ընդ նոսա դէմ*
11 h *յաճախ միս ուտէր*
11—12 g *աւուր*
11—12 *Մ-Թ յաճախ* փխ *յանչափ*, noq *անչափ*
12 g *քաղցեալ* փխ *քացախեալ*
13 dj *աւրէնս*
13 i *զի բ շաբաթս*, Վ *յերկու շաբաթս*
14 n *բանիր* փխ *պանիր*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *պանրուտան*, no *բանրուտայն*, t *պանիրուտան*, Վ *պանիր-ուտան*
14 dj *ցայսաւր*
15 dj *կոստանդինուպաւլիս (կոստանդնուպաւլիս)* ginuՎ *կոստանդինուպօլիս*
15 k *ամենայն*
15—16 Վ *կենակուր*
16 i *վաճառեացին*, s *վաճառանոցին*
16 i *խառնեալ*
16 g չիք *սուրբն*
16—17 no *հրամայեաց* փխ *իմացոյց*
17 Վ *քրիստոնէից*
17 a *ասացեն*, cdijmpq *ասեն* փխ *ասացին*
17 h չիք *թէ*
17 acdefghijmpuw *մեր* փխ *մեզ*
17 ad *աւրէն*, j *աւրէնք*, ip *օրէնք*
17 Վ *յայս*

միս ուտել, այլ պահիր»։ Եւ զնոյն եդաւ Պանրուտէքն։ Եւ յաւուրս սորա եկին Գառնիկ երանելի զնշխարս սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրսն, և հանգուցին ի Թորդան։

Եւ յետ Բաբգենայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սամուէլ ամս հինգ։ Յայսոսիկ աւուրս պայծառանայր սուրբն Սիմէոն Սիւնական յԱղէքսանդրիայ, և Տիմոթէոս երէց՝ ուղիղ հաւատով իմաստասէր, որ զամենարուեստ գիրսն գրեաց՝ հաւաքեալ զամենայն բանս աստուածայնոց արանց ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց։ Բայց Պերոզ արքայ պարսից կարի անմարդի բարս ունէր, վասն որոյ սպանաւ ի հեփթաղաց։ Եւ թագաւորէ Վաղարշ եղբայր նորա։ Սա զՎահան Մամիկոնեան, զորդին Հմայեկայ, մարզպան կարգէ։ Այս Վահան պսակեաց զեկեղեցի զանազան իրօք և զալանս արգելական արար։ Ի սորա աւուրս էր Ղազար Փարպեցի, ճարտասան և պատմագիր։ Եւ յետ Սամուէլի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Մուշէ ամս ութ։

Յետ Զենոնի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Անաստաս, որ և սաընդ Զենոնի յուղղափառս գրեցաւ, զի կամեցաւ ժողով առնել ընդդէմ անօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի, հաստատել զուղղափառութիւն. և դեղակուր եղեալ մեռաւ։ Եւ թագաւորէ յետ նորա Յուստինոս, այր ագէտ և անաստուած, որ ելից զերկիր արեամբ ուղղափառաց, զի եդ յաշտանակի զՔաղ-

1 stvՎ *այլ միայն*

1 bcde *զնայն*, gno *զայն* փխ *զնոյն*

1 stvՎ չիք *'և զնոյն եդաւ Պանրուտէքն'*

2 mstvՎ *երանելին գառնիկ*

2 c *զնշխար*, no *նշխարսն*

2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի յայրն Մանեայ*, a *ի Մանեա այրսն*, i *ի Մանեայ յայրն* (m *յայրս*, p *այրն*)

3 oqtvՎ *Թորթան*

4 n *եռ* փխ *յետ*

4 bc *բաբգենա*, o *բաբկենայ*

4 e *զկաթողիկոսութիւն*

4 ip *սամուէլ ի գեղջէ արծկէոյ*

5 ip չիք *աւուրս*, k *աւուր*, d *յաւուրս*

5 cdj *պայ (ծ)առանայ*, stvՎ *պայծառանայր եկեղեցի սրբովն սիմէոնիւ սիւնակեցիւ* (tvՎ *սիմէոնիւ սիւնակեցւովն*)

5 b չիք *սուրբն*

5-6 dfh *յաղեկսանդրիայ*, b *յաղեկսանդրիա*

6 cd *որ (տէր) թէոս* փխ *Տիմոթէոս*

6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իմաստասիրէր* փխ *իմաստասէր*, cd *ի...տասէր*, tuvՎ *և իմաստասէր*

6—7 cd *զամենարուեստ... գրեաց*, i չիք *գիրսն*, j *գիրս*, stvՎ *զամէն արուեստի* փխ *զամենարուեստ*

7 d *հաւաղեալ*

7 i չիք *ամենայն*

8 bcd *արքա*, stvՎ *արքայն*

9 h *վասն այոր*

9 o *հեփթաղեաց*

10 bd *հմաեկայ*, c *հմայեկա*

11 stvՎ *վահանս*

11 b *պսակէ*

11 bdj *իրաւք* (j *իւրաւք*), p *կարգօք*

11 abcdefghijnpqstuvwՎ *այս վահան* փխ *և*

12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ (fh) *արգելականս*

12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ (knqu) *յաւուրս*

13 n *եռ* փխ *յետ*

13 no *կաթողիկոսութիւնն*, Վ *զկաթուղիկոսութիւն*

13 ip *տէր մուշէ ի նահանգէ կոտէից ի գեղջէ այլաբերից*

15 Վ *եւ յետ*

15 acd *սայ*

16 b *յուղղափառսն*, g *ուղղափառ*

16 no *կոչեցաւ* փխ *գրեցաւ*

16 otvՎ *ժողովս*

16—17 dj *անաւրէն*

16—17Վ չիք *անօրէն (տեղը...)*

17 u *քաղկեդովնի*

17 tՎ *հաստատել*

17 bcdeijՎ *զուղղափառութիւնն*

18 bno *ուստիանոս*, *Մ-Թ*Վ և մյուս ՁՁ *յուստիանոս* փխ *Յուստինոս*

19 b *յաշտանակին*, i *աշտանակի*, t *աշտանակ*

կեղոնին, և կոտորեալ հալածեաց զասողսն մի բնութիւն մարմնացելոյ բանին։

Յետ Վաղարշու՝ պարսից արքայի, առնու զթագն Կաւատ, և ապա Ջամասպ, և ապա Կաւատ։

Յետ Մուշէի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սահակ ամս հինգ. և ապա տէր Քրիստափոր ամս հինգ. և յետ նորա տէր Ղևոնդ ամս երկու։ Յաւուրս սորա արեգակն ամենևին նուաղեցաւ, և սով սաստիկ եղև։ Եւ ապա տէր Ներսէս ամս ինն։ Յաւուրս սորա Եզրաս Անգեղացի, աշակերտ Մովսիսի եպիսկոպոսի Բագրևանդայ, բազմացոյց զդասս ճարտասանաց. դառնայ և Մամբրէ եղբայր Մովսիսի ի Հայս, զորմէ ասեն երրորդ գրել փիլիսոփայ։

Յետ Յուստինոսի առնու զթագն միւս Յուստի[նի]անոս, քուերորդի նորա։ Սորա էր կին Թէոդորայ ուղղափառ. և աղաչէր զայր իւր հաստատել զուղղափառութիւն։ Եւ նա թէպէտ և կամէր, ոչ իշխեաց յահէ երկաբնակացն, որք սպառնային նմա մահու։

Եւ առ սա եկեալ չարախորհ հրեայ մի, ասաց, թէ՝ «Պարտ է զտեառնընդառաջն առնել ըստ ծննդեանն, զոր առնեն յոյնք, և ոչ ըստ յայտնութեան, որ ի վեցն յունվարի, զի մինչև ցայն վայր առաքելական դրու-

1 d *քաղկեդոնին*
1 t *կատարեալ*
1 adj *զասաւղսն* (j *սաաւղսն*), it *զասողն*
2 u *բանին աստուծոյ*
3 bd *արքայի*, esvՎ *արքային*, ip չիք *պարսից արքայի*
3 j չիք *առնու*
5 aefghsՎ *և յետ*, n *ետ* փխ *յետ*
5 g *զկաթողիկոսութիւն*
5 s *իսահակ*
5 ip *տէր սահակ ի գաւառէ հարքայ յղկայ* (*յուղկայ*) *գեղջէ*
5 bcdegjnpqstuvwՎ *ամս է* (*եօթն*) փխ *ամս հինգ*
6 ip *տէր քրիստափոր ի գաւառէ բագրևանդայ ի տիրառիճ* (i *տիառիճ*) *գեղջէ*
6 cd չիք *տէր*
6 i *ղևոնդ որ է* (p *էր*) *ի փոքր եռաստայ ամս բ*
7 stvՎ *արեգակն նուաղեցաւ յաւուրս սորա* (t չիք *արեգակն*)
7 h *երկիրն* փխ *արեգակն*
7 isՎ չիք *ամենևին*
8—9 ip *ներսէս ի գաւառէ բագրևանդայ ի գեղջ աշտարակաց*
9 bcdjnotuwՎ *մովսէսի*, g *մօվսէսի*, s *մօսիսի*
9 bcd *եպիսկոպոսի բագրևանդա*, stvՎ *եպիսկոպոսի ի բագևանդայ*
10 o չիք *և*
10 d *մամրէ*
10 Վ *եղբայրն*
10 abcdfghjnoquwՎ *մովսէսի*, s *մօսիսի*
10—11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գրիլ ի փիլիսոփայս*, b *փիլիսոփա*, fh *գրել փիլիսոփայս*, p *գրեալ փիլիսոփայս* Վ *երկրորդ եղեալ փիլիսոփոս* փխ *երրորդ գրել փիլիսոփայ*
12 dgmopstvՎ *յուստիանոսի*, b *ուստինոսի*, w *ուստիանոսի* փխ *յուստինոսի*, q *յուստիանու*
12 stv *զթագաւորութիւնն* փխ *զթագն*
12 b *ուստիանոս*, *Մ-Թ*Վ և մյուս ՁՁ *յուստիանոս* փխ *Յուստի[նի]անոս*
13 acdefhjnpstuvwՎ *թէոդոռայ*, b *թէոդոռա*, o *թէոդորոս*
13 ip չիք *'ուղղափառ և աղաչէր զայր իւր հաստատել'*
13 j *այր իւր*, Վ *զայրն իւր*
14 bcd *զուղղափառութիւնն*
14 mՎ *թէպէտ կամէր* (չիք *և*)
14 dijp *ոչ իշխէր*, m *բայց ոչ իշխեաց*
14 g *ահէ*
16 bcd *չարախոհ*
16 a *հրէեայ*, b *հերեա*, cd *հրէա*
16 cdjq չիք *ասաց*, ip *և ասէ*
16—17 afkm *զտեառնընդյառաջն*, no *զտեառն ընդառաջ*, p *տեառնընդառաջն*
17 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *ընդ ծննդեանն*
17 stv *որպէս առնեն յոյնք*
17 w *յոյնս*
17—18 bdi *յայտնութեանն*
18 ap *յունուարի*
18 stvՎ չիք *վայր*

թեամբն առնէին ամենայն քրիստոնեայք ի ԺԴ փետրվարի։ Եւ կայսրն՝ հաւանեալ բանից անօրինին, առաքէ յԵրուսաղէմ առնել այնպէս։ Իսկ երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զսուրբ հարցն աւանդութիւնս, որ մինչև ցայն օր պահեալ էին։

Եւ հրամայէ կայսրն զօրավարին բռնութեամբ առնել և թէ ոք ընդդիմանայ՝ սպանանել։ Եւ ամենեքեան ի մահ դիմեցին յաղագս ճշմարտութեան։ Իսկ մարդասէրն աստուած ոչ եթող զյուսացեալսն իւր ընդ վայր, այլ ահեղ սքանչելեօք զարհուրեցոյց զյանդգնեալսն. աջ աստուածային երևեցաւ ի սուրբ մատրանն, այլ և նշան ահեղ և հրաշափայլ յերկինս՝ արիւնատեսակ։ Եւ զարհուրեալ այնմանէ՝ դադարեցին ի խնդրոյն։ Եւ ի գալ միւսոյ ամին՝ նոյն խռովութիւն յուզէր, զի հրաման ետ սաստիւ կորուսանել զընդդիմացողսն. և նոքա առ հասարակ պնդեցան ի մահ, քան ի կեանս խղճիւ։ Եւ տեսեալ բարերարին աստուծոյ զհաւատս մարդկան՝ այց արար հօտի իւրում, երևեալ ամենասրբուհւոյ աստուածածնին ի ծիրանի սեանն, ունելով ի գիրկս իւր զմանուկն Յիսուս. և ջուր բղխեալ ի սեանէ անտի, և որք օծանէին ի ջրոյ անտի, բժշկէին յիւրաքանչիւր ցաւոց։ Եւ այսպէս դադարեցին յունայն խնդրոյն։

1 noՎ *դրութեամբ*
1 h *առաջին* փխ *ամենայն*
1 q *քրիստոնեայքն*
1 cdՎ *ի փետրվարի ժդ (չորեքտասան)*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *հաւանեալ անօրինին*, djm *անաւրինին*
2 m *բանի*, no *բանիցն*
2 sv չիք *առնել այնպէս*
2 m *և հրամայեաց այնպէս առնել*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *անօրինին այնպէս առնել*, h *եդ այնպէս առնել* փխ *անօրինին առաքէ*
2 t չիք *'առաքէ յԵրուսաղէմ առնել այնպէս'*
3 d *յանձ*
3 g չիք *փոխել*
3 stvՎ *զաւանդութիւնս սուրբ հարցն*
4 b *ցայն վայր*, dj *ցայն աւր*
4 *Մ-Թ* և ՁՁ *պահեալ էր*
5 b *հրամաէ*
5 dj *զաւրավարին*
5—6 b *ընդդիմանա*
6—7 bcdj *ճշմարտութեանն*
7 no *ոչ ետ թողլ* փխ *ոչ եթող*
7 bcdegjquvw *զյուսացեալս*, no *ընդ յուսացեալս իւր ի վայր*, ip *յուսացեալն*, Վ *ընդ վայր զյուսացեալս իւր*
8 adj *սքանչելեաւք*
8 noqstvw *զանդգնեալսն*
8 o *քանզի աջ*, stvՎ *զի աջն*
9 g *մատռանն*
9 i չիք *ահեղ*
9 m *հրաշափառ*, svwՎ *և հրաշափայլ* i *յերկին և* փխ *յերկինս*
9 ip *արիւնատեսակք*
9 Վ չիք *և*
10—11 g *ի կալ* փխ *ի գալ*
11 d *միւսո*, iop *միւս*, stuvwՎ *միւսում*
11 Վ *խռովութիւնն*
11 dj *ուզէր* փխ *յուզէր*
11—12 d *կորուսանել*
12 g *ընդդիմացողսն*, cq *զընդդիմացեալսն*
12—13 g *քան զկեանս խղճիւ*
13 b *բարերին* փխ *բարերարին*
13 w չիք *'աստուծոյ զհաւատս մարդկան'*
13 abcdefgjno *մարդկանն*, tvՎ *մանկանն*
14 cdj *հաւտի*, n *հաւատի* փխ *հօտի*, Վ *հօտին*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սրբուհւոյ*, k *սրբուհոյ*, abcdfgh *ամենասրբուհոյ*, o *ամենասրբուհի*
15 no *ի գիրկն իւր մանկացեալն*
15 fh *բխեալ*
15—16 bcdegjqstuvwՎ *ի սիւնէ*, i *ի սեան(է)*, o *ի սիւնոյ*
16 acdj *անդի*
16 dj *աւ(ծ)անէին*, m *յօծանէին*
16 d *ի ջրէ*, Վ *ի ջրոյն*
16 abcdj *անդի*, svՎ *յայն*, t *այն* փխ *անտի*
16 m *իւրաքանչիւր*
16—17 dq *ցաւոցն*, Վ *յիւրեանց ցաւոցն*, t *իւր ցաւոց*
17 d *այս* փխ *այսպէս*
17 dijopq *ունայն*
17 h *խորհուրդն*, op *խորհրդոյն*, i *խնդրւոյն*, Վ *ի խնդրոյն*

Եւ ի ժամանակս Յուստի[նի]անու խաւարեցաւ արեգակն ԺԸ ամիս, երեք ժամ լոյս տայր յօրն, և զայլն որպէս ո՛չ տիւ և ո՛չ գիշեր. և պտուղք տարւոյն այնորիկ ո՛չ հասան. և եղև ամենայն երկիր իբրև զբազմօրեայ հիւանդս։ Եւ եղև մարդամահ տարաժամ, որ բնաւ չէր լեալ. և նախ ի Կոստանդնուպօլիս սկսաւ. և մեռան յառաջին օրն հինգ հազար, և յերկրորդն տասն հազար, և յերրորդն հնգետասան հազար և ի չորրորդն ութուտասան հազար, և թուեցին մինչև երեք հարիւր հազար, որք մեռանէին ի յօրն։ Ի մէջ ձեռացն բուշտ ելանէր և առժամայն մեռանէր. մտանէր մարդ ի տուն և տեսանէր զամենեսեան մեռեալ։ Եւ նեխեցաւ քաղաքն, զի ոչ կարէին թաղել զմեռեալս. և տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր, և բազում քաղաքք անմարդ մնացին, բայց միայն Հեմս ապրեցան, զի ապաւինեցան ի գլուխն Յովհաննու Մկրտչին, որ կայր անդ։ Հաշտեցան ընդ միմեանս Յուստի[նի]անոս և Խոսրով պարսից արքայ, և ծաղկէր ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ ամենայն տիեզերս։

Իսկ Վահան Մամիկոնեան վախճանեցաւ բարւոք, յետ որոյ եկաց Վարդ, եղբայր նորա, ամս երիս, և յետ նորա պարսիկք մարզպանք ամս երիս. և ապա Մեժեժ Գնունի ամս երեսուն և չորս։

1 no *յուստիանոսի*, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ *յուստիանու* փխ *Յուստինիանու*
1—2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ q փխ *երեք*, hg *չորս* փխ *երեք*, m q˙ *ժամ*, Վ *ութևտասան ամիս. երեք ժամ*
2 bdj *աւրն*, no *յաւրն*, g *օրն*, q *աւուրն*
2 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք *որպէս*
2 no *և այլն*
3 abcdfhnotuv *տարոյն*
3 adjn *զբազմաւրեայ*, g *բազմօրեայ*
4 stvՎ *հիւանդ*
4 ij չիք *եղև*
4 h *մթամահ* (sic), mo *մահտարաժամ* փխ *մարդամահ տարաժամ*
4 stvՎ *բնաւ ոչ էր լեալ*
5 acgiu *ի կոստանդինուպօլիս*, dj *ի կոստանդինուպաւլիս*, n *ի կոստանդնուպաւլիս*
4—5 stvՎ չիք *'և նախ ի կոստանդնուպօլիս սկսաւ և մեռան'*
4—5 ԱԲԳ *ոչ էր լեալ առաջի նորա. երկրորդ օրն*
5 adjn *աւրն*
5 fgi *յառաջին օրն* ը, m *առաջին օր*, j ը, h *չորս*, wՎ *առաջին օրն*
5—6 i *յերկրորդ օրն*, hjoՎ *երկրորդ օրն ժռ (տաս հազար)*
6 ai *յերրորդ*, cdeg *յերրորդն օրն ժէռ*, tuvwoՎ *երրորդ օրն* (w չիք *օրն*)
6—7 w չիք *'և ի չորրորդն... հազար'*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *երեք հազար*, ճնշող մեծամասնությունը՝ *երեք հարիւր հազար* ԳՃԺԸ կամ *կճ*, w *գճռ*
8 djn *ի յաւրն*
8 o *նախ ի մէջ*
8 abefghno *բշտէր*
8 t չիք *մտանէր*
9 stuvwՎ *ի տունն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զամենեսին*
9 c *նեղխեցաւ*, d *նեղեցաւ*, e *նեխեալ*
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *և* փխ *զի*
10—11 q չիք *'զի ոչ կարէին...քաղաքք'*
10 stvՎ *տիեզերս* փխ *երկիր*
11 cdijՎ *քաղաք*
11 stvՎ *մնաց*
11 stvՎ *համս ապրեցան*
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ապրեցաւ*
12 cdefj *յովաննու*, g *յովհանու*, i *յոհաննու*
12 bcdgqstvwՎ *մկրտչի*
13 u *ուստիանոս*, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ *յուստիանոս* փխ *Յուստի[նի]անոս*
13 stvՎ *արքայն պարսից*, b *արքա*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ տիեզերս*
14 uw չիք *ամենայն*
15 b *վաղխճանեալ*, d *վաղջանեալ*, p *վաղճանեալ*, Վ *վաղճանեցաւ*, g *վախջանեցաւ*, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *վախճանեալ*
15 novՎ *բարիոք*
15 nostvՎ *յետ նորա* (no *յետ սորա*)
16—17 acdefghstuvwՎ *մարզպանք ամս* դ. b *ամս չորս*, i *մարզպան ամս* դ
16 no *պարսիկ մարզպան*, p *պարսիկք մարզպան*
17 Վ *մժեժ*
17 cd *գնուն*

Իսկ յետ Ներսիսի առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Յովհաննէս ամս հնգետասան։ Յաւուրս սորա մարդամահ սաստիկ եղև, սկսեալ յարևմտից։ Եւ յոստանին Հայոց նշան սքանչելի եղև, զի հուր բորբոքեալ այրէր զապարանսն համակարին պարսկի, որ վերակացու էր աշխարհիս։ Իբրև ոչ կարէին շիջուցանել, ապաւինէին ի խաչն Քրիստոսի և աղաչէին զպաշտօնեայսն փութալ տանել զխաչն։ Իբրև մօտ եղև նշանն փրկական, առժամայն շիջաւ բոցն. և տեսեալ ամենեցուն՝ փառաւորէին զփրկիչն Քրիստոս և գովէին զհաւատս քրիստոնէից, յոր և հաւատաց երանելին Մախոժ, որ վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս։

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Մովսէս։ Յառաջին ամի սորա սուրբն Մանաճիհր, որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ ռաժիկ, մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ։

Եւ յերրորդ ամի նորա լցեալ լինի ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՇՄԳ, և բովանդակեցաւ կանոնք երկերիւրեկին, զոր կարգեաց իմաստասէրն Անդրէաս, եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի, հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր

1 cduvՎ *ներսէսի*
1 h *զկաթողիկոսութիւն*
1 aefj *յովաննէս*, g *յովանէս*
1 ip *յովհաննէս* (i *յովաննէս*) *ի գաբեղէնից* (p *գաբեղենից*) *ի գեղջէ անձեղուանոյ* (p *անձեղուանայ*)
2 d *յաւուր*
2 d *մարդայմահ*, tՎ *մանկամահ* փխ *մարդամահ*
2 s *յարևելից* փխ *յարևմտից*, o *ըսկըսեալ արևմտից*
3 bcdijpq չիք *և յոստանին*
3 no *և սկսեալ ոստանին հայոց*
3 Վ *և յոստան հայոց*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *նշան*
3 no *բորբոքեցաւ այրեցաւ*
3—4 o *ապարանսն*, Վ *զապարանս*
4 no *պարսկին*
4 n *աշխարհին հայոց* փխ *աշխարհիս*, p *աշխարհին*, Վ *յաշխարհիս*
5 b *կարացին*, w *կարէ*
5—6 ip *շիջուցանել զպաշտօնեայքն* (p *պաշտօնեայքն*) *փութացան տանել զխաչն իբրև մօտ եղև նշանն*, j *շիջուցանել զպաշտաւնեայսն փութալ*
5—6 no *տանել* (o *տեսանել*) *զպաշտօնեայսն զխաչն*
5—6 b *զպաշտոունեայսն*, dj *զպաշտաւնեայսն*
6 stv *և տանելն*, Վ *և տանել*
6 Վ *և իբրև*
6 dj *մաւտ*
7 j *զբոցն*
7 tvՎ *տեսեալ ամենայնի*
7 no *զփրկիչն մեր*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և*, gstvՎ *որ և* փխ *յոր և*
8 p *հաւատացեալ*
8—9 bcdj *մախոց* (sic), tv *մաժոխ* փխ *Մախոժ*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *որ և*, stՎ չիք *որ*
9 ip *ի քրիստոս յեզիտ* (p *յիւզիտ*) *բուզիտ կոչեալ անուամբ*
10 ms *իսկ յետ* (s *իսկ յետ տեառն*)
10 abcdm *յովանիսի*, ef *յովաննիսի*, go *յովանէսի*
10 n *զկաթողիկոսութիւն*
10 ip *մովսէս կոտէոյ* (i *կոտէո*) *գաւառէ յեղիվարդ գեղջէ*
10 ms *մօսէս*
10—11 g *առաջին*
11 noՎ *ամին*
11 abcdefghijkmopqw *Մանաճիրհ*, ntv *մանաճիր*
11—12 ij *ռաժիկ* (sic), stvՎ *տաճիկ* փխ *ռաժիկ*
12 b *կատարեցաւ ի քս*
13 d *երրորդ*, e *յերրորդի*
13 Վ *ամին*
13 cdeinoqstuvՎ *սորա*
13 b *լինին ամք*
13 Վ *հինգ հարիւր յիսուն և երեք*
14 n *կանաւնք*
14 a *իմաստասէրս*
15 bd *մագնոսի*
15 no *եպիսկոպոսին*
15 d *կոստանդինի*, i *կոստանդին*, Վ *կոստանդիանոսի*

վասն լրմանցն զատկաց և այլ տօնից. զի իբրև լցաւ երկերիւր ամ, լրումն զատկին մարտի ԻԵ էր. և ի սկզբանն ապրիլի Դ. և զի ոչ ի սկիզբն կարացին գնալ, զի յետ ԻԵ-ին ԳԺ-անն էր ապրիլի. և Թ լրմունք ի մէջ կային. և այնր աղագաւ սկսան շփոթել տօնք և ամենայն արհեստք տոմարականք։

Ապա հայրապետն Մովսէս ժողովեաց զիմաստունսն, որ էին ի ժամանակին, յորս էր և Աթանաս ի վանաց սուրբ Կարապետին, և կարգեցին թուական հայոց, որով ուղղեսցեն զզատիկ տեառն այլովքն հանդերձ։ Բայց ոչ կարացեալ կալ ի ճշմարտութեան անսխալ զամս ինն։ Իսկ ի տասներորդ թուականին էաս ոմ նանուն Աղէքսանդրացի, այր կորովի և իմաստուն, իբրև ետես զայնպիսի շփոթումն, որ յամենայն եկեղեցիս, ձայն արկեալ՝ առ ինքն հաւաքեաց զամենայն իմաստունս, որ յամենայն ազգաց. զԱդդէ՝ ի Գամրաց, զԳիգամ՝ յԱսորւոց, զԵլոգս՝ ի Յունաց, զՓենեհէս՝ ի Հրէաստանէ, զՅոհան՝ յԱրաբիոյ, և այլ արս երեսուն և վեց իւր

1 d տաւնից
1 stvՎ ամն
2 b զատկի
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի մարտի
2 Վ քսան և հինգ փխ ԻԵ
2 w չիք էր
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յիսկզբան, յիսկզբանն, ի սկզբան, stvՎ և սկըզբանն
2 Վ չորս փխ Դ
2 cde ի սկիզբնն, mt սկիզբն, q ի սկզբանն
2 s չիք և զի ոչ
2—3 afh կատարեցին փխ կարացին
2—3 s կարացին գնացին գնալ (sic)
3 h ժնն փխ ԳԺ անն, s յետ. իե ին մարտին, Վ քսան և հնգին երեքտասան էր
3 Վ ինն փխ Թ
4 s այն փխ այնր
4 d սկան փխ սկսան, ip անսան փխ սկսան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շփոթիլ
4 dj տաւնք, m տօնքն, uw տունք (sic)
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տօնք ամենայն և ամենայն արհեստք, di չիք և ամենայն, o տօնք ամենայն արհեստք
4 w արհեստս
4 bfhmt տումարականք, cՎ տօմարականք
5 d ապայ
5 tՎ հայրապետն յհնս Յովհաննէս փխ Մովսէս
5 no իմաստունսն
5 m որք էին. u չիք որ էին

5 o չիք ի
6 d որս
7 ef թվական
7 s որ, tv որոց փխ որով
7 j ուղղեսցին, n յուղղեցին, sՎ ուղղեցին, tv ուղեցին
7 b զատիկն, cdeijnstuvwՎ զզատիկն
7 stvՎ հայոց փխ տեառն
7 mstvՎ և այլովք
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կեալ
8 no ոչ կարացին
8 bcdeij ի ճշմարտութեանն
8 bcdij անսզալ
8 p ամս թ, w զամք թ
9 fh իսկ ժ երորդ թվականին, (h ՙթուականին)
9 p թուին
9 ip ոմն էաս անուն
9 Մ-Թ անուն ոմն
9 abd աղեկսանդրացի, f աղէկսանդրացի
9 n այր գորովի (sic)
10 o այնպիսի
10 b շփոթումնս, cdijp շփոթմունս
10 f յեկեղեցիս
11 m առ յինքն, stvՎ չիք առ ինքն
11 no ամենայն իմաստունսն
11 s իմաստունսն
12 abcdfhijp յասորոց, noq ասորոց
12 stuvwՎ չիք ՚զգիգամ յասորւոց, զելոգս ի յունաց՚
12 i զելոգս յունաց (չիք ի)
12—13 cdijpq չիք ՚զփենեհէս ի հրէաստանէ՚
12—13 m զփենեհէզ, Վ զՓէնէս
13 noq զոհան
13 k արաբիոյ

նմանիս, և այլ բազմութեամբ, և յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրէասի ԾԼԲ, այլ ի նոյն դարձաւ։ Ապա կարգեցին զանտարակուսելի օրինակն, որ հինգ հարիւրեակն անուանի, բազմիմաստ և անսխալ, գլուխ եղեալ բոլորին զԴ-ն-ապրիլի, զի իբրև աւարտի ԾԼԲ ամն, այլ ի նոյն դառնայ։ Եւ սկսան ուղղիլ ամենայն տօնք և արուեստք իրողութեանն։

Բայց զԻրոն ումն ի դրան Յուստի[նի]անոսի ոչ կոչեցին ի ժողովն. քամահանս վարկաւ անձին իւրում։ Իբրև տարաւ Իրոգս իմաստասէր զօրինակն առ թագաւորն, սկսաւ Իրոն քննել մասունս հնգեկի և վեցեկի, որ ոչ երբեք լեալ էր, զի հնգեակն և վեցեակն մասունք են՝ մին արեգական և միւսն՝ լուսնի. այլ նա զհակառակն արար, զի փոխեաց զապրիլի ԺԷ ի ԺԶ, և զԶ ի Ե. այն վեշտասանն չըճրէ ինչ սխալ, այլ այն Զ-ն եղեալ ՂԵ կիրակի ածէ մեզ. իսկ այն Ե՝ նոցա շաբաթ՝ ըստ Իրոնի գործելեացն. և ընդ հրեայսն առնեն զզատիկն, և ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ ճզովքն անկանին, որք օրինադրեցին ոչ առնել զատիկ ընդ խաչահանուսն։

1 cdijpq նմանի, o նմանիսն
1 ij բազմութիւն
1 no անդրէի
2 Վ հինգ հարիւր երեսուն և երկու փխ ԾԼԲ
2 ehm ի նոյնն
2 adj աւրինակն, tvՎ զօրինակն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չեակն, af չեկն no հինգ հարիւրեկ, Վ հինգհարիւրեակ, q հինգհարիւրեկն
3 noՎ բազում իմաստ
3 bcdj անսզալ, u անսխակալ փխ անսխալ
4 o բոլորովին
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զդն, a զդսն, Վ զչորս
4 Վ հինգ հարիւր երեսուն և երկու
4 stuvwՎ դարձեալ ի նոյն դառնայ, bc դառնա
5 i ամենայն տունք ուղիղ (sic)
5 no ուղղել
5 stuvwՎ չիք ամենայն
5 djp տաւնք
5 cd արուեստ իրողութեանն, ij արուեստք քերողութեանն (sic)
6 f բայց զի, km բայց զի, h չիք բայց
6 h զիրիոն, km իռիոն, tՎ իրոն
6 dnosw ուստիանոսի, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստիանոսի փխ Յուստի[նի]անոսի
6 i որ փխ ոչ, Վ (զոր) ոչ
7 fh քամահս
7 d վարակաւ
7 ci եկոգս, no իլոկս
7 vՎ իմաստասէրն
7—8 dj զաւրինակն
8 o չիք առ
8 j թագաւոր
8 i իրոնի, m իրիոն
8 svՎ զմասունս
8 Մ-Թfa եկի և զեկի, dsv հնկեկի և վեցեկի
9 Մ-Թaf եակն և զեակն, op հնկեակն և վեցեակն
9 hՎ մասունքն
10 o հակառակն
10 stuwՎ չիք զի
10 o փոփոխեաց ապրիլի
10—11 bc Ժ և եւթնն ի Ժ և զ, e Ժ և է-ն ի Ժ և զն, h տասն և եօթն ի վեշտասան, Վ եօթն և տասն՝ վեշտասան
11 bcdehoՎ զվեցն ի հինգն (d հինկն, h հինգ)
11 q այլ փխ այն
11 bcdj սզալ
11 vwՎ չիք այլ
11 bcdehoՎ վեցն (Վ վեց)
11 bcdehoՎ իննսուն (d իննսուն) և հինգ (eo ե փխ հինգ)
11—12 abcdefhj կիւրակէ, o կիրակէ
12 stvՎ և այն փխ իսկ այն
12 bcdehoՎ հինգն (hՎ հինգ)
12 o ընդ փխ ըստ
12 m իրիոնի
12 no գործեցեալն
12 mtvՎ ըստ փխ ընդ
13 cijqw առնել փխ առնեն
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զատիկն
13 b կիկիա, ips նիկիոյ, m նիկիայի
13 d անգանին, svՎ անկանին նզովքն
14 dj աւրինադրեցին
14 b զատիկն, suw զզատիկ

Իսկ մեք ի միւս կիրակէն տամք և զերծանիմք ի նզովից, զի Հայք ոչ ընկալան զԹիւր օրինակն, որպէս և ոչ զժողովն Քաղկեդոնի՝ ընդ իշխանութեամբ պարսից գոլով։ Զի յետ ութ ամի երևեցաւ եղծումն իրացն։

Իսկ յետ Մեժեժայ մարզպանի պարսիկք տիրեն Հայոց ամս երեսուն և վեց։ Ընդ ժամանակս ընդ այն վախճանի եպիսկոպոսն Վրաց. և եկեալ առ տէր Մովսէս, զի տացէ նոցա եպիսկոպոս։ Եւ նա ձեռնադրեալ զոմն փակակալ իւրոյ եկեղեցւոյն Կիւրիոն անուն, տայ նոցա՝ հաւատացեալ ի նա, եթէ պահեսցէ զսէր և զմիաբանութիւն առ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր ի հայոց առնուին վիրք զձեռնադրութիւնսն։

Այս Կիւրիոն՝ յետ վախճանելոյն Մովսիսի, ի բաց քեցեցաւ ի դաւանութենէ ուղղափառ եկեղեցւոյն Քրիստոսի և զՔաղկեդոնի դաւանութիւնն խոստովանեցաւ, զի ի մանկութենէ խմորեալ էր յաղանդն՝ յաշխարհին Յունաց լինելով նորա, և ի ծածուկ ունէր զչարութիւնն, որպէս հուր ընդ յարդիւ թաքուցեալ, բայց ոչ իշխէր յայտնել ի կենդանութեանն Մովսիսի։

Ջերեսուն ամ կալեալ զհայրապետութիւնն՝ տէր Մովսէս վախճանի և

1 aehjnopq *կիւրակէն* (p *կիւրակէ*)
1 no *առնեմք* փխ *տամք*
1 no *նզովիցն զերծանեմք*
1 t չիք *հայք*
2 cdij *զԹիւ* փխ *զԹիւր*
2 dj *աւրինակն*
3 n *ետ* փխ *յետ*
3 d *եղուծն*
4 hs չիք *իսկ յետ*, t չիք *իսկ*
4 bd *մեժեժա*, h *մժեժայ*
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *մարզպանի հայոց պարսիկք*
5 defhqw *ընդ ժամանակսն*, m *ի ժամանակն այն*
5 b *վաղխճանի*, c *վաղջանի*, Վp *վաղճանի*
6 no չիք *տէր*
6 bs *մօսէս*
6 i *ձեռնադրեաց*
7 d *իւրո*
7 bd *եկեղեցոյն*, cs *եկեղեցուն*, no *եկեղեցւոյ*
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *Կիւրոն* փխ *Կիւրիոն*, bcdqu *Կիւրուոն*
7 bc *տա*, j *տան*
8 copq *թէ*
8 ijp չիք *'և զմիաբանութիւն... Գրիգորի'*
8 m չիք *առ*
9 d *յայն*
9 uw *առնուն*
9 afm *ձեռնադրութիւնսն*, bcdeijnopq stuvՎ *ձեռնադրութիւն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զձեռնադրութիւնսն վիրք*

10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *Կիւրոն*, abcn pw *Կիւրուոն* uq *Կիրւոն*, d *Կորւոն*
10 n *ետ* փխ *յետ*
10 e *վախճանի*
10 b *մօսէսի*, s *մօսիսէ*, cdfhjnuwՎ *մովսէսի*
10 b *ի բաց քեցեց*, cijp *ի բաց եկաց*, d *ի բաց կեցեց*, n *ի բաց քեզաւ* (t *ի բաց կեցաւ*), o *ի բաց հերքեցաւ*
11 abcd *եկեղեցոյ*, efhijqw *եկեղեցւոյ*, n *եկեղեցոյն*
11 stvՎ *հաւատոյ* փխ *եկեղեցւոյն*
11 t *'քաղկեդոնի*
11—12 d *դաւան...*, Վ *դաւանութիւն*
12 t չիք *ի*
11—12 ijp *յաղանդն* (p *յաղանդ*) *քաղկեդոնի*
12—13 n *աղանդն աշխարին*, bcdq *յաղանդն աշխարհին*, o *աղանդով աշխարհին*
12—13 stvՎ *յաշխարհին յունաց յաղանդն*
13 stvՎ չիք *լինելով նորա*
13 no *և ծածուկ*
13 n *զչարութիւն*
14 cijp *յարդի* (d *արդի*), n *յարթիւ*
14 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ *թագուցեալ*
14 w չիք *բայց*
14 Վ *ի կենդանութեան*
15 acdfhijnopquwՎ *մովսէսի*
16 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *զի զերեսուն*
16 n *զհայրապետութիւն*
16 b *մօսէս*
16 b *վաղխճանի*, c *վախջանի*, pq *վաղճանի*, d *վաղջանի*

տայ զտեղապահութիւնն աթոռոյն ի Վրթանէս Քերթող Իբրև ետես զթիւրութիւնն Կիւրիոնի՝ Մովսէս, Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն, ազդ առնէ Վրթանիսի, զի թերևս կարասցէ ինչ օգնել մոլորեալ մտացն Կիւրիոնի, առ որ բազում անգամ գրեաց աղաչանօք՝ ի բաց կալ յանհանճար աղանդէն։ Իսկ նա ո՛չ միայն ո՛չ հաւանեցաւ գրելոցն, այլ և հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոս։ Իբրև յաջորդեաց զաթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց տէր Աբրահամ, յետ Մովսիսի, նոյնպէս և նա գրեաց երկիցս և երիցս թուղթ՝ յիշեցուցանելով նմա զթիւրութիւնն։ Իսկ Կիւրիոն պատճառէր ոչ այլ ինչ խորհել, բայց զոր նոքայն խորհին, և ասէր զՄովսէս զրպարտող նորին։ Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քննութեան լինել և տեսանել վասն այնր, յայտնապէս խոստովանեցաւ Կիւրիոն զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի։

Յայնժամ իբրև ետես Աբրահամ, եթէ ոչինչ օգտեցաւ, այլ առաւել յանամօթութիւն եկն, յայնժամ գրեաց թուղթ շրջաբերական առ վիճակեալս իւր, զի մի՛ ամենևին հաղորդեսցին ընդ վիրս՝ եկեղեցեաւ, կամ ուխտիւ,

1 ab *տա*
1 am *զտեղապահութիւնսն*, bcijo *զտեղապահութիւն*, d *զտեղի պահութիւն*
1 d *վրդանէս*
1 b *քերդող*, qstu *քերթողն*
1—2 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *զթերութիւնն*, nopq *զթիւրութիւն*, suw *թիւրութիւնն*
2 *Մ-Թ*no *կիւրոնի*, ābcjq *կիւրւոնի*
2 s *մօսէս*
2 bd *ցուրտաւա*, nosv*ԱԲԳ* *ցրտավայ*, t *ցտաւայ*
2 f *աստ*, n *ազտ*
2—3 dp *վրդանիսի*
3 no չիք *ինչ*
3 aj *աւգնել*, d *օքնել*, Վ *օգնել ինչ*
3 *Մ-Թ*Վ *կիւրոնի*, c *կիրւոնի*, o *կիրոնի*
4 dfj *աղաչանաւք*
3—4 i *առ որ աղաչանօք բազում անգամ առ նա գրեաց*
4 noq *անհանճար*
4 p *աղանդոյն*
5 iՎ չիք *նա*
5 abcefhjmopqtuvwՎ *ոչ միայն թէ*, o *ոչ թէ միայն չհաւանեցաւ*, d *ոչ միայն հաւանեցաւ ոչ գրելոցն*
5 t *գրելոյն*
5 bc *հայհոյեաց*, dq *հ...եաց*, ij *հաստատեաց* փխ *հալածեաց*
5 b *զմօսէս*
5 t *զժողովս* փխ *զՄովսէս*
6 cdq *յ...դեաց*
6—7 tvՎ *իբրև յաջորդեաց յետ Մովսէսի տէր աբրահամ ի կաթողիկոսութեան աթոռ*
6 cd *աբրաամ*
6 cdij չիք *հայոց տէր (տեղը բաց է)*
6—7 ijp *տէր* (ij չիք *տէր*) *աբրահամ յերկրէն ոչտունեաց ի գեղջէ աղբաթանից*
7 aefhmt *յետ մովսիսի*, cdno *յետ մովսէսի*, b *յետ մօսէսի*
7 h *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
7 afhm *թուղթս*, d *թուխթ*
8 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *նմա*
8 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *կիւրոն*, c *կիւրւոն*, o *կիրոն*, n *կիրիոն*
8 ip *պատշաճէր*
8 s չիք *ինչ*
9 c *նոքա*
9 e *խորհէին*
9 s *զմօսէս*
10 nop *ժողով քննութիւն*
10 m *լինիլ*
10 n *այտնապէս*
11 c *կիւրւոն*, e *կիւրոն*, m *կիւրիոն*, o *կիրիոն*
11 stvՎ *զդաւանութիւն*
11 υ *քաղկեդովնի*
12 bcd *աբրաամ*, i չիք *աբրահամ*
12 stvՎ *թէ*
12 adj *աւգտեցաւ*
12—13 dj *յանամաւթութիւն*, e *յանամօթութիւնն*
13 m *և գրեաց* փխ *յայնժամ գրեաց*
13 b *թուխթ*, ds *թուխտ*
13 m *առ վիճակեալսն*
14 ij *որք* փխ *իւր*
14 b չիք *իւր զի*, c չիք *իւր զի մի*, d *իւ(ր) զի մի ամե(նևին)*
14 jp *որք զի մի ոք ամենևին հաղորդեսցի*
14 b *նոցա* փխ *ընդ վիրս*, d *'ընդ վիրս'* բառերի տեղը բաց է, ij չիք *ընդ վիրս*
14 cd *հաղորդեսցի... (բաց է) եկեղեցեաւ, կամ ուխ... ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ... ական իրօք*
14 ijp *ուխտիւք*

կամ ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ հոգեորական իրօք, բաց ի վաճառէ իմեքէ՝ որպէս ի հեթանոսաց, զի մի՛ մարմնական ծանօթութեամբքն ի հոգևոր վնասս ընկղմեսցին։ Եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն վրաց՝ որ ի հայոց, զի սկսան նոքա զյոյնսն թեակոխիլ։

Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթսն և զպատասխանիսն, և զքաջախօսութիւնն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամու՝ առ Կիւրիոն, զոր վիրք վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա։

Յետ Յուստի[նի]անոսի կայսեր՝ միւս Յուստինոս, այր չար և պիղծ, որ զբազումս եսպան յուղղափառաց, և ինքն, և պատրիարքն Յովհան այսահարեալք մոլեգնէին և այնպէս սատակեցան։ Եւ ապա թագաւորեաց Տիբեր և յետ նորա Մօրիկ։

Զսա ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ. աղքատութեան աղագաւ երթեալ ի Կոստանդնուպօլիս և անդ ի դիպուածէ իմեքէ բարեբախտիկ եղեալ՝ թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ։

1 ijp *խորհրդական* փխ *հոգևորական*
1—2 bpqՎ· *բայց*, a *բց*, cd *բայց ի վա... է իմեքէ*
2 stvՎ *մարմնաւոր* փխ *մարմնական*
2 j *ծանաւթութեամբն*, noՎ *ծանօթութեամբ*
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *վնասն*
3 b *յորումհետէ* փխ *յայնմհետէ*
3—4 c *...հետէ բարձաւ ձեռնա... վրաց*, d *... մհետէ բարձաւ ձեռն ...վրաց* n *այնմհետէ*
3 oՎ *ձեռնադրութիւն*, p *ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց*, ij *ձեռնադրութիւնն եպիսկոպոսացն*
4 c *զի սկսան...զյունօք*, d չիք *նոքա*, n *զի զյունօք* (չիք *սկսան նոքա*)
4 b *վիրք* փխ *նոքա*
4 Մ-ԹՎdq *թեակոխել*
5 cd *զայս... (բաց է) ստուգութք*
5 t *ձեզ* փխ *քեզ*
5–6 no *եպիսկոպոս հայոց*, svՎ *եպիսկոպոսն*
6 ip *զի նա լիապէս* փխ *զի նա զամենայն լիով*
6 bno *զթուխթսն*, ds *զթուխտսն*, e *զթուզթս*
6—7 fh *զքաջախօսութիւն*, dj *զքաջախաւսութիւնն*, noՎ *զքաջախօսութիւնսն*
7 Վ *եպիսկոպոսին*
7 h *պատգամարար*
7 b չիք *տեառն*
8 b *աբրաամու եպիսկոպոսի*, c *աբրաամու*
8 aegmnt *կիւրոն*, bcijp *կիւրւոն*, *կիրւոն*
8 e *համարձակութեանն*, n *համարձակութիւն*
10 dqtw *ուստիանոսի*, Վ *յուստինոսի*
10 n *կայսր միուս*
10 uvՎ չիք *կայսեր*
10 d *ուստիանոս*, Մ-Թin և մյուս ՁՁ *յուստիանոս* փխ *Յուստինոս*, stuvwՎ չիք *միւս Յուստինոս*
10 cdpq չիք *այր*, su *որ էր այր չար*
10 abefhiuw *պեղծ*
11 cd *արար զբազում... (բաց) յուղղփառաց*, ijpq *արար զբազում հալածանս յուղղափառաց* փխ *որ զբազում եսպան յուղղափառաց*
11 begtuw *սպան*
11 gno *ուղղափառաց*, Վ *յուղղափառացն*
11 Վ *որ և ինքն*
11 h *յոհան*
11—12 no *այսահարեալ մոլեգնէին*
13 no *տիբերեա*
13 n *ետ* փխ *յետ*
13 cdj *մաւրիկ*, qՎ *մուրիկ*
14 ot չիք *ի*
14 cdj *յաւշական*, n *յուշական*, w *ի յօշական*
14 g չիք *և*
14 e *և այլ*
14 cdj *ի տարաւնոյ*, no *ի տարոնոյ*
14—15 Վ *աղքատութեամբ աղագաւ*
15 abcginuՎ *ի կոստանդինուպօլիս*, dj *ի կոստանդինուպաւլիս*
16 cd *բարբաղտիկ*

Նաև մեռանիլ Տիբերի կայսեր, և մեծամեծքն ընդ միմեանս հակառակեալ՝ ոչ հնազանդելով միմեանց։ Եւ էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՛ յաղթիցէ՝ թագաւորեսցէ։ Իսկ պատրիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ո՛ւմ հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել։ Եւ զայս (արարին) հրամամբ և ամենեցուն մուրհակաւ։ Եւ էր վիճակն այսպիսի, ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին և զայր, որ պատահիցէ անդ, թէպէտ կարի յանարգաց իցէ ածել ի պալատն արքունի. և իշխանացն նստել ի միասին և յոյր գլուխ դիցէ զթագն, նմա ունել զթագաւորութիւնն։ Հաւանեցան ամենեքեան և դադարեցին ի խռովութենէ։

Եւ իբրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զդուռն քաղաքին, տեսեալ զՄօրիկ առ դուրսն՝ բարձեալ ցողոյն ինչ առ ի վաճառել և լնուլ զպէտս իւր։ Եւ յափշտակեալ զօրացն՝ տարան ի բաղանիսն և լուացեալ զնա, զգեցուցին նմա հանդերձս ազնիւս և տարան զնա յարքունիսն։ Եւ իբրև

1 stuvwՎ և եղև
1 abcdefijntuvw մեռանել, o ի մեռանել, s մեռանիլն
1 i տիբերեայ, p տիբերիայ
1 Վ մեծամեծք
1—2 bstՎ հակառակեալք, ip հակառակէին
2 n միմիանց
3 befghmstvՎ և թագաւորեսցէ, o նա թագաւորեսցէ
3—5 ijp ո յաղթիցէ և էր խռովութիւն և պատերազմ ի մէջ քաղաքին և ապա խորհուրդ արարեալ նոցա արկանել վիճակ՝ ում և անկանիցէ նմա, ունել, cd ո յաղթիցէ ... (բաց) ի մեջ... (բաց) արկանել... իցէ նմա ու... զթագաւորութիւնն
3 n ի մէնջ փխ ի մէջ
4 o արկանելով վիճակս, c վիճակ
4 g թէ փխ և
4 m ունիլ
5 m հնազանդիլ
5 ոչ ՁՁ և ոչ էլ տպ. չիք (արարին)
5 Վ չիք և
6 m մուրհակաւ հաստատեաց
6 cij վիճակս
6—7 no չիք զաւագ
7 no զդուռն
7 t չիք որ
7 aghmuvw պատահիցի
7 Վ պատահեսցի
7 Վ թէպէտ և
7—8 n թէպէթ կարի անարգաց իցէր, stv թէպէտ և ի կարի (tv չիք ի) անարգացն իցէ
7 Վ յանարգացն
8 abcdfghjkmstuvw ի պաղատն
8 np իշխանաց
8 fhimqstuvՎ նստիլ
8 Մ-Թ ամենեցուն փխ ի միասին
8 now և ոյր, Ա իւր, ԲԳ ուր
9 Վ գլուխն
9 Վ դնիցէ
9 tvՎ նմա լինել թագաւոր, s նալիցի թագաւորն փխ նմա ունել զթագաւորութիւնն
9 eno զթագաւորութիւն
10 bno դադարեցան
11—12 i ժամադրեալ բարձեալ ունէր մօրկայ ցօղուն ինչ ի վաճառել... զպէտս
11–12 jp չիք 'բացեալ... առ դուրսն'
11 stvՎ բացեալ զքաղաքին դուռնն (Վ դուռն)
11 Վ և տեսեալ
12 dtՎ զմուրիկ
12 s առ դուռնն
12 stvՎ չիք բարձեալ
12 cdj ցաւղուն
12 cdp ինչ ի վաճառել (չիք առ)
12 tv զպէտսն
13 stvՎ յափշտակեալ զնա
13 bcegstuvw զօրականացն, Վ զօրականաց, dj զաւրականացն, no տարան զօրականացն
13 cdijq տարեալ, p տարեալ և լուացին
13 cdq լուանալ, i լուացին
13 Վ ի բաղանիս
14 cd ազնիւ
14 s չիք զնա

ասացին նմա վասն որոյ կոչեցաւն՝ նա պահանջեաց ի նոցանէ գիրս և երդմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի թագէն։ Եւ նոքա երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ։

Բազմեալ էին ամենեքեան սնոտի յուսով, և իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր, թէ՝ լիցի՛։ Կայր աթոռն և թագն ի վերայ նորա, և կօշիկքն հուպ առ նմին։ Անց Մօրիկ ի մէջ, և առ զթագն ի ձեռս իւր և սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն։ Իբրև եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն, իբրև եթող զնա, դարձեալ կալաւ զնա տրտմութիւն և զընկերն նորա՝ ուրախութիւն։ Եւ այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երիցս, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց։ Անց նստաւ նա ի վերայ աթոռոյն և եդ զթագն ի գլուխն իւր. և տեսեալ ամենեցուն՝ սխրացան։ Բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ՝ Յոյր գլուխ և դնիցես դու, մեք հնազանդիմք նմա, թոյլ ետուն նմա։ Մատուցեալ պատրիարքն՝ ագոյց զկօշիկսն յոտս նորա և երկիր եպագ. նոյնպէս ամենայն մեծամեծքն երկրպագեցին նմա և ասեն. «Կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ»։

1 d *ասացին նմա զպատճառն* փխ *վասն որոյ կոչեցաւն*
1 stvՎ *կոչեցաւն (Վ կոչեցաւ) և նա պահանջեաց*
2 o *երդումս*
2 n *ի թաքէն*
4—5 no *իւրաքանչիւրում յանձին ասէր*
5 d *ասէին*
5 b *թէ լինի*
5 stv *լիցի կայաբ*
5 t չիք *կայր*, g *կայր յաթոռն*
5 a չիք *և*
5 Մ-Թ և մի՛ երկու ՁՁ *և ի վերայ նորա թագն*, f *աթոռն ի վերա նորա*
5 stvՎ *թագ, և թագն*
5 dj *կաւշիկն*, nop *կօշիկն*
6 ips *էանց*
6 dj *մաւրիկ*, n *մուրիկ*, svՎ *մօրիկն*
6 Մ-Թk *առեալ* փխ *առ*, ips *էառ*
6 Մ-Թk *զթագն (k իւր) սկսաւ*, afhm *զթագն իւր և սկսաւ*
6 stuvՎ *ի ձեռն*
6—7 s *շրջիլ առ բազմեալսն*
7 ostvՎ չիք *առ*, m *յառաջինն*
7 g *ուրախացաւ նմա*
7—8 n *տրտմեցաւ նա*
8 i *եկն առ երկրորդն*
8 stvՎ *և իբրև*
8 Վ չիք *դարձեալ*
8 d *տրտմութիւնն*, Վ *տրտմութիւն զնա*
8—9 cq *ընկերն*, dij *ընկեր*, n *զնկերն*, stvՎ *զընկերս*
9 g *ուրախութիւնն*
9 ip չիք *ըստ կարգի*
9 cdijmnopq չիք *իբրև*
9—10 svՎ *ըստ կարգի երկիցս և երիցս իբրև (Վ չիք իբրև) շրջեցաւ նա*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *նա*
10 d *և ապա անց*
11 g *յաթոռոյն*
11 cdnoqՎ *ի գլուխ իւր, ի գլուխ նորա*
11—12 Բ *տխրացան*, i *տխրեցան* փխ *սխրացան*
12 ijp *երդուեալ էին թոյլ ետուն նմա*
12 d *թէ յոյր գլխոյ դնես զթաքն դու*, bcg *և դնես*, noq *թէ ոյր գլուխ դնես (q և դնես) դու*, s *թէ յորոյ գլուխն դիցես դու*, tv *թէ ոյր և դիցես գլուխն*, uw *թէ ոյր գլուխ դնես*, Վ *թէ յոյր և դիցես գլուխն*, m *ոյր գլուխ*
12—13 p չիք *'թէ յոյր...նմա'*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *թոյլ ետուն նմա*
13 st *նմա վասն այնորիկ թոյլ ետուն նմա*
13 ij *ագոյց զկօշիկն*, no *յագոյց զկօշիս (o զկօշիկս)*, Վ *զկօշիկս*, dl *զկաւշիկսն*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եպագ նմա*
14 h *նմանապէս*, Վ *նոյնպէս և* փխ *նոյնպէս*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ամենեքեան* փխ *ամենայն մեծամեծքն*, im *ամենայն մեծամեծք*
14 Մ-Թ չիք *նմա*
14 impstw *երկիր պագին*, fghi *երկիրպագեցին*, Վ *երկրպագին*
14 fh *և ասէ*
15 djn *մաւրիկ*

Սա արար ժողով քննութեան վասն դաւանութեան Քաղկեդոնի. կոչեաց զվարդապետս Հայոց։ Եւ չոգան Վրթանէս և Գրիգոր և այլ վարդապետք և ոչ ինչ օգտեցուցեալ զյոյնս՝ դարձան նզովելով։ Առ սա ապստամբեալ նախարարացն Հայոց՝ փախուցեալք ի տէրութենէն Պարսից։ Իսկ սա անմարդի բարս ցուցեալ՝ ոչ ընդարձակեաց նոցա, այլ և զկարգեալ ռոճիկսն յառաջին թագաւորացն արգել ի նոցանէ։

Ասեն զնմանէ, թէ առաքեաց առ հայր իւր՝ թողուլ զպանդխտութիւնն և գալ վայելել ի փառս նորա, և թէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա, որով կարասցէ վարել զթագաւորութիւնն։

Եւ երթեալ սպասաւորացն՝ գտին զնա, զի դարմանէր պարտէզ. և ասացին նմա զհրամանն արքունի։ Նա պատասխանի ետ և ասէ. «Թագաւորի հայր ես ոչ վայելեմ»։ Եւ ինքն սկսաւ զմեծամեծ կաղամբսն, որ ի պարտիզի անդ, արմատախիլ առնել, կարել զգլուխսն և ծածկել ընդ հողովն, և զմանունսն փայփայել և յօրինել։ Եւ արանցն տեսեալ զայն՝ համարեցան զնա բախած և թողեալ ի բաց գնացին։ Իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ գիտացին։ Եւ գնացեալ առ թագաւորն՝ պատմեցին զամենայն և զյիմարութիւնն, զոր գործեաց ի պարտիզին։

Իսկ Մօրիկ իբրև լուաւ, ծիծաղեցաւ և ոչ ինչ յայտնեաց, և կալեալ

1 stvwՎ չիք *քննութեան*
1 s *քաղկեդոնի դաւանութեանն*, tvwՎ *ժողով քաղկեդոնի (Վ քաղկեդոնին) վասն դաւանութեան*
1 bcdg *դաւանութեանն*
1—2 bcdginoptwՎ *կոչեաց և*
2 cdi *վարդապետն*, p *վարդապետին*, q *զվարդապետն*
2 bdop *վրդանէս*, n *վարդանէս*
2 gj *այլք*
3 dj *աւգտեցուցեալ*, u *օգտեցեալ*
3 Վ *զյոյնսն*
4 Վ *նախարարաց*
4 ip *փախեալք*
5 bcdgjnoqtuwՎ *ոչ թէ (ոչ եթէ)*
5 t չիք *այլ*
6 ip *ռոճիկս*
6 g *առաջինն*, no *առաջինս*, s *յառաջնոց*
7 cdgijqtuvw *զմանէ*, nop *սմանէ*
7 g *զհայր* փխ *առ հայր*, stՎ *առ հայրն*
7 g *թոխել* փխ *թողուլ*
7 g *զպանդխտութիւն*, hn *պանդխտութիւնն*
8 gstvՎ *զփառս*, ip *զփառս իմ*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և եթէ ոչ*
8 m չիք *'և թէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա'*
8 g *առաքեալ*
8—9 i *կարասցես*
9 cdq *թագաւորութիւնն*, g *զթագաւորութիւն*
10 a *երթալ*, n *երգալ*
10 uw չիք *զնա*
10 ijp *զպարտէզս*, stv *զպարտէզ*, Վ *զպարտէզն*
11 o *զհրաման*, Վ *զհրաման թագաւորին*
11 v *արքային* փխ *արքունի*
12 no չիք *ես*
12 bcdijpq չիք *ոչ*
12 m չիք *ինքն*
13 bcdijpq *զգլուխն*, vՎ *զգլուխս*
13—14 bcdjnostvՎ *ընդ հողով*
14 g *զմանկունսն* (sic), psvՎ *զմանունս*, t *մանունս*
14 no *փայփայել և օրինել*
14 dj *յաւրինել*
15 d *խարած* փխ *բախած*
15 g չիք *և*
15 eivՎ *թողեալ զնա*
15—16 bcdijpq չիք *իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ գիտացին*
16 stv չիք *նոքա*
16 Վ *զայն ոչ գիտացին* փխ *նոքա ոչ գիտացին*
16 n *գնալ*, o *գնացին*
17 eg *զյիմարութիւն*
17 t *ի պարտիզի*
18 dj *մաւրիկ*, n *մուրիկ*
18 no *և ոչ յայտնեաց*

զմեծամեծսն՝ զորս կարծէր, թէ սատան են թագաւորութեան նորա, երարձ զամենեսեան, զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա, և զփոքրմսն ի տեղիս նոցա կարգեաց։ Եւ կոչեցեալ զարսն զայնոսիկ, զոր առաքեաց առ հայր իւր, ասէ ցնոսա. «Ա՛յս են խրատք հօր իմոյ, զոր արար ի պարտիզին, և դուք ոչ իմացայք»։

Կէսք ասեն զսա յԱրփսուս գեղջէ Կապպադովկացւոց, զոր յետոյ քաղաք շինեաց զօրավար Տիբերի։

Բայց Մօրիկ վասն խստութեան բարուց իւրոց ազգաւ և որդովք ողորմատես մահուամբ կորնչի յիւրոց զօրաց. քանզի յարեան ի վերայ նորա զօրք իւր, որոց առաջնորդ էր Փոկաս, որ թարգմանի հուր, և սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ընդ նորա։

Եւ յետ Որմզդի արքային Պարսից թագաւորէ Խոսրով ձեռնտուութեամբ Մօրկայ։ Աստանօր Սմբատ Բագրատունի բազում մարտս յարդարէր առաւել քաջութեամբ առ թշնամիսն Խոսրովայ, վասն որոյ պատուեալ զՍմբատ՝ տայ նմա զմարզպանութիւն Վրկան աշխարհի։ Եւ նա երթեալ

1 stvՎ զմեծամեծս
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զոր փխ զորս
1 bdeghijnop եթէ փխ թէ
1 d սա՛ տանէն փխ սատան են, eg սատանայ են, no ստանան
1—2 i կարծէր եթէ հատանեն ի թագաւորութենէն և եսպան զնոսա (չիք 'զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա) jp կարծէր եթէ հատանեն ի թագաւորութեան նորա
1 bg թագաւորութեանն, no թագաւորութիւն
1 stvՎ իւրոյ փխ նորա
1—2 cdpqw չիք 'երարձ զամենեսեան... թագաւորութեան նորա'
2 no զամենեսին
2 g լինիցին, stvՎ լինիցի փխ լիցին
2 stvՎ չիք 'թագաւորութեան նորա'
2 g փոքունսն, hp փոքունս
3 o ի տեղի
3 aw զայրսն
4 stvՎ առ հայրն փխ առ հայր իւր
4 b ասաց նոցա, pq և ասէ ցնոսա
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խրատ, stvՎ այս էր խրատ հօրս իմոյ, (st իմ)
5 no ոչ իմացաք, svՎ իմանայիք
6 di կէսքն
6 no յափեսուս, sՎ յարփասուս
6 a կապադուկեցւոց, fh կապադուկեցոց, bcj կապադոկեցւոց, e կապպադովկեցւոց, gk կապադովկացւոց o կապպադովկացոց, pqtuvwՎ կապադովկեցւոց
6 n զոր եւոյ
7 ij շինեալ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և զօրավար
7 dj զաւրավար, w զօրաբար (sic)
7 n դիբերի
8 dj մաւրիկ, n մուրիկ
8 ag խստութեանն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բարուցն փխ բարուց իւրոց
8 g իւրեանց
8 no վարուց իւրոց
8 abcdfhijn որդովք
9 dj իւրոց
9 dj զաւրաց, m զօրացն
10 dj զաւրք, m զօրքն, stuvwՎ զօրքն իւր
10 tuvw որ փխ որոց
10 tՎ առաջնորդէր
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թարքմանի
10 dips եսպան
11 ip ընդ նմա փխ ընդ նորա
12 n եւ փխ յետ
12 b արքային, s արքային, dn արքաի
12 jp թագաւորէր
12—13 ad ձեռնտուութբ
13 b մօրկա, dj մաւրկայ
13 acdh աստանաւր
13 nw սմպատ
13 m պագրատունի, i չիք Բագրատունի
13—14 no արդարէր փխ յարդարէր, stuvwՎ յարուցանէր փխ յարդարէր
14 g յառաւել
14 w քաջութեամբն
14 h առ ի թշնամիսն, o առ թշնամին
14 bc խոսրովա, dm խոսրովու
14—15 s պատուեալ խոսրով զսմբատ
14—15 h վասն այսր պատուեալ զսմպատ
15 abd սա, p տան նմա, tvՎ նմա տայ
15 cdegopՎ զմարզպանութիւն
15 bnostvՎ աշխարհին
15 i չիք նա

գտանէ ազգս գերեալս ի Հայոց անդ, որ Սադաստանն կոչի, մոռացեալ զլեզու և զդպրութիւն, զոր նորոգեալ Սմբատայ. և զՀաբել ոմն եպիսկոպոս տայ ձեռնադրել կաթողիկոսին Հայոց և կացոյց վիճակ աթոռ սրբոյն Գրիգորի։

Ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, և յԼԷ թուին հայոց եկին ի Հայս ասորիք, արք քաջաբանք, և կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի. և նզովեալ հալածեցին, բայց ոմանք ընկալան։ Եւ նոքա թարգմանեցին նոցա գիրս սուտս՝ զԳորտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթեկ, զՄանկութիւն տեառն, և զՍեբիոս, և զՃիռն օրհնութեան, և զանթաքչելի մատեանսն, և զաւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. և որ հաւատայ նոցա, նզովի յուղղափառաց։

Եւ յետ տեառն Աբրահամու առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ի Կոգովտէ, ի գեղջէ Բագարանէ, ամս քսան և վեց։ Ոմանք ի պատմագրաց զերկոսեանն ի միում աւուր ասեն վախճանեալ՝ զԱբրահամ և զՅովհաննէս, և կէսք ոչ։

1 cd անդ ու փխ անդ որ
1 no սակաստանն
2 ij զլեզուս և զդպրութիւնս, p զլեզուս
2 w զլեզութիւն փխ զլեզու և զդպրութիւն
2 n զտպրութիւն, stՎ չիք և զդպրութիւն
2 n զնորոքեալ (o զնորոգեալ) փխ զոր նորոգեալ Սմբատայ, afgh նորոգել սմպատայ (g սմպատայ, b սմպատա)
2 q սմբատ
2 o զհապել
2 tՎ զոմն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տայ նոցա ձեռնադրելով, կաթուղիկոսին no տայ նոցա ձեռնադրել կաթուղիկոսութիւն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
3 stvՎ և կացոյց վիճակս աթոռոյ (tv աթոռ, Վ յաթոռ)
5 t յերդ ամի
5 c չիք տեառն
5 bcd աբրաամու
5 b յերեսուն և յեթն թվականին, cdgij լէ թուականին, enqu յլ և էն թուականին (n թուական, f թվին), st թվականին, Վ յերեսներորդ եօթներորդ թուականին
6 g յասորիք
6 Վ քաջաբան
6 g չիք և
7 s հալածեցան
7 adfhin թարքմանեցին
8 stvՎ զնոցա (s նոցա) սուտ գիրս
8 abcdj զգաւրտոսակ (cd զգաւր(տ)ոսակ, j զգաւր(տո)սակ, fՎ զգորտոսակ, i զգօրոսակս, no զգարտոսակ, o զգօրտոսակ
8 abcdgnoq կիրակոսակ
8 b զ(պ)օղոսի, cd զպաւղ..., j սպաւղոսայ
8—9 bd զադամա
9 eg ապաշխարութիւն
9 c զդիատեկ, no զդիաթէքն, stvՎ զտիադեկ (Վ զտիադեկ մանկութիւն տեառն)
9 e զմանկութիւնն, sՎ մանկտութիւն
9 n զսեփիոս, Վ զՏբքիոս (sic)
10 d զվիճիռն (sic)
10 cdjns զանթաքչելի
10 abcdfghjkmpqtuwՎ աւետարանի
10—11 cd մեկնութիւնն
11 m նզովին
11 nop ուղղափառաց, sՎ յուղղափառացն
12 n ետ փխ յետ
12 bn աբրաամու
12—13 Մ-Թ և մյուսները յոհան, ah յովհան, t յոհաննէս
13 ip ի զաւառէ կոգովկայ, qs ի կոգովտայ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի գեղջէ բագրանէ, i բագրան գեղջէ, p ի բագարան գեղջէ, o ի գեղջէ բագրատունի, s ի գեղջէ բագարանայ (նույն ձեռքով ուղղ. բագրաւանտայ)
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամի փխ աւուր, mtuw չիք ամի
14 cd վաղջանեալ
14—15 abd զաբրաամ և զոհան
15 p կէսքն, w կէս

Իսկ Խոսրով Պարսից արքայ, իբրև լուաւ զմահն Մօրկայ, վրէժխնդիր եղև, զի դաշնագիրք էին միմեանց, և զբազում գաւառս յունաց աւերեաց։ Առաքէ և զԽոռիան զօրավար իւր ի Պաղեստինէ, որ երթեալ պաշարեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և առ զնա, և կոտորեաց զբնակիչս նորա. գերեաց և զխաչն Քրիստոսի և տարաւ զնա ի պարսիկս։ Գնաց բազում զօրօք ի վերայ Թագաւորին Հերակլի. և ի նեղ արկ զԹագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս։

Իսկ կայսրն Հերակլէս ձեռնտուութեամբ խաքանայ՝ խազրաց Թագաւորի, գնաց յաշխարհն Պարսից, սպան զԽոսրով, դարձոյց և զսուրբ խաչն և առաքեաց յԵրուսաղէմ։

Զայս խաքան ծաղր արարին բնակիչք քաղաքին Տփխեաց. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն խաքանայ ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են և փոքր, և եդեալ զդդումն ի վերայ պարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան նետաձիգ լինել։ Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոյժ, բայց զի ժամանակ ձմեռային էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել։ Բայց ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, և առեալ զքաղաքն՝ հրամայեաց կոտորել

1 w չիք իսկ
1 bc արքա, sՎ արքայն
1 no զմահ
1 djn մաւրկայ, c մօրկա
1 sv եղև մահուան նորա, Վ եղև մօրկայ
2 ij քանզի դաշնագիրք
2 a դաշնագիրք
2 w եղեն փխ էին
2 n միմիանց
2 d չիք և
2 suw բազում
2 Վ աւերեաց յունաց
3 b առաքեալ փխ առաքէ և
3 Մ Թ զխուռիան, i զխոռեան
3 Մ-Թ ոմն զօրավար, dj զաւրավարն, Վ զօրավարն
3 dijm չիք իւր
4 t չիք զսուրբ
4 no ի սուրբ
4 dnoq յեմ, gjk յերուսաղէմ
4 ips էառ փխ և առ
4 m զբնակիչսն
5 im զսուրբ խաչն փխ զխաչն, t զխաչս
5 ctvՎ տարաւ ի պարս (Վ տարաւ զնա)
5 sՎ և գնաց
5—6 s բազմօք զօրօք, dj զաւրաւք
6 ip չիք թագաւորին
6 stvՎ հերակլայ
6 imps էարկ
6 stvՎ զթագաւորանիստ փխ զթագաւորական
7 bcdegijnpuՎ կոստանդինուպօլիս
8 sՎ հերակլ կայսրն, i հերակլոս
8 d ձեռնտուութեամբ, f ձեռնտվութեամբ
8 b խաքանա, n խազանայ
8—9 bs թագաւորին
9 f աշխարհն, n աշխարհ
9 is եսպան
9 w խոսրով
10 nu զերուսաղէմ
11 n խազան, sՎ խաքանս
11 stuvՎ չիք քաղաքին
11 stuv տփխաց
11 stvՎ և առեալ
12 a դդու մի փխ դդում մի, d զթըդում (sic)
12 b խաքանա
13 ip չիք թէ
13 ds նորա փխ նոցա
14 afhk և սկսան
14 k նետաձիք
14 m լինիլ, stvՎ առնել փխ լինել
14 n բարկացեալ եղև
15 bdg ժամանակն. n ի ժամանակն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձմերայնին, o ձմերնային, n ձմեռնային, m ձմերային
16 abcdfghpstv գարնանն
16 iopstvՎ պաշարեաց
16 Մ-Թ առնու փխ առեալ, k առնէ
16 m հրամայէ

զարս և՛ զկանայս և՛ զմանկտի, և աւերեալ զքաղաքն, առեալ զինչս նոցա՝ գնաց ի քաղաքն իւր։

Իսկ յետ սպանման մարզպանացն Ճիհր Բուրզենայ, Ճիհր Վշնասպ Սուհենայ, Ճիհր Վրոն Միհրանայ, և այլ տաճկաստանեացն, Դաւիթ Սահառունի մարզպան լեալ ամս երեսուն։ Յաւուր սորա ի ԿԲ թուականին եղև շինուած կաթողիկէին Մրենոյ։

Յետ տեառն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս ամս ութ։ Սա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն պայծառ և հրաշալի, զի խրթին էր առաջին շինուածն. գտանէ ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ, այլ իւրով մատանեաւն կնքեալ՝ ամփոփէ անդէն, արարեալ երգս շարականաց սրբոցն հայերէն այբուբենօք, որոյ սկիզբն է այս՝ «Անձի՛նք նուիրե՛ալք սիրոյն Քրիստոսի»։

1 jnop զմանկտիս, stv նաև զմանկտիս, Վ նաև զմանկտի
1 d աւերել
1 ijp զինչ նորա
1—2 stvՎ և առեալ յաւարի (tv զաւարի) զքաղաքն (Վ զաւար ի քաղաքն) և զինչսն գնաց յաշխարհն իւր
2 Մ-Թ ի քաղաքն փխ յաշխարհն
3 s սպանմանացն փխ սպանման մարզպանացն
3 cd սպանմանն, m մարզպանացն սպանման
3 i Ճիրհ
3-4 w չիք Ճիհր... սուհենայ
3 bc բուրզենա, no պուրզենայ. stuvՎ բուզենայ
3 g վիշտասպ, i Ճիրհ վիշապոյ, s վշնասպուհենայ փխ Ճիհր վշնասպ սուհենայ
4 b սուհենա, cdijpq սուրհենայ, no զսուհենայ
4 i Ճիրհ
4 bcdegjnqsuvwՎ վրովն
4 abc միհրանա, w միհրամաւ, Վ Նիհրանայ
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տաճկաստանայն Վ տաճկաստանաց
4 nq դաւիդ
4—5 abcdegijkmnqo սահռունի, fh սահրունի
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաւուր
5 h վեշտասան և երկու փխ ի կբ, Վ ի վաթսուն և երկու
5 fhip չիք ի
5 befst թվականին, d թուվականին, no թվին
5-6 bs շինուածն
6 b կաթողիկէին
6 c մրենա, djq մրենայ, s մրենւոյ
7 cdq տեառն կաթողիկոսի
7 Մ-Թcd և մի երկու այլ ՁՁ յոհաննիսի, m յովանիսի, o յոհանէսի
7 Վ և մի քանի ՁՁ զկաթողիկոսութիւնն
7 bi կումիտաս, n զումիտաս
7—8 ip կոմիտաս (i կումիտաս) ամս ութ ի գեղջէ աղցից (i աղցեաց)
8 a հռիփսիմեա, c հուփսիմեայ, jo հռիփսիմեանց, n հռեփսիմեայ
8 b զվկաարանն
8—9 s և պայծառացոյց հրաշալի փխ պայծառ և հրաշալի
9 n խրդին
9 stvՎ ի նմա փխ ի նմին
10 nostvՎ չիք ոսկերաց
10 Վ սրբոց փխ սրբոյն
10—11 g չիք սրբոյն կնքեալ մատանեաւն
11 c կնք մատանեաւ
11 b սահակա, s իսահակայ
11 st այլև
11 stՎ մատանեաւ
11 o ես կնքեալ
11 ab անփոփէ
12 t արար
12 stՎ զերգս
12 j սրբոյն, ostvՎ չիք սրբոցն
12 a հայերէր փխ հայերէն, o չիք հայերէն
12 a այբուբենաւք, djn այբբենաւք, bcegstuw այբբենօք, Վ այբբենիւք
12 bd որո
13 ՄԹ և մի երկու ՁՁ չիք այս
13 opstՎ սկիզբն այս է
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք սիրոյն քրիստոսի, pq սիրոյ քրիստոսի

Յետ Խոսրովու Պարսից արքայի առնու զթագաւորութիւնն Կաւատ։ Սա արձակեաց ի գերութենէ զՎիրոյ կաթողիկոսն Աղուանից, զոր ի բանտի եդեալ էր հայր նորա։ Եւ յետ Կաւատայ՝ Արտաշիր, և ապա Խոռեամ՝ հրամանաւ Հերակլի, և ապա Խոսրով, և յետ նորա Բորն և Զարմանդուխտ. սոքա ամենեքեան սակաւակեացք, և ապա Յազկերտ։

Իսկ յետ տեառն Կոմիտասայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Քրիստափոր ամս երկու. և ապա Եզր ամս տասն։

Իսկ Հերակլի կայսեր եկեալ ի Կարնոյ քաղաք, ժողով արարեալ՝ կոչէ և զԵզր կաթողիկոս Հայոց։ Իսկ նա ոչ տարաւ ընդ իւր արս իմաստունս, մանաւանդ զՅովհան վարդապետ Մայրավանեցի, որ յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց։ Երթեալ հաւանի աղանդոյն Քաղկեդոնի։ Եւ տայ նմա պարգևս կայսրն զերիր մասն Կողբայ և զաղն բովանդակ։ Եւ եկեալ (Եզրի) ի Հայս, փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, և զընթերցուածն Յակոբայ և Կիւրղի, փոխանակ այնորիկ՝ զԱրտեմոնին եդեալ, զոր յանդիմանեաց սուրբ վարդապետն Յովհան, եթէ՝ Ընդէ՞ր ագխտաբար հաւանեալ եղեր, և լուծեր զբարւոք կարգաւորութիւնս, որ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև զայսօր պահեալ էր ի մէջ ազգիս հայոց։ Իսկ Եզր

1 s *իսկ յետ*
1 b *արքաի*
1 t *թագաւորութիւնն*
2 cd *գերութեն...ոյ*, n *զգերութենէ*, s չիք *ի գերութենէ*
2 fgw *զվերոյ*
2 b *ի բանդ*, cd *ի բ...եդեալ*, jno *ի բանդի*
3 cdijq *յետ կոմիտասա* փխ *յետ կաւատայ*
3 b *յետ կաւատա առնու*
3 cd *ար...շիր*
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *խոռեամ*
3—4 c չիք *և ապա խոռխան հրամանաւ հերակլի*
4 g չիք *ապա*
4 d *զարմանթուխտ*
5 t չիք *ամենեքեան*
5 ij չիք *ապա*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ազկերտ*
6 b *կոմիտոսի*, c *կոմիտասա*
6—7 h *քրիստաֆոր*, ip *քրիստափոր յաքրահամեան տանէ*
7 ip *եզր ի նիգ գաւառէ ի փառաժնակերտ գեղջէ*
8 cstvՎ *հերակլ կայսեր* (v *կայսր*)
8 Վ *քաղաքն*
9 fhnop *եզր*
9 p *կաթողիկոսն*
9 no *արս իմաստունս ընդ իւր*
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զյոհան*, Վst *յովհաննէս*, a *զոհան*, h *զյովհան*
10 pՎ *վարդապետն*
10 st *մայրավանեցին*
11 n *երթալ*
11 s *երթեալ եզր*
11 b *տա*
12 g *պարգև*
12 s *կայսրն պարգևս*
12 im *զերիս*
12 cd *զերիր... կողբա* (չիք *մասն*)
12 b *կողբա*
12 tv *զաղանդան* փխ *զաղն*
12 h *բովանդակ, եկեալ*
12 cd *..,եկեալ*
13 n չիք *ի*
13 14 cdgn *եկեղեցոյ*
14 d *զընթերցուածսն*, Վ *զընթերցուածս*
14 bc *յակոբա*, n *ակոբայ*
14 d *զարդեմոնին*
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *յոհան*
16 abcdfghjmnqtuvՎ *զբարիոք*, po *զբարուոք*
16 ip *կարգաւորութիւնն*, stvՎ *կարգաւորութիւնս*
17 tv *գրիգորի*
17 dj *ցայսաւր*, no *ցայն վայր* փխ *ցայսօր*
17 stv չիք *ի մէջ*
17 g *ազգի*, Վ *յազգիս* փխ *ի մէջ ազգիս*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իսկ նա*

փոխանակ զղջանալոյ՝ հալածեաց զսուրբն անարգանօք, Մայրագոմեցի կոչելով զնա։

Իսկ մի ոմն յաշակերտացն Յովհաննու, Սարգիս անուն, հերձուած յարոյց։ Եւ Եզր համբաւեաց, եթէ Յովհաննու է հերձուածն, և գիրս շարագրեաց. և ընդ այլ հերձուածողացն բանս եդեալ՝ զբանս աշակերտի նորա Յովհաննու վերագրելով, զոր մի՛ ոք իշխեսցէ բամբասել զսուրբն։

Եւ երթեալ Յովհաննու ընտրեաց իւր տեղի լռութեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ, և անդ դադարեալ՝ համապազ ընդ աստուծոյ խօսելով։

Նշոյց աստուած և մեծ սքանչելիս վկայ լինել սրբութեան նորա. զի՝ էր նորա էշ մի, որ սպասաւորէր զպէտս նորա. պատահեաց նմա արջ մի և եկեր զնա։ Եւ իբրև ասացին Յովհաննու, երթեալ ասէ ցարջն. «Որովհետև սպաներ զսպասաւորն մեր, արդ՝ փոխանակ նորա, դո՛ւ սպասաւորեա՛ մեզ»։ Եւ երթեալ արջումն՝ սպասաւորէր ամենայն հնազանդութեամբ ի բեռնակրութիւնս և յամենայն ինչ ամս բազումս։ Եւ յետ ժամանակաց պա-

1 d *զղջանալո*, no *զղջանալոյ նորա*
1 st *զսուրբ վարդապետն* փխ *զսուրբն*
1 adfj *անարգանաւք*
2 no *կոչեաց*, *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *զնա*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *Յոհանու*, abefiՎ *յոհաննու*, n *յովանու*, o *յովաննու*
3 stՎ *հերձուածս*
4 d *յեզր*, uw *եզրն*
4 nowՎ *թէ*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յոհանու*, Վabdefi *յոհաննու*
4 c չիք *է*
4 sՎ *հերձուածս*
4 t չիք '*և Եզր…հերձուածն*'
5 begjՎ *հերձուածողաց*
5 abcefghjmw *բանսն*
5 cd *զ…աշակերտի*, j *զշարամբօն* (sic), p *զշարհամբաւն* փխ *զբանս*
5 stv *աշակերտին* փխ *աշակերտի նորա*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յոհանու*, abcdefՎ *յոհաննու*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *վերայ գրելով*, cdjp *վերագրել ուղղափառաց մի ոք իշխեսցէ* (cd *վերագրել…մի ոք իշխեսցէ*)
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յոհանու*, abdef *յոհաննու*
7 d *ընդրեաց*
8 b *գետաբակս*, cd *գետակաբերւոյ*, ij *գետակայ բերդոյ*, pq *գետաբակայ բերդոյ*, no *գետափակս*
8 *Մ-Թ* դադարեաց *զաւուրս/ ինչ*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զաւուրս/ ինչ համապազ*
8—9 dj *խաւսելով*
10 t չիք *և*
10 wՎ *մեծամեծ* փխ *և մեծ*
10 bc *վկա*
10 m *լինիլ*
10 g *սրբութեանն*
10 j *նոցա* փխ *նորա*
11 b *սպաւորէր* փխ *սպասաւորէր*
11 m *ի պէտս նորա*
11 bcdegjnopstuvՎ *նոցա* փխ *նորա*
11 ad *առջ*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յոհանու*, adefiՎ *յոհաննու*
12 m *և գնացեալ* փխ *երթեալ*
12 no *երթ ասէ* փխ *երթեալ ասէ*
12 t չիք *ասէ*
12 ad *ցառջն*
13 jno *սպասաւորն*
13 d *ի մեր* փխ *մեր*
13 abcdefghjpquw *փոխանակ ընդ նորա*
14 d *առջոյն*, n *յառջն*, o *յարջն*
14 i *հանդարտութեամբ* փխ *հնազանդութեամբ*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի բռնակալութիւնս*
15 pq *ամենայն ինչ* (q *ինչս*), g *ամենայն*
15 b *ինչս*
15 c չիք *ամս*, st *զամս բազումս*
15 ij *ժամանակաց ինչ*

տահեալ որսորդաց՝ սպանին զարջն, կարծելով վայրենի զնա։ Եւ իբրև տեսին եղբարք վանիցն՝ ընկեցին զնա ի խորափիտ մի։

Մինչև ցայսօր բնակիչք վայրացն երթան և առնուն հող ի տեղւոջէն, յորում թաղեցաւ արջն. և լինի դեղ ամենայն ցաւոց անասնոց աղօթիւքն Յովհաննու։ Նոյնպէս և գերեզման սրբոյն դեղ է ամենայն ցաւոց և վտանգելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն։

Յետ Դաւթի Սահառունւոյ լինի մարզպան Հայոց Թէոդորոս Ռշտունի ամս քսան և հինգ։ Եւ յետ Հերակլի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին։

Իսկ իբրև լցաւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՈԺԸ, և հայոց թուականին ԿԷ, յայտնեցաւ ումն սուտ մարգարէ հեթանոսաց, աղանդեալ ի Կերինթոսէ և յարիանոսաց, Մահմետ անուն, իսմայելացի ազգաւ, յորդւոցն Հագարու։ Սա մինչդեռ վաճառականութեան աղագաւ երթայր յեգիպտոս, հանդիպեցաւ միայնակեցի միոջ, որում անուն էր Սերգիս Բխիրայ՝ արիանոս աղանդով, յանապատին Սինայ։ Սա ուսոյց Մահմետի զօրէն

1 d ...հեալ
1 cq *որսորդացս*, pj *որսորդաց ոչ գիտելով*
1 c *և սպանին*
1 d *զառջն*, n *յառջն*, o *յարջն*
1 stvՎ *զնա վայրենի*
2 d *եղբայրքն վանացն*, e *եղբարքն վանից*, uw *եղբայրք վանից*, n *եղպարք*
2 st *տեսին զնա*
2 cd չիք *ի*
2 ip *զարջն ի խորխորատ մի* փխ *զնա ի խորափիտ մի*
2 w չիք *մի*
3 Վ *և մինչև*
3 dj *ցայսաւր*
3 g *վանացն* փխ *վայրացն*
3 cdefij *ի տեղոջէն*, n *ի տեղոչէն*
4 t *որում*
4 m *ցաւոցն*
4 d *աղաւթիւքն*
5 Մ-Թ *յոհաննու*, b *յօհաննու*, c *յովանու*, i *սրբոյն յոհաննու*
5 d *սրբոյն յոհաննու*
5 bcdegijpquw չիք *ցաւոց և*
5--6 a *վշտանկելոց*, befw *վշտագնելոց*, cdkmnopq *վշտանգելոց*, stvՎ չիք *և վտանգելոց*
6 g *ապաւին* (sic)
6 d *ի աղաւթս*
7 abcefghjkmnoquw *սահռունոյ* (d *սահռունո*), ipՎ *սահառունւոյ*
7 no չիք *հայոց*
7 d *ըռիշտունի*, s *ըռըշտունի*
10 no չիք *ի*
10 q *ամս*
10 eg *զճժ և ը*, s *զճ և ժը=ոժը*, bh *վեց հարիւր տասն և ութ* փխ *ոժը*, Վ *վեց հարիւր և ութ և տասն*
10 cdjq *թուականիս*, ftv *թվականին*, s *հայոց թիւն*
10—11 i *կաթողիկոս կէ* փխ *թուականին կէ*, m *թուականին կե*, Վ *վաթսուն և եօթն*
11 Վ չիք *սուտ (բառի տեղը...)*
11–12 eg չիք *'աղանդեալ ի կերինթոսէ և յարիանոսաց'*
11—12 afh *կերինթոսէ*, cd *կերինդթոսէ*, tvw *կերինդոսէ*, o *կերիդոսէ*
12 d [*լուսանցքում կրկին գրված է այլ ձեռքով՝ մահմետ*], vՎ *մահմէտ*, i *մահմեդ*, q չիք *մահմէտ անուն իսմայէլի ազգաւ*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իսմայէլի*
12 bdfgh *յորդոցն*, no *որդոցն*
13 n *վաճառականաւ*
13 d *եգիպտոս*
14 dp *անունն*
14 p չիք *էր*
14 istvՎ *սարգիս*
14 b *բղխիրա*, cՎ *բխիրա*, i *բխեբայ*
14—15 bs *արիոսի*, cdij *արիանոսք*
15 bcd *սինա*, tuvw *սինեայ*
15 ip *մահմետայ*, v *մահմէտի*
15 Վ *զ...(=զօրէն)*, m չիք *զօրէն*

աստուածածանօթութիւն, գովեաց նմա զհին օրէնսն՝ զտուեալսն ի Մովսիսէ, և ասաց. «Եթէ լուիցես բանից իմոց, լինիս առաջնորդ և օրէնսդիր ի վերայ ազգին քո»։

Եւ գնացեալ Մահմետի զճանապարհս իւր՝ յանկարծակի եմուտ ի նա ոգի պիղծ, և անկեալ փրփրեցաւ։ Եւ ընկերաց նորա տեսեալ զայն՝ կացին առ նմա մինչև սակաւ մի ուշաբերեցաւ, և ապա յարուցին զնա. հարցեալ զպատճառս այնպիսի մոլեգնութեանն, ասէր՝ Ի հրեշտակէ սրբոյ լինէր զայն, և յղել զնա պատգամաւոր յազգն իւր։ Եւ երթեալ ի քաղաք իւր՝ սկսաւ քարոզել, զոր ուսոյց նմա սուտ քրիստոնեայն։

Էին նմա հօրեղբարք գլխաւորք. նոքա հալածեցին զնա՝ սպառնացեալք մահու չափ, եթէ այլ այնպիսի բանս ինչ լսիցեն ի նմանէ։ Եւ նա երթեալ ի տուն իւր՝ նստէր տրտում։ Եւ մտեալ Ալի, որ էր նորա հօրեղբօրորդի և փեսայ, և հարցեալ զպատճառս տրտմութեանն։ Եւ նա ասացեալ, թէ՝ «Վասն զի զաստուած քարոզեցի նոցա, սպառնացան մահու ինձ»։ Եւ ասէ Ալի. «Եկ երթիցուք, դարձեալ քարոզեսցուք. եթէ ընդդէմ դառնան մեզ, սպանցուք զնոսա սրով»։ Զի այր զօրաւոր էր Ալի և արք զօրաւորք, որ ընդ նմա։ Եւ իբրև սկսան քարոզել, եղև խռովութիւն յոյժ և պատե-

1 c աստուածածանօթութիւնն, dj աստուածածանաւթութիւնն, m զաստուածածանօթութիւն
1 adj զաւրէնսն, stvՎ օրէնս
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զուսեալսն փխ զտուեալսն, o զատեալսն (sic) փխ զտուեալսն, q զտուեալսն
1–2 cdtvw ի մովսէսէ, su ի մօսիսէ
2 Վ թէ
2 g յառաջնորդ
2 adj աւրէնսդիր (dj աւրէնս...,) փխ օրէնսդիր, bcpq օրէնս...
4 no մահմետ, stvՎ մահմէտ
4 b ի ճանապարհս
4 cdjq մուտ փխ եմուտ
5 ahi յոգի
5 u պեղծ, Վ ոգի...(=ոգի պիղծ)
5 b ընկերացն
5 t չիք նորա
6 h չիք մի
6 b յուշաբերեաց, cdfgnopquw ուշաբերեաց. e ուշաբերեալ, v յուշաբերեցաւ
7 pq զպատճառն
7 abq այնպիսւոյ, cefghjmsuw այնպիսոյ
7 egsuw մոլեգնութեան, Վ...(=մոլեգնութեան)
7 p ասէ
7 m լինիլ
8 bcdfhjq յղեալ
8 n պատգամաոր (sic)
8 Վ ի քաղաքն
9 cd քրիստոնեան
10 bdegijnpu նորա փխ նմա, w չիք նմա
10 npw հօրեղբայրք
10–11 tv սպառնացեալք նմա, tՎ բսպառնացեալ նմա
11 j չիք այլ
11 p չիք ինչ
11 no լսել ինչ նմանէ
11 bcdejnoquw և նորա փխ և նա
12 stvՎ ի տան, w չիք տուն իւր նստէր
12 d հաւրեղբաւր, j հօրեղբաւք
13 bc փեսա
13 i զպատճառն
13 bcdmp տրտմութեանն
13 stvՎ ասաց
14 stvՎ չիք թէ
14 g աստուած
14 edj քարոզի
14 g սպառնացեալն
14 o ինձ մահ
14 b չիք ինձ
14 d չիք և
15 c ալի ասէ
15 stvՎ և դարձեալ
15 stvՎ և թէ
16 dj զաւրա/ւոր
16 dj զաւրա/ւոր, n զօրա/որ
16 dj զաւրաւորք, n զօրաորք
17 stvwՎ չիք որ

բազմ. և պարտեցաւ կողմն Մահմետի, և փախստեայ գնացին ի փոքր Մադիամ, ուր էին ժողովեալ հրեայք երկոտասան հազար, զոր հալածեալ էր Կոստանդնի կայսեր։ Եւ առեալ զնոսա Մահմետի, չոգաւ ի վերայ այնոցիկ, որ հալածեցինն զնա, և կոտորեաց զնոսա։ Իբրև տեսին հրեայքն զյաջողուած գործոյն, կացուցին զնա իւրեանց առաջնորդ, յարեցան ի նոսա և այլ մադիանացիք. և քաղըրթ առաջնորդ, և եղեն բանակ մեծ, չոգան ի վերայ Պաղեստինի, հարին զզօրսն հոռոմոց, որք յափշտակէին զինչս վաճառականաց նոցա։

Եւ իբրև տեսին զյաղթութիւնն, չոգան ի վերայ տէրութեանն Պարսից, սպանին զՅազկերտ թագաւոր Պարսից. և դադարեաց թագաւորութիւնն Պարսից Սասանականն։ Զայսու ժամանակաւ խաւարեցաւ կէս արեգականն. յարեգ՝ աշնան ամիս, մինչև ի քաղոց՝ ամարան ամիս։ Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս՝ մի ի Հոռոմ Յազ անուն և խրատատու Յովէլ, որք կոտորեցին ի հոռոմոց զեօթանասուն հազար։ Եւ ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ, և զՄաւիէ զօրավար։ Նոքա

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փախեալ
1—2 g մադիամու, n մաթիամ
2 g որ փխ ուր
2 b որ փխ զոր
2 p հալածեալ են
3 c կոստանդին, p ի կոստանդինոս կայսերէ, ostvՎ կոստանդին կայսրն (tvՎ կայսեր)
3 n մուհամմէտի, o մահմետ, stvՎ մահմետայ գայ ի վերայ նոցա, որք փխ մահմետի, չոգաւ ի վերայ այնոցիկ, որ
4 no որք փխ որ
4 hmqՎ հալածեցին
4 stvՎ կոտորէ
4 bcd հրէայքն
5 b զաջողուածս, cdegq զաջողուած, nop աջողված
5 Վ գործոցն
5 t չիք առաջնորդ
5—6 ip ի նա փխ ի նոսա
6 ip մադիանացիքն
6 acdejq քըղըրթ, fh քղրթ, bginpu w քղըրդ, քըղըրդ, ip քղրդ, o քղորդ (sic), k քղըրթ՝ stvՎ չիք 'և քաղըրթ առաջնորդ'
6 tuv բանակք
7 ah պաղիստինի, s պաղեստինոյ
7 acepqtuwՎ զզօրս, dj զզաւրս, bgo զօրս
7 stvՎ յափշտակեցին
8 m զինչ, t զինչսն
8 o նոցա վաճառականացն
9 Վ չիք և
9 e զյաղթութիւն
9 dՎ տէրութեան
10 gw չիք 'սպանին...պարսից'
10 Վ և սպանին
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զազկերտ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագաւոր
10 stvՎ չիք պարսից
10—11 euvՎ թագաւորութիւն, no չիք թագաւորութիւնն
10—11 stՎ պարսից թագաւորութիւնն
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք սասանականն, abcdefghjq սասականն, uvw սասական, i լուսնականն (sic), no զասականն (sic)
11 afh զայժմու փխ զայսու
11—12 Վ արեգակն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արեգ
12 abefh յաշնան
12 c ամսոյ, Վ ամիսն
12 bdegstuvw մինչ
12 m աշնան փխ ամարան, stuvw ամրան, Վ չիք 'ամարան ամիս'
13 dj զաւրս, istՎ զզօրս
13 stՎ յերիս փխ ընդ երիս
13 m մին
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի հոռոմ, (adfh ի հոռոմս)
13 n ազ փխ յազ, op սազ
13—14 abuw խրատտու, cdfghjnopq խրատու
13—14 Վ յովել անուն
14 efgkmnu հ ռ
15 g չիք կողմն
15 cdj ութման, v օթմանն, Վ զօթմանն
15 afhm զմաւէի, g զմաւէ
15 ad զաւրավար, j զաւրավարն, ip զօրավարն

Հայրն զՄիրդատ քսան հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Մարաց և Պարթևաց, սկսան շրջել զհաւատս նոցա, և նոքա ոչ հաւանեցան։

Իսկ մաղխանացիքն և հաւանեալքն նոցա խնդրեցին օրէնս ի Մահմետէ, և նա ետ նոցա օրէնս՝ յոյժ խայտառականօք։ Ասաց՝ Մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, և ամուսնութիւն յետ յարութեանն, և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն. ուստի և օրէնս հակառակ հնոյ և նորոյ օրինադրութեանց, իմանալ՝ զանարժանս և խօսող զանուղղայս, խայտառակեաց մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է. «Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ»*։ Իսկ սա օրինադրեաց. յորժամ կամեսցի՝ թլփատել, յորում հասակի և իցէ, Ո՛չ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ. և փոխանակ լուսաւոր մկրտութեանն, զոր ասաց տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. «Եթէ ոք ոչ ծնցի ի ջրոյն և ի Հոգւոյ, ոչ մտանիցէ յարքայութիւնն աստուծոյ»**, սա ասաց՝ Հանապազ գործել զչարիս և ջրով լոկով ողողանիլ և սրբիլ. և այլ բազում անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս։

* Ծնն. ժէ. 11–12:

** Յովհ. Գ. 5:

1 s զմիւրդատ, Վ. զմիհրդատ
1 cd զմուշեխ
2 stvՎ չիք իւրով սպայիւն, bcd ըսպահւն
2 g աշխարհս, no աշխարհն
2 abcdjknopstuv ասորոց
2—3 acghjno եգիպտացւոց
3 Վ և սկսան
3 cd նոքայ
5 svՎ մաղխանացիք
5 vՎ հաւանեալք
5 i ի նա փխ նոցա
5 d յաւրէնս......աւրէնս, j աւրէնս... աւրէնս, g յօրէնս...յօրէնս
6—17 Վ չիք՝ գիտակցաբար հապաված է՝ 'յոյժ խայտառականօք... ծիծաղելիս'
6 dfhj խայտառականաւք
7 d զարքաութիւնն, o արքայութիւնն
7 stv չիք ի վերայ երկրի
7 d պորտո
8 a յետ յարքայութեանն, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արքայութեանն փխ յարութեանն
8 q կանանցն
8 c մնացելոյ
8 stv խայտառակութիւն հանապազորդ
9 adj աւրէնս, g յօրէնս
9 b հնոց և նորոց, d հնո և նորո, no նորոյ և հնոյ, p հնոյն
9 abc աւրինադրութեանց, dj յաւրինադրութեանց
9 begimsuvw իմանօղ, cdj իմանաւղ
9—10 m զարժանս փխ զանարժանս
10 cdj խաւսող, sw խօսօղ
10 bsw զանուղայս
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խայտառակայ
10 adj ձաղանաւք
10—11 tv ուխտադրութիւնն
11 abcn աբրաամ
12 ab ը օրեա, d ը աւրեայ, j ութ աւրեայ
12 a աւրինադրեանց, dj յաւրինադրեաց, c յօրինադրեաց
12 bdtw յորժամ և
12 h և կամեսցի
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թլպատել
13 g հասարակի փխ հասակի
13 afo զայրս, g զայս
14 g ընդաւուր (sic) փխ լուսաւոր
14 q մկրտութեան
15 no եթէ ոչ ոք փխ եթէ ոք ոչ
15 b հոգո, cdfghjno հոգոյ
15 bm ոչ մտանէ, fh ոչ մտցէ, no ոչ կարէ մտանել
15 bcd յարքաութիւնն, q արքայութիւն
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յարքայութիւն աստուծոյ
16 abcefghijmquw չիք սա
16 w չիք 'և ջրով լոկով ողողանիլ'
16 ip ողողիլ, n լողողանել փխ լոկով ողողանիլ, o ողողիլնել, stv ջրով ողողիլ (չիք լոկով)
17 sfv անարժան
17 d մոլեգական

Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս եօթն, և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։

Եւ Մահմետս այս արգել զսուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցին զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առեալ չորս դրամ և երեք մոթ խորբալ, որ է ցորեան, և ձիատոպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնաբար մի։ Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն։ Եւ ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան ամիրմումնիք։ Եւ յետ ի ամին Մահմետի կալան զիշխանութիւնն Իսմայէլի Աբուբաքր, Օթման և Ամր ամս երեսուն և ութ։

Յետ Եզրի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ներսէս ամս քսան։ Սա շինեաց զվկայարան սրբոյն Սարգսի, որ ի Դուին։ Ի կոտորելն Իսմայէլի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար՝ արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ

1 dj *աւրէնսդիր*
1 o *և պատգամաբեր*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ամս հինգ*
1 tuvw չիք *կոտորեցին զբզնունիս*
1 n *զբզունիս*
1—2 sv *զաղիօվիտ, զբզնունիս* (v չիք *զբզնունիս*) *և զտարօն կոտորեցին*
2 afh *զաղիոյովիտ,* bcd *զաղիովիտ*
2 cdj *զտաթաւն*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և Մահմետ արգել* (ՁՁ հաճախ գրվում է *մահմետ,* v *մէհմատս,* v *զմահմէտս)*
3 e չիք *'և Մահմետ արգել զսուրն'.* q *մահմէտս սա*
4 stvՎ *զմեծ* (stv *մեծ*) *մասն տիեզերաց հնազանդեցուցին*
4 n *կնգեաց* փխ *կնքեաց*
4 no չիք *մուրհակ*
5 m *ունիլ*
5 bcdeijopq *զքրիստոնէութիւնն*
5—6 no *վաճառեաց զհաւատս* (չիք *նոցա)*
6 s *առնուլ* փխ *առեալ*
7 bstuvw *մոդ*
7 eno *մոզալ* փխ *մոթ խորբալ,* ip *մոթալ* փխ *մոթ խորբալ*
7 t չիք *է*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ձիոյ տօպրակ,* a *ձիայտօպրակ,* cd *ձիա տաւ մի պրակ,* ij *ձիան տօպրակ մի պարկ,* p *ձիանտօպրակ* (այս ՁՁ-ի մեջ *տօպրակ* փխ *տոպրակ)*
7—8 *Մ-Թ ձեթնաբար* փխ *ձեռնաբար,* o *ձեռնարկ*
8 d չիք *ի*
8 afhmo չիք *ի*
8 i *յաղքատաց* փխ *յազատաց*
9 i *հարկս*
9 m *աշխարհացն*
9 abefgnopq *ամիմումնիք,* cdj *ամմիմումնիք,* i *ամմիմոմնիք,* s *ամիր ըլ մումնիք,* tuw *ամիըմունիք*
9—10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *յետ* noq *եւ ետ քան ամին,* Վ *եւ յետ, քան ամին*
10 stuv *մահմէտայ* Վ *Մահմետայ*
10 ego *զիշխանութիւն,* i *իշխանութիւնն*
10 Վ *Իսմայելի*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *Ապուբաքր,* h *աբուբագր,* gotv *ապուպաքր,* Վ *Ապու-Պաքր,* n *ապուպագր*
10 acdj *աւթման* փխ *Օթման*
11 i *ոմար* փխ *Ամր*
12 g *յեզրի*
12 ep *զկաթողիկոսութիւն*
12 ip *ներսէս ի տայոց*
13 ip *վկայարան*
13 t չիք *ի* [*զվին*]
13 acdefghijkmotvw *դվին,* b *դուին,* s *դըւին*
13 n *ի կոտորին*
13—14 w չիք *'ի կոտորելն...կոտորելոցն'*
13 b *իսմաելի*
14 abcdefghijkmtuv *դվին,* s *դըւին*
14 m *հազարս*
14 bcdfghjmopՎ *և արեամբ*

սուրբ սեղանն և աւազանն, և զայլսն գերեցին աւելի քան զերեսուն և հինգ հազար։ Եւ զոսկերս սպանելոցն ամփոփեաց Հայրապետն ի նոյն վկայարանի. շինեաց և զՎիրապն՝ զտեղիս սրբոյն Գրիգորի. շինեաց և զսուրբն Գրիգոր, զզարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աւերեցաւ ի տաճկաց։

Առ սա եկեալ ասորւոց ուղղափառաց՝ խնդրէին ի սմանէ եպիսկոպոս. և նա պահանջեաց ի նոցանէ գրով խոստովանութիւն հաւատոյ, և նոքա ետուն նմա զայս բան. «Հաւատամք ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին. ի հայր, որոյ հայրութիւնն անհասանելի է, յորդի, որոյ ծնելութիւնն անբաժանելի է, և ի սուրբ հոգին, որ ի հօրէ ելանէ, և ընդ հօր և ընդ որդւոյ երկրպագի և փառաւորի», զոր և կցորդ արարեալ՝ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց յաւուր ճրագալուցի յայտնութեան տեառն։ Եւ ապա ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԱբդիսոյ։

Դէպ եղև սմա աշխարհաժողով բազմութեամբ ի տօնի վարդավառին լինել ի Բագուան։ Եւ բազմացեալ էին երգք շարականաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչև ոչ գիտել միոյ գաւառի երգեցող՝ զմիւսոյն։ Եւ ասացին շարա-

1 w *գրեցի* փխ *գերեցին*
1—2 e *զլ և եռ*, fg *զլեռ*, i *լեռ*
2 vՎ *զոսկերսն*
2 g *սպանելեացն*, v *սպանելոց*
2 a *անփոփեաց*
2 stvՎ *սուրբ հայրապետն*
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *վկայարանն*,
eg *վկայարան*
3 o *զոր շինեաց*, t չիք *շինեաց*
3 svՎ *և զվիրապն սրբոյն գրիգորի շինեաց*
3 jpt *և վիրապն*
3 svՎ *եւ շինեաց* փխ *շինեաց և*
3 c '*Գրիգո*'-ի *տեղը բաց*
4 p *զսուրբ*
4 bcdqՎ *զարմացուցիչն*
4 no *տեսողացն*
4 i *աւարեցաւ*
4—5 vՎ *ի տաճկացն*
6 g *առ սոս եկեալ*
6 abcdfghijmnopstuvw *ասորոց*
6 bcdjnp *խնդրեն*
6 o *ի նմանէ*
6—7 g չիք '*ի սմանէ...ի նոցանէ*'
6—7 uw *եպիսկոպոս*
7 b չիք *նա*
7 no չիք *ի նոցանե*
7—9 st *զխոստովանութիւն հաւատոյ որ ի հայր և ի* (t չիք *ի*) *յորդի*, vw *որ ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին*
8 uwՎ չիք '*և նոքա...զայս բան, հաւատամք*'
8—9 uv չիք '*հաւատամք.., անհասանելի է*'
9 Վ *որ ի հայր*
9 dg *և որդի*, n *որդի և սուրբ*, o *և ի որդի և սուրբ*, Վ *և սուրբ*
9 ae *հայրութիւն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ի յորդի*, dg *և որդի* փխ *յորդի*
9—10 bd *որդոյ* փխ *որոյ*, w *որդւոյ ծնելութիւնն*
9—10 e *ծնելութիւն*. no *ծնելութեան*
11 cdijpq չիք *զոր*, t *զի* փխ *զոր*
11 cdju *կցուրդ*
12 nov *եկեղեցիս*
12 o *յպրութեան* փխ *յայտնութեան*
13 ip *ձեռնադրեաց*, stvՎ *ձեռնադրեցին*
13 tvՎ չիք *նոցա*
13 begnopqstuvw *զարդիսոյ եպիսկոպոս*, Վ *զԱբդիսոյ եպիսկոպոսն*, cd *զարդիսոյ եպիսկոպոս*, ij *զարդիսս եպիսկոպոս*
14 m *յաշխարհաժողով*
14 i *բազմութեամբ տօնի*, p *բազմութեան տօնի*
14 noqՎ *վարդավառի*
15 es *լինիլ*
15 b *բագւան*
15 abcdefghijknopqtuvwՎ *բազմացեալ էր*
15 m չիք *էին*
15 bcdijptvՎ *երգ* փխ *երգք*
15 no *եկեղեցիս*
16 bcijpq չիք *միոյ*
16 stvՎ *զերգս միւսոյն* փխ *երգեցող՝ զմիւսոյն*
16 tuvwՎ *ասաց* (Վ *աւելացրել է* '*մի զասն*', *որ չիք յOO*)

կան վարդավառի հարցինն, և միւս դասն ոչ կարաց փոխել զնա. և փոխեցին բազում շարականս, և ոչ զայն ևս գիտէին։ Ապա հայրապետն Ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեցին զպիտանին և զօգտակարն, զի յամենայն յեկեղեցիս յամենայն աւուր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ։ Եւ ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեցին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց, և զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեցեն, որ է մինչև ցայսօր։

Յետ Թէոդորոսի եկաց մարզպան Հայոց Համազասպ ամս եօթն։ Եւ յետ Ներսիսի առ զկաթողիկոսութիւնն տէր Անաստաս ամս վեց։ Սա կոչեաց առ ինքն զմեծ վարդապետն Անանիա՝ ի Շիրակ գաւառէ, այր բանիբուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից, զի կարգեսցեն անշարժ տոմար հայոց, որպէս այլոց ազգաց։ Զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ, և մինչ կամէին ժողովով հաստատել, վախճանի սուրբն Անաստաս։ Անփոյթ եղեալ իրն զկնի եկելոցն, այլ առաջին կարգաւն վարէին։ Ի հնգերորդ ամի Անաստասայ եղև շինուած կաթողիկէին՝ որ յաւանն Արուճ, զոր շինեաց Գրիգոր Պատրիկն, յորում մկրտի նահատակն Քրիս-

1 p *վարդամվառին*, s *զվարդավառի*, tvՎ *ի վարդավառի*

1 bno *հարցին*, stvՎ*հարցն*

1 ij *միւսն*, no *միւսոյն*

1 h *դաս*, k *դասս*

2 stvՎ *և զայնս* (v *զայն*) *և ոչ գիտէին* փխ *և ոչ զայն ևս գիտէին*

2 t *զհայրապետն*

3 stՎ չիք *ամենայն*

3 q *ժողովրդոյն*

3 sՎ *ընտրեաց* (ԱԲԳ *ընտրեցին զհայրապետն*)

3 d *զաւկտակարն*

4 giop *ամենայն*

4 bcdfhiopՎ *եկեղեցիս*

4 abcdfhijkmop *ամենայն*

4 ostuvw *օր* փխ *աւուր*

4 b *միշտ* փխ *մի*

4 no *ըստ օրն*, p *ըստ աւուր*

4 c *պաշտաւն*

5 i *խնդրեցին* փխ *ընտրեցին*

5 mstvՎ *զարս*

5 gip *շրջեսցեն*

6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կարգաւորութիւնս*

6 h *հաստուսցեն* փխ *հաստատեսցեն*

6 noqw *հաստատեսցին*

7 ad *ցայսաւր*

8 moquw *Թէոդոսի* փխ *Թէոդորոսի*

8 n *մարզպան*

8 w *եւթն*

9 cdjnqtwՎ *Ներսէսի*

9 bcdhjqtՎ *առնու* փխ *առ*

9 en *զկաթողիկոսութիւն*

9 ip *անաստաս ի գեղջէ ակոռոյ որ ի մասեաց ոտին*

9—10 m *սա առ ինքն կոչեաց*

10 j *զմեծ վարդապետ*

10 cd *Անանիայ*

10 afhkm չիք *ի*

11 Մ-Թ *տոմարական*, jnopsvՎ *տօմարական*

11 impsv *արհեստից*

12 g *կարգիցեն*

12 bfhiuw *տումար*

12 st չիք *հայոց*

13 Մ-Թ չիք *և*

13 q *կարէին* փխ *կամէին*

13 cdijqwՎ *ժողով* փխ *ժողովով*

13 j *հաստատելով*

13 b *վաղխճանի*, cd Վ *վաղճանի*

13 i չիք *սուրբն*

14 m *և անփոյթ*

14 o *եղև*

14 d *իրին*

14 t *եկելոյ*, vՎ *եկելոց*

14 cdj *առաջի*

14 gnostvwՎ *կարգաւ*

15 Վ *ի հինգ ամին*

15 mo *ամին*

15 ac *անաստասա*

15 m *շինուածն*

15 tuvwՎ չիք *որ*

15 o *աւանն*

16 no *որում*

տոսի Դաւիթ, ազգաւ պարսիկ, որ յառաջն Սուրհան կոչէր, և վասն վկայութեանն Քրիստոսի կախեցաւ զփայտէ ի Դուին։

Յետ Համազասպայ եղև մարզպան Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան ամս տասն, զոր սպանին խազիրք։ Եւ Ներսեհ Շիրակացի իշխան եկաց ամս երեք։

Զկնի Անաստասայ եկաց կաթողիկոս տէր Իսրայէլ ամս վեց, և ապա տէր Սահակ ամս քսան և վեց։ Սա չոգաւ դեսպանութեան աղագաւ առ Մահմետ զօրավարն Իսմայէլի, որ գայր ի կոտորել զազգս հայոց վասն ապստամբութեանն ի տաճկաց. և հասեալ ի Խառան՝ հիւանդացաւ հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ։ Եւ դեռ չև ևս էր եկեալ Մահմետ ի Խառան՝ գրեաց գիր պաղատանաց, եթէ՝ «Ես եկի ընդ առաջ քո՝ աղաչել զերեսս քո վասն ազգին իմոյ, և ոչ ժամանեցի տեսութեան քո, զի որ ամենեցուն շտեմարանապետն է կենաց, կոչեաց զիս։ Արդ՝ երդումն տամ քեզ զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ՝ և առ Իսմայէլ հայրն ձեր, զի մի՛ ինչ չար արասցես ազգիս իմոյ, և հարկեսցեն ձեզ. եթէ լուիցես աղաչանաց իմոց, եկեսցեն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ. իսկ եթէ ոչ լուիցես՝

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Քրիստոսի, h նահատակ

1 q պարսից

1 ip յառաջ

1 s կոչիւր

1- 2 h վկայութեան

2 inop ի փայտէ

2 abcdefghijkmotuvw ի դվին, s դըւին

3 bc համազասպա

3 c 'գրիգոր' անվոն տեղը բաց է

4 i չիք տասն

4 Վ խազրիք

4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ներսէս, cnopq tuvw ներսէհ

4 stvՎ եկաց իշխան

4—5 h ամս չորս

6 ab անաստասա

6 bc իսրաէլ

6 ip իսրայէլ ամս զ յօթմսոյ գեղջէ

7 s իսահակ

7 ip սահակ հայրենօք էր ի ձորափորոյ յարքունաշէն գեղջէ և մայրենօք ի մաղազ զաւառէ բերդկաց p ի գեղջէ բերդկայ ամս իզ

7 s ամս իզ

8 s մահմէտ

8 abd զաւրավարն

8 b իսմաելի

9 Վ ապստամբութեան

9 d չիք ի

9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք հիւանդութիւն, i հիւանդացաւ ի հիւանդութեանն, stvՎ հիւանդացաւ յոյժ

10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ

10 Մ-Թ Եւ դեռ ևս չէր եկեալ

10 t չիք ի

10 inopq և դեռ չև ևս էր եկեալ (ip մեռեալ) գրեաց գիր պաղատանաց առ մահմետ (չիք ի Խառան)

11 Վ եկի ես

11 abcfghkm ընդ յառաջ

11—11 q չիք 'աղաչել զերեսս...տեսութեան քոյ'

11 stvՎ զքեզ փխ զերեսս քո

12 stuvՎ չիք զի

13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շտեմարանն է, hn չիք է

13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ stuvՎ չիք կենաց

13 h չիք կոչեաց

13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այլ փխ արդ

13—14 aefghm զուխտադրութիւն, notv ուխտադրութիւնն, sՎ յուխտադրութիւնն

14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ

14 bd աբրաամ

14 o հայր

15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արասցես չար, i չիք չար

15 a արարասցես

15 noq ազգին իմոյ չար, bcdegvw ազգին իմոյ

15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հարկեսցին

16 q իմ

16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եկեսցեն օրհնութիւն իմ ի վերայ քո

16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և փխ իսկ

անէծք ժամանեսցեն քեզ, և դարձուսցէ աստուած զսիրտս զօրաց քոց ոչ առնել զկամս քո. յայս երկուցս զմինն ընկալ»։

Եւ իբրև եկն Մահմետ ի Խառան, ասացին նմա զամենայն, և ետուն նմա զթուղթն։ Եւ իբրև ընթերցաւ, եհարց, եթէ՝ «Ո՞ւր իցէ գերեզման նորա»։ Եւ ցուցին նմա զտեղին, զի առ ժամայն էր վախճանեալ, և չև ևս էր թաղեալ։ Եւ երթեալ վաղվաղակի՝ ըստ դենին իւրեանց՝ ողջոյն ետ մեռելոյն իբրև կենդանւոյ։ Եւ ասեն, եթէ մեռեալ մարմինն պատասխանի ետ, և ընկալաւ զողջոյնն իբրև զկենդանի։ Եւ ասաց Մահմետ. «Ի գրոյ քումմէ ծանեայ զքեզ, այրդ աստուծոյ. արարից և կատարեցից զամենայն հրամանս քո»։ Եւ վաղվաղակի ելոյծ զթշնամութիւն և ոստիկանս առաքեաց Հայոց՝ հարկ եդեալ ի վերայ նոցա, և ինքն դարձաւ յաշխարհ իւր։ Եւ յետ Սահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Եղիայ։

Իսկ յետ Հերակլի առնու զթագն որդի նորա Կոստանդին։ Ի սորա աւուրս եղև յարձակումն Իսմայէլի ընդ աշխարհս ամենայն։ Եւ յետ նորա որդին իւր համանուն հօրն։ Իսկ զիշխանութիւնն Իսմայէլի, յետ Աբուբաքրայ և Օթմանայ և Ամրի, առնու Մաւիէ։

1 bՎ *զսիրտ*, no *ի սիրտս*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *յայս երկուցս զմինն ընկալ*
3 i *մահմեդ*, s *մահմէտ*
3 s *ի նա* փխ *նմա*
4 a *զթուխտն*, bd *զթուխթն*
4 i *ետուն թուղթ ի նա*
4 nՎ *թէ* փխ *եթէ*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գերեզմանն* փխ *գերեզման նորա*, afh *գերեզման*
4—5 o *նոքա ցուցին*
5 b *վաղխճանեալ*, d *վաղճանեալ*
5 suvwՎ չիք *'և չև ևս էր թաղեալ'*, t չիք *չև ևս էր*
6 a *երթալ*, t չիք *'և երթեալ'*
6 *Մ-Թ* *տինին*, ij *գենին*, o *դինին*
6 b *իւրոյեանց*, cdijp *իւրոյէանց* փխ *իւրեանց*
6 ij *աջոյն* փխ *ողջոյն*
6 g *յետ* փխ *ետ*
6 ij *մեռելոցն*
7 bcfgh *կենդանոյ*, d *կենդանո*
7 k *զկենդանւոյ*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *թէ* փխ *եթէ*
7 q *պատասխանի* (բառից հետո q № 6575 ձեռագիրն ընդհատվում է)
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զկենդանւոյ*, b *որպէս կենդանի*, cdegijnopw *իբրև կենդանի*, fh *կենդանոյ*, k *կենդանւոյ*
8 stvՎ *ասէ*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի քումմէ գրոյ*, b *ի գրոց քումմէ*
9 stvՎ *ով այրդ*
9 stvՎ *արդ արարից*
9 i չիք *զամենայն*
9 i *զհրամանս*
9 stvՎ *զկամս* փխ *զհրամանս*
10 e *զթշնամութիւն*
10—11 eno *հարկեալ* փխ *հարկ եդեալ*
11 dgi *աշխարհ*, mstvՎ *յաշխարհն*
11 bc *սահակա*
12 no *զկաթողիկոսութիւն*
12 ab *եղիա*
12 ip *եղիայ ի գեղջէ արճիշոյ* (p *արճեշոյ*) *որ յաղէովիտ*
13 i չիք *յետ*
13 i *յերակլի* փխ *Հերակլի*
13 Վ *Հերակլայ*
13 i չիք *որդի*
14 degj *յաւուրս*
14 now *արձակումն*
14 b *իսմաելի*, m *իսմայիլէ*
14 p *ընդ աշխարհ*
14 stvՎ *ընդ ամենայն աշխարհս*
14—15 cdij *որդի նորա* փխ *որդին իւր* h *որդի իւր*
15 bcd *համանուն հաւ* փխ *հօրն*, ijp *համանուն հօր*
15 o *հոմանուն*
15 e *զիշխանութիւն*, no *իշխանութիւն*
15 b *իսմաելի*
15—16 a *աբուբաքրա*, bijp *աբուբագրայ* (b *աբուբագրա*), d *աբուպեքիրա*, m *աբուպաքրայ*, n *ապուպագրայ*, otv *ապուպաքրայ*, Վ *Ապու-Պաքրայ*
16 a *աւթմանայ*, c *յաւթմանա*, d *օթմանա*
16 *Մ-Թ* *մարի* փխ *Ամրի*, Վ *Օմարայ*, no *ամիր*
16 i *մաւէ*

Իսկ զմարզպանութիւնն Հայոց յետ Ներսեհի առնու Աշոտ, որ սպանաւ ի տաճկաց, ամս երիս։ Եւ յետ նորա Ներսեհ Կամսարական ամս երիս։ Եւ յետ նորա Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան ամս քսան։ Սա պատերազմեցաւ ընդ զօրս այլազգեաց ի Վարդանակերտն աւանի, և յաղթեաց քաջութեամբ ի Բագրևանդ գաւառի։ Ի ԺԳ ամի սորա Մահմետ զծովն Գեղամայ արձակեաց և առ զՍևան. և ի ԺԶ ամի սորա Կասմ ամիրայ զիշխանսն Վասպուրականի կոտորեաց։

Եւ յետ Կոստանդի կայսեր թագաւորեաց Յուստի[նի]անոս։ Ի վերայ սորա յարեան նախարարքն իւր և հատին զքիթս նորա. և փախեաւ ի Խազիրս և առեալ անտի իւր կին և զօրս բազումս, գայ, դարձեալ թագաւորէ։ Եւ յետ նորա առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա Ափսիմերոս, և յետ նորա Յուստի[նի]անոս, և յետ նորա Փիլիկոս Վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս, և յետ նորա Լևոն։

Եւ զիշխանութիւնն Իսմայէլի յետ Մաւեայ առնու Իզիտ, և յետ նորա Մրվան, և ապա Աբդլմելիք։ Սա է, որ այրեաց զիշխանսն Հայոց ի Նախճաւանի յեկեղեցւոջն։ Եւ ապա որդի նորա Վլիթ, և ապա Սուլէման։ Սա զԴարբանդ էառ և հրամայեաց քակել զպարիսպն. և մինչդեռ քակէին, գտին քար մի, յորում գրեալ էր՝ «Ես Մանկւոն կայսր շինեցի զքաղաքի

1 Վ *զմարզպանութիւն*
1—2 vՎ *աշոտ ամս երիս և սպանաւ ի տաճկաց*
2 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *'Եւ յետ նորա Ներսեհ...երիս'*
3 suvwՎ *սմբատն*, t *սմպատն*
3 cd *բիւրատան*, ip *բիւրական* (i *բիրկն*), stuv ԱԲԳ *բիւրիտոն*, w *բիւրիտան*
4 c *զօր*
5 Վ *յերեքտասան* փխ *ի* ԺԳ
5 w չիք *ամի*
5 c *մահմեդ*, s *մահմէտ*
5—6 ab *գեղամա*
6 ip *էառ*
6 h *ի տասն և վեցերորդ ամի*, Վ *վեշտասան ամին*
6 ԱԲԳ *կայ կամ կամ*
6 bc *ամիրա*
6—7 ip *զիշխանս*, u *զիշխանն*
8 Վ *կոստանդի*
8 stvՎ *կայսեր*
8 Ա-ԹՎ և մյուս ՁՁ *յուստիանոս*
9 m *նախարարքն*
9 j *իւրն*
9 b *զթիթս* փխ *զքիթս*, os *զքիթ*
10 afg *անդի*, ip *անդ* փխ *անտի*
10 v *բազում*
10 a *գա*
11 ip *և յետ նորա լևոն առնու զթագն*
11 stv չիք *'և յետ նորա ափսիմերոս'*
11—12 bcdijpuc *'և յետ նորա յուստիանոս'*
12 v *ուստիանոս*
12 stvՎ չիք *'և յետ նորա Փիլիկոս վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս'*
14 egno *զիշխանութիւն*
14—15 Վ *և յետոյ Մրուան*
15 stuvwՎ *և յետ նորա* փխ *և ապա*
15 Ա-Թ *Ապդլմելէք*, acfhip *աբդլմլէք*, beguw *աբդլմլըք*, dj *ապդլմլըք*, m *ապտլմելէք*, no *ապտլմըլէք*
15 Ա-Թ *սա* փխ *սա է, որ*, am *սա որ*, d *սա և որ*
15 nov *զիշխանս*
15—16 Ա-Թ *ի Նախջաւանի*, tuvՎ *նախջուանի*, g *նախճուանի*, w *նախճւանի*, ip *նախչաւան*, o *նախջվանի*, s *նախչուանի*
16 cd *յեկեղեցոջն*, nowՎ *եկեղեցւոջն*
16 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ *սուլիման*
17 fh *զդարբանդն*, amՎ *զդարբանտ*, b *զդարդանդ*, cdt *զդարպանտ*, i *սա որ անդր պանդ էառ* փխ *սա զԴարբանդ էառ*
17 no *զպարիսպ նորա* փխ *զպարիսպն*
18 d *գար* փխ *քար*, o *քարայր* փխ *քար*
18 i *գրեալն էր*, no *որում գրեալ էր այս*
18 b *մակւոն կայսրն*, fhn *մանկուռն կայսեր*, etuvwՎ *մանկոն կայսր*, cdijp *մանկեան կայսր*, m *մանկւոյն*, s *մամկոն*, o *ժամանկուս* (sic) *կայսերն*
18 acdefghijop *զքաղաք*, b *զքաղաքս*

աշտարակս յիմոց գանձուց. ի վերջին աւուրս քակեսցի սա յորդւոցն Իսմայէլի և յիւրեանց գանձուց շինեսցի»: Եւ իբրև տեսին զքարն՝ դադարեցին և շինելոյ սկիզբն արարին:

Եւ զկնի Սուլեմանայ առնու զիշխանութիւնն Օմառ: Սա գրեաց առ Լևոն կայսր տեղեկանալ վասն քրիստոնէական ուսմանցս: Եւ կայսրն գրէ պատասխանի լի իմաստութեամբ՝ կարի ձաղելով զօրէնս նոցա: Եւ իբրև ընթերցաւ Օմառ, ամաչեաց զամօթ մեծ և սկսաւ զգարշելիսն ի բաց հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ համարձակեցաւ զամենայնն եղծանել. սակայն բազում ինչ ուղղեաց յանկարգիցն, և այնուհետև բարեմտութեամբ կայր առ ամենայն քրիստոնեայսն, ևս առաւել առ ազգս Հայոց: Եւ հրամայեաց գերելոցն դարձ առնել յաշխարհն Հայոց, յորում ժամանակի արձակեցաւ և Վահան Գողթան տէրն, որ վկայեաց յաւուրս շահի Հէշմայ, քանզի յետ Օմառայ առ զիշխանութիւնն Իզիտ, և ապա Շամ, և ապա Վլիթ, և զկնի նորա Մրվան:

1 m *զքաղաքին աշտարակն,* stuvwՎ *զքաղաքս զայն*
1 g չիք *շինեցի*
1 aefgho *աշտարակս զայս,* bcdijp *զաշտարակս զայս*
1 g *իմոց գանձուցն շինեցի*
1 d *իմոց*
1 b *աւուրքս*
1 o *քակտեսցի,* t *քակեսցի*
1 abcdhi *յորդոցն,* no *որդւոցն*
1—2 b *իսմաէլի,* d *իսրայէլի իսմայելի*
1—2 t չիք *յորդւոցն իսմայէլի*
2 eno *իւրեանց,* Վ *յիւրոց*
2 i *գանձուցն,* o չիք *գանձուց*
2 ip *շինեսցեն,* j *շինեսցին*
3 d *շինելո*
3 v *սկիզբ*
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *սուլիմանայ,* bc *սուլիմանա,* o *սուլեյմանայ,* stv *սուլէմանայ*
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *եւ*
4 go *զիշխանութիւն*
4 Մ-Թ *Ումառ,* ouw *ոմար*
5 o *կայսրն*
5 stvՎ *քրիստոնէութեան և նոցին ուսմանց* փխ *քրիստոնէական ուսմանցս*
5 ip *ուսմանցն,* no *յուսմանց*
5 ip *կայսր*
6 v *ձաղեալ եմ*
7 stvՎ *կարդաց* փխ *ընթերցաւ*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *Ումառ,* no չիք *Օմառ*
7 Մ-Թ *ամաչեաց յոյժ,* no *կարի ամաչեաց*
7 cdj *զգարշելի իրսն,* ip *զարշելի իրն*
7 nou *զարշելիսն*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ի զուրս* փխ *ի բաց*
8 a *յաւրինացն,* o *օրինացն,* v *օրինացս* Վ *յօրինաց*
8 ip *ոչ համարձակեցան*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զամենայն*
8—9 uvw *եղծանել զամենայն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ուղղացոյց*
9 b *յանարգիցն,* o *անկարգիցն*
10 ij *առ յամ (յամենայն),* no չիք *առ*
10 bcdegijnopՎ *քրիստոնեայս*
10 no չիք *առ*
11 ip *հրամայեաց դարձ առնել գերելոցն* (i *գելոցն* փխ *գերելոցն*)
11 cdi *աշխարհն հայոց*
11 stvՎ *իւրեանց* փխ *հայոց*
11—12 w *յորում ժամանեցաւ* փխ *յորում ժամանակի արձակեցաւ*
12 ip *և արձակեցաւ վահան*
12 m *տէր*
12 sivՎ *նահատակեցաւ* (փխ *արձակեցաւ*) *վահան գողթան տէրն ի շամ ի* (Վ չիք *ի*) *հէշմայ* (t *ի շամ հէմայ*)
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յաւուր*
12 amnop *շահայ (շահա) հեշմայ,* bdegij *շամայ (շամա) հեշմայ,* cuw *շամ հէշմայ (հեշմա),* vՎ *ի շամ հէշմայ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *Ումառայ,* b *ոմառա*
13 ijp *առնու* փխ *առ,* s *էառ*
13 o *իշխանութիւն*
13 m *հեշմ* փխ *Շամ*
14 i *վլիդ*
14 m *և ապա* փխ *և զկնի նորա,* Վ *և ապա յետ նորա* փխ *և զկնի նորա*
14 t չիք *Մրվան*

Իսկ յետ տեառն Եղիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս Օձնեցի։ Սա էր այր իմաստասէր և սուրբ, և վայելուչ հասակաւ մարմնոյն, և հոգւովն ևս առաւել գեղեցիկ։ Զսա կոչեաց Հէշմ ի դուռն իւր, և վասն վայելչութեան երեսաց նորա մեծապէս պատուեաց զնա, քանզի խարտեաւ ոսկի և արկեալ զմորուօք իւրովք՝ եմուտ առ նա։ Եւ տեսեալ Հէշմայ զարմացաւ ընդ գեղեցկութիւնն և ասէ ցնա հեզութեամբ. «Վասն Քրիստոսին ձերոյ ասեն, եթէ կարի յոյժ հեզ էր և խոնարհ և զաղքատութիւնն առաւել սիրէր։ Զայս յայտ առնեն և կարգք քրիստոնէից, զի որ նոցա առաջնորդքն են՝ զաղքատութիւն և զգձձութիւնն առաւել մեծարեն քան զփարթամութիւն և զճոխութիւն։ Իսկ դու ընդէ՞ր այդպէս զարդարեալ ես»։

Ասէ ցնա սուրբն. «Դու քան զծառայն քո առաւել ինչ ոչ ունիս, բայց միայն զթագդ և զհանդերձդ թագաւորական, և վասն այդորիկ երկնչին ի քէն և պատուեն զքեզ։ Առաջին հարքն մեր նշանագործք էին և սքանչելի վարուք, վասն այնորիկ երկնչէին ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն և կատարէին զհրամանս նոցա դողութեամբ։ Իսկ մեք այնպիսիք ո՛չ եմք, վասն այնորիկ զարդարիմք մեք ի հանդերձս և ի ձև, զի մի՛ արհամարհեսցիմ

1 b *և յետ* փխ *իսկ յետ*
1 stՎ *իսկ զկնի* փխ *իսկ յետ*
1 bd *եղիաի*
1 v *իսկ տէր եղիայէ զկնի*, Վ *իսկ զկնի տէր Եղիայի*
1 e *զկաթողիկոսութիւն*, no *զկաթողիկոս* (sic), stvՎ *զաթոռն* փխ *զկաթողիկոսութիւնն*
1 Ժ-ԹՎmp *Յոհաննէս*, b *յոհան*, io *յոհան*, gj *յովանէս*, n *յովհան*
1—2 acefghjmn *ուձնացի*, b *յօձնացին*, dՎ *օձնեցին*, pu *օձնացի*, i *աւձնեցին*, w *օձացի* (sic)
2 stuvwՎ չիք *այր*
2 w *իմաստնասէր*
2 Մ-Թip *մարմնով* փխ *մարմնոյն*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հոգւով*, i *հոգովն*
3 k *հեշմ*
3 fh *ի դուռ*
5 abestv *զմուրուօք* (tv *մուրուօքն*), i *մուրուաօքն*, p *մորուօք*, Վ *զմօրուօքն*
5 iop *իւրօք*
5 dk *հեշմայ*, bc *հէշմա*
6 no *ընդ գեղեցկութեան նորա*
7 d *ձերո*
7 dostvՎ *թէ*
7 stvՎ չիք *յոյժ*
7 o *հեզ և խոնարհ էր*
7 cdego *զաղքատութիւն*
7 ijp չիք *և զաղքատութիւն*
7—8 cdijp չիք '*առաւել սիրէր…առաջնորդքն են*'
8 t *առնէին*
8 n *ի կարգ*
8 Վ *քրիստոնէիցն*
8 mno *զի որք*
8 Վ *առաջնորդք*
9 cd չիք *զաղքատութիւն*, m *զաղքատութիւնն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զգծծութիւն*, m *զգծծութիւնն*, uw *զձձութիւն*
9 j *մեծարէր*
10 e *զճոխութիւնն*, g *ճոխութիւն*, st *զճոխութիւն*
9—10 stvՎ *զմեծութիւն և զփարթամութիւն* փխ *զփարթամութիւն և զճոխութիւն*
10 a *զարզարել*
11 h *զնոսա* փխ *ցնա*
11 cdijopstvՎ *ասելի*, n *ասել*, փխ *առաւել*
12 uw *միայն թէ*
12 Վ *զթագն*
12 b *զհանդերձ*
13 b *են* փխ *էին*
14 abcdefghjpuvw *վարիւք*
14 vՎ *այդորիկ*
14 Մ-Թw *երկնչին*
14 h *անկեալք*
14 stuvՎ *երկնչէին հնազանդեալքն* փխ *երկնչէին ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն*
15 ip *նորա* փխ *նոցա*
15—16 no *վասն այնր*
16 st չիք *մեք*
16 vՎ *մեր զարդարիմք*, j *զարդարեմք*
16 d չիք *ի*
16 b *ի ձեւ*
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զի մի արհամարհեսցի*, ip *զի մի արհամարհեսցեն*

հրամանք մեր»։ — Եւ մերկացուցեալ զկուրծս իւր՝ եցոյց նմա զմազեղէնն, զոր զգեցեալ էր ի ներքոյ հանդերձին երևելոյ, և ասէ. «Ա՛յս է իմ հանդերձ»։

Եւ զարմացաւ արքայն և գովեաց զհաւատս քրիստոնէից, և ասէ ցնուրբն. «Խնդրեա՛, զինչ և կամիս, և արարից քեզ»։ Ասէ հայրապետն. «Երիս իրս խնդրեմ ի քէն, որ քեզ դիւրին է տալ։ Առաջինն այս՝ ի քրիստոնէից զոք մի՛ բռնադատեսցես թողուլ զհաւատս իւր, այլ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. և երկրորդ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ մի՛ դնիցես և մի՛ ինչ առնուցուս յերիցանց և ի սարկաւագաց. և երրորդ՝ ուր և իցեն քրիստոնեայք ի տէրութեան քում, համարձակութեամբ պաշտեսցեն զպաշտօնս իւրեանց։ Զայս գրո՛վ տուր մեզ, և ամենայն ազգ իմ ծառայեսցեն քեզ»։

Եւ վաղվաղակի հրամայեաց գրել գիր ըստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեաւ իւրով, և ետ նմա պարգևս բազումս, և գումարեաց զօրս բազումս ընդ նմա, և առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց։ Եւ նորա եկեալ հալածեաց զամենայն յոյնս, որք էին յաշխարհիս Հայոց, եթէ վերակացուք և եթէ զինուորք։ Եւ նոցա փախուցեալք այնքան շտապով, մինչև զգանձս եւս անգամ ոչ ժամանեալ տանել ընդ իւրեանս, այլ աստէն յաշխարհիս թաղեալք և զհանգամանս տեղւոյն գրով ընդ իւրեանս տարեալ։

1 st *հրաման*, m *հրամանն*
1 h *և մերկացեալ*
1 i չիք *իւր*
1 h չիք *եցոյց*
2 s *զգեցեալն*
2 d *ի ներքո*
2 d *երևելո*
2 ovwՎ *հանդերձս*
4 no չիք *արքայն*, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *արքայ*
5 o *խնդրէ՛*
5 n *զինչ կամի* (sic)
5 m *և զինչ կամիս արարից քեզ*
5 stvՎ *զի արարից քեզ*
5 j *հայրապետ*
6 d *երիս* փխ *իրս*
6 acdjm *առաջին*
6 ijp *տալն*
6 ips *այս է*
7 d *զատեսցես բռնութեամբ* փխ *բռնադատեսցես*
8 su *կամսն*, w *կամքն*
8 tv *թողցես ի կամս*, Վ *թողցես զկամսըն*
8 d *թողցէ*
8 b չիք *և*
8 op *և երկրորդն*
8 p *զազատութիւնն*, tuv *զազատութիւնս*
8 c *եկեղեցոյ*, d *եկեղեցո*
8—9 hop *մի դնեսցես*
9 k *և քահանայից*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *'և ի սարկաւագաց և ի քահանայից մի ինչ առնուցուս*', d *մի ինչ առնիցես յերիցանց և սարկաւագաց*
9 ij չիք *ի քահանայից*
9 iop *երրորդն*
10 stvՎ չիք *ի տէրութեան քում*
10 stvՎ *զկրօնս* փխ *զպաշտօնս*
11 t *գրելով*
11 b *ծառաեսցեն*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *գիր գրել*
12 d *զխնդրո* փխ *ըստ խնդրոյ*
12 k *կնքեալ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պատիւս* փխ *պարգևս*
13—14 v *բազում*
14 cd չիք *և*
14 Մ-Թ *յաշխարհին հայոց*, fn *աշխարհիս*
14 i *հայոց աշխարհիս*
16 Մ-Թ *եթէ* փխ *և եթէ*, suvՎ *և թէ* փխ *և եթէ*
16 cdp *փախուցեալքն*, oՎ *փախուցեալ*
17 bcijp *զգանձն*, d *զգանձսն*
17 svՎ *մինչ զի*
17 h չիք *ևս*
17 m *ժամանիլ*, o *ժամանեցին*
17 d *իւրանս*, tv *իւրեանց*
18 cdijp *աշխարհին*, gno *աշխարհիս*
18 eijoptvw *թաղեալք*
18 ef չիք *և*
18 abcdfh *տեղոյն*, g *տեղացն*
18 cdijp *գրովք*, stvՎ չիք *գրով*
18 s *ընդ ինքեանս* փխ *ընդ իւրեանս*
18—19 þcdop *տարեալք*

Եւ սրբոյ հայրապետին զաշխարհս ընդ իշխանութեամբ Իսմայէլի նուաճեալ, ինքն ժողով առնէ՝ ի Մանազկերտ. կոչէ և զԱթանաս պատրիարքն Ասորւոց։ Եւ նա առաքէ վեց եպիսկոպոս, և նզովէ զյուլիանիտոսն և զապականացու ասողս ի Քրիստոս, և զԲարշապուհ և զԳաբրիէլ բանսարկուս հայոց և ասորւոց, և կանոնական օրինադրութեամբ պայծառացոյց զեկեղեցի՝ ի բաց ընկեցեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, որ յաւուրցն Հերակլի կայսեր և Եզրի կաթողիկոսի ունէր անկարգութիւն աշխարհս Հայոց։ Կարգեալ զընծերցուածն սրբոյն Յակոբայ և Կիւրղի և զամենայն տօնսն՝ որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի. և տօնեցին ի ԻԵ դեկտեմբերի ամսոյ Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան աւուրն տօնէին. և երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայնի և զպատուիրանս քո ոչ պահեցաք. արդ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի ՃՀԵ թուականէն մինչև ի ՌՂ թուականս, որ այժմ յաւուրս մեր է։ Եւ այսպէս կարգաւորեալ զաշխարհս ամենայն առաքինութեամբ, և ինքն վարդապետութեան և աղօ-

1 stvՎ չիք *սրբոյ հայրապետին*
1 tv *զաշխարհս հայոց*
1 bcdfhijo *ընդ իշխանութեամբն*
1 b *իսմաելի*, s *իսմայիլի*, uw *ընդ իսմայէլի*
2 s *նուաճեալք*
3 abcdfghsvw *ասորոց*
3 bcdijnpstvw *եպիսկոպոսս*
3 bcegpv *զուլիանիտոն*, di *զուլիանոսն*, n *զյուլիանոսն*
4 ipvՎ *ասողսն*
4 t չիք *'զապականացու ասողս ի Քրիստոս'*
4 abcdefghjkno *զբարշպուհ*, tՎ *զբաբեշապուհ*
5 ՁՁ-ի մեջ աւելի հաճախ *'ասորոց'*, շատ անգամ պատվով գրված:
5 b *հրամանաւ* փխ *օրինադրութեամբ*
5 adj *ուրինադրութեամբ*
6 eg *զդաւանութիւն*
6—7 ip *յաւուրս հերակլայ*, nov *որ աւուրցն*, s *որ յաւուրս հերակլի*
7 bcdj *հերակլ կայսեր*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զայթակղոսի* փխ *կաթողիկոսի*, aef *կթղկսի*, b *կթղսի*
7 bcdj *անկարգութիւնն*
7—8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զաշխարհս*, g *աշխարհիս*, no *աշխարհն*
8 Վ *զընթերցուածս*
8 ip չիք *սրբոյն*
8 b *յակոբա*, stuvwՎ չիք *յակոբայ և*
8—9 t *ամենայն*
9 ipstvՎ *տօն*..
9 o *սուրբն գրիգոր*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *և*
9 bՎ *ի քսանևհինգն* (Վ *հինգ*), h *ի քսանու եօթն*.
10 tՎ *դեկտեմբեր*
10 ip *Դաւիթ*
10—11 cdgjmo *այլ ազգս*, ip *այլ ազգ*, stvՎ *այլազգիք*
11 stvՎ չիք *աւուրն*
11 inopstvՎ *տօնեն*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հարցին*, stvՎ *և զհարց* փխ *հարցինն*
11—12 Վ *ամենայնի*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զպատուի*", Վ չիք "*և զպատուիրանս քո*' ևլն
12 cdjop *այլ* փխ *արդ*
12 o *առ քեզ տէր ած*
13 j *եկեղեցիս*
13 h *ի հարիւր եօթանասուն և հինգ*, Վ *ի հարիւր յիսուն և հինգ*
13 f *թվականէն*
14 b *ի վեց հարիւրորդ իննսներորդ*, Վ *ի վեց հարիւր և* (Վ չիք *և*) *իննսուն*, de *ի զճորդ իննսներորդ* p *զճերորդի դերորդի*
14 f *թվականս*, o *թուականն*, stuv չիք *թուականս*.
14 a *յայժմ*
14 tvՎ *մեր աւուրս է*
14 it *կարգեալ*
15 no *աշխարհս*, vՎ *զամենայն աշխարհ*
15 stvՎ *ուղղափառութեամբ* փխ *առաքինութեամբ*
15 no *վարդապետութեամբ*
15—16 Վ *աղօթից և վարդապետութեան*

թից պարապեալ։ Շինէ և եկեղեցի մեծ ի գիւղն իւր Օձուն, որ հուպ է առ քաղաքն Լոռէ, և իւր ընտրեալ տեղի բնակութեան սակաւ մի ի բացեայ ի գիւղէն՝ անդ դադարէր։

Եւ եղև օր մի, զի յաղօթս էր սուրբն, երկու վիշապք ահագինք յարձակեցան ի տեղին, ուր կայանքն էին առաքինւոյն. և տեսեալ պաշտօնէին նորա՝ զարհուրեցաւ, աղաղակեաց առ սուրբն օգնել։ Եւ սուրբն կնքեաց ընդդէմ նոցա, և առժամայն քարացան, և են մինչև ցայսօր. և ջուր բղխեաց ի պորտոյ վիշապին, և բժշկութիւն է ամենայն օձահարի, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն։ Եւ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս մետասան, հանգեաւ ի Քրիստոս պարկեշտ վարուք։

Եւ յետ նորա առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Դաւիթ ամս երեքտասան։ Սա էր յԱրամունեաց ի Կոտայս գաւառէ. սա փոխեաց զաթոռն ի Դունայ յԱրամօնս՝ շինեալ եկեղեցի և տուն բնակութեան հայրապետական, զի նեղեցաւ նա յոճրագործ ազգէն Մահմետի։ Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Տրդատ ամս քսան և երեք։ Սա էր յՕթմսոյ գեղջէ, այր պարկեշտ և սուրբ, և փայլեալ ամենայն առաքինութեամբ։ Եւ յաւուրս սո-

1 o *եկեղեցի մի մեծ,* Վ *և շինէ եկեղեցի մի մեծ*
1 *Մ—Թ* և մի երկու ՁՁ *ի գեւղն,* himn *ի գեօղն*
1 tvՎ *յուր գիւղն*
1 abcdefghjmntvՎ *ուձուն*
2 ip *ի քաղաքն*
2 cdg *լաւռէ,* no *լոռի*
2 cd *տեղին և*
2 fi *սակաւ մի բացեայ* (i *բացեայ աղօթէր*), p *սակաւ մի ի բացեայ աղօթէր*
3 abdfg *ի գեւղէն,* ntvՎ *ի գեղէն,* s *ի գեղջէն*
3 oՎ *և անդ*
3 ip չիք *անդ դադարէր*
4 abc չիք *և*
4 ad *աւր*
4 fhips *աղօթէր,* g *աղօթս էր*
4 ijp *ահագին որք* (p չիք *որք*)
4—5 cdgijnop *արձակեցան*
4—5 w *յարձակեցին*
5 Վ *ի տեղիքն*
5 k *որ* փխ *ուր*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *էին*
5 a *կայեանքն էին*
5 acdfgh *առաքինոյն,* b *սրբոյն* փխ *առաքինւոյն*
5 Վ *պաշտօնէի*
6 stvՎ չիք *զարհուրեցաւ*
6 d *առ սուրբն յովհան,* a *աւգնել,* c *'օգնել'* բառի տեղը բաց, d չիք *օգնել*
6 stvՎ *իսկ* փխ *եւ*

6 iop *խաչակնքեաց* փխ *կնքեաց*
7 cd *ընդդէմսն առն,* j *ընդդէմս առն* փխ *ընդդէմ նոցա*
7 d *առժաման*
8 p *վիշապեցն*
8 s *որ և* փխ *և*
8 ad *աւձահարի*
8 o *որ* փխ *և*
9 n *աղօթս,* o *աղօթք*
9 g *զհայրապետութիւն*
10 uw *և հանգեաւ*
10 afhtuvwՎ *վարիւք*
11 go *զկաթողիկոսութիւն*
12 *Մ-Թ յարմունեաց,* cdjp *յարամունաց,* i *յարամունոց,* no *արամունեաց,* stvՎ *որ ի* (t չիք *ի*) *յարամունեայս,* uw *ի յարամունեաց*
12 i *ի կոտայ* փխ *ի Կոտայս*
12 cij *զաթոռն իւր*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դվնայ,* b *դւնա*
13 cd *յարամաւնս,* esuwՎ *յարամունս,* notv *արամունս*
13 d *շինեաց*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նեղացաւ* փխ *նեղեցաւ*
14 cdgij չիք *նա*
14 acd *յաւճրագործ,* n *օճրագործ*
14 g *յազգէն*
14 i *մահմեդի,* dtv *մահմետայ,* Վ (*անվան տեղը բաց…*)
15 b *յօդմսոյ,* cd *յաւթմսոյ,* m *յօթմսու*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *առաքինութեամբք*

րա ղազարեցին հէնքն Իսմայէլի։ Եւ յետ նորա եղև կաթողիկոս միւս տէր Տրդատ ամս երեք։ Եւ ապա տէր Սիոն ամս ութ։ Տէր Տրդատ ի Դասնաւորից ի Բուոյնից և տէր Սիոն ի Բագաւանէ։ Սա առ ոտամբն Սիմն կոչեցեալ լերին զցամաքեալ աղբիւրն հսկմամբ աղօթից դարձեալ բղխեցոյց։

Իսկ յետ Լևոնի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին։ Սա կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն՝ Թրքաժողով. զի զօրն տաճկաց բանակեալ էին առ ափն Ալիս գետոյն, հրամայեաց թրիք ժողովել և արկանել ի գետն։ Եւ նոցա տեսեալ՝ անհարեկ եղեն, կարծեցեալք անթիւ լինել զօրացն, և փախեան ի նմանէ։ Պատմի, թէ ի միում աւուր զկնի միմեանց հինգ առիւծ սպանեալ սորա։ Սա զԿարնոյ քաղաք էառ, և յետ երկու ամի շինեաց զնա Իզիտ ամիրայ։

Յետ Մրվանայ առնու զիշխանութիւնն Իսմայէլի Աբդլայ, և յետ նորա միւս Աբդլայ, այր ժանտ և արծաթասէր, զոր կոչէին զնա ազգ իւր Աբդլդանգի, այսինքն է՝ հայր դանգի կամ ծառայ դանգի, զի ըստ լեզուին հագարացւոց՝ այսպէս կոչի. զի զդանգ առաւել սիրէր քան զաստուած։ Սա շինեաց զԲաղդատ։ Սա բազում չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց հարկա-

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ղազարեցան
1 o հէնք, st հէնգն
1 bd իսմաելի, m իսմայելի
1 uvՎ չիք եղև
1 Վ կաթողիկոս
2 a որդագ
2 m չիք տէր
2 h չորս, Վ երիս
2—3 Մ-Թ չիք 'Տէր Տրդատ... ի Բագաւանէ'
3 hst ի բուոնից, p ի գեղջէ̄ բուոյնից ամս գ, Վ և ի Բուոյնից
3 b ի բոցվանէ, cd ի բաւվանէ, i բաւանէ, eg ի բագվանէ, hՎ բագուանէ, p ի բագուանէ ամս ը
4 kmopՎ լերինն
4 v ցամաքեալ
4 p հիւսմամբ փխ հսկմամբ
4 i աղօթիցն
5 stvՎ իսկ լևոնի կայսերն զկնի
6 bcdegostuvwՎ կաւաղինոս
6 ijp այսինքն է
6 s զօրք
6 otwՎ բնակեալ, s բանակեալք
7 uvw չիք առ ափն, Վ չիք ափն
7 cdegijnopvՎ ալիւս գետոյ
7 ij և հրամայեաց, s իսկ նա հրամայեաց
8 djp անհարեկ լինէին, i յանհարէկ լինէին
8 iop կարծեցեալ, Վ և կարծեցեալք
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք թէ, ip պատմեն թէ, j պատմեն
9 b մեանց փխ միմեանց, fh չիք զկնի միմեանց
10 af առեւծ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սպանանել, j սպանանեալ, stvՎ սպան սա փխ սպանեալ սորա
10 tvՎ եւ էառ զկարնոյ քաղաքն փխ Սա զկարնոյ քաղաք էառ
11 bc ամիրա
12 b մրվանա
12 eg զիշխանութիւն
12 b իսմաելի
12—13 Մ-Թ Ապտլայ... Ապտլայ, bՎ աբդլայ ...աբդլա
12—13 g չիք և յետ նորա միւս աբդլա
13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ ժանդ
13 i չիք զնա
13 Մ-Թ չիք իւր, m ազգքն իւր, otvՎ ազգն իւր
13—14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ապտլդանգի, no ապտլ-տանկի, p աբտլ դանգի, svՎ աբդլդանկի
14 ՄԹ և մի երկու ՁՁ չիք հայր դանգի կամ dstvwՎ դանկի
14—15 abcdfghj հագարացոց
15 stvՎ կոչէր
15 dijsՎ զդանկն (sՎ զդանկ) e դանգ, t դանկ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զպաղտադ, զպաղտատ, suvwd զբաղտատ, n զպաղդադ
16 Վ և արար բազում չարիս փխ սա բազում չարիս անցոյց
16 stv չիք անցոյց

պահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, և այնքան նեղեաց, մինչև զմեռելոցն ի կենդանեացն պահանջել զհարկս։ Եւ հատաւ գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց, և կոտորումն եղև Քաղիանու, Մրենոյ, Թալնայ, ուր սպանան ոգիք եօթն հարիւր և գերեցան հազար և երկու հարիւր։ Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զատկացն յիսմայելացւոց։

Յայսմ ժամանակի և թուականիս հայոց ՄԻԲ էր Ստեփաննոս դրան երէց, որ բանիբուն ճանաչիւր, եհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգևորական առաքինութեամբ։ Էին և վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք և լուսաւորք՝ տէր Եփրեմ և Անաստաս և Խաչիկ և Դաւիթ Հոռոմայրեցի, և մեծն իմաստասէրն Ստեփանոս Սիւնեցի, աշակերտ Մովսիսի, զոր ի վերագոյնն յիշատակեցաք, որ թարգմանիչ եղև ի յունականէն ի հայ լեզու, և ի վերայ թարգմանութեանն արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակաւ՝ շարականս և կցուրդս և այլ երգս. արար և մեկնութիւն համառօտ՝ աւետարանացն, և քերականին, և Յոբայ, և «Տէր, եթէ շրթանցն գիշերոյ»։

1 stvՎ մինչ զի
1—2 stvՎ զմեռելոց (vՎ մեռելոցն) հարկս ի կենդանեացն էառ, i զմեռելոց, no ի մեռելոցն
2 d զկենդանեացն, fh ի կենդանեաց, o ի կենդանեացն
2 cijp զհարկն
2 ijp պահանջէր, no պահանջէին
3 d յաշխարհս, g աշխարհէս, o աշխարհիս
3 stv կատարումն փխ կոտորումն
3 Մ-Թ քողինու, afhimp քաղինոյ, k քաղինու, Վ Քաղիւնոյ
3 abcdefghj արենոյ (արենո), im յարինոյ, stuvw յարենւոյ, Վ Յարենոյ
3 s Թաշնայ (sic), acd Թալնա
4 b ոգի, f ոգիք չ, g էճ
4 h եօթ, w եւթն
4 notvwՎ գերեցան ոգիք (no հոգիք)
4 abdefghwՎ երկերիւր
5 cmoptuvwՎ այլօք, d այլաւք ազատաւքն
5 Մ-Թ յաւուր, no աւուրս
6 p զատկաց
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յիսմայէլացւոց, acdij յիսմայէլացոցն, b իսմաելացոց, f իսմայէլացոցն, h իսմայէլացւոցն, o իսմայէլացւոց, g յիսմայէլացիքն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի թուականի, bdw ի թվականիս, Վ թուականիս փխ ի թուականիս, o ժամանակի էր թուականն
7 tuvwՎ չիք հայոց
7 Վ երկերիւր քառն և երկու
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ստեփաննոս
8 abcdefghtuwՎ հաս
8 tvՎ չիք ի կատարումն
9 mtvՎ գրամատիկոս փխ գրամարտիկոս
9—10 Մ-Թ առաքինութեամբ հոգևորական
10 fh լուսաւորեալք, tvՎ չիք և լուսաւորք
11 abcdefghijkmnoptuvwՎ հոռմայեցին (bd հոռմաեցին, e հոռմայեցի) փխ հոռոմայրեցի
11 cd չիք և
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծն ստեփաննոս փխ մեծ իմաստասէրն Ստեփանոս
12 acdeopstv ստեփաննոս
12 bcdopwՎ մովսէսի, g մօվսէսի
12 m ի վերոյ, Վ ի վերագոյն, o վերագոյն, p վերագոյնն
12—13 bhostvՎ յիշեցաք
13 ā թարգմանիչք, fghm թարքմանիչ
13 op եղև յունականէն, stvՎ ի յունէն
13 nop լեզուս
13 e չիք և
14 fh թարքմանութեանն, eՎ թարգմանութեան
14 cdijp շարականաւ
15 cd կցորդիւ, ijp կցորդաւ, begstvwՎ կցորդս
15 cd այլ (c այ) երգ, tv չիք այլ
15 cdij չիք արար
15 cistvՎ չիք համառօտ
15 w աւետարանաց, o աւետարանչաց, i աւետարանին
16 bc յոբա, d ոբայ
16 Վ շրթանց

Ասի վասն սրբոյն Ստեփաննոսի, թէ ի մանկութեանն վարժ և կիրթ էր գրովք սրբովք։ Հանդիպի նմա հակաճառ ասպետն Սմբատ՝ երկարնակ այր։ Եւ թողեալ զնա յանհաւանութեան՝ գնաց ի Հոռոմս. և գտեալ անդ միայնակեաց մի ուղղափառ՝ դադարեաց առ նմա և ուսանէր ի նմանէ։ Եւ լուեալ Սմբատայ, գրէ առ թագաւորն հոռոմոց, թէ Ստեփաննոս հերձուածող, որ հայհոյէ զդաւանութիւնդ ձեր, այդր դադարեալ է առ այս անուն միայնակեցի։ Եւ յոյժ ցասուցեալ թագաւորն՝ խնդրէ զնա ի դուռն։ Եւ խրատ ետ նմա միայնակեացն ասել զինքենէ, թէ՝ «Մուրացիկ եմ թափառական»։ Եւ լուեալ զայն կայսերն՝ շիջաւ ցասումն բարկութեան նորա։ Եւ գտեալ համարձակութիւն Ստեփաննոսի աղաչեաց զկայսրն բանալ նմա զարկեղս գրոց սրբոց։ Եւ գտեալ մատեան մի ոսկետիպ սակս հաւատոյ՝ մատոյց առաջի կայսերն և ընթերցեալ զայն, յղէ զնա ի Հռոմ քաղաք՝ բերել անտի երիս գիրս՝ համաբարբառս այնմ գրոց, յաղագս ճշմարիտ հաւատոյ, զի զաշխարհն յայն կրօնս դարձուցեն։

1 o *ասի և վասն*
1 b *ներսէսի* փխ *Ստեփաննոսի*
1 eopsu *ստեփաննոսի*
1 e *ի մանկութեան*, iopstvwՎ *ի մանկութենէ*, m *ի մանկութենէն*
1 h չիք *կիրթ*
2 ip *գրօք սրբօք*, stvՎ *սուրբ գրոց* փխ *գրովք սրբովք*
2 cdenop *հակաճառապետն* փխ *հակաճառ ասպետն*
2 stvՎ *հակաճառարան սմբատ* (v *սըմպատ*) *այր երկարնակ*, (չիք *ասպետ*)
3 gjp *անհաւանութեան*, o *անհաւանութեամբ*
3 tՎ *գնայ*
3 opuw *ի հոռոմս*, stv *ի հռոմ*, Վ *ի հռովմ*
4 o *և դադարեաց*
4 svՎ *ուսաւ*, t *լուաւ* փխ *ուսանէր*
4—5 t չիք *և լուեալ*
5 b *սմբատա*, n *սմպատայ*
5 i *և գրէ*
5 t *հռոմոց*
5 i չիք *թէ*
5 abcefpsv *ստեփաննոս*
5 d *հերձուածոր* (sic)
6 stvՎ *զդաւանութիւնս*
6 g *արդ* փխ *այդր*
6 no *որ* փխ *առ*
6—7 abcdefghijknopw *միակեցի* փխ *միայնակեցի*
6—7 t չիք *միայնակեցի...խրատ ետ նմա*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *ի դուռն*, no *ի դուռն զնա*
8 fh *միակեացն*
7—8 vՎ *և ետ նմա խրատ*
8 ij չիք *ասել*
8 d *եմ ես*
9 vՎ *կայսեր*
9 o *ի ցասմանէն*
9 o չիք *բարկութեան նորա*
9 vՎ չիք *նորա*
10 aekp *ստեփաննոսի*
10 o *ասէ ստեփաննոսի*
10 i *զկայսերն*
10 n *զարգեղս*
10 stvՎ չիք *նմա*
11 stvՎ *գտին* փխ *գտեալ*, w *գրեալ*
11 d *մատանի* փխ *մատեան*, ij *մանեան* փխ *մատեան*
11 *Մ-Թ* afh և մի երկու ՁՁ *ոսկետուփ*, *ոսկետուփս*, bcdeg *ոսկէտիպ*, s *ոսկետիփ*
11 no չիք *հաւատոյ*
11 stuvՎ *մատոյց* (t *մատուց*) *զայն*
12 *Մ-Թ* *կայսեր*
12 Վ չիք *զայն*
12 stvՎ *զնա ի Հռոմ յղէ*
12 stvՎ չիք *քաղաք*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բերեալ*
12 af *անդի*
13 i *գիրս երիս*
13 no *հայոց բարբառս* փխ *համաբարբառս*
13 h *ճիշդ հաւատոյ*
14 i *յայնմ*
14 cdijoptuvw *այն*, gs *զայն*
14 cd *կրաւնս*
14 istvwՎ *ի կրօնս*

Իսկ նորա զգրեանն ի Հռոմայ առեալ՝ անփոյթ զհրաման ինքնակալին արարեալ, գայ ի Դուին քաղաք՝ զիւր աշխարհն նորօք լուսաւորել։ Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Դաւիթ եպիսկոպոս Սիւնեաց, ի խնդրոյ Քուրդոյի և Բաբգենի իշխանաց Սիւնեաց։ Եւ զմի ամ կալեալ զաթոռն, սպանեալ եղև ի պոռնիկ կանանց ի Մոզն գաւառի. զորոյ զմարմինն առեալ բերին յԱրկազան սենեակն, և անտի ի Թանատաց վանս փոխեցին ի հանգիստ։

Եւ բերեալ զգրեանն երանելւոյն Ստեփաննոսի ի Հռոմայ յեպիսկոպոսութիւնն Սիւնեաց, յերրեակ դասու եպիսկոպոսացն Հայոց կարգեցաւ։

Իսկ միայնակեաց ումն, Նոյ անուն, տեսանէր ի տեսլեանն, զի Ստեփանոս զգոգն արեամբ լի առաջի Փրկչին ունէր և ասէր. «Տես, տէր, զայս, զի քո են դատաստանք արդար»։ Եւ ազդեալ միայնակեացն ի գաւառն զգալ բարկութեանն և բողոքէ կալ յաղօթս։

Եւ ահա խաւար ի վերուստ անտեսանելի կալաւ զՄոզանն սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն, և խորասոյզ եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն ոգիք իբրև տասն հազար։ Վասն այնորիկ Վայոց ձոր անուանեցաւ մինչև ցայսօր ժամանակի։ Եւ բազում բժշկութիւնք լինին ի նշխարաց նորա, որք հաւատով ապաւինին ի բարեխօսութիւն սրբոյն, ախտա-

1 stvՎ չիք *նորա*
1 vՎ *զգրեանս*
1 bd *ի հռոմա*
1 stuvwՎ *անփոյթ արար զհրամանս* (w *զհրաման*) *ինքնակալին*
2 abcdefghmostuw *ի դվին*
2 Վ *քաղաքն*
2 cd *նորոգեալ* փխ *նորօք*, ijp *նորոգեալ լուսաւորէ* (j *լուսաւորել*)
2 stv *լուսաւորեալ*
3 novՎ *սիւնեաց եպիսկոպոս*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *քուրթոյի*, cd *քուրդոի*, fh *քութոյի*, ip *քրդոյ*, stv *քուրդոյ*, Վ *քուրդքոյ*
4 nos *բաբգենոյ*, Վ *Բաբգինի*
4 b *իշխանեացն*, s *իշխանացն*
4 stvՎ *և մի ամ*
4—5 i *սպանեալ եղև պոռնիկ կանանց* (չիք *ի*), m *ի պոռնիկ կնոջէ միոյ*
5 d *մոզին*, t *խոզն* փխ *Մօզն*
5 *մարմինն*, Վ *զմարմին*
5—6 i *յարկազեան*, stvՎ *ի կազեան գաւառին և անտի ի թանատեաց*, uw *յարկազեան*
7 stv *բերին երանելւոյն գրեանս ի հռոմայ* (չիք *Ստեփաննոսի*), Վ *և ի բերելն երանելւոյն զգրեանս ի Հռոմայ* (չիք *Ստեփաննոսի*)
7 abcdefhj *երանելոյն*
7 ab *ի հռոմա*
7 efhop *ստեփաննոսի*
7—8 bcdfioՎ *եպիս/կոպոսութիւն*
7—8 begi *եպիս/կոպոսութիւն*, o *եպիս/կոպոսին*
8 tv *երրեակ*
8 tvՎ *դասս*
8 o *յեպիսկոպոսացն*, tvՎ *հայոց եպիսկոպոսաց*
9 beghՎ *ի տեսլեան*
9—10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ստեփաննոս*
10 i *գոգն*, vՎ *լի արեամբ զգոգն*
10 i *առնէր* փխ *ունէր*
11 *Մ-Թ* և այլ ՁՁ *քոյ*
11 beginpstՎ *դատաստանքդ*
11 o *միայնակեցին*
12 tՎ *բարկութեան*
12 o *գալ* փխ *կալ*
13 stuvwՎ չիք *ի վերուստ անտեսանելի*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սահմանն*
13 suw *զմոզանայ սահման*, tvՎ *զմոզան սահման*, p *զմոզն սահման*
14 stuvw *զաւուրս* ~~*խ*~~
14 stvՎ *տեղն* փխ *վայրն*
14 no *լեալ* փխ *եղեալ*
15 abcdgh *կենդանոյն*, stvՎ չիք *կենդանւոյն*
15 h *տաս*, o *Ժ ռ ք* (*տասն հազարք*)
15 tvՎ *այն* փխ *այնորիկ*
16 np *բժշկութիւն*
16 k *լինէին*
17 i *ի նա ապաւինին*
17 bd *ի բարեխաւսութիւն*, afgh *ի բարեխօսութիւնն*
17 ip *յախտացելոց*, j *ի ախտացելոց*

ցելոց ի պէսպէս ցաւոց և ի հիւանդութեանց. զի ստացուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ և ի հանդերձելումն տալ զպատրաստեալ բարիսն, «զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ»*։

Եւ ապա տէր Եսայի, յԵղապատրուշ գեղջէ, կոչի շնորհօքն աստուծոյ ի պէտս ժողովրդեան իւրոյ ի քահանայութեան և յեպիսկոպոսութեան կարգէ ի հայրապետութիւն արժանապէս ամս երեքտասան։ Եւ յետ վախճանի նորա Իպնդօկլ կողոպտէ զեկեղեցին, և բազում կաշառօք յաջորդէ տէր Ստեփաննոս ամ մի։ Սա էր ի Դունայ։ Եւ յետ նորա տէր Յովաբ ամ մի. սա էր յՈստանէն ի կուրապաղատէն։ Եւ զկնի նորա տէր Սողոմոն ամ մի. սա էր ի Մաքենոցաց վանիցն՝ ծերացեալ յոյժ։ Եւ յետ նորա տէր Գէորգ ամս երիս, որ Խոյլ-Որբուկն կոչէր. սա էր յԱրագածոտանէ։ Եւ յետ նորա տէր Յովսէփ ամս մետասան. սա էր յԱրագածոտանէ ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի։

* Ա. Կորն. Բ. 9.

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի պէսպէս ցաւս և ի հիւանդութիւնս, o և պէսպէս ցաւոց և հիւանդութեանց
1—2d փառաւորիչս
2 tv չիք իւր
2 Մ-Թ հանդերձեալն փխ հանդերձելումն
2—3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'տալ զպատրաստեալ... ոչ անկաւ'
4 bn Եսաի
4 ip Եսայի ի Նիգ գաւառէ
4 n յեղապարուշ (sic), suvw յեղապատրոշ, Վ յեղապատրօշ
4 dh շնորհաւքն
4 o քրիստոսի փխ աստուծոյ
5 stv ժողովրդեանս, w ժողովրդեանն
5 d իւրո, stvՎ չիք իւրոյ
5—6 stvՎ ի քահանայութիւն, յեպիսկոպոսութիւն և ի հայրապետութիւն ամս երեքտասան (չիք կարգէ, արժանապէս)
5 g եպիսկոպոսութեանն
5—6 o եպիսկոպոսութեան կարգի
6 abcdefh ի հայրապետութեանն, ijnop ի հայրապետութեան
7 bfghouw իպնդօկլ, i իպանտանդկու, p իպնդանկու, svՎ իպնդօկն, t ի պանդօկն, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իպնդաւկլ
7 cdijp կողոպտէին
7 no եկեղեցին
7 t կառօք (sic)
7 abcdkw յաջորդի
8 eop ստեփաննոս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի դվնայ, ab ի դվնա, ip ի դուին քաղաքէ
8 Մ-Թ և մի քանի չիք տէր, g տէր մովաբ (sic), Վ տէր յակոբ
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ սա յուստիանէն, afhm յուստանէն, ijp սա էր յոստան գաւառէ, no սա էր ոստանէն, stuvw սա էր ի ոստանէն
9 abcdfghjmnow կիւռապաղատէն (կիռապաղատէն, կիւրապաղատէն), Վ ի կուրապաղատին տանէն (?), ip ի կուրապաղատէն ապարանից
9 t չիք նորա
9 bcdgjw սողովմոն
9 cd չիք տէր
10 b մաքենացոց, cd մա...նոցաց
10 ijp սա էր ի քաղաքայ (j ի գիւղաքաղաքէն, p ի քաղաքագեղջէն) գառնոյ և կոչեցաւ ի հայրապետութիւն ի մաքենացւոց (p մաքենացոց վանիցն)
10 cd ծերացեալ էր
10 m իսկ յետ փխ եւ յետ
11 c գէորք
11 cdij ամս Ծ
11 Մ-Թ Խոյլ-Որբուկն փխ Խոյլ-Որբուկն, svwՎ խուլ որբուկն, t խուլ և բուկն
11 s կոչիւր
11 bop արագածոտանէ, d արագածոտանէն, c արագածոյտանէն
12—13 ij սա էր արագածոտանէն ի բնակչոց սրբոյն գրիգորի, t չիք 'սա էր յարագածոտանէ'
12 b յօսէփ
11—12 cdijp չիք 'եւ յետ նորա տէր յովսէփ ամս մետասան. սա էր յԱրագածոտանէ'
12 o արագածոտանէ, stvՎ չիք յարագածոտանէ

Իսկ յետ Կոստանդնի կայսեր առնու զԹագն Լևոն, և յետ նորա Կոստանդին և Եռինէ մայր իւր։ Ի սոցա աւուրս կանգնումն եղև պատկերացն ի Հռոմ։

Եւ եղև սոցա տեսանել տապան մի մեծ մարմարեայ, և զարմացան, և հրամայեցին բանալ զտապանն, և գտին գրեալ ի նմա, Թէ՝ «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և Եռինեայ, մօր նորա, տեսանելոց է արեգակն զիս»։ Եւ յետ տասն ամի ի միասին Թագաւորելոյ՝ ընկէց զմայրն իւր Կոստանդին և ինքն Թագաւորեաց ամս եօԹն։ Եւ ապա ըմբռնեալ մօրն զորդին՝ փորեաց զաչս նորա և ինքն Թագաւորեաց ամս հինգ։ Եւ յետ նորա Թագաւորեաց Նիկիփոր։ Յաւուրս սորա երկու եղբարք Սահակ և Յովսէփ իմայելացիք կատարեցան վկայուԹեամբ ի Քրիստոս ի Կարնոյ քաղաք յարաց ի ժԵ։ Եւ յետ նորա Թագաւորեաց Միքայէլն։ Յաւուրս սորա սով սաստիկ եղև ընդհանուր։ Յաւուր միում ի քաղաքին Կարնոյ գտին մեռեալ երեք հազար։ Եւ յետ նորա Լևոն։ Սա զպատկերսն ընկէց և շինեաց զԹիւզու և զԱրկադուպօլիս։

Իսկ յետ այրելոյ զիշխանսն Հայոց ի Նախճաւանի, յետ յիսուն և չորս

1 i կոստանդին, Վ կոստանդի
1 i յետ լևոնի փխ յետ նորա
2 v յեռինէ
4 abc մարմարեա
4 h զտապան
5 c եԹէ, d և Թէ, i չիք Թէ, j և եԹէ զինչ
5 fh գործեալ փխ գրեալ
6 cd ծածկեալդ
6 go աւուրս
6 ab կոստանդեա և եռինեա, bo եռինէ. mtv եռինայ
6 s և մօր նորա եռինեայ
6 i մայր նորա
7 o զիս արեգակն, tvՎ տեսցէ զիս արեգակն
7 o չիք և
7 c յետոյ ժ ամ, d յետո ժ ամի
7—8 d ընդէց
8 stvՎ չիք իւր
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հինգ փխ եօԹն
8 k չիք ամս
8—9 bcdijp չիք 'Եւ ապա ըմբռնեալ մօրն զորդին՝ փորեաց զաչս նորա, և ինքն Թագաւորեաց ամս հինգ'
9 stvՎ ըմբռնեաց մայրն
9 aefhmno-uvwՎ բրեաց փխ փորեաց
10 e եւ նոցա փխ եւ յետ նորա
10 fhouՎ նոցա փխ նորա
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Նիկիփոռ, s Նիկիփօռ
10 uw չիք սորա
10 g աւուրս
10 stvՎ ի սորա աւուրս
11 b յօսէփ, s յօսէփ որք իմայելացիք էին
11 d իմայէլացիկ, g իմայէլացող, ip յիմայէլացոցն, tԱԳ յիմայէլացւոց
12 d ի կարնո
12 bcd չիք քաղաք, tvՎ քաղաքին
12 tv արաց ժե, ijp յարաց ի ժէ, Վ յարաց հնգետասան
12 b միքաէլն, vՎ միքայէլ, s միգայէլ
13 Մ-Թ չիք եղև
13 o ընդհանուր ≈ (աշխարհ), a ընԹհանուր, b ընԹանուր
13 Վ և յաւուր միում
13 cd ի քաղաքէն
13—14 s և ի քաղաքին կարնոյ գտան մեռեալք յաւուր միում
13—14 Վ չիք ի քաղաքին Կարնոյ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գտան
14 Վ մեռեալս
14 abcjtv կարնայ
14 bcij զպատկերս
15 stvՎ ընտրեաց փխ շինեաց
15 t բուզու, vw բիւզու
15 d զարկադուպաւլիս
16 m այրելոյն
16 stvՎ զիշխանս
16 suvՎ չիք հայոց
16 dg ի նախճուանի, ip ի նախչաւան, ns ի նախչուանի, m ի նախջաւանի, ovՎ ի նախջուանի
16 Մ-Թ յիսուն, t ծդ փխ ծդ, ինչպես բոլոր ՁՁ մեջ, noՎ յիսուն չորս (Վ և չորս)

ամի Հայոց մարզպան եղև Աշոտ-Բագրատունի ամս եօթն և տասն. և յետ նորա Սմբատ ամս քսան և երկու. և յետ նորա Աշոտ Մսակերն ամս քսան. և ապա Սմբատ՝ որդի Աշոտայ, որ Աբլաբասն կոչէր, ամս երեսուն և հինգ։ Սա շինէ զսուրբ քաւարանն մեծապայծառ զարդու յՕրազգաւորս, որ արդ Շիրակաւանն կոչի։

Իսկ զիշխանութիւնն Իսմայէլի յետ Աբդլայի առնու Մահադի, և ապա Մուսէ, և յետ նորա Ահարոն, և յետ նորա Մահամադ, և ապա Մահմուն, և ապա Աբուսահակ Մահմետ, և յետ նորա Ահարոն։

Իսկ յետ Յովսեփայ եղև կաթողիկոս տէր Դաւիթ ամս քսան և հինգ. սա էր ի Մազազայ՝ ի գեղջէ Կակաղայ։ Եւ յետ նորա տէր Յովհաննէս ամս քսան և երկու. սա էր ի գաւառէ Կոտայից՝ ի գեղջէ Ովայից։ Յութերորդ ամի սորա չարախօսք ոմանք ի նմին տանէ բանս հայհոյութեան խօսէին զսրբոյն, որք չարամահ սատակեցան նանրալեզուքն, որպէս այնոքիկ, որք առ Նարկեսոսիւն էին, Երուսաղէմի եպիսկոպոսիւ։ Եւ յետ նորա տէր Զաքարիայ. սա էր ի Կոտայս գաւառէ՝ փ գեղջէն Ձագայ. ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան և քահանայու-

1 i չիք հայոց
1 b բագրատոնի
1 fh ամս ժե (h հնգետասան)
2 i չիք նորա
2—3 Վ չիք 'սմպատ ամս քսան և երկու։ Եւ յետ նորա աշոտ մսակերն ամս քսան և ապա'
3 n սմպաթ, tv սմպատ որդի աշոտայ
2—3 st չիք 'ամս քսան և երկու... և ապա սմբատ'
2 i մսակեր
3 Վ և յետ նորա փխ և ապա
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ
3 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ Աբլապասն, abc ofhijp ապլաբասն, no ապլապաս, sv աբլաբանս, tuw աբլաբանսն
3 s կոչիւր
4 stvՎ չիք զսուրբ
4 tvՎ զքաւարանն փխ զսուրբ քաւարանն
4 stuvՎ յերազգաւոր
5 ip շիրակաւան, o շիրակավանս
6 e զիշխանութիւն
6 s իսմայիլի
6 b աօդլաի, tvՎ աբդլայ, g ապդլայի, n ապտլայի
7 m և ապա ահարոն փխ և յետ նորա ահարոն
7 s հարուն փխ ահարոն
7 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ մահամատ, no մուհամատ, s մահմատ, t մահմետ
7 svՎ մահմուտ, t մահուտ (sic)
8 ip մահմեդ, no մահմատ, Վ մահմէտ
8 t չիք նորա
8 s հարուն փխ ահարոն
9 ad յովսեփա, s յօսեփայ
9 ip իսկ յետ գէորգայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր յովսէփ ամս ժա ի գեղջէ ուստի տէր գէորգ էր յետ նորա տէր դաւիթ, հմմտ էջ 75 տ. 11—12
10 abc ի մազազա, ip ի գաւառէ մազազայ
10 abd կակաղա, s ԱԲԳ կաղկաղայ, o կաղաղայ
10 ovՎ չիք տէր
10 Մ-Թ v և մի երկու ՁՁ յոհանէս, a յովհանէս, bip յոհաննէս, g յովանէս
11 Մ-Թ չիք և
11 d ի գաւառէն
11 bd ովաից, fh ջովայից
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յութերորդի, b և յութերորդ ամի, gno ութերորդ ամի
12 ad չարախաւսք
12 g հայհոյութեանն
13 stvՎ չարամահք
13 stvՎ նանրալեզուք
14 stvՎ որ փխ որք
14 c ներկեսոսիւն, eg նարկեոսիւն, n● կէսնարուսիւն (=նարկոսոսիւն), stv նարկէսոսին, Վ Նարկեսոսիւ
14 ip չիք էին
14 d յեմի, g յերուսաղէմի, svՎ երուսաղեմայ
14 o եպիսկոպոսին
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք տէր
15 ab ձագա, i ձագուց
16 o ամի փխ աւուր, v յաւուր
16 gi ամենայնիւ, p յամենայնի

թեան և կաթողիկոսութեան, այր սուրբ և առաքինի ամս քսան և երկու։

Ի սորա աւուրս եկաց գլուխ Իսմայէլի այր ոմն անօրէն և աստուածատեաց, Ջափր անուն նորա։ Սա յոյժ մախայր ընդ անունն Քրիստոսի, և զբազումս հրապուրէր յուրացութիւն և զևս բազումս, որք ոչ հաւանէին նմա, սպանանէր դառն տանջանօք։ Բազում չարիս գործեաց նա ընդ աշխարհս, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին, ևս առաւել ընդ աշխարհս Հայոց՝ սպանմամբ և գերութեամբ, քանզի առաքեաց ոստիկան մի Ապուսէթ անուն, որոյ եկեալ կալաւ զիշխանն Տարօնոյ զԲագարատ և զայլս բազումս։ Զոր իմացեալ բնակիչք լերինն Խոյթայ, որ Սասունքն անուանին, եկեալ սպանին զԱպուսէթն, զոր լուեալ Ջափրի՝ բարկացաւ յոյժ և առաքեաց զօրագլուխ մի՝ Բուղայ անուն, թուրք ազգաւ, այր խորամանկ և անօրէն. որ եկեալ աւերեաց զաշխարհս Հայոց՝ զո՛ր խաբէութեամբ և զո՛ր պատերազմաւ, և խաղացոյց ի գերութիւն ի Սամառայ, որ և զՍմբատ ասպարապետն Հայոց խաբէութեամբ տարաւ առ Ջափր։ Եւ նա եդ զնա ի բանտի, զի ուրասցի զՔրիստոս. որ ոչ հաւանեալ հրամանի անօրինին, այլ համարձակութեամբ զՔրիստոս խոստովանեցաւ և պահեցաւ ի նմին բանտի, մինչև անդէն մեռաւ, և զխոստովանողական անունն ժառանգեաց։ Եւ այլ բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, և մեռան յանօրինէն։

1 bcds չիք *և*
1 e *կաթողիկոսութեանն*
1 *Մ-Թ* *քսաներկու*
2 g *յաւուրս*
2 s *իսմայիլի*, t *իսմայէլ*
3 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *ջամբր*, Վ և մի երկու ՁՁ *ջաբր*
3 sՎ չիք *նորա*
3 t չիք *'անուն նորա... ընդ'*
3—4 i *յանուն քրիստոսի*
4 o *հրաւիրէր* փխ *հրապուրէր*
4 no *ուրացութիւն քրիստոսի*
4 no չիք *զևս*
5 no չիք *նմա*
5 adf *տանջանաւք*
5 vwՎ *և բազում*
6 b *սա* փխ *նա*
6 imst *որք* փխ *որ*
6 no *էին. նորա*
6 tvՎ չիք *նորա*
8 s *արուսէթ*
8 d *որո*, i *յորո*, s *որ* փխ *որոյ*
8 no *զիշխանսն*
8 cd *տարաւնոյ*
8 m *բագարատ*, o *զբագրատ*
9 e *զայլ*
9 c չիք *բնակիչք*
9 bc *խոյթա*, imptuvw *խոթայ*, s *խութայ*, Վ *խօթայ*
9 i *որ առաստունքն* (թերևս *որ սանասունքն*)
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սասունք*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *անուանէին*, i *անուանեն*, t *անուանի*
10 s *զարուսէթն*
10 j *որ* փխ *զոր*
10 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *ջամբրի*, Վ *ջաբրի*
11—12 u *խորամանգ*
12 i *եկաց* փխ *եկեալ*
12 es *զորս...զորս*
12 tv չիք *'և զոր'*
13 stuv *զգերութիւն* փխ *ի գերութիւն*, Վ *զգերութիւնն*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սամարայ*, abՎ *սամառա*
14 n *զոր և*, o *և զոր*
14 afhtv *զսմպատ*, no *ի սմպատ*
14 cd *սպարապետն*, tvՎ *սպարապետ*, m *ասպարապետ*
14 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *ջամբր*, Վ *ջաբր*
14 bcd չիք *և*
15 bcdopsw *բանդի*
15—16 *Մ-Թ* չիք *հրամանի*, n *հրամ անօրինին*, o *հրամանի անօրէնին*
16 *Մ-Թ* *համարձակապէս* փխ *համարձակութեամբ*
16 nö *զքրիստոս աստուած*
17 bcdop *բանդի*
17 b *անդէն ի նմին*
17 ijstv *խոստովանական*, Վ *զխոստովանական*
17 egijmopՎ *անուն*
18 ijsuwՎ *այլք*
18 ipnՎ *բազում*
18—19 d *անաւրինէն*, no *անօրինէն*

Եւ զսարկաւագ ոմն՝ ասորի, անուն Նանան, վասն համբաւոյ վարդապետութեան նորա ըմբռնեալ ածին առաջի Ջափրի. և համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս. և տանջեալ զնա և բանտարգել արարեալ յոլով ժամանակս, յետոյ արձակեցաւ խնամօքն աստուծոյ, որ և գրեաց զմեկնութիւն աւետարանին Յովհաննու լուսաւոր բանիւք։ Նոյնպէս և յիշխանացն Հայոց Ստեփանոս անուն, որ Կոնն կոչէր, նահատակութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս, և բազումք ուրացան զճշմարիտն աստուած վասն երկիւղի մահուն։ Եւ այլ յոլովակի չարիս անցոյց ընդ աշխարհս, զորս գտցես ի գիրս Թումայի և Շապուհոյ և այլոց պատմագրացն։

Ի թուին հայոց ՃՂԴ, և ասորւոց ՌՀԳ, շինեաց Ջափր զԲաղդատ ի վերայ Տիգրիս գետոյ չորս աւուր ճանապարհաւ հեռի ի Բաբիլոնէ։ Եւ ծնաւ կին մի, երեսուն տարի ապրեցաւ, ոչինչ չկերաւ։

Իսկ զկնի մահուան խոստովանողին Սմբատայ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ, որդի նորա։ Սա ամենայն նախնեաց վեհագոյն գտաւ, զի զկնի սպարապետութեան իշխանաց իշխան եղև, եւ ապա թագաւորեաց յերկո-

1 i չիք ասորի
1 i ոմն անուն անանուն (sic)
1 kv անունն
1 i վասն համբաւուց
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վարդապետութեանն
2 stvՎ չիք նորա
2 d ըմպռնեալ
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ջամբրի, Վ մի երկու ՁՁ ջաբրին
2 mstvՎ և նա
2—3 stvՎ խոստովանեցաւ համարձակութեամբ
3 egn տանջել
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արգել ի բանտ, bcdjm և բանդարգել արարեալ, ip և բանտարգել արարին, o եհար ի բանդ, stv և բանդարգելեալ յոլով, Վ և ի բանդն արգելեալ
3—4 cdij յոլովի
5 Մ-Թ յոհաննու, b յօհաննու
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք մի ոմն
6 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ստեփաննոս
6 d կոնոն փխ Կոնն
6 s կոչիւր
6—7 stuvwՎ նահատակեցաւ փխ նահատակութեամբ կատարեցաւ
7 d աստուածն, j զճշմարիտ աստուած, ost զքրիստոս աստուած ճշմարիտ, Վ զՔրիստոս ճշմարիտն աստուած, v զքս ճշտ ածն
8 w երկեղի
8 o մահուանէն
8 Վ այլ և
8 i յոլով կարի չարիս անցոյց աշխարհս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ յաշխարհս
8 ijp չիք ընդ
9 bcdtuvwՎ զոր փխ զորս
9 tuvwՎ ի գիրսն
9 b Թումաի, cdegjo Թովմայի, n Թոմայի
9 o ի փխ և
9 stuvwՎ շապուհի
9 m այլ փխ այլոց
9 Վ պատմագրաց
10 bdfh ի թվին, sv ի թվականին, t թվականին, Վ ի թվականին
10 hՎ հարիւր իննսուն և չորս
10 bcdefnopstv ասորոց
10 tv ռհգ, Վ հազար եօթանասուն և չորս, cdj ռճգ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ջամբր, Վ ջաբր
10 Մ-ԹvՎ և մի երկու ՁՁ զպաղտատ, aimosuw զբաղտատ, gh զպաղդատ
11 lp աւուրբ, s աւուրբք
11 abcdefghijkmnopstuvw չիք ճանապարհաւ, որը կա Մ-Թ և Վ մեջ
11 bcdestvՎ ի բաբելոնէ, uw ի բաբիլովնէ
12 bo և ոչինչ
13 stvՎ չիք մահուան
13 a ոմպատա, ftv սմպատայ, bd սըմբատա
13 e զիշխանութիւն
14 iՎ նախնեացն
14 u իսկ փխ զի
15 bcdeisvՎ սպարապետութեանն

ցունց թագաւորացն յիմայելականէն և ի յունականէն։ Քանզի յետ Ջափրի առնու զթագն Մահմետ. և ապա Ահմատ. ապա Աբդլա. և ապա Մահմետ։ Սա իշխանաց իշխան կացոյց զԱշոտ, և ապա թագ ետ նմա։

Իսկ յետ Լևոնի կայսեր առնու զթագն Միքայէլն, և յետ նորա Թէոփիլոս, և զկնի նորա Միքայէլն, և յետ նորա Վասիլն, զսա ասեն ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Թլայ։ Սա շինեաց զսուրբ Զօրավարն. սա դարձեալ թագ առաքեաց, Աշոտայ ի վերայ իմայելականին։ Առ Աշոտ գրեաց թուղթ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի Փոտ, և առաքեաց մասն ի տէրունական խաչէն, որոյ պատասխանի գրեաց հրամանաւ Աշոտայ վարդապետն Իսահակ՝ գեղեցիկ և իմաստասիրական։

Արդ ի բառնալոյ թագաւորութեանն Արշակունեաց մինչև ցթագաւորութիւնն Բագրատունեաց լինին ամք չորս հարիւր երեսուն և չորս։

Ի ՅԼԴ թուականին հայոց թագաւորեաց Աշոտ, ա՛յր երկիւղած յաստուծոյ և բարեպաշտօն, և զարդարիչ եկեղեցւոյ, և սիրող պաշտօնէից աստուծոյ, որ զարդարեաց զեկեղեցիս հայոց մեծաւ զարդուք և պայծառութեամբ, երեսուն երկու ամ իշխանաց իշխան կացեալ, և հինգ ամ թագա-

1 cdj *երկոցունց*
1 svՎ *թագաւորաց*, i չիք *թագաւորացն*
1 cdj *իմայէլականէն*, o *իմայէլականին*, stv *յիմայէլէն*, Վ *յիմայելէն*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յունականէն*, o *յունականին*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ջամբրի*, j *ջամրի*, Վ *Ջաբրի*
2 i *մահմեգ*
2 i *ահմադ*
2 *Մ-Թ*d *Աբդիլայ*, Վ *ապդլայ* ՁՁ ի մեջ հանախ *աբդիալա*
2—3 no *մահմատ*, stvՎ *մէհմէտ*
3 *Մ-Թ* *իշխանացոյց* փխ *իշխանաց իշխան կացոյց*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *եդ* փխ *ետ*
4 Վ *միքայէլ*
4—5 stuvwՎ չիք *'և յետ նորա Թէոփիլոս, և զկնի նորա /միքայէլ*
5 stuvwՎ չիք *միքայէլն*
5 Վ *վասիլ*
6 mnosՎ *գեղջէն*
6 ab *Թլա*
6 bcdistvՎ չիք *զսուրբ*
6 ad *զաւրավարսն*, bcefghmnw *զօրավարսն*, stvՎ *զզօրավարն* փխ *զսուրբ զօրավարն*
6—7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ետ* փխ *առաքեաց*, afhm *թագաւորեաց* (af *թգրց*) փխ *թագ ետ*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աշոտոյ* (d *աշոտո*)
7 h *իմայելականին*
7 vՎ *և առ*
7 bd *թուխթ*, c *թուխտ*
8 bd *կոստանդինուպաւլսի*, egvՎ *կոստանդինուպօլսի*
8—9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի խաչէն տէրունական*
9 d *որո*
9 o *պատասխանեալ* փխ *պատասխանի գրեաց*
9 dijkp *հրամանաւն*
9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աշոտոյ*
9 k *վարդապետ*
9 a *իսաակ*
11 fhi *ի բառնալ*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *թագաւորութեանցն*
11—12 g *մինչև ց գ թագաւորութիւնն* ijnop չիք *'մինչև զթագաւորութիւն բագրատունեաց'*
12 efg *նլդ*, Վ *չորեք հարիւր երեսուն և չորս*
13 abcdfijm *որ յլդ*, egstuvw *յգճլ և դ*, nop *որ երեք հարիւր լ և դ*, Վ *որ յերեք հարիւր երեսուն և չորս*, *Մ-Թ* չիք *ի*
13 bf *թվականին*, stuvw *թվին*, Վ *թուին*
13—14 cdo *աստուծոյ*
13—14 g *յաստուծոյ բարեպաշտօն* (չիք *և*)
14—15 ijp չիք *'և բարեպաշտօն...պաշտօնէից աստուծոյ'*
14 cd *եկեղեցոյ*
15 o *աստուծոյ* փխ *հայոց*
15 mnotvՎ *զարդիւք*
16 stv *զամս լբ*, Վ *զամս երեսուն և երկու*
16 m *կոչեցեալ*, ip *եղեալ* փխ *կացեալ*

տրեալ Հայոց, և փոխեցաւ ի Քրիստոս բարւոք մահուամբ և ճշմարիտ դաւանութեամբ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդի իւր Սմբատ ամս քսան և չորս։ Սա վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս ի Դուին, կախեալ զփայտէ ի Յուսփայ՝ որդւոյն Ապուսեթայ։

Իսկ յետ Զաքարիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գէորգ ի քաղաքագեղջէն Գառնւոյ. սա գերեցաւ յիսմայէլացւոցն. և իշխանքն Աղուանից գնեցին և արձակեցին։ Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Մաշտոց ամ մի։ Սա էր այր սուրբ և առաքինի, և լցեալ հանճարով և իմաստութեամբ, բնակէր ի կղզւոջն Սևան մեծաւ ճգնութեամբ, զամս քառասուն հաց ո՛չ եկեր և ջուր ո՛չ էարբ, միահամղերձ և բոկոտն։ Սա կարգեաց զգիրսն, որ ըստ անուան իւրում՝ կոչի Մաշտոց, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթսն և զընթերցուածսն ի միասին՝ յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ, որ ունի յինքեան զամենայն կարգս հաւատոյ քրիստոնէութեան, և հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան, հանգեաւ ի Քրիստոս փառաւորապէս։ Եւ եդաւ մարմին նորա ի գերեզմանի ի Գառնի հուպ առ զարմանալի թախտն Տրդատայ. և շինեցին ի վերայ նորա եկեղեցի վայելուչ։ Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն տէր Յովհաննէս աշակերտ նորին և ազգային՝ ամս

1 stvՎ չիք *հայոց*
1 cdgtvՎ չիք *և*
1 *Մ-Թ բարիոք*, np *բարուոք*
1—2 stvՎ *բարի դաւանութեամբ և ճշմարիտ հաւատով* փխ *բարւոք մահուամբ և ճշմարիտ դաւանութեամբ*
2 m *որդին իւր*
2 cdip *նորա* փխ *իւր*, vՎ չիք *իւր*
2 afv *սմպատ*
2 n *ամ իդ*, *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *և*
3 bcdefghstuvw *դվին*
3 stvՎ չիք *կախեալ զփայտէ*
3—4 inop *ի փայտէ յուսփայ* (ab *յուսփա*)
4 bmstv *յորդւոյն*, cdj *որդոյն*
4 ab*Մ-Թ ապուսաճեա(յ)*, stvՎ *ապուսաճայ*
5 abcdefgno *զաքարիայ*
5 g *զկաթողիկոսութիւն*, stvՎ *զաթոռն* փխ *զկաթողիկոսութիւնն*
5 c *գէորք*
5—6 ip *ի քաղաքագեղջէն*, stvՎ *ի գեղջէն*
6 bcdfgh *յիսմայէլացոցն*, ijpo *իսմայէլացոցն*, t *իսմայէլացն*
7 afht *գնացին* փխ *գնեցին*
7 i չիք *եկաց*, p *առնու* փխ *եկաց*
7 h *կաթուղիկոս*, ip *կաթողիկոսութիւն*
7—8 b *մաշթոց*, ip *մաշտոց ամ մի ի կոտայս գաւառէ յեղվարդ գեղջէ*
8 stvՎ չիք *այր*
8 b *առաքինի լցեալ*
9 n *բանակէր*, vwՎ *և բնակէր*
9 abcdfgh *ի կղզոջն*
9 c *սևանդ*, d *և անդ* (sic)
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սիւան*, ijp *սևանայ*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *արբ*
10 t *բորոտն* փխ *բոկոտն*
11 h *զգիրս նոր* փխ *զգիրսն որ*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իւրոյ*
11 ij *անուանն*
11 svՎ *ըստ իւր անուան* (vՎ *անուանն*) *մաշտոց կոչի*
11 i *ժողովեաց*
11—12 w *կարգեաց*
12 g *յաղօթսն*, o *զաղօթսն*, stuvՎ *աղօթս*
12 fhstuvՎ *զընթերցուածս*
13 a *ի յինքեանն*, b չիք *յինքեան*, d *յիքեան*, o *ինքեան*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *հաւատոյ*.
14 e *ի ծերութիւն*, o *ի ծերութեան*
13—14 t չիք *'և հասեալ... պարարտութեան'*
14 no չիք *պարարտութեան*
15 stuvwՎ չիք *մարմին նորա*
15—16 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *'հուպ առ զարմանալի թախտն տրդատայ.*
16 uvwՎ *եկեղեցի վայելուչ*
16 i *վայելուչս*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յովանէս*, abcd efj *յովաննէս*, hipՎ *յոհաննէս*
17 d *ազգին* փխ *ազգային*

քան և ուխտ։ Սա էր այր իմաստուն և բանաւոր ի քաղաքագեղջէն Գառնւոյ, ուստի սուրբ հայրապետն Գէորգ էր։ Սա գրեաց պատմութիւնս ՝գեղեցկայարմարս և զոր ինչ գործեցին անօրէն ազգն հագարացւոց ընդ աշխարհս ամենայն՝ մեծամեծ չարիս։

Արդ յայսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի հրկրորդել վասն պառակտման չար ազգին Իսմայէլի. զի հրամայէ փրկիչն մեր և աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, եթէ՝ «Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի»*, որպէս սոցայս, զի ի բազումս բաժանեալ տէրութիւնն. զի Սոփարն տիրէր աշխարհին Խորասանու, և Աւալիկն Ապուլթորոսպ ի Բասրացւոց քաղաքին, և Յիսէ Շեխայ որդին ի Պաղեստինէ, և որդին Ապլափոյ՝ ի Դիլմաց աշխարհին, և այլք ոմանք ի տեղիս տեղիս խռովութիւնս յարուցեալ՝ ջանային բռնութեամբ տիրել իրերաց։ Վասն որոյ և դժուարագիւտ եղև անուանք ամբարշտացն։ Բայց յորոց և է՛ ոստիկանք չարք և անմարդիք արձակեալք լինէին յաշխարհս մեր, որպէս գազանաբարոյն Բուղայ և անօրինագոյն Ափշին, որդի յառաջագոյն եկելոյն չարագործին Ապուսեթայ, և կամ և՛ս չարագունին ապականչին Յուսփայ, եղբօր Ափշնոյ,

* Մատթ. ԺԲ. 25, Ղուկ. ԺԱ, 17։

1 Մ-Թ քան ուխտ (չիք և)
1 cdijp ամս իբ փխ ամս քան և ուխտ
1 c բանաւէր, d բանաստեղծ, ip բանագէտ փխ բանաւոր
1 am և քաղաքագեղջէն (և փխ ի), ij ի քաղաքէ գեղջէ.
1 d գառնո, eijs գառնւոյ
2 fh զպատմութիւնս
3 stՎ և մի երկու ՁՁ չիք և
3 bcdfh հագարացոց
4 j մեծամեծ և մեծ
5 go այսմ
5 b կա՛մ էր
5 tՎ չիք սակաւ մի
5 m չիք մի
6 Վ ... փխ չար
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ազգի
6 b հրամաէ
6—7 i հրամայէ տէր մեր և փրկիչ աստուածն յս քս
6 stvՎ չիք տէր
7 o անձն
7—8 n յաւարի, t աւարի
8 w չիք զի
8 h ի բաժումս (sic)
8 ijp չիք ի
9 no տէրութիւն
9 h յաշխարհին
9 h ալաւիկն, i ուղիկին, j աւողիկին, stvՎ ապալիկն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ապուլթորոպ, ij ապաւլթորոսպ, s ապուլթորապ
9 cfhm ի բասրացոց
10 Վ չիք և
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որդի
10 abd շեխա
10 s ի պաղեստինի
10 b ապլտըփոյ, c ապըլտփոյ, d ապըլտփո, i ապլափոյ, p ապլափո
11 Վ աշխարհի
11 g խռովութիւնքս, ip խռովութիւն
11 uv չիք տեղիս
12 t չիք որոյ և, vՎ չիք և
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անբարշտացն
13 e յորոց է և, gno որոց և է
13 no ոստիկան
13—14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ անմարդի
14 o արձակեալ լինէին աշխարհս
14 a գազանաբարւոյ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գազանաբարոյ
14 abcՎ բուղա, no պուղայ
15 stv անօրինագոյն ափշինն, Վ անօրինագոյն Ափշին
15 stv յառաջագոյն չարին փխ յառաջագոյն եկելոյն չարագործին
15 Վ առաջագոյն չարին
15 uvwՎ չիք եկելոյն
15—16 Մ-Թ ապսաճիթայ, ah ապսաիճթա(յ), bcdegjnouw ապուսիճթայ, ipstvՎ ապուսիթայ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ապականչին, c օգնականչին, dj աւգականչին, ip օգականչին փխ ապականչին
16 p ուսփայ, tuvwՎ յուսփին
16 p եղբայր

որ սպան զՍմբատ թագաւորն ի Դուին, և թագաւորեցոյց զԳագիկ ոմն ի տանէն Արծրունեաց, զորդի Դերենիկանն, այր բարի և աստուածասէր, որդի քեռ թագաւորին Սմբատայ Բագրատունւոյ։ Սա շինեաց զկղզին Աղթամար, որ ի ծովուն Բզնունեաց, քաղաք թագաւորական և եկեղեցի հրաշազան և պայծառ յօրինուածով։

Այսոքիկ ամենեքեան չար վերակացուք, որ գային յաշխարհս մեր աւերել և եղծանել, մինչև բարձաւ թագաւորութիւն ամիրմումնեացն, և փոխանորդեցին սկիւթացիքն, ո՛չ ելլենախոհքն, այլ բարբարոսականքն. քանզի զբազում ազգս հարեալ հնազանդեցուցին, և ինքեանք իշխեցին, ընդ որս և զիշխանութիւնն տաճկաց հնազանդեցուցին։ Բայց զի զանուանս նոցա ո՛չ ուրեք գտաք գրեալ, վասն այնորիկ և ոչ մեք կարացաք դրոշմել. թուի՛ թէ և ո՛չ ի դպրութիւն կենաց, այլ յարձանս ամբարշտաց։ Վասն այնորիկ լքեալ՝ թողցուք զնոսա իբրև զարանց յուսացելոց և զօրութիւնս իւրեանց, որք խլեցան յարկացն աստուծոյ։

Ի սկսանել թագաւորութեանն Թուրքաց՝ արք յիսուն, հայ ազգաւ, նեղեալք ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, և եկին ի Մարաշ. գտին այր մի քաջ, Փիլարտոս անուն, հայ, եդին զնա գլխաւոր և, մտեալ ի Կիլիկիա, առին զբովանդակ աշխարհն, յորս էին և Ռուբինեանք՝ սե-

1 s ափշընայ, tvՎ ափշինոյ, f ափշնայ
1 i նսպան
1 abfv զսմպատ
1 abcdjstuvw ի դվին
1 cd զզագին (sic)
2 i յազգէն փխ ի տանէն
2 i որդի
2 Վ դերանկանն
2 no բարեպաշտ փխ բարի
3 a սմպատա, bd սմբատա, ftv սմպատայ
3 abcdefghjkmstu բագրատունոյ, no բագրատունեաց
4 i ախ ամար, o յաղթամար, stvՎ աղթամարայ
5 ip չիք և պայծառ
5 ad յաւրինուածով, g օրինուածով
6 e ամ (ամենայն) փխ ամենեքեան
6 s որք
6 b գային
6 ag աշխարհս
7 abcdefghijpuw յաւերել և յեղծանել
7 bcijՎ թագաւորութիւնն
7 afhk ամիրումիմնեացն, bcdgjnotuv w ամիրիմումնեացն
8 b իսկիւթացիքն, cdijp սկիւթացիք
8 Մ-Թh և մի•երկու ՁՁ ելլենախորհք, m հելլենախոհքն, stvwՎ ելանախոհք փխ ելլենախոհքն
8 a բարբառոսականքն, stvՎ բարբարոսք
9 boՎ բազում
9 g իշխանք փխ ինքեանք, no իշխեցին ինքեանք
10 g զիշխանութիւնսն, stvՎ զիշխանութիւնս, ijp իշխանութիւնն, o զիշխանութիւն
10 m տաճկացն
10 acdefghjmnopuw հնազանդեցին
10 d զանունս, o անուանս, g զանձանս փխ զանուանս
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ուրուք
12 benouwՎ ի դպրութեան, g ի դըպրութենէ
12 go արձանս, t յանձինս ամբշտաց փխ յարձանս ամբարշտաց
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անբարշտաց, j անբարշտացն, u ամպարշտաց
13 o թողուցուք
14 i որ փխ որք
14 a խլացան
15 Վ իսկ ի սկսանել
15 d թագաւորութիւնն, eg թագաւորութեան
15–16 w նեղեալս
16 b ի նոցին
16 n անապատ, Վ յանապատն
17 t փիլարտանոս
18 abcfh ի կիլիկիայ, d կիլիայ (sic)
18 d յաշխարհն
18 dw որս
18 bc ռոբինեանքն, dgjp ռոբինեանք, e ռոբէնեանք, i ռուբինեանքն, m ռուբենեանք, w ռուբինեանս

րեալք թագաւորազունքն։ Զի մինչև ցՄելիքշահ սուլթանն գրեալ էր զպատճառս տիրելոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկաւագն կոչէր, և երկրորդեալ էր Սամուէլ քահանայ, այլ և զհօր նորա զարինախանձին Ալփասլանայ և զնորին հօր և հաւուց, զոր Տուղրիլ բէկ և Մահմուտ և Սալչուկ անուանք են նոցա։

Այլ մեք դարձցուք անդրէն ի կարգ ոճոյն, ուստի ելաք, հանցուք արտաքս զմիտս և ասասցուք խրախուսութեամբ. «Նոքա ի ձեռանէ քումմէ մերժեցան, մեք ժողովուրդք և խաշն արօտի քո»։*

Քանզի յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի նորա՝ հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ։ Իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լևոն, և ապա Ալէքսն։ Եւ զկնի նորա Ռոմանոս. սա հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս հայոց, որք էին յաշխարհին Հոռոմոց, զի ո՛չ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի։ Եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿամրջաձոր, և զԿապուտքարն ի գաւառին Արշարունեաց, և զհռչականունն Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԴպրէվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն

* *Սաղ. ՁԷ. 6 ՂԸ. 13.*

1 bcdeioptuvwՎ *սերեալ*
1 d *թվաւորազունքն*, j *թվավորազունքն* (sic), s *թագաւորազունք*
1 *Մ-Թ ցմելիք շահ*, ip *ի մելիքշահ*, Վ *մինչև յայս մելիքշահ սուլթանն*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *սուլտանն*
1—2 stvՎ *զպատճառ տիրելոյ*
2 no *վարդապետի*, Վ *վարդապետն*
2 stvՎ *սարկաւագ*
2 stvՎ *կոչիւր*
3 a *երկրորդել էր*
3 o *հօր*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զարիւնանախանձին* փխ *զարիւնախանձին*
3—4 b *ալփասլանա*, no *ալփասլանին*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *տուղլուպէկ*, b *տուղուբեկ*, ceosuw *տուղլուբէկ(գ)* g *տոգալուբէկ*, ij *տուղրիլբէկ*, m *տուբղուլպէկ*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *որ* փխ *զոր*
4 suvwՎ *և զոր*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *սարչուկ*, tv *սալչուք*
6 no *անդրէն ուստի ելաք ի կարգս ոճոյն*
6 stvՎ *յոճն կարգի*
7 s *խրախուսթեամբ*
8 c *արաւտի*, n *արօտի նորա* փխ *արօտի քո*
9 uw չիք *յետ*
9 nos *մահուան*

9 a *սմպատա* fhn *սմպատայ*, b *սմբատա*
9 abcdfghjkmsw *բագրատունոյ*, no *բագրատունեաց*
10 no չիք *յետ*
10 bw *եւթն*
11 cd *վասիլ կայսեր*
11 e *կայսերն*
12 s *աէքսն* (sic)
13 cdijp չիք *էին*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յաշխարհէն*, g *աշխարհին*, n *աշխարհն*, tvՎ *յաշխարհս*
14 eՎ *դաւանութեան*
14 s *որք և եկեալ*
14 aginop *աշխարհս*
14 d *աւուրս*
14 ab *աբասա*, g *ապասա*
15 bcfgh *որդոյ*, d *որդո*
15 a *սմպատա*
15 fhtՎ *զկարմնջաձոր*, v *զկարմրջաձոր*
15—16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զկապույտքարն*
16 c *արշաունեաց*, ijop *արշակունեաց*
16 stvՎ *արշարունեաց հռչականուն և զհոռոմոսին*
16 b *զռչականուն* (sic), ipw *զհռչականուն*
17 b *զդպրեվանք*
17 abcdefgjmno *գաւառի*
17 ahk *յեկեղեցի*

ամենասուրբ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լոռէ քաղաքին, և զի կոչէին զերիցունսն հոռոմոց երէց, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Շիրակ՝ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ ևս ասի Հոռոմեցի վանք։

Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին՝ որդի Լևոնի, և ապա Ռոմանոս, և զկնի նորա Նիկիփոր, և զկնի նորա Կիռժան։

Իսկ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփաննոս ամ մի. և ապա տէր Թէոդորոս ամս մետասան, և ապա տէր Եղիսէ ամս եօթն, և ապա տէր Անանիա Մոկացին ամս քսան և երկու։

Յաւուրս սորա է՛ր եպիսկոպոս մի կողմանցն Սիւնեաց, Յակոբ անուն, որ սկսաւ նորաձևութիւնս առնել խօսից և կարգաց, և այլ միւս եպիսկոպոս, Խոսրով անուն, որ ասէր։ «Ո՛չ է պարտ կիւրակէ ասել զօրն տէրունի. այլ կիւռիակէ, զի հոռոմերէն է. ասէ նոյնպէս և հասարակաց թողուլ, ասէր, զգէսս տղայոց և ո՛չ հատանել մինչև երկայնասցի և պատ առցէ, զի վասն այնորիկ, ասէ, կոչի պատանի. և ապա կտրել հրամայէր, զի վասն այնորիկ, կոչի կտրիճ»։ Եւ ասէր. «Ո՛չ է պարտ եպիսկոպոսի ընծայաբեր լինել եպիսկոպոսապետի, այսինքն՝ կաթողիկոսի, զի աւելի օրհնութիւն

1 no անուն սուրբ
1 nostvՎ սուրբ փխ ամենասուրբ
1 abdfgip ամենասրբուհոյ, c ամենասրբոհոյ, ejuw ամենասրբուհւոյ, h ամենասրբոյ, m սրբուհւոյ
1 Վ աստուածածնին
1 h սնահին
2 cdg լաւռէ
2 bcdeinow քաղաքի
2 stvՎ զերիցունս
3 tuvw չիք ի
3—4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք ասի, w ասի հոռոմեցի վանք, s հոռոմոցի վանք ասի, vՎ հոռոմցի վանք ասի, t հոռոմոց վանք ասին, tԱԳ չիք 'որ ցարդ ևս հոռոմեցի (ԱԳ հոռոմցի) վանք' (ԱԳ վանք ասի)'.
5 ah կոստընդին, b կոստնդին
5 s որդին
6 st նիկիփր
6 stvՎ կիրժան
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յովանիսի, ip յոհանիսի, Վ յոհաննիսի
8 stvՎ թէոդորոսն
8–9 a ամս Է փխ ամս եօթն
9 dhs անանիայ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի կողմանցն
11 no խօսից (sic)
12 m անուն խոսրով
12 stv չէ կիւրակէ փխ ոչ է պարտ կիւրակէ, Վ չէ պարտ փխ ոչ է պարտ
12 stuvՎ կիւռակէ, w կիւրակէ փխ կիւռիակէ
13 h հոռմերէն
13 Վ չիք ասէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նմանապէս, ab cd ննպ (նոյնպէս)
13 e հասակացն, ij զհասակաց, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հասակաց փխ հասարակաց
13 t թողեալ
13 fh ասէ
14 bcd զգէնս փխ զգէսս, ijp զգէսն
14 o տղեոց փխ տղայոց
14 stvՎ չիք տղայոց
14 o պատ առեսցէ փխ պատ առցէ, t պատեսցէ
14—15 stvՎ վասն այն փխ վասն այնորիկ
15 stvՎ չիք ասէ
15 b պապանի փխ պատանի
15 w կոչէ կտրիճ պատանի
15 h քարել փխ կտրել
15 c հրամայէր կտրել, h հրամայեցէր
15—16 u չիք 'կոչի պատանի...այնորիկ ասէ'
15 Մ-Թ չիք զի
16 stvՎ կոչի ասէ
16 h չիք ասէ
16—17 cdm ընծայաբեր լինիլ
16—17 uvՎ չիք 'եպիսկոպոսի ընծայաբեր լինել'
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոսի փխ եպիսկոպոսապետի, m կաթողիկոսի փխ եպիսկոպոսապետի
17 stuvՎ եպիսկոպոսապետի այսինքն կաթուղիկոսի հլու լինել
17 m չիք այսինքն կաթուղիկոսի
17 stvՎ զի աւելի ոչինչ ունի փխ զի աւելի օրհնութիւն ոչ ունի

ո՛չ ունի, ասէ, բայց միայն զանուանակոչութիւնն»։ Եւ այլ այսպիսի անիմաստ բանիւք լցոյց զաշխարհս և խռովութիւն յարոյց ամենայն ուրեք վասն նորաձևութեանն։

Առ որ գրէ թուղթս խրատականս տէր Անանիա՝ ի բաց կալ յանհանճար և յընդունայն բանիցն։ Իսկ նա փոխանակ զղջանալոյ՝ առաւել ևս անամօթեցաւ, զանձն իմաստուն կարծել և զնոսա տգէտս, առ որ հարկաւորի դարձեալ գրել երկիցս և երիցս։ Գրեն և այլ իմաստունս վարդապետք, և յիշեցուցանեն նմա ի գրոց զհանգամանս կարգաց։ Իսկ նա ի նոյն միտս ամբարշտութեան կացեալ՝ քամահէր զամենեքումբք։ Եւ ինքն Յակոբ ապստամբեալ ի կաթողիկոսէն՝ ամրանայր ի բերդն Սիւնեաց. զոր ընդ բանիւք արարեալ կաթողիկոսին՝ գրէ առ տիկինն Սիւնեաց տալ զնա ի ձեռս, զի խրատեսցէ զնա, զի թերևս գայցէ ի զղջումն։ Եվ նոքա ոչ ետուն զնա ի ձեռս նորա, և զնոսա ևս արար ընդ բանիւ կապանաց։ Եւ ի նոյն միտս եկաց մինչև մեռաւ։ Եւ ապա գնաց տէր Անանիա յաշխարհն Սիւնեաց հնազանդել զապստամբսն։ Եւ իբրև լուան իշխանքն Սիւնեաց զգալուստ հայրապետին, ելին ընդ առաջ նորա՝ զմեղանս յանձն առեալ, և ետուն նմա ձեռագիր երդմամբ՝ այլ ո՛չ ևս ապստամբել յաթոռոյ սրբոյն Գրիգորի յազգէ մինչև յազգ։ Եւ ապա ձեռնադրեաց յազգէ նոցա զմի ոմն

1 stvՎ չիք ասէ
1 ovՎ զանուանակոչութիւն
1 t չիք և
1 vՎ այսպէս
1—2t չիք 'այլ այսպիսի... և խռովութիւն'
3 bcdgijmnop նորաձևութեանն
4 bd թուխթս
4 bcdh անանիայ
4—5 cdgijnoptv անհանճար
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդունայն, Վs յանընդունակ փխ յընդունայն, tv անընդունակ
5 tv բանին
5 e չիք նա
5 d զղջանալո
6 Մ-Թ անամօթացաւ, stvՎ անամօթանայր
6 Մ-Թ կարծեցեալ, stvՎ կարծէր
6 stvՎ տգէտ
7 h երկից
7 stuvw չիք գրել
7 uvw երկիցս և երիցս գրեն
7 Վ իմաստունքն
8 no չիք նմա
8 noՎ հանգամանս
8 st յիւրոց հանգամանս կարգաց փխ ի գրոց հանգամանս կարգաց
9 i չիք միտս
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քամահէ
9 i մախացեալ փխ կացեալ
9 bcdefgh զամենեքումբք
10 stvՎ չիք յակոբ
10 h ի կաթուղիկոսութենէն փխ կաթողիկոսէն
11 osvՎ ընդ բանիւ
11 t ընդ պատիւ
12 stvՎ չիք զի
12 stvՎ խրատել զնա
12 no կայցէ փխ գայցէ
12 stvՎ յուզղութիւն փխ ի զղջումն
13 uw չիք զնա
13 t նոսա
14 no մեռաւ մինչև եկաց
14 acdh անանիայ
14 afhm յաշխարհս, m յաշխարհ
15 Վ զապստամբս
15 Մ-Թ աշխարհն սիւնեաց և իշխանքն
15 abcdij իշխանք
16 fh զգալուստն
16 abdfhijkm ընդ յառաջ
16 stvՎ և մեղադրէին անձանց իւրեանց փխ զմեղանս յանձն առեալ
17 stvՎ զի այլ ոչ ապստամբեսցեն
17 mp ապստամբիլ
17 ip սուրբ յաթոռոյն
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ազգէ
18 d մինչև ազգ, g մինչև ազգ նոցա, Վ մինչև յազգս
18 dijp ազգէ

արքեպիսկոպոս. որ յառաջն եպիսկոպոսի աթոռ էր Սիւնեացն, զայն պատիւ արարեալ իշխանացն Սիւնեաց, հրամայեաց խաչ տանել առաջի արքեպիսկոպոսին Սիւնեաց, ո՛ր և երթիցէ։

Յետ մահուան տեառն Անանիայի եկաց յաթոռ նորա տէր Վահան ի Բաղաց ամ մի։ Սա դաշնադիր եղև ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ։ Վասն որոյ ժողովեալ յամուրն յԱնի ի թագաւորութեանն Աշոտայ, որդւոյ Աբասայ, բազում եպիսկոպոսաց և խոստակրօն վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զհերձուած կորստական մտաց նորա, զի ետ բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն Քաղկեդոնի, և որոշեալ զնա՝ հալածական արարին։ Եւ միաբանեալ նստուցին յաթոռ սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս հարազատ արեան սրբոյ առն աստուծոյ Մաշտոցի, տր ի Սևան կղզւոջ։ Եւ էր սա հետևեալ վարուց նորա. որ եկաց յաթոռ հայրապետութեանն ամս երկու։ Բայց քանզի Վահանիկն դեռ ևս կենդանի էր ի Վասպուրական, հաւանեցոյց զոմանս ի պարզամտացն՝ սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյ. և վասն այնորիկ զմիջոց աշխարհիս Հայոց լցին նզովիւք։ Իսկ ի հրամանէն աստուծոյ ի միում ամի մեռան երկոքեանն, և ամ մի անվերակացու լեալ։ Ապա հրամանաւ թագաւորին Աշոտայ, որ Ողորմածն կոչիւր, ժողովեալ ընտրելոց արանց և եպիսկոպոսաց սրբոց, կացուցանեն յաթոռն հայրապետական զերանելի այրն աս-

1 Մ-Թ յառաջ եպիսկոպոսի աթոռ էր
1 Մ-Թ չիք որ
1 abfhkm յառաջ, ostv առաջն
1 t որ առաջնորդ էր փխ որ յառաջն եպիսկոպոսի աթոռ էր
1 ip յաթոռ
2 ijopstvՎ սիւնեաց
2 ijp հրամայեաց զայն
2 stvՎ զայն ի պատիւ
1—2 no չիք 'զայն պատիւ...Սիւնեաց'
2 ijmp և հրամայեաց
2—3 abcdefghijmnopuw առաջի (no առաջ) խաչ տանել արքեպիսկոպոսին (gno եպիսկոպոսին)
2 3 stv եպիսկոպոսին
4 bd անանիայի, stvՎ անանիայ
4 ij մահուանն
4 no աթոռ նորա
4-5 ij ի բաղեաց
5 am դաշնագիր
6 kmno ամուրն յանի
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ անի
6 eՎ թագաւորութեան, nostv թագաւորութիւնն
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ, cdj աշոտ
6 c որդո, d որդւո, Վ որդւոյն
7 i սմբատայ փխ Աբասայ, ab աբասա
7 Մ Թ և մի շարք ՁՁ խաչակրօն փխ խոստակրօն
7 v որ
8 v կորստեան փխ կորստական
8 o զի յետ, stvՎ զոր ետ
9 o զնոսա փխ զնա
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք [սրբոյ, df hnostv սուրբ
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զստեփաննոս
11 c սրբո, stvՎ սուրբ
11 ostvՎ չիք աստուծոյ
11 o տէր մաշտոցի
12 Մ-Թ կղզւոջն, cdfghij կղզոջ
12 nô չիք 'և էր սա...նորա'
12—13 stvՎ յաթոռն փխ յաթոռ հայրապետութեան
12—13 cd հայրապետութեանն
13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք դեռ ևս
14 cdinoՎ ի պարզամտաց
14 s ի ձորավանք հաւանեցոյց
14 no զսուտ ի նմանէ
15 fh չիք հայոց
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի հրամանէ, ip իսկ հրամանէ
16 stvՎ աւուր փխ ամի
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երկոքեան, stv երկոքինն, Վ երկոքին
17 t վերակացու փխ անվերակացու
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ, tuvwՎ չիք Աշոտայ
18 tuv չիք որ
18 d ժողովեալն դրելոց փխ ժողովեալ ընտրելոց
18 c ընտրելոց
19 no չիք սրբոց
19 mpstvՎ յաթոռ

տուծոյ զտէր Խաչիկ, զհարազատ տեառն Անանիայի, մեծի հայրապետին, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց, սրբասէր և քրիստոսասէր գոլով, որ կալաւ զաթոռն ամս ինն և տասն։ Եւ զկնի նորա տէր Սարգիս ամս քսան և չորս։

Իսկ զկնի Աշոտայ թագաւորէ որդի նորա Սմբատ, որ և Շահնշահ կոչիւր։ Սա ընդ թագաւորելն իւրում, լիր արկեալ պարսպին Անւոյ բարձրաբերձ բրգամբք և լայնատարած տեղօք յԱխուրեան գետոյն մինչև ցԾաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր, հիմնարկեաց և զկաթողիկէն պայծառ ի նմին քաղաքի և ոչ կարաց աւարտել, զի եհաս նմա վախճան մահու՝ թագաւորեալ ամս երեքտասան։

Յաւուրս սորա սկիզբն եղև շինուածոյ հռչակաւոր ուխտին, որ Մարմաշէնն կոչի, ի քրիստոսասէր իշխանէն Վահրամայ։

Եւ յետ նորա թագաւորէ Գագիկ, եղբայր նորա, ամս քսան և ինն։ Սա շինեաց զսուրբ Գրիգորն գերահռչակ ի վերայ Ծաղկոցաձորոյն՝ գաղափար առեալ զհոյակապ սուրբ Գրիգորն, զոր շինեաց հայրապետն Ներսէս. և կատարեցաւ ի հազար ամի մարմնանալոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստո-

1 stvՎ *հարազատ*
1 d *տեառն տէր*
1 b *անանիաի*
1 bcdijp *մեծ*
2 bstv *վարդապետութեան իւրոյ* (t *իւր*), o *վարդապետութեանն*, m *վարդապետութեամբ*
2 no *հերձուածողացն*
3 j *քրիստոսասէրս*
3 tvՎ չիք *գոլով*
3 o *աթոռն*
3 h *տասն և ինն*
4 i չիք *նորա*
3—4 o չիք *'և զկնի նորա…քսան և չորս'*
5 **Ա-Թ** և մի քանի ՁՁ *աշոտոյ*
5 afv *սմպատ*
5 iuw *շահնշահն*
6 stvՎ *ի* փխ *ընդ*
6 stvՎ չիք *իւրում*
6 cd *լի արկեալ*
6 ip *պարիսպն*
6 abcdefghjmw *անոյ*, ikp *յանւոյ*, stv *յանոյ*
6—7 u *բարձրաբերդ* փխ *բարձրաբերձ*
7 abcdgmo *բրգամբքք*, fijp *բրգամբք*, h *բրգամբ*
7 **Ա-Թ** և մի երկու ՁՁ *տեղեօք* (b *տեղեաւք*)
7 b *յախուռեան*
7 bn *մինչ*
7—8 stuvwՎ *ի ծաղկոցաձորն*
8 i *կոչեալ*
8 **Ա-Թ** չիք *վայր*
8 ip *հիմն էարկ* փխ *հիմնարկեաց*
8 **Ա-Թ** չիք *և*
8 go *զկաթուղիկէին*
8 s *պայծառափառ*
9 b *վաղխճան*, d *վաղջան*
9 no *մահուն*, stvՎ *մահ* փխ *վախճան մահու*
9—10 o *թագաւորելն*
11 agm *յաւուր*
11 d *շինուածո*
11 stvuwՎ չիք *որ*
11—12 gpstuvwՎ *մարմարաշէնն կոչեցեալ* փխ *որ Մարմաշէնն կոչի*
12 n *քրիստոսաշէն*
12 d *վահրամա*
13 m չիք *'ամս քսան և ինն'*, stv *ժթ*, Վ *'ամս ինն և տասն* փխ *ամս քսան և ինն*
14 gimՎ *զսուրբն գրիգոր*
14 cdi *ծաղկաձորոյն*
15 **Ա-Թ** և մի երկու ՁՁ *զխոյակապ*, j *զհոյլակապ*
15 bcdijp *սուրբ հայրապետն* (p *սուրբ հայրապետ*)
16 ijp *կատարեցաւ ռ̅ ամ և մի մարմնանալոյն*, o *ի ռ̅ ամի փրկչին*
16 o չիք *'մարմնանալոյ…քրիստոսի'*
16 n *մերոյ և փրկչին* փխ *մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի*
16 p *ք̅ի̅. ք̅ի̅* փխ *յ̅ի̅ ք̅ի̅* (*յիսուսի քրիստոսի*)

մի, և ի Նխէ թուականին Հայոց։ Եւ կին նորա Կատրամիտէ թագուհի աւարտեաց զկաթողիկէն սուրբ, զոր ոչ կարաց կատարել Սմբատ թագաւորն։ Շինեաց և Սմբատ Մագիստրոսն զփափագատես վանքն, որ Բագնայրն կոչի։

Իսկ յետ Կիռժանայ կայսեր առնու զթագն Վասիլն՝ ամս յիսուն թագաւորեալ։ Սա էր այր բարեմիտ, յաւէտ առ ազգս Հայոց, որ և թողեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, մերում ճշմարտութեանս հետևեաց. և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց, մկրտեցաւ ի հայոց ի վանքն, որ կոչի Պաղակծիակ, և ետ վանիցն գիւղս և ագարակս և այլ ինչս բազումս։

Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց տէր Պետրոս ամս երեսուն և ինն։ Եւ յետ Գագկայ Շահնշահի թագաւորեաց որդի նորա Յովհաննէս ամս քսան։

Յաւուրս սորա մեծապատիւ Վեստն Սարգիս զկնի բազում շինուածոյ բերդից և եկեղեցեաց շինեաց և զփառաւոր վանքն զԽցկօնն և զեկեղեցին յանուն սրբոյն Սարգսի, և զՄագաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեալ ի նմա փառաւորս։

Բայց թագաւորն Յովհաննէս գժտութեամբ լեալ ընդ հայրապետին

1 ij չիք ի
1 h չորս հարիւր քառասուն և եօթ, Վ չորեք հարիւր քառասուն և եօթն
1 bf թվականին, sՎ թուին
1 egi կատարմիտէ, n կատարամիտէ թագուհին
1 s թագուհին
2 afh սմպատ...սմպատ
2 j թագաւոր
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զփափակատես, afjkmuw զփափաքատես, d զփափաքատեմ, o զփափկատես
3 j զվանքն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բագնայր
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կոչիւր
5 Մի քանի ՁՁ կիռժանեայ (abcd կիռժանա, f կիռժանեայ, egstuv կիռժանայ), h կիռժանեա, Վ Կիռժանայ
5 jp կայսերն, m չիք կայսեր
5 cdiimp վասիլ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յիսուն երկու փխ s̄ (Վ յիսուն)
5–6 m չիք թագաւորեալ
6 g չիք այր
7 ejw զդաւանութիւն, Վ զդաւանութիւնս
7 ip հետևեցաւ
8 gijno աշխարհն
8 aepu կիւլիկեցւոց, bcgj կիւլիկեցոց, dfh կիլիկեցոց, v' կիլիկեցւոցն
8 Մ-Թ չիք ի հայոց ijp ի հայոց վանքն
9 stvՎ վանացն
9 ab գեաւղս, Մ-Թcd գեւղս, thim գեօղս
10 d սարգիսի
10 i նորա փխ տեառն
10 t չիք և յետ տեառն
10 j զկաթողիկոսութիւն
11 Մ-Թ չիք և
11 h ութ փխ ինն
11 b գագկա
11 v շահնշահ
12 Մ-Թ յովանէս, s յոհաննէս
11—12 abcdij յովանէս որդի նորա, egh յովաննէս որդի նորա, uw յովհաննէս որդի նորա
13 abcdefghjno վեստնս, uvw վեստոն
13 d շինուածո, no շինուածոց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զխցկունան, alm զխցկաւան, cdfh զխցկաւնս, ijp զխցկավանս, s զխծկօնս, tvՎ զխցկունս
14 no եկեղեցի (o եկեղեցիս) անուն, sՎ զեկեղեցի
15 Մ-Թ զծայրաքար, i զծռաքար, w զծարաքար
16 b եկեղեցի
16 stvՎ շինեաց
16 vՎ փառաւորս ի նմա, ijp փառաւոր
17 Մ-Թ Յովանէս, abcdef յովաննէս
17 i գժուարութեամբ փխ գժտութեամբ. l գժտութիւն

Պետրոսի, դնէ զնա ի բանտի և զԴէոսկորոս ոմն առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Սանահին, բերեալ ձեռնադրէ զնա կաթողիկոս փոխանակ Պետրոսի։ Ապա եկեալ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից, հաշտութիւն արարեալ ի մէջ թագաւորին և հայրապետին, հանէ զկաթողիկոսն ի բանտէ։

Իբրև տեսին ռամիկ բազմութիւնն քաղաքին Անւոյ, եթէ արձակեցաւ կաթողիկոսն ի բանտէն, ընթացեալ յանդգնութեամբ ի վերայ Դէոսկորոսի, պատառեցին զքօղն յերեսաց նորա յաւուր յայտնութեան տեառն, մինչդեռ օրհնէին զջուրն,—քանզի քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսքն,— և հանին անարգանօք զնա ի քաղաքէն, և կացուցին զՊետրոս յաթոռ իւր։ Եւ գնաց Դէոսկորոս տրտմութեամբ ի Սանահին ի տունն իւր, և անդ եղև վախճան կենաց նորա, և եդաւ հուպ յեկեղեցին։

Եւ յաւուրս իշխանութեանն Զաքարէի և առաջնորդութեան Սանահնին Գրիգոր վարդապետին, որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի, առաքեցին բնակիչք քաղաքին Անւոյ առ այր մի քարակոփ ի Սանահինն ի նոյն քաղաքէ, զի յայտնի կամ գաղտնի առցէ մասն ինչ ի նշխարացն Դէոսկորոսի և տարցէ՝ ի քաղաքն. «Զի վասն նորա են, ասեն, այս կոտորուած, որ լինի

1 bcdilno ի բանդի
1 abcdfghjlnopuw զդիոսկորոս (w զոսկորոս)
1 g յառաջնորդ, j առաջնորդ էր
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք զնա
3 Մ-Թ Յովանէս փխ Յովսէփ
4 Մ-Թ 'ի մէջ կաթուղիկոսին և ի մէջ հայրապետին' փխ ի մէջ թագաւորին և հայրապետին
4—5 bcdno ի բանդէ
6 svՎ ռամիկք և (vՎ չիք և) բազմութիւն, m բազմութիւն ռամկի, Մ-Թ ռամիկ բազմութիւն
6 abcdfghw անոյ, ijl յանւոյ, tv յանոյ
7 bcdjn ի բանդէն
7 s ընթացեալք
7 m չիք ի վերայ
7—8 abcdfhjlpuwՎ դիոսկորոսի
8 cd զքողն, i զքօղս, l զքաւղն
8 Վ երեսաց
8 d յաւուրս այտնութեան
8 no յաւուրս
9 abcdfkl ահնէին
9 d քողով
9 no այնմ, v յայն
9 b ժամանակ
10 abfghnovwՎ զնա անարգանօք, cd ընդ անարգանօք փխ անարգանօք զնա, ijp հանին ընդ անարգանօք ի քաղաքէն արտաքսելոյն անարգանօք (sic) անկաւ քաղաքն մահմետականացն (p մահմեդականացն) ի սուր, և կացուցին
10 ijp չիք զնա
10 Մ-Թ զտէր Պետրոս, imՎ զպետրոս
11 m յաթոռն, no աթոռ
11 abfghln դիոսկորոս
11 Մ-Թ սրտմտութեամբ Դէոսկորոս
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի տուն իւր ի սանահինն, vՎ ի սանահին ի տուն իւր
12 e կենացն
12 cdgijp եկեղեցին
13 egՎ իշխանութեան
13 d զագարէի, oՎ զաքարիայի, stv զաքարիայ
13 cdj առաջնորդութեանն
14 l գրիգորի
14 cdfgh որդոյն, ij որդոյ, l որդւոյ
14 b տուտա
15 abcdefghjltvw անոյ, ikop յանւոյ
15 suvwՎ չիք առ
15 afghtwՎ քարկոփ
15 svՎ ի սանահին
15—16 cd և ի նոյն քաղաքէ
16 t զմասն ինչ
16 Վ ի նշխարաց
16 abcdfhjlnoptw դէոսկորոսի
17 fh առէ
17 b հարուած փխ կոտորուած, cd կոտուած, ip կոտորուածս, no կոտորած, stv կոտորուածք
17 no լինին

ի քաղաքիս Հանապազ յայլազգեաց. զի թերևս թողութիւն արասցէ քաղաքիս վասն յանդգնութեանն, զոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր»։

Իսկ այրն երթեալ ի գիշերի, կամեցաւ բանալ զգերեզմանն և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ։ Եւ ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ՝ ոչ կարաց բանալ զգերեզմանն և երթեալ պատմեաց վարդապետին Գրիգորի։ Եւ նա ասաց. «Ես ոչ համարձակիմ գործել զայդ իրդ, մինչև ժողով բազմութեան բնակչացն Անւոյ այսր գայցեն, և մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք, խնդրել զթողութիւն ի նշխարաց նորա»։ Իսկ ասացեալն յապաղէր, զի ոչ ոք արար փոյթ զայնմանէ։

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զթագաւորութիւնն Գագիկ, որդի Աշոտայ, ամս երկու։ Արդ յետ մահուանն Յովհաննիսի, որ և Սմբատ, միաբանեալ իշխանաց և զօրացն, յաւէտ և պատրիարքն Պետրոս ժողովեցան առ դրունս մեծափառ կաթողիկէին Անւոյ և կացուցանեն զԳագիկ, զեղբօրորդին Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց՝ երդմունս ուխտից կնքեալ միամտութեամբ ծառայել նմա։ Իսկ նա պատերազմական արիութեանց ոչինչ փոյթ տարեալ, որով աշխարհ վարի, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի իմն ի դէպ էր քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայէլի շփոթեալ էր, քանզի սկիւթացիք յարեան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յա-

1 g *այլազգաց*, ip *յայլազգեացն*
2 eghi *յանդգնութեան*
2 *Մ-Թ* *ընդ նմա*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նախահարքն* փխ *հարքն*, no *հայրքն*
3 acdefghijlnp *գիշերի* փխ *ի գիշերի*
3 t *այր*
4 bl *մասն ինչ ի նմանէ*
4 i *յահաբեկեալ*
4—5 ijp *զգերեզմանն* (j *գերեզմանն*) *և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ*
5 stuvՎ *գրիգոր վարդապետին*
5 w *գրիգոր*
6 stvՎ *կարեմ* փխ *համարձակիմ*
6 abcdegjnostuvwՎ *իրս*, p *իր*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժողովեալ բազմութիւն*, o *ժողովք բազմութեան*
6 stuvՎ *քաղաքին* փխ *բնակչացն*, o *բնակչաց*
7 abcdefghjlvw *անոյ* (d *անո*), t *այնոյ*, m *յանոյ*, iop *յանւոյ*
7 *Մ-Թ* *խնդրելով* փխ *խնդրել*
7 m *թողութիւն*
8—9 f *զյայնմանէ*, ip *յայնմանէ*, stvՎ *զնմանէ*
10 *Մ-Թ* *Յովանիսի*, e *յովաննիսի*, n *յովանէսի*, o *տէր յովանիսի*
10 g *զթագաւորութիւն*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աշոտոյ*
10 m *որդին*
11 ip *այլև* փխ *արդ*, j *այլ ի յետ*
11 Վ *մահուան*
11 *Մ-Թ*i *յովանիսի*, e *յոհաննիսի*, n *յովանէսի*
11 afgv *սմպատ*
12 ijp *ընդ իշխանացն*
12 dl *զաւրացն*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *ժողովեցան*
13 b *կաթողիկէին*
13 abcdefghlmvw *անոյ*, iknop *յանւոյ*, j *յանոյ*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և*
13—14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զեղբօրորդի*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յովանիսի*, efh *յովաննիսի*
13—14 stvՎ *զգագիկ թագաւոր*, *զեղբօրորդին յովհաննիսի* փխ *զգագիկ*, *զեղբօրորդին Յովհաննիսի*, *թագաւոր ի վերայ ինքեանց*
14 in *յինքեանց*
14 nop *երդումս*
14 stvՎ *և երդմունս արարեալ ուխտից* փխ *երդմունս ուխտից կնքեալ*
15 d *միաբան միամտութեամբ*
15 no *արիութեան*
16 notՎ *արարեալ* փխ *տարեալ*
16 h *աշխարհ*
16 s չիք *զի*
16 d *այն* փխ *այնու*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *էր ի դէպ*, j *զի դիպէր* փխ *ի դէպ էր*
17 d *իշխանքն* փխ *իշխանութիւնն*, n oՎ *իշխանութիւն*
18 m *զի* փխ *քանզի*
18 aefh *սկիւթացիւք*, im *սկիւթացիքն*
18 tvՎ *նորա* փխ *նոցա*
18 l չիք *'որպէս ցուցաք յառաջագոյն'*, no *առաջագոյն*

ռաջագոյն։ Նոյնպէս և յունացն ևս վրդովեալ էր։ Բայց սա զի ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նոսին և զբօսնոյր։ Զոր իմացեալ ազգին յունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբանօք, յաւէտ ևս ի սադրելոյ իշխանացն, որք նենգեցին ուխտին, զոր եդին ընդ նմա աննենգ պահել զտէրութիւն նորա ի վերայ ինքեանց, և ոչ կացին յուխտին։ Եւ կատարած գործոյն կորուստ եղև անձանց և աշխարհիս, զի և յոյնք զգնացեալն ի կղզւոջ արգելին և ի տեղի նորա վերակացուս արձակեալ, ամ մի։

Իսկ բնակիչք աշխարհիս՝ զմիմեամբք ելանելով անճոռնի յոխորտանօք, և ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ, և ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր, բաղբաղեալ զձեռն տալն առ հագարացիսն, որք և իշխանացն, անգամ զհայրապետն, և նորա զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտերունչս անկուշեալ՝ կիցս ընկենուին. տիրեալ յունաց ամս քսան և մի։

Յետ որոյ հուր հարաւային բքայն շարժեալ՝ եբեր զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ՝ բնաջինջ արար զազգս մեր, ևս առաւել զքաղաքն Անի, զի պաշարեաց զնա զաւուրս քսան և եօթն և ապա առեալ կոտորեաց

1 stvՎ չիք *նոյնպէս*
1 st *էին* փխ *էր*
1 d չիք *ի*
1 ijp չիք *զի*
2 *Մ-Թ* չիք *և*, stuvwՎ *ի նոսին ևս և*
2 b *զօսնոյր*, cd *զբաւսնոյր*, e չիք *զբօսնոյր*
3 o չիք *առ իւրեանս*
3 ad *խաբանաւք*, efh *խափանօք*
3 l չիք *յաւէտ ևս*
4 i չիք *որք*
4 s *յուխտն*, t *ուխտս*, w *ուխտ*, Վ *զուխտս*
4 tv չիք *ընդ*
4 no *ի նմա* փխ *ընդ նմա*
4 tv չիք *պահել*
4—5 Վ *զտէրութիւնն*
5 i *յինքեանց*
5—6 l չիք '*գործոյն...մեր*'
6—7 abcdfghj *ի կղզոջ*, t *ի կղզւոջն*
7 abcd *արձակել* (բնրնս *արձակեալ*)
7 bcnop *ամամի*, i *ամ յամի*, s *ամի ամի*
7 i *արձակեալ վերակացուս*
8 d *յաշխարհիս*, no *աշխարհին*
8 b *զմիմեամբ*, no *միմեամբք*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յանոճիռ*, abcdefghijmnopstuvwԱԲԳ *անճոռին*
8—9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խրոխտանօք*, ad *յոխորտանաւք*
9 jp չիք *ի*
9 no *ի միմեամբք*
9 fgh *յարձակեալք*, notvՎ *արձակեալ*
9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և*
10 *Մ-Թ* *խորհուրդ*, stvՎ *զխորհուրդս*
10 tuvwՎ *նենգութեամբ*
10 stuvwՎ *մատնելով*
10—11 s *բաղբաղելով*
11 o *ձեռն*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տալ*
11—12 vՎ *զհայրապետսն*
12 cdiknopt *ոչ*
12 i *կամայս*
13 egwՎ *իբր*
13 abcdefghjknouw *զանտէրուչս* (no *անտէրունչս*)
13 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *անգուշեալ*, s *անգուշեալք*
15 d *յետ յորո*
15 b *հարաւաին*
15 i *բոցն* փխ *բքոյն*
15 stvՎ *բքեալ* փխ *բքոյն շարժեալ*
16 n *զոր*
16 no *ազգս*
17 ikop *յանի*
17 no *պաշարեալ*
17 cd *զաւուրս*, n *յաւուրս*, s *աւուրս*
17 cd *ի̅*, h *քսան և եօթ*, Վ *քսան և հինգ*, *Մ-Թ* *քսան եօթն*
17 stvՎ *առեալ զքաղաքն*

զընակիչս քաղաքին Անւոյ՝ ոչ ումեք ողորմելով արիւնարբու գազանն, որ Ալփասլանն կոչէր։

Այլ մերն դադարեաց Թագաւորական գաւազանն, զի Թէպէտ գոյր ուրուք տէրութիւն, որպէս Կիւրիկէին, որ ի Լոռէ քաղաք, և որ շուրջ զնովաւ, զի և սա յազգէ Բագրատունեաց էր. և միւս ևս Գագիկ Թագաւոր Վանանդայ և Կարուց, որ գնաց առ յոյնս, սակայն զլխաւորն դադարեաց յատուրս Գագկայ, և այլքն անձնատուր եղեն ընդ ձեռամբ վիշապին, և կէսք փախստեայ գնացին առ կայսրն յունաց։ Եւ նոքա տիրեցին ընդհանուր աշխարհիս։ Իսկ յոյնք գնացելոցն ետուն երկիրս և քաղաքս կալուածոյ՝ զկողմանս Կեսարու և Սեբաստու, զոր ետ Գագկացն՝ երկոցունց Թագաւորացն։

Իսկ զկաթողիկոսն Պետրոս մեծապատիւ պատուով պատուեաց կայսրն, և եդ նմա աթոռ ոսկի։ Եւ իբրև յարեաւ յաթոռոյն և կամէր արտաքս ելանել, եպիսկոպոս մի, նորա անունն Եղիսէ, էա՛ռ զսայլիտն ոսկի, յորոյ վերայ նստաւ կաթողիկոսն։ Իսկ սպասաւորքն արքունի ո՛չ տային նմա Թոյլ առնուլ։ Եւ եհարց կայսրն զեպիսկոպոսն, եթէ՝ «Ընդէ՞ր զայդ առնես»։ Եւ ասէ ցնա եպիսկոպոսն. «Օրէն է մեր՝ յաթոռն, յոր նստի կաթողի-

1 cdijp *քաղաքին անոյ* (d *անու*, ip *յանւոյ*)
1 stvՎ *նորա* փխ *քաղաքին անուոյ*
1 c *միոյ ոչ ողորմելով*, d...*մեք ողորմելով* փխ *ոչ ումեք ողորմելով*
1 j չիք *ոչ ու...* (*մեկ ողորմելով*)
1 l չիք '*և ապա առեալ...կոչէր*'
1 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *արեանարբու*, n *յարիւնարբու*
1—2 i *և արիւնարբու ոչ խնայելով որում ալփասլանն*, p *և արիւնարբու գազանն ոչ խնայելով*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ալփասլան*, o *արբասլան*, *մյուսները արփասլան*
2 ms *կոչիւր*
3 o *Թագաւորականն*
3 vՎ *գաւազան Թագաւորական*
3—4 cdijpstuvwՎ չիք '*զի Թէպէտ... տէրութիւն*'
3–4 abdefghlmno *տէրութեան գաւազան*
4 k *կիւռիկէին*
4 cdg *ի լաւռէ*, no *որ է ի լոռէ*
5 ah *զև* փխ *զի և*
5 o *ազգէ*
5 stvՎ չիք *Թագաւոր*
5—6 b *վանանդա*, o *վանանդոյ*, stvՎ *վանանդեայ*
6 i չիք *առ*, w *յոյնսն*
6 ip չիք *գլխաւորն*
7 cd *զագկա*
7 ip *այլք*
7 blsvՎ *անձնատուրք*, d *անձնատուր*, o *անձնատու*
7—8 l *եղեն յունաց*
7 w *կէս*
8 bd *փախստեա*, stvՎ *փախստականք*

8 a *ընԹհանուր*, b *ընԹանուր*
7—8 cdijp *աշխարհի*, l *աշխարհիս հայոց զամս իա*, no *աշխարհս*, st vՎ *աշխարհիս ամենայնի* (Վ *ամենայն*) փխ *ընդհանուր աշխարհիս*
9 h *յոյն*
9 g *յերկիրս*
9 d *կալուածո*
10 *Մ-Թ Սեբաստիոյ*, i *սեբաստիու*
10—11 stvՎ *երկուցն Թագաւորաց*
12 mstvՎ չիք *պատուով*
12 no *պատուեցաւ*
12—13 o *կայսերն*
13 i չիք *նմա*
13 cdjk *աԹոռոյն*, l *յաԹոռոյն հայրապետն*
13 u *յարտաքս*
14 l չիք *մի*
14 ghjlՎ *անուն*
14 svՎ չիք *նորա*
14 w *եղիսէ է*
14 *Մ-Թ*Վ *առ*
14 h *զսայլ* փխ *զսայլիտն ոսկի*, i *զսալիտն*
14 d *յորո*, hno *որոյ*
15 l չիք *նմա*
16 i *ցեպիսկոպոսն*
16 no *Թէ*
16—17 tvՎ *առնէր* փխ *առնես*
17 *Մ-Թ* չիք *ցնա*
17 ac *աւրէն է մեր*, d *աւրէ մեր* փխ *օրէն է մեր*
17 abcdefghijklm *յաԹոռոյն* h (*աԹոռոյն*), stvՎ *զի աԹոռն* (Վ *յաԹոռն*)
17 gik *որ*

կոսն, ոչ այլ ումեք նստիլ, բայց ի նմանէ»։ Եւ զարմացաւ կայսրն ընդ պատիւն, զոր ետ եպիսկոպոսն կաթողիկոսին, և հրամայեաց սպասաւորացն թոյլ տալ, զի առցէ եպիսկոպոսն։ Եւ ասէ ցնա. «Եօթն հազար դահեկանի է այդ. տա՛ր պահեա՛ զայդ ի պատիւ կաթողիկոսին քո»։

Եղև երբեմն ժամանակ, զի յաւուր յայտնութեան տեառն ժողովեալ էին ամենայն քրիստոնեայքն և այլ ամբոխ բազում ի Տրապիզոն քաղաք օրհնել զջուրն, որպէս սովոր են քրիստոնեայք։ Եւ ըստ նախանձուն, զոր ունէին յոյնք ընդ հայս, կացուցին զհայրապետն Պետրոս իւրովք ժողովրդովքն ի վերոյ, և ինքեանք ի ներքոյ կողմանէ գետոյն, այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնն հայոց, զի ինքեանք ի ներքոյ կալով՝ զօրհնեալն ի հայոց, վերստին օրհնեսցեն։ Սովորեցուցեալ էին և աղաւնի մի սպիտակ, որ գայր խառնէր ընդ ջուրսն և վերանայր, որով խաբէին զանընտելսն, եթէ հոգին սուրբ էջ ի նմանութիւն աղաւնւոյ։

Եւ յաղօթել հայրապետին Պետրոսի՝ դարձաւ ջուր գետոյն ի վեր, և լոյս սաստիկ ծագեաց, որ նուաղեցուցանէր զճառագայթս արեգականն։ Եւ իբրև եկն աղաւնին նոցա խառնիլ ընդ ջուրն, որպէս սովորն էր, յան-

1 stv նստիլ պարտ է
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բաց
1 stvՎ ի կաթուղիկոսէն փխ ի նմանէ
1—2 p ընդ պատուին
2 bcmstuՎ եդ փխ ետ, d չիք եդ
2 o ընդ կաթողիկոսին
3 Մ-Թ ցեպիսկոպոսն փխ ցնա
3 a ւ, bw եւթն, cdf է
3—4 no դահեկան
5 b և եղև, d եղև երբեմ
5 l ժամանակի
5 afhkl զի յայտնութեան տեառն յաւուրս (fh աւուրս)
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յաւուրս, o աւուր, q յաւուրն
5—6 d ժողովէին փխ ժողովեալ էին
6 Վ քրիստոնեայք
6 Մ-Թ այլ ամենայն
6 ip ամբոխք բազումք
6 abcdeguw տրապէզոն
6 q քաղաքն
7 abcdfgkl յահնել, Մ-Թ յօրհնել
7 bog քրիստոնեայքն
7 stvՎ ըստ սովորութեանն (Վ սովորութեան) փխ որպէս սովոր են քրիստոնեայք
7 bl նախանձոյն, oq նախանձու
8 louw ունէին
8 stvՎ ընդ հայք
8 stvՎ չիք պետրոս
8—9 ip ժողովրդովք
9 i կողմանէն
9 dl մտաւք
10 abcd զահութին, fh զահնութիւնն, kl զահնուին, gq զօրհնութիւն, tv զահութիս, Վ զօրհնութիւնս
10 no ինքեան, stuvwՎ չիք ինքեանք
10 d ի ներքո
11 abcd զահնեալն, fh զահելն, kl զահնելն
11 no չիք ի
11 stvՎ կրկին փխ վերստին
11 abcdkl ահնեսցեն, fht ահեսցեն
11 uw սովորեալ
12 n և գայ, o և գայր փխ որ գայր
12 uvw և խառնէր
12 no զջուրն, Վ ընդ ջուրս
13 adefgh զանընդելսն, c զանընթելսն
13 o թէ
13 i չիք էջ
13 bcdghjloՎ աղաւնոյ
14 abcdefghqw աղօթել, j աղաւթել, l յաղաւթել, no ի աղօթել, stvՎ յաղօթելն
14 o սրբոյ հայրապետին, stvՎ սուրբ հայրապետին
14 io ջուրն
14 stvՎ չիք գետոյն
15 Վ արեգական
16 ip չիք նոցա
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խառնել
16 a սովերն, Վ սովոր

կարծակի խոյացեալ արծիւ մի՝ էառ զաղաւնին և գնաց։ Եւ զամօթի մեծի հարան ամենայն յոյնք, և ակամայ գովէին զհաւատս Հայոց։

Եւ հրամայեաց կայսրն հայրապետին դնել զաթոռ իւր ի Սեբաստիա և անտի հովուել զհօտ իւր։

Եւ անդ եկաց հայրապետն մինչև ցվախճան իւր. և եդաւ անդէն ի Սեբաստիա՝ կացեալ կաթողիկոս ամս երեսուն և ինն։ Եւ յետ նորա տէր Խաչիկ սակաւ ժամանակս։

Ապա աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացուցանեն յաթոռն հայրապետական զտէր Վահրամ, զոր անուանեցին Գրիգորիս, զորդին Գրիգորի Մագիստրոսի, ի քաղաքէն Բջնոյ, զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաստուն և առաքինի։

Սա խնդրեաց ի հօրէ իւրմէ մեկնել զարուեստն քերականի, զի էր նա իմաստասէր. և մեկնեաց զնա արուեստաւոր բանիւ։ Այս սքանչելի հայրապետս թարգմանեաց բազում ճառս վկայից աստուծոյ, և ճառս ներբողականս ի յունաց և յասորւոց։

Եդ սա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հռոմ քաղաք յերկրպագութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի՝ խորհրդակից իւր առեալ զվարդապետ ոմն, Գէորգ անուն։ Եւ կոչեալ զհօտ իւր՝ զեպիս-

1 g *անկարծակի*
1 afghilnpq *արծուի*, bw , *արծըւի*, cdj *արծիւի*
1 o *և էառ*
1 stvՎ *զնա* փխ *զաղաւնին*, u *աղաւնի*, w *աղունի*
1 adl *զամաւթի*
1—2 djk *մեծ*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ամենայն*
2 stvՎ *յոյնքն ամենայն*
2 bd *յակամա*, cegijmnopw *յակամայ*
2 Վ *հայոյն* փխ *հայոց*
3 i *զհայրապետն*
3 d *աթոռ*, n *զաթոռն*
3 acd *ի սեբաստիայ*
4 cdfgn *անդի*, stvՎ *անդ*
4 afh *հովուելով*, bd *հովել*
4 dl *զհաւտ*, m *զհօտս*
5 Վ *եկաց անդ*
5 stvՎ չիք *հայրապետն*
5 b *ցվաղխճան*, cenpw *ցվախճանն*, d *ցվաղջանն*, gq *ցվաղճան*
5 stvՎ *ցմահ* փխ *ցվախճան*
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *եդեալ*
6 ad *սեբաստիայ*
6 Մ-Թ չիք *և*
6 tv չիք *տէր*
8 ijp *յաշխարհս*
8-9 stvՎ *կացուցին հայրապետ* փխ *կացուցանեն յաթոռն հայրապետական*
8 no *աթոռն*
9 degՎ *վարհամ*, w *զվահրամ*
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *գրիգորէս*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զորդի*
10 abcdjm *մաժիստրոսի*, nopuw *մաժիստրոսի*, fghk *մագիստոոսի*
10 abcdefghjmn *բըջնոյ* (d *բըջնո*)
10 jmtv *ի քաղաքէ*
10 no *ի թոռն*
10 bd *վասակա*
10 ip *այր*
12 d *հաւրէ*, l *հաւրէն*, no *հօրէն*, stuvwՎ չիք *ի հօրէ*
12 stuvwՎ *յիւրմէ* փխ *ի հօրէ իւրմէ*
12 no չիք *մեկնել*
12 m *զարհեստն*
12 ip *քերականին*
13 s *նա* փխ *զնա*
13 n *բանիւք*
13 j *զսքանչելի*
14 abfhm *թարքմանեաց*
14 ip *վկայիցն*
15 abcdfhilstuvw *յասորոց*, jnop *ասորոց*
16 Վ *ի հռովմ*
16—17 d *յերկրպաքութիւն*, no *երկրպագութիւն*
17 Մ-Թ չիք *նշխարաց*, o *նշխարացն*
17 dl *պաւղոսի*
18 novՎ *զոմն վարդապետ*
18 c *գէորք*
18 gv *կոչեցեալ*
18 dl *զհաւտ*, stvՎ *զհօտս*

կոպոսս և զերիցունս, և զիշխանս, անաց նոցա զմտածումն իւր։ Իսկ նոցա յարտասուս հարեալ լային դառնապէս և աղաչէին զնա մի թողուլ զնոսա որբս և անհովիւս։ Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ուխտ է իմ եղեալ, և անհնար է ինձ առել, տեսէք ձեզ այր մի և ձեռնադրեցից զնա փոխանակ իմ»։ Եւ էր պատգամաւոր վարդապետն այն Գէորգ զոր վերագոյնն յիշեցաք։ Իբրև ոչ հաւանէին ժողովուրդքն, այլ ի նոյն աղաչանս պնդեալ կային և ո՛չ զոք գըտանէին փոխանորդ նորա։ Յայնժամ ասէ ցնոսա Գէորգ. «Ընդէ՞ր այդչափ աղաչէք զնա, զի նա ուխտ եղեալ է երթալ, և ես տեղեակ եմ խորհրդոյ նորա, զի ոչ փոխի յայնմ։ Ես ասասիկ, թող ձեռնադրեսցէ զիս փոխանորդ իւր»։

Եւ իբրև լուաւ կաթողիկոսն՝ զարմացաւ և լի եղև ցասմամբ, զի երդուեալ էր Գէորգայ՝ ընդ նմա երթալ. սակայն յակամայ կամաց ձեռնադրէ զնա, և ինքն ճանապարհորդ լինէր։ Եւ նստաւ Գէորգ յաթոռ նորա։

Եւ երթալ սրբոյ հայրապետին ի Հռոմ, մեծապէս պատուեցին զնա ազգն ֆռանկաց։ Եւ կատարեալ զուխտ իւր, եկ ի նաւ գալ ի Կոստանդնուպօլիս թարգմանութեան աղագաւ։ Եւ յարուցեալ բռնութիւն հողմոյ ի ծովուն և տարեալ զնաւն ընդ այլ ճանապարհ, հանէ զնոսա յԵգիպտոս։ Իսկ որք ընդ նմա էին սպասաւորքն նորա, երկեան զի սովորութիւն էր բնակչաց աշխարհին զալեկոծեալ նաւսն կողոպտել և սպանանել։

1 fh և ասաց
1 ij զմնացումն փխ զմտածումն
1 Վ և փխ իսկ
2 d արտասուս
2 t չիք մի թողուլ զնոսա
2 ip չիք զնոսա
3 no ուխտ եմ եղեալ փխ ուխտ է իմ եղեալ
4 dij ասել փխ առել
4 wՎ զի փխ և
5 c գէորքն
5 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ գէորգն այն վարդապետ
5 dՎ վերագոյն, mo ի վերոյ
6 no հանէին փխ հաւանէին
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աղաչանսն, i աղաչանս կային
6 stu պնդեալք
7 Վ այնչափ
8 stv որ փխ զի
8 bcdeijpstuvwՎ ուխտեալ է փխ ուխտ եղեալ է
8 b չիք ես
8 stuvwՎ խորհրդոց
9 ips յայեմանէ, now այնմ
9 otՎ ահաւասիկ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փոխանակ փխ փոխանորդ, no փոխանակ որդի
9—10 stuvwՎ թող զիս ձեռնադրէ (tu vՎ ձեռնադրեսցէ) փոխանորդ իւր
11 Վ չիք եւ
11 l լուաւ զայս
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զարմացաւ, զայրացեալ և, m զայրացաւ փխ զարմացաւ
12 tv գէորգ
12 a սակա այն, Մ-Թ սակս այն փխ սակայն
12 ad յակամա, i p ակամա
12 no կամաւ
12—13 d ձեռնադրեաց, ino ձեռնադրէր
13 ijp ճանապարհ փխ ճանապարհորդ
13 no աթոռ
14 ij եւ էր երթալ
14 mstvՎ սուրբ
14 stvՎ հայրապետն
14 Վ Հռովմ
15 d յազգն
15 Մ-Թ ֆռանգաց, abfhlm փռանգաց, dgj փռանկաց
15 stvՎ զուխտն փխ զուխտ իւր
15 stvՎ չիք եկ ի նաւ
15—16 stvՎ գալ ի կոստանդնուպօլիս (Վ Կոստանդինուպօլիս) նաւով
15—16 deg կոստանդինուպօլիս
16 al թարքմանութեան
16 stvՎ բռնութեամբ
16 cdijno ի հողմոյ
16 vwՎ չիք ի
17 vՎ ճանապարհս
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զնա փխ զնոսա
18 t չիք ընդ
18 stvwՎ չիք նորա
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նաւն փխ նաւսն

Եւ կացեալ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի յաղօթս, եղև անձրև սաստիկ յԵգիպտոս, որ երբէք չէր լեալ։ Իբրև տեսին զայս բնակիչք աշխարհին՝ զարհուրեցան, բայց հագարացին, որ թագաւորէր նոցա, այր իմաստուն էր, կոչեաց զզօրսն իւր և ասէ ցնոսա. «Դուք ինքնին գիտէք, զի յաշխարհիս Եգիպտացւոց անձրև չէ՛ եկեալ ի սկզբանց անտի մինչև ցայժմ, բայց միայն կարկուտ յաւուրսն Մովսիսի, և անձրև՝ մի, յորժամ Յիսուսն է եկեալ, սոյնպէս և այս նշան է գալստեան սքանչելագործ մարդոյ։ Տեսէք, խնդրեցէ՛ք զնա, թէ ո՞ոք է»։

Եւ շրջեալ զօրացն ընդ աշխարհն՝ գտին զԳրիգորիս իւրովք պաշտօնէիւքն, զի կային յաղօթս առ եզր ծովուն։ Եւ ածին զնոսա առ սուլտանն։ Եհարց զնոսա, եթէ՝ «Վասն ձե՞ր եկն անձրևս այս»։ Եւ նոքա ասեն. «Այո՛»։ Եւ ասէ ցնոսա. «Վասն ի՞նչ պատճառանաց, խնդրեցէք զայս»։ Եւ նոքա ասեն, եթէ՝ «Երկեաք վասն սովորութեան աշխարհիս ի սպանմանէ, զի նաւաբեկ եղաք ի ծովու»։ Եւ զամենայն իրսն ասացին ստուգութեամբ։ Յայնժամ զարմացաւ և գովեաց զհաւատս նոցա և ասէ ցհայրապետն. «Նիստ դու յԱղէքսանդրիա քաղաքի յաթոռն Մարկոսի, և ամենայն քրիստոնեայք, որք են ընդ իշխանութեամբ իմով, քե՛զ լիցին հնազանդ»։ Եւ ետ

1 b սրբոյն, no սուրբ
1 stvՎ սրբոյն գրիգորի փխ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի
1 no հայրապետն, bՎ չիք հայրապետին
1 no չիք գրիգորիսի, uw գրիգորի
1 de յաղաւթս
2 no երբեմն փխ երբէք
2 bcdijp չէր եղեալ, m չէր տեսեալ փխ չէր լեալ
2 ip զիրս փխ զայս, Վ զայն
2 vՎ բնակիչքն
2—3 stvՎ չիք աշխարհին
4 dl զզաւրսն, no զօրսն
4 no ասէր
4 jw ցնա փխ ցնոսա
4 no չիք ցնոսա
4 a դու
4 bj ինքին (sic)
5 cj աշխարհիս, stvՎ չիք աշխարհիս
5 bcdfgj եգիպտացոց, stvՎ յեգիպտոս փխ յաշխարհիս և իպտացւոց
5 t ոչ եկեալ է, Վ ընաւ չէ եկեալ
5 Մ-Թ յիսկզբանէ, acdf յիսկզբանց անդի, beghijmpw յիսկզբանց անտի
5 Մ-Թ չիք անտի
6 iՎ յաւուրս
6 abcd gl jlnopwՎ մովսէսի, i մօսէսի
6 o միայն փխ մի
6 no չիք յորժամ
7 Վ Յիսուս
7 tՎ էր փխ է
7 t չիք է
7 no գալոյ փխ գալստեան
7—8 Վ մարդոյն
8 no չիք զնա
9 h ընդ աշխարհին, k ընդ յաշխարհն
9 b զգրիգորիոս, no գրիգորիս
9—10 dl պաշտաւնիւքն, o պաշտօնէիւք, Վ պաշտօնիւքն
10 cd զնայ, ijpstvՎ զնա փխ զնոսա
11 op ցնոսա
11 uvwՎ և ասէ փխ եթէ
11 Վ այս անձրևս
11 bcdijp թէ
12 nouw 'զինչ
12 otvՎ պատճառի փխ պատճառանաց
12 eimopstv խնդրեցիք
13 einpu ասացին
13 inpuvwՎ թէ
13 av երկաք, t եկայք փխ երկեաք
13 m չիք ի
14 Վ իրս
15 no զարմացան, tvՎ զարմացաւ սուլտանն
15 o գովեցին
15 ij զհաւատսն այ (աստուծոյ), n ի հաւատս
15—16 t չիք 'զհայրապետն Նիստ դու'
16 acdefghkmuw յաղէքսանդր, b յաղեկսանդր, ijp յաղէքսանդրէ
16 stvՎ չիք քաղաքի
16 no աթոռն
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրիստոնեայ, abdgh քրիստոնէ
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ
17 Մ-Թ է փխ են, w չիք են
17 stvՎ ընդ իշխանութեամբս
17 d իմում

նմա պարգևս բազումս, և սիրեաց զնա իբրև զհայր։ Եւ յայնմ օրէ եղև աթոռն Աղէքսանդրիոյ հնազանդ աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի. և անդ եկաց և վախճանեցաւ սուրբն ի փառս աստուծոյ գովութեամբ։

Իբրև ետես Կիւրիկէ արքայ յազգէն Բագրատունեաց, որդի Դաւթի, որդւոյ Դերենկանն, որ հիմնարկեաց զհռչակաւոր ուխտսն՝ զՀաղբատն և զՍանահինն, եթէ եթող տէր Գրիգորիս զաթոռն իւր և գնաց ի Հռոմ, կոչեաց առ ինքն զտէր Յովսէփ, զկաթողիկոսն Աղուանից, և ետ ձեռնադրել զտէր Բարսեղ կաթողիկոս Հայոց. և զՍարգիս ոմն դրան երէց Կիւրիկէի՝ ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբատայ. և յայնմհետէ եղև աթոռ եպիսկոպոսի։ Եւ յետ Սարգսի եղև եպիսկոպոս Գէորգ. և յետ նորա Բարսեղն։ Սա է՛ր այր գեղեցիկ տեսլեամբ. զսա տեսեալ թագուհին Վրաց Թամարն, մեծապէս պատուեաց զնա վասն վայելչութեան գեղոյ նորա, զի և եղբարք նորա գործակալք էին տանն արքունի։

Եւ յետ Բարսղի եղև եպիսկոպոս սուրբն Գրիգորիս։ Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի. սա որ յաւուրս մեր եղև։

Եւ յետ նորա Յովհաննէս, այր հեզ և առաքինի, ազգական իշխանացըն Խաչենոյ։ Սա քակեաց զգաւիթն փոքրագոյն, որ ի դուռն կաթողիկէին Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ։

1 stvՎ *մեծամեծս* փխ *բազումս*
1 stvՎ *եղև յայնմ օրէ*, no *այնմ օրէ*
2 im *յաթոռն*
2 acdefghjklmnow *աղէքսանդրի*, b *աղէկսանդրի*
2 tvՎ չիք *աթոռն աղէքսանդրիոյ*
2 tvԱԲԳ *աթոռն* (Վ *յաթոռն*) փխ *աթոռոյ*
2 stvՎ *կացեալ* փխ *եկաց և*
3 b *վաղխճանեցաւ*, cd *վաղջանեցաւ*
3 w չիք *աստուծոյ*
3 g *գոհութեամբ*, stvՎ չիք *գովութեամբ*
4 dstv *կիւրակէ*
4 b *արքա*
4 il *յազգէ*, stvՎ չիք *յազգէն*
4 acfh *որդոյ*, l *որդոյն*
5 mՎ *դերենկան*
5 fhtvՎ *ուխտն*
5 h *զհազպատ*
6 iՎ *զսանահին*
6 istuvw չիք *եթէ*
6 d *զտէր գրիգորիոս*, no *գրիգոր*
6 abefgjlmvwՎ *զաթոռ*, no *աթոռ*
6 uwՎ *ի հռովմ*
7 k *առ յինքն*
7 Մ-ԹՎ *կաթուղիկոսն*
7 stv *յետ ձեռնադրելոյ* փխ *ետ ձեռնադրել*
8 no *աղուանից* փխ *հայոց*
8 i չիք *ոմն*
8 os *կիւրիկէ*, t *կիւրակէ*
9 gno *այնմհետէ*, ij չիք *հետէ*
10 stv չիք *եղև եպիսկոպոս*
10 c *գէորք*
10 stuvՎ չիք *այր*
11 Վ *թամար*
12 d *գեղո*
12 dijpwՎ չիք *և*
12—13 dn *եղբայրք*, ij *եղբարքն*
14 cdjtuvՎ *բարսեղի*
14 bcdegijnopstvwՎ չիք *սուրբն*
14 t չիք *էր*
15 stvՎ չիք *իշխանացն*
15 Վ *Զաքարիայի*, o *զաքարեայի*
15 c չիք *սա*
15 no չիք *որ*
16 *Մ-Թ* *Յոհաննէս*, acijlm *յովհաննէս*, b *յօհաննէս*, gno *յովանէս*
16 u *հեզ և բարի և առաքինի*
16—17 Վ *իշխանաց*
17 a *խաչենւոյ*
17 vՎ *սա զգաւիթն փոքրագոյն քակեաց*
17—18 ՁՁ-ներում *կաթուղիկէի*, *կաթուղիկէին*
18 b *հաղբատա*
18 itvՎ *շինուածս*, o *շինուածով*
18 io *զարմացուցանէր*

Եւ յետ նորա միւս Յովհաննէս, քուերորդի իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի և եղբօրորդի առաջնոյ Յովհաննիսին։ Սա շինեաց բերդ մի ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահինն։ Վասն որոյ գժտութիւն ընդ երկու մեծամեծ վանքերն եղև, որպէս թէ ի հողոյ Սանահնին իցէ. և վրէժխնդիր եղև իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, Սանահնին, զի հայրն նորա անդ թաղեալ էր, և իւրեանց սեպհական համարէին. զի Հաղբատ ի Վրաց թագաւորացն հաշուի էր յայնմ ժամանակի։ Իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին հրամանաւ թաթարին։

Եւ յետ մահուան եպիսկոպոսին Յովհաննիսի, եկաց ի տեղի նորա Յովհաննէս՝ որդի Աղսարթանայ ի Մածնաբերդոյ, յազգէ Բագրատունեաց, ամս երկու, որ չեաւ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից Ներսիսէ կողմանցն Մածնաբերդոյ։

Եւ յետ նորա Համազասպ ի քաղաքէն Անւոյ։ Սա շինեաց եկեղեցի

1 *Մ-Թ*g *յոհանէս,* acdefjl *յոհաննէս,* b *յօհաննէս,* no *յովանէս,* im *յովհանէս*

1 bcd *քվերորդի,* ip *քեռորդի*

1 vՎ *իշխանաց*

1 Վ *զաքարիայի*

2 cdij *յառաջնոյ*

2 *Մ-Թ Յոհանիսին,* cdjmp *յովհանիսին,* b *յօհանիսին,* ln *յովանիսին,* o *յովանէսի*

2 cd *բերթ*

2—3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դեղեցիկ ամրագոյն*

3 dl *պարսպաւք*

3 e *ընդ մէջ հաղբատայ,* ipstuvwՎ *ի մէջ հաղբատայ և սանահնոյ* (tuvw *սանահինն,* Վ *սանահնին*)

3 h *այսր* փխ *որոյ*

4 e *քս,* ijpwՎ *երկուս*

4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *վանքերն,* ij *վաներան,* stvՎ *վանորայս*

4 p չիք *մեծամեծ*

4—5 o չիք *'որպէս... եղև'*

4 b *սանահնի,* eg *սանահինին*

5 *Մ-Թ Շահանշահ,* i *շահնշահի,* nop *շահնշահն*

5 nop *որդի*

5 i *զաքարիայի,* v *զաքարէ*

5 eg *սանահինին*

6 bcdijmՎ *հայր*

6 aefghnovw *որ* փխ *նորա*

6 abcdgijkl *սեփհական,* e *սեփական*

7 g *հաղպատ*

7 m *ի վերայ* փխ *ի վրաց*

7 stvՎ *թագաւորին*

7 stvՎ *հաշուին*

7 o *էին*

7 m *յայն,* no *այնմ*

7 Վ *ժամանակին*

8 *Մ-Թ Յոհանէս,* ahil *յոհաննէս,* b *յօհաննէս,* no *յովանէս*

8 bejpvwՎ *և զպարիսպ* (Վ *և զպարիսպն*)

10 d չիք *յետ*

10 vՎ *մահու*

10 *Մ-Թ*al *յոհանիսի,* b *յօհանիսի,* c *յովհանիսի,* gno *յովանիսի*

10 g չիք *ի*

11 *Մ-Թ Յովանէս,* i *յոհաննէս,* l *յովաննէս*

11 nop *որդի էր*

11 *Մ-Թ ազուորթանայ,* (*վրիպակ*), abcdefgijlnopuw *աղսարթանայ*

11 cd *մածնա/բերդո,* stvՎ *մածնա/բերդէ*

11 stvՎ չիք *յազգէ*

11—12 Վ *Բագրատունեացն*

12 bcdeijlmp *զամս* $\bar{\text{բ}}$

13 d *յետո*

13 nd չիք *ի*

13 *Մ-Թ ի Ներսիսէ*

13 dloՎ *ներսէսէ* (Վ *ներսեսէ*), t *ներսէսի*

14 ip *ի կողմանցն*

14 stvՎ *մածնաբերդին*

15 ip *տէր համազասպ*

15 Վ *ի քաղաքէ*

15 bcdegjmow *անոյ,* tv *յանոյ,* ip *յանւոյ*

15 h չիք *եկեղեցի,* w *զեկեղեցի*

հրաշալի, և տեղի, ո՛ւր զզանգակսն կախեն, և ժամատուն մի մեծ և սքանչելի։

Այլ դարձցուք անդրէն ի կարգ բանին, ուստի ելաք։ Քանզի ի բազումս բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Գրիգորիսն, որ և Վահրամ, յԵգիպտոս, և Գէորգ ի կողմանս Արևմտից, և միւս ոմն ի Վասպուրական՝ ի կղզւոջն Աղթամար, և տէր Բարսեղ յաշխարհիս Հայոց։ Այսպէս ի յոլովս բաժանեալ էր։

Բայց Գագիկ թագաւորն Կարուց գնաց տեսանել զկայսրն Յունաց, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր. և ի դառնալն եկն ի Կեսարիա։ Լուաւ նա, եթէ Մարկոս ոմն մետրապօլիտ Կեսարու ունի շուն մի, և վասն ատելութեանն՝ որ առ ազգս հայոց ունին հոռոմք, զանուն շանն Արմէն կոչեցեալ է։ Եւ այսպէս ձայնէ զնա, զի զհայք ամենայն ազգ արմենք կոչեն վասն քաջութեանն Արամայ Հայկազնոյ։

Գնաց թագաւորն Գագիկ իջևանս առնել առ մետրապօլտին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա։

Եւ իբրև ընդ գինիս մտին, ասէ թագաւորն. «Լուեալ է իմ, եթէ ունիս շուն ազնիւ. ցո՛յց ինձ, զի տեսից զնա»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Աւասիկ առ դուրս է հանդէպ մեր»։

1—2 stvՎ *եկեղեցի/ ի տեղին հրաշալի և զանկակատուն և ժամատուն մեծ և սքանչելի,* *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զզանկակսն*
1 w *ի տեղի իւր* (փխ *ուր*) *զանկակսն*
1 dijnopw *զանկակսն,* m *զզանկակն*
3 ej *դարձուք,* n *դարձցուք մեք*
3 noՎ չիք *անդրէն*
3 e *ի կարգին,* Վ *ի կարգն*
3 stv *ի կարգ բանին անդրէն*
3 tՎ *անդի ուստի ելաք*
3—4 cdijnop *քանզի բազումս* (չիք *ի*)
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գրիգորէս,* e *գրիգորիս*
4—5 iՎ *վահրամն*
5 gi *յարևմտից*
5 n *միւսում* փխ *միւս ոմն*
5—6 m *ի կողմանս վասպուրականի կղզւոջն*
5—6 efghwՎ *ի վասպուրականի*
6 acdhjl *ի կղզոջն*
6 impstuvՎ *աղթամարայ,* w *յաղթամարայ*
6 gim *աշխարհիս*
6—7 *Մ-Թ* *այսպիսի ի յոլովս,* cdij *այսպիսի յոլովս,* stv *այսպէս և յոլովս*
8 a *զայսրն*
9 gh չիք *ընդ*
9 acd *կեսարիայ*
9—10 vՎ *և լուաւ թէ ոմն մարկոս*
10 aefghuw *նետրապօլիտ,* stvՎ *մետրապօլիտն*
10—11 egnoՎ *ատելութեան*
11 d չիք *որ*
11 t *հոռոմք*
11—12 stvՎ *կոչեն*
12 stvՎ *ձայնէին*
12 cd *հայք* փխ *զհայք,* stvՎ *զհայքս*
12 i *յամենայ*
12 egw *ազգք,* no չիք *ազգ*
12 stuvՎ *արմեն* (Վ *Արմէն*)
13 Վ *քաջութեան*
13 bd *արամա*
13 stuvԱԲԳ *արմանայ,* w *արամանայ*
13 istuvw *հայկազնւոյ*
14 stvՎ չիք *Գագիկ*
14 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *իջաւանս*
14 vՎ *լինել* փխ *առնել*
14 abefghnuw *նետրապօլտին,* d *նետրապալիտն,* n *նետրապօլիտն,* os tvՎ *մետրապօլիտն*
16 dt *լուեալ եմ* փխ *լուեալ է իմ*
16 g *թագաւորն ձայնեաց՝ զի դայցէ լուեալ եմ*
16 now *թէ*
16 bcdnopuw *ունիս դու*
17 itvՎ *շուն մի*
16—17 tvՎ *եթե դուն շուն մի ունիս ազնիւ*
17 i չիք *ինձ*
17 bcdgijnop չիք *զնա*
18 abdefghnuw *նետրապօլիտն*
18 stvՎ *աւանիկ*
18 i չիք *է*
18 no *աստ առ դուրս,* tvՎ *առ դուրս է,* *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *է առ դուրս*
18 i *մեր է,* l *մեր կայ*

Եւ ասէ Թագաւորն. «Ձայնեա՛, զի գայցէ այսր»։ Եւ նա ձայնէր նմա զայլ շան անուն, և ոչ զիւրն։ Իսկ շունն ոչ ընդոստնոյր և ոչ գայր ի ներքս։

Ասէ Թագաւորն. «Զի՛ւր անունն ձայնեա՛ նմա»։

Եւ իբրև ձայնեաց,«Արմէ՜ն», «Արմէն», վաղվաղակի ի վեր յարեաւ և եկն։

Ասէ Թագաւորն. «Ընդէ՞ր ես կոչել դմա զայդ անունն»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Զի մանուկ է»։

Եւ հրաման ետ Թագաւորն ծառայից իւրոց և ասէ. «Բերէ՛ք քուրձ մի մեծ և արկէք անդ զշունն»։ Եւ հազիւ կարացին արկանել։ Եւ կարծէր եպիսկոպոսն, թէ ընդ ինքեան կամի ունել զշունն և բարկանայր սպասաւորաց Թագաւորին։ Եւ ասէ Թագաւորն. «Արկէք և զեպիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս ասաց դա»։ Իսկ նա լայր և աղաչէր զԹագաւորն թողուլ նմա զանցանս։ Իսկ Թագաւորն բարկութեամբ ասէ. «Արդ խթանաւ խթեցէ՛ք զշունսդ, զի կերիցեն զմիմեանս»։ Եւ նոքա խթէին զշունն, և նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն և մագլօքն պատառ-պատառ եհերձ զնա, մինչև մեռաւ։ Եւ ասէ. «Արդ գիտացիր, եթէ մանուկ է Արմէնն»։

Եւ ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն. և այլ ևս ոչ ետես զկայսրն։

1 j չիք *և ասէ Թագաւորն*
2 i չիք *և*
2 d *ձայնեաց*, stvՎ *ձայնեա զնա*
2 no չիք *նմա*
2 n *զայդ* փխ *զայլ*
2 hՎ *զիւր*
2 fh *ոստնոյր* փխ *ընդոստնոյր*
3 adjnw *գոյր* փխ *գայր*
3 fh *ի ներս*, stvՎ *առ նա* փխ *ի ներքս*
4 st *արքայ* փխ *Թագաւորն*
4 vՎ չիք *'ասէ Թագաւորն... նմա'*
4 bd *ձայնեայ*
4 st *զիւր անուն տուք որ զա*
5 b *արմէն* փխ *Արմէն, Արմէն*
5 fh *ի վեր վազեաց* փխ *ի վեր յարեաւ*
5 b *եկն առ նա*
6 vՎ *զայդ անունդ ընդէր ես զու կոչել նմա*
6 bcdw *կոչեալ*
6 dm *անունդ*
7 abefghuw *նետրապօլիտն*
7 stvՎ *մանուկ է և նորահասակ*
8 m *հրամայեաց* փխ *հրաման ետ*
8 p *մի մեծ*
9 j *անկէք* փխ *արկէք*
9 ip *ասէ ընկեցէք* փխ *արկէք*
9 tvՎ *անդր*
9—11 Ծանոթ. *«Եւ կարծէր... Թագաւորին»* պարբերությունը բերում ենք ip ՁՁ-ից:
11 stv *ապա ասէ*
11 m չիք *և*
11 stvՎ *զեպիսկոպոսդ անդ առ նա*
11 m *զի* փխ *թող*
11 vՎ *տեսիցեն*
12 imopstuwՎ *թէ*
12 p *զոր* փխ *որպէս*
12 vՎ *ասացն*
13 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *չունին «'զԹագաւորն թողուլ նմա զանցանս'»*
13 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *'Եւ ասէ Թագաւորն'*, h *Իսկ Թագաւորն բարկութեամբ ասէ*
14 m *խթանս*, o *խթանով*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զշունդ*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կերիցէ զզա*
15 c *կսկիծ*, d *կսկից*
15 fh *ժանեօքն*, stvՎ *ժանեօք*
15 a *մաքլօքն*, cl *մագլաւքն*, d *մաքլաւքն*, stvՎ *մագլօք*
15 tv *պատառ պատառս*
16 stvՎ *առնէր* փխ *եհերձ*
16 i չիք *զնա*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սատակեցաւ* փխ *մեռաւ*
16 g չիք *արդ*
16 e *գիտացի՛*
16 p *որ* փխ *եթէ*, stvՎ *թէ*
17 stv *արման*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ոչ այլևս ետես զկայսրն* (acefghik *զկայսր*), ip *ոչ ևս այլ ետես նա զկայսրն*, stvՎ *այլ ոչ ևս ետես զկայսրն* (t *կայսրն*)

Իսկ միւս Գագիկն Թագաւորեալ՝ յաւուր միում ելեալ էր յորս, և էր արբեալ։ Եւ ի տօթ ժամու էջ յերիվարէն հանգչել ընդ հովանեաւ ծառոցն, և ոչ այլ ոք գոյր ընդ նմա, բայց միայն մանուկ մի փոքրիկ, զի այլ զօրքն ամենայն ցրուեալ էին զհետ որսոյ։ Եւ պատահեալ նմա արանց յունաց, ծանեան զնա և բարձեալ տարան զնա ի բերդ մի։ Եւ իբրև սթափեցաւ ի գինւոյ անտի, եբաց զաչս իւր և ասէ. «Ո՞ւր եմ ես»։ Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ւր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։ Եւ ընկեցին զնա անարգանօք ընդ պարիսպ բերդին, և նա ջարդեալ մեռաւ։ Իսկ զմանուկն՝ որ էր ընդ նմա, գնեաց ոմն վաճառական հայ, և արար իւր փեսայ։

Եւ եղև յետ աւուրց, իբրև զարգացաւ մանուկն և եղև այր, գնաց ի սահմանս Կիլիկիոյ արամբ միով որսալ կաքաւս։ Եւ էր անդ բերդ մի, զոր Բարձրբերդ կոչեն։ Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի հոռոմ. և եղև ծանօթու-թիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղեն միմեանց սիրելիք. և զբազում աւուրս ուտէին և ըմպէին ի միասին։ Եւ այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր գործեցին հոռոմք ընդ Թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգական նորա։

1 no միւս Թագաւորն գագիկ ի Թա-գաւորելն
1 bcd Թագաւորե. e Թագաւոր
1 e ել յաւուր միում յորս, fh յաւուր միում ել յորս, gm յաւուր միում յորս էր
1 abcdjnuw չիք ելեալ էր
1 ipr ել նա ի յորս, lvՎ ել յորս
1–2 o էր ի յորս արբեալ
2 cdl ի տաւթ, i տօթոյ
2 ipr էջ նա յերիվարէն (i երիվարէն)
2 mpr հանգչիլ
2 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ծառոյն, j ծառոցն
3 r չիք այլ ոք, stՎ և այլ ոչ ոք
3 dl զաւրքն
4 no ցրուեալք
4 stv որսոց
4 acefghjpuw յունից, r ազգն յունաց փխ արանց յունաց
5 abcde ghiklmp և ծանեան
5 stvՎ կապեալ փխ բարձեալ
5 g տէրն փխ տարան
5 r իսկ նա իբրև փխ իբրև
5 stv թափեցաւ
6 bcdhijl ի գինոյ (b ի գնոյ)
6 afh անդի
6 r չիք անտի
6 stvՎ չիք եբաց զաչս իւր և
6 vՎ հոռոմքն ասեն
7 abefghuw նետրապոլիտն
7–8 r մարկոս զինչ արար զնա ազգականն քո և առեալ ընկեցին զնա ընդ պարիսպ բերդին, զոր ջախ-ջախեալ ի քարի և ի վիմի մեռաւ. անկեալ բերդէն ի վայր
7 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ անարգանօք
7–8 stvՎ ընդ պարիսպն
8 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ չիք նա ջարդ-եալ
8 Վ եւ փխ իսկ
8 stvՎ զմանուկն այն
9 anstv գնաց փխ գնեաց
9 ij վաճառականաց, n վաճառական...
9 n յար փխ արար
9 i իւրն
9 d բեսայ
10 r աւուրց և ժամանակաց
10 r այր կատարեալ
10 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ գնացեալ փխ գնաց
11 Մ—Թ և մի երկու ՉՉ կիւլիկոյ, ahlu կիւլիկիոյ, cdj կիւլիկւոյ, i կիլի-կոյ
11 v կաքաւ, r հաւս և կաքաւս
12 abcefՑhjnuw բարձրբերդն
12 i կոչէին
12 r կայր անդ
12 h հռոմ
12–13 dl ծանաւթութիւն
13 d առն եպիսկոպոսին (չիք և)
13 o ընդ եպիսկոպոսին
13 bcdj սիրելի
13 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ բազում
14 b ըմբէին
14 r ի մտացն և ի սրտէն
14 stvՎ չիք իւրոց
14 m զիրս, no իրսն
15 dno ընդ Թագաւորին, m ընդ Թա-գաւորին գագկայ
15 r հայոց փխ գագիկ
15 m ընդ ազգականի, octv ընդ ազ-գականս

Եւ եղև օր մի, զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. և էր միայն եպիսկոպոսն և պատանի մի ընդ նմա։ Եկն այրն որսորդ հուպ առ բերդն որսալ կաքաւս. և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին՝ ձայնեաց առ նա գալ և ի միասին ճաշակել։ Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր։ Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի։

Իբրև ետես այրն, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ, եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն, որ ընդ նմա էր. «Այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին հոռոմք։ Տե՛ս, զուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի բերդ անդր, ջանասջի՛ր առնուլ զնա, և ինձ իմացուսցես ի ձեռն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն»։

Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել։ Եւ իբրև պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցպասաւորն. «Ե՛րթ ի բերդ անդր և բե՛ր մեզ գինի, զի ուրախասցուք ի միասին»։

Եւ իբրև գնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա։ Եւ իբրև նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր, զի հանիցէ գինի, նա կալեալ

1 ad աւր
1 dl պաշտաւնեայք
1 b եղեալ, st ելեալք
2 i չիք արտաքս, m յարտաքս
2 n ի բերդին
2 d գործո
2—3 vՎ և էր եպիսկոպոսն միայն, r և էր ինքն (փխ եպիսկոպոսն) միայն մնացեալ
3 stvՎ մանուկ փխ պատանի
3 w և եկն
3—4 m որսորդ որսալ կաքաւս հուպ առ բերդին
3 d յորսալ
3—4 b կագաւս
4 stvՎ և տեսեալ զնա եպիսկոպոսին ձայնեաց ի պարսպէն գալ առ նա
4 o ի բերդին պարսպին, r ի պալատին փխ ի պարսպին
4 o գալ առ նա
5 r ճաշակեսցուք
5 stvՎ չիք 'իսկ եպիսկոպոսն... ի բերդ անդր'
5 o չիք 'գալ ի բերդ անդր'
5 r չիք անդր
6 o ոչ հաւանեալ
6 Վ և էջ փխ ապա էջ
6 p ապա էջ եպիսկոպոսն առ նա
6 o և պաշտօնեայ նորա ընդ նմա
6 dl պաշտաւնէի
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք այրն
7 m չիք եթէ, oՎ թէ
7 vՎ թէ
7 r գիտաց փխ ծանեաւ
8 cdostv ի բերդն
8 dl այսաւր
8 Վ չիք մեզ
8 r զվրէժն
9 o տես թէ
10 gorstuvwՎ առաքեսցէ
10 b եպիսկոպոսն զքեզ
10 Մ-Թ չիք ի բերդ անդր, no ի բերդի անդր, stuvwՎ ի բերդն անդր (Վ չիք անդր)
10 is ջանացիր
11 Վ զի ես
11 r սպանից աստ
11 m չիք ինչ
12 gip չիք 'եւ իբրև...մտին ի ճաշել'
12 s և մտին ի ճաշ, t մտին ի ճաշակել
12 stvՎ և ի պակասիլ (Վ ի պակասել) գինւոյն
12 no զգինին
13 v ցպասաւորսն
13 a երդ փխ երթ
13 jl ի բերդ անդր և նա ոչ հաւանէր
13 acfghno անդի, bdejlmstvՎ անտի, t անդ
13 ip գինի անտի, w մեզ անուշ (փխ անտի գինի)
14 ip չիք ի միասին
15 stvՎ չիք իբրև
15 svՎ և ասաց փխ ետ
16 m չիք նա
16 o հանիցէ
16 abcdefghijklnopuw նորա փխ նա

զոտից նորա, դարձուցեալ ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց զնա ի գինի անդր և, ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ՝ «Առի զբերդս»։

Եւ սա աստէն ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն։ Եւ ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ-սակաւ աճեցոյց զկալուած իւր, զո՛ր բռնութեամբ և զո՛ր պատրանօք. մինչև տիրեցին նա և որդիք իւր, և թոռունք աշխարհին Կիլիկեցւոց՝ քաղաքաց և գաւառաց։ Սա է նախնի թագաւորին Լևոնի, որ ընդարձակեաց զսահմանս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք։

Բայց զկնի Վասլի կայսեր, թագաւորեաց Կոստանդին. և յետ նորա Ռոմանոս ծերն. և զկնի նորա Միխայէլն. և ապա Կիւռզի. և յետ նորա Մոնոմախն։ Առ սովաւ առեն զբերդն Գագկայ ի յոյնս։ Եւ յետ նորա Կիռ Թոդոռն. և ապա Դուկիծն. և յետ նորա Դիուժէնն։ Յառաջին ամի սորա մեռաւ Գագիկ Շահնշահ, թագաւորն Վանանդայ։ Եւ յութերորդ ամի իշխանութեան իւրոյ ել Դիուժէնն բազում զօրօք ի Պարսս ի պատերազմ, և եկն ի Մանազկերտ և առ զնա, զոր լուեալ բռնաւորին Ալփասլանայ՝ եկն ընդ առաջ, և եղև սաստիկ պատերազմ։ Եւ պարտեցաւ Դիուժէնն, և ըմբռնեցաւ ի նմանէ, և հարկ եդեալ ի վերայ նորա՝ եթող։ Իսկ ազգն նորա ոչ

1 efgno *զոտիցն* (no չիք *նորա*)
1 stvՎ *կալեալ զոտից նորա, ընկէց զնա ի կարասն գլխիվայր և խեղդեցաւ ի գինւոյն*
2 dijmp *թէ*
2 r *թէ ես աստ առի*
2 o *զբերդն*
3 d *ի ներքո*, i չիք *ի ներքոյ*
3 r *զբերդս և զայն լուեալ որսորդն ի ներքոյ*
3 no *եպիսկոպոսն*
4 r *ամրացաւ* փխ *բռնացաւ*, no *ըմբռնացաւ*, v *բռնեցաւ*
4 lՎ *զկալուածս*
4—5 or *զորս…զորս* փխ *զոր…զոր*
5 adl *պատրանաւք*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տիրեաց*
5 r *զօրացաւ և տիրեաց*
5 svՎ *որդիքն իւր և թոռունքն*
6 i *յաշխարհին*
6 bcfghjk *կիլիկեցոց*. pu *կիւլիկեցւոց*
6 r *բազում քաղաքաց*
6 h *սա է ի*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նախնին*
6—7 r *սա եղև նախնի թագաւորացն հայոց լևոն* (sic)
7 m *զսահմանսն*, o *սահմանս*
7 i *քաջութեամբ իւրով*, r *քաջութեամբ և արիութեամբ*
7—8 cdefhl *տեղոջն*
9 t *վասիլ*
9 inop չիք *կայսեր*
9—10 ed *մռոմանոս* (sic)
10 Վ *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ծեր*
10 d *միաէլն*
10 v *կիւրզի*, Վ *կիւր Զոյի* (*ԱԲԳ կիւրզի*)
11 tvՎ *մոնամախն*
11 b *գագկա*
12 m *թոդորն*, f *կիր թովտուն*, v *կիր թոտոռն*, Վ *թոտորն*
12 *Մ-Թ*Վ *տուկիծն*, d *դ-կիծն*
12 *Մ-Թ* *դիւժէնն*, i *տիւժուէնն* (sic) s *տիօժէնն*
12 abcdefghijp *յառաջի*
13 vՎ *շահնշահն գագիկ*
13 ac *վանանդա*
13 no *ութերորդ*
13—14 m *յիշխանութեանն*
14 *Մ-Թ* *նորա* փխ *իւրոյ*
14 ip չիք *ել*
14 *Մ-Թ* *Դիւժէնն*, i *տիուժէնն*, s *տիօժէնն*
14 ip *զօրօք ել*
14 *Մ-Թ* *ի պարս*
14 otv *ի պարսս պատերազմ*
15 inops *էառ*
15 b *ալփասլանա*
15—16 abcefkmw *ընդ յառաջ*, ijopsu *ընդ յառաջ* (opsu *առաջ*) *նորա*
17 v *եղև սով*, Վ *եղև սով սաստիկ և պատերազմ*
17 *Մ-Թ* *Դիւժէնն*, i *տուժէնն*, s *գիօժէնն*
17 Վ չիք *նորա*
17 stՎ *եթող զնա*
17 egopwՎ *ազգ*

հնազանդեցան նմա, այլ թագաւորեցուցին զՄիխայէլ որդի Դուկծինւ Դարձեալ պատերազմեալ Միխայէլն՝ եհար զԴիուժէնն. և զօրացն քուրձ ազուցեալ նմա՝ ածին առ թագաւորն Միխայէլւ Եւ ի ճանապարհին զաչս նորա փորեցին հրամանաւ կայսեր և ի կսկծոյն մեռաւ ի ՇԻԱ թուականին։

Եւ ի սմին ամի դատաստանք երկայնամտին և արդարադատին աստուծոյ յուզեցան ի վերայ խրոխտ և անզգաոագիղ գազանին Ալփասլանայ, մինչդեռ մրմռայր զայրագնութեամբ տիրել տիեզերաց և զմղձկեալ սրտին դառնութիւնն թափել և յայնոսիկ, զոր ոչ էր ածեալ զբռամբ, յեղակարծ ժամանակի սրախողխող լեալ՝ բարձաւ ամբարիշտն յերկրէ և ոչ ետես զփառս աստուծոյ։

Եւ յետ նորա թագաւորեաց բարեբախտ որդի նորա, որ Մելիքշահն կոչիւր։ Սա ոչ չարութեանն հօրն իւրոյ նմանեաց, այլ զբարի ածեալ զմտաւ՝ զնոյն և արար առ ամենայն հնազանդեալս իւր, յաւէտ առ ազգս Հայոց. զի մտահաս եղեալ, բասրէր զփմացուածս հօր իւրոյ՝ իբր թէ եղեալ հակառակ խաղաղութեան կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խնդացեալ։ Իսկ ինքն իմաստաբար քաղցրավարութեամբ կարգօք հանդերձէր զամենայն։ Արդ՝ արին այն և խոհեմն քան զյոլովս ի թագաւորաց, հօգ տարեալ ամենայնի, զի արդարութեամբ վարեսցի, զի մի ոք լիցի տրտում ի

1 dip *զմիխայէլն,* gstvՎ *զմիքայէլ*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տուկիծին,* b *տուկծին,* oՎ *դուկիծին*
2 b *և հար*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դիւժէնն,* i *զտիուժէնն,* s *զդիօժէնն,* tuv *զդուժէնն*
3 ip *միխայէլն*
4 m չիք *նորա*
4 o *կայսերն*
4 cdinop *մեռաւ շիա,* f *մեռաւ ի շիա,* hՎ *մեռաւ (Վ ի) հինգ հարիւր քսան և մի*
4 bf *թվականին,* stvՎ *թուին*
5 Վ *ամին*
5 bcd չիք *և*
5 o չիք *և արդարադատին*
6 bcdegijkmnoptuvՎ *անզգառագիւղ,* s *անզգառագեղ,* fh *անզգաւառագիւղ,* w *առզգառագիւղ* փխ *անզգառագիղ*
6—7 bcd *ալփասլանա*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մռմռայր*
8 Վ *դառնութիւն*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *թափեալ*
8 s չիք *և*
8 g *այնոսիկ*
8 cd *ածել*
8 no *ընդ բռամբ*
9 a *սրախողողեալ,* b *սրախոխող եղեալ,* cd *սրախողխող եղեալ,* eg *սրախոխողեալ,* fhmuwՎ *սրախողխողեալ*
9 ijstv *եղեալ* փխ *լեալ*

9—10 j *որ ոչ ետես, Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և մի տեսցէ*
10 i *զփառքն*
11 n չիք *նորա*
11 o *և յետոյ*
11 stuvwՎ չիք *թագաւորեաց*
11 b *որդի նորա բարեբախտ*
12 g *չարութեանն,* no *չարութիւն*
12 stvՎ *սա ոչ նմանեաց չար հօր իւրոյ,* ijp *հօրն իւրոյ նմանեցաւ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *իւրոյ*
12 i *բարի*
13 ijm *հնազանդեալսն*
14 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *մտահաՃ* փխ *մտահաս*
14 i *զիմացուած*
14 stv *զհօր իւրոյ զիմացուածս,* Վ *հօր, իւրոյ զիմացուածս*
14 m *հօրն իւրոյ*
14—15 stvՎ *հակառակ եղեալ*
15 vՎ չիք *խաղաղութեան*
15 s *խանդացեալ* փխ *խնդացեալ*
16 fghw *քաղցրավարութեան,* st *քաղքավարութեամբ* փխ *քաղցրավարութեամբ*
16 acd *կարգաւք,* t *կարեաւք,* Վ *կարեօք* փխ *կարգօք*
17 Վ *խոհեմ*
17 no չիք *ի*
17 jo *հոգս*
18 ipՎ *յամենայնի*
18 stvՎ *և* փխ *զի*

զրկելոց և հպարտ ի գոռոզից։ Էր ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ, այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան։ Սա ի դոյզն ժամանակի զբոլորս հնազանդէր զտիեզերս,՝ ո՛չ պատերազմաւ և բռնութեամբ, որքան սիրով և խաղաղութեամբ։ Եւ այսպէս բարի անուամբ կալեալ զիշխանութիւն ամս քսան, վախճանէր ի կնոջէն դեղակուր լեալ։

Եւ ապա անպատմելի՛ լեալ խռովութիւն զամս չորս, զի եղբայր նորա Դըղուշն և որդի նորա Բեքիարուքն, զայսոսիկ ամս մարտիւ պատերազմի զբարեյարմարութիւն աշխարհի ի բաց կտրեցին։ Վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ ի նոցանէն տիրելոյ՝ հոսմունս արեանց իբրև զուխից լինէր, ո՛չ միայն զինակիր նահատակաց, այլ և առհասարակ ազանց և գաւառաց։ Եւ այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին։ Եւ ապա տիրեաց Բեքիարուքն՝ սպանեալ զԴըղուշն. և յետ նորա Խզըլն, որ թարգմանի կարմիր։ Սա էառ զԼօռէ քաղաք և զուխտսն սուրբ՝ զՍանահինն և զՀաղբատ։

Իսկ յետ Միխայէլի կայսեր առնու զթագն Ալէքսն։ Ի սասն և եօթն ամի սորա՝ հռոմայեցիք ելին ընդ Թիրակ ի կողմանս ասիացւոց՝ խնդրել զքէն վրիժուց տառապանաց քրիստոնէից ի սկիւթացւոց և ի պարսից

1 i *ի զրկելոցն*
1 abcdfghijmov *էր և*, Վ *որ և* փխ *էր*
1 n *ազատաբարուոյ*, o *ազատաբարւոյ*
1 n *այդ* փխ *այլ*
2 ij *արժան*
2—3 stvՎ *զբոլորն*
3 ijp *կամ* փխ *և*
3 stvՎ *այլ* փխ *որքան*
4 cdhՎ *զիշխանութիւնն*, v *իշխանութիւն*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի կնոջէն դեղակուր լեալ*, *վախճանէր*
5 cd *վաղճանէր*, i *վախճանեալ*, o *վախճանի*, ijm չիք *վախճանէր*
5 stuvwՎ *եղեալ* փխ *լեալ*
6 uvwՎ չիք *ապա*
6 cde *խռովութիւնն*
6 stvՎ *խռովութիւն լեալ*
6 o *դ* փխ *չորս*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դուդուշն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բեքիարուխն*, fh *բեքարուքն*, no *բեքեարուքն*, m *պիկիարուքն*
7 stvՎ չիք *ամս*
7 cd *մարտի*
8 no *սակս* փխ *վասն*
8—9 j *մի ոք ի նոցանէ*
9 m *հոսմանց արեանց*
9 Վ *արեանցն*
9 acfh *զուղխից*
10 cjp *նահատակացն*, d *նահատակեցան* (sic)
10 mno չիք *առ*
10 ijp *այլ և այլ հասարակ*
10 Վ *քաղաքաց* փխ *ազանց*
10—11 di *այսպիսի*
11 stv *ընդ բաց*
11 fh *խուզման*
12 stuvwՎ չիք *տիրեաց*
12 *Մ-Թ* ijp *բեկիարուխն*, abnoՎ *բեքիարուխն*, d *բեգիարուխն*, s *բեքարուխն*
12 af *սպանել*, ego *սպանանել*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զդուդուշն*, dfhstuv *զդդուշն*
12 afhkstuvwՎ *զխզըլն*, cd *խզիլն*
12—13 afhi *թարքմանի*
13 o *ոսկի կարմիր*
13 cdg *զլաւռէ*
13 *Մ-Թ* և ՁՁ մեծ մասը՝ *զուխտն*, uw *զուխտքն*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սուրբն*
15 s *միխայիլի*, Վ *Միքայելի*
15 no չիք *կայսեր*
15 h *յեօթերորդն և ի սասն*, Վ *յեօթն և սասն*
16 j *սորին* փխ *սորա*
16 ij *թիրաք*, Վ *Թրակ* (մինչդեռ ԱԲԳ *Թիրակ*)
16 m *ի կողմանսն*
16 fgij *ասիացոց*
16 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *խնդրեալ*
17 nop *զքէն վրէժ արեան տառապանաց*
17 uvw *քրիստոնէից սկիւթացւոց* (չիք *ի*)
17 cdfg *ի սկիւթացոց*
17 no *և պարսից*

հանդերձ Տաճկաստանաւ։ Եւ բազումք կրեցին նեղութիւն յորդւոյն բելիարայ, Ալէքս կոչեցելոյ, որ էր թագաւոր ի Կոստանդնուպօլիս, գաղտնի և յայտնի նենգութեամբ. քանզի հրամայեաց անօրէնն խառնել ի կերակուրն դեղ մահացու, և այնպէս տալ նոցա, նոյնպէս և յըմպելիսն, որք ուտէին և մեռանէին։ Եւ ի ծովու ևս նենգեաց զնոսա, որ վստահանային ի նա, իբրև ի հաւատակից իւրեանց, և բարբարոսացն խորամանկութեամբ օգնէր, որում հատուցէ տէր։ Քանզի և չէր իսկ քրիստոնեայ, որպէս և ոչ մայր նորա, զի բազումք մեռան ի ֆրանկացն. և մնացեալքն ունայն դարձան յԱնտաք և առին զնա և զԵրուսաղէմ, երկու թագաւորազունք՝ Մայմունն և Տանգրիլն, և եօթն կոմսունք։ Եւ թագաւորեաց յԵրուսաղէմ Կոնտոփրի, և ապա Պաղտոյնն ամս եօթն և տասն, և Ամարի ամս տասն և ինն. և եղև այս ի ՇԽՉ թուին հայոց։

Մեռաւ սկիւթացի բռնաւորն Խզըլն ի յառման քաղաքին Դունայ ի զօրացն Պարսից. և ապա ի բազումս բաժանի տէրութիւն նոցա, ոմն բռնացեալ ի Խորասան, և ոմն յԱսորեստան, և այլ ոմն ի կողմն Կապպադովկացւոց և Հայոց և ոմն յԵգիպտոս. և այլք յայլ տեղիս, որոց անուանքն անծանօթ են մեզ։

1 Մ-Թ և մի չարք ՁՁ բազում
1 e նեղութիւնն, n նեղութիւնս, o նախատինս փխ նեղութիւն
Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յորդւոցն, abfh յորդոցն, cd յորդոյն, g որդոյն, no որդւոյն
2 abegՎ ի կոստանդինուպօլիս, d ի կոստանդինուպաւլիս
3 stvՎ հրամայէ
3—4 no չիք ի, s ի կերակուրսն
4 Մ-Թafhkm մահու փխ մահացու
4 h նմանապէս փխ նոյնպէս
4 Մ-Թi և մի երկու ՁՁ յըմպելին, a յընպելինն, bg յըմբելիսն, dnp ըմպելիսն, o զըմպելիսն, m ըմպելիք
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որք
5 acdefghijkmpuw յոր փխ որ
5 d վստահանայ
5 no չիք ի նա
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իբրև հաւատակից
6 afhԱԲԳ ի բարբարոսացն
6 uw չիք և
6—7 ad աւգնէր
7 gp յորում
8 i մայրն
8 cefgh բազումքն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ֆրանգացն, abfgimuw ի փռանգացն, cp ի ֆռանգացն, deijnostvՎ ի ֆռանկաց(ն)
8 dfh յունայն
9 m ի յանտաք, no ի անտաք, tv յանդաք

9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազունք փխ թագաւորազունք
9—10 s զմայունն և զտօնգրիլն, tvՎ մայունն և տօնգրիլն, fh տանգրիլն, i տաղիլն, j տագրիլն
10 h եօթ
10—11 bcdi կոնտոփրի, h կոնտոֆրէ, s զօնտօփրի
11 ip պաղտնոյն, s պաղտին, Վ Պաղտոյն
11 h տասն և եօթ
11 cdijp սամարի, s ամառի
12 cdijo եղև այս շխզ,
12 Վ այս եղև
12 hՎ ի հինգ հարիւր քառասուն և վեց
12 ab թվականին, f թվին, cdegijpw թուականին
13 m թագաւորն բռնաւոր
13 afhkm զզըլն, cij խզիլն, douw խըզըլն
13 Մ-Թ Դըւնայ փխ Դունայ, befghm դվնայ (դվնա), o դւնայ
13—14 t ի զօրաց
14 i տէրութիւնս
15 Մ-ԹՎno յասորեստանի
15 abcdegijnop ի կողմանս
15—16 ah կապադոկացւոց, b կապպադոկացւոց, c կապպաթոկացոց, d կապպադրակցւոց (sic), fn կապադոկացոց, op կապադովկացւոց, tv կապադովկեցւոց
16 g այլ փխ յայլ
17 Մ-Թ անծանօթ մեզ, c անծանօթ է մեզ, d անծանաւ մեզ, ij այն ծանուցաւ մեզ

Ի ՇԿԲ թուականին վախճանեցաւ տէր Բարսեղ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն երեք, և յաջորդէ զաթոռն տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսիսի, մեծաշուք պատուով։ Սոքա էին յազգէ սրբոյն Գրիգորի։ Վասն որոյ և ընդ նստելն իսկ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին՝ սքանչելի հայրապետն սուրբն Գրիգորիս, պայծառացոյց զսուրբ եկեղեցի զանազան կարգօք և օրինադրութեամբ կանոնականօք, ամենայնիւ ջանայր ըստ օրինակի իւրոց նախնեացն վարիլ, սրբոյն Գրիգորի և զաւակի նորա նմանիլ։ Սա փոխեաց զաթոռն հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ. քանզի իբրև տարան յոյնք առ իւրեանս զԳագիկ թագաւորն և զտէր Պետրոս, այնուհետև ոչ եղև յարևելս աթոռն հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ յունաց՝ երբեմն ի Սեբաստիա, երբեմն ի Ծովքն կոչեցեալ վայր, իսկ սա փոխեաց ի Կլայն Հռոմայական։ Եւ եղև պատճառ փոխելոյն այս, նեղեցաւ ի սկիւթականացն և ի տաճկաց՝ այսր անդր յածելով. ապա ետես զբերդն ամուր՝ բարձեալ զսրբութիւնս իւր և զսպասս եկեղեցւոյ, տարաւ եդ անդ ի պահեստի առ բարեմիտ կին մի իշխանի, ազգաւ Ֆր-

1 cdij չիք *ի*
1 l *ի թուականին չկբ*
1 no *ի չկգ թուականին հայոց*
1 abf *թվականին*, Վ *թուին*
1 stvՎ *փոխեցաւ առ քրիստոս* (tv չիք *առ քրիստոս*) փխ *վախճանեցաւ*
1—2 j *զթագաւորութիւնն* փխ *զհայրապետութիւնն*, stvՎ *զաթոռն* փխ *զհայրապետութիւնն*, o *զհայրապետութիւն*
2 Վ *երիս* փխ *երեք*
3 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *Ներսէսի*
3 stՎ *սուրբ լուսաւորչին* փխ *սրբոյն գրիգորի*
4 impst *ընդ նստիլն*
4 no չիք *իսկ*
4 no *աթոռոյ*, Վ *յաթոռն*
4 stvՎ չիք *սուրբ լուսաւորչին*
4—5 stuvwՎ *սուրբ հայրապետն* (w *սուրբ գրիգորիս*)
5 ag *սուրբ*, m չիք *սուրբն*
5 abcdefghijlmnop *սուրբ զեկեղեցի* փխ *զսուրբ եկեղեցի*, stvՎ չիք *զսուրբ*
5 stvՎ *զեկեղեցի*
5 cdl *կարգաւք*
6 adl *աւրինադրութեամբ*
6 adl *կանոնականաւք*
6 eijmp *կանոնօք* փխ *կանոնականօք*
6 i *յամենայնիւ*
6 dl *աւրինակի*, stՎ չիք *օրինակի*
7 cdiop *իւրոյ*, m *իւրեանց*
7 d *նախնեացն իւրոյ*, stvՎ *ըստ իւր նախնեացն վարել*
7 uwՎ չիք *'սրբոյն գրիգորի և զաւակի նորա նմանիլ'*
7 no *նմանեալ*
8 eo *զաթոռ իւր*, Վ *զաթոռ*
8 abefghijklmp *հռոոմկլայ*, suw *հոռոմկլայ*
9 cj *յոյնքն*
9 w չիք *առ*
9 dip *զագիկ*, uw չիք *զգագիկ*
9 uw *զթագաւորն*
9 no *տէր պետրոսն*
9 stvՎ *տանէին յոյնք զթագաւորն և զտէր պետրոս առ իւրեանս*
10 ijp *յաթոռն*, sՎ *աթոռ*
11 bd *ի սեբաստիայ*, stv *ի սեբաստիոյ*
11 j *ծով*, vՎ *ի ծովք վայրն կոչեցեալ*
12 cdp *փոխի*
12 *Մ-Թ* *հռոոմէական*, aeuvwՎ *հռովմէական*, l *հռոովմէական*, st *հռոմէական*
12 stvՎ չիք *եղև*
12 stvՎ *և պատճառ փոխելոյն այս է* (vՎ *էր*)
13 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *նեղացաւ*, vՎ *զի նեղացաւ*
13 l *ի սկիւթացոցն*, vՎ *ի սկիւթականաց*
13 cdijp *ի տաճկացն*
13 bdijmՎ *ածելով*
14 nstՎ *զսրբութիւնս*
14 bcdijp չիք *իւր*, st *ընդ իւր*
14 bm *զսպասքն*, s *զսպասս*
14 cd *եկեղեցոյն*, jm *եկեղեցւոյն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տարեալ եդ*
15 l *անդր*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կին իշխան մի*, begl *իշխանի մի*, *իշխանի միոյ*, o *իշխանի մի ֆռանկի*

ռանկ։ Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանել իշխանին, որ էր տէր բերդին, և մնաց կինն նորա այրի, զոր աղաչեալ սրբազան հայրապետին զկինն բարեպաշտօն՝ տալ զբերդն ցհայրապետն, զի լիցի նա աթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց։ Եւ կինն ետ յօժարութեամբ։ Եւ յուղարկեալ սրբոյ հայրապետին զկինն յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ մեծ իշխանաց իշխանն Հայոց Թորոս, և նա ետ նմա գիւղս և ագարակս և այլ կալուածս, և ուրախ արար զկինն յոյժ, և ապա առաքեաց զնա յաշխարհն իւր։

Այս Թորոս իշխան և եղբայր իւր Ստեփանէ որդիք էին իշխանին Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռունք յառաջագոյն ասացելոյ առնն, որ յազգականութենէ և ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց։ Սոքա ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ՝ տիրելով բազում գաւառաց և քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց և Սուրացւոց և այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն և զՍիս, և զԱտանա, և զՄելևկիա և որ շուրջ զնոքօք գաւառք և քաղաքք։ Զոր լուեալ կայսրն յունաց, որ Ալէքս կոչիւր, առաքէ բազում զօրօք ի վերայ իշխանացն Հա-

1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *Փրանգ*, dem stvՎ *Փրանկ*, fmuw *փռանգ*, o *Փռանկի*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ընդ յաւուրսն*
1 tuvw չիք *տէր*, Վ (*տէր*)
2 fh *բերդի*
2 abcdefghloՎ *կին*
2 o *անայր* փխ *այրի*
2 stvՎ *աղաչեաց սրբազան հայրապետն*
3 cd *բարեպաշտաւն*, o *պ շտօն* փխ *բարեպաշտօն*
3 tv *բերդն*
3 stv *արասցէ զնա* փխ *լիցի նա*
3 gi *յաթոռ*
3—4 stvՎ *հայրապետութեան* փխ *կաթողիկոսութեան*
4 bd *յաւժարութեամբ*
4—5 stvՎ *սուրբն* փխ *սրբոյ հայրապետին*
5 g *աշխարհն*, n *աշխարհին*
5 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կիւլիկեցւոց*, bcfh *կիլիկեցոց*
5 t չիք *իշխանն*, vՎ *իշխանն իշխանաց*
6 ip չիք *նա*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գեւղս*, abdgl *գեաւղս*, efhno *գեօղս*
6 Վ *զայլ*
7 t *կինն*
7 svՎ *յուղարկեաց*, t *ուղարկեաց* փխ *առաքեաց*
7 im չիք *զնա*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յաշխարհ իւր*
8 l *իշխանն*, stvՎ *իշխանս*
8 afhtvՎ չիք *իւր*
8 stvՎ *եղբայրն*
8 stuvwՎ չիք *իշխանին*
8 bdfghl *որդոյ* (d *որդո*)
9 abcd *կոստանդեա*
9 bcdfgh *որդոյ*
9 ac *ռովբենա*, b *ռօբենա*, d *ռոբենա*, efghluw *ռովբենայ*, j *ռուբենեայ*, stv *ռուբենի*, Վ *ռուբէնի*
9—10 abcdeՎ *ասացելոց*, g *ասացելոցն*
10 j *առն*
10 no *ազգականութենէ*
10 bcdegnopstuvwՎ *ի զօրացն* փխ *ի զաւակացն*
10—11 h *որք* փխ *սոքա*
11 abcdijotv *արձակեցին*, efghlmsuw *յարձակեցին* փխ *ընդարձակեցին*
12 Վ *քաղաքաց և գաւառաց*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յաշխարհին*, g *աշխարհն*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կիւլիկեցւոց*
12 ad *սաւրացւոց*, bej *սօրացւոց*, fg *սորացոց*, h *սօրացոյց*, c *սուրացոց*, np *սորացւոց*
12 stuvwՎ չիք *յաշխարհին Կիլիկեցւոց և Սուրացւոց*
13 d *յաշխ րհին*
13 l *զատանիայ*, n *զանատանայ*
14 bs *զսելևկիայ*, tv *զսելևկեայ*
14 ad *զնոքաւք*
14 stuvwՎ *գաւառք և գիւղք և քաղաքք*
14 j *կայսր*
15 tvՎ *և* փխ *զոր*
15 g *յալէքս*
15 m *լուեալ յունաց ալէքս առաքէ*
15 o չիք *բազում*
15 dl *զաւրաւք*
15 ijp *իշխանին*
15 stvՎ *առաքէ ի վերայ հայոց զբազում զօրս* (tvՎ *բազում զօրօք*)

յոց՝ Ստեփանեայ և Թորոսին զԱնդրոնիկոս։ Եւ ըմբռնեալ զՍտեփանէ խաբէութեամբ՝ ետ սպանանել։ Իսկ Թորոսի առեալ զեղբօրորդիս իւր զՌուբէն և զԼևոն, եդ գնոսա ի բերդ մի ամուր, և ապա էառ Թորոս զքէն վրիժուց արեան եղբօր իւրոյ ի Հոռոմոց անտի, որ բնակեալ էին յաշխարհին, զի զբռնացեալսն կոտորէր և զայլսն փախստական առնէր յաշխարհէն, և ինքն տիրէր ամենայն գաւառացն մեծաւ զօրութեամբ։

Իսկ յայս թուականի ՇԿԲ, յորում վախճանեցաւ Բարսեղ կաթողիկոսն, փոխեցաւ առ Քրիստոս մեծ և հռչականուն վարդապետն Գէորգ, զոր ըստ քաղցրութեան բարուց իւրոց Մեղրիկ կոչէին։ Սա կարգաւորեաց զհռչակաւոր ուխտն, որ Դրազարկ կոչի, անդադար լինել ի պաշտօնն զցայգ և զցերեկ և հանապազ պահօք կատարել, և առանձինն ումեք ինչ ոչ լինել, բայց ի հասարակաց տանէն։ Ի սոյն ամի և արին հռոմայեցւոց Տանգրիլ՝ իշխող քաղաքին Անտիոքայ, վախճանէր, դեղակուր լեալ ի պատրիարքէն իւրեանց։ Եւ առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց յետ տէր Բարսղի՝ Գրիգորիս ամս յիսուն երեք։

1 abd ստեփաննեն
1 Վ չիք ստեփաննեայ և թորոսին զանդրանիկոս
1 abcdefgjlnopuw զանդրանիկոս
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ըմբռնեաց, b ըմբռեալ
1—2 stvՎ և ըմբռնէ խաբէութեամբ զստեփանէ և ետ սպանանել
2 ip թորոսին, l թորոս
2 dl զեղբաւրորդիս
2 abcdeguw զռոբէն
3 o զթորոս, stvՎ թորոսն
3 stvՎ վրիժու
4 dl եղբաւր
4 stvՎ եղբօրն փխ եղբօր իւրոյ
4 tv ի հռոմոց
4 ai անդի
4 s որք բնակեալք
4 g աշխարհն, inop աշխարհին
5 o զայլն
5 gi աշխարհէն
6 ijp յամենայն
6 Վ գաւառայ
6 dl զաւրութեամբ
7 l ի յայս իսկ փխ իսկ յայս
7 o այս...որում
7 bf թվականի, stv թվիս
7 stv իսկ ի շկբ, hՎ ի հինգ հարիւր վաթսուն և երկու
7 m սուրբն բարսեղ
7 stvՎ չիք կաթողիկոսն
8 ij փոխեցաւ, o փոխեաւ
8 stvՎ հռչակաւոր փխ հռչականուն
8 adfghiklmnopstuwՎ որ փխ զոր
9 sv բարուցն իւր, tՎ բարուցն իւրոց փխ բարուց իւրոց
9 vՎ կարգաւորէ
10 uvw որ կոչի դրազարկ, k դրգրակ, l դրազարկն կոչէին
10 vՎ լինէր
10 ijmop չիք ի
10—11 d ցորեկ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ցերեկ
11 f պահաւք, n պահօք և աղօթիւք
11 d կատարեալ
11 cdfghjlmo առանձինն
11 f ինչ ոչ ունել, h ի չ ունել (չիք ոչ), stvՎ ոչ ինչ լինել, m լինիլ
12 j ի հասարակ տանէ
12 t արկին փխ արին
12 cgj հռոմայեցոց
12 bcdegptuwՎ տանգրի, o տանգր, դանգրի, Մ-Թ և ՁՁ Թանգրի
13 ab անդիոքայ, d անտիոքա
13 b վաղխճանէր, cd վաղջանէր, g վախճանեցաւ, o վաղճանէր, s վախճանի
14 w չիք յետ
14 ls չիք տէր
14 cdoՎ բարսեղի
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գրիգորիոս, n գրիգորիս, ijp տէր գրիգորիս
15 stvՎ ամս ծգ (Վ յիսուն երեք) գրիգորիս, h ամս յիսուն (չիք երեք)

Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս ձեռն ի գործ արկեալ շինեաց եկեղեցի հրաշազան գմբեթարդ ի նոյն բերդի, և սկսաւ թարգմանութիւն առնել յասստուածային գրոց, և բազում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զո՛րն ինքեամբ և զո՛րն ի ձեռն այլոց։

Յաւուրս սորա էին վարդապետք անուանիք և իմաստունք՝ Ներսէս սքանչելի, հարազատ նորուն կաթողիկոսի, և միւս Ներսէս եպիսկոպոս Լամբրոնեցի, եղբայր Հեթմոյ,, որ թարգմանեաց զՄեկնութիւն Տեսլեանն Յովհաննու, և զՊատմութիւն Գրիգորի պապուն Հռոմայ, և զՕրինադրութիւն սրբոյն Բենեդիքտոսի. արար և մեկնութիւնս յինքենէ սաղմոսացն Դաւթի, և առակացն Սողոմոնի, և սուրբ պատարագամատուցին, և աղօթիցն Յովհաննու Աւետարանչին, որոյ սկիզբն է այս՝ «Է՛ր ընդ եղբարսն Երա՛»։ Շինեաց և եկեղեցի հրաշազան ի վանքն, որ կոչի Սկևռայ, հուպ ի բերդն անառ Լամբրոն, և կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոց ազգաց սարկաւագաւ և դպրաւ և անծածկոյթ գլխաւ, զոր յոլովք դարովէն ի հայոց։

Եւ միւս ևս եպիսկոպոս՝ անուն Իգնատիոս, որում հրամայեաց կաթո-

1 stvՎ *այս* (փխ *իսկ*) *սքանչելի գրիգորիս*
1 d *գրիգորիոս*
1 j *ածեալ* փխ *արկեալ*
2 dՎ *զեկեղեցի*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գմբեթայարկ*, do *գմբեթաւ*, fh *գմբէթայարդ*, gij *գմբէզագարդ*, e *գմբեթարկ*
2 svՎ *ի նոյն բերդն*
2 afhl *թարքմանութիւն*
3 abdeghijlmopw *աստուածային*
3 af *թարքմանել*
3—4 ijp *լեզուս*
4 osvՎ *զորս*, abcdfglpt *զոր*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ինքեամբք*
4 abcdefghlpu *զոր*, josvtՎ *զորս*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի ձեռս*, stvՎ *այլոց* (t *ի յայլոց*) *ձեռամբ*
6 sՎ *նորին*
6 nostuvw չիք *եպիսկոպոս*, Վ *և միւս Ներսէս եպիսկոպոս*, *և Ներսէս*, ip չիք *'և միւս Ներսէս եպիսկոպոս'*
7 dstvՎ *լամբրոնացի*, eo *լամբրօնացի*, g *լամբրաւնեցի*, ijp չիք *Լամբրօնեցի*
7 d *հեթմո*
7 af *թարքմանեաց*
7 cdev *զմեկ ութիւնն*
7 Վ *տեսլեան*
8 abcdefijlp *յոհաննու*, *Մ-Թ* *յոհանու*, m *յովանու*
8 uvwՎ *յովհաննու աւետարանչին*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զպատմութիւնն*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *պապոյն*, g *պապին*
8 b *ՀՌօմայ*, cdvՎ *հռովմայ*
8—9 c *զօրինադրութիւնն*, dl *զաւրինադրութիւն*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *սրբոյն*
9 *Մ-Թ* *Բենետիկտոսի*, *բենետիքտոսի*, h *բենեդիկտոսի*, k *բենեքտոսի* (sic)
9 *Մ-Թ* *մեկնութիւն*, o *զմեկնութիւն*
9 d *յինքյենէ*, ov *ինքենէ*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սողովմոնի*, uw *սողոմովնի*, bes *սողօմոնի*
10 l *և երկոտասան մարգարէիցն և սուրբ*
10—11 dl *աղաւթիցն*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յոհանու*, abcefhijlp *յոհաննու*, n *յովհաննու*
11 v *որո*
11 abcdefghijlmnopw *երանելի(ն) յոհաննէս*, l *յոհաննէս*, *յոհա 'յովհաննէս* փխ *երա'*
12 stvՎ *եկեղեցիս*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *անառիկ* փխ *անառ*
13 adgl *լամբրաւն*, ij *լամբռօն*, b *լամբօն* (sic)
13 adl *ըստ աւրինակի*
14 o *այլոցն*
14 *Մ-Թ* *անծածուկ*, bstuvw *անծածկոյտ*, cdijp չիք *անծածկոյթ*
14 *Մ-Թ*e և մի երկու ՁՁ *գլխով* փխ *գլխաւ*
14 du *անունն*
16 d *ինքգնատիոս*
16 v *յորում*

ղիկոսն մեկնութիւն առնել Ղուկասու աւետարանին։ Եւ նա ոչ առ յանձն, մինչև տեսանէր ի տեսլեան տուն մի լուսաւոր և զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, և զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ անդ խրախացեալս. կամեցաւ և ինքն մտանել ի ներքս. և արգելուին զնա և ասէին, եթէ՝ «Վասն զի ո՛չ աշխատեցար ի մեկնել զաւետարանն, ո՛չ մտցես այսր»։ Եւ զարթուցեալ սկսաւ մեկնել զաւետարանն Ղուկայ խորհրդական և մտաւոր բանիւ։

Եւ այլ ոմն վարդապետ սքանչելի, Սարգիս անուն, ի վանքն, որ կոչի ասորերէն Քարաշիթաւ, արար մեկնութիւն եօթանեցունց թղթոցն կաթողիկեայց նախերգանօք և յորդորակօք, ընդարձակ և առատ ճառիւք։ Եւ միւս ևս եպիսկոպոս, Յովսէփ անուն, այր երևելի ի կողմանս Անտիոքու։

Իսկ յԱրևելս արք անուանիք և գիտնականք լուսաւորիչք եկեղեցւոյ՝ Անանիա վարդապետ ի Սանահինն, յատուրս Դէոսկորոսի, այր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի, և գրոց աստուածայնոց մեկնող։ Սորա ասեն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւնս առաքելոյ զբանսն Եփրեմի և Յովհաննու Ոսկեբերանին և Կիւրղի և այլ սրբոց արարեալ համառօտ վասն

1 e մեկնութիւնն
1 j աւետարանչին
1 stvՎ աւետարանին ղուկասու
1 ijps էառ
1 d անձն, o զանձն
2 dijmo ի տեսլեանն
2 m մինչև ի տեսլեանն տեսանէր
2—4 o և ինքն ոչ կարէր մտանել ի ներքս քանզի զարդարեալ էր
2 vՎ չիք և
2 ij յամենայն
3 j զարդ փխ վարդապետս
3 chv եկեղեցոյ, o չիք եկեղեցւոյ անդ
3 ijp էր անդ
4 o չիք 'կամեցաւ և ինքն մտանել'
5 g զաւետարան, n աւետարանն, uw զաւետարանն ղուկայ
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի մեկնել
5 g մտիցես, p վասն այն ոչ մտցես
5—6 uw չիք 'ոչ մտցես...զաւետարանն'
6 cdgijnop ղուկասու, stvՎ չիք զաւետարանն ղուկայ
6 l խորհրդաւոր և մտական
7 no չիք այլ
7 Մ-Թ չիք սքանչելի
7 stvՎ սարգիս անուն սքանչելի
7 cdi չիք որ կոչի
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քարաշթաւ, m քարաշթօ
8 ijp մեկնութիւնս, stvՎ մեկնութիւնս
8 a եօւթանեցունց, bgijpluw եւթանեցունց, cd եւթանեցոց
8 b թխթոցն, cd թղթոյն, stvՎ թղթոց
8—9 abcdnuw կաթողիկաց, ijstvՎ կաթո(ու)ղիկէից(ն), o կաթողիկեաց
9 dfhl նախերգանաւք
9 adfhl յորդորակաւք
9 afhklm ընդյարձակ, vՎ և ընդարձակ
9 w ճառօք, h աստուածեռիւք փխ առատ ճառիւք
10 i չիք եպիսկոպոս
10 j երանելի փխ երևելի
10 stv ի կողմանէ
10 ad անտիոքու, e անտոքու, ijp անտիոքայ, stv յանտիոքու
11 o լուսաւորիչք
11 cd եկեղեցոյ
11—12 a անանիայ
11—12 stvՎ չիք 'Անանիա վարդապետ ի Սանահինն'
12 v աւուրս
12 Մ-Թ Դիոսկորոսի
13 o գիտող
13 cduw տումարական, jՎ տօմարական
13 abcdefghijlnouw արուեստի
13 Մ-Թ աստուածային գրոց, s աստուածայնոց գրոց
13 stvՎ մեկնող անանիա վարդապետ
14 Մ-Թ չիք ի մի, ijmp ի միում
14 d հաւաքեալ
14 Մ-Թ ի մեկնութիւն, nop հաւաքեալ մեկնութիւնն
14 j զբանս
15 Մ-Թ Յոհանու, blt յոհաննու, cdef յովհանու, s յովհաննու
15 abc ոսկէբերանի, efghlp ոսկեբերանի, t ոսկիբերանի, d յոսկէբերանի
15 s զկիւրղի
15 ijpvՎ սրբոցն, s զայլոց սրբոցն, no այլոց փխ այլ սրբոց
15 dl համառաւտ

դիւրահասութեան ընթերցողաց, արար և խորհրդական և մատուր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն առ օրինակս. գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանս, որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասեն, և զՆերբողեանն Տողակաթին։

Սոյնպէս և մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յովհաննէս, Սարկաւագն կոչեցեալ, ի Հաղբատ։ Սա բազում ինչ աշխատասիրեաց ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ. սա զբազմաց փափագելին և ո՛չ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ, նորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին, և ոչ գեղջուկ։ Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծազօր արքայն Հայոց Տրդատ, և ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, և ի սքանչելին Սահակ և Մեսրոպ. արար և շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»։ Գրեաց նոցուն և ճառս ներբողականս. գրեաց սա և գիրս աղօթից. գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց։

1 i *դիւրահանութեան*, jp *դիւրահաւանութեան*

2 l չիք *և համեմատութիւն*

2 ijv *աւետարանաց*

2 adl *աւրինակս*

2 stuvwՎ չիք *առ*

3 o *սրբասացութիւնս*, pt *սրբասացութեան*

3 acefhiklmw *յեկեղեցի*, b *ի յեկեղեցի*, dgno *եկեղեցի*

4 abcdefghjklmu *սորա ասեն*

4 p *խաչեցար և սորա ասեն*, no *սորա ասացեալն*

4 now չիք *ասեն*, stՎ *ասի*

4 no *զՆերբողականն*, Վ *զՆերբողեան*

5 o *Նոյնպէս*

5 t *գիտութեան*

5—6 cknv *ամենայնի*

6 bfhjp *յոհաննէս*, gnt *յովհաննէս*, i *յովանէս*, Մ-Թ *Յոհանէս*

6 no չիք *կոչեցեալ*

7 h չիք *սա*

7 b *ի գիր*

7 o *և յիշատակ*

8 Մ-ԹՎ *փափաքելին*, ahlm *փափաքեալն*, f *փափագեալն*

8 s *զոչ ձեռնհասն*, i *ոչ հաս զհաստատ և անշարժ*

8 v Վ *տօմարն*

10 e *միաբանութիւնն*, t *միաբանութեամբ*, Վ *զմիաբանութիւն*

10 Մ-Թ *տօմարի*, duw *տումարի*, Վ *տումարին*

11 dl *շնորհաւք*

12 tvՎ *ոճով է*

12 dno *զգրիգոր*

12 jstՎ *աստուածաբանի*

13 abcdefghijlouw *գեղջուկք*

13 i *Ներբողեանս*

13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *հայոց*

14 b *տրդատ*

14 t *և սուրբ* (չիք *ի*)

14 cdjpt չիք *ի*

14 p *սքանչելի*

14—15 bdfhluw *մեսրոբ*, c *մեսրովպ*, v *մեսրովբ*

15 h *արար* փխ *արար և*

15 o *շարականն*, stՎ *շարականս*

15 *Ղևոնդեանց*

15 acegklnostuw *եղանակով*

15 ijp չիք *յարմար բանիւ*

16 vՎ *որոց*

16 o չիք *այս*

16 adi *այսաւր*

16 abcdegfhjmnpw *եկեղեցի լուսաւորչօք* (abd *լուսաւորչաւք*, egn *լուսաւորօք*, fh *լուսաւ**) *կենդանեօք* (abcdw *կենդան**, egn *կենդ**)

16—17 Մ-Թ *և նոցա* փխ *նոցուն և*, ij *և նոցունց*, stvՎ *և ճառս ներբողականս նոցունց*, l *գրեաց և սա գիր նոցունց և ճառս և ներբողեանս*

17 h *գիր*

17—18 adl *աւրինակս*, Մ-Թ *օրինակ*

Եւ կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պապն Դաւթի և Գիորգեայ, այնքա՛ն, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր և ելանէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. և նա եդեալ զձեռն ի վերայ գլխոյ նորա, զայս սաղմոս ասէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ և իւղով սրբով իմով օծի զնա։ Ձեռն իմ ընկալցի զնա և բազուկ իմ զօրացուսցէ զնա։ Մի մեղիցէ նմա թշնամի և որդի անօրէնութեան մի չարչարեսցէ զնա»։ Եւ ի պատճառս, սորա սիրէր թագաւորն զազգս հայոց։*

Դէպ եղև սմա յաւուր միում վասն անառակ գնացից որոշել զոմն ի խորհրդական պատարագէն, Զոմզոմայ անուն։ Եւ նա փոխանակ զղջանալոյ և ապաշխարելոյ՝ խորհէր սպանանել զաքանչելին։ Օր մի պատահեալ նմա, մինչդեռ գայր նա յայրէ անտի, որ ի ներքոյ կայ վանիցն, հայելով ի վերայ գետոյն՝ ըմբռնեալ անամօթն, ընկէց յերկիր և հարաւ ի վերայ նորա։ Իսկ սուրբն զի իմաստուն էր, ասէ ցնա. «Ո՛րդեակ Ստեփաննոս, մի՛ սպանաներ զիս»։ Եւ ասէ ցնա յանդուգն. «Մինչև ցայժմ Զոմզոմայ էի, իսկ այժմ փոխանակ միոյ նուէր բազումս յաւելուս՝ Ստեփաննոս։—Քանզի Զոմզոմայն մականուն էր նորա։—Դու ընդէ՞ր սպաներ

* *Սաղ. ՁԸ, 21—23։*

1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *Եւ*
1 djp *զնա*
1 abc *զեմետրեա*, w *զեմետրա*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գէորգեայ*, d *գեորգեայ*, no *գրիգորեայ* փխ *Գիորգեայ*, Վ *գէորգայ*
2 i չիք *լսէր*
3 *Մ-Թ*tv *առնէր* փխ *յառնէր և ելանէր*
3 fhm *յառնէր ընդ* (m չիք *ընդ*) *յառաջ*
3 abcfhijm *ընդ յառաջ*
3 t *խոնարհեցուցանել*
4 abcdtv *օհնութ*, fhkl *օհնութիւն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու չիք *գլխոյ*
4 d չիք *և*
5 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և ասէր զսաղմոսս զայս*, no չիք *'զայս սաղմոսս ասէր'*
5 *Մ-Թ* չիք *'և իւղով սրբով իմով օծի զնա'*, d *եւղով*, fhoՎ չիք *իմով*
6 *Մ-Թ* չիք *'ցի զնա և բազուկիմ զօրացուսցէ զնա'*, h *ճառն* փխ *ձեռն*, f *և բ...* (չիք), hnop չիք *'և բազուկ... զնա'*, m *ընկալցի զնա և»*
6–7 *Մ-Թ*no չիք *'...նամի և որդի անօրէնութեան մի չարչարեսցէ զնա'*, bcdijlmpw *սմա*, fh *անօ»*
7 no չիք *սորա*
8 o *զթագաւորն*
9 g *ի սմա*

9 n *օր միում*, o *աւուր միում*, stvՎ չիք *'յաւուր միում'*
9 stvՎ *գնացիցն*
9 o *ոմն*
10 b *զոմզոմա*
11—12 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *և պատահեալ* փխ *օր մի պատահեալ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *նա*
12 acdf *անդի*
12 cd *ի ներքո*
12 o *վանիցն կայ*, t չիք *կայ*
13 d *երկիր*
13 fhsw *յարեաւ* փխ *հարաւ*
14 no չիք *զի*
14 u *ասէր*
14—15 abcdfghn *ստեփանոս*
15 afh *սպաներ*
15 d *յանդունքն* (sic)
16 bcd *զոմզոմա*
16 bcd *միո*, ijp *միոյն*
16 fh *նուագի* փխ *նուէր*
16 *Մ-Թ* *բազում*
16 cd *յաւել սա* փխ *յաւելուս*
16 t չիք *նուէր բազումս յաւելուս*
16—17 abcdefgh *ստեփանոս*
17 stvՎ *քանզի աւելի անուն նորա զոմզոմա(յ) էր*, s չիք *մականուն էր նորա* u *նոցա* փխ *նորա*
17 ijp *և ասէր* (p *ասէ*) *դու ընդէր*

զիս, զի հաներ յեկեղեցւոյ»։ Ասէ ցնա իմաստասէրն. «Եւ դարձեալ մուծից զքեզ յեկեղեցի»։ Եւ եթող զնա։ Եւ եկեալ նորա ի վանսն՝ ասէ ցեղբարսն. «Զոր ինչ ասէին զեղբօրէս զայսմանէ, կարծեմ թէ՝ սուտ է, ահաւասիկ մուծանեմ զսա յեկեղեցի»։ Եւ հրամայեաց եկեղեցպանին առնել զնա աւագ երէց։ Եւ բազում քրթմնջիւն էր վասն այնորիկ, որպէս թէ անարժան էր, և նա կաշառս էառ և եմոյծ զնա յեկեղեցին։

Իբրև եհաս ժամ խորհրդական պատարագին, եւ թշուառականն ի բեմ անդր, զի մատուցէ պատարագ։ Ենկն վարդապետն ի գաւիթ անդր ի մէջ ատենին՝ հանդէպ սրբոյ սեղանոյն, եբաց զգլուխ իւր և սկսաւ աղօթել։ Եւ վաղվաղակի ոգի չար եմուտ յայրն աներկիւղ, և ընկէց զնա ի բեմէ անտի ի յատակս տաճարին, և սկսաւ լլկել զնա յոյժ. և հանին զնա արտաքս ի տաճարէ անտի, որպէս զՈզիայն, և երկիւղ մեծ անկաւ ի վերայ տեսողացն։

Եւ այսպիսի բարւոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն ի Հաղբատ. և թաղեցին զնա յարևելից կուսէ եկեղեցւոյն մեծի առ դուրս փոքրագոյն եկեղեցւոյն, զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Համազասպ և շինեաց հրաշալի շինուած, ուր զզանգակսն կախէին՝ յարմարեալ ի նմին և եկեղեցիս։ Եւ եղև վախճան սրբոյն ի ՇՀԸ թուականին։

1 fh մի փխ զի
1 ij և փխ զի
1 no հանեբ զիս
1 ch յեկեղեցոյ, pv յեկեղեցւոյն, d եկեղեցոյ
2 j յեկեղեցին
2 jp նա
2 stvՎ չիք 'և եթող զնա: Եւ նորա'
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և նորա եկեալ
2 stvՎ ի վանս
2 ijnop ցեղբայրսն
3 b զինչ փխ զոր ինչ
3 dl զեղբաւրէս, ip յեղբօրէս
3 i յայսմանէ, not այսմանէ
3 fh չիք թէ
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւասիկ
4 cd եկեղեցի, l յեկեղեցին, no եկեղեցին զսա
4 dՎ եկեղեցպանին
5 b քրդմնջիւն
5—6 m չէր արժան փխ անարժան էր
6 bcdegijnouw չիք զնա
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և իբրև
7 Մ-Թ սուրբ փխ խորհրդական
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի բեմբն (no անդր) փխ ի բեմ անդր, dstvՎ ի բեմն անդր
8 st զպատարագ
8 Վ և եկն
8 ln անդ
8 st գաւիթ փխ ի գաւիթ
9 k սեղանւոյն
9 cdj և եբաց
9 stՎ զգլուխն
9 dl աղաւթել
10 b աներկեւղ
11 ah անդի
11 bcdegjnopstuvwՎ չիք ի
11 i չիք զնա
11 Մ-Թ հանեն, t հան
11—12 Մ-Թ չիք արտաքս, i արտաքոյ
12 Վ զՈզիա
14 abcdfhlmnouw բարիոք, sՎ բարի փխ բարւոք, t չիք բարւոք
14 d յաշխարհիս, v աշխարհի
15 no արևելից
16 cv եկեղեցոյն, h եկեղեցոյ, d յեկեղեցոյն
16 stvՎ առ դուռն
16 cdh եկեղեցոյն, tv եկեղեցուն
17—18 Մ-Թ և մյուս բոլոր ՁՁ զանկակսն կամ զզանկակսն, e զանգակսն, g զզանգական, m զանկակն
18 cdijp չիք և
18 i յեկեղեցիս, j եկեղեցիս, o եկեղեցի
18 fh չիք և
18 b վաղխճան, c վաղջան, d վախջան, vwՎ վաղճան
19 bcdij չիք ի
19 hՎ ի հինգ հարիւր եօթանասուն և ութ փխ ՇՀԸ
19 f թվականին, v թվին

Եւ զկնի ամի միոյ վախճանեցաւ սուրբ լուսատրիչն Դաւիթ վարդապետն, Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զԿանոնական օրինադրութիւնս՝ գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն, ի քաղաքէն Գանձակայ։ Եւ միւս ևս սքանչելի վարդապետ, զոր Թոքակերի որդի կոչէին, Գրիգոր անուն։ Սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես։

Դէպ եղև, զի յաւուր միում նստէին երեքեան արքս սքանչելի, եկն անդ ոմն շինական այր մի և ասէ ցնոսա. «Երանի՛ որ գիտէ, թէ ի ձէնջ ո՛ իմաստնագոյն իցէ»։ Զայս իբրև ծաղրական ասաց։ Պատասխանի ետ Թոքակերի որդին և ասէ. «Ես ասեմ քեզ։ Մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին, ես կարող էի և կարող. իսկ Սարկաւագս՝ կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կարէ և կարէ, և բազում նկարս յաւելու ի վերայ»։ Զայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասաց։ Զի ա՛յնպէս փոյթ էր այրն յուսումն, մինչ զի պատահեաց յաւուր միում գնալ նմա յայրն, ո՛ւր գրեանն էին, և այլք ընդ նմա։ Իբրև ելին, որ ընդ նմայն էին, և փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա, եթէ նախ ել նա։ Իբրև անցին բազում աւուրք ի վերայ, դարձեալ գնացին յայրն ի պէտս ինչ, տեսին զնա և սքանչացան, հարցանէին զնա, թէ՝ «Ո՞րպէս ապ-

1 d միո
1—2 enoՎ վարդապետ
2 bd ալաւկա որդին, ekmtv ալօկայ, s ալուկայ
2 fh որդին
2 adl աւրինադրութիւնս, m. օրինադրութիւնսն։
2—3 d գեղեցիկայարմարս, gvՎ գեղեցկայարմար
3 vՎ պիտանացու
3 j անունն էր
4 bc գանձակա
4 o չիք ևս
4 stvՎ վարդապետն
5 cd թոքակերին որդին
5 abfghm որդին
5 stvՎ երեքին
5 p են փխ էին
5—6 stvՎ յաշխարհէն գանձակայ էին
5—6 gn աշխարհէն
6 abd գանձակա
7 gv աւուր
7 Վ երեք այս արքս
7 j սքանչելիս, s սքանչելիք
7 o և եկն
8 nostՎ չիք ոմն
8 nostՎ եկն անդ այր մի շինական
8 ij չիք այր մի
8—9 dij երանի թէ գիտէի ի ձէնջ, l երանի որ գիտէի ո իմաստուն իցէ, stuvwՎ երանի որ գիտէ ի ձէնջ (tv ի մէնջ) թէ որդ (uw թէ ի ձէնջ ոյ), իմաստնագոյն իցէ
8 begnop թէ ի ձէնջ
8 eg իբր
10 bcdjptv թոքակերին
10 bcdefghjl որդի
10 m ասաց
10—11 ip յաշխարհին
11 Վ կարօղ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարել փխ կարել
11 j սարկաւագս այս
11—12 l իսկ սա այժմ
12 o կարս փխ նկարս
12 f յաւելաւ, o աւելու
12 no ի վերայ նորա
13 stvՎ յիմարութեան փխ իմաստութեան
13 h այնր փխ այրն
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ մինչ զի, stvՎ մինչ, uw մինչև
14—15 jstvՎ յայրն յորում էին գրեանքն, o այրն որ գրեանն էին
15 i գրեանքն
15 ijps որք
15 d նմայ, Վ նմա
16 bcjlnosv թաքոյց, d թաքուց
16 l չիք նոցա
16 dj թէ
17 Մ-Թ աւուրք բազումք
17 fh ի յայրն, no այրն
18 tvՎ զնա անդ
18 otvՎ և հարցանէին, d հարցին
18 vՎ չիք զնա

րեցար առանց կե՛րակրոյ և ըմպելոյ»։ Եւ նա եցոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր. և ասէ՝ «Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ»։

Ի ՇՁԸ թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տապալեցան շինուածք, որ ի նմա, ի վերայ բնակչաց իւրոց։ Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ՝ հայրն Դաւթի և Գիորգեայ, և տարաւ զդրունս քաղաքին յաշխարհն իւր։ Փլաւ և լեառն Ալհարակ ի շարժմանէն և արգել զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա. և եղև ծովակ, որ է մինչև ցայսօր. լինին ի նմա ձկունք ազնիւք։

Իսկ սքանչելի Հայրապետն Գրիգորիս օր ըստ օրէ յաւելոյր ի բարեգործութիւն ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ։ Եւ էր սիրեցեալ նա յամենայն ազգաց։ Եղև նմա գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի երկրպագեսցէ նա սուրբ տեղեացն տնօրինականաց։ Իբրև եհաս նա ի քաղաքն Անտիոք, ել ամենայն քաղաքն ընդ առաջ նորա ջահիւք և լապտերօք և մեծաւ պատուով տարեալ նստուցին զնա յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն։ Եւ իբրև եհաս նա յԵրուսաղէմ, ազգն Ֆռանկաց, որ իշխողք էին քաղա-

1 a *ընպելոյ*, bg *ըմբելոյ*
2 b *ընթերցեալն էր*
2 *Մ-Թ և այս է* փխ *և ասէ*
2 m *և ասէր*
2 *Մ-Թ ասէ* փխ *այդ է*, l *այս է*, s *այդոքիկ են*
2 v *կերակուրս*
2 a *ընպելի*, bg *ըմբելի*, l *ըմպելին*
2 a *կերա*
3 s *յաւուրս* փխ *զաւուրս զայսոսիկ*
3 tv չիք *զայսոսիկ*
4 s *իսկ ի շձը*, tv *իսկ շձը*, Վ *իսկ ի հինգ հարիւր ութսուն և ութ*, h *ի հինգ հարիւր ութսուն և ութ*
4 I *ի Թուականին շձը*
4 bdfn *Թվականին*, ips *Թվին*, jՎ *Թուին*
4—5 i չիք *'քաղաքն Գանձակ և տապալեցան'*
4—7 l *գանձակ և զդրունս քաղաքին տարան ի վրաց տուն, փլաւ լեառն ալհարակ*
5 i *կործանեցան շինուածք*
5 tvՎ *շինուածքն*
5 fgh *իւրեանց*
6 cdp *դեմետրիէ*, i *դեմետրէէ*
6 *Մ-Թ* ch և մի երկու ՁՁ *գէորգեայ*, stvՎ *գէորգայ*
7 mstvՎ *զդրունսն* փխ *զդրունս քաղաքին*
7 bcdemp *յաշխարհ*, g *աշխարհ*, h *ի յաշխարհն*
7 tv *ի շարժմանէ*
8 i չիք *որ է*, j *և է* փխ *որ է*
9 bdl *ցայսաւր*
9 stvՎ *և լինին*
10 i *գրիգորիոս*
10 a *աւր ըստ օրէ*, dl *աւր ըստ աւրէ*, ijp չիք *օր ըստ օրէ*
10—11 d *յաւելոյր բարեգործութիւն*
11 ef *ի պայծառութիւն*
11 cdhv *եկեղեցոյ*
11 d *ամենայն*
12 ijՎ *և եղև*
12 s *գնալ նմա*, i *ի գնալ սուրբ*
12 dgknot *յերուսաղէմ*
12 jՎ չիք *նա*
12 gh *երկիրպագեսցէ*, no *երկիրպագեսցէ*
13 s չիք *սուրբ*
13 d *տեղացն*
13 bjuw *տնօրինականացն*, dl *տնաւրինականաց*
13 uwՎ *և իբրև*
13 io *էհաս*
14 abcdefhijkmp *ընդ յառաջ*
14 n *ընդ նմա* փխ *ընդ առաջ նորա*, o *ընդ առաջ նմա*
14 d *լապտերաւք*
15 *Մ-Թ տարեալ զնա նստուցին*
15 tv չիք *զնա*
15 bceno *առաքելոյ*
16 io *էհաս*
16 eu *ազգքն*, n *յազգն*
16 *Մ-Թ* և մի երկու *ֆռանգաց*, abcfhl muw *փռանգաց*
16 op չիք *որ*
16 i *իշխօղք*, vՎ *իշխէին* փխ *իշխողք էին*, u *իշխող*

քին, և պատրիարք նոցա առաւել սէր հաստատեցին ընդ ազգիս մերում վասն նորա, զի էր նա բարի տեսլեամբ և գիտութեամբ սուրբ գրոց զարդարեալ. զհին դաշինսն Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի և Կոստանդիանոսի կայսեր և Սեղբեստրոսի հայրապետին վերստին նորոգեցին առ սովաւ։ Եւ այսպէս քաղաքավարութեամբ կեցեալ՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս լի աւուրբք և կատարեալ առաքինութեամբ։ Եւ փոխանորդէ զաթոռն եղբայր նորին Ներսէս զեօթն ամ։

Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյոլովս ի ժամանակի անդ ո՛չ միայն քան զվարդապետս Հայոց, այլ և քան զյունաց և զասորւոց, այնքան՝ մինչ զի համբաւ իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս. մինչ զի իմաստասէր ոմն կոստանդնուպօլսեցի, անուն Թէորա, լուեալ զհամբաւ նորա, բարձեալ զգրեանս իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել զնա և լսել զիմաստութիւն նորա։ Եւ եկեալ՝ զաւուրս բազումս խօսեցաւ ընդ նմա, և եգիտ զնա փորձ ամենայնիւ, այլ և Հոգւով սրբով ալցեալ։ Եւ իբրև գնաց նա ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, հարցանէին զնա, թէ՝ «Ո՛րպէս էր համբաւն, նոյնպէ՞ս է, եթէ ո՛չ»։ Եւ նա

1 v *առեալ* փխ *առաւել*
1 ijop *հաստատեաց*
1 i չիք *ընդ*, o *ընդ ազգին*
1—2 stvՎ *մերոյ*
2 g չիք *գրոց*
2–3 o *հաստատեալ* փխ *զարդարեալ*
3 ijpstvՎ *դաշինս*
3 b *տրդատա*, stvՎ *սրբոյն գրիգորի և տրդատայ*
4 bdeijnp *հայրապետի*, stvՎ չիք *հայրապետին*
4 *Մ-Թ հաստատեցին և նորոգեցին*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բարիոք խոստովանութեամբ*
5 s *այսպիսի*
6 n *աւուրբ*
6 ijp *բարի խոստովանութեամբ* փխ *կատարեալ առաքինութեամբ*
6 ijp *փոխադրէ* փխ *փոխանորդէ*
6—7 stvՎ *զաթոռ նորա*
7 ijp չիք *զեօթն ամ*, u *զեւթն*
8 i *այսու ժամանակի* փխ *այս*
8 stv *Ներսէսս*
8 gno *առաւել էր*
8 cdhj չիք *ի*
8—9 i չիք *ի ժամանակի*
9 *Մ-Թ զվարդապետս հայոց*, no *զհայոց վարդապետաց*
9—10 abcdgijlmsw *զասորոց*, h *զասորաց*, *զասորացն*, nop *ասորոց*
10 *Մ-Թ զի* փխ *մինչ զի*
10 no *իմաստութեան համբաւն*, v *զիմաստութեան*

10—11 i *ընդ յամենայն*
10—11 v *ընդ նմա* փխ *ընդ ամենայն*
11 abcdeguw *կոստանդինուպօլսացի*, fhklmn *կոստանդնուպօլսացի*, ijp *կոստանդինուպօլսէ* (sic), s *ի կոստանդնուպօլսէ*, tvՎ *կոստանդնուպօլսու*
12 *Մ-Թ Թէորա*, befghnp *Թորայ*, o *Թորոս*
12 j *զհամբաւ նորա լուեալ*
12 htvՎ *զգրեանսն*, ijp *զգրեանն*
12 h չիք *իւր*
13 d *և եկն*
13 m *եկն ի փորձել*
13 bgՎ *զիմաստութիւնն*, l *իմաստութիւն*
13 *Մ-Թ* չիք *և*
13 b *զաւուր*
13—14 stvՎ *աւուրս բազումս*
14 dl *խաւսեցաւ*
14 lstvՎ *անփորձ* փխ *փորձ*
14 ijp *յամենայնիւ*, no *ամենեքին* փխ *ամենայնիւ*
14 i *այն և* փխ *այլ և*
14—15 bcdio *հոգով*
15 o չիք *սրբով*
15 ostv *լցեալ* փխ *ալցեալ*
15 Վ *լցեալ հոգւով սրբով*
15 abeip *կոստանդինուպօլիս*, d *կոստանդինուպաւլիս*, l *կոստանդնուպաւլիս*
16 *Մ-Թ և ասէին թէ*
16 *Մ-Թ* չիք *է*
16 bcefghsvՎ *թէ*

ասէ՝ «Որպէս լուաք, սոյնպէս և տեսաք. զի նոր ումն Գրիգորիոս Աստուածաբան յարուցեալ է»։ Եւ զարմացուցանէր զամենեսեան վասն նորա։

Եւ զի էր նա այր բանաւոր, բազում ինչ կարգեաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային ոճով շարականս, մեղեդիս, տաղս և ոտանաւորս, քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւնն՝ երրորդ կողմն, և աստուածածնի փոխման երկուց աւուրցն, և Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւնն, և մանկունքն, և համբարձին, որոյ սկիզբն է այս. «Յնծա՛ այսօր եկեղեցի աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն», և Որդւոցն որոտման օրհնութիւն՝ «Որ էն յէութեան որդի միշտ էին», և շարական մի Անտոնի, և երկու Թէոդոսի և մի քառասնիցն, և մի առաքելոցն, և աւագ շաբաթին երից աւուրց օրհնութիւն, երկուշաբաթին, երեքշաբաթին, չորեքշաբաթին, և երկու շարական յարութեան ճաշոյ, և Նինուէացւոցն, և հրեշտակապետացն, և սրբոց Վարդանանցն, և այլ բազում շարականս։

Արար նա զքարոզ սրբոյ պատարագին քաղցր եղանակաւ, և տոմս շարականաց ճմին խորհրդաբար, և երկու գանձս ըստ գրոյ անուան իւրոյ՝ մի «Վարդավառին» և մի «Փոխման աստուածածնին», որպէս Նարեկացին

1 stvՎ *ասէր*
1 h *այնպէս* փխ *սոյնպէս*
1 botvՎ *գրիգոր*, n *գրիգորիս*
2 no *զամենեսին*
3 i չիք *զի*
3 *Մ-Թ* չիք *նա*, b *սա* փխ *նա*
3 stv *նա բազում*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յեկեղեցի*, ij *եկեղեցւոյ*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *խոսրովեան*, o *խոստովան* փխ *խոսրովային*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և մեղեդիս*, *և տաղս*
4 no *զմեղեդիս*, *զտաղս*
4 *Մ-Թ* չիք *և*
5 a *աւրհնութիւն*, fk *ան(ն)ուի*, bcd *աւրհնութիւնն*, h *անմահութիւն* փխ *օրհնութիւնն*, lno չիք *օրհնութիւնն*, egijm *օրհնութիւն*
5—6 o *և վերափոխման* փխ *աստուածածնին փոխման*
6 Վ *երկու*
6 ad *պաւղոսի*
6 stuvՎ *պաւղոսի (Վ և պօղոսի) և (Վ չիք և) պետրոսի*
6 a *աւրհնութիւն*, bcd *աւրհնութիւնն*, fhkl *անուի*, *Մ-Թ* *օրհնութիւն*
7 h *հոգին* փխ *համբարձին*
7 stvՎ չիք *'որոյ սկիզբն... եկեղե"'*
8 fh չիք *սուրբ առաքելոցն*, *Մ-Թ* չիք *..'ցի աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն'*
8 abcdfh *որդոցն*
8 Վ *որոտմանցն*
9 no չիք *'որ էն յէութեան որդի'*, cefgh *յէութեանն որդի միշտ էէն* ijl *միշտ յէեն*, p *միշտ էէն*, *Մ-Թ*Վ չիք *'միշտ էին'*
9 svՎ *և անտոնի շարական*
10 fh *մէկ...մէկ*
10 ijp *յամ քառասնի*
10 a *աւագ*
10 mstvՎ *շաբաթուն*
10 abcdehijuw *աւուրցն*. sՎ չիք *երից աւուրց*
11 abcdfhkl *անուի*, g *օրհնութիւնն*, jp *օրհնութիւնսն*
11 no չիք *'երկուշաբաթին...չորեքշաբաթին*, v *բ շաբթուն*, Վ *երկուշաբաթուն*, *երեքշաբաթուն*
11 i չիք *երկու*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ճաշու*, Վ *ճաշոյն*
12 bfh *նինուէացոցն*, j *ի նինուէացւոցն*, p *նինուէացւոցն*, Վ *նինուէացւոց*
13 Վ *սրբոցն*
13 i *վարդանացն*
14 Վ *սա*
14 j *զքարոզս*, no *քարոզ*
14 s չիք *սրբոյ*, tvՎ *սուրբ*
14 i *տուն*
15 eg *շարականացն*
15 j չիք *նմին*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գանձ*
15 *Մ-Թ* *ըստ գրոց*
15 abcdeghlm *անուանն*
16 h *մէկ* փխ *մի*
16 h *մէկ* փխ *մի*, d *մինն*
16 d *սուրբ աստուածածնին*, o չիք *աստուածածնին*

Գրիգոր «զՀոգւոյն գալստեանն» և «զԵկեղեցւոյ» և «զՍուրբ խաչին». ա՛յն, որ գրեաց զգիրս աղօթից յոգնազան բառիւք և իմաստասիրական ոճով, և «զՆերբողեանն սրբոյն Յակոբայ Մծբնացւոյ», և «զԱռաքելոցն»։ Սոյնպէս և սա կարգեաց զհամառօտն Մատթէոսի աւետարանին լուսաւոր և առատ մտօք, մինչև յայն տեղին, որ ասաց տէրն, թէ՝ «Մի՛ համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս»*։ Եւ անդ ոչ գիտեմ, եթէ վասն ինչ պատճառի խափան եղև։ Գրեաց նա և ճառս հրեշտակապետացն ըստ ոճոյն Դիոնիսեայ Արիսպագացւոյն. թարգմանեաց և բազում ճառս վըկայից աստուծոյ։ Եւ այսպիսի բարւոք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն ցանկալի և երանելի մահուամբ. զի այնպիսի էին կամք սրբոյն, զի թէ հնար իցէ՝ ոչ ոք խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բա՛յց ի գրոց, ո՛չ ի գինարբուս և ո՛չ յայլ ուրախութիւնս։ Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն, զի փոխանակ վայրապար ձայնիցն, զայն ասասցեն, որոյ սկիզբն է սաղմոսն Դաւթի՝ «Յիշեցի ի գիշերի զանուն քո, տէր»*, և այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի՝ «Զարթի՛ք փառք իմ»***, որ այժմ ասի յեկեղեցի ի ժամ գիշերային պաշտաման։

* Մատթ. Ե. 17: ** Սաղ. ՃԺԸ. 55: *** Սաղ. ՁԶ. 9. ՃԷ. 3:

1 stvՎ չիք գրիգոր
1 abcd զհոգոյն, io զհոգոյ, v հոգոյն
1 Վ գալստեան
1 cdhov զեկեղեցոյ
1 stuvwՎ չիք այն
2 o զգիրն
2 jp աղօթիցն
2 tv բանիւք փխ բառիւք
3 bcdefgjno զներբողեան, Վ զներբողական
3 c յակովբայ
3 abcdfgh մծբնացոյ, l մծբնայ հայրապետին, ostvՎ մծբնայ
3 Վ զառաքելոց
3 stvՎ նոյնպէս
4 Մ-Թ չիք Մատթէոսի, bdghuw մաթէոսի
5 im մինչև ցյայն տեղին, no մինչև ցայն
5 Մ-Թ տեղի
5 mՎ չիք թէ
6 Մ-Թ լու.ɔ(չիք···ծանել զօրէնս կամ զմարգարէս)
6 stvՎ և այլն փխ և անդ
6 acenstuՎ թէ վասն
6 n զինչ
7 a խաբան
7 o զճառս
7 Վ հրեշտակապետաց
8 Մ-Թ Դիոնեսեայ, ābdgu դիոնիւսեայ
8 a արիսպագացւոյ, bd արիսբագացոյ, egilmu արիսբագացւոյ, cfhv արիսպագացոյ, o արիսպագացուն
8 fhl թարքմանեաց
8—9 sv վկայիցն
8—9 no աստուծոյ և այլ բազում եղանակաւոր բանս կայ սորա ասացեալն զի այլում տեղի տեսանելոց էք (o եմ) և այսպիսի բարիոք (o բարւոք)
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարիոք, Վ այսպէս բարիոք, ij բարուոք
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամենայնի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այնպէս
11 Մ-Թ չիք թէ
11 a խաւսիցի, l խաւսեցի, bdefhijnopstuv խօսիցի, c խօսիցէ
11 Ա-Թfh ի խօսս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բաց ի գրոց
12 ghijlnp ի գինարբունս, o ի գինարբունսն
12 gmo այլ
13 mos որք
13 s զբերդսն
14 e վայրաբար
14 m ձայնին, Վ ձայնից
14—15 fh չիք սաղմոսն զաւթի
15 Մ-Թ ի գիշերի զա"
16 i յեկեղեցիս ասի, l այժմ կոչի և ասի, g եկեղեցի, o եկեղեցիս հայոց
16 o գիշերին
17 bi պաշտամանն, d պաշտման

Կոչեցաւ երբեմն ի մեծէն Ալէքսէ, որ էր փեսայ ինքնակալ թագաւորին հոռոմոց Մանիլին, և եկեալ էր ի Մամուեստիա քաղաք Կիլիկեցւոց, և հարցեալ զնա բանս խորինս և դժուարիմացս ի գրոց և յամենայնի կատարեալս ետես զնա, և մեծարեաց զնա յոյժ։ Դարձեալ գրեաց առ նա՝ գրով տալ նմա զխոստովանութիւն հաւատոյ հայոց, և զխորհուրդ տօնից, և զառաջաւոր պահոցն, և զխորհուրդ մի բնութեանն, զոր ասեմք մեք ի Քրիստոս Յիսուս յետ միաւորութեանն, և այլ կարգաց եկեղեցւոյ, որ ո՛չ է միաբան այլոց ազգաց։ Իսկ նա համառօտ և յայտնի բանիւք ետ նմա զխնդրելին, զոր առէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս.

Բ

Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրեալ ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ՝ յեղբօրէ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորիսի, ի խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին հոռոմոց մեծի պատօստառատորին Ալէքսիոսի, յորժամ եկ յԱրեւելս եւ

1 h *ի մեծ է*
1 fgh *յալեքսէ*
1 bi *փեսա*
1 i *ինքնակալին*, l *ինքնակալի*
1 o *կայսերն* փխ *թագաւորին*
2 jp *հոռմայ*
2 i *մանուէլին*, t *մանելին*
2 g *ելեալ* փխ *եկեալ*
2 fhijpoՎ *ի մամեստիա*, st *ի մամվեստիայ*, ab *ի մամսուեստիա*
2 cfhop *կիլիկեցոց*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զնա*
3 d *զիժարիմացս*
3 h *իրոց* փխ *ի գրոց*
3 *Մ-Թ* չիք *և*
3 no *և ամենայնիւ*
3—4 i *կատարեալսն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եգիտ* փխ *ետես*
4 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ չիք *զնա*
4 l *և մեծարեաց զնոյն*
4 l չիք *առ*
4—5 l *գրեաց նա զխոստովանութիւն հաւատոյ հայոց*
5 ij *զխոստովանութիւնն*
5 bcdegijnopstuvՎ չիք *հաւատոյ*
5 stvՎ *զխորհուրդս*
5 dl *տաւնից*
5—6 ijp *զառաջաւորացն*, t *առաջաւոր* փխ *զառաջաւոր պահոցն*
6 hip չիք *պահոցն*, Վ *պահոց*
6 e *մի բնութեան*
6—7 no չիք '*զոր ասեմք... միաւորութեանն*', t *և զասեմք* փխ *զոր ասեմք*
6 mՎ չիք *մեք*, stuv չիք *մեք ի*
6—7 Վ *ի յիսուս քրիստոս*
7 l չիք '*յետ միաւորութեանն*'
7 *Մ-Թ* *զայլ*
7 bcdhov *եկեղեցոյ*
7 l *և այլ բազում բանս կարգաց եկեղեցւոյ*
7—9 l չիք '*որ ոչ է միաբան այլոց ազգաց։ Իսկ նա համառօտ և յայտնի բանիւք ետ նմա զխնդրելին, զոր առէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս*'
8 stuv չիք *նա*
9 ijo *եկեղեցիս*
9 abdhip *հայաստանեաց*
10 „Գիր հաւատոյ" չիք Վ-ում։
10 stv *հաւատոյ դաւանութեան*
10 d չիք *խոստովանութեան*
1 abdhop *հայաստանեաց*, i *հայեաստանեայց*
10 ch *եկեղեցոյ*
11 n *գրեալ է*, stv չիք *գրեալ*
11 cdno *ի ներսէսէ*
11 cd *եղբօրէ*, g *և յեղբօրէ*, h չիք *յեղբօրէ*
11 no *հայոց կաթողիկոսէ*
11—12 ijpv *գրիգորի*, n *սրբոյն գրիգորիսի*, o *տէր գրիգորիսի*
12 g չիք *ի*
12 nost *փեսային*
12—13 j *հոռմայ*, p *հոռմոց*
13 a *պրոտաւստատորին*, b *պրոտօտատորին*, cd *պրոտաւստրատորին*, eg *պրոտօստրատորին*, i *պատօսդ դատաւորին*, j *պրոտօստրատորին*, k *պրոտօստատորին*, m *պրոտօստատորին*, no *պրոտաւբստրատորին*, stv *պրոտոստատորին*, u *պրոտօստատորին*, fh *պատրաւաւորին*
13 stv *ալէքսի*

էր ի Մամուեստիա մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց. անդանօր հեռեւելով նմին՝ կոչմամբ նորին ի թուականին ՈԺԴ:

Բանիւք դուզնաքեայ իմն խօսելով ի լսելիս խոհեմագունիդ և աստուածասիրի անձին յաղագս մերոյ հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, հարցման ո՛ր ի ձէնջ, տալով պատասխանի։ Եւ քանզի խօսեցեալն իմաստք շրթամբք, ոչ է բնաւորեալ յշտեմարանս յիշողականին մնա՛լ անձախապէս, զմոռացութիւն ունելով հակառակ, վասն որոյ խնդրէք գրով արձանացուցանել զնոյն, յաղագս անաղօտ մնալոյ յիշատակ բանիցն որ ի մէնջ, զոր և տացուք սիրաբար սիրողիդ զիմաստութիւն ըստ ախմար գիտութեան մերոյ և տկարութեան, և ժամուս փութոյ՝ համառօտ և յայտնի բանիւ։ Սակայն զբովանդակն պարագրելով զհաւատոյ մերոյ ճշմարտութիւն, և զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն, ի հարցն սրբոց աւանդից ընկալեալ՝ որ է այսպէս. «Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւն՝ զհայր, և զորդի, և զսուրբ հոգին, յերիս անձնաւորութիւնս բաժանեալ, և ի մի բնութիւն, և աստուածութիւն ժողովեալ։ Հայր անծին և անսկիզբն յառաջ քան զյաւիտեանս. որդի ծնեալ ի բնութենէ հօր. անախտ և անմարմին, նախ քան զժամանակս. հոգին սուրբ՝ բղխումն ի հօրէ, ո՛չ ըստ որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար. ինքեան միայնոյ քննելի օրի-

1 h ի մամեուստիայ, i ի մամեստիոյ, jop ի մամեստիայ, stv մամվեստիայ
1 efhkmno մայրաքաղաք, stv մայրաքաղաքն
1 bcdfghov կիլիկեցոց, u կիւլիկեցւոց
b անդանաւր, ci անտանօր, d անտանաւր
1—2 e հիւսելով, g հիանալով, no չիք հիւսելով
2 abefhm և նմին, cdijnopstv և ի նմին, g և ի նորին, u և նորին
2 i խաչմամբ փխ կոչմամբ
2 u չիք նորին, stv իրի նորին կաթողիկոսի
2 ab ի թվականին ՈԺԴ, d ի թուականիս հայոց ի վեց հարիւր տասն ու չորսին, g վեց հարիւր յիսուն և չորս (sic), h վեց հարիւր չորեք տասն, i ի թվին ՈԺԴ, j ի թուին զճժզ, o ոժզ
3 v բանիւ
3 a դուզնաքեա, v դուսնաքի, s … նաքի
3 abd խաւսելով
4 b անձինդ, o աստուածասէր անձինդ
4 achov եկեղեցոյ
4—5 ij հարցմանն
5 Մ-Թ չիք տալով, no տալ
5 ad խաւսեցեալն
5 dnop իմաստ
6 b շրթամբ
6 afh ծնալով, Մ-Թ մեր ծնալ
7 ef զմոռացութիւնն
7 ijp խնդրեմք
7—8 ijp արձանացուցեալ
8 cd անաղաւտ
8 Մ-Թ առ ձեզ յիշատակ
9 Մ-Թ տիրաբար փխ սիրաբար
9 s ի ձէնջ փխ ի մէնջ
9 stv տխմար փխ ախմար
9—10 e գիտութեանն, o գիտութեանս մերում
10 bd համառաւտ
11 ah պարտգրելով
11 d զհաւատո, o զհաւատոյս
11 cefhiuv մեր
12 cdhv զեկեղեցոյ, no եկեղեցոյ
12 e կարգաւորութիւնն
12 cd աւանդեցից
13 eh զերրորդութիւն, no երրորդութիւնն
14 d յանձնաւորութիւնս
14 e և մի, o և զմի
15 n անսկիզբ
16 do զաւիտեանս
16 d հաւր
17 o ժամանակս
17 ahk բղխումն է
17 bd ի հաւրէ
17 cdfgh որդոյ
18 af աղբեւրաբար
18 a ինքեանք, fh ինքեամբ
8 d միայնո

նակն, և յարարածոց անգիտելի, և ո՛չ էր երբեմն Հայր, յորժամ ո՛չ էր ընդ նմին որդի և Հոգի։ Այլ որպէս Հայր՝ միշտ Հայր. և ո՛չ յետոյ ստացեալ զանուն Հայրութեանն. նոյնպէս և որդի՝ միշտ որդի, ընդ Հօր երդումն մշտնջենաւոր։ Այսպէս և Հոգին սուրբ՝ միշտ Հոգի աստուծոյ, անմեկնելի ի Հօրէ և յորդւոյ, մի էութիւն, մի իշխանութիւն, մի կամք և մի արարչագործ զօրութիւն, յերիս անձնաւորութիւնսն իմանի։ Ո՛չ մեծութիւն և ո՛չ փոքրկութիւն, ո՛չ բարձրութիւն և ո՛չ խոնարհութիւն, ո՛չ առաւելութիւն և ո՛չ նուազութիւն, այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ երրորդութեանն դաւանի, որով գոյացան յոչէից եղեալքս ամենայն, երկինք երկնաւորօքն և երկիրս երկրաւորօքս, երևելի և աներևոյթ արարածք՝ յառաջինն եղեալ արարչութեան։ Իսկ՝ յերկրորդումս՝ մի յերրորդութենէն բանն Հօր որդին միածին, կամաւ Հօր և Հոգւոյն, աւետեօք Հրեշտակապետին Գաբրիէլի, էջ յորովայն կուսին Մարիամու, ո՛չ նուազելով ի ծոցոյ Հօր, ըստ աստուածային անպարագրելի բնութեանն, և ձգեալ յինքն յարենէ ամենամաքուր կուսին, որ ի զանգուածոյն Ադամայ, միացոյց ընդ աստուածութեանն, անքնին և անճառելի խառնմամբ, և եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյ և ի մարդկայնոյ, մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի և անբաժանելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր և յօդական բնութիւնս յանօդ և պարզական բնու-

1 ad աւրինակն
1 s արարածոց
1 Մ-Թ ոչ էր երբեմն
1—2 aih չիք ոչ էր, cdijp չէր ընդ նմին փխ ոչ էր ընդ նմին
2 u սուրբ հոգի
2 st չիք հայր
2 Մ-Թ միշտ հայր փխ միշտ կայր
3 Մ-Թ հայրութեան
3 cdi չիք և
3 h նմանապէս
3 i չիք միշտ որդի
3 im որ ընդ
3 d հաւր
3 abcdhimosv իւրոյ փխ իւրում
3 bd ի հաւրէ
5 bcdfh յորդոյ, g որդոյ
5 a էութիւնն, i յէութիւն
6 bd զաւրութիւն
6 Մ-Թ անձնաւորութիւնս
7 Մ-Թe փոքրութիւն, a փոքրութիւնն
8 h չիք այլ
9 e երրորդութեան, no երրորդութիւն
9 ag ոչ էից
9 h եղեալք
9 i յամենայն
10 ad երկնաւորաւքն, h երկնօքն, stv երկնաւորօք
10 ad երկրաւորաւքս, h երկրօքն, stv երկրաւորօք
10 k յաներևոյթ
11 ij առաջին, o առաջինն
11 cdij արարչութեանն
11 e յերկրորդումնս, ijp (յ)երկրորդումն (p երկրորդումն)
11 cdijp չիք մի, o մինն
11—12 cdi երրորդութենէն
12 d հաւր...հաւր
12 a չիք և
12 b սուրբ հոգւոյն, acdho հոգոյն
12 abd աւետեաւք
13 ijp չիք 'էջ յորովայն... անպարագրելի'
14 stv յաստուծոյ հօր ծոցոյ
14 e բնութեան, o բնութիւն
14 t յինք
15 i չիք յարենէ
15 degijv զանկուածոյն
15 u մաքուր փխ ամենամաքուր
16 beg աստուածութեան
16 Մ-Թ աստուածութեանն իւրում
16 ijp երկուց
17 ijp չիք բնութեանց
17 cdij աստուածայնոյն
17 Մ-Թ յԱստուածայնոյն և մարդկայնոյն, cdij աստուածայնոյն
18 p անայլայլի
18 b անբարժանելի
19 o չիք և
19 bd յաւդական, s յօդային
19 a յանաւդ, bd յանյաւդ, cij յանյօդ. g անյօդ
19 Մ-Թ և ի պարզական

թիւնն աստուծոյ՝ զիւրն կորուսանելով. և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեաց յիւրն յաւէտ պարզութենէ. Թէպէտ և ասի յաղագս անքակ միութեանն, անմարմնոյն մարմնանալ և բանին թանձրանալ։ Այլ և խառնի ընդ մարմնոյ անմարմին բանն և միացուցանէ ընդ ինքեան զմարդկային բնութիւնս՝ աստուածացուցանելով զնա խառնմամբն և միաւորութեամբն, ո՛չ փոփոխումն կամ այլայլութիւն ունելով ի միաւորութեանն, ըստ որում և ո՛չ հոգի և մարմին մարդկային։ Թէպէտ և գերագոյն քան զօրինակն իմանի ճշմարտութեանն որպէս ընդ արարիչ և ընդ արարած, զոյ համեմատութիւն, այլ միաւորեալ զմերս ընդ իւրումն անհասանելի յեղանակաւ, մնաց անփոփոխ առողն և առեալն։ Ո՛չ ըմբռնողապէս, որպէս օդ և ջուր յամանի, զի յարտաքս ելանելն դատարկանայ, այլ բնաւորապէս միացեալ ի վեր քան զբան անբաժանելի և անշփոթ միութեամբ և առնլով զբնութիւնն Ադամայ, ո՛չ զոր յանմեղութեանն և ի դրախտին, այլ զոր յետ մեղանացն և ապականութեանն, զի և կոյսն Մարիամ, յորմէ մարմին առ Քրիստոս, ի մեղանչականին Ադամայ բնութենէն էր։ Սակայն միաւորելով ընդ բնութեանն աստուծոյ՝ մեղանչականն եղև անմեղ, և ապականացուն արտաքոյ անգտանելի ապականութեան կրից, որպէս և հրահալելի նիւթք, յորժամ ընդ հրոյ միանան, ժանգ ապականութեան, եթէ իցէ ի նոսա, ծախի։ Իսկ բնութիւնն մաքրելով յապականութենէն, անծախելի մնայ. զի որոյ սկիզբն

1 n չիք *ոչ*
1—2 ijopu չիք '*զիւրն կորուսանելով… աստուծոյ*'
2 af *բնութիւն*
2 e *ընդ բնութեանն*
2 stv *զիւրն* փխ *յիւրն*
3 d *ազագս*
3 o *միութեան*
4 e չիք *և*
4 i *խառնին*
4—5 p *մարմին* փխ *անմարմին*
5 i *յինքեան*
6 o *աստուածացուցանել*
7 ag *այլայլութիւնն*, j *այլայլութեան ունելով* փխ *կամ այլայլութիւն ունելով*, stv *այլայլումն*
7 p չիք *կամ*
7 no չիք *ի*
7 d *ստորում* փխ *ըստ որում*
8 stv *և ոչ մարդկային մարմին*
8 bd *զաւրինակն*
9 abcdfgmopu *ճշմարտութիւնն*
9 m չիք *ընդ*
9 o *իսկ* փխ *որպէս ընդ*
10 afgh *ընդ իւրում*, o *ըստ իւրում*, t *ընդ որում*
10 m *մնայ*
10—11 n *մնաց փոփոխ* փխ *մնաց անփոփոխ*
11 d *առաւղն*, t *առնողն*, u *առողն*
11 o *առեցեալն*
11 a *ընբռնողապէս*, d *ըմպռնողապէս*
11 ad *աւդ*, fgh *յօդ*
11 no *օդ ընդ ջուր ամանի* (o *իմանի*), stv *ջուր և օդ*
12 ghi *արտաքս*
13 d *անբաժանելի անշփոթ* (չիք *և*)
13 no *անշփոթելի*
13 nostv *առնելով*
13 ij *զբնութիւն*
14 cdij *անմեղութեանն*
14 o *ոչ զանմեղութեան*
14 stv *ի դրախտէն*
14 n *զոր ետ* փխ *զոր յետ*
14 v *մեղանաց*
15 e *յապականութեան*, i *ապականութեանս*, gv *ապականութեան*, o *ապականութիւն*
15 iops *էառ*
16 abegiv *միաւորելովն*
18 abfghn *անկոսնելի*
18 ei *ապականութեանն*
18 i *հրահոսելի*, s *հրահայելի*
19 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժանկ*
19 v *և եթէ իցէ*
20 no *զի որ* փխ *զի որոյ*
20 bcdeno *սկիզբն*

անապական՝ զի առանց սերման յանապական կուսէ էր ծնունդն և կատարումն անապական. զի մարմին նորա ի գերեզմանի ոչ ետես զապականութիւն, հա՛րկ է, զի և միջոց ժամանակին, որ ընդ ծնունդն և ընդ մահն՝ լինել անապական։ Ո՛չ ի հարկաւոր և ի կամաւոր կրից ասեմք զոլ անապական, այսինքն՝ քաղցոյ և ծարաւոյ, ննջելոյ և վաստակելոյ, տրտմելոյ և արտասուելոյ, որք ճշմարիտ և ոչ առ աչօք տան մեզ իմանալ զմարդեղութիւն նորա, այլ յակամայ և յանգոսնելի կրից՝ խոստովանիմ ունել զանապականութիւն. զի է՛ր ինչ ի նմա նման մերումս, և էր որ ի վեր քան զմերս՝ ըստ գրեցելումն, թէ մարդ է և ի վեր քան զմարդ, և թէ մարդ է, ո՞ ծանիցէ զնա։

Արդ՝ ըստ մերում հասանելոյ այսպէս եղեալ միաւորութեան յեղանակ, յարգանդի կուսին՝ բնակելով ի նմա ինն ամսեայ ժամանակաւ, հինգ յաւելեալ աւուրբք, ըստ անդրանկածնութեանն, և այն, որ կարողն էր ի միում վայրկենի լինել կատարեալ, օր ըստ օրէ աճմամբ զարգանայր, որպէսզի խափանեսցի այսոքիւք առ աչօք կարծելն զմարդեղութիւնն։ Ծնանի որպէս մարդ՝ աստուած մարդացեալ, զկուսութիւն ծնողին անապական պահելով, զի և զծնունդն օրհնեսցէ յանիծիցն և զկուսութիւն նախապատուեսցէ։ Թլպատեցաւ ութօրեայ՝ զի զուխտն՝ որ ընդ հարսն, կատարեսցէ և մեզ ուսուսցէ զթլփատութիւնն սրտի հոգևորապէս։ Եկն ի տաճարն քառասնօրեայ ըստ օրինացն յընծայումն, զի զմարդկային բնութիւնս ըն-

1 b անպական, stv անապական է
1 e զոր փխ զի
1—2 stuv չիք 'զի առանց...և կատարումն անապական'
1 m կուսէն
1 g ծնունդ
2 g չիք և, stv և փխ զի
2 o ի գերեզման
2—3 e զապականութիւնն, n ապականութիւն
3 stv չիք զի
4 v ոչ ի կամաւոր և ի հարկաւոր
5—6 Մ-Թ 'ի քաղցոյ (d քաղցու) և ի ծարաւոյ (bcdfhkm ծարաւի), ի ննջելոյ և ի վաստակելոյ, ի տրտմելոյ և յարտասուելոյ (v արտասւելո)
6 d աչաւք
6—7 Մ-Թ զմարդեղութիւնն, fg մարդեղութիւն
7 afh յանկոսնելի, cdijno անգոսնելի
7 ijp ունելով
7—8 afh զանապականութիւնն
8 jp չիք նմա
8 l ի նմանութեան
8 cdip չիք քան
9 Մ-Թ մարդ է
9 op ի վեր է
9 ab ոյ, Մ-Թ և ո՞
11 stv մերոյ
11 o հատանելոյ փխ հասանելոյ
11 bcdj միաւորութեանն
12 Մ-Թ չիք ի նմա
13 abefghikm աւելեալ, d աւելեաւ, jp աւելեալք, tv աւուր աւելեալ
13 ijp աւուրք
13 e անդրանկածնութեան
13 sv չիք որ
13—14 ijp այլում փխ ի միում, s ի մերում փխ ի միում
14 d աւր ըստ օրէ
15 a խափանեսցի
15 d աչաւք
15 uv և կարծեալն
16 d ծնաւղին
17 h զի ծնունդն, t ծնունդ
17 abcdfhijkptv ահնեսցէ (ijk աւրհնեսցէ)
17 ij անիծիցն
17 abdefg զկուսութիւնն
17—18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նախ պատուեսցէ
18 ab ը̅ աւրեա
18 Մ-Թ զուխտն
19 jpu զմեզ
19 bcdev զթլփատութիւն
20 ad աւրինացն
20 b յընծաումն
20 Մ-Թv յնծայումն
20 t չիք բնութիւնս

ծայնեցէ փնքեամբ Հօր ի բարձանս։ Փախեաւ յԵգիպտոս, զի զմայրաքաղաք կռապաշտութեանն դարձուցէ յաստուածպաշտութիւն և զմեզ խրատեսցէ յօժարութեամբ փախչել ընդ նմա հալածանօք։ Շրջեցաւ յաշխարհի ամս երեսուն, աղքատութեամբ և խոնարհութեամբ, ծածկելով զաստուածութիւնն, զի զմեզ ճոխացուցեալ բարձրացուսցէ, յորժամ նորին ճանապարհի լինիմք հետևողք։ Եկն ի Յորդանան, ի լրումն երեսնից ամաց, յայտնելով զփառս աստուածութեան իւրոյ՝ վկայութեամբ Հօր, թէ՝ «Դա՛ է որդի իմ սիրելի»*, և Հոգւոյն աղաւնակերպ իջմամբ։ Մկրտեցաւ ի Յորդանան ի Յովհաննէ, զի զջուրսն սրբեսցէ, և զհնութիւն մեղացն ընկոմեսցէ ի նմա, և զհոգևորականն տացէ մեզ մկրտութիւն, ըստ վկայութեանն Յովհաննու, թէ՝ «Նա մկրտեսցէ զձեզ ի Հոգին սուրբ և ի հուր»**։ Պահեաց քառասնօրեայ աւուրբք երկրորդն Ադամ՝ վասն առաջնոյն Ադամայ, զի ոչ պահեաց. և յաղթեաց երիւք փորձութեամբքն, յաղթողին մարդկան։ Եւ յետ այնորիկ ապա զծածուկ աստուածութեան իւրոյ զօրութիւնն յայտնի արար աշխարհի՝ զդևս հալածելով, զհիւանդս բժշկելով, զկոյրս լուսաւորելով, զկաղս գնացուցանելով, զմեռեալս յարուցանելով, ի վերայ ծովու՝ որպէս ի վերայ ցամաքի գնալով, ի սակաւ հացից զբազումս կերակրելով, զբնութիւն արարածոց, որպէս կամէր, փոփոխելով, զջուրն ի գինի, և զկաւն ի լոյս դարձուցանելով։ Եւ նախ քան զյարութիւնն զլոյս աստուա-

* Մատթ. Գ. 17. հմմտ. Մարկ. Ա. 11., Ղուկ. Գ. 22:

** Մատթ. Գ. 11. հմմտ. Մարկ. Ա. 8., Ղուկ. Գ. 16:

1 u յընծայեսցէ
1 d հաւր
1 j եգիպտոս
2 bev կռապաշտութեան
2 ip դարձոյց առ աստուածպաշտութիւն, g յաստուածպաշտութիւնն, no աստուածպաշտութեան
3 d յաւժարութեամբ
3 d փաղչել, op փաղչիլ, s փախչիլ
3 df հալածանաւք
3 cdijp ընդ նմա փխ յաշխարհի, g աշխարհի
4 s չիք և խոնարհութեամբ
4—5 no աստուածութիւնն
5 i ի մեզ փխ զի զմեզ
6 tv երից փխ երեսնից
7 abcdh աստուածութեանն
7 d հաւր
7 no չիք թէ
8 cdhov հոգոյն
8—9 Մ-Թ չիք Յորդանան
9 Մ-Թ ab Յովաննէ, c յովհանէ
9 b զջուռն
9 g զհնութիւնն
11 Մ-Թ Յոհաննու, bp յոհաննու, i յոհաննու, cef յովաննու, g յովանու
11 ij չիք ի
11 abcdefmno ի հոգի
11 no հուր փխ ի հուր
12 Մ-Թ քառասուն օր, a խօրեա աւուրբք, d քառասնաւրեայ աւուրբք
12 abcdefhnop երկրորդ
12 d որ փխ զի
13 g փորձութիւնքն, ij փորձութեանցն
13—14 i և ապա յետ
14 h աստուածութեանն
14 bcegj զօրութիւն, d չիք զօրութիւնն, no ի զօրութիւն
15 d յաշխարհի
15—16 g զկոյրս սրբելով փխ լուսաւորելով, u զբորոտս սրբելով, զկոյրս լուսաւորելով
16 stuv չիք զկաղս գնացուցանելով
17 bcdeijnopuv չիք վերայ, st չիք 'վերայ ցա'...
17—18 no չիք 'ի սակաւ... կերակրելով' tv սակաւ հացիւ
18 s զբնութիւնս
18 g յարարածոց
18 stv չիք որպէս կամէր
18 ijp փոխելով
19 ijpu չիք 'և զկաւն ի լոյս', t զկոյր փխ զկաւն

ծութեանն իւրոյ յայտնեաց աշակերտաց իւրոց զծածկեալն իբրև վարագուրաւ ընդ մարմնոյն ի Թաբորական լերինն, ուր զինքն ծանուցեալ կենդանեաց և մեռելոց, իշխանաբար կոչմամբ Մովսիսի և Եղիայի։

Գայ այնուհետև կամաւորաբար ի չարչարանս, զի զգիրս օրինաց և մարգարէիցն կատարեսցէ։ Նստի ի վերայ իշոյ և յաւանակի յօրինակ եկեղեցւոյ հրէից և հեթանոսաց։ Կատարէ զզատիկն ըստ օրինացն, զի զհինն ի նորս և զստուերն ի լոյս ճշմարտութեան փոխեսցէ։ Լուանայ զոտս աշակերտացն, զի զնախահօրն ոտից, որ ի ծառն գիտութեան ընթացից, մաքրեսցէ զյանցանս։ Տայ զմարմին իւր կերակուր կենաց և զարիւն իւր ի քաւութիւն մեղաց, զի որք առաջին պտղոյն ճաշակմամբ մահացաք, զայսուիկ ճաշակելով կենդանասցուք։ Աղօթէ իմով բնութեամբս առ Հայր վասն իմ, զի յառաջինն դարձուսցէ ի փառս. և զի տացէ օրինակ աղօթել և մեզ ի փորձութեան մերում։ Տրտմեցաւ և արտասուեաց ուրախութեան պատճառն երկնաւորաց և երկրաւորաց, զի բարձցէ զամենայն արտօսր յամենայն երեսաց՝ ըստ Եսայեայ։ Երկեաւ, զի զերկիւղն լուծցէ զմահու։ Քրտնեցաւ, զի զքիրտն երեսացն ջնջեսցէ։ Ապտակեցաւ, զի հարցէ ուժգին զթշնամին։ Մերկացաւ, զի զամօթոյ ծածկոյթ նախահօրն

1 abefgh աստուածութեան իւրոյ
1—2 Մ-Թ զծածկեալն իբրև վարագուրաւ ընդ մարմնոյն, յայտնեաց աշակերտաց իւրոց
2 ad ի Թաբաւրական, bcfh ի Թաբօրական, egmtuv ի Թափօրական, nop ի Թափորական
3 h զմեռելոց
3 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ Մովսէսի, b մօսէսի
4 g կամերաբար փխ կամաւորաբար
4 o չիք 'գայ այնուհետև... ի չարչարանս'
4—5 o չիք 'զի զգիրս...կատարեսցէ'
4 ad աւրինաց, g յօրինաց
5 abdfstuv յովանակի, h աւանակի
5 d յաւրինակ, o օրինի, sv օրինակ
6 cdhov եկեղեցոյ, j եկեղեցեաց
6 bd զատիկն
6 ad աւրինացն
7 nopstv զստուերս
7 abcdefghijkmnop ի ճշմարտութիւնս (nop ի ճշմարտութիւն) փխ ի լոյս ճշմարտութեան, u չիք ճըշմարտութեան
7 stv փոխելով փխ ի լոյս ճշմարտութեան փոխեսցէ, no փոխարկեսցէ
8—9 v ընթացիցն
9 d զյանցանաց
9 Մ-Թ զմարմինն
9 i զարիւնն
10 ijmp զի որ
10 gh յառաջին
11 j զայսոսիկ
11 abcdgkm ճաշակելովն
11 d աղաւթէ
11 Մ-Թ aghkm բնութեամբ
12 ijp առաջինսն, mst յառաջին
12 stv փառսն դարձուսցէ
12 ad աւրինակ
13 d աղաւթել
13 uv չիք և
13 v արտասվեաց
13—14 du ուրախութիւն
14 v պատճառ
14 ij երկնաւոր և երկրաւորաց
14 mstv չիք զամենայն, g ամենայն
15 m զարտօսր, bd արտաւսր, v զարտօսր ամենայն
15 st յամենայն երեսաց երկրէ
15 ac Եսայեա, b Եսաեա
15 ijno երկիւղն
16 o մահու
16 m զքիրտ
16 j յերեսաց m երեսաց մերոց
16 Մ-Թ Ադամայ ջնջեսցէ
16 m սրբեսցէ և ջնջեսցէ
17 stv ուժգնակի
17 b զամօթս, d զամաւթո, n յամօթոյ, q ամօթոյ
17 v ծածկոյթն
17 d նախահաւրն, t նախահօրն ադամայ փխ նախահօրն զկմաց

դիմաց՝ պատառեսցէ։ Էարբ զլեղին, զի զդառն մեղացն զճաշակս քաղցրացուսցէ։ Բևեռեցաւ ի խաչին, զի զմեզ արձակեսցէ ի կապանաց և շնորհեսցէ փայտ կենաց փոխանակ փայտին մահու։ Մեռաւ մարդկային մահացու բնութեամբս փչխանաբար և մնաց կենդանի աստուածային անմահական բնութեամբն։ Ո՛չ ոմն մեռեալ, և ոմն կենդանի ըստ բաժանողացն, այլ մի և նոյն անձնաւորութիւնն. և մի Քրիստոսն չարչարիւր և մեռանէր մահկանացու մարմնովն որ ի մէնջ, և կենդանի էր անմահ և կենդանարար աստուածութեամբն որ ի հօրէ, որպէս և սուրբն Աթանաս ասէ, թէ՝ «Մահկանացու մարմինն ո՛չ վնասեաց զանմահ աստուածութիւնն. քանզի անախտ էր, այլ մնաց մանաւանդ և ինքն անախտ անմահին զօրութեամբն». և յետ սակաւուց ասէ, թէ՝ «Մահ մարմնոյն եղև համագոյակցին մահկանացուացս»։

Վասն որոյ և մեք խոստովանիմք աստուած և մարդ զՔրիստոս. ո՛չ բաժանելոյ աղագաւ զայս ասեմք, մի՛ լիցի, զի նա ինքն է չարչարեալ և ո՛չ չարչարեալ. աստուածային բնութեամբն անփոփոխելի և անչարչարելի, իսկ մարմնովն չարչարեալ և զմահ ճաշակեալ։ Յաղագս որոյ մոլորին, որք ասենն, թէ այլ ոմն է, որ չարչարեցաւ, և այլ ոմն, որ ո՛չ չարչարեցաւ։ Բայց ո՛չ այլ ո՛ք է քան զբանն, որ չարչարեցաւ և զմահ ընկալաւ մարմնովն. զի նոյն ինքն անչարչարելին յանձն էառ, զի չարչարանօքն իւրովք փրկեսցէ զմարդիկ. քանզի զոր ինչ մարդկեղէնն չարչարիւր մարմին բանին, զայս՝ ընդ նմին գոլով բանն, յինքն վերաբերէր, և լինէր յոյժ

1—2 t չիք 'էարբ…քաղցրացուսցէ'
1 j չիք զի
1 sv զդառն ճաշակս մեղացն
1 m զճաշակսն, n ճաշակ
1 fh մեղաց
3 abcdefgijknopstuv չիք կենաց
4 t մահացու
4 b բնութեամբ
5–6 abdfghn բարժանողացն
6 ijp այլև
6 Մ-Թ անձնաւորութիւնսն, ijnop անձնաւորութեամբ, stv անձնաւորութիւն
6 no մի քրիստոս
6 o կենդանի փխ և կենդանի
8 d հաւրէ
8 ijp աստուածութեամբ
9 t եթէ
9 hij մարմին
9 o զանմահութիւն փխ զանմահ աստուածութիւնն
9 e զաստուածութիւնն
10 h անխախտ փխ անախտ
10—11 befghijkno զօրութեամբ, d զաւրութեամբ
11 u չիք մահ
13 stuv չիք վասն, h վասն այսր փխ վասն որոյ
13 h խօսիմք փխ խոստովանիմք
14 h ազգաւ
14 j մի լիցին
14 ijp չիք է
15 stv չիք 'և ոչ չարչարեալ… անփոփոխելի'
16 no մահ
16—17 ijp չիք 'մոլորին, որք ասենն, թէ այլ ոմն է, որ չարչարեցաւ, և այլ ոմն որ ոչ'
17 stv չիք է որ, d և այլ ոմն ոչ (չիք որ)
17—18 t չիք 'և այլ ոմն… չարչարեցաւ'
18 o մահ
19 abcduv անչարչարելի
19 Մ-Թ ինքն անչարչարելին և անմարմին բանն լինել մարմին չարչարելի յանձն էառ
19 df չարչարանաւքն
19—20 ip չարչարանօք իւրովք փրկեաց
20 d մարդիք, p զմարդիք
20 h չիք 'զմարդիկ, քանզի զոր ինչ'
20 h զմարդիկ եղէնն (sic)
21 Մ-Թ զայն փխ զայս

հրաշափառագոյն իր. զի ինքն էր, որ չարչարիւր, և ինքն էր, որ ոչ չարչարիւր։ Չարչարիւր չարչարելեամն, զի իւր ինքեան չարչարիւր մարմին, և ի նմին ի չարչարելումն էր ինքն առանց չարչարանաց, անբաժանելի ի չարչարեցելոյ մարմնոյն, զի աստուած գոլով բանն անչարչարելի էր բնութեամբ. սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, և մարմինն ունելով յինքեան զանչարչարելի զբանն, ջնջիչ տկարութեան իւրոյ։ Զայսոսիկ Աթանասիոս։

Ընդ նմին և մեք անբաժանելի դաւանիմք յետ մեռանելոյն՝ զաստուածութիւնն ի մարմնոյն և ի մարդկեղէն հոգւոյն. և յորժամ ի խաչին էր և ի գերեզմանի մարմնովն, աստուածութեամբն է՛ր ընդ աջմէ հօր, և փառօք նորա լի էին երկինք և երկիր։ Է՛ր և հայր ընդ նմա յերկրի, որպէս և ասաց. «Հա՛յր իմ ընդ իս է և ո՛չ եթող զիս միայն»*. զի ուր հայր է՝ անդ է և որդի, և հոգի. և ո՛ւր որդի, անդ է և հայր, և հոգին. և ո՛ւր հոգին սուրբ, ա՛նդ է և հայր, և որդի։ Արդ՝ իջեալ ի գերեզման մեռեալ մարմնովն և կենդանի աստուածութեամբն արար աւարումն դժոխոցն. և յարուցեալ յերրորդ աւուր, յարոյց ընդ ինքեան ի մեռելութենէ մեղաց՝ զհոգիս մարդկան հաւատացելոց. և ետ յոյս և մարմնոյ յարութեան՝ ըստ նմանութեան իւրում, ի յերկրորդ գալստեանն, և յետ քառասնօրեայ աւուրց՝ վերացաւ յերկինս յանդիման առաքելոցն, և նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն հօր ի բարձունս, ըստ առաքելոյն. գալոց է մերով մարմնովս՝ որով համբարձաւ, դատել

* Յովհ. Ը 28—29:

1 o զի լինէր որ փխ զի ինքն էր որ
1 o չիք էր
2 afhm անչարչարելեաւն, s չարչարելեաւ
2 m զիւր փխ զի իւր
2—3 p և նմին չարաչար լրումն էր ի չարչարեցելոյ մարմնոյն
3 i չիք անբաժանելի
3 h չիք ի
4 o անշօշափելի փխ անչարչարելի
4—5 ij բնութեամբն
5 Մ-Թ մնացեալ փխ միացեալ
6 cdfghimpstv բանն
6 u ջինջ փխ ջնջիչ
7 afhm զի այսոսիկ
8 bcdefghijps դաւանեմք
9 stuv չիք ի մարմնոյն և
9 cdgh հոգւոյն
10 bcdefghijn մարմնով
10 g է փխ էր
10 k ընդ յաջմէ, n չիք ընդ, o է յաջմէ
10 ad հաւր
10 d փառաւք
10—11 k չիք 'և փառօք նորա'
11 a հաւր փխ նորա, mfh հօր փխ նորա
11 abcdefghjnu չիք էին, sv են փխ էին
11 ef չիք և
12 i ասէր
12 o թողու փխ եթող
12—13 stv զի հայրն ուր է, անդ է և հոգին և որդին
12—13 u չիք 'անդ է և որդի…որդի'
13 abcdfgh որդին
13—14 abcdefghijkmp հոգին և հայր
13—14 stv սուրբ հոգին է
14 no ի գերեզմանի
14 stuv մեռաւ
14 abcdfghijm մարմնով
15 stv աւերումն
15 Մ-Թ դժոխոց
16 o ինքեանն
16 u ի մեռելութեան
16 a զհոգին
17 p յարութիւն
17 efg ըստ նմանութեանն
17 g մերում, no մերոյ փխ իւրում
18 ip չիք ի, u ի յերրորդ փխ ի յերկրորդ
18 Մ-Թ քառասուն աւուրց, ad քառասնաւրեայ աւուրց, no քառասնօրեայ յաւուրց
18 Մ-Թ վերացաւ յերկինս առ հայր նովին մարմնովն
19 ik ընդ յաջմէ
19 ij մեծութեան
19 ad հաւր
20 bcdegnopuv առաքելոյ, t առաքելոց
20 afhkm չիք որով համբարձաւ
20 Մ-Թ ի դատել

զկենդանիս և զմեռեալս արդարութեամբ և հատուցանել իւրաքանչիւր զգործս։ Արդ՝ որ յաղագս սրբոյ երրորդութեան և տնօրէնութեան Քրիստոսի, այս է մեր ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ, զոր համառօտ բանիւք եդաք առաջի։

Իսկ որ ինչ միանգամ վասն կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից, և այլոց ևս հարցմանց, զոր ոմանք ի ձերոց՝ այլ ընդ այլոյ կարծեալ՝ գրով ծանուցին ձեզ զմէնջ, գրեսցուք և զայս ևս անսուտ բանիւք, զորս ունիմքն, և յորոց հրաժարիմքն։ Գրեալ էր առաջին, թէ՝ «Յունվարի ի հինգ տօնեն վաղիւն աւետեաց, և երիկունն ծննդեան, և միւս վաղիւն՝ որ է վեց յունվարի, մկրտութեան Քրիստոսի»։ Եւ յայտնանէ է՛ ինչ ուղիղ, և է՛ որ արտաքոյ ճշմարտութեան. և է՛ այսպէս։

Ի միում աւուր տօնել մեզ տօն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտութեանն ի վեց յունվարի, որպէս ընկալաք յառաջին հարցն աւանդից, յայսմ ուղիղ էին գրեալքս։ Իսկ այն, եթէ ի հինգն ամսոյն վաղիւն աւետեաց տօնեմք, լի է ամենայն ստութեամբ. քանզի աւետեաց տօն ըստ մերումս ի վեց ապրիլի է, իսկ ծննդեանն ի վեց յունվարի, երկոտասան աւուրբք յետոյ՝ զոր դուքն տօնէք։ Զի՞նչ հարկ էր ապա զերիսն ի միասին տօնել անխորհրդաբար, քանզի ծննդեանն և մկրտութեանն ի միասին տօնելոյ՝ բազումս ունիմք վկայութիւնս։

1 ip հատուցեալ
2 g զմեզս և զգործս
2 no ըստ գործոյ փխ զգործս
2 i չիք սրբոյ, nt սուրբ
2 abcdfgh երրորդութեանն
2 abcdfghjm տնօրէնութեանն
3 abcdegstuv մերս, i մերո, jo մերոյ
3 e խոստովանութիւնն, no հաւատն խոստովանութեամբ
3 d համառաւտ
5 afh ոչ փխ ինչ, ip չիք որ ինչ, mstv չիք ինչ
5 cdho եկեղեցոյ
5 m այլ փխ այլոց
6 acefimnopstuv կարծեօք, b կարծեաւք, dj կարծեւք, h գործեօք
6 u ծանուցանին
7 ip ի մէնջ
7 tv զայն
7 bcdefijnopstuv բանիւ
8 Մ–Թst հրաժարիմք
8 c յառաջին, d առաջի
8 a յունուարի, h յունվան
8 b ի հինկն, h ի հինգերորդ, amop. հինգն փխ ի հինգ
8 d տաւնեն
9 bch երեկունն, o իրիկունն, s երեկոյն
9 abcdegu ի միւս, h չիք 'և ի միւս վաղիւն'
9 m վեցն
9 ab յունուարի
9 o յունվարի վեց
10 bcdg մկրտութեանն, stv մկրտութիւն
10 bgu ինչ որ ուղեղ, cdijp ինչ որ ուղիղ է
10—11 bcd ճշմարտութեանն, ijp է որ արտաքոյ է ճշմարտութենէն (j ճշմարտութեանն) քրիստոսի
12 d տաւնել մեզ տաւն
12 bcdijnou ծննդեանն
12—13 m չիք 'մկրտութեանն... յունվարի'
12—13 eh ի վեցն
13 b յունուարի
13 m հարցն առաջին աւանդիցն
13 abfg ուղեղ
14 s սակայն փխ իսկ այն
14 o ի հնկին, p ի հնգիցն, v չիք ի
14 d տաւնեմք
15 g յաւետեաց
15 d տաւն, no չիք տօն
15 cdmnov ի վեցն
15 ip չիք է
16 cdmno ի վեցն
16 ab յունուարի
17 Մ–Թ քան զոր
17 d տաւնէք
17 no զինչ է հարկ ապա
17 o չիք ի միասին, stv ի մի փխ ի միասին
17 d տաւնել
18 d տաւնելոյ

Նախ զի յառաջագոյն ամենայն եկեղեցիքս՝ սկսեալք յառաքելոցն, այնպէս տօնէին, և յետոյ բաժանեցին ոմանք վասն Բեդղէհէմի և Յորդանանու, քանզի ոչ կարէին ի միում աւուր յերկոսեան ուխտսն կատարել զտօնսն՝ հեռի գոլով ի միմեանց. և փոքր-փոքր աճմամբ՝ ընկալան և այլ եկեղեցիք զնոյն։ Իսկ հայաստանեայք, որպէս ուսան ի սրբոյն Գրիգորէ, անփոփոխ կացին ի նմին։

Դարձեալ զի աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել, քանզի պատմէ ի տօնի քաւութեանն, որ էր ի թշրինի տասն և սեպտեմբերի քսան երկու, մտանել քահանայապետին Զաքարիայ ի տաճարն, և արկանել խունկ, և տեսանել զտեսիլ հրեշտակապետին, և լսել զաւետիս յղութեան ամլոյն, և կրել պապանձումն լեզուին, յոչ հաւատալն. և ապա ասէ, թէ՝ «Իբրև լցան աւուրք պաշտաման նորա, գնաց ի տուն իւր»*. և տուն նորա ո՛չ յԵրուսաղէմ էր, այլ ի լեառնակողմն Հրէաստանի, ուր զողջոյնն ետ Մարիամ Եղիսաբեթի։ Եւ աւուրք պաշտաման նորա էին՝ հինգ օր քաւութեան տօնի և եօթն օր տաղաւարահարացն, որ լինի երկոտասան օր։ Արդ զերկուս տօնս զայսոսիկ կոչէ աւետարանիչն աւուրք պաշտաման քահանայութեանն Զաքարիայ, զորս ի միասին տօնէին ըստ օրինացն։ Որք իբրև կատարեցան՝ գնաց, ասէ, ի տուն իւր և ի թշրինի քսան երկու, և ի հոկտեմբերի հինգ, եղև յղութիւն Եղիսաբեթի։ Արդ՝ որք ի քսան հինգ մարտի կատարեն զտօն աւետեաց կուսին, զյղութիւնն Եղիսաբեթի յա-

* Ղուկ. Ա. 23:

1 abcdefghijnopstuv յառաջագոյն տօնէն (d տաւնէն)
1 Մ-Թ եկեղեցիք
1 p սկսեալ
1—2 m տօնէին սկսեալք,
2 ab բեդղէեմի, cdeg բէդղէեմի, fh բէդղէեմին, i բէթլէհէմի, p բէդլէմիի, o բէդղահիմի, st բեդղահէմի, v բեթղահէմի
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զերկոսեան
4 Մ-Թ չիք զտօնսն, d զտաւնսն, hstv զտօնս
4 h փոքր փխ փոքր-փոքր
4 i չիք աճմամբ
7 d յաւետարանիչն
7 no զայսոսիկ
7 m լինիլ
8 sv ի տօնէ, d ի տաւնի
8 o քաւութեան
8 Մ-Թ kmp ի տասն (իժ)
8—9 Մ-Թ ի սեպտեմբերի
9 d զաքարիա
10 g խունկս
10 h տեսեալ
10 egno աւետիս
11 eg զյղութեան
11 a ամլւոյն, stv զամլոյն
11 n գրել փխ կրել
11 stv զպապանձումն
11 a լեզւին
11 g ոչ
12 d պաշտման, stv պաշտամանն (չիք նորա)
12 km նոցա փխ նորա
12 g չիք և
13 b ի լեռնակողմ, deg ի լեառնակողմ
14 d պաշտման
14 km նոցա փխ նորա
14—15 ad Ե աւր, bc Ե օր, gstv Է օր
15 bcdij քաւութեանն
15 d տաւնի
15 a Է աւր, bce Է օր, d Ե աւր, gstuv Ե օր, h եօթ օր
15 bcdjuv տաղաւարահարաց, t տաղաւարաց
15 d ԲԺ աւր
16 d տաւնս, no օրս փխ տօնս
16 n այսոսիկ
17 d զաքարիա
17 d տաւնէին
17 abd աւբինացն
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որ փխ որք
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ասէ
19 bcdijp և հոկտեմբերի Ե, efgnu ի հոկտեմբերի ԻԵ, h ի հոկտեմբերի քսան և հինգ, o ի հոկտեմբերի Ի
19 b եղիսաբեթի,
20 d մարտին
20 d զտաւն

առաջնումն աւուր պապանձմանն Զաքարիայի, որ է ի Թշրինի տասն, որոց ո՛չ վկայէ աւետարանիչն Ղուկաս։ Իսկ՝ որք ի վեց ապրիլի տօնեն, յետ երկոտասան աւուրց պաշտաման նորա, ասեն զյղութիւնն Եղիսաբեթի ըստ վերագրելոցդ, որ է ի Թշրինի քսան երկու, որում և վկայէ աւետարանիչն։

Է՛ և երրորդ վկայութիւն այսոցիկ՝ ըստ նորուն աւետարանչի պատմութեանն, ա՛յն, զի ասէ՝ Յիսուս էր ամաց երեսնից, սկսեալ ի ծննդենէ անտի, մինչև ցմկրտութիւնն. և հարկ լինի ըստ իմաստուն և ուղիղ մտաց ի նոյն թիւ ամսոյ, յորում և ծնունդն՝ ի վեց յունվարի հանդիպել և մկրտութեանն աւուր. յետ երեսուն ամաց, թէև պատկեր աւուրցն ո՛չ նմանապէս էր և այլ իրս բազումս ասել վասն սորին, այլ սակաւ շատ է իմաստնոյդ. բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս ի փառս աստուծոյ կատարեսցին։

Զերգս սրբոյ աստուածածնին, գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր։ Եւ ա՛յս ամբաստանութիւն անմասն է ի ճշմարտութենէ, զի այնքան պատուի ի մէնջ արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց և յերկրաւորաց մայրն աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա՝ ո՛չ ի լոկ աւուրսն ընդ երից մանկանցն և ընդ մարգարէին Դաւթայ երգեմք բանից, այլ ի կիրակէս միայն, և ի տօնս տէրունականս, որպէս և որք ի ձերոց տեղեակ են եկեղեցական կարգաց մերոց հասու առնեն զձեզ։

Դարձեալ ի թղթի աստ գրեալ էր և այս ինչ վասն մեր, եթէ՝ «Մի բնութիւն դաւանեն բանին և մարմնոյն, յորմէ Ապողինար ասեն ի մէնջ

1 cd *յառաջնում*
1 not *պապանձումն*
1 d *Զագարի ասի*
1 ***Մ-Թ*** *ի Թշրին*
1 ***Մ-Թ*** *տասն, ասեն*
2 cdp *ոյք* փխ *որք*, no *որ*
2 bcdegno *ի վեցն*
2 d *տաւնեն*
3 no *աւուր*
3 m չիք *նորա*
3 a *եղիսաբեդի*
4 i *վերագրեցելոյն*, m *վերագրելոյդ*
4 ***Մ-Թ*** *ի Թշրինի*
4 bd *նորում* փխ *յորում*
5—6 stv *աւետարանի վկայութեանն* փխ *աւետարանչի պատմութեանն*
5—6 e *պատմութեան*
7 af *անդի*
7 e *ցմկրտութիւն*
7 bdeju *ուղեղ*
8 d *ամսո*
8 abcdefgijmnou *որում*
8 cdhmnop *ի վեցն*
8 b *յունուարի*
8 ***Մ-Թ*** և մի երկու ՁՁ *հանդիպիլ*, ip *հանդիպեալ է*
8—9 ef *մկրտութեան աւուր*, stv *մըկըրտութեան աւուրն*
9 stuv *և թէ* փխ *թէև*
9 stv *աւուրն*
10 m *այլ ես իրս*
10 o *բազում այլ իրս ասել*
10 h չիք *բազումս*
10 d *վասն իրին սորին*
10 cdjp *սակաւ*
11 ՁՁ *այն* փխ *այնպէս*
11 ***Մ-Թ*** *կատարին*
12 t *երգս*, v *յերգս*
12 d *թխտի*
12 ***Մ-Թ*** *թէ ոչ ասեմք* փխ *ոչ ասել*
13 cd *ապաստանութիւն*
13 ***Մ-Թ*** *ամենևին անմասն է*
13 no *այնմանէ* փխ *անմասն է*
14 abd *պատուո*
14 gm *երկնաւորաց*
14—15 dgm *երկրաւորաց*, ip չիք *յերկրաւորաց*
15 t չիք *նորա*
15 cdip *աւուր*, j *աւոր*
16 abop *դաւթեա*, es *դաւթի*
16 mo *այլ և*
17 abdefghip *կիւրակէս*, stv *կիւրակէին*
17 adf *տաւնս*, u *տօն*
17 t *տէրունական*
17 no *որ*
17 ostv *տեղեակք*
18 tv *հասեն*
18 k *ձեզ*
20 a *բնութիւնն*
20 o *դաւանին*, stv *դաւանութիւն բանին*
20 abcdeghjuv *ապողինար*, n *ապողինարի*

ամբաստանի»։ Եւ ա՛յս յոգունց բանից կարօտանա՛յր պատասխանւոյ։ Բայց վասն ժամուս փութոյ՝ սակաւուք բաւականասցուք։ Ասեմք՝ Մի բնութիւն ի Քրիստոս ո՛չ շփոթմամբ՝ ըստ Եւտիքեայ, և ո՛չ նուազութեամբ՝ ըստ Ապօղինարի, այլ ըստ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, զոր ի Գիրս պարապմանց ասէ ընդդէմ Նեստորի, եթէ՝ Մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ, որպէս և Հարքն ասացին։ Եւ Հարս կոչէ զԱթանասիոս և որ յառաջ քան զնա, և մեք յաւանդութենէ սրբոցն ասեմք զայս և ո՛չ ըստ չարափառացն կարծեաց շփոթումն, կամ յեղեղումն, կամ այլայլութիւն արկանելով ի մարմնաւորութիւնն Քրիստոսի, մի ասելով բնութիւն, այլ փոխանակ մի անձնաւորութեանն, զոր դուք ասէք ի Քրիստոս, որ է՛ ուղիղ և խոստովանեալ ի մէնջ, է՛ և մե՛րս մի բնութիւն ասել, զոյգ և նման, և ո՛չ հերձուածողական կարծեաց աղագաւ։ Եւ յա՛յտ յայնմանէ է, զի՝ յորժամ բանիւ խօսիմք վասն նորին իրի, ո՛չ ի մինն միայն դադարեմք, այլ և զերկուցն յատկութիւն ցուցանեմք. որպէս և վասն չարչարանաց և մահուն՝ վերասացեալքն յայտնեն, ի սրբոյն Աթանասէ, ա՛յն, զի ասէ, թէ՝ Աստուած գոլով բանն, անչարչարելի էր բնութեամբ, սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, և ո՛ր այսպիսիք են բազումք։ Քանզի մի բանիւն ո՛չ վասն այլ իրիք ասի ի մէնջ, այլ յաղագս անբաժանելի և անճառ միութեան բանին և մարմնոյն ի նա և ի յերկու բնութիւն ասելոյն՝ յորժամ ո՛չ վասն բաժանման լինին ասացեալքն, ըստ

1 i *յայս*
1 i չիք *բանից*
1 d *կարաւտանայր*
1 cfgh *պատասխանոյ*
3 abc *եւտիքեա*
4 d *ապաւղինարի*, *Մ-Թ* և մյուս ՁՁ *ապողինարի*
4 aefgkm *աղեքսանդրացւոյն*, cdhj *աղեքսանդրացոյն*, b *աղեկսանդրացոյն*, o *աղէքսանդրացուն*
4 d *զի* փխ *զոր*
4—5 ip չիք *'զոր ի գիրս պարապմանց …մարմնացելոյ'*
4—5 dj *պարապանց*
5 stv չիք *'ընդդէմ Նեստորի… մարմնացելոյ'*
5 efg *բնութիւնն*
5 o չիք *բանին*
5—7 stv *քան զնա ընդդէմ Նեստորի եթէ մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ*
7 o *աւանդութեան*
7 tu *սրբոց*
7 no չիք *ըստ*
8 abcdej *կարծեացն*
8 abcdgopstv *յեղումն*, e *յեղծումն*, i *յեղեղութիւն*
8 stv *առնելով* փխ *արկանելով*
9 afgh *ասելովն*, e *ասէ*
9 af *փոփոխական*

10 i *ասէիք*
10 bdgj *ուղեղ*
10—11 bp *խոստովանելի*, cdo *խոստովանեալ*
11 it *է մերս*
11 d *միաբանութիւն* փխ *մի բնութիւն*
12 c *և այդ*, d *և յայդ* փխ *և յայտ*
13 *խաւսիմք*
13 *Մ-Թ ի մին*, m *ի միայնն*, i *ի նմին*, p *ի նմինն*
13 mo *դադարիմք*՝
13—14 ijp չիք *'այլ և զերկուցն… ցուցանեմք'*
14 bcdeijop *չարչարանացն*
14—15 n *վերասացեալ*, o *վերոյ ասացեալ*
15 p չիք *թէ*
17 abd *անբարժանելի*
18 *Մ-Թ այլոց իրիք*
18 d *աղագս*
18—19 abd *անբարժանելի*
19 cdegijptv *միաւորութեան* փխ *միութեան*
19 *Մ-Թ մարմնոյն։ Նա* փխ *մարմնոյն ի նա*
19 *Մ-Թ յերկու*, a *ի յերկուս*, efghstv *ի յր*
20 n չիք *վասն*
20 abfh *բարժանման*
20 i *ասացեալքս*, p *ասացեալք*

Նեստորի, այլ վասն զանշփոթութիւնն ցուցանելոյ, ընդդէմ չարափառացն Եւտիքեայ և Ապողինարի, ո՛չ փախչիմք. այլ զոր օրինակ՝ հոգի և մարմին մարդոյ այլ և այլ բնութիւնք են, վասն զի ոմն երկնային է և ոմն երկրային, ոմն երևելի և ոմն աներևոյթ, ոմն ժամանակեայ և ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն՝ մի բնութիւն ասի մարդն, և ոչ երկու, և ոչ՝ մի բնութիւն ասելովն՝ շփոթումն իմանի ի մարդն, կամ հոգի միայն կարծել զնա, կամ մարմին միայն. այսպէս և Քրիստոս թէպէտ և մի ասի բնութիւն, ո՛չ շփոթման աղագաւ են ասացեալքն, այլ վասն անճառելի միաւորութեան երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս, զի թէ այսպէս ո՛չ էր՝ հարկ լինէր ապա ո՛չ միայն երկու բնութիւն, այլ և երիս բնութիւնս իմանալ Քրիստոսի. երկուս զմարդկայինս՝ հոգի և մարմին, և մի զաստուածայինն։ Բայց յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնք բաժանմանցն՝ ըստ սրբոց վարդապետացն ասելոյ։ Արդ՝ թէ մի բնութիւն վասն անքակտելի և անբաժանելի միաւորութեանն ասի և ո՛չ վասն շփոթման, և երկու բնութիւն վասն անշփոթ և անայլայլելին լինելոյ և ո՛չ վասն բաժանման. երկաքանչիւրքն ի սահմանի են ուղղափառութեան։

Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս՝ Ի բուսաբեր ձիթոյ, զոր շուշմայ անուանեն, լինել մեռոնի մերոյ, և ո՛չ ի ծառոց ձիթենեաց։ Եւ ա՛յս յիրաւի։ Եւ պատճառն ո՛չ այլ ինչ, այլ զի ի Հայաստանեայց աշխարհն ո՛չ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոյն. հարկ եղև՝ զայն ինչ ձէթ, որ դիւրագիւտ է

2 abc եւտիքեա
2 abefghiuv ապողինարի
2 b ոչ փախչիք, n որ փախչիմք, o որ փաղչիմք, p ոչ փաղչիմք
2 ad աւրինակ
3 stuv բնութեամբք
3—4 no ոմն երկրայինք են և ոմն երկրայինք
3—4 g և երկրային
4 i երևելի է
4 ad ժամանակեա
4 stv անժամանակ փխ անմահ
5 no մարդ, u մարդկան
6 e մի բնութեամբ, g մի բնութիւնն, h միութիւն փխ մի բնութիւն
6 afhimp իմանի մարդն, cd իմանալի ի մարդն
8 e բնութիւնն
9 abcdefghijmpuv միաւորութեանցն, o միութեանցն
9 bcdij չիք երկուց բնութեանցն
9 k չիք զի թէ
10 cdjp չիք ապա
10 abcdefghnp ոչ երկու միայն
11 dg ի քրիստոսի
11 m զմարդկային
11—12 b զաստուածային
12 e միաւորութեան
12 uv բ բնութիւնք փխ երկուութիւնք
12 e բաժանմանց
13 ip ասացելոյ
13 stv եթէ
13 bcdgj բնութիւնն
13 stv անքակելի
14 b անբարժանելի
14 e միաւորութեան
14 m չիք վասն
14—15 bcdgj բնութիւնն
15 ip շփոթ փխ անշփոթ
15 a անայլայլին
15—16 o իւրաքանչիւրքն, stv երկաքանչիւրն
17 ip չիք էր
17 Մ-Թ ի գիրս, թէ
17 açdefghmpuv ձիթոց
17 Մ-Թ Շուշմա
18 abefj միռոնի, ip մեռոն, m լինիլ մեռոնին
18 ip չիք մերոյ
18 b չիք այս
18 dg իրաւի, sv յիրաւի է
19 ijp չիք ի
19 abcdo հայաստանեաց
20 ip յաղագս փխ վասն
20 abcd աւդոցն, mnou օդոցն, sv օդոց, t օդից
20 abcdefghijmnopstuv որ գիւտ է փխ որ դիւրա գիւտ է

յաշխարհն, ի նիւթ մեռոնի առնուլ. և ո՛չ ինչ վնաս հոգևոր տեսին յայսմիկ. զի թէ նիւթոյն էր զօրութիւն, զա՛յն նիւթ միայն արժան էր խնդրել, յորում աստուածային ինչ ազդումն գոյր ի նմա։ Ապա թէ քահանայական օրհնութիւնն և աղօթքն միացուցանեն ընդ նիւթ ձիթոյն զաստուածային շնորհն, ոչ ինչ լինի առաւելութիւն կամ պակասութիւն, եթէ ի պտղոյ ծառոց իցէ ձէթն և եթէ ի բուսոց, որպէս և արեանն Քրիստոսի նիւթ գինին, յորոց և իցէ գունոց՝ ընդունելի է, եթէ սեաւ, եթէ կարմիր և եթէ սպիտակ, քանզի պատարագն սրբէ զնա, և լինի արիւն Քրիստոսի։

Է՛ր ի գիրս ասացեալ և վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ո՛չ ընդունին հայք ամենևին. որ յայտնիկ է ճշմարտութիւն, յայտնի ցուցանեմք ի հակառակութենէ անտի, որ ի մէջ երկուց ազգացս է։ Բազում չարիս սերմանեաց սատանայ, որպէս առ ոմանս ի տգէտ ժողովրդոց մերոց. զպատկերաց սրբոց զանընդունելութիւն, որ և ի մէնջ դարովին այնպիսիքն, նաև նզովս ևս ի վերայ դնեմք, որք յանդգնին հայհոյել. քանզի և մեք՝ որ զառաջնորդականն ունիմք զաստիճան, ընդունիմք և երկրպագեմք պատկերի տնօրէնութեան փրկչին մերոյ, այլ և զամենայն սրբոց պատկերս ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք, զորս և յեկեղեցիս մեր նկարագրեմք, և ի պատարագամատուցի հանդերձս. և պատուհասեալ ըմբերանեմք զո՛չ ընդունողսն ի մերոց, զտգէտսն և զախմարսն։

1 abcde միռոնի, i մեռոն, j միռոն
1—2 bcdegijpstu յայսոսիկ, nov այսոսիկ
2 afh չիք թէ
2 b ի նիւթոյն
2 ad զաւրութիւն
2 no այն
2 stv առնուլ փխ խնդրել
4 abcdfgjk աճութին, e օրհնութիւն
4 d աղաւթքն
4 no ընդ նիւթին
4 t ձիթոյ, ijp ձիթենոյն զի
4 no աստուածային
5 e շնորհքն
5 e առաւելութիւնն կամ պակասութիւնն
5 abcdefnop և թէ
5 cdjp պտղոցն
5—6 g ծառոյ
6 bdnop և թէ
6 g բուսոյ
6 i արիւնն
7 fh և եթէ
7 tv սև
7 stv թէ...թէ
7 mstv թէ
8 no յարիւն
9 t որ փխ էր
9 bcdegiopu չիք ի
9 ip պատկերացն
9—10 b եթէ հայք ոչ ընդունին
10 bcdgj ճշմարտութիւնն
11 a անդի
12 ip գէտս փխ տգէտ, no տգէտս
13 m զանընդունելութիւնն
13 Մ-Թ որ և ի մէջ բոլորովին այնպիսիքն
14 m չիք ևս
14 h դնեմք ի վերայ
14 Մ-Թ որ փխ որք
14 d անդգնին հայհոյելո
15 cd զյառաջնորդականն, i առաջնորդականն
15 c զաշտիճան, tuv զաստիճանն
15 m երկիրպագանեմք
15—17 stv չիք 'պատկերի...պատուեմք'
16 d տնարինականաց տեառն մերո և փրկչին յիսուսի քրիստոսի
17 e ըստ իւր կարգի
17 n պատուեմ
17 dgi եկեղեցիս
18 dijp չիք ի
18 no հանդերձն
18 a ընդբերանեմք, d ընբերանեմք
19 Մ-Թ ընդունօղսն
19 c ի մեր
19 mstuv զտգէտս
19 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զտխմարսն, k զախմարն, stuv զախմարս

Գրեալ էր և զայս ինչ, թէ՝ Զամենայն խաչս բեւեռեն։ Եւ այս ո՛չ յիրաւի, քանզի զորս ի միատարր նիւթոց են, որպէս զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս, և զայլս, որք ո՛չ են երկու ի վերայ միմեանց եղեալք՝ ոչ բեւեռեմք։ Իսկ զփայտեղէնսն՝ զի յերկուց են, հա՛րկ է երկաթեղէն բեւեռօք պնդել, զի մի ի հողմոց, կամ յայլ ինչ պատճառէ, բաժանեալ ի միմեանց՝ անկցին, որպէս և նո՛յն իսկ առաջին խաչն, յորում և Քրիստոս բեւեռեցաւ, իմանի յերկուց ի վերայ միմեանց բեւեռեալ գոլ, զի բաւական լիցի բառնալ զմարմինն, և ո՛չ քակտիլ։ Արդ՝ եթէ այլ ինչ խորհուրդ է բեւեռն, պարտ էր զամենայն խաչս, որ յամենայն նիւթոց՝ բեւեռել, և ո՛չ զփայտեայս միայն, ուր երկիւղ է քակտելոյ և անկանելոյ։ Դարձեալ, թէ՝ Ի քարեղէն խաչս, կամ յերկաթեղէն տեսցէ ոք բեւեռս, որ ո՛չ ի յերկուց լինի մասանց, այլ ի միոյ, ծանիցէ, զի այն արարուածք տգիտաց են և հակառակասիրաց և ո՛չ ի մէնջ հրամայեալ։

Վասն երից սրբասացութեանցն գրեալ էր, զի խաչեցար ասեմք. և թէ մեք զսրբասացութիւնս զայս ի դէմս երրորդութեանն երգէաք, որպէս դուք. չար և խորին մոլորութիւն էր ասել, թէ խաչեցար։ Այլ զի առ մի անձնաւորութիւն որդւոյ բարբառիմք զայսոսիկ, վասն այնորիկ զմեծագոյն երախտիսն, որ ի նմանէ առ մեզ եղեալ, դնե՛մք առաջի նորա, թէ՝ «Աստուած և հզօր և անմահ, որ մարմնով խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»։ Առ ընթեր նմին և զմայր բանին աստուծոյ բարեխօ՛ս և միջնորդ ունիմք առ միածինն իւր, ասելով, թէ՝ «Մատո՛ զաղաչանս մեր՝ որդւոյ քո և աստուծոյ մերոյ»։ Վասն որոյ թէ ի դէմս երրորդութեանն ոք ասիցէ, որպէս դուք,

1 ip *խաչսն*
1 suv *ոչ այս ոչ*
1–2 ghnosuv *իրաւի*
2 st *զոր*
2 abcdefghjkost *մի տարր*
2 v չիք *են*
3 stv *եղեալ*
4 no *զփայտեղէնս*
4 g *երկուց*
4 afhk *յերկաթեղէն*
4 stv *զի յերկուց են բեւեռեմք բեւեռօք երկաթի և հարկ է պնդել* (v *պընտել*)
4 d *բեւեռաւք*
4 n *բնդել* փխ *պնդել*
5 p *այլ*
5 befijstv *բաժանեալք*
6 o *խաչքն*, stv *խաչն առաջին*
7 bdj *երկուց*, fh *բուց*
8 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *այլ խորհուրդ ինչ է*
9 stv *խաչս բեւեռել,*
9 j *յոր*
9 g *ամենայն*
9 afghnou *բեւեռեալ*
9 abcdefgh *զփայտեացս*, no *զփայտիցս*
9—10 stv *ոչ միայն զփայտեայս*
10 bcdgjnu *երկեղ*, m *յերկիւղ*
11 dgp *երկաթեղէն*, stv *յերկաթեղէնս*
11 ap *այն որ*
12 u *արարածք*
12 s *տգիտաց է*
14 *Մ-Թ դարձեալ վասն*
14 m *վասն զի*
14 stv *գրեալ էր և վասն երից սրբասացութեանց զի խաչեցարն*
15 stuv չիք *մեք*
15 b *դու*
15 stv *դուք կարծէք*
16 i *չարին և խորին*
16 stv *ասելն*
17 cdfghjo *որդոյ*
17 e *բարբառեմք*, stv *բարեբանեմք զայս*
17 j *զմեծագոյնն*
17—18 *Մ-Թ զերախտիսն*, g *երախտիքսն*, no *ի մեծագոյն երախտիսն*
18—19 *Մ-Թ Աստուած հզօր*, abcd *և հզաւր*
20 o *նորին* փխ *նմին*
20 no *մայր*
20 d *բարեխաւս*
21 tv *միածին*
21 abcdfghjm *որդոյ*
21 i *քում*
22 stuv չիք *ոք*

և թէ ի դէմս որդւոյ միայնոյ որպէս մեք, երկոքեանն հաճոյք են աստուծոյ, յորժամ առանց հակառակութեան լինին ասացեալքն. այլ թէ և յայսմ վայրի ի դէմս որդւոյ ասեմք զսրբասացութիւնսն, բայց ի սուրբ պատարագն՝ առ երիս անձնաւորութիւնսն զսերովբէիցն երգեմք զերգս։

Նաև այս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնջ, եթէ՝ Ի սուրբ քառասնորդսն զկիթս անասնոց և զձու ճաշակեն ի շաբաթ և ի կիրակէ։ Արդ՝ ցուցցուք ձեզ և զայսորիկ ճշմարտութիւն. յառաջ ժամանակաւ յաշխարհն Արևելից սովորութիւն ունէին իշխանքն հայոց յամենայն աւուրս քառասնորդացն ուտել ձուկն և ձէթ և ըմպել գինի, ըստ ձերոց ազգացդ և ըստ ֆռանկաց։ Իսկ առաջնորդք ժամանակին քարոզէին ի բաց կալ յայնպիսի կերակրոց, յաւուրս պահոց, ասելով, թէ ձուկն առաւել է, քան զկթեղէն կերակուրս. զի ձուկն կատարեալ կենդանի է, և կիթն ո՛չ կենդանի, այլ ի կերակրոց կենդանեաց մզումն։ Վասն որոյ եթէ կամիցիք սրբութեամբ պահել, ըստ կամացն աստուծոյ, ի բա՛ց կացէք որպէս ի կթոց, նոյնպէս և ի ձկանց. ապա թէ զայդ ո՛չ կամիցիք առնել, պահեցէք զհինգ աւուրս շաբաթուն սրբութեամբ յամենայն կերակրոց և յըմպելեաց և ի շաբաթու և ի կիրակէի բա՛ց ի մսոյ, զայլ ինչ կերէք, յաղագս անժուժկալու-

1 amnouv *ի դէմ*
1 cdfgh *որդոյ*
1 stv *միայն* փխ *միայնոյ*
1 j *և մեք*
1 bcdegjostv *երկոքեան*
2 egistv չիք *և*
2 dstv *այսմ*
3 cdfghjo *որդոյ*
3 dijp *զսրբասացութիւնն*
3 istv *պատարագին*, no *պատարագ*
4 m *յերիս* փխ *առ երիս*
4 ist *անձնաւորութիւնն*, j *անձնաւորութեանն*, v *յանձնաւորութիւնս*
4 b *զսերոբէիցն*, i *զսրօբէիցն*, stv *զսրովբէիցն*
5 no *այսմ*
5 stv *ամբաստանութիւնս*, e *ամբաստանութիւնն*
5 d *զմէջ*, i *ի մէնջ*, no *ընդ մէնջ*
5 tv *թէ*
6 beghijop *կիւրակէ*, stuv *կիրակէն*
7 t *յառաջի*
7 cjp *աշխարհն*
8 cdfjp *յարևելից*
8 g *ամենայն*, s չիք *յամենայն*
8 s *յաւուրսն*
9 stv *զձուկն և զձէթ*
9 a *ընպել*
9 s *զգինի*
9 o *ձերդ*
9 d *աւրինաց*
9 d *ազգացտ*, stv *ազգաց*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ֆռանգաց*, bg msՎ *փռանկաց*, pu *ֆռանգաց*
10 no *ժամանակաց*
10—11 i *այնպիսի*
11 e *ձուկնն*
12 cej *ձուկնն*, m *ձուկ*
13 st *ի կենդանեաց կերակրոց*, v *ի կենդանից կերակրոց*
13 p *մնզումն* փխ *մզումն*
13 o *կամիցի*
14 *Մ-Թ ի կթոյ*, p *որպէս կթոց*, v *ի կրթոց*
15 *Մ-Թ ի ձկանէ*, k *ի ձկան*
15 stuv *ի ձկանց և ի ձիթոյ և ի գինւոյ* (v *գինոյ*) *որ առիթ է ամ չարեաց քան զամ գինին. բարձէք ի միջոյ զապականիչն* (u *ամենայն*) *ոգւոց* (v *յոգոց*) *ապա թէ*
15 b *կամիք*
15 no *պահել* փխ *առնել*
15 bd *զհինկ*, g *զէ*
16 fh *օր* փխ *աւուրս*
16 o *շաբաթին*
16 cd *ըմբելեաց*, giptv *ըմպելեաց*
16—17 bcdfgstuv *ի շաբաթուն*
17 bdgijp *կիւրակէի*
17 bcdeginu *բայց*
17 n *ի մսոց*
17 s *զամենայն* փխ *զայլ*
17 bcdegjnu *կերայք*

թեան ձերոյ՝ զձուկն և զկիթս. զի մի ո՛ք զձուկն միայն ուտելով և զկիթս ո՛չ, կարծիցէ պահել, փբրև պահոց կերակուր համարելով զձուկն, և այս ինչ որովայնամոլից՝ և ո՛չ պահողաց սահման։ Որ և ո՛չ յերկարեաց ի հայաստանեայս, այլ յետ փոքր ժամանակի բարձաւ վաղվաղակի ի միջոյ, և այժմ ի մերում ժամանակիս, բա՛ց յիշխանաց և ի զինուորաց, յորոց ոմանք ի նոցանէ ինքնակամ կամօք և ո՛չ կանոնական հրամանաւ, կամ ի մէնջ թոյլ տուեալ, մերձեննան յաւուրս պահոց ի ձուկն, ի ձէթ և ի գինի, այլ եկեղեցական դասք ամենեքին, և բազումք ի ժողովրդոց ո՛չ միայն ի կթեղէն կերակրոց և ի ձկանց ի բաց կան, որ ամենևին անյիշելի է յաւուրս քառասնորդացն, այլ և յամենայն պարարտ կերակրոց և յըմպելեաց գինւոյ. և թէ ոք անժուժկալութեամբ սխալէ. և զղջացեալ խոստովան լինի, ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք։

Էր գրեալ ի գիրս վասն մեր և այս ինչ, եթէ՝ Գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարագն։ Եւ յաղագս այսորիկ բազում էին մեզ բանք ասել ի վկայութենէ գրոց, զոր՝ վասն համառօտելոյ զբանս, աւելորդ համարեցաք դնել զամենայնն՝ բայց ի սակաւուց։ Առաջինն զի ի Լուսաւորչէն մերմէ՝ ի սրբոյն Գրիգորէ, ունիմք զայս աւանդութիւն, որպէս ընկալաւ նա ի նախնեաց սրբոց հարցն, որ յառաջ քան զնա։ Դարձեալ զի և Քրիստոս, որ մատոյց զինքն խորհրդեամբ պատարագ ի վերնատունն, գինի միայն գրեալ է, թէ՝ «Առ ի ձեռս և ասաց. Այս է իմ ա-

1 afh *մեր* փխ *ձերոյ, Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ձեր*
1 no *զկիթն,* stuv *զձուկն զձէթ* (u *զձէթն*) *և զկիթս*
1 stv *միայն զձուկն*
1 g չիք *'զի մի ոք զձուկն միայն ուտելով և զկիթս'*
2 stuv *զձուկն և զձէթն և զգինի*
2—3 *Մ-Թ զի այս* փխ *և այս ինչ*
3 ij *յորովայնամոլ(ն)ից,* kmp *յորովայնամոլից*
3 *Մ-Թ է սահման*
3 m *երկարեաց*
3—4 n *ի հայաստանեայց,* tv *ի հայաստանեայցս,* s *ի հայաստանեայք*
4 s *փոքու*
5 bcdghopuv *բայց*
5 cd *իշխանաց*
5 d *զինաւորաց*
5 g *որոց*
6 df *կամաւք*
7 t *յաւուր*
7 g *և ի գինի*
8 m *կարգ* փխ *դասք*
8 a *բազում ժողովրդոց, բազումք ժողովրդոց*
9 stuv *ի ձկանց՝ և ի ձիթոյ՝ և ի գինւոյ* (v *ի գինոյ*) *ամենևին ի բաց կան*
9 n չիք *ի բաց կան*
10 g *ամենայն*
10 m *կերակրոց պարարտաց*
11 cdfghij *գինոյ,* stuv չիք *ի գինւոյ,* o *և գինւոյ*
11 a *սղխալէ,* cdijp *սղալէ*
11 stv *խոստովանի* փխ *խոստովան լինի*
12 stuv *ծանրագոյն ապաշխարութիւն դնեմք ըստ կանոնական հրամանին*
13 f չիք *վասն*
14 cd *պատարագս,* no *պատարագն,* ij *զպատարագս*
14 h *յայսորիկ*
14—15 ijp *բազում* (p *բազումք*) *էին ասել մեզ բանք*
15 u *ի վկայութեան*
15 afh *սուրբ գրոց*
15 d *համառաւտելոյ*
16 stv *դնել զբանս ամենայն*
16 g *զամենայն.* jp *զամէնն*
16 stv *սակաւուցն*
16 bcdegn *առաջին*
17 m *զի լուսաւորչէն*
17 ostv *աւանդութիւնս*
18 stv *ընկալան*
18 im չիք *նա*
18 stv *հարց*
18 o չիք *որ*
19—20 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի վերնատունն*
20 no *միայն է գրեալ,* stv *յիշէ* փխ *գրեալ է*
20 ip *էառ,* sfv *թէ առեալ ի ձեռն, Մ-Թ զի* փխ *թէ*

րիւն»*. և անուն ջրոյ ո՛չ բնաւ յիշատակի, որպէս և ասաց իսկ, յետ խորհրդոյն կատարման. թէ՝ «Յայսմ հետէ ո՛չ ևս արբից ի բերոյ որթոյ»**, և որթն գինի և ո՛չ ջուր ծնանի, որպէս ասէ Յովհան Ոսկեբերանն յաւետարանին մեկնութեանն։ Իսկ՝ եթէ վասն ջրոյն և արեան, որ ել ի կողիցն՝ ասէք արկանել ջուր ի բաժակն, զայս դարձեալ նոյն ինքն Յովհան Ոսկեբերան ի սոյն բանի աւետարանին մեկնութեանն, որ ըստ Յովհաննու, զջուրն ի խորհուրդ մկրտութեան մերոյ ասէ, և զգինին ի սուրբ պատարագին։ Նաև այլ բազումք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ զսոյն ասեն, և մեք նոցին բանից և աւանդութեանցն զոլով հետևողք, վասն այնորիկ ո՛չ արկանեմք ջուր, այլ անապակ գինեաւ՝ զանապական արեանն Քրիստոսի կատարեմք զխորհուրդ։ Բայց եթէ այնպէս և եթէ այս, միայն մաքուր հոգւով պարտ է սպասաւորել աստուածային խորհրդոյն, և ամենայնն ի հաճոյս աստուծոյ կատարեսցին։ Իսկ անմաքուրն և պիղծն, թէ անապակ բաժակաւ առնէ, և թէ ջուր արկանելով՝ բարկացուցանէ զընդունող պատարագին զաստուած, փոխանակ հաշտեցուցանելոյ։

Դարձեալ է՛ր ի գիրս և ծիծաղական իրս. թէ՝ Զխաչս իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն և օրհնեն։ Եւ այս ո՛չ ի գիտնոց եղեալ է յազգս մեր և ո՛չ ի տգիտաց, զի մի անգամ է օրհնութիւն խաչին և ո՛չ բազում անգամ, որպէս գրեալս էիք. և օրհնութիւն խաչի ո՛չ ի մէնջ եղեալ է, այլ

* Մատթ. ԻԶ, 28. հմմտ. Մարկ. ԺԴ, 24:
** Մատթ. ԻԶ, 29, հմմտ. Մարկ. ԺԴ, 25:

1 ijp այս է արիւն իմ
1 n չիք բնաւ, stv բնաւ ոչ
1—2 Մ-Թ խորհրդոյս
3 stv գինի ծնանի և ոչ ջուր
3 Մ-Թ ijm յոհան, g չիք Յովհան
3 a ոսկիբանն, bcdefhjpu ոսկիաբանն, i ոսկեբանն, gov ոսկիբերանն
4 abcdgkmnopstuv մեկնութիւնն
4 aj արեանն
5 stv զջուրն
5—6 eij ոսկեբերանն, gstv ոսկիբերան
6 abcdegouv մեկնութիւնն
6 Մ-Թ Յոհաննու, bcdefhijo յոհաննու
7 t չիք զջուրն, i զջուրսն
7 Մ-Թ զարիւնն փխ զգինին. h զգինից
7—8 m և զգինին ի սուրբ մկրտութեանն
7—8 u ի սուրբ վարդապետաց
8 co եկեղեցոյ
8 i այն ասեն փխ զսոյն ասեն
9 m վասն որոյ
10 pstv անապական, no զանապակ
11 ip չիք զխորհուրդ
11 efhstv թէ
11 io այսպէս փխ այս
11—12 cdgh հոգով
12 no չիք պարտ է
12 cdj ամենայն
12—13 bcdefo ի հաճոյսն
13 no անմաքուր
13 tv պեղծն
13 i անապական
14 t արկանել, v արկանէ
14 d զընդունաւղ, g զընդունող, o զընդունօղս
15 stv հաշտեցուցանելոյն
16 stv դարձեալ գրեալ էր, no դարձեալ և ի գիրս
16 d ի ծիծաղական, o ծիծաղականս իրս
16 i խաչս, stuv զխաչսն
17 cdjp նոր փխ նորոգ
17 Մի շարք ՁՁ չունեն օրհնեն
17 stv ի գիտնոցն
17 c յազագս, d ազագս փխ յազգս
18 i չիք մի
18 abcd աւրհնութիւն, fhjk աճութի
19 tv որպէս և
19 i գրեալ էիք
19 abcd աւրհնութիւն, fhjk աճնուի
19 no որ ի փխ ոչ ի
19 m մէջ փխ մէնջ
19 tv ի մէնջ է եղեալ
19 s չիք է

յառաջին հայցն ձերոց, զոր նախնիքն մեր թարգմանեալ եառուն մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարևելս յունարէն գրով ի հին գիրս. ոչ առաւել և ոչ նուազ քան զմերս, զի գրեալ է՝ Լուանալ վնորոգ խաչն նախ ջրով և ապա գինւով ի խորհուրդ երկուց վտակացն, որ ի կողիցն Քրիստոսի ելին, և ասել սաղմոս ըստ խորհրդոյն, և ընթեռնուլ բանս մարգարէականս և առաքելականս, և աւետարանս խորհրդականս, և յետ այնորիկ աղօթս քահանայականս, խնդրելով յաստուծոյ տալ այնմ խաչի՝ զշնորհս և զզօրութիւն առաջնոյ խաչին, յորոյ վերայ ինքն բևեռեցաւ, որպէսզի զդևս հալածեսցէ, և զախտս ի մարդկանէ սրբեսցէ, և զցասումն, որ վասն մեղաց մերոց իջանէն ի վերուստ, դադարեցուսցէ, և թէ՝ «Բնակեա՛ ի սմա միշտ՝ որպէս յառաջին խաչն քո, և արա՛ զսա լինել քեզ տաճար, և աթոռ, և զէն զօրութեան, զի երկրպագութիւն մեր առաջի սորա, ո՛չ նիւթեղէն արարածոյ, այլ քեզ միայնոյ աներևութիդ աստուծոյ մատուսցի», և որ այլ ևս այսպիսի պաղատանաց բանք։ Եւ ապա առեալ զօրհնեալ խաչն, զայն կանգնեմք յարևելս և երկրպագեմք նմա, միանգամ միայն օրհնելով, ո՛չ բազում անգամ, որպէս և գրեալս էր։

Եցոյց մեզ գրեալս և զայս ինչ, թէ՝ Լուաք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին համագոյակից մեզ, թանձր, մահկանացու, չարչարելի, երկրային, ապականացու և եղանելի, ո՛չ էառ ի կուսէն, այլ անապական, անօսր, անչարչարելի, և անեղանելի, և թէ երևեցաւ մարդ որպէս կամե-

1 v առաջին
1 dhk թարքմանեալ, g թարգմանել
2 n լեզուով, o լեզուաւ փխ գրով
4 afhstv գինով, bcdegijnopu գինեաւ
4 s որք
4 g ի կողին, tv կողեցն փխ ի կողեցն
5 i զբանս
5—6 o չիք 'և առաքելական...խորհըրդական'
6 u աւետարանականս
6—7 stv և աւետարանս և աղօթս խորհրդաւորս խնդրելով յայ տալ
6 i չիք խորհրդականս
6 g յայնորիկ
6 d աղաւթս
6—7 p աղօթք քահանայական
7 Մ-Թ խնդրել
7 ei յայնմ
7—8 d զզաւրութիւն, e զզօրութիւնս
8 stv առաջին
8 adk որոյ
9 d զախտս մարդկան
9 uv զցասս փխ զցասումն
9 no չիք վասն
9—10 c չիք մերոց, tv մերոց մեղաց
10 i չիք թէ
10 tv բնակէ
10 bp չիք միշտ
11 ij խաչին, stv խաչք յորոյ վերայ ինքն բևեռեցաւ
11 stuv չիք քո
11 ij և ապա փխ և արա
11 m լինիլ
11 afhk չիք քեզ
11 n և տաճար փխ քեզ տաճար
12 ad զաւրութիւն
12 d զերկրպագութիւն
12 stv ոչ են նիւթեղէն
12—13 c յարարածս, d արարածս
13 bd աներևութիտ
14 b բանք պաղատանաց
14 abcd զաւրհնեալ, fhijk զարհել
15 ijop երկիրպագանեմք, n երկրպագանեմք, u երկիրպագեմք
15 stv չիք միայն
15 abcd աւրհնելով, fhijk ահնելով (ահելվ)
15 fjpst և ոչ
16 stv որպէս որ փխ որպէս և
16 ijp գրեալ էր, stv գրեալս էք
17 Մ-Թ գրեալքս
17 o չիք ասել
18 i մեր փխ մեզ
19—20 e չիք 'ոչ էառ ի կուսէն...անեղանելի'
19—20 d անաւսր, m անօսր անապական
20 jstv որպէս և

ցաւ՝ եկեր, ՚ էարբ իբրև առ Աբրահամու։ Եւ այսոցիկ բանից պատասխանի ունին կատարելապէս առաջին գրեցեալդ առ ի մէնջ բանք, բայց սակաւուք փոքր ինչ և առ այժմ դարձեալ։ Ասեմք զՔրիստոս՝ աստուած և մարդ, ըստ աստուածութեանն համագոյակից հօր՝ և ըստ մարդկութեան համագոյակից մեզ, և նոյն ինքն մի աստուածութիւնն և անբաժանելին, ըստ աստուածային բնութեանն երկնային՝ պարզ, անչարչարելի և անմահ. իսկ ըստ մարդկային բնութեանն երկրաւոր՝ թանձր, չարչարելի և մահկանացու, բայց ո՛չ ոմն, և ոմն ըստ Նեստորի կարծեացն, որ տաճար ասաց բանին՝ զմարմինն, քանզի յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնքն, որպէս և բարձրագոյնքն, և աստուածայինքն, երբեմն աստուածութեանն, և է երբեմն, զի մարմնոյն ասին ի գիրս՝ համագոյակցին մերոյ։ Ըստ որում և զտնօրինական անուանսն տեառն մերոյ՝ յատուկ աստուածութեանն դնէ առաքեալն, ասելովն՝«Յիսուս Քրիստոս. երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտեանս».* երէկ՝ զմշտնջենաւոր աստուածութիւնն, որ ընդ հօր էր առէ, և այսօր՝ զմարդեղութիւնն. և նոյն և յաւիտեանս զանվախճան, թագաւորութիւնն զի թէ բաժանումն գիտէր առաքեալն ի մարդկութիւնն և յաստուածութիւնն՝ պա՛րտ էր ասել, թէ բանն աստուած երէկ, և Յիսուս Քրիստոսն այսօր. բայց ո՛չ երբէք ցուցին բաժանման եղանակ յետ միաւորութեանն՝ ո՛չ առաքեալք և ո՛չ վարդապետք եկեղեցւոյ, որպէս և Յովհաննէս Աւետարանիչն՝ զմարմինն շօշափելով, զբանն ասաց շօշափել. «Ձեռք մեր, ասէ, շօշափեցին ի վերայ

* Պօղ. Եբր. ԺԳ, 8։

1 abcdntv և արբ, efh արբ, iops և էարբ
1 o աբրահամու
2 Մ–Թ գրեալքդ
3 uv և փոքր ինչ
3 o չիք առ
4 d հաւր
4 no զմարդկութեանն, sv մարդկութեանց
4—5 t չիք ՚հօր և ըստ մարդկութեան համագոյակից՚
5 egp մի աստուածութիւն
5 eg անբաժանելի
6 sv չիք երկնային, u և երկնային
6 d և անչարչարելի
7 cdj զմարդկային
7 e բնութեան
8 tv բայց ոչ ոմն ըստ Նեստորի
9 i բարձրանայ
10 Մյուս ՁՁ և փխ և է
10 Մյուս ՁՁ-Ները չիք ՚երբեմն աստուածութեանն
11 d համագոյակիցին, p համագոյակիցն
11 abcd ստորում փխ ըստ որում
12 d զանուրինական
12 o յանունսն
12 afhkm չիք յատուկ
12 akm յաստուածութեանն
13 abcdefhijopuv առաքեալ
13 Մ–Թ յաւիտեան
14 d հաւր
14 ab այսաւր, d այսաւր զմեզ
14–15 d մարդեղութիւնն, e զմարդեղութիւն
15 dg և նոյն յաւիտեանս, stv յաւիտեան
15 Մ–Թ km զանվախճանութիւնն, bcd զանվաղջան, opv զանվաղճան
16 Մ–Թ առաքեալ, st ի մարդիք առաքեալքն, v ի մարդիք առաքեալն
16 o զմարդկութիւնն, stv ի մարդկութիւն
16 ado աստուածութիւնն, stv յաստուածութիւն
17 d այսաւր
17 o չիք բայց
18 bcdgjpsv յեղանակ
18 bcdegu առաքեալն
19 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ յոհանէս, bcefho յոհաննէս
19 cdij ասէ աւետարանիչն
19 stv չիք զմարմինն
20 d շաւշափելով
20 b շօշափելի, d շաւշափել
20 d շաւշափեցին

բանին կենաց»*։ Դարձեալ և զմարմնոյն յատուկքն է, զի աստուածութեանն տան, որպէս աստուած խաչեալ, և արիւն աստուծոյ և չարչարանս և մահ, ըստ Աստուածաբանին Գրիգորի և այլոց սրբոցն. և այսոցիկ զի՞նչ այլ, եթէ ո՛չ զանճառ միութիւնն և զանբաժանելին մի գոլ նշանակեն, վասն որոյ և մեք խոստովանիմք զմարմինն համագոյակից մեզ, զի ի զանգուածոյն էր Ադամայ, և թանձր, և ոչ առ աչս երևեալ ձև միայն մրամնոյ, որպէս Աբրահամու երևեցաւ։ Եւ այս ո՛չ միայն յառաջ քան զյարութիւնն, այլ յետ յարութեանն, որպէս և ինքն իսկ ասաց. «Շօշափեցէք զիս և տեսէք, զի ես նոյն եմ, զի ոգի՝ մարմին և ոսկերս ո՛չ ունի, որպէս զիս տեսանէք՝ զի ունիմ»**։ Թէպէտ և ըստ աստուածային զօրութեանն, յորժամ կամէր՝ թեթևացուցանէր զմարմինն, որպէս գնալովն ի վերայ ծովուն, և ելանելովն ի կնքեալ գերեզմանէն, և դրօքն փակելօք մտանելովն առ աշակերտսն. զի ո՛չ թէ ինքն բնութեան օրինացն ծառայէր, որպէս մեք. այլ օրէնք բնութեան նմա ծառայէին, որպէս արարչի. ըստ որում և ի կուսական ծննդենէն, և յայլոց գերագունից սքանչելեացն, է՛ իմանալ. եթէ ո՛չ էր թանձր մարմին, ի խաչին զո՞վ բևեռեցին. և կամ ո՞րպէս զմեռեալ ի գերեզմանի եդին. և Թովմաս զո՞վ յետ յարութեանն շօշափէր. և եթէ ո՛չ էր չարչարելի, զի՞րդ չարչարեցաւ, և եթէ չէ՞ր մահկանացու մարմնով, զի՞րդ խոնարհեցուցեալ զգլուխն, աւանդէր զհոգին։ Սակայն կամաւ կրէր զամենայն և իշխանութեամբ, և ո՛չ ակամայ և տկարութեամբ՝

* Յովհ. Կաթ. Ա, 1,2:
** Ղուկ. ԻԴ, 39:

1 stv յատուկք
1 i չիք զի
2 i չիք տան
2 adfgh որպէս և, uv որպէս զի
3 abdfgjp գրիգորոյ, h դրիգորիոյ
3 h և զինչ
3—4 cd զինչ ա... եթէ, bp զինչ ասէ եթէ (b թէ)
4 uv թէ
4 bcdegijpstuv միաւորութիւնն
4 abcdefghijnopsuv չիք մի
5 b չիք զմարմինն
5 no համագոյակից մեզ զմարմինն
5 dk չիք ի
6 eop զանկուածոյն
6 o յառաչս փխ առ աչս
7 stv մարմնոյն
8 eg զյարութիւն...յարութեան
8 stv այլ և
8—9 d շաւշափեցէք
9 v զիս տեսէք (չիք և)
9 t չիք ես, u զի և ես նոյնպէս զի
9 stv զի ոգի ոսկերս և մարմին
9 o հոգի
10 d զաւրութիւն, n զօրութեամբն
11 stuv չիք կամէր
11 o որ գնալովն
12 d դրաւքն, no դրօք, stv դրովք
12 a փակելաւք, bcdhnostv փակելովք, u փակելով
12—13 stv մտանել
13 b զի թէ ինքն փխ զի ոչ թէ ինքն
13. d աւրինացն, stv չիք օրինացն
13—14 stuv որպէս և մէք
14 ad աւրէնք
14 dg բնութեանն
14 d չիք նմա
14 o ծառայեն
14 abcd ստորում փխ ըստ որում
15 p չիք ի
15 o ծննդեանն
15 d այլոց
16—17 stv կամ զո դրին մեռեալ ի գերեզմանի
17 ijp մեռեալ
17 bs թօմաս, fh թովմայ
17 d շաւշափեաց, ip շօշափեաց, stv շօշափեաց յետ յարութեանն
18 g և թէ
19 i խոնարհեցուցանէր
19 o աւանդէ
20 den զամենայնն, stv չիք զամենայն
20 bu յակամայ

ըստ իւր ինքեան ասելոյ. «Իշխանութիւն ունիմ դնել զանձն իմ, և իշխանութիւն ունիմ առնուլ զսա»: Իսկ ապականացու ասել զմարմինն, թէ յաղագս կամաւոր կրից որք ասիցէ՝ քաղցին, և ծարաւոյն, և արտասուելոյն, և արեան հոսելոյ ի վերայ խաչին՝ որով կենդանացաք, խոստովանիմք և մեք զայս: Ապա թէ վասն ակամայ և անգոսնելի կրից ապականացու որք՝ ասիցէ զնա, այսինքն՝ կերակրոց և ըմպելեաց ախտաբար հոսմանց, այսմ ո՛չ հաղորդիմք, քանզի ապականութիւն մեղաց է ծնունդ, և որ մեղս ո՛չ արար, ո՛չ տիրեաց նմա և ապականութիւն այսպիսի: Դարձեալ զի վկայի ի գիրս, թէ զկիրս ո՛չ ակամայ, այլ կամաւոր կրեաց. և այս կիրք ապականութեան ո՛չ կամաւոր, այլ ակամայ՝ և բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս: Եւ որ զայս ասէ, յայտ առնէ, թէ ո՛չ կիրքն նմա, այլ ինքն կրիցն ծառայէր. և թէ այսպիսում ապականելի կրից հնազանդէր ակամայ, յա՛յտ է, թէ և մեղաց, որ հայրն է ապականութեան, ներքոյ անկեալ էր, զոր մի՛ լիցի իմանալ, կամ ասել ուղիղ հաւատացելոց: Իսկ եթէ առ ի հաստատութիւն մարդկութեանն ո՛ք ասիցէ զայս լինել առ նմա, բաւական են յայտնի կիրքն. և անանգոսնելիքն, որ գրեալքն են, հաւատարիմ առնել, թէ ճշմարիտ մարդ եղև, և անգրելոցն ո՛չ կարօտանայ, և վատթարագունից, ա՛յն որ ճշմարիտ աստուած խոստովանի զնա:*

Գրեալ էր վերստին զմէնջ, թէ վասն այնորիկ մի բնութիւն ասեն Քրիստոսի, որպէս թէ ամենևին ընկղմեցաւ մարդկութիւնն, յաստուածութիւնն.

* Յովհ. Ժ, 18:

1 stv չիք *ինքեան*
1 e *ասելոյն*, o *տեղոյ* փխ *ասելոյ*
1 g *իշխանութիւնն*
1—2 g *իշխանութիւնն*
2 ijp *առնել* փխ *առնուլ զսա*
2 cdp չիք *զսա*, fh *զայն* փխ *զսա*
2 k *զանձն իմ* փխ *զսա*
2 h *ապականեցաւ*
3 stv *յակամա* փխ *կամաւոր*
3 di *ծարաւին*
4 ehstv *արեանն*, o *յարեանն*
5 mo *եթէ*
5 o *յակամայ*
5 abdfu *անկոսնելի*
6 a *ըմպելեաց*
6 o *աղօտաբար*, u *ուխտաբար* փխ *ախտաբար*
7 o *ապականացուն*
7 no *մեղաց ծնունդ է*
7 ostv *զմեղս*
8 bdefghkmop *և նմա*
8 cefghkmnop չիք *և*
8 *Մ-Թ* չիք *այսպիսի*
8 m չիք *զի*, o *և* փխ *զի*
9 k *յակամայ*
9 no *կամաւ*
9—10 o *ապականութիւն*, stv *ոչ ապականութեան* փխ *ապականութեան ոչ կամաւոր*
10 gk *յակամայ*
10—11 o *ներգործէ ի մեջս բնութիւն*, n *ի մեջս բնութիւն*
11 o *եթէ*
11 ip *կիրք նմա*, o *կիրքն նման*
12 o *կրից*
12 abc *այսպիսիում*, d *այսպէսիում*, e *այսպիսումն*
12 h *ապականիլն*
12—13 iu *յակամայ*
13 ij *հայրն է մեղաց ապականութեան*
13 bcdop *ապականութիւն*
13 p *ի ներքոյ*
14 k չիք *լիցի*
14 k *կամ ուղիղ հաւատացելոց ասել*
14 abdfu *ուղեղ*
14 mp *թէ*
14—15 jp *ի հաստատութեան*
15 af *մարդկութեան*, p չիք *մարդկութեան*
15 *Մ-Թ* չիք *առ նմա*
16 cgstv *անգոսնելիքն*, d *անագոսնելիքն*, fh *անանկոսնելիքն*
16 *Մ-Թ* *գրեալն*
17 o *որ* փխ *ոչ*
17—18 stv չիք *'և վատթարագունից... խոստովանի զնա'*
20 stv *մարդկութիւն աստուածութեանն*

անդր ըստ օրինակի, զի կաթիլ մի քացախոյ, կամ մեղեր, ի ծով անկեալ աներևութանայ. և այսմ բանի ևս՝ առաջինդ որ ի մէնջ ունին զպատասխանի, այն, զոր գրեցաք, թէ ի միաւորութեանն՝ մարդակային թանձր և յօդական բնութիւնս ո՛չ փոխեցաւ յանյօդ և պարզական բնութիւնն աստուծոյ և զիւրն կորոյս թանձրութիւն, և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյն, փոխեցաւ, կամ այլայլեցաւ յիւրն յաւէտ պարզութենէ. քանզի քացախ կամ մեղր այլայլին և ապականին անկեալք ի ծով, որպէս ջուր և գինի։ Ո՛չ այսպէս է միաւորութեան եղանակ աստուածութեանն և մարդկութեանն. զի այսոքիկ մարմինք գոլով, յիրաւի ապականին՝ խառնելովն ի միմեանս։ Իսկ մարմին և անմարմին խառնին և միանան անճառաբար, և ո՛չ շփոթին ի միմեանց, կամ այլայլին, որպէս և մարդկայինս հոգի և մարմին. և թէ արարած բնութիւնս այսքան, քանի՞ և՛ս է իմանալ առաւել հրաշափառագոյն զարարչական բնութեանն միաւորութիւն ընդ արարածոյս։

Ասասցուք և փոքր ինչ և վասն առաջաւորացն ի մէնջ անուանեալ պահոց, զոր հայհոյէք ազիտաբար, Սարգսի ուրումն ասելով, կախարդի՝ էշ և սկունդ ունողի։ Ի յապստամբելոցն ի հաւատոյս մերոյ, առասպելաբանելով զանազան իրս վասն նորին և պատմելով ստայօդ բանիւ առաջի ձեր։ Բայց առ մեզ յիշատակ այսպիսում Սարգսի անգոյ է, և առաւել քան զեղջերուաքաղսն ասացեալ. զի նա թէև գոյութիւն ո՛չ ունի, անուան պատահեցաւ, իսկ Սարգիսս այս ո՛չ գոյութիւն ունի յազգս մեր և ո՛չ անուն.

1 g *անդ*
1 ad *աւրինակի*
1 p *քացաղխոյ*
1 dkmnou *մեղր*
2 *Մ-Թ* չիք *բանի*, af *ես բանի*, bcdgijkmop *և բանի*
2 h *առաջնորդ*, o *առաջինք*
2 *Մ-Թ* jp *բանք ունին*
2—3 stv *զպատասխանին*
3 abcdgh *ի միաւորութիւն*, ijo *ի միաւորութիւնն*, stuv *եթէ միաւորութիւնն*
3 i *սերտ թանձր*
3—4 a *յաւդական*, d *աւդական*, m *օդական*
4 i *փոփոխեցաւ*
4 ad *անյաւդ*, cefghm *անյօդ*, o *անօթ* (sic)
4 a *բնութիւն*, h *բնութեան*
5 g *թանձրութիւնն*
6 *Մ-Թ մարմնոյ*, stv *ընդ բնութեանն աստուծոյ մարմնոյն*, u *ընդ բնութիւն մարմնոյն*
6 fostv *և* փխ *կամ*
7 h *ոչ այլայլին*
8—9 degj *միաւորութեանն*
9 abcdefghjsv *յեղանակ*
10 cd *ի միմեանց*, stv *ի միասին* փխ *ի միմեանս*
12 jpstuv *մարդկային*
12—13 ijp *բնութիւն*
13 n *այս*
13 fh *քրիստոսի* փխ *քանի*
13 i *քանի և այս է*
14 a *բնութիւնն*
14 o չիք *միաւորութիւն*
14 stuv *ընդ արարածոյ*
15 o *ասասցուք փոքր ի շատէ*
15 g *ինչ վասն*
16 d *ուրեմն*, stv *ումեմն*, u *որումն* փխ *ուրումն*
17 a *ըսկոնդ*, k *սկոնդ*
17 gstv *ի ապստամբելոցն*
17 stv *հաւատոյս* փխ *ի հաւատոյս*
18 d *ստայաւդ*, o *ստաօդ*
19 o *այսպիսի*, stv *այդպիսի սարգսի յիշատակ*
19 *Մ-Թ* չիք *և*
20 aem *զեղջիւրուաքաղսն*, b *զեղջեւրուաքաղսն*, ijp *զեղջիւրաքաղսն*, stv *զեղջերուաքաղն*, u *զեղջեւրաքաղն*
20 u *և թէ* փխ *թէև*
21 di *յաղազս* փխ *յազգս*

զոր թէ է՛ ոք ուրեք, թէպէտ և մեզ անյա՛յտ է, նզովէ զնա կաթողիկէ եկեղեցի, և զէ՛ջ նորա, և զսկունդ, և զգիտողս նորա, և զընդունողս, զի զանուն նորա չէ՛ ոք լուեալ յազգս մեր, բայց ի Հոռոմոց, զի ասեն՝ զրպարտելով զմեզ։ Այլ մեք՝ վկայութեամբն աստուծոյ, յայտնապէս գրեցաք զճշմարտութիւնն վասն սորին իրաց, զի մի՛ որ տգիտութեամբ հայհոյեսցէ և վնաս գործեսցէ հոգւոյ իւրոյ։

Արդ՝ առաջաւորք ասի սա, վասն զի առաջին պահք է Հայաստանեայց. և պատճառն է այս ինչ. սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, յորժամ ել ի վիրապէն, և ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս, պատուհասեալ յաստուծոյ, ի կերպարանս վարազի եղեալ, և իշխանքն ամենայն և զօրքն՝ այսահարեալք, ե՛դ ամենեցուն պահս հինգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեսցեն որպէս նինուէացիքն, որով եղև բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա։ Եւ զայս պահս, որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եդաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց, զնոյն պահել վերստին, յամենայն ամի շրջագայութեան, որպէսզի մի՛ մոռասցին երախտիքն աստուծոյ՝ եղեալ առ նոսա։ Եւ պատշաճ համարեցան խառնել զպահս զայս, որով հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն նինուէացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր և պահեն մինչև ցայժմ ազգք ասորւոց և եգիպտացւոց։ Իսկ զի ասի սա և յանուն սրբոյն Սարգսի, մի՛ վասն համանու-

1 Մ-Թ եթէ
1 o չիք է
1 i չիք ոք
2 i զընդունօղս նորա
2 abcdghijknoptuv և որ փխ զի
3 abcdefgiknoptuv չիք չէ ոք
3 abcdenoptuv լուեալ է
3 f բաց փխ բայց
3 efgh հոռոմոցդ
3 Մ-Թ որ փխ զի
4 stuv այսպէս փխ յայտնապէս
5 abcdefhijm զճշմարտութիւն, k զճշմարտութիւն օրինաց փխ զճըշմարտութիւնն վասն սորին իրաց
6 cdgho հոգւոյ, st հոգւոյն, v հոգոյն
7 i յառաջաւոր, p առաջաւոր
7 i յառաջին
7—8 stv պահքն է հայոց, abcdp հայաստանեաց
8 o չիք է
9 a թագաւորքն, t թագաւոր
9 h չիք հայոց
9 b տրդատիոս
10 m պատուհասեալք
11 d զաւրքն
11 o այսահարեալք հրամայեաց սուրբն գրիգոր ամենեցուն պահս
11 Մ-Թ ամենեցուն առհասարակ
11 stv պահք
11 ad եաւրեայ

12 no ճաճակեսցի
12 ip նինուէացիսն, o նինուէցիքն, s զնինուէացիքն, v նինվէացիքն
13 no չիք պահս, stv պահքս
13 o օր փխ որ
13—14 stv չիք 'որ վասն այսր...նոյն ինքն'
14 no լուսաւորիչ
15 g եկեղեցիս
15 gi ամենայն
15 i յամի
15—16 g շրջագայութեանն, k շրջագայութեամբ
16 d մոռասցեն
16 no զերախտիքն
17 ijp պատճառ փխ պատշաճ
17 d հրամայեցին
17 stv ի պահս յայս (v այս)
17 mno որովք
18 aeijno նինուէացւոցն, bcdfgh նինուէացոցն, st նինուէացոց, v նինվէացոց
18—19 abefgh սպառնացեալ
19 d յայժմ
19 ijp ազգն, Մ-Թ ազգ, o ազգս
19 abcdfghijmnopstuv ասորոց
19—20 bdo եգիպտացոց, ijp չիք և եգիպտացւոց
20 tv սարգսի զօրավարի

նութեանն գայթակղեցի ոք. քանզի այս Սարգիս, որոյ տօնս է, իշխան էր բարեպաշտօն ի Կապպադովկիա, յաւուրս մեծին Կոստանդիանոսի և որդւոց նորա։ Իսկ յորժամ թագաւորեաց յանցաւորն Յուլիանոս՝ հալածեալ ի նմանէ գնաց ի Պարսս առ Շապուհ արքայ։ Եւ անդ զբազումս ի զօրացն պարսից դարձուցեալ ի քրիստոնէութիւն, ընկալաւ զվճիռ մարտիրոսութեան հանդերձ որդւովն իւրով, ի նոյն իսկ արքայէն պարսից Շապհոյ. և քանզի օր վախճանին պատահեցաւ լինել յերեսունն յունվարի ամսոյ, վասն այնորիկ հաստատեցին տօնել զյիշատակ նորա յաւուր շաբաթու, որ յետ պահոց առաջաւորացն։ Որպէս և զսրբոյն Թէոդորոսի զկնի առաջին շաբաթուն պահոց քառասնորդացն տօնեն ամենայն եկեղեցիք։ Եւ արդ սատուծով ասացեալ՝ ա՛յս է պատճառ պահելոյ մեր զայս պահս՝ անուանեալ առաջաւորք։

Արդ՝ ըստ խնդրոյ աստուածասիրութեան խոհեմագունիդ անձին, ո՛վ պատուական գլուխ և ի մանկական հասակի ունող զիմաստութիւն ծերոց, որպէս զՍողոմոն և զԴանիէլ, եդաք առաջի պատուասիրութեան ձերոյ՝ համառօտ բանիւ, զեկեղեցւոյ հայաստանեայց զճշմարիտ դաւանութիւն։ Եւ եթէ վասն մարդկան հաճոյից, կամ երկիւղի և պատկառանաց աղագաւ, ծածկեցաք ի մերոց դաւանութեանց, և ո՛չ գրեցաք, կամ թէ աւելի ինչ գրե-

1 *Մ-Թ* *հոմանութեանն,* afhimop *հոմանուանութեանն*
1 i *գայթագղեսցի*
1 h *զի* փխ *քանզի*
1 mv *սարգիսս*
1 d *տաւնս*
2 d *բարեպաշտաւն*
2—3 abcdfghjv *որդոց,* o *որդոյ,* ip *յորդոց*
3 *Մ-Թ* *ամբարիշտն* փխ *յանցաւորն,* fhiop *անցաւորն*
4 stv *գնաց առ պարսից արքայն շապուհ*
4 d *պարս*
4 d *ի զաւրացն*
4 uv *բազումս*
4—5 no *ի զօրացն պարսից բազումս դարձուցանէր*
5—6 stv *որդւովն իւրով մարտիրոսացաւ* (v *մարտիրոսպւ*)
6 abcdfghj *որդով,* i *որդովք իւրովք,* o *որդովն*
6 stv չիք *պարսից*
6 hio *շապուհոյ*
7 d *աւր*
7 b *վաղխճանին,* cd *վաղջանին,* opv *վաղճանին*
7 t *պատուհասեցաւ* փխ *պատահեցաւ*
7 c *յունվար,* ab *յունուարի,* do *յունվարի*
7 v չիք *ամսոյ*
8 d *տաւնել*
8 aefg *զյիշատակն*
8 stv *շաբաթու*

9 ij *յառաջաւորացն*
9 *Մ-Թ* *թէոդոսի* փխ *Թէոդորոսի*
9—10 bcd *շաբաթու,* st *զկնի պահոց ի. որդաց առաջին շաբաթու ամ քրիստոնեայք*
10 *Մ-Թ* չիք *արդ*
10—11 i չիք *աստուծով*
11 o *պատճառն*
12 djp *յառաջաւորք,* stv *առաջաւոր*
13 a *աստուածասիրութեանն*
13 stv *խոհեմագունի աստուածասէր*
13 *Մ-Թ* *խոհեմագունիդ*
13 mstv *անձինդ*
14 ostuv չիք *ի*
14 d *ունաւղ,* stv *ունողի*
14 tv *զիմաստութիւնս*
15 a *սաւղոմոն,* b *սաղոմոն,* cgp *զսողոմոն,* dj *էզսաղոմոն,* efh *զսողոմոն,* ino *սողոմոն*
15 o *զանիէլ*
15 *Մ-Թ* *պատուականութեան,* stv *պատուասիրութեանդ*
16 bd *համառաւտ*
16 cdn *զեկեղեցոյ,* o *եկեղեցոյ*
16 abop *հայաստանեաց*
16 bcdehimop *ճշմարիտ*
16 g *դաւանութիւնն*
17 abdfghju *երկեղի,* c *երկիղի,* m չիք *երկիւղի և*
18 m *ի մերոյ*
18 i *և կամ աւելի,* su *և կամ*
18 j *առ աւելի*

ցաք, զոր ո՛չ ունիմք, որպէս զի ընդունելի լինել առ ի ձէնջ, ընդ անհաւատիցն և հերձուածողացն ընկալցուք զդատաստան առաջի ատենին Քրիստոսի, քանզի հաւատ ծածկեալ, կամ կեղծաւորեալ, ո՛չ է հեռի յանհաւատութենէ։ Ո՛ր ոք յետ զայսոսիկ լսելոյ ի մէնջ գայթակղեսցի դարձեալ ի մեզ՝ ո՛չ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի Քրիստոսի յաւուր դատաստանին նորա, իբրև զպառակտող անդամոց նորին։ Իսկ այն որ՝ զոր միանգամ լսէ և հաւատայ՝ և ոչ դատի, որպէս ասաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոց ընկալցի վարձս բարեաց ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որում փառք և զօրութիւն յաւիտեանս ամէն։

* * *

Զայս իբրև ընթերցան, զովեցին զհաւատս հայոց ամենայն իմաստունքն յունաց։ Եւ զի յամենայնի համճարեղ էր Ներսէս, արար և առակս խորհրդաբարս ի գրոց, և հանելուկս, զի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս։ Եւ էր ինքն հեզ ամենայնիւ և պարկեշտ, արժանաւոր այրն աստուծոյ։

Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն Գրիգոր ամս քսան։ Սա շինեաց զգեղապաճոյճ եկեղեցին ի Կլայն և զարդարեաց զնա մեծապէս։ Եւ ապա Գրիգորիս մի ամ, Տղայն կոչեցեալ, քուերորդի նոցունց։ Եւ էր նա հասակաւ գեղեցիկ և բարոք տեսանելով. բայց զի մախողք բազում էին

1 stuv չիք *'գրեցաք զոր ոչ ունիմք, որպէս զի ընդունելի լինել'*
1 g *որպէս ընդունելի,* o *որպէս զընդունելի*
1 m *լինիլ*
3 abcdostuv *ծածկել*
3 ik *և* փխ *կամ,* stuv *և կամ*
3 abcd *կեղծաւորել,* ostuv *կեղծաւորիլ*
3—4 gh *անհաւատութենէ*
4 abcdefghkmp *և որ ոք*
4 ikmst *գայթագղեսցի*
5 m *ինքեանք տացեն*
5 n *պատասխանիս*
6 o *յաւուրս*
6 ip *զպատառող*
6 iopstv *նորա* փխ *նորին*
7 i չիք *որ*
7 c չիք *զոր*
7 stuv *զմիանգամն*
7 Մի քանի ՁՁ *դատի* փխ *ո՛չ դատի,* ip *դատէ*
8 v *հաւատացելոցն*
8 o *զվարձս,* s *և ընկալցի զվարձս*
9 *Մ-Թ մերմէ*
9 d *զաւրութիւն,* stv *զօրութիւն և պատիւ*
9 io *յաւիտեանս յաւիտենից*
10 n *և զայս*
10 g *ամենայնի*

12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խորհրդաբար*
12 o *ի գրոցս*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և հանելուկս*
12 cefgh *առասպելաց,* mo *առասպելացն*
12 m չիք *զայն*
13 gl *ի գինարբունս*
13 o *ի հարսանիսն*
13 cdj *ամենայնի* ip *յամենայնի*
14 bcdijp *արժանաւորն*
14 bcdijp չիք *այրն աստուծոյ*
15 fh *աթոռն,* no չիք *զաթոռն*
15—16 cijp *զգեղեցկապաճոյճ,* b *գեղցկապաճոյճ,* d *զգեղեցիկապաճոյճ*
16 no չիք *ի*
16 h չիք *զնա*
16—17 stvՎ *եւ ապա գրիգորիս տղայն մի ամ*
17 stvՎ չիք *կոչեցեալ*
17 ip *քեռորդի*
17—18 Վ *հասակաւ*
18 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *բարիոք,* i *բարուոք* փխ *բարւոք*
18 m *տեսլեամբ*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *քանզի* փխ *բայց զի*
18 o *մախուոք* (sic)
18 iosu *բազումք*

նորա, արկին բարուրս ինչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսքն նախանձոտք և մատնեցին զնա ատութեամբ Լևոնի թագաւորի։ Եւ նա հրամայեաց արգելուլ զնա ի բերդ մի, մինչ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա, և ինքն գրեաց թուղթ յԱրևելս՝ յաշխարհն Հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս, եթէ զինչ կամք իցեն նոցա վասն այնր։ Եւ մինչ չև պատասխանի ընկալեալ, վախճանեցաւ կաթողիկոսն այսպիսի մահուամբ. Յաւուր միում տեսին զնա անկեալ ընդ պարիսպ բերդին՝ ունելով կտաւ զմիջաւ իւրով, այնպէս մեռեալ։ Եւ զայս ոմանք ասէին, եթէ մախողքն նորա ընկեցին՝ եպիսկոպոսքն, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, յորոց մինն ասէին զՅովհաննէս, որ յետ նորա կալաւ զաթոռն, և զԱնանիա, որ եղև հակառակաթոռ ի Սևաստ, յիշխանութեան սուլտանին հոռոմոց, և այլք յեպիսկոպոսաց անտի, արք վեց։ Եւ կէսք ասէին, եթէ ի գիշերի կամեցաւ փախչել ի բերդէ անտի, հնարեցաւ իջանել ընդ պարիսպն կտաւովըն, և կտրեալ կտաւոյն, անկաւ և մեռաւ։ Զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին աստուծոյ է գիտելի, որոյ ծածուկքն մարդկան յայտնի են նմա։

Եւ ապա տէր Գրիգոր Ապիրատն ամս եօթն։ Եւ այնուհետև սկսան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել, թէ ո՞ նստիցի յաթոռն հայրա-

1 t չիք *'արկին բարուրս ինչ ի վերայ նորա'*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *ինչ*
1 *Մ-Թ եպիսկոպոսք*, n *եպիսկոպոսն*, tv*Վ եպիսկոպոսունքն*
1 *Վ նախանձոտ*
2 *Մ-Թ*ijmnop *թագաւորին*
3 d *բերթ*
3 stv*Վ մինչև*
3 g *ճշտութեամբ*
4 no *գրեալ էր*
4 bd *թուխթ*
4—5 stv*Վ թուղթս* (st *թուխտս*) *առ վարդապետս և եպիսկոպոսունս հայոց աշխարհին* փխ *թուղթ յԱրևելս յաշխարհն հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս*
4 g *աշխարհն*, no *աշխարհին*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *նոցա*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մինչև*
5 gipstv*Վ պատասխանի*
6 o *այնպիսի*
7 *Մ-Թ Վ* և մի երկու ՁՁ *կտաւ մի*, cd ijpstv *զկտաւ*
7 cdijp. *միջաւ*
8 stuv*Վ* չիք *այնպէս մեռեալ*
8 i *մախանօք*
8—9 stv*Վ մախողք նորա ընկեցին զնա* (չիք *եպիսկոպոսքն*)
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *որ* փխ *որք*, e չիք *որք*
9—10 d *որոց*
9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մի* փխ *մինն*

10 g *յոհաննէս*, h *զյոհաննէս*
10 u չիք *որ*, g *և* փխ *որ*
10 l *անանիա*, stuv*Վ զանանի*
11 cdip *հակառակաթոռին սևաստ* (չիք *ի*), o *հակառակ աթոռոյ*
11 *Վ յիշխանութեանն*
11 cj *սուլտան*
12 ghijp *այլ եպիսկոպոսաց*
12 adfip *անդի*
12 stv*Վ* չիք *արք*
12 ip *և կէսքն*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թէ*
13 nst *փախչիլ*, p *փաղչիլ*, o *փաղչել*
13 stv*Վ ի բերդէն*
13 acf *անդի*, stv*Վ* չիք *անտի*
13 *Վ և հնարեցաւ*
13 stv*Վ* չիք *ընդ պարիսպն*
13—14 *Վ կտաւով*
14—16 stv*Վ զոր զճշմարիտն* (stv *ըզճշմարիտն*) *միայն ծածկագէտն* (st *ծածկագէտն*) *աստուած գիտէ* փխ *'զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք... յայտնի են նմա'*
15 m *ծածուկք*, n *ծածուկն*
17 l *ապիրատ տէր գրիգորն*
17 h *եօթ*, stv *է ամ*, *Վ եօթն ամ*
17 p չիք *սկսան*
17—18 ip *մախողքն* (p *մաղօղքն*) *գրիգորիսի սկսան զմիմեամբք*
18 no *գրիգորի*
18 n *զմիմիամբք*
18 no *թէ յո*
18 dstv*Վ նստցի յաթոռ*

պետական։ Եւ Յովհաննէսն՝ զի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի, բռնացաւ և կալաւ։ Իբրև ետես զայն միւս եպիսկոպոսն՝ Անանիա, չոգաւ նա առ սուլտանն, զոր հոռոմոց կոչեն, և ետ նմա կաշառս, և նստաւ կաթողիկոս ի Սեաստ, զի առէր զինքն յազգէ կաթողիկոսին Պետրոսի, որ կայ թաղեալ անդէն։ Եւ այսպէս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի յերիս՝ մի բունն, զոր էառ Յովհաննէս, որ ի Հոռոմկլայն, և միւսն ի Սեաստ, զոր ապստամբեցաւ Անանիա, և միւս ևս ի կղզւոջն, որ կոչի Աղթամար, Դաւիթ անուն։

Այստեղ իսկ յետ Ալէքսի կայսեր թագաւորէ Կալօժանն. և յետ նորա Մանուէլն։ Արդ՝ ի ՇՂԸ թուականութեանն հայոց ազգն հռոմայեցւոց՝ զօրաժողով լեալ բիւրք բիւրուց, դիմեցին յայսկոյս Ովկիանոսի ընդ .նոյնն ընդ Թիրակ ըստ առաջին անցիցն, զոր նշանակեցաք ի ՇԽՋ թուականին, և մոռացան զանհնարին նեղութիւնսն, զոր եցոյց որդին բելիարայ Ալէքսն՝ անդանօր այնոցիկ, որք ոչ իմացան զխ…ղախ խաբէութիւն նորա՝ համարելով զնա հաւատակից և պաշտօնեայ Քրիստոսի։ Վասն այնորիկ և սոքա աստանօր, զի չյիշեցին զանցս աղետիցն, ինքեանք առաւել խաբեալք և պատրեալք ի նորին թոռնէն, որոյ անուն՝ ըստ նեռինն՝ դերաքրիստոս կոչի, սոյնպէս և սորայս՝ տարորոշ և հեռի ամենայնիւ ի գործս և ի կրօնս

1 Մ-Թ f յոհաննէսն, g յովանէս, m յոհանէս, i յովաննէսն, j յովհանէսն
1 acdf ընդանի
2 Վ զայս
2 bcdegmnouՎ եպիսկոպոսն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուլտանն հոռոմոց
3 stvՎ կաշառ
4 e չիք որ
5 stuvՎ անդր
5 g յաթոռ, n աթոռն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երիս, d ի յերիս
6 Մ-Թ էառ
6 Մ-Թ v յոհանէս, f յոհաննէս, g յովանէս, l յովհանէս
6 Վ որ էր
6 stv չիք ի
6 nop հռոմկլայն
6 abcefhg միւս
6 s որ
7 d ապստամպեցաւ
7 Մ-Թ Անանիայ
7 bcdfghv ի կղզոջն, no ի կղզոչն
7 stvՎ չիք 'որ կոչի'
7 stՎ աղթամարայ, v ախթամարայ
9 l չիք 'իսկ յետ ալէքսի...աշխարհաց'
9 abcdfgj կալաւժանն, o կալէոժանն
10 o մանուչէն փխ Մանուէլն
10 Մ-Թ ի շծԸ փխ ի ՇՂԸ, abv ի շ որդի իննսնորդի ը երորդի, deghuw ի եճ (uw ի հինգ ճ) որդի իննսներորդի ութերորդի, ist ի գ փխ շ երորդի ղ երորդի ը երորդի, Վ ի հինգ հարիւրերորդի և իննսուն և ութերորդի, n ի հինկ հարիւր որդի իննսներորդի ութերորդի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թուականի, o թվականին, Վst թուականութեանս
10 bcdfghno հռոմայեցոց, i հռոմայեցւոց, Վ հռովմայեցւոցն
11 st լեալք
11 a բեւրք բիւրուց, nouv բիւրոց
11 fhno յովկիանոսի
11 gm ընդ նոյն, stuvՎ չիք ընդ նոյն, o ընդ յոյնն
12 i ընդ իրակ փխ ընդ Թիրակ
12 i ի շաւիղ փխ ի շիղ
12 hՎ ի հինգ հարիւր քառասուն և վեց
12 fip թվականին
13 stvՎ նեղութիւնս
13 i չիք որդին
14 Մ-Թ չիք 'անդանօր այնոցիկ, որք', dfnop անդանաւր, s անտանօր
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խաբէութեան, g խաբէութիւնն
16 df աստանաւր
16 d չիշեցին
16—17 m չիք և պատրեալք
17 d որ փխ որոյ
17 mstuv Վ անունն
17 o ընդ փխ ըստ
17 stuvՎ դեռաքրիստոս
18 g սոյնպէս սորայս, p և սա որ այս փխ և սորայս
18 i յամենայնիւ

էմմանուէլի, Մանիլ անուն, որ դժրեաց զհռոմայեցիսն մահարար կերակրօք և ըմպելեօք։

Բայց յաւուրս հաւուն նորա Ալէքսի կոմս ոմն եկն յԵրուսաղէմէ յԱնտիոք։ Եւ իբրև եմուտ ի տաճար սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ և հաղորդ եղև պաշտամանն, երևեցաւ նմա սուրբ առաքեալն Պետրոս և ասէ. «Ի պատուհանին եկեղեցւոյդ թաղեալ կայ գեղարդն, որով խոցեցին զփրկիչն մեր, առեալ տարցես յաշխարհն քո»։ Եւ նորա առեալ խնդութեամբ, եկն ի Կոստանդնուպօլիս։ Եւ լուեալ Ալէքսի կայսեր՝ մեծարանս արար նմա յոյժ, և ետ նմա գանձս բազումս, և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն, և եթող առ նմա կոմսն, և գնաց զճանապարհս իւր։

Իսկ ի ՈԼՁ թուականին յարեաւ բռնակալ ոմն՝ քուրդ ազգաւ, Սալահադին անուն, ի Մասեաց-յոտնէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերտինայ և Հալպայ։ Սա զօրս կազմեալ բազում յոյժ՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղէմի։ Եւ ել թագաւորն Երուսաղէմի, ֆռանկ ազգաւ, ընդդէմ նորա զօրու ծանու. և նենգ գործեցին նմա զօրքն իւր ծովեզերեայ, զի տէրն Տրապօլեաց, բարեկամ ընդ թշնամիսն լեալ՝ մատնէ զթագաւորն ի ձեռս նոցա այսպիսի եղանակաւ.

Է՛ր տօթ յոյժ ժամանակն և տեղին անջրդի։ Եւ խորհրդակից լեալ

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ էմմանուէլի, v եմմանուէլի
1 bguv դրժեաց
1 vՎ զհռոմմայեցիսն
1—2 adf կերակրաւք
2 a ընպելեաւք, b ըմբելեաւք, d ըմպելեաւք, e ըմպելօք
3 g հօրն փխ հաւուն
3 bdgpstuvՎ սորա
3 e չիք յերուսաղեմէ, n եմէ (երուսաղեմէ)
3—4 cjn անտիոք, d անդիոք
4 s իբր
4 no չիք ի
4 Վ ի տաճարն
4 bcdmp առաքելոյն
5 u և երևեցաւ
5—6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի պատուհան, bcdegnop ի պատուհանի
6 dh եկեղեցոյդ
6 e գեղարթն
6 t խոցին
6 n փրկիչն
7 d յաշխարհս, gi աշխարհն
8 abcegijՎ կոստանդինուպօլիս, d կոստանդինուպաւլիս
8 t ալէքս կայսերն
9 tvՎ չիք յոյժ
9 no գեղարդն, e զգեղարթն
10 st առ.նա
10 no ի ճանապարհս
11 Մ-Թ չիք ի, bhnՎ ի վեց հարիւր երեսուն և վեց, d ի վեց հարիւր լզ, op ի զճլզ
11 fop թվականին, stvՎ թվին
11—12 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ սալահատին, cdijp սալադին
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի մասեաց ոտնէ, s ի մասեացն ոտանէ, Վ ի մասեացն յոտնէ, tv ի մասանց յոտնէ
12 no մետինա՛, p մերտինույ
12—13 d ju հալբայ, no հաղբա՛, stvՎ չիք և Հալպայ
13 df զաւր, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զօր
13—14 cd յեմայ, ip երուսաղէմայ (p երուսաղէմա), k յերուսաղէմի
14 no չիք Երուսաղեմի, k յէմի, u յերուսաղէմի
14 Մ-Թj փռանգ, enp ֆռանգ, m փռանկ
14 afh ընդ նորա փխ ընդդէմ նորա
15 d ծանրու
15 ip ծովեզերն, nostv ծովեզերեայն
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տրապօլեայ, dj տրապաւլեաց, s տրապօլսու, tvՎ տրապօլու
16 Մ-ԹՎstv բարեկամ լեալ ընդ թըշնամիսն
16 stvՎ զնա փխ զթագաւորն
16 stvՎ նորա փխ նոցա
17 abcdefՎ յեղանակաւ
18 ad տաւթ
18 gno ժամանակին, m ի ժամանակին
18 no տեղն
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանջրդի
18 n խորհրդակի

կռմսին ընդ Թագաւորին առնուլ իւրեանց կայանս զապառաժն անջրդի, իսկ Թշնամիքն կալան զեզրն Յորդանանու։ Իբրև խմբեցաւ պատերազմն ի միջօրէին, երիվարք զօրուն քրիստոնէից, քանզի պապքեալ էին ի ծարաւոյ, իբրև տեսին զջուրն՝ քարշեալ զհեծեալսն, ընկեցին ի մէջ Թշնամեացըն, և նոցա սուր ի գործ արկեալ՝ յանխնայ կոտորեցին։ Իսկ Թագաւորն Երուսաղէմի, զի այր քաջ էր, զբազումս կոտորեաց ի Թշնամեացն անձամբն իւրով։ Եւ իբրև ետես, եթէ անհնար է նմա զերծանել, զի սպանին զերիվար նորա, կամաւ ետ զինքն ի ձեռս նոցա։ Եւ նոքա երդումն պահանջեալ ի նմանէ, զի մի՛ այլ հանցէ նոցա սուր, թողին զնա. և գնաց յաշխարհն Հռոմայեցւոց։ Եւ ինքեանք չոգան ի վերայ Երուսաղէմի, և առին զնա և որ շուրջ զնովաւ քաղաքք և կոտորեցին զամենեսեան։ Եւ խաւարեցաւ արեգակն զյոլով ժամս։ Եւ տիրեցին Սալահադինեանք Պաղեստինի և Եգիպտոսի և Միջագետաց, և մեծ մասին Հայոց աշխարհիս, ինքեանք և Թոռունք իւրեանց, որ կոչին Եղլեանք. յորոց էին Մելիք Քեմլ, և Մելիք Աշրափն, և այլ սուլտանք, որ տիրեցին բազում աշխարհաց։

Իսկ Կիւրիկէ Բագրատունի, որ ի Լօռէ քաղաքի, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր։ Եւ յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի վրաց, ելեալք ի տանէ

1 m նոցա փխ իւրեանց
1 afh կանայս փխ կայանս
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանջրդի
2 n Թշնամիք
2 n զեզր
2 a յորդանառու, d որդանննու
2 Վ չիք ի
3 ad մէջաւրէին, efkmnop միջօրէին
3 dn զաւրուն
3 pstvՎ պապքեալք
3—4 i ի մէջ Թշնամեայն ընկեցին, stvՎ ընկեցին ի ծովն ի մէջ Թըշնամեաց
5 stvՎ սուր եդեալ փխ սուր ի գործ արկեալ
5 c առեալ փխ արկեալ
5 ghstv անխնայ
5 i կոտորեցին յանխնայաբար
5—6 km յեմի, u յերուսաղէմի
6 Մ-Թ չիք զի
6 d ի Թշնամացն
6 stvՎ անձամբ
7 Մ-Թ չիք իբրև
7 Մ-Թ զի փխ եթէ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զերծանիլ, aՎ զերծանել նմա
7 Մ-Թ սպանաւ երիվար, Վ սպանին և զերիվար
9 o ի նոցանէ փխ ի նմանէ
9 o սուր ի վերայ նոցա թողին զնա և գնացին, stvՎ այլ սուր հանցէ նոցա
9 t գնացին
9 gno աշխարհն
10 a հոռոմայեցւոց, bcdfghj հռոմայեցոց, no հոռոմոց
10 stvՎ իւր փխ հռոմայեցւոց
10 a չիք ի
10 k յեմի, u յերուսաղէմի
12 mo զյոլով ժամանակս, t ժամանակ փխ զյոլով ժամս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սալահատեանք, Վ սալահատնեանք, n սալահադեանք, o սալահանդեաքն
12 ij պահեզնենի փխ Պաղեստինի
12—13 km յեգիպտոսի
13 nopvՎ աշխարհիս հայոց
13 Մ-Թ չիք և
13 m Թոռինք
14 s որք
14 Մ-Թ Եռլեանք, bcdp եղլենք, not եղլինք, sv էղլէնք
14 gpstv որոց
14 g քէմալ, stv զէլմ, Վ քէլմ
14 abcdefghijnp աշրարն, o աշրաֆն
15 stv սուլթանք, Վ սուլդանք
15 ip չիք որ, most որք
16 abcdgl ի լաւռէ
16 stvՎ քաղաքէ
16 i բազում փխ զամենայն
17 p չիք իւր
17 i ընդ փխ ընդդէմ
18 stvՎ դաւեալք ի վրաց որդիք նորա
18 stvՎ ելեալ

Հայրենեաց, գնացին ի պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս, և առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս։ Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաւուշ, և նոքա բնակեն ի Մածնաբերդ, և մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ և Աբաս։ Եւ յաջորդէ զտեղի հօր իւրոյ Դաւթի, որդի նորա Կիւրիկէ, այր բարեբարոյ և կատարեալ ի գործս առաքինութեան, քան զհարս իւր. և բարուք փոխեալ յաշխարհէս, թողու ժառանգակալ զորդի իւր՝ զմանուկն Աբաս երկոտասանամեայ։ Սա առնու իւր կին զդուստր Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Զաքարիայ, որդւոյ Վահրամայ, զքոյր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, Նանայ անուն։ Սոցա գործք յոլով են, զոր յիւրում տեղւոջն նշանակեսցուք։ Եւ կեցեալ Աբաս ամս երկու ընդ ամուսնոյն իւրոյ, վախճանի ամաց ինն և տասանց։ Սորա զաւակ ոչ էր ի կնոջէն իւրմէ։

Իբրև ետես քոյր նորա, Բալրինայ անուն, եթէ բնաջինջ լինին յազգէն՝ անհնարին սգով վարանէր։ Ապա ասացին նմա, եթէ է՛ կին մի, որ ունի մանուկ մի սոնղիայ յեղբօրէն քումմէ։ Ապա զուարթացեալ կնոջն, առնու

1 ijmp զաւիթն և աբասն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աբաս անուն
1 Մ-Թ չիք և
2 ip ժառանգութիւն, n զժառանգութիւն փխ ի ժառանգութիւն
2 cd տաւուշ փխ զՏաւուշ
2 e զմածնաբեր, o զմանանբերդն
2—3 i չիք 'և զմածնաբերդ և... զՏաւուշ'
3 cd տաւուշ
3 g նորա փխ նոքա
3 Մ-Թ բնակին, g բնակէին
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Դաւիթ և Աբաս՝ մահուամբ փոխին յաշխարհէս, stvՎ փոխին մահուամբ յաշխարհէ
4 stvՎ չիք Դաւիթ և Աբաս, no ապաս
4 m աջորդէ
5 djl հաւր stvՎ հօրն փխ հօր իւրոյ
5 tv չիք նորա
5 a բարեբարւոյ
6 n առագինութեան
6 gstv զհայրն իւր
6 abcdfghijmntuvՎ բարիօք
6 n փոխել
7 nՎ զորդին
7 i զմանկանն աբասայ
7 l չիք իւր
8 n զտուստր, tvՎ զդուստրն
8 i բարեպաշտ սարգիս
8 gln իշխանին
8—9 cdfghjno որդոյ... որդոյ
9 Վ Զաքարիայի
9 Վ իշխանաց
9—10 Մ-Թ Զաքարէ և Իւանէ, nop զաքարիէի, Վ Զաքարէ և Իւանէի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինանայ փխ իւանէի նանայ, ip աննայ, noՎ նանա', t նանան
10 afh այ փխ սոցա
10 mstvՎ գործքն յոլովք են
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զոր
10 nop իւրում
10 dfhno տեղոջն, stv տեղւոջ
10—11 l չիք 'Նանայ... նշանակեսցուք
10—11 stvՎ ասասցուք փխ նշանակեսցուք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կացեալ
11 Վ երկուս
11 abcdjn ընդ ամուսնոյ
11 i իւրում
12 Վ ինն և տասնամեայ, stv ԺԹ ամեայ փխ ամաց ինն և տասանց
12 Մ-Թ ըննից և տասանց
12 d զօրյկ, cj զօակ ոչ էր փխ զաւակ ոչ էր, stvՎ ոչ եղև, Մ-Թ ոչ գոյր փխ ոչ էր
12 stvՎ չիք ի կնոջէն իւրմէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Բիւրինայ, beipstuv Բօրինայ, Վ Բաւրինեա, m Բիւրենայ, no Բուրիայ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղաք յազգէ
14 m յանհնարին
14 m վարանիւր, t վարանեցեր
14 Վ և ապա
14 stvՎ չիք եթէ
14 nou չիք է
15 b սոխնդիայ, n ըողնդիա
15 d յեղբարէն, l յեղբաւրէն, n եղբաւրէն
15 m զարթուցեալ փխ զուարթացեալ

զմանուկն և սնուցանէ. և անուանեաց զանուն նորա Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ, այր աստուածապաշտ և քահանայասէր։ Սա որ եհաս յաւուրս մեր՝ սորա ի ծերութեան ցուեցին ոտք։ Ընդ սա խաբէութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին, զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշազան ի վանքն, որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն՝ առաջնորդութեամբ և ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի Տուեցւոյ քաղաքին Շամքորոյ, և Գարդմանայ, և Երգեվանիցն, և Տէրունականին, և Տաւշոյ, և այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի։ Ու եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածնին ի ՈՁԹ թուականին հայոց։ Այր սուրբ և առաքինի և բարեգործ էր եպիսկոպոսն Յովհաննէս, որ յոլով քառասունս անսուաղ պահէր։

Իսկ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան և փեսայացոյց զնա ի դուստրն իւր, և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ, և ապա եհան զդուստր իւր ի նմանէ։ Իսկ Աղսարթանայ իւր արարեալ զընակիչս

1 stvՎ զաղայն փխ զմանուկն
1 stuv ազասարթան
2 abcdefghjnpu բերդին մածնաբերդոյ, lm բերդին մածնայ, ovՎ մածնաբերդին
3 no սոր (o զոր) եհաս աւուրս
3 i զաւուրս
3 i որ փխ սորա
3 eՎ ի ծերութեան
3 ip ոտքն
4 jkpst իշխանն
4 p զի էր նա և յազգէ
4 nov ազգէն, st յազգէն
5 no հայրն Վասակ իշխան
5 Վ իշխանին
5 no զոր շինեաց եկեղեց
6 g յանապատն
6 no ի (o չիք ի) հուպ ի Նոր բերդին
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեռնադրութեամբ, d ձեռնտուութեամբ, h ձեռնատրութեամբ
7 Մ-Թ Յոհաննիսի, abcdjn'op յովհաննիսի, gim յովաննիսի
7 nop ուեցոյ, uv չիք Տուեցւոյ, s ուձնեցոյ, tv ունձեցոյ փխ Տուեցւոյ, ԱԲԳ ուեցւոյ կամ օձնեցւոյ (Վ Տուեցւոյ)
7—8 p շամքորայ, sv շամքոյրոյ
8 p Կարդմանայ, t Թարգմանեաց, u Թարգմանայ, sv զարգմանայ փխ Գարդմանա
8 st Էրգէվանիցն, v երգէվանիցն
8 bjmuv Տօշոյ, nծ Տոշոյ
9 bcgno իշխանութեանն
9 Վ յիշխանութեանն Վահրամ իշխանին եղև աւարտումն

9—10 chno եկեղեցոյն
10 bdn աւծաւ
10 g անուն
10 c սրբոհոյ
10 t ի ոձբ փխ ի ոձթ, d ի վեց հարիւր ձթ, hՎ ի վեց հարիւր ութսուն և ինն
10—11 fp թվականին, iՎ թուին
11 s և առաքի փխ առաքինի
11 ip բարեպաշտ փխ բարեգործ
11 sՎ չիք և բարեգործ էր, o չիք էր
10—12 Վ ի վեց հարիւր ութսուն և ինն թուին հայոց մեռաւ այր սուրբ և առաքինի եպիսկոպոսն Յովհաննէս
11—12 Մ-Թabg յովհաննէս, f յոհաննէս, i յովանէս
12 stu զյոլով
12 h քառասուն
12 bcdjstuvՎ անսուաղութեամբ անցուցանէր, ip անսուաղ անցուցանէր փխ անսուաղ պահէր, eg անսուաղութեամբ պահէր
12 ahm պահեաց
13 n խափեաց
13 f աղսարդան
14 b փեսայեցոյց, c փեսաեցոյց
14 Մ-Թ ի դուստր, stՎ զդուստրն փխ զդուստրն իւր
14 p չիք 'և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ'
14—15 cdij չիք 'և ինքն տիրեաց... զդուստր իւր' (i չիք նաև ի նմանէ)
15 op չիք իւր

բերդին, յանկարծակի յեղակարծ ժամու ըմբռնեալ զԴաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն՝ հանին արտաքս ի բերդէն, և ետուն զբերդն յԱղսարթան։ Եւ նա յետ ժամանակաց կենդանութեամբ իւրով ետ զիշխանութիւնն յորդին իւր Կիւրիկէ, և ինքն կրօնաւորեցաւ ի վանքն, որ կոչի Գետակիցք։ Եւ Կիւրիկէին եղեն որդիք. անուանք նոցա՝ միոյն Փահլաւան, և միւսոյն Թաղիադին, և երրորդին Աղսարթան։

Գ.

Վասն թագաւորութեանն Լևոնի, որ ի կողմանս Արևմտից

Որ ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս՝ երկօք աշխատութեան հաւաքեալ ի նախագրելոց։ Իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս՝ է որ ականջալուր, և է որ ականատես։

Քանզի իբրև մեռաւ մեծ իշխանն Թորոս որդին Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Թագաւորազինն Ռուբենայ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, էառ զիշխանութիւնն եղբօր որդի նորին, Ռուբէն անուն, որդի Ստեփանեայ, զոր սպան Անդրոնիկոս նենգիւ՝ զօրավարն Հոռոմոց։ Եւ յետ սակաւ ժամանա-

1 Մ-Թ *իւր բերդին* փխ *բերդին*
1 bcdegijnopu *յեղակարծում*
1 a *ըմբռնեալ*
1 stvՎ չիք *հանդերձ*
2 ab *ընդանեաւքն*, cf *ընդանեօքն*, Վ *ընտանեօք*
2 am *հանին զնա*
2 k *յարտաքս*, m *ի բերդէ յարտաքս*
2—3 ip *աղսարթանայ*, u *ի յաղսարթան*
3 stvՎ *ի կենդանութեան իւրում* փխ *կենդանութեամբ իւրով*
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զիշխանութիւնն իւր*, ep *զիշխանութիւն*
4 stv *որդւոյն* փխ *յորդին իւր*
4 i *կիւրակէ*, p *կիւրակէն*
4 d *կրաւնաւորեցաւ*, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *կրօնաւորացաւ*
5 bcijnostuvՎ *կիւրիկէի*, dp *կիւրակէի*
5 Վ *և անուանք*, d *անունք*
5 bcefghijlnou *միումն*, d *մի ոմն*, Վ *միում*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *Բահրաւան*, ՁՁ ճնշող մեծամասնությունն ունի՝ *փայհաւան* ԱԳ *փոյ փահլաւան*, Վ *Փայհաւան*
5—6 abcdefghijlnu *միւսումն*
6 ip *թաղիանդի*, Վ *թաղիաթին*
6 al *երկրորդին* փխ *երրորդին*, n *երորդին*
7 gnoՎ *թագաւորութեան*
7 d *Լևոն*
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *յարևմտից*
7 stuvՎ *արևմտից*, *թէ որպէս յառաջեաց և բնացաւ յոյժ* (u չիք *յոյժ*)
8 Վstv չիք *որ ինչ*
8 o *ցայժմ*, dp *ցայս վար էր*
8 acd *երկաւք*, no *երկուք* (sic)
8 Վ *աշխատութեամբ*
9 s *ի նախակարգելոց*, t *նախագրեաց*
9 m *մեր* փխ *մեզ*
9 bdeg *ասպարէս*
7—10 r չիք *՚վասն թագաւորութեան Լևոնի...և է որ ականատես՚*
11 Մ-Թ չիք *մեռաւ*
11 Մ-Թi *թէոդորոս* փխ *թորոս*
11 Մ-Թ *մեռաւ որդին*
11 dfghlo *որդոյ*, rv *որդոյն*, stuՎ *որդւոյն*, *որդի*
11—12 Մ-Թ *Կոստանդիայ*, r *աշինն Կոստանդեայ*
12 fgho *որդոյ*
12 r չիք *որդւոյ թագաւորազինն*
12 m *թագաւորազնին*
12 abcdfghjlu *ռոբենայ*, r *ռուբենի*, p *ռուբենեա*
12 bg *Կիւլիկեցոց*, ejnpu *Կիւլիկեցւոց*, cfho *Կիլիկեցոց*
12—13 r *էառ իշխանութիւն նորա եղբորորդին ռուբէնն* (չիք *անուն*), stuvՎ *զիշխանութիւն նորա* (u *նորին*) *ռուբէն անուն* փխ *զիշխանութիւն եղբօրորդի նորին*
13 abcdefghno *ռոբէն*
13 ap *ստեփաննեայ*
14 ip *եսպան անդրոնիկոս նենգաւ*
14 o *անդրանիկոս*
14 afh *զզօրավարն*, bdl *զաւրավարն*
14 or *հռոմոց*

կաց, վախճանեցաւ և նա, և էառ զիշխանութիւնն Լեոն, այր քաջ և պատերազմող։ Սա ընդ տիրելն իսկ և իսկ ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեանն իւրոյ, զի եռ նա պատերազմ ընդ շրջակայ ազգսն և յաղթեաց քաջութեամբ ըստ անուանն, առիւծաբար, զի Լեոնն առիւծ կոչի։

Իբրև տեսին զյաջողութիւն նորա բռնակալքն թուրքաց և տաճկաց, որ սուլտանք անուանին, ժողովեցաւ ի վերայ նորա սուլտանն, որ իշխէր Հալպայ և Դամասկոսի, անթիւ զօրու և զինու։ Եւ լուեալ Լեոնի իշխանաց իշխանի զդիմումն ի վերայ իւր այլազգւոյն, անճապարեալ հաւաքեաց զզօրս իւր և յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա, որպէս զարծուիս սլացմամբ յերամս հաւուց, և եհար զնոսա ի հարուածս մեծամեծս։ Եւ սուլտանն փախստական լեալ՝ մազապուր զերծաւ ի նմանէ, այն որ խրոխտանօք գայր ի վերա նորա։ Իսկ Լեոնի հարկս եդեալ ի վերայ նորա՝ ծառայեցուցանէր զնա։ Եւ զայն գործ քաջութեան նորա տեսեալ շրջակայ ազգացն տաճկաց, դողային ի նմանէ և հարկէին նմա։ Եւ այսպէս բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն։

Եւ իբրև ետես, եթէ յաջողեցաւ նմա տէրութիւնն առաւել քան զնախնիս

1 n *վախճանի նա*, o *վաղճանի նա*
1 a *զիշխանութիւն*
1—2 r *նստաւ և էառ իշխանութիւնն Լեոն այր քաջ և հզօր և պատերազմող*, stvՎ *էառ զիշխանութիւնն այր քաջ և պատերազմօղ* (vՎ *պատերազմող*)՝ *անուն նորա Լեոն*
2 r *ընդ սիրելիսն* (sic), stuvz *ընդ տիրելն իւրում* (u չիք *իւրում*)
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իսկ*
2 am *ընդյարձակեաց*
2—3 t չիք *իսկ և իսկ...զի եռ*
2—3 bcdfhjnorՎ *տէրութեան իւրոյ*
3 Վ չիք *նա*
3 *Մ-Թ շուրջանակի յազգսն*, b *շուրջա ազգսն*, cdegjnprt *շուրջակայ ազգսն* (rz *ազգն*)
4 abcdefghijlnopuz *զի կոչի լեոնն* (n *լեոն*) *առիւծ* (ij *առեւծ*)
5 bՎ *զաջողութիւն*, d *զաջողութիւնն*, no *յաջողութիւն*, z *զքաջութիւն նորա և զաջողութիւն*
5 l *բռնակալացն*, r *բռնակալսն*
5 r *թուրքաց քրթաց և տաճկաց*
6 abcdhmnoՎ *սուլտանքն* (o *սոլտանքն*), r *սուլթանք*
6 i չիք *'սուլտանք...նորա'*
6 g *անուանեն*
6 fh *ժողովեցան*
6 d *սուլտանն տաճկաց*, z *սուլթանն տաճկաց*
7 gju *հալբայ*, r *սուլթանն հալապայ*
7 r չիք *և դամասկոսի*
7 ad *զաւրու*
7 no *լեոն*
7—8 r *գնաց ի վերայ լեոնին և լուեալ իշխանաց իշխան զդիմումն այլազգեաց*
8 cdefghij *այլազգոյն*, z *այլազգեաց*
8 stvՎ *նորա* փխ *իւր*
8 r *աճապ արարեալ* փխ *անճապարեալ*
8 d *հաւագեաց*, stvՎ չիք *հաւաքեաց*
8—9 o չիք *'այլազգւոյն...զօրս իւր'*
9 dl *զզաւրս*
9 l չիք *իւր*
9 o *անկարծակի*
9 r *նորա* փխ *նոցա*
9 stvՎ *իբրև* փխ *որպէս*
9 dzv *զարծիւ*, fgho *զարծիւս*, p *զարծուի*
9—10 ip *որպէս զերամս*
10 a *հաւոց*
10 no չիք *ի*
11 n *փախստեայ*, o *փախստի*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մազապուրծ*, m *հազիւ զերծեաւ* փխ *մազապուր զերծաւ*
11—12 adf *խրոխտանաւք*
12 r *նոցա* փխ *նորա*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *'իսկ Լեոնի...նորա'*
12 rstvՎ *լեոն*
13 r *զնոսա* փխ *զնա*, eg չիք *զնա*
13 r *և զայն նորա քաջութեան գործս տեսեալ*
13 bcdjnpuvzՎ *շուրջակայ*
14 tvՎ *ի նմանէ*
14 Վ *այնպէս*
15 s *ամենեցունց*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *եթէ*, fhsz *թէ*
16 cdegnor *աջողեցաւ*
16 r չիք *տէրութիւնն*
16 Վ *զնախնիսն*

իւր, խորհեցաւ այնուհետեւ ընդ իշխանսն իւր և ընդ մեծամեծս՝ թագաւորել։ Եւ առաքեաց ի տիեզերահռչակ քաղաքն Հռոմայեցւոց առ ինքնակալ կայսրն և առ պապն, զի տացեն նմա հրաման և թագ թագաւորական, զի ոչ կամեցաւ նա, թէ այլում ումեք երևեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց թէ ազգին Փռանկաց։ Միանգամայն և պարծանս իւր վարկաւ զսուրբ առաքեալսն զՊետրոս և զՊօղոս, որ կան ի Հռոմայեցւոց քաղաքին, որպէս թէ ի նոցունց առեալ զօրհնութեան պսակն։ •

Եւ առաքեն նմա կայսրն և պապն հռոմայեցւոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն, և արծուէս մի պատուաւոր, այսինքն՝ արքեպիսկոպոս, դնել զթագն ի գլուխ նորա և երիս իրս պահանջել ի նմանէ՝ Տօնել զտօն տեառն և ամենայն սրբոց, յորում աւուր և հանդիպի. և միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթսն տուընջեան և գիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ո՛չ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Իսմայէլի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին. և ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն և յա-

1 stv չիք 'խորհեցաւ...իշխանսն իւր'
1 r չիք այնուհետև
1 no և ընդ
1 ij ընդ իշխանս
1 o ընդ մեծամեծսն
2 vz առաքեաց փխ եւ առաքեաց
2 r տիեզերական
2 bcdghor հռոմայեցոց, v հռովմայեցոց, Վ հռովմայեցւոց
3 or փափն
3 abcdfhlnՎ տացէ
3 c թագն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այլ ումեք ազգի
4—5 b թէ այլում ումեք հնազանդեսցի ազգի վասն թագի, r ազգէ թագաւորեսցէ կամ հնազանդեսցէ այլ փռանկաց, stvՎ այլում հնազանդիլ (Վ հնազանդել) վասն թագի
5 afhjlmu փռանգաց, g փռանկաց, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ oz փռանգաց
5 r զի միայնգամայն
5 r համառեղաւ փխ վարկաւ
6 r առաքեալին, tvՎ առաքեալս
6 d զպօղոս, n պօղոս, v զպաւղոս, or պետրոս և պօղոս, Վ պետրոս և պօղոս
6 d և կան փխ որ կան
6 bcdghjo հռոմայեցոց, st ի հռօմ, vՎ ի հռոմ, r ի մեծն հռոմ
6 ostvՎ քաղաքն
6—7 bcdj որպէս թէ նոցունց
7 abcd զահնութե, fh զահուե, jkl զահնութեան, o օրհնութեան, rst օրհնութիւնն, v ահուի, Վ զօրհնութիւնն
7 d պսկան (sic)
8 r չիք և առաքեն նմա
8 o փափն
8 bcdgho հռոմայեցոց, m չիք հռոմայեցւոց
8 tz առաջին
8—9 r և թագաւորն մեծ և փափ առաքեցին նմա թագ մի ազնիւ առաջին թագաւորացն մընայցեալ
9 r եպիսկոպոս, stvzՎ արքեպիսկոպոս մի
10 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք և
10—11 ipr նախ տօնել, adl տաւնել զտաւն, r տօնել զտօն ծննդեան, ապա զյայտնութեան և զտօնս ամենայն սրբոց
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աւուր հանդիպի
11 r և դիպեսցի
11 h յեկեղեցոջն
12 d կատարեալ, r կատարեսցի
12 dl զաղաւթսն, r տօնն և աղօթքն, noՎ զաղօթս
12 Մ-Թ գիշերւոյ, n ի գիշերոյ, o ի գիշերի, r գիշերայնոյ
12 l առնէ փխ առնէին, p առնին, r մոռացեալ էին փխ ոչ առնէին
13 st իսմայիլի, v իսմայելի
13—14 Մ-Թ ի ժամ սուրբ պատարագին, ip բայց միայն ի խորհրդոյ աստուածութեան սուրբ պատարագին, r բայց միայն զխորհուրդ սուրբ պատարագին
14 nostvzՎ չիք սրբոյ
14 no և լուծանել, r այլ և ոչ լուծանել
14 e զճրագալոյսն, k զճրագալուսն, r զք ճրագալուցսն, stuv զճրագալուցսն, z զճրագալոյծն, Վ զճրագալոյցն
14 Մ-ԹՎ ծննդեան, stu զծննդեանն

րութեանն, բայց միայն ձկամբ և ձիթով։ Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ փոյթ մի՛ առնիցէք զտրոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագին։ Ապա թէ ո՛չ առնիցէք՝ հրաման ունիմ, ասէ, անչափ գանձս առնուլ ի ձէնջ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց։

Իսկ Լևոնի կոչեալ զկաթողիկոսն և զեպիսկոպոսունսն հարցանէր, թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին հռոմայեցւոց։ Եւ նոքա ո՛չ հաւանեցան առնուլ զխնդիրն։ Եւ ասէ ցնոսա Լևոն. «Դուք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»։

Եւ պատասխանի արարեալ Լևոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն հռոմայեցի. «Զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն և պապն մեծ, անյապաղ առնեմք զամենայն»։ Եւ նորա երդումն պահանջեալ ի նոցանէ երկոտասան եպիսկոպոսաց։ Եւ հաւանեցոյց Լևոն զեպիսկոպոսունսն յանձն առնուլ զերդումն։ Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երդմանն, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնեցի, զոր վերագոյն յիշեցաք, և Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու առաջնորդ վանացն, որ կոչի Յեսուանց, և Յովհաննէս, որ

1 vՎ *զՅարութեանն*, bdijp *յայտնութեանն*, z *յայտնութեան*, o *ի ծննդեանն և ի յարութեանն*, r *զծննդեան և զատկի*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ձկամբք*, *ձկամբ*
1—2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *առնիցէք զայդ ոչինչ փոյթ* (չիք *ասէ*), nopr *զայդ ասէ առնիցէք*
2 grstvՎ *տրոց*
2 stvՎ *ընծայից*
2 r *փափին*
3 m *թագին*, r *այլև վասն թագիդ*
3 bhip *առնիցէք ասէ*
3 bip չիք *ասէ*
3 Վ *այնչափ*
3 cdjnp *գանձ*
4 ip չիք *ի ձէնջ*
4 bclo *ոսկոյ*, d *յոսկու*, i *յոսկոյ*, j *յոսկւոյ*, r *ոսկի*
4 m չիք *և՝ ականց պատուականաց*, r *արծաթ և ակունս պատուականս*
5 d *լևոն կոչել*, ipr *լևոն կոչեցեալ*
5 m *եպիսկոպոսունսն*, r *զեպիսկոպոսս*, uՎ *զեպիսկոպոսսն*
6 abcdefghijlmp *տայցէ*, r *արասցեն պատգամացն*
6 bcdghjor *հռոմայեցոց*, stvՎ չիք *հռոմայեցւոց*
7 abcdefhijlpՎ *առնել*
7 no չիք *ինչ*
8 r *այնորիկ զի ես*
8 r *զկամս* փխ *զմիտս*
8 r չիք *'առ անգամ մի կեղծավորութեամբ*
9—10 d *արար լևոն*, r *արարեալ հրաւիրողացն*, *թէ զոր ինչ հրամայէ* փխ *արարեալ Լևոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն հռոմայեցի, զոր ինչ հրամայէ*
9 d *և ասէ*
9 h *հռովմայեցի*, s *հռոմայ*, tvՎ *հռոմայ*
10 *Մ-Թ մեծ պապն*, j *մեծն*, rz *փափն*
10 ao *անապաղ*
10—11 r *արարից* փխ *առնեմք զամենայն*
11 r *իսկ նոցա զերդումն* փխ *Եւ նորա երդումն*
11 i չիք *ի նոցանէ*
11 s *յերկոտասան*
12 Վ *զեպիսկոպոսն*
12—13 r չիք *'և արարին...երդմանն'*
13 no *զեպիսկոպոսունքն*, Վ *եպիսկոպոսք*
13 g *զբանն*, stvՎ *զբանս*
13 d *որոց*
13—14 r *մինն էր երանելի և մեծ իմաստասէրն Ներսէս Տարսոնացին*, Վ *եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնացի*
14 b *լամբրովնեցի*, dgl *լամբրաւնեցի*, stv *լամբրօնացի*
14 abcu *վերագոյնն*
14 o *զոր վերոյ յիշեցաք*, z չիք *'զոր... յիշեցաք'*
14 i *ի կողմանցն*
15 d *անդիոքու*
15 o *որ եղև առաջնորդ*
15 z *վանիցն*
15 stv *եսւանց* փխ *Յեսուանց*
15 *Մ-Թ Յոհաննէս*, g *յովհաննէս*, bh *յոհաննէս*

եղև կաթողիկոս, և Անանիա՝ որ եղև հակառակաթոռ ի Սևաստ, և այլք ընդ սոսա։

Ապա եղև ժողով բազմութեան յոյժ՝ զօրապետաց և զօրաց, ազգաց և ազանց, պատրիարքն յունաց, որ նստէր ի Տարսոն, և կաթողիկոսն ասորւոց, որ նստէր ի վանս սրբոյն Պարսումայի և ի սահմանս Մելիտինոյ, և կաթողիկոսն Հայոց ամենայն եպիսկոպոսօք, և թագաւորեցուցին զԼևոն, և եղեն ընծայաբերք նորոգ թագաւորին կացելոյ շրջակայ ազգքն։

Եւ լուեալ կայսերն յունաց, եթէ փռանկք ետուն թագ Լևոնի, առաքեաց և նա ընծայս և թագ գեղեցիկ՝ ոսկւով և ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, և ասէ. «Զթագն հռոմայեցւոց մի՛ դիցես ի գլուխ քո, այլ զմերդ, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ»։ Իսկ թագաւորն Լևոն, այր իմաստուն էր, ոչ խոտեաց և ո՛չ զմի ոք յերկոցունց թագաւորացն զՀռոմայն կամ զԿոստանդնուպօլսեայն, այլ ըստ կամաց նորա արար պատասխանի և սիրով ընկալաւ զեկեալսն, ետ տուրս մեծամեծս բերողաց թագին և եղև պսակեալ յերկոցունցն։

1 r *ետ եղև* փխ *եղև*
1 i *հակառակ աթոռասէրն ի սևաստ*, r *հակառակ սեբաստու*
2 e *սորա*, h *սոսին*; r *նոսա*
3 r չիք *'ապա եղև…ազգաց'*
3 z *ժողովք*
3 d *զաւրապետաց և զաւրաց*, l *զաւրաց*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ազգաց ազգաց*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ի Տարսոնի*
4—5 t չիք *'ի Տարսոն…որ նստէր'*
5 abcdfghijlnoprsvz *ասորոց*
5 ir չիք *սրբոյն*
5 abl *պարսաւմաւի*, cdeg *պարսամաւի*, fnu *պարսումաւի* (f *պարսումօի*), h *պարսումօնի*, ostvՎ *պարսումայ*, ijpr *պարսամու*, m *պարօմօի*
5—6 *Մ-Թ Մելտենւոյ*, benu *մելիտինոյ*, cdj *մելիտենոյ*, al *մելտինւոյ*, Վ *Մելտինոյ*
6 df *եպիսկոպոսաւք*, no *եպիսկոպոսօքն*
7 i *ընծայաբեր*, Վ *ընծաբերք*
7 no չիք *նորոգ*
7 o *թագաւորին հայոց*, ip *թագաւորութիւն կացելոյ*
7 abcdefghijlnoprtuvzՎ *շուրջակայ*
7 ginorv *ազգն*
8 dՎ *կայսրն*
8 *Մ-Թ*stv և մի երկու ՁՁ *փռանգք*, acfhlu *փռանգք*, bj *փռանգ*, m *փըռանկք*, d *փռանգ*, o *փռանկքն*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ետուն փռանգք*
8 Վ *զթագն*
8—9 r *առաքէ թագ ազնիւ գեղեցիկ*
9 stvՎ *թագս գեղեցիկս*
9 bcdfghjor *ոսկով*

9—10 r *ակամբ զարդարեալ* փխ *ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ*
9 df *պատուականաւք*
10 bm *ընդելուզեալք*, r *և մարգարտով ելուզեալ*
10 bcdgho *հռոմայեցոց*, i *հռոմայեցւոցն*
10 r *մի՛ դնիցես*
11 stvՎ *զմերն*
11 sz *զի մեզ*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զհռոմ*, ijp *քանի հռոմս*
11 stvՎ *քանզի* փխ *այր*
12 r *յոյժ իմաստուն*
12 i *խոտորեաց* փխ *խոտեաց*
12 b *յերկուց*, r *յերկոցունցն*
12—13 r չիք *'թագաւորաց…զկոստանդնուպօլսեայն'*, stvՎ չիք *'զՀռոմայն կամ զԿոստանդնուպօլսեայն'*
13 uz *զկոստանդնուպօլսեացն*
13 abl *զկոստանդնուպօլսեացն*, egijp *զկոստանդինուպօլեացն*, c… *պօլսեացն*, d…*նուպաւլեացն*. n *զկոստանդնուպօլեայն*, o *կոստանդնուպօլսի*, stvՎ չիք *զԿոստանդնուպօլսեայն*
13—14 r *արար ըստ կամաց նոցա պատասխան*, o չիք *'այլ ըստ…պատասխանի'*
13 abcdegijmr *նոցա* փխ *նորա*
13—14 n *պատասխանիս*
14 ijlp *և ետ նա*, no *ետուր*
14 r *բերողացն*
14 d *թագին*
15 Վ *յերկոցունց*, a *յերկուցունցն*

Եւ էր նա բարի բնութեամբ, ողորմած առ աղքատս և կարօտեալս, սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից սստուծոյ. կարգէր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ և բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա, զի մի՛ խիք կարօտիցին ըստ մարմնոյ բաւականին, այլ զի միայն պաշտաման և աղօթից պարապեսցին, յորոց մի է ի վանորէիցն, զոր կարգեաց նա, Հռչականունն Ակներն կոչեցեալ վանք, որ մինչև ցարդ ևս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շաբաթուն պահօք կատարել և միայն լուծանել զշաբաթ և զկիւրակէ ձկամբք կամ կթեղինօք։

Եւ այսպէս բարեկարգութեամբ հաստատէր զիւր թագաւորութիւնն բարեպաշտն Լևոն։ Եւ էր նա ամենայն իրօք բարեքագոյն, բայց միայն միով մասամբ, զի էր նա փգասէր։ Եւ եթող նա զկինն իւր զառաջին, զոր ունէր յիշխանութեանն, և առ նա իւր ի կնութիւն զդուստր արքային Կիպրոս կղզւոյն, ֆռանկ ազգաւ, զի լիցի նմա թիկունք և օգնական։

Դէպ եղև զի չոգաւ նա ի Կիպրոս կղզի ի տեսութիւն աներաց իւրոց։ Եւ

1 Մ-ԹՎ բնութեամբ բարի
1 Մ-Թ աղքատասէր փխ առ աղքատս և կարօտեալս
1 r քաղցր և
2 or և սիրող, np զսիրող (Վ սիրող)
2 r պաշտօնեայս փխ վանորայս
2–3 r ընդ ամենայն տեղիս և շինէր եկեղեցիս յամենայն կողմանց տէրութեան իւրոյ
3 djm տէրութեանն
3 h բազմեցուցանէր
3 r զպէտս
4 i իրիք, stvՎ զի մի ունիք իւիք
4 d կարաւտիցեն, ehjlnou կարօտիցեն, r կարօտեսցին իւիք մարմնաւորաց պիտոյից, s կարօտասցին, tvՎ կարօտեսցին
4 iu չիք այլ
4 stvՎ չիք զի
4–5 Վ աղօթից և պաշտաման, dl ազաւթից
5 g որոց
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի վանորայիցն
5 iuv չիք ի
5–6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ակներն կոչեցեալ վանք, զոր կարգեաց նա հռչականուն, որ մինչև
6 r ցայսօր փխ ցարդ
7 r նորին կարգադրութեամբ վարին
7 Վ պահոցն փխ շաբաթուն
8 df պահաւք
8 r միայն զշաբաթ և զկիրակին լուծանել, stvՎ այլ միայն լուծանել ձկամբ զշաբաթն (Վ զշաբաթ) և զկիրակէն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկիւրակի, abd fh կիւրակէ, c կիրակէ, gijlmu զկիւրակէ, stvՎ զկիրակէն
8 iostvՎ ձկամբ
9 d կթինաւք, l կթեղինաւք, Վ չիք կամ կթեղինօք
10 g բարեկարգաւորութեամբ, st այսպիսի կարգաւորութեամբ, vՎ այսպէս կարգաւորութեամբ
11 g որ բարեպաշտն
11 abcdefghjlmnpuz իրիք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարերագոյն, fhlmoՎ բարեգոյն, n բարեգոյայն
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բաց
12 Մ-Թnoprst զառաջինն
12–13 r եթող զնա զառաջինն կինն զոր ունէր իշխանութեամբն
13 eՎ յիշխանութեան, g իշխանութեանն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էառ զդուստր արքային Կիպրոսի, abcdi կնութեան փխ ի կնութիւն, efghljmpr ի կնութեան, o կնութիւն
14 abcdfghijlmnortuvz կղզոյ, Մ-ԹՎ չիք կղզւոյ
14 Մ-Թ ֆռանգ, abcdfghjlu փռանգ, n ֆռանք, o ֆռանկք, rz ֆռանգ
14 i չիք նմա
14 adl աւգնական, tvՎ օգնականք no թիկունք օգնականի, r թիկունք և օգնական ընդդէմ թշնամեացն
15 r անցանէր փխ չոգաւ
15 Մ-Թ Կիպռոս, Վ Կիպրոս կղզին
15 n ի տեսութեան, r ի տես
15 rstvՎ աներացն
15 g իւրեանց

լուեալ զայն թշնամեաց նորա, որք ի ցամաքի ոչ ինչ կարէին ազդել նմա, պատրաստեցին նաւս բազումս, զի ի ծովու նենգեսցեն զնա։

Եւ լուեալ զայն արքային Լեւոնի, դարձաւ անդրէն յետս ի Կիպրոս, զի էր ի ճանապարհի ի վերայ ծովուն։ Եւ առ իւր նաւս պատերազմականս, և եկեալ ի դարանն, որ գործեալ էր նմա նաւաց բազմաց. և, զի ա՛յր իմաստուն էր, ծանեաւ, թէ յորում ի նաւուցն իցէ գլխաւորն, եհար զնա արագաթև նաւովն և ջրասոյզ արար զամենեսեան, և մնացեալ նաւքն փախեան։ Եւ անկաւ ահ նորա ՚ի վերայ ամենեցուն հեռաւորաց և մերձաւորաց։

Եղև երբեմն, զի սուլտանն, որ տիրէր կողմանցն Հալպայ, զօրաժողով եղև ի վերայ նորա յաւուրս զատկացն և յղեաց առ Լևոն արքայ պատգամս այսպէս. «Եթէ ո՛չ հնազանդեալ հարկեսցես ինձ ծառայութեամբ, բազմութեամբ զօրաց իմոց ի սուր սուսերի մաշեցից զամենայն բնակիչս երկրի քո, զմայր առ մանկամբն, և զտօնդ ձեր, յորում ուրախանայք քրիստոնեայքդ՝ պատուելով զդա, որպէս թէ յարութիւն Քրիստոսին ձերոյ իցէ, դարձուցից զդա ի սուգ ձեզ, և արարից զի զպատրաստեալ կերակուրդ ձեր վասն տօնիդ, ուտիցէք զայդ ի վերայ ձիոց»։

1 bcdfglnp թշնամեացն, t զթշնամեաց
1 cdijp իւրոց փխ նորա
1 r ոչինչ կարացին առնել նմա
1 tvՎ առնել փխ ազդել
2 r բազում նաւս, z չիք բազումս
2 n չիք զի
2 pz նմա փխ զնա
3 r լուեալ զայն անհրաց և արքայն լեոն
3 i չիք յետս
3 m ի Կիպրոսէ
4 r զի էր ի վերայ ծովու ճանապարհին
4 ips էառ
4 dm ընդ իւր, ip չիք իւր
5 no եղեալ փխ եկեալ
5 no ի դարան
5 t չիք էր
5 d չիք և
5—6 r և զի էր նա այր իմաստուն և հանճարեղ
6 Մ-Թ չիք ի
6 d ի նաւուն, hi ի նուացն, s նուու (sic) իցէ, nop որում ի նաւուցն
7 stvՎ նաւով
7 i զամենեսեանն, nr զամենեսին
7 j նաւք նոցա
8 s ամենեցունց
10 z սուլթանն
10 bdgjnou հալբայ, z բերիոյ այսինքն հալբայ
10—11 dl զաւրաժողով
11 brstvՎ զատկաց
11 stvՎ չիք արքայ
12 stuvՎ չիք հնազանդեալ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հարկեսցիս, l հնազանդիս հարկել, ip հարկես, j հարկցես, r հնազանդեսցես ինձ և հարկցես ծառայութեամբ
13 dl զաւրաց, r զօրացս
13 r մաշեցից զքեզ և յամենայն բնակիչք, svՎ մաշեցից զձեզ և, t մաշեցից ձեզ և ամենայն
14 st ձեր փխ քո
14 Մ-ԹvՎ և մի երկու այլ ՁՁ մայր
14 aghn մանկան, stvՎ մանկանդ, o մանկտին
14 adjl զտաւնդ, i զտօնդ, n տօնդ, o տօնն
14 o ուրախանան
14—15 Վ քրիստոնեայք
15 o պատուհասելով փխ պատուելով
15—16 o չիք ՚որպէս թէ...զդա՚
15 i ի քրիստոսի
16 ino չիք ի
16 ov ի սուք
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեր
16 z չիք զի
16 stvՎ կերակուրն
17 djl տաւնիդ, o տօնից
17 Մ-Թ ձիոյ, e ձիուց, r ձիոց ձերոց

Եւ իբրև առաքեաց զայս, ինքն առեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, բանակեցաւ առ սահմանօք նորա, մնայր գալստեան պատգամին։

Իբրև գիտաց արքայն Լևոն զգալ պատգամին և զզօրաժողով լինել այլազգեացն, հրամայեաց զդեսպանսն յայլ կողմն շրջեցուցանել աշխարհին պատճառանօք, որպէս թէ արքայ անդ իցէ։ Եւ ինքն աճապարեալ ժողովեաց զզօրս իւր և ընդ այլ կողմ եկ ի վերայ նոցա։ Եւ յեղակարծ ժամու անկաւ ի վերայ նոցա, և եհար զնոսա հարուածս մեծամեծս. և մազապուրծ փախեաւ սուլտանն։ Եւ Լևոնի արքայի առեալ զաւար բանակին այլազգեաց՝ հանդերձ վրանօք նոցա, և զգերիսն ամենայն, եկն բանակեցաւ յաշխարհին իւրում առ ափն գետոյն և հրամայեաց զօրաց իւրոց կանգնել զխորանս այլազգեացն, և զիւրաքանչիւր դրօշս կանգնել ի դուռն խորանի իւրոյ, և ապա հրամայեաց կոչել զդեսպանսն։

Եւ իբրև եկին՝ տեսին զվրանս և զխորանս զօրացն իւրեանց և զնշանակ դրօշից իւրաքանչիւր գնդից և զարմացան հիացմամբ մեծաւ, զի ոչ գիտէին զեղեալսն։ Ապա իբրև իմացան, դիմեցին յոտս Թագաւորին. և

r զթուխտն փխ զայս, d զաս
1 r նա ինքն առեալ զզօրսն իւր, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յինքն
1 e զբազմութիւնն .
1 dl զաւրաց
1 g իւրեանց
2 dno բնակեցաւ
2 adfl սահմանաւք
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նոցա
2 l մնա, stvՎ և մնայր
2 km գալստեանն
3 i չիք 'իբրև...պատգամին և'
3 bcdnuvՎ արքայ
3 dz զգալուստ փխ զգալ
3 d զաւրաժողով, Վno զօրաժողով
3 m լինիլ, stv լինիլն
4 r ազգաց բազմաց փխ այլազգեացն, Վ այլազգեաց
4 n դեսպանս, o դեսպանսն, rst զդեսպանս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յայլ կողմ, cdo այլ կողմն, nr այլ կողմ
4–5 r աշխարհին շրջեցուցանել
5 bfl պատճառանաւք, dz պատճառելով, stvՎ պատճառանօք թէ այդր իցէ արքայն
5 r չիք որպէս
5 no չիք անդ
5 m աճապարեաց և ժողովեաց
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ժողովեալ, i չիք ժողովեալ
6 l զօրս, m զզօրսն
6 k ընդ յայլ
6 horstvՎ կողմն
6 bcdegijnopu յեղակարծում
6—7 r չիք 'և յեղակարծ...նոցա'
7 stvՎ անկան
7 s հարին ի հարուածս
7 Վ չիք և (1)
7 abcdegijmnop մեծս փխ մեծամեծս
7—8 abcefghjlnstuvՎ մազապուր
8 rz սուլթանն
8 i զզօրն փխ զաւար
8—9 r լեոն առեալ զբանակն և զզօրս այլազգաց
9 d այլազգեացն, eg այլազգաց
9 adl վրանաւք
9—10 r և եկեալ բնակեցաւ յաշխարհն իւր, d յաշխարհ, g աշխարհին
10 dl զաւրաց
10 g իւրեանց
11 tvՎ խորան, u զխորանսն
11 r այլազգաց, stvՎ այլազգեաց
11 dl դրաւշս, m դրօշսն, p դրօշակն, r դրօշակս իւր, tvՎ զդրօշս, s զիւրաքանչիւրոց զդրօշս
12 mrstvՎ խորանին
12 istvՎ չիք ապա
12 r զդեսպանսն առաջի իւր
13 noՎ զխորանս և զվրանս, m զվրանսն, j զխորանսն, z չիք զվրանս և
13 d զաւրաց, svՎ զօրաց
13 nou իւրոց
13—14 novՎ նշանակ
14 dl դրաւշից
14 v գնդից
14 no զարմացաւ, r զարմացմամբ մեծաւ հիացմամբ
14—15 r զի ոչ իմացան զեղեալսն
15 i չիք իբրև
15 n ոտս, r առ ոտս, v յոտսն
15 z առ Թագաւորն

զապրուստ անձանց խնդրէին։ Իսկ արքայն՝ մարդասիրեալ առ նոսա, շնորհեաց նոցա կեանս և առաքեաց զնոսա առ տէրն իւրեանց, զնոյն հարկ, զոր պահանջէր սուլտանն յարքայէն, զնոյն և ևս յաւելեալ եդ ի վերայ նորա, և ծառայեցոյց զայլազգիսն։ Եւ եղև թագաւորելն նորա ի Ոխջ թուականին հայոց։

Գ.

Վասն իշխանացն, որ յԱրևելս Հայաստանեայց՝ Զաքարէին և Իւանէի եղբօր նորին

Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լևոնի հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարիայ, որ հատուածեալ ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առաջնոյն Զաքարէ, և երկրորդին՝ Իւանէ, արք քաջք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի թագուհւոյն վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գիորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի։ Եւ Զաքարէ էր զօրավար վրաց

1 stvՎ *զապրիլ* փխ *զապրուստ*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *արքայ*
2 d չիք *նոցա*
2 o *առաքեաց առ նոսա զտէրն*, r *առաքեաց նոսա առ տէր*, stvՎ *առաքելով* փխ *և առաքեաց*
2 no *զնոյնն*, stvՎ *և զայն* փխ *զնոյն*
2—3 r *և զայն հարկն զոր սուլթանն պահանջէր*
3 stvՎ *հարկն*
3 l *պահանջեաց*
3 z *սուլթանն*
3 bcdeghilmstu *յարքայէ*, v *արքայէ*
3 cefghjmno *զնոյնն*
3 r *ևս յաւելլի*
4 g չիք *նորա*
4 no *այլազգիսն*
4 p *թագաւորիլն*, r *ի թագաւորել*
4 *Մ-Թ* չիք *ի*
4 g *ի վեց հարիւր խղ*, hՎ *ի վեց հարիւր քառասուն և վեց*, r *զճխզ*
5 fpr *թվականին*, v *թվականինս*
5 z *թուականին հայոց և քոհ փառք յաւիտեանս ամէն*
6—7 z *վասն արևելեան աշխարհին իշխանացն հայոց զաքարէին և եղբօրն նորին Իւանէի*
6 h *իշխանաց*
6 abcfhjopv *հայաստանեաց*, g *հայրապետաց* փխ *հայաստանեայց*
6 bcdegijmnpstv *զաքարէի*, o *զզաքարեային*, u *զաքարէայ*, Վ *Զաքարիայ*
7 afhkmstv *Իւանէ*, bcdeijnpu *Իւանեայ*
7 afhn *եղբայր նորա*, dl *եղբաւր*
7 abcdefghijlnopu *նորա*, stv *սորին*
8 u *զաւուրս*, z *ի յաւուրս*
8 no *ի ժամանակաց յաւուրս թագաւորութեանն*
8 egh *թագաւորութեան*
8 stuvՎ *Հայոց Լևոնի արքայի*
9 g *եղբայրք*
9 i չիք *բարեպաշտ*
9—10 cdfgho *որդոյ…որդոյ*
10 p *զաքարեա՛*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *քրթաց*, d *քրդոց*, o *քրտաց*
10 ip *ի բաբիլական*
10—11 Վ *խէլէն*
11 d *առաջոյն*, i *առաջնոյ*
12 g չիք *ի*
12 abcdfgh *թագուհոյն*
12 dostz *կոչիւր*, ip *կոչեցեալ*
13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *Գէորգեայ*, cm stvՎ *գէորգայ*, o *գէորքայ*, d *գիորքայ*, ju *գիորգայ*, fhk *գեորգեայ*, z *գորգայ*
13 cdfghlov *որդոյ*, z չիք *որդւոյ*
13 oՎ *դեմետրի*, stv *դեմետրէ*, z չիք *դեմետրէի*
13 bdl *զաւրավար*, i *զօրաւոր*
13 j *վրացոյ*

և Հայոց զօրոն, որ ընդ ձեռամբ Թագաւորին վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբակութեան պատուով։ Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տաճկունք, առին ի նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունւոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջնի քաղաք և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և զՎայոյ ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց և որ շուրջ զնովաւ են բերդք, և քաղաքք, և գաւառք. հարկատուս արարին և զսուլտանն Կարնոյ քաղաքին. աւերեցին և ըզբազում գաւառս Պարսից և զԱտրպատականու. ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց։ Այսպէս և միւս իշխանն, Զաքարէ անուն, և եղբայրն իւր Սարգիս, և միւս Սարգիս, հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնտուութեամբ նոցին՝ առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զՆրգեվանք, զՏաւուշ, զԿածարէթ, զՏէրունականն, և զԳագ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայրն Աղբուղին, պապն Վահրամայ, Զաքարէի և Իւանէի։

Եւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա ի վերուստ յաղթութիւն նոցա, զի համ-

1 ipz չիք *'և հայոց...վրաց'*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *զօրուն*
1 no չիք *որ*
1 bdn *Իովանէ*, g *Իյովանէ*
1–2 ct *աթաբակութեամբ*, fhinp *աթապակութեան*, moz *աթապեկութեան*
2 z *մարտ*
3 ijz *բազում*, n *ի բազում*
3 g *աշխարհ*
3 z չիք *հայոց*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տաճիկք*
3—4 z *նոքա առին ինքեանց*
4 esvzՎ *զգաւառն*, t չիք *զգաւառսն*
4 sv *որք*, t չիք *որ*
4 cd *ծովաւն*, ij *զնովաւն* փխ *զծովաւն*, ԱԲԳ *զգեղովն* փխ *զծովովն*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գեղարքունոյ*, bcd *գեղաքունոյ*, p *գեղարգունեոյ*, z *գիւղարգունոյ*
4—5 *Մ-Թ* *զԱրտաշիր* փխ *զՏաշիր*
5 bo *զայրայրատ*, is *զարարատ*, u *զայրատ*
5 *Մ-Թ* չիք *զԲջնի քաղաք*, g *զպջնի քաղաք*, mՎ չիք *քաղաք*
5 efghmipvz *զդվին*
5 v *զյանի*
5 mstvՎ չիք *քաղաք*
6 stvՎ *ձորն*
6 Վ *զաշխարհս*
6 m *որք*
6 z *նովաւ*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և քաղաքք*
7 v *և գաւառս*
7 *Մ-Թ* *հարկատուք*, os *հարկատու*
7 s *զսուլտանսն*
7 v *կարնո*
8 abclno *աւարեցին*
8 stv *քաղաքսն*, Վ *քաղաքս* փխ *գաւառս*
8 *Մ-Թ* *զԱտրպատական*
8—9 Վ *և ընդարձակեցին*
9 gz *ամենայն*
10 cdg *իշխան*
10 n *զաքարիայ*
10 z չիք *անուն*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *եղբայր*, z *զեղբայր*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և միւս Սարգիս հայրն*
11 op *շալաւէի*
11 st *իւանէ*
11 stՎ *ազգականքն*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զբերդս*
12 o *զդարպանդ* փխ *զԳարդման*
13 o *զքարհերձն*
13 bcdinopu *զերգեվանքն*, Վ *և զՆրգէվանք*
13 sv *զկածնարէթ*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և զտէրունականն*, *զգագ* փխ *զՏէրունականն և զգագ*
14 z *որդի նորին վահրամայ*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *հայր*, b չիք *հայրն*
15 *Մ-Թ*klm *սաղպուղին*, bcino *աղպուղին*, p *աղպտուղին*, z *աղպուղային*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և Զաքարէի*
15 istvՎ *Իւանէ*
16 abcegjnostuvzՎ *աջողեցաւ*
16 s *յաջողութիւն* փխ *յաղթութիւն*

բաւ քաջութեան նոցա ել ընդ բազում գաւառս, և բազում ազգք հարկէին նոցա՝ ո՛ր սիրոյ աղագաւ և ո՛ր յերկիւղէ։ Շինեցան և բազում վանորայք, որ ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ի հինից Իսմայէլի. վերստին նորոգեցան եկեղեցիք, և պայծառացան դասք պաշտօնէից. շինեցան և նոր վանորայք և եկեղեցիք, որ ի հնոցն չեւ էին լեալ վանք, ընդ որս և հռչակաւոր վանքն, որ Գետիկն կոչի, ի գաւառին Կայենոյ, զոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, զոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշազան եկեղեցի գմբեթարդ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին, և օծեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց տեառն՝ բնակարան բանաւոր հօտին Քրիստոսի։

Եւ իբրև այսպէս յաջողեցաւ նոցա իշխանութիւնն, հարին զսուլտանն, որ Շահի Արմէնն կոչիւր։

Ապա կամեցան առնուլ և զհոյակապ քաղաքն Բզնունեաց՝ զԽլաթն, և զօրս գումարեալ՝ պաշարեցին զնա և մերձ էին յառնուլ։ Ապա եկեալ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին, զբօսանաց ինչ աղագաւ ի զնին պարսպին. և յանխմաստ շրջելն՝ գթեաց ոտք երիվարին ի խորխորատն, որ թա-

1 noz ընդ ամենայն գաւառս, stvՎ ընդ ամենայն տեղերս
1 din ազգ
1 o հարկին, stvՎ հարկ տային, g հարկեն, u հարկանէին փխ հարկէին
2 m նմա փխ նոցա
2 o որն...որն
2 mstv և որք
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերկիւղի, gm երկիւղի, i յերկիւղիւ, o եղկիւղէ (sic), z յերկիւղին
2 Մ-Թ չիք և
2 o վանօրէայք
3 st որք
3 noz ժամանակաց
3 afl անդի
3 bnostv աւերեալք
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի հենիցն, d ի հընիցն, ez ի հնիցն
3 Վ իսմայելի
4 ijp նորոգեցին և
4—5 cdz չիք 'և պայծառացան... եկեղեցիք'
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դաշտք փխ դասք
4 a պաշտաւնէից
5 o վանորեայք
5 s որք
5 m ի հնոյն, stuvՎ ի հնոց
5 ipu չէին լեալ, o չէին լեալք, stvՎ էին լեալք փխ չեւ էին լեալ վանք
5 svՎ չիք վանք
6 z և հռչագեցան եգեղեցիք և վանք հռչագաւոր որ գետիգն գոչի
6 kip վանք
6 ip որ կոչի գետիկ
6 akl Կայենւոյ, p Կայենւո՛, stvՎ Կայենի
7 o կօշն
7 z գոչիւր
8 o եկեղեցի մի
8 a գմբեթյարդ, bgn գմբէթարդ, lstv գմբեթայարդ, c գմբեթարթ, d գմբեթաարդ, e գմբէթարդ, fh գըմպէթյարդ, ij գմբէթյարդ, u գմբէթաղարթ
8 ijp չիք և կնքեալ
8 ijp եկեղեցին
9 ad աւծեալ
9 z ամենօրհնեալ սուրբ
9—10 stvՎ և բնակարան
10 bd հաւտին (b հաւին (sic))
10 bcdijpz չիք քրիստոսի
11 z այս այսպէս
11 bestv աջողեցաւ
11 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զի հարին
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արմէն
13 no չիք և
13 a հոյակապ
13 z չիք Բզնունեաց
13 cdegilno զխլաթ, stz որ կոչի խլաթ, vԱԲԳ որ կոչի խըլխաթ (v խլխաթ)
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զօր, dl զաւք
14 cinzՎ առնուլ
14 z եկեալ փխ ելեալ
15 dl զաւրավարին
15 dl զբաւսանաց
15 Մ-Թ սխալ՝ ի զննին փխ ի զնին
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շրջիլն

քուցեալ էր, և ընկէց զնա յերկիր։ Եւ տեսեալ արանց քաղաքին, յարեան ի վերայ նորա, և ձերբակալ արարեալ՝ տարան զնա ի քաղաքն։ Եւ եղև քաղաքին ուրախութիւն մեծ. և իսկոյն ազդեցուցին սուլտանին զըմբռնումն նորա. ընդ որ կարի յոյժ ուրախացեալ՝ հրամայեաց առ ինքն ածել։

Եւ լուեալ զօրավարին Զաքարիայի՝ յղեաց առ քաղաքացիս բանս սպառնալեաց և ասէ. «Եթէ հանէք զեղբայրդ իմ ի քաղաքէդ յայդմանէ և կամ կորուսանէք՝ զհող երկրիդ ի կողմանս Վրաց տամ տանել և անմարդ արարից զձեզ ի մարդկանէ»։ Եւ երկուցեալ նոցա՝ ոչ ետուն տանել առ սուլտանսն, որք էին ի կողմանս Դամասկոսի և յԵգիպտոսի, որոց անուանքն էին Կուզ և Մելիք Քեմլ և Աշրափ, յազգէ Սալահադինին, որ առ զԵրուսաղէմ։

Ապա արարեալ սէր ընդ միմեանս, խնդրեցին զդուստր Իւանէի ի կնութիւն։ Եւ եղև որպէս խնդրեցին. առին պատանդս և արձակեցին զԻւանէ։ Եւ նորա երթեալ ի տուն իւր, առաքեաց զդուստրն իւր, որ եղև կին Կզոյ, և յետ նորա Աշրափին։

Բազում օգուտ եղև գալ կնոջն ի տունն սուլտանացն, զի դիւրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ևս առաւել երկրին Տարօնոյ, զի վանորայքն, որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթևացուցին

1 Մ-Թ Վ և այլ թագուցեալ
1 k յարանց
2 ac ձեռբակալ
2 cdi արարին
2 Մ-Թ ի քաղաքին
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծ ուրախութիւն, i յուրախութիւն մեծ
3 stuv Վ չիք սուլտանին
3 dj զըմպռնումն, o զնբռնումն
4 g նորա լուաւ կարի յոյժ ուրախացեալ (չիք ընդ որ)
4 i յոյժ կարի
5 Մ-Թ զօրավար, dl զաւրավարին
5 istv Վ զաքարիայ, p զաքարեայ, z զաքարէի
5 bcdgin առ քաղաքացիսն
6 o չիք հանէք
6 abcdfh զեղբարդ, Վ զեղբայրն
6 z չիք ի
6 fh եթէ հանէք ի քաղաքէդ յայդմանէ զեղբարդ իմ
7 Վ չիք և
7 Վ զհողդ, i զհող յերկրիդ ձերոյ
7 bceijlno տանիլ, stuv Վ տանիմ փխ տամ տանել
8 f չիք անմարդ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ի մարդկանէ
9 Մ-ԹԱԲԳ և մի երկու ՁՁ առ սուլտանն
9 abcfghm Վ եգիպտոսի

10 adfhm Վ անուանք
10 Մ-Թ Քամլ փխ Քէմլ, g քէմալ, s զէլմ, tv քէլմ, inopu Վ քէմլ
10 abcdefghijlnp աշրաբ, o յաշրաբ
10 Մ-Թ Վ Սալահատնին, v սալահանին, z սէլադնին, abcdijl սալահդնին
11 l որ զեմ էառ
11 iops էառ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք Եւ
13 o խնդրեցինն
13 abegtuv պանդատս, cdijz պանտատս, p պանպատս, l պանդանսս (sic)
14 i գնացեալ փխ երթեալ
14 stv Վ առաքէ
14 Մ-Թ զդուստր
15 abcdefghijklnop աշրաբին
16 z օգնութիւն
16 i զգալն, p զգալ
16 bcdnostuv Վ ի տունս, l ի տունն
16 stuv Վ սուլտանաց (t սուլտանայ)
17 ipst որք
17 n իշխանութեամբն
17 z էր իւրեանց
17 ipz յերկրին
18 dl տարաւնոյ, st տարօնու, v տարօնօ՛
18 o վանորեայքն, v վանորայսն
18 s որք
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ հարկիւ
18 z թեթևացոյց

զսակ հարկին, և կիտոց զամէնն իսկ թողին։ Եւ հրամայեցին այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ոչ զրկել կամ նեղել զճանապարհորդս, որք աղօթից աղագաւ երթային յԵրուսաղէմ։ Եւս առաւել ընդարձակեցին ազգին վրաց, զի Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք, զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհւոյն՝ որ Թամարն կոչէր, ի դստերէն Գիորգեայ, իսկ Զաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն Հայք։ Վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զվիրս, զի անհարկ էին նոքա յամենայն քաղաքս նոցա և յԵրուսաղէմ ևս։ Եւ էր անուն կնոջն Թամթայ։

Եւ այսպէս եղև սէր և միաբանութիւն ընդ թագաւորութիւնն վրաց և ընդ իշխանութիւնն սուլտանաց։

Ե

Վասն ժողովոյն, զոր արար Զաքարիայ վասն խնդրոյ ինչ իրաց

Յետ այսորիկ իբրև խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իւրեանց յամենայն հինից, և բազմացան վանորայք, և պայծառացան պաշտամունք եկեղեցւոյ, այլ ինչ էած զմտաւ իշխանն Զաքարէ. զի տեսանէր զզօրս վրաց, որ ընդ թագաւորին իւրում, զի իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ ունէր ընդ իւր քահանայս, և յամենայն տեղիս մատուցանէին պատարագ, և ինքն ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն հայոց ի

1 z չիք *զսակ*
1 o *զսկւ* փխ *զսակ*
1 no *կիտոցն*
1 z *զհարկն և կիտոցն*
1 lm չիք *իսկ*
1 a *հրամեցին*, z *հրամայեաց*
1 sz *որք*
2 it չիք *ընդ*
2 i *իւր* փխ *իւրեանց*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *են* փխ *էին*, af hlm *է*
2 cdegijnoz *զճանապարհորդսն*
3 dl *աղաւթից*
3 k *ընդյարձակեցին*
4 svՎ *իւանէն*
5 u *իսկ* փխ *զի*
5 abcdgmstvzՎ *զփառս*
5 abcdfgmnozՎ *մարդկան*
5 lstvzՎ *զփառս*
6 abcdfgh *ի թագուհոյն*
6 s *կոչիւր*, z *կոչէին*
6—7 z չիք *'ի դստերէն Գիորգեայ'*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զէորգեայ*, o *զէորքայ*, stvՎ *զէորգայ*, d *գրի-գորեա* (sic)
7 abcdefghijk *ի յուղղափառութեանն*, no *ի ուղղափառութեան*, m *յու-ղափառութեան*
7—8 stvՎ չիք *'իսկ Զաքարէ...դաւանեն հայք'*
8 stuvՎ *այնորիկ*
8 m *անհարկի*
8 z չիք *նոքա*
10 ost *ընդ թագաւորին*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ընդ իշխանու-թիւն*
11 ceg *սուլտանացն*
12 hz *յաղագս* փխ *վասն*
12 z *զաքարէ*, Վ *Զաքարիա*
12 z *խնդրելոյ*
12 h չիք *իրաց*
13 h *յայսորիկ*
13 g չիք *իբրև*
13 g *աշխարհս*
13 ip չիք *իշխանութեան*, m *յիշխա-նութեան*, eg *իշխանութեամբ*, stv Վ *ընդ իշխանութեամբն*
14 *Մ-Թ* *հենից*, a *հիւնից*, egu *հնից*
15 hnop *եկեղեցոյ*
15 fh *որ* փխ *զի*
16 dl *զզաւրս*
16 z *որք*
16 m *ընդ թագաւորութեանն*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զիւրաքանչիւր*
17 l *պատարագո*, s *զպատարագ*
18 b *ինքեանք*
18 b *ունէին*
18 Վ *ի ճանապարհի*

բազում ժամանակաց, յորմէ հետէ բարձան՛ իշխանքն հայոց մեծամեծք ի պարսից և յիմայէլացւոց բռնութեննէն։ Եւ նախատէին վիրք զհայք՝ ոչ ունել եկեղեցի ի ճանապարհի և անհաղորդ մնալ նոցա, և ոչ տօնել զտօնս վկայիցն աստուծոյ չիւրաքանչիւր աւուր կատարման։ Վասն այսորիկ կարի յոյժ ցաւ էր նմա։

Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Մխիթար, որ Գոշն կոչէին, զշինող վանիցն Գետկայ, որ էր հայր խոստովանութեան նորա։ Եւ ասէր, եթէ՝ «Ո՞չ երբէք եղեալ է թագաւորացն մերոց, կամ իշխանացն ի պէտս ճանապարհաց եկեղեցի, տեղի պաշտաման և պատարագի»։ Հարցանէր և զայլ վարդապետսն, և նոքա ասացին նմա զայն, որ առ մեծազօր արքայիւն Տրդատաւ վրանն և սեղանն, զոր շրջեցուցանէին յարքունական բանակին, և որ առ սրբովք Վարդանամբք, որք զմկրտութիւնն և զհաղորդութիւնն կատարէին ի մէջ բանակին. և զայն զոր գրեցին սուրբ վկայքն Հիպերիքոս և Փիլոթէոս առ Յակոբոս երէց, եթէ՝ «Առեալ ընդ քեզ զսպաս պատարագիդ և զեղջիւր իւղոյդ, եկեսցես առ մեզ»։ Եւ այլ բազումք, որ նման են

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հետէ, յորմէ,* m չիք *յորմէ,* v *յորմէ յետէ,* z *որմէ հետէ*
1 ip *իշխանութիւնքն* փխ *իշխանքն*
2 bcdgnov *իսմայէլացոց,* h *յիսմայէլացոց,* ijst *իսմայէլացւոց*
2 t *վիրք հայս*
2 3 z *վասն ոչ ունելոյ,* m *ունիլ*
3 ijp *եկեղեցիս,* m *յեկեղեցի*
3 t *ի ճանապարհին*
3 e *ոչ առնել* փխ *ոչ տօնել*
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զտօնս,* u *զտօնն*
4 abcdefgjlu *վկայից*
4 d *յիւր աւուր,* gin *իւրաքանչիւր*
4-5 htvzՎ *այնորիկ*
5 Վ *ցաւէր*
6 m *զոր*
6 nu *կոշն,* o *կօշն*
6 z *կոչիւր*
6 stvՎ չիք *'որ գոշն կոչէին'*
6—7 svԱԲԳ *զշինող* (s *զշինօղ*) *վկայիցն* (Վ *զվանիցն*) փխ *զշինող վանիցն,* t *զշինող վկայիցն քետկայ*
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *նմա* փխ *նորա,* t չիք *նորա*
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *թէ*
8 inop *եղեալ էր,* z *լեալ է*
8 Վ *թագաւորաց*
8 Վ *իշխանաց*
8—9 ip *ճանապարհացն*
9 g *յեկեղեցի*
9 o չիք *տեղի,* z *այսինքն տեղի*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *վարդապետաց,* stvՎ *վարդապետս*
10 no չիք *նմա*
10 z *մեծ*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *արքայիւն* փխ *արքայիւն,* no *արքայն*
11 d *զրդատաւ,* hsvՎ *տրդատայ,* iz *տրդատիւ,* t *տրդատ*
11 s *զվրանն և զսեղանն,* v *վրանն և զսեղանն*
11 u *և զոր,* z *որ շրջիւր*
11 z *բանակիւն*
12 i *սրբովքն,* Վ *սուրբ*
12 a *վարդանամբքն,* bcdejlmnou *վարդանամբքն,* fk *վարդանանքն,* h *վարդանեանքն,* i *վարդանօքն,* p *վարդանաւքն,* z *վարդանաւն*
12 abcdefghklmouz *ուր* փխ *որք,* ijp Վ *որ*
12 o *զմկրտութիւն և զքարոզութիւն և զհաղորդութիւն*
13 m *և այն*
13 z *սուրբքն* փխ *սուրբ վկայքն*
13—14 abcdefghjlmnou *հիւպերիքոս,* svՎ *հիպիրիքոս,* t *հիպիրիտաս,* ԱԳ *հիպերիտաս,* z *հիպիրիքեանք*
14 stvՎ *փիլիտոս,* z *փիլաթիոս*
14 z *յակոբ*
14 op *էրէց*
14 s *թէ*
14 t *ընդ մեզ*
14—15 ijp *պատարագաց,* Վ *պատարագիս*
15 d *եղջեւր,* f *զեղջեւր,* l *զեղջեր*
15 abeflu *եւղոյդ,* g չիք *իւղոյդ*
15 f *և զայդ եկեսցես,* t *եկեսցէ*
15 ip *այլք*
15 bno *բազում,* t *բազումս*
15 mz *որք*
15 m *նմանք*

սոցին։ Ապա ասէ ցնոսա մեծ զօրավարն. «Տո՛ւք և ինձ հրաման, զի և ես շրջեցուցից զկնի իմ քահանայս և վրան պատարագի»։ Ասէ ցնա մեծ վարդապետն. «Մեք ոչ կարեմք առնել զայդ առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց և թագաւորին Լևոնի»։

Ապա գրէ թուղթ և առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց, Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լևոնէ ի Հռոմկլայն վասն իրիք պատճառանաց։ Նմանապէս գրէ և առ թագաւորն Լևոն և ծանուցանէ նմա զխնդիրն։ Եւ նա նստուցեալ էր զտէր Դաւիթ կաթողիկոս փոխանակ Յովհաննիսի, որ ապստամբն էր յաշխարհէն Կիլիկեցւոց, ի վանքն, որ կոչի Արքակաղին։

Ապա ժողովեալ արքային Լևոնի զվարդապետս և զեպիսկոպոսս իւրոյ իշխանութեանն, հարցանէր վասն խնդրոյն Զաքարէի։ Եւ նոքա յանձն առին, զի մի՛ ելցէ նա արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյն, որպէս զեղբայր իւր, և գրեն թուղթ յԱրևելս այսպէս.

Մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կողմանցն Զաքարիայ. ի խնդիր եղեալ եղծեալ և աղաւաղեալ կարգաց քրիստոնէից, որ ի սո՛րկութենէ այլասեռից, ժողով արարեալ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց, և հարց, և երիցանց, տրք քննեալ գտին զխնդիրս նորա համաձայն աստուա-

1 degijnopstuvՎ *սմին* փխ *սոցին*
1 h չիք *ապա*
1 no *ասաց* փխ *ասէ ցնոսա*
1 f *ցնա* փխ *ցնոսա*
1—2 fhz չիք *'ապա ասէ…պատարագի'*
2 stvՎ *զհետ իմ* փխ *զկնի իմ*
2 p *քահանայս և եկեղեցիս*
2 o *վրանս*
2 z *յայնժամ ասէ*
2—3 stvՎ *վարդապետն մեծ*
3 stvՎ *մեք չունիմք հրաման առնել զայդ (V զայս) առանց կաթողիկոսին*
3—4 z *ոչ կարեմք այդպիսեաց հրաման տալ բայց միայն ի կաթողիկոսէն լինի հրաման և թագաւորէն Լևոնէ*
4 ijp *թագաւորին հայոց*
5 bd *թուխթ*
5 t *դեսպան*
5—6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յոհաննէս*, g *յովանէս*, m *յովհաննէս*, t *յոհան*
6 m չիք *ընդ*
6 imp *ապստամբ էր թագաւորէն* (չիք *ի*), u *ապստամբեալ էր*
7—8 Մ-Թ *առ Լևոն թագաւորն*
8 z *զխնդիրսն*
8 op *նստուցանէր* փխ *նստուցեալ էր*
8—9 ahil *կաթողիկոսն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յոհաննիսի*, bcgjl *յովհաննիսի*, imp *յովաննիսի*
9 stvՎ *ապստամբեալ էր*
9 abcdefhijlpu *յաշխարհին*, gno *աշխարհին*, m *յաշխարհն*
9—10 adelnou *Կիւլիկեցւոց*, bfgh *Կիւլիկեցոց*, cjo *Կիլիկեցոց*
11 stvՎ *ապա արքայն լևոն ժողովեալ*
11 abcdl *արքայի*, i *արքայ*
11 t *վարդապետս*
11 stv *զեպիսկոպոսունս*, Վ *եպիսկոպոսունս*, z *զեպիսկոպոսսունս է զվարդապետս*
11 d *իւր*, z *որ իւր*
12 ae *իշխանութեան*, z *իշխանութեամբն*
12 t *խնդրելոյն*
12—13 g *անձն առին*
13 svՎ չիք *նա*, mz չիք *նա արտաքոյ*
13 k *յարտաքոյ*
13 fh *յուղղափառ*
13 z *որ* փխ *որպէս*
13 m *զեղբայրն*
14 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք *և*
14 bd *թուխթ*, t *թուղթ մի*
15 inop *սպարապետն*
15 cdgij *յարևելեան*
15 z *կողմանն*, Վ *կողմանց*
15 Վ *Զաքարիա*
16 tvՎ *ելեալ* փխ *եղեալ*
16 nop *եղեծեալ*
16 z *աւաղեալ*
16—17 tՎ *ակարութենէ* փխ *սարկութենէ*
18 o *երիցանց*
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *որ*
18 t *անուանեալ* փխ *քննեալ*
18 u *և համաձայն*, z չիք *համաձայն*

ծային գրոց։ Ապա առաքեաց առ քրիստոսապսակ արքայն Հայոց Լեւոն, որ ի կողմանս արեւմտից, յաշխարհին Կիլիկեցւոց։ Եւ նորա ժողով արարեալ ի մայրաքաղաքն Սիս զկաթողիկոսն Դաւիթ հանդերձ վարդապետօք և եպիսկոպոսօք և ճգնաւոր միանձամբք, գտին զխնդիրս նորա համաձայն առաքելական կանոնաց, և ոչ արտաքոյ։ Վասն որոյ զգլուխս կանոնաց դրոշմեալ առաքեցին թղթով ութ, որ են այսոքիկ.

«Առաջին. *Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ և սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է։*

Երկրորդ. *Տօնել զտօն աւետեաց սրբոյ աստուածածնին ի վեցն ապրիլի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զտօն փոխման նորին ի հնգետասանն օգոստոսի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զտօն սրբոյ խաչին ի չորեքտասանն սեպտեմբերի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի։ Նոյնպէս և զայլ տօնս վկայից, յորում աւուր և հանդիպի՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի։*

1 t *գրոցն*
1 m *առաքեցաք*, o *առաքէ*, t *առաքեցաւ*
1—2 z *որ ի Կիլիկիա* փխ *որ ի կողմանս արեւմտից, յաշխարհին Կիլիկեցւոց*
2 dijk *յարեւմտից*
2 noՎ *աշխարհին*
2 Մ-Թae և մի երկու այլ ՁՁ *Կիւլիկեցւոց*, bdgj *Կիւլիկեցոց*, cfhno *Կիլիկեցոց*
3 stvՎ *՚իւրովք* փխ *հանդերձ*
3—4 bdf *վարդապետաւք և եպիսկոպոսաւք*, z *եպիսկոպոսօք և վարդապետօք*, p *վարդապետեօք*
4 no *ճգնաւորօք*, tz *ճգնաւորօք և*
4 z չիք *միանձամբք*
4 z *և նոքա գտին*
5 t *կանոնացն*
5 stuvzՎ *ի գլուխս*
6 z *թղթով* փխ *թուով*
6 z չիք *ութ*
6 inpos *որք*
6 t *այսոսիկ*
7 b *առաջինն**, h *առաջի*
7 t *մատուցանելն*
7 tՎ *զսուրբ պատարագն*, i չիք *զպատարագն*
7 z *դպրօք և սարկաւագօք*, no *սարկաւագաւ*
8 adln *աւրէնն է*, fgh *օրէն է*

* Վ և մի քանի ՁՁ բվարկությունը կատարված է գրերով՝ Ա, Բ,.., չենք նշում,—Կ. Մ.-Օ.։

9 dl *տաւնել զտաւն*, e *առնել փխ տօնել*
9 i չիք *աւետեաց*, o *աւետեացն*
9 gz *սուրբ*, stvՎ չիք *սրբոյ*
9 b *աստուածածին*, Վ *աստուածածնի*
9—10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ի վեց ապրիլ*, o *ապրիլ*
10 abem *որում*
10 i *զտօն զփոխման*, Վ *զտօնն*
10—11 m չիք *՚և զտօն փոխման... հանդիպի՚*
10—11 Մ-Թ *տասն և հինգն*, stuvz *ժե*
11 a *աւգոստոսի*, bdno *աւգոստոս*, ceghiu *օգոստոս*
11 ostvzՎ չիք *ամսոյ*
11 no *որում*
11 dn *զտաւն*
11 ozՎ *սուրբ*
11—12 fh չիք *՚և զտօն սրբոյ խաչին... հանդիպի՚*
11—14 tv չիք *՚և զտօն... յիշատակի՚*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տասնեչորս*, bdijnop *ի չորեքտասանին*, eg *ի դժանին*, msu *ի ժդ*
12—13 z չիք *՚յորում... հանդիպի՚*
12 c *սեպտեմբեր*
12 nopsuՎ չիք *ամսոյ*
12 abcdgnՎ չիք *աւուր*
12—14 sՎ չիք *՚նոյնպէս... յիշատակի՚*
13 dn *տաւնս*, d *տօնսն*
13—14 m *վկայիցն*, z *տօնս տէրունականաց և վկայից յիւրաքանչիւր աւուր* փխ *տօնս... իւրաքանչիւր յիշատակի*

Երրորդ. *Պահել զհրագալոյցս սրբոյ յայտնութեանն և զատկին մինչև ցերեկոյն պահօք և ոչ այլ ինչ լուծանել, բայց միայն ձկամբ և ձիթով։*

Չորրորդ. *Ընդունել զնկարագրութիւն պատկերի փրկչին, և ամենայն սրբոց. և մի՛ խոտել զնոսա իբրև զպատկերս հեթանոսաց։*

Հինգերորդ. *Պատարագ մատուցանել և կենդանեաց։*

Վեցերորդ. *Կրօնաւորաց միս մ՚չ ուտել։*

Եւթներորդ. *Ձեռնադրել դպիր և ապա յետ բազում աւուրց սարկաւագ, և ի կատարեալ հասակի ապա քահանայ։*

Ութերորդ. *Միաբան կալ ի վանսն, և առանձին իրս ո՛չ ստանալ»։*

Զայսոսիկ և որ նման սմին գրեցին ի ժողովն յարևմտից և առաքեցին յարևելս առ Զաքարիայ։

Իսկ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ որ ի Կլայն Հռոմայական, վասն ընդ միտ մտանելոյ իշխանացն արևելից, առաքեաց վրան մի զմբեթարդ եկեղեցաձև և կազմողս և յօրինողս նմին, և սեղան մարմարեայ, և այլ սպաս պատարագաց, և եպիսկոպոս մի, Մինաս անուն, և սարկաւագս և դպիրս, և քահանայս գեղեցկաձայնս, ասացողս պատարագին։ Որք եկեալ յանդի-

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զհրագալոյց*, cd *զհրագալոյծ*, ij *զհրագալոյծսն*, m *զհրագալոյցն*, p *զհրագալոյցսն*, sv *զհրագալուծս*, t *զհրագալուցս*, z *զրագալոյծն*

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սուրբ*, svՎ չիք *սրբոյ*

1 estvՎ *յայտնութեան*

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զյարութեանն* փխ *զատկին*, afh *զզատկին*

2 dfn *պահուք*, z *ցերեկոյ պահօք և ծոմօք*

2 z *այլովք*

2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ձկամբք*

2 n *կիթով*, o *կթեղինօք* փխ *ձկամբ*

3 no *զնկարագրութեան*

3 dv *պատկերին*, i չիք *պատկերի*

3 d *փրկչի*, z *քրիստոսի* փխ *փրկչին*

4 i *սրբոցս*

4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զպատկեր*, no չիք *զպատկերս*

5 t *զպատարագս*, Վ *պատարագս*

5 k *մատուցեն*, z *մատուցանել կենդանեաց և ննջեցելոց*

6 d *կրաւնաւորաց*, n *կրաւնաորաց*, i չիք *կրօնաւորաց*

7 eil *եօթներորդ*, z *եօթերորդ*

7 stvՎ չիք *բազում*

7 bt *աւուր*

7—8 o *սարկաւագք*

8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ի կատարել*

8 stv չիք *'և ի կատարեալ…քահանայ'*, z *և ապա կատարեալ հասակի քահանայ*

9 oz չիք *ի*

9 i *ապա միաբանեալ ի վանքն*, stvՎ *ի վանս*

9 o *ընթանալ* փխ *ստանալ*

10 m *զայսոսիկ*, t չիք *զայսոսիկ*

10 m *որք*

10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ժողովն* փխ *ժողովն*

10 abefhz *արևմտից*

11 h *արևելս*

11 Վ *Զաքարիա*

12 *Մ-Թ*a *յովհաննէս*, g *յովանէս*

12 h *ի Կլայն հռովմէական*, i *ի Կլայն հռոմէական*, svՎ *ի Հռոմ Կլայն*, t *ի Հռոմ Կլայ*

13 no *անելոյ* փխ *մտանելոյ*

13 is *յարևելից*

13 t չիք *մի*

13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զմբեթայարկ*, a *զմբեթյարդ*, fh *զմպէթյարդ*, c *զմբեթարթ*, j *զմբէթահարդ*, u *զըմբեթազարդ*, lm *զմբեթայարդ*

13—14 t *եկեղեցաց ձևող*

14 *Մ-Թ* *կազմողս* փխ *և կազմողս*, io *կազմօղս*

14 ad *յաւրինողս*, h *յօրինողսն*, i *յօրինօղս*, no *օրինօղս*, v *օրինողս*

14 mnstuvՎ *սպասք*

15 z *վարդապետաց՝ և եպիսկոպոսաց* փխ *պատարագաց*

15 i չիք *մի*, z *մի այլ*

15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սարկաւագ*, o *սարկաւագքս*, z *սարկաւագք*

15—16 tz *դպիր և քահանայ*

16 Վ *և գեղեցկաձայն*

16 tvՎ *ասողս* փխ *ասացողս*

16 tv *եղեալ* փխ *եկեալ*

ման եղեն ամիր սպասալարին ի քաղաքն Լոռէ, և առաջի կացուցին նմա զհրամանս կաթողիկոսին և զթուղթս նորին և զընծայսն։ Նոյնպէս և յարքայէն Լևոնէ և ի կաթողիկոսէն Դաւթէ եկին դեսպանք և հրամանաբերք։

Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Զաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լոռէ քաղաք՝ զեպիսկոպոսն Հաղբատայ զԳրիգորէս, զիւրեանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անւոյ, և զեպիսկոպոսն Բջնոյ, և զԴունայ, և զԿարուց, և զայլս որք դիպեցան։ Նոյնպէս և զվարդապետս և զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւք և այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամէր կանգնել զվրանն և պատարագ մատուցանել։

Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն և հեզ, և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ, Իգնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քոբայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս, հայր Սանահնին, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, մնուցող նոցուն փշխանացն, Գրիգոր, զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեչառուաց, Տուրքիկն ի Թեղենեաց, որ բարուք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լի-

1 stv եղեն յանդիման, v եղեն անդիման
1 stvՎ չիք ամիր
1 z ի լոռէ քաղաք
1 cdgjn լաւռէ
2 o զհրաման
2 bcd զթուխթ, jpstuvzՎ զթուղթ, n թուխթ, o թուղթ
2 Վ զընծայս
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նմանապէս փխ նոյնպէս
2—3 cdijnopv արքայէն, t արքային
3 afhm եգին փխ եկին
3 dmo դեսպանքն
3 m հրամանաբերքն
4 m հրամայեաց ժողով առնել
4 cdgj ի լաւռէ, z լոռի
5 n հաղբաթայ
5 stvՎ զգրիգորիսն
5 tz իւրեանց
5 uՎ ազգակնն
6 h անուոյ, ijknoptv յանւոյ, lz անոյ
6 cdegjn բջնոյ, ip բջնւոյ, stvՎ բջնայ
6 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը զԴվնայ փխ զդունայ
7 no զայլքս, t զայլք. z զայլսն,
7 h նմանապէս փխ նոյնպէս, t չիք նոյնպէս
7 oz վարդապետս
7 stvՎ վանաց
8 o զայլ, stvՎ չիք այլ
8 g աշխահական ամբոխիւ, t աշխարհականամբ ուխտիւ փխ աշխարհական ամբոխիւ
8 l չիք կամէր
10 dz չիք էին
10 no չիք ի
10 ntz այնմիկ
10 Մ-Թ k չիք Մխիթար
11 nop Կոշն (o Կօշն)
11 ip զշինող
11 stvՎ չիք 'շինող վանացն Գետկայ'
11—12 Մ-Թ վարդապետն փխ վարդապետական
12 no յուսմամբ
12 Մ-Թ j իգնատիոսն
12 Մ-Թ և վարդան, և
12—13 p քոբաեցին, z չիք 'քոբայրեցին ի Հաղբատայ
13 acdefhi յոհաննէս, gm յոհանէս
13 t սանահին (sic)
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էր
13—14 Մ-Թ չիք վարդապետին
13—14 z չիք 'մահուան վարդապետին Գրիգորոյ'
13—14 stvՎ չիք 'զկնի մահուան... կոչէին'
14 h գրիգորիոյ, o գրիգորի
14 z կոչեն
14 dstvzՎ նոցին, o նոցունց
15 noՎ մոնմոնիկն փխ Մոնոնիկն
15 np կեչառոաց, p կեչառուց
15 h տունիկն փխ Տուրքիկն
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թեղինեաց, efiju թեղենեացն
16 abdfhjlmtuvՎ բարիոք
16 b հասարակ, t հարկաց փխ հասարակաց
16 no որ հասարակաց լինին փխ որ բարուք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել
14—16 z չիք 'Գրիգոր զոր Մոնոնիկն կոչէին...ինչ'

նել և առանձին ոչ ինչ ստանալ. Եղիայ ի Հաւուց Թառոյ, ա՛յն, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել՝ եթէ բարձր և կամ ցած, և ո՛չ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դունացին, Սարգիս միակեացն ի Սևանայ։ Այսոքիկ արք երևելիք և այլք բազումք՝ Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Դունայ, Սարգիս աթոռակալ Անւոյ, Յովհաննէս Կարուց և այլք յոլովք աստի և անտի՝ հանդերձ երևելի քահանայիւք վանաց և քաղաքաց և գիւղից։

Իսկ իբրև լուան և գիտացին զհրամանս կաթողիկոսին և թագաւորին, ոմանք հաւանեցան, և կէսքն ոչ։ Եւ այսպէս անմիաբանք լեալ, քակտեցան ի միմեանց. ոմանք գիշերի գաղտագողի գնացին և զկէսսն արգել բռնութեամբ մինչև մատուցաւ պատարագն. և այսպէս անմիաբանք լեալ՝ գնացին միմեանց մեղադրելով։

Իսկ իշխանն Զաքարէ առաքեաց ի վանորայսն, որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, և տայր բռնութեամբ առնել զտօն փոխման աստուածածնին, և վերացման սուրբ խաչին, ո՛չ ի կիրակէի, որպէս սովորն էին,

...հատուբակաց...ոչ ինչ ստանալ՝
1 m լինել
1 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ ինչ ոչ ստանալ
1 no ի հաւուց Թառայ, stvՎ ի հաւուց Թառէ
1 z չիք այն
2 no կարգեաց փխ կարգաւորեաց
2 stvՎ զկարգ վանաց փխ զպաշտօն վանից
2 dn զպաշտաւն
2 lstvՎ վանաց
2 g իւրեանց
2 i չիք թէ
2 p ի մի փխ ընդ մի
3 Մ-Թ և թէ փխ և կամ, stvՎ եթէ ցած և կամ բարձր
3 Մ-Թ և ՁՁ-ի մեծ մասը՝ հարստահարեալ
3 z զընկեր իւր, Վ զընկեր
4 Մ-Թ և ՁՁ-ի մեծ մասը՝ դվնացին, notv դվնեցին, s դւնեցին
4 nostvՎ միայնակեացն փխ միակեացն
5 o չիք և այլք, ht այլ
5 t բազումս
5 fh գրիգորիս
5 p ի հաղբատայ
5 agh վրդանէս, p վարդանէս
5 bcdegjn բրջնոյ
5—7 z չիք 'Գրիգորէս...անտի'
6 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը դվնայ, stv դվնոյ փխ Դունայ
6 no աթոռակալն
6 bdgՎ անոյ, fhikp յանւոյ, j հանոյ
6 ah յոհաննէս, fm յոհանէս, g յովհանէս
6 i այլ
7 acf անդի
7 t քահանայք, vՎ քահանայիւքն
7 istՎ վանից քաղաքաց (չիք և)
8 abcdfgl գեւղից, z գօղից (sic)
9 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ գիտացին և լուան
9 sՎ զհրաման, tՎ հրաման
9 Մ-Թ Գրիգորին փխ թագաւորին
10 stuvՎ անմիաբան, z միաբանք
10 bstuv լեալք
10—11 bcdijpz չիք 'քակտեցան...գաղտագողի'
11 n ,ի միմիանց
11 nouՎ ի գիշերի
11 Վ փախչելով փխ գաղտագողի
11—13 Մ-Թ չիք և զկէսսն արգել բռնութեամբ մինչև մատուցաւ պատարագն. և այսպէս անմիաբանք լեալ՝ գնացին միմեանց մեղադրելով'
11 Վ զկէսն (ԱԲԳ կէսն (կամ)կէսքն
12 Վ անմիաբան լեալք
14 ij ի վանորեայսն, o ի վանօրեայսն, stvՎ ի վանորայս
14 d ընդ իւր, z ընդ որ իւր
14—15 stvՎ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին
15 dz իշխանութեամբն
15 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք էին
15—16 Վ աստուածածնի
16 stvՎ չիք վերացման
16 bnoz չիք սուրբ
16 bdgijnop ի կիւրակէի, efhstuv ի կիւրակէ, Վ ի կիրակէ

այլ զպատկերն զինչ օր և էր։ Բազում անմիաբանութիւնք և կռիւք էին յեկեղեցիս, և լինէր փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, և փոխանակ սիրոյ ընդ միմեանս՝ ատելութիւն, մինչև ի սուր ևս մտաբերել միմեանց։

Ապա առաքեաց Զաքարիայ զեպիսկոպոսն Մինաս, որ եկեալ էր ի կաթողիկոսէն ի Հաղբատ պաշտօնէիւքն իւրովք, զի և անդ զնոյն արասցէ։ Եւ մինչ գայր նա հուպ ի վանքն, առաքեաց Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ արս, որք սաստիւ հարին զնա բրօք, և զպաշտօնեայս նորա և սաստիկ վէրս ի վերայ եդեալ՝ թողին կիսամահ, և զջորիսն, որք էին ընդ նմա բեռնակիրք, գահավէժ արարեալ՝ սատակեցին։ Եւ բարձեալ զեպիսկոպոսն մահճօք տարան առ Զաքարէ. և նորա տեսեալ բարկացաւ յոյժ ի վերայ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի և հրամայեաց ըմբռնել զնա՝ մահու չափ սպառնացեալ ի վերայ նորա։ Եւ նա փախստական գնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինութեան աղագաւ, զի գիտէր, թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Զաքարէ։ Եւ ճողոպրեցաւ այն անգամ ի ձեռաց նորա, և յետոյ ըմբռնեալ զնա ի Կեչառուս՝ եդ զնա ի բանտի, և զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նորա եպիսկոպոս Հաղ-

1 g զպատկեր, z զպատկեր աւուրն որ աւր (Ձ ուր) որ հանդիպի և էր բազում
1 ad աւր և էր, l զինչ օր և լինէր, stvՎ զինչ օր որ գայր, p զինչ օր և է
1 h անմիաբանութիւն, z էր անմիաբանութիւն և կռիւ
1—3 stvՎ կռիւք (փխ և կռիւք) փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն ընդ միմեանս, և փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, ատելութիւն փխ կռիւք... ատելութիւն
2 bcdij ուրախութեանն, n ուրախութիւնն
2 ip տրտմութիւնք
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ ընդ, z ընդ որ
4 Վ Զաքարիա
4 d եկեալ է, z եկեալն էր
5 n ի յաղբատ
5 dn պաշտաւնէիւքն
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իւր պաշտօնէիւքն
5 g չիք և
6 e ի հուպ ի վանքն
6—7 no գրիգոր եպիսկոպոսն յաղբատայ
6 stv եպիսկոպոս մի, z եպիսկոպոսն
7 z արս քաջս
7 n արս բրաւք չիք 'որք...զնա'
7 i չիք որք
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սաստիկ փխ սաստիւ
7 dn զպաշտաւնեայս
8 stvmՎ չիք սաստիկ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սաստիկ, և
9—10 no չիք զեպիսկոպոսն
10 dn մահճաւք
10 stvՎ բարկացեալ փխ տեսեալ բարկացաւ
11 Մ-Թ չիք եպիսկոպոսի, stvՎ եպիսկոպոսին փխ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի, u Գրիգորի եպիսկոպոսի, z Գրիգորիոսի եպիսկոպոսին
11 a ընբռնել, n զմբռնել
12 z սպառնացաւ
12 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ գնացեալ
12—13 Մ-Թ Կարնոյ, abcegjlnostuv Կայանոյ, ip Կայանու
13 ip ի վանքն գետկայ, z ի վանսն
13—14 Մ-Թ ապաւինելով ի նմա փխ ապաւինութեան աղագաւ, abcdefg hijlnotuvz ապաւինութեամբ աղագաւ
14 Վ ունէր
14 m չիք նա
14—15 d ճողապրեցաւ
15 ip այն անգամն
15 a ընբռնեալ, stvՎ ըմբռնեաց
15 Մ-Թ Կեչառու
15 Մ-Թ և եդ
16 fhinopsz բան/դի
16 Մ-Թ hl զյոհաննէս, g զյոհանէս
16 no կացոյց զնա փոխանակ նորա, stvՎ կացոյց եպիսկոպոս Հաղբատայ փոխանակ նորա

բատայ, ա՛յն, որ յառաջն եթող զաթոռն և գնաց ի Խաչէն, Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, և բազում գործս արժանի յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս և զհռչակաւոր գաւիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զտեսողսն։

Եւ այսպէս շփոթումն ունէր զեկեղեցիս արևելից, քանզի ի բազում ժամանակաց հետէ չէին սովոր առնել, զոր խնդրէր նա, և ո՛չ զտօնսն իւրաքանչիւր աւուր, զի մի՛ պատճառաւ տօնին լուծցին պահքն. և զպատարագն սուրբ ոչ մատուցանէին սարկաւագաւ և դպրաւ, այլ միմեանց քահանայքն սպասաւորէին։ Կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կալեալ ի բռնութենէն տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ և ո՛չ զդրօշս եկեղեցեաց իշխէին թողուլ ի բաց ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի՛ ոճիրս ինչ գործեսցեն այլազգիքն, և ոչ զայլսն, զոր նա ախորժէր։

Դարձեալ հրամայէր ժողով առնել ի մայրաքաղաքն յԱնի, որ ի Շիրակ գաւառի. և ժողովեցան վերագրեալ եպիսկոպոսքն և վարդապետքն և ես յոլովք։ Գրեաց Զաքարիայ առ վարդապետն Մխիթար, զի և նա գայցէ ի ժողովն։ Իսկ նա պատճառեաց զհիւանդութիւնն և զանկարութիւնն և գրեաց պատասխանի այսպէս, եթէ՝ «Զոր ինչ առնեն դոքա և կամին, հա-

1 z ի հաղբատ
1 Մ-Թ յառաջ
1—2 stvՎ եւ էր այս յովհաննէս (st յովհաննէսս) այր առաքինի, m և էր այր առաքինի յովհաննէս
2 Մ-Թ hl յոհաննէս, g յոհանէս
2 stvՎ յիշատակի արժանիս, u յիշատակի արժանի
2 o չիք ի
3 m գաւիթ, stvՎ գաւիթս
3 ho եկեղեցոյն, v եկեղեցուն
5 Վ այնպէս
5 nostv եկեղեցիս
5 u յարևելից
5 lz չիք ի
6 z չիք հետէ
6 o առնուլ, z չիք առնել
6 Վ խնդրէրն
6 Մ-Թ և ՋՋ չիք և
6 Մ-Թ զտօնս, z տօնսն
6—7 abehlՎ յիւրաքանչիւր
7 ip զմէ փխ զի մի
7 gz պատճառ
7 stvՎ չիք տօնին
7 o լուծին
8 o ոչ մատուցին
8 o սարկաւագաւ և դպրաւ
8 Մ-Թ չիք և դպրաւ
8—9 m այլ քահանայքն սպասաւորէին միմեանց
8 n միմիանց
9 stv և կարծեմ զայս թէ, Վ և կարծեմ թէ զայս
9 b չիք զայս
9—10 i ի բռնութենէ
10 m չիք որ
10 ip համարձակութիւն
10 d զտաւն և զպաշտաւնեայս, z զտօն և պաշտօնեայս
10 n զպա(շ)տաւնս
11 nρ դրուښս
11 stvՎ չիք իշխէին
12 Մ-Թ ոճիռս ինչս փխ ոճիրս ինչ, el ոճիրս, cdn աւճիրս
13 z որ
14 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ ժողով հրամայէր
14 abcdgluz անի, e անտի, j հանի
15 l գաւառին
15 abcdegh վերագրեալ
15 tv եպիսկոպոսք և վարդապետք, Վ եպիսկոպոսունք
16 m չիք և ես յոլովք
16 Վ Զաքարիա
17 aefhl զհիւանդութիւն
17 aefhlՎ զանկարութիւն, u զանկարգութիւն փխ զանկարութիւն
18 l պատասխան
18 no պատասխանեաց այսպէս փխ գրեաց պատասխանի այսպէս
18 z եթէ զինչ կամին տուք և առնեն

մաձայն եմ և ես այնմ, և աղաչեմ զքեզ, մի՛ ինչ աւելի աշխատ առներ զիս, զի չեմ կարող»։

Իսկ Զաքարէ կոչեաց զժողովն և խնդրէր ի նոցանէ ձեռագիր, զի արասցեն, զոր խնդրէր նա։ Եւ նոքա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»։ Զի այսպես կոչէին զնա սակս պատույ։ Իսկ նա ցուցեալ զթուղթն, ասէ՝ «Աւասիկ նա, զի այս ձեռագիրս նորա է. սա նա է և նա սա»։ Եւ զթուղթն ոչ ետ ցնոսա, եթէ զինչ գրեալ էր նմա։ Իսկ ժողովն խնդրեաց ի նմանէ ներումն, մինչ ինքեանք առաքեսցեն առ նա, գալ նմա ի ժողովն։

Եւ առաքեցին առ վարդապետն Մխիթար և աղաչէին զնա գալ ի ժողովն, զի միաբան պատասխանի արասցեն զօրավարին. և գրեցին, թէ «Ջանկարութիւն մարմնոյ մի՛ ինչ պատճառեր. եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցուք զյիշատակս քո»։ Եւ իբրև ընթերցաւ զթուղթն ժողովոյն, վաղվաղակի յարեաւ և գնաց զկնի կոչնականացն։

Եւ էր աւուրքն ձմեռնայինն, և տօն ծննդեան և յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ։ Իբրև գիտաց զօրավարն, եթէ գայ նա, առաքեաց իշխան մի արտաքս քան զդուռն քաղաքին, զի յորժամ գայցէ՝ մի՛ թողացուսցեն նմա երթալ ի ժողովն, այլ առ ինքն տարցեն։ Նախ քան զգալն

1 stuvՎ համաձայն եմ ես, o և ես հաւանիմ այնմ փխ համաձայն եմ և ես այնմ
1 m յայնմ
1 g յաւելի
2 i կարօտ, n կարաւղ
3 d զաքարիայ, t զաքարիա
3 g ձեռնագիր
4 tՎ խնդրէ
6 Մ-Թ և նա փխ իսկ նա
6 dno զթուխտն
6 z աւասիկ այս
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չի զի
6 Մ-Թ ձեռագիր
6 l չիք աւասիկ նա, զի այս ձեռագիրս նորա է
6 jp այս ձեռագիր է նորա
6 Վ նորա փխ նորա է
6—7 Մ-Թ չիք սա նա է
7 d զթուխթ, no զթուխթն
7 nostvՎ նոցա փխ ցնոսա
7 stvՎ զինչ էր գրեալ ի նմա
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նամակս փխ ի նմա, ah ի նամակս, m ի նամակն
8 a ի ժողովն
8 stvՎ խնդրէր
8 l ներումն ի նմանէ, m չիք ներումն
8 bcdgilpstvՎ մինչև
8—9 z նմա փխ առ նա
9 z չիք նմա
10 z աղաչեն
11 m ի միաօրին փխ միաբան
11 o պատասխանիս
11 stvՎ տացեն փխ արասցեն
11 dln զաւրավարին
12 s թէև փխ եթէ
12 d ճանապարհի (չիք ի), Վ ի ճանապարհին
13 h վարդապետն, Վ վարդապետացն
13 h եկեղեցոյ, noz չիք եկեղեցւոյ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զթուղթ, b թուխթ, d թուխտն, n զթուխթ, m զգիր փխ զթուղթն
15 stvՎ չիք յարեաւ և
15 Վ կոչնականաց
16 ino աւուրն, z աւուրք
16 e ձմերային, mo ձմերնային
16 dln տաւն
16—17 no չիք յիսուսի, z տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի
17 dn զաւրավարն
17 stvՎ թէ փխ եթէ
18 ijlm արտաքոյ փխ արտաքս, z յարտաքս
18 Մ-Թ ի քաղաքին դուրս փխ արտաքս քան զդուռն քաղաքին
18—19 l մի թողացուսցէ նմա գնալ և երթալ, no մի թողացուսցէ երթալ նմա, p մի թողացուսցեն նմա երթալ
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զնա փխ նմա
19 z ի տեղի ժողովոյն
19 k յինքն
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և նախ
19 p զգալ

նորա, կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոսք էին յիշխանութեանն, զի մի՛ անկցին յաթոռոյն, և կէսք՝ ոչ։

Իբրև եկն վարդապետն՝ առեալ իշխանն զերասանակս երիվարի նորա, տարաւ զնա առ զօրավարն։ Իբրև գիտացին ժողովն, եթէ՝ ոչ թողին զնա առ մեզ, առաքեցին զվարդապետն Ներսէս՝ զայր առաքինի և ողջախոհ, որ յետոյ առաջնորդ եկաց Կեչառուաց զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորի, որ Մոնոնիկն կոչիւր, զի երթիցէ ասիցէ նմա, նախ՝ ի ժողովն գալ, զի խորհեսցին ի միասին, թէ զինչ պարտ իցէ առնել, զի ի դիպահոջ էին և հանդերձեալ էր զօրավարն աքսորել զնոսա յօտարութիւն։

Եւ նա երթեալ հանդիպի նմա յայնմ տեղւոջ, զի հանդերձեալ էր նա մտանել յապարանս զօրավարին. և արտաքուստ ձայնեաց առ նա և ասաց զպատգամս ժողովոյն։ Իսկ իշխանն ստիպով տարեալ եմոյծ զնա ի ներքս, և զօրավարն եկեալ ընդ առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա և ասէ. «Որովհետև եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ»։

Եւ լուեալ զբանս զայս ժողովն, նախանձաբեկ եղեն. և յաղաչելով ասէին. «Զայս ամենայն, զոր գործէ զօրավարն ընդ մեզ, խրատու նորա գործէ. մեք իբրև զանասուն համարեալ եմք յաչս նորա»։ Եւ բազում բանիւք բամբասէին զնա։

1 s հաւանեալք
1 np զխնդիրսն
1 np այնոսիկ
1 imnpt որք
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոս էին յիշխանութեանն, stuvՎ եպիսկոպոսքն էին իշխանութեան
2 n իշխանութեան
2 cdij յաթոռոյն
3 i չիք եկն
3 stuvՎ և առեալ
3 abcde զերեսանակս
3 e երիվարին
4 ijp և տարաւ
4 i չիք գիտացին, stvՎ գիտաց
4 stvz թէ
5 Մ-Թ առ ինքեանս փխ առ մեզ
5 Մ-Թ այր
6 i առաջնորդեաց փխ առաջնորդ եկաց
6 o կեչառուայ, p կեչառուց, tՎ կեչառուացն, z կեչառիս
6—7 stvՎ գրիգորի վարդապետին
7 no չիք գրիգորի, որ
7 Մ-Թ երթեալ ասասցէ, ip երթեալ ասիցէ
7 h չիք ի
8 ghp խորհեսցեն
8—9 Մ-Թ չիք ի դիպահոջ էին և, stuvz ի դիպահոջին, ijlm ի դիպահուջ, Վ ի դիպող պահոջ փխ դիպահոջ

9 stuvz հանդերձեալն էր
9 Մ-Թ չիք յօտարութիւն, abcdl յաւտարութիւն, no աւտարութիւն
10 z չիք նմա
10 adfh տեղոջ
10 Մ-Թ մօտ էր նմա փխ հանդերձեալ էր նա, afimu հանդերձեալ էր նմա
11 m մտանիլ
11 dn զաւրավարին
12 g զպատգամաւորս փխ զպատգամս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ստիպելով
12 n տար էմոյծ փխ տարեալ եմոյծ
13 dn զաւրավարն, stv զօրավարին
13 afghijk ընդ յառաջ
13 o զողջոյն
14 stvՎ եկիր դու աստ
14 no ոչ է փոյթ
14 eijpz ի նոցանէ
15 m զայս բան ի ժողովն, z ժողովն զբանն զայն
15 ԱԲԳ ժողովուրդն (Վ ժողովն) փխ ժողովն, i չիք ժողովն
15 gtv ԱԲԳ աղաչելով, h յաղաչելով փխ յաչաղելով, n յանախելով
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրավարս, dn զաւրավարն
16 j խրատուն, stvՎ խրատով
17 g չիք զանասունն, noՎ զանասունս
17 hi համարեմք, m չիք համարեալ, z յաչս նորա համարեալ եմք

Իսկ նա իբրև իմացաւ զիրսն, որ եղեալ էին առ ժողովն, մեղադիր եղև զօրավարին, թէ իշխանաբար ոչ էր պարտ առնել զայդպիսի իրս։ Եւ առաքեաց առ ժողովն և ասէ. «Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ միրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի՛ լիցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն միրք։ Արդ՝ թէ այսպէս է, ապա զի՞ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն և ի թագաւորէն Լևոնէ առնել զայս. և մեք թէ կամիմք և թէ ոչ, սա ոչ դադարէ զայս առնելոյ։ Արդ դուք դարձջիք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս և մեք աղաչեսցուք զսա ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց. և մեք զպաշտօնն, զոր մինչև ցայսօր պաշտեալ եմք, զնոյն պաշտեսցուք»։

Իսկ ամիրսպասալարն Զաքարէ հրաման ետ գաղտնի, առանց գիտելոյ վարդապետին, մերժել զնոսա յօտարութիւն։ Զոր գիտացեալ վարդապետին՝ զբազումս ի նոցանէ թափեաց դառնալ ի տեղիս իւրեանց, և զայլսն յետ սակաւ ինչ աւուրց Իւանէ եղբայր զօրավարին հրաման ետ դառնալ ի տեղիս իւրեանց։

Իսկ Զաքարիայ զժամանակս կենաց իւրոց ո՛րչափ եկաց՝ նոյնպէս

1 m յուաւ փխ իմացաւ
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկիրսն փխ զիրսն
1 n որք եղեալսն ի ժողովին, o եղեալ իրսն ի ժողովին
1 abcdefghijlmpu առ ժողովսն
1—2 Մ-Թ եղև առ զօրավարն, փխ եղև զօրավարին
2 bcefgh զօրավարի, dnp զաւրավարին
2 a իշխաբար փխ իշխանաբար, stv իշխանութեամբ
2 stvՎ ոչ պարտ էր զայդպիսի իրս առնել
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իրդ փխ իրս, m իրսդ
3 uvՎ չիք հոգայք
3 st վասն ազգիս հոգայք, Վ վասն ազգիս մեր, v վասն ազգիս մի՛ (չիք զի)
3 ijp ազգին
4 g խառնեսցեն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրավարիդ, dn զաւրավարիս
5 m որպէս փխ իբրև
5 stvՎ զեղբայրն փխ զեղբայր իւր
5 tuv յորում
5 stu եթէ
6 d այս այսպէս է
6 stuvՎ չիք ապա
6 l զի մեղադիր լինիք ինձ
6 d ունի կաթողիկոսէն (չիք ի)
7 h զայն
7 h և մեք կամիմք և եթէ ոչ
8 Մ-Թ յառնելոյ զայդ, abcdelmstuz զայս յառնելոյ, k զայդ առնելոյ
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք դուք, o արդ եթէ դուք
8 nov իւրաքանչիւր
9 stvՎ չիք զսա
9 z չիք զձեզ
9 n եկեղեցեաց
10 abcdefghlnuՎ զպաշտօն, z զպաշտամունսն
10 htՎ որ
10 n մինչ ցայս աւր, d ցայսաւր
10 dno պաշտեմք, z զոր պաշտեաք մինչև ցայսօր պաշտեսցուք և զնոյն
10 t զնա փխ զնոյն
11 Վ Ամիր սպալարն փխ ամիր սպասալարն
12 a յօտարութիւնն, d յաւտարութիւն, n աւտարութիւն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իմացեալ փխ գիտացեալ, h գիտեցեալ
13 t բազումս
13 i չիք ի նոցանէ
13 z ի տեղի իւր
14 u սակաւ յետ ինչ
14 no աւուր
13—15 z չիք 'և զայլսն... ի տեղիս իւրեանց'
16 Վ Զաքարիա
16 Մ-Թ զամենայն ժամանակս փխ զժամանակս
16 no ի ժամանակս
16 cj եկեաց
16 h նմանապէս փխ նոյնպէս
16 z իսկ զաքարիայ որչափ եկաց ի կենաց իւրոց նոյնպէս

վարեցաւ, որպէս կամէր, բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամբք վարեցան։

Զբովանդակ իրս և զբան և զգործ այս ժողովոյ գրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց և ականջալուր, յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին։ Այս և այլ յոլով իրք գտանին ի գիրս նորա, որք կամին մտադիւրութեամբ ուսանել.

Ջ

Վասն կաթողիկոսին Աղուանից փախոյ առ մեծ իշխանսն նեղեալ յայլազգեացն

Ի բազում վշտաց և ի նեղութեանց, զոր կրեաց առ հասարակ ամենայն աշխարհ յազգացն հարաւայնոց, յորդւոցն Իսմայելի, և'ս առաւել աշխարհս Հայոց և Աղուանից, զի բնաջինջ եղաք ի թագաւորաց և յիշխանաց. կաթողիկոսքն Աղուանից այսր անդր յածելով, վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեղի աթոռոյ, դէպ եղև նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Չարեք, և անդ դադարիլ և անդուստ հովուել զհօտ իւրեանց։ Մի ոմն ի նոցունց կաթողիկոսացն, Բեժգէն անուն, եթող զկարգ

1 z եկաց որպէս և կամեցաւ
1 i որպէս և կամէր
1—2 z յեկեղեցիսն յառաջին պաշտամունքն պաշտէին
1 o ըստ առաջին
1—2 Մ-Թ պաշտամամբքն, fhstvՎ պաշտամամբ
2 k վարեցաւ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դբան փխ և զբան
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այսմ ժողովոյս, g ժողովոյն
4 st առատասիրտ, vՎ առատասիրտն փխ առատամիտ
4 Վ վարդապետ
4 g իւրում
4 e պատմութեան
5 m չիք նա
5 abcdeghjnoduvz եղելոյ
5 p աշակերտի
6 Վ վարդապետն
6 g ոլով, io յոլովք փխ յոլով իրք
6 d իրիք փխ իրք
6 i գտին
6 j չիք ի
7 z որք որ
7 impsvzՎ ուսանիլ, o յուսանիլ
9 Մ-Թ afh և մի երկու ՁՁ չիք նեղեալ յայլազգեացն, dg այլազգեաց, o այլազգեացն, n այդ ազգեաց
10 g բազում փխ ի բազում
10 t կարեաց
11 gՎ աշխարհս
11—12 o յաշխարհն հայոց և աղուանից որ ի կողմն հարաւայնոց որդոցն իսմայէլի զի բնաջինջ եղաք
11 g ազգացն, u յազգն
11 istvՎ հարաւայնոյ
11 acdfh յորդոցն, g յորոցն, n որդոցն
12 n աշխարհ
12 stvՎ ազգս փխ աշխարհս
12 d եղեաք
12 ip ի թագաւորութեանց
12—13 dgnp իշխանաց
13 ip զկաթողիկոսն, j զկաթողիկոսքն
13 d այսր և անդր, v այսր յանդր
13 stv ածելով
13—14 stvՎ տեղի հաստատուն
14 i չիք գալ
14 n ի նա քարայր մի, o գալ նա ի քարայր մի փխ գալ ի քարայր մի
15 g չարեկ
15 giՎ դադարել, stv դադարեալ
15 eg անդուստ, jp որ և անդուստ
15 dn զհօտ
15—16 Մ-Թ ԱԲԳ և մյուս ՁՁ իւր փխ իւրեանց, Վ ուղղել է՝ ըստ իմաստի՝ «իւրեանց»
16 stvՎ և մի ոմն
16 t ի նոցանէ
16 Վ կաթուղիկոսաց
16 g բեժկէն, o բէժգէն

իւր և առ կփն և ստացաւ որդիս։ Եւ մերժեն զնա յաթոռոյն և ձեռնադրեն փոխանակ նորա զտէր Ստեփաննոս։

Սորա էր քորեպիսկոպոս մի՝ Սարկաւագ անուն նորա։ Դէպ եղև նմա երթալ ի քաղաքն Գանձակ, ժողովել զմուսսոն յերիցանցն և ի քրիստոնէիցն, որ անդ։ Ընդ մտանելն զնա տեսեալ ամիրայի քաղաքին, որում անուն էր Գուրջի Բաղրաղին, եհարց զնա, թէ՝ «Ո՞յր ես»։ Եւ իբրև ասաց՝ թէ՝ «Կաթողիկոսին», ասէ ցնա. «Լուեալ է իմ, թէ քրիստոնեայք մեծապէս խնդութիւն առնեն, յորժամ օրհնեն զջուրն։ Արդ՝ ահաւասիկ տօն ձեր մերձեալ է, կոչեա՛ զկաթողիկոսն ձեր իւրովք պաշտօնէիւք, որպէս սովորութիւն է ձեր, և օրհնեցէք զջուր ի քաղաքիս, զի և մեք բերկրեսցուք ընդ ձեզ»։

Իսկ քորեպիսկոպոսն երթեալ պատմեաց կաթողիկոսին զհրամանս ամիրային։ Եւ նորա ուրախացեալ յոյժ, զի ոչ երբէք իշխէր կաթողիկոս կամ երևելի ոք յայտնապէս մտանել ի քաղաքն, կամ շրջել անդ, զի պարսիկք ունէին զքաղաքն՝ արք ծարաւիք արեան քրիստոնէից, քանզի բազում վիշտս կրեալ էին նոքա ի բնակչացն խաչենոյ, որք աւազակաբար կելով՝ զբազումս սպանանէին ի պարսիցն, և կողոպտէին զքրիստոնեայսն՝ որք ընդ ձեռամբ նոցա էին. նոյնպէս և թագաւորն վրաց և զօրք նորա, և վասն այսր պատճառի թշնամի էին ամենայն քրիստոնէից։

1 iopsՎ էառ
1 d աթոռայն
2 t չիք նորա
2 bcdmn ստեփաննոս
3 abcdefghijkmopstuvՎ չիք էր (Վ (էր))
3 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ չիք նորա
4 bcdeginopu ի մեծ (no չիք ի) քաղաքն
3—4 stvՎ գնալ նմա ի գանձակ քաղաք, h գանձանակ
4 Մ-Թ զմուռսոն ընդ մտանելն, stvՎ զմուռս
4 Մ-ԹՎ յերիցանց, eg երիցանցն
4—5 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի քրիստոնէից, kno քրիստոնէիցն (չիք ի)
5 ip անդ էին, j անդ էր
5 Մ-ԹՎ և ՁՁ չիք ընդ մտանելն, այլ առկա է Մ-Թ (տ. նախորդ ծանոթ. 24) մեջ, որպիսին՝ ըստ իմաստի՝ կապվում hinՎ նախադասության հետ:
5 p ամիրայ
5 j յորում
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Կուրճի, g Կուրջի, no քուջի (sic)
6 Մ-Թ fm Բատրատին, stvՎ Բագրատին
7 stvԱԲԳ չիք ասէ (Վ ասէ) ցնա
7 i քրիստոնեայքն
8 ՁՁ մեծ մասը ահնեն
8 ostՎ ահաւասիկ
8 stvՎ տօնն
8—9 o ձեր է մերձեալ
9 o յիւրայնովք, n յիւրով
9 stvՎ հանդերձ փխ իւրովք
9 dn պաշտաւնէիւք, j պաշտօնէիւքն, p պաշտօնիւքն
9 n զսովորութիւն
10 ՁՁ մեծ մասը ահցէք, ահնեցէք, n ւրհնեցէք
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջուր, dst զջուրն
10 stv չիք ընդ ձեզ
11 i չիք իսկ
11 no զհրամանքն, uvՎ զհրաման
11 stv չիք կաթուղիկոսին
12 stvՎ նա փխ նորա
13 Մ-Թ շրջիլ
13 Մ-Թ անդր
14 stuvՎ զայն քաղաքն
14 no արեանն
15 Մ-Թ չիք նոքա
15 Մ-Թ խաչենւոյ
15 stvՎ չիք որք
16 Մ-Թ կրելով փխ կելով
16 o զբազում
16 ip պարսիկք փխ ի պարսիցն
16—17 Վ զքրիստոնեայս
17 stvՎ ի ձեռաց նոցա փխ որք ընդ ձեռամբ նոցա էին
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք էին
17 Մ-Թ նմանապէս փխ նոյնպէս
17 i թագաւորացն փխ թագաւորն
17 dn զաւրք
18 o այսմ, stv այս, Վ այն փխ այսր
18 Վ պատճառին
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թշնամիք

Իսկ կաթողիկոսն ժողովեալ զեպիսկոպոսս և զվարդապետս իւրոյ վիճակին՝ գնաց նոքօք ի կոչ ամիրային։ Եւ տեսեալ զնա ամիրայն յոյժ ուրախացաւ և հրամայեաց մեծաւ ճոխութեամբ և հանդիսիւ երթալ՝ վառեալ խաչիւք և ժամահարօք և մեծաձայն պաշտամամբք օրհնել զջուրն։ Եւ ինքն հեծեալ յերիվարն՝ զօրօք բազմօք գնաց ի տես՝ զբօսանաց աղագաւ։ Դղրդեցաւ և քաղաքն ամենայն բնակչօքն հեթանոսօք, գնացին և նոքա ի տես։ Եւ իբրև արկին զխաչն սուրբ ի ջուրն, ասեն պարսիկք. «Աւասիկ զամենեսեան քրիստոնեայ արար ամիրայս, զի զի՞նչ աւելի առնեն քրիստոնեայքն, բայց թէ մկրտեն և օծանեն։ Եւ մեք ամենեքեան ըմպեմք ի ջրոյս յայսմանէ և լուանամք ի սմանէ, ամենեքեան մեք անհաւատք եմք յայսմհետէ և զենակորոյսք։ Արդ՝ եկայք հնարեսցուք ինչ»։

Յայնժամ ամբոխ յոյժ արարեալ՝ կալան զկաթողիկոսն և եդին ի բանտի, և դրդեցան զկնի ամիրային, և արկին զնա ի բերդն, և ինքեանք գրեցին առ աթաբակն, որ նստէր յԱսպահան, եթէ՝ «Այս ամիրայս զմեզ զամենեսեան եհան ի հաւատոց մերոց, զի զխաչն խոզի արկանել ետ ի

1 o եպիսկոպոսս և վարդապետս, stvՎ զեպիսկոպոսունս
1 u և զժողովուրդս փխ զվարդապետս
2 ijk և գնաց
2 s չիք նոքօք, d նոքաւք
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եւ տեսեալ յոյժ ուրախացաւ ամիրայն
3 Վ մեծաւ հանդիսիւ և ճոխութեամբ
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խաչվառօք, stvՎ վառեալ մոմովք փխ վառեալ խաչիւք
4 abcdefghju ժամահարով, ip ժամահարաւ, no ժամահարիւք, stvՎ ժամհարովք
4 ip պաշտամամբ, u պաշտամամբք
4 ՁՁ մեծ մասը՝ ա̅հ̅ն̅ել
5 no երիվարն
5 e զօրաւք, b զօրօք իւրովք, dn զաւրաւք
5 fn բազմաւք
5 i ի զբօսանաց աղագաւ
6 g չիք և
6 dfn բնակչաւքն հեթանոսաւք, stvՎ բնակչօք
7 cdfj զեւղն փխ զիւղն
7 i չիք սուրբ
7 imnop պարսիկքն
7 opstvՎ ահաւասիկ
8 m զամենեսեանս
8 d ամիրայն զմեզ, stvՎ ամիրայն
8 o չիք զի
8 dijnp ինչ
8—9 Վ քրիստոնեայք
9 m չիք թէ
9 s մկրտին
9 djn աւծանեն, s օծանին
9 jp ամենեքեանս
9 bg ըմբեմք
10 s չիք ի սմանէ
10—11 stvՎ ահա (vՎ չիք ահա) յայսմհետէ մեք անհաւատ եմք և զենակորոյսք
10 cdg անհաւատ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զենակորոյս, i զենակորուսաք, o տինակորուսաք
12 d ամբոխ
12 ip ոյժ փխ յոյժ
12 stvՎ չիք կալան զկաթողիկոսն
12—13 stvՎ եդին զկաթողիկոսն ի բանտ
12—13 bcdfhjnop ի բանդի
13 g դադարեցան փխ դրդեցան, ipstv դրդուեցան, Վ դրդեցին
13 stvՎ եդին և (Վ չիք և) զնա փխ արկին զնա
13 d ի բանդ ի բերդն
14 f դիմեցին փխ գրեցին
14 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ աթապակն, mo աթաբէկն
14 g ասպահան, stvՎ ի սպահան
14 abcfhmnostuvՎ թէ
14—15 d ի հաւատոց մերոց այս ամիրս զմեզ եհան զամենեսեանս
15 Մ-Թ զամենեսին, ab զամե̅ն̅եան, f զամ̅ե̅ն̅, ijstvՎ զամենեսեանն
15 m ի հաւատոյս, t ի հաւատոյ
15 mt մերոյ
15 cdf զեւղն, o եւղն, h զեօղն
15 t ետ արկանել, u չիք ետ

ջուրս մեր՝ գլխաւորին քրիստոնէից։ Արդ՝ ի դիպահոջ են երկոքեանս՝ կաթողիկոսն և ամիրայն. արդ զինչ կամք քո հրամայեսցեն՝ ա՛յն եղիցի»։ Եւ հրաման ետ՝ զամիրայն՝ լուծանել յիշխանութենէն և առ ինքն ածել։ Իսկ ի կաթողիկոսէն բազում գանձս առեալ ոսկւոյ և արծաթոյ՝ թողին գնալ, ուր և կամեսցի։ Եւ նա զերծեալ ի վտանգէն՝ չոգաւ ի կողմանս Խաչենոյ, և այլ ոչ իշխէր մտանել ի սահմանս Գանձակայ։

Իսկ վանորայքն, որ ի կողմանս քաղաքին էին, և երիցունք գաւառացն, իբրև տեսին՝ թէ ոչ իշխէ գալ տէր Ստեփաննոս յայն կողմն, և ոչ նոքա իշխէին երթալ առ նա, առեալ զԲեժգէնն զայն կարգընկէց, տան ի նա զձև և զկարգ քահանայութեան։ Զոր լուեալ տէր Ստեփաննոս, ընդ բանիւ կապանաց արկ զնա և զգործողս իրացն, և ինքն այսր անդր կացեալ մինչև մեռաւ ի Հերդ գաւառի։

Իբրև տեսին վարդապետք և եպիսկոպոսք կողմանցն Աղուանից, եթէ բարձաւ կաթողիկոսութիւնն ի նոցանէ և ոչ կայ յազգէն յայնմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ, բայց միայն մանուկ մի սարկաւագ, առեալ զնա՝ տարան ի Բջնի առ եպիսկոպոսն Վրթանէս և տան ձեռնադրել զնա քահանայ։

Եւ առեալ բերին զնա ի քաղաքն Գանձակ առ իշխող քաղաքին, որում անունն էր ամիր Օմար, և աղաչէին զնա, զի հրաման տացէ ձեռնադրել զնա կաթողիկոս։ Եւ նա ասէ. «Կարի մանուկ է տիօք. դուք, որ կատարեալքդ էք հասակաւ՝ ընդէ՞ր ո՛չ լինիք կաթողիկոս»։ Եւ նոքա ասեն.

1 stvՎ ի ջուրն
1 stvՎ չիք մեր
1 Մ-Թ ի բանտի կան փխ ի դիպահոջ են, ipstuvՎ ի պահոջ են (ի պահուոջ են)
1 Մ-Թ երկոքեանն
2 Մ-Թ չիք կաթողիկոսն և ամիրայն
2 h հմայեսցեն փխ հրամայեսցեն, no stvՎ հրամայեն
2 o այնպէս փխ այն
3 g զիշխանութենէն
4 dij չիք ի
4 d զկաթողիկոսն
4 st առնուլ
4 c յոսկոյ, ijp յոսկւոյ, fho ոսկոյ
4 Մ-Թ թողցեն փխ թողին, s և թողուլ
5 tՎ կամեսցին
5—6 Մ-Թ խաչենւոյ
7 d գանձակին փխ քաղաքին
7 Մ-Թ չիք էին
7 n երիցունքն, o իրիցունք
7 j գաւառոյն, vՎ գաւառաց
8 bcdg ստեփանոս, i ստեփանոսն, m ստեփաննոսն
8 g այն
8—9 stvՎ և նոքա ոչ իշխէին
9 stv առ նոսա
9 g զբեժկենն, ostv զբժգէնն
10 abcdfgm ստեփանոս
11 ipstv էարկ
11 Մ-Թ արկ զնոսա և զնա փխ արկ զնա և զգործողս իրացն
11 abcdfjno զնա և զգործողսն զիրսն, ip զնա և զգործողսն զիրն, egh զնա և զգործողսն իրսն, m չիք և զգործողս իրացն
12 g ի հեր գաւառի
13 o ի կողմանցն
14 Մ-Թ թագաւորութիւնն փխ կաթողիկոսութիւնն
14 no ազգէն
14 abcdefghijp յայնմիկ փխ յայնմանէ no այնմիկ
15 t չիք միայն
15—16 i տարան զնա
16 abcdegn ի բըջնի
16 do վրդանէս
18 cdeghjnops բերին
18 abcdeghiju չիք զնա
18 g առ յիշող (sic)
19 eghՎ անուն
19 bcdj ամիր ւմար, no ամիր ումառ
19 i չիք զնա
20 ad տիաւք, bcgjnouvՎ տիովք
20—21 abcdefghijpu կատայեալք, Վ կատարեալ, v կատարեալք

«Վասն զի սա է յազգէ կաթողիկոսացն, և սմա անկ է աթոռն»։ Եւ հրաման տայ ձեռնադրել զնա։ Եւ էին անդ եպիսկոպոսք սակաւ, որ ձեռնադրեցին զնա։ Եւ իբրև ձեռնադրեցաւ՝ հեծոյց զնա ամիրայն յազնիւ երիվար, և արկ ի վերայ կտաւ ազնիւ ի պատիւ նմա, և փողահարս առաջոյ և զկնի, և հրամայեաց շրջեցուցանել զնա ընդ փողոցս քաղաքին։

Եւ այսպէս կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս։ Սա հաստատեաց զաթոռ իւր ի սահմանս Չարեքին, ի քարի անդ, զոր ասացաք վերագոյն։ Սա նեղեալ յայլազգեացն՝ դիմեաց գալ յաշխարհս Հայոց առ մեծամեծ իշխանսն՝ առ Զաքարէ և Իւանէ, եղբայր նորա։ Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա։ Եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի գաւառն Միափոր, ի վանքն, որ կոչի Խամշի։ Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի. և մինչև էր աւարտեալ՝ խափանումն եղև, զի եկն սուլտանն Խորասանայ՝ Ջալալադինն կոչեցեալ, և եհար զթագաւորութիւնն Վրաց, և խոստացաւ մի զկնի միոյ գալ զօրաց այլազգեաց և աւերել զաշխարհս Հայոց, Աղուանից և Վրաց։

1 g ազգէն, no ազգէ, i յազգէն
1 mstvՎ կաթողիկոսաց
1 i նմա
1 k յանկ է, m յանգ է
1 g յաթոռն
1—2 d հրաման ետ
2 bcdegijpu որք
2—3 stvՎ չիք որ ձեռնադրեցին զնա
3 e չիք և
3 i ձեռնադրեցին
3 g ազնիւ, i չիք յազնիւ
3—4 ip երիվարս
4 ijp էարկ
4 bcdijp ի վերայ նորա
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազնիւ կտաւ, ijpv կտաւս ազնիւս
4 m նորա փխ նմա
4 cdijp փող հարս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաջի, ijՎ յառաջոյ, no առաջնոյ
5 no չիք զնա
5 n չիք ընդ
5 abcdefghjkopu ընդ փողոց
6 g զաթոռ
6 Մ-Թ Յովանէս, bdef յովաննէս, ho յոհաննէս
6 no ամս
7 stuvՎ զաթոռն
8 ijp վերագոյնն, stv չիք վերագոյն
8 i նա
8 no այլազգեացն
8 cdijp դիմեալ
8 d չիք գալ, ip գայ
8 bcestuvՎ յերկիրս փխ յաշխարհս, ijp յերկիրն, d յերկիր, no երկիրս
9 stvՎ իշխանս
9 impstvՎ չիք առ
9 d առ զաքարէն
9 abcdefgh առ իւանէ
9 abfh եղբայրն, stvՎ չիք եղբայր նորա
10—11 stvՎ ի քաղաքն փխ ի գաւառն
11 o խամչի
11 n չիք եկեղեցի
12 gh մինչև
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւարտեալ էր
12—13 n սուլդանն
13 f խորասանու
13 Մ-Թ Ջալալատինն, h ջալադին, i ջալադինն
14 abcdefghopv խոստացաւ փխ խոստացաւ
14 djn զաւրաց, i զօրացն
14 no մի զմիոյ կնի (o զկնի)
14 i այլազգեացն, k այլազգաց
14 abcdghj աւերեալ
15 bcdefghjm և աղուանից

Է

Վասն վարդապետացն երևելեաց, որք էին ի կողմանս Վասպուրականի

Ընդ այնոսիկ աւուրս ժամանակաց էին վարդապետք առաքինիք և լուսաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իբրև լուսաւորք՝ Ստեփաննոս, որդի Յուսկանն, այր սքանչելագործ և սուրբ, որ գերեզման նորա յետ մահուանն բժիշկ էր ամենայն ախտացելոց. և Գորգն Կարենեցի, այր իմաստուն և գիտնաւոր. և միւս ևս այլ՝ Տիրացու անուն նորա, որ և զաստիճան եպիսկոպոսութեան ընկալաւ. և Աստուածատուր, զոր Աղբայրկայ որդի կոչէին, յԱրճէշ քաղաքէ։ Զնմանէ բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին, որք տեսողք լեալ էին։

Էր սա որդի մեծատան, յոյժ ողորմած և աղքատասէր. իբրև ասացին նմա, թէ մեռաւ մայր քո ըստ մարմնոյ, գոհացաւ զԱստուծոյ, և գնացեալ ի թաղումն նորա, առեալ ոսկի և արծաթ արկանէր ի ձեռս մօր իւրոյ, և կոչէր զաղքատս՝ առնուլ ի ձեռաց մօրն, որպէս թէ ինքն իսկ իւրովք ձեռօքն իցէ տուեալ։ Եւ իբրև հայրն վախճանեցաւ, առեալ զամենայն ինչսն՝ բաշխեաց կարօտելոց։

Եւ կուղպակք էին նորա բազումք. զայն ետ ի վարձու, և յամենայն

1 g չիք *էին*
1 i *որք էին իմաստունք ի կողմանս*
1 n *ի. կողման*, o *ի կողմանց*
1 ip *վասպուրականի քաջք և երևելիք*
1 stuvՎ *վասպուրականի որպէս եղեն կամ զինչ արարին*
2 o *ընդ այսոսիկ*
2—3 no *վարդապետք երևելիք և առաքինիք լուսաւորք*
3 gi *աշխարհի*
3 Մ-Թ *զլուսաւորս*, o *լուսաւորս*, p *արեգակն* փխ *լուսաւորք*
3 cdg *ստեփաննոս*
4 cdegՎ *յուսկան*, no *յուսկանայ*
4 mno *այր սքանչելի և սուրբ*
4—5 o *որ և ի յետ մահուան նորա ի գերեզման նորա բժշկէր*
4—5 Մ-Թ o *մահուան*, abdefgijkmnp *մահուն*
5 cdghijknp *բժշկէր*, (h *բժշկէ*)
5 i *ամենայն ախտացեալքս*, d *ախտացեալս*, p *յամ ախտացեալք*, o *զամենայն ախտաժէտս*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *Գէորգն* փխ *Գորգն*, o *գէորքն*, s *գրիգոր նարեկացի*, bd *գորգնը կարենեցի*
5 g *կարեցի*, o *կարնեցի*, tvՎ *կարենացի* (*Բ կարնեցի*), i *կարենից*
6 vՎ *նորա անունն*
6 c *զաշտիճան*
7 Մ-Թ *Աղբրկայ*, dtuv *եղբայրկայ*

8 ijp *ի յարճէշ*, no *արճէշ*, t *յաճել* (sic.)
8 s *զնմանէ*
8 m չիք *առաքինութիւն*
8 Վ *պատմեցին*
9 fm *որ*
9 s *լեալք*
10 p *նա*
11 mno չիք *նմա*
11 bcdegjno *եթէ*
11 nostvՎ *մայրն*
12 i *մօրն իւրոյ*
13 ip *զաղքատսն*
13 stvՎ *մօրն իւրոյ* փխ *մօրն*
13 i չիք *իսկ*
14 n *ձեռովք*, o չիք *ձեռօքն*, stvՎ *ձեռօք իւրովք է տուեալ* (v *գովեալ* փխ *տուեալ*)
14 a *հայր*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *զամենայն*
14—15 i *առեալ բաշխեաց զամենայն ինչսն աղքատաց և կարօտելոց*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զինչսն*, stv *ինչս*
15 stvՎ *աղքատաց* փխ *կարօտելոց*
16 m *կուղպայք*, no *կողպակք*, stvՎ *կուպգայք*, u *կուպգաք*
16 s *և զայնս*, vՎ *և զայն*
16 no չիք *ի*
16 i *վարձուք*
16 g *ամենայն*

ամի առեալ զգինսն՝ զնէր նոքօք մորթս ոչխարաց և կտաւս և ձեռօք իւրովք կարէր հանդերձս, և տայր աղքատաց։

Եւ տեսեալ զբարեգործութիւն նորա բազումք ի տաճկաց՝ գային առ նա և մկրտեալ ի նմանէ՝ լինէին քրիստոնեայք։

Եւ տեսեալ անհաւատիցն, եթէ նա է պատճառք այնմ ամենայնի՝ կամէին սպանանել զնա, և յայտնի ոչ իշխէին վասն բազմութեան ժողովրդոցն։ Խորհեցան դնել նմա գաղտնի որոգայթ։ Եւ կալեալ մի ի ծառայից իւրեանց՝ խեղդեցին և բերեալ գիշերի՝ ընկեցին առ դրունս վանիցն. և վաղվաղակի ընդ առաւօտն եկեալ՝ պաշարեցին զվանքն, զի սպանցեն զամենեսեան, որպէս թէ նոքա գործեցին զայն։ Եւ լուեալ քրիստոնէիցն՝ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք մեռանել ամենեցուն և ապա տալ զնա ի ձեռս։

Իսկ սուրբ այրն աստուծոյ տեսեալ զգաղտնի որոգայթս թշնամւոյն, թէ ի պատճառս նորա զբազումս կամին սպանանել, զի պարսիկք ունէին զիշխանութիւն քաղաքին, ասէ ցնոսա. «Ներեցէ՛ք մեզ զմի գիշեր, և ի վաղիւն, որպէս կամք է ձեր, ա՛յնպէս արարէք. տո՛ւք ի մեզ զմեռեալդ»։ Եւ նոքա ետուն։ Եւ հրամայեաց վարդապետն գիշերապաշտօն առնել և խնդրել յաստուծոյ, զի զերծցին ի զրպարտութենէն։ Եւ ինքն առանձնա-

1 no *մորդս*
1 stvՎ չիք *և կտաւս*
1 no *ձեռովք*
1—2 stuvՎ *կարէր ձեռօք իւրովք*
3 g *զբարեգործութիւնն*
3—4 no *և տեսեալ ի տաճկացն զբարեգործութիւն նորա գային բազումք առ նա*
3 abcdeghmp *ի տաճկացն*
4 ip *մկրտէին*
4 k *և լինէին*
4 stvՎ *քրիստոնեայ*
5 k *յանհաւատիցն*
5 t *թէ*
5 fhimnopstvՎ *պատճառ*
5 uՎ չիք *այնմ*
5 p *յամենայնի*
6 n *այտնի* փխ *յայտնի*
6 e *իշէին* փխ *իշխէին*
6 i *բազմութեանն*
6—7 imp *ժողովրդեանն*
7 e *գաղտն*
7 ijp *որոգայթս*, km *յորոգայթ*
7 t *կացեալ* փխ *կալեալ*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զմի*
8 stvՎ *նորա* փխ *իւրեանց*
8 g *բերել*
8 pstvՎ *ի գիշերի*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *առ դուրս*
8 v *վանից*
9 uo *եկեալ ընդ առաւօտն*
9 stuvՎ *զնա* փխ *զվանքն*
10 stuvՎ *զնոսա* փխ *զամենեսեան*
11 no *անթիւք*
11 i *անթիւ բազմութեան*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *մեռանիլ*
11 abcdefghijmpu *զնա տալ*
13 kno *յորոգայթս*, t *որոգայթ*
13 bcdgnostv *թշնամոյն*
14 tv *բազումս*
14 d *կամին*
14 u *իսկ* փխ *զի*
14 n *ունեին*
15 i *զիշխանութիւնն*, no *իշխանութիւն*
15 e *ասէին*
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ինձ* փխ *մեզ*
15 t *զի մի* փխ *զմի*
15 stvՎ *գիշերս*
15—16 p *և վաղիւն*
16 bcdegjnpu *կամք են*, stvՎ *կամք իցէ ձեզ*, o *կամք ձեր իցէ*
16 Վ *արարէք դուք մեզ* փխ *արարէք*, *տուք ի մեզ զմեռեալդ*, u *տուք մեզ*
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք *եւ նոքա ետուն*
17 Մ-ԹՎ և ՁՁ չիք *վարդապետն*
17 dn *գիշերապաշտաւն*
17 gu չիք *առնել*
18 neg *աստուծոյ*
18 n *զերծցեն*
18 h *ի զրպարտութենէ*, svՎ *ի պարտութենէն* փխ *ի զրպարտութենէն*

ցուցեալ զինքն՝ մեծաւ հառաչանօք խնդրէր յաստուծոյ զայցելութիւն։ Եւ ի վաղիւն բացեալ զդրունս վանիցն, կոչեաց զամենեսեան ի ներս՝ զհաւատացեալս և զանհաւատս, և ինքն առեալ զնշանն տէրունական՝ ասէ բարձր ձայնիւ ի լուր ամենեցուն. «Քե՛զ ասեմ, ա՛յր դու, արի՛ կաց յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, որ հաստատեաց զարարածս յոչնչէ, և ասա՛ առաջի ամենեցուն՝ թէ ո՛վ սպան զքեզ»։ Եւ նա յարեաւ վաղվաղակի, և նայեցաւ յամբոխն, ետես զսպանողն իւր, և ասէ. «Այրն այն սպան զիս»։ Յայնժամ ասէ ցնա սուրբն աստուծոյ. «Դարձեալ դի՛ր զգլուխ քո և ննջեա՛ մինչև ի հասարակաց յարութիւնն»։ Եւ իսկոյն մեռաւ դարձեալ։ Եւ այսպէս զերծեալք ի մահուանէ՝ փառաւորեցաւ անունն Քրիստոսի։

Ը

Վասն մահուանն Զաքարէի զօրավարին

Յետ բազում քաջութեանց և յաղթութեանց, զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չոգան զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառսն, որ շուրջ զնովօք։ Եւ ապա գնացին յԱրտաւիլ քաղաքն. նմանապէս առին և զնա։

Եւ բազումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց, զոր մուղրի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց։ Հրամայեաց Զաքա-

1 Վ *և մեծաւ*
1 dfn *հառաչանաւք*
1 o *խնդրեաց*
1 n *աստուծոյ*
2 stuvՎ *և վաղիւն*
2 o *զդուռս*
2 ipsu *ի ներքս*
2—3 v *ի հաւատացեալս*
3 n *զնշան տէրունեան*, o *տէրունական ի ձեռս իւր և ասէ*
4 m չիք *ի լուր ամենեցուն*
4 stvՎ չիք *արի կաց*
4 no *անուն*
5 no *ոչընչէ*
5 st *եւ և ասա*
5 Վ չիք *և*
6 s *ամենեցունց*
6 ij *եսպան*, p *էսպան*
6 bcegijnopstuvՎ *նայեցեալ*
7 g *ամբոխն*, n *յանփոխն*
7 d *զսպանանողն*
7 i *այրն այս*, stvՎ *այրս այս*
7 i *եսպան*, p *էսպան*
8 m չիք *սուրբն աստուծոյ*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զգլուխդ* փխ *զգլուխ քո*, cdij *գլուխ քո*
8—9 e *յարութիւն*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *դարձեալ*
10 f *յանուն*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *քրիստոսի աստուծոյ մերոյ*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մահուան*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զօրավարի*, bd jn *զաւրաւարին*, z *զօրավարին զաքարէի որ եղև այսպէս*
12 o *զօրավարին* փխ *զոր արարին*
13 t *զաքարիա*
13 *Մ-Թ* afh *չոգաւ*, dgn *չոքան*, o *չօքան*
13 dn *զաւրաւք բազմաւք*
13 stuvՎ *ի քաղաք ի մարանդ*
14 bcdjnpu *աւարեցին*
14 z *զգաւառս*, stuvՎ *զբազում գաւառս*
14—15 acdefghijpu *յարտաւէլ*, bnoz *արտաւէլ*, v *արտաւիլ*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *քաղաք*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *առին զնա, և աւերեցին զգաւառսն՝ որ շուրջ զնովօք*
16 n *բազում*, o *բազումս*, s *զբազում*
16 stvՎ չիք *հանդերձ*
16 a *աղօթկոչաւքն*, c *աղաւթկոչօքն*, d *աղա(ւ)թկոչաւքն*, o *աղօթակոչօքն*, z *աղօթակոչոջք*, s *աղօթակոչողօք*, Վ *աղօթակոչօք*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մուրշի*, a *մողրին*, bcdfghjlmnoz *մուղրին*, k *մուրղի*
16—17 s *աղօթկոչողօք իւրեանց ի մի վայր հաւաքեաց և ապա հրամայեաց*
16—17 ipstvչիք *'զոր մուղրի…իւրեանց'*
17 abcdeghjklmnou չիք *էին*
17 n *աղաւթարանն*, o *աղօթարանն*

րիայ բերել խոտ և ցօղոյն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ և բորբոքեալ հրով՝ այնպէս այրեաց զնոսա, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի Նախճաւանի տաճիկք. և կուսայքն՝ փոխանակ քահանայիցն Բագուանայ, զոր մորթեցին և զարիւնն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին»։

Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր. և ի ճանապարհին հիւանդացաւ, զի ելին վէրք անբժշկելիք յանդամս նորա. և յողջանալ միոյն՝ բուսանէր միւս ևս։ Եւ այսպէս վտանգեալ զնա՝ յետ սակաւ աւուրց վախճանեցաւ. և եղև սուգ ամենայն քրիստոնէից։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Սանահինն, ի մեծ եկեղեցւոջն, առաջի դրան խորանին ներքոյ՝ յահեակ կողմանէ։ Եւ սուգ մեծ զգեցան թագաւորն վրաց Գիորգի, մականուն Լաշայ, որդի Սօսլանայ և Թամարին, թոռն Գիորգեայ, մեծի թագաւորին, և եղբայր իւր Ռուանէ ամենայն զօրօքն վրաց։ Եւ մնաց որդի Զաքարէի՝ մանուկ տիօք,

1 z զաքարիաս, Վ Զաքարէ
1 an բերեալ
1 dj ցաւղուն, n ցաւղևն, o ցաղ... vՎ ցօղունս
1 ip արկանել, m արկել
1 t չիք զնովաւ
1 bcdegՎ նաւթ և ձէթ, ijp նօթ և ձէթ, n նիւթ և ձէթ, o ձիւթ և ձէթ, m նաֆթ
1 eimpvՎ բորբոքել
1—2 z և հրակէզս արար և այնպէս այրեաց զնոսա
2 abcdeghklmzՎ և այնպէս
2 stv այրեաց զնոսա, զորս մուղրի (v մուղրին) անուանեն ապաստանեալք յաղօթարանս իւրեանց
2 stvՎ և ասէ ցիշխանս
2—4 z և ասէին իշխանքն փոխանակ լիցի այս զոր արարին իշխանացն և քահանայիցն հայոց որ ի Նախիջևան քաղաքի զոր մորթէին քահանայքն բագուանեցւոյ և իշխանքն և զարիւնն արկանէին զպարսպովն քաղաքին Նախիջևանայ տաճիկքն
2 no աշխարականքն, st ցաշխարհականս, vՎ աշխարհականս
2 s սոքա փոխանակ
3 vՎ իշխանաց
3 s հայոց լիցին
3 Մ-Թ Նախջաւանի, gnou Նախճուանի, d Նախչուանի, ip Նախջաւան, stvՎ տաճիկքն ի Նախջուանի
3 ijpvՎ կուրայքն, s կորայքն, o կուսնայքն
4 Մ-Թ հայոցն քահանայից փխ քահանայիցն
4 Վ Բագւանայ
4 s զորս
5 ivՎ զպարսպովն, l պարսպով
5 no եկեղեցոյն
5 bdn ցայսաւր
6 bcdejpu յաշխարհ, gno աշխարհ
6 z ինքեանք դարձան յաշխարհն իւրեանց
6 z հիւանդացաւ իշխանն զաքարէ
7 no անդամս
7 k նոցա փխ նորա
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ և
7 dv ողջանալ, o ի ողջանալ
7 stvՎ միւսն բուսանէր
8 eo վտանգել, v վտանկեալ
8 Վ և յետ
9 ino չիք զնա
9 no չիք ի Սանահինն
9—10 d ի մէջ փխ ի մեծ
10 fhv եկեղեցոջն, g յեկեղեցւոջն
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ դրաց, no դրանց
10 Մ-Թ չիք ներքոյ, ks ի ներքոյ
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ զգեցաւ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գիօրգի, d գիաւրգի, hstvՎ գէորգի, z գեօրգի
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շալայ փխ Լաշայ
11—12 cdgn սաւսլանայ, l սաւսանայ, o սուսլանայ, stv սօսլանայ
12 sv Թամարայ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գիօրգեայ, ac dn գիաւրգեայ, c գիաւրգի, l գիւրգեա, stvՎ գէորգայ
12 cijp չիք մեծի, g մեծ
12 abfghmnv թագաւորի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղբայրն
13 abfghjmn Իովանէ. d Իյովանէ, v յիւանէ
13 b զաւրօքն, dn զաւրաւքն, iz զօրքն, p զօրք, Վ զօրօք
13 o չիք մի
13 v զաքարէ
13 d տիաւք, n դիաւք, p տիօքն

Շահնշահ անուն նորա, զոր անոյց Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի, զոր Աւագն կոչէին, մինչև եհաս յարբունս հասակի և տիրեաց հայրենի իշխանութեանն։

Թ

Վասն Լեւոնի արքային և վախճանի նորա

Իսկ բարեպաշտ և յաղթազգեաց արքայն հայոց Լևոն ի վերայ բազում քաջութեանցն, զոր արար, հնազանդեաց զշրջակայ ազգսն. եկն և ապստամբ կաթողիկոսն հայոց Յովհաննէս, որ ի Կլայն Հռոմայական, և հաշտեցան ընդ միմեանս, իբրև վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ յԱրքակաղնին։

Ապա հիւանդացաւ և արքայն Լևոն հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ։ Եւ կոչեալ առ ինքն զկաթողիկոսն Յովհաննէս և զամենայն զօրագլուխս զօրօք իւրեանց. և զի որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի, զոր յանձնեաց ի կաթողիկոսն և յիշխանսն ամենայն՝ թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ իւր, և կեալ նմա հնազանդ, և ամուսնացուցանել զնա զուգապատիւ առն։ Եւ ետ զնա ի ձեռս կաթողիկոսին և երկու մեծամեծ իշխանացն Կոստանդնի ազգականին իւրոյ, և սիր Ատանայ, որ էր հոռոմ դաւանութեամբ, և ինքն հանգեաւ խաղաղական մահուամբ ի ՈԿԸ թուականին հայոց՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան և չորս յաղթութեամբ և բարի անուամբ։

1 z շահնշահ էր
1 dz զի փխ զոր, o չիք զոր
1 abfghjmn Իովանէ, d իյովանէ
1 bcdfghnov որդւոյ
2 i օքն, jp օգն, փխ Աւագն
2 Մ-Թ չիք եհաս
2 no արբունս
2—3 bcelz իշխանութեան
4 1 վասն վախճանի մեծ արքային հայոց Լևոնի
4 stuvzՎ արքայի
4 bnvz վաղխճանի, cd վաղջանի, opՎ վաղճանի, ij ի վախճանի
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորին, z իւր
5 stvՎ հզօր փխ յաղթազգեաց
5 1 չիք հայոց
6 cdՎ քաջութեանց
6 Մ-ԹՎ stv հնազանդեցոյց
6 bcdeglptvՎ զշուրջակայ, o շրջակայ
7 dg յովհաննէս, i յովանէս, h յոհաննէս
7 c հռոմեական, h հռովմեական, m հռոոմայական, o ի կզզոյն (փխ Կլայն) հռոմաական, stvz հռոմէական Վ հռովմէական
8 b վաղխճանէր, cdp վաղջանեալ, st վախճանեցաւ, vՎ վաղճանեցաւ
8—9 no չիք 'իբրև վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ յԱրքակաղնին'
8 cdijpz չիք տէր Դաւիթ
8—9 Մ-Թ Արքակաղնին, efh յարքայկաղնին
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք հիւանդութիւն
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք իսկ
11 ip կոչեցեալ, 1 կոչեաց
11 d յովհաննէս, i յոհաննէս
11 ip ամենայն
11—12 dn զաւրագլուխս զաւրաւք
13 stvՎ յամենայն իշխանսն
13 ip չիք զնա
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կալ նմա
14 s չիք 'և կեալ նմա հնազանդ'
15 abefՎ եդ փխ ետ
15 m ի ձեռն
15—16 ip իշխանք
16 no Կոստանդնին
16 abcdefghlmvz ազգականի
16 Մ-Թ և ՁՁ Սիրատանայ փխ սիր Ատանայ, n սիրատականայ, o սիրակականայ
16 hijnp հռոմ
17 g ի վեց հարիւր կը, Վ ի վեց հարիւր վաթսուն և ութ
17—18 fo թվականին, iՎ թուին, p թվին
18 afgh զթագաւորութիւն

Եւ յոյժ սգացին զվախճան քաջին ամենայն աշխարհն իւր և ամենայն զօրքն առ հասարակ, զի յոյժ սիրելի էր ամենեցուն քրիստոսասէր արքայն։ Եւ յետ օրինաւոր սգոյն կազմեցին զմարմինն առ ի թաղել։ Եւ եղև հակառակութիւն, զի կէսքն ասէին թաղել զնա յարքայական քաղաքին ի Սիս և այլքն՝ ի վանքն, որ կոչի Ակներ, զի յոյժ սիրէր նա զայն վանք վասն բարւոք կարգաւորութեան նոցա և հաճոյական աղօթիցն։ Իսկ ոմանք ոչ համարեցան պատշաճ, զի եզր էր տեղին այն և թշնամիք բազում էին նորա յայլազգեացն։ «Գուցէ, ասեն, եկեալ հանիցեն և այրեսցեն զդա հրով վասն բազում քինոյն, զոր ունին ընդ դմա»։ Ապա միաբանեալ ամենեցուն, տարեալ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս քաղաքի և զսիրտն և ըղփորոտին տարան ի վանքն, որ կոչի Ակներ։

Այսպէս հանգեաւ ի բարեպաշտութեան քաջն և յաղթողն ամենայնի Լևոն արքայ։

Եւ կաթողիկոսն և իշխանքն բերին զորդի տեառն Անտիոքայ, զոր բռինձն անուանէին, և ետուն զդուստրն արքային Լևոնի ի կնութիւն նմա և թագաւորեցուցին զնա։ Եւ էր անուն պատանւոյն Փիլիպպոս, և անուն

1 afhjlpv զգացին փխ սգացին
1 b զվաղխճան, cdp զվաղջան
1 d նորա քաջին
1 stuvՎ չիք զվախճան քաջին
1 d յաշխարհի իւրն, no աշխարհ իւր
2 dn զաւրքն, o զօրքն իւր
3 adn աւրինաւոր
3 stvՎ կազմեցան
3 stuvՎ չիք զմարմինն, n մարմինն
4 ae հակառակութիւնն
4 n արքունական քաղաքին
4—5 o արքունական քաղաքն սիս, stvՎ ի թագաւորանիստ քաղաքն ի սիս (s քաղաքն սիս)
5 adghlvՎ այլք
5 o և այլքն ասէին թէ ի վանքն որ կոչի յակներ
5 Մ-Թ սիրէր զնա վասն փխ սիրէր նա զայն վանքն վասն
6 ՁՁ մեծ մասը և Վ բարիոք փխ բարւոք
6 n կարգութեան, o բարւոց կարգադրութեան
6 ip նորա փխ նոցա
6 vՎ աղօթից, d աղաւթիցն
7 g պատշաճք
7 n եզեր տեղին այն, o եզեր տեղի էր այն, stv տեղն
7—8 bi թշնամիք նորա բազում էին
7 dno բազումք
8 no այլազ(գ)եաց (sic)
8 g հանեցին, mno հանցեն, tvՎ հանցեն զդա և այրեսցեն հրով
9 l չիք 'վասն բազում քինոյն, զոր ունին ընդ դմա'
9 o չիք բազում
9 e քինի, stv ոխակալութեան, ԱԳ ոխակալութեան փխ քինոյն, Վ քինուն
9 ahm որ
9 gostvՎ ունէին
9 cdjltvՎ ընդ նմա
10 no չիք զմարմին նորա
10 i քաղաքին, stvՎ չիք քաղաքի և
11 p փորիտն, stuvՎ զփորն փխ փորոտին
11 b ի վանք
11 ipstvՎ չիք որ կոչի
12 abcdeflmsuv ի բարեպաշտութիւն, n ի պարեպաշտութիւն, o ի բարեպաշտութեամբ, Վ բարեպաշտութեամբ
12 Վ քաջ
12 abefhilm յամենայնի
13 stvՎ արքայն Լևոն
14 Վ իշխանք
14 Մ-Թ զորդի Անդիոքայ փխ զորդի տեառն Անտիոքայ, z արքային անտիոքայ, a անդիոքայ, o անտիոքու
15 Մ-Թ կոչէին փխ անուանէին
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զդուստր Լևոնի արքայի
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորա փխ նմա
16 acfghnov պատանոյն

Թագուհւոյն Զապէլ։ Իսկ նա իբրև եկաց յարքայութեանն զամս չորս, խաբեաց զնա հայրն իւր և առ ի նմանէ զթագն Լևոնի արքայի և զպաղատն արքունական, զոր յերևելի աւուրս կանգնէին, և այլ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ։ Իբրև տեսին իշխանքն, եթէ ոչ է միամիտ այրն յարքայութեան անդ, ըմբռնեալ զնա՝ արարին յարգելս, մինչև բերցէ զթագն և զգանձն, զոր տարաւ։ Իսկ հայրն նորա ոչ ետ և ոչ զմի, այլ և ոչ օգնել ինչ կարաց որդւոյ իւրում։ Եւ թողին զնա անդ մինչև ի նմին մեռաւ։

Եւ իշխանն մեծ Կոստանդին հաւանեցոյց զկաթողիկոսն և զայլս ոմանս ի մեծամեծացն՝ թագաւորեցուցանել զորդի իւր զՀեթում, մանուկ տիօք, առոյգ մարմնով և գեղեցիկ տեսանելով։ Իսկ թագուհին ոչ հաւանէր լինել կին մանկանն. ապստամբեցաւ չոգաւ ի Սելևկիա առ ֆռանկսն՝ որ անդ, զի մայր նորա ֆռանկ էր ազգաւ ի Կիպրոս կղզւոյ։

Եւ առեալ Կոստանդնի զզօրսն ամենայն պաշարեաց զքաղաքն, մինչև յոչ կամաց ետուն զթագուհին ի ձեռս նորա։ Եւ տարեալ ամուսնացոյց զնա որդւոյ իւրում։ Եւ եղեն ի նմանէ որդիք։ Եւ յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն և ողջախոհ, սիրող ամենայն երկիւղածաց աստուծոյ և աղքատասէր, պահօք և աղօթիւք հանապազ ճգնէր։

1 bcdefghnov *թագուհոյն*
1 gszՎ *զաբէլ*
1 l *իսկ եկաց իբրև*
1 f *յարքայութեան*, g *զարքայութիւն*, no *արքայութեան*, stv *ի թագաւորութիւն*, Վ *ի թագաւորութեան* փխ *յարքայութեանն*
1 itvՎ *ամս*
2 abcdeghlno *հայր*, ip *այր* փխ *հայրն*
2 stvՎ չիք *իւր*
2 ios *էառ*
2 oՎ *արքային*
2 g *զպալատն*, t *պաղատն*
3 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ *յերևելի յաւուր*, al *յաւուրսն*, m *աւուրսն*, gno *երևելի աւուրս*
3 c *կանգնեն*
3 fhno *ոսկոյ*
4 stuvՎ չիք *իշխանքն*
4 m *թէ*
4 stuvՎ չիք *այրն*
4 dgno *արքայութեան*
5 z չիք *անդ*, o *անդրէն* փխ *անդ*
5 g *արկելս*, noՎ *արգելս*
6 e *հայր*
6 stvՎ չիք *նորա*
6 d *ոչ ետ նորա*
6 Վ *զմին*
6 ad *աւգնել*, fh *յօգնել*
6 ipstvՎ չիք *ինչ*
6–7 o *այլ ինչ օգնել կարաց*, m *ոչ կարաց օգնել ինչ*
7 cdfghnov *որդոյ*
7 d *իւրոյ*
8–9 iopv *զայլ ոմանս*, m *զայլս ոմանց*
9 Վ *զորդին*
9 ahl *իւրում*
9 no *հեթում*
10 abcdjluv *տիովք*
10 d *առոյք*, m *և առոյգ*
10 imp *տեսլեամբ*
11 l *լինել նմա* փխ *լինել կին մանկանն*
11 Վ *մանկան*
11 l *չոգաւ ապստամբութեամբ*, vՎ *այլ չոգաւ ապստամբեցաւ* (ԱԲԳ *ապըստամբեցաւ*)
11 Մ-Թ և ՁՁ *չոգաւ ապստամբեցաւ*
11 ef *ի սելևկիայ*
11 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ *փռանգսն*, ein p *ֆռանգսն*, g *ֆռէնկս*
12 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ *փռանգ*, denp sz *ֆռանգ*, g *ֆռէնկ*
12 Մ-Թ *ի Կիպռոս կղզոյ*, fghlo *կղզոյ*, ip *կղզւոջ*
13 d *կոստանդինի*, np *կոստանդին*
13 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ *զզօրս*
13 h չիք *ամենայն*
14 dgՎ *ոչ* փխ *յոչ*, g *ոչ կամացն*, stv Վ *ոչ կամաւ* փխ *յոչ կամաց*
15 cdfhv *որդոյ*, jk *յորդոյ*, mp *յորդւոյ*
15 cd *են* փխ *եղեն*
16 s *երկիւղացն*, vՎ *երկիւղածացն*
17 dfn *պահաւք*
17 dfn *աղաւթիւք*

Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրև առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդւոյ իւրում Հեթմոյ, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, և զոչ հնազանդսն բառնայր ի միջոյ՝ զոմանս փախստական առնելով և զայլս մահուամբ։ Արար սէր և միաբանութիւն ընդ սուլտանին Հոռոմոց, որում անուն էր Ալադին, որ ունէր զբազում աշխարհս ընդ ձեռամբ իւրով։ Այսպէս առնէր ընդ ամենայն շրջակայ ազգսն, և յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհս։

Կարգեաց և զանդրանիկ որդին, զՍմբատ, զօրավար, և զմիւսն՝ իշխան թագաւորութեանն։ Եւ զամենայն վանորայս երկրին անհոգ առնէր յամենայն մարմնական պիտոյից, զի ինքն տայր նոցա զամենայն պէտս նոցա, զի նոքա աղօթից և պաշտաման պարապեսցին։

Լցաւ և երկիրն բազմութեամբ մարդկան անարուեստից և արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց փախուցեալք յաներմանէ Թաթարին, որք եկեալ յարևելից հիւսիսոյ տապալեցին զամենայն տիեզերս։

Յետ այսորիկ մեռաւ և կաթողիկոսն Յովհաննէս կալեալ զաթոռն ամս ութ և տասն։ Եւ նստուցանէ մեծ իշխանն հանդերձ թագաւորաւն զտէր Կոստանդին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, այր առաքինի և հեզ, սուրբ վարուք

1 iops *էառ*
1 bcdeo *զիշխանութիւն*, g *իշխանութիւնն*
1—2 fhmo *թագաւորութեան*, stvՎ *զթագաւորութիւնն* փխ *զիշխանութիւնն թագաւորութեանն*
2 bcdz չիք *'որդւոյ... արքայութեան'*, ijp չիք *'թագաւորութեանն...արքայութեան'*
2 fghno *որդոյ*
2 o *հեդմայ*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զկէսսն*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հնազանդեալսն*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *սուլտանի*, dz *սուլթանին*, no *սուլդանին*
5 j *հոռոմանց*
5 cp *յորում*
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *աշխարհ*
6 stuvՎ չիք *'որ ունէր...իւրով'*
6 i *ունէր* փխ *առնէր*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ամենայն*
7 bcdegijՎ *շուրջակայ*
7 g *ազգս*, m *յազգսն*
7 adfg *ամենայն*
7—8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զաշխարհսն*
9 vՎ *և կարգեաց*
9 abn *զսմպատ*
9 dn *զաւրավար*
10 cdegpՎ *թագաւորութեան*
10 no *վանորայքս*
10 cdp *յերկրին*, stv *երկրի*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *անհոգս*
11 Մ-Թ *կողմանց* փխ *մարմնական պիտոյից*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պիտոյս* փխ *պէտս*
11 stvՎ *մարմնաւոր պէտս* փխ *զամենայն պէտս*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *նոցա*
12 dno *աղաւթից*, Վ *միայն աղօթից*
12 gՎ *պաշտման*, n *պաշտամամբ*, o *պաշտամամբք*
12 abcdefglp *պարապեսցեն*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ամենայն բազմութեամբ*
14 dg *ամենայն*
14 gnop *աներմանէ*
14—15 Վ *յաներմանէ թաթարին զբազում աշխարհս, որք եկեալ*
15 Մ-Թ *որ* փխ *որք*
15 nop *արևելից*
15 b *հիւսիսոյ*, f *հիւսւսոյ*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զաշխարհս ամենայն* փխ *զամենայն տիեզերս*
16 Մ-Թ b *Յոհաննէս*, a *յոհաննու*, g *յոհաննէս*, i *յովանէս*, l *յովհաննէս*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *զաթոռն*, jp *զաթոռ*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զամս*
17 h *տասն և ութ*, jlm *ժը*
17 g *նստուցանէր*
18 g *յաթոռն*
18 abcdefghjntuvՎ *վարիւք*

կեցեալ և անձին իւրում բարւոք առաջնորդեալ, որպէս յարդարեաց զկարգ եկեղեցւոյ ուղղափառութեամբ։ Զսա պատուէին ամենայն ազգք ո՛չ միայն քրիստոնեայք, այլ և ազգն տաճկաց։

Դէպ եղև երից սուլտանացն գալ ի սահմանս Հռոմկլայն կոչեցեալ քաղաքի, ուր էր աթոռ կաթողիկոսութեանն ի վերայ Եփրատ գետոյն։ Գնաց կաթողիկոսն ի տես սուլտանանցն։ Իբրև գիտացին զգալուստ նորա՝ փնքեանք իսկ ընթացան ընդ առաջ նորա և բերեալ զնա ի բանակն մեծաւ պատուով՝ կանգնեցին նմա խորան. ազնիւ ի մէջ խորանաց իւրեանց՝ ի մի կողմանէ խորան Մելիք Քէմլին, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, և ի միւս կողմանէն՝ խորան Մելիք Աշրաֆին, որ իշխէր մեծ մասին Հայոց աշխարհիս և Միջագետաց. նոյնպէս և խորան եղբօր որդւոյ նոցա, որ իշխէր կողմանցն Դամասկոսի։ Եւ այսպէս մեծապատիւ արարեալ զնա զլոլով աւուրս՝ արձակեցին զնա մեծաւ պարգևօք, գիւղօք և դաստակերտօք, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ և ի հանդերձեալն։

Եւ եղև սկիզբն թագաւորութեանն Հեթմոյ ի ՈՀԳ թուականին Հայոց։

1 abcdfhjlmnotuvzՎ բարիոք
1 gno արդարեաց, stvՎ զարդարեաց
2 dno եկեղեցոյ
2—3 t չիք 'ազգք…այլ և'
3 p քրիստոնեայքս
3 g ազգ
4 g սուլտանաց, z սուլթանացն
4 g կալ փխ գալ
4 abfghlstuvՎ հռոմկլայն
5 gijp քաղաքին
5 cdijp որ էր փխ ուր էր
5 Վ կաթողիկոսութեան
5 d եբրատ
5 bcdegijn գետոյ
6 gՎ սուլտանաց, z սուլթանացն
6 cdegijn զգալուստն
7 k չիք ընդ
7 abhk ընդ յառաջ
7 ip չիք զնա
8 g կանգնեցուցին, d կանկնեցին
8 stuvՎ չիք նմա
8—9 denstvw իւր փխ իւրեանց, cg իւրոց
9 no խորանին
9 afhl քելմին, s գէլմին, cegijm քեմլին
9 l իշխէր մեծ մասին կողմանց
9 ij ի կողմանցն
9—10 յեգիպտոսի
10 l չիք ի
10 i ի միւս կողմն, Վ կողմանէ
10 ip չիք խորան, Վ խորանն
10 egz աշրաֆին

11 m աշխարհիս հայոց
11 stvՎ աշխարհին
11 afghipu ի միջագետաց
11 Մ-Թ նմանապէս փխ նոյնպէս
11 dfghjno որդոյ
11 Վ նորա փխ նոցա
10—12 stvՎ չիք 'որ իշխէր…Դամասկոսի'
12 g մեծաւ պատիւ
12 stv զնոսա փխ զնա
13 ilstvՎ յոլով, no ի յոլով
13 abcdefhlnoՎ և արձակեցին
13 b պատուով փխ պարգևօք
13 cg գեւղօք, bd գեւղաւք, z գեօղօք Մ-ԹՎ գեղօք
13—14 ad դաստակերտաւք
14 Մ-Թ զփառաւորանիչս փխ զփառաւորիչս
14 n չիք իւր
14 no ի հանդերձելումն
15 eg թագաւորութեան
15 o հեթմայ
15 kt չիք ի, c ի ոհգ, e ի զճհ և երեք, g ի զճ ութսուն երեք, hՎ ի վեց հարիւր եօթանասուն և երեք, o ի ոհգ
15 f թվականին, iՎ թուին, p թվին
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հայոց և քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն, am և քրիստոսի մարդասիրի, fh և քսի մզօրի, z որում փխ և քսի։

Ժ

Համառօտ հիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից ընդ ներքոյս գրուցատրաբար

Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսաւորիչն Հայոց, զառաքեալ և զմարտիրոս, և զաթոռակալ երից սուրբ առաքելոցն՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և Յուդայի Յակոբեան, զսուրբն Գրիգորիոս, և զաթոռ նորա համառօտ մինչև ցայս վայր։ Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք գլուխ զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաստակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. Թագաւորքն՝ հնազանդք թագաւորացն Հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս։ Եւ մեք համառօտիւք սկսցուք ասել զառաջնորդս նոցա մինչև ցայս վայր, որ թողաւ։

Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արևելից ասեն զսուրբն Եղիշէ, զաշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյն, որ յետ մահուան սրբոյ առաքելոյն գնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայրն տեառն և ի

1 b համառաւտ
1 afhm ընդ կողմանցն, o ի կողմանցն
1—2 m աղուանից գրոյց ինչ փխ Աղուանից ընդ ներքոյս գրուցատրաբար
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ ներգոյս, no ընդ ներքոյ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գրուցատրաբան, dj զա(ւ)րուցատրաբար, stv զըրուց
3 n սկիսքն
3 op առաջնոց պատմութեանց, e պատմութեան
4 o սրբազան առաքելոցն, stvՎ աթոռոցն փխ առաքելոցն
4—5 osv թաթէոսի
5 abՎ բարդողիմէոսի, etv բարթողիմէոսի
5 fhՎ զսուրբ
5 n գրիգորիս
6 n յայս
6 abdfgՎ հատածիս փխ հատուածիս
7 u զգլուխ
7 stv կողմանց
7 t ազգայնոց
7—8 ij զհաւատակցացդ, p հաւատակցաց
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաջնորդ
8—9 istvՎ և հայախօսք փխ հայերէնախօսք
9 gstvՎ թագաւորք
9 stvՎ հնազանդ
9 gstvՎ թագաւորաց
9—10 p ընդ ձեռամբք
10 stvՎ եպիսկոպոսք
11 dgՎ աթոռակալաց, Ա աթոռակից
11 ijp նոցա փխ նորա
11 u ազգքն
11 dn ի կրաւնս
12 abcdegjmnop այսորիկ
12 mn արժանի է, o չիք արժան է, u 'առժան է
12 stvՎ չիք յիշատակ
12 afhksvՎ ազգաց
13 dno չիք ասել
13 ip զառաջնորդաց
13 t չիք նոցա
14 ip թողաւ.
15 stuvՎ չիք պատճառ լուսաւորութեան
15 afhk արևելից է ասեն
16 dov թաթէոսի
16 gno առաքելոյ, m առաքելոյն թադէոսի
16—17 b չիք 'որ յետ. մահուան սրբոյ առաքելոյն'
17 vՎ սուրբ
17 j առաքելոցն
17 m գնաց
17 u յակովբոս
17 dmՎ եղբայր, s յակոբոս եղբայր

նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս՝ գայ ընդ աշխարհն Պարսից և հասանէ յաշխարհն Աղուանից. գայ նա ի տեղի մի անուանեալ Գիս, և անդ շինէ եկեղեցի, և ինքն կատարի անդէն նահատակութեամբ, անյայտ է, թէ յումմէ եղև։ Եւ ընկեցեալ զնա ի ջրհոր մի ընդ այլ բազում դիականց, անդ եկաց մինչև յաւուրս բարեպաշտ արքային Վաչագանայ վերջնոյ։

Եւ այս են թագաւորք Աղուանից ի զարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ, զոր կարգեաց Վաղարշակ Պարթև վերակացու և իշխան կողմանցն այնոցիկ։ Առաջին Վաչագան, Վաչէ, Ուռնայր։—Սա եկեալ առ մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և առ սուրբն Գրիգորիոս, մկրտի ի նմանէ։ Եւ ձեռնադրէ սուրբն Գրիգոր զայր մի ի սպասաւորաց իւրոց եպիսկոպոս, որ եկեալ էր ընդ նմա ի Հոռոմոց, և տայ զնա Ուռնայրի արքային։ Վաչագան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն։ Յաւուրս սորա արար գիր Մեսրոպ երանելին՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից։ Վաչէ, զսա բռնութեամբ մոգ արար Յազկերտ պարսից արքայ, որ կոտորեաց զսուրբ Վարդանանքն. և յետոյ թողեալ զմոգութիւնն, ընդ նմին և զթագաւորութիւնն, կրօնաւորեալ խստակրօն վարուք, հաշտեցոյց զաստուած, որում և մեղան։ Եւ ապա Վաչագան բարեպաշտ՝ զոր յիշատակեցաք ի վերոյ։ Սա լուաւ, թէ զսուրբն Եղիշէ ընկեցին ի գուբն, հրամայեաց հանել զամենայն ոսկերսն՝ որ ի գբի անդ, և հանեալ կուտեցին զնա շեղջս շեղջս։ Յաղօթս եկաց բարե-

1 d ընդ յաշխարհն, svՎ ընդ աշխարհնս
2 knop աշխարհն
2 o գիրս (sic)
3 o անդրէն
3 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք է
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յումմէ և եղև ընկեցեալ փխ յումմէ եղև։ Եւ ընկեցեալ զնա
4 abcdefghijnopstv դիակաց
4 Մ-ԹՎ և անդ
5 tv աւուրս
5 bf վաջագանայ, eg վաչգանայ
5 Մ-Թ վերջինս փխ վերջնոյ
6—7 m յազգականութենէ
7 ip չիք և իշխան
8 d վաջագան
9 stvՎ չիք հայոց
9 n գրիգորիս, ostvՎ գրիգոր
9 h և մկրտի, o մկրտիլ
9—10 t չիք 'մկրտի...գրիգոր'
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուրբ
10 dgikp չիք ի
10 stvՎ նորա փխ իւրոց
11 no ի հռոմայ, st ի հռոմայ ընդ նմա, Վ ի Հռոմայ ընդ նմա
11 u տայր, stv տարաւ փխ տայ
11 stv ուռնայրի
11 Մ-ԹՎ Յաւղագան փխ Վաչագան (Ուղղում ենք ըստ Մովսես Կաղանկատուացու), egmp յօչագան, j յաւչական, vՎ յաւչաքան, i յօղական

12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սատորասաէս, Վաղեն, ԱԲԳ abcdefghno սատրաստ եսվաղէն (fh սատրաստ), stuv սատրասայ և վաղէն, p սատրասա էսվաղէն։ (ըստ Մ. Կաղանկատուացու՝ Սատոյ, Ասայ, Եսուաղէն)
12—13 abfhՎ մեսրոբ, n երանելի մեսրովբ, o երանելին մեսրոպ, p մեսրօպ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երանելի
14 Մ-Թa և մի երկու ՁՁ Ազկերտ
14 Մ-Թ չիք պարսից
14—15 stvՎ չիք 'որ կոտորեաց...զմոգութիւնն'
15 b զմոգութիւնն իւր
15 m չիք 'ընդ նմին և զթագաւորութիւնն'
15 no կրօնաւոր լեալ
15—16 Մ-Թ եկաց խստակրօն
15—16 cd խստակրաւն
16 abcdgjnuvՎ վարիւք, Մ-Թ վարուք և
16 cdfjmp յորում
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որում մեղաւն
17 no չիք բարեպաշտ
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յիշեցաք
17 stvՎ եթէ
18 c եղիսէ
18 g զգուբն
18 Վ ոսկերս
19 ip չիք զնա
19 b և յաղաւթս, acdghnoՎ և յաղօթս
19 abcdefgimnostvՎ կացեալ փխ եկաց

պաշտ արքայն առ աստուած, զի յայտնեսցէ զոսկերս սրբոյն Եղիշէի։ Եւ ել հողմ ուժգնակի և ցանեալ ցրուեաց զամենայն ոսկերսն ընդ երեսս դաշտին, բաց յոսկերաց սրբոյն Եղիշէի։ Եւ բարձեալ արքայի մեծաւ պատուով, գոհանալով զաստուծոյ՝ բաշխեաց ամենայն երկրին իւրոյ։

Ապա սուրբն Շուփհաղիշոյ եկաց եպիսկոպոս։ Բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, զայս անուն կարգէ յաւուրս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ. և այժմ վկայ օրէնքն, զոր եդ Վաչագան արքայ ամենայն եպիսկոպոսօքն Աղուանից, և գրէ այսպէս. «Ես, Վաչագան Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիշոյ արքեպիսկոպոս՝ Պարտաւայ»։ Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս գտաք և եդաք։

Եւ ապա տէր Մաթէ, տէր Սահակ, հինգ. տէր Մովսէս, վեց. տէր Պանտ, եօթն. տէր Ղազար, ութ։ Եւ ապա սուրբ մանուկն Գրիգորիս, որդի մեծին Վրթանայ, եղբայր Յուսկանն, թոռն սրբոյ Գրիգորի, զոր առաքեաց մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և սպանեալ եղև ի դաշտին Վատնայ վասն վկայութեան աստուծոյ. և բերեալ թաղեցաւ յԱմարաս։ Յետոյ նշխարքն գտեալ եղև յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս և նշխարք սրբոցն՝ գտեալ եղեն՝ Զաքարիայի, հօրն Յովհաննու Մկրտչի, և Պանտալէիմոնի մեծ վկա-

1 stuvՎ չիք *առ աստուած*
1 no *ոսկերս*
1 Վ *սուրբ*
2 uvՎ *հողմն*
2 *Մ-Թ* *սաստիկ* փխ *ուժգնակի*, a *ուժգինակի*, no *յուժգնակի*
3 dijo *բայց*
3 go *ոսկերաց*
3 tv *եղիշէ*
3 o *արքայ*, stvՎ *արքայն*
5 fh *շուփաղիշոյ*
5 stuv *առն*
6 no *առաջ*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *կարգելով*
6—7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զպատմութիւն*
7 abcfghnpuՎ *զայս անուն*
8 abc *աւրէնքն*
8—9 adf *եպիսկոպոսաւքն*, n *եպիսկոպօքն*, stvՎ *եպիսկոպոսիւքն*
9 e *վաչգան*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *արքայ աղուանից*
9—10 stuvՎ *աղուանից արքեպիսկոպոսն* (Վ *արքեպիսկոպոս*)
9—10 fh *շուփաղիշոյ*, p *շուփհաշիշա*
10 m *եպիսկոպոս*
10 h *յայսորիկ*
10 stvՎ *այլ* փխ *այս*
11 ip չիք *համարոյ*
11 stv *եպիսկոպոսաց համարոյ*

11 Վ *եպիսկոպոսաց*
11 *Մ-Թ* *որպէս և գտաք՝ եդաք*
12 gstv *մաթէ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *հինգ*, bdi
12 stuv *մովսէս*
jnopstuv *ե̅*, g *գ̅*, Վ *հինգ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *վեց*, bdeg ijnopstuv *զ̅*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *եօթն*, bd egijnopstuv *է̅* (u *պանդ է*)
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *ութ* bdijstuv *ը̅*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սուրբն*
13 fhno *տէր* փխ *սուրբ*
14 do *վրդանայ*
14 svՎ *վրթանայ մեծի որդի գրիգորիս*
14 d *եղբաւր*
14 m *յուսկան*
14 c *գրիգորի լուսաւորչին*
15 stvՎ չիք *հայոց*
16 bcdgiՎ *վկայութեանն*
16 v *թաղացաւ*
16 m *յարամաս* փխ *յամարաս*
16 abcdefghmՎ *և յետոյ*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *գտեալ եղեն*
18 ad *հաւրն*
18 cg *յովանու*
18 di *մկրտչին*
18 *Մ-Թ* *Պանդալէիմոնի*, bcdej *պանտալէոնի*, gstuՎ *պանտալեոնի*, i *պանտալիոնի*, p *պանտէլէոնի*

յին Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդիայ քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր։

Եւ ապա տէր Զաքարիայ, տասն. տէր Դաւիթ, մետասան. տէր Յովհաննէս, որ և Հոնացն եղև եպիսկոպոս, երկոտասան. տէր Երեմիայ, երեքտասան։ Յաւուրս սորա արար երանելին Մեսրոպ գիրս աղուանից մեծաւ ջանիւ։ Տէր Աբաս, չորեքտասան։ Առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դուճայ՝ ասել զՄուրբ աստուածն «անմահ և խաչեցար», և ասել՝ «Մի բնութիւն աստուածութեանն և մարդկութեանն»։ Տէր Վիրոյ ամս երեսուն և երեք։ Սա զբազում ամս ի դիպահոչ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր։ Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաթայ խազրէ, յորդւոյն Ջեբու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս։ Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ, զՇամքոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի, զՇապօրան։ Տէր Զաքարիայ ամս հնգետասան։ Սա աղօթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտաւ ի գերութենէ։ Տէր Յովհան՝ ամս քսան և հինգ. տէր Ուխտանէս՝

1 stvՎ մեծի բժշկի փխ մեծ վկա/յին Քրիստոսի
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի Նիկոմիդեա, begijpu ի Նիկոմիդա, n ի Նիկոդիմեա
1—2 n մաքսիմանոսի
2 abcdehm սուրբ
3 c չիք տասն, g զաքարիայ է, npsuv զաքարիայ, ժ, h զաքարիայ ի տասներորդ
3 c չիք մետասան, npsuv տէր դաւիթ ժա
3—4 suv տէր յոհանէս ժբ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յովհան
4 Մ-Թ Յունացն փխ հոնացն
4 c չիք երկոտասան, n ժբ
4 g տէր երեմիայ ժ, sv ժգ
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք երանելին
5 abdfhsuՎ մեսրոբ, nv մեսրովբ
5 Մ-Թ ձայնիւ փխ ջանիւ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երեքտասան տէր աբաս փխ տէր Աբաս չորեքտասան, c չիք երեքտասան, nopstv ժգ տէր աբաս
6 i ապաս
6 stvՎ առ սա եւ
6 ip ի ժողովն
6 Մ-Թ և ՁՁ-Ների դվնայ
7 stvՎ չիք ասել
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զսուրբն աստուած
7—8 bcdgis աստուածութեանն
8 eՎ մարդկութեան
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չորեքտասան տէր վիրոյ, cՎ չիք չորեքտասան, h տասն և չորրորդն

8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
9 sv բազում
9 tv դիւապահոչ, u դիապահոչ
10 i յաշխարհ փխ յերկիր
10 o թափեալ
10 Վ զգերեալս
11 a շաթազազրէ, Վ շաթայ -Խազրէ
11 cdno որդոյն, jp որդւոյն, h յորդոյ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջեբու խաքոնայ, cdj ջեբուխաքանայ, e ջեբուխայքօնայ, no ջեբուխագոնայ, sv ջարուխայգոնեայ, t ջարուխագոնեայ, u ջեբուխաքօնեայ, Վ Ջարու-խաքանեայ
12 d զաշխարհս հայոց, n աշխարհս, o յաշխարհս
12 ip քաղաք գ, cdo է փխ ե (հինգ), ԱԲԳ վեց (Վ հինգ)
12 no անուն
12 st զշաթայ
12—13 Վ զՇաթար
13 Մ-Թ զՇամքառ փխ զՇամքոր, i զշամքօռ, p զշամքօր, n շամգոր, o շամքոր
13 d զշաքրի
13 Մ-Թ զՇրուան, no շրուան, stv զշիրվան
13 acdjno զշապաւրան, Վ զՇապորան
14 i աղօթիւքն
14 no զքաղաքն փխ զմեծ քաղաքն
15 Մ-Թ Յոհան, p յօհան, stvՎ Յովհաննէս
15 cdijp չիք ամս քսանեհինգ. տէր ուխտանէս
15 e ուխթանէս, sv յուխտանէս

ամս երկոտասան։ Սա անէծ զնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակութեան, և սատակեալք եղեն ամենեքեան։ Տէր Եղիազար՝ ամս վեց. տէր Ներսէս ամս՝ եօթն և տասն։ Սա մինչ եպիսկոպոս էր Գարդմանայ՝ հաւանեցոյց զկին ումն, Սպրամ անուն, կին իշխանին Աղուանից, զի թէ տացէ զնա ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից, զամենայն ինչ ըստ կամաց նորա գործեսցէ։ Եւ էր կինն խմորեալ յաղանդն Քաղկեդոնի, և աղաչեալ կնոջն զեպիսկոպոսունսն, ետ ձեռնադրել զՆերսէս Բակուր ի կաթողիկոսութիւն Աղուանից։

Իբրև անցին ժամանակք ինչ, երևեցոյց զաղանդն, զոր յղացեալ ունէր։ Իբրև յանդիմանեցաւ յեպիսկոպոսացն և յերիցանցն, հալածական արար զբազումս։ Եւ ժողովեալ առաջնորդացն Աղուանից՝ նզովեցին զնա և գրեցին առ կաթողիկոսն Հայոց Եղիայ օգնել նոցա։

Եւ գրեաց Եղիայ առ գլխաւորն տաճկաց Աբդլմելիք, թէ՝ Առաջնորդն Աղուանից և կին մի կամին ապստամբեցուցանել ի քէն զաշխարհն, զի զյունօք թեակոխեն։ Եւ հրամայէ Եղիայի գնալ յաշխարհն Աղուանից և ընկենուլ զնա յաթոռոյն, և՛ զնա և՛ զկինն ի միասին՝ կապել զոտս նոցա և արկանել զուխտով որպէս զբեռն, և տանել ի դուռն արքունի, զի նշաւակ լիցի ամենայն զօրուն։

Եւ գնացեալ Եղիայի և ներքինւոյն արքայի ի քաղաքն Պարտաւ՝ արարին զհրամանն արքունի։ Եւ մինչ այնպէս անարգանօք ձաղէին զնա, ի

1 afh աղօթից փխ Աղուանից
1—2 i ազգաշաղախութեանն փխ ազգաշաղախ խառնակութեան
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խառնութեան փխ խառնակութեան
Մ-Թ սատակեցան փխ սատակեալք եղեն, afhm սատակեալք
2 u եղիայ փխ Եղիազար
3 h տասն և եօթ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մինչև
3—4 vԱԲԳ գարդմանայ
4 i կին, o չիք կին
4 gk չիք զի
5 Մ-Թ չիք 'թէ տացէ զնա ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից'
6 i կին
6 vՎ չիք խմորեալ
6 ostvՎ աղանդովն փխ խմորեալ յաղանդն
6 n զաղկեդոնի
6—7 efgho աղաչել, k յաղաչել
7 istvՎ չիք կնոջն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զեպիսկոպոսունս, o զեպիսկոպոսն
7 no չիք ետ ձեռնադրել
7 no չիք ի
7—8 eg ի կթղկութին
9 p ժամք ինչ, stvՎ աւուրք ինչ փխ ժամանակք ինչ
9 o որ
10 v յանդամանեցաւ փխ յանդիմանեցաւ
10 m եպիսկոպոսացն և երիցանց, stvՎ յեպիսկոպոսաց և յերիցունց
11 stvՎ առաջնորդաց
12 abd աւգնել
12 stv չիք Եղիայ
13 stuvՎ չիք գրեաց Եղիայ առ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապտլմելիք, abcejmu աբդլմելկք, stvՎ աբդլմէլիք
13 stuvՎ լուաւ թէ փխ թէ
14 stvՎ զաշխարհս ի քէն, fh զաշխարհս, inp աշխարհն, o յաշխարհն
15 acd զյունաւք, hkmstuv յունօք, no հոնօք
15 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ թեակոխին
15 n աշխարհն
16 dj աթոռուն, no աթոռոյն
16 Մ-Թ յաթոռոյն զնա փխ յաթոռոյն և զնա՛
16 no չիք ի միասին
16 h կապեալ, stvՎ կապել ի միասին
16 stvՎ զոտսն փխ զոտս նոցա
17 stvՎ տանել զնոսա, u մտանել փխ տանել
17 o նշանակ փխ նշաւակ
19 abcdfghjstuv ներքինոյն
20 abcdefgmՎ և արարին
20 stvՎ զհրաման
20 o մինչև
20 dn անարգանաւք
20 g չիք ի

նեղասրտութիւն անկեալ Ներսէսն՝ յետ սուղ աւուր վախճանեցաւ դառնապէս։ Եւ մուրհակ եառուն ամենայն նախարարքն Աղուանից և ամենայն եպիսկոպոսքն առաջի ներքինւոյն՝ հրամանաւ և մատանեաւ արքունի, զի առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց ոչ ձեռնադրեսցեն կաթողիկոս Աղուանից։

Եւ ձեռնադրէ Եղիայ յաթոռն Աղուանից զտէր Սիմէօն, որ զպղտորումն Ներսիսի եբարձ, կացեալ ամ մի և կէս, և եդ կանոնս եօթն տուն։

Տէր Միքայէլ, ամս երեսուն և հինգ. սա կոչեաց զՄաքենոցաց հայրն Սողոմոն և անէծ զտեարսն Աղուանից, որք զերից ազգաց ծնունդսն ամուսնացեալ էին, որք բարձան ի միջոյ առհասարակ, նզովեցին և զԹալիլէ վրաց առաջնորդն, զի նա հրաման տայր անօրէն ամուսնութեանն։ Տէր Անանիա, ամս չորս։ Տէր Յովսէփ, ամս տասն և եօթն։ Ի սորա հինգերորդ ամին լցաւ երկերիւր ամ թուոյ Հայոց։ Տէր Դաւիթ ամս, չորս. սա թափեաց զհող և զսպաս սրբութեանցն, և դեղակուր եղեալ մեռաւ։ Տէր Դաւիթ, ամս ինն. սա վաճառեաց անօրինաց զԴաստակերտն և զՍահմանախաչ։ Տէր Մատթէոս, ամ մի և կէս. և սա ևս դեղ մահու արբեալ վախճանեցաւ։ Տէր Մովսէս, ամ մի և կէս։ Տէր Ահարոն ամս երկուս։ Տէր Սո-

1 mstvՎ *Ներսէս*, no *զՆերսէսն*
1 Վ *աւուրց*
1 bnv *վաղխճանեցաւ*, cd *վաղջանեցաւ*, opՎ *վաղճանեցաւ*
2 i *մուրհակք*
2 Վ *նախարարք*
2 ak *աղուանիցն*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եպիսկոպոսունքն*, stuvՎ *եպիսկոպոսք*
3 abcdefghov *ներքինոյն*
3 m *և հրամանաւ*
4 i չիք *հրամանի*
4 stvՎ *առանց կաթողիկոսին հայոց հրամանի*
4 stuvՎ *ոչ ձեռնադրեն* փխ *ոչ ձեռնադրեսցեն*
6 stvՎ *ձեռնադրեաց*
6 no *աթոռն*
6 efՎ *սիմէոն*, i *սիմէօնն*
7 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *ներսէսի*
7 n *կանոնս եւթ տուն*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զմաքենացւոց*, afh *զմաքենացոց*, bcdegnopstuvՎ *զմաքենոցացն*
8 m *զհայրն*, stuv *հայր*
9 e *սողօմոն*, stuv *զսողոմոն*
9 abcfgj *զտեայրսն*
9 Վ չիք *և*
9 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *որ*
9 h *զերեք*, no *զերիս*
9 a *ազգացն*
9 *Մ-Թ*ijkm *զծնունդսն*, stvՎ *ծնունդս*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ամուսնացուցեալ*, acdefhjmnopu *ամուսնացեալս*, kstv *ամուսնացուցեալս*
10 abcdfgijmnop չիք *էին*
10 e *որ* փխ *որք*
11 abcdefghijmnopu *վրացն առաջնորդ*
11 g *զնա*, vՎ չիք *նա*
11 egՎ *ամուսնութեան*
12 (Մխիթար Գոշն ու Մովսես Կաղանկատ.՝ *Անաստաս* փխ *Անանիա*)
12 h *եօթ և տասն*, Վ *հնգետասան* փխ *տասն և եօթն*
12—13 cd *հինգերորդի*, g *է-երորդ*, Վ *հինգ*
13 h *երկու հարիւր* փխ *երկերիւր*
13 n *թուխ հայոց*, stv *հայոց թուոց*, Վ *հայոց թուին*
14 e *սպաս*
14 *Մ-Թ* *սրբութեանն*, stvՎ *սրբութեանց*
14 stvՎ *լեալ* փխ *եղեալ*
14—15 ip *միւս տէր դաւիթ*
15 no չիք *անօրինաց*, Վ *անօրինացն*
15 Վ և մի երկու ՁՁ *զդաստակերտն*
15—16 ip *զսահմանն խաչենոյ*, o *սահմանեաց խաչ*
16 abcfgo *մաթէոս*, ձ *մաթթէոս*
16 o *ամիսս ժը* փխ *ամ մի և կէս*
16—17 stvՎ չիք *'և սա ևս դեղ... ամ մի և կէս'*
16 i չիք *արբեալ*
17 b *մօսէս*, Վ չիք *'տէր Մովսէս ամ մի և կէս'*
17 o *ամիսս ժը* փխ *ամ մի և կէս*
17 g *ամս ք (իէ?)*

ղոմոն կէս ամ*։ Տէր Թէոդորոս, ամս չորս։ Տէր Սողոմոն, ամս մետասան։ Տէր Յովհաննէս, ամս քսան և հինգ. սա փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի Բերդակ՝ որ էր իւրեանց հովոցաց տեղի, յորժամ հանաւ ի Պարտաւայ։ Տէր Մովսէս կէս ամ։ Տէր Դաւիթ, ամս քսան և ութ. սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւն Շաքւոյ տեառն, և նորին իշխանին եղբայրն աշխարհական հարցեալ՝** ասէ ցնա. «Ուստի՞ գաս, տէր»։ Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»։ Եւ ասէ իշխանն Դաւթի. «Լեզուդ, որ օրհնեաց, մի՛ խօսեսցի, և աջդ չորասցի»։ Եւ առժամայն եղև, և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահ։

Տէր Յովսէփ, ամս քսան և հինգ. ի սորա երրորդ ամին լցաւ թիւ հայոց երեք հարիւր։

Տէր Սամուէլ, ամս եօթ և տասն, անձամբ առեալ սորա զպատիւն, և յետոյ լուծեալ ի Գէորգայ կաթողիկոսէ Հայոց, ՚ի հարկէ առնու զերկրորդ ձեռնադրութիւնն ի Դուին։

Տէր Յովնան, ամս ութ և կէս. Սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց։ Եւ մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա գայ յԱղուանս և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգայ. և իբրև գնեցին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅովնան ի պատուոյն, բայց աղաչեալ զնա իշխանացըն Աղուանից վասն երախտեացն, որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա ևս։

Տէր Սիմէօն, ամս քսան և մի։ Տէր Դաւիթ, ամս հինգ։ Տէր Սահակ, ամս ութևտասան։ Տէր Գագիկ, ամս չորեքտասան. ի սորա չորրորդ ամին լցաւ թուականն հայոց չորեք հարիւր։

* Լրացնում ենք ըստ Մովս. Կաղանկ.։—Կ. Մ.-Օ.

** Մովս. Կաղանկատ.՝ «զիտացեալ հարցանէ զնա և ասէ»:

1 g սողոմոն իը)
1 abefhkn թոդորոս, g թէոդորոս ամս դ (իթ), mostuvՎ թորոս
1 Մ-Թb սաղոմոն, e սողօմոն
1 Մ-ԹՎ և ՁՁ ամս մետասան և կէս
2 Մ-Թ Ցովանէս, acdef յովաննէս, i յոհանէս
3 i ի բերդակն, Վ ի բերդակոր (ի բերդակ. որ)
5 abcdfghijmnopstuvՎ չիք էր
3 ahm ի բարտաւայ
4 Մ-Թ սահմանեաց փխ օրհնեաց, abcdn ավրհնեաց
4 dn զանաւրէն
5 abcdghijknoՎ եղբայր
6 i քում
7 Մ-Թ չիք Դաւթի
7 abcd ահնց, fh ահնեաց, jk ահեաց, no աւրհնեաց
7 e աչքդ փխ աջդ
7 no չիք 'մի խօսեսցի և աջդ
8 stvՎ եղև այնպէս
9 Վ երեք փխ երրորդ
9 stvՎ թուիս փխ թիւս
10 g դճ փխ յ, hՎ երեք հարիւր
11 Մ-Թ ամս հնգետասան
12 g գիորգայ, ikp գէորգեայ, n գեորգայ, Վ գէորգէ
13 abcdefghnopՎ ձեռնադրութիւն
13 fghjkmnoptuv ի դվին
14 Վ(ԱԲԳ) Յունան s յոնան, t յանուն (sic) g յովնան (լե) ը և կէս
15 bcdj ի գերութիւն, m էր գէորգ ի գերութիւն
15 stvՎ անդրէն
16 ip կամացն
16 no չիք տեառն
16 fgj գիորգայ
16 adfhno գնացին փխ գնեցին
16 ju գիորգ
16 fh իշխանն
17 m զյօնան, stvՎ զնա փխ զՅովնան
17 abcdefghno աղաչել
17 m յիշխանացն, Վ իշխանաց
19 n սիմեոն
19 nostv ամս իե, Վ ամս քսան և հինգ
19—20 h տասն և ութ, Մ-Թ ութուտասն, o տէր սահակ ամս լա
20 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ երեքտասան փխ չորեքտասան
20 no ի սորա ժամանակն չորրորդ ամին
21 fp թվականն
21 o լցաւ ն ամն հայոց, g ամն դճ, h չորս հարիւր, Մ-Թ Ն փխ չորեք հարիւր

*Տէր Դաւիթ, ամս եօթն՝ յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ**։

Տէր Դաւիթ, ամս վեց. սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ հայոց կաթողիկոսէ։

Տէր Պետրոս, ամս վեշտասան։ Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիսոսոյ վանացն։ Ապա տէր Մարկոս, այրն աստուծոյ, և յետ նորա Յովսէփ. և ապա միւս տէր Մարկոս և զկնի նորա տէր Ստեփաննոս. և ապա տէր Յովհաննէս ամս յիսուն, և ապա տէր Ստեփաննոս ամ մի և կէս, ի տիս պատանեկութեան վախճանեալ։ Յամի հինգ հարիւր ութսուն և ութ (ՇՁԸ) թուականին հայոց, յաւուրս տեառն Գրիգորիսի մեծի հայոց կաթողիկոսի առաջնորդ ոչ գոյր տանն Աղուանից զամս քսան և հինգ։

Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգայ, թոռն Կարապետին, զոր սնուցին և ուսուցին. և իբրև ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, և Դաւիթ՝ որդի Ալաւկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս

* Լրացնում ենք ըստ Մովս. Կաղանկատ.—Կ. Մ.-Օ.

2 ps *էառ*
2 *Մ-Թ զձեռնադրութիւնն*, fhn *ձեռնադրութիւնն*
2-3 o *սա ձեռնադրութիւն յանանիայէ հայոց կաթուղիկոսէ առնու*, ip *յանանիայ*
2 cdij չիք *հայոց*
4 h *տասն և վեց*, Մխ. Գոշ *ամս ժը* և Մովս. Կաղ. *ամս տասն և ութ*
4 stvՎ չիք *'տէր Մովսէս ամս վեց'*
5 p *փառիսոս*, Վ *Փառիսոսայ*
5 stvՎ *վանաց*
6 tvՎ *յուսէփ*
6 u *տէր մարկոս իր*
6 *Մ-Թ*Վa *նորա ստեփաննոս* (չիք *տէր*), efhm *նորա ստեփաննոս* (չիք *տէր*)
7 *Մ-Թ Յովանէս*, abcdef *յովաննէս*, i *յոհաննէս*
7 egijpstvՎ չիք *ամս յիսուն*, no չիք *'ամս յիսուն և ապա տէր ստեփաննոս'*
7 *Մ-Թ* չիք *ապա*
8 ՁՁ *վաղխճանեալ*, *վաղջանեալ*, *վաղճանեալ*
9 *Մ-Թ ի շձը ամի թուականին հայոց*, afij *յամի շ-երորդի ձ-երորդի ը-երորդի թուականին (թվականին) հայոց*, bnp *յամի հինկհարիւր երորդ ութսն երորդի ութերորդի թվականին հայոց*, cd *յամի շձը թվականին հայոց*, st *թուականիս*, v *թվիս*, Վ *թուիս* փխ *թուականին հայոց*, y *յամի հինգ հարիւր և ութսուն և վեց թուականիս մերում և յաւուրս*
9—10 y *գրիգորի կաթողիկոսի հայոց կաթողիկոս* փխ *առաջնորդ ոչ գոյր ի տան*
11 y *բայց* փխ *ապա*
11 g *ազգէ*
11 nՎ *կաթուղիկոսաց*
11—12 y չիք *'որդի գէորգայ...ուսուցին'*
11—12 *Մ-Թ Գէորգեայ* փխ *Գէորգայ*, *թղռն Կարապետին*, abcfhijmp *գէորգեայ*, gu *գիորգայ*
12 ij *և թոռն Կարապետին*, stvՎ *թոռն կարապետի*
12 i չիք *սնուցին*, t չիք *ուսուցին*
12 acdijknu չիք *ի*
13 bd *թուխթ*
13 n *մախթանաց*
13 tv *ի գրիգոր*
13 dfh *վարդապետին*
13 ijp *գէորգէս վարդապետ* փխ *Գրիգոր վարդապետն*
13 acdefghՎ *որդի*
13 n *դոքակերի*
14 *Մ-Թ Ալօկայ*
14 stv *այլ աշխարհն ալաւկայ և աղուանից*, ԱԲԳ *այլ աշխարհ ալօկայ* (Վ *Զոլայ*) *և աղուանից*
14 m չիք *հայրապետն*
15 ın չիք *հայոց*
15 bdegijpu *գրիգորէս*, fhm *գրիգորիոս*
15 y *որ յայնմ ժամանակի էր*
15 *Մ-Թ էր* փխ *էր նա*

Արեւմտից։ Եւ այր մի ընդ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեսցէ և ինքն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յաթոռ Աղուանից, զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն։

Իսկ հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ և եպիսկոպոսին Կարնոյ՝ գնալ յաշխարհն Աղուանից և ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից։

Ապա եկեալ եպիսկոպոսին Կարնոյ Սահակայ և միւս եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ ևս եպիսկոպոսս երկոտասան՝ ըստ հրամանի գրոց, և ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթողիկոս, և անուանեցին Գրիգորէս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց։

Ընդ աւուրս ընդ այնոսիկ եղև յանկարծակի մէգ և մառախուղ, և լցաւ առհասարակ լեառն և դաշտ, և եղև շարժ ահագին, և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ։ Եւ շնորհօքն աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն, բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց և կանանց և մանկանց, որոց ոչ գոյ թիւ, զոր սպանին շինուածքն՝ անկեալ ի վերայ։

Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ և առար էառ զամենայն ինչսն. տարաւ և զդրունս քաղաքին յիւր աշխարհն։

Փլաւ և լեառն Ալհարակ և կապեաց զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծով, որ է մինչև ցայսօր ժամանակի։

1 y *և զայր մի ևս*
1 ***Ա-Թ*** *առաքելով*, km *առաքելոցն* (sic), no *առաքե(է)ին*, y *առաքեն առ նա*
1—2 no *եպիսկոպոս զնա*, y *զայն այր ձեռնադրեսցէ յեպիսկոպոս*
2 *Վ և առաքեսցէ և*
2 stv *եպիսկոպոսն*, y *զեպիսկոպոս մի ևս յիւրոցն*
2 stv*Վ* չիք *հրաման*
3 abcefghnostv*Վ* *զմի*
3—4 v*Վ* *զի մի կորիցէ առաջնորդ յաշխարհէն* (v *աշխարհէն*)
4 d *յաշխարհն*, s *յաշխարհէն*, t *յաշխարհին*
5 bdegijnopstv*Վ* *առըր հայրապետն*
6 ***Ա-Թ****Վ* և մի երկու ՁՁ *Կարնայ*, stv *Կարնեայ*
6 abcgn *աշխարհն*
6 *Վ ձեռնադրել նոցա կաթողիկոս*
6—7 b չիք *'և ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից*
7 impstv *նոցա* փխ *Աղուանից*
7 impstv*Վ* չիք *Աղուանից*
8 dijp չիք *եկեալ*
8 ***Ա-Թ****Վ* *Կարնայ*
8 no *այլ միւս եպիսկոպոսս*, stv*Վ* *միւսն ևս* փխ *միւս եպիսկոպոսն*
9 ghp *եպիսկոպոս*
9 stv*Վ* *ըստ օրինի հրամանաց գրոց սրբոց* (*Վ* չիք *սրբոց*)
9 u *ըստ հրամանի գրոց սրբոց*
10 o *ձեռնադրեն*
10 sv*Վ* *զգագիկ*
10 c *գրիգորիս*
11 ijnop *անուանն*
12 afh *յաւուրսն*, *Վ ընդ աւուրսն այնոսիկ*
12 cd *մառախող*
13 no *դաշտն*
14 o *կանձակ*
14 df *շնորհաւքն*, s *շնորհօք տեառն* փխ *շնորհօքն աստուծոյ*
15 n *մեռաւ ժարժմանէն*
16 beu *մանկաւոց*, *Վ մանկտւոյն*, m *կանանց մանկտուց*
16 o *գոյր*
17 ip *շինուածք*
17 j *անկեալք*
19 *Վ և տարաւ* փխ *տարաւ և*
19 gi *զդրունսն*
19 i չիք *քաղաքին*
19 eg չիք *յիւր*, n *իւր*
20 cde j *յաշխարհն*, g *աշխարհն*
20 imp *բլաւ*
20 *Վ զձորակ*
21 g չիք *և*
21 ***Ա-Թ*** և մի երկու ՁՁ *և է* փխ *որ է*
21 ad *ցայսաւր*

Եւ յետ ութ ամի երեւեցաւ աստղ մի գիսաւոր լի լուսով, որ նշանակ եղեւ սովոյ և՛ սրոյ, և՛ գերութեան, որ կալաւ զաշխարհս։

Եւ յորժամ եղեւ այր կատարեալ կաթողիկոսն Գագիկ լի իմաստիւք աստուածայնովք, փոխեցաւ յաշխարհէս. և դարձեալ խաւար եղեւ կողմանցն այնոցիկ։

Եւ ապա տէր Բեժգէն, որ եթող զկարգն և առ կին. և յետ նորա տէր Ստեփաննոս ամս քառասուն. և զկնի նոր տէր Յովհաննէս ամս քառասուն, որ շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի գաւառն Միափոր ի վանքն, որ կոչի Խամշի. սա որ եհաս յաւուրս մեր։ Եւ ապա տէր Ներսէս, եղբայր նորին, այր հեզ և բարի բնութեամբ, որ ձեռնադրեալ եղեւ ի ՈՋԴ թուականին Հայոց։

ԺԱ.

Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն եւ փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց:

Ի ՈԿԹ թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով զբազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ, յանկարծակի յեղակարծում ժամու յոլով գնդով զօրու ծանու, ամենայն կազմութեամբ, ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, և եկեալ յաշխարհն Աղուանից՝ գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէին ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ

1 stvՎ լի լուսաւորութեամբ
2 stvՎ էր փխ եղե
2 a գիտութեան փխ գերութեան
3 b չիք այր
4 d աստուածային 'գրով, fh և աստուածայնովք, ios աստուածայնօք, o իմաստնովք աստուածայնաւք
4 gno աշխարհէս. p յաշխարհէ
5 Մ-Թ այնոցիկ կողմանցն, m այնմ կողմանց
6 g բեժկէն, ip բեժգէնն, no բեժգին
6 inoptvՎ էառ
7 cdeg յովաննէս, f յովանէս, i յոհաննէս, k չիք տէր Յովհաննէս
8 no մի փոր
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ
9 p էհաս
10 no բնութիւն
10 fhikmtv չիք ի
10 hՎ ի վեց հարիւր ութսուն և չորս
10 bcdf թվականին, Վ թուին
12 cdgiju ելանելոյն, v ելանելուն
12 stvՎ թաթար. (tv թաթարաց) ազգի (tvՎ ազգին) զօրուն
12—13 z սկիզբն ելանելն թաթարին փխ վասն ելանելոյ…վրաց
14 cdj ի վեց հարիւր կթ փխ ի ոկթ, h ի վեց հարիւր վեշտասան և ութ (sic) Վ ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն
14 bcdeop թվականին, jz թուականին հայոց, i ի թուականութեանն հայոց, stv թուին հայոց, Վ թուին
14 m հպարտացեալք
14 gz յաղթութեանն, n յաղթութեան
15 tvՎ բազում
16 m չիք ի նոցանէ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յեղակարծ, i յեղակարծու[մ]
16 dn գաւրու
16 Վ գունդք
17 dz կոզմամբ փխ կազմութեամբ
17 z ել
17 i դարպանդայ
17—18 stvՎ չիք ուժգին դիմեցմամբ
18 d յաշխարհսն, gn աշխարհն
18 no չիք անցանել
18 g աշխարհս, n աշխարհն
18 op յաշխարհն Հայոց
19 mz զամենայն որ ինչ
19 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ գտանէ

տային՝ զմարդ և զանասուն, մինչև ի շունս անգամ. և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ոչ առնէին, բայց ի ձիոյ։ Եւ փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչև ի քաղաքն Տփխիս և դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր քաղաքի։ Եւ համբաւ ստութեան գայր զնոցանէ, թէ մոգք են և քրիստոնեայք հաւատով, և նշանագործք, և եկեալ են ի մրէժխնդրութիւն քրիստոնէից, որ ի բռնութենէն տաճկաց։ Եւ առէին, թէ ունին եկեղեցի վրանեայ և խաչ սքանչելագործ. և բերեալ կապիճ մի գարի՝ արկանեն առաջի խաչին, և ամենայն զօրքն առեալ ի նմանէ՝ տանին տան երիվարաց իւրեանց, և ոչ պակասի. այլ իբրև սպառին ամենեքեան ի տանելոյ, նոյնչափ կապիճն անդէն մնայ. նոյնպէս և զկերակուրս մարդկան։ Եւ այսպիսի համբաւ ստութեան լցաւ յաշխարհն։ Վասն այսորիկ ոչ ամրացան բնակիչք աշխարհին, մինչև երէց մի աշխարհական՝ առեալ զժողովուրդ իւր, և խաչիւք վառելովք ընթացաւ ընդ առաջ նոցա։ Եւ նոցա սուր ի վերայ եդեալ՝ կոտորեցին զնոսա առ հասարակ։ Եւ այսպէս անհոգս գտեալ զբազումս՝ կոտորեցին և աւերեցին զյոլով տեղիս։ Եւ ինքեանք ամրացուցին զաղխս իւրեանց ի մօր և ի տղմուտ տեղիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարտաւայ և Բելուկա-

1 *Մ-ԹՎ* և մի քանի ՁՁ *տայր*
1 h *և զմարդ և զանասունն*
1 e *մինչ ի շունս*, m *մինչև ցշունս*, s *մինչև զշունս*
2 stvՎ չիք *այլ*
2 c *յընչից*, n *ընչիս*
2 stuvՎ չիք *ինչ*
2 m *ունէին* փխ *առնէին*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բաց* փխ *բայց*
2 e *ձիւոյ*, o *ձիոց*, o *ձիս*
2—3 o չիք *'փոյթ ընդ փոյթ... և դարձեալ'*
3 z *մինչ*
3 n *մինչև քաղաքն դպխիս*
3 o *և եկին*
3 stvՎ չիք *իջին*
3 gn *աշխարհն*, Վ *յաշխարհս*
4 *Մ-Թ*k *Շաքոք*, afhm *շաքոր*, o *շամքո* (sic)
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *քաղաքիս*
5 z *ի նոցանէ*
5 e *մոք* փխ *մոգք*
5 *Մ-ԹՎ*cd *քրիստոնեայ*
5 *Մ-Թ* *հաւատով*
5—6 stvՎ *նշանագործ*
6 g *էին*
6 m չիք *են*, o չիք *և եկեալ են*
6 z չիք *ի*
6 o *ի բռնութենէ*
7 n *վրանայ*, o *վրանս և խաչս*
8 g *կապիջ*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զօրքն տանեն ի նմանէ*
stvՎ չիք *ի նմանէ*
9 ip *երիվարացն*
10 stvՎ *իբրև եկին ամենեքեան և սպառեն ի տանելոյ* փխ *իբրև սպառին ամենեքեան ի տանելոյ*
10 no չիք *ի*
10 *Մ-ԹՎ* և մի քանի ՁՁ *կապճին*, go *կապիճին*, n *կապիջին*
11 *Մ-Թ* *կերակուրս*, m *կերակուրք*
11 abcdefgjmno *մարդկանն*, ip *մարդկանցն*
11—12 *Մ-Թ* *և այսպէս համբաւով ստութեան լցաւ աշխարհս*
11 t *ստութեամբ*
12 z' չիք *յաշխարհս*
12 hostuvՎ *այնորիկ*, z *տեղւոյն* փխ *վասն այնորիկ*
12 m *աշխարհիս*
13 op *էրէց*
13 *Մ-Թ* *վարելովք*
14 adfhijk *ընդ յառաջ*, no *յառաջ*, stvՎ *առաջի* փխ *ընդ առաջ*
14 m *եդեալ ի վերայ*
14 *Մ-Թ* չիք *զնոսա*
15 cdstuv *և այնպէս*
15 bcdejstuvՎ *յանհոգս*, z *անհոգութեամբ*
15 stuvՎ *տեսեալ* փխ *գտեալ*
15 o *կոտորեաց*
16 bcdijnouzՎ *զախս* փխ *զաղխս*, g *զախտս*
16—17 stvԱԲԳ չիք *'ի մօր և ի տղմուտ տեղիս*, cd *ի մաւր*, e *ի մօր և տղմուտ*, no *ի տղմոտ*
17 i *կայր*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բարտաւայ*, h *բարտաւա*, no *արտաւա* (sic)

նայ յամրագոյն տեղիս, զոր Բեղամէջն կոչեն, և ինքեանք յանդուգն յարձակմամբ աւերէին զբազում գաւառս։

Ապա զօրաժողով լեալ Թագաւորն վրաց՝ Լաշայն և մեծ հազարապետն Իւանէ՝ կալ ընդդէմ նոցա մարտիւ պատերազմի. և իջեալ ի դաշտավայր տեղիս, զոր Խունանն անուանեն, քանզի անդ պատահէր գումդ թշնամեացըն, և մարտուցեալք ընդ միմեանս, զառաջինն՝ ի փախուստ դարձուցին զթշնամիսն. բայց քանզի դարան գործեալ էր թշնամեաց, յարեան յետուստ կողմանէ և սկսան կոտորել զզօրսն վրաց. դարձան ընդդէմ և փախուցեալքն, և աստի և անտի ի մէջ առեալ՝ մեծ հարուածս հասուցին ի վերայ զօրուն քրիստոնէից։ Եւ փախեաւ Թագաւորն և իշխանքն ամենայն։ Եւ ժողովեալ թշնամեացն զաւար զօրուն՝ տարան ի բանակս իւրեանց։

Դարձեալ միւս անգամ զօր ժողովեալ Թագաւորին վրաց ևս բազում քան զառաջինն, կամեցեալ տալ մարտ պատերազմի ընդ թշնամիսն։ Իսկ նոցա առեալ զկին և զորդիս և զամենայն աղխն, կամեցան անցանել ընդ դուռն Դարբանդայ յաշխարհն իւրեանց։ Իսկ զօրն տաճկաց, որ ի Դարբանդ՝ ոչ ետուն նոցա մուտ անցից։ Եւ նոցա հատեալ զլեառն Կաւկաս՝ ընդ անանց տեղիս ի վիհսն լնլով զփայտ և զքար, և զաղխս իւրեանց, և

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բելուկունայ, cdijpz բեղուկանայ, stvՎ բելուկումայ
1 stvԱԲԳ յամագայն փխ յամրագոյն (Վ անտեղի՝ յամայագոյն)
1 v ինքն
1—2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արձակմամբ
3 stvՎ ապա դարձեալ
3 h Թագաւորին վրաց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շալայն, o լաշան
4 stvՎ եկաց փխ կալ
4 stv չիք նոցա
5 stvՎ խոնանն
5 stvՎ չիք գունդ
5—6 Վ թշնամեաց
6 n ընդ միմիանս
6 afh զառաջն, cdgstv զառաջին, z առաջին փախուստ (չիք ի)
7 z թշնամեացն
7 stuv չիք բայց
7 no չիք քանզի
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք թշնամեաց ino ի թշնամեացն, egp թշնամեացն
8 b զօրսն, cijpz զզօրս, d զզաւրս, n զաւրն
9 acdfh և աստի և անդի, bgj և աստի անտի, o աստի անտի
9 m ընդ մէջ առեալ
9 fh զմեծ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տագնապ փխ հարուածս
9 m նեղութիւնս փխ հարուածս
9—10 mz չիք ի վերայ
10 d զաւրացն, z զօրացն
11 dn զաւրուն
12 ino զօրաժողով լեալ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Թագաւորն
12 m բազումս
13 b զառաջին
13 dz կամեցաւ, no կամեցան
13 nostvՎ պատերազմ փխ մարտ պատերազմի
13 i ընդ թշնամեացն
14 o կալեալ փխ առեալ
14 Մ-ԹՎ և մի շարք ՁՁ ախն, eo ախսն
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ելանել փխ անցանել, stuvՎ անցուցանել փխ անցանել
15 agk դարպանտայ, fhm դարբանտա,
15 no աշխարհն
15 o զօրացն տաճկաց, z զօրքն
15—16 fkm դարբանտ, gv դարպանտ, ip դարբանդիմ, h դարբինս (sic)
16 i չիք նոցա
16 estvzՎ կովկաս, km կօկաս, no կոկաս
16—17 o ընդ անցսն փխ ընդ անանց
17 stuvՎ չիք տեղիս
17 u ի վիհն
17 c զքար և զփայտ
17 bcdefhnpuzՎ նաև փխ և
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զախս, Վ զախք g զախստ

զերիվարս, և զկազմած պատերազմական, անցին գնացին յաշխարհն իւրեանց։ Էր անուն գլխաւորին Սաքադա Բահատուր։

ԺԲ

Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղեւ զօրացն:

Զկնի այսորիկ՝ իբրև ժամանակք ինչ անցին ի վերայ, այլ զօր եւ ի հոնաց, զոր խբչախն անուանեն, և եկեալ ընդ աշխարհն Վրաց առ Թագաւորն Լաշայ և առ հազարապետն Իւանէ, զի տացեն նոցա տեղի բնակութեան, և նոքա ծառայեսցեն նոցա միամտութեամբ։ Իսկ նոքա ոչ առին յանձն՝ լինել նոցա ապնչական։

Եւ նոքա դէմ եդեալ գնացին առ բնակիչսն Գանձակ քաղաքի։ Եւ նոքա յօժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծ նեղութեան ի զօրացն Վրաց, որք աւերէին զաշխարհս նոցա և գերէին զմարդ և զանասուն։ Ետուն նոցա տեղի բնակութեան ի սահմանս քաղաքին, օգնէին և այլ կերակրօք և ըմպելեօք, զի նոքօք կայցեն ընդդէմ Թագաւորութեանն Վրաց։ Իսկ զօրքն հոնաց դադարեալ անդ և զետեղեալ։

Զօրաժողով եղև ապա Իւանէ և դիմեաց ի վերայ նոցա հպարտութեամբ. մեծամեծս փքայր բնաջինջ առնել զնոսա և զքաղաքն, ի բաղ-

1 n *զերիւարս*
1 i *զկազմուածք*
1 o *անցին և*
1 gno *աշխարհն*
2 ip *սաքաթայ*, st *սաքատայ*, u *սաքաղայ*, z *սաքատա*, v *սաքաստ*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պահատուր*, begipz *բահադուր*, ԱԳ *սաքա բաhատուր* (*հմմտ.* v *սաքաստ բահատուր*)
3 z *վասն կոտորելոյ թաթարն զվրացիքն* փխ *վասն որ ի սահմանս... անկումն եղև զօրացն*
3 no *կանձակայ*
3 a *անգումն*, h *յանգումն*, no *անկողմն* (sic)
3 ad *զաւրացն*
4 z չիք *զկնի այսորիկ*
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ժամանակ*
4 ad *զաւր*
4 o *զի վր զօր եւ* (sic)
5 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *խուչախն*, g *խուչան*, o *խաչախ*
5 stuvzՎ *անուանէին*
5 d *յաշխարհն*
5 z չիք *ընդ*
6 fm *շալայ*
6 istvՎ *տացէ*
6 a չիք *նոցա*, p *նորա*
6–7 n *բնակութիւն*
7 i *նորա* stvՎ *նմա* փխ *նոցա*

8 go *անձն*
8 st *լինիլ*
9 n *դէմ եդեալ*, o *դիմեալ*
9 e *գնաց*
9 o *կանձակ*, stvՎ չիք *Գանձակ*
9 stvՎ *քաղաքին*
10 dn *յաւժարութեամբ*
10 e *ի մեծի*
11 n *աւիրէին*
11 gn *աշխարհս*, z *զաշխարհն*
11 z *զանասունս*
12 d *տեղիս*
12 ad *աւգնէին*
12—13 stvzՎ *և օգնէին նոցա կերակրօք* (Վ *կերակրովք*)
12 m չիք *և այլ*
13 adf *կերակրաւք*
13 ad *ըմպելեաւք*, bceo *ըմպելօք*
13 ad *նոքաւք*
13 no *զայցեն* փխ *կայցեն*
13 efh *թագաւորութեան*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *դադարեալք*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զետեղեալք*, afh *զետեղեաց*
15 Մ-Թ չիք *ապա*, abc *ապա եղև*, stvzՎ *եղեալ ապա*
15 uՎ *հպարտութեամբ ի վերայ նոցա*
16 tv *ըքայր*
16 ıp *բնաջինջս*
16 z *նոցա* փխ *զնոսա*

մութիւն զօրացն յուսացեալ՝ և ոչ յաստուած, որ տայ զյաղթութիւնն ում և կամի։ Իբրև հարան ընդ միմեանս, ելին խուժքն համգամեամբ յորջից իւրեանց և զվաստակեալ և զլքեալ զօրսն վրաց ի բերան սրոյ արկեալ, և զբազումս ձերբակալ արարեալ, և զմնացորդսն փախուցեալ։ Եւ մեծ բեկումն եղև յաւուր յայնմիկ զօրուն քրիստոնէից, և այնքան թողան ի ձեռանէ աստուծոյ, մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջ արս և անուանիս եղեալս ի պատերազմունս բերէր իբրև հովիւ զհօտ առաջի անցուցեալ, զի եբարձ տէր զօգնութիւն ի սրոյ նոցա և ոչ ընկալաւ զնոսա ի պատերազմի։ Բերէին զարս պատուականս և վաճառէին ընդ գոյզն հանդերձից կամ ընդ կերակրոց. և պարսիցն գնեալ զնոսա՝ անհնարին նեղութեամբ կեղէին զկեանս նոցա. և այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիռս ոսկւոյ և արծաթոյ, մինչև անհնարին լինել հատուցանել. և բազումք մեռան ի բանտի անդ։

Անդ ըմբռնեցան ընդ այլսն և Գրիգոր որդի Հաղբակայ, եղբայր քաջին Վասակայ, և Պապաքն նորուն եղբօրորդի, զի երեք որդիք էին Վասակայ՝ Պապաք, Մկդէմ, Հասան, զոր Պռօշն կոչէին, արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն տաճկաց. զՊապաքն սպանին ի պատերազմին. իսկ զԳրիգոր ձերբակալ արարեալ, նեղեցին բազում

1 t և բազմութիւն, g ի բազմութիւնն
1 dn զաւրացն
1 ijp ոչ թէ
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յաղթութիւն, cdjnpstuz զյաղթութիւն
2 Վ Եւ իբրև
2 n ընդ միմիանս
2 o յիջից փխ յորջից
3 af վաստակեալ, ip զվաստակեալք
3 ip զլքեալք
3 bd զաւրսն, sԱԲԳ զարսն, tv զայրսն փխ զօրսն
5 oՎ յաւուրն
5 dn զաւրուն
5 e և այն փխ և այնքան
6—7 Մ-ԹՎ մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջ (Վ քաջաց) արս և անուանիս եղեալ ի պատերազմունս, իբրև հովիւ զհօտ (Վ զհօտս) առաջի անցուցեալ (Վ անցուցեալ էին՝) բերէին
6 abcegstuv մինչ զի մի վայ (f վայր) տայր, dfhz մինչ զի մի վայր տայր (d տար), ijop մինչ զի վա՛յ տայր (ijp վա՛յ տար), m մին այր մի ի վայր տայր
6 stuv բազում քաջանց
6—7 op անուանի եղեալս
7 m իբրև զհովիւ
7 adn զհաւտ stvՎ զհօտս
adn զաւգնութիւն
8 no նոցա, z զնա փխ զնոսա
10 Վ և կամ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կերակրոյ, u կերակրեաց
10 aefghno գնել
10 mstvՎ յանհնարին նեղութիւնս
11 n զնոցա կեանս, o զնոսա կեանս
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ոսկոյ
12 d անհնարին լեալ
12 i հատուցանելոյ
13 Մ-Թ անդէն ի բանտի, m անտի ի բանտի
13 cdijnopstv ի բանդի
14 o չիք անդ
14 a ընբռնեցան, d ըմպռնեցան, vՎ ըմբռնեցաւ
14 b դիպեցան փխ ըմբռնեցան
14 o չիք և
14 z հարբակացին փխ Հաղբակայ
14—15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Վասակայ քաջի
15 z պապօքն, stՎ պապաք
15—16 v չիք 'և պապաքն…վասակայ'
15—16 g չիք 'նորուն… պապաքն'
16 Մ-Թ մկոէմ, no մէքդէմ
16 iՎ և հասան
16 cdj պռաւշն, no պռաշն (sic)
16 stvՎ չիք 'զոր Պռօշն կոչէին'
16 n կոչեին
17 istz դողային
17 istz զօրքն
17—18 Վ ի պատերազմի
18 d գրիգոր
18 ac ձեռբակալ
18 no արեալ փխ արարեալ
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նեղէին

խոշտանգանօք, զի ուրասցի զՔրիստոս, և նա ոչ առ յանձն, այլ առաւել ևս անարգէր զմոլար օրէնսդիրն նոցա զՄահմետ և զգարշելի օրէնս նոցա։ Եւ նոցա բարկացեալ՝ քարշեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի, և փշով քանցեցին զամենայն մարմինս նորա, և այնքան տանջեցին զնա, մինչև ի գանելն աւանդեաց զհոգին, և ընկալաւ ի Քրիստոսէ զվկայական պսակն։ Սոքա գաւառաւ խաչենեցիք էին, յերևելի ազգէ, հաւատով քրիստոնեայք, ուղղափառք և ազգաւ հայ։

Եւ զայլ բազումս ի ձեռելոցն անօրէն պարսիկքն զանազան տանջանօք նեղէին, քաղցիւ և ծարաւով և մերկութեամբ։ Իսկ քրիստոնեայքն, որ էին ի քաղաքին Գանձակ, բազում բարեգործութիւնս ցուցին առ գերեալսն, զոմանս գնելով և ազատելով, և զկէսս կերակրելով, և կիսոցն հանդերձս զգեցուցանելով, և զվախճանեալսն թաղելով, և այսպէս յամենայն կողմանց զբարեգործութիւնս ցուցանելով։

Բայց յետ աւուրց ինչ անցանելոյ, դարձեալ զօր ժողովեաց մեծ հազարապետն Իւանէ՝ երթալ առնուլ զվրէժս յայնցանէ, որք կոտորեցին զզօրս նորա։ Եւ դիմեալ ի վերայ նոցա յեղակարծում ժամու՝ եհար սատակեաց

1 *Մ-Թ* *խոշտանգօք*, v *խոշտանկօք*, abefghnu *խոշտանկանօք*
1 ips *ոչ էառ յանձն*, n *ոչ յառ անձն*, o *ոչ յանձն էառ*
2 Վ չիք *ևս*
2 ijp *զմոլար օրէնս նոցա*, no *մօլար զաւրէնսդիրն* (o *զօրէնսդիրն*), Վ չիք *'մոլար'* փխ...
2 abd *աւրէնսդիրն*, g *յօրէնսդիրն*
2 bcdnouz *մահմետ*, p չիք *մահմետ* Վ *զմահմետ-ի* փխ...
2 i չիք *'զմահմետ և զգարշելի օրէնս նոցա'*
2 Վ *'գարշելիի'* փխ...
2 abd *աւրէնս*, n *զաւրէնս*, m *օրէնսն*, o *զօրէնս*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բարկացեալ նոցա*
3 ah *զնոսա* փխ *զնա*
3–4 p *քանցուցին*, stv *քանձեցին*
4 kvՎ *նոցա* փխ *նորա*
3–4 z չիք *'և փշով...նորա'*
4 h *զնոսա* փխ *զնա*, noz չիք *զնա*
4 m *մինչ զի* փխ *մինչև*
4–5 no *ի գալ* փխ *ի գանելն*
4–5 Վ *ի գանելն նոցա*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զոգի իւր*, bn ou *զհոգի*
5 z *զպսակ անապական* փխ *զվկայական պսակն*
6 stvՎ *գաւառօք*, d *գաւառ*
6 dz *խաչենից*
6 notv *երևելի*
6 tv *յազգէ*
6 z չիք *քրիստոնեայք*
7 ipstvՎ *հայք*
8 d չիք *զայլ*, p *այլ*
8 z *զբազումս* փխ *զայլ բազումս*
8 no *զանօրէն*
8 e *պարսիքն*, no *պարսիկք*
8–9 adfn *տանջանաւք*
9 no *քաղցու*
9 mo *որք*
10 n *ի քաղաքն կանձակ*
10 ipstvՎ *գանձակայ*
10 ip *բարութիւնս* փխ *բարեգործութիւնս*
10 stv *գերեալս*
11 h *գնալով*
11 z չիք *'ազատելով և զկէսս'*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *կերակրով*
11 s չիք *'զկէսս կերակրելով'*
11 o *զկիսոյն*, z չիք *կիսոցն*
11 di *հանդերձ*
12 b *զվաղխճանեալսն*, cd *վաղջանեալսն*, op *զվաղճանեալսն*
12 ego *ամենայն*
13 stvՎ *բարերարութիւնս*
14 no *անցանելոց*
14 ijp *զօրս*
15 *Մ-Թ* *զվրէժ*, bcdjnpz *վրէժս*
15 *Մ-Թ* *զզօրն*, hstuv *զզօրսն*, inopz *զօրս*, d *զզաւրս*
16 no չիք *յեղակարծում ժամու*, stuvՎ *յեղակարծ ժամու*
16 abcdefghnvՎ *հար*

զխուժադուժսն բերանով սրոյ, և զաւար նոցա և զմանկունս գերի վարեալ՝ ած յաշխարհն իւր։

ԺԳ.

Վասն վարդապետին Մխիթարայ, թէ ուստի էր եւ կամ որպիսի ոք:

Հռչակաւորն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն գրոց սրբոց. և իբրև եհաս նա յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն։ Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ նա հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց և առակաց խորնոց, որ կան ի նոսա։ Եւ հանդիպեցաւ նմա Յովհաննէս վարդապետն՝ Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր գիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհակեաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, և մնացեալ յամուսնոյն, կրօնաւորութեան հետևեալ. և հասու եղեալ աստուածայնոց գրոց՝ զվարդապետական պատիւ ժառանգեալ։ Առ սմա կացեալ Մխիթար ամս յոլովս, ուսման գրոց պարապեալ։

1 vՎ ի բերանոյ, z ի բերան
1 d զօր փխ զաւար
2 ips էած, z չիք ած
2 d յաշխարհս, o աշխարհս, gn աշխարհ, Մ~Թ և մի քանի ՁՁ յաշխարհ իւր
2 Մ~Թ և մի քանի ՁՁ 'ած յաշխարհն իւր'-ից հետո 'Եւ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս'։ acdefghjnuz յաւիտեանս ամէն, ipՎ չիք 'և Քրիստոսի... յաւիտեանս', stvz և քրիստոսի փառք։
3 fh յուստի
3 g չիք էր
3 dfhln չիք և
3 Վ ով էր, istuv ոք էր սակաւ ինչ առասցուք, l ոք էր փոքր ինչ ճառեսցուք սակս սորա
4 n մեծ իմաստունն
5 t գանձակ
5 ehop ծնօղաց
5 o ուսուսմն
6 v եհաս նա ի բունս փխ յարբունս
6 Վ հասակին
7 eg պաշտել
7 aefghl զքահանայութիւն
7 o ի յոլով ժամանակս փխ յոլով ամս, stv յոլովս ամ
7 Մ~Թ չիք նա, abcd նմա փխ նա
8 Մ~ԹՎ և մի երկու ՁՁ չիք մտաց
8 Մ~Թ և մի քանի ՁՁ խորոց
8 k զոր կան
9 Մ~Թ և մի երկու ՁՁ չիք նմա, bcd eginpstvՎ հանդիպեցաւ նա
9 Մ~Թ Յովանէս, b յօհաննիսի, cdegjnp յովհաննիսի, i յովանիսի, stvՎ յովհաննիսի, մի երկու ՁՁ յովհանն
9 Մ~ԹՎ և մի քանի ՁՁ վարդապետի
10 abglno այնմիկ
10 Մ~Թ և մի քանի ՁՁ երևելի էր նա
10 Մ~Թ և մի երկու ՁՁ զառաջին
10—11 cj յաշխարհակաց, fhp յաշխարհական, sՎ յաշխարհականաց, t զաշխարհականաց, v աշխարհականաց
11 s միայնացեալ փխ մնացեալ
11 fhno ամուսնոյն
11—12 c կրօնաւորութիւն, dn կրաւնաւորութեան
12 no հասու եղև
12 tvՎ գրոց պարապեալ
13 jp պատիւս
13 fgh ժառանգել
12—13 stuvՎ չիք 'զվարդապետական... ուսման գրոց'
13 abcdefhjlno եղեալ փխ կացեալ, ip առ սա եկեալ
13 e յոլով
13 no յուսման գրոց, i յուսմունս գրոց, p ուսմունս գրոց, s և ի նոյն փխ գրոց

Եւ էր վարդապետն Յովհաննէս շրջագայ՝ տեղւոջէ ի տեղի շրջելով, քարոզելով զբանն աստուծոյ և ուսուցանելով զբարի վարս մարդկան։ Սա բազում ինչ կարգաւորեաց կարգաց և կրօնից քրիստոնէից, զի դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն։ Սա եդ օրէնս պահօք վճարել, որպէս զայլ աւուրս շաբաթուն. բայց միայն զի տօնեսցեն ի շաբաթու՝ վկայից աստուծոյ և ի կիրակէի՝ խորհրդոյ յարութեանն Քրիստոսի և մատուսցեն զպատարագ։ Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զյիսներեակն պահօք վճարել, զոր յառաջն կէսք պահէին, և կէսք ոչ։

Կացեալ առ սմա Մխիթարայ և առ այլս ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական։ Եւ այնու ո՛չ շատացաւ, այլ չոգաւ նա յարևմուտս կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սեաւ լեառն, առ վարդապետսն, որք էին անդ ուսուցիչք, և զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ, եկն նա ի Կարնոյ քաղաք։ Եւ անդ գտանէ նա զբարեպաշտ իշխանն՝ զանուանեալն Քուրդ, և հաւատովն քրիստոնեայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր՝ սարտուցեալ ի թագաւորէն վրաց. և եղեալ նորա ծանօթ, սիրեցաւ ի նմանէ իբրև զհայր։ Եւ յետ այսորիկ դարձաւ նա յաշխարհ իւր։

1 *Մ-Թ ԱԲԳ* և մյուս ՉՉ *և զի էր (Վ և էր* ուղղել է)
1 *Մ-Թ Յովանէս*, b *յօհաննէս*, gn *յովհաննէս*, p *յովաննէս*
1 acdfhijklm *շրջակայ*, nop *շրջակա* փխ *շրջագայ*
1 bcdefhij *տեղոջէ*, n *կեղոջէ*, o *գեղջէ* (sic)
1 p *ի տեղիս*
2 no *յուսուցանելով*, t չիք *ուսուցանելով*
2 bcdeg *մարդկանն*
3 o *կարգաւորեալ*
3 afhkl *կարգեց*, t չիք *կարգաց*
3 dn *կրաւնից*, j *կրօնիցս*
4 o *ի տեղի տեղիս*
4 t *լուծին*
4 b *կիւրակէ*, dfghjnpu *զկիւրակէ*, stvՎ *զկիրակէն*
4—5 ip *քառասնորդացն աղուհացից* o *աղուհացսն*
5 ad *աւրէնս*, g *յօրէնս*
5 adf *պահաւք*, i *պահօք օրէնս*
6 bd *տաւնեսցէն*
6 ijpՎ *ի շաբաթուն*
6 otvՎ *վկայիցն*
6—7 i *սրբոց* փխ *աստուծոյ*
bdefgnpu *ի կիւրակէի*, hij *ի կիւրակէ*, stv *ի կիւրակէն*, Վ *ի կիրակէն*
7 o *զխորհուրդ*, tvՎ *խորհուրդ*
e *յարութեան*
7—8 *Մ-Թ* և մյուս ՉՉ *մատուսցեն զխորհուրդ մեղաքաւիչ մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի* փխ *մատուսցեն պատարագ*, ինչպես ունեն, stv*ԱԲԳ*(Վ)
8 efh *հաստատութիւնն*
8 g *ամենայն*
8—9 *Մ-Թ զյիսներրեակն*, noՎ *զյիսներեակ*, pstv *զի յիսներեակ*
9 df *պահաւք*
9 cdfgiknop *որ* փխ *զոր*
9 no *առաջին* փխ *յառաջն*
9 ikp *կէսքն պահէին և կէսք ոչ*
9 stuvՎ *պահօք վճարէին* փխ *պահէին*
10 *Մ-Թ այլ ոմանս*, stv *և այլս*, *ԱԲԳ և այլս ոմանս* փխ *և առ այլս ոմանս*
10 stvՎ *էառ սա անուանս (Վ զանուանս)*
11 n *չոքաւ*
11 stuvՎ չիք *նա*
11 d *յարևելմուտս* (sic), n *արևմուտս*
12 go *աշխարհն*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՉՉ *սև լեառն*
12—13 Վ *ուսուցիչք անդ*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՉՉ *ոչ հանեալ ի վեր*
14 a *աւկտեալ*, d *աւգտեալ*
14 o *ի նոցունց*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՉՉ չիք *նա*
15 stvՎ *իշխանն մեծ*
15 cdj *և զանուանեալն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՉՉ *քուրթ*
15 abcdefgh *հաւատով*
16—17 *Մ-Թ*k և մի երկու ՉՉ *ի թագաւորութենէ(ն)*
17 *Մ-Թ նմա* փխ *նորա*, d *նա ծանաւթ*
18 no չիք *նա*
18 g *աշխարհ*, Վ *յաշխարհն*

Եւ եւ համբաւ իմաստութեան նորա ընդ ամենայն աշխարհս. և բազումք աշակերտէին նմա՝ յուսումն վարդապետութեան։ Եւ ապա ննջեալ ի տանկաց՝ ի սադրելոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստեփաննոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն խաչենայ առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամս ինչ։

Ապա դարձ եղև իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ։ Եւ բազում մեծարանս եդ նմա թագուհին Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յոլովս։ Սա է հայր Սադունին և Դաւթի, պապ Շէրբարոքին, հօրն Սադունին։

Իսկ իբրև լուաւ վարդապետն Մխիթար, թէ դարձաւ իշխանն ի հայրենիս իւր, եկն նա առ նա վասն առաջին սիրոյն և միաբանութեանն, որ առ միմեանս։ Եւ բնակեցաւ նա ի վանքն, որ կոչիւր Գետիկ, ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստևոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն։

Եւ էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն՝ որ Սարկաւագ անուանիւր, աշակերտ նորին, որ բազում ուրախութեամբ ընկալաւ զնա, և ինքն սպասաւորէր նմա. և անդ դադարեալ յոլով ժամանակս։

1 abcdefghijlnopu չիք ամենայն, stvՎ չիք ընդ ամենայն
1 stvՎ յաշխարհս փխ ընդ (ամենայն) աշխարհս
2 bcdegijnop ննջեալ նորա, stuvՎ ննջեալ նա
3 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ստեփաննոսի փխ Ստեփաննոսի
3—4 stvՎ եկեալ նա
4 go աշխարհն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վաղթանգ, bt վաղխթանկ, acdjmpsu վաղթանկ (h զվաղթանկ)
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իշխան
4 no հաթերկոյ, stv խաթերքոյ
5 u որ
7 o չիք եղև
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրթին
7 vՎ ի հայրենիս
7 go աշխարհն
8 d կայենայ, stv կարենոյ
8 hno ի մահկանայբերդոյ, ip ի մահկանաբերդու
no ետ փխ եդ
9 s կոչիւր
9 no դարձուցանելով ի հայրենի տեղիս, stvՎ դարձուցանելով զնա ի հայրենի տեղիսն
10 o այլ յոլովս, stvՎ յայլս յոլովս
10 d դաւթին
10—11 stuvՎ չիք 'և դաւթի... Սադունին'

10—11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Պապշէր բարիոքին փխ պապ Շէրբարոքին, no պապշեր անուն բարբքին հօրն սադերունին (sic)
10 bcdeg բարքին (բարըքին), ijp բարքային
10 ad հաւր
10 Մ-Թ հօր
12 bcdij չիք իշխանն, tv ԱԲԳ վարդապետն (Վ քուրդն) փխ իշխանն
12—13 gstvՎ ի հայրենիսն
13 np եկն առ նա
13 Վ սիրոյ
14 n առ միմիանս, o ընդ միմեանս
14 fhstuvՎ կոչի
15 bcdeju կայանոյ, ip կայանու, n կաանոյ, o-կարանոյ, s կայեանոյ tv կայոնոյ
15 Վ որ ի վերայ
15 no գետուն
15 v մեծագնի
15 ehg աղըստևոյ գետ (g գետն), ip աղըստեւ գետ
17 s վանացն
17 bcdefghipu սարկաւագն (o սարկաւաքն)
17 dt անուն իւր փխ անուանիւր
17 o կոչիւր փխ անուանիւր
18 no աշակերտ իւր փխ աշակերտ նորին
18 l և ինքն առաջնորդէր և սպասաւորէր
19 m զյոլով, n յոլով (sic)

Ապա եղև շարժ սաստիկ, որ զբազում տեղիս կործանեաց և տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ և եկեղեցին Գետկայ սաստիկ յոյժ, մինչ զի ոչ լինէր հնար վերստին նորոգել։ Ապա երկմտեալ բնակչացն՝ կամէին ցրուել այսր և անդր, ո՛չ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի նեղեալ էին ի մերձակայիցն, քանզի մի ոմն յիշխանացն, Սարգիս անուն, փոխեաց զգիւղ իւր ի տեղւոջէ իւրմէ և բերեալ շինեաց մերձ ի վանս այլ գիւղ։ Եւ այնուհետև բազում գժտութեամբ կային ընդ միմեանս, քանզի պարսաւագէտք էին հանապազօր։

Իսկ վարդապետն սուրբ արգել զնոսա ի խորհրդոյն յայնմանէ, ոչ թողուլ զմիմեանս և ցրուիլ, այլ ի միասին կեալ, և խնդրել իւրեանց տեղի բնակութեան։ Ապա չոգան միաբան առ մեծ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին Վրաց Զաքարէի, որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս իշխէր բերդին Կայենոյ և գաւառին, և ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց, զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեսցեն զվանս իւրեանց։ Եւ նա հրամայեաց նոցա տեսանել, թէ որ տեղի պատշաճ իցէ։ Եւ նոքա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և գոգաձև առ ստորոտս երկուց լերանցն, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտայ ձոր։

1 g բազում
2 h չիք զբարձրաբերձ
2 uvՎ ընդ որս և
2 uvՎ չիք և (խախտեցաւ եկեղեցին)
2 g խաղթեցաւ
3 o մինչև զի, l չիք զի
3 distuvՎ լինել
3 jp հնարս
3 stvՎ նորոգելոյ
3—4 g երկայնամտեալ բնակչաց
4 mՎ ցրուիլ այսր անդր
4 abcdeghijmnp չիք և
5 gho եկեղեցոյն
5 stvՎ այլ և զի
5 n ի մերձակաիցն
5 stvՎ չիք մի
5—6 go իշխանացն, m յիշխանաց
6 afh զգեղ, bcdgjlmn զգեւղ, i զգեօղ, stv զգեղն
6 acdefhijo ի տեղոջէ, n ի տեղոչէ, stvՎ ի տեղւոջէն
6 a բերել
7 Մ-Թ չիք այլ գիւղ, abcdjnu գեղ, fhs գեօղ, Վ գեղ
7 tv գժտութիւն
8 p պարսաւանդէ տքնէին (sic) պարսաւա(ն)դէտքն էին
9 ip արգելեաց
9 stuvՎ զնոսա անդ
9 n այնմանէն, o այնմանէ
10 no զմիմեանս
10 gno ցրուել
10 Մ-Թ կալ, h եկեալ
10 g իւրոց
10—11 stvՎ բնակութիւն փխ տեղի բնակութեան
11 o չիք միաբան
12 nop զաքարիէ (sic), i զաքարէ
12 no որդի քեռ
12 Վ բարեպաշտի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրթին, s քրդի
12 fh չիք ընդ՝
13 Մ-Թ Կայենւոյ, stvՎ կայենայ
14 g իւրոց, Վ չիք իւրեանց
14 no չիք ՝զի տացէ...իւրեանց
14 b որ փխ ուր
14 g փոխեսցէ
14 stvՎ ուր զվանք իւրեանց փոխեսցեն
15 Վ չիք տեսանել
15 h ո փխ որ
15 d պատշաճի է նոցա, op պատշաճ է նոցա փխ պատշաճ իցէ
15 dijopstuvՎ նոցա փխ նոքա
16 al չիք գտին
16 a շրջին տեղի մի
16 i չիք տեղի, no տեղ (o տեղի) մի բարի վայելուչ
16 uvՎ վայելուչ փխ բարեվայելուչ
16 g կոկաձև
16 ip և դարձեալ գոգաձև առ ստորոտ
16—17 gstvՎ լերանց
17 stvՎ անուանեն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Տանծուտայ ձոր, abcdfhnu տանձուտաձոր, eg տանծուտաձոր, j տանձուտայ ձոր, stvՎ տանձնուկաձոր

Եւ էր ի նմա գիւղ, և ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա, և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ։ Անդ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղիլ։

ԺԴ

Վասն շինութեան վանիցն Նորն Գետկայ:

Սկսաւ այնուհետև վարդապետն սքանչելի համդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանիցն և եկեղեցւոյ ի վերաասացեալ ձորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի։ Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի։

Էր ի տօնախմբութեան եկեղեցւոյն և սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ և առաքինի և գիտութեամբ հռչակեալ՝ մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ։ Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն, յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր և խամրացեալ։ Զսա պատուէր մեծապէս Թագաւորն Վրաց Գիորգի, հայր Թամարին։ Եւ ետ եկեղեցւոյն ձեռնագրովն իւրով զերկուս գիւղսն՝ զԱբասաձոր և զՏանձուտն, և այգի մի ի Միջնաշինին. և եդ նզովս ամենայն սրբովք, զի մի՛ ոք իշխեսցէ.

1 acfgj *գեւղ*, b *գեաւղ*, dmn *գեօղ*
2 gno *որդագոյն*
2 go *աջմէ*
2 n *փայտաւէտ և ջրաւէտ*, o *ջրալից*
2 stvՎ *անդր*
3 d *զտեղիլ*, i *զ՚եաղիլ*, no *զեղիլ*
4 bg *շինութեանն*
4 Վ *վանաց*, Մ-Թ *վանացն*
4 it *Նորին* փխ *Նորն*
5 l *սքանչելի մխիթար*
5 o չիք *համդերձ*
5 iop *միաբանօքն*
6 bdegjtvՎ *վանից*
6 h *վանիցն եկեղեցոյ*, n *եկեղեցոյ*, m *վանուցն և եկեղեցւոյն*
6 b *ի վերո ասացեալ*, i *ի վերոյ ասացեալ*
6 o չիք '*շինութեան...ի վերաասացեալ*'
7 i չիք *ձորն*
8 no չիք *գեղեցկաշէն*
8 ad *ւծեալ*
8 no *անուն*, fh չիք *յանուն*
10 ah *ի տօնս խմբութեան* (sic), bd *ի տաւնախմբութեան*, stv *ի տօնախմբութիւն*
10 cdh *եկեղեցոյն*
10 no *եկեղեցոյն սուրբ վարդապետն*, stvՎ *սուրբ եկեղեցւոյն և սուրբ վարդապետն*
11 b *տարօնացի*
13 s *արհեստից*
13 o *պայծառացոց*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *որում*
13 i *առաջնորդն*
14 bsvՎ *զգալ*
14 n *ամաի*
14—15 b չիք *մեծապէս*
15 Մ-Թ *Գիօրգի*, d *գիաւրգի*, c *գէորգի*, p *գիուրգի*, stuvՎ *գորգի*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ետ*, not *յետ* փխ *ետ*
16 bcdegjnostuvՎ *ձեռնագրաւ*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ետ զերկուս*
16 Մ-Թjh և մի երկու ՁՁ *գեւղսն*, n *գեօղսն*, b *գեաւղսն*
16 ip չիք '*զերկուս գիւղսն*'
16 l *զապասաձորն*, o *զաբասաձոր* (sic)
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տանծուտն*, stv *զտածուտն* (sic), h *տանձուտն*, no *զտանձատ*
17 stuv չիք *ի*
17 l *ի միջաշինին*, no *ի մէջնաշինին*.
17 p *ետ* փխ *եդ*

հանել զնոսա ի վանիցն։ Սա եբեր զխաչն ի կողմանս արևելից, զանմարմնին եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն իմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չև էր սփռեալ ընդ աշխարհս։ Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց. և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն, և ինքն անդ հանգեաւ ի Քրիստոս և կայ թաղեալ յարևմտից կուսէ եկեղեցւոյն։

Շինեցին ի Նորն Գետիկ ևս փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու ի ծնունդս կանանց մեծի և Քրիստոսի ձեռնադրողի, ի գլուխ վանիցն։ Եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ զմբեթարդ երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ի Ոխ թուականին հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ զՆրուսաղէմ Սալահադնին, և կատարի յամս հինգ ի խանգար զատկին յունաց։

Վասն այսր զատկի բազում հակառակութիւն և վէճ էր ամենայն ազգաց ընդ հայոց, ևս առաւել վրաց ազգին, զի լրբեալ աւէին զթիւրն ուղիղ. զոր եղծ և ապականեաց Իրոն անիծեալ, որ ի դրան ամբարիշտին Յուստի[նի]անոսի, որ վասն ոչ կոչելոյ զնա ի ժողովն, որ եղև յԱղեքսանդրիա, վասն լրմանցն զատկաց և այլ տօնից։ Յետ վճարելոյ երկերիւրեկին Անդրէասի՝ զինն ամ՝ խանգար եկաց տօնքն ամենայն, զի ոչ կարա-

1 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ի վանացն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յարևելից, no ի կողմանցն արևմտից, β ի կողմանցն յարևելից
2 Վ եղանակս
2 eg ածեալ
2 iՎ զարարեալս
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յիմաստնոց
2—3 o ժամանակն
3 Վ չէր ցրուեալ փխ չև էր սփռեալ
3 o տեսեալ փխ սփռեալ
3 bcgn ընդ աշխարհ, d ընդ յաշխարհ
3 n յուսոյց
4 l չիք և բազում
4 uՎ չիք ՚և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն՚
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ինքն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի Քրիստոս ինքն
5 hno եկեղեցոյն
6 o և, Վ չիք ևս
6 gnop անուն
6—7 bcdefgjmnop սրբոյ կարապետին
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ՚ի ծնունդս կանանց մեծի և Քրիստոսի ձեռնադրողի՚
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հիմնարկել
9 hnov եկեղեցոյն
9 i կոփուածոյ
9 dno վիմաւք
9 Մ-Թ զմբեթայարկ, cd զմբեթարթ, fh զմբեթյարդ, vՎ զմբեթայարդ, n կըմպէթարդ, o կմբէթարկ
10 i տեսողացն
10 cdp սկսեալ ոխ, e ի զճխ, g ի վեց ճխ, hՎ ի վեց հարիւր քառասուն
10 m չիք սկսեալ
10 bdfp թվականին, Վ թուին
11 g առնելոյ
11 o յեմ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սալահատնին
11 gjm ամս
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խանկար, ip ի խանգարել
12 no հոնաց փխ յունաց
13 no այս փխ այսր
13—14 cdij ազգացն
14 p վրաց ազգացն (sic)
14 a զթիւր
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղծեալ փխ եղծ և
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իռիոն, mp իրիոն, n իղոն (sic)
15 Մ-Թ պիղծն փխ անիծեալ, abijlm անիծեալն
15 n ամպարշտին (o ամբարշտին)
16 no ուստիանոսի Մ-ԹՎ և ՁՁ յուստիանոսի փխ Յուստի[նի]անոսի
17 Վ զատկաց
17 s այլոց
17—18 ano երկիր իւր եկին փխ երկերիւրեկին
18 ct անդրէասին, v անդրիասին, eՎ անդրէասայ
18 btv խանկարեաց, cdjm խանկար եկաց, h խանգարկեաց, ip խանգարեալ, s խանկարեալ
18 o տօնն, n տունքն փխ տօնքն

ցին ուղղապէս վարել զարուեստն նորա յետ վճարելոյն։ Ապա իմաստաւէր ումն, Էաս անուն, ձայն արկեալ առ ինքն կոչել յամենայն ազգաց զիմաստունս՝ զՓենեհէզ Հրեայ, զԳիգան յԱսորւոց, զԱդդէ ի Գամրաց, զՕլոգս ի Յունաց, և զայլս յոլովս։ Եւ սկսեալ Ներքուստ ի վեր թուել զամսն և գտեալ հաստատութեամբ՝ կարգեցին զհինգ հարիւրեակ բոլորն՝ անտարակուսելի օրինակ յաւիտեան. զոր տարեալ առ Յուստի[նի]անոս կայսրն, նա հրամայեալ Իրոնի. և նա Նախանձաբեկ եղեալ վասն արուեստին մեծանձնութեան և իւրն ոչ կոչեցելոյ, կամեցաւ եղծումն ինչ առնել իրացն. փոխեաց զապրիլի հնգետասանն ի վեշտասան, և զվեց ի հինգ, բաղայս յօղեալ, թէ այլն ամենայն ճշմարիտ է, բայց յայսմանէ. այն վեշտասան ոչ ինչ սխալ է, իսկ այն հինգն յիննսունեհինգ ամի հանապազ սխալէ զնոսա՝ ընդ հրեայսն առնելով զզատիկն ի Ներքոյ լրմանն. քանզի շաբաթ ածէ Նոցա հինգն, իսկ վեցն մեզ կիրակէ, որպէս դիպեցաւ և աստ։

Եւ վասն այսպիսի վրիժման հայոց և վրաց առաքէ թագուհին Թամար և սպարապետն Զաքարիայ, զմի ումն ի մեծ իշխանացն վրաց, Նմանապէս և ի հայոց յՆրուսաղէմ, յառաջ քան զզատիկն, տեսանել զճշմարիտն. և այսոցիկ դատավճիռ լուցումն կանթեղին, որ ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, զոր ասեն խնդրուածովք սրբոյն Գրիգորի հայոց լուսաւորչի՝ առանց ձեռաց մարդոյ և զգալի հրոյ՝ լուցանիլ հրամանաւ աստուծոյ յամենայն զատկի, որ լինի մինչև ցայսօր ժամանակի։

1 Վ վարել ուղղապէս
1 no արուեստն
2 Մ-Թ արձակեալ փխ արկեալ, no ձայն արկեալ ամենեցուն
2 m առ յինքն կոչեաց, p կոչեալ
3 uՎ զիմաստունս ամենայն (u յամենայն) ազգաց, go ամենայն
3 ah զփենէէս, bcdefgl զփենէհէս, no puv զփէնէհէս
3 no զգիզակ
3 abcfhlstv յասորոց, dgjp ասորոց
4 Վ զեյոքս
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այլս յոլովս
4 n հոլովս
4 iuՎ ի ներքուստ
5 o քննել և թուել
5 no զամս
5 no կարգեալ, s չիք կարգեցին
5—6 f զ.չ.եակ, gn զհինկ հարիւրեակն, h զվեց հարիւրեակ
6 ad աւրինակ
7 s չիք առ
7 d ուստինոս, Մ-ԹՎ և ՁՁ յուստինոս փխ Յուստինիանոս
7 egjo կայսր
7 efg հրամայել, s հրամայեալ լինի
7 Մ-Թ Իռինի
7 stu նախանձաբեկեալ
8 l չիք մեծանձնութեան և իւրն
8 bcdegijlptvՎ կոչելո, suԱԲԳ կելո փխ կոչեցելոյ
9 Վ և մի շարք ՁՁ եօթն և տասն փխ հնգետասան
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազքաղայս փխ բաղայս
10 Մ-ԹՎ եղեալ փխ յօղեալ, bd յաւղեալ, stԱԲԳ փոխեալ փխ յօղեալ
10 em չիք ամենայն
11 Մ-Թ չիք 'այն վեշտասան'
11 Մ-Թ ի յիննսուն և հինգ, ԱԲԳ ծե
12 bcdjno սղալէ, p սղխալէ
12 bn զատիկն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի նոցա հինգ
13 fh չիք մեզ
13 Մ-Թ մեզ վեց
13 Մի երկու ՁՁ կիւրակէ
15 m չիք վասն
15 abcdefghjl թամարն
16 Մ-Թ սպարապետ
16 stՎ նոյնպէս փխ նմանապէս
17 gt երուսաղէմ
17 ab զատիկն
17 no ճշմարիտն
18 no կանդեղին
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խնդրուածքով
19 stՎ չիք հայոց
19 dՎ լուսաւորչին
20 g լուծանիլ
20 bcdoՎ հրամանաւն (n հրամաւն)
21 io չիք որ լինի
21 l չիք ժամանակի

Բայց զվերակացութիւն քաղաքին տաճիկք ունէին, հարցին ցքրիստոնեայսն, թէ՝ «Ե՞րբ իցէ զատիկն ձեր»։ Պատասխանեցին, որ ի յունաց և յայլոց ազգաց, թէ՝ «Յայսմ կիրակէի»։ Իսկ որ ի հայոց էին, ասացին. «Ոչ յայսմ կիրակէի, այլ ի միւս կիրակէի»։ Իսկ որ տաճիկ վերակացուն էր քաղաքին՝ այր իմաստուն էր, հրամայեաց շիջուցանել զամենայն լոյսս, որ էին ի տաճարի անդ, և փակեալ զդուրսն, կնքեալ մատանեաւ իւրով, և ոչ ումեք հրամայեաց մտանել ի ներքս, տեսանել, թէ որ ազգն իցէ ճշմարիտ։

Եւ իբրև անց օրն այն և եղև երեկոյ, և սպասէին լուցման կանթեղին, և իբրև ոչ լուցաւ, հրամայեաց իշխանն անարգանօք հանել զամենեսեան և զանխիւ մեծաւ, իբրև զոգէտս և զստուս, բայց ի հայոց։ Եւ իբրև անց շաբաթն, և եկն միւս կիրակէն, զոր ասէին հայք զատիկ, մինչդեռ ի պաշտաման և յաղօթս էին ի տասներորդ ժամուն՝ ազդումն եղև ամենեցուն, և վաղվաղակի լուցաւ կանթեղն առանց ձեռաց։ Եւ եղև ուրախութիւն մեծ հայոց։ Եւ առեալ զան հարին այլոց ազգաց և զովէին ˜ամենեքեան զիմաստութիւն և զհաւատն հայոց ևս առաւել ազգն տաճկաց, և անարգէին ձաղէին զլոյնս յամենայն քաղաքս, որ ընդ իշխանութեամբ տաճկաց։ Տեսին զայն և արքն առաքեալք ի թագաւորէն Վրաց և ի զօ-

1 o *տաճիկք որ ունէին*
1 n *հարցի*, o *էհարց*
1—2 a *ցքրիստոնեայս*, Վ *ցքրիստոնեայս*
2 gi չիք *ձեր*
2 ijmpstuՎ *որք*
3 dnoՎ *ի այլոց*, eg *ի յայլոց*
3 abdefghijmnp *կիւրակէի*
3 m *որք*
3—4 no չիք '*իսկ որ ի հայոց... կիրակէի*', stՎ *իսկ ազգն հայոց* փխ *իսկ որ ի հայոց էին*
3—4 Վ *ասեն* փխ *ասացին*
4 b *կիւրակէին*, efghu *կիւրակէի*. sՎ չիք *կիրակէի*
4 b *կիւրակէի*, efghnop *կիւրակէին*, l չիք *կիրակիի*, cdu *կիրակէին*, stՎ *այլ միւս կիրակէն*
4 lm չիք *տաճիկ*
4—5 no *վերակացու էր*, stՎ *իսկ վերակացու տաճիկն այր իմաստուն էր*
5—6 ip *ամենայն լոյսն*
6 Վ *կանթեղս* փխ *լոյս*
6 Վ *փակել*
6 cd *դուռսն*, gl *զդրունսն*, n *զդրունս*, o *զդուռն*
6 bdegnp *կնքեաց*, ostuՎ *և կնքեաց*, l չիք *կնքեալ*
7 stՎ չիք *ոչ*
7 d *ի ներքոյ*, ip *ի ներս*, o չիք *ի ներքս*
7—8 *Մ-Թ* չիք *թէ որ ազգն իցէ ճշմարիտ*
7 i *տեսանէր*, *թէ յորոյ ազգի*, o *ազգի*
9 fh *անցաւ*, iops *էանց*
9 a *աւր*, d *աւրն*
9 fh չիք *այն*
9—10 o *կանդեղին*
10 *Մ-Թ* չիք '*և իբրև ոչ լուցաւ*'
10 bd *անարգանաւք*
11 g *ոգեւոր*, o *զօտարս* փխ *զստուս*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *բա՛ց*
12 iops *էանց*
12 abehjn *կիւրակէն*, dp *կիւրակին*
12 o *ի միւս*
12—13 o *մինչ ի տեղի պաշտաման*
13 e *յաղօթսն*
13 cՎ *ժամու*
14 o *կանդեղն*
15 bcdegnou *առ զան* փխ *առեալ զան*, pstՎ չիք *առեալ*
15 st *հարին զլոյնս* (t *զլոյսն*), ԱԳ *հարին զլոյնսն*
16 ijp *զիմաստութիւն հայոց և զհաւատն*
15—16 uՎ չիք *ամենեքեան զիմաստութիւնն և*
15—16 stՎ *գովէին զազգս հայոց և զհաւատս նոցա*
16—18 l չիք '*և անարգէին...ընդ իշխանութեամբ տաճկաց*'
17 st *անարգանօք* փխ *անարգէին*
17 imp *զլոյնսն*, t *զլոյսս*
17 cdip *քաղաքաց*
18 ip *նորա էին* փխ *տաճկաց*
18 j *տաճկաց էին*

րավարէն, և եկեալ պատմեցին, զոր տեսին։ Եւ խնդաց մեծ զօրավարն Ջաքարէ, և ամենայն հայեարն, որ էին ի զօրուն. և առաւել ևս հաստատէին յուղիղ հաւատն հայոց։

Յայսմ ամի եղև աւարտ հռչակաւոր և խնդատես եկեղեցւոյն Գետկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն՝ ձեռնտուութեամբ Վախթանկայ Խաչենեցւոյ՝ տեառն Հաթերքոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ, և Գրիգորիսի, և Խոյդանայ, և Վասակայ, և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց, որոց Քրդին՝ Դաւթի և Սադունին, նաև քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու խաթուն, կին Վախթանկայ Հաթերքեցւոյ։

Սա բազում ինչ օժանդակ եղև, արար և վարագոյր գեղեցիկ՝ դատերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք՝ տնօրինականօք փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն։ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն դստայնանկութեան և հանճար նկարակերտութեան, որպէս առ Յոբն ասացաւ, որ ոչինչ ընդհատ էր ի կազմուածոյ խորանին, զոր արարին Բեսելիէլ և

1 dj *զաւրավարէն*
1 ip չիք *զոր տեսին*, stՎ *տեսչնն*
1 dj *զաւրավարն*, u *զօրավարն հայոց*
1—2 l *և խնդացին ազգն հայոց և մեծ զօրավարն զաքարէ*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *հայք* փխ *հայեարն*, afhjno *հայերն*
2 l չիք *և ամենայն հայեարն, որ էին ի զօրուն և առաւել ևս*
2 ip *որ էին ընդ նմա ի զօրուն*, o *որ է*
2 eo *ևս առաւել*
2—3 l *և հաստատեցին ի հաւատս ուղիղս* (չիք *հայոց*), o *ուղիղ*
4 g *յայս*, i *յայնմ*, no *այսմ*
4 hno *եկեղեցոյն*
5 stuՎ չիք *Մխիթար*
5 Վ *միաբանօք*
6 *Մ-Թ վաղթանկայ*, bcdjn *վաղթանգայ*, eu *վախթանգայ*
6 abcdfghjno *խաչենեցոյ*
6 h *գրիգորիոյ*, no *գրիգոր* փխ *գրիգորոյ*
7 ip *գրիգորիոսի*
8 abcfghlnot *որդոց*
8 *Մ-Թ Քրթին*, b չիք *քրդին*
8 l *դաւթին*
8 fh *սադունի*, no *ադունին* փխ *սադունին*
8 *Մ-Թ նոցա*
8 s *քուէր* փխ *քոյր*
8—9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *որում անուն էր*
9 *Մ-Թ Վաղթանկայ*, be *վախթանգայ*, c *վաղթանգայ*
9 abcfghjno *հաթերքեցոյ*, d *հաթերքեցոյ*, lstՎ *հաթերքոյ*
10 ad *աւժանդակ*, gՎ *յօժանդակ*
10 n *վարաքոյր*
10—11 Վ *դատերովք*
11 nop *իւրօք*
11 op *տեսողացն*
12 Վ *այծիցն*
12 oՎ *կակղագունից*
12—13 o *պէսպէս գունով և գործ արկեալ կերպ պատկերաց ճշմարտագոյն*
12—13 af *կանդակակերպ*, e *քանդակերպ*, ԱԲԳ *գանդակերպ* (Վ *գընդակերպ*. ծան. «*թերևս և քանդակակերպ*»), n *կանակեալ կերպ պատկերաց*
13 cdijp *հարուածովք* փխ *հանուածովք*
13 df *տնաւրինականաւք*
15 abcdfhjk *ա̅հու̅թի̅ն*, *ա̅հու̅ի*, *ա̅հնու-թիւն*, o *զօրհնութիւնս*
15 eg *կանաց*
15 o *զիմաստութիւն*
15—16 abcdnopu *ստայնանկութիւն*
16 i *առ սուրբն* փխ *առ Յոբն*, p *առ որ*
17 sՎ *ոչինչ* փխ *որ ոչինչ*, t *ինչ* փխ *ոչինչ*
17 bcdegn *ի կազմածոյ*
17 c *բեսէլէլ*, d *բերսելէլ*, ijp *բերսելիէլ*, o *բելսելիէլ*

Եղիաբ, թէ ոչ յանդգնութիւն է ասելս, զի նոյն Հոգի էր, որ շարժէր զնոսա և զսոսա։ Եւ ո՛չ միայն այս եկեղեցւոյս արար ծածկոյթ, այլ և այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ և Մակարայ վանից և Դադի վանից, քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կինն։*

Եւ արարին նաւակատիս եկեղեցւոյն մեծապէս խմբիւք։ Անդ էր և եպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ Յովհաննէս, առաջինի և սուրբ այր, և այլ բազմութիւն քահանայից և պաշտօնէից։ Եւ օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնին։

Շինեցաւ և գաւիթ եկեղեցւոյն գեղազարդ և կոփածոյ վիմօք։ Յոլով ձեռնտու եղեն մեծ զօրավարն Զաքարէ և եղբայրն իւր Իւանէ. քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին, և յոյժ սիրէին զսուրբ վարդապետն, քանզի Զաքարէ խոստովանութեամբ որդի էր նորա հոգևոր։ Եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրաղարձիւք՝ լեռնէ ի լեառն, և բով մի յԱրքասաձոր և զՋօրոձոր ի նահանգին Բջնոյ, և զԱշաւա ի գլուխ վանիցն։

Շինեցին և ինքեանք գիւղ մի մերձ ի ծովակն փոքրագոյն անհնարին խորութեամբ և անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին Տղրկածով, քանզի բազումք կային ի նմա մօրասէր և տղմասէր սողունք, և այլ միւս

* Հմմտ. Եկլ. ԼԶ. 1.

1 Մ-Թ Եւիաբ, i Եւյաբ
1 o անդգնութիւն
1—2 stՎ թէ նոյն հոգւովն և զսոսա
1 n հոգին
1—2 mu չիք 'որ շարժէր', stՎ չիք 'որ շարժէր զնոսա'
2 i որ և զսոսա
2 Մ-Թ չիք միայն
2 ghnop եկեղեցոյս, m եկեղեցւոյս միայն
2 cd չիք արար ծածկոյթ
2 ijp այլևայլ, no չիք այլ և
3 o եկեղեցեացն
3 no հաղբաթայ
3 efgu մակարավանից
3 Վ վանիցն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դադի վանաց
4 o կինն այն, stՎ տիկինն փխ կինն
5 hno եկեղեցոյն
5 d խմպիւք, i խմբօք
6 n հաղբադայ, o հաղբաթայ
6 Մ-Թ Յոհաննէս, fh յոհաննէս
6 no առաքէին փխ առաքինի
7 adl աւծեալ
7 tno անուն
8 Մ-Թ սուրբ
9 Վ գաւիթն
9 hno եկեղեցոյն
9 bcde ghnopuՎ գեղեցկազարդ, a գեղեցազարդ
9 a կոփուոյ, fhl կոփուածոյ, no կոփածու
9 ad վիմաւք
9 oՎ յոլովք
10 Մ-Թ զօրավարքն, dj զաւրավարն

10 n զաքարիէ
10 Վ եղբայր
11 n իշխանութիւն
11 Մ-Թ և զսուրբ վարդապետն յոյժ սիրէին, stՎ յոյժ սիրէին զվարդապետն
12 o զաքարիա
12 ip խոստովանութեան
12 stՎ նորա հոգևոր որդի էր
12 g ընծայեսցին (sic), n ընծաեցին
13 hno եկեղեցոյն
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ջրաղարձովք, g ջրաղարձօք
13 g ի լեռնէն ի լեառն, i ի լեառնէ ի լեառն
13 im յապասաձոր, l յարքասաձորն
14 Մ-Թ զՋօրաձոր, d զօրոձոր, e զգորոյ ձոր, no զգորոյ ձոր, s զխորաձորն, Վ զՇորաձոր ԱԲԳ Ղորաձորն
14 cd զաշաւա, fh զաշաւայ, ip զաշօա, stu զօշաւայ, Վ զՕշավա
14 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ վանացն
15 acdgj գեւղ, b գեաւղ, fhmno գեօղ
15 acgj զգեւղն, b զգեաւղն, d զգեղն, fhmn զգեօղն, o գեօղն
16 d տղրակածով, t տղրածով
17 stՎ քանզի բազումք (t բազում) մօրասէր և տղմասէր սողունք կային
17 Մ-Թ ի նա փխ ի նմա
17 cd մաւրասէր, ip մօրասէրք և տղմասէրք
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սողուն

ևս փոքրագոյն գիւղ՝ ներքոյ վանիցն, զոր Ուռեղանջ անուանեցին։ Շինեցին և այլ մատրունս յանուն սրբոց առաքելոցն և սրբոյն Հռիփսիմեայ։

Եւ ինքն քանզի սիրէր զանապատ և զամայութիւն, արար իւր տուն բնակութեան բացագոյն ի վանիցն։ Շինեաց և անդ փոքրագոյն եկեղեցի մի փայտակերտ՝ յանուն սուրբ Հոգւոյն։ Եւ ի ժամանակի ծերութեան, ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով և վիմօք մածուցեալ սրբագործ, յանուն Համբարձմանն Քրիստոսի։

ԺԵ

Թէ ոյք էին, որք երեւելիք էին յաշակերտաց նորա։

Բազումք էին, որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս։ Եւ գային առ նա յամենայն կողմանց, քանզի՝ ըստ անուանն իւրոյ՝ մխիթարէր զամենեսեան. քանզի էր նա մխիթարական, որպէս զԲառնաբաս, և նշանաւոր ի մէջ ժողովրդոց, որպէս զԱնտոն. և բանք նորա արդիւնականք լի շնորհօք. և ամենայն ոք փափագէր տեսանել զնա և լսել ի նմանէ։ Վասն այսպիսի համբաւոյ բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս և գային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝

1 *Մ-Թ*n *գեօղ*, acdgjl *գեւղ*, b *գեաւղ*
1 *Վ ի ներքոյ*
1 m չիք *զոր*
1 st*Վ ուրեղանէջ*, (*ԱԳ ուրեղանէջ*)
1 no *առացաւ անուն նորա* փխ *անուանեցին*
1—2 l չիք *շինեցին*
2 l *միտրունս* փխ *մատրունս*
2 no *անուն*
2 no *սուրբ*
2 gt*Վ առաքելոց*
2 n *հեռփսիմեայ*
3 no *անապատ*
3 st*ԱԲԳ զանամայութիւն*
4 t *բազոյց* փխ *բացագոյն*
4 *Մ-ԹՎ* և մի քանի ՁՁ *վանացն*
5 no չիք *մի*
5 no *անուն*
5 acghjlno *հոգոյն*
5 bcdgju*Վ ծերութեանն*
6 no *վանացն*
6 g *աջմէ*
7 n *գրով և դիմօք մեծացուցեալ* փխ *կրով և վիմօք մածուցեալ*
7 t *անուն*
7 c *համբարձման*
Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, օրհնելոյ* (afkl *ահնելոյն*) *յաւիտեանս ամէն*
9 l *վասն թէ ոյք*
9 o *արք երեւելիք աշակերտք նորա*
9 bcdst*Վ յաշակերտս*, n *աշակերտս*, glp *յաշակերտաց*
10 a *աշակերտան* փխ *աշակերտեցան*
10—11 bdijp չիք *բանին*
11 t *հռչակաւորեցաւ*
11—12 no *տիեզերս* փխ *տեղիս*
12 no *գային*
12 d *անուննն*, no չիք *ըստ անուանն իւրոյ*, *Վ ըստ անուան*
13 n *զամենեսեանն*, p *զամէն*
13—14 *Մ-ԹՎ բառնաբաս*
14 bcdegj *ժողովոց*, o *ժողովրդեանն*, stu*Վ ժողովրդեան*
14 abceglm *զանտոնն*, ot*Վ անտոն*
14—15 ijp *արդիւնաւորք*
15 g չիք *լի*, st*Վ և լի*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *փափաքէր*
15—16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք '*և լսել ի նմանէ*'
16 os *որք*
16—17 bd *ի կարգի վդպ*, cn *ի կարգի վրդպդ*, *ԱԲԳ վարդապետ* (*Վ վարդապետաց*)
17 o *և ծածկէին*
17 g *զինքեանց*
17 i չիք *և գային* no *և կային*

ուսանէին ի նմանէ և առնուին վերստին հրաման։ Եւ բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ վարդապետական։ Բայց երկուք ոմանք ի նոցանէ իմաստնագոյնք էին քան զայլսն, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն՝ Թորոս անուն, ի սահմանացն Մելիտինոյ Հայոց, հայր նորա հայկազն և մայր նորա ասորի, այր հեզ և խոնարհ, առաքինի և աղքատասէր յոյժ, ասպնջական օտարաց և առատ ի տուրս, որ զժամանակս կենաց իւրոց բարւոքապէս վարեալ՝ ի ծերութիւն պարարտութեան յաւելաւ առ հարս իւր և կայ՝ թաղեալ ի հռչականոյն վանքն Հաղբատ, ի գլուխ վանիցն, ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապետացն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք սորա պարիսպ հաւատացելոց։

Եւ երկրորդին՝ Վանական անուն, այր սուրբ և պարկեշտ և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ, ծննդական մօք և յարմար բանիւք։ Վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն։ Եւ զայս ո՛չ թէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ և ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ,

1 i *ուրանայլին* փխ *ուսանէին* n *յուսանէին*
1 p *առնէին*
1 p *բազում*
1 o *աշակերտաց*
2 *Ա-Թ* *երկու*
3 af *որք իմաստնագոյնքն*, bcdehnop ՑՍՎ *որք իմաստնագոյնք*, t *որք իմաստնագոյն*, g չիք *'ի նոցանէ իմաստնագոյնք'*
3 g չիք *էին քան զայլսն*, op *զայլս*
3 k *որ*
3 s *կարողք*, Վ *կարօղ*
3 t *այլս*
3 ad *աւգտեցուցանել*, h *օգտացուցանել*
4 ip *առաջինն*, l *յառաջագոյն*, t *առաջագոյն*
4 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *մելտենւոյ*, cdj *մելիտենոյ*, hilostՎ *մելտինոյ*, m *մելտենոյ*
5 abcdefghijlmnopstuՎ *հայկական* փխ *հայկազն*
5 cdegjnstuՎ *մայրն* փխ *մայր նորա*
5 cdegh *և առաքինի*
6 abcdfghjmp *և ասպնջական*
6 ad *աւտարաց*
7 *Ա-Թ* *բարիոքապէս*, gip *բարւոք այսպէս*, jl *բարիոք այսպէս* (l չիք *այսպէս*), o *բարիոք ապա* փխ *բարւոքապէս*
7 abcdefghpu *և ի ծերութեա*
7—8 *աւելաւ*, ijmp *յաւելեալ*
8 Վ *հարսն*
8 l *վանք*
9 *Ա-Թ*Վ *վանացն*
9 mst *եպիսկոպոսաց և վարդապետաց*
10 abcdfhjkl *աՀնութբ*
10 abcefghjmn չիք *եղիցի*
10 g *պարիսպն հաւատացելոց* փխ *հաւատացելոց*, n *աղօթիւք... հաւատացելոցն*, a *հաւատացելոցն*
11 p *երկրորդն*
11 g *ամենայն*
12 g *առաջադէմ*
12 go *ամենայնի*
13 Վ *զամենայն*
13 g *ի ժամանակ*
13 no *գերագոյն* փխ *գերազանցեալ*
14 *Ա-Թ* չիք *բազումք*
15 g *յուսման*
15 ip *վարդապետութեան բանի*
16 ad *աւրէնք*
16 g *տեսողաց*
16—17 *Ա-Թ* *ոչ թէ միայն ականջալուր ասեմ*, Վ *ոչ եթէ միայն*
17 *Ա-Թ* *ականատես իսկ եմ*
18 *Ա-Թ* չիք *մեք*
18 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *առ նա*, dijp *առաջի նմա*
18 no *տարուշ բերդոյ* (sic)

յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական։

ԺԶ

Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ, որ Գոշն կոչի:

Սա երանելիս, զոր վերագոյն ասացաք, զընթացսն կատարեալ և զհաւատս պահեալ, եհաս ի խորին ծերութիւնն։ Եւ իբրև ետես նա, եթէ տկարացաւ ի զօրութենէ մարմնոյ և հանդերձեալ է այնուհետև յաւելուլ առ հարսն իւր, կոչեաց նա զբնակիչս ուխտի վանիցն Նորն Գետկայ, որ ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանիցն և եկեղեցւոյն, և օրհնեաց զնոսա և զաշակերտս իւր յանուն տեառն. և զմի ոմն ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն նորա, որ աշակերտեալ էր նմա և ընտանի էր նմա, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա. մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այր քաղցրաձայն յերգս պաշտամանն, և առատամիտ ընթերցող, և երագ ի գրչութիւն. նմա հրամայեաց իշխել նոցա։ Եւ գրեաց կտակ առ մեծ հազարապետն Իւանէ, եղբայրն Զաքարէի, և յանձնեաց ի նա զվանսն և զառաջնորդն. և ինքն

1 o անապատի
1 eg բնակութիւնն
1 h աղբիւր բարի փխ աղբիւրաբար
1–2 b ուսուցանէր փխ արբուցանէր
2 s ամենեցունց
2 suՎ զբան
2 p վարդապետականն
3 Մ-Թ վասն վարդապետին վախճանի մեծին Մխիթարայ՝ որ Գոշն կոչի
3 bn վաղխճանի, cdp վաղջանի, o վաղճանի
3 cj մեծի
3 n կոշն, o կօշն
3 inops կոչիւր, l կոչէին զնա
4 Մ-Թ Երանելիս այս, ilp այս երանելիս
4 abcdefghm վերագոյնն, jl վեհագոյնն
4 ip զընթացս, n զնթացն
5 ilpstՎ զհաւատսն
5 bcdegstuՎ ծերութիւն, ծերութեան
5 bhlstuՎ թէ
6 bdego տկարացաւ նա
6 stՎ յամենայն զօրութենէ մարմնոյն, ip մարմնոյն
6 Մ-Թ չիք այնուհետև
6 n աւելուլ
7 bcdegijnopstՎ առ հարս
7 stՎ ուխտին
7 bcdegijstՎ վանաց
7 iostՎ նոր
8 bcegiopstuՎ որք
8 bopst ժուժկալեալք
9 stuՎ վանից
9 ho եկեղեցոյն
9 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ զաշակերտսն
9 abcefghijkmnopuՎ իւրեանց փխ իւր, l չիք իւր
10 d ընդրեալ
10 stՎ չիք նորա
11 Մ-Թ աշակերտ և ընտանի էր նմա, ahlm աշակերտ էր նմա և ընտանի էր նմա
11 ad ընդանի, c զընդանի, ip ընտանի էր ինքեան փխ ընտանի էր նմա
12 bcegՎ տիովք, n դիօք փխ տիօք
12 no կարի փխ կատարեալ
13 ip երգս
13 Վ պաշտաման
13 st ընթերցման, Վ յընթերցման փխ ընթերցող
13 stՎ արագ
13 o արագ ի գրչութեան, ip երագ ի գրչութեան
14 u յիշել փխ իշխել
15 no յանձնեցին
15 stՎ զվանս

փոխեցաւ յաստեացս առ Քրիստոս՝ ալևորեալ և լի աւուրբք։ Եւ վերակացու վանիցն Մարտիրոս հանդերձ միաբանօքն գեղեցկապէս յարդարեաց զպատշաճս թաղմանն նորա հոգեկան և մարմնական պիտոյիւք, և տարեալ հանգուցին զնա առաջին դրան եկեղեցւոյն փոքրագունի, որ կայ ի գլուխ վանիցն յարևմտից կողմանէ։ Եւ մինչև ցայսօր գերեզմանն նորա օգնէ ցաւագնելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս նորա, և զհող տեղւոյն հանապազ տանին ի պէտս հիւանդաց մարդոյ և անասնոյ, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ և մահուամբ։

Դէպ եղև երբեմն, զի պաշտօնեայք նորա գային գրաստուք՝ բարձեալ գինի ի պէտս վանիցն։ Վրացի ոմն, Բասիլա անուն, եկեալ՝ բռնութեամբ կամէր առնուլ ի նոցանէ ի գինւոյ անտի, զի գործակալ էր նա Իւանէի ի վերայ մայրոյն, որ պահէր զտեղի իշխանի նորա։ Եւ պաշտօնեայքն ասեն ցնա. «Մի՛ նեղեր զմեզ, քանզի Գոշին եմք»։—Զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա։—Իսկ թշուառականն անարգեաց զնոսա և զԳոշն հայհոյութեամբ։ Եւ իբրև եկն յայն տեղի, որ յիշէր զանուն նորա ձաղանօք, անդէն վաղվաղակի համրացաւ, և կապեցաւ լեզու նորա, և թիւրեցան շրթունք նորա, և այնպէս եկաց զրա-

1 i չիք յաստեացս
1 n չիք և
1 fh աւուրբք
1–2 h և վարկեցաւ (sic)
2 stՎ միաբանօք
2–3 stuՎ յարմարեաց փխ յարդարեաց
3 fh զպատշաճ թաղման, imoՎ թաղման
4 fghjnostՎ առաջի
4 n եկեղեցւոյ, gho եկեղեցոյն
5 i չիք ի
5 b յարևելից փխ յարևմտից
Վ կողմանէ վանացն
5 dn ցայսաւր
5 j գերեզմանն
6 abd աւգնէ
6 i ամենայն ցաւագնելոց, Վ ցաւագնելոցն
p յաղօթ
7 acdefghn տեղոյն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տանեն
7 i մարդոց և անասնոց, op ի մարդոց և անասնոց
8 d փառաւորիչս
8 i ի կենդանութեանն, m ի կենդանութեան և ի մահուան
9 b պաշտաւնեայք, d պաշտաւնեայք
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գրաստօք, dn գրաստաւք, h գրաստունք, stՎ գրաստիւք
10 ij վրաց ոմն
10 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ բասիլիա, fh վասիլաս
11 bcdfhgno ի գինոյ
11 cdfh անդի
11 h գործեալ էր փխ գործակալ էր
11 n իւհանէի
12 cdijnoptuՎ իշխանի
12 Մ-Թ պաշտօնեայքս, cijp պաշտօնեայք նորա, d պաշտաւնեայք նորա
13 stՎ ասէին
13 n ցնոցա փխ ցնա, sՎ չիք ցնա
13 c մի՛ նեղէք
13 Մ-Թ քանի փխ քանզի
14 stՎ զի փխ քանզի
14 cdj հեղագոյն
14 ijp ելին փխ եկին
14 g հեղգագոյն էին ալիք
15 stՎ հայհոյեաց փխ անարգեաց
15 stՎ չիք հայհոյութեամբ
15 go այն
15—16 diop տեղին
16 stՎ անարգանօք փխ ձաղանօք
16 gh համարեցաւ փխ համրացաւ
17 Մ-Թ չիք 'և թիւրեցան շրթունք նորա'
17 no նոյնպէս

զում աւուրս, մինչև հառաչանօք խնդրեաց թողութիւն։ Եւ ամենայն որ, որ տեսանէր զայրն, գովէին զծառայն աստուծոյ։

Եւ եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս իմաստախոհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ Համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի՝ գեղեցկագիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք, և գիրք մի՝ Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և գիրք մի՝ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս։ Եւ եղև վախճան նորա ի ՈԿԲ թուականին ։

ԺԷ

Վասն որք յետ նորա կալան զառաջնորդութիւն վանիցն:

Փառաւորեցաւ վանքն և հռչակաւոր եղև անուամբ սուրբ վարդապետին և իմաստութեամբ Մարտիրոսի առաջնորդի, քանզի այր շինարար էր։ Շինեաց և այլ ժամատուն անտաշ վիմօք՝ մածուցեալ կրով, հաստահեղոյս որմօք, փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնա-

1 stuՎ ամս փխ աւուրս
1 bdn հառաչանաւք
1 mnostuՎ զթողութիւն
1 st ամենեքեան փխ ամենայն որ
1 Վ չիք որ
1—2 s որք տեսանէին
3 stՎ արձան (Վ յարձան) և յիշատակ
3 Մ-Թ մտախորհս, a ի մտախոհս, lm մտախոհս
3—4 dn յաւգուտ, e յօգուտս, gop օգուտ
4 no իմաստախոհաց, stՎ իմաստասիրաց փխ ուսումնասիրաց
4 l մեկնութիւն մարգարէութեանն, es մարգարէութեան
4—5 h գեղեցկագիր
5 abcn կարգաւք, d կարկաւք
5 no սակս սպասաւորելոյ
6 adefghijl արեանն
6 h թէպէտ փխ թէ որպէս
6 cdn կարգաւք
7 tՎ ողբ
7 t մարդոյ փխ Ադամայ
7 no ի դիմաց առ որդիս նորա, p և առ որդիս
7 h չիք ի
8 p և առ դստերս
8—9 abcdfghno յայտարարութեան, ijklmp յայտարարութեան և ուղղափառութեան
8—9 nostՎ ուղղափառ հաւատոյ
9 bcijnpՎ հերձուածոց
9—10 ad զաւրավարին
10 b եղբօր նորա, st եղբօր իւրոյ իւանէի
10 b թուխթս, d թուխտս
11 bd վաղճան
11 dgj ի վեց հարիւր կբ, hՎ ի վեց հարիւր վաթսուն և երկու
11 d թվականին, i թուականին հայոց, tՎ թուին
12 l վասն թէ որք
12 o և առին փխ կալան
12 Մ-Թ առաջնորդութիւն փխ զառաջնորդութիւն վանիցն, bcdegijlnp զառաջնորդութիւնն (չիք վանիցն) stuՎ զառաջնորդութիւն վանացն
13 Մ-Թ հռչակեցաւ փխ հռչակաւոր եղև անուամբ, afhlm հռչակեցաւ անուամբ
14 Մ-Թ չիք և
14 bcdijp մարտիրոս
15 abcdefghՎ չիք և
15 n վիմաւք
15 o և մածուցեալ
15 s կրօք, tՎ կրովք
16 bd որմաւք, n որ մտօք փխ որմօք
16 Վ և փայտակերտ
16 adn վերնայարկաւք
16 m բլաւ

յարկն. շինեաց և գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք՝ արուեստաւոր ունելով զհիւսն Մխիթար, որ ի բազում իրս աշխատ եղև եկեղեցեացն և վանիցն։

Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս։

Սկսան շինել և այլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմբեթաւոր և գեղեցիկ շինուածով. և իբրև ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յոլով ժամանակս, քանզի եկն սուլտանն Խորասանայ, Ջալալադինն կոչեցեալ, և եհար զզօրս հայոց և վրաց, և աւերեաց զբազում գաւառս։ Վասն այսր պատճառի և այլ յոլովից մնաց անաւարտ։ Ցետոյ այր ոմն, Գրիգոր անուն Կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի ՈՂ թուականին։

Վախճանեցաւ և Իւանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ինքն, առեալ ի հայոց՝ վրացի վանս հաստատեաց։ Եւ մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած և փառաւորած Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին։

1 d *գրատտուն* (sic), stuՎ *վերնատուն* փխ *գրատուն*
1—2 g *արուեստաւորելով*, no *արուեստիւք ունելով*
2 t չիք *ի*
2 n *աշխատեալ եղև*
2 d *յեկեղեցեացն*, g *եկեղեցեաց*, stՎ *եկեղեցեաց և վանից*
4 t *ժողովրդոցն* փխ *ժողովեցան*
4 i *անուն* փխ *հռչականուն*
4 acdefhn *տեղոյն*
5 n *սննթեան*
5 n *յուսման*
5 no *յուսեալ*
6 lu *վանսն*
7 stuՎ չիք *այլ*
7 Վ *եօթն* փխ *հինգ*
7 bdn *խորանաւք*, ip *խորանաւ*
8 stՎ *շինուածովք*
8 inp *ընդմիջացաւ*
9 o չիք *եկն*
9 n *սուլթանն*, Վ *սուլդանն*
9 no չիք *խորասանայ*, stՎ *խորասանու*
10 Մ-Թ *Ջալալատինն*, h *ջալատինն*, n *ջալալդինն*, o *ջալադինն*, stՎ (ԱԲԳ) *սալահատինն* փխ *Ջալալադինն*
10 dl *զզաւրս*, m *զզօրսն*, o *զօրս*
10 m *զվրաց*

11 stՎ *այսորիկ* փխ *այսր պատճառ*
u *այս*
11 no *և այլոց մնաց*
11 fh *անյաւարտ*
12 ip *յետ այսր ոմն գրիգոր*
12 stՎ *այլ* փխ *այր*
12 Վ չիք *անուն*
12 d *կապալից*
12—13 tՎ *արդիւնաւոր էր*
13 gh *եկեղեցոյն*
13 stՎ *ձեռնարկեալ* փխ *ի ձեռն առեալ*
13 kno չիք *ի*
14 dj *ի վեց հարիւր դ*, ghՎ *ի վեց հարիւր իննսուն* (g *նբսուն*)
14 d *թվականին*, ipՎ *թուին*
15 bn *վաղխճանեցաւ*, cd *վաղջանեցաւ*, Վ *վաղճանեցաւ*
15 n *իւհաննէ*
15 s *զաքարիայի*, *զաքարէ*
15—16 afh *պղնծահանքն*, cdj *պղնձահանգն*
16 hn *եկեղեցոյն*
16 o *որ*
17 h *վրանս* փխ *վանս*
17 Մ-Թ *արար* փխ *հաստատեաց*
17 e *և մինչդեռ*, g *և մինչդեռ կենդանի էր նա* փխ *մինչ մեռանէր նա*, stՎ *մինչև*
17 sfՎ չիք *և զտուն*
18 dgij *իշխան*
18 Մ-Թ չիք *փառաւորած*

Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդւոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ՝ իւր տեղի գերեզմանի։ Եւ վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա։ Գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստև, ետ զայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, և գրեանս, և խաչս, և անասունս։ Շինեաց և հրաշազան եկեղեցի մի՝ երեքխորանի, մերձ ի գաւիթս եկեղեցւոյն, շինուած զարմանակերտ, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի։ Նա և այլ յոլով շինուածք եղեն ի նմա. և բազմացան քահանայք և պաշտօնեայք և մանկունք ուսումնականք. և կալեալ Մարտիրոս զառաջնորդութիւնն ամս քսան՝ եթող կամաւորաբար։ Եւ կալաւ յետ նորա Մխիթար ոմն, և այլ սա, և նա, Յովսասփն, և այլք սակաւօրեայ, և Աբրահամ վարդապետն։ Եւ ապա տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ և Հաղարծնին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յեօթնհարիւր հինգ թուականին։ Սա շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երևելի՝ սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ. և յեօթնհարիւր երեք թուին Խաչատուր վարդապետն և եղբայր իւր Բարսեղն շինեցին եկեղեցի մի երեքխորանի, հանդէպ վանիցն, գմբեթաւոր, յանուն սրբոյն Գէորգեայ։

1 no աւագէն
1 cd յորդոյն, fgh որդոյն, st յորդւոյն աւագէ, Վ յորդւոյն Իւանէի յԱւագէ
1 ip յիւր
1 stՎ ի տեղի իւր
2 d յոյժ սիրոյ զնա, Վ սիրելոյն
2 j գնաց փխ գնեաց
2 abd գեաւղ, fhno գեօղ, g գեղ
3 d աղստև, e յաղքստև, ijp յաղստևայ
3 c և ետ
3 stuՎ արդիւնս արար
4 t չիք և...և
4 Վ չիք և
4 m եկեղեցի մի հրաշազան
5 o մերձ ի գաւիթ
5 hn եկեղեցոյն
5 stՎ շինուած
stՎ անուանեցին
6 tՎ չիք եկեղեցին
6 no այն փխ յանուն
6—7 Մ-Թ շինուածք յոլով
7 b պաշտոունեայք, dn պաշտաւնեայք
Վ Մարտիրոսն
aefghp զառաջնորդութիւն
8 Մ-Թ քառասուն փխ քսան, ինչպէ ունին ՁՁ մեծ մասը
9 Մ-Թ չիք Եւ
9 Մ-Թ և այլ նա
10 bgu յովասաքն, m յովասափ
10 Մ-Թ և այլ սակաւօրեայ, ip այլք սակաւօրեայք
10 n աբրամ
10 Վ չիք և
11 Մ-Թ Յովհաննէս, ef յովաննէս, gno յովանէս, p յօհաննէս
11 ip արամանեցին, mno արմանեցի
11 o չիք և
12 Մ-Թ ի յութհարիւր հինգ, abcdjklm ի չե, g էճե, ի եօթ, Վ յեօթն հարիւր և հինգ
12 c թվականին
12—13 i ի հաղարծնին, o զհաղարծինն
13 Վ սեղանատուն
13 o չիք երևելի
14 degn յաթոռն
14 Մ-Թ Հաղբատ փխ ի Հաղբատ, n յաղբաթ
14 Մ-Թ յութհարիւր երեք, abcdjklm յՆԳ, g ի էճգ, hՎ յեօթն (h եօթ) հարիւր և երեք
14 abcdfg թվին
15 Վ եղբայրն
15 mstՎ բարսեղ
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ շինեաց
15 p ի հանդէպ
16 ip չիք գմբէթաւոր, n կմպեթաւոր
16 m որ յանուն, n անուն
16 dlo գէորգայ

ԺԲ

Վասն սուլտանին Ջալալադնին և կոտորելոյն զզօրսն Վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուին:

Յառաջ ասացեալ ազգն Հիւսիսոյ արևելից, որ Թաթարն անուանէր, ի նեղ էարկ զսուլտանն Խորասանայ զՋալալադինն, և եհար զզօրս նորա, և տապալեաց զաշխարհս նորա։ Եւ հանին զնա փախստական ընդ աշխարհն Աղուանից. և եկն նա ի քաղաքն Գանձակ և առ զնա։ Եւ կուտեաց իւր զօրս անթիւ ի պարսից և ի տաճկաց և ի թուրքաց և եկն յաշխարհս Հայոց։

Զայն տեսեալ Իւանէի, ազդ առնէ թագաւորին Վրաց և ժողովէ զօրս բազումս՝ կալ ընդդէմ սուլտանին։ Եւ հպարտութեամբ մեծամեծս փքանային, և դաշինս եդեալ էին, եթէ յաղթեսցեն նմա, զամենայն հայ մարդ ի կրօնս վրաց դարձուսցեն, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա, և զընդդիմացեալսն՝ սրով բարձցեն։ Զայս խորհուրդ խորհեցան ոչ աստուծով, և դաշինս կռեցին, և ոչ նորա հոգւով զայս խորհեցան, և զտէր ոչ հարցին, որ տուիչն է յաղթութեան ում և կամի։

Եկն ապա սուլտանն ի գաւառն Կոտայից։ Գնաց և Իւանէ զօրօքն Վրաց

1 n սուլթանին, z սուլթանն
1 dm ջալալատնին, h ջալադնին, n ջալալթնին, st ԱԲԳ ջալահատնին (Վ ուղղել է՝ Ջալալադնին)
1 begi կոտորելոյ
1 h պարսից փխ վրաց
1 i զզօրն
1 z սուլթանն ջալալադին կոտորեաց զվրացիքն
2 cj ի վեց հարիւր հդ, dg ի դհհդ, Մ-Թ ի ոհդ թուականին, fhi չիք ի ոհդ
3 z չիք յառաջ ասացեալ, Վ յառաջասացեալ
3 fn հիւսուսոյ
3 i յարևելից
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թաթար
3 n կոչիւր, z կոչի, Վ անուանիւր փխ անուանէր
4 bcdefghjnstՎ ի նեղ արկ
4 nz սուլթանն
4 Մ-ԹՎ զՋալալատին, h զջալադին, st զաալահատին փխ Ջալալադինն
5 m զաշխարհս նորա տապալեաց
5—6 dmstՎ յաշխարհն, k ընդ աշխարհս
6 ips էառ
7 m չիք իւր
7 bdn զաւրս
7 m չիք անթիւս, z զօրս իւր անթիւս
7—8 st զօրս անթիւս կալ ընդդէմ սուլտանին, և զօրքն էր ի պարսից և ի տաճկաց և ի թուրքաց և եկն յաշխարհս հայոց ժողովեալ զօրս բազումս և հպարտութեամբ
7 Վ զօրս անթիւս և զօրքն էր ի պարսից...
7 b քուրթաց
8 gn աշխարհս
9 z ժողովեցաւ
9 bdn զաւրս
10 z սուլթանին
10—11 cdijnostuzՎ փքային
11 Մ-Թ թէ
11 n աղթեսցեն
11 degij զամէն մարդ հայ, nopu մարդ հայ, stՎ չիք մարդ, z հայս փխ հայ մարդ
12 cn ի կրաւնս
12 d նոցա էին, i նոցա է (sic)
12—13 i ընդդիմացեալսն, m ընդդիմադարձսն, o զընդդիմացօղսն
13 stՎ խորհուրդս
13 ip և ոչ
14 g դաշինս կռեցեն, o դաշինս դրեցին, z դաշինս կարեցին
14 abcdfgh հոգով, j հոգովն
15 z ում կամի նա յաղթէ
16 cijpz սուլտանն (z սուլթանն) ջալալադին, d սուլտանն ջալալատին
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կուտայից, i կոտէից, z կուտէից
16 Վ գնաց Իւանէ (չիք և)
16 a զորաւքն, b զաւրօքն, dn զաւրաւքն

և կայր հանդէպ նոցա ի վերոյ. և տեսեալ զնոսա՝ զանգիտեաց, զետեղեալ ի՛ տեղւոջն։ Իսկ սուլտանն՝ յառաջ վարեալ զզօրս իւր, գայր հանդէպ նոցա։ Եւ իբրև զայն ետես իշխան մի յաւագացն վրաց, Շալուէ անուն նորա, և եղբայր իւր Իւանէ, արք քաջք և անուանիք, և յաղթողք ի պատերազմի, ասեն ցայլ զօրսն. «Դուք կացէք մնացէք վայր մի, և մեք երթեալ խառնեսցուք ի նոսա. եթէ դարձուսցուք զոմանս ի նոցանէ յետս, մե՛ր է յաղթութիւն, եկայք և դուք. ապա թէ նոքա մեզ յաղթիցեն, փախերուք դուք և ապրեցուցէք զանձինս ձեր»։

Եւ իբրև խառնեցան նոքա, սկսան կոտորել զզօրս սուլտանին։ Իսկ զօրն վրաց այնմ ուշ ոչ եդին, այլ փախեան ի տեղւոջէ անտի, մինչև այր զընկեր ի փախուստ ո՛չ գիտէր։ Եւ երթեալք առանց ուրուք հալածելոյ ամենեքեան ի վախից ՝ի վայր մղեալք՝ ի ձոր անդր լնուին ի գլուխս քաղաքագեղն Գառնւոյ։ Եւ իբրև տեսին զայն զօրքն սուլտանին, զհետ մտեալ՝ զբազումս կոտորեցին և զայլս գահավէժ արարին։

Եւ եկեալ սուլտանին ի գլուխ ձորոյն՝ ետես զայն ողորմ տեսիլն, զի իբրև զդերբուկս քարանց կուտեալ կային անդ բազմութիւն մարդկան և երիվարաց, շարժեաց զգլուխ իւր և ասէ. «Այս գործ ոչ մարդոյ է, այլ աստուծոյ միայն, որ կարողն է ամենայնի»։ Եւ դարձաւ դիակապուտ առնել

1—2 stՎ զետեղեաց ի տեղւոջն և զանգիտեաց
1—2 z ի տեղւոջն զետեղեաց
2 cefhno ի տեղոջն
3 Վ չիք և
3 p և իբր
3 st շաւէ (sic), Վ Շալւէ
4 mzՎ չիք նորա
4 m եղբայրն իւր
4 n աղթողք
5 bd զաւրսն, uՎ զօրս
6 z ընդ նոսա
6 g դարցեսցուք
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի նոցանէ զոմանս
7 j յաղթութիւնն
7 z զկնի մեր փխ և դուք
7 n չիք թէ
7—8 stuՎ չիք 'ապա թէ… փախերուք դուք'
7 mn յաղթեցին, o յաղթեսցեն, z զմեզ յաղթեսցեն
9 Վ չիք Եւ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կոտորելով զօրս սուլթանին
10 d զաւրն, n զաւրսն
10 o այնմ յուշ ոչ եդեն փխ ոչ եդին, u ոչ յուշ եդին, Վ ոչ ուշ եդին
10 bcdegh ի տեղոջէ
10 achj անդի
11 inoՎ ի փախուստն
11 Վ չիք և
11 Վ երթեալ

12 no ի վախից վայ (sic) մղեալք, z ամենեքեան վախից, Վ ի վախիցն
12 tuՎ մխեալք
12 Վ ի ձորն
13 b քաղաքագեաւղն, g քաղաքագիւղն, inop քաղաքագեօղն, cdejmu քաղաքագիւղն, z քաղաքագիւղին, stՎ քարագիւղին
13 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ գառնոյ
13—14 no չիք 'տեսին…զհետ մտեալ'
13 z սուլթանին
14 stՎ մտին
14 cdijnopz բազումս
14 p գահավէժս
14 Մ-Թ առնէին փխ արարին
15 z սուլթանին
15 u չիք 'և եկեալ սուլտանին'
15 st չիք 'և եկեալ…ի գլուխ'
15 s չիք ձորոյն
15 abcdefghiՎ տեսիլ, j ողորմ տեսիլ, o ողորմատեսիլ, t տես…
16 Մ-Թ զբերդուկս, mo զերբուկս
16 st կուտեալք
16 stՎ բազմութիւնք
16—17 h մարդկանն, z մարդկանց, Վ երիվարացն
17 stՎ գործս
17—18 stՎ այլ միայն աստուծոյ, i յաստուծոյ
18 z չիք միայն
18 bcdefhijp յամենայնի

զանկեալսն, և աւերեալ զբազում տեղիս՝ գնաց ի քաղաքն Տփխիս. և ձեռնտու եղեն պարսիկքն, որ ի նմա, և առ զքաղաքն և զբազումս կոտորեաց, և զն՛ս բազումս բռնադատէր թողուլ զքրիստոնէութիւն և հաւանիլ խաբեբայ և մոլար ուսմանն տաճկաց։ Բազումք այնուհետև յերկիւղէ մահուանն զանգիտեալ՝ փոխանակէին զճշմարտութիւնն ընդ ստութեանն, և այլք յանձն առեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճիւ, զվկայական անուն ժառանգեալ՝ ելին յաշխարհէս բարի անուամբ։

Եւ ապա հրաման ետ, որք հաւանին և որք ոչ, ո՛չ հարցաքննութիւն առնել, այլ բռնութեամբ զամենեսին թլփատել։ Եւ այսպէս բռնաբար երկուց ոմանց կալեալ զձեռանէ մարդկան ի հրապարակի անդ և միւս ոմն առեալ սուր՝ հատանէր զմաշկ առնացի անդամոյն. և ընդ կանայսն խառնակէին զազրալից պղծութեամբ։ Եւ ընդ ամենայն տեղիս, ուր և գտանէին խաչ կամ եկեղեցի՝ կործանէին և քակէին։ Զայս ոչ միայն ի Տփխիս, այլ և ի Գանձակ, և ի Նախճաւան, և յայլ տեղիս գործէին։

Մի ոմն յաւագացն, որ և մայր սուլտանին կին էր նորա, Օրղան անուն, սա բազում չարչարանօք նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ՝ ո՛չ միայն զքրիստոնեայսն, այլ և զպարսիկսն՝ հարկապահանջութեամբ

1 z *անկեալսն*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աւերել*
1 stՎ *քաղաքս* փխ *տեղիս*
1 stՎ չիք *քաղաքն*
2 u *ձեռնատու*
2 no *պարսիկք ի նորա*, uՎ *պարսիկք*
2 z *որ ընդ նմա*
2 ips *էառ*
2 sՎ *գնա* փխ *զքաղաքն*
2 bc *բազումս*
2—3 z *և կոտորեաց ի քրիստոնէից*
3 n *բազում*
3 bcdejnpՎ *զքրիստոնէութիւնն*
3—4 bcdfhj *հաւանել*, egno *հաւանեալ*, t *լինել* փխ *հաւանիլ*
4 dՎ *ուսման*
4 f *և բազումք*
4—5 u *յերկեղէ*
5 b *մահուան*
5 st *զանգիտեալ*, z *փոխանակէին զանգիտեալ*
5 h *զճշմարտութիւն*
5—6 cdejmՎ *ընդ ստութեան*
6 Վ *այլքն*
6 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *առին*, ijp *առեալք*
6 Վ *խղճին*
7 dՎ *անունն*
7 stuՎ *մահուամբ* փխ *անուամբ*
8 i *հրամայեաց* փխ *հրաման ետ*
8 abcefghjmo *հաւանինն*
9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զամենեսեան*
9 no *բռնակալութեամբ* փխ *բռնաբար*
9—10 uՎ *յերկուց*
10 stuՎ *կողմանց* փխ *ոմանց*
10 u *կապեալ* փխ *կալեալ*
10 t չիք *զձեռանէ*
10 abcdefghmno *մարդկանն*
10 g *ի հրապարակին*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *միւսն* փխ *միւս ոմն*
11 z չիք *առեալ*
11 no չիք *զմաշկ*
11 abcdfhkmu *զկանայսն*, ijp *զկանայս*, no *կանայսն* փխ *ընդ կանայսն*
12 t *զազրելի*, Վ *զազրալի*
13 s *խաչս կամ եկեղեցիս*, t *եկեղեցիս*
13 Վ *և զայս*
13 t չիք *ոչ*
13 n *ի դպխիս*
14 z չիք *այլ*
14 n *ի կանծակ*
14 *Մ-Թ* *Նախջաւան*, g *Նախչաւան*, no *Նախչուան*, stՎ *Նախջուան*, u *Նախճուան*, z *Նախիջևան*
15 Վ *Եւ մի ոմն*
15 z *սուլթանին*
15 bcdn *աւրղան*, g *ուրղան*, ijp *արղան*
16 abdn *չարչարանաւք*
16 tՎ *նեղէր զքաղաքն գանձակ* փխ *նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ*
17 ip *զքրիստոնեայս*
17 *Մ-Թ* *զպարսիկս*, g *պարսիկսն*, ip *պարսիկքն*, j *զպարսիկն*

բազմաւ։ Եւ սպանաւ ինքն ի նմին քաղաքի ի մուլհեղաց, որք սովոր են նենգութեամբ սպանանել զմարդիկ։ Մատեան առ նա ոմանք՝ մինչդեռ գայր ընդ փողոց քաղաքին, իբր թէ զրկանս կրեալ իցէ նոցա յումեքէ, և առ նա մատեան տալ իրաւունս։ Ցուցին նմա թուղթ ի ձեռին ունելով՝ աղաղակեցին և ասեն. «Դա՛տ, դա՛տ»։ Եւ իբրև զտեղի առ նա և կամէր հարցանել, թէ ո՞յր իցէ նեղեալ զնոսա, նոքա սատի և անտի յարեան ի վերայ նորա, և սրով, զոր ունէին ի ծածուկ, խոցոտեալ սպանին զնա։ Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ ի միջոյ։ Եւ զսպանողսն նորա հազիւ կարացին սպանանել նետիւք, զի զբազումս խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին. զի այսպէս սովոր են առնել ազգն այն, որ բնացեալ են յամուր տեղիս, զոր Թուն և Թանչահ կոչեն, այլ և ի մայրիսն Լիբանանու. առնուն զգինս արեան իւրեանց յիշխանէն իւրեանց, զոր պաշտեն փոխանակ աստուծոյ, և տան յորդիս և ի կանայս իւրեանց. և ինքեանք երթեալ, ուր և առաքէ իշխան նոցա, բազում ժամանակս դեգերին ի կերպս կերպս եղեալ, մինչև պատեհ ժամանակ գտցեն սպանման, և ապա սպանանեն, զոր և կամին։ Վասն այնորիկ երկնչին ի նոցանէ ամենայն իշխանք և թագաւորք և տան հարկս նոցա։ Եւ սաստիկ կատարողք են հրամանաց իշխանին իւրե-

1 stuՎ չիք *ինքն*
1 z *նոյն* փխ *նմին*
1 *Մ-Թ մուլհիտացն*, i *ի մուլհըդացն*, mn *ի մուլհետաց*, j *քաղաքի մուլհեղաց*, p *ի մուլհեղացն*, st *ի մահեղաց*, u *ի մալհեղաց*, Վ *ի մլհեղաց*
1 *Մ-Թ սրով* փխ *սովոր են*, stuzՎ *սովոր էին*
2 stuՎ չիք *նենգութեամբ*, n *նենկութեամբ*
2 *Մ-Թ սպանանեն*, n *սպանա* (sic)
2 ij *զմարդիկք*
2 3 c *մինչդեռ ընդ փողոս* (sic) *քաղաքին գայր*,
3 ip *գայր նա*, o *կայր* փխ *գայր*
3 e *ընդ փողոցս*, no *ի փողոց*, z *զփողոց*, Վ *ընդ փողոցն*
3 stՎ *կալեալ* փխ *կրեալ*
3 st *նոքա*, Վ *նա* փխ *նոցա*
3 no *ումեք է*
3 bcd չիք *և*
4 i *թուղթն*
4—5 no չիք *'ցուցին նմա...աղաղակեցին'*
5 ips *զտեղի էառ*
6 *Մ-Թ ո իցէ* փխ *ոյր իցէ*
6 s *բայց նոքա*
6 ac *անդի*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *նորա*
7 Վ *սրովն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խոցեալ*
8 *Մ-Թ չարն* փխ *չարն չարեաւ*, abcd ijmp *չարաւ*, fgh *չարու*
8 abcdefghmoՎ *զսպանողս*, t *զսպանողն*
9 no *սպանանել զնա նետիւք*
9—10 ij *բազումք* (j *զբազումք*) *խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին*
9—10 *Մ-Թ խոցեալ փախեան ի մէջ քաղաքին*
10 o *սովոր էին*
10 gho *բնացեալ էին*
11 do *Թիւն և Թանչահր*, ijp *Թանչահր* u *Թուն ի Թանչահ*, Վ *Թունի Թանչահ*
11 stuz չիք *ի*, z *զմայրիսն*
12 abcefhju *յիշխանէ*, gino *իշխանէ*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *որդիս և կինս*, bcd *յորդիս*, ab *ի կինս*, efgh *յորդիս և ի կինս*, ijp *յորդիս և ի կինս*
13 *Մ-Թ նոքա* փխ *ինքեանք*
13 afghno *երթալ*
14 i *ժամանակաց*
14 st *ի կերպս եղեալ*
15 *Մ-Թ ժամանակս*
15 abcdfu *սպանեն*, h *և ապականեն* փխ *և ապա սպանանեն*, z *սպանցեն*
15 stՎ *զորս կամին*
16 g *երկնչէին*
16 z չիք *ի նոցանէ*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թագաւորքտան*
17 z *հրամանին իշխանաց*

անց, զոր խնչ և ասէ՝ մինչ ի մահ անձանց իւրեանց ոչ խնայէին։ Եւ այսպէս զբազում մեծամեծս սպանանէն նոքա, որք ոչ հարկին նոցա, որպէս և զայս ամբարիշտս։

ԺԹ

Վասն կորստեան սուլտանին Ջալալադնի եւ բառնալոյ նորա յերկրէ:

Յետ գործելոյ նորա զայս չարիս՝ գնաց նա ի քաղաքն Խլաթ, որ է յաշխարհին Բզնունեաց։ Եւ էր նա ընդ իշխանութեամբ Աշրափ սուլտանին, և ետ պատերազմ ընդ նմա, և առ զնա։ Էր անդ և կին սուլտանին, դուստր Իւանէի, Թամթա անուն, զոր վերագոյն յիշեցաք, առ զնա իւր ի կնութիւն, չոգաւ և աւերեաց զբազում գաւառս յիշխանութենէն սուլտանին Հոռոմոց, զոր Ալադինն կոչէին։ Ապա միաբանեալք սուլտանքն Աշրաֆն և Քէմլն, եղբայր իւր, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, և Ալադինն. կոչեցին իւրեանց օգնական և ի զօրացն Հայոց, որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, և ի Փռանկացն ծովեզերեայց, և եկին տալ պատերազմ ընդ Խորազմեց-

1 ehitՎ *մինչև*
1 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *խնայել*, n *խնաել*
2 Վ *բազում*
2 d *որ ոչ հարկին*, g *հարկին ա՞յ*, f *հարկեն*, h *հարկանեն*
3 Մ-Թ *ամբարիշտ*, z *ամբարիշտս*, *այս եղև ոհդ թվականին հայոց*
4 n *սուլթանին*
4 adm *ջալալատնի*, Վ *Ջալալատնին*, st *սալահատնին* փխ *Ջալալադնի*, ho *ջալադնին*, n *ջալալդնին*
4—5 Մ-Թ չիք *նորա յերկրէ*, stՎ *բառնալոյն նորա յերկրէ*, z չիք *Վասն կորստեան... յերկրէ*, d *երկրէ*, o *ի յերկրէ*, t *յերկրէն*
6 z *նոցա զչարիս* փխ *նորա զայս չարիս*
6 g *նորա* փխ *նա*
6—7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ի քաղաքն խլաթայ աշխարհին*, stՎ *որ է խլաթ յաշխարհին*, abefghm *որ յաշխարհին*, z չիք *'որ... բզնունեաց'*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *աշրաֆ*, ijp *աշրաք*, no *աշրաքին*
7—8 tՎ *իշխանին* փխ *սուլտանին*, z *սուլթանին*
8 m չիք *'և ետ... առ զնա'*, n *բազում պատերազմ*, Վ *պատերազմն*
8 ipstՎ *էառ*
8 mՎ չիք *և*
8 mz *սուլթանին*, n չիք *սուլտանին*
9 efg *թամթայ*
9 z չիք *'զոր... յիշեցաք'*
9 abcdefgm *վերագոյնն*
9 ih չիք *առ*, ips *էառ*
9—10 bcdegimnopuzՎ *կնութեան* փխ *ի կնութիւն*
10 abcdfghm *յիշխանութենէ*, no *իշխանութենէն*
10 z *սուլթանին*
11 d *ալատինն*, o *ալաթինն*, st *սալահադինն* փխ *Ալադինն*
11 abcdefghjmnou *միաբանեալ*
11 Մ-Թ *սուլտան*, z *սուլթանքն*, Վ *սուլդանքն*
11 ip *աշրաքն*
12 Մ-Թ *Քէմլ*, no *քէմալն*, s *գէլմն*, t *քէլմն*
12 Մ-Թ *ի կողմանս* փխ *կողմանցն*, fk *իշխէր կողմանս*, z չիք *կողմանցն*
12 st *զսալահադինն* փխ *Ալադինն*, ԱԲԳ *զալադինն*, Մ-ԹՎ *Ալադին*
13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *կոչեցին և*, Վ չիք *և*
13 adjn *աւգնական* (j *յաւգնական*)
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *կիւլիկեցւոց*, dtghj *կիւլիկեցոց*, c *կիլիկեցոց*
14 adhkm չիք *ի*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *փռանգացն*, i *Ֆրանկացն*, p *Ֆռանգացն*, Վ *ի ֆռանկաց*
14 abcdefghjmnop *ծովեզերայց*, Վ *ծովեզերեաց*, z *կոչեցին ի կիլիկիայ զօրքն հայոց և Ֆռանգաց ծովեզերեայց*
14 ac *խորեզմեցոյն*, b *խորեզմեցւոյն*, dfgh *խորազմեցոյն*, no *խորազմեցւոցն* stuՎ *խորազմացւոցն*, z չիք *ընդ խորազմեցւոյն*

ույն Ջալալադնի։ Եւ իբրև եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտեցին երկոքին կողմանքն և ոչ իշխէին խառնիլ ընդ իրեարս։ Ապա քրիստոնեայքն, որ ի Հայոց և Փռանկաց, խրախուսեալք յաստուած, դիմեցին ի վերայ նոցա։ Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի, և զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զզօրսն և ի փախուստ դարձուցին։ Եւ զայն տեսեալ զօրացն տաճկաց՝ յարձակեցան և նոքա. և հարին կոտորեցին զբազումս մինչ ի մուտս արևուն։ Ապա հրաման ետուն սուլտանքն ոչ պնդել զհետ փախստէիցն, իբր այն թէ հաւատակիցք նոցա իցեն։ Եւ դադարեցին ի պնդելոյ զհետ նոցա։ Իսկ սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտք լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին, թէ ի ձեռն նոցա ետ տէր զյաղթութիւնն։

Ապա դարձան մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց. և ընդ որ անցանէին ընդ քաղաքս և ընդ գաւառս, ելանէին ընդ առաջ նոցա պարուք և ծնծղայիւք և գովասացութեամբ ընդունէին։

Իսկ Ալադինն իբրև եկն ի Կեսարիա Կապադովկացւոց, ամենայն բազմութիւն քաղաքին՝ հանդերձ քրիստոնէիւքն և քահանայիւք իւրեանց, խաչիւք և ժամահարօք, իբրև աւուր միոյ ճանապարհ ելին ընդ առաջ նո-

n *առ միմիանս*, z *առ միմեանց*
1 afhm *զանգիտացին*
1 g *երկոքեան*
2 jo *խառնել*
2 dj *իրարս*
2 stՎ *որք*
3 Մ-Թ *Փռանգաց*, ipz *Ֆռանգաց*
3 ip *խրախացեալք* փխ *խրախուսեալք*, s *խրախուսեցան*, z *խրախոյս եղեալ զաստուած*
3—4 g *նորա* փխ *նոցա*
4 no *թուովք*
4 h *սակաւուք*
4 st *նուազ*, Վ *նուազք քան* փխ *պակաս քան*
4 st չիք *մի*
4 ad *զաւրութեամբն*
5 cdjp չիք *ի*
6 n *արցակեցան*
6 z չիք *հարին*
6 cd *և կոտորեցին*
7 Մ-Թ *զի* փխ *մինչ*, bstՎ *մինչև*
7 g *արևին*, stՎ *արևու*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *արևուն էր*
7 z չիք *'մինչ ի մուտս արևուն'*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հրամայեցին* փխ *հրաման ետուն*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պնդիլ*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *փախուցելոցն*
8 Վ *իբրև*
8 k չիք *ի*
9 z *սուլթանքն*
9 dgh *բարեպաշտ*
9—10 h չիք *էին ոչ ապերախտ առ զօրն*
9—10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ոչ ապերախտ լինէին*
10 ijp *առ զօրքն*, stuՎ *զօրուն*, z *առ զօրսն*
10 z չիք *թէ*
10 Վ *ի ձեռս*
11 g *յետ* փխ *ետ*
11 no չիք *տէր*
12 abceu *յաշխարհ*, d *յաշխարհս*, fgz *աշխարհ*
12 g *իւրոց*
13 ip *ընդ քաղաքս և ընդ գիւղս և ընդ գաւառս*, z *ընդ գիւղս* փխ *ընդ գաւառս*
13 abdfhijkm *ընդ յառաջ*
13—14 p *պարօք*, zՎ *պարիւք*
14 n *ծըծղայիւք* z չիք *և ծնծղայիւք*
14 z *գովասանութեամբ*
15 bijp *կապպադովկեցւոց*, c *կապպաթովկեցոց*, dm *կապպադովկացւոց*, etՎ *կապադովկեցւոց*. fh *կապադոկացոց*, n *կապադովկեցոց*, o *կապադովկացոց*, z չիք *Կապադովկացւոց*
16 g *բազմութիւնն*
16 z չիք *հանդերձ քրիստոնէիւքն և*
16 b *քահանայիւքն*
16 g *իւրոց*, z չիք *իւրեանց*
17 s *խաչօք*, z *և խաչիւք*
17 notՎ *ժամահարիւք*
17 z չիք *'և ժամահարօք... ճանապարհ*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յաւուր*
17 abcdefghikm *ընդ յառաջ*

րա։ Իբրև մօտ եղև սուլտանն, բազմութիւն տաճկաց ոչ տային թոյլ քրիստոնէիցն խառն ինքեանց հպիլ յերկրպագութիւնն սուլտանին, այլ յետս կոյս մղեցին զնոսա։ Եւ նոքա եկին ի բլուր մի հանդէպ բանակին։ Իբրև եհարց սուլտանն, թէ ովք են նոքա, և գիտաց, թէ քրիստոնեայք են, ինքնին իսկ մեկնեցաւ ի զօրէն միայն, և գնաց ի մէջ նոցա, և հրամայեաց հարկանել զժամահարսն, և պաշտել բարձրաձայն։ Եւ այնպէս եմուտ նոքօք ի քաղաքն, և ետ նոցա պարգևս, և արձակեաց յիւրաքանչիւր տեղիս։

Իսկ Ջալալադին սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհն Աղուանից՝ ի բերրի և յարգաւանդ դաշտն, որ կոչի Մուղան, և անդ զետեղեալ՝ կամէր զօր ժողովել։ Ապա թաթարն, որ եհան զնա փախստական յերկրէ իւրմէ, զհետ մտեալ նորա՝ տարաւ վարեաց զնա մինչև յԱմիթ. և անդ եհար զզօրս նորա սաստկապէս։ Կորեաւ և անօրէն իշխանն ի նմին պատերազմի. և թէ որպէս ոմանք ասեն՝ երթայր հետիոտս փախստական. դիպեալ նմա առն միոջ և գիտացեալ, թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր։ Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ։

1 Մ-Թ նոցա, tՎ նմա փխ նորա
1 Վ և իբրև
1 z սուլթանն
1 bcgu բազմութիւնն, ijp զբազմութիւն
1 oՎ տաճկացն
2 fh խառն ընդ ինքեանց, z խառնիլ ընդ ինքեանց
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերկրպագութիւն, z հուպ երկրպագել սուլթանին
2—3 h յետ կոյս, m ի յետս կոյս
3 z չիք իբրև
4 o չիք սուլտան
4 z և իբրև գիտաց
4 z որ փխ թէ
4—5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինքն իսկ
5 n ի զօրոյն, o ի զօրացն, Վ ի զօրուէն
5 z չիք միայն
6 m բարձրաձայն պաշտել
6 dipz բարձր ձայնիւ փխ բարձրաձայն
7 Մ-Թ չիք նոքօք, bd նոքաւք, ip նոքօք եմուտ, stՎ նոքօք եմուտ այնպէս
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ առաքեաց փխ արձակեաց
7 g իւրաքանչիւր
9 Մ-ԹՎ Ջալալատին, afh Ջալալադինն սուլտան, o Ջալադինն
9 i յաշխարհ, o աշխարհ
10 a բրրի, k բռի (sic)
10 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ մողան, n մուղղան, t մուղ (sic)
11 o ժողովել զօր
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ յերկրէն
12 Մ-Թ տարեալ վարեաց, stՎ տարաւ վարելով (tՎ վարեալ)
13 degjptzՎ յամիթ քաղաք, no Տիգրանակերտ փխ յամիթ
13 dj զզաւրս, g զօրս
13 no չիք նորա
13—14 no անօրէնն չարեաւ (չիք իշխանն)
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թէ ի նմին
14 z որպէս ասէն ոմանք
14 bd հետիոտս
15 h ի փախստական
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ դիմեալ
15 ij նորա փխ նմա
15 pstՎ եսպան, u նա եսպան
15 stuՎ չիք արեան
16 o իւրովին փխ իւրոյ զոր, sՎ որ, t չիք զոր
16 g սպանանեալ էր
16 bcdegnopz նորա փխ նա, stՎ զնա
16 g յայլումն, no այլում
17 g յաւուր, o վայրի փխ աւուր
17 z նոյնպէս փխ այսպէս
17 abcdgj չարն չարաւ, stuՎ չարն ի միջոյ փխ չարն չարեաւ

Ի

Թէ ո՛րպէս եղ բարարն ապականել զաշխարհս ամենայն:

Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ և նախաշաւիղ, որ մինչև ցայս վայր էր, վասն ազգիս այսորիկ էր, զոր շնորհօքն աստուծոյ հանդերձեալ եմք ճառել. կարծեմ թէ և յոլովք ևս զնոյնս պատմեսցեն, և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն. զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն. զի ժամանակս ի վերջ հասեալ է, և կարապետք նեռինն գուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան: Երկեցուցանեն և զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց և աստուածազգեստից, զոր հոգին սուրբ հցոյց նոցա ի զգուշութիւն ապագայիցն, և մանաւանդ անսուտ հրամանն փրկչին մերոյ և աստուծոյ, որ ասէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, և այն, ասէ, սկիզբն է երկանց»: Այլ և սրբոյն Ներսիսի հայրապետին մերոյ, զոր մարգարէաբար ազդեաց վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն նետողաց, զոր աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն: Եւ եղև պատճառ ելից նոցա այսպէս.*

Քանզի յաշխարհին հեռաւոր հիւսիսոյ յարևելից, զոր կոչեն ի խժա-

* Մատ. ԻԴ. 7,8. Մար. ԺԳ. 8—9:

1 z *վասն ելանելոյ* փխ *թէ որպէս եղ*
1 c *ղաղարն* փխ *թաթարն*, z *թաթարին*
1 m *և ապականեաց*, z *և ապականելոյ*
1 c *զյաշխարհս*, g *աշխարհս*, m *զաշխարհ*
2 m չիք *ամենայն*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մերոյ պատմութեանս*
2—5 z չիք *'Ամենայն…նուազեալ'*
2 i *զոր*
3 sՎ *ցայսօր* փխ *ցայս վայր*, t *ցայսր* u *ցայսօր վայր էր*
3—4 t չիք *'վասն… ճառել'*
3 Վ չիք *էր*
3 bd *շնորհաւքն*
3 sՎ *քրիստոսի* փխ *աստուծոյ*
4 fhՎ *կարծեմք*
4 st չիք *թէ և*, euՎ չիք *և*
4 Վ *յոլով*
5 i *նուազեալք*
5 n *յարժանաւորութենէ*, no *գտցեն արժանաւորութենէն*
5—12 z չիք *'գտանին…այլև'*
5 Վ *յաճախեն* փխ *յաճախ են*, n *աճախ են*
6 m *որք*
6 g *աշխարհս*
6—7 g *զժամանակս*
7 i *գուշակէին*
8 bcdfgh *որդոյն*
8 hno *երկուցանեն*
9 imstu *աստուածազգեցից*, no *աստուածազգեց ից*ն
9 stuՎ *սուրբ հոգին*
9—10 no չիք *'զոր հոգին… ապագայիցն'*
9 e *զգուշութիւնն*
10 g *հրամանի*
10 չիք *և*
12 g *սրբոյն գրիգորի և ներսէսի*
12 *Մ-Թ*Վ և մյուս ՁՁ *ներսէսի կամ ներսեսի*, մի քանիսը միայն՝ *ներսիսի*
12—13 z *սուրբ հայրապետն ներսէս զոր*
13 ijp *ասաց ազդեաց*
14 g *ազգէն*, i *յազգէ*
14 ad *աչաւք*, i *աչօքն*
14 ipz *զաւերումն*
15 g *տառապանս*
15 d *ընդ յաշխարհս*
15 o չիք *եղև պատճառ*
16 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *յելից* փխ *ելից*
17 gi *աշխարհին*, Վ *աշխարհն*
17 f *հիւսւսոյ*
17 efhjՎ *արևելից*
17 il *կոչէին*
17 o *զոր ի խուժական լեզուն* (չիք *կոչեն*)

կան լեզուն Ղարաղրում, ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս ազգացն բազմութիւն որ անդ են՝ անգիտելիք և անթուելիք բազմաց, գլուխ Թագաւորացն ունելով ազգն, որ կոչի Թաթար,— որում անուն էր Չանգզ ղան։

Դէպ եղև մեռանիլ նմա, և յառաջ քան զվախճանն՝ կոչեաց զզօրսն ամենայն և զերիս որդիս իւր, զոր ունէր, և ասէ ցզօրսն. «Ես աւասիկ մեռանիմ. զմի յորդւոց աստի իմոց՝ զոր կամիք, ընտրեցէք ձեզ թագաւոր, փոխանակ իմ»։ Եւ նոքա ետուն պատասխանի. «Զոր միանգամ կամք քո ընտրեսցեն, նա լիցի մեր թագաւոր, և նմա ծառայեսցուք միամտութեամբ»։ Յայնժամ ասէ ցնոսա. «Ես ասեմ ձեզ զբարս և զգործս որդւոց իմոց երեցունց։ Այս անդրանիկ որդիս իմ Չաղատայ. սա այր պատերազմող է և զօրաւէր, բայց հպարտ է բնութեամբ և մեծ քան զպատահեալ բախտն։ Իսկ երկրորդ որդիս իմ, նմանապէս յաղթող է ի պատերազմունս, բայց ռիշտ է բնութեամբ։ Իսկ կրտսեր որդիս իմ, շնորհաւոր է ի մանկութենէ իւրմէ, և առատ բարոյիւք, և մեծատուր ի ձիրս, և յորմէ հետէ ծնաւ սա ինձ, օր ըստ օրէ յաւելաւ փառք իմ և մեծութիւն։ Արդ ահա ասացի ձեզ զամենայն ստուգութեամբ, ում և կամիք, պագէք երկիր յերեցունց աստի»։

1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ղարուղրում*, z *ղարուղրիմ*
1 h *ղատրիայ*
1 a *բարբառոս*
2 stՎ *բազմութիւնք*, z չիք *բազմութիւն*
2 *Մ-Թ* *անդէն* փխ *անդ են*
2—3 *Մ-Թ* *թագաւորաց*
3 m *ազգքն որք կոչին*
3 mՎ *Թաթարք*
4 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *չանկզղան*, m *չանգզ խան*, no *չանկզխան*, z *չնգզ խան*
5 bdefghijnouzՎ *մեռանել*
5 c *զվաղՋան*, d *զվաղճան*, n *զվաղխճան*
6 m *որդիսն*, stuՎ *զորդիս*
6 nstuzՎ չիք *իւր*
6 eop *ահաւասիկ*, Վ *աւանիկ*
7 d *յորդոց*, cd *որդոց*, f *մի զորդոյ*, h *մի զորդոց*, km *մի զորդւոյ*, p *որդւոց*, st *ԱԲԳ* *զմի որդի*
8 stՎ *պատասխանի ետուն*
9 d *ընտրեցեն*
9 imnopz *մեզ*
10 no չիք *ձեզ*
10—11 noz *զբարս որդւոց* (z *որդւոցն*) *իմոց և զգործս նոցա* (z *երիցանցն*)
10 afhkm *զգործ*, g *և գործ*
10—11 Վ *զգործս երեցունց որդւոցս*
10 acdfgh *որդոց*
11 degku *երիցունց*, jpst *երիցանց*
11 egno *չալատայ*, z *չաղատայ անուն*
11 m չիք *սա*
12 ad *զաւրաւէր*
12—13 i *և մեծ պատահեալ քան զբախտն*, z *զբախտն պատահեալ*, no *բախտին*
13 *Մ-Թ* *որդին իմ*, abcdefghu *որդի*, k չիք *որդիս իմ*
13 hstՎ *նոյնպէս*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յաղթող* փխ *յաղթող է*
13—14 c *ի պատերազմեաց*, d *ի պատերազմինս*, p *ի պատերազմի*, no *այր պատերազմող է* փխ *յաղթող է ի պատերազմունս*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ռիժղ*, Վ *ռիժտ*
14 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *կրսեր*
14 dknstu *շնահաւոր*
15 g *բարւոք*, i *բարուոք*, p *բարուօք*, j *բարիոք*, m *բարուք*, no *և հաւատ* (փխ *առատ*) *բարոյիւք*
16 a *օր ըստ աւրէ*, b *աւր ըստ օրէ*, d *աւր ըստ աւրէ*
16 *Մ-Թ* *մեծութիւնս*, i *մեծութիւն իմ*, e *մեծութիւնն*
16 i չիք *արդ*
16 no չիք *ահա*
17 g *ամենայն*
17 d *յում*
17 i *կամէք*
17 cdegk *յերիցունց*, nost *երեցունց*, ip *երից աստի*, z *երիցանցս պագէք երկիր և նոքա*

Եւ նոքա մատուցեալ երկրպագեցին կրտսերոյն, որում անուն էր Հոքթա խաղան, և հայրն եդ զթագն ի գլուխ նորա և մեռաւ։

Իսկ նա իբրև առ զիշխանութիւն թագաւորութեան, զօր գումարեաց անթիւ բազմութեամբ, իբրև զաւազ ծովու անհամար ի բազմութենէ, զիւր սեպհական ազգն, զոր մուղալ թաթարն անուանեն, և զխաղրաց, և զհոնաց, և զղատիացիս, և զանկիտամս, և զայլ բազում ազգս բարբարոսաց, աղխիւք և բանակօք, կանամբք և որդովք իւրեանց և խորանօք, և բաժանեաց զնոսա յերիս առաջս. զմինն ընդ կողմն հարաւոյ առաքեաց, գլխաւոր վերակացու կարգեաց յիւրոց հաւատարմաց և ի սիրելեաց. և զմիւսն ընդ արևմուտս, և զորդի իւր ընդ նոսա, և ի կողմանս հիւսիսոյ. և զերրորդն ընդ արևելս հիւսիսի, և վերակացու կարգեալ յաւագացն զայր մի, որում անուն էր Չարմաղուն, այր խորագէտ և իմաստուն, և յաջողած ի գործս պատերազմի, պատուէր տուեալ նոցա, աւերել քանդել զամենայն աշխարհս և զթագաւորութիւնս տիեզերաց, և ոչ ևս դառնալ առ նա՝ մինչև բովանդակեսցեն զամենայն աշխարհս նուաճել ընդ տէրութեամբ նոցա։ Եւ ինքն անդէն զետեղեալ յաշխարհին, ուտելով և ըմպելով, զբօսանաց և շինութեան պարապեալ՝ անհոգ յամենայն կողմանց։

1 iz պագէք յերկիր (z երկիր), st երկրպագին, z պագին, Վ երկիր պագին
1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ կրտսերոյն, d կրտսերւոյն, u կրտսերուն
2 cd հոգքթա
2 fh ղաղան, s ղան փխ խաղան, tԱԲԳ խանաղան (sic) (Վ Հոքթա-խան ղան)
2 d զթագն, g և թագն, no զթագ իւր ի գլուխն փխ զթագ ի գլուխ նորա
3 g չիք նա
3 ips էառ զիշխանութիւն
3 bcdegՎ թագաւորութեանն, no չիք թագաւորութեան
3 ad զաւր
4 ip չիք ծովու
4 Մ-Թ ի բազմութենէն, u ի բազմութեան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ զիւր
5 abcdeh սեփհական, fgnopՎ սեփական
5 e մուալ (sic), gno մուլալ
5 stuՎ անուանէին
6 g զանգիտունս, o զանդիտանս
6 inop և այլ
6 t թշնամի փխ բազում
7 Մ-ԹՎ և ՁՁ ախիւք
7 ad բանակաւք
7 abcdfhij որդովք
7—8 Վ խորանօք։ Բաժանեաց
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերիս յառաջս, ip երից առաջս, t յերից
8 n ընդ կողմ
8 fghno հարաւու
9 t կարգաց իւրոց
9 t հաւատ զարմաց փխ հաւատարմաց
9 ah չիք ի
10 m ընդ յարևմուտս
10 t զորդին, Վ զորդիս
10 ab հիւսիւսոյ, f հիւսւսոյ
10 abcdefghijmopstuz չիք և ի
11 ip զերկրորդն փխ զերրորդն
11 Մ-Թ ընդ արևելս և ի հիւսիսի, bd հիւսիւսի, fh հիւսւսի, no և ընդ հիւսիսի, z ընդ արևելս հիւսիսոյ, stuՎ ընդ արևելս հիւսիսի (tu հիւսիսոյ)
11 o վերակացու կարգեաց, stuՎ վերակարգեալ փխ վերակացու կարգեալ
11 b յաւագաց, stՎ չիք յաւագացն
12 d անուննն
12 n չարմուղան
13 o յաջողակ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի գործ
13 g աւերեալ
14 d թագաւորութիւնս, o զթագաւորութիւն
15 z ամենայն
15 d յաշխարհս
15 Մ-Թ և նուաճել, Վ նուաճեալ
16 ah անդրէն
16 afh աշխարհին
16 a ընպելոյ, b ըմբելոյ
17 bd և զբաւսանաց, ehij և զբօսանաց
17 t անհար փխ անհոգ, Վ յանհոգ
17 dg ամենայն

Իսկ զօրացն նորա երթեալք ընդ կողմանս կողմանս աշխարհին՝ աւերէին զաշխարհս և զգաւառս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս և զստացուածս՝ զկանայս նորահասակս և զմանկտիս գերի առնալ ի ծառայութիւն ստրկութեան. է՛ր՝ զոր առաքէին անդէն ի հեռաւոր յօտարութիւն յաշխարհն իւրեանց առ խաղանն Թագաւոր իւրեանց, և է՛ր՝ զոր առ իւրեանս կալեալ ի պէտս ծառայութեան աղխից իւրեանց։

Իսկ այս զօր, որ եկ ընդ արևելս, որոց գլխաւոր էր Չարմաղուն նուինն, չոգաւ սա ի վերայ Ջալալադին սուլտանին, որ իշխէր Խորասանայ և գաւառացն՝ որ շուրջ զնովաւ, եհար վանեաց զնա և զզօրս նորա. և արար զնա փախստական, որպէս ցուցաք վերագոյն։ Եւ ինքեանք կարգ առեալ՝ աւերեցին զամենայն աշխարհս Պարսից և զԱտրպատականու և զԴիլմաց. կարգաւ սրբեցին զամենայն, որպէս զի մի ինչ մնասցէ խոչընդոտն գայթակղութիւն նոցա. առին և զմեծամեծ քաղաքսն և զհոյակապ, ամենայնիւ լցեալ զՌէ և զԱսպահան, և յիւրեանց անուն վերստին շինեցին։ Այսպէս առնէին ամենայն երկրի, ընդ որ անցանէին։

Եւ ապա եկին հասին յաշխարհն Աղուանից ամենայն աղխիւք բազմութեամբ իւրեանց, և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին, որ կոչի Մուղան,

1 m նոցա փխ նորա, stՎ չիք նորա
1 n երթալ, oz երթեալ
1 inp չիք ընդ
1 stz ընդ կողմանս աշխարհին, d ընդ կողմանս աշխարհի, ij ընդ կողմանս ի (j չիք ի) կողմանս աշխարհի
1 abcefg աշխարհի
2 op զաշխարհս
2 Վ և բառնային
3 i առնէին
3 Վ զմանկունս նոցա
4 g ստրկութենէ
4 st որ փխ զոր
4 stu չիք անդէն
5 ad աւտարութիւն, bcn օտարութիւն, ijp ի հեռաւոր մօտաւորութիւնս, stu ի հեռու աշխարհս իւրեանց, Վ հեռու յաշխարհս իւրեանց
5 g աշխարհն, ij յաշխարհին
5—6 m չիք 'առ խաղանն Թագաւոր իւրեանց', st խանն Թագաւորն, Վ առ իշխան Թագաւոր իւրեանց
6 no և էր առ ինքեանս
6—7 gtԱ ախտից փխ աղխից, Մ-ԹՎ ախից, no իւրեանց ախից
8 ad զաւր, no զայս զօր, z զօրս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ յարևելս
8 z որ էր գլխաւորն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չարման (չարմա) նուին, z չարմաղա նուինն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջալալադնին փխ Ջալալադին սուլտանին, dst ջալալատին. սուլտանին, ho ջալադին սուլտանին
9 Վ սուլդանին
10 z որք ընդ նովաւ էին շուրջս
10 joՎ և եհար, nu և հար
10 tՎ չիք զնա
10 abco զօրս
11 z ի վերոյ, i վերագոյնն
12 b չիք զամենայն
12 acfghptuՎ աշխարհն, bm զաշխարհն d յաշխարհսն
12 Մ-Թ զԱտրպատական, d զատրպատականով
12 ij զդիլմանց, stuՎ զդիլմայ
13 st չիք ինչ
13 Մ-Թ և ոչ ընդ ոտն փխ խոչընդոտն
13—14 aip գայթագղութիւն, n կայթակղութեան
15 noz զշօշ փխ զասպահան, Վ զՍպահան
15 i իւրեանց
15 i անունն
16 dz երկիր
17 z եկեալ
17 ^աշխարհն աղւանից, g աշխարհն
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ախիւք
17—18 defmnstuՎ և բազմութեամբ, i իւրեանց բազմութեամբ
18 t չիք իւրեանց
18 ip չիք ի

լի ամենայն բարութեամբ՝ ջրով, փայտիւ, մրգով և որսով, անդ գետեղ առեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց։ Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, և ի ժամանակս գարնանայինս սփռէին ընդ կողմանս կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ, և դարձեալ դառնային, անդրէն բանակէին։

ԻԱ.

Վասն ավերման քաղաքին Գանձակայ:

Այս քաղաքս բազմամբոխ լցեալ պարսկօք, այլ սակաւ և քրիստոնէիւք. յոյժ թշնամի էր նա Քրիստոսի և երկրպագուաց նորա, անարգիչ և հայհոյիչ խաչի և եկեղեցւոյ, այպանիչ և նախատիչ քահանայից և պաշտօնէից։ Վասն որոյ իբրև լցաւ չափ մեղաց նոցա, եւ աղաղակ չարութեան նոցա առ տէր, երևեցան յառաջագոյն նշանք աւերման նորա, որպէս ի վերայ Երուսաղէմի յառաջ քան զաւեր նորա, նոյնպէս և յայսմ քաղաքի. քանզի յանկարծ պատառեալ երկրի՝ արտաքս ելեալ ջուր սեաւ. և ծառ մի սօսի, զոր ճանդարին կոչէին, մեծ յոյժ՝ հուպ առ քաղաքն, տեսին զնա՝ յանկարծակի շրջեալ իւրովի. և ի տեսիլ նորա դղրդեցաւ ամենայն քաղաքն.

1 Վ և լի
1 ip մրգօք
1 Մ-Թ ջրով և փայտիւ և մրգով
1 stՎ չիք և որսով
1 ip և անդ
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գետեղեալ փխ գետեղ առեալ, abcdefghijp գետզ առեալ
2 ipz զվրանս փխ զխորանս, n զխորանն
2 dz որպէս փխ այսպէս
3 b ձմերանւոյն, e ձմերայնոյ, st ձմեռայն, Վ ձմերային
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գարնայինս
3 Մ-Թ սփռնէին
3 Մ-ԹՎ ընդ կողմանս փխ ընդ կողմանս կողմանս
4 cdjp չիք անդրէն
4—5 dip և բնակէին, stՎ և բանակէին, z բնակէին ի խորանս իւրեանց
6 c դանձակ, u գանձակայ որպէս եղև, stՎ մեծի և պատուական քաղաքին գանձակայ ի պեղծ (Վ ի պեղծ) թաթարաց
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քաղաք
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազում ամբոխ
7 dfn պարսկաւք
7 m և սակաւ փխ այլ սակաւ և
8 Մ-Թ էր և սա
8 i երկրպագողաց
8—9 ip չիք 'և հայհոյիչ... այպանիչ'
gh եկեղեցոյ
9 stՎ և այպանիչ
9—10 b պաշտօունէից, df պաշտաւնէից
10 h վասն այսր
10 i նորա փխ նոցա
10 Վ և եւ
10 n չարութիւն
11 g յառաջագոյնք, i նշանք յառաջագոյն, n առաջանշանք, o յառաջ նշանք, st ԱԲԳ նշանք աւերման նոցա (Վ նորա) յառաջագոյն
11 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ նոցա երևիլ (cd երևելի) փխ նորա
11 m իբրև փխ որպէս
12 k յերուսաղէմի
12 h նմանապէս փխ նոյնպէս
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ այսմ
13 t չիք քանզի
13 Մ-Թ և արտաքս
13 no ելաւ
14 o որ
14 Մ-Թ անդարին, ip ճանտարին, k ջանդարին, stՎ ճանդար
14 no քաղաքին, stՎ մերձ յոյժ առ քաղաքն մեծ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրովին, m զիւրովին
15 no և տեսիլ, stuՎ ի տեսանել
15 cdijp ամենայն քաղաքն դղրդեցաւ, h դրդվեցաւ

և դարձեալ տեսին զնա՝ կանգնեալ, որպէս յառաջն։ Այս եղեալ երկիցս և երիցս և ապա անկաւ և այլ ոչ կանգնեցաւ։ Եւ սկսան իմաստունքն նոցա քննել վասն նշանին, թէ զինչ իցէ։ Եւ իմացեալ, թէ պատճառ աւերման քաղաքին իցէ, սկսան այնուհետև զխաչսն, որ բևեռեալ էին ի վերայ ներքին սեմոց դրանց քաղաքին, հանել յանարգանացն, քանզի վասն այպանելոյ կացուցեալ էին, զի կոխեսցեն ամենայն անցաւորքն։

Եւ յանկարծակի հասին զօրքն թաթար, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ՝ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք. և հարին զայգեստանն, որ շուրջ զքաղաքաւն էին։ Ապա փլուցին և զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ոչ ոք եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու՝ պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի։

Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին, թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն, զի մի՛ անկցի ի ձեռս թշնամեացն. և այլք այրեցին զամենայն, որ ինչ ծախիւր ի հրոյ, և ինքեանք միայն մնացին։ Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ առաւել ևս ի ցասումն բարկութեան բրդեցան և սուր ի գործ արկեալ, զամենեսեան ճարակ սրոյ եդուն՝ զայրս և զկանայս և զմանկունս։ Եւ ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու՝ վա-

2 d անգաւ
2 Մ-Թ և ոչ, stuՎ և այլ ոչ ևս
bfhՎ իմաստունք
3 Մ-Թ նշանիցն
4 Մ-Թ է քաղաքին, ostՎ քաղաքին է
4 f և զխաչսն, ip զխաչն, stuՎ զխաչս
4 o ի ներքոյ սեմոց փխ ի վերայ
ներքին սեմոց
4 a սեմաց
4 m դրանցն, no դրան
5 i ի յանարգանացն, m յանարգանաց,
o անարգանօք
5 i չիք վասն
6 stՎ անցաւորք
7 Մ-Թe զօրք, df զաւրքն
7 Մ-Թ dijpu թաթարին, ms թաթարաց
7—8 gi ամենայն
8 st կռուէին փխ մարտնչէին
8 a բազումք
9 ij հարէին
9 a զայգեստեանն, h զայգեստան, p
զայգեստանսն, stՎ զայգեստանս
9 m բլուցին, u փլուց
9 no ապա թողին զնոյն գործ և փլու-
ցին
10 ad փիլիկուանաւք
10 g ամենայն
10 Մ-Թ և ոչ փխ և ոչ ոք
10—12 no և ոչ եմուտ ի քաղաքն...
դշաբաթ մի (չիք ի թշնամեացն)
11 hi չիք ի
11 stՎ չիք այլ
11 o վառեալ
11 bno պահէին
11 d չիք զքաղաքն, g զքաղաք
11 no զնա փխ զքաղաքն
11—12 o չիք զքաղաքն շաբաթ մի
12 bcegijpu դշաբաթ
13 m չիք իբրև տեսին
13—14 Վ ի թշնամեաց
14 cm չիք ոք
14 t այրեցեալ
15 m զշինուածսն
15 Վ մի անկցին
15 tՎ ի թշնամեաց
15 bcdijp չիք այլք
16 no զոր ինչ
16 s ծախս իւրեանց հրով, t ծախսիւր
ի հրոյ, փխ ծախիւր ի հրոյ
16 u ինք...
17 t թշնամոյն
17 ip լի ցասումն փխ ի ցասումն
17 st ի բարկութիւն փխ ի ցասումն
բարկութեան
17 k բարդեցան, o պնդեցան
18 o սրոյ ճարակ
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկանայսն
19 Մ-ԹՌ և մի երկու ՁՁ զմանկտի,
զմանկտիս, m զմանկունսն
19 i ոչ զոք
19 i չիք ի նոցանէ
19 no սակաւ մի գունդ (П կունտ
զօրու, stՎ բայց միայն սակաւ մ
զօրք փխ բայց սակաւ գունդ մի
զօրու
19 abd զաւրու

ռեալք զնու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զմի կողմ պարսպին ի գիշերի, և գնացին փախստական. և այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձսն ուր պահեալ իցեն։ Ապա զոմանս սպանին, և զկէսն գերի վարեցին. և ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն և հանին զորս գտին թաքուցեալ։ Եւ զայս արարեալ զաւուրս բազումս՝ ի բաց գնացին։

Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել և որոնել զինչսն և զանօթսն. և գտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկւոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ և այլ պէսպէս հանդերձից, որ թաքուցեալ էին ի դարանս և ի տունս գետնափորս։

Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զչորս ամս, և ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին։ Եւ եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ և սկսան շինել զնա՝ բայց ի պարսպէն։

ԻԲ

Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց եւ Վրաց ի նոյն զօրացն:

Զկնի ամաց ինչ անցանելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ, այս զօր մոլեկան և խորամանկ իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, իւրաքանչիւր գլխաւորի ըստ մեծու-

1 n չիք *և ամենայն*
1—2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *պատառեցին զկողմն մի գիշերի* փխ *պատառեցին զմի կողմ պարսպին գիշերի*
2 *Վ գնային*
2 i *սինլքորս*, n *սինլիքորք*, st *սինկլիքորք*
3 afgh*Վ խոշտանկեցին*
3 no չիք *ցուցանել*
3 *Վ զգանձս*
3 bcdgnop*Վ և ապա*
4 acefhnou *զկէսան*
4 t *վարէցեն*
4 mos *զայրեցեալ*
5 *Վ տունս*
5 i *հանեալ*
5 bcdgnost*Վ թագուցեալ*, ip *թագուցեալսն*, j *թագուցեալն*
5—6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զայս արարեալ ի բազում աւուրս գնացին ի բաց*
7 ah *բերել* փխ *բրել*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յորոնել*
8 *Մ-Թ զանօթն*
8 cd *յոսկոյ*, fghn *ոսկոյ*, ijp *յոսկւոյ*
8—9 st*Վ ոսկւոյ և արծաթոյ ի նմա*
9 st*Վ պղինձ և երկաթ*
9 s *որք*
9 *Մ-Թ* մր քասի ՁՁ *թագուցեալ*
10 a *ի դրանս*
11 h *այսպիսի*
11 h *զչորիս*, n *զչորս ամ*, stu *դ̄ ամ*, *Վ չորս ամ*
12 g *շինութեանն*, n *զշինութեան*
12 u *ժողովեցին*
12 i *և եկին սակաւ սակաւ ժողովեցան*
12 no չիք *'և սկսան'*
13 *Մ-Թ* և մի եր կու ՁՁ *բաց*
14 j *վասն աւերածին*
14 *Մ-Թ հայոց աշխարհիս*, o *աշխարհին*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *զօրացն*, bcd *զաւրաց*, eg no *զօրաց*, m *ընդ նոյն* փխ *ի նոյն*, u *ի նոյն զօրաց թաթարաց*
14 st*Վ վասն աւերման քաղաքաց և գաւառաց ի թաթարէն*
15 *Մ-Թ Զկնի անցանելոյ ինչ*
15 j *աւերմանն*
16 st*Վ զօրս*
16 *Մ-Թ խորամանգ*
16 n *վիճակաց*, o *վիճակեաց*
16 dn *բարժանել*, efgho *բաժանել*
16—17 fhm *զաշխարհս ամենայն*, st*Վ* չիք *զամենայն*, st*Վ զաշխարհս*
16—17 no *ազգս* փխ *աշխարհս*
17 ւ *և վրաց*

թեան և փոքրկութեան՝ զքաղաքս և զգաւառս, զաշխարհս և զբերդս, առնուլ, քանդել, աւերել. և չոգան յիւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն աղխիւ բանակին իւրեանց. և նստեալ անհոգութեամբ՝ յապականել և յուտել զամենայն բոյսս դալարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց։

Ընդ այն ժամանակս թագաւորութիւնն վրաց նուաղեալ էր, զի էր ընդ ձեռամբ կնոջ, որում անուն էր Ռուզուդան, դուստր Թամարին, քոյր Լաշային, թոռն Գիորգեայ, վաւաշ և կաթոտ, որպէս զՇամիրամն, որ անհաւան եղեալ արանցն, զոր ածէին նմա, ընդ բազմօք անկեալ և այրի մնացեալ, վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի, և որդւոյ իւրոյ Աւագին, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարէի, և Վահրամայ և այլոցն։ Եւ զի յառաջ քան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իւանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն, զոր իւր շինեալ էր վանս վրաց, առեալ ի հայոց։ Եւ զիշխանութիւն նորա վարէր որդի նորա։ Եւ ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին բքոյն եկելոյ, վասն այսորիկ անձնապահ եղեն ամենեքեան՝ գայթակղեալք յամրոցս, ուր և կարացին։

1 inop փոքրութեան, stuՎ չիք և փոքրկութեան
no և ընդ գաւառս
1 i չիք զաշխարհս
1 no և ընդ բերդս
1—2 no առ և քանդել
2 fm և աւերել
2 Վ չոքան
2 abcdefghju յիւր մասն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրաքանչիւր
2 ԱԲԳ բաժանել (Վ բաժանեալ) փխ բաժնի
2—3 abcdfh որդովք
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ախիւ, osՎ ախիւք, t ախտիւք
u բանակեցին փխ բանակին
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանհոգութեան
m յանհոգութեամբ
3—4 stՎ չիք 'և նստեալ... բոյսս դալարոյ'
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապականել, ուտել
4 bcdegjnou բոյս
4 bd ուղտաւք, t ուղտիւք
4 ad անասնաւք
5 st չիք իւրեանց
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նուաղեալ
7 bcdjp չիք ընդ
7 no չիք ձեռամբ
7 s կնոջ միոյ, tՎ կնոջ մի
7 p չանուն ('չ' ճետագայում ավելացրած)
7 s ռուզուզան (sic)
7 stՎ թամարայ
8 Մ-Թ Շալային, n լաշաին
8 c զէորգեայ, d զիւրգեայ, no զիօրքայ, tՎ զէորգայ, Մ-Թ զիորգայ
8 n կաթուտ, i պայթոտ փխ կաթոտ
8 Մ-Թ զբորբորիտն Շամիրամ փխ զՇամիրամն, fhi շամիրամն, st զշամիրամ
8—9 ijp անհաւատ փխ անհաւան
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արանց
9 bdf ընդ բազմաւք
9 d անգեալ
10 no իշխանութիւն, aeg զիշխանութիւնն թագաւորութեան
10 o զօրավարացն փխ զօրագլխացն
11 bcfghn որդոյ
12 nostu չիք զսակաւ
12 no զժամանակս
12 n իւհանէ
13 abdefghijkou և տարան, cmstՎ և տարեալ
13 m որ իւրն փխ զոր իւր
13 fh չիք էր
13 Մ-ԹՎ և ՁՁ ճնշող մեծամասն. վասն փխ վանս
13—14 m զոր առեալ էր
14 e զիշխանութիւնն
14 no և ոչ ունէին
15 m ունիլ
15 i զբոյն, Վ փքոյն փխ բքոյն, cd բգոյն
15—16 o չիք 'վասն այսորիկ... ամենեքեան'
16 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ գաղթեալք, գաղթեալ
16 ip կարացեն

Եւ նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմութեամբ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի։ Եւ անդ էր տեսանել այնուհետև աղէտք տրտմագինք և աշխար արժանի ողբոց, զի ո՛չ երկիր թաքուցանէր զմտեալսն, ո՛չ վէմք և ո՛չ անտառք պահէին զապաստանեալսն, ո՛չ ամրագոյն շինուածք բերդից և ո՛չ խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զզօղեալս։ Լքանէր անձն արի արանց, և լուծանէին ձեռք կորովի աղեղնաւորաց, թաքուցանէին զսուրսն, որք ունէին զնոսա, զի մի՛ տեսեալ թշնամեացն, անողորմ սատակեսցեն. ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսա և դոփինք կապարճաց նոցա ահաբեկ առնէին զամենեսեան, աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, և սիրտք իւրեանց մեռանէին ի ներքուստ. մանկունք խուսափէին առ ծնողս յահէ սրոյն, և ծնողքն հանդերձ նոքօք անկանէին ի վախից, նախ քան զընկենուլ թշամեացն։

Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայ կոտորել զարս և զկանայս, զերիտասարդս և զմանկունս, զծերս և զպառաւունս, զեպիսկոպոսունս և զերիցունս, զսարկաւագունս և զդպիրս։ Մանկունք ստնդիայք զքարի հարեալք, և կուսանք գեղեցիկք խայտառակեալք և գերեալք։

Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա, և անգութ աղիք յորովայնի նոցա. մի և միոյ մօր արտասուաց ոչ ողորմէին, և յալիս երբէք ոչ

1 t *նորա* փխ *նոքա*
1 m *սփռեալ*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բազմերամ*
2 Վ *և կամ*
2 tՎ *զանձրևս*
3 gn *յերկրի*
3 b չիք *այնուհետև*
3 h *և աղէտ*, i *զաղէտս*, s *զաղէտս տրտմագինս*
4 it *աշխարհ* (sic), o *աշխատելոյ*, s *զաշխար*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թագուցանէր*
4 e *զմեռեալսն* փխ *զմտեալսն*
5 acdgkmՎ չիք *և*
5 f *և ոչ անտառք*, a *անդառք*
5 tՎ *զապաստանեալս*
5 h չիք *շինուածք*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *ոչ*
6 n *ամենայն*, u *ամենայնք*
6 b *զզօղեալսն*, tՎ *զզօղեալքս*, d *զղաւղեալս*
7 n *արանցն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *լուծանէր*
7 nop *կորովիք* (p *կորովի*) *աղեղնաւորացն* (p *աղեղնաւորաց*)
7—8 cdjoՎ *թագուցանէին*
8 *Մ-Թ* *զսուրն*, i *զօրքն*, p *զօրսն*
8 *Մ-Թ* *թշնամեացն տեսեալ*, a *տեսեալս թշնամեացն*
8—9 u *անողորմն*
9 a *սատակեցեն*, sՎ *սատակեսցեն զնոսա*
9 *Մ-Թ* *տոփինք*, b *դոբինք*, s *բոմբինք*, t *թոփինք*
9—10 d *կապարճից*
10 *Մ-Թ* *զնոսա* փխ [*զամենեսեան*, t *զամենեքեան*
10—11 ad *զաւրհասն*, f *զօրհաս*, no *զօրհասսն իւր*
11 o *սիրտ*
12 df *ծնաւղս*, n *ծնողսն*, o *ծնօղսն*
12 abcd *ծնողք*, doՎ *ծնօղք*
12—13 stՎ *ծնօղք յահէ նոցա անկանէին հանդերձ նոքօք նախքան*
13 stՎ չիք *ի վախից*
13 m *թշնամոյն*
14 cdfghijo *անխնայ*
14 t չիք '*յանխնայ... զարս*'
14 Վ *կոտորելոցն*
14 g *կանայս*,
15 t *զդպիրս*, *զծերս*
15 s *պառաւունս*
15 *Մ-Թ* *և* մի չարք ՁՁ *զեպիսկոպոս*
15—16 stՎ *զքահանայս* փխ *զերիցունս*
16 t չիք *զդպիրս*
16 Վ *ստնդեայք*
17 *Մ-Թ* *խայտառակեալք կուսանք գեղեցիկք*, i *կուսանս գեղեցիկք խայտառակեալ*
18 abcdefghjmՎ *որովայնի*
19 do *ալիս*

գծային, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի Հարսանիս, կամ ի գինարբուսն։

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. Հատեալ էր արտօսր յաչաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն։

Սուգ զգեցաւ եկեղեցի, և բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա. խափանեցան պաշտամունք նորա, և բարձան պատարագք ի սեղանոյ նորա. լռեցին պաշտամունք նորա և ոչ ևս լսիւր ի նմա ձայն երգոց. իբրև խաւարաւ մածեալ էր ամենայն աշխարհ, և սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց, և շրջէին ի նմա որդիք օտարաց։

Յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, և ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեմունս, և կեղեքէին, պատառէին իբրև զգայլս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս։

Եւ այսպէս առ Հասարակ դառնութիւն Հասուցին բազում ազգաց և լեզուաց, զի բաժակ բարկութեան տեառն էր Հեղեալ ի վերայ երկրի ի վրէժխնդրութիւն գործոց մերոց չարաց, զոր մեղաք առաջի նորա և զար-

1 no չիք *ի*
1 st *ի սպանութիւն ուրախութեամբ*
2 bcdemotuՎ *ի գինարբուս*, g *ի գինիարբուսն*
3 o *երկիր*
3 ij *ի մեռելոցն*
4 ij *աչաց*
4 bcdegijnpstuՎ չիք *էր որ*
5 st *զանկեալս*
5 g *ահէ*
5 df *անաւրինացն*, Վ *անօրինաց*
6 d *սուգս*, ijp *սուգս զգեցան եկեղեցիք* (p *եկեղեցիկ*), oh *սուգ*
6—7 o *գեղեցկութեան նորա և ոչ լսիւր ի նմա ձայն երգոց խափանեցան*
7 m *խափանեցաւ պաշտամունք*
7 Վ *վերացան* փխ *բարձան*
7 dp *պատարագ*
7—8 st չիք '*և բարձան...նորա*'
8 Մ-Թ չիք '*լռեցին պաշտամունք նորա*'
8 Մ-Թ *լինէր* փխ *լսիւր*, afhmՎ *լսէր*, cdij *լսոյր*
8 o չիք '*և ոչ ևս լսիւր... երգոց*'
8 d *երգւոց*
9 Մ-Թ *խաւարեալ մածեալ*, cdijp *խաւար*
9 d *յաշխարհ*, stՎ *աշխարհս*
9—10 af *զգիշերն*, n *գիշեր*, o *զմարդիկք գիշերն*, stՎ *առաւել զգիշեր*
10 noՎ *զտիւն*, d *զցորեկ* փխ *զտիւ*
10 cd *թարուր*, no *թափօր*
10 s *իւրեանց*
11 ad *աւտարաց*, stՎ *օտարաց որդիք*
12 fh *յափշտակեցին*, n *պշտակեցան* (sic)
12 stՎ *ստացուածք նոցա*
12 ae *ժլատութիւնն*, no *ի ժլատութիւն*
13 cdj *սենեակ*
13 Վ չիք *և*
14 Վ *այսր և անդր*
14 stuՎ *անդադար արագութեամբ*
14 a *զայծեմանս*, o *այծեմունս*
15 o *և երիվարք*
16 ij *ընթացս*, n *գնթացս*, o *զընթացս*
16 stՎ *ինքեանք* փխ *նոքա*
16 jp *թանձրանային* փխ *ձանձրանային*
16 e *ի ժողովելոյ*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հասուցանէին*
18 j *տէր էր հեղեալ*
18 no *հասեալ էր* փխ *էր հեղեալ*
18 gstՎ *յերկիր* փխ *ի վերայ երկրի*
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *մեղաց* փխ *մերոց*, no *գործոց չարաց մերոց*
19 stՎ *զոր արարաք, զի մեղաք առաջի նորա* փխ *զոր մեղաք առաջի նորա*

զպէս ցասումն նորա շարժեցաք. վասն այնորիկ եղև դիւրաւ մուտ նոցա յաշխարհս ամենայն։ Եւ իբրև առին զաշխարհս ամենայն, ժողովեցին զաւանսունս ամենայն, որ ի գաղթի և որ ոչ, և զինչս և զստացուածս և զգեւ րիս բազմութեամբ՝ որ յարձակ վայրս։ Սակայն այսուհետև մատնչել ընդ ամրոցս ամենայն և ընդ քաղաքս բազումս, կանգնեալ մեքենայս բազումս և ազգի ազգիս, զի յոյժ խորամանկ և հնարաւորք էին։ Եւ առին, քանդեցին զբազում ամրոցս և զբերդս։ Եւ զի աւուրքն ամառնային էր և խորշակ յոյժ, և ամբարք ոչ հասաքեալք, զի յեղակարծում ժամու եկին ի վերայ. վասն այնորիկ պասքեալ ի ծարաւոյ մարդ և անասուն, կամաւ և ակամայ անկանէին ի ձեռս թշնամեացն առ վտանգի նեղութեանն, և նոքա է՛ր, զոր սպանանէին, և է՛ր, զոր պահէին ի պէտս իւրեանց սորկութեամբ ծառայութեան։ Ձնոյն անցս անցուցանէին և ընդ քաղաքս բազմամարդս, շուրջ նստեալ պատեալ՝ պաշարէին զնոսա։

ԻԳ.

Վասն առման Բաղաբին Շամքորոյ։

Մի ոմն յաւագացն, որում անուն էր Մոլար-Նուին, որոյ հասեալ էր ասժին կողմանքն այնոքիկ, մինչդեռ շարժէին ի տեղւոջէ իւրեանց, ուր բնակեալ էին ի դաշտին, որ կոչի Մուղան, առաքեաց սակաւ զօր, իբրև

1 i զարթեաւ ցասումն, p զարդեաւ ցասումն, n արդար ցասումն, o 'զարդար... շարժեցաք' անղը բաց, չգրված, Վ զցասումն
1 g շրջեցաք փխ շարժեցաք
1 stՎ վասն այն
1 bcdijopstuՎ դիւրամուտ փխ դիւրաւ մուտ
1 stՎ չիք նոցա
2 no չիք առին
2 st չիք 'և իբրև... ժողովեցին'
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք զաշխարհս ամենայն, Վ առին ժողովեցին զաշխարհս ամենայն և զանասունս
3 cdijp չիք որ
3 m չիք և որ ոչ
4 fh յոր արձակ վայրս, i որ յարձակելով վայրս, o արձակ
5 i չիք այնուհետև
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մարտնչել
5 no ընդ ամուր վայրս փխ ընդ ամրոցս ամենայն
6 stuՎ չիք 'կանգնեալ մեքենայս բազումս'
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազգիս ազգիս
7 t չիք զի
7 Մ-Թ խորա մանն
8—9 չիք 'և զբերդս...յոյժ'
8 Մ-Թ զի փխ Եւ զի
8 stuՎ աւուրքս
8 o ամառնայինք
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էին փխ էր
9—10 st չիք 'և ամբարք... այնորիկ'
9 Վ ամպարք
9 ij եկն փխ եկին
10 m վասն որոյ
10 tՎ ի ծարաւու
10 biost յակամայ
11 nՎ թշնամեաց, t թշնամւոյն
11 it զորս
11 fh զի փխ զոր
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զորս
12—13 jp սորկութեամբն ծառայութեամբ
13 h չիք շուրջ
14 ip չիք պատեալ
14 Մ-Թ չիք զնոսա
15 st քաղաքացն
16 o գլխաւոր ոմն ի աւագացն
16 gk յորում, i չիք որում
16 d անունն
16 n մոլար նուին, o միլար նուին
16 do որ հասեալ
17 bcdefhko ի տեղւոջէ, i ի տեղւոջէն
17 istՎ որ փխ ուր
18 inos զօրս, m զաւկաւ զօր

արս Հարիւրս, որք եկեալ՝ նստան առ դրունս քաղաքին Շամքորոյ և արգելին զելողս և զմտողս ի նա։

Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց։ Եւ առաքեցին բնակիչք քաղաքին Շամքորոյ առ Վահրամ և որդի նորա, զի օգնեսցեն նոցա, և ասացին, թէ՝ «Սակաւք են»։ Իսկ նա ոչ օգնեաց. այլ և զորդին, որ կամեցաւ երթալ, ոչ եթող, այլ խափանեաց, բանս ի բերանս դնելով եկելոցն, ասել, թէ՝ «Բազումք են»։ Այլ և ոչ քաղաքացեացն հրամայեաց մարտնչել ընդ նոսա։

Իսկ զօրք այլազգեացն օր ըստ օրէ առաւելուին ի թիւ, մինչև եկն գլխաւորն իւրեանց, զոր Մոլարն կոչէին, և ետ պատերազմ ընդ քաղաքին. և զփոսն, որ շուրջ զպարսպով քաղաքին էր, ելից փայտիւ և ցօղնով, զի դիւրաւ ելցեն ի պարիսպն։ Եւ նոքա ի ներքուստ ընկեցեալ հուր՝ ի գիշերի այրեցին զնա։ Իսկ ի վաղիւն իբրև ետես զայն Մոլար-նուինն, հրամայեաց զօրացն բառնալ բեռն մի հող իւրաքանչիւր ումեք և արկանեալ ի փոսն. և իբրև արկին՝ լցաւ հաւասար պարսպին։

Եւ դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն, և առին զնա, և կոտորեցին զամենեսին բերանով սրոյ, և այրեցին զշինուածն, որ ի նմա, և առին, զոր ինչ գտան ի նմա։ Եւ ապա յարձակեցան ի

1 i *յորս* փխ *որք*, noՎ *որ*
1 stuՎ *հասին* փխ *նստան*
1 e *առ դրան*
2 abcdefghjnpu *զելող և զմտող*, is *զելողն և զմտողն*, mo *զելող մտողս*, Վ *զելող և զմտողն*
2 s *առ նա*
3 stuՎ *քաղաքն այն էր յայնժամ*
3 bdeg *վարհամայ*
3 bcdfhn *որդոյ*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աղպուղային*, i *աբուղային*
4 o *առաջագոյն*
4 st *ի պարսից*
5 n *շամքորայ*
5 e *առ վարհամ*
5 istՎ *և առ որդի*
5—6 ad *աւգնեսցեն*, Վ *օգնեսցէ*
6 ad *աւգնեաց*
7 o *զորդին իւր կամէր երթալ*, stՎ *գնալ* փխ *երթալ*, e *երթեալ*
7 i *ոչ* փխ *որ*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *'ոչ եթող, այլ'*
7 a *խաբանեաց*
8 *Մ-Թ* չիք *'եկելոցն, ասել'*, dijp *ասելով*
8 i չիք *ոչ*
8 no *քաղաքակցեացն*
9 *Մ-Թ մարտնչիլ*
10 bd *զաւրք*
10 a *աւր ըստ աւրէ*, d *աւր ըստ օրէ*
10 fhstuՎ *յաւելուին*, o *աւելուին*
11 c *մօլարն*, d *մաւլարն*
11 g *զփոյսն*, *զփոսն քաղաքին* փխ *զփոսն որ շուրջ զպարսպով քաղաքին էր*
12 ip *զքաղաքաւն էր* փխ *զպարսպով քաղաքին էր*, tՎ *զպարսպովն էր քաղաքին*
12 ad *ցաւղնով*, st *ցօղով*
13 noՎ *ընդ պարիսպն*
13 g *նոքա ներքուստ*, no *ի վերուստ* փխ *ի ներքուստ*
13 stՎ *հուր ընկեցեալ*
13 gio չիք *ի*
14 stu չիք *իբրև*
14 d *իբրև տեսին*
14 d *մաւլար*, n *մուլար*
15 n *բեռ*
15 stՎ *իւրաքանչիւրոցն* փխ *իւրաքանչիւր ումեք*
16 ip *պարիսպն*
17 j *զզօրն*
17 s *իւրաքանչիւր ոք*
17 g *յերեսաց*
17 g *ի քաղաք*, i *ի քաղաքին*
18 abcdhnoՎ *զամենեսեան*, ij *զամենեսանն*
19 cdijp չիք *'և առին... ի նմա'*
19 h *ի սմա*, stՎ չիք *ի նմա*
19 hi *արձակեցան*

վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ի Տէրունականն, և ի յՑրգեվանքն, և ի Մածնաբերդ, զոր ունէր Կիւրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ. և ի Գարդման, և յայլ կողմանս, ի Չարեքն և ի Գետաբակս այլ ումն գլխաւոր չոգաւ՝ որում անուն էր Ղատաղան-Նուին։ Իսկ Վահրամ, որ էր յայնժամ ի Գարդման, գաղտագընաց եղեալ ի գիշերի՝ փախեաւ ուր և կարաց զերծանել։ Իսկ զօրքն այլազգեաց մարտ եղեալ ընդ բերդիցն. որք ի ներքս էին, յակամայ ետուն զձի և զանասուն և զայլ զինչ և խնդրեցին։ Եւ հարկ եղեալ ի վերայ նոցա՝ թողին զնոսա յիւրեանց անուն։

Բայց այնոքիկ, որ առին զՇամքոր, եկին ամենայն աղխիւն իւրեանց ի Տաւուշ, ի Կածարեթ, և ի Նոր բերդն, և ի Գագ, և որ շուրջ զնոքօք, և ի ներ արկեալ պաշարեցին զնոսա։

ԻԴ

Վասն զերութեան վարդապետին Վանականայ եւ որոց ընդ նմա։

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մեծ վարդապետն, որ կոչէր Վանական, խուռվք աշխատութեամբք փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոջ, որ կայ հանդէպ գեղջն, որ Լորուտն կոչի, ի Հարաւոյ

1 s *այլոց*
1 d *բերդացն*
1 bdegijnopՎ *իշխանութեամբ*
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տիրունականն*
2 c *և յերգեվանքն*, p *և երգէվանքն*, Վ *և յՑրգէվանքն*, no *և ի գերեվանքն*
2 hipstՎ *ի մածնաբերդն*, no *և մածնաբերդն*
2 i *անդ էր* փխ *ունէր*
2 t *կիւրակէ* (sic)
3 o *և ոգի* (sic) փխ *որդի*
3 no *և ի դարման* (sic)
3 adgk *այլ*
3 no *չարեքին* փխ *ի չարեքն*
4 no *գետափակս*
4 cdijp չիք *գլխաւոր*
6 abcdefghjno *գիշերի* փխ *ի գիշերի*
6 o *և փախեաւ*
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զերծանիլ*
6 no *զօրն*
7 f *այլազգեացն*
7 m *ընդ բերդին*
7 o *ի ներքոյ*
7 stՎ *ակամայ*
8 m *զձիս*, stՎ *զձիս և զանասունս*
8 st *և զայլ զոր ինչ* (tg *և այլ ինչ*) *խնդրեցին*, d *և այլ ինչս*, no *այլ ինչ զոր խնդրեցին*, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *այլ զինչ*
9 Մ-Թ *զնոսա թողին իւրեանց*
9 ij *անունն*
10 d *այնոցիկ*
10 mst *որք*
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ախիւն*, o *ախիւք*
11 o *ի դաւուշ*
11 i *ի գագն*
11 no *զնովաւ*, d *զնոքաւք*
13 cdp *գերութեանն*
13 bgou *վանականին*, n *վանայկանին*
13 i *վասն վարդապետին վանականայ գերութեանն*, fh *վանական վարդապետին*
13 l *որոց ընդ նմա ի ձեռն թաթարազգին*, stՎ *որք ընդ նմա* (Վ *ընդ նոսա*), u *ընդ նոսա*
14 dhotՎ *ընդ ժամանակս*, g *ընդ այն ժամանակս*, t *ընդ ժամանակս այնոսիկ*
14 no *կոչի*, p *կոչիւր*, z չիք *որ կոչէր*
15 o *իւրով*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *աշխատութեամբ*, ijl *աշխատութեամբքն*
15 zՎ չիք *իւր*
15 s *քարայր մի*
16 d *գարի* փխ *քարի*
16 stu *միոյ*
16 i *կայր*
16 al չիք *որ*
16 Մ-Թ al և մի երկու ՁՁ *ոլորուտն* փխ *որ լորուտն*, ij *լորուտ*, n *լորոտն*
16 e *հարաւոյ* փխ *ի հարաւոյ*, fh *ի հարաւու*

կողմանէ Տաւուշ բերդի։ Եւ շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, և անդ դադարէր գաղտողթեամբ, իբրև աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երգեվանից, ի Ջալալադին սուլտանին հինից։ Եւ անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր։ Եւ բազումք գային առ նա, և ուսանէին զբանն վարդապետական ի նմանէ։ Եւ իբրև շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր։

Իբրև եղև այս կործանումն աշխարհի ի թաթարէն, և եկն Մոլար-նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդր դիմեցին. և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք։ Եւ եկեալ թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր. և նոքա ո՛չ համբարս ունէին և ո՛չ ջուր։ Եւ էր եղանակն ամառնային, և է՛ր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգելանի անդ՝ իբր ի բանտի. և մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ և մերձ էին ի մեռանել։ Եւ թշնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թե՝ «Ընդէ՛ր մեռանիք, ելէք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս և թողցուք զձեզ՝ի տեղւոջս ձերում»։ Եւ կրկնէին և երեքկնէին երդմամբ։ Ապա որք էին յայրի անդ, անկանէին առ ոտս

1 z մօտ փխ ի հարաւոյ կողմանէ
1 no որ կոչի տաւուշ (o տաւուշ) բերդ
1 abefghku յայր, cdijp յայրն
1 cdijp չիք անդ
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գաղթութեամբ
2 dijmsu վանքն
2 no իբրև եղև աւերակ առաջին վանք
3 n երգևանիցն, o երգեվանիցն, Մ-Թ Երգէվանից
3 Մ-Թ ի Ջալալադին սուլտանէն փխ ի Ջալալադին սուլտանին հինից. dsՎ ի ջալալատին, t ջալալհատին, h ջալադին, g ջալալադնի,
3 mp սուլտանէն, z սուլթանէն, Վ սուլդանին
4 c զետղեալ
4 o յուսումնասէր
5 stՎ այրն այն, z չիք այրն
5—6 o յուսանէին
6 Մ-Թ զբանս վարդապետականս, no su զբան, tՎ բան, b ի նմանէ զբանս վարդապետական
6 gi մարդիկք, h մարդիկքն
7 z չիք նմա
7 m իջանիլ
7 ad անդի
7 dij առ ստորոտ, z ի ստորև
8 lmnost դադարէր
9 st կործանումս
9 Վ չիք աշխարհի
9 ad մուլար, u մոլարն, Մ-ՏՎ մօլար
9 d նուին

10 g այն, h յան
10 abln գեղջէիցն, fh գեղջէից, d գեղջին, Վ գեղջն այնորիկ
10 fh չիք այնոցիկ
10 m յայրի, o այրի, stՎ չիք յայր
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անդ, l անտր
11 ot արամբ
11 ah կանամբ
11 abem մանկտւով, cdjltuzՎ մանկտով, fh մանկտուո/, g մանկտօվ, no մանկտովք
11 stuzՎ մանկտով (s մանկտօք) այրն
11 Վ զնա փխ զնոսա
12 abcefghjklmp յայր անդր, u յայր անդ, Վ անդ
12 Մ-Թ համբարս ոչ ունէին, Վ ոչ ամպարս ունէին
13 z ամարայնի
13 ipstՎ չիք էր
13 ad տաւթ
13 i չիք տապիլ, n տապել
13 stՎ յայրի փխ յարգելանի, a յարգիլանի
14 bdfhnops բանդի
14 im ի մեռանիլ
15 o ձայնեն
15 m չիք թէ
16 ij վերակացուք, l զվերակացուս
16 d ի տեղուոջս, efhlo ի տեղոջս, mstՎ ի տեղւոջ
16—17 o և կրկին և երեքկին
17 stՎ երիցս փխ և երեքկնէին
17 j երդմամբք
17 cdjp առ յոտս

վարդապետին, աղաչէին և ասէին. «Գնեա՛ զարիւն մեր ամենեցուն, և է՛ջ առ նոսա, և արա՛ սէր ընդ նոսա»։ Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ես զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ձեր, թէ գոյ հնար փրկութեան, զի և Քրիստոս զանձն իւր ի մահ ետ վասն մեր և փրկեաց զմեզ ի բռնութենէն սատանայի, ապա պարտիմք և մեք ի վերայ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել»։

Ապա առեալ վարդապետին երկու քահանայս ի մէնջ, անուն միոյն Մարկոս, և երկրորդին՝ Սոսթենէս, որք ապա յետ այնորիկ առին զպատիւ վարդապետական ի նմանէ, զի անդ էաք մեք ի վարժս կրթութեան գրոց սրբոց ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, և էջ առ նոսա։

Եւ գլխաւորն կայր հանդէպ այրին ի վերայ բլրակի միոջ, և հովանի ունէին ի վերայ գլխոյ նորա վասն տօթոյն, զի ի տօնի վարդավառին արգելին զմեզ։ Իբրև մօտ եղեն ի զօրագլուխն, որք տանէին զնոսա՝ երիցս անգամ հրամայեցին երկիր պագանել նոցա ի վերայ ծնկաց իւրեանց, իբրև ուղտուց ի ժամ գձելոյն, զի այնպէս էր սովորութիւն նոցա։ Եւ իբրև եկին առաջի նորա, հրամայեաց յարևելս կոյս երկիր պագանել խաղանին՝ արքային իւրեանց։ Եւ ապա մեղադիր եղև, թէ՝ «Իմ լուեալ է զքէն, թէ այր իմաստուն և երևելի ես, և կերպարանք քո յայտ իսկ առնեն զքեզ»։—Զի այր քարի էր տեսլեամբ, հանդարտ օրինակաւ, փառաւոր մորուօք, ծաղկեալ ալեօք։—«Դու իբրև լուար զհամբաւ գալոյ մերոյ ի սահմանս ձեր,

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տղաչէին զնա
1 z և ասէին աղաչանօք
1 n գնե՛ արիւն, ϙ արիւն
2 o չիք նա
2 o չիք իմ
3 i վասն ձեր ոչ խնայեցից
4 no վասն մերոյ
4 o ի բռնութենէ
5 Մ-Թ չիք և մեք, fh և մեք պարտիմք
5 no եղբարց մերոց մեռանել (o մեռանիլ) փխ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել
5 z առնել փխ ցուցանել
6 z եւ նորա առեալ փխ ապա առեալ
6 hՎ վարդապետն
6 Վ երկուս
6 stՎ ընդ իւր փխ ի մէնջ
6 g յանուն
6 d միուն
7 no սոսկթենէս
7 h յայնորիկ
7 j զպատիւս
8 mo ի վարս փխ ի վարժս
9 m ընդ աւուրս
9 st որ փխ և
10 i յայրին
10 fhil բոլորակի փխ բլրակի
11 a տաւթոյն
11 d տանի (=տաւնի)
12 ip մօտ եղև գլխաւորին փխ մօտ եղեն ի զօրագլուխն
12 z առ զօրագլուխն
12 o տանէինն
13 stuՎ չիք նոցա
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ծնգաց, afh ծնկանց
13 o նոցա փխ իւրեանց, tuՎ իւրոց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իբրև ուղտ ի ժամ ճգելոյն, cdijp իբրև ուղտուց գձելոյն
14 l ուղտու, m զուղտ, u ուղտոց
14 no գձելոց
14 e սովորութիւնն
14 oՎ չիք և
15 cdij յառաջ փխ առաջի
15 o նոցա փխ նորա
15 bcegijpՎ երկրպագել, d երկրպագանել
15—16 i խառան արքային
16 no զքեզ փխ զքէն
17 j կերպարան քո, o կերպարանքդ յայտ
17 l իսկ յայտ
17 degipstuzՎ զքէն, n քեզ
18 Վ քարի ես փխ քարի էր
18 adl աւրինակաւ
18 a մաւրուաւք, d մորուաւք, n մորուովք
19 abd ալեաւք
19 st և ասէ. դու իբրև լուար, ip դու իբրև լուար ասէ, l և իբրև դու լուար, m և դու իբրև լուար
19 i զսահմանս

ընդէ՞ր ոչ եկիր ընդ առաջ մեր սիրով խաղաղութեամբ, և ես հրամայեալ էի պահել զամենայն, որ ինչ քոյ էր, անվնաս՝ ի մեծէ մինչև ի փոքր»։

Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «Մեք զբարեմտութիւն ձեր ոչ գիտէաք, այլ երկիւղիւ և դողմամբ պաշարեալ էաք յահէ ձերմէ, և լեզուիդ անտեղեակ, և ի ձէնջ ոչ ոք եկն առ մեզ կոչել զմեզ առ ձեզ, վասն այս էր դանդաղումն մեր։ Արդ իբրև կոչեցիք, եկաք առաջի ձեր. մեք ոչ զինուոր եմք և ոչ ընչից տեարք, այլ արք պանդուխտք և օտարականք, ժողովեալք յայլ և այլ աշխարհաց վասն ուսման ինչ մերոյ պաշտաման, Արդ աւասիկ առաջի ձեր եմք, զոր ինչ կամ է ձեր, արարէ՛ք ընդ մեզ թէ՛ կենօք և թէ՛ մահուամբ»։

Յայնժամ ասէ ցնա իշխանն. «Մի՛ երկնչիր»։ Եւ հրամայեաց նոցա նստել առաջի իւր. և բազում ինչ հարցեալ զնա վասն բերդիցն և իշխանին Վահրամայ, թէ ուր իցէ. զի կարծէր զնա, թէ մարմնական ինչ իշխան իցէ ի վերայ երկրին։ Իբրև ասաց, զոր ինչ գիտէրն, և զայն ևս՝ թէ գործակալ ոչինչ իցէ նա մարմնական, ապա հրամայեաց նմա, զի իջուսցէ զմարդիկն յամրոցէ անտի աներկիւղս, և խոստացաւ իւրաքանչիւր յիւրում

1 o եկիք
1 fhjkm ընդ յառաջ
1 stՎ սիրով և
1—2 Մ-Թ հրամայէի, ce հրամայել էի
2 ij պահեալ էին
2 o ամենայն
2 cstՎ զամենայն որ ինչ քո էր (st էին, Վ է) պահել անվնաս (stՎ անվնաս պահել)
2 mstՎ ցփոքր, o ցփոքունս
3 h զբարեմտութիւնդ, Վ զբարեմտութիւնն
4 a երկեղիւ
4 j զդողմամբ, s դողութեամբ
4 istՎ յահէն
5 p ի լեզուիդ, z լեզուացդ
5 ip անտեղեակ լինելով, stՎ անտեղեակ գոլով փխ անտեղեակ
5 z չիք ոք
5—6 Վ վասն այսր
6 stՎ և արդ
6 j կոչեցէք
6 n եկայք
7 adeg տեայրք
7 afh պանդուխտ, de պանտուխտք
7 ad աւտարականք, no օտարք
8 ab յայլ և յայլ, g այլ և այլ, m յայլ և այլ կողմանց աշխարհաց, n այլ և այլ
8 c յաշխարհաց
8 o յուսման
8 e պաշտամանս, t պաշտամանց
9 loՎ ահաւասիկ
9 z զինչ որ կամ է ձեր, o կամք ձեր է
9 no արարէք մեզ
10 adoz կեանք
10 acdefghjlnstzՎ մահու (o մահ)
11 ostu ցնոսա փխ ցնա
11 ost մի՛ երկնչիք
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նստիլ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ինչ
12 no զնոսա, stՎ ի նա փխ զնա
12 d իշխանացն
13 a կարծէ
13 no իշխան ինչ իցէ
13 stՎ էր փխ իցէ
14 Վ երկրի
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և իբրև
14—15 stՎ ոչ է մարմնական ինչ գործակալ
15 m ոչ ինչ է
15 u նմա փխ նա
15 i չիք նմա
15 cijp իջուցեալ, d իջուցանել, o յիջուսցէ
15—16 cdj մարդիկն, h զմարդկան, i մարդիկքն, stu զմարդիկ
16 o ամրոցէ
16 cdl անդի
16 Վ յաներկիւղս
16 o իւրում
16 ԱԲԳ իւրաքանչիւրում տեղ ողջ (կամ ոչ)

տեղւոջ կեալ իւրովք վերակացուօք, և յանուն նորա շինել զգիւղսն և զագարակսն։

Ապա ձայնեցին առ մեզ երիցունքն, որք զհետ վարդապետին, թէ՝ «Իջէ՛ք վաղվաղակի, և զոր ինչ ձեր է, բերէ՛ք ընդ ձեզ»։ Եւ մեր իջեալ դողութեամբ առ նոսա, որպէս գառինս ի մէջ գայլոց, երկուցեալք և զարհուրեալք, ակն ունելով մահու՝ իւրաքանչիւր ոք ի մտի իւրում ասելով զհաւատրս խոստովանութեան, որ ի սուրբ ծրրորդութիւնն, զի յառաջ քան զիջանելն մեր յայրէ անտի հաղորդեալ էաք պատուական մարմնոյ և արեան որդւոյն աստուծոյ։

Եւ տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս։ Եւ ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ արգելանի և զաշխարհականսն ի գաւիթս եկեղեցւոյն։ Եւ ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն։ Եւ ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ և խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյ էր նոցա. և որ ինչ յայրի անդ էր, և որ ինչ սպասք էր եկեղեցւոյն կամ շուրջառ, կամ այլ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի, և երկու աւետարանս ընդելուզեալ արծաթով, զայն ետուն ցվարդապետն, զոր յետոյ առին ի մէնջ։ Եւ ընտրեալ ի

cdefgho *տեղոջ*
1 stuՎ *կալ* փխ *կեալ*
1 n *իւրաւք*
1 o *իւրաքանչիւր վերակացուօք*
1 o *անուն*
abdj *զգեաւղսն*, cg *զգեւղսն*, o *զգեօղն*, Մ–Թ և մի երկու Չ *զգեօղսն*
1—2 n *ագարակսն*, o *յագարակսն*
3 i *երիցունք*
3 ijp *սուրբ վարդապետին*
3 stՎ *եթէ*
5 s *զգառինս*
6—7 Մ–Թ *ակն ունէաք մահու, ասելով զհաւատոյ խոստովանութիւնն*
6 o չիք *'իւրաքանչիւր ոք ի մտի իւրում'*
6 sՎ չիք *ոք*
7 no *երրորդութեան*, Վ *երրորդութիւն*
7 Մ–Թ և մի երկու Հ չիք *զի*, s *և* փխ *զի*
7 a *զյառաջ* փխ *զի յառաջ*, otuz *զի առաջ*
8 afhl *անդի*
8 ast *յարեան*
9 gnop *որդոյն*, Մ–Թ *տեառն* փխ *որդւոյն աստուծոյ*
10 no *տարան զմեզ փոքրագոյն այր մի և կայր աղբիւ[ր] մի անդ մէջ վանիցն*
10 j *յաղբիւր*
11 h in *ծարաւ*, o *ծարաւեալ*
11—12 i *տարան զմեզ ի տեղի ինչ արգելանոցի անդ արկին և զաշխարհականս*
11—12 no *զմեզ արկին*, stzՎ չիք *արկին*
12 Մ–Թ և մի երկու ՉՉ *յարգելանի*
12 Մ–Թ և մի երկու ՉՉ *զաշխարհականս*
12 ghn *եկեղեցոյն*
13 abdl *զմեաւք*, cgu *զմեւք*
13 o *զիշերն*
13 ad *աւրն*
14 m չիք *զմեզ*
14 no *վանացն*
15 no *մի* փխ *ինչ*
15 z *զոր ինչ*, e չիք *'որ ինչ կայր առ ումեք*, no *զոր ինչ կայր առ մեզ*
15 e չիք *'որ պիտոյ էր նոցա և'*
15 i *որ ինչ պիտոյ էր նոցա*
16 a *այրի*
16 h *եկեղեցոյն*, l *եկեղեցւոյ*
16 m *եթէ* փխ *կամ*
16—17 lo *այլ ինչ անօթ*
17 Վ *երկուս*
17 d *աւետարան*
17 io *ընդելուզեալս*
17—18 no *արծաթի*
18 e *ետ*
18 dj *զվարդապետն* (sic), n *ցվարդապետ*, stzՎ *վարդապետին*
18 d *ընդրեալ*

մէնչ արս, որք կարող էին շրջիլ ընդ նոսա, և զայլսն հրաման ետուն տանել ի վանսն և ի գիւղ անդր, և վերակացու թողին յինքեանց, զի մի՛ այլք խուզեսցեն զնոսա։ Հրամայեաց և վարդապետին կեալ ի վանս անդր։

Եւ եղբօր որդի մի էր նորա քահանայ, Պօղոս անուն, նմա հրամայեաց գալ ընդ մեզ զկնի նորա։ Իսկ վարդապետն սուրբ խնայեաց յեղբօր որդին իւր, զի մանուկ տիօք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ, թէ հնար իցէ և զմեզ զերծուցանել։ Եւ շրջեցուցանէր զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս՝ նեղութեամբ և տառապանօք, հետի և բոկ ևս։ Եւ որք կարգեալ էին պահել զմեզ, որք պարսիկք էին, ծարաւի արեան քրիստոնէից։ Նոքա առաւել կեղէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք յուղեգնացութեան, այնքան ստիպով տանէին զմեզ, որպէս զերիվարս յապատակի։ Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն տկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացիցն, անխնայ ջարդէին զկառափունսն և ծեծէին զմարմինսն գանալից, մինչ զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն՝ թէ ելանէր ընդ նա. և ոչ ջուր ըմպել ոք կարէր վասն ստիպողացն։

Եւ իբրև իջանէին, տանէին՝ լնուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին և ոչ տային թոյլ ումեք ելանել արտաքս ի պէտս

---

stՎ *զարս*
1 mn *որք կարողք էին*, tՎ *որ կարող էին*
1 abcdefghjl Վ *շրջել*
t *զնոսա* փխ *ընդ նոսա*
1—2 n *տանելն ի վանս*, o *տանել ի վանս*
abdl *գեաւղ*, cdgj *գեւղ*, fho *գեօղ*
2 stzՎ *վերակացուս*
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ինքեանց*
2 Մ-Թ *այլք մի* փխ *մի՛ այլք*
3 abcdՎ *խուեսցեն* փխ *խուզեսցեն*
3 egijopuz *կալ*, stՎ *ի վանս կալ*
3 stՎ չիք *անդր*
4 abcdefghopu չիք *նորա*
4 bd *պաւղոս*
4 abcdefghjmpu *անուն նորա*
4 stՎ չիք *նմա*
5 m *գնալ զկնի իւր* փխ *գալ ընդ մեզ զկնի նորա*
5—6 adl *յեղբաւր որդին*, g *եղբօր որդին*
6 bdgjtu *տիովք*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *շրջեցուցեալ*, jlop *շրջեցուցանել*
7—8 m *զաւուրս բազումս*
8 f *տառապանաւք*
8 ijop *հետիոտս* փխ *հետի*
8 stՎ *բոկոտս* փխ *բոկ ևս*
8 bcdstՎ *որ* փխ *որք*
9 pstzՎ *ծարաւիք*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կեղեքէին*, a *կեղէի*, Վ *նեղէին զմեզ* փխ *կեղէին զկեանս մեր*
10 lՎ չիք *'զկեանս մեր'*
10 adf *տառապանաւք*
10 dpstz *յուղեգնացութեամբ*, Վ *ուղեգնացութեամբ*, e *յուղեգնացութեանն*
11 Մ-Թ *ստիպմամբ*
11 m *երիվանս*, Վ *երիվարս*
11 d *յանապատի*, z *անապատի*, io *ապատակի*
11 dip չիք *թէ*
12 m չիք *դէպ*, t *պէտ* փխ *դէպ*
12 n *զեղութեան* փխ *խեղութեան*
13 o *կասիլ*
13 fh չի յ *գնացիցն*
13 o *կառափունս*, stuՎ *զկառափունս*
13—14 o *զմարմինս*, stՎ *զմարմինն*
14 k *գանալից տանէին*
14 Մ-Թ *մինչև զի*
14 Մ-Թ *ոտիցն*
14 bcdgnopstuz *եթէ*
15 c *ելանէ*
15 ip *ոք ըմպել*, b *ըմբել*
15 no *ոչ կարէր ոք*
15 stu չիք *վասն*
15 Վ *յստիպողացն*
16 Վ չիք *Եւ*
16 m *տարեալ*
16 l *զմեզ ի տունս լնուին ի տեղի նեղս*
17 stuՎ *պահէին զմեզ*
17 n *թոյլ տային*, Վ չիք *թոյլ*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յարտաքս*

կարեաց մարմնոյ, այլ ի տունս անցուցանէին զպէտսն ի նմին ագանէին զյոլով աւուրս։ Վասն որոյ ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ։ Եւ զվարդապետն ոչ թողին առ մեզ, այլ ուրոյն, հեռի ի մէնջ, յայլս ոմանս յանձնեցին զգուշութեամբ պահել։

Ապա առին և զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին և երեկոյին հասելոյ բերէին, տային զմեզ ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ, և դարձեալ գային առնուին հետի կամ մերկ ի վերայ կրմուղ գրաստոյ։ Եւ այսպէս առնէին զաւուրս բազումս։

Իսկ իբրև անցին աւուրքն ամառնային, և եկն եղանակն աշնանային, և հանդերձեալ էին հեռանալ նոքա ի ծանօթ աշխարհէն մերմէ ի հեռաւոր օտարութիւն, ապա զանձինս ի մահ եդին ամենեքեան և սկսան առ սակաւ սակաւ փախչել գիշերի՝ ուր և կարասցեն զերծանել։ Այսպէս եղև շնորհօքն Քրիստոսի ամենեցուն զերծանել՝ բայց յերկուց երիցանց, որք ի տունչեան կամեցան գաղտ երթալ և ոչ կարացին զերծանել. զոր ըմբռնեալ ածին ի բանակն և սպանին առաջի մեր յերկիւղ և ի զարհուրումն մեզ, զի այսպէս առնէին ամենայն փախուցելոց։

Ապա յաւուր միում ասէ ցիս վարդապետն աքանչելի. «Կիրակո՛ս»։

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *այլ ի նոյն տունս*
1—2 no *ագանեն զբազում աւուրս*
2 h *վասն այսր*, z *զոր* փխ *վասն որոյ*
2 ij *կարեմք*
2 no չիք *ընդ*
2 o չիք *զամենայն*
3 Վ *նեղութիւնս*
3 m *որք*
3 i *անցուցին*
3 z *ընդ մեզ*
4 u *ուրուն* փխ *ուրոյն*
4 g *այլս*, s *յայլ ոմանս*
5 m *առեալ*
5 ip *զիս զկիրակոսս*
5—6 e *դպրութեանն*
6 bd *թուխթ*, l *թուղթս*
6 ad *զաւրն*
7 fgh *յերեկոյին*, Վ *յերեկոյն*
7 stՎ *տանէին* փխ *հասելոյ բերէին տային*
7 m *բերեալ տային*
7 stՎ *առ վարդապետն*
8 ijm *առնէին*, no *առնուին զմեզ*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տրմուղ*
9 bcdijnoptuz *գրաստու*
9 Մ-Թ *զօրս*
10 cdeim *ամարայնի*, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ամարանի*
10 Վ *եղանակ*
11 l *հանդերձէին*
11 uz չիք *հեռանալ*, stՎ *հեռացեալք* (Վ *հեռացեալ*) *էին* փխ *հանդերձեալ էին հեռանալ*
11 Վ *ի ծանրօք* (ԲԳ *ծանոթ*) փխ *ի ծանօթ*, ad *ծանաւթ*
11 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ *յաշխարհէ(ն)*
12 ad *աւտարութիւն*, e *օտարութիւնն*, stՎ *յօտարութիւն* փխ *ի հեռաւոր օտարութիւն*
13 nop *փախչիլ*
13 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ *ի գիշերի*
13 os *կարացին*
13 Մ-Թ *զերծանիլ*
13 bcdegՎ *և այսպէս*, s չիք *'այսպէս... զերծանել'*
14 Մ-ԹՎ *զերծանիլ*
14 Մ-Թ *բաց*
14 cdejo *երկուց*, i *երկոցունց*
14 o *իրիցունց*
14—15 Մ-Թ *ի տուընչեան*
15 no չիք *գաղտ*
15 Մ-Թ *զերծանիլ*, stՎ չիք *զերծանել*
16 c *սպանանին*
16 d *առաջի մերոյ*
16 o *ի յերկիւղ*
16 ijp *ի մեծ զարհուրումն*, stՎ *ի զարմացումն*
16 tՎ չիք *մեզ*
18 o *վարդապետ*
18 abdegjn *կիւրակոս*

Եւ ասեմ. «Զի՞նչ հրամայես, վարդապետ»։ Ասէ ցիս. «Որդեակ, գրեալ է, թէ՞ «Յորժամ ի նեղութիւնս անկանիցիք, համբերեցէք»։ Արդ պարտ է մեզ զբանս գրոյն յանձինս մեր ցուցանել, զի ո՛չ լաւ եմք մեք քան զսուրբսն առաջինս՝ զԴանիէլ և զԱնանիանսն և զԵզեկիէլ, որք ի գերութեանն իւրեանց զբարեպաշտութենէ բուռն հարին, մինչև աստուած այց արարեալ՝ փառաւորեաց զնոսա ի գերութեան անդ։ Արդ և մեք կացցուք մնասցուք խնամոցն աստուծոյ, մինչև ինքն այց արասցէ մեզ, որպէս և կամի»։ Եւ ասեմ. «Որպէս հրամայես, հա՛յր սուրբ, այնպէս արասցուք»։

Դէպ եղև ապա յաւուր միում գալ իշխանին այնմիկ, որ գերեաց զմեզ, ի տեղին, ուր էաք մեք ի պահեստի։ Եւ տեսեալ զմեզ՝ խոտորեցաւ առ մեզ, և մեր ընթացեալ ընդ առաջ նորա։ Ասէ ցմեզ. «Զի՞նչ պիտոյ է ձեզ. միթէ քաղցեա՞լ էք, տաց ձեզ միս ձիոյ ի պէտս կերակրոյ»։ Զի ինքեանք անխտիր ուտեն զամենայն անսուրբ անասունս, այլ և զմուկն և զամենայն սողունս։ Ասէ ցնա վարդապետն. «Մեք ձիոյ միս ո՛չ ուտեմք, և ո՛չ զայլ կերակուրս ձեր. թէ կամիս շնորհ առնել մեզ, արձակեա զմեզ ի տեղի մեր, որպէս խոստացար. զի այր ծեր և հիւանդոտ եմ ես և ոչ եմ քեզ ի պէտս ինչ գործոյ զինուորութեան, կամ հովուութեան, կամ այլ ինչ ի պէտս ձեր»։ Ասէ ցնա զորագլուխն. «Յորժամ եկեսցէ Զուչու ղան, հոգացից

* Հմմտ. Հռոմ. ԺԲ, 12:

1 p և ես ասեմ
1 cd հրամայեայ
2 iu չիք թէ
2 cdeijptu չիք ի
2 fh ի նեղութիւն, o ի նեղութիւնս յորժամ, j նեղութիւնք
2 m անկանիցիս, st անկանիջիք
3 bcdegjopstuՎ զբան
3 zՎ ցուցանել յանձինս
3 bcdeilopstzՎ չիք մեր
3 fh չիք զի, m քանզի
3 l չիք մեք
3 c զսուրբս, stՎ զառաջին սուրբսն առաջինսն
4 Վ դանիէլ
4 eg զանանիայսն, ijp զանանիանք, lՎ զանանիանս
4 sluՎ զեզեկիէլ և զերեմիա
4 efh ի գերութեան
5 t զբարեպաշտութիւնն
5 m մինչ
5 dz չիք աստուած
5 m չիք այց արարեալ
5—6 no մինչև այց արասցէ տէր որպէս նոցա անդ արդ և մեք կացցուք մնասցուք
6 m փառաւորեալ
6 m անդր
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք մնասցուք, Վ և մնասցուք
6—7 m կացցուք ի խնամսն
t զմեզ
8 m որպէս և
8 stՎ սուրբ հայր, որպէս հրամայես
9 o չիք ապա
9 stՎ գերեացն
10 no ի տեղին այնմիկ
10 o չիք 'ուր էաք մեք ի պահեստի'
10 m չիք մեք
11 adfhijkm ընդ յառաջ
12 e ձիւոյ
12 stՎ չիք 'ի պէտս կերակրոյ'
13 pstuՎ ուտէին
13 np ամենայն
13 Մ-Թ սուրբ և անասուրբ փխ անսուրբ
13 t չիք և անսուրբ
13 st զմուկ
14 e ձիւոյ
14 afh զայլս
15 m կերակուրսն
15 n կամի
15 Վ շնորհս
15 dgijopstzՎ տեղիս
16 i խոստացաք, p խոստացայք, j խոստացան, n խոս[տ]ացար
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի այր ծեր եմ ես և հիւանդոտ, p չիք այր
16—17 stՎ պիտանի ի գործս ինչ փխ ի պէտս ինչ գործոյ
17 e զինուորութեանն
17—18 m ինչ այլ ի պէտս գործոյ ձեր, n այլ ինչ գործոյ փխ այլ ինչ ի պէտս ձեր
18 Մ-Թ և մյուս ՁՁ չուչուղայն, Վ Զուչու ղան, i չուղայն (sic)

վասն այդորիկ»։ Եւ էր Զուչու ղան այն վերակացու տան նորա. և էր երթեալ ընդ զօրս նորա յաւար։ Այսպէս կացաք առաջի նորա երկիցս և երիցս, և նա զնոյն պատասխանէր։

Ապա եկն այրն ի ճանապարհէն, և կոչեցին զմեզ ի դուռն իշխանին։ Եւ յղեաց զնոյն այր առ մեզ համդերձ թարգմանաւ և ասէ։ «Ո՞չ ապաքէն ասէք դուք, թէ ինչս տալ մեռելոյն օգուտ է հոգւոյ նորա։ Արդ եթէ մեռելոցն օգնէ, զկենդանիս ընդէ՞ր ոչ փրկէ։ Տուր զոր ինչ ունիս, և գնեա զհոգի քո, և ե՛րթ նի՛ստ ի տան քո»։ Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «Մեր ինչք այն էին, զոր առիք դուք՝ խաչքն և աւետարանքն. բայց յայնմանէ մեր այլ ոչինչ գոյ»։ Ասէ ցնա այրն. «Եթէ ոչ ունիս ինչս, և ո՛չ է հնար քեզ երթալ աստի»։ Պատասխանի ետ վարդապետն. «Ճշմարտութեամբ ասեմ քեզ, մեր ոչինչ կայ և ոչ գին աւուր միոյ կերակրոյ. բայց թէ կամք են ձեզ՝ առաքեցէ՛ք զմեզ մի ի բերդիցս յայսցանէ, որ շուրջ կան զմեօք, և քրիստոնեայքն, որք կան ի նոսա, գնեն զմեզ»։

Իսկ նոցա հատեալ գինս ծանունս ի վերայ նորա, և դարձեալ թեթևացուցին յայնմանէ, և առաքեցին զնա ի բերդն, որ կոչի Գագ։ Իսկ նա խնդրեաց զմեզ գնոյ, զի ընդ իւրն և զմերն տացէ. և ոչ ետուն, ասեն՝ «Սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք, ո՛չ տամք զսա»։ Եւ բաժանեցաք ի միմեանց արտասուօք. և ասէ ցիս. «Ո՛րդեակ, ես երթամ անկանիմ առ ոտս սրբոյ Նշանին, որ յանուն սրբոյն Սար-

1 g չիք 'հոգացից... Զուչու ղայն'
1 Մ-Թ և մյուս ՁՁ չուչուղայն, Զուչուղանն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տանն
1 stՎ չիք էր
2 m չիք ընդ
2 ad զաւրս
2 m չիք նորա
2 o նոցա փխ նորա
4 Վ Եւ ապա
4 abcdefghijmu ի ճանապարհէ
5 Մ-Թ adfhm նոյն, Վ զնոյն այրն
5 stՎ չիք համդերձ
5 dfhm թարքմանաւ
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք և ասէ
6 e զինչս, g զինչ, t ինչ
6 Մ-Թ մեռելոցն
6 o մեռելոյն տալն
6 cdfhn հոգոյ, g հոգոյն
6 Մ-Թ չիք եթէ, bcdegijp թէ
7 ad աւգնէ, ip օգուտ է
7 i չիք ընդէր
7 ijp ոչ փրկէք
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զոգի
8 dmp ի տուն, ips ի տան քում
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինչքն
9 Մ-Թ առէք, stՎ դուք առիք
9 no խաչք և աւետարանք
9 c բաց

10 m չիք մեր
10 fhstՎ այլ ինչ ոչ գոյ
10 p ինչ
10—11 bstՎ անհնար է փխ ոչ է հնար
11 n աստի երթալ
11 stՎ ասէ փխ պատասխանի ետ
12 Վ չիք և
12—13 eostuՎ բայց եթէ
13 stՎ կամք իցեն
13 inostՎ ձեր փխ ձեզ
13 efgh մեզ, no չիք զմեզ
13 Մ-ԹՎ ի մի փխ մի
14 acdj զմեւք, bd զմեաւք
14 ad քրիստոնայքն ոք կան, nՎ որ փխ որք
14 o ի նոսա
15 tzՎ նոցա փխ նորա
15 o չիք և
16 m չիք զնա, t զնոսա փխ զնա
17 d ընդ իւր
17 Վ ասէ
17—18 ost սա պէտք են, Վ ի պէտք են
18 z յաղագս թուղթ գրելոյ, n թուխթ
18 no թէ փխ թէպէտ
19 Մ-Թ Եւ բազում արտասուօք բաժանեցաք ի միմեանց, ad արտասուաւք
20 ij առ յոտս
20 stՎ սուրբ...սուրբ

զրսի, խնդրել նովաւ ի տեառնէ վասն քո և այլ եղբարցն, որք կան ի ձեռս անօրինացդ, զի թերևս զերծուցէ և զձեզ աստուած զթութեամբն իւրով»։ Զի էր ի Գագխաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս, և մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապաւինէին ի նա բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բանայր զդրունս բանտից և արգելանաց, և լուծանէր զերկաթսն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր կանգնեալ, ասէին, սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ։

Եւ եղև, որպէս ասաց վարդապետն. գնեցին զնա ութսուն դահեկանի։ Եւ իբրև տարան զնա, ի նմին աւուր ասէ ցմեզ Մոլարն. «Մի՛ տրտմիր ընդ գնալ մեծ երիցուն. զքեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ի մեծաց իմոց. և թէ կայ քո կին, բերից զնա առ քեզ. թէ ոչ՝ ի մէնջ տաց քեզ կին»։ Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի և երկուս պատանիս սպասաւոր մեզ, և ասէ. «Ի վաղիւն տաց քեզ ձի և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր»։ Եւ գնաց ի մէնջ։

Եւ խնամօքն աստուծոյ պատահեաց մեզ ի նմին գիշերի գաղտագնաց լինել ի նոցանէ և զերծանել. և եկաք ի տեղի սննդեան մերոյ ի վանքն, որ կոչի Գետիկ. և նա աւարեալ էր ի նոցանէ, և այրեալ շինուածքն՝ որ ի նմա, և անդ դադարեցաք։

1 d *սարքսի*
1 m չիք *նովաւ*
1 t չիք *ի տեառնէ*
1 *Մ-Թ եղբարցդ*
1 *Մ-Թ* flo *որ կան*
2 ad *անաւրինացդ,* ou *անօրինացն,* stՎ *անօրինին*
2 gh *զխոութեամբն,* Վ *զթութեամբ*
3 stՎ *ի գագն*
3 n *սքանչելի գործ*
3 i *նեղեալսն*
3 Վ չիք *և*
4 i *գերիսն,* no *գերեալս* փխ *գերիս*
4 *Մ-Թ* չիք *ի նա*
4 h *բոլորիւ սրտիւ,* n *սիրտիւ*
5 stzՎ չիք *սուրբ վկայն,* u չիք *սուրբ* g *վասն* փխ *սուրբ*
5 i չիք *բանայր զդրունս*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զդուռն,*
5 bcdnostu *բանդից*
5 ij *արգելանայր,* st *արգելոցն,* Վ *արգելլոցն*
6 *Մ-Թ զերկաթն,* stՎ *զերկաթս,* l *զերկաթ*
6 nop *մարմնաւոր տեսլեամբ առաջնորդէր*
7 u *սքանչելեացն նորա*
7 c *յամենայն,* j *ընդ յամենայն*
8 stՎ *ասեն զնա*
8 a *մեսրաւպայ,* bdfhjuՎ *մեսրոբայ,* n *մեսրովպայ,* t *մեսրովբայ*
9 beghnu *յութսուն*
9 abcdeghijklmpstu *դահեկան*
10 m չիք *իբրև*
10 z չիք *զնա*
10 g *ի նմին աւուրս*
10 ad *մաւլարն,* noՎ *մոլարն,* *Մ-Թ մօլարն*
10—11 gmp *ընդ գնալն*
11 abft *իրիցուն,* eg *երիցոյն,* nou *իրիցոյն,* m *երիցուն քո*
11 fh *պիտան* փխ *պիտանի*
12 stuՎ չիք *իբրև զմի*
12 kno չիք *ի*
12 cstՎ *ի մեծամեծաց* փխ *ի մեծաց*
12 o *եթէ*
13 t չիք *՝բերից զնա առ քեզ, և թէ ոչ՝*
13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *կին,* suՎ *տաց քեզ կին ի մէնջ,* t չիք *տաց քեզ*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սպասաւորս*
14 zno չիք *ի*
15 m *ձրի* փխ *ձի*
16 Վ չիք *Եւ*
16 ad *խնամաւքն*
17 m *լինիլ*
17 *Մ-Թ զերծանիլ*
17 not *եկայք*
17 o *սննդեանն*
17—18 n *որ կոչ քետիկ* (sic)
18 bc *յաւարեալ,* lstzՎ *աւերեալ*
18 i *շինուածք,* stՎ *զշինուածս*

ԻԵ

Վասն աւերման քաղաքին Լոռոյ:

Զօրավարն ամենայն գնդին հեթանոսաց, որում անունն էր Չաղատայ, լուաւ վասն ամրութեան քաղաքին Լոռոյ և յոլովութեան գանձուցն՝ որ ի նմա. զի ի նմա էր տուն իշխանին Շահնշահի և գանձք նորա։ Առեալ ընդ իւր զընտիր սպառազէնս յոլով մեքենայիւք և ամենայն պատրաստութեամբ չոգաւ անդ և նստեալ շուրջ զնովաւ՝ պաշարեաց զնա։

Իսկ իշխանն Շահնշահ առեալ զկին իւր և զմանկունս, եւ գաղտագողի ի ձոր անդր, և ամրացաւ յայրս ուրեք. և զվերակացութիւն քաղաքին տայ ի ձեռս աներաց իւրոց։ Իսկ նոքա՝ քանզի արք կանացիք էին, ուտելոյ և ըմպելոյ և արբեցութեան պարապեալ, յուսալով յամրութիւն պարսպացն, և ո՛չ յաստուածս։

Եկեալ թշնամեացն՝ փորեցին ներքոյ պարսպին և փլուցին զնա, և յինքեանք շուրջ նստեալ պահէին, զի մի՛ ոք փախիցէ։ Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին, թէ առաւ քաղաքն, սկսան մղիլ ի վախից և ի ձոր անդր յնուին։ Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ սկսան մտանել քաղաքն և կոտորել յանխնայ զարս և զկանայս և զմանկունս՝ աւար առեալ զինչս և զստացուածս նոցա. գտին և զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գբին,

1 ip *առման* փխ *աւերման*
1 acdgj *լաւռէոյ*, Մ-Թ *լօռէոյ*, s *լոռէ*, t *լոռեաց*, Վ *լոռի*
1 stՎ *լոռէ* (*լոռեաց*, *լոռի*) *թէ որպէս առին զնա*, u *լոռէոյ թէ որպէս աւերեցին զնա*
2 abd *զաւրավարն*
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *ամենայն*
2 u *չաղաղայ*, Վ *Չաղաղա*
3 adgj *լաւռոյ*, c *լաւռէոյ*, Մ-Թ *Լօռէոյ*
3 d *և յոլով և յոլովութեան* (sic), m *զյոլովութիւն*
3—4 Մ-Թ չիք *ի նմա*, *զի*
4 n *շահնշահին*
4 stՎ *գանձ*
5 cd *զընդիր*, notՎ *ընտիր*
5 no *մեքենաիւք*
6 no *շուրջ նստեալ*
7 Մ-Թ *զկինն*
7 dmstՎ *զմանկունսն*
8 abcdjp *անդ*, stuՎ *ի ձորն անդ*
8 cdj *յամրացաւ*
8 Մ-Թ *յայրիս*, m *ի յայրս*, no *այրս*
9 d *ի ձեռ*
9 st *նորա* փխ *նոքա*
9 i չիք *քանզի*
9—10 a *ընպելոյ պարապեալ և արբեցութեանն*, fh *ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալ և արբեցութեան*, m *ըմպելոյ պարապեալք և արբեցութեան*, bd *ըմբելոյ*, no *ուտելոյ և արբենալոյ պարապեալ*
10 kno *ամրութիւն*
11 no *ած*. (*աստուած*)
12 Վ *Եւ եկեալ*
12 i *թշնամեաց*
12 otՎ *ի ներքոյ*
12 g *պարսպիցն*, stՎ *պարսպացն*
12 stՎ չիք *զնա*
13 m չիք *ինքեանք*, t *ինքն*
13 s չիք *շուրջ*
13 h *նստէին*
13 p *պահէին զնա*
14 o *մղել*
14 m չիք *և*
14 o *և ձոր*, ah *անդ*
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *սկսան և նոքա*
16 nostՎ *անխնայ*
16 o *կանայս*
16 no չիք *և զմանկունս*
17 abcdefhikmnopu *զոր*
17 uՎ չիք *և*
17—18 s *զրկեալ է և կողոպտեալ*
18 no *հնազանդեալն*
18—19 abcdefhjp *անդ տուն գանձուց ամրագոյն կազմեալ զոր*
ip *բերան*

որ միայն արկանելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ ոչ ևս։ Սպանին և զաներսն Շահնշահին, և ինքեանք խոյզ արկեալ ամենայն ամրոցաց գաւառին՝ զո՛ր պատրանօք և զո՛ր բռնութեամբ առին զբազումս. զի տէր մատնէր ի ձեռս նոցա։

Այսպէս արարեալ և ընդ այլ քաղաքսն, ընդ Դումանիս և ընդ Շամշոյլտէ և ընդ մայրաքաղաքն Տփխիս, առեալ զամենայն յառ յաւար ի կոտորումն և ի գերութիւն, ասպատակ սփռեալ ընդ ամենայն կողմանս անխընայ յարձակմամբ և յափշտակութեամբ և կոտորմամբ, զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա։ Վասն այսորիկ աներկիւղ էին յամենայն կողմանց, զի փախստեամբ փախեաւ Թագուհին Վրաց, որ Ռուզուդանն կոչէր, ուր և կարաց զերծանել։ Այսպէս և ամենայն իշխանքն անձնապահ եղեն ի նոցանէ։

ԻԶ

Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին։

Իսկ իշխանն մեծ՝ որդին Իւանէի, որ Աւագն կոչէին, իբրև ետես զայն ամենայն բազմութիւն թշնամեացն, որք լցին զաշխարհս ամենայն, ամրացաւ և նա ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայեան. եկին և ամենայն բնակիչք գաւառին, ամրացան և նոքա շուրջ զբերդովն։ Իբրև գիտացին զօրքն այ-

1 afhm *ակն արկելոյն*, *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *արկելոյն*, փխ *արկանելոյն*
1—2 no *զաներն*
2 egip *շահնշահի*
2 i *խուզարկեալք*, j *խուզարկեալ*
2 p *արկեալք*, os *արարեալ* փխ *արկեալ*
2 i *յամենայն*, no *զամենայն*
2—3 st Վ *քաղաքին և գաւառին*
3 ad *պատրանաւք*
4 st Վ *գնոսա ի ձեռս նոցա*
5 j *քաղաքն*, st Վ *քաղաքս*, u *աղքատսն* փխ *քաղաքսն*
5 n *տումանիս*, o *տուումանիս*
5—6 bcdegjp *սամշոյլտէ*, fhst *շամշուլտէ*, i *սամշուիլտէ*, no չիք 'Շամշոյլտէ և ընդ մայրաքաղաքն'
6 bcj *զամենայնն*, d *զամենեսեանն*
6—7 *Մ-Թ զամենայն աւար և կոտորեաց, զասպատակ իւր սփռեալ*, gijm *յառ աւար*, st *առ զաւար* (t *աւար*), Վ *առ յաւար*, h *ապատակս*, i *յասպատակ*
7—8 *Մ-Թ յանխնայ*
7—8 *Մ-Թ արձակմամբ*, no *անխնա արկեալ զսուրն կոտորելով և յաղտակուք* (sic)
8 t չիք '*և յափշտակութեամբ և կոտորմամբ*'
8 d չիք *որ*
9 Վ *այնորիկ*
9—10 m *աներկիւղք*
10 o *էր* փխ *էին*
10 d *ամենայն*
10 abefghno *թաքեաւ*, cdijpu *թագեաւ* փխ *փախեաւ*
11 i չիք *որ*
11 m *ռուզուդան*, t *ռուզդանն*
11 *Մ-Թ զերծանիլ*, no *կարացին զերծանել*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եռանձնապահ*, no *առանձնապահք*, ipst Վ *անձնապահք*
13 t *անկելոյ*, u *անկանելոյն*
13 ijp *մեծ իշխանն աւագ*, Վ *Աւագի*
13 u *ի ձեռաց իշխանին*
14 *Մ-Թ զոր*
14—15 *Մ-Թ զամենայն* փխ *զայն ամենայն*
15 st Վ *բազմութիւնս*
15 o *որ*
15—16 a *ամրուցաւ*, fm *ամրոցաւ* (sic) no *և նա ամրացաւ*
16 d *բերթն*
16 *Մ-Թ կայան*
16 t Վ *բնակիչքն*
17 no *գաւառի*
17 *Մ-Թ զբերդաւն*
no *զօրն*, ad *զաւրքն*

յազգեաց, թէ անդ ամրացաւ իշխանն, մի ոմն ի նոցունց գլխաւորացն, որում անուն էր Ոտուղատայ, առեալ զօրս բազումս, եկն պաշարեաց շուրջ զբերդովն։ Եւ առհասարակ լցաւ աշխարհն ի զօրաց այլազգեաց, զի ի նմա գաղթեալ էին յամենայն կողմանց վասն ամրութեան վայրացն։

Ածին շուրջ զստորոտով բերդին որմս յամենայն կողմանց, յղէին պատգամս առ Աւագն՝ գալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա և մի՛ երկնչիլ։ Եւ բազում անգամ յղէին, և զնոյն բանս ասէին։ Իսկ նորա կամեցեալ շահել զմիտս նոցա, տայ զդուստր իւր նոցա և ինչս բազումս, զի թերևս թուլասցին ի պաշարմանէն։ Իսկ նոցա առեալ զայն՝ և՛ս պնդութեամբ խնդրէին զնա։ Իսկ որ շուրջ զբերդովն և որք ի ներքս սկսան նեղիլ ի ծարաւոյ։ Ապա տարան զձի և զամենայն անասունս իւրեանց ի ձեռըս թաթարին, զի թողացուսցեն ոմանց ի նոցանէ երթալ բերել ջուր աղխի իւրեանց։ Եւ նոցա յանձն առեալ՝ դիմեցին բազմութիւն մարդկան ի ջուր անդր. և նոցա արգելեալ զերթալսն զջրէ, և ոչ սպանին զոք, այլ ասէին նոցա իջուցանել զընտանիս իւրեանց և կեալ ի մէջ նոցա։ Եւ նոցա առ վշտին ակամայ իջուցեալ զնոսա, և նոցա արբուցեալ ջուր, արգելին ի մէջ իւրեանց և առին զկանայս, որոց ցանկացան, և սպանին զարս նոցա. և զկէսս թողին առ արանց իւրեանց։

Իսկ Աւագն իբրև ետես, թէ ոչ թուլանան նոքա ի պաշարմանէ և ի-

1 g *ի նոցանէ*, stuՎ չիք *նոցունց*
2 m չիք *որում անուն էր*
2 m *տուղատայ*
2—3 Մ-Թ *զբերդաւն*, stՎ *եկն և պաշարեաց զբերդն*
3 i *յաշխարհն*
3 abcehimpu *ի զօրացն*, no *զօրն*
3 Վ *այլազգեացն*
3—6 no *գաղթեալ եկին զօրն այլազգեաց և տեսին զամրագոյն. ըղէին* (o չիք *ըղէին*) *պատգամս առ յաւագն*
4 a *է*, Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ *էր*
4—5 a չիք '*էին յամենայն...կողմանց*'
4 ahm *վայրեացն*
5 Վ *և ածին*
5 Մ-Թ չիք *բերդին*
5 m *զորմսն*, t *յորմս*
5—6 cdijp *յղէին ամենայն պատգամս*
6 no *ծառայութիւն*, s *ի ծառայութիւն և ի հնազանդութիւն*
7 d *երկնչել*
7 no *ըղէին* (o *յղէին*) *և առ նոյն*
7 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք *բանս*
8 t *նորա* փխ *նոցա*
8 o *զդուստրն* փխ *զդուստր իւր*
8 no *և այլ ինչս*
9 no չիք *ի*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զնոսա* փխ *զնա*
10 Մ-Թ չիք *որ*
10 Մ-Թ *զբերդաւն*
10 o *ի ներքո*
11 bcdegnopu *տան* փխ *տարան*
11 pt *անասուն*, m *անասունսն*
11—12 f *ի ձեռն*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ոմանց*, not *զոմանց*
12 s *երթեալ*
12—13 o *երթալ ըմպել ջուր և բերել ախից*
12—13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *ախի*, no *ախեց*
13 bcegno *մարդկանն*, ip *բազմութիւն մարդկանց*
13-14 m *ի ջուրսն*, no *ի ջուրն*
14 mno չիք *անդր*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *զջրէ*, no *ի ջրոյ*, p *ի ջրէ*, st *զերթալն ի ջրէ*, ԱԲԳ *զերթեալն* (Վ *զերթալն*) *ի ջրէ*
15 n *ասեին*
15 ac *զընդանիս*, m *զընտանիսն*, no *զ[ը]նտանիս նոցա*
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *եկեալ* փխ *կեալ*, d *և կալ*
16 mop *յակամայ*
16 d չիք *և նոցա*
16 o չիք *ջուր*
17 bcdegjstuՎ *զկանայսն*, o *կանայսն*
17 Վ *որոյ*
17 h *սպանէին*
18 Մ-ԹՎ *առ արս*, st *առ այրս*
19 st *թուլացան*, o *թուլան* (sic)
19 ip չիք *նոքա*
19 no *ի պաշարմանէն*

կոտորելոյ, կամեցաւ զանձն իւր տալ ի ձեռս նոցա, զի թերեւս սակաւիկ մի դիւր լիցի մարդկանն։ Եւ առաքեաց զԳրիգորն, զոր Տղայն կոչէին գզուանօք, յազատացն խաչենոյ, զվերակացու տանն իւրոյ, յառաջ քան զինքն երթալ հանդիպիլ գլխաւորին նոցա, զոր Չարմաղումն կոչէին, որ հարեալ էր զխորանն իւր առ ափն ծովուն Գեղարքունւոյ։ Զոր իբրեւ լուաւ մեծ նուինն, ուրախացաւ յոյժ և առաքեաց վաղվաղակի առ Իւանէ, որ պաշարեալ էր զնա, փութով առ ինքն հասուցանել և այլ մի նեղել զբնակիչս բերդին և գաւառացն։ Եւ նորա առեալ զԱւագն՝ վաղվաղակի հանդիպի նմա։ Եւ իբրեւ ետես զնա, ասէ ցնա. «Դո՞ւ ես Աւագն»։ Նա պատասխանի ետ, թե՝ «Ես եմ»։ Ասէ ցնա մեծ զօրապետն. «Եւ ընդէ՞ր ոչ եկիր վաղվաղակի առ իս, իբրեւ եկի ես ի սահմանս երկրի քո»։ Պատասխանի ետ իշխանն և ասէ. «Մինչդեռ հեռին էիր, և կենդանի էր հայր իմ, նա ծառայեաց քեզ բազում պատարագօք. և իբրեւ մեռաւ հայր իմ, ես ծառայեցի քեզ՝ ըստ իմում կարողութեան. և այժմ իբրեւ եկիր յաշխարհս իմ, ահաւասիկ եկի առաջի քո. որպէս հաճոյ է քեզ, արա՛ ընդ իս»։ Ասէ ցնա զօրապետն. «Ասեն ի խօսս առակաց, թէ՝ Ցերդն եկի՝ չեկիր, ի դուռն եկի՝ ապա եկիր»։ Եւ հրամայեաց նմա նստել ի ստորեւ քան զամենայն մեծա-

1 Վ ի կոտորելոյն
1 no չիք իւր
1 t գեռեւս փխ թերեւս
1 cijo սակաւ մի
2 Մ-Թ դիւրութիւն լիցի
2 Մ-ԹՎ մարդկան, ijp մարդկանցն
2 n կոչեին
2—3 ad գզուանաւք
3 g յազատեացն, st ազատացն
3 u զվերակացուս
3 dՎ տան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գլխաւորի
4 stՎ որ փխ զոր
4 Մ-Թ Չարմաղան, մյուսները Չարմաղունն
5 hm զվրանն փխ զխորանն
5 Վ չիք իւր
5 o չիք ծովուն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գեղարքունեայ, bcds գեղարքունոյ, h գեղաքունոյ
6 n մեծն նուինն
6 Մ-Թ ուրախ եղև յոյժ, afh լցաւ ուրախութեամբ մեծաւ յոյժ, m ուրախացաւ մեծաւ յոյժ
6 g իտուղատան, Վ Տուղատան
7 ip չիք ՙպաշարեալ էր զնա՚
7 m առ յինքն
7 n նեղեալ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորա
9 Մ-Թ հասուցին առ նա փխ հանդիպի նմա
9 o չիք և
9 n զնա փխ ցնա
9—10 n պատասխանեաց փխ պատասխանի ետ, o և նորա ասացեալ թէ ես եմ
10 st չիք մեծ
10 d զաւրապետ, g զօրապետ
11 no չիք առ իս
11 m չիք ես
11 stՎ ի սահմանս ձեր փխ ի սահմանս երկրի քո
12 no չիք մինչդեռ հեռին էիր, puՎ հեռի, i [հեռ]ի
13 abcdefghjmu զքեզ
13 Մ-Թ չիք բազում
13 ad պատարագաւք, s ընծաեօք, n o ընծայիւք, stՎ պարգեօք փխ պատարագօք
13 uՎ չիք և
13 stՎ հայրն
13 Մ-Թ ik և մի երկու ՁՁ ծառայեցից
14 fhiopsՎ կարողութեանս
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մտեր փխ եկիր
14 ep չիք իմ
14—15 eu ահաւասիկ, stՎ ահաւադիկ կամ առաջի քո
15 d չիք որպէս
16 b առակացս, o առաջնոց փխ առակաց
16 cdg յերթն, p երթն
17 Մ-Թ i նստել փխ նստել ի ստորև (i ստոր, p խոստր)

մեծս, որք նստէին առաջի նորա. և հրամայեաց ճաշ մեծ առնել ի պատիւ նմա։

Եւ բերին յոլովութիւն մսոց ի սուրբ և յանսուրբ անասնոց, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, և խմուզս ի կաթանէ ձիոց՝ ըստ սովորութեան իւրեանց՝ բազում տիկս, և արկին առաջի, և սկսան ուտել և ըմպել։ Իսկ Աւագն և որք ընդ նմա, ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին։ Ասէ ցնա զօրապետն. «Վասն ո՞րոյ ոչ ուտէք և ոչ ըմպէք»։ Ասէ ցնա Աւագն. «Քրիստոնէից ոչ է սովորութիւն ուտել զայս կերակուր և ըմպել զայս ըմպելիս, այլ միս ի սուրբ կենդանեաց՝ մեր զենեալ, և գինի առ ի յըմպել»։ Եւ հրամայեաց զայն տալ նոցա, զոր և խնդրեաց։

Եւ ի վաղիւն նստոյց զնա ի վերոյ յոլովից մեծամեծացն. և այսպէս օր ըստ օրէ յաւել ի պատիւ նմա, մինչև ի բուն մեծամեծացն կարգի նըստուցանել զնա։ Եւ հրամայեաց ամենայն զօրուն ոչ մարտնչել ընդ բերդսըն և ընդ քաղաքսն, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին։ Եւ բազում դիւրութիւն եղև յաշխարհի նորա, և բազում գերիս ազատս արձակեցին վասըն նորա. և զամենայն աշխարհ նորա ետ նմա, և այլ ևս աւելի, և անքակ սէր հաստատեաց ընդ նմա։ Եւ առեալ զնա և զամենայն զօրն՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Անւոյ։

1 Մ-Թ *մեծամեծացն նկրքոյ*, ip *մեծամեծսն*
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *որ*
1 nop *նստեին*
1 cdj *հրամայեաց նմա*
1—2 dp *նմա ի պատիւ* փխ *ի պատիւ նմա*
3 Մ-Թ *ի սրբոց և յանսրբոց*
4 acd *յուշեալ*
4 no *խումզս*, s *խմզս*, t *խըմզս*, Վ *խըմըզս*
4 Մ-Թ *ձիոյ*, e *ձիւոց*, n *ձիոյց*
4 cdg *ըստ սովորութեանն*
5 Մ-Թ *բազմապատիկս* փխ *բազում տիկս*
5 abcdef hijmpu *յուտել և յըմպել*
6 a *ընպէին*, b *ըմբէին*
6—7 acdegjmu չիք *'ասէ ցնա զօրապետն... ոչ ուտէք'*
6—7 lfh *ասէ զօրավարն ցաւագն ընդէր ոչ ուտէք և դուք. ասէ*, ip *եհարց ցնոսա զօրապետն թէ ընդէր չուտէք և ըմպէք ասէ*
7 stՎ *թէ ընդէր* փխ *վասն որոյ*
7 h *քրիստոնէաց* (sic)

8 jp *կերակուրս*
8 a *ընպել զայս ընպելիս*, bcjstuՎ *զայս ըմպելի*
8 e *միսս*
9 Մ-Թ jՎ *կենդանեացն*
9 stՎ *զենել* փխ *մեր զենեալ*
9 a *յընպել*, Վ *ըմպել*
10 d *զոր խնդրեաց*
11 t *մեծամեծաց*
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *այսպէս*
12 ijp *բուռն* փխ *բուն*, tՎ չիք *բուն*
13 p *յամենայն*
13 h չիք *ոչ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *մարտնչիլ*
13—14 h *բերդս*
15 t չիք *եղև*, Վ չիք *եղև* (Վ խմբ. մուծել է՝ *արար*)
15 c *աշխարհի*
15 bcds *զբազում*
15 d *ազատեցին* փխ *ազատս արձակեցին*
16 bcdijmptՎ *աշխարհն*
16 d *եառուն*
17 bd *զաւրն*, i *զօրսն*
18 bcd hmt *անոյ*, ijp *յանւոյ*

ԻԷ

Վասն քաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեցաւ տէր ի ձեռս նորա:

Քաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմութեամբ մարդկան և անասնոց և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք։ Եւ եկեղեցի բազում կայր ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդնուին՝ «Անւոյ հազար և մի եկեղեցին»։ Եւ յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք, վասն որոյ յղփութիւնն յամբարտաւանութիւնած զնոսա, և ամբարտաւանութիւնն՝ ի կործումն, որպէս սովոր է առնել ի սկզբանց և այսր։ Առաքեաց Չարմաղունն դեսպանս առ նոսա գալ նմա ի հնազանդութիւն։ Եւ որք գլխաւորքն էին ի քաղաքին ոչ իշխեցին պատասխանի առնել պատգամին առանց հարցանելոյ զիշխանն Շահնշահ, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն։ Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպանին զպատգամաւորսն։ Եւ զայն տեսեալ զօրքն այլազգեաց, ի բարկութիւն բրդեցան և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս արուեստագիտութեամբ և, մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս՝ առին զնա։ Այլ և ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն՝ զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն զբազմութիւնն, խոստացան ոչինչ առնել նոցա չար։

Եւ իբրև ելին արտաքս առ նոսա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքեանս և սուր ի վերայ եդեալ՝ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար՝ սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն։ Եւ ապա ինքեանք մտեալ ի քաղաքն, առին

1 bcdfhm *անոյ*, ip *յանւոյ*, j *այնոյ*, k *յանոյ*
1 d *մատնեցաւ զնա*
1 ip *նոցա*
2 i *յայս*
2 imp *յանի*
2 bcdՎs *անասնոյ*
3 dt *պարսպաւք*
3 c *եկեղեցիք*
3 h *մինչև*
4 is *երդմանն*
4 p *երդման առէին այսպէս երդնուին*
4 abefhjkm *անոյ*, ip *յանւոյ*
5 ad *իրաւք*
5 h *վասն այսր*
5 b *յղբութիւնն*
5–6 d չիք *'յամբարտաւանութիւն ած զնոսա'*, p *ամբարտաւանութիւն էած զնոսա*, is *էած*
6 ams *ամբարտաւանութիւն*, d *յամբարտաւանութիւնն*
7 abchjpՎ *յիսկզբանցն*, d *իսկզբանցն* Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յիսկզբանց*
7 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ *չարմաղան*
8 bcdՎ *որ*
9 d *պատգամ*
9—10 s *իշխանին շահնշահի*
10 p *է* փխ *էր*
12 ij *այլազգեացն*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *դրդեցան*
12 h *քաղաքն*
13 tՎ *կանդնեցուցին*
13 k *փիլիկվանս*
13 fhm *բազմարուեստ գիտութեամբ*, ijp *արուեստս գիտութեամբ*, Մ-Թ *բազում արուեստագիտութեամբ*
14 d *այլ ոմանք*, c *յոմանք*
14—15 Վ *յիշխանացն*
15 stՎ *ձեռնտու*
15 ist *անձանցն*, Վ *անձանց իւրեանց*
16 m չիք *ի քաղաքէն*, t չիք *ի*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *բազմութիւն*, ip *զբազմութիւն*
16—17 m *խոստացան նոցա*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *առ նոցա*, ip չիք *նոցա*
19 stՎ *զամենեսեան առհասարակ*
20 st ԱԲԳ *սակայն* փխ *սակաւ*
20 ip չիք *արս*, s *զարս*
20 a *արուեստս* փխ *արուեստաւորս*, bcdijpstՎ *արուեստագէտս*
21 h *ի գերութիւնս*
21 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ինքեանք*

զինչս և զստացուածս ամենայն, կողոպտեցին և զամենայն եկեղեցիս, աւերեցին և քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա։

Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առհասարակ կոտորեալք ծնողքն և ծնունդք ընդ նոսին դիզեալք ի վերայ միմեանց՝ իբրև զդերբուկս քարանց կուտեալք. քահանայք և սարկաւագունք և պաշտօնեայք եկեղեցականք, ծերք և տղայք և հասակաւ մանկունք և երիտասարդք և կուսանք շատք. ըստ աւետարանին բանի, եթէ՝ «Մատնիցիք ի սով և ի գերութիւն». Նոյն հրաման եհաս ի վերայ սոցա, զի ցիր և ցան անկեալք ընդ երեսս դաշտացն, արբեալ երկիրն յարենէ և ի ճարպոյ վիրաւորացն. փափուկ մարմինք աճառովք լուացեալք, սևացեալք և այտուցեալք. և այնոքիկ, որ ոչ էին ելեալ արտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ և հետի ընթացեալք ի գերութիւն, և որք հաղորդէին ի պատուական մարմնոյ և յարենէ որդւոյն սատուծոյ, ուտէին զմիս անսուրբ և հեղձուցիկ և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց. կանայք պարկեշտք և ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակաճան և վաւաշ մարդկան. կուսանք սուրբք, որք ուխտեալ էին սատուծոյ սրբութեամբ պահել զմարմինս և անախտ զհոգիս, պղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբ և ապականեալք անկարգութեամբ։ Եւ այսպէս եղև զրաւ գործոյն։*

* Հմմտ. Երեմ., ԼԲ, 36:

1 Մ-Թ զինչսն և զստացուածս
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նոցա և փխ ամենայն, abc hijmp ամէն
1 Մ-Թ զամենայն փխ և զամենայն
2 Մ-Թ և աւերեալ
2 Մ-Թ bcdm չիք և
3 Վ վայելչութեանն
4 s զտեսիլս ողորմագինս
4 abcdfhjk ողորմագինք
4 s ծնօղքն
5 hijmps ծնունդքն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զբերդուկս փխ զդերբուկս
6 m կուտեալ ընդ երեսս դաշտացն
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք սարկաւագունք
6—9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք 'եկեղեցականք... եհաս ի վերայ սոցա, զի'
9 m չիք 'ընդ երեսս դաշտացն'
10 d յերկիրն, m երկիր
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վիրաւորելոցն
10 ceijp tuՎ մարմինքն և
11 akm աճառովք, ih աճառավ, ijp օճառովք
11 fh լուցեալ, ԱԲԳ լուցեալք
11 ijm որք ոչ, ԱԲԳ որոց փխ որ ոչ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էին, tuՎ ելեալ էին
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յարտաքս
12 stՎ հետիոտս
13 m արեան
13 bcdfh որդոյն
14 st հեղձուցիչք, ԱԲԳ հեղձուցիչ
14 a ընպէին
14 e ձիւոց
14—15 ip չիք 'և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց'
15 st ի խայտառական
16 ijp վաւաշոտ մարդկան (ip մարդկանց)
16 h որ
16 ps ուխտեալք
17 st չիք սրբութեամբ, Վ (սրբութեամբ)
17 bcd զոգիս
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ պոռնկութեամբք, stu չիք պոռնկութեամբ
18 d ապականութեամբ անկարգս, ip անկարգութեամբք, u անարգութեամբ

ԻԸ

Վասն աւերածին Կարուց:

Այս քաղաքս՝ իբրև եւես, զոր ինչ գործեաց Թաթարն ընդ բնակիչսն Անւոյ, փութացաւ և աճապարեալ տարաւ զբանալի քաղաքին ընդ առաջ նոցա, զի թերևս խնայեսցեն ի նոսա։ Իսկ նոքա, քանզի խանձեալ էին աւարաւ և ոչ յումեքէ ունէին երկիւղ, զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցին, որպէս ընդ Անի, յափշտակութեամբ ընչից և ստացուածոց, և կոտորմամբ բնակչացն, և աւերմամբ քաղաքին՝ անզարդացուցեալ զվայելչութիւն նորա և գերի վարեալ զբնակիչս նորա։ Եւ սակաւ սինլքորս թողեալ՝ գնացին ի բաց, զոր յետոյ եկեալ զօրք սուլտանին Հոռոմոց՝ զզերծեալսն ի Թաթարէն վատնեցին ի գերութիւն և ի սուր անողորմաբար. ըստ գրեցելումն, թէ՝ «Ահ, գուբ և որոգայթ ի վերայ ձեր, բնակիչք երկրի, որ փախիցէ յահէն, անկցի ի գուբն, և որ ելանիցէ ի գբէն՝ ըմբռնեսցի յորոգայթն*», և որ փախիցէ յայնմանէ՝ «Հարցէ զնա օձ»**։ Այսպէս եղև տառապեալ բնակչացն Կարուց։

Նոյն զօրքն առին և զքաղաքն սուրբ Մարի, զոր սակաւ ամօք յառաջ առեալ էր զնա ի տաճկաց Շահնշահի և Աւագին. և զեռ ևս կարկատեալ էին,

* Եսայի, Ի՛Ի, 17—18: ** Ժողով., Ժ. 8:

1 ip կարուց և որ ինչ գործեցաւ ի նմա, st կարուցն (որից հետո հի- շատակգր.՝ ո՛հ, ո՛հ, վա՛յ է ինձ), Վ աւերածի Կարուցն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այս քաղաք
2 tՎ որ ինչ
2 iopstՎ բնակիչս
3 ikp յանւոյ, no անուոյ
3 iostՎ փութացան
3 o յաճապարեա
3 abcde gh jkn optuՎ տարան
3 n զքաղաքն բանալեօք
3 acd gh jkm ընդ յառաջ
4 d խնայեցին
4 no չիք ի նոսա
4 no նախանձեալ
5 ga ումեքէ
5 n ունեին
5 p յերկիւղ
5 t նորա փխ նոսա
6 abcd ընդանի Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ընտանի, փխ ընդ Անի
6 h յափշտակութեան
7 stՎ բնակչաց
7 stՎ քաղաքաց
7 io անզարդացուցեալ, no անզարթացուցեալ
8 cdijo չիք 'և գերի վարեալ զբնակիչս'
8 o նոցա փխ նորա
8 cdijpstՎ չիք նորա
8 ip սինլքոր
9 d զաւրք, h զօր, i զօրքն, st ԱԲԳ զամք փխ զօրք (Վ զօրք)
9 d սուլթանին, Վ սուլդանին, no սուլտանի
9 no Հոռոմոց
9 mՎ զերծեալսն, no զերծալսն
10 n վատնեց, s մատնեաց, tՎ մատնեցին փխ վատնեցին
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ փխ ըստ
10 di աՀա փխ աՀ
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որոգայթք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բնակիչ
11 cdijp թէ, sՎ և որ փխ որ
11—13 t չիք 'յահէն...փախիցէ'
11 no աՀէն
12 no գուբն փխ ի գուբն
12 bcdegijnop գրոյն
12 stuՎ անկցի փխ ըմբռնեսցի
12 iՎ յորոգայթ, j որոգայթ, no որոգայթն
13 ad աւձ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բնակչաց տառապելոց
15 Մ-Թ նոյնպէս փխ նոյն
15 ab defghjmno զօրք
15 Մ-Թ չիք և
15 ad ամաւք
15 g առաջ, no չիք յառաջ

յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա մի ոմն յաւագաց զօրօք բազմօք, որում անուն էր Ղարա Բահատուր, և վաղվաղակի առ զնա, և զոր ինչ եգիտ ի նմա՝ յափշտակեաց։

Եւ իբրև այս այսպէս գործեցաւ ընդ աշխարհս ամենայն, ապա հրաման ետուն մնացորդացն, որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի և ի գերութենէ, գնալ յիւրաքանչիւր տեղիս՝ ի գիւղս և ի քաղաքս, և շինել յիւրեանց անուն, և ծառայել նոցա։ Եւ սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ զշինութիւն առնուլ։

Բայց աստուած որպէս սովոր է ի ժամանակի բարկութեան զողորմութիւն յիշել, զոր և աստ արար, զի «Ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ և ոչ ըստ անօրէնութեան մերում հատոյց մեզ», զի ժամանակն ամառնային էր, յորում ասպատակեցին նոքա ի մեզ, վասնակն չև ևս էր հընձեալ կամ ժողովեալ ՚ի շտեմարանս. և նոքա՝ եկեալ ուղտօք և անասնովք, կերան և կոխեցին զամենայնն։ Իսկ մերձ յեղանակն ձմեռնային՝ իբրև գնացին նոքա ի դաշտն, որ կոչի Մուղան, յաշխարհն Աղուանից, քանզի անդ կային զձմեռնային ժամանակն, և ապա զարունն սփռէին ընդ կողմանս կողմանս. մարդիկն, որ մնացին է սրոյ անտի, մերկք էին և առանց կերակրոյ, ի հասկից անտի անկելոց և կոխելոց լնուին զպէտս իւրեանց. և ձմեռն ոչ ցուրտ եղև սաստիկ, որպէս յայլ ժամանակսն, այլ կակուղ և*

* Սաղ., ՃԲ, 10։

1 a *աւագացն*, m *աւագաց*, cdegijpst սՎ *յաւագացն*, no *աւաքացն*
1 bdn *զաւրօք բազմաւք*
1—2 op *ով անունն էր*
2 *Մ-Թ Ղարապահատուր*, beg *զարա բահադուր*, no *խարապահատուր*, s *զարա բահտուր*
2 ips *էառ*
2 ah չիք *և*
2—3 dp չիք *ի*, ist չիք *ի նմա*
3 n *յապշտակեաց*
4 dp չիք *այս*, Վ *այսպէս այս*
5 st *մնացորդաց*
5 o *որք*
5 a *անդի*
5 n *ի գերութենէ անտի*, o չիք *ի գերութենէ*; t *ի գերութիւն*
6 a *ի գեաւղս*, b *ի գեաւղ*, cdgj *ի գեւղս* (k *գեղս*), fhimյn *ի գեօղս*
6 stՎ *յագարակս* փխ *ի քաղաքս*
6—7 n *շինել իւրեանց անուն*, ԱԲԳ *անուն*, Վ *տուն*
7—8 gno *շինութիւն առնել*, stՎ *շինիլ և զշինութիւն* (Վ *շինութիւն*) *առնուլ*
10 no չիք *ըստ*
10 no *մեզ տէր*, Վ *տէր* փխ *մեզ*
11 *Մ-Թ*k *ըստ անօրէն*
11 *Մ-Թ ժամանակս*
11—12 h *ամառային*, no *ամարային*
12 o *որում*
12 i *զմեզ նոքա*, m *և նոքա*
12 o չիք *ի*
13 s *յիշտեմանս* (sic), u *յըշտեմարանս*
13 ad *ուղտաւք*, tՎ *ուղտիւք*
13 *Մ-Թ* չիք *անասնովք*, aimnops *անասնօք*
14 *Մ-Թ զամենեսեան*, gjopՎ *զամենայն*
14 *Մ-Թ ձմերային*, efghkm *ձմերնային*, n *ձեմեռնային*
16 *Մ-Թ զձմերային*, gho *ձմեռնային*, n *ձմեռնային*, eikm *զձմերնային*
16 stՎ *ընդ զարունն*
16 n չիք *ընդ*, o *ի* փխ *ընդ*
16—17 g *ընդ կողմանս մարդիք*
17 ikp *մարդիկքն*. o *և մարդիկն որք*,
17 h *մարդկան*
17 m *որ մնացեալ էին*
17 a *անդի*
18 stu *կերակրոց*
18 a *անդի*
18 cd *անդելոց*
18 g *իւրոց*
19 g *ձմեռ*
19 n *ոչ եղև ցուրտ սաստիկ*
19 *Մ-Թ ժամանակս*

ըստ միտս։ Եւ զի ոչ ունէին եզինք՝ որ գործէին զերկիր, և ոչ սերմանք՝ զոր ցանէին, ի գալ գարնանւոյն ի հրամանէ աստուծոյ երկիրն բուսոյց ինքնեակս, որ բաւական էր լնուլ զպէտս մարդկան. այլ և ընդ ամենայն կողմանս լիութիւն եղև հացի, որով ապրէին փախուցեալքն ի տեղիս։ Այլ և անողորմ ազգն վրաց բազում գութս և խնամս ցուցանէին երթելոցն առ նոսա պանդխտանալ։ Եւ այսպէս ողորմածն աստուած մխիթարեաց զվշտագնեալսն։

ԻԹ

Վասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ խաղանն յԱրեւելս:

Իբրև սակաւ ինչ ժամանակք անցին ի վերայ, առաքեցին զԱւագն առ արքայն իւրեանց, զոր ղանն կոչէին, ընդ հեռաւոր ճանապարհս յարևելս հիւսիսոյ. քանզի այսպէս առնէին զամենայն մեծամեծս, զոր կամէին պատուել, առ նա առաքէին, և հրամանաւ նորա առնէին՝ զոր ինչ և գործէին, քանզի սաստիկ հրամանակատարք էին արքային իւրեանց։ Այլ և ինքն իշխանն յօժարեաց գնալ, զի թերևս ինչ դիւր լիցի իւր և երկրին։ Եւ ամենայն ոք աղօթս մատուցանէր վասն նորա առ աստուած խաղաղութե-

1 *Մ-Թ* չիք *և ըստ միտս*, i *ոչ ըստ միտս*, st *ընդ միտս*
1 Վ *եզինս*
1 s *սերմնս*
2 abcdefghijnopstՎ *զոր եթէ* փխ *զոր*, m *զի*, u *զոր թէ*
2 *Մ-Թ*Վ *գարնան*, c *գարնայնոյն*, eg *գարնանայնոյ*, no *գարնանոյն*, st *գարնանն*
2 *Մ-Թ ի հրամանէն*, i *հրամանաւն*, stՎ *հրամանաւ*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ինքն եկս*, g *ինքեանս*, o *ինքն ընդ ինքեան*. stuՎ *իննեակս*
3 no *որ բաւական էր մարդկան լնուլ պէտս* (o *զպէտս*, չիք *մարդկան*), h *ի պէտս*
3 cdefghj *մարդկանն*, ip *մարդկանցն*
4 i *որք* փխ *որով*
4 n *ապրեին*
4 m *ի տեղիս տեղիս*
5 j *բազումք*
5 Վ *գութ*
5 d *ցուցանէր*
5 bdihn *երթալոցն*, st *երթացելոցն*
6 d *պանտխտանալ*
6 Մի երկու ՁՁ *աստուած ողորմած*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զվշտանգեալսն*, d *զվիշտ անկեալսն*, o *զվշտանկեալսն* stՎ *զվշտագնացքն*

8 nop *ուղարկելոյ*
8 no *աւագին*
8 csՎ *ղանն*, not *խանն*
8 no *արևելս*
9 g *ժամանակք ինչ*, s *ժամանակ*, z *սակաւ ժամանակաց էին ի վերայ*
9 n չիք *առաքեցին*, o *տարան* փխ *առաքեցին*
9 i *աւագն*
10 noz *խանն*
10 n *կոչեն*
11 ab *հիւսիւսոյ*, f *հիւսւսոյ*, i *ի հիւսիսոյ*
11 o *զորս*
11 n *կամեին*
12 n *առաքեին*, sՎ *յուղարկէին*, t *ուղարկէին* փխ *առաքէին*
12—13 b *գործէի*, n *գործեին*
13 n *եին*
13 z չիք *այլ*
14 d *իշխան*
14 ad *յաւժարեաց*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իւրն և երկրին*, n *իւր յերկրին*, o *իւր երկիրն*
15 n *ամ* of (sic) փխ *ամենայն ոք*
15 ad *աղաւթս*, o *յաղօթս*, t չիք *աղօթս*
15 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *նմա*, b չիք *նմա*, st *վասն նմա*
15 z *զի խաղաղութեամբ*

ամբ դարձուցանել զնա այսրէն, զի ինքն բարի էր բնութեամբ և առաւել ևս զի յուսային, թէ գալստեամբն նորա շահեսցին ինչ։

Իսկ նորա երթեալ՝ յանդիման լինէր մեծի արքային, և ցուցանէր նմա զգիրս զօրագլխաց իւրոց, և յիշեցուցանէր զպատճառս գալոյն առ նա, թէ ի ծառայութիւն եկեալ է նմա։ Իբրև լսէր զայն մեծ արքայն, սիրով ընդունէր զնա, տայր նմա և կին ի թաթար ազգէն և ուղարկէր զնա յիւր աշխարհն. գրէր և առ զօրավարսն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն և նուաճել զամենայն ապստամբսն. որ և եղև իսկ։

Զի իբրև եկն նա յաշխարհն իւր, և արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա՝ Շահնշահ, որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Աղբուղայն, և Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ, և այլք բազումք, և զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա, և առ ժամանակ մի ներումն։

Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսու ամենայնիւ, և որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց զոք ոչ սպանանէին։ Եւ իբրև անցին ամք ինչ, նեղացաւ ի նոցանէ իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին, և ոչ կարէր զամենեսին՝ ըստ միտս նոցա՝ հաճել, զի ոչ միայն բաւակա-

1 z չիք *զնա*
1 z *և* փխ *զի*
1 iu *բնութեամբն*
2 pstՎ *եթէ գալստեամբ*, o *գալստեան*
2 o *ինչս*
3 o *մեծ*
3 t *արքայի*, z *թագաւորին* փխ *մեծի արքային*
4 p *յիշեցուցանէր նմա*
4 g *զպատճառ*, t *պատճառս*
4 n *յեցուցանէր զպատճառ* փխ *յիշեցուցանէր զպատճառս*, o *և ցուցանէր զպատճառ գնալոյն*
4 i չիք *'յիշեցուցանէր...գալոյն'*
4—5 i *զօրագլխոց իւրոց առ նա ի ծառայութիւն եկեալ նմա*, no *ի ծառայութե [ե]կեալ է առ նա*, z *ի տոյ առ նա*
5 aefh *զայս*, z չիք *զայն*
6 stՎ *և տայր նմա կին*
6 stՎ *ազգէ*
6 abcdejsՎ *յուղարկէր*
6—7 cd *յաշխարհն*, k *յիւր աշխարհս*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զօրավարն*, d *զաւրավարսն*, no *զօրաւորսն*
7 fstu *ի ձեռս*, Վ *տալ զնա ի ձեռս նորա*
7 st չիք *զիւր աշխարհն*, Վ չիք *զիւր աշխարհն*
7—9 z չիք *'զիւր աշխարհն... եկն նա'*
8 n *աբստամբսն*
8 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *որ եղև*

9 b չիք *նա*
9 a *աշխարհն*, bcd *յաշխարհ*, no *աշխարհ*
9 Վ *զօրագլուխք*
10 no *ի ծառայութիւն* փխ *ի հնազանդութիւն ծառայութեան*
10 stzՎ չիք *նոցա*
10—11 o *շահնշահն*, z *որդի զաքարէի շահնշահ*
11 Վ *վահրամն*
11 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *աղպուղայն*
11 d *հասն* (sic), i *հասանն*
12 n *կոչէին*
12 cdz *իշխանք*
12 a *խաչենւոյ*, stՎ *խաչենայ*
12 no *այլ*
12—13 s *զիւրաքանչիւրոց*
14—15 ijp չիք *'և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ'*
15 z չիք *թէպէտ*
15 fh չիք *որ*
16 z չիք *էր*
16 *Մ-Թ* չիք *զոք*
16 n *սպանանէին*
17 ehjnopuzՎ *նեղեցաւ*
17 i չիք *իշխանն աւագ*
17 n *էի* փխ *էին*
18 ip *զամենեցուն*, j *զամենեսեան*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ընդ միտս*
18 f չիք *նոցա*
18 no *հաճութեամբ շահել* փխ *հաճել*
18 n *բաւականանային*, Վ *ոչ բաւականային*

նային ուտելով և ըմպելով, այլ և պահանջէին երիվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին։ Վասն այսորիկ և քաղեցին զձի յամենայն երկրէն, և ոչ ոք իշխէր համարձակ պահել ձիս կամ ջորիս, բայց թէ ի ծածուկ ուրեք վասն հարկի զինուորութեան, զի ուր և գտանէին յափըշտակէին և աւելի ևս, յորում գտանէին զնշանն իւրեանց, զի զամենայն անասուն իւրեանց և զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր՝ խարելով ի մի անդաման, և թէպէտ գնէին ի նոցունց, և այլ ոք հանդիպէր յայլմէ գնդէ, առնուին ի նոցանէ և պատժէին զնոսա, իբրև զգողս։ Եւ զայս ոչ միայն մեծամեծ մարդիկն առնէին, այլ և փոքունքն ևս, և մանաւանդ աւելի ևս առնէին զայս, յորժամ մեռաւ զօրավարն զօրուն, որում անուն էր Չաղատայ։ Քանզի սպանին զնա գիշերի, որ մուլհեդքն անուանին. և վասն այսորիկ կոտորած սաստիկ եղև գերւոյն, որ էր ի զօրուն։ Եւ այրս այս բարեկամ էր Աւագին. իբրև մեռաւ նա, բազում թշնամիք յարեան ի վերայ նորա։

Յաւուր միում ի տան Աւագին ոմն ի նոցունց ոչ ի կարի աւագացն եկն ի խորանն, ուր նստէր Աւագն։ Եւ իբրև ոչ վաղվաղակի յարեաւ ընդ առաջ նորա, վարոցօք երիվարին, որ էր ի ձեռին նորա, ծեծեաց զգլուխ նորա։

1 tՎ *կամ* փխ *և*
1 n *ըմբելով*
1 t *հանդերձ*
2 m *ձիաւորք* փխ *ձիասէրք*
2 z *այնորիկ*
2—3 n *ամենայն յերկրէն*, Վ *երկրէ*
3 d *ոչ ոք էր որ իշխէր*
3 z *ոչ ոք էր որ պահէր համարձակ*
3 Վo *զձիս և զջորիս*. z *ձիս և ջորիս*
3—4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բայց եթէ ի*, t *բայց ի*, no չիք *ի*
4 Վ *հարկին*
4 bcf *զինուորութեանն*
4 m *զի և ուր*
5 d *առ աւելի ևս*, m *յաւելի ևս*, z *առաւել ևս*
5 z *զնշանս*
5—6 stu Վ չիք *'զի զամենայն անասուն իւրեանց'*
6 g *անասունս*, n *յանասունն*
6 z չիք *իւրեանց*
6 o *առնէին*
6 ad *զաւրագլուխ*, u *զօրագլխով*
6 m *իւրում*, oz *իւր*
6 oz *նշանովն*, p *նշանաւն*
7 z *խարովելով*
7 bcdegipu *յանդաման*, z *անդամս՝ ձիոյն կամ ջորոյն*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *դնէին* փխ *գնէին*
8 t *գնդին*
8 ip *առնէին* փխ *առնուին*
8 cd *պատէին*, ijp *զրպարտէին* փխ *պատժէին*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մեծամեծքն* փխ *մեծամեծ մարդիկն*, afhipstu *մարդիկքն*, m *մեծամեծքն միայն*
10 gn չիք *ևս*
10 z չիք *'և մանաւանդ... զայս'*
10 c *առաւել ևս*, dp *աւել ևս*
10 z *սոյն գործէին* փխ *առնէին զայս*
10 bcegjstu *զօրավար*, n *զօրաւար*
10 d չիք *զօրուն*
10—11 z *իսկ յորժամ մեռաւ զօրավարն չաղատայ անուն*
11 ó *չատաղայ*, Վ *Չաղատա*
11 bcdjopstuՎ *ի գիշերի*
11—12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մուլհիդք*
12 *Մ-Թ*Վ *անուանէին*
12 no չիք *եղև*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գերոյն*
13 ad *զաւրուն*, bcegjopz *զօրուն* փխ *ի զօրուն*
13—15 cdijpz չիք *'իբրև մեռաւ նա... ի տան աւագին'*
13—14 begnosu *թշնամիք բազումք յարեան նմա* փխ *բազում թշնամիք յարեան ի վերայ նորա*
15 bmz *ոմն մի*, stՎ *մի ոմն*
15 cdfhijuz *ոչ կարի*, Վst չիք *'ոչ ի կարի աւագացն'*
15 i *յաւագացն*
16 z *իբրև աւագ ոչ*
16 stՎ *ել* փխ *յարեաւ*
16 abcdefghijkmn *ընդ յառաջ*
17 ijp *վարուցօք*, no *վարացուքն*, stՎ *վարոցիւք*
17 abcijmnpuzՎ չիք *էր*

Ջայն տեսեալ սպասաւորաց իշխանին, բարկացեալ ընդ անարգանս իշխանին՝ տեառն իւրեանց, յարեան հարկանել զայրն։ Եւ իշխանն արգել զնոսա, թէպէտ զայրացեալ էր։ Եւ երթեալ առն այնորիկ, որում անուն էր Ջոչ-Բուղա, առեալ ընդ իւր և այլ ընկերս՝ կամեցաւ ի գիշերին սպանանել զիշխանն։ Եւ նորա գիտացեալ՝ փախեաւ մազապուրծ առ Թագուհին վրաց, զի դեռ ևս ապստամբ էր նա՝ գաղթեալ յամրագոյն տեղիս աշխարհին Վրաց։

Եւ առաւել ևս զայսպիսի անկարգութիւնս վասն այնորիկ գործէին, զի մեծ զօրավարն, որ գլուխն էր ամենեցուն, զոր Չարմաղունն կոչէին, համրացեալ էր ի դիւէ և ի ցաւոց. բայց զիշխանութիւնն ոչ էին բարձեալ ի տանէ նորա, զի կին նորա և որդիք՝ հանդերձ գործակալօք տանն նորա, վարէին զիշխանութիւնն. զի խաղանն այսպէս հրամայեաց, թէ և մեռանի, զոսկերս ևս շրջեցուցանել ընդ զօրսն, զի կարի յոյժ աջողած է այրդ և շնորհաւոր։

Եւ իբրև փախեաւ Աւագն, տրտմեցան մեծամեծքն, և մեղադիր եղեն առն այնմիկ, և յղեցին դեսպանս զկնի նորա՝ մի՛ ապստամբիլ ի նոցանէ, և երդնուին նմա ոչինչ առնել նմա չար, և ետուն զաշխարհս նորա ի ձեռն Շահնշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. և զայս առնէին վասն առաւել հա-

1 p սպասաւորացն
1 bstՎ բարկացան
1- 2 bcgijopsuzՎ չիք իշխանին
2 cj հարկանելն
2 no իշխան
2 ip արգելեաց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գնացեալ այրն, c երթեալ այրն այն, no երթեալ այնորիկ ուրումն անուանէր (o անուն էր)
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջոջպուղա
4 abcefgh jnpuz չիք ընդ
4 z կամեցան
4 dno չիք ի գիշերի, sՎ ի գիշերի
5 h գիտեցեալ
5 abcdefghnp մազապուր, stuՎ չիք մազապուրծ
5 z Թագաւորն փխ Թագուհին
6—7 cdijpz չիք 'զի դեռ ևս... աշխարհին Վրաց'
6 tՎ գայթեալ փխ գաղթեալ
6 sfՎ ամրոցս փխ տեղիս
6—7 ftuՎ յաշխարհին
8 tՎ այսպիսի
8 hiz անարգութիւն փխ անկարգութիւնս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վասն այն, z եա այնորիկ
9 ad զաւրավարն
9 mՎ գլուխ
9 z որոյ անունն մաղանն փխ Չարմաղունն
9 b չարմաղան

10 c չիք էր, z եղև փխ էր
10 no ի դիւէն
10 t և ցաւոց
10 gՎ զիշխանութիւն
11 siz չիք 'զի կին... տանն նորա'
11 ijp որդիքն
11 ad գործակալաւք
11 adfghj տան նորա, o չիք՝ տանն նորա
12 o վարէին նոցա իշխանութիւնն, z այլ վարէին
12 o խախանն, z խանն
12 ip պատուիրեաց փխ հրամայեաց
12 o թէ մեռանի
13 abcefhjmnop զոսկերսն
13 o չիք ևս
13 cdegijpstuzՎ ընդ զօրուն
13 beign յաջողած, o յաջողակ
13 oz էր
13 n այրն, o այրն այն
14 dsu շնահաւոր, h նշանաւոր
15 t փախաւ
15 p մեծամեծքն մեղադիր եղեն, Վ. մեծամեծք
16 abcfgh առնն, ijp այնմիկ առն
17 akz երդուին, nopՎu չիք նմա
17 ip առնել նորա, z առնել յայնմհետէ
17 b առնել չար (չիք նմա)
17 bcegijp զաշխարհն, fh զաշխարհ
17 deg ի ձեռս
18 bcdijostu նորա փխ նոցա
18 no չիք առաւել

ւատարմութեան։ Իսկ Աւագն գրեաց թուղթ և առաքեաց առ խաղանն, թէ՝ «Ի ծառայութենէ քումմէ ոչ եմ ելեալ, այլ ի սպանմանէ փախուցեալ եմ, և անսամ քո հրամանիդ»։

Եւ մինչ նա յամէր զգալն և մնայր պատասխանւոյ մեծ թագաւորին, սորա զգանձն նորա, որ թաքուցեալ կայր ի բերդորայն, զամենայնն հանին՝ խոյզ արկեալ։ Եւ դարձեալ պատգամս յղէին մի զկնի միոյ առ Աւագն գալ առ նոսա, զի երկնչէին յարքայէն իւրեանց։

Եւ իբրև եկն Աւագն ի զօրն, իսկոյն եհաս հրաման ի խաղանէն առ զօրսն իւր, զի մի՛ ոք փչխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին, և թուղթ՝ առ Աւագն, և պարգևս նմա, գալ համարձակ և մի՛ երկնչիլ։ Ապա մեծարանս արարեալ նմա, հանին արտաքս ի զօրէն զարսն, որք կամէին սպանանել զնա։ Եւ առաքեցին զնա և զոմն մի գլխաւոր՝ Տօնղուս-աղա անուն, ընդ նմա, որ եկեալ էր հարկս պահանջել յամենեցունց հրամանաւ ղանին, առ թագուհին վրաց Ռուզուդան, գալ ի հնազանդութիւն մեծի արքային։

Որոց երթեալ առ նա՝ յորդորեցին զնա կալ ի հնազանդութեան մեծ արքային և մի՛ երկնչիլ։ Եւ առեալ ի նմանէ զօրս՝ եկին առ առաքիչսն պայմանաւ և սիրով խաղաղութեան՝ թագուհւոյն կալ ի հնազանդութեան

1 Վ *հա/ւատարմութեանն*
1 *Մ-Թ* չիք *և առաքեաց*
1 nost *ղանն*, Վ *խանն*
2 no չիք *քումմէ*
2 cdijnop չիք *ի*
3 gijstuՎ *քում* փխ *քո*
4 i *համարէր* փխ *յամէր*, no *ամէր*, p *յամառէր*
4 dfhj *պատասխանոյ*
4 btuՎ *մեծի*
5 fhՎ *զգանձ*
5 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *թագուցեալ*
5 Վ *ի բերդորայս*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զամենեսեան*, Վ *զամենայն*
6 i *ի սայլ*, stuՎ *ի խոյզ*
6 m *առաքէին* փխ *յղէին*
6 bdegijnopu *մի զմիոյ կնի*, c *մի զմիոյ զկնի*, m *մի զմիոյ* (չիք *կնի*)
7 d *երկնէին* փխ *երկնչէին*
8 stՎ *եկն* փխ *եհաս*
8 cd *խաղաղանէն* (sic), Վ *յարքայէն* փխ *ի խաղանէն*
9 stՎ չիք *իւր*
9 m *մի ոք չար ինչ իշխեսցէ առնել*
9 b *թուխթ*, Վ *թուղթս*, ip *թուղթ գրեն առ աւագն*
10 bcdejnou *գալ նմա համարձակ*, m *կալ համարձակ*, g *գալ նա*
10 fhiՎ *մի երկնչել*
11 Վ չիք *նմա*
11 ip *ի զօրացն*
11 no չիք *զարսն*
11 no չիք *զնա*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *'առաքեցին զնա և'*
12 ip *գլխաւորացն*
12 acd *տաւնղուս աղա*, ij *տոնղուզ աղա*, o *տունղուս աղա*, pՎ *տօնղուզ աղա*
12 m *անուն նորա*
12 m չիք *ընդ նմա*
12—13 stՎ *որ եկեալ էր ընդ նմա*
13 o *նոցունց* փխ *յամենեցունց*
13 m չիք *ղանին*
14 p չիք *վրաց*
14 i *ռուզուղանն*
15 m *յորոց*
15 a *երթալ*
15 acdfgijkmnopst *ի հնազանդութիւն*
15—16 bcdegijopstuՎ չիք *մեծ արքային*, afgk *մեծի արքային*
16 aefstՎ *երկնչել*
16 ip *եկն*
16—17 u չիք *'երկնչիլ...ի հնազանդութեան'*
16 ip *առաքիչն*
17 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *պայմանաւոր սիրով խաղաղութեամբ*, st *պայմանաւ և սիրով խաղաղութիւն*
17 abcdgh *թագուհոյն*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *կեալ*
17 nostՎ *ի հնազանդութիւն*

հանդերձ որդւովն՝ Դաւթաւ մանկամբ, զոր նորընծայ թագաւորեցուցեալ էր, և նոցա ոչ առել ուխտին։

Լ

Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ, եւ վասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին:

Ցուցաք սակաւիկ մի համառօտիւք, որ ինչ գործեցաւ ընդ աշխարհս ի մոլեկան զօրացն, որ թաթարն կոչի։ Ասասցուք արդ և վասն կողմանցն Խաչենոյ և որ ինչ անդ գործեցաւ։ Քանզի ընդ ամենայն կողմանս սփռեալ էին զասպատակս իւրեանց, այլ և վիճակաւ ևս բաժանեալ, հասին անդ ոմանք ի գլխաւորացն զօրու ծանու և զինու և ամենայն աղխիւ բանակին, գերեցին և սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն։ Ապա մարտիւք մարտեան և ընդ գաղթականսն, և որ յամուր վայրսն, զոմանս խաբէութեամբ և զկէսս բռնութեամբ իջուցին, էր՝ զոր սպանին, և էր՝ զոր գերեցին, բայց յոլովքն այն էին, որ ամրացեալ կային յանկասկած վայրսն, զոր վասն դժուարութեան տեղւոյն Հաւախաղաց կոչէին, որք ապաստանեալ յամուրսն, անկասկած կային։

Բայց քանզի ի տեառնէ էր բեկումն, յեղակարծում ժամու գաղտագողի ելեալ՝ մտին յամուրսն, և սրոյ ճարակ ետուն զբազմութիւնն, և զկէսն գահավէժ արարին։ Եւ ի բազմութենէ անկելոցն ծածկէր երկիրն, և արիւնն առու ելեալ՝ իբրև զջուր երթայր, և ոչ յոք խնայեցին. և ոսկերքն ևս յետ բազում ժամակաց իբրև զդերբուկս քարանց կուտեալ երևէին։

1 acdfhu որդովն, st որդւովք
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք մանկամբ
1 i զոր նոր ընծայեցուցեալ
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թագաւորեցուցեալ էր մանուկ տիօք
2 a առեալ
2 i ուխտին իւրոյ, p ուխտին իւրեանց
3 d խաչենայ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարեպաշտի
4 stu Ջալալադնին, Վ Ջալալդօլայ
5 z ...ուաք փխ ցուցաք
5 Մ-Թ գրեցաւ փխ գործեցաւ
5 o չիք ի
5—6 l չիք 'ցուցաք սակաւիկ...թաթարն կոչի' o ցուցաք փոքր ի շատէ որ ինչ գործեցաւ ընդ աշխարհս մոլեկան զօրացն թաթարաց. ասասցուք
5—6 s ի մոլորական փխ ի մոլեկան
6 ip կոչէին
6 m չիք արդ, no ասասցուք ևս կողմանցն
7 l գործեցաւ ի մոլեկան զօրացն որ թաթարն կոչէին, քանզի
7—8 n սփռէին, o սփռին ասպատակս
9 Մ-Թ չիք ոմանք
9 Մ-Թ ախիւ, t ախտիւ
10 stՎ զբազումս սպանին
11 d ամուր
12 l զկէսն
12 ahlm և էր զորս, st որ․․․որ, Վ որ գերեցին
12 d գերեցուցին
13 s որք ամրացեալք
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վայրս
14 cefghjlo տեղոյն
14 s ապաստանեալք
15 o աւուրցն փխ յամուրսն
16 n քանի տեառն էր
16 ijpx և յեղակարծում
16—17 no ժամու ելեալ մտին գաղտագողի զամուրսն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղեալ, s ելեալք
18 egnos զկէսսն
18 n չիք ի
18 jt անկելոյն
18 h երկիր, no զերեսս երկրի, x զերկիրն
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղեալ, Վ եղեալ—ԱԲԳ ելեալ, ijnopx առաւելեալ փխ առու ելեալ
19 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ յոչ ոք, g ոչ ոք
20 Ա-Թ չիք ևս
20 Մ-Թ զբերդուկս փխ զդերբուկս
20 x կուտակեալ

Զոգան և ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն կոչէին։ Քուերորդի էր սա մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, այր բարեպաշտ և աստուածասէր, հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, ճգնող յաղօթս և ի խնդրուածս, իբրև զայնս, որ յանապատս կային. զպաշտօն տունչեան և գիշերոյ անխափան կատարէր ուր և լինէր՝ իբրև զվանորայսն. և զյիշատակ յարութեան Փրկչին յաւուր միաշաբաթւոջ յոտանաւոր տքնութեամբ անցուցանէր անքուն. և էր յոյժ քահանայասէր և ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային կտակարանացն։

Այլ և բարեպաշտուհի մայր սորա, յետ մահուան առն իւրոյ Վախթանկայ, զոր Տանկիկն կոչէին, կարգաւորեաց զերեսին որդիսն իւր՝ զՋալալն և զԶաքարէ և զԻւանէ, չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ՝ զարմացուցանէր զամենայն տեսողսն և զլսողսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր, յաղքատս և ի կարօտեալս՝ նման Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, և ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր։ Եւ անդէն մեռաւ, զոր աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր՝ լոյս կամարաձև կացեալ ի վերայ գերեզմանին առ ի յորդորել զայլս ի նոյն բարեգործութիւնս։

1 d չոքան
1 defh չիք և
1 Մ-Թ բարեպաշտի
1 x որ
2 Մ-Թ սա քուեր որդի էր
2 n իշխանին
2 bstՎ զաքարէ և իւանէ
3 b չիք 'հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր'
4 afhklm չիք ի
4 abcdefgh jmpux զայնսն, l զայն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանապատսն, ij ի յանապատս, o անապատս
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տըւընջեան
5 dj յանխափան
6 dj զվանորեայսն
6 Վ յիշատակ
6 p յարութեանն
6 h յաւուրս
6 abe ghklnoՎ միաշաբաթոջ
6—7 ihost ոտանաւոր, i յոտնակաց, l յոտնակացութեամբ
7—8 no չիք 'և էր յոյժ... ուսումնասէր'
8 bcdegjp կտակարանաց
9 Մ-Թ բարեպաշտ տիրուհի՝ փխ բարեպաշտուհի
9 Մ-Թ նորա
9—10 bcdegjx վախտանգայ, no վաղտանքայ, pt վաղթանկայ, u վախդանգայ
10 g տանտիկն, ijpx թանկիկն, n տանկէքն, stՎ տօնկիկն, u տօնիկն

10 stՎ զերիս
10 abcdefhl որդիս
11 l զաքարէ, o զաքարէն
11 cdgikx յերուսաղէմ
12 ip չիք զամենայն
12—13 c լսողսն, p զտեսօղսն և զլսօղսն, stuՎ չիք 'և զլսողսն'
13 cdjpu ծագեալ փխ ծախեալ, x ծածկեալ
13 cd գոյթս x գութս փխ գոյս
13—14 Մ-Թ յաղքատսն և ի կարօտեալսն, no գօյս իւր և լցոյց զաղքատս և զկարօտեալս, p առ աղքատս և ի կարօտեալս
14 abdefghmnostu հեղանէի, ijpx հեղանի, l հեղենէի, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հեղինեայ
14 c աբգարա, d արկարու
14—15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեռագործիւ, hostՎ ձեռագործով
15 s կերակրիւր
15 stՎ և անդ
15 st և փխ զոր
15—16 dim զփառաւորիչսն, noՎ զփառաւորիչս
16 m զի լոյս
16 s գերեզմանի նորա, tՎ գերեզմանին իւրոյ
16—17 d յորդորեցուցանել
17 u զայլսն
17 Մ-Թ բարեգործութիւն, n բարեգործութեան

Այս իմաստուն իշխանս՝ իբրև ետես զյարձակումն անօրինացն, ամրացոյց զընակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խօխանաբերդ՝ ըստ բարբառոյն պարսից։ Եւ իբրև եկին պաշարել զնա, տեսին, զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս։ Եւ նա իմաստաբար հաճեաց զմիտս նոցա։ Յետոյ չոգաւ և ինքն առ նոսա բազում ընծայիւք։ Եւ մեծարանս արարեալ նմա, տան զաշխարհն իւր ի ձեռս նորա՝ այլ ևս յաւելուածով, և հրամայեն նմա ամի ամի երթալ զկնի նոցա ի գործ պատերազմի և միամտութեամբ կալ ի հնազանդութեան նոցա։ Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհ իւր, որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթևեկացն, որ գային առ նոսա, թէ կերակուր և թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր և պահէր և յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա, և ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային։ Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ առնէին, այլ ուր և հասանէին, ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա։

ԼԱ

Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց:

Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով զմբեթարդ երկնանման տաճար փառացն աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար,

1 Մ-Թ չիք *իշխանս*, abcdefghjnoux *իշխան*, m *իշխանն*, stՎ *այրս*
1 bdՎ *զարձակումն*, nop *արձակումն*
1 Վ *անօրինաց*
2 stuՎ *զընակիչսն*
2 o *իւր*
2 abcdegil *խաւխանաբերդ*, fhnop *խաւխանայաբերդ*, Վ *Խօխանա-բերդ* Մ Թ *Խօխանաբերդ*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ընդ*
3 Վ չիք *Եւ*
4 no *խաղաղութեամբ*
5 enox *իմաստնաբար*, fhl *իմաստութեամբ*
5 p *հաճեցաւ միտս*
6 nostՎ *զաշխարհս*
6 ix չիք *իւր*
7 o *ի ձեռն*
7 t չիք *նորա*
7 ip *միամիտ* փխ *ամի ամի*
7 g *երթեալ*
8 Մ-Թ, h և մի երկու ՁՁ *կեալ*, no *գալ* փխ *կալ*, i չիք *կալ*
8 Մ-ԹՎ *ի հնազանդութիւն*
9 Մ-Թ *զաշխարհս*, n *աշխարհ*
9 o *և որ ինչ*
10 no *առնել*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *երթևեկաց*, d *երթևեկիցն*
10 st *որք*
10 i *գայինն*, x *կային* փխ *գային*
10 Մ-Թ *կարգաւոր* փխ *կերակուր*
11 m *յինքն*
11 go *իւրմէ*, k *իւրմէն*
11 o *աւելուածով*
11 stՎ *յորժամ որ*
12 stՎ *զաշխարհս*
12—13 no *այլ աշխարհս*, ijp *յայլ* (p *այլ*) *աշխարհն* (i *յաշխարհս*)
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տանէին* փխ *առնէին*
13 Վ *այլ և ուր*
13 cdj *նեղեալ էին* փխ *նէղէին*
15 cdh *եկեղեցոյն*, g *եկեղեցոյ*
16 stՎ *յօրինուածովք*
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զմբեթայարդ*, cj *զմբեթարթ*, f *զմպեթյարդ*, o *զմբէթաարկ*, ip *զմբէթայարկ*, tuՎ *զմբեթազարդ*
16—17 Վ *և երկնանման*
17 Վ *փառաց*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *քրիստոս գառն*
18 d *յաշխարհի*

հանդէպ Խօխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեանց. և յոլով ամս աշխատ եղեն ի նմա։

Եւ իբրև առ զաւարտումն, արար նաւակատիս մեծահանդէս առ ի յօրհնել զեկեղեցին։ Անդ էր և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս բազում եպիսկոպոսօք, այլ և մեծ վարդապետն Վանական յոլով բաբունիւք։ Անդ էին և սուրբ վարդապետքն Խաչենոյ Գրիգորիս և տէր Եղիայ՝ հարազատք միմեանց, զոր զարդարեալ էր աստուած երկու մարդով. և փոխեցան յաստեացս առ Քրիստոս և կան ի պահեստի յաստուածափառ տանն Խադայի. առաջինոյն ի թուիս ՈՁԷ և Եղիայի ՈՂԸ. և օրհնեցին զեկեղեցին բազում քահանայիւք, որ ասէին զթիւ երիցանցն եօթն հարիւր։

Եւ իբրև կնքեցաւ օծմամբ, ճաշ մեծ յօրինեալ. ինքնին իսկ ձեռօք իւրովք պաշտէր զբազմեալսն և տուրս տուեալ ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ առատութեամբ՝ արձակէր զամբոխն։ Եւ եղև այս ի ՈՁԹ թուին հայոց, յաւուր մեծի տօնի Վարդավառին։

Շինեաց և կին նորա Մամքան զգաւիթն հրաշալի ի դուռն եկեղեցւոյն, և ինքն զանձն ամենայն առաքինութեան տուեալ՝ ճգնէր հանապազ պահօք և աղօթիւք և ընթերցասիրութեամբ, և կայր ի պատուիրանս տեառն ի տուէ և ի գիշերի ըստ գրեցելումն։

1 bcde *խաւխանաբերդոյ*, afhilnop *խաւխանայ բերդոյ*, g *խաւխանայ բերդոյն*, sՎ *խօխանաբերդին*. t *խօխանաբերդի*, *Մ–Թ Խօխանայ բերդոյ*
3 ips *էառ*
3 afhl *զյաւարտումն*, o *աւարտումն*
3 n *մեծահանդէսս*, o *մեծամեծս* փխ *մեծահանդէս*
3—4 abcdfjklm *առ ի յահնել (յահել, յահրնել)*, gՎ *առ ի օրհնել*
4 i *զեկեղեցիս*
4 no *զտէր*
5 ad *եպիսկոպոսաւք*
5 *Մ–Թ բաբունիք*, g *բաբունօք*, ijklmst *ռաբունիւք*, no *բաբունապետօք*
6 t *վարդապետն*
7 st *որ*, Վ *զորս* (*ԱԲԳ որ*)
7 b *կրկին* փխ *երկու*, g *յերկուց*, *Մ–Թ երկուց*
7—8 h *փառացն* փխ *փոխեցան*, no *փոխեցաւ*
8 Վ *ի պահեստ*
8 stՎ *ի տանն աստուածափառ*, e *յաստուածազարդ*
9 bpՎ *ի թուին*, cd *ի թուոյ*, e *ի թուականի*, m *ի թուականիս*, no *ի թուիս*
9 *Մ–Թ* չիք *և Եղիայի ՈՂԸ*, Վ *ի թուին վեց հարիւր ութսուն և հինգ և Եղիայի ի վեց հարիւր իննսուն և ութ*
9—10 *Մ–Թ* և մյուս ՁՁ. բացի ip-ից չիք *'օրհնեցին զեկեղեցին'*
10 Վ *երիցանց*
11 ad *աւծմամբ*
11 ad *յաւրինեալ*, no *օրինեալ*
11 i *ինքն իսկ*, j *և ինքնին իսկ*, x չիք *իսկ*
11—12 no *իւրօք*
13 m չիք *առատութեամբ*
13 c *զամբոխսն*, stu *զամբոխ*, *ԱԲԳ զամբոխէր* փխ *զամբոխն և եղև*
13 Վ *որ եղև*
13 bcdfgiklnopux չիք *ի*
13 beginopx *թուականին*, cdu *թվականին*
14 o *աւուր*
14 afl *տօնին*
15 ip *մամքայն*
15 l *ի դուռ*
15—16 cgh *եկեղեցոյն*
16 no *առաքինութեամբ*
16 lno չիք *տուեալ*
17 abd *պահաւք*
17 dl *աղաւթիւք*
17 afhlm *իսկ կայր* bcdegilnopstuxՎ *խոկայր* փխ *և կայր*
17 Վ *զպատուիրանս*
17 k չիք *տեառն*
18 i չիք *և ի գիշերի*

ԼԲ

Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին բացայայտութիւն սակաւ:

Վասն զի յօժարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս՝ որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի, որ պաշարեալս է զմեզ, սակաւիկ մի ցուցցուք քննասիրաց զկերպարանս և զխօսս նոցա։

Էին տեսլեամբ կերպարանաց դժոխատես և ահագնալուր՝ մօրուս ոչ ունելով, բայց ոմանց սակաւ թուով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն նեղ և արագատես, ձայն նուրբ և սուր, բազմակեացք և տևողք։

Յորժամ անկանէր, յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ, և յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին։ Ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս, և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կոտորեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս՝ ըստ նմանութեան ուղտուց և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յըմպելն զղմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր և փոքր բաժակով առեալ ի նմանէ՝ ցանէր ընդ երկինս, և ապա յարևելս, յարևմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ, և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ

1 o *ցուցումն*
1 no *կերպարանք*, Վ *կերպարանացն*
1 *Մ-Թ բացայայտնութիւն*, sՎ *բացայայտութիւն սակաւ*, z չիք *բացայայտութիւն սակաւուք*
2 no *թողուլ յիշատակ*
2 g *ազգս*
2 ih *գայցեն* փխ *գալոց են*
2—4 z չիք *'վասնզի... զմեզ'*
3 cdijp չիք *մեք*
3 Վ *յուսովք*
4 cdijp *ցուցաք*
4 otՎ *քննասիրացդ*, ijp *քննկալս իրաց*, z չիք *քննասիրաց*
4 ad *խաւսս*
6 m *էին տեսիլ կերպարանաց նոցա դժոխայէս*
6 a *մայրուս*, b *մուրուս*, cd *մորուս*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *սակաւ ոմանց*, bcdijnopstuՎ *սակաւուց ոմանց*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *թուելով*, stՎ չիք *'թուով մազս ունելով'*
7 stՎ *կամ ի կլափն կամ ի շուրթս*
8 *Մ-Թ և* մի քանի ՁՁ *ձայն*
8 n *բազմակեաց*, o *բազմակեաց և տևող*
9 a *ընպէին*, o չիք *'և ըմպէին'*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յորժամ* փխ *և յորժամ*
10 dz *ժուժկալեալք*
10 z *լինէին* փխ *էին*
10 d *զսուրբ*
10—11 no *սուրբս և անսուրբս*
11 stՎ *զմիսն ձիոյն*, e *ձիւոյ*
11 aih *յանդամ յանդամ*
11 ad *յաւշել* փխ *յօշեալ*
11 stzՎ *և կամ եփեալ և*, d *եփել*
12 d *խորովել*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *կտրեալ*, stՎ *կտրտեալ*
12 m *թաղեալ* փխ *թացեալ*
12—13 g *աղաջուր*, stuՎ *յաղաջուրն*
13 h չիք *ի*, no *ընդ* փխ *ի*
13 i *գումս* (sic), no *կուճս*, stՎ *գուճ*
13 o *նման* փխ *ըստ նմանութեան*
13 no *ըղտուց*
13 h *կէսքն*, ij *կէս*
15 cdijp *զգինի* (p *գինի*) *կամ զղմուզ* (c *զխմուզ*), no *զմուզ և*
15 mnosiՎ *ի ձեռն*
16 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *բաժակաւ*
16 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *ցանէին*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յերկինս*, jnop *ընդ յերկինս*
16—17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *յարևելս*. no *և արևելս և արևմուտս ի հիւսիսի և հարաւ* (o *զհիւսիս և զհարաւ*), p *յարևելս յարևմուտս ի հիւսիս և ի հարաւ*, ai *հիւսիսս*, b *ի հիւսիւսի*
17 Վ *ցրողին*

մի ըմպեալ ի նմանէ՝ մատուցանէր աւագագունին։ Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս կամ ըմպելիս, նախ՝ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա՝ ինքեանք ուտէին և ըմպէին, զի մի ի մահացու դեղոց ինչ դժրիցին։

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին, բայց զպոռնիկս ամենևին ոչ ապրեցուցանէին ընդ կանայս իւրեանց. բայց ինքեանք՝ ուր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին։ Եւ գողութեան ատելիք էին, մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին։

Եւ պաշտօն ինչ ոչ գոյր առ նոսա, կամ երկրպագութիւն, բայց ստէպ զանուն աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս. զայս թէ զէ՞ն աստուծոյ գոհանային, և կամ թէ զա՞յլ ոմն աստուած կոչէին՝ մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք ևս։ Բայց սովորաբար զայս ասէին՝ զարքայն իւրեանց ազգակից աստուծոյ. զերկինս առեալ աստուծոյ իւր բաժին և զերկիրս տուեալ խաղանին. զի ասէին զՉանգզ ղանն, զհայր խաղանին, ոչ ծնեալ ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն եկեալ յանհերևութից, և մտեալ ընդ երդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ՝ «Յղասջիր և ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի»։ Եւ յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա։

Զայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլանբէկին, Սարգսի և Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ

1 a *ընպեալ*, d *ըմտեալ*, im *ըմպել*
1 im *և մատուցանէր*, o *ապա մատուցանէր*
1 o չիք *նոցա*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կերակուրս ինչ* h *կերակուրս ինչս*, o *կերակուր կամ*
2 a *ընպելիս*
2 i *յուտել*
2 a *ընպել*, ij *յըմպել*
2 befghm *կամ* փխ *և*
3 a *ընպէին*
3 *Մ-Թ մահացու* փխ *ի մահացու*
3 d *դեղաց*, no *դեղ ինչ*, u *մահու դեղոց*
3 cdij *դժրինեն* (sic), eg *դրժիցին*, no *դժրեցին*, p *դժրիցեն*, stu *ԱԲԳ դրժից* (sic) (*Վ դրժիցին*)
4 no չիք *և*
4 no *պոռնիկս*, su *զպոռնիկսն*
5 n *ապրեցուցանեին*
5 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *որ ընդ* փխ *ընդ*
5 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *իւրեանց կանայս*
6 abcdefijmpu *յայլազգեաց*, hk *յայլազգաց*
7 o չիք *մահուամբ*
7 n *սպանանեին*, stՎ *սատակէին* փխ *սպանանէին*
8 hm *ի նոսա*
9 adfhuՎ *զանունն*
9 no *յիշեն*
9 g *ամենայն*, no *զամենայն*
9 ip *յաստուծոյ*
10 n *կոչեին*
10–11 bcdginp *այլ ոչ ինքեանք ևս*
11 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *զի արքայն*, այլ ՁՁ *զայս ասէին*, *զի ասէին զարքայն*
11 u *առնէին* փխ *ասէին*
11 stՎ *ազգային* փխ *ազգակից*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աստուած*,
12 l *իրը* փխ *իւր*
12 t չիք *զերկինս...բաժին*,
12 afh *երկիր*, o *զերկիր*
13 no չիք *զի ասէին...խաղանին*
13 h *զչանգզղան* (sic), abcdu *զչանգըզ ղանն* (u *խանն*), *Մ-Թ զՉանկզ ղան*, Վ *զՉանկզխանն*
13 z չիք *զհայր խաղանին*
13 ip *ի սերմանց*
14 afghno *անհերևութից*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ընդ յերդ*, a *երթ*, cd *յերթ*, stՎ *երդս*
15 no *ընդ մօրն*
15 mՎ *ծնցես*
15 gin *յերկրի*
16 o *նա*
17 i *մարզպանի*
17 ip *եղբօր*
18 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *ասլան պէկին*
18 d *սարգիսի*
18 d *մամիկոնենից*, stuՎ *մամիկոնէիցն*

լուեալ էր ի մեծ առնէ միոջէ ի կարի աւագացն, որում անուն էր Կուխթունունին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնսն։

Եւ յորժամ ոք մեռանէր ի նոցանէ, կամ սպանանէին, է՛ր զոր բազում աւուրս շրջեցուցանէին ընդ խրեանս, քանզի մեռեալ դիւի՝ խօսէր անդուստ բազում բարբաջմունս, և է՛ր զոր այրէին, և զկէսն թաղէին յերկրի խոր փոսիւք, և ընդ նմին դնէին զզէնն իւր և զհանդերձն, և զոսկի և զարծաթ, որ ինչ բաժին իւր էր։ Եւ թէ ի մեծաց ոք լինէր, ի ծառայից և յաղախնեայց ևս դնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի առէին նմա. այլ և ձի ևս, զի առէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել։ Եւ զոր յիշատակ կամէին առնել մեռելոյ, ճեղքէին զփոր ձիոյն և քարշէին ընդ այն զամենայն միսն առանց ոսկեր. և ապա զփորոտին և զոսկերսն այրէին հրով, և կարէին զմորթ ձիոյն, իբրև թէ զամենայն մարմինն ունիցի։ Սրեալ փայտ մի մեծ, հարեալ ընդ որովայնն և հանեալ ընդ բերանն, այնպէս վերացուցանէին ի ծառ կամ ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ։

Այլ և կանայք նոցա կախարդք էին և զամենայն ինչ հմայէին. և առանց հրամանի կախարդացն և դիւթիցն ոչ երթային ի ճանապարհ ուրեք, բայց թէ նոքա հրամայէին։ Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք

1 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *յառնէ*. stՎ *յառնէ միոջէ մեծէ և*
1-2 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *զուխթու նուին*, jp *զոթուն նուին*, no *զուգու նուին*
2 **Մ-Թ** *նոցա*, no չիք *նորա*
2 o *զմանկունսն*, stՎ *զմանկագոյնս*
3 h *ոչ* փխ *ոք*
3 mstՎ *որ* փխ *զոր*
4 m *դիւին*, no *ընդ դիւի*
4 ad *խաւսէր*
4 d *անդ սուտ* փխ *անդուստ*, m *անդրէն* o *անդուստ անպատեհ*
5 **Մ-Թ** և մի քանի ՁՁ *զկէս*, bcd *զկէսս*, no *կէսս*
5 i *երկրի*
5—6 cdijp *ի խոր փոսիւք*, stՎ *խորափոսիւք*
6 **Մ-Թ** *զզէնն* փխ *զզէնն իւր*, b *զէնն իւր*, stuՎ *զզէնս իւր*
6 m *զհանդերձսն*, **Մ-Թ** *զհանդերձ*, n *հանդերձս*
6 stՎ *զոսկին և զարծաթն*
7 oz *զոր*
7 ip *որ ինչ նորա բաժինն էր*,
7 no *մեծ ոք*, z *ի մեծամեծաց*
7 **Մ-Թ**Վ *յաղախնեաց*, abcdefghj *յաղախնաց*
8 no *կալցեն*, p *կալցէ*
8 n *ասեն*, o չիք *առէին*
9 **Մ-Թ** *ձիս* փխ *ձի ևս*, a *ձինս*, f *զձինս*, stuՎ *զձի ևս*
9 n *ասեին*
9 h *լինէր*, m *լինիլ*, n չիք *լինել*
9 Վ չիք *և*
9 n *կամեին*
10 stՎ *առնելոյ*
10 **Մ-Թ**Վ *մեռելոց*, t *զմեռելոց*
10 n *ճեղքեին*
10 e *ձիւոյն*
10 f *քաշէին*
10 i *զմիսսն*, m *զմիսն*
11 nostuՎ *զոսկերս*
11 bcdegjstuzՎ *կարեալ*, no *կարել*, h *նկարէին*
12 stՎ *զմորթն*
12 e *ձիւոյն*
12 jmop *իբր թէ*
12 m *ամենայն մարմին*
12 no չիք *մի*
13 abcdfghijkmp *յորովայնն*
13 aefhn *վերացուցանէ*, g *վերակացուցանէ*
14 **Մ-Թ** *տեղւոջ* փխ *տեղի ինչ*
15 z չիք *'և զամենայն ինչ հմայէին'*,
16 h *հրամանաց*, o *նոցա հրամանի*
16 sՎ *կախարդաց և դիւթից*
16 t չիք *'և առանց... ի ճանապարհ'*
16—17 i *երթային ուրէք*
16—17 t չիք *'պարհ ուրեք...հրամայէին*
17 suՎ չիք *թէ*
17 Վ չիք *և*

ի մէնջ. քանզի կոչէին զանունն աստուծոյ՝ թանգրի, և զմարդ էրէ, հարան, և զկին՝ էմէ, ափջի, և զանուն հօր՝ էչկա՛, և զմայր՝ աֆա, և զեղբայր՝ աղա և զքոյր՝ աֆանի, և զգլուխ՝ թիրօն, և զաչս՝ նիտուն, և զականջս՝ չիֆին, և զմօրուս՝ սախալ, և զերես՝ յիւզ, նիուր, և զբերան՝ աման, և զատամն՝ սխուր, սիդուն, և զհաց՝ օթմակ և զեզն՝ օֆար, և զկով՝ ունէն, և զոչխար՝ ղոյնա, և զգառն՝ ղուրղան և զայծ՝ իման, և զձի՝ մօրի, և զջորի՝ լօսա, և զուղտ՝ թաման, և զշուն՝ նօխայ, և զգայլ՝ չինա, և զարջ՝ այտֆու, և զաղուէս՝ հօնֆան, և զնապաստակ՝ թաբլղայ, թուլայ և զհաւ՝ թախեա, և զաղաւնի՝ ֆօֆուչին, և զարծուի՝ բուրֆուի-ղուշ, և զջուր՝ ուսուն, և զգինի՝

1 iՎ զանունն, n անուն
1 abcm թնգրի, eg թընգրի, no թընկրի, dz թէնկրի, sՎ թանկրի, t թանգրի, (մոնղոլ. тэнгэр, тэнгэри (երկինք), тэнгри)
1 Մ—ԹՎ և մի երկու ՁՁ զմարդն
1 c հերէն, eg հարան, ip հարան. էրէ, (îstu երէ), no էր, Վ էրէ (մոնղ. эрэ)
2 Մ—Թ մի քանի ՁՁ զկինն
2 Մ—Թ cno չիք էմէ, bdpstuՎ եմէ (մոնղ. эмэ, эм)
2 nz ափչի, o ափշիշ
2 o չիք 'հօր՝ էչկա', u էշկա, ԱԲԳ էշքա, Վ էջքա (մոնղ. эцэгэ, эцигэ)
2 n հօր աքա և մօր տիչքա և եղբայր, o մօր տիչքայ և եղբայր (մոնղ. ека, ака աւագ եղբայր)
2 stՎ զմօրն, u զմօր
2 sՎ զեղբայրն, tz զեղբօրն
3 n քոյր
3 g աքաչի (մոնղ. эгэчи, эгч—մեծ քոյր)
3 Մ—Թ զգլուխս, no գլուխ, z զգլխոյն
3 Մ—Թ kmt թիւրօն, a թիւրաւն, cd թիրաւն, n թիրոնի, o թիրօնի (մոնղ. туруун, тэргуун)
3 z զաչիցն
3 f նետաւն, h նիւտօն, stՎ նիտօն (մոնղ. нидун)
3 Մ—Թ զականջսն
3 enou չիք, st ջիք, Վ ջիքին (մոնղ. чикин, чик)
4 c զմաւրուս, d զմորուս (մոնղ. сахал)
4 Մ—Թu և մի քանի ՁՁ յիօզ, b յիոզ, dg յիւազ
4 Մ—Թ և մի քանի ՁՁ չիք նիուր, c յուզնիւր. d յի. ազնիւր (մոնղ. ниур)
4 no բերան, Վ զբերանն (մոնղ. аман)
4—5 Մ-Թ և միերկու ՁՁ չիք սիդուն. ijp զատամն սխուր և զատամունսն (j զատամն) սիդուն, Վ զատամն սիդուն -սխուր (մոնղ. шидун, шуд(эн))
5 a աւթմակ, bcdijp աթմակ, m աթմաք, f օթմաք, no օդմէք (կալմակ. öтмäк, մոնղ. отмак)
5 z զեզինն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աքար, cd աւքար, ijnop օգար (մոնղ. укэр)
5 o զկովն յունէն (մոնղ. униэ, унаа)
6 no խոյնա, Վ ղօյնա, ij գնոյնա (sic) (մոնղ. копин)
6 no զառն
6 dstuz ղուզան (մոնղ. хурга, хурган)
6 z չիք 'զայծ իման' (մոնղ. имаган, эмаа(н))
6 cdnoz մաւրի (մոնղ. мори)
6 acdeghjno լաւսա (լաւսայ), bfstuՎ լուսա z չիք 'զջորի լօսա' (մոնղ. лу'о'са)
7 d թամուն (մոնղ. тэмээн)
7 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ նօխա փխ նօխայ, acdij նաւխա, efhp նաւխայ, g նաթղայ, z այի-խա փխ նօխայ (մոնղ. nokai нохой)
7 ef չինայ, Վ զինա (մոնղ. чано, чана)
7 Վ զարջն
7—8 stu չիք՝ և զշուն... այտքու'.
7 z չիք 'զարջ՝ այտքու' (մոնղ. утэчэ)
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հօքան, aefhno հաւքան. bՎ հոնքան, cdj հաւընքան (մոնղ. унэгэн, унэг)
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թապլղայ, ip թափլղայ, b բաթյղայ (sic), z չիք՝ զնապաստակ թաբլղայ
8 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը չիք թուլայ (մոնղ. таулай~тулай)
8 no չիք՝ հաւ թաղեա'... քուչա, efg թախեայ (մոնղ. такия, тахия)
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կօկաչա, acdfhj գաւգաչա (գաւգաչայ), beg գօգաչա (գօգաչայ), ip գոգարչա (գօգարչա), st գօգաչեա (= մոնղ. kökerчін)
9 stuՎ զարծիւ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք բուրքուէ, t ղուշ բուրքուի (մոնղ. бургед; бургут, бургэд)
9 Վ զջուրն
9 no ուսու, st սուն (մոնղ. усун, ус)

տարասու(ն), *և զծով՝* ճաուր-տանգըզ, *և զգետ՝* մօրան-ուլանու, *և զթուր՝* իօլտու *և զաղեղ՝* նըմու, *և զնետ՝* սըմու, *և զթագաւոր՝* մելիք, *և զպատրոն՝* նուին, *և զմեծ պատրոն՝* եքա նուին *և զերկիր՝* էլ, իրկան, *և զերկինք՝* գօգայ, *և զարեգակն՝* նարան, *և զլուսին՝* սարա, *և զաստեղս՝* սարղա, ճուտուտ, *և զլոյս՝* օտուր, *և զգիշեր՝* սոյնի, *և զգրագիր՝* բիթիքչի, *և զսատանայ՝* բառաճուր, էլէպ *և զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի բազում ամաց մեզ անծանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալ։ Եւ գլխաւորք երևելիք, որք յառաջադէմք էին, այսոքիկ են. առաջին մեծ, որ գլուխ և հրամանատու էր ամենայն զօրուն, Չարմաղուն-նուինն, այր իրաւարար և դատաւոր. և որք աթոռակիցք էին նորա՝ Իսրար-նուինն, Ղութուն-նուինն, Տութուն-նուինն և Չաղատայն, որ զօրավարն էր զօրուն, զոր սպանին մուլհեդքն։ Եւ այլ բազում գլխաւորք էին և անթիւ զօրք։*

1 *Մ-Թ Վ* և ՁՁ *տարասու* (մոնղ. тарасун, дарасун)
1 z չիք *'տարասուն... ուլանու'*
1 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *նաուր*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *տանկըզ,* st*Վ տանղըզ (տանգզ)* fh *տանգլըզ տանղըզ նաւտուր,* u *տանգըզ նաւտուր* (մոնղ. на'ур, բուրք-մոնղ. мангис)
1 ij *զգետս,* no *զգետն*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *մօրան,* st *ուլանու մօրան* (մոնղ. мөрэн)
2 *Մ-Թ Վ* և մի շարք ՁՁ *խօլտու,* abd *խաւլտու,* n *խօլու,* o *թօլու* (մոնղ. iлду, исолту)
2 *Մ-Թ Վ* և մի երկու ՁՁ *զաղեղն*
2 s *նմօ, ԱԲԳ* t *նմօ, Մ-Թ Վ և ՁՁ նմու* փխ *նըմու* (մոնղ. нуму)
2 fh *նետ*
2 afhm *սըմու,* egijnopstuz*Վ սմու* (մոնղ. суму)
2 *Վ զթագաւորն*
3 *Մ-Թ զմեծ պարոն՝ նուին* փխ *զպատրոն նուին, և զմեծ պատրոն՝ եքա նուին*
3 *Մ-Թ Վ* fh և մի երկու ՁՁ *զմեծ պարոն,* stu*Վ զպարոն,* ip *զմեծ պարոնսն... զպարոնսն*
3 i *եքեայ,* no *էքա*
3—4 z չիք *'զերկիր... գօգայ, և'*
3 *Մ-Թ* և ՁՁ մեծ մասը՝ չիք *իրկան* (մոնղ. иргэн=*ժողովուրդ)*
4 acdj *գաւգայ,* o *գօքայ,* st*Վ գօգ,* u *գօգայ գուքոյ* (մոնղ. köke—*կապոյտ երկինք)*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նառան,* no *նուրան* (մոնղ. жаран)
5 z չիք *զլուսին՝ սարա* (մոնղ. сар, саран*)*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սաղըա*
5 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *հուտուտ, Վ հուտուտ~սաղըա* (մոնղ. hадун(?))
5 alg *աւտուր,* bcdijpz *ատուր* (մոնղ' едўр—*օր).*
5—6 no չիք *'և զգիշեր... բառահուաէ,*
5 akm *գրագիր*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *բառահուաէ* փխ *բառահուր էլէպ.* bcdegijp *բառահուռ* (չիք *էլէպ*)*.* *ԱԳ*t *զբառէլէպահուռ* (sic) u *բառահու ռէ լէպ*
6—9 z չիք *'և զայլ... զօրուն'*
6 no *լեզուք խժական անուանս,* p *անուանս*
6—7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զոր ի բազմաց* փխ *զոր ի բազում ամաց*
7 *Մ-Թ ծանուցեալք,* p *յակամայ ծանուցեալ,* no *մեզ ծանուցեալ*
8 *Մ-Թ* 'և մի երկու ՁՁ *առաջինն և մեծ և գլուխ, որ* փխ *առաջին մեծ, որ գլուխ և*
8—9 i *հրամանատարն,* j *հրամանատուրն*
9 *Մ—Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *ամենայն*
9 *Մ-Թ Չարմաղան, Վ Չարմաղան,* no *չարմախա*
9 z *էր այր*
9—10 i չիք *'այր իրաւարար...նուինն և'*
10 stuz*Վ որ*
10 *Մ-Թ* չիք *էին*
10 no *նմա* փխ *նորա*
10 cdj *իսրարար*
10 s*Վ նուին... նուին*
10 cdjpz չիք *Ղութուն-նուինն*
11 fh չիք *Տութուն-նուինն,* n *տուտու նուինն*
11 o չիք *որ*
11 st*Վ զօրագլուխն* փխ *զօրավարն*
11—12 *Մ-Թ մլհիտքն,* m *մուլհիդքն,* no stuz *մուլհետքն*
12 z *և բազում զօրք անթիւք*
12 m չիք *զօրք,* no *զօրօք*

ԼԳ

Վասն Ռաբանին Ասորւոյ

Նախախնամողն աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա մարդասիրութեամբ իւրով երևեցոյց այր մի ի մէջ նոցա՝ երկիւղած և աստուածապաշտ, ասորի ազգաւ, որ հայր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր խաղանն կոչէին, անուն նորա Սիմէօն, զոր Ռաբան-աթա կոչէին. ռաբանն ասորերէն՝ վարդապետ և աթայն թաթարերէն՝ հայր։ Սա իբրև լուաւ զանխնայ կոտորումն քրիստոնէից՝ որ ի զօրաց թաթարին, մատուցեալ առ խաղանն՝ խնդրեաց ի նմանէ թուղթ առ զօրսն իւր, զի մի այնմհետէ առ հասարակ կոտորեսցեն զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատերազմին ընդ նոսա, այլ թողուլ զնոսա, զի ծառայեսցեն նմա։ Իսկ նա զնոյն ինքն առաքեաց մեծ և երևելի շքով՝ գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխսն իւր, զի ամենեքեան անսայցեն հրամանի նորա։

Եւ նա եկեալ, բազում ինչ նպաստ եղև քրիստոնէից՝ թափելով ի մահուանէ և ի գերութենէ։ Շինեաց և եկեղեցիս ի քաղաքս տաճկաց, ուր ոչ իշխէին անուանել զՔրիստոս, և՛ս առաւել ի Թաւրէժ և ի Նախճաւան քաղաքի, ուր առաւել թշնամիք էին քրիստոնէից, զի ոչ իշխէին յայտնի երև-

1 Մ-Թ Ռպանին, m ռապանին
1 cginou ասորոյ, dj ասորայ, fh ասորոց, p ասորւոց
1 ipu ասորոյ (p ասորւոց) և որ ինչ եղև
2 b Նախախնողն
2 ip աստուած որ ոչ անտես առնէ զարարածս իւր այլ զամենեցուն, u ամենեցուն
2—3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մարդասիրութեամբն, z մարդասէրն
2—3 z չիք 'որ... իւրով'
3 Մ-Թ ի մէջ նոցա այր մի, no զայր
ipu չիք մէջ, hj ի մէնջ փխ ի մէջ
3 z չիք 'այր մի... երկիւղած և'
3—4 no աստուածապաշտք
4 z ասորի մի
4 z չիք ազգաւ
4—5 z անուանէին արքայի խաղանին
5 abcdefghknost ·որ
5 Մ-Թ Ռպան Աթա, z չիք 'զոր ռաբան աթա կոչէին', Վ չիք 'անուն նորա... կոչէին'
5—6 Մ-Թ չիք 'ռաբանն ասորերէն վարդապետ և աթայն թաթարերէն' հայր'. abcdm կոչէին ռապանն, h չիք աթայն
5—7 su չիք 'անուն... թաթարին'
6 m հայր ասի
6 Մ—Թ չիք սա
6—7 z չիք զանխնայ
6—7 no անխնայ կոտորելն
6—7 Վ չիք սա իբրև... թաթարին'
7 z չիք 'որ ի զօրաց թաթարին'
8 stՎ ղանն փխ խաղանն
8 no չիք ի նմանէ
8—9 cdijpz չիք առ հասարակ
9 n զի մի մարդիկ
9 t զմեղ փխ զանմեղ մարդիկ
9 d մարդիկք, к մարդիկս
9 z ընդ ինքեանս փխ ընդ նոսա
10 l չիք զի
11 e հրովարտակաւ, z ետուն փխ հրովարտակ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրագլուխս, ipstՎ զօրագլուխն
12 b անսասցեն
13 m չիք ինչ
14 t և գերութենէ
14 dz և շինեաց
14 z եկեղեցի
14 n ի քաղաքն
14 tuՎ որ փխ ուր
15 stՎ իշխէին զքրիստոս անուանել, i յիշէին փխ իշխէին
15 bd քրիստոս
15 b ևս աւելի
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Թարվեժ, deij Թօրէժ, fh Թաւրէզ
15 Մ-Թ Նախճավան, ag Նախչաւան, cjmp Նախջաւան, dn Նախչուան, ost Նախջուան, z Նախիջևան
15—16 st քաղաքին, Վ չիք քաղաքի, z մայրաքաղաքին
16 cdijp չիք յայտնի

ւիլ կամ շրջել քրիստոնեայք, թո՛ղ թէ եկեղեցի կամ խաչ կանգնել։ Իսկ նորա կանգնեալ խաչ և եկեղեցի, և ժամահար հնչեցուցանել ի տուէ և ի գիշերի, և յայտնապէս տանել զմեռեալս ի թաղումն խաչիւք վառելովք և աւետարանաւ և պաշտամամբ. որպէս օրէն է քրիստոնէից. և զընդդիմացեալսն մահու վախճանէր։ Եւ ոչ ոք իշխէր հակառակ կալ հրամանի նորա, այլ և ամենայն զօրք թաթարին պատուէին զնա որպէս զարքայն իւրեանց, և առանց նորա ոչինչ խորհէին կամ առնէին։

Եւ մարդիկ նորա վաճառականք, որք ունէին զտամղա նորա, այսինքն՝ զնշան և զգիր, համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն աշխարհս, և ոչ ոք իշխէր մերձենալ առ այնոսիկ, որք ասէին զանունն Ռաբանին։ Այլ և ամենայն զօրագլուխք թաթարին ընծայ մատուցանէին նմա յաւարէ իւրեանց։

Եւ ինքն էր այր պարկեշտ վարուք, նոյնպէս ի կերակուրս և յըմպելիս, յաւուրն միանգամ ճաշակէր ընդ երեկս սակաւ ինչ կերակուր։ Այսպէս այց արար աստուած ժողովրդեան իւրում ի նժդեհութեան անդ ի ձեռն առնս այսորիկ։ Եւ զբազումս մկրտեաց նա ի թաթարէ անտի, և ամենայն ոք վասն սքանչելի վարուց նորա և մեծաշուք պատուոյն զարհուրէր և դողայր ի նմանէ։

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երեել կամ շրջել
1 do եկեղեցիս, st եկեղեցի շինել, Վ եկեղեցիս շինել
1—2 z իսկ ի ժամանակս սորա եղև կանգնել
2 stՎ եկեղեցիս
2 ip ժամահարս հնչեցուցեալ
3 i զմեռեալ
3 b ի թաղել
3 Մ-Թ խաչիւ փխ խաչիւք վառելովք, n խաչիւք և վառելօք, o խաչիւք և վառեալ լապտերօք, st խաչիւք, Վ խաչիւք աւետարանաւ.
4 bj պաշտամամբք, cdeg պաշտմամբք, hop պաշտմամբ, st և մոմեղինօք և պաշտամամբ, Վ և մոմեղինօք և պաշտմամբ
4 Վ օրէնն
4—5 a զընդդիմացեալսն, no ընդդիմացեալս
5 Մ-Թ հակառակիլ փխ հակառակ կալ, z կալ. հակառակ, հակառակ կեալ
5 Վ հրամանին
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք պատուէին
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրեանց ունէին
8 i ուտէին փխ ունէին
8 d զտամղան, gm զտամղայ, i զտամղայ, s զտաղմա, z զխարլխ փխ զտամղա
8 t չիք այսինքն
8—9 z չիք ՙզտամղա... զգիր՚
9 i զնշանն
9 Վ համարձակ շրջէին
9 p ընդ յամենայն աշխարհն, u աշխարհն
10 no որք ոչ փխ ոչ ոք
10 no այնոցիկ, stՎ նոսա z ի նոսա փխ առ այնոսիկ
10 m տա՛յին փխ ասէին
10 i չիք զանունն, Մ-Թ զանուն
10 Մ-Թ Ռապանին
11 n զօրագլուխ
11 h և ընծայ
11 h չիք նմա
11 h կամ յաւարէ
11 o անուանէ փխ յաւարէ
13 st չիք էր
13 ipu չիք այր
13 no վարիւք
13 h նմանապէս փխ նոյնպէս
13—14 a յընպելիս
14 abdefghijm յաւուր, z օրն
15 z իւր
15 Մ-Թ ի նեղութեան փխ ի նժդեհութեան
15 Մ-Թzm անտի
16 bcdj առն, z չիք առն
16 z բազումք մկրտեցան ի թաթարէ
16 oz չիք նա
16 adfghj անդի
17—18 z զարհուրէին և դողային

Եւ յորժամ եղև այս գծագրութիւնս, որ յայսմ վայրի, ի ՈՂ թուականի Հայոց, ի թագաւորութեանն Հայոց, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, Հեթմոյ բարեպաշտի, և ի զօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի, և իշխանաց իշխանի Կոստանդնի հօր նորա, և ի կաթողիկոսութեանն սուրբ աթոռոյն Գրիգորի՝ Կոստանդեայ ծերունւոյ և առաքինւոյ, որ նստէր ի Կլայն Հռոմայական, և յարքեպիսկոպոսութեան տեառն Բարսղի, եղբօր թագաւորին Հեթմոյ, զոր պահէին փոխանորդ սուրբ աթոռոյն կաթողիկոսութեան, և յԱղուանից կաթողիկոսութեան տեառն Ներսիսի հեզոյ և մարդասիրի, որ յայս աւուրս նստէր ի վանքն, որ կոչի Խամշի, ի գաւառն Միափորի, և յարքեպիսկոպոսութեան եղբօր որդւոյ նորա Յովհաննիսի՝ նոր ձեռնադրեցելոյ, և ի բռնակալութեան հանուրցս Թաթարին, և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի։

ԼԴ

Վասն առման Թէոդուպօլեայ

Արդ ի սկսանել ՈՂԱ թուականին հայոց, գայր հասանէր հրովարտակ ի խաղանէն առ զօրս և զօրագլուխս, որ յարևելս, զօրավար և առաջնորդ

1 no չիք եղև
1 bcdefghijstuՎ գծագրութիւն, no զայս գծագրութիւն
1 յայս, hno այսմ
1 bcd թվականին, ghՎ ի վեց հարիւր իննսուն (g նսուն) թուականին փխ ի ող թուականին հայոց, z ի ող թուականին էր հայոց
2 Մ-Թ ի հայոց թագաւորութեանն
2 z չիք 'որ ի կողմանս կիլիկեցւոց'
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կիւլիկեցւոց, abj կիւլիկեցոց, cfh կիլիկեցոց, stu կիլիկեցւոցն
3 eg ի զօրավարութեան, Վ ի զօրապետութեան
3 i եղբօրն, no չիք 'եղբօր իւրոյ', t եղբայր
3 afhnՎ սմպատայ
3—4 o չիք 'Սմբատայ քաջի և իշխանաց իշխանի'
3—4 abcej յիշխանաց իշխանի, g իշխանացն իշխանի, m յիշխանաց յիշխանի
3—4 ip չիք 'և իշխանաց... հօր նորա'
4 bcg ի կաթողիկոսութեանն
4 o չիք սուրբ
4—5 z չիք 'սուրբ աթոռոյն Գրիգորի
5 abcdigh ծերունոյ, e ծերոյն, no ծերունոյն
5 abcdgh առաքինոյ
5—6 Մ-ԹՎ հռոմէական (bd հռոմաական), m հռոոմէական
6 d արքեպիսկոպոսութեան
6 bdno տէր փխ տեառն, z չիք տեառն
6 cdijno Բարսեղի
7 o չիք փոխանորդ
8 d աղուանից, ijp աղուանից կաթողիկոսի
8—11 z չիք 'և յԱղուանից... և ի'
9 Մ-Թ յաւուրս փխ յայս աւուրս. no այս աւուրս, u յայսմ աւուրս
9 u ի գաւառին
10 kՎ յարքեպիսկոպոսութեանն, u եպիսկոպոսութեան
10 cdfg որդոյ, e որդւոյն
10 ipu իւրոյ փխ նորա
10 Մ-Թac յովանիսի, b յովհանիսի, d յովանիցի, st տէր յովանիսի, Վ տէր Յովհաննիսի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեռնադրելոյ
11 i չիք և
11 z չիք հանուրցս
11 abefghk no չիք ի
11 m և ժամանակ
12 cdijp կամ աւելի և պակաս, z չիք 'պակաս կամ աւելի'
13 b թէոդուպաւլեայ, cdij թէոդուպաւլեայ, aefgnu թէոդուպօլեայ, h թէոդուպօլսեան o թէոդուպօլսեայ որ Կարնոյ քաղաք, mo թէոդուպօլսեայ, stՎ թէոդուպօլեացն
14 u ի տեսանել փխ ի սկսանել
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ող. a ո. որդի իննսներորդի առաջներորդի, e զճ-որդի իննսներորդի առաջներորդի, g զճ-երորդի ձ-երորդի առաջներորդի i ո-երորդի ի գ-երորդի առաջներորդի, hjnpuՎ վեցհարիւրերորդի իննսներորդի և առաջներորդի, s't ող-երորդի, mnsmo ողա
14 bcd թվականին, m թուականիս
14 stՎ հրովարտակն
15 stՎ չիք որ
15 bd զաւրավար

կացուցանել փոխանակ Չարմաղանին, որ ՝համբացեալ էր, զոմն մի ի զօրացն՝ Բաչու-ղուրչի անուն. նմա անկեալ վիճակն առաջնորդութեան, քանզի հմայիւք վարէին։

Արդ իբրև առ նա զիշխանութիւնն, իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ նորա, և գնաց յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ սուլտանին Հոռոմոց։ Եւ հասեալ ի Կարին գաւառ՝ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք, և նստեալ շուրջ զնովաւ՝ առաքեաց առ նոսա դեսպանս գալ նոցա ի հնազանդութիւն։ Եւ նոքա ոչ կամեցան գալ, այլ անարգանօք դարձուցին զպատգամաւորսն, և ինքեանք ելեալ ի պարիսպն՝ նախատէին զնոսա։

Իսկ նոքա իբրև տեսին, եթէ ոչ ողջունեցին զխաղաղութիւն, յամենայն կողմանց բաժանեալ զպարիսպ քաղաքին զխաւորացն, զի փլուսցեն առ հասարակ։ Եւ նոցա փոյթ յանձին կալեալ՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս և կործանեցին զպարիսպն և մտեալ ի ներքս՝ սրոյ ճարակ զամենեսեան տուեալ անողորմաբար. և յափշտակեալ զինչսն և զստացուածսն՝ հրով այրեցին զքաղաքն։ Եւ զի յոյժ բազմամբոխ էր քաղաքն ի ժամանակին յայնմիկ՝ լցեալ քրիստոնէիւք և տաճկօք, այլ և ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր։

Անթիւ գոյին անդ կտակարանք աստուածային գրոց՝ մեծամեծաց և փոքունց. զայն առեալ այլազգեացն՝ ծախէին քրիստոնէիցն, որ ի զօրուն

1 em *չարմաղանին,* s *չարմաղանունոյն* (sic)
2 Վ *Բաչու Թուրչի*
2 t *արկեալ վիճակ,* Վ *վիճակ*
4 a *իբր,* iops *իբրև էառ* (i *է* փխ *էառ*)
5 gn *աշխարհն*
6 Վ *սուլղանին*
6 i *կոտին* փխ *Կարին*
6—7 stՎ *պաշարեաց զնա, որ այժմ կոչի Թէոդուպօլիս* փխ *պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք*
7 ip *կարնոյ քաղաք որ է առզրում*
7 s չիք *'որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք'*
8 p *և առաքեաց*
8 o *առ նա*
8 Վ *զդեսպանս առ նոսա*
8 stՎ չիք *նոցա*
9 ip չիք *գալ,* Վ *գնալ*
9 ad *անարգանաւք*
9 stՎ *զդեսպանս(ն)* փխ *զպատգամաւորսն*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ելեալք*
10 no *ի պարսպէն*
11 Վ *թէ*
11 ip *ի խաղաղութիւն* փխ *զխաղաղութիւն*
11 s *զնոսա խաղաղութեամբ*
11—12 g *ամենայն*
13 *Մ-Թ յանձինս,* go *անձին*
13 o չիք *կանգնեցին*
13—14 d *փիլիկուն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զամենեսին*
15 mstuՎ *տուեալ զամենեսեան*
15 d *յիշատակեալ* փխ *յափշտակեալ*
15 ip *զինչս*
16 b *և հրով*
16 f չիք *յոյժ*
16 *Մ-Թ բազում ամբոխ*
16 t չիք *էր*
17 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *ի ժամանակին յայնմիկ քաղաքն*
17 մի երկու ՁՁ *քրիստոնէիւք տաճկօք*
17 cd *տաճկաւք*
17 d *այլ ամենայն և,* Վ *և այլ*
18 d *գաւառքն*
18 p *անդ էր* փխ *անդր*
18 cd *հաւաքեալ*
19 nostuՎ չիք *անդ*
20 k *փոքուց*
20 j *զքրիստոնէիցն,* Վ *քրիստոնէից*
20 cd *ի զաւրուն*

էին, զյաճախագինն ընդ դոյզն գնոց։ Եւ նոցա խնդութեամբ առեալ, սիռէ֊ին յիւրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս և ի վանորայս։ Այլ և ի գերելոց անտի զբազումս գնեցին՝ զարս և զկանայս և զմանկտի. զեպիս֊կոպոսս և զքահանայս և զսարկաւագունս՝ որքան հնար էր, գնեցին իշ֊խանքն քրիստոնեայք Աւագն և Շահնշահն, և Աղբուղայն, որդին Վահրա֊մայ, և Գրիգոր խաչենեցի՝ Դօփին որդի, որ էր այր երկիւղած, ի տեառնէ և զօրք նոցին, որոց վարձահատոյց Քրիստոս եղիցի. և զամենեսեան ազատ արձակեցին, թողլով ի կամս անձանց՝ ուր և կայցեն։

Եւ ո՛չ միայն թէ զքաղաքն Կարնոյ աւերեցին, այլ և զբազում գա֊ւառս յիշխանութենէ սուլտանին հոռոմոց։ Եւ սուլտանն ոչինչ կարաց օգ֊նել, քանզի ղօղեալ թաքուցեալ էր յերկիւղէ նոցա. այլ և վախճանեալ ևս ասէին զնա։ Իսկ զօրն թաթար, իբրև գործեաց նա զայս իր, դարձաւ բա֊զում աւարաւ և խնդութեամբ յաշխարհն Աղուանից, ի կայս ձմերոցի իւրոյ, յարգաւանդ և ի բերրի դաշտն, որ կոչի Մուղան, և անդ ձմերեաց։

1 Մ-Թ զյաճախագիրն, m զյաճախա֊գինսն, no յաճախագինն
1 i գնող
1 Մ-Թ տանէին, fh բերէին, m տա֊յին փխ սիռէին
2 ijp յիւրաքանչիւր գաւառի, mno իւրաքանչիւր գաւառ, stՎ գա֊ւառս
2 g եկեղեցիս
2 i ի վանորայսն, o և վանորայս
3 afh անդի
3 egijp զմանկտիս
3—4 Վ զեպիսկոպոսունս
4—5 m իշխանքն գնեցին, n ɔ գնացին փխ գնեցին
5 m քրիստոնեայք
5 Մ-Թk Աղուպղան—Աղպուղան, bcd egjnptuՎ աղպուղայն, h աղբու֊լան
6 gi խաչենցի
6 abgn դաւփին, e դաւթին, cdj գաւ֊փին, i գօփին, h դոփին, suՎ դու֊փին
6—7 t չիք 'Դօփին որդի…զօրք նոցին'
6 jՎ որդին
6 h չիք որ
6 Մ-Թ չիք ի տեառնէ, no ի տեառն
7 e զօրքն, dn զաւրք
7 h վարձահատոյցք, Վ վարձահա֊տոյց նոցա
7 a քրիստոսի, im լիցի քրիստոս, o եղիցի քրիստոս
8 i ազատս արարեալ արձակեցին
8 i զկամս փխ ի կամս
8 gn դայցեն փխ կայցեն
9 b ոչ թէ միայն
9 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ կարնայ, ip կարին, j կարնին. no զկարնոյ քաղաքն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազում
9—10 afh գաւառ
10 g իշխանութենէ, ijp յիշխանութե֊նէն
10 stՎ չիք հոռոմոց
10 m սուլտանին հոռոմոց աւերեցին
10 d սուլտան
10—11 adj աւգնել
11 ad ղաւղեալ
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ թագուցեալ
11 no երկիւղէ, u յերկեղէ
11 b վաղխճանեալ, c վաղջանեալ, d վաղճանեալ
12 no ասէին նմա
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրքն թաթա֊րին
12 abegjnou իբրու
12 ms չիք նա
12 o զայն
12—13 s չիք բազում
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւարով, d աւարավ
13 g աշխարհն
13 st ձմեռոց, u ԱԲԳ ձմերոց
13 Վ իւրոց
14 no արգաւանդ
14 a բերդք փխ բերրի
14 Մ-Թk և մի երկու ՁՁ մաղան
14 t ձմեռեաց

ԼԵ

Վասն պատերազմին, որ եղեւ ընդ սուլտանն եւ ընդ թաթարն

Մինչդեռ զետեղեալ յապահովս նստեալ կայր զօրն Թաթար ընդ դաշտըս ամենայն Հայոց և Աղուանից, գայր դեսպանս ի Ղիաթադին սուլտանէն՝ խրոխտ և սպառնական բանիւք՝ որպէս սովորութիւն է տաճկաց, եթէ՝ «Այսպէս համարեցայք դուք աւերմամբ քաղաքի միոյ, եթէ յաղթեցաք նմա և զօրութեան նորա. քաղաքք իմ անթիւք են ի բազմութենէ, և զօրաց իմոց չիք համար։ Արդ կա՛ց մնա՛ դու, ուր ես, և ես ինքնին եկեալ՝ տեսից զձեզ մարտիւք պատերազմաց»։ Եւ այլ բազում բանիւք, որ նման է սոցին, մեծամեծս փքայր։ Եւ զայս ևս ասէր պատգամաւորն, եթէ՝ «Հանդերձեալ է սուլտանն զձմեռն, որ գալոց է զկնի ամարանս, ի դաշտի աստ Մուղան ձմերել կանամբք և զօրօք»։

Իսկ նոցա լուեալ՝ ոչ ինչ ըմբոստացան, կամ խրոխտս ինչ խօսեցան ընդդէմ նոցա, այլ միայն զայս պատասխանի ետ գլխաւորն նոցա Բաչու-նուինն, եթէ «Մեծամեծս բարբառեցայք, սակայն ում աստուած տացէ, նորա լիցի յաղթութիւն»։

Եւ այսպէս մի զմիոյ կնի գային դեսպանքն փութացուցանել զնոսա ի

1 t *սուլթանն* Վ *սուլղանն*
1 e *ընդ սուլտանին և ընդ թաթարին*, z *ընդ սուլթանին հայոց* (sic) *և ընդ թաթարին*, no *ընդ սուլտանին*
2 ad *զաւրն*, i *զօրս*, jpz *զօրն թաթարին*
2—3 i *ընդ դաշտն*, d *ընդ դաշտսն*
3 z *հայոց և ամենայն աղուանից*
3 h *դեսպանն*, nՎ *դեսպան*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ղիաղատին*, (Վ *Ղիաթատին*), *ԱԲԳ զիաթատին*, z *սալադին* փխ *Ղիաթադին*
3—4 z *սուլթանէն*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *համարեցիք*, dfhnostՎ *համարեցաք*, z *հրամայեցաք*
5 fh չիք *դուք*
5 j *աւերմամբք*, no չիք *աւերմամբ*
5 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *իմոյ*, փխ *միոյ*
5 no *դուք ընդ քաղաքի միոյ*, d *քաղաքին*
5 s *թէ*
5 m *յաղթեցիք*, u *յաղթեցայք*
6 m չիք *նմա և*
6 no *զօրութիւն*
6 m *իմոյ* փխ *նորա*
6 d *քաղաք*, z *անհա քաղաքք*
6 dfh *անթիւ*
6 n չիք *ի*
6—7 z *անթիւ են ի զօրաց և զօրաց իմոց*

7 hstՎ *մնաց*
8 gno *զքեզ*
8 stՎ *մարտիւ*
8 m *բանք*
8 m *որք նման էր*, tu չիք *է*
9 stՎ չիք *ևս*
9 b *պատգամաւորքին*
9 Վ *թէ*
10 k *զձմերն*
10 fhm *գալոցն է*
10 i *ամարանոյ*, z *ամարայնի*
10 fh *ի դաշտն*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *Մուղան*
11 a *ձմերնել*, ns *ձմեռել*, *Մ-Թ ձմերիլ*
12 stuՎ *նորա* փխ *նոցա*
12 cijp չիք *ինչ*, dz չիք *ոչ ինչ*
12 d *ըմպոստացան*, stuՎ *ըմբոստանայր*
12 m *խրոխտ*
12 dj *խաւսեցան* stՎ *խօսեցաւ*
13 i *գլխաւոր*, t *գլխաւորացն բաչունինն* փխ *գլխաւորն նոցա Բաչունուինն*
14 ino *բարբառեցաք*
14 *Մ-Թ սակայն եթէ*
14 z չիք *աստուած*
15 stՎ *զյաղթութիւն նմա լիցի*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մի զկնի միոյ*
16 stu *ԱԲԳ գայր* (Վ *գային*) *դեսպանք*
16 no *զնա* փխ *զնոսա*

մարտ։ Իսկ նոցա ոչինչ շտապեալ, այլ մեղմով գումարեալ զզօրս իւրեանց և որք ընդ ձեռամբ նոցա, եկեալ յաշխարհս Հայոց, ի խոտաւէտ վայրս ամենայն աղխիւ, գիրացուցեալ զերիվարս և ապա մեղմով մօտ հասեալ, ուր էր բանակ սուլտանին։ Քանզի և նա ի վեր էր եկեալ ի տեղւոջէ իւրմէ յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, հուպ ի քաղաքագիւղ մի, զոր Չման-կատուկն անուանեն, անթիւ բազմութեամբ, կանամբք և հարճիւք, ոսկւով և արծաթով, և որ ինչ սպասք էին նորա մեծութեանն, զամենեսեան ընդ իւր բարձեալ՝ բերեալ էր. այլ և զբօսանաց աղագաւ՝ սնուցեալ երէս վայրի և յայլոց սողնոց բազումս, մինչև ի մկունս և ի կատուս, զի այնպէս աներկիւղ կամէր զինքն ցուցանել զօրացն։

Իսկ զօրավարն Բաչու՝ ըստ խորագէտ իմաստութեանն իւրեանց, բաժանեալ զզօրս իւր ի բազում առաջս ի ձեռն գլխաւորացն քաջաց և զեկամուտ զօրսն, որ յազգաց ազգաց ի նոսա եկեալսն՝ ցրուեալ, զի մի՛ նենգ ինչ գործեսցեն, և ընտրեալ յամենեցունց զարիսն և զքաջս, յառաջապահս կարգեալ ինքեանց, որք երթեալք հանդիպեցան զօրաց սուլտանին և մարտուցեալք՝ ի փախուստ դարձուցին զնոսա։ Փախեաւ և սուլտանն

1 o *ի մարտս*
1 sՎ *զզօրսն իւրեանց և զօրս*
2 j *ընդ ձեռամբն,* z *ընդ նոցա ձեռամբ*
2 g *աշխարհս,* m *յաշխարհն*
2 no *և* փխ *ի*
2 c *վայր*
3 *Ա-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *ախիւ,* t *ախտիւ*
3 m *զերացուցեալ*
4 z *սուլթանին*
4 bcdefh *ի տեղոջէ*
5 g *աշխարհն*
5 *Ա-Թ քաղաքագեղ,* g *քաղա՛քագեւղ,* n *քա՛ղաքագեօղ*
6 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *զոր ասի*
6 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *չմանն կատուկ,* abegno *չմանն կատուկն,* cdj *չիմանն կատուկն,* ip *չիման գատուկն,* z *չիման գետուկ,* m *չման կետուկ*
6 g *անուանեալն*
6 n *անթիւք*
6 hno *կանամբ*
6—7 m *հարճօք*
7 bcdfgh *ոսկով*
7 Վ *մեծութեան*
7—8 bcd *զամենայնն,* pՎ *զամենայն,* no *ամենայն*
8 *Ա-Թ բերէր*
8 nop *և այլ*
9 *Ա-Թ* և մի քանի ՁՁ *էրէս,* z *էրէ,* Վ *երէ*
9 dfghip *այլոց*
9 no *մինչև մկունս և զկատուս,* s *մինչև զմկունս և զկատուս*
10 b *կամեցաւ*
10 no *զինքն կամէր աներկիւղ ցուցանել զինքն* (o չիք *զինքն*) *ի զօրացն,* Վ *կամէր ցուցանել զինքն*
11 ip *հզօր զօրավարն*
11 no չիք *ըստ*
11 efghtՎ *իմաստութեան,* no *իմաստութեամբն*
11 no *իւրով,* tՎ *իւրոյ*
12 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *բազում յառաջս* փխ *ի բազում առաջս,* gm *ի բազում յառաջս*
12 *Ա-Թ ի ձեռս գլխաւորաց,* fhՎ *ի ձեռն գլխաւորաց*
12 h *քաջացն,* t *քաջաց և զեկեալս*
13 ip *զնոսա* փխ *ի նոսա*
13 *Ա-Թ* և մի չորք ՁՁ չիք *եկեալս*
13 bstՎ *ցրուեաց*
14 ad *ընդրեալ*
14 gno *ամենեցունց,* z *զամենեցունց*
14 fh *արիսն,* no *զարս*
14 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *զքաջսն*
14—15 bcdgno *առաջապահս*
15 fht *յինքեանց*
15 b *երթեալ*
15 Վ *զօրացն*
15 a *սուլտան,* n *զսուլտանին,* z *սուլթանին*
16 z *սուլթանն*

մազապուր՝ թողեալ զկահ և զկարասի անդէն ի տեղւոջն։ Եւ սոցա զհետ մտեալ՝ կոտորեցին անխնայ զզօրսն, որոց ճարակ տուեալ, և ապա դարձան ի կապուտ անկելոցն։

Իբրև եկն բուն բանակն, տեսին զի փախուցեալ էր սուլտանն, և հաբեալ զօրք նորա։ Ապա սկսան ասպատակ սփռել ընդ կողմանս կողմանս յաւարի առնուլ, և քանդել զբազում գաւառս, և ժողովել ոսկի և արծաթ, և հանդերձս մեծագինս, և ուղտս, և ձիս, և ջորիս, և անթիւ անասունս։ Եկին պատեցին զքաղաքն Կեսարիա Կապադովկացւոց, և պատեալ պաշարեցին զնա, և զի ոչ եղեն ձեռնտու բնակիչքն՝ առեալ բռնութեամբ, ի սուր սուսերի մաշեցին զբնակիչսն, և յափշտակեալ որ ինչ ի նմա, և թողեալ ամայի զքաղաքն՝ եկին ի Սեբաստիա. և զի յառաջագոյն ձեռնտու էին լեալ բնակիչք քաղաքին առ նոսա և ընդ առաջ երթեալ ընծայիւք և պատարագօք, մարդոյ ոչ մեղան, այլ յափշտակեալ յաւարէ քաղաքին մասն ինչ, յիւրեանց անուն գրուեալ զքաղաքն, վերակացուս կացուցեալ՝ դարձան։

Եւ եկին պաշարեցին զԾզնկայն և բազում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. և բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ զօրացն թաթարին։ Ապա սկսան խաբէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, և

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մազապուրծ
1 n զզահ, o զկահս
1 o զկարասիս
1 cdefh ի տեղոջն, st ի տեղւոջ
1 n ընդ հետ
2 bdeijp յանխնայ, stՎ զզօրսն անխնայ
4 Վ իսկ իբրև, m իբրև եկին
4 Մ—Թ ի բուն բանակն
4 stՎ չիք բուն
4 stՎ եսես
4 z սուլթանն
5 b ասպատակս
5 ijp և սփռեալ
5 Մ-Թ ընդ կողմանս փխ ընդ կողմանս կողմանս
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի քանդել, ipst և քանդեալ, z առ ի քանդել
6 abcdij ժողովեալ
6—7 stzՎ զոսկի և զարծաթ և զհանդերձս մեծագինս
7 stz զուղտս, զձիս և զջորիս և զանթիւ անասունս
7 Վ եւ եկին
8 afh կապադովկեցոց, bdՎ կապադովկացւոց, c կապպադովկեցոց, enpt կապադովկեցւոց, go կապադովկացոց, ij կապադովկեցւոց
8 stՎ չիք պատեալ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ձեռնատու
9 cdijpz չիք բռնութեամբ, m այլ բռնութեամբ փխ առեալ բռնութեամբ
10 d մաշեաց մաշեցին (sic), o մատնեցին
10 stՎ զբնակեալսն
10 Մ-Թ չիք ինչ
11 bc սեբաստիայ, d սեբաստ
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
11 g ձեռնատու
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ լեալք
11—12 st ԱԲԳ չիք ՙյառաջագոյն... առ նոսա, և ընդ՚ (Վ մուծել է Մ տպ.-ից)
12 acdfhij ընդ յառաջ
12 ad պատարագաւք
13 c յօտարէ, d յաւտարէ փխ յաւարէ z օտարէ
13 Մ-Թ քաղաքն
13 Մ-Թ չիք մասն
13 Վ մասն ինչ յաւարէ քաղաքին
13—14 g իւրեանց, o իւր, Վ յիւրեանց անունն
14 fgh գրուել, Վ գրուեալ
14 Մ-Թ վերակացուս դարձուցեալ զքաղաքն դարձան փխ վերակացուս կացուցեալ դարձան. no վերակացուս կարգեալ դարձան
15 cdijp և եկեալ
15 st զերզնկայն
15 stՎ մարտիւք բազում
16 cdijp հարուածս էր (cd է) հասուցեալ (j հատուցեալ), no հասուցին
16 bcՎ զօրաց, ad զաւրաց
17 b սկսան արտաքս կոչել խաբէութեամբ, c սկսեալ
17 z իբր սիրոյ

նոցա հաւանեալ եկին, քանզի ոչ ունէին ուստեք օգնական։ Որոց սուր ի վերայ եդեալ, կոտորեցին առ հասարակ զարս և զկանայս, և սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն և ի ստրկութիւն։

Եւ այսպէս բազում գաւառս և աշխարհս աւերեալ և գերեալ, եկին ի քաղաքն, որ կոչի Տիւրիկէ։ Իբրև գիտացին բնակիչքն, եթէ անհնար է զդէմ ունել նոցա պատերազմաւ, կամաւ ձեռնտու եղեն նոցա. յորոց առեալ ինչս բազումս, թողին զքաղաքն առանց վնասու և դարձան բազում աւարաւ և մեծաւ խնդութեամբ ի կայս ձմերոց իւրեանց, որ ի Հայս և որ յԱղուանս, ողջանդամ և առանց վնասու, զի ի տեառնէ էր խորտակումն ամենայն ազգաց և կործանումն նոցա։ Բայց քրիստոնեայքն, որք էին ընդ նոսա զինուորեալք, զբազումս ազատեցին ի գերելոցն, ո՛ր յայտնի և ո՛ր ի ծածուկ, զքահանայս և զկրօնաւորս. մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն՝ Աւագն և Շահնշահն, Վահրամ և որդի իւր Աղբուղայն, և խաչենեցիքն՝ Ջալալն Հասան, և զօրք իւր, և ազգականքն, և Գրիգոր, Դօփին, որդի, մօրաքուեր որդի Ջալալին, և այլ իշխանքն և զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց։ Եւ այս եղև ի ՈՂԲ թուականիս հայոց։

ԼՁ

Վասն թագաւորին հայոց Հեթմոյ եւ զոր ինչ գործեցաւ

Իբրև այս գործեցաւ, Հեթում արքայ, որ աշխարհին Կիլիկեցւոց և այնոցիկ նահանգաց իշխէր, յորժամ ետես, եթէ պարտեցաւ սուլտանն

1 m յուստեքէ, o ուստեքէ
1 ad աւգնական, o օգնութիւն
1 abcfghjmՎ յորոց
2 z զայրս
3 stz զաղջկունս
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք և ի ըստրկութիւն, Վ ի գերութիւն և ստըրկութիւն
5 eginpsz զբազում
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զաշխարհս
6 o զիւրիկէ
7 m չիք պատերազմաւ
7 bcdijp և կամաւ
7 bcdegijnopz առ նոսա փխ նոցա, stՎ նմա
7 dՎ որոց
8 e զինչս
8 fh բազում
9 z չիք մեծաւ
9 s ձմեռոց, t ձմեռոցի
10 no զի տեառն էր
10 z կործանումն փխ խորտակումն
11 Վ ազգացս
11 noz չիք և կործանումն նոցա
11 ijptՎ որ փխ որք
12 o որն...և որն, s զորս... և զորս
13 e կրօնաւորս
14 Վ Աւագ և Շահնշահ
14 e և Վահրամն, p Վահրամն
14 cdmp որդին
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ադպուղէն, bcdeijnpt ադպուղայն, m ադպուղա, o ադպուղան
15 b ջալալն և հասան, Վ ջալալն և հասանն, inpst ջալալ հասանն
15 m' զօրքն
15 abcdghimpՎ ազգականք
15 Վ Դուփին, Թ Դոփին
15—16 a մաւրքուեր, d մաւրքըւեր, b մօրքվեր, c մօրքըւեր, eghijmnop stՎ մօրքուեր
16 stՎ չիք որդի
16 stՎ իշխանք, i այլ իշխանք
17 inop չիք ի
17 h ի վեց հարիւր իննսուն և երկու
17 b թվականին, d թվոկանիս, ip թուականին, st ի թվականին հայոց ողբ, Վ ի թուին հայոց վեց հարիւր իննսուն և երկու
18 z չիք 'վասն թագաւորին...գործեցաւ'
18 i որ ինչ
18 st ԱԲԳ գործեցաւ (Վ գործեաց) անդ
19 stՎ այս ամենայն
19 Վ արքայն
19 dm յաշխարհին, stՎ չիք աշխարհին
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կիւլիկեցւոց, bdgj կիւլիկեցող, cfh կիլիկեցոց
20 d նահանկացն, egՎ նահանգացն
20 nostՎ թէ
20 z սուլթանն, Վ սուլդանն

առաջի նոցա, առաքեաց առ նոսա դեսպանս և պատարագս արժանաւորս՝ դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան, և նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան։ Որք եկեալ ի մեծ դուռն, յանդիման եղեն Բաչու-Նուինին և Ելթինայ խաթունին, կնոջ Չարմաղունին և այլ մեծամեծ աւագանւոյն՝ միջնորդութեամբ իշխանին Ջալալին։ Եւ իբրև լուան զպատգամս արքային, տեսին և զընծայսն, խնդրեցին ի նմանէ տալ ի ձեռս նոցա զմայր սուլտանին, զկին և զդուստր, որք գաղթականութեան աղագաւ անդ փախուցեալ էին։

Եւ իբրև լուաւ արքայ Հեթում, յոյժ տրտմեցաւ և ասէ. «Լա՛ւ էր ինձ, եթէ զորդի իմ՝ զԼևոն, խնդրեալ էին յինէն, քան թէ զնոսա»։ Այլ քանզի երկնչէր ի նոցանէ, զի մի՛ մեծ չարեաց պատճառ լիցի այն, յակամայ կամաց ետ ի ձեռս նոցա, այլ և ընծայս բազումս այնոցիկ, որ եկեալ էին տանել զնոսա, որք բերեալ ցուցին Բաչուին և այլոց գլխաւորացն։ Որք իբրև տեսին՝ ուրախ եղեն և մեծարանօք յարգեցին զդեսպանսն արքայի, և կարգեցին նոցա ռոճիկս և երիվարաց նոցա՝ զժամանակս ձմերանն, զի ի լինել գարնանոյն ընդ նոսին երթիցեն յաշխարհն իւրեանց։ Հաստատեցին և սէր ընդ արքայի, ետուն և գիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլ-տամղայն կոչէին։

1 ip *նորա* փխ *նոցա*
1 Վ *դեսպանս առ նոսա*
1 h *պատրիարգս* փխ *պատարագս*
2 z *դնել նմա*
2 z չիք *ընդ նմա*, stՎ *ուխտ ընդ նմա*, ijp *ուխտս*
2—3 afhkmnostՎ *ի հնազանդութիւն*
3 stՎ *որ*
3 dz չիք *ի*
3 st *դիւան* փխ *դուռն*
3 j *և յանդիման*
3 d *բաչու նուին*, no *Բաչու-Նուինն*, s *բաչուին* փխ *Բաչու-Նուինին*, t *բաչունին*
4 p *ևս ելթինա*, Վ *Ելթինայ*
4 Մ-Թk և մի երկու ՁՁ *չարմարուին*, abcdfghm *չարմաղուին*, eijp *չարմաղանին* ԱԲԳ *չարմուղին*, z *չարմաղու խանին*
4 tՎ չիք *և այլ*
4 abcdefghijknopՎ *աւագանոյն*
5 s *ջալալ իշխանին*
5 eՎ չիք *և*
6 e *և տեսին*
6 ip *զընծայն*
6 no *ի նմա* փխ *ի նմանէ*
6—7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *սուլթանին*
7 Վ *և զկին*
7 ctՎ *գաղտականութեան*, mno *գաղթականութեամբ*
7 ms *փախուցեալք*
9 o չիք *լուաւ*
9 Վ *արքային*
10 t *զորդին*
10 no *լևոն*
10 stՎ *խնդրէին*
10 i չիք *թէ*
10 i չիք *քան թէ*, z *զի* փխ *քան թէ*
11 i չիք *մի՛*
11—12 no չիք *կամաց*, stՎ *ակամայ կամաւ*
12 h *զընծայս*
12 m չիք *այնոցիկ*
12 mz *որք* փխ *որ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եկեալ* փխ *բերեալ*
13 ip չիք *բաչուին*, mt *բաչունին*
13 d *գլխաւորաց*
14 ad *մեծարանաւք*
14 noՎ *զդեսպանս*
14 moՎ *արքային*, z *յարքային հեթմոյ*
15 stՎ *ձմեռանն*
15 a չիք *ի*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *գարնան*, achՎ *գարնայնոյն*, e *գարնանայնոյն*, ijp *գարնան ժամանակն*, m *ի լինիլ գարնանոյ*
16 e *յաշխարհ*, g *աշխարհս*
17 noՎ *ընդ արքային*
17 Մ-Թ a *ընդ դենին*
17 z չիք *'ըստ դենին իւրեանց զոր'*
17 Մ-Թ *ելտամղայն*, fh *էլտամղան*

Եւ այսպէս սպառէին՝ մնալով եղանակին գարնան, յորում միւսանգամ երթիցեն ի վերայ սուլտանին և աշխարհի նորա։

ԼԷ

Վասն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրօնի, եւ զօր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց

Արքայն Լևոն մինչ կենդանի էր, էր բերդ մի ի նորա աշխարհին յոյժ անառիկ, որում անուն էր Լամբրոն։ Եւ իշխանն, որ տիրէր բերդին, ապըստամբեաց ի նմանէ, որում անուն էր Հեթում։ Եւ նա բազում անգամ ջանացեալ ոչ կարէր նուաճել զապստամբն։ Ապա յետոյ խորամանկութեամբ խաբեալ զնա խնամութեան աղագաւ, որպէս թէ տացէ զդուստր եղբօր իւրոյ՝ որդւոյ նորա Օշնի ի կնութիւն, ըմբռնեալ զնա և զորդիս նորա չարչարեալ, ետուն ի նա զամրոցն։ Եւ նորա առեալ՝ ետ ի նմա զմայր իւր զտիկնաց տիկինն և գրեաց նզովս՝ «Ո՛չ ևս տալ զնա այլ ումեք իշխանին, բայց միայն արքունի լիցի, զի հանապազ, ասէ, տեարքն նորա ապստամբ են լեալ վասն ամրութեանն»։

Իբրև վախճանեցաւ Լևոն, և թագաւորութեան նորա իշխէր դուստրն Զապէլ, Կոստանդին իշխանաց իշխանն ընդ իւր միաբանեալ զկաթողի-

1 abcdijmnp յեղանակին գարնայնոյ, efh յեղանակին գարնանայնոյ, go գարնանոյ
1 z չիք եղանակին
1 Մ-Թ որ փխ յորում, k զոր
1—2 z չիք միւսանգամ
2 z սուլթանին
2 am յաշխարհի, no զաշխարհ, z չիք 'և աշխարհի նորա'
3—4 z չիք 'վասն Կոստանդեայ... Կիլիկեցւոյ'
3 Մ-Թ abno իշխանի
3 Մ-Թ լամբրոնին, dg ի լամբրաւնին, ijp ի լամբրոնին, o լամբռոնին, stՎ լամբրոնոյ
4 d գործեացն փխ գործեաց նա
4 b ընդ աշխարհ km ընդ յաշխարհն, npstՎ ընդ աշխարհս, o նա աշխարհին
4 aegmnp կիւլիկեցւոց, bdj կիւլիկեցոց, c կիլիկեցոց
5 abcdghi արքայ
5 bcdigkm կենդանին էր, a կենդանից
5 Մ-Թ km և մի երկու ՁՁ բերդ փխ էր բերդ
5 d ի նոսա, փխ ի նորա
5 d յաշխարհին, no չիք 'ի նորա յաշխարհին'
6 dt անառակ փխ անառիկ
6 dkp յորում
6 d լամբրաւն, a լամբաւն
6 bcdgnp տէր էր փխ տիրէր
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բերդոյն
8 i խորամանգութեամբ
9 cd ի խնամութեան, ip իբր խնամութեան
10 bcdhj որդոյ f յորդոյ
10 adjno աւշնի
10 bcdegijmnopst ի կնութեան, Վ կնութեան (չիք ի)
10 a ընբռեալ, d ըմպռնեալ
11 fh չիք ի նա
11—12 Մ-Թ ետ զնա ցմայր իւր տիկնաց տիկինն, anop ետ, z չիք իւր, bcj noՎ տիկնանց cdjՎ տիկին
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ոչ ես այլ տալ զնա ումեք իշխանի (Վ իշխանի ումեք). m չիք զնա, no չիք այլ, st իշխանի ումեք
13 bd տայրքն, j տեայրքն, Վ տեարք
13 stՎ ապստամբք
14 h լծեալ փխ լեալ
14 eg ամրութեան
15 Մ-Թ athu թագաւորութեանն
15 Մ-Թ ae դուստրն նորա, bcdfghijm դուստր նորա, tՎ չիք նորա
16 no զաբէլ
16 bcdeiij իշխան
16 e կաթողիկոսն

կոսն Յովհաննէս և զայլ իշխանսն՝ Թագաւորեցոյց զորդին իւր. զՀեթում, մանուկ տիօք, ածեալ զնա այր դստերն Լևոնի փոխանակ որդւոյ բռնձին, զոր ըմբռնեալ եղին ի բանտի։ Կամեցաւ Թիկունս օգնականութեան իւր առնել զորդին Հեթմոյ՝ զԿոստանդին համանուն իւր, զորդին Հեթմոյ, զանէրն իւր. և տայ ի նա զԼամբրոնն՝ զսեփականն իւրեանց, և եդ զնա Թագադիր որդւոյ իւրոյ։ Իսկ նա յետ աւուրց ինչ՝ ըստ հայրենի սովորութեանն իւրեանց՝ ապստամբեաց ի քուերորդւոյ իւրոյ՝ յարքայէն Հեթմոյ։ Եւ թէպէտ շատ ջանաց Կոստանդին, հայրն արքայի, և ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց ածել զնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան, զի ձեռն ետ նա ի սուլտանն Հոռոմոց և այսպէս կայր ապստամբ։

Իբրև փախեաւ սուլտանն Հոռոմոց ի Թաթարէն, արքայն զամենայն գիւղս և զանդաստանս Լամբրոնին առար ի ներքոյ հրամանաց իւրոց, և միայն մնաց նմա բերդն, որ ապստամբեալ էր։ Ապա յղեաց Կոստանդին դեսպանս առ արքայն՝ խնդրել զհաշտութիւն և տալ զորդիս իւր արքայի ի ծառայութիւն, և ինքն մնալ ի բերդին։ Եւ արքայ ոչ կամեցաւ։ Երկիցս և երիցս յղեաց, և արքայ, և հայր իւր նոյնպէս ոչ կամեցան։

Ապա գնացեալ Կոստանդնի ի Կոնն, առեալ զօրս սուլտանին Հոռոմոց, որք յայնժամ թշնամիք էին արքայի, զի ետ զմայր սուլտանին Հոռո-

1 Մ-Թ gm յոհաննէս, efhno յոհաննէս, ip յովաննէս, stՎ չիք Յովհաննէս
1 fh իշխանս
1 g Թագաւորացոյց
1 bcdegij զորդի
1 no հեթում
2 ad տիաւք, bgtՎ տիովք
2 dj այս փխ այր, i այրս
2 no դստեր
2 cfh որդոյ
2 Վ բրինձին
3 a ընբռնեալ
3 bcdfghijkpsz ի բանդի (k ի բանի)
3 Մ-Թ Թիկունս օգնութեան, ad աւգնականութեան, nop ի Թիկունս օգնականութեան
4 t հեթումոյ
4 m համանուն
4 bcdijp չիք 'զԿոստանդին համանուն... Հեթմոյ'
4—5 Վ զաներն
5 no զնա փխ ի նա
5 Մ-Թ զլամբրոն
5 Մ-Թ զսեպհական. ad զսեփհական, ceijkp զսեփհականն, fh զսեփական
6 bcdfg որդոյ
6 Մ-Թ jno չիք ինչ
6 Վ սովորութեան
7 ip ապստամբեցաւ
7 cdigh որդոյ
7 z ի քեռորդւոյ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի քուեր որդւոյ
7 abcdeighmz Վ յարքայէ, no արքայէ
8 bcdegijstՎ հայր
8 ijstՎ արքային
9 m կարացին
9 noz ի հնազանդութիւն փխ ի հաւանութիւն հնազանդութեան
9 ijp զնա փխ նա
10 z սուլթանն
10 stՎ կայր նա
11 k սուլտան, z սուլթանն
11 abcdfghmnop արքայ
12 afhimp զեօղս, b զեաւղս, cdgjk զեւղս
12 Մ-Թ ijpno լամբրոնի
13 Մ-Թ afhz մնաց նա ի բերդն
13 Մ-Թ afhz յոր փխ որ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առ արքայ
14 no զորդին
14 Մ-Թ i չիք արքայի
15 d ի բերդն
15 Վ արքայն
16 stՎ իսկ արքայն և հայրն ոչ կամեցան
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նմանապէս, փխ նոյնպէս
16 mstՎ չիք իւր նոյնպէս
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Կոստանդին
17 bcd ի կաւնն, fh ի կոնն
17 Վ և առեալ
17 bcgijm զզօրս, d զզաւրս
17 z սուլթանին
17—18 b չիք հոռոմոց
18 t յորժամ փխ յայնժամ
18 bstՎ արքային
18 cdip զի ետ արքայ
18 bcdegijnopstՎ չիք հոռոմոց

մոց ի Թաթարն, գայ յեղակարծ ժամու, մինչդեռ ցրուեալ էին զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տեղիս, և մտեալ յաշխարհն՝ աւերեաց զբազում աւանս և գաւառակս այրմամբ և սպանմամբ և գերութեամբ, զբազում քրիստոնեայս կոտորեալ և կողոպտեալ և այսպէս բազում չարիս անցուցեալ ընդ աշխարհն քինահանութեամբ։

Իսկ արքայ՝ իբրև ետես զայն չարիս, ժողովեալ զզօրս իւր, արիութեամբ հասեալ ի վերայ բազմութեանն՝ սրոյ ճարակ ետ զամենեսին։ Եւ փախեաւ միայն ապստամբ իշխանն և սակաւք ընդ նմա։ Այսպէս եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, ապա եմուտ յամրոց իւր և ոչ իշխէր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ։

ԼԸ

Վասն թագաւորութեանն Դաւթի

Բազմահնար և խորամանկ ազգն նետողաց յոլով անգամ յղեցին առ Թագուհին վրաց Ռուզուդան գալ առ ինքեանս, կամ տալ զորդի իւր զԴաւիթ մանուկ զօրօք առ նոսա։ Իսկ նա զայս ոչ արարեալ՝ տայ սակաւ զօրս. և ի ձեռն Աւագին, որդւոյն Իւանէի, որ էր ընդ Թաթար զօրուն, յղէ առ նոսա ասելով. «Մինչ չև է եկեալ դեսպանն իմ, զոր յղեցի առ խաղանն, արքային ձեր, ոչ կարեմ գալ առ ձեզ»։

Իսկ նոքա իբրև հարին զսուլտանն հոռոմոց՝ զփեսայ նորին, և առին զյոլովս ի քաղաքաց նորա, առաքեցին առ նա պատգամաւորս՝ զիշխանն Վահրամ, գալ նոցա ի հնազանդութիւն։ Եւ նա ի գալն եբեր ընդ իւր զոր-

1 eijnopstzՎ *յեղակարծում*, g *յեղակարկար*
1 *Մ-Թ* afhmt *մինչ* փխ *մինչդեռ*
1 nopsz *ցրուեալք*
1 nop *զօրք*
2 nop *արքունին*, t *արքային*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *աւարեաց*
3 t *գաւառս* փխ *աւանս*
3 g *այրմամբ և աւերմամբ*
3 *Մ-Թ* fjm *բազում*
4 stՎ չիք *'և կողոպտեալ'*
4 st *զբազում*
5 d *ընդ յաշխարհն*
5 o *քինահարութեամբ*
6 stՎ *արքայն*
6 h չիք *իւր*
6—7 h *ուրախութեամբ* փխ *արիութեամբ*
7 ipՎ *զամենեսեան*
8 ip *զապստամբ*
8—9 m *և անգամ* փխ *եօթն անգամ*
9 tՎ *յամրոցն*
9 t չիք *իւր*
9—10 abcdefghjno *համարձակել*
10 dz *և կամ*
11 efg *Թագաւորութեան*
12 *Մ-Թ*amz *խորամանգ*
12 afh *ազգ*
13 cj *յինքեանս* o *առ ինքն*
14 fh *զօրօք իւրովք*, d *զաւրաւք*
14 h *արար* փխ *արարեալ*
14 s *այլ տայ*
14—15 ad *զաւրս*
15 *Մ-Թ* afhms *աւագ* փխ *Աւագին*
15 cdfgh *որդոյ*, abijnopՎ *որդւոյ*, m *որդւոյն իւրոյ իւանէի*
15 a *զաղար* փխ *Թաթար*
16 d *դեսպան*
16—17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խաղան արքային*, no *զխանն արքայ*
19 efgh *զյոլով* no *զյոլովս քաղաքացն*
19 bcdefghjno *ի քաղաքացն* (no չիք *ի*)
19 no *պատգամաւորսն*
20 d *Վահրամայ*
20 fh *նա և* փխ *եւ նա*
20 stՎ *ի գալն իւր*
20 cdijp չիք *ընդ իւր*

զի Գիորգեայ Լաշայի՝ թագաւորին վրաց, զեղբօր Ռուզուդանայ թագուհւոյ, զոր յղեալ էր զհետ դստերն իւրոյ առ սուլտանն Հոռոմոց դաւով, զի կոթուսցէ զնա, զի մի նենգ ինչ գործեսցէ թագաւորութեանն. և էր առ սուլտանին յարգելս։

Եւ բերեալ Վահրամայ, ծանոյց թաթար զօրուն, թէ՝ «Որդի արքայի մերոյ է և տարապարտ զրկեալ է ի տէրութենէ իւրմէ»։ Իսկ նոքա հակառակ հօրաքեռ իւրոյ թագաւորեցուցեալ զնա՝ հրամայեցին ըստ օրինի քրիստոնէից՝ օծանել զնա, և կալ ամենայն իշխանաց հօր նորա նմա ի հնազանդութեան, և նստել ի Տփխիս քաղաքի։ Եւ առեալ զնա մեծամեծ իշխանացն, որք էին հնազանդ թաթարին, Աւագին, որ զօրավարն էր, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարիայի, և Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, տարեալ ի Մծխիթայ, կոչեցին և զկաթողիկոսն վրաց և օծին զնա թագաւոր։ Եւ էր անուն նորա Դաւիթ։

Իսկ հօրաքոյր նորա Ռուզուդան՝ իբրև լուաւ զայն, փախեաւ յԱփխազէթ և ի Սուանէթ որդւովն իւրով միւս Դաւթաւ, և յղեաց դեսպանս առ միւս զօրագլուխ թաթարին, որում անուն էր Բաթու, ազգական ղանին, որ իշխէր ի վերայ այնց զօրաց, որք էին ի Ռուզք, և յՕսէթք, և ի Դարբանդ, քանզի

1 cst զէորգայ, d զիաւրգեայ, nop զիօրգայ, Վ Գիորգայ
1 Մ-Թ և երկու ՁՁ շալայի
1 stՎ արքային փխ թագաւորին
1 ijkmnop եղբօր փխ զեղբօր
1 Մ-Թ զեղբօր որդի Ռուզուդանայ, փխ զեղբօր Ռուզուդանայ
1 abcdefgh թագուհոյ, Վ թագուհւոյն
2 t իւր
3 g թագաւորութեան
3—4 d սուլտանին մաւտ փխ առ սուլտանն
4 bd արգելս
5 ip արքային
6 Վ հակառակք
7 ad հաւրաքեռ, m հօրաքեռն
7 b իւր
7 fh թագաւորացուցանել
7 fh հրամայեցէն
7 ad ըստ աւրինի, no չիք ըստ օրինի
8 ad աւծանել
8 h չիք և
8—9 afhkm ի հնազանդութիւն
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նստեալ, ms նստիլ, fh և նաել փխ և նստել
9 no քաղաքին
9—10 tՎ իշխանաց, no քաղաքաց և իշխանաց
10 ip հնազանդք
10 fh թաթարի, m թագաւորին փխ թաթարին
10 fh և աւագին
10—11 no թաթարին որ. զօրավարն էր աւագին և շահնշահի
11 cdfghk որդոյ
11 cfhnops զաքարէի, tՎ զաքարէ
11 bsdfhk որդոյ
11 Մ-Թ bcefgijpՎ աղպուղին, bmno աղպուղային, h ալպուղին
12 Մ-Թ մեծխիթա, a մեծխիթայ
12 ip կաթողիկոսն
12 bd աւծին, t օծեցին
13 t չիք նորա
14 k հօրաքեռ
14 fh չիք նորա
15 Մ-ԹՎ և մի շարք ՁՁ սոնէթ, f սուանեթ, ijp սուանէթ, no սովանեզ, h տանէթ (sic)
15 acdfh որդովն
15 no չիք միւս.
15 stՎ դաւթիւ
15 no չիք դեսպանս
15 ijp առ միում
16 no խանին
17 Մի քանի ՁՁ այնոց
17 abdep յռուսք, cfhij յռուզք, g ըռուսք, m ըռուզք, kstՎ ռուզք, no ուռուսք (օ ռուզուսք)
17 abcd յաւսեթք, gj յաւսէթք, no յօսեզք, st յօսէտք
17 f ի դարպանդ, g ի տարպանտ, st և ի դարբանք (sic) և յօսէտք, Վ և ի դարբանդ և յօսէթք
17 dj քան, փխ քանզի

նա էր յետ ղանին, կալ նմա հնազանդ։ Եւ նա հրամայեաց նմա նստել ի Տփխիս, և սոքա ոչ ընդդիմացան, քանզի ընդ ատուրս ընդ այս մեռեալ էր ղանն։

ԼԹ

Վասն կոչելոյն ի մեծ դուռն զկաթողիկոսն Աղուանից զտէր Ներսէս

Մինչդեռ զետեղեալ նստեալ կայր զօրն Թաթար ի ձմերոցս ի դաշտս Հայոց և Աղուանից, Ռաբանն Ասորի, զոր վերագոյն յիշեցաք, լուաւ վասն կաթողիկոսին Աղուանից և ծանոյց Էլթինայ խաթունին՝ կնոջ Չարմաղունին, որ վարէր զիշխանութիւնն նորա յետ համբառնալոյն, եթէ՝ «Գլխաւորն քրիստոնէից կողմանցս այսոցիկ գաղտութեամբ նստեալ կայ և ոչ տեսանէ զմեզ»։ Յղեցին առ նա, եթէ՝ «Ընդէ՞ր դու միայն ոչ տեսանես զմեզ. ե՛կ վաղվաղակի առ մեզ. և թէ կամաւ զայդ ոչ առնես, յակամայ ածցուք զքեզ նախատանօք»։

Իսկ նա, քանզի նստէր ի գաւառն Միափորոյ, ի վանքն, որ կոչի Խամշի, և էր ընդ իշխանութեամբ Աւագին, առանց զնա հարցանելոյ ոչ իշխեաց երթալ, զի մի՛ ծանր թուեսցի երթն նորա։ Թաքեաւ ի նոցանէ և ասաց պաշտօնէիցն պատճառել, թէ ոչ է ի տան, այլ երթեալ է առ Աւագն։ Եւ նոքա երկիցս և երիցս յղեցին սպառնալեօք գալ առ նոսա։

Ապա հրաման առեալ յԱւագէն, չոգաւ առ նոսա ի դաշտն Մուղանու ընծայիւք ըստ կարին, բայց ոչ հանդիպեցաւ անդ Ռաբանն, զի գնացեալ էր

1 n չիք *նմա*
1 imnops *նստիլ*
2 abce *ընդ աւուրսս*, ip *ընդ աւուրսն*
2 ip *ընդ այնոսիկ*, m *ընդ այս*
3 dna *խանն*
4 c չիք *զտէր*
5 Վ *Եւ մինչդեռ*
5 cdj *զետեղեալս*
5 m չիք *նստեալ*
5 d *Նաւր*
5 z *Թաթարին*
5 st *ի ձմեռոցս*
5 cdjpstzՎ *ի դաշտն*
6 c *ռաբան*, z *ռապանն*
6 fgi *վերագոյնն*
6 z չիք *'զոր... յիշեցուք'*
7 s *Էլթինա*
7 distՎ *կնոջն*
7—8 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *չարմաղունին*, stՎ *չարմուղանին*
8 m *զոր*
8 cdegjzՎ *զիշխանութիւն*
8—9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գլխաւոր*, t *գլխաւորքն*
9 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գաղթութեամբ*, z *գայթակղութեամբ*
10 z *և յղեցին*
10 cijpstz *թէ*
11 *Մ-Թ* aeno *եթէ* փխ *և թէ*
11 g *տեսանես* փխ *առնես*
11 Վ *ակամայ*
12 abd *նախատանաւք*
13 *Մ-Թ* *ի գաւառին ի* փխ *ի գաւառն*
13 *Մ-Թ* afhmno *միափորի վանքն միւսըն՝ միափորոյ ի վանքն*, st *միաբորոյ ի վանքն*
14 tz չիք *զնա*
14—15 p *իշխէր*
15 gz *երթալն*, t *երթեալ*
15 mՎ *երթ նորա*
15 bcdgijpstzՎ *թագեաւ*
16 a *պատճառեալ*
16 fh *եթէ*
16 fh *աւագին*
17 i *յղեցին երկիցս և երիցս* p *յղեցին սպառնալեօք երկիցս և երիցս*
17 ad *սպառնալեաւք*
18 z *առ նա* փխ *առ նոսա*
19 ab *ընձայիւք*, cij *ընծայեօք*, z *ընծայօք*, d *ընծայեաւք*
19 s *ըստ կարի իւրում*, tՎ *ըստ կարի իւր* փխ *ըստ կարին*
19 o չիք *անդ*
19 *Մ-Թ* *ռպանն*, z *ռապանն անդ*, bdefgh *ռաբբանն*
19 z չիք *զի*

նա ի Թուրէժ. այլ գնացեալ ի մեծ դուռն, յանդիման լինի Ելթինայ խաթունին։ Եւ նորա սիրով ընկալեալ զնա, մեծաւ մեծարանօք պատուեաց՝ ի վերոյ նստուցեալ ամենայն մեծամեծացն, որք հաւաքեալ էին առ նա յաղագս հարսանեաց որդւոյ նորա Բօրա-Նուինի. քանզի առեալ էր նորա զդուստր ուրումն մեծի՝ Ղութուն-Նուին կոչեցելոյ կին որդւոյ իւրոյ. և զդուստր իւր տուեալ էր կին միւս աւագագունին՝ Ուսու-Նուին կոչեցելոյ։ Եւ տօն մեծ էին առ նոսա աւուրքն այնոքիկ ուրախութեան հարսանեացն։ Վասն որոյ ասէ ցկաթողիկոսն՝ «Ի շնորհաւոր աւուր եկիր»։ Եւ նա իմաստաբար պատասխանեաց, թէ՝ «Եւ ես իսկ ընտրեցի զաւուրս զայսոսիկ ուրախութեան ձեր և ապա եկի»։

Իսկ նա յանձնեաց զնա և զպաշտօնեայս իւր յեղբարս իւր՝ ի Սագեղաղայն և ի Գորգոզն, որք էին քրիստոնեայք հաւատով, նորոգ եկեալ յաշխարհէն իւրեանց՝ մինչ ինքն հոգասցէ զհոգս հարսանեացն զաւուրս ուրախութեան։ Որք առեալ մեծաւ պատուով պատուէին զնա։

Եւ իբրև սակաւ մի պարապեցաւ ի հոգոցն, ետուն նմա պարգևս և էլ-տամղայս, զի մի՛ ոք նեղեսցէ զնա, ետուն նմա մողալ թաթար առաջնորդ, որ տարեալ շրջեցոյց զնա յաշխարհն Աղուանից ի վիճակ իւր, զի. յոլով

1 Մ-ԹՎ թարվէժ, e թօրէժ, g թաւրէզ, n զավրէժ, z շահաստան փխ Թաւրէժ
1 Վst և փխ այլ
1 n լինիլ, oz լինել
1 st էլթինա, z ելթինա
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խաթունի
2 no նոքա փխ նորա
2 fh ընկալաւ
2 fhՎ և մեծաւ
3 noՎ ի վեր
3 p յամենայն, t չիք ամենայն
4 cdfgh որդոյ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բաւրա նուինի, bdjno բաւրա նուինի, cg բուրա նուինի, st բորայ նուինի
4 stՎ չիք նորա
5 s ուրեմն
5 Մ-Թ Ղութան նուին, cdijpz ղութու նուին.
5 hsՎ կոչեցեալ
5 t չիք 'ուրումն... որդւոյ իւրոյ'
5 dfh որդոյ
6 Մ-Թ չիք կին
6 c ուսուր նուին, ip որ (p զոր) ուսուռ նուին կոչիւր, z ուռուս նուին
6 no կոչեցեալ
7 bd տաւն
7 ip յաւուրսն յայնոսիկ, z աւուրսն, no աւուր այնմիկ
7 j այնոքիւկ
7 Մ-Թ ուրախութեամբ
8 h վասն այսր
8 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ շնահաւոր
8 ip օր
8—9 dnoz իմաստնաբար
9 d ընդրեցի, c ընտրեցին (sic)
9 eg զաւուրսս, z զօրս
11 m զպաշտօնեայսն իւր, no եւ ցպաշտօնեայսն իւր
11 acfg յեղբայրս, hno եղբայրս, ip յիւր եղբօրն (p եղբօրսն (sic) իւրում, mstՎ յեղբարսն
11—12 z սատխ աղայն, Վ Սագեղաղայն
12 d որք ին, z որք ի փխ որք էին
12 impz քրիստոնեայ
12—13 g աշխարհէն
13 m զհոգ
13 stՎ հարսանեաց իւրոց
13—14 bcdjՎ ուրախութեանն
14 ip չիք որք
14 f չիք պատուով
15 g սակաւիկ
15 cdijpz չիք մի
15 mz իբրև պարապեցաւ սակաւ
15 g պարապեաց
15 o ի հոգսոյն, z ի հոգոյն, st ի հոգուցն (sic)
16 b էլ տամայս, z եառլխ փխ էլ-տամղայս
16 Մ-Թ adfhmz զնոսա փխ զնա
16 Վ և ետուն
16 bcdefghijmnopstz ԱԲԳ մօվալ թաթար (Վ Մողալ-թաթար).
17 h սիրեալ փխ տարեալ
17 no չիք զնա
17 afh աշխարհն
17 z իսկ փխ զի, h զի ի յոլով

ժամանակք էին, որ ո՛չ նա և ո՛չ որք յառաջ քան զնա, ո՛չ իշխէին շրջիլ ընդ վիճակեալս իւրեանց յաղագս արիւնարբու և գազանաբարոյ ազգին տաճկաց։ Իսկ նորա շրջեալ ընդ վիճակեալսն՝ դարձաւ անդրէն խաղաղութեամբ ի տեղի իւր, ի վանսն Խամշի։

Խ

Վասն ապստամբելոյ նոցա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց

Դարձեալ ի մտանել ամին երկրորդի փախուցանելոյ զՂիաթադին սուլտանն, խաղացին գնացին ընդ կողմանս Բզնունեաց, ի քաղաքն Խլաթ, և առեալ զնա՝ տան ի ձեռս Թամթայ՝ քուեր Աւագին, որ էր յառաջ տէր լեալ քաղաքին, մինչ կին էր նա Աշրափ Մելիքին, և գերեցաւ ի խորազմեցի սուլտանէն Ջալալադնէն. և ի նոցունց դարձեալ առաւ գերի և առաքեցաւ առ ղանն, և եկաց անդ զյոլով ամս։

Եւ իբրև առաքեաց Թագուհին վրաց Ռուզուդան զիշխանն Համադօլայ դեսպան առ ղանն, և ի դարձին իւրում Համադօլայն խնդրեաց ի ղանէն զԹամթի և եբեր ընդ իւր հրովարտակօք ի ղանէն. զի՝ զոր ինչ լեալ իցէ նորա, մինչ կին էր Մելիք Աշրափին, տայցեն ի նա։

Եւ նոքա արարեալ զհրամանս արքային իւրեանց. տան ի ձեռս նորա զԽլաթ և զգաւառսն՝ որ շուրջ զնովաւ, և ինքեանք ապստամբ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս ի Միջագետս Ասորւոց, յԱմիթ և յՈւռհայ և ի Մծբին

1 h են
1 d որոք, h և որք (չիք ոչ), st՝Վ և ոչ այլ ոք
1 abcefghjstzՎ շրջել
2 stՎ ի վիճակս, z ընդ վիճակս
2 Վ արեանարբու
2 Մ-Թ կատաղի փխ գազանաբարոյ, cdj գազանաբարու
2 cdijmp յազգէն
3 t չիք 'իսկ նորա... դարձաւ'
3 h ընդ վիճակեալս
4 g ի տեղիս
4 o չիք իւր
4 Մ-Թ mno ի վանս; st ի վանքն
5 eijkmnop ապստամբելոյն
5 Մ-Թ e նորա փխ նոցա
7 hipst փախուցելոյ
7 Մ-ԹՎ am զղիադատինն, cdj զղիադին, f զղիադատին
7—8 f սուլթանն
9 p տան զնա
9 st ի ձեռն
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Թումթեայ
9—10 h որ յառաջ տէր լեալ էր, o տիրեալ փխ տէր լեալ
10 stՎ քաղաքին այն
10 m աշրափին, n աշրաք
10—11 stՎ ի խորազմենի
11 bcdegjmnpՎ ջալալադնէ, fh ջալալադնէն
11 no դարձաւ
11—12 ԱԲԳ ոզեցաւ փխ առաքեցաւ
12 no յոլով ամս
13 i ռուզուդանն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ համադուլայ, bcdgj համադաւլայ, eipsՎ համադօլայ, o համադոլոյ
14 e դեսպանս, sՎ դեսպանութեամբ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ համադուլայն, abdgj համադաւլայն, ceimops համադօլայն, Վ Համադօլան
15 ip զԹամթայ
15 st հրովարտակով
15 no ի խանէն
16 h մինչև
16 nostՎ տացեն
16 st նմա փխ ի նա
17 stՎ արարին
17 no հրամանս
18 mo զգաւառն
18 no չիք որ
19 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ ասորոց, cdjp յասորոց, m յասորւոց
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յուրհայ, cdj և ի յուրհայ, k և ուրհայ, o ուռհայ, Վ յՈւռհա

և ի Շամբին երկիրն, և յայլ բազում գաւառս, դարձան ունայն. զի թէպէտ ոչ ոք եւ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ, սակայն վասն տօթոյն ամառայնոյ բազումք ի նոցանէ խորշակահար լեալ, մեռան՝ մարդ և երիվար։

*Եւ*եկեալ ի տեղի իջաւանի իւրեանց, դադարեցին զաւուրս ձմերայնոյն։ Եւ տան հրաման վասն շինութեան քաղաքին Կարնոյ՝ Թէոդուպօլեայ։ Եւ ժողովեցան ցրուեալքն և զօղեալքն և զերծեալքն ի գերութենէ. կոչեցին և զեպիսկոպոս քաղաքին՝ զտէր Սարգիս, զոր եբեր իշխանն Շահնշահ որդին Զաքարէի, և շոգաւ։ Եւ սկսան վերստին շինել զաւերեալ և զկործանեալ քաղաքն։*

ԽԱ.

Վասն կանոնական հրամանաց կաթողիկոսին Հայոց Կոստանդեայ

Իսկ առաջինի կաթողիկոսն Հայոց Կոստանդին իբրև ետես զաւեր աշխարհիս Հայոց և զտառապանսն, զոր կրէին ի հարկահանացն և ի զօրաց թաթարին, և մտախոհ եղեալ իմացաւ, եթէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ի չարիս խոկայր գործել զհաճոյս կամաց իւրոց։ Զի կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, և հեթանոսօրէն արիւն ընդ արիւն խառնէին՝ զազգականսն առնելով. և զո՛ր կամէին թողուին, և զո՛ր կամէին առնուին. և պարկեշտութեան պահոց փոյթ

1 i *ի շամբի*
1 Վ *և դարձան*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յունայն*
2 *Մ-Թ* agijm *ընդ նմա* փխ *ընդդէմ* · *նոցա* fh *ընդ նոսա*.
2 nop *ոչ ոք կարէր դէմ ունել նոցա պատերազմաւ*
2—3 abcdefghjnopՎ *ամարայնոյ*, st *ամառայնոյ*
3 stՎ *խորշակահարք եղեալ* (Վ *լեալ*)
3 o *մարդ և անասուն* փխ *երիվար*
4 no *ի տեղւոջէ իւրեանց* փխ *ի տեղի իջաւանի իւրեանց*
4 acdhjmpstՎ *իջեւանի*
4—5 *Մ-Թ ձմերայնոյն*, ago *ձմերայնն*, bcdeijnp *ձմերանն*, fh *ձմերային*, st *ձմեռան*, Վ *ձմերան*
5 bcdgjn *կարնայ*
5 abcegijp *թէոդուպօլեաց*, fh *թէոդուպօլսեայ*, d *թէոդուպաւլեաց*, stՎ չիք *թէոդուպօլեայ*
6 m *ի գերութենէն*, no չիք *զերծեալք ի գերութենէ*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և*
7 pstՎ *զեպիսկոպոսն*
7 d *խաշնշահ* փխ *Շահնշահ*
8 Վ *Զաքարէ*
8 Վ չիք *և*
8 d *չոքաւ*
8 stՎ չիք *սկսան*
8 s *շինեալ*, tՎ *շինեաց*
8 no չիք *զաւերեալ և*
10 g *հայոց կոստան*
10 *Մ-Թ* և մի չորք ՁՁ *կոստանդնի*, stՎ չիք *կոստանդեայ*
11 m չիք *կոստանդին*
11 g չիք *ետես*
11 stՎ *զաւերն*
11—12 Վ *աշխարհին*
12 q չիք *և*
12 noՎ *տառապանսն*, g *զտառապանս*
12 e *ի զօրացն*, l *ի զաւրաց*
13 l *մտախորհ*
13 g *իմացան*
13 mtՎ *թէ*
13 mq *յայսմ*
14 o չիք *մարդ*
14 stՎ չիք *ի չարիս*
14 t *ի գործեալ*, Վ *ի գործել*
15 no *զհաճոյս կամաց սրտից*
15 al *աւրինաց*, elhmp *օրինաց*
15 no *բարձաւ սուրբ օրինացն*
15—16 al *հեթանոսաւրէն*
16 stՎ *ընդ արեան*
16 pqstՎ *զազգականս*
16 ae *առնլով*
16 sՎ *զորս*
17 e *թողնուին*, ighklmnpq *թողէին*, e *թողուլ*
17 sՎ *զորս*
17 lp *առնէին*, o *առնուլ*
17 t *պարկեշտութեամբ*

խնչ ոչ առնէին. ընդ հեթանոսս խառնակէին անխտիր. նաև որ մեծն է քան զամենայն չարիս, զի եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն՝ զպարգևսն սստուծոյ անարժանից ծախելով. և զմանկունսն, և զտգէտսն որ ոչ մարթէին ուղղակի խօսել առաջի մարդկան. միջնորդ ընդ աստուած և ընդ մարդիկ կացուցանէին։ Եւ անարժան քահանայք և պռնկեալք, և յայտնի բոզս նստուցեալ, առնէին քահանայագործութիւն և այլ բազում չարիս, զոր գործէին ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս, ըստ այնմ, թէ՝ «Քահանայքն և ժողովուրդքն ի միասին յիմարեցան, կշտամբիչ ոչ ոք»։

Վասն այսր պատճառանաց փութացաւ գրել թուղթս շրջաբերականս և կանոնս համաշխարհականս։ Առաքեաց ընդ թղթոյն և զիմաստուն և զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան, որ աղօթականութեան աղագաւ երթեալ էր յԵրուսաղէմ երկրպագել սուրբ տեղեացն տնօրէնութեան և շրջեալ ընդ սրբոց տեղիս և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ քրիստոսապսակ արքայն Հեթում և առ նորին եղբայրս. չոգաւ և առ կաթողիկոսն, զոր տեսեալ՝ ուրախացաւ յոյժ, և առ իւր պահեալ յոլով ժամանակս, սիրով կապեալ ընդ նմա, զի ոչ կամէր երբէք մեկնիլ ի նմանէ։

Վասն այսր պիտոյիցս արձակեաց զնա և յիւրոց սպասաւորացն ընդ նմա, գրեալ յամենայն քաղաքս, և յաւանս, և ի վանորայս երևելիս, և

1 l չիք ինչ
1 stՎ ունէին փխ առնէին
1 Վ և ընդ
1 l և փխ նաև
2 stՎ չիք զի
3 g զպարգևսն սոցա, Վ զպարգևս
3 km յանարժանից, no չիք անարժանից, Վ անարժանիցն
3 stՎ տալով փխ ծախելով
3 aefghlnopqstՎ զմանկունս
3 aefghlnopqstՎ զտգէտս
4 o զոր
4 no առ ուղղակի
4 al խաւսել, m խօսիլ
4 m ընդ յաստուած, no ընդ աստուծոյ
5 mpq ընդ մարդ, no ընդ մարդկան
6 e նստել, o նստուցեալք
6 stՎ քահանայութիւն փխ քահանայագործութիւն
7 aefghlmq ի փոքունս
7 p չիք 'ի մեծամեծաց... ըստ այնմ'
7 h եթէ
7—8 stՎ ըստ այնմ թէ քահանայք
7—8 aefghlmnopq քահանայն և ժողովուրդն, Վ ժողովուրդք
8 h յիմարացան
8 ahklmstՎ և կշտամբիչ
8 p ոչ ոք էր
9 Վ պատճառաց
9 pq շրջաբերական
10—11 m զիմաստուն վարդապետն զհանճարեղն զվարդան, no չիք և իմաստուն
11 lm վարդան, ostՎ չիք զՎարդան
11 l աղաւթականութեան
11 no աղօթական աղագաւ
12 q երկիր պագանել
12—13 Մ-Թ bcdz չիք 'տնօրէնութեան և շրջեալ ընդ սրբոց տեղիս', aefghnoq շրջել, e տնօրինականաց, op տեղիսն
13 g աշխարհն, stՎ յաշխարհս
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կիւլիկեցւոց
14 fh եղբարսն
14 l չիք և
14 n չիք առ
14 aefghmnpqstՎ սուրբ կաթողիկոսն
15 no յոյժ ուրախացաւ
15 egq պահել, pstՎ պահէր, o չիք պահեալ
16 stՎ և զի, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և զոր
16 no կամեցաւ
16 q մեկնել
17 stՎ այսորիկ
17 afghlopq պիտոյից, stՎ չիք պիտոյիցս
17 Վ սպասաւորաց
18 eg ամենայն
18 fh քաղաքն
18 aefghlmnopq ի վանորայսն
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երևելի, o և երևելի

յիշխանս փառաւորս, զի մի անփոյթ առնիցեն զսահմանացն եդելոց, որ վասն հոգւոց նոցա փրկութեան. և զի ծերացեալ էր նա, զվարդապետն փոխանակ իւր ընդունիցին։ Եւ գրեալքն ի նմանէ էին այսոքիկ։

ԽԲ

Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական

Ազդմամբ խնամոց ամենակալ հոգւոյն աստուծոյ այս գիր ձեռին իմոյ՝ Կոստանդեայ ծառայի Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, զոր գրեցի յուսով հոգւոյ իմոյ առ Հայաստանեայսդ ընդհանուր լման կողմանցդ Արևելից. նախ՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունսդ, և ապա՝ առ երկնագումար վանորայսդ, և առ մենաստանսդ ճգնաւորացն քրիստոսազդեցից՝ առ բանին սպասաւորսդ, և զգուշակենցաղ առաջնորդսդ, և միայար եղբայրութիւնսդ, այլ և քրիստոսասէր իշխանսդ, և ազնուական ազատսդ, և որ ընդ ձեռամբ ձեր են պատուական քահանայսդ, և քրիստոսազարդ ժողովրդականսդ՝ արս և կանայս, ծերս և տղայս, և առ ամենայն հասակի հօտդ աստուծոյ, որ էք ընդ իշխանութեամբ գաւազանի

- 1 g *իշխանս*, m *յիշխանան*, p *զիշխանըս* Վ (*և առ*) *իշխանս*
- 1 o *փառաւոր*
- 1 q *զի միայն փոյթ առնիցեն*
- 1 g *դնելոց*
- 2 ghkq *հոգոց*
- 2 no չիք *նոցա*
- 2 q *փրկութիւն*
- 2 h *զերծեալ էր* փխ *ծերացեալ էր*
- 2 m չիք *նա*
- 3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ընդ իւր* փխ *իւր*, stՎ *նորա* փխ *իւր*
- 3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ընդունեցին*, l *ընդ իւր ունիցի և առաքէ յարեվելս*, o *ընդունիցեն*, st *ընդունեսցեն*
- 3 tՎ *առ ի նմանէ*
- 3 stՎ *են* փխ *էին*
- 3 մինչև էջ 310 տող 2 l չիք *'և գրեալքն.. պատասխանի տացէ ամենայնի'*
- 4 q *կոստանդիեայ*
- 5 eՎ *խնամոցն*
- 5 gh *հոգոյն*
- 5 aefghnopqstՎ *սրբոյ* փխ *աստուծոյ*
- 5 st *գիրս*
- 5 p չիք *ձեռին*
- 5 egst *իմոյ է*
- 6 q *կոստանդիեայ*
- 6 o *ծառայ*
- 6 opqs *կաթողիկոս*
- 7 p *յուսով իմով*, q *յուսով իմով հոգւով*,
- 7 gh *հոգոյ*
- 7 g չիք *իմոյ*
- 7 o *հայաստանեայս*
- 7—8 q *ընդ հանիւր*
- 8 gpq չիք *առ*
- 8 g *կաթուղիկոսունսդ* փխ *եպիսկոպոսունսդ*
- 9 p *մետաստանդս* փխ *մենաստանսդ*, Վ *մենաստանս*
- 9 qՎ *ճգնաւորաց*
- 10 stՎ չիք *'և զգուշակենցաղ առաջնորդսդ'*, q *առաջնորդսն*
- 11 pq *և այլ միայար*
- 11 Վ *առ քրիստոսասէր*
- 11—12 sՎ չիք *'ազնուական ազատսդ'*
- 11—13 t չիք *'իշխանսդ... քրիստոսազարդ'*, m *իշխանացդ*
- 12 Վ *որք*
- 12 sՎ *քահանայք*
- 12—13 no *քրիստոսազարդական քահանայսդ* (o *քահանայապետսդ*) փխ *քրիստոսասէր ժողովրդականսդ*, sՎ *քրիստոսասէր ժողովուրդք*, t *քրիստոսասէր ժողովուրդ*
- 13—14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ամենեսեան*
- 14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *հասարակ*, stՎ չիք *հասակի*,

սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և մեծավաստակ նահատակին Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, զորս ետ ինձ ողորմութիւն աստուծոյ յորդեգրութիւն հոգևոր և պարգևական զաւակս. զորս և ողջունեմ երկնաւոր պարգևօք, եռափափագ կարօտիւ և ծնողական սիրով ի հովանիս խնամոց ամրապահ սրբոյ երրորդութեանն, և զօրութեամբ աստուածընկալ սրբութեանցս և շնորհաց հայրապետական աթոռոյս, այլ ընդ իս առեալ զամենայն սուրբս ի բարեխօսութիւն աղօթեմ առ աստուած՝ արտաքոյ լինել ձեզ ամենայն անախորժելի պատահարաց կրկին տեսակօք։

Գիտութիւն լիցի ձեզ, զի պարտական դթովք հոգամք զձեզ զտիւ և զգիշեր և հաղորդիմք կրից ձերոց խնդականացս՝ ըստ հայրենի օրինաց և հրամանաց սրբոց պատուիրանաց, որ և ըստ յաճախելոյ յանցանաց մերոց ի վաղ ժամանակաց, յաճախեաց տրտմականն մասն ի հարուածս գաւազանի ցասմանն աստուծոյ, և արբոյց մեզ տէր մրուր ուշաբարձ և արտասուս չափով ի վիշտն, զոր կրեաց աշխարհդ այդ՝ կոտորումն, կողոպուտ եկեղեցեաց, հոգևոր զանձուց, մարմնական տանց և գոյից, մանաւանդ ի գերութիւն գառանցն Քրիստոսի, մերոց աղեաց և անդամոց, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուղխ արտասուաց և խաւարատան սենեկաց, թափել զդառն կսկիծ վիրին մեր ի խորոջ ժողովեալ։ Եւ քանզի տեսանէր պատուհասն, որոյ «բազում են գթութիւնք նորա*», «ո՛չ ըստ մեղաց մերոց

* Բ. Թագ. ԻԴ. 14, Ա. Մնաց, ԻԱ. 13.

1 Մ-Թ և երկու ՁՁ *բարդողոմէոսի*. afghtՎ *բարդողիմէոսի*. e *բարթողիմէոսի*
1 no *մեծածաւալ վաստակ* փխ *մեծավաստակ*
1—2 stՎ *նահատակին մերոյ սրբոյն գրիգորի լուսաւորչին*
2 egq *սուրբ լուսաւորչին*
2 m *զոր*
2 eqՎ *ողորմութիւնն*
3 eg *յորդէգրութիւնն*
3 s *զաւակ*, t *զաւակսն*
4 Մ—Թ և մի քանի ՁՁ *եռափափաք*
4 stՎ *կարօտիւք*
4 ef *ծնօղական*
4—5 fh *ի հովանին*
5 no *սուրբ*
5 eՎ *երրորդութեան*
6 nopq *սրբոյս*
6 stՎ *շնորհացն*
6 egnopqstՎ *առաքելական* փխ *հայրապետական*
7 Մ—Թ և մի երկու ՁՁ *առաւել* փխ *առեալ*
8 m *լինիլ*
8 pq *զամենայն*, st *յամենայն*
8 eԱԲԳ *ախորժելի* փխ *անախորժելի* (Վ *անախորժելի*)
8 fn *տեսակաւք*, stՎ *տեսակօքն*
9 mn *գթով*, o *հոգով գթամ ի ձեզ*
10 egnpՎ *խնդականաց*,՝ o չիք *խնդականացս*
10 a *աւրինաց*, no *օրինացն*
11 h *հրամայեաց* (sic)
11 e *և որ*
11—12 f *ձերոց* փխ *մերոց*
12 stՎ *յաճախեաց և*
13 stՎ *հարմանն* փխ *ցասմանն*
14 p *ի վիշտս*
14 p *կրեացդ*
14 t *աշխարհն*
14 fh *այլ* փխ *այդ*
14 g *կատարումն*
14—15 oՎ *և կողոպուտ*
15 p *մարմնաւոր*
16 e *ի գերութիւնն*
16 q *գառանց*
16 q *մրց աղետեաց* փխ *մերոց աղեաց*
16 stՎ *անդամոցս*
16—17 st *որոց*
17 egstՎ *գետաբուխ*
17 p չիք *'գետաբուղխ արտասուաց և'*
17 st *խաւարական* փխ *խաւարատան*
17—18 afh *սենեկեաց*, Վ *սենեկացն*
18 p *թափել ի կսկիծ*
18 ghnoq *վերին* փխ *վիրին*
18 no *տեսանէ էր*, pstՎ *ի տեսանէ էր*
19 stԱԲԳ *բազմութիւնք* փխ *բազում են գթութիւնք*
19 a չիք *ըստ*

արար մեզ Տէր, և ո՛չ ըստ անօրէնութեանն մերում վճարեաց մեզ», այլ պահեաց զմեզ գթութիւն նորա՝ զմնացորդ նշխար յիշատակի, և սերմն զաւակի աճման հայկական զարմից, և ճիռ օրհնութեան ողկուզաց հայրապետունկ որթոյն՝ քրիստոսարկու ուռոցն. որոց համբաւ աճման և զարգացման ողջեկաց մեր մնացելոց, և կարկատման և վերստին շինուածոյ աւերեալ տեղեացդ, առ սակաւ սակաւ թափէ զտրտմութիւն մեր, և փարատէ զմութ սգոյն ձեր ի դիմաց մերոց. և կազդուրեալ մխիթարիմք, և կանգնեալ գոհանամք զաստուծոյ, հարկանողի և բժշկողի ձեռին նորա՝ տալով օրհնութիւն յաւիտեանս։*

Բայց և երկիւղ կասկածանաց առաջիկայ ժամանակին ոչ թողու զիս. քանզի նոյն նիւթ բարկութեանն աստուծոյ մեղքն մեր՝ ի մեզ հաստատեալ է յեկամուտ չարեաց որոմանցն ցանողի՝ գտանելով առ մեզ, յեկեղեցիս, և յիշխանս, և յիշխեցեալսն. և գտանիմք արտաքոյ կանոնաց՝ սահմանաց հարցն մեր առաքելոց և հայրապետաց։ Եւ վասն այս հարկի մեծագունի ցանկացայ խնդրել ճանապարհ և անձամբ գալ, զգուշութիւն առնել հօտիդ իմոյ Քրիստոսի աստուծոյ յիս վստահացեալ ժողովրդեանդ՝ աղաչանօք և բանադրութեամբ, և սպառնալեօք, և ամենայն հնարիւք հանել ի ձէնջ զտեսակ ատելի դիմաց չարին, որ են մեղք, և երկնել զձեզ վերստին ցաւօք՝ մինչև նկարեսցի Քրիստոս ի ձեզ։

* Սաղ. ձԲ. 10.

1 o չիք *մեզ*
1 aefghmnpqstՎ չիք *տէր*
1 egnpՎ *մեզ*
2 *Ա-Թ* և մի քանի ՁՁ *գիտութիւն* փխ *գթութիւն*
2 Վ և մի երկու ՁՁ *մնացորդ*
2 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *աշխարհ* փխ *նշխար*, nopqst *նշխարհ*
3 fh *զատակի* փխ *զաւակի*, p *առակի*
3 q *հայկազան* փխ *հայկական*, st *ԱԲԳ* *հայրական* (Վ *հայկական*)
3 st *ճիռն*
3 no *ողկոյզ* փխ *ողկուզաց*
3–4 o *հայրապետունկ զարմից որթոյն*
4 g *որդոյն* փխ *որթոյն*
4 fghn *քրիստոսարկ ուռոցն*, o *քրիստոսայարկ ուռուցն*
4 Վ *աճմանն*
5 p չիք '*ողջեկաց մեր... կարկատման*'
5 Վ *կարկատման* փխ *և կարկատման*
6 oq *տեղացդ*
6 egՎ *զտրտմութիւնն*
7 *Ա—Թ* *ոգւոյն* փխ *սգոյն* mq *ոգոյն*
7 stՎ *ի մտաց մերոց* փխ *ի դիմաց մերոց*
7 g *մխիթարեմք*
8 Վ *գոհանամ*
8 afk *ա҃հու҃ի*
9 a *յաւիտեան*
10 m չիք *զիս*
11 m չիք *աստուծոյ*
11 g *զմեզ* փխ *ի մեզ*
12 n *որ որոմանցն*, st *որոմացն*, o *արարմանցն* փխ *որոմանցն*
12 hn *ցփնկողի*, o *ցանկալի* փխ *ցանողի*
12 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *յեկեղեցի*, g *եկեղեցիս*
13 g *իշխանս*, p *զիշխանս*, stՎ *առ իշխանս*
13 o *իշխեցեալսն*, p *զիշխեցեալսն*, stՎ *իշխեցեալս*
13 Վ չիք և
13 nqt *գտանեմք*
14 tՎ *մերոց*
14 aefghnopq *և հարց և հայրապետաց*, m *հարց հայրապետաց* փխ *և հայրապետաց*
14 aegnoq *վասն այսր*, f *ըստ այսր*, h *ընդ այսր*, stՎ *վասն այսորիկ*
15 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *ցանկացելոյս* փխ *ցանկացայ*. am *ցանկացելոյ*
15—16 stՎ *հօտիս*
16 p *յիսուսի* փխ *աստուծոյ*
17 a *սպառնալեաւք*
18 *Ա-Թ* և մի երկու ՁՁ *երկնեալ* փխ *և երկնել*.
19 Վ *ցաւովք*

Ունէի և այլ պատճառս հարկաւոր գալստեան իմոյ, զի այր ծեր եմ ես, և հասեալ ի դուռն գերեզմանի, և կարօտիմ ի կատարածի կենաց իմոց տեսանել զորդեակդ իմ ի տէր, տալ ձեզ զյետին օրհնութիւն, և պահանջել ի ձէնջ աղօթս և պատարագս թոշակ ճանապարհի իմոյ առ Քրիստոս, և լինել ձեզ ինձ յիշատակ բարի, անուանի վարուք և անսխալ կրօնիւք առաջի աստուծոյ։ Եւ քանզի ժամանակս այս կասկածոտ և սխալական, այսմ ինձ ոչ ներեաց անձամբ գալ և կատարել զբաղձանս իմ։ Ապա այլովք հնարիւք հաստատեաց աստուած զսիրտ իմ զարհուրեալ. և առաքեցի առ ձեզ զարդիւնական վարդապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն աստուծոյ՝ ձգելով առ իս ի կողմանց ձերոց ի հինգ ամաց հետէ, զոր իբրև տեսի և ճանաչեցի ըստ կարի, կապեցի զդա միջնորդութեամբն աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահու, մեծաւ հարկիւ և սիրով բևեռեալ ընդ իս յաւիտեան։

Իսկ վասն մեծ և հարկաւոր կարեաց երկոցունց, զոր գրեցի վերագոյնն, առաքեցի զդա առ ձեզ յուսովն աստուծոյ լնուլ զտեղի իմ ո՛չ ի դորա կամաց և ի խնդրոյ, այլ յիմմէ սրտէ և ի կամաց յօժարեցուցեալ և ի հրամանէ հարկեալ։ Եւ որպէս անդամ ի մարմնոյ կենդանւոյն՝ հատեալ ցաւօք, որ ունի զիմ սիրտ և զբան յամենայն իրս ի պատեհ պատուիրանացն

1 afghmpqstՎ պատճառ, o պահս փխ պատճառս
2 aefgmopqstՎ ի դրունս
2 g կարօտիմ ի գերեզմանի և ի կատարածի, no կարօտեմ
3 no տեսանեմ
3 tՎ զորդեակս
3 q յետին
3 afk աճութի, աճուի, աճնուի, e օրհնութիւնն
4 a պահել փխ պահանջել
4 no զպատարագս
4 n իմ
5 m լինիլ
5 Վ թօշակի
5 t անուան
5 noq վարիւք
5 Վ անսզալ
6 a կրաւնիւք
6 p չիք աստուծոյ
6 pq կասկածուտ
7 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ ինչ փխ ինձ, o այս ինձ
8 fh այլով, Վ այլ այլոք փխ ապա այլովք
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զարհուրիլ փխ զարհուրեալ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք առ ձեզ
9 a զյարտիւնական
9 Վ վարդապետն
9 no վարդան
10 p չիք ինձ
10 gq նախախնամութիւն
11 m ի հինգ ամաց հետէ
11 Վ չիք և
12 afghm միջնորդութեամբ
13 stՎ մահուամբ
13 g մեծաւ և հարկիւ, p մեծաւ հարկի
13 hopq բևեռել, n բևեռ (sic)
13 h ընդ աշխարհիս փխ ընդ իւր
14 no մեծի և կարեօր, mՎ հարկեոր, st մեծ կարեաց և հարկաւոր երկոցունց
14 n չիք կարեաց
14 pq վեհագոյնն
15 q առ ձեզ զդա
15 p նոցա փխ աստուծոյ
15 m զտեղի իմոյ
15 p իմում ոչ դորա փխ իմ ոչ ի դորա
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և խնդրոյ
16 g յիմէ, s յիմոյս, t իմմէ
16 stՎ յօժար կամաց, h յօժարացուցեալ
17 ghno կենդանոյն, stՎ ի կենդանի մարմնոյն
17 q հասեալ ցաւօք, stՎ ցաւօք հատեալ է
18 m չիք որ
18 p զիմ սիրտս
18 e յամի փխ յամենայն
18 Վ ի պատեհս
18 m պատուիրանաց

սատուծոյ, և գայ բերէ առ ձեզ սահման չափաւոր և դիւրագործ՝ քաղեալ ի կանոնաց և ի հրամանաց հարցն սրբոց՝ ի պէտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ Զոր աղաչեմ բարեխօսութեամբ սրբոց, և փոխանակ սեեմ զանձն իմ, զի ընդունիցիք զդա սիրով, զհրամայեալսն գրոց սրբոց, և կատարեցէք ի փրկութիւն ձեզ և յանդատապարտութիւն առեմին սատուծոյ։ Իսկ եթէ ստոմգանիցէ ոք և ոչ ընկալցի և կատարեսցէ, մեղս առցէ աններելիս, և արիւն իւր և կործանումն աշխարհի պահանջեսցի ի նմանէ առաջի ատենին ահաւորի և մեծի։

Բայց մեծ յուսով եմ յաստուած չընդդիմանալ ումեք իւրում կենաց և փրկութեան և ի հաւանելոցդ պահանջեմ աղաչանօք՝ փոխել իւրաքանչիւր ումեք զթուղթդ կանոնական և պահել զգուշութեամբ յաւիտեան, և ամենայն ումեք գիտելի առնել, և զիմ առաքեալ թուղթդ ձեռնագրել ամենայն եպիսկոպոսացդ և առ իս առաքել ձեռօք իմոյ վարդապետիդ։ Այլ և ամենայն պաշտելի և երկրպագելի սրբութիւնդ իմովս երեսօք ընկալցին զերկրպագութիւն և աղօթս՝ դիմօք Վարդան վարդապետիդ իմ, և ձերովդ։ Նոյնպէս ընկալարուք և դուք՝ որպէս յիմմէ սրտէ և ի հաւատոյ, բերանով դորա զհայցուածս աղօթից և պատարագաց, զոր մաղթեմ՝ յուսալով ի մեծէ և ի փոքուէ, ի քաւութիւն պարտեաց յանցանաց իմոց. քանզի որպէս հարք պարտին որդւոց գութ և օրհնութիւն, նոյնպէս և որդիք օրէնս ունին զպարտս հօրն վճարել։

1 e չիք *գայ*
1 e *բեր դա* փխ *բերէ*
1 g *սահմանս չափաւորս*
2 no *և* փխ *ի*
2 p չիք *պէտս*
3 egqstՎ *սրբոցն*
3 aeghmnopstՎ *փոխան* փխ *փոխանակ*
4 epqstՎ *զհրամայեալս*, g *հրամայեալս*
4—5 Վ *գրով սրբովք*
5 *Մ—Թ* և մի երկու ՁՁ *կատարիցէք*
5 Վ *յատենին* \
6 afh *ստունկանիցէ*, e *ըստնգանիցէ*, g *ըստունկանիցէ*, p *ստունգանիցէ*
6-7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մեղս*, է *աններելի* փխ *մեղս առցէ աններելիս*, e *անճերելիս*, *զմեղս*
7 aegՎ *արիւնն*
7 gq *պահանջեսցէ*, o *պահանջեսցին*
8 no *առ ի ատենին* փխ *առաջի ատենին*
8 *Մ—Թ* և մի երկու ՁՁ *ահաւորին*
8 tՎ *մեծին*
8 no չիք *ահաւորի և մեծի*
9 t չիք *եմ*
9 g *սաստուած*, no *զաստուած*
10 a *աղաչանաւք*
10 no *փոխիլ*
11 st *զթուղթ*, Վ *զթուղթս*
12 Վ *գիտելի* փխ *գիտելի*
12 stՎ *թուղթս*
13 egnoqstՎ *եպիսկոպոսաց*
13 gh *առաքեալ*
13 stՎ *վարդապետիս*
13 t *այդ*
14 tՎ *ընկալցի*
14—15 eopqsՎ *երկրպագութիւն*
15 no *ձերօքդ*, stՎ *ձերով*
15—16 h *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
16 g *յիմէ*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի հաւատոց*
17 no *և պատարագ*
17 egmnopstՎ *յուսով*
18 p *և փոքուէ*
18 s *զքաւութիւն*, tՎ *քաւութիւն* փխ *ի քաւութիւն*
19 o չիք *պարտին*
19 afgh *որդոց*, o *որդւոյ*
19 af *անութի*, k *ահնուի*, o *օրհնութեան*
19 h *նմանապէս*
19 e *որքիք* փխ *որդիք*
19 a *աւրէնս*, g *յօրէնս*, pstԱԲԳ. *օրէն* (Վ *օրէնս*)
19 stԱԲԳ *ունել*

Եւ ես լի հաւատով, տարածմամբ ձեռաց իմոց խնդրեմ յաստուծոյ միջնորդութեամբ կենսակիր սրբոցն և աղօթիւք երանուհւոյ աստուածածնին և ամենայն սրբոց, զի ամենայն աստուածաշարժ պարգևք և օրհնութիւնք և շնորհք, զոր ետ հայրն երկնաւոր որդւովն և սուրբ հոգւովն աշխարհի և եկեղեցւոյ, և եկն ի հարց յորդիս, և այն ամենայն եկեսցէ և հանգիցէ յոգիս ձեր, և յեկեղեցիս ձեր, և յաշխարհդ, և յիշխանութիւնդ, և ի հոգիս ննջեցելոց ձերոց՝ ի հանգիստ նոցա, և կենդանեաց՝ ի փրկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ. յաճումն և ի բազմանալ նորոյս Իսրայէլի՝ քրիստոսական հօտիդ, առաւել քան զբազմութիւն և զպայծառութիւն աստեղաց։ Օրհնեսցին երկնաւոր շնորհօք ամենայն գոյք ձեր՝ կայուն և գնայուն, և պարարտասցին և պտղաբերեսցեն անդաստանք ձեր և այգեստանք ձեր, և ամենայն պտղաբերք երկնաւոր ցօղովն և շնորհօք աստուծոյ լցեալք, յորոյ վերայ ասասցեն ամենայն մերձաւորք աստուծոյ՝ երկնաւորք և երկրաւորք՝ «Եղիցի՛, եղիցի՛»։ Ողջ լերուք, և անյարմար գրոյս անմեղադիր լիջիք, զի փափագեցի իմովս ձեռամբ գրել առ ձեզ։

Գրեաց և միւս ևս թուղթս կանոնականս եկեղեցականաց և առաքեաց ընդ շրջաբերական թղթին ի ձեռս նոցունց՝ այսպէս։

1 q *տես* փխ *ես*
1 g *աստուծոյ*
2 egnopqstՎ *միջնորդիւ*
2 efhnopqtՎ *սրբոցս*
2 aefhmpstՎ *յաղօթս* փխ *աղօթիւք* gkno *աղօթս*
2 afghkՎ *երանուհոյ*
2—3 Վ *աստուածածնի*
2—3 q չիք '*և աղօթիւք... սրբոց*'
3 stՎ չիք '*և ամենայն սրբոց*'
3 op *մեծաշարժ* փխ *աստուածաշարժ*
3 aefghkmopq *պարգևօք*
3—4 a *աւրհնութիւք*, fk *անհնուիք*
4 afh *որդով*, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *որդւով*
5 gh *եկեղեցոյ*
5 e *յորդիս այն* (չիք *և*), g *ի հարցն որդիս*
6 o *յեկեղեցիս և յաշխարհդ*, Վ *յեկեղեցիս և յաշխարհս ձեր*,
6 g *աշխարհդ և իշխանութիւնդ*
7 Վ *և ի հանգիստ*
7 aefhopq *կենդանեացդ*
7 p *փրկութիւն* փխ *ի փրկութիւն*
8 gh *հոգոյ*
8 n *և բազմանալ*
8 a *իղի* (*=Իսրայէլի*)

9 o *և պայծառութիւն*, pq չիք *և զպայծառութիւն*
9 Վ *աստեղացն*
10 ak *ահնեցին*, gnop *օրհնեսցեն*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *երկիր* փխ *երկնաւոր*, m *աստուածային երկնաւոր*
10 stՎ *անկայիւն* փխ *գնայիւն*
10—11 g *պարարտասցեն*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պտղաբերեսցին*
11 ostՎ չիք *ձեր*
12—13 stՎ չիք '*յորոյ վերայ ասասցեն ամենայն մերձաւորք աստուծոյ*'
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եղիցի՛* փխ *«եղիցի՛, Եղիցի՛»*
14 afhkm *գրիս*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *լիջիք*
15 Մ-Թ *փափաքեցի*, o *փափաքեցայ*
15 pq չիք '*զի փափաքեցի իմովս ձեռամբ գրել առ ձեզ*'
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իմով*
16 Մ-Թ *միւս թուղթ* փխ *միւս ևս թուղթս*. fht *թուղթ*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կանոնական*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ընդ շրջաբերականին* փխ *ընդ շրջաբերական թղթին*

ԽԳ

Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի

«Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթողիկոս ամենայն հայոց, օրհնութեամբ և ողջունիւ և սիրովն աստուծոյ՝ ծանուցանեմ լման եկեղեցւոյդ Հայաստանեայց, վիճակելոց ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և մեծավաստակ նահատակին Գրիգորի և մերում կրսերութեանս։

Հրաման է այս առաքելադիր, որ ի տարւոջն երիցս անգամ առաջնորդք եկեղեցւոյ ժողովով տեսանեն զկարգս եկեղեցւոյ, թէ որպէս ունիցին զսահմանս յափտենականս, զոր հոգին սուրբ հաստատեաց, զպակասեալն լնուլ և զեկամուտ որոմն խլել։ Եւ այս պատուիրան ի բազում ժամանակաց խափանեալ եղև յաղագս ազգիս ցիր և ցան լինելոյն, և հեռաւորութեան, և մուխատրայ ճանապարհաց։ Այլ զի իրաւունք արդար դատաստանին աստուծոյ յիշատակ արար անկարգութեան և անիրաւութեան աշխարհի, յետ բազում երկայնմտութեան և ներողութեան արբոյց զբաժակ բարկութեան իւրոյ յոլովից ազգաց և ժողովրդոց, ընդ որս և մեք գտաք դատապարտք և տուաք տոկոսիս ազգակցօքն մերովք և հոգևոր ուստերօք և դստերօք։ Քանզի աշխարհ, որ լի էր մեղօք և անիրաւութեամբ, լցաւ արեամբ և արտասուօք և դիակոյտ ոսկերօք կոտորուածոց՝ գազանակուր եղելոց, և մնացեալքն ի սրոյ անընտել ճանապարհաւ վաճառակուր եղեն

1 no *վասն սահմանաց կանոնական*
1 stԱԲԳ *սերմանք* փխ *սահմանք*
1 a *կաթողիկոսի*, q *կաթողիկոսին է*, st *կաթուղիկոսին հայոց*, Վ *կաթուղիկոսի հայոց*
2 a *շնորհաւք*
3 afk *ահուր*, q *և օրհնութեամբ*
3 no չիք *'և ողջունիւ'*, Վ *օրհնութեամբ ողջունիւ*
3 *Մ–Թ սիրով*
4 gh *եկեղեցոյդ*
4 ah *հայաստանեաց*
5 fhm *սուրբ*
5 Վ *առաքելոց*
5 aihoՎ *բարդողիմէոսի*, en *բարթողիմէոսի*
6 stՎ *նահատակին քրիստոսի*
6 noq *կրսերութեան*
7 fgh *տարոջն*, p *տարոցս*, q *տարոյն*
7 Վ *երեք*
8 gh *եկեղեցոյ... եկեղեցոյ*
8 s *ժողովեալ* փխ *ժողովով* t *ժղվ*
9 *Մ—Թ* և մի երկու ՁՁ *զսահմանս եկեղեցւոյ*
9 Վ *զպակասն* փխ *զպակասեալն*
10 a *որումն*
10 stՎ *պատուիրանս*

11 egnopqstՎ *ցիր և ճապաղ* փխ *ցիր և ցան*
12 f *մոխադրա*, h *մոխատրայ*, no *մուխմուխատրայ*, stՎ *մուխադրայ*
13 op *յիշատակարան* փխ *յիշատակարար*
13 g *անկարգութեանն*
13—14 q չիք *'և անիրաւութեան... երկայնմտութեան*
14 Վ *երկայնմտութեանն*
14 p *նեղութեան*, Վ *ներողութեանն*
14 aefghq *արբոյց*
15—16 m *դատապարտեալք*, no *ի դատապարտ*
16 a *տուկոսիս*, q *տոկոսի*
16 gstՎ *ազգակցօք*
16 nopst *մերօք*
17 *Մ–Թ* և մի երկու ՁՁ *դստերովք*, m չիք *'և դստերօք'*
17 no *աշխարհք*
17 n *մերօք* փխ *մեղօք*
17 Վ *անիրաւութեամբք*
17—18 *Մ–Թ* չիք *'լցաւ արեամբ'*. no *լցան արեան*
18 o *ի կոտորուածոց*, st *և կոտորուածովք*, Վ *կոտորուածովք*
18 p *զգազանակուր*
19 o *մնացեալն*
19 *Մ–Թ* և մի քանի ՁՁ *անընդել*

յազգս հեռաւորս, և փափուկքն մեր և ազատք որդիք Սիոնի և գառինք Քրիստոսի, զուգակշիռքն ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց, իբրև զաղբ անպիտան և ընկեցիկք և արհամարհք և անծանօթք եղեն։ Այլ և երկրպագելի և պատկառելի նշանք և սպասք սրբութեան անարգեցան անարժանից ձեռօք յանարժան պէտս վարեալք՝ հանդերձ տապալմամբք քաղաքաց և ամայութեամբ գաւառաց, զորս ոչ ոք կարէ զբովանդակն պատմել և արժանապէս ողբալ։ Բայց քանզի ողորմութիւնն աստուծոյ եթող մեզ տակաւին սերմն կենաց և զաւակ յուսոյ՝ յաշխարհիդ Արևելից յիշատակ առ մեզ երախտեացն աստուծոյ, որ վասն աղօթից նախնեացն մերոց սրբոց ի մխիթարութիւն մեզ վասն բազում գթութեան իւրոյ. և է՛ք դուք ժողովրդապետք այսօր և ժողովուրդք, վանորայք, քաղաքք և գաւառք, յետ բազմադիմի վշտացն, զոր կրեցէք, և գոյ ի ձեզ օրհնութիւն և յոյս աճման և վերացման ի փառսն առաջինսն. և է՛ք Քրիստոսի և մեր սեփական ժառանգութիւն և պարծանաց զաւակք, և յանձնեալք մեզ ի պէտս հոգևորս։ Վասն որոյ ի վերայ բազում արտասուացն,՝ զոր հեղաք վասն ձեր ի բեկման աւուրսն և՛ յաւերման և՛ կոտորման մեղսաբեր սրոյն, և այսօր մխիթարիմք ձեօք մնացելովք, և գոհանամք զաստուծոյ, այլ և միշտ զարհուրիմք և դողամք յերկիւղ կասկածանաց նոյն անցիցն, զոր կրեցաք, քանզի և նոյն պատճառք բարկութեան աստուծոյ գտանին և այսօր առ բազումս, որ է կեանք և վարք արտաքոյ կամացն աստուծոյ և կանոնաց հրամանաց։ Վասն որոյ յառաջ քան զերիս ամս գնացաք մեր դրան սպասաւորացս լրմամբ, հանդերձ ամենայն մերձակայ գաւառաց եպիս-

1 o *ազգս*
1 *Մ-Թ* *գառինքն*
2 fgh *ոսկոյ*
2 afghmnopqstՎ չիք *և արծաթոյ*
2 Վ *ականցն*
3 e *ընկեցիք*
3 t *արհամարհանք*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և պատկառելի*
4 *Մ-Թ* չիք *սրբութեան*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *անարգացն* փխ *անարգեցան*
5 *Մ-Թ* Վ *և անարժանից*
5 a *ձեռաւք*
5 g *անարժան*, *Ա* *անարժանապէս*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *վարելով*
5 q *տարածմամբ* փխ *տապալմամբ*
6 st *զոր*
7 afh *ողորմութիւն*
8 s *զմեզ*, Վ չիք *մեզ*
8 stՎ *սակաւ* փխ *տակաւին*
8 no չիք *սերմն*
8 aefghՎ *յաշխարհդ*
8 q *յարևելից*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի յիշատակ*
9 g *յարևելից*
9 st*ԱԲԳ* *այլ* փխ *որ* (Վ. *որ*)
6 Վ *նախնեաց*
10 stՎ չիք *ի*
11 pq *վանորեայք* *Մ-Թ* *վանորայք և*
12 efmnops *կրեցիք*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գայ*
13 m *առաջինս*, Վ *առաջին*
14 aefhՎ *սեփհական*, *Մ-Թ* *սեպհական*
14 aeh *ժառանգութիւնն*
14 no *յանձնեալս*
14 p *մեր* փխ *մեզ*
15 q *հոգևորք*
15 h *վասն այսր*
15 q չիք *վերայ*
16 stՎ *աւուրս*
16 g *սիրոյն* փխ *սրոյն*
17 a *այսաւր*
17 gp *մխիթարեմք*
17 anot *ձեք*, h *ձեռօք* փխ *ձեօք*
17 p չիք *այլ*
18 p *զարհուրեմք*
19 fh *կրեցէք*
19 p *պատճառանօք*
19 gՎ *բարկութեանն*
19 *Մ-Թ* չիք *և*
21 h *վասն այսր*
22 g *սպասաւորաց ի լրման*, p *սպասաւորաց*
22 q *մերձագաւառաց* փխ *մերձակայ գաւառաց*

կողոսօք յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ քրիստոսապսակ Թագաւորն մեր Հեթում, և մերով հրամանաւ և նորին ձեռնտուութեամբ ժողովեցաք զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս և զմիանձունս և զվանաց առաջնորդս, և զիշխանս և զիշխեցողս, արս երևելիս, և արարաք հանդէս մեծ, քննեցաք զպատուէր և զհրամանն աստուծոյ և զաստուծոյ մերձակայից առաքելոց և հայրապետաց և գտաք զմեզ բազում մասամբք մոլորեալք և դատապարտք և անպատասխանիք. և որքան կարացաք՝ աւաղեցաք զմեզ և ողբացաք։

Զկնի յոլով քննութեանն՝ ամենեցուն կամակցութեամբ և ձեռնագրով՝ գրեցաք սահման և կանոն չափաւոր և դիւրընթաց, և կարելի գործելոյ, ի զօրութենէ գրոց հաւաքեալ. և ուխտեցաք առաջի աստուծոյ և՛ հրեշտակաց և՛ մարդկան՝ յանձն առնուլ ամենայն կարողութեամբ զեդեալ սահմանս։ Եւ եդաք զլոյս մեր յօգնութիւնն աստուծոյ և մնացաք ժամանակի, թէ հնար գոյ գալ անձամբ և այդր լինել զփափագ կարօտութեան իմոյ առ ձեզ, և պահանջել ի ձէնջ ձեռնագիր սահմանիդ եդելոյ, որպէս և մեք։ Եւ զի չեղև հնար, առաքեցաք զնոյն սահմանեալ կանոնսդ չափաւոր քարտիսիւ, և պահանջեմ ի ձէնջ վկայութեամբն աստուծոյ և շնորհիւ և զօրութեամբ առաքելական աթոռոյս, և աստուածընկալ սրբութեանցս, և առաջի առաքելոցն սրբոց, և սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, զոր առնիցէք անթերի։

Եւ եդեալ սահմանն ա՛յս է.*

Ա. Ամենայն ձեռնադրութիւն յեկեղեցի, որ է պարգևք Հոգւոյն սրբոյ, զորտայ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լիցի՝ ըստ կանոնաց, զի այն ախտ

1 f *եպիսկոպոսաւք*
1 g *աշխարհն*
1 *Մ-Թ* *կիւլիկեցւոց*, fgn *կիւլիկեցոց*, ho *կիլիկեցոց*
1 no չիք *մեր*
2 stՎ *և նորին հրամանաւ և ձեռնտուութեամբ* փխ *և մերով հրամանաւ և նորին ձեռնտուութեամբ*, p *տուութեամբ* փխ *ձեռնտուութեամբ*
2—3 o *զեպիսկոպոսունսն*
2—3 stՎ չիք *և... և... և*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *վանաց*
4 s *զարս*
4 m *և քննեցաք*
5 stՎ *զհրամանս*, efh *զհրաման*
5 *Մ-Թ* *աստուծոյ*
5 afghmnopq *մերձակից*, st *մերձակիցն*
5—6 o *առաքելոցն և հայրապետացն*, g *հրապարակաց* փխ *հայրապետաց*, st *զառաքելոց և զհայրապետաց*
6 o չիք *զմեզ*
6 Վ *դատապարտեալք*
8 eՎ *և զկնի*
8 egՎ *քննութեան*, n *քննութիւն*
8 egqs *ձեռագրով*, no *ձեռնագրեցաք* փխ *ձեռնագրով գրեցաք*
9 g *և կարելի գործոյ*
10 h *ուխտացաք*
11 p *յանձն առեալ զամենայն*
12 pq *եդաք զգա* փխ *եդաք զլոյս*
12 e *զուս* (sic)
12 a *աւգնութեամբն*, etghmpqԱԲԳ st *օգնութեամբն*, no *օգնականութեամբն*
12 t *ի ժամանակի*
13 no *հնար գոլ*
13 eg *կարօտութեանն*
14 stՎ *ձեռագիր*
14 p *եղելոյ* փխ *եդելոյ*
15 sՎ չիք *զնոյն*
15 stՎ *զսահմանեալ*
15—16 oq *քարտիզիւ*
16 aefgm *վկայութեամբ*
16 m *շնորհօք*
17 Վ *առաքելոց*
18 oՎ *սուրբ*
18 o *զորս*
20* gstՎ *յեկեղեցիս*, no չիք *յեկեղեցի*
20 h *պարգևօք*
20 agh *հոգոյն*
21 p *տայ*
21 Վ *արժանաւորաց*, t *անարժանաւորաց* (sic)
21 g *կանոնական*

---

* Կանոնադրության հոդվածների համարակալումը efs լուսանցքում, gh[illegible] չիք համարակալում:

Յուդայի և Սիմոնի կախարդի է, որ խոտեցան, և ոչ միաբանեցաւ ընդ նոսա շնորհն, որ ի տեղիս տեղիս վասն աղքատութեան լուծեալ է և տգիտութեան։

Բ. Այսուհետև արժանաւորքն միայն և գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ և վկայութեամբ և թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառոյ. հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն։

Գ. Իսկ առաջին գործ եպիսկոպոսին, որ զուսուցիչսն և զուսումնականսն ուսման եկեղեցւոյ՝ ինքն սահմանեսցէ մեծաւ հոգաբարձութեամբ, անգայթակղ, և գիտունք և ուսումնականք ուսուցիչք եղիցին տղայոցն։

Դ. Ապա զեկեալսն ի չափ՝ հասակաւ և՛ ուսմամբ և՛ սրբութեամբ՝ ածցէ յաստիճան, վկայութեամբ անձանց իւրեանց և սնուցողացն՝ առանց արծաթոյ, տիօք մի՛ պակաս քան զքսան հինգ ամն երէցն և սարկաւագն՝ քսան ամ։

Ե. Իսկ քահանայքն զպսակն և զկնունքն նօթութեամբ արասցեն յեկեղեցիս և հաղորդեսցեն. բայց թէ մահու երկիւղ իցէ երախային, յորժամ և իցէ՝ արասցէ առանց դրամի։

Զ. Ամենայն քահանայագործութիւն՝ կնունք, պսակ և թաղումն, երկիւղիւ եղիցի՝ առանց զրուցի և ծաղու, մեծաւ յուսով և աղօթիւք մերձակայից։

Է. Աւազանն հաստատուն լիցի և անշարժ, և վարագուրաւ ծածկած, զի մեծ է խորհուրդն։

Ը. Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազ-

1 no չիք *է*
1 a *խոտեցան*
1 np *միաբանեցան*
2 estՎ *շնորհք*
2 e *որ ի տեղի տեղիս*
2 o չիք *է*
2—3 stՎ *տկարութեան* փխ *տգիտութեան*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *Բ.*
5 ae *թիմին*
5—6 h *կամեցութեամբ*
6 no *և առանց*
6 stՎ *կաշառու և*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բ.* փխ *Գ.*
8 eg *եպս* (sic), n *եպիսկոպոս*
8 stՎ *զուսուցիչս*
8—9 stՎ *զուսումնականս*
9 gh *եկեղեցոյ*
9 *Մ-Թ* *մեծաւ զգուշութեամբ և*
10 *Մ-Թ* afnost *անգայթագղ*
10 g *գիտուն*
10 *Մ-Թ* aefmpq չիք *և ուսումնականք*, st *գիտունք ուսուցիչք և զուսումնական ուսուցիչք*
10 stՎ *լինիցին*
10 *Մ-Թ* st *տղայոց*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գ.* փխ *Դ.*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եկեալսն*
11 stՎ *հասակի* փխ *հասակաւ*
12 st *անձամբ*
12 q չիք *առանց*
13 a *տիաւք*
13 *Մ-Թ* h *զքսան և եօթ*, f *զիէ*
13 *Մ-Թ* չիք *քսան ամ*
13 o *սարկաւագքն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դ.* փխ *Ե.*
15 a *նաւթութեամբ*, pq *անօթութեամբ*
15—16 m *յեկեղեցին*
16 a *երայխային*, efgՎ *երեխային*, p *երախայն*
17 n *դրամի*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ե.* փխ *Զ.*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և պսակ*
19 sՎ *լիցի*
19—20 a *մերձայկայից*, stՎ *մերձակայիցն*
21 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զ.* փխ *Է.*
23 stՎ *է.* փխ *Ը.*
23 nopqstՎ *հեռացեալք*

գակցութենէ արեան. փեսայն մի՛ պակաս քան զշորեքտասան ամն, և հարսըն՝ քան զերկոտասան։

Թ. Յօտար աշխարհէ եպիսկոպոս, կամ վարդապետ, կամ երէց, կամ գերոյ տէր առանց Թեմի եպիսկոպոսին մի՛ շրջեսցին, կամ շինեսցին, այլ նորա հրամանաւ՝ ըստ պատշաճի. բայց ճշմարտացն մի՛ հակառակեսցեն և ընդդիմասցին, և եթէ յանդգնի ոք՝ նզովեալ եղիցին։

Ժ. Գրոց դասասացք բազմաց վկայութեամբ լիցի, որ գիտունք լինին և ամենայն գրոց վարժ և տեղեակ, և փորձ ամենայնիւ. նոյնպէս և գրոց աշակերտք ընտրութեամբ նորին և առաւել փորձիւ և վկայութեամբ կատարելոց։

ԺԱ. *Եւ հրամայեսցէ եպիսկոպոսն զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց և ուղղափառաց և գիտնոց։*

ԺԲ. *Երկիցս անգամ շրջեսցի եպիսկոպոսն ի տարւոջն յիւր Թեմն, և հանդէս արասցէ իւր հօտին, և սուրբ և գիտուն քորեպիսկոպոս դիցէ, որ զեկեղեցւոյ դատաստանն ըստ կանոնաց առնել մարթասցէ, երկիւղած և անաչառ։*

ԺԳ. Տէր և գիտուն խոստովանահարս կարգեսցեն, որ յամէն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ վասն շաբաթուն յանցանաց, և քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ զհիւանդաց ժողովըրդեան զաղժանաւորն հաղորդեսցեն առանց դրամի, նոյնպէս և զհիւանդսն առանց դրամի։

1 no *զագգակցութենէ*
1 stՎ *և փեսայն*
1 gno չիք *ամն*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ը.* փխ *Թ.*
3 *Մ-Թ օտար յաշխարհէ, ԱԲԳ զօտար (Վ Յոտար)*
3 *Մ-Թ վարդապետն*
4 g *գերոց*
4 *Մ-Թ Թեմին,* aeg *Թիմին,* n *դիմի*
4 Վ *մի՛ շրջեսցեն*
4 *Մ-Թ*Վ *շինեսցեն,* q չիք *կամ շինեսցին*
5 o *ըստ հրամանին* փխ *ըստ պատշաճի*
5—6 *Մ-Թ* aefghmnop չիք *'բայց ճըշմարտացն... եղիցին'*
7 *Մ-Թ և* և մի երկու ՁՁ *Թ.* փխ *Ժ.*
7 o *ԱԲԳ որոց* փխ *գրոց*
7 *Մ-Թ դասասացքն*
7 no *գիտուն,* stՎ *լինին գիտունք*
8 o *և որ գրոց վարժ*
8 mstՎ *վարժք և տեղեակք*
8 no *փորձիւ* փխ *փորձ ամենայնիւ*
8 h *ամենայնիւն*
8 *Մ-Թ* am և մի երկու ՁՁ *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
9 stuՎ *աշակերտքն*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *Ժ.* փխ *ԺԱ.*
11 *Մ-Թ հրամայէ*
11 gh *եկեղեցոյ*
12 g *յարուեստաւորաց*
12 m *ուղղափառ,* stՎ *գիտնոց և ուղղափառաց*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժա.* փխ *ԺԲ.*
13 fh *ի տարոջն*
13 g *Թէմ,* n *դէմ* փխ *Թեմն*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և*
14 g *քորեպիսկոպոսն*
15 gh *զեկեղեցոյ*
15 hՎ *դատաստան*
15 stՎ *մարթասցի*
16 p չիք *և անաչառ*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժբ.* փխ *ԺԳ.*
17 *Մ-Թ խոստովանահայրս,* p *խոստովանահայր*
17 *Մ-Թ* am *յամենայն,* p *ամէն*
17—18 egquՎ *կիւրակէի*
18 pqՎ չիք *ի*
18 *Մ-Թ* aeghmnoq չիք *վասն*
18—19 Վ *յանցանացն*
19 g *զիւրոց*
19—20 *Մ-Թ* ah *ժողովուրդն,* egno *ժողովրդեանն*
20 *Մ-Թ* anop *զարժանաւորսն,* g *զարժանաւորս*
20—21 *Մ-Թ* չիք *'նոյնպէս... առանց դրամի'*

ԺԴ. Զհաղորդն առանց բուրվառի և մոմեղինի մի՛ տարցին առ հիւանդն, այլ մեծաւ երկիւղիւ. իսկ ժողովուրդքն չեն յիւրեանց հրամանքն, ո՛ւմ կամին ծուխ լինել, այլ որպէս եպիսկոպոսն հրամայեսցէ։

ԺԵ. Առաւել ջան տարցեն եպիսկոպոսք և քորեպիսկոպոսք զպոռնիկս և զշնացողս, զհմայս և զամենայն յանցաւորսն գեհենին երկիւղիւ ի դարձ ածել։ Իսկ զանդարձսն մարմնաւոր պատուհասիւ և հոգևորաւ խրատել և տուգանել. մանաւանդ զայնպիսիսն, որ այր և կնոջ մէջ մտցեն, կամ բոզ ունիցին կին, կամ զկինն թողուն զօրինաւոր և առ բոզս երթան, կամ առելութեան պատճառաւ թողուն զկանայսն առանց բանի պոռնկութեան։ Զայսպիսիսն առանց խղճի անողորմ տուգանօք խրատեսցեն. և թէ պատուաւոր մարդ է և ընդդէմ աւէ եկեղեցւոյ օրինաց լրբութեամբ, թագաւորն խրատեսցէ զալանի մեղքն. և իշխանքն՝ զմեղադրանք, եթէ ո՛չ առնեն զայս, և նզովք. և թէ կին լրբի և մարդ խաբէ կանամբի կամ ազապ, խրատեսցէ երէցն։

ԺԶ. Ամենայն պահք՝ ըստ կանոնաց՝ առանց ձկան և ձիթոյ և գինւոյ եղիցի բաց ի հարկէ հիւանդութեան, առաւել աղուհացիցն, և ուրբաթուն և չորեքշաբաթուն, որ Քրիստոսի չարչարանաց աւուրքն են, որ զայս լուծանէ, տուգանեսցեն և յաղքատս տայցեն, և պահօք վճարեսցեն աստուծոյ։

ԺԷ. Նախ քան զայս և յառաջ քան զամէնն զայս եմք հոգացեալ առա-

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժգ.* փխ *ԺԴ.*
1 m *զհաղորդութիւնն*, p *զհաղորդսն*
1 mnostՎ *մի՛ տարցեն*, q *մի՛ տացին*
2 st *ժողովուրդն*, Վ *ժողովրդեան*
2 Վ *իւրեանց*
3 Վ *ում և կամին*
3 p չիք *որպէս*
3 st *հրամայեսցեն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժդ.* փխ *ԺԵ.*
4 aegpqstՎ *տարցին*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զպոռնիկսն*
5 *Մ-Թ* *շնացողսն*, eg *շնացօղսն*
5 m *և զհմայս*, t *հմայս*
5 ih *անցաւորսն* ag *անցաւորսն*
5 stՎ *երկիւղիւ գեհենին*
5 t չիք *ի*
6 s *ածեն*
6 h *հոգևոր*
7 g *տունկանել* փխ *տուգանել*
7 aefs *յայր*, p *զայր*
8 *Մ-Թ* am և մի երկու ՁՁ *զկին*
8 p *թողուլ*, stՎ *թողուցուն*
8 m *օրինաւոր*
9 egpՎ *զկանայս*
10 Վ *զայնպիսիս*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *առանց խղճի*
10 a *տուգանաւք*
10 stՎ *խրատեսցեն տուգանօք*
11 stՎ *է մարդն*
11 p *ընդդիմացէ* փխ *ընդդէմ աւէ*
11 gh *եկեղեցոյ*, Վ *եկեղեցւոյն*
11 *Մ-Թ* չիք *լրբութեամբ*

12 *Մ-Թ* *յատնի զմեղքն* փխ *զալանի մեղքն*, no *ալանի մեղքն*
12 *Մ-Թ* q *իշխանք*
12 *Մ-Թ* *մեղադրանօք*, enoq *մեղադրանք*, pՎ *զմեղադրանքն*
12 fh չիք *ոչ*
13 stuՎ *կամ ազապ կամ կանամբի*, n *ազափ*
13 m *և* փխ *կամ*
13–14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *խրատեսցէ յերեսն* փխ *խրատեսցէ երէցն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժե.* փխ *ԺԶ.*
15 ehno *ըստ կանոնաց*
15 q *ձէթոյ*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գինոյ*
16 *Մ-Թ* չիք *եղիցի*, enqu *լիցի*
16 stuՎ *բայց*
16 q չիք *'հիւանդութեան առաւել'*
16 *Մ-Թ* *ուրբաթին*, Վ *ուրբաթ*
17 *Մ-Թ* *չորեքշաբթին*, Վ *չորեքշաբաթին*
17 t չիք *'որ քրիստոսի... աւուրք են'*
17 aeighpՎ *աւուրք*, no *օրք*
18 qstՎ *տացեն*
18 *Մ-Թ* *վճարեսցին յաստուծոյ*
19 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նախ* փխ *ԺԷ. Նախ*
19 a *նա քան զսա և յառաջ քան զամենեքեանդ*, e *նա ք զամ*, h *նա քան զայս*, m *նա և յառաջ քան զսոսա*, nopq *նա քան զամ և յառաջ քան զամդ զայս եմք*
19 eihm *զամէնքդ*, stՎ *զամենայն* փխ *զայս*

չի արքային Հեթմոյ և հօր իւրոյ Կոստանդեայ՝ և ամենայն իշխանացն, և բանադրանօք բանադրեալ յամենեցուն վերայ, որ օգնական լինին եկեղեցւոյ, և յամենայն տեղի՝ ի մեծ և ի փոքր՝ յիշոցաւագ դնեն ի դարպաս, ի քաղաք, ի գիւղս, ի բերդս, և յագարակս, և զանօրէն յիշոցաւացսն, զաստուծոյ բարկութիւն շարժողսն, և զաններելի անօրէնսն, որ անարգեն զհաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, և զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, և կամ ծակեսցեն և լար ի ներս ածցեն, և նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, և ըստ գոյին տուգանս առցեն, և յաղքատս տայցեն։

ԺԸ. Թէ քահանայ գտանի ի վերոգրեալ մեղսդ, կրկին պատիժ ընկալցի և տանջեսցի կարգաւն հանդերձ։

ԺԹ. Քահանայ, որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդսն ի բաց առցեն ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, և յանարժանիցն ևս առցեն։

1 efh արքայի
1 a հաւր
1 p նորա փխ իւրոյ
I stՎ իշխանօք
2 Մ-Թ յամենոյ, g ամենոյ
2 stՎ չիք 'յամենեցուն... լինին'
2 Մ-Թ որոյ փխ որ
2—3 h եկեղեցոյ, stՎ չիք եկեղեցւոյ
3 g ամենայն, stՎ որ յամենայն փխ և յամենայն
3 Մ-Թq տեղիս
3 qՎ մեծ և փոքր
3 բեր ՁՁ յիշոց աւագ փխ յիշոցաւագ
4 aefghm ի քաղաքի
4 a ի գ(ե)օղս, fhm ի գեօղս, gnpq ի գեւղս, stuՎ ի գիւղ
4 Մ-Թ bcd և մի երկու ՁՁ չիք ի բերդս, stuՎ ի բերդ
4 stuՎ չիք և յագարակս
4 stuՎ չիք 'և զանօրէն յիշոցաւացսն'
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զբարկութիւն աստուծոյ. aefghnostu զաստուծոյ բարկութեան(ն), pq չիք 'զաստուծոյ... շարժողսն'
5 Վ անօրէնս
5 s որք
5—6 Վ զհաւատս
6 aefghmnopqu ստեղծող
6—7 aefghkmnopquՎ կնունք (Վ զըկնունք) հրեշտակ luՎ հրեշտակք [o հաւատ ստեղծող], քահանայ, բերան, երես, գերեզման և այլ այսպիսի
7 n զնորաբոյս
7 m զայնպիսեաց
7—8 emnoqstՎ զլեզուն
8 a ծեծենաւք, egnopq ծեծանօք, m ծեծեծանօք, fh ծեծելովք, stՎ ծեծելով փխ նախատանօք
9 m շուրջ փխ ի շուրջ
9 a ուր
9 gh աղքատս, stՎ յաղքատն
9 aefhnoqstՎ տացեն
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Ժզ. փխ ԺԸ.
10 p եթէ
10 stՎ ի վերոյ գրեալ
10 tՎ մեղս
10—11 aefghmnopq չիք պատիժ ընկալցի և,
10—11 fhm կրկնապատիկ տանջեսցի փխ կրկին պատիժ ընկալցի և
10—11 efghpq պատուհասիւ (no պատուհասով) փխ պատիժ ընկալցի
10—11 st Վ պատուհասիւ պատժեսցի, փխ պատիժ ընկալցի և տանջեսցի
11 afhkmnopq կարգիւն հանդերձ, stՎ հանդերձ կարգիւն
12 g եկեղեցոյ eՎ եկեղեցւոյ, h յեկեղեցոյ
13 q զժողովրդեանսն, Վ զժողովուրդն
13 aeghmnopqstՎ չիք ի նմանէ
13 efgnopqՎ նոյնպէս փխ նմանապէս
14 o իրէցանց
14 h մինչև
14 aefghmnopqstՎ աղէկ փխ լաւ
14 a ուսցեն
14 Մ-Թ զանարժանիցն
14—15 aefghmnopqstՎ առցեն և յանարժանիցն

Ի. Քահանայն ի տաւրոջն յեկեղեցին ժողովեսցէ զարսն առանձինն և զկանայսն առանձինն, և որիշ զկուսան աղջկունսն, և որիշ զտղայսն՝ զմանրերսն, և ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի՝ խրատեսցէ՝ աղաչանօք և սաստիւ, և իմասցի զիւրաքանչիւրոցն վարքն, և դիտեսցէ հանապազ, և թէ ինքն չէ՛ բավական, ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ, որպէս ասէ սուրբն Աթանաս յիւր կանոնքն։

ԻԱ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ և աղաչանօք տացեն զհաս քահանայիցն, յամենայն արմատոց պտուղս, և զկարգեալ բաժին մատաղին, և պսակին ընծայիւք, և թաղմանն հանդերձ, և ժամու դրամ՝ ո՛չ գին պատարագին, այլ երիցուն հանդերձ և կերակուր, որ աղօթից և պատարագի պարապի յեկեղեցին։

ԻԲ. Երիցունք ըստ ժողովրդեանն ծառայեսցեն զեպիսկոպոսն սահմանեալ հասիւն և ընծայիւք՝ ըստ պատշաճին։

ԻԳ. Եպիսկոպոսունքն ծառայեսցեն զհայրապետական աթոռն կարգեալ հասիւն և ընծայիւք արժանաւորօք՝ ըստ կանոնաց. զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է, որ քահանայքն զժողովուրդն տասանորդեսցեն, և եպիսկոպոսք՝ զքահանայսն և հայրապետն՝ զեպիսկոպոսունսն։ Արդ՝ եթէ զայն չառնէք, ապա զչափաւորսն արարէք. և զպակասն՝ զոր գրեցաք, խնդրութեամբ տո՛ւք, իբրև զօրհնութիւն և մի՛ իբրև զագահութիւն, որ աթոռքըն հաստատ և անկարիք մնան և եկեղեցիքն պայծառ, և աստուծոյ օրհ-

1 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ ժը. փխ Ի.
1 efgh ի տաւրոջն, Վ ի տաւրւոջն
1 p ժողովէ, stՎ ժողովեսցէ յեկեղեցւոջն
1—2 stՎ զարս և զկանայս առանձինս
2 stՎ աղջկունս
2—3 stՎ զմանր տղայսն փխ զտղայսն՝ զմանրերսն,
3 ad աղաչանաւք
4 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ իւրաքանչիւրոցն
4 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զվարքն, n վարք
4 pq հանապազ դիտեսցէ
5 stՎ չիցէ փխ չէ
5 o չիք ասէ
6 g իւր
7 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ ժթ. փխ ԻԱ.
7 mՎ ժողովրդականք
7 a աղաչանաւք
7 afghmstՎ զհաս, pq զհասն, n զհացս
8 t չիք յամենայն, g ամենայն
8 a յարմատոց, ef յարմտեաց, h արմտեաց, no արմատեաց, p յարմտից
8 p զպտուղս
8 p բաժինն
8 eno աղին փխ մատաղին
9 Վ թաղման
9 p դրամն
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հանդերձի և կերակուրի
10 aefghno աղօթիցն
10 p պատարագից
11 aefghmq պարապէ
11 aefghmnopq և եկեղեցւոյն,
11 stՎ և եկեղեցւոյն պարապէ
12 m վասն փխ ըստ, tՎ ընդ փխ ըստ
12 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ եպիսկոպոսին, st զեպիսկոպոսին
14 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ եպիսկոպոսունք, stՎ եպիսկոպոսք
14 n ծառայեսցին
14 np աթոռոյն
15 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ արժանաւորիւ, efghq արժանաւորաւ, m արժանապէս, op արժանաւոր
16 eg որ լուսաւորչին
16 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ թէ փխ որ
16 Վ և մի երկու ՋՋ քահանայն
16 Վ և մի երկու ՋՋ տասանորդեսցէ
17 Վ և մի երկու ՋՋ եպիսկոպոս զքահանայն, q քահանայքն
17 Վ և մի երկու ՋՋ հայրապետքն
17 Վ զեպիսկոպոսունս
18 stՎ չիք ապա
18 pq զչափաւորն, a զչափաւորսն
18 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ չիք արարէք
18 no զոր գրեաց
19 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ այլ փխ որ
20 ԱԲԳ անկար (Վ բուն անկարօտ կամ անկարիք)
20 Մ-Թ և մի շարք ՋՋ մնայ փխ մնան

նութիւնն խառնի յարդիւնս արդարութեան ձերոյ. զի զայն աստուծոյ տայք, ոչ մարդոյ, և մարդոյ մի՛ երախտէք։

ԻԴ. Զայն երկու աղօթքն, յորոյ վերայ Սուրբ աստուած ասեմք՝ զփառք ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին՝ մի՛ աւարտէք. զի մի՛ յերրորդութեան վերայ թուեսցի խաչն. զկատարած լուր ձայնիցն՝ ասել պիտի, «զոր միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենազօր տէրութեանդ՝ Քրիստոս աստուած. այժմ և միշտ»։ Զգոհանամքին վերջքն՝ «Լիցուք տաճար և բնակարան աստուածային շնորհացդ, և գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ Քրիստոս, այժմ և միշտ և յաւիտեանս ամէն»։

ԻԵ. Ի ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ, թէ՝ զՏեառն եղբօր հրամանն ընդէ՞ր ո՛չ առնէք. զհիւանդն ի ժամուն մահու օրհնել, ձիթով օծանել*, որ թէ մեռանի՝ օծումն լինի թաղմանն, և թէ ապրի՝ լինի քաւութիւն մեղացն և պատճառ առողջութեանն։ Եւ գիտէք, որ Օձնեցին Յովհան, որ զատեալ է զմեզ յաղգացդ, գրեալ է, որ առնէք և պարտ է առնելն, և արարէ՛ք ստուգիւ. միայն զգուշասցի քահանայն և զձէթն սակաւ օրհնեսցէ, որ աւելի չգայ և նզովք առցէ յաստուծոյ և ի մէնջ, և լինի պատճառ պայթակղութեան. զայս պատեհ տեսաք և գրեցաք յետոյ և հարկաւոր։ Ողջ լիջիք տէրամբ։

Որ զայս չափաւոր բանքս գրէ և պահէ և հասկացնէ և գործովք կատարէ, պահեսցէ նմա տէր աստուած զգութ և զողորմութիւն

* Յակ. Թղթ. կաթ. Ե. 14։

1 a տհութի, fk տհնութն, Վ օրհնութիւն
1 h յարդիւն
1 efghmnopqstՎ չիք զայն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կուտայք փխ տայք
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք 'և մարդոյ մի երախտէք'
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իը. փխ ԻԴ.
4 efghpՎ զփառքն
4 o մի ասէք փխ մի՛ աւարտէք, s չաւարտէք, Վ աւարտէք, փխ մի՛ աւարտէք
5 h երրորդութիւն, Վ երրորդութեանն
5—6 p պարտ է փխ պիտի
6 o չիք առաքեսցուք
6—7 aefghmnopqՎ չիք քրիստոս աստուած st քս ած մեր այժմ
7 Մ-Թ kmi 'այժմ և'
7 ab զվերջքն, egn զվերջն, oqst վերջն
7 Վ լիցին
8 ms և գոհանալով փխ գոհութեամբ
8—9 st ընդ հօր և սուրբ հոգւոյդ քս ած մեր այժմ և», Վ ընդ հօր» և այլն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այժմ, eg այժմ և միշտ, ekm այժմ», q չիք այժմ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իդ. փխ ԻԵ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ փռանգաց, eks ֆռանգաց, p ֆրանկաց
10 efhՎ զտեառն եղբօրն
11 m պահէք փխ առնէք
11 aefgoqnustՎ ժամուն փխ ի ժամուն
11 afghmnoqstՎ չիք մահու
11 aefk օհնել, q օրհնեալ
12 a աւծումն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի քաւութիւն
12 Վ մեղաց
13 gՎ առողջութեան
13 afhm ուձնեցին, eg ուձնացին, q օձնացին
13 Մ-Թ afh և մի քանի ՁՁ յոհան, q յօհան
14 a առնէք (sic), efghnopstՎ առնենք
14 h առնել
14 no զստուգիւ
15 stՎ չիք զձէթն
15 afk ահսցէ
16 s չի գայ, t չկայ
16 mstՎ գայթագղութեան
17 st որ է հարկաւոր
17 n լերուք stՎ լիցէք
17 o չիք տէրամբ
18 p բանս
18 Վ պահէ հասկացնէ (չիք և)
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք տէր
19 Վ զողորմութիւնն

իւր, և որ կորուսանէ և արհամարհէ, յանցաւոր լիցի առ մեզ և առ արքայ, և ատտուծոյ ատենին պատասխանի տացէ ամենայնի»։

Եւ եկեալ վարդապետն Վարդան և որք ընդ նմա առաքեալքն ի կաթողիկոսէն յԱրևելս, և շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց յեպիսկոպոսս և ի վանորայս և յիշխանս, և տուեալ ամենեցուն զՀրամանս կանոնականս, և պահանջեալ յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եդելոյ։ Եւ զի ամենայն ոք խոտորեալ էր ի ճշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտի ագահութեան և արծաթսիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն, բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծարեցին և ետուն ձեռագիր երդմամբ և նզովիւք առնել զՀրամանն՝ եպիսկոպոսն Կարնոյ քաղաքի Սարգիս, և եպիսկոպոսն Անւոյ միւս Սարգիս, և եպիսկոպոսն Կարուց Յակոբ, և եպիսկոպոսքն Բջնոյ՝ Վանականն և Գրիգոր, և եպիսկոպոսն Անբերդոյ Մկրտիչն, և եպիսկոպոսն Հաղբատայ Համազասպ, և այլ եպիսկոպոսքն, որ ի կողմանս կողմանս, և գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, և Գետիկ, և Հաղարծինն, և Կեչառուս, և Հաւուց թառ, և Այրի վանք, և Յովհաննու վանք և Սաղմոսայ վանք և Հոռոմոսի վանք, և որ շուրջ զնոքօք։ Նա և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսն Յովհաննէս, զոր Տուեցին կոչէին, և մեծ հռչակաւոր վարդապետն Վանական, և իշխանաց իշխանն Աւագն, և այլ իշխանքն։

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անգոսնեսցէ փխ կորուսանէ
1 afhkm անցաւոր
1 o արտաքոյ, փխ արքայ, Վ արքայն
2 s յատտուծոյ
2 stՎ տացէ զպատասխանիս (Վ պատասխանի) ամենին
3 stՎ Վարդան վարդապետն
3 Վ առաքեալք
4 st շրջեալս
4 g եպիսկոպոսս,
4—5 q յեպիսկոպոսս ի վանորայս, Վ ի յեպիսկոպոսս և վանորայս, h յէպիսկոպոսս և ի վանորեայս, a վանորեայս
5 g իշխանս
5 aefgl lo զհրամանսն, m զհրամանսն կանոնականն, st զկանոնական սահմանս, Վ զկանոնական հրամանս
6 h պահանջել
6 gh ամենեցունց, stՎ յամենայնէ
7 h խոտորեալ է
7 Վ և ըմբռնեալք
7—8 p ըմբռնեալ աղթիւ ագահութեանն և արծաթասիրութեանն
8 l արծաթասիրութեան
9 no իշխէին
10 q յառնել
10—11 gs քաղաքին
11 Մ-Թ չիք 'և եպիսկոպոսն Անւոյ միւս Սարգիս', op յանւոյ, n յանոյ, q անոյ
11 Վ եպիսկոպոսն փխ և եպիսկոպոսն
12 eflopstՎ եպիսկոպոսն փխ եպիսկոպոսքն
12 m բջնու, p բջնւոյ, Վ բջնայ
12 lՎ վանական, t վանականն գրիգոր
13 st յանբերդոյ, Վ Հանբերդայ
13 pstՎ մկրտիչ
13 a հաղբաթայ
13—14 lm այլ եպիսկոպոսք, p այլք եպիսկոպոսք, q այլք եպիսկոպոսունք, stՎ այլ եպիսկոպոսունքն
14 no վանորայսն
14—15 Վ Սանահին
15 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ հաւարծինն
15 p կեչառուցն
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յոհանու, efl յոհաննու, p յօհաննու, no յովանու
16 st չիք 'և Յովհաննու վանք, և Սաղմոսայ վանք և Հոռոմոսի վանք'
16 gl վանքն
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք Սաղմոսայ վանք
16—17 egq զնոքօք
17 no զտէր
17—18 Մ-Թ Յոհանէս, gq յովհանէս, fhl յոհաննէս, p յօհաննէս
18 eg և հռչակաւորն
18 aeighlno վանականն
19 Վ իշխան
19 m աւագ
19 sՎ իշխանք

Եւ առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն Կոստանդին ի Կլայն Հռոմայական, և ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա վարդապետական բանին։

Եւ ի գալ ամին երկրորդի, յորժամ ՈՂԶ էր թուականս հայոց, առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արևելից ընծայս՝ մետաքսառէջս ի կերպասուց պէսպէս գունովս, և մեծագին նափորտս ի սպաս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորի իւրոյ՝ ի պատուաւոր վանորայս, և շրջաբերական նամակ շիրմի առաքելոյն Թադէոսի տալ նմա վիճակ զշրջակայ գաւառսն և զքաղաքսն և ոսկի յոլով ի շինութիւն գաւթին, զոր շինէր վարդապետն Յովսէփ, յետ աւերածոյն՝ որ ի Թուրքաց, և ի հինիցն վրաց, քանզի յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ և ամայի։

Եւ Յովսեփայ երթեալ առ զօրագլուխ մի թաթարին, որում անուն էր Անագուրակ-նուին, որոյ իշխանքն իւր յաւուրսն ամարայնոյ հուպ էր ի գերեզման սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, և նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին և նաւակատիս կատարեալ՝ շինեաց զվանսն և ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս։

1 e գիրս
1 Վ իմաստնոյն
1 stՎ չիք վարդապետին
2 s յղէ փխ առաքէ, tՎ չիք առաքէ
2 p ի կլացին հռոմեական (sic) Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ հռոմէական
3 Մ-Թ am չիք ձորն
3 m կայանու, no կայանայ
3 Մ-Թ Անդրէ
4 p կայանու, st կայանայ
4 h յուսացուցանել, p յուսուցանելո՛, Վ ուսուցանել
6 l չիք 'և ի գալ ամին երկրորդի', stՎ երկրորդ ամին
6 hՎ վեց հարիւր իննսուն և վեց, (h վեցն)
6 f թվականս, h թուականիս, opqstՎ թուկանն
7 stՎ յարևելս եկեղեցեացն, pq եկեղեցեացն յարևելից
8 Մ-Թ al գունով, sfՎ գունոց
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծագինս փխ և մեծագին
9 o ի սպասու
9 Մ-Թa սպասաւորին, q սպասաւոր
9—10 t սպասաւոր վանորայս փխ սպասաւորի իւրոյ ի պատուաւոր վանորայս
10 afgh վանորեայսն, lm վանորայսն
10 no նամակն
10—11 g Թէադոսի փխ Թադէոսի
11 Մ-Թ տալ նմա զքաղաքս և զվիճակս, շրջակայ գաւառսն և յոլովս
11 aefghlmnop զշուրջակայ
11 afh չիք ոսկի
11—12 ehn շինութեան, t յոլով իշխանութիւն փխ ոսկի յոլով ի շինութիւն
12 t գաւթին փխ գաւթին
12 m շինեալ էր
13 p ի Թուրգաց, Վ ի Թուրքացն
13 Մ-Թ k ի հէնիցն, stՎ ի հինին
13 egnop զյոլով
13 no չիք ի
15 a երթալ
15 ostՎ չիք մի
15 Մ-Թ a որոյ
15—16 h չիք 'որոյ անուն էր Անագուրակ նուին'
16 egmnop անգուրակ, q անդուրակ, stՎ անգուն-նուին
16 stՎ իշխանքն
16 m յաւուրս
16 akmp ամարայնւոյ, st ամառայնոյ
17 Մ-Թ gm ի գերեզմանն, o ի գերեզմանի
17 t չիք սուրբ
17 m չիք սրբեալ
17—18 o եկեղեցիս
18 tՎ զվանս
19 l կրաւնաւորս
19 p բազում

Եւ այրն Թաթար ընդարձակեաց զճանապարհս յամենայն կողմանց աներկիւղ գալ ուխտականացն ընդ մէջ զօրաց նորա, պատուէր հրամանի տուեալ սաստկութեամբ՝ մի ոք զգուել և նեղել, որ կամիցին գալ, և ինքն սիրով խոնարհէր առ նոսա։ Եւ բազումք ի նոցունց գային և մկրտէին զուստերս և զդստերս իւրեանց. և բազում այսահարք և հիւանդք բժշկէին. և փառաւոր լինէր անուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Այլ և ամենայն զօրքն Թաթար ոչ էին Թշնամի խաչի և եկեղեցւոյ, այլ և յոյժ պատուէին և ընծայս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիւր։

ԽԴ

Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն

Իբրև առ զմեծ թագաւորութիւնն Թաթար զօրուն՝ որ յաշխարհն իւրեանց, ղանն Գիուգ, իսկոյն առաքեաց արս հարկապահանջս ի զօրս իւր, որ ի կողմանս կողմանս և յաշխարհս, զոր հնազանդեցին նոքա, առնուլ տասանորդս յամենայն ստացուածոց զօրուն, և հարկս ի գաւառացն և ի թագաւորութեանցն, որք նուաճեալ էին նոցա՝ ի պարսից, և ի տաճկաց, և ի Թուրքաց, և ի հայոց, և ի վրաց, և յաղուանից և յամենայն ազգացն՝ որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին հարկահանացն արք խիստ և յափըշտակողք, անուն միոյն Արղուն, որ ամենիցն իշխէր, և երկրորդին՝

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թաթարն*
1 afl *ընդ յարձակեաց*
1 *Մ-Թ զճանապարհն*
2 stՎ *ուխտաւորաց*
2 Վ *որ ընդ մէջ*
2 l *զաւրաց*, p *զօրացն*
3 st *ԱԲԳ առեալ* փխ *տուեալ*
3 Վ *մեծաւ սաստկութեամբ*
3 m *որք*
3 e *կամիցի*
4 t *խնդրէր*, փխ *խոնարհէր*
4 t *ի նոցանէ*
6 stՎ *փառաւորէր*, փխ *փառաւոր լինէր*
6 no *և փրկչին յիսուսի քրիստոս*, p չիք *Յիսուսի*
7 l *զաւրքն*, no *զօրն*
7 h *ոչ ունէին* փխ *ոչ էին*
7 gh *եկեղեցոյ*
8 stՎ *այլ յոյժ*
10 no չիք *'Վասն հարկահանացն… ի ղանէն'* ամբողջ գլուխը
10 p *որ*
10 acdfgjk չիք *ի*, z *ի խանէն*
11 cdijpsz *էառ*
11 abfg *թագաւորութիւն*
11 bd *զաւրուն*
11 i *աշխարհն*
12 cdijk *ղան*, z *գիուգխան*
12 stՎ *ղարս*
12 bd *ի զաւրս*
13 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *ի կողմանս*
13 g *աշխարհս*, i *զաշխարհն*, p *յաշխարհն*
13 z *որք* փխ *զոր*, Վ *որ*
13 Վ *հնազանդեցան*
13 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *նոցա*
14 gՎ *ամենայն*
14 ip *հարկ*
14 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *ի գաւառաց*
14—15 *Մ-Թ ի թագաւորացն* փխ *ի թագաւորութեանցն*, Վ *ի թագաւորութեանց*
15 s *որ* փխ *որք*
15 Վ չիք *և*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի թուրքաց ի հայոց* (չիք *և*), Վ չիք *և… և… և*
16—17 stՎ չիք *'և յամենայն ազգացն' որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին'*
17 mz *որք*
17 stՎ *և հարկահանք* փխ *հարկահանացն*
17 f *խիստ*
18 abcdefgjp *միում*
18 ip *ամենեցուն*, stՎ *ամենին*

Բուղա, որ չարագոյն ևս էր քան զայն Բուղայն, որ յաւուրս Ջափրի Իսմայելականին եկ ի Հայս և աւերեաց բազում աշխարհս։ Նմանապէս և այս Բուղա եկեալ ի զօրսն Թաթար, մտանէր ի տունս աւագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւր՝ առնոյր անխնայ, և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ էր իւր արս սրիկայս ի պարսից և ի տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակութեան և թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից։

Վասն որոյ չարացուցին զնա ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ դրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, և ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ՝ քակեաց զանմարտնչելի բերդս նորա, զոր Խոյախանայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բարբառոյն, և զԴեղն, և զՇիրանաքարն, և զայլ ամրոցս նորուն։ Եւ այնպէս յատակեաց զնոսա, մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ շէն լեալ իցէ։ Եւ բազում ոսկի և արծաթ առեալ ի նմանէ, հազիւ զերծաւ ի մահուանէ. և մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարացին օգնել նմա. այսպէս ահ արկ ամենայն տեսողացն։

Կամեցաւ և զիշխանաց իշխանն Աւագն նոյնպէս ըմբռնել ի տանջանս և ի ճաղանս։ Եւ ազդեցուցին նմա մեծամեծ աւագանին, թէ՝ «Մի՛ երկնչիր, այլ զամենայն զօրս քո ժողովեա և այնպէս երթ ի տեսութիւն

1 m պուղայ
1 m չիք զայն
1 m զբուղայն
1 k յաւուր
1 a ջամփրի, cfh ջաբրի stՎ ջափրին, z ջաֆրի
2 bcdeijstՎ զբազում
2 d յաշխարհս
3 d պուղա, stzՎ բուղայս
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի տունսն
3 abcdefghjmtՎ աւագանոյն, s ավագանեաց
4 Մ-Թ իւրն, stՎ չիք իւր
4 bceij յանխնայ
5 stՎ առ իւր
5 edijp այրս
5 e յանխնայ
6 stՎ զգործս
6 i չիք առաւել
7 h վասն այսր
7 dh չարչարեցուցին
7 z չիք բարեպաշտ
7—8 stՎ ջալալ հասանին փխ Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին
8 a ընբռնեաց, m ըմբռնեալ
8 g դռանն
8—9 t չիք ամենայն
9 abcdefghkmzՎ աւագանոյն
9 bd պատժաւք
9 m չիք արկեալ

9—10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զանմատչելի փխ զանմարտնչելի, af զանմարտչելի
10 Մ-Թ խոյականայ բերդ a խոյախանա բերդ, ip խաւխանայ բերդ, m խոխանա բերդ, z խոնախանայ բերդ
10—11 m ընդ, stՎ ըստ պարսից լեզուին, z պարսկական լեզուաւ
11 i զտէգն jp զդեգն, z զդեղն (sic)
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորին
12 Մ-Թ յատակեաց փխ յատակեաց
12—13 g թէ բնաւ շինեալ փխ թէ բնաւ շէն լեալ
14 Մ-ԹՎ ի նմանէ փխ ի մահուանէ m չիք ի մահուանէ, s ի սպանմանէ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարաց, Վ ոչ կարացին փխ ոչինչ կարացին
14 ad աւգնել
14 b չիք նմա
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ահարկու, ip ահ էարկ, z ահարկու էր տեսողացն, atՎ ահարկու տեսողացն էր
16 p աւագ, stՎ զաւագ
16 h նմանապէս, ip այնպէս փխ նոյնպէս
16 a ընբռնել bc ըմբռնեալ, d ըմպըռնեալ
16—17 h ի տանջանսն
17 s ազդեցին
18 z և ասեն մի՛ երկնչիր

նմա. և թէ դէպ լիցի ըմբռնել զքեզ, կալջիր և դու զնա»։ Եւ այնպէս արարեալ՝ չոգաւ առ նա բազում զօրօք։

Զոր տեսեալ Բուղայն՝ երկեաւ, և ասէ ցնա. «Զի՞նչ է այդ բազմութիւն զօրաց. մի՞թէ ապստամբ իցես ի ղանէն և երկիր սպանանել զմեզ»։ Եւ ասէ ցնա Աւագն. «Եւ դու ընդէ՞ր ժողովեցեր զբազմութիւն արանց չարագործաց պարսից և եկիր նենգիւ ըմբռնել զմեզ»։ Եւ իբրև գիտաց Բուղայն՝ թէ յայտնի է նմա նենգութիւն նորա, խօսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղութիւն. բայց հանապազ ի մտի իւրում խորհէր նմա ի չարութիւն՝ գտանել դիպող ժամանակ և կատարել զկամս չարութեանն։ Եւ մինչդեռ զայսպիսի չարիս խորհէր, ժամանեցին նմա արդար դատաստանքն աստուծոյ, եկ վէրս ի փողս նորա յանկարծակի և հեղձամղձուկ սատակեցաւ չարն չարեաւ։ Եւ այսպէս բարձաւ ամբարիշտն և մի՛ տեսցէ զփառս աստուծոյ։

ԽԵ

Վասն թագաւորացն վրաց երթալոյ առ ղանն

Թագաւորութիւնն Վրաց յայսմ ժամանակի նուազեալ էր. որ յառաջ քան զամկաւ մի ճոխ էր, եմուտ ընդ լծով ծառայութեան թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, որոց գլխաւոր էր Բաչու-Նուինն՝ յետ մահու Չարմաղունին։

1 ip նորա փխ նմա
1 d պէտ փխ՝ դէպ
1 a ընբռնել, d ըմպռնել
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ դու և
3—4 m բազմութեան
4 dz ի աղայէ փխ ի ղանէն
4 d երկիր փխ եկիր
5 z չիք ցնա
6 z չիք նենգիւ
6 a ընբռնել
6 e զմեզ իբրև
7 m պուղայն
7 z որ փխ թէ
7 d խաւսեցաւ
7—8 st ընդ նա, t նմա
8 s զխաղաղութիւն tz խաղաղութիւն
8—9 z ի մտի ունէր զչարութիւն միշտ խորհէր, stՎ խորհէր ի մտի իւրում չարութիւն
8—9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի մտի իւրում խորհէր նմա ի չարութիւն գտանել ի դիպող ժամանակի կատարել զկամս չարութեան
8—9 z չիք ի չարութիւն գտանել
9 abcdefhim ի դիպող ժամանակ (ժամու) փխ ժամանակ
9 z իւր փխ չարութեանն
10 g զայսպիսիս
10 z դատաստանն
11 stՎ վէրք
11 stՎ ի փող
11 ab հեղձմաղձուկ, stՎ հեղձամուղձ
12 cdegipzՎ չարաւ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վերացաւ փխ բարձաւ
12 Վ ամբարիշտն յերկրէ
12—13 Մ-Թ և ոչ ետես զփառսն աստուծոյ, ip զի մի տեսցէ
14 Մ-Թ թագաւորին, ijnp թագաւորաց
14 tՎ երթալոյն
15 o թագաւորութիւն, j թագաւորն
15 go այսմ, m որ յայսմ, i յայնմ
15 abcdeg նուաղեալ, no վճարեալ փխ նուազեալ
15—16 e յառաջ քան զայս սակաւ, n սակաւ
15—16 stՎ յառաջն ճոխ էր փխ յառաջ քան զամ՛աւ ճոխ էր
16 a եմում փխ եմուտ
16 stՎ չիք լծով
16 Վ ընդ ծառայութեամբ
16 ahd զաւրուն
16 stՎ ղանին փխ զօրուն
17 g յորոց
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էր
17 a բաճու, i բաչ
17 hip յետ մահուան(ն)
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չարմաղունին, s չարմաղանուոյն

Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ թագաւոր Վրաց կին մի՝ Ռուզուդան անուն, որ ղօղեալ ամրացաւ յանառիկ վայրս Սուանեթոյ։ Եւ գային առ նա դեսպանք յերկուց կողմանց՝ ի զօրաց Թաթարին, ի մեծ զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հիւսիսոյ, որում անուն էր Բաթու, մօտաւոր ազգական ղանին, որ ամենից իշխէր, այլ և ղանն առանց նորա հրամանի ոչ նստէր յաթոռն. և ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաչուն կոչէր,— գալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ և իշխել տէրութեան իւրոյ նոցուն հրամանաւ։

Իսկ նա՝ քանզի կին գեղեցիկ էր, ոչ իշխեաց առ մի ոք ի նոցանէ երթալ, զի մի՛ խայտառակեսցի ի նոցունց, այլ զորդի իւր մանուկ տիովք թագաւորեալ, որում անուն էր Դաւիթ, առաքեաց առ Բաթոյն զօրավար։

Իսկ այս գլխաւորքս՝ որ ընդ Բաչու-Նուինին էին ի կողմանս Արևելից, որք ըմբռնեալ էին զամենայն աշխարհս Հայոց, և Վրաց իշխանութեանն իշխանք առ նոսա կային. իբրև տեսին, թէ ոչ եկն առ նոսա թագուհին, այլ զորդին իւր առաքեաց առ Բաթոյն, դժկամակ եղեալ ընդ իրսն, առաքեն առ Ղիաթադին սուլտանն Հոռոմոց և բերեն անտի զեղբօրորդին Ռուզուդանայ՝ զորդին Լաշայ Գիորգեայ Վրաց թագաւորին, զոր նոյն Ռուզուդան առաքեաց զհետ դստերն իւրոյ, որ էր կին Ղիաթադին սուլ-

1 Մ-Թ ի ժամանակս, stՎ յայնժամ փխ եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ
1 a այսմիկ
2 ad ղաւղեալ
2 g անառիկ
2 i վայրսն, p վայրս stՎ ամրացս փխ վայրս
2 Վ Սուանեթայ
3 gՎ երկուց
4 f հիւսւսոյ
4 g յորում
4 i անունն
4 ad մաւտաւոր, stՎ մօտեոր
5 no ամենից էր իշխող
5 bcg ղան, dno խանն
5 ncstՎ հրամանի նորա
5 no ոչ իշխէր փխ ոչ նստէր յաթոռն
6 m ի կողմանս փխ որ ի կողմանս
6 no բաչուն փխ որ բաչուն
7 no առանց նոցուն հրամանաւ
7 stՎ նոցին հրամանաւն
8 i չիք քանզի
8 n յոյժ գեղեցիկ, o գեղեցիկ էր յոյժ
8—9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գնալ փխ երթալ
8—9 t չիք 'երթալ... նոցունց'
9 i չիք մի
9 inop տիօք
10 Մ-Թ թագաւորացուցեալ փխ թագաւորեալ
10 g յորում
10 ip բաթուն, mstՎ բաթու զօրավարն
11 dijp այլ փխ այս
11 ip գլխաւորքն, n զօրաւորքն, o զօրավորքս փխ գլխաւորքս
11 istՎ որք փխ որ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բաչու նուին
11 d յարևելից
12 Մ-Թ որ
12 a ընբռնեալ, st ըմբռնեալք
12 h աշխարհն, m չիք աշխարհ
12—13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զամենայն աշխարհ իշխանութեան նորա, և իշխանքն նորա առ նոսա կային. st և ի Վրաց իշխանութենէն իշխանք առ նոսա կային
13 tՎ եկն նա առ նոսա փխ եկն առ նոսա թագուհին
14 Մ-Թ և փխ այլ
14 Վ (այլ) առ փխ այլ
14 mnotՎ բաթուն
14 h դժկաման (sic)
14 g ընդ իրարսն
14—15 m առաքեցին
15 Մ-ԹՎ ղիաթատին
15 t սուլթանին, Վ սուլղանն
15 dm բերին, i և բեր
15 adjp անդի
16 stՎ չիք Ռուզուդանայ՝ զորդին
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շալայ փխ Լաշայ, Վ լաշա
16 c գեորդեայ, eg գեօրգիեայ, st գէորգայ, Վ գիորգայ
17 b ընդ փխ զհետ, i հետ
17 Մ-Թ ղիադատին, tՎ ղիաթատին, g ղիայ թագաւորին սուլտանին (sic)
17 Վ սուլղանին

տանին, և նա եդ զնա յարգելս, զի մի՛ դաւ լիցի զօքանչին իւրոյ վասն թագաւորութեանն։

Եւ սոցա ածեալ զնա անդուստ՝ տան զիշխանութիւն հօր նորա ի ձեռս նորա, և առաքեն զնա առ արքայն իւրեանց ղանն՝ հաստատել զնա յիշխանութեանն։ Եւ ինքեանք դեսպանս առաքեն ստիպով մի զմիոյ կնի առ թագուհին Ռուզուդան գալ առ նոսա կամաւ և ակամայ։ Նոյնպէս և Բաթոյն առաքեաց զորդի նորա առ ղանն, և ինքն կոչէր զՌուզուդան երթալ առ նա։

Եւ նորա նեղեալ յերկոցունց կողմանց, իւրովի դեղ մահացու էառ և վճարեցաւ ի կենացս. և գրեաց գիր կտակի առ իշխանն Աւագ, և յանձնեաց ի նա զորդին իւր, եթէ դարձցի ի ղանէն։

Իսկ նոցա երթեալ առ ղանն Գիուգ, և նա սիրով ընկալաւ զնոսա։ Եւ սահմանեաց նոցա ըստ կարգի ունել զթագաւորութիւնն. նախ, որ աւագն էր ի նոցունց՝ Դաւիթ, որդի Լաշային Գիորգեայ. և յետ վախճանի նորա, թէ կենդանի իցէ՝ միւս Դաւիթ, որդին Ռուզուդանայ, նորին հօրաքեռորդին։ Եւ զգանձս թագաւորութեան յերիս բաժանեալ, զտախտն պատուական և զանգին և զթագն հրաշալի, զոր ոչ ունէին այլ թագաւորք, զոր, ասեն, խոսրովու լեալ՝ հօրն Տրդատայ մեծի, հայոց արքայի, և անդ մնացեալ զաղտականութեամբ վասն ամրութեան տեղւոյն, և ի թագաւորսն վրաց

1 stՎ չիք *նա*
1 cdi չիք *մի*
1 e *զօքանջին*
2 bcdnop *թագաւորութեանն*
3 i *զնոսա* փխ *զնա*
3 bdՎ *անտուստ*
3 st *տան ի նա*
3 g *իշխանութիւն*
3 *Մ-Թ* չիք *հօր*
3—4 stՎ չիք *ի ձեռս նորա*
4 t չիք *առ*
4 stՎ չիք *իւրեանց*
4—5 Վ *յիշխանութեան*
5 stՎ *մի զկնի միոյ*
6 *Մ-Թ* *կամայ*
6 ijmnopst *յակամայ*
6 h *նմանապէս*
6—7 d *բաթոն*, g *պօթուն*, stՎ *բաթուն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յինքն*
7 g *ռուզուզան*, no *ռուզուզանն*
9 dg *երկոցունց*, itՎ *յերկուց*
9 i *կողմանցն*
10 t չիք *գրեաց*
10 s *և գիր կտակի արարեալ*, փխ *և գրեաց գիր կտակի*, ip *զգիր*
10 k *յիշխանն*
10 bcdegt *աւագն*
11 m *թէ*
11 o *ի խանէն*
12 *Մ-Թ* *գնացեալ* փխ *երթեալ*
12 i *գիտուն* փխ *Գիուգ*, s *առ ղանն ղանէ գիուգ* (sic)
12 gi *զնա* փխ *զնոսա*
13 m *ունիլ*
13 gՎ *զթագաւորութիւն*
14 e *դաւիդ*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *շալային*, i *լալային* (sic)
14 c *գեորգեայ*, st *գէորգայ*, Վ *գիորգայ*
14 p *նորայն*
15 gi *որդի*
15 fh *նորուն*
15 Վ *հօրաքեռորդի*
15 bcdeihi *որդի*
16 Վ *զգանձ*
16 bcdՎ *թագաւորութեանն*
16 gp *երիս*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զթագթն*, adfh st *զթախտն*, io *զտախտակն*
17 g *զթագաւորն* փխ *զթագն*
17 d *որ*
17 npՎ *թագաւորքն*
17 ip *ասէին*, Վ չիք *ասեն*
18 stՎ *մեծի հօրն տրդատայ*
18 g *տրդատայ, հայոց մեծի արքայի*
18 stՎ *արքային հայոց*
19 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գաղթականութեամբ*, ip *գաղթականութեան աղագաւ*
19 cdefghj *տեղոյն*

անկեալ և մնացեալ մինչև ցայսօր. զայն և զայլ նպատուականս ի գանձուցն առաքել ղանին, և զայլսն բաժանել ի վերայ ինքեանց։ Զոր եկեալ արարին այնպէս՝ միջնորդութեամբ Աւագին, որդւոյն Իւանէի։

Եւ նստէր Դաւիթ որդի Լաշային ի Տփխիս քաղաքի, և միւս Դաւիթն՝ ի Սուանէթ։

ԽԶ

Վասն երթալոյ առ ղանն Սմբատայ զօրավարին հայոց եւ որդւոյ Ղիաթադին սուլտանին

Արքայն հայոց Հեթում, որ ի Կիլիկիա, առաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ զօրավարն առ ղանն երևելի պատարագօք։ Եւ նորա երթեալ խաղաղութեամբ զերկայնութիւն ճանապարհին, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ, դարձաւ երևելի փառօք և հաստատրիմ հրովարտակօք՝ տուեալ նմա զաւառս բազումս և բերդս յոլովս, զոր յառաջ լեալ էր Լևոնի արքայի, և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին սուլտանն հոռոմոց։

Մեռաւ Ղիաթադին սուլտանն, և մնացին նորա որդիք երկուք մանուկ տիովք։ Եւ ընդ հակառակս լեալ նոցա, չոգաւ մինն ի նոցանէ առ ղանն, և առ ի նմանէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ, և դարձաւ ընդ Սմբատայ

1 fhm այլ
1 m պատուականսն
2 bcijp առաքեալ, d առեալ, o առաքէ
2 dp խանին
2 bcjo բաժանեալ
2 i չիք 'ի վերայ'
2 cdip յինքեանց
3 st արար
3 cdfgh որդոյն
4 Մ-Թ afm շալային
4 bcdՎ քաղաքին, t քաղաքիս
5 g ի սիւանեթ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի սուանեթ
6—7 z չիք 'վասն...սուլտանին', o չիք 'և որդւոյ' ղիաթադին սուլտանին
6 cdijp երթալոյ
6 d խանն
6 abdfjntՎ սմպատայ
6 abd զաւրավարին
6 bcdfgh որդոյ
7 Մ-Թ ղիաթատնի, ak ղիաթատանի(ն), fh ղիադատանի(ն), tՎ ղիաթատին
7 t սուլթանի, Վ սուլդանին
8 h չիք ի
8 g կիւլիկեայ, z կիլիկիայն
9 bdjntՎ սմպատ, fh զոմպատ, msz զոմբատ
9 abcdegjz զզօրավարն (d զզաւրավարն), p զզօրօքն փխ զօրավարն
9 d առ խանն, z առ ի խանն
9 b պատարագաւք, chijz պարգևօք, d պարգևաւք
10 no զերկայն փխ զերկայնութիւն
11 ad փառաւք
11 ab հրովարտակաւք
11—12 z բազում գաւառս
12 d առաջ
12 oՎ արքային
13 ips էառ
13 m ալատին, st ալահատին, Վ Ալայատինն
13 h սուլտան, z սուլթանն; Վ սուլդան
14 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ղիաթատին, dj ղիադադին, ԱԲԳ ղիաթատին (Վ Ղիաթատին)
14 m սուլտան, z սուլթանն, Վ սուլդանն
14 z մնաց
14 m չիք նորա
14 Վ երկու
15 e տիոք, d տիաւք, ijnops տիօք, g տիօվք
15 tՎ չիք ի նոցանէ
16 t չիք ի ղանն, z ի խանն, Վ ի ղանն
16 ips էառ
16 ip իւր
16 g դարձեալ
16 g չիք ընդ
16 abdgjt սմպատայ, n սմպատ, o սըմբատ

զօրավարին Հայոց։ Եւ եկին առ Բաչու-Նուինն և առ այլ աւագանին, և նոցա հաստատեալ զհրամանս արքային իւրեանց տան զօրս զկնի նոցա՝ տանել զնոսա յերկիր իշխանութեան իւրեանց։

Եւ իբրև հասին ի քաղաքն, որ կոչի Եզնկայ, լուան, եթէ եղբայրն Ղիաթադին սուլտանին փեսայացեալ Լեշքարեայ Հոռոմոց թագաւորին, որ յՆիփեսոս, և նորին օգնականութեամբն սուլտանացաւ ի Կոնն. և եղբայր նորին աղայոյն՝ Յալալիայ, ի բուն աթոռն, երկեաւ երթալ անդր, այլ անդրէն դարձեալ յԵզնկայն տեսանել, թէ զինչ լինիցի վախճան գործոյն։

Եւ զօրավարն Սմբատ եմուտ յերկիր իւր առ եղբայր իւր արքայ Հեթում։

ԽԷ

Վասն կոտորածին, զոր արար զօրն թաթար յաշխարհին Վրաց

Մինչդեռ սակաւ մի կազդուրեալ էր երկիրս ի հինից և յասպատակէ բորբոքեալ աշխարհակուլ հրոյս, և մարդիկ ի սոսա ապաստանեալ էին առաւել քան յաստուած. իշխանքն զրկէին և կողոպտէին զաղքատս և ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ագանէին, ուտէին և ըմ-

1 s բաչօ
1 oz չիք առ
1 k չիք այլ, t առեալ փխ առ այլ
1 o աւագազունին փխ աւագանին
2 z նոքա փխ նոցա
2 no զհրաման տեառն (n տն) արքային
2 o և տան
3 p տանիլ
3 stՎ յերկիրն
4 d եզնկան
4—5 dj զիադին, z այադին փխ զիաթադին, Մ-ԹՎ զիաթատին
5 z սուլթանին, Վ սուլդանին
5 Մ-Թ փեսայացուցեալ, t փեսացեալ
5 stԱԻԳ լեշքայ (լէշքայ)
5 h հոռմայեցոց
5 Մ-Թ սուլտանին փխ թագաւորին, z արքային հոռոմոց
6 a աւգնականութեամբն, d աւգնականութեամբ, bcgijՎ օգնականութեամբ
6 s սուլտանեաց, z սուլթանացաւ
6 a ի կաւնն. Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի կաւնն, Վ յիկօնն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ադայն, akm աղային, n ադայուն, s ադայոցն, ih չիք աղայոյն
7 cdp յալալիպայ,
7 pzՎ չիք անդր. այլ, st չիք այլ անդէն,
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անդէն
8 g եզնկայն, no զեզնկայն
8 b վախճան, c վաղջան, dg վաղճան
9 abfhj սմպատ
9 a յեմուտ
9 m յերկիրն
9—10 stՎ չիք 'Եւ զօրավարն... արքայ Հեթումն'
11 t չիք արար զօրն, sՎ չիք զօրն
11 m թաթարին, stՎ թաթարն
11 dg աշխարհին, ihՎ յաշխարհն
12 Վ Եւ մինչդեռ
12 no չիք սակաւ մի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էր
12 fo աշխարհս փխ երկիրս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հէնից
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յասպատակելոյ, no ասպատակէ
13 o չիք բորբոքեալ
13 cdfhijm յաշխարհակուլ հրոյս
13 cd մարտիք
13 i ապաստանէին, s ապաստանեալք
14 i չիք առաւել
14 e զաստուած
14 Վ և իշխանքն
14 st Վ կողոպտէին և զրկէին
14 dij չիք ի
15 afh անդի
15 ip չիք 'և ագանէին... մեծամեծս'
15 a ընպէին

պէին և մեծամեծս փքային, որպէս է սովորութիւն ամբարտաւանութեան վրաց. Թոյլ ետ աստուած խոնարհիլ ի բարձրութենէն և ճանաչել զչափ տկարութեանց, որք առաջնովն ոչ խրատեցան։ Յարոյց նոցա սատանայ զնոսա, յորս նոքա յուսային, յանկարծակի խորհուրդ արարեալ ամենայն աւագանին Թաթար զօրուն, վառեցան զինու և կազմեցան առ հասարակ կոտորել զաշխարհս Հայոց և Վրաց՝ զհնազանդեալս իւրեանց, վասն այսպիսի պատճառի, թէ ապստամբել կամի Թագաւորն վրաց ամենայն իշխանօքն, և զօրաժողով են գալ կոտորել զնոսա, քանզի երևէր իսկ, զի զօրաժողով եղեն ամենայն իշխանքն առ Թագաւորն վրաց Դաւիթ ի Տփխիս։

Եւ մինչ ըմպէին գինի, բարձրացան սիրտք իւրեանց, և ասացին ի նոցանէ արք խակք. «Ընդէ՞ր ծառայեմք մեք սոցա՝ ունելով զայսքան բազմութիւն զօրաց, այլ եկայք յանկարծակի անկցուք ի վերայ նոցա, և կոտորեալ՝ ջնջեսցուք զնոսա, և մեք կալցուք զաշխարհս մեր»։

Եւ խափանեաց զայս խորհուրդ մեծ իշխանն Աւագ. և Թաթար զօրուն պատահեալ ի տեղւոջն՝ լուան զայն և ազդեցուցին գլխաւորացն։

Եւ իբրև ցրուեցան զօրք իշանացն յիւրաքանչիւր տեղիս, ապա նոցա այսպէս զինեալ՝ կամէին առ հասարակ կոտորել զամենեսին։ Եւ յիշխանացն, զորս գտան առ իւրեանս, ի կալանս արարին. և որք ո՛չ էին անդ, հրաւիրակս առաքեցին՝ փութով առ իւրեանս կոչելով։

Իսկ ողորմածն աստուած ոչ ետ թոյլ իսպառ լինիլ իրին, խափանեաց այսպիսի պատճառաւ։

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *փքնային*
1 iopstՎ *սովորութիւն է*
1 bcd *ամբարտաւանութեանն*, t *ամբարտաւանութիւն*
2 Վ *ի բարձրութենէ*
3 fh *յառաջնովն*
4 stՎ չիք *ամենայն*
5 bd *զաւրուն*
5 fh *վրացն զինու* փխ *վառեցան զինու*
5 *Մ-Թ Վ և*
6 *Մ-Թ զամենայն աշխարհ* փխ *զաշխարհս*
6 stՎ *և զհնազանդեալս*, m *զհնազանդեալսն*
6 o *զի* փխ *վասն*
7 *Մ-Թ ապստամբիլ*
7 no *կամին*
8 d *իշխանաւքն*, s չիք *իշխանօքն*, tՎ *զօրօք* փխ *իշխանօքն*
8 g *և զօր ժողովեն գալ*, ms *և զօրաժողով լեալ գալ* t *զօրաժողով գալ* Վ *զօրաժողով (լինի) գալ*
8 bcdijps *ի կոտորել*
8 s *զմեզ* փխ *զնոսա*
8 i *քանզի էր և իսկ*
8—9 *Մ-Թ* fh *զօրաժողով են* փխ *զի զօրաժողով եղեն*. cdj *զի զօրաժողովեալ են* (d *էին*), ip *զի զօրաժողով լեալ էին*
9 n չիք *ի*
11 a *ընպէին*, b *ըմբէին*
11 st *զգինի*
11 mno *նոցա* փխ *իւրեանց*
12 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *խակ*
13 ad *զաւրաց*, st *զօրացն*
14 i *ջնջեալ*
14 stՎ *ընկալցուք*
14 i *զաշխարհ*
15 stՎ *խորհուրդս*
15 bcdeg *աւագն*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *և ի Թաթար*
15 ad *զաւրուն*
16 cdeih *ի տեղոջն*
16 stՎ *ի տեղւոջն յայն (Վ այն)* փխ *ի տեղւոջն՝ լուան զայն*
17 ad *զաւրք*, i չիք *զօրք իշխանացն*
18 n *զենեալ* փխ *զինեալ*
18 c *կոտորեալ*
18 d *զամենին*, Վ *զամենեսեան*
18—19 igh *իշխանացն*
19 m *գտեալ*
19 m *յիւրեանս*
19 n չիք *ի*
20 n չիք *փութով*
21 abcdfgiՎ *լինել*, i չիք *լինիլ*

Մի ոմն յաւագ գլխաւորացն, որ զօրավար էր ամենայն զօրուն, Չաղատայ անուն նորա, որ բարեկամն էր Աւագին, եկաց ի մէջ վառեալ զօրացն և ասէ ցնոսա. «Մեք ո՛չ ունիմք հրաման ի ղանէն կոտորել զայնոսիկ, որ հնազանդեալ են մեզ և կան մեզ ի ծառայութեան և հարկատուք են ղանին. և իրք ապստամբութեան նոցա չէ ճշմարտեալ։ Արդ՝ եթէ կոտորէք զնոսա առանց պատճառի, դուք տայք պատասխանի ղանին»։ Եւ լուեալ զայս, դադարեցին սատակել զիրն։

Եւ գնացեալ առ նոսա մայրն Աւագին, որում անուն էր Խոշաք, երաշխաւոր լինէր վասն որդւոյն իւրոյ միամտութեան առ նոսա, և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա, որ եղեն իսկ, զի եկն վաղվաղակի իշխանն Աւագ և եցոյց նոցա զիւր մտերմութիւնն առ նոսա բազում վկայիւք։

Եկն և Թագաւորն Դաւիթ, և այլ իշխանքն. և կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց զձեռս և զոտս բարակ չուանօք, և թողեալ այնպէս կապեալ զերիս աւուրս՝ ձաղէին և անարգէին զնոսա վասն հպարտութեանն և ապստամբ խորհրդոյն։ Եւ ապա առեալ զամենայն երիվարս և զզինս գլխոց նոցա, թողին զնոսա, և ինքեանք յարձակեցան ի կողմանս Վրաց ի վերայ բազում գաւառաց, ո՛րք ապստամբք և ո՛րք ոչ, և զբազումս կոտորեցին և զևս բազմագոյնս գերի վարեցին. զարս և զկանայս

1 a յաւաք
1 i գլխաւորացն յաւագաց
1 a զօրավարն
1 i ամենեցուն փխ ամենայն
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չաղաթա, bijsՎ չաղատա հ ղաչաթա, o չատագայ
2 fh բարեկամն է, gՎ բարեկամ էր
2 a աւաքին
3 n զնոսա
3 t ի խանէն
3 mnst որք
4 m հնազանդեալք, stՎ հնազանդ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ծառայութիւն
4 n խանին
5 o իրքն
5. abceg ապստամբութեանց
5 Մ-Թ չիք չէ, stՎ ոչ է ճշգրտեալ փխ չէ ճշմարտեալ
5 e չիք եթէ
6 aefhmno պատասխան
6 dn խանին
7 fh դադարեցան
7 ip զիրսն
8 m առ նոցա
8 ip մայր
8 a աւաքին
8 agkm յորում
8 i անունն
8 cd խոշակ, Վ Խօշաք, (ip անվան տեղը բաց է մնացել, ինչպես նաև 'երաշխաւոր լինէր' բառերինը)
8—9 ij չիք 'Խոշաք երաշխաւոր լինէր'
9 bcdfgh որդոյն
9—10 cd չիք 'և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա'
9—10 ijp չիք 'և թէ ինքն... եղեն իսկ',
10 fhmno հուպ փխ ընդ հուպ, stՎ 'ինքն հուպ իսկ
11 a աւաք, bcdegՎ աւագն
11 Մ-Թ զիւր փխ նոցա զիւր
11 dg մտերմութիւն
11 m որ առ նոսա
12 ip զամենեսին
13 no յուժգին
13 ad ըստ աւրինի
13 h զձեռս և ոտս
13—14 m և թողին այնպէս զերիս
14 Մ-Թ fho զերիս աւուրս կապեալ (Մ-Թ չիք զերիս)
14—15 egՎ հպարտութեան
15 stՎ չիք զամենայն
15 no երիվար, stՎ զերիվարս
16 no զզինս գլխոյ
16 bg արձակեցան
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապստամբ
17—18 i և ևս բազումս, m և զևս բազմագոյն
18 d զորս և կանայս և զարս, no չիք զարս
18 no զկանայսն

և զմանուկս գետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ։ Եւ այս գործեցաւ ի ՈՂԸ *թուականին հայոց։*

Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի։ Եւ ետուն զիշխանութիւն նորա Զաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղբօր որդւոյ Աւագին, զի Աւագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ և ի պոռնկութենէ որդի մի երեխայ, զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի նմանէ է, զոր առեալ քոյր նորա սնուցանէր։ Եւ ապա հանեալ ի Զաքարէէ ետուն կնոջ Աւագին, որում անուն էր Գոնցա։

ԽԸ

Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի

Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, և վասն այնորիկ կարապետքն նեռին բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն, թէ՝ «Մերձ ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք տալ նշանս և արուեստս դիւականս, մինչև մոլորեցուցանել, թէ հնար ինչ իցէ, և զընտրեալսն»։*

Արդ ի ՈՂԹ թուականիս հայոց եղև այսպիսի ինչ. համբաւ հանին, թէ ի սահմանս Խաչենոյ կարկուտ եկն, և խառն ընդ կարկտին ձկունք բազումք անկան յերկիր, չափ թզոյ միոյ։ Աչօք մեք ո՛չ տեսաք, բայց բա-

* Մատ. ԻԴ. 24. Մար. ԺԳ. 22

1 *Մ-Թ* և մի երկու ՉՉ *զմանկունսն*
1 o *գետամուխ*
1 b *արարին* փխ *առնէին*
1 no չիք *ի*
2 adfghkmno չիք *ի*
2 h *վեց [հարիւր] ինիսուն և ութ, Վ ի վեց հարիւր իննսուն և ութ*
2 cdfg *թվականին, Վ թուին*
3 d *իշխանն իշխանաց, Վ իշխան*
3 a *աւաքն*, bcdfghst Վ *աւագն*
3—4 d *պղնձահանգն*, o *պղնձավանն*
4 ip *իւանէին*
4 no *իշխանութիւն*
5 Վ *Զաքարէ*
5 d *որդոյ*, bcei *որդւոյ*
5 bcdfgh *որդոյ, Վ հօրեղբօրորդւոյ*
5 s *որ էր եղբօր որդի իւանէի հօրն աւագի*
5 a *աւաքին*, tՎ *իւանէի* փխ *Աւագին*
5 a *աւաքն*
6 stՎ *բայց մի դուստր երեխայ* փխ *բայց միայն դուստր մի երեխայ.*
6 a *երայխայ*, bcfghikmostՎ *երախայ*
6—7 a *երախա*, bcfghijkmnopstՎ *երախայ.* o *զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի պոռնկութենէ որդի մի երախայ, թէ ի նմանէ է*
7 m *մահուն*, t *մահուան*
8 d *ի զազարէ է*
8 o *և խառն*
8 a *աւաքին*
9 d *անունն*
9 ad *գոնցայ*
10 *Մ-Թ մոլեցուցչի*, dst *մոլորեցուցչին*, ip *մոլորեցուցչի և կախարդի*, l *առն մոլորեցուցչի*
11 afl *կատարածն*
11 ad *մաւտեալ է*, h *մօտ եկեալ է*
11 g *կերպարանք* փխ *կարապետք*
11 stՎ *նեռին*
12 *Մ-Թ* չիք *թէ*, h *եթէ*
13 t *տան*
14 n *դիւական*
14—15 ijp *թէ ինչ հնար իցէ և զընտրեալն* (j *զընտրեալսն*), d *զընդրեալսն*
16 bcdjno չիք *ի*
16 Վ *ի վեց հարիւր իննսուն և ինն*
16 c *թւականին*, d *թւականիս*, i *թուականին*
16 stՎ *զի համբաւ*
17 ç *եկն կարկուտ*
17 abcdefghikmnopst չիք *ընդ*
17 n *կարկուտին*
18 fgh *բազում*
18 dl *աչաւք*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՉՉ *մեր* փխ *մեք*

զումք էին, որ հաւատարմացուցանէին, թէ ականատես լեալ եմք։ Ընդ այսոսիկ և միւս ես յօղուած բանի հանգոյն առասպելեաց ասէին, թէ՝ «Յեզր ծովուն Գեղամայ աւան մի է, Կոթ անուն. ի սահմանս այնր գեղջ հուպ ի լեառն գտին մարդ մի հսկայաձև՝ մեռեալ և կիսաթաղ, նոր հանդերձ ունելով և կօշիկս նորս, և հանդէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած աշտէիւ, և ի վերայ սակաւ մի բամբակ։ Եւ յորժամ առնուին զբամբակն, սաստիկ վիժէր արիւն ի նմանէ. և իբրև դնէին դարձեալ ի վերայ զբամբակն, արգելոյր զարիւնն. և թէ այլ նո՛ր բամբակ դնէին և ոչ զհինն, նոյնպէս հոսէր արիւնն, մինչև դնէին զառաջինն։ Զայսոսիկ յոլովք շաղակրատէին, թէ ճշմարիտ և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք։

Բայց այս եղև սուտ գուշակութեամբ, զի ի սոյն ամի յարեաւ մոլար ոմն, Դաւիթ անուն, դիւական հոգւով շարժեցեալ՝ հանգոյն Յուդային և Թևդայ մոլորեցուցչաց։*

Գիւղ մի է ի սահմանս Գեղարքունւոյ ծովուն, ի կողմ Խաչենոյ, հուպ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր ջերմուկն է՝ Ծար անուն։ Ի նմա էր այս այր ի չքաւորաց և ի տնանկաց, պահէր զջրաղաց նոցա և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին իւր և որդիք։

Եւ ի գիշերի միում երևեալ նմա սատանայ ի կերպ լուսոյ և իշխեաց

* Գործ. Ե. 36—37

1 im *որք*
1—2 *Մ-Թ այնոսիկ*, ij *յայսոսիկ*
2 b *յօթւած*, d *աւթմած* փխ *յօղուած*
2 st *բանի*
2 abghln *առասպելեաց*
3 cdijp *Կորթ*
3 tՎ *գեղջն*
4 fh *և նոր*
5 d *կաւշիկս նոր*, g *կօշիկս նոր*, ip *կօշիկ նոր*
5 ip *պորտին* փխ *սրտին*
5 t *խոցած է*, l *աշտէիւ խոցած*
5 gh չիք *և*
6 al *բանբակ*, fkmnostՎ *բամպակ*... *զբամպակն*
6 i *առնէին*, stՎ *առին*
7 *Մ-Թ արիւն վիժէր*, abcdefghjlmno *վիժել ի նմանէ արիւն* (n *յարիւն*)
7 Վ չիք *ի նմանէ*
7—8 stՎ *դնէին ի վերայ դարձեալ արգելոյր արիւնն*,
7 o *արիւնն*
7 a *զբանբակն*, dfm *զբամպակն* k *զբանպակն*, stՎ չիք *զբամբակն*
8 al *բանբակ*, dfmotՎ *բամպակ*, k *բանպակ*
8 a *հոսել*, bcdefghijlmnop *հոսեալ* stԱԲԳ *հոսեալ* (t *հասեալ*) *հոսէր* (Վ *հոսէր*)
9 abcdefghijlmnop *արեանն*
9 e *դնէին զիւր զառաջինն*, no *դնեն*, k *առաջինն*
9 no *յոլովս շաղակրատեն*
10 efghlm *թէ ճշմարիտ թէ սուտ*
10 *Մ-Թ է և*, փխ *և*, j չիք *և*
11 n *զի սոյն*, o *զի այն*
12 bch *հոգով*
12 iop *շարժեալ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *Յուդայի*
12 abfhjp *գեղային* i *գեղասին* m *գեղայի Մ-Թ գեթային*
13 mst *մորրեցուցչացն*, Վ *մոլորեցուցչիցն*
14 acgn *գեղ*, b *գեաւղ*, fh *գեօղ*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *գեղարքունոյ*
14 bmsՎ *ի կողմն*
14—15 t չիք *'ի կողմ... ծար անուն*
14 s *խաչենւոյ*
15 *Մ-Թ* չիք *Հանդաբերդ*. ijp *հանդաբերդու* փխ *Հանդաբերդ ուր*, s *հանդաբերթ*
15 *Մ-Թ Ջերմուկն* փխ *ջերմուկն*
15 *Մ-Թ չար* փխ *այր*, Վ *այրս այս*
16 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զջրաղացս*. Վ *զջրաղաց*
16 j *յայնմանէն*
17 *Մ-Թ կինն իւր*
17 ip *որդիքն*, stՎ *որդիք իւր*
18 g *մերում* փխ *միում*, i չիք *միում*
18 l չիք *նմա*
18 sՎ *ի կերպս*, t *ի կերպարանս*

ասել, թէ՝ «Ես եմ Քրիստոս, և եկի առնել զքեզ ինձ քարոզ, և ածից առ քեզ յամենայն կողմանց զմարդիկ, և որք գան առ քեզ ի պէտս բժշկութեան, համարձակ դիր զձեռն քո ի վերայ նոցա. և ա՛ռ զգերան ձիթահանաց գեղջդ և արա՛ խաչ և կանգնեա՛ ի դուրս եկեղեցւոյն»։ Եւ զայլ ամենայն հնարս խորամանկութեան ուսոյց նմա։

Եւ նա սկսաւ քարոզել, թէ՝ Քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց, թէ՝ «Խարձո զաշխարհս և բժշկութիւնս կատարեա՛»։

Եւ յարեցան ի նա այլք. և նոքա սկսան համբաւել զնա և կոչէին նմա Դաւիթ Միայնակեաց և Սքանչելագործ։ Եւ առեալ բռնութեամբ զգերան ձիթահանացն ի տանէ իւրմէ, արարին խաչ բարձրաբերձ, և կանգնեցին զնա ի դուռն եկեղեցւոյն. և զենին նմա զուարակս, և տային ի մսոյն և յոսկերաց զուարակին, և ի տաշեղէ խաչին, և ի հատէ կոբեկոյն, որ ի ջրաղացքն, որպէս նշխարս օրհնութեան ամենայն ուխտականացն, որք գային յամենայն կողմանց։ Քանզի նոյն բանսարկուն, որ յորդորեաց զնա յայն, դրդեաց և զամենայն գաւառս երթալ ի համբաւն յայն՝ արք և կանայք և մանկտի, նաև երիցունք ևս, և ազատ մարդիկ, և ամենայն ախտացեալք և ցաւագնեալք։

Եւ նա զառաջինն կեղծաւորեալ ոչինչ առնոյր յումեքէ։ Ըստ նմանութեան դերաքրիստոսին՝ այսպէս քարոզէր. «Ո՞չ եմ ես աղքատ և մեղաւոր. բայց Քրիստոս հրամայեալ է ինձ քարոզել՝ զերկուշաբաթ օրն պահեցէ՛ք, և յիշոցք մի՛ ասէք. և եկա՛յք, համբուրեցէ՛ք զխս, և թողեալ լիցին մեղք ձեր և ազգի ձեր մինչև յեօթն ազգս»։

1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *առնուլ*
2 ip *զմարդիկք*, no *ի մարդիկ*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զձեռս*
3 m չիք *քո*
3—4 d *ձիթեհանաց*, ijp *ձիթեհանաց*
Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *գեղջն*, o *դեղջաց*
4 t *ի դուռն*
4 h *եկեղեցոյն*
5 o չիք *հնարս*
5 o *խորամանկութիւնս*
6—7 ip *զարձ*
7 ijp *զաշխարհ*, gno *աշխարհ*
8 cdj *ի նոքա* փխ *ի նա*
8 cdijp *զնա համբաւել*
8 d *կոչեցին*, i *կոչել*, stՎ *կոչէին զնա* փխ *կոչէին նմա*
9 m *միայնակեաց Դաւիթ*
9 d *գերանն*
10 cdijp *ձիթեհանացն* Վ *ձիթահանաց*
10 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *ի տեառնէ*
10 t չիք *խաչ*
11 cdh *եկեղեցոյն*
12 dՎ *յոսկերացն*
12 ip չիք *ի (տաշեղէ)*
12 afhjop *ի տաշղէ*, bcdeg *ի տաշըղէ*
12—13 *Մ-Թ* afghklm *կորեկին*
13 aefhjklmnotՎ *ի ջաղացքն*, bc *որ ջաղացքն*, d *որ ջրաղացքն*, g *ի ջաղացն*
13 abcdjkl *ահնութե*, f *ահուե*
13—14 stՎ *ուխտավորաց*
14 g *ամենայն*
14 Վ *կողմանցն*
15 i *յորդորեաց յայն*, stՎ *յորդորեացն*, o *յարդարեաց*
15 *Մ-Թ* չիք *յայն*
15 m *զրդռեաց* փխ *դրդեաց*
15 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *և*
15 ip *գաւառսն*
16 gՎ *այն*
16 o *մանկտիք*
16 o *իրիցունք*
16 a *մարդիք*, cdfhp *մարդիկք*
17 stՎ *և ախտացեալք և ամենայն ցաւագնեալք*
18 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *'ոչինչ առնոյր յումեքէ'*
19 Վ չիք *և*
20 *Մ-Թ* *զշաբաթն*, ail *զրշաբաթ*, bcdeghj *զերկու շաբաթն*, st *զերկուշաբթի*, m *զերկու շաբթին*, Վ *զերկու շաբաթի*
21 stՎ *մի՛ տայք* փխ *մի՛ ասէք*
21 st *եկէք*
22 Վ *ազգին*
22 abcdgj *յեթն*, no *ցեօթն*
22 stՎ *ազգ*

Եւ յորժամ դիւահարքն գային, առնոյր բիր մի հաստ, և հարկանէր անխնայաբար, և կոխէր ոտիւք զփողսն, և ասէր. «Ե՛լ, շուն, ե՛լ, շուն, Դաւիթ Միայնակեացն հրամայէ քեզ»։ Եւ ասէր ցայրն այսակիր. «Ահա այլ մի՛ երկնչիր, բժշկեցար»։ Եւ նա երթայր՝ ունելով զնոյն չար ևս բազմացեալ ի նմա. և ուր երթայր և հարցանէին, ոչ իշխէր ասել թէ՝ «Ո՛չ բժշկեցայ». քանզի պատուէր տայր. թէ՝ «Յորժամ ասես, թէ՝ «Ո՛չ բժշկեցայ», առժամայն լլկիս ի դիւէն»։ Եւ նա թէպէտ ոչ իշխէր ասել, թե՝ «Ո՛չ բժշկեցայ», արդիւնքն իսկ յայտ առնէին, որ հանապազ լլկէին։ Որ յառաջն ամսով և շաբաթով կրէին զնեղութիւնսն, յետ գնալոյն առ նա յամենայն աւուր չարչարէին։ Եւ լեկրոտք, որ երթային առ նա, ասէր, թէ՝ «Խաղացէ՛ք առաջի իմ և պարեցէ՛ք»։ Եւ նոքա առնէին զայս յօժարութեամբ, քանզի այս ազգ դիւաց ախորժեն զխաղ և զպար։ Եւ ասէր. «Եկա՛յք, համբուրեցէ՛ք զիս և զկին իմ, և երթայք, և այլ մի՛ երկնչիք»։ Եւ գողեացն ասէր. «Այդ ցաւոյդ յաստուծոյ հրաման չկայ բժշկելոյ, բայց զմեղս քո թողում քեզ, զի եկիր առ իս»։ Եւ զկարկամեալսն և զկզացեալսն հրամայէր արանց չորեցունց ունել՝ երկուցն զգլուխն և երկուցն զոտսն, և ասէր. «Ձգեցէ՛ք և պարզեցէ՛ք»։ Եւ նոցա ձգեալ ուժգնակի, ճարճատէին ամենայն յօդուածք մարմնոյն. և այրն վայէր ուժգնակի առ վտանգի ցաւոցն։ Եւ նա ելեալ՝ կոխէր զթիկունսըն և զմկանունսն, և ցաւագնեալն անշնչանայր իբրև զմեռեալ, և կամ մեռանէր իսկ։ Եւ նա ասէր վասն այնոցիկ, որ մեռանին, եթէ՝ «Ջափ ժամա-

1 p դիւահարք
1 Վ չիք և
1 a հաճկանէր
2 b անխնաբար
2 abcdhilm ոտիւքն
3 bcdegijp միակեացն
3 ip ցայսակիրն փխ ցայրն այսակիր
4 n ի բժշկեցար (sic)
4 o այսն չար, փխ զնոյն չար, i զնոյն զչար, Վ զնոյն չար ունելով
4—5 stՎ բազմագոյն փխ բազմացեալ
5 stՎ չիք ուր երթայր, l ուր երթայր ունելով զնա և հարցանէին
5 stՎ և որք հարցանեին փխ ուր երթայր և հարցանէին
6—7 bcde առ ժամն
7 begmnostՎ չիք թէ ոչ բժշկեցայ
8 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ արդ ինքն փխ արդիւնքն. no արդիւնն
8 Մ-Թ առնէր
8 ms որք
8 Մ-Թ ամով
9 ad շաբթով
9 no կրէր
9 einopstՎ զնեղութիւնն
9 o գնալզւն
9 g ամենայն
9 d աւուրս
10 Մ-Թ լեկրորդք, ijlm լեկրոդք, ԱԳ լեկոտք (Վ. լեկրոտք)
11 g չիք զայս, ip .զայն
12 n զպար և զխաղ, o պարս և խաղս
13 cdj զկնի փխ զկին
13 s չիք այլ
13 Վ զօղեացն
13—14 Մ-Թ Աստուծոյ հրաման չկայ այդ ցաւոյդ բժշկել. st չկայ հրաման յաստուծոյ, Վ չկայ հրաման աստուծոյ, anopՎ աստուծոյ, i ցաւոցդ
14 Մ-Թ stՎ չիք քեզ
15 stՎ զկարկամեալս և զկզացեալս, o կզացեալս
16 n չիք ունել
16 abcdefghjln զգլուխսն
16 bceg զզոտսն
17 il նոքա փխ նոցա
17 a աւղուածք, d յաւղուածք, fhimp օղուածք, k օղուածքն, Մ-Թ յօղուածքն
17 Մ-Թ a մարմնոյ, k մարմնոց
18 imp ուժգին
18 b վտանկի
18 j ցաւուցն, mn ցաւոյն
18 Վ զթիկունս
19 g մկանունսն sՎ զմկանունս
19 n ցաւագնեալսն
20 i այնորիկ
20 mnos որք
20 os մեռանէինն
20 e թէ

նակի դորա լցեալ էր, և չէր մարթ կեալ դմա. բարւոք է, զի մեռաւ, որ հանգչի ի վշտացն»։ Եւ որք ապրէինն կիսամահ և ոչ բժշկէին, ասէր. «Ո՛չ ունին կատարեալ հաւատս առ մեզ, վասն այնորիկ ոչ բժշկին»։ Եւ դիւահարացն զորոց զփողսն կոխէր և նոքա մեռանէին, ասէր. «Սա վաղուց է մեռեալ, և այն, որ շրջեցուցանէր զդա, դևն էր, զոր հանի այժմ»։ Եւ կուրացն ասէր. «Լաւ է քեզ այն, որ բանամ զա՞չս քո, թէ՞ թողում զմեղս քո. և ես գիտեմ, զի ժամանակդ քո կարճ է, վաղվաղակի մեռանիս»։ Եւ նա ասէր. «Թէ այդպէս է, լա՛ւ է ինձ, որ թողուս զմեղս իմ»։ Եւ ասէր ցնա. «Թողեալ եմ զմեղս քո»։

Եւ այսպէս զամենեցուն միտս յինքն ձգէր. մինչև այնքան լինէր առ նա ժողով բազմութեան, մինչև տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել զմարդիկ։ Եւ զի ամառնային էր ժամանակն, ի մարգս և ի սարս ելեալ՝ անդ ագանէին և գործէին զամենայն չարիս. զի կանայք, որք ոչ իշխէին յարանցն և ի ծնողացն և յորդւոցն ի տան իւրեանց շնալ և պոռնկիլ, ելանէին ուխտի պատճառաւ, և շնային համարձակ, ընդ որս կամէին։ Նոյնպէս և արքն չարք զնոյն առնէին, որոց ցանկային։ Եւ գնային բազում

1 Մ-Թ *դորա* փխ *դմա*. b *դմա կեալ*
1 abcdfhilmnoՎ *բարիոք*
1 notՎ *և* փխ *որ*
2 d *վշտանացն*, l *վշտանաց*
2 Վ *ապրէին*
2 stՎ *կիսամահ մնացեալք ոչ բժշկեալ*
2—3 sՎ *ասէր վասն նոցա, թէ*
2—3 l *ոչ ունէին*, m *ոչ ունելով*
3 tՎ *հաւատ*
3 Մ-Թ *առ մեզս*
3 stՎ *վասն այն*
3 j *բժշկէին*
3 Վ չիք *եւ*
3—4 Վ *դիւահարաց*
4 stՎ *վասն նոցա ասէր թէ* (Վ չիք *թէ*)
4 mstՎ *վաղուց էր*
5 Մ-Թ չիք *մեռեալ*
5 Վ *զնա* փխ *զդա*
5—6 d *կուրացան*
6 abcdefghijlmnop *որ լաւ*, stՎ չիք *լաւ*
6 Մ-Թ չիք *որ*, m *զի* փխ *որ*
6 stՎ *զոր կամիս, բանամ զաչսդ, թէ թողում զմեղսդ*
6 d *և թէ*
7 stՎ չիք *ես*
7 nostՎ չիք *քո*
7 Մ-Թ *քո ժամանակդ*. i *զի և ժամանակդ քո*, m *զի քեզ ժամանակ կարճ է*. stՎ *որ ժամանակդ մերձ է*
7 m *զի վաղվաղակի*, stՎ *և վաղվաղակի*
8 afhlm *եթէ*
8 o *թողուլ* փխ *որ թողուս*
8 Վ *նա ասէր*
8 Վ չիք *ցնա*
10 moՎ *ամենեցուն*
10 mo *միտսն*
10 o *առ ինքն*
10—11 i չիք *առ նա*
11 d *ժողովուրդ*, o *ժողովուրդք*
11 stՎ *զի* փխ *մինչև*
11 g *վայրեացն*
11 i *տանիլ*, o *ոչ տանէին բաւել* (sic)
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *զմարդիկ*
12 i չիք *'և զի ամառնային... ի սարս ելեալ'*
12 s *ի մարքս*
13 stՎ *դադարէին զգիշերն* փխ *ագանէին*
13 dip չիք *որք*
13—14 Մ-Թ *ոչ իշխէին ի տան իւրեանց յարամոցն և ի ծնողացն և յորդւոցն շնալ և պոռնկիլ ելանէին*. stՎ *ոչ իշխէին շնալ՝ յարանց կամ ի ծնողացն* (st *ծնօղացն*) *ի տան իւրեանց ելանէին*
14 bcdfh *յորդոցն*, o *արանցն և ծնողացն և որդւոցն*
14 abcdefghjl n *պոռնկել*, stՎ չիք *և պոռնկիլ*
15 Վ *ուխտիւ*
15 Մ-ԹՎ *և կամէին*, dp *կամէին*
15—16 h *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
16 e *չարքն*, o *չար*
16 ef *զնոյնն*
16 Մ-ԹՎ *ցանկային*. a *ցանգայինն*

պատարագօք՝ ոսկւով և արծաթով և զուարակաւ և ոչխարօք։ Եւ որք երթային և գային, զայնոսիկ, որք ոչ էին երթեալ, կշտամբէին և գարշէին ի նոցունց, որպէս ի մեղաւորաց և յանարժանից նորա տեսութեանն։

Այլ և երիցունք եկին և յարեցան ի նա ընչից և զօշոտութեան աղագաւ. և կային նմա ի սպասու, լուանալով զոտս նորա, և զջուրն ցանէին ի վերայ խնքեանց և ժողովոցն բազմութեան։

Եւ ինքն կեղծաւորեալ՝ ինչ ոչ առնոյր յումեքէ, այլ ի ձեռն քահանայիցն և աբբանեկացն իւրոց առնոյր։ Եւ տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր զբաժին իւր յընչիցն, քանզի յոյժ բազումս տանէին և յօժարութեամբ տային։ Եւ թէ ոք ի վարդապետաց կամ յերիցանց արգելոյր կամ խափանէր զնոսա յերթալոյ, հայհոյէին և բամբասէին՝ իբրև զնախանձոտս և զյաչաղկոտս, թէ՝ «Ինքեանք ոչ կարեն գործել զգործս նորա և ոչ կամին զբարեգործութիւն սորոյն այնորիկ»։

Ապա գրեաց գիր սաստից և մեղադրանաց մեծ վարդապետն Վանական, որ բնակէր ի վանս Խորանաշատոյ՝ հանդէպ Երգեվանից բերդին, թէ՝ «Ընդէ՞ր զերևումն դիւին՝ Քրիստոսի համարիք, ո՛վ քրիստոնեայք. զի և սատանայ սովոր է կերպարանիլ ի հրեշտակ լուսոյ»։ Եւ բանադրեաց զայնոսիկ, որ ի պիղծ մսոյ անտի կերեալ էին, և կամ ունէին նշխար ի տաշեղէն և ի

1 bd *պատարագաւք*, h *պարգևօք* փխ *պատարագօք*
1 bcdgh *ոսկով*
1 nostՎ *ոչխարաւ*
1—2 Վ *երթային*
2 fhl *գայինն*
2 stՎ *զոչ գնացեալսն* փխ *զայնոսիկ, որք ոչ էին երթեալ*, m *որք ոչ էին գնացեալ*
2 Մ-Թ *որք ոչ իշխէին երթալ*. ip *որ ոչ էին երթեալք*, o *ոչ երթային*
3 Վ *տեսութենէն*
4 a *իրիցունք*
4 i *եւ եկին*, no չիք *եկին և*, cdeg *եկին յարեցան*
4 acd *զաւշոտութեան*
5 n *զսպասու*, o *սպասու* (չիք *ի*)
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զջուրս*
6 Մ-Թ *յինքեանց վերայ*. ijnop *ի վերայ յինքեանց*
6 Մ-Թ *ժողովեցին բազմութիւն*, j *ժողովոց բազմութեան*, l *ժողովեցան բազմութեան*, stՎ *ժողովրդոցն բազմութեան* (t *բազմութեամբ*))
7 stՎ *ոչինչ առնոյր*
7—8 stՎ *քահանայից և աբբանեկաց*, Մ-Թ *աբբանեկաց*, c *յաբբանեկացն*
8 ij *իւրոցն*
8—9 g չիք '*և տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր*', ip *քանզի տէր գեղջ նպարսիկ էր*, m *և տէր գիւղին*, st *գեղչին*
9 i *զբաժինն*
9 Վ *ընչիցն*
9 stՎ *տանէին բազումք*
9—10 l չիք *և յօժարութեամբ տային*
10 Վ *եթէ*
10 t չիք *ի*
10 cdjlp *և կամ*
10 tՎ *երիցանց*
11 g *խաբանէր*
11 nop *երթալոյ*
11 a *բանբասէին*, d *բամպասէին*
11—12 a *զնախատոտս* (sic)
12 bfh *զաչաղկոտս*
12 dj *ինքեանց*
12—13 Մ-Թ և մյուս ՁՁ *չկամին*. stՎ *և ոչ զսորոյն բարեգործութիւնս կամին*
13 j *այնոսիկ*
14 Մ-Թ *գիր սաստից և մեղադրանաց գրեաց*, ijp *գիր գրեաց*, k չիք *գրեաց*
14 l *սաստիկ*
15 im *բնակեալ էր*
15 bcdejo *խորանշատոյ*
15 t *գերեվանիցն* փխ *Երգեվանից*, Վ *Երգէվանից*
16 bcdegijnp *համարէք*
17 hij *հրեշտակ* փխ *ի հրեշտակն* o *ի հրեշտակս*
18 aflՎ *պեղծ*
18 adfhl *անդի*
18 i *նշխարք*, no չիք *նշխար*
18 Մ-Թ *ի տաշղէն*, a *ի տաշխէն*, bd *ի տաշղխէն* (sic), e *ի տաշըղէն*

կորեկոյն. մի քառասունք պահք և հինգ հարիւր ծունր եդ ի վերայ նոցա և ապա արժանի լինել սուրբ խորհրդոյն։ Գրեցաք և մեք նմանապէս նովին սաստիւ և բանադրանօք, և առաքեցաք ի յոլով տեղիս։ Նոյնպէս գրեաց և եպիսկոպոսն Հաղբատայ տէր Համազասպ։

Եկն և Դադի վանից եպիսկոպոսն տէր Գրիգորէս, և վարդապետն Վարդան, զոր Յօժար որդին կոչէին, բազում քահանայիւք ի գիւղն յայն, քանզի ի նոցա վիճակին էր, խաչիւք և աւետարանօք. և արարեալ գիշերապաշտօն, կանգնեցուցին զայրն խաբեալ ի միջին, զի թերևս ելցէ ի նմանէ ոգին պիղծ։ Եւ յորժամ հարցանէին, թէ՝ «Զի՞նչ տեսանես»։ Ասէր, թէ՝ «Յորժամ անկանիմ ի վերայ երկրի բերանս ի վայր, յերկրէ աստի երևի ինձ և խօսի ընդ իս»։

Ապա ձեռն արկեալ եպիսկոպոսին և երիցանցն, կամէին կործանել զխաչըն, զոր կանգնեաց մոլարն։ Յարեաւ ամենայն ամբոխ բազմութեանն սրովք և բրովք, կամէին սպանանել զնոսա։ Եւ նոցա արտաքս ելեալ յամբոխէն, անիծեցին սաստիւք նզովիւք զյանդգնեալսն։ Ապա ոմանք ի նոցանէ զղջացեալք, չոգան աղաչեցին զեպիսկոպոսն և զերիցունսն արձակել զնոսա ի կապանաց անիծիցն. և զայրն ետուն ի ձեռս նոցա։

Եւ մինչ տանէին նոքա, հանդիպեցան նոցա արք գառնեցիք, որ գային ի մեծ դրանէն։ Աղաչեաց այրն զնոսա, զի խնդրեսցեն զնա յեպիսկոպոսէն. քանզի ասէր զինքն ազգակից նոցա և ի Գառնւոյ. զի այսպէս

1 Վ և մի
1 h առաջին փխ մի
1 Վ պահք հինգ
1 ac շ ծունր, b եճ ծունր, d շ ծունըր
1 l չիք եդ
2 ms լինիլ
2 ip դրեցի և ես կիրակոսս նմանապէս
3 ad բանադրանաւք
3 ip առաքեցի յոլով
3—4 l նոյնպէս և գրեաց եպիսկոպոսն, stՎ չիք գրեաց
3—4 stՎ գրեաց տէր Համազասպ
5 Մ-Թ ah Թաթի վանից, cdip դադվանից, j դադվանիցն, l Թաթէսի վանից
5 no չիք եպիսկոպոսն
5 stՎ գրիգորիս
5—6 st վարդան վարդապետն
6 ad յաւժար, st օժար որդիք, Վ Յօժար-որդիք
6 al ի գեղն, bcdgj ի գիղն, hmno ի գեօղն
6 noՎ այն
6—7 cdijopՎ քանզի նոցա
7 Մ-Թ nstՎ խաչիւ
7 abcd աւետարանաւք
7—8 bd գիշերապաշտաւն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և կանգնեցուցեալ
8 cdijp չիք խաբեալ
8 hmstՎ ի միջի
9 t պեղծ
9 Մ-Թ չիք յորժամ, stՎ երբ փխ յորժամ
10 st չիք յերկրէ
12 i եպիսկոպոսունքն և երիցունքն, p եպիսկոպոսն և երիցունքն, Վ երիցանց
13 c ամբոխն
13 eg բազմութեան
14 imnop սրօք և բրօք, dsՎ բրօք, t բրովքն
14 stՎ նոքա փխ նոցա
14 m յարտաքս
15 abeghlno անիծին, m անիծեն
15 bgn սաստիկ նզովիւք, o սաստիւք և նզովիւք, stՎ անիծիւք սաստիկ նզովէին
15 n յանդգնեալսն, st զանդգնօղսն, Վ զյանդգնողսն
16 ip զեպիսկոպոսունսն, j զեպիսկոպոսն
16 ip չիք և զերիցունսն, Վ զերիցունս
18 stՎ զնա փխ նոքա
18 n նոքա փխ նոցա, stՎ չիք նոցա
18 cdkn որք
19 i զայրն
19—20 i եպիսկոպոսէն
20 e ի գառնւոյ, t ի գաւառոյ փխ ի Գառնւոյ

առէր նա յառաջագոյն ժողովրդեանն. թէ՝ «ՅԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր և միւսոյն՝ կաթողիկոս. և սրբոյն Սահակայ տեսլեանն մարթ է ի վերայ նոցա կատարիլ»։ Ապա ետ զնա եպիսկոպոսն ցնոսա՝ երդումն պահանջեալ, զի մի այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ։ Եւ այսպէս հազիւ շիջաւ չարն երևեալ։

ԽԹ

Վասն դիւին՝ որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի

Պատմեաց մեզ վարդապետն Յովսէփ, որ շինեաց զվանսն, որ ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի է, յԱրտազ գաւառի՝ յետ աւերածոյն և ամայի լինելոյն, թէ՝ «Զօգայ ես ի գաւառն Գողթան ի պէտս ինչ իրաց։ Ասացին ինձ ի գիւղ մի, թէ՝ է՛ աստ այր մի, որ ունի կին դև։ Եւ մեր անհաւան լեալ ասացելոցն, չոգաք ի տուն առն և ոչ տեսաք զդևն։ Եւ իբրև հարցաք զայրն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ, թէ՝ «Կին ունէի ես և մեռաւ, և եթող ինձ մանկունս մանունս, և ես նստեալ լայի, թէ՝ ո՞ սնուցանէ ինձ զսոսա։ Եւ ահա յանկարծակի երևեցաւ կին մի և ասէ. «Մի՛ լար, ես եղէց քեզ կին և սնուցից զմանկունսդ։ Եւ յայնմ հետէ համապազ է՛ ի

1 m չիք *նա*
1 stՎ *յառաջն* փխ *յառաջագոյն*
1 Վ *ժողովրդեան*
1 i *յազգէն*
2 bcdfgh *որդոց*
2 mn *լինիլ*, fstՎ *միոյն լինել*
3 stՎ *տեսիլն* փխ *տեսլեանն մարթ է*
3 e *մարթ էր*
3 Վ *կատարել*
4 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *և երդումն*
4 ip *պահանջել*
4 e *մի այլ ոք*
5 a *զմդկն*, befgnl *զմարդիկն*, cdijp *զմարդիկքն*, no չիք *զմարդիկ*
5 nostՎ չիք *երևալ*
6 n (վերնագրի տեղը բաց է կարմիր մելանով գրելու համար. բաց է նմանապես տ. 6, Պ սկզբնագրի տեղը):
6 o *վասն դիւի որ կին եղև*
6 j *որ ի կերպարան կնոջն լեալ և խառնակէր*
6 cd *կնոջն*
6 d *այրի*, stՎ *ընդ մարդիկ* փխ *ընդ այր մի*
7 cdijl *մեծ* փխ *մեզ*
7 a *վարդապետ*
7 stՎ *զվանս*
7—8 stՎ *գերեզմա ն թադէոսի առաքելոյն* փխ *որ ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի*
8 cd *սրբոյն*
8 o չիք *է*
8 stՎ *յարտաւազն* փխ *յԱրտազ*
9 c *գողխթան*
9 i *իմոց ինչ*
10 abdgjln *ի գևղ*, fh *ի գեղ*
10 efgn չիք *մի*
10 t չիք *որ*
10—11 fh *անդ լեալ* փխ *անհաւան լեալ*, gn *անհաւանեալ*, t *անհաւատ լեալ*
11 o չիք *ասացելոցն*
11 no *չոգայ*
11 cdj *ի տունն*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զառն*
12 no *այսպէս* փխ *զպատճառն ստուգութեամբ*
12 stՎ չիք *ստուգութեամբ*
13 Վ *թող*
13 o չիք *ին*
13 n *մանուկս*
13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մանրունս*
13 abc *ո՞յ*
13—14 m *սնուսցէ*
14 *Մ-Թ* չիք *ինձ*, g *ինձ սսայ*, stՎ *զսոսա ինձ*
14 stՎ *երևեցաւ կին մի յանկարծակի*
14 ip *երևեցաւ ինձ*
14 no *մի լայր*
15 o *զմանկունս քո*, stՎ *զմանկունսն*
15 o *և այնմհետէ*
15 tՎ *համապազ էր*

տան իմում, և առնէ մեզ կերակուր, և զամենայն պէտս մեր լնու։ Եւ սաստիկ սիրով հարեալ եմ ի սէր նորա, և հանապազ խառնակի ընդ իս։ Եւ զշաբաթն ամենայն անգործ կայ և յաւուր հինգշաբթի առնէ մանած երեք լիտր»։ Եւ իբրև հարցի, թէ՝ Ո՞ւր է այժմ, նա մատամբն եցոյց, թէ՝ «Աւասիկ է, և երևի ինձ և մանկանց իմոց և ոչ այլ ումեք. և յոլով ժամանակք են, զի բնակիմք ի միասին»։

Եւ ես յարեայ աղօթել և աւետարան ընթեռնուլ, զի թերևս հալածեսցի ոգին մեղսասէր և պիղծ։ Իսկ նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր, որպէս այրն պատմեաց։ Եւ մեր ոչ տեսեալ զնա՝ ելեալ գնացաք»։

Ծ

Վասն խնդրոյն, որ եղեւ ի մէջ քրիստոնէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, թէ ի հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ի հօրէ եւ յորդւոյ

Ի հռոմայեցւոց ազգաց շարժեցաւ այս խնդիր ի մէջ քրիստոնէից. քանզի գրեաց պապն Հռոմայ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին, որ յայնմ ժամանակի նստէր ի կլայն Հռոմայական, քանզի անդ էր աթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի ժամանակաց Գրիգորի և Ներսիսի՝ երկուց եղբարցն սրբոց, որք էին յԱրշակունեաց ազգէն, արք գիտնականք և վրէժխնդիրք օրինացն աստուծոյ, թէ՝ «Ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ հոգին

1 tՎ *առնէր*
1 t *լնուր*
3 Վ *զշաբաթ*
3 a *է շաբթու*, ijlm *է շաբաթու*, bce gnp *հինգ շաբաթու*, d *է շաբաթուն*, o *հինգ շաբաթուն*, fh *յաւուր շաբաթու*
4 Մ-Թ Վ *և նա*
4 Մ-Թ *մատամբքն*. d *մատեամբն*, hn *մատամբ*, k *մատամքն*
4—5 e *ահաւանիկ*
5 i չիք *այլ*, s *այլոյ*
5 cdj *ժամանակ*
6 n չիք *զի*, o *որ* փխ *զի*
6 bcefgՎ *բնակեմք*
7 df *աղաւթել*
7—8 cd *հալածեսցէ*
8 abefltՎ *պեղծ*
8—9 no *յայնմանէ*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *որպէս այրն պատմեաց*
11—12 o *վասն խնդրոյ պապին հռոմայ զդաւանութիւն ազգիս հայոց*
11 t *ի մէնջ* փխ *ի մէջ*
11 Մ-Թ չիք *սուրբ*
11 cdgh *հոգոյն*, e *հոգւոյ*
11—12 f *հոգւոյն սրբոյ*. h *հոգոյն սրբոյ թէ ի հօրէ*
12 cdegh *յորդոյ*
12 t *և ոչ ի հօրէ և ոչ յորդւոյ* փխ *թէ ի հօրէ և յորդւոյ*
13 bcdgh *ի հռոմայեցոց*
13 i չիք *այս խնդիր*
13 jt *ի մէնջ*
14 t *բանն* փխ *պապն*, Վ *փափն*
14 h *հոռոմայ*
14 st չիք *մեծ*
15 cdjp *յայն*, o *այնմ*
15 i չիք *ժամանակի*, o *ժամանակին*
15 cost *հռոմէական*, h *հռոմեական*, Վ *հռովմէական*
16 gh *ի ժամանակացն*, i չիք *ժամանակացն*, stՎ *ի ժամանակս*
16 bfh *գրիգորիսի*
16 bes *ներսիսի*
16 Վ *եղբարց*
16—17 i *եղբարցն ի ժամանակացն որք էին արշակունեաց յազգէն*
17 n *սրբոցն*, ipstՎ չիք *սրբոց*
17 stՎ *յազգէն արշակունեաց*
17 a *որք* փխ *արք*, m չիք *արք*
17 no *վրէժխնդիր*
18 ad *աւրինացն*
18 no չիք *դուք*
18 m *զամենազօր*, o *ամենասուրբ*

աստուծոյ, ի Հօրէ՞ միայն բղխեալ և երևեալ, թե՞ ի Հօրէ և յորդւոյ, քանզի հռոմայեցիք այսպէս խոստովանին ի Հօրէ և յորդւոյ»։ Նմանապէս գրեցին և առ Թագաւորն Հայոց Հեթում և պատասխանի պահանջէին։

Եւ նոցա ժողովեալ զիմաստունս իւրեանց աշխարհին ի քաղաքն Սիս՝ որ ի Կիլիկիա, ի հայոց և ի յունաց և յասորւոց և յայլ ազգաց քրիստոնէից, որք գտան անդ։ Յոյնք ի Հօրէ միայն ասացին, և յասորւոց ոմանք՝ ա՛յլ։ Իսկ հայոցն ժողով գրեցին ի կողմանս Արևելից՝ ի Մեծ Հայք և առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երևելի էր, և առ Վարդան վարդապետն, և առ Յովսէփ, և առ այլս, թէ նոքա զի՞նչ ասեն. և ապա պատասխանի արասցեն հռոմայեցւոցն։

Եւ նոցա քննեալ զաստուածաշունչ գիրս առաքելոց և մարգարէից և սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ, որք մաքրեցին զեկեղեցի ի հերձուածողաց, ըստ պիտոյիցն վարեցեալ երկոքումբք ձայնիւք և ուղղակի զհռոմայեցւոց խոստովանութիւնն. և լի են ամենայն աստուածաշունչ գիրք այնպիսի ձայնիւք։ Որպէս գրեաց վէմն հաւատոյ երանելի առաքեալն Պետրոս, որ վասն ճշմարիտ հաւատոցն երանեցաւ ի տեառնէ, թէ՝ «Յորո՛ւմ և յո՛րպիսի ժամանակի գուշակէր ի նոսա հոգին Քրիստոսի»։ Եւ Յովհաննէս Աւետարանիչ ասէ. «Որ զհոգին Քրիստոսի ոչ ունի, նա չէ՛ նորա»։ Եւ մեծն Պօղոս՝ «Առաքեաց աստուած զհոգի որդւոյ իւրոյ ի սիրտս մեր, որ աղաղակէ աբբա՝ հայր»**։ Եւ այլ բազում այսպիսի ի գիրս առաքելոցն։ Իսկ սուրբ Լուսաւորիչն մեր Գրիգորիոս, որ ուսոյց մեզ զհաւատոյ*

* Ա. Պետրոս Ա. 11. ** Գաղա. Դ. 6.

1—2 *Մ-Թ* չիք ‘*քանզի հռոմայեցիք այսպէս խոստովանին ի հօրէ և յօրդւոյ*’. cg *յորդոյ*, d *ի որդոյ… ի որդոյ*
2 f *նոյնպէս*
2—3 stՎ *նմանապէս և առ թագաւորն հեթում գրեցին*
3 stՎ *խնդրէին* փխ *պահանջէին*
4 hm *զիմաստունսն*, no *իմաստունս*
4 d *իրիցանց* փխ *իւրեանց*
5 o չիք *որ*
5 bcd *ի կիլիկիայ*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՋՋ *հայոց և յունաց և ասորոց*, abeghijpst *յասորոց*
5 *Մ-Թ այլ ազգաց*, j *յայլազգեաց*, Վ *այլազգեաց*
6 bcdf *յասորոց*, n *ասորւոց*, o *ասորոց*
7 ip *ժողովք*, o *հայոց ժողովն*
7 ip *ի մեծն հայք*, stՎ *ի մէջ մեծաց (Վ Մեծ) հայոց*
8 i չիք *վարդապետն*, k *վարդապետին*
8—9 stՎ չիք ‘*և առ վարդան վարդապետն*’
9 km *առ յայլս*
10 no *պատասխանիս*
10 abcdgh *հռոմայեցոցն*
11 ent *նոքա* փխ *նոցա*
11 o *աստուածաշունչ գիրս*, p *զաստուածաշունչն. գիրս առաքելոցն և մարգարէիցն*
12 gh *եկեղեցոյ*
12 stՎ *զեկեղեցիս հեթանոսաց* փխ *զեկեղեցի ի հերձուածողաց*
13 abefghՎ *երկոքումք*, st *երկոքում*
13—14 ag *հռոմայեցոց*, bcdh *զհռոմայեցոց*, o *ըստ հռոմայեցւոցն*, ip *զհռոմայեցւոցն*
14 efhip *խոստովանութիւն*
15 m *հաւատոյն*
15—16 no *երանելին պետրոս* փխ *երանելի առաքեալն Պետրոս*
17 st *այսպիսի* փխ *յորպիսի*
17 i չիք *ի նոսա*
17—18 *Մ-Թ Յովհաննէս*, b *յոհաննէս*, cf *յոհաննէս*
18 pstՎ *աւետարանիչն*
18 *Մ-Թ* և մի շարք ՋՋ չիք *ասէ*
19 bcfgh *որդոյ*
20 i չիք *որ*, tՎ *որով* փխ *որ*
20 abcdegno *այսպիսի գիրս*, ijp *այսպիսի բազում գիրս*, k *այսպիսի գիր*, fhm *ամենայն այսպիսի գիր*
20—21 Վ *առաքելոց*
21 *Մ-Թ* և մի երկու ՋՋ չիք *մեր*
21 bcdijpst չիք *որ*

խոստովանութիւնն, այսպէս, ասէ. «Հայր յինքենէ, որդի ի Հօրէ, սուրբ Հոգին ի նոցունց էութենէ»։ Իսկ յաղթող ապառազէնն Քրիստոսի Աթանաս ընդդէմ արիանոսացն այսպէս քարոզէր և ուսուցանէր. «Անսկիզբն Հայր ոչ յումեքէ, որդի ի Հօրէ, և Հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ», զոր երկրորդէ Սոկրատ պատմագիր։ Եւ Գրիգոր Աստուածաբանն ի ճառին, որոյ սկիզբն է՝ «Երէկ զպայծառ լուսաւորութեանցն զօր տօնեցաք», ասէ, զսաղմոսն առեալ. «Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց, և լուսով քո տեսանեմք զլոյս». այս է՝ Հոգւով զորդի։ Եւ դարձեալ՝ «Որ ի Հօրէ եկանէ, որ ըստ որում անտի առաքի, ոչ է ստացուած, ըստ որում ոչ ծնեալ՝ ոչ է որդի, և ըստ որում յոչ ծնիցելոյ և ի ծնիցելոյ ի մէջ՝ աստուած է»։ Եւ Գրիգոր Նիւսացի, և մեծն Բասիլիոս, և Աբբա Եփրեմ, և Յովհան Ոսկեբերան՝ ի բազում տեղիս յիւրեանց գիրսն, զոր թէ աշխատասիրութեամբ ոք խնդրէ, յոլովս գտանէ։ Եւ Սեբերիանոս՝ Եմեսու եպիսկոպոսն, ի ճառին, որոյ սկիզբն է «Ի մէջ քրիստոսասիրաց զՔրիստոսէ խոստացայ ճառել», ի կատարածին ասէ. «Անծնին աստուծոյ, և ծնիցելոյն ի նմանէ որդւոյն միածնի, և սուրբ Հոգւոյն՝ ելողին ի նոցունց էութենէ, երիցն ի միում աստուածութեան, ամենայն փառք յաւիտեանս. ամէն»։ Եւ Մովսէս Խորենացի ի մեկնութեան քերականին ասէ. «Սուրբ Հոգին առինչունակ է. զի որումն Հոգի է. զի ի դէմս Հօր և որդւոյ ասի Հոգի»։ Եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն ասէ.*

* Սաղ. լե. 10

1 atgh Վ *խոստովանութիւն*, ijp *ճշմարտութիւնն և զխոստովանութիւնն*
1 abcdefghjkm *յինքեանէ*, ost *ինքեանէ*
1 no *ի Հօրէ է*
2 bcdeijm *յէութենէ*
2—3 m *սուրբն Աթանաս*
4 d *ումեքէ*
4 cdeijm *յէութենէ*
4 stՎ *զի* փխ *զոր*
5 n *պատմագիրք*
5 beՎ *աստուածաբան*
5 fh չիք *է*
6 stՎ *զլուսաւոր պայծառութեանցն*
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զոր*
7 ip *զոմանս* փխ *զսաղմոսն*
7 Մ-Թ *ի քէնէ*, d *ինքն է*
7 acdfj *աղբեւր*, kt *աղբեր*
7 nostՎ *լուսով երեսաց քոց*
8 cdgh *Հոգով*
8 stՎ *որդի*
9 acd *անդի*
9 Վ չիք *է*
10 cd *և ծնիցելոյ*, ijmnop չիք *'և ի ծնիցելոյ'*
10 est *ի մէնջ*
10—11 g *սիւնացի* փխ *Նիւսացի*
11 b *եբրեմ*, o չիք *'և աբբա Եփրեմ'*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յոհան*
11 t *ոսկիբերան*
12 b *ի յիւրեանց*, cdj *իւրեանց*
12 ostՎ *աշխատութեամբ*
12—13 i *յոլով*
13 k *սեբեանոս*, stՎ *սեբիանոս*
14 Մ-Թ ig *խոստացաւ*, t *խոստացան*
15 c *անծննին*, h *անծին*
15 Մ-Թ *աստուծոյ հօր*
15 cdfgh *որդոյն*
16 cdfgh *հոգոյն*
16 Մ-Թ nost *ելողի*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յէութենէ*
16 a *իմում*, i *ի միումն*
16 cd *աստուածութեանն*
16—17 o *որում* փխ *ամենայն*
17 s *մօսէս*
17 bj *խոյարենացի*, d *խոյարենացին*, pstՎ *խորենացին*
17—18 Վ *ասէ ի մեկնութեան քերականին* st չիք *ասէ*
18 i *զի ուրումն*, no *զի որում*
18 Մ-Թ *ի դէմ*
18—19 impՎ *ի դէմս հօր և որդւոյ*
19 cdgh *որդոյ*
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *Եւ սիւնեաց եպիսկոպոսն ստեփանոս*, bedinop *ստեփանոս*
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ասէ*

«Քանզի բղխէ ի Հօրէ իբր յականէ անհատաբար, դադարէ յաղբեր. ի յորդւոյ ելանէ անմեկնելի խոհականագոյն գետ արփիաբաշխ, լուսապարգև, ասպնջական զծով ունելով, զհրեշտակաց և զմարդկան գիտութիւն ունելով. տի՛ նա զի հարուստ որդի՝ որպէս զհայր. զի թէպէտ սուղ որդի՝ զի սկիզբն նոյն փարթամ, զի պատճառ է հոգւոյ ելողութեան։ Հոգին սուրբ հարուստ, զի պատճառ է մարգարէական տաուից»։ Եւ սքանչելին Եպիփան ի գիրս Մեկնութեան սաղմոսաց։ Եւ գլուխ բանիցս. «Ամենասրբուհի աստուածածինն Մարիամ, ի բանն հաւատոյ, զոր հրամայեաց Աւետարանչին Յովհաննու ուսուցանել Սքանչելագործին Գրիգորի», ասէ, «Մի աստուած հայր բանին կենդանւոյ, իմաստութեանն անձնաւորի, և զօրութեանն, և կերպարան էութեան,. կատարեալ կատարելոյ ծնող, հայր որդւոյ միածնի, տէր միայնոյ, աստուած յաստուծոյ, կերպարան և պատկեր աստուածութեանն. բանն աստուած ներգործական ամենայնի, և եղելոցս ամենայնի բովանդակիչ, և զօրութիւն անսահմանելի, և ամենայն ստացականացս արարիչ։ Որդի ճշմարիտ ճշմարտի հօր, անտեսանելի անտեսանելւոյն, անապականին անապական, անմահ անմահի. մի հոգի սուրբ առ ի յաստուծոյ զէութիւն ունելով, և ի ձեռն որդւոյ երևեալ և յայտնեալ մարդկան, պատկեր որդւոյ, կատարեալ կատարելոյ. կեանք և կենդանեաց պատճառ, սրբութիւն և սրբութեան պարգևիչ. որով յայտնի աստուած հայր որ ի վերայ ամենեցուն և յամենեսին, և աստուծոյ որդին, որ ի ձեռն որոյ և ամենեքեան։ Երրորդութիւն կատարեալ՝ փառօք և մշտնջենաւորութեամբ, և անբաժանելիք թագաւորութեամբ, և անօտարանալիք։ Ո՛չ ապա

1 a *ի հաւրէ,* i չիք *ի հօրէ*
1 g *աղբիւր*
2 cdfh *ի յորդոյ,* g *ի որդոյ*
2 a *խոհագոյն*
3 a *ասպանջան*
3 o *ծով,* stՎ *զծովն*
3 d *զմարդ*
4 Մ-Թ չիք *ունելով*
4 Վ *որդին*
4 stՎ *իբրև* փխ *որպէս,* n *որպէս և զհայր*
5 d *զի ի սկիզբն,* no *զսկիզբն* փխ *զի սկիզբն*
5 p *զի սկզբնոյն փարթամ*
6 h *հարուստ է*
6 h *ի պատճառէ* փխ *զի պատճառ է*
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *է*
6 cdjk *սքանչելի*
6—7 no *սքանչելին ներսէս ասէ «հայր է պատճառ անպատճառաց որդւոյն ծննդեամբ հոգւոյն բխմամբ և գլուխ բանիցս «ամենասրբուհի...»* փխ *'սքանչելին Եպիփան ի գիրս մեկնութեան սաղմոսաց'*
7 Մ-Թ *ի գլուխ բանիցս*
8 no չիք *մարիամ*
8—9 g *աւետարանչի*
9 Մ-Թ *յոհաննու*
9 i *ուսուցանելով,* j *ուսուցանել*
9 Մ-Թ p *սքանչելւոյն,* afhkm *սքանչելին*
10 dfgh *կենդանոյ*
10—11 eiՎ *զօրութեան*
11 g *էութեանն*
12 Վ *աստուծոյ*
13 egՎ *աստուածութեան,* ip չիք *աստուածութեանն*
13 istՎ *յամենայնի*
13 no *զեղելոցս*
14 ip *յամենայն*
15 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք *ճշմարիտ*
15 ad *հաւր*
1 —16 bcdefghjst *անտեսանելոյն*
18 Վ չիք *և*
20 d *յաստուծոյ*
21 tՎ չիք *և*
21 egՎ *ամենայնք*
21 no *փառք*
21 Վ չիք *և*
22 b *անբարժանելիք,* stՎ *անբաժանելի*
22 Մ-Թ *անորոշելիք* փխ *անօտարանալիք,* k *անօրանալիք,* no *անօտարանելիք*

տացական ինչ, և ոչ ծառայ երրորդութեան, և ոչ ի ներքսածական, որպէս թէ յառաջագոյն ոչ գոլով, և յետոյ ի ներքս մտեալ։ Ոչ նուազ որդի ի հօրէ. և յորդւոյ՝ հոգի, այլ անայլայլ և անփոփոխելի, նոյն ինքն երրորդութիւնն միշտ»։

Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, և յոգիս Կիւրակոսի, և համարձակ արժան է քարոզել զհոգի ի հօրէ ելեալ և յորդւոյ երևեալ։

Զայս պատասխանեցաք թղթոյն Արևմտից, և մեք ի սոյն հաւատ հաստատեալ կամք շնորհօք երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս. ամէն։

ԾԱ.

Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց

Հաւատամք ի հայր և յորդի և ի հոգի սուրբ, յերիս անձինս կատարեալ և ի մի աստուածութիւն փառաւորեալ, սուրբ և զուգափառ երրորդութիւն, անսկիզբն և անվախճան, աներբ և անուր, միշտ անկարօտ և բերկրեալ, յամենայնի կատարեալ և ի բարւոչ իմացեալ, զոր բնաբար ունի և աննիազապէս տայ կարօտիցն. երրորդութիւն կատարեալ, անաճելի և աննուազ,, անձամբ բաժանեալ, և է՛ զի և անումբ, և ի միութիւն կացեալ,

1 bcd երրորդութեանն
2 h մուծեալ
3 bd ի հաւրէ
3 stՎ որդին
3 c յորդոյ, d որդոյ
3 stՎ չիք այլ
3 mstՎ անայլայլելի
4 stՎ երրորդութիւն
5 jp խոստովանութիւնն
5 afhՎ հայաստանեաց
6 no ոգիս
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Կիրակոսի
6 no արժանի է
6 o չիք քարոզել
6 bd ի հաւրէ
7 cdfgh յորդոյ, st որդի
8 i պատասխանեցէք
8—10 no չիք 'և մեք ի սոյն... յաւիտեանս. 'ամէն'
8—9 a հաւատոյ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հաւատացեալ փխ հաւատ հաստատեալ
9 d շնորհաւք
9 e երրորդութեան
11 g չիք գլխ՝ «խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց»
11 Մ-Թ չիք հաւատոյ, stՎ չիք ճշմարիտ, n զաւանութիւն հայոց, o զաւանութիւն հաւատոյ փխ խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց
12 d երինս անձինս, Վ երիս
12—13 fh չիք յերիս անձինս կատարեալ
13 Վ և մի
13 h և ուղղափառ
14 b անվազխճան, cd անվաղջան
14 Վ աներբ անուբ, t անուբբ (sic)
14 ad անկարաւտ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յամենայն stՎ ամենայնիւ
15 st և բարւոյ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բարւոյ
15 o զոր անբնաբար
15 h չիք ունի
16 cdi աննիզապատակ (sic), ij աննիզապատակ փխ աննիզապէս տայ, h անզապէս
16 stՎ չիք տայ, Վ (տայ)
16 stՎ կարօտից
16 ino ԱԲԳ անճառելի փխ անաճելի
17 no զի է անուամբ, p զի և անուամբ միութիւն
17 Մ-Թ միութիւն փխ ի միութիւն

և կայ փառաւորեալ և փառաւորի ի բնութեանն աստուածութեան, ի զօրութեանն, ի կամսն, յիմաստութեանն, ի գործն, ի մեծութեանն, և մանաւանդ յանհասութեանն, և յանասելի ողորմութեանն։

Հայր անծին, որդի ծնեալ ի Հօրէ, անախտ և անմարմին, բնութենակից Հօր նախ քան զժամանակս։ Հոգին սուրբ բղխումն ի Հօրէ, և երևումն յորդւոյ, ո՛չ ըստ որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար, ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, և յարարածոց անգիտելի. միշտ ընդ Հօր որդի և Հոգի. Հոգի որպէս Հօր, նմանապէս և որդւոյ. ոչ փոխեալ Հայր յորդի, կամ որդի ի Հոգի, կամ Հոգի յորդի և ի Հայր։

Հայր ունելով զանձն և զանուն Հայրական, և որդի ունելով զանձն և զանուն որդիական, և Հոգի ունելով զանձն և զանուն Հոգիական, անդրադարձութիւն ոչ ունելով կամ փոփոխումն անուանցն և անձանցն, այլ Հայր միշտ Հայր. որդի միշտ որդի, Հոգի միշտ Հոգի. յոր Հաւատամ։

Յայսմանէ և ի սիրոյ եկեալ որդւոյն անձամբ չափ՝ աւետեօք Հրեշտակապետին Գաբրիէլի ի կոյսն Մարիամ՝ որ սուրբ էր Հոգւով և մարմնով, և ի պատճառս փրկութեան մերոյ մարդացեալ ի նմանէ, սահմանաւ բնութեանս մերոյ՝ Հոգի, միտք, շունչ, մարմին, որ ինչ և է կատարեալ մարդ մեղուցեալ բնութեանս Ադամայ, ուստի Մարիամն էր. զոր առեալ աստուածագործեաց առանց շփոթման և այլայլման, անքնին և անճառելի խառնմամբ, և եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյն և ի մարդկայնոյն՝ մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի և անբաժա-

1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի բնութեան
1 bcd յաստուածութեանն, efhm յաստուածութեան, ijp չիք աստուածութեան
1—2 ad ի զաւրութեանն, bc և ի զօրութեանն, eՎ ի զօրութեան
2 st յիմաստութիւն, Վ յիմաստութեան
2 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի մեծութեան, st ի մեծութիւն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանհասութեան, jnop անհասութեանն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ողորմութեան
4—5 cdnՎ բնութիւնակից
5 ad հաւր
5 i և նախքան
5 b զժամանակն
6 cd որդոյ, fh յորդոյ, ijm որդւոյ
6 bcdfhijm որդոյ
6 m այլ ընդ առաջ
6 f աղբերաբար
6—7 m ինքեան միայնոյ անքննելի
7 ad աւրինակն
7 Վ արարածոց
7 ad հաւր
8 h որդի և հոգի որպէս հօր
8 bstՎ հոգին
8 ad հաւր
8 Վ նոյնպէս
8 bcd որդոյ, fh յորդոյ
8 fh ոչ փոփոխեալ
8—9 cdjmp հայր որդի
9 m որդի հոգի կամ որդի հոգի և հայր
10 bcdj զանունն
11 bcdj զանունն
11 Վ որդիական անուն
11 bcdj զանունն
12 lp չիք և անձանցն
13 sՎ և հոգի
14 cdfh որդոյն
14 d աւետաւք, n աւետօք
15 bcdh հոգով
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի պատճառս փխ և ի պատճառս, dip և պատճառս
17 no և ի մարմին
17 stՎ կատարեալն
18 bcdejk բնութիւնս
18—19 abcdefhij աստուած գործեաց (efh ած գործեաց)
19 a շփոյթման
19 ijp և անքննին
19 Մ-Թ և ՁՁ անքննին
20 stՎ խառնմամբն
20 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղև փխ և եղև
20 inop յաստուածայնոյ, j յաստուածայնոցն, m աստուածայնոյն
21 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մարդկայնոյ
21 no բաժանելի փխ անբաժանելի

նելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր և յօդական բնութիւնն յանյօդ և պարզական բնութիւն աստուածութեանն, զիւրն կորուսանելով. և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեաց յիւրն յաւէտ պարզութենէ, թէպէտ և ասի յաղագս անքակ միութեանն՝ անմարմնոյն մարմնանալ, և բանին թանձրանալ։ Մնաց միածին մի որդի, մի անձն, մի Քրիստոս, և ճշմարտապէս յերկուց միացեալ՝ մի բնութիւն, մի կամք, մի ախորժակք, մի գործ, մի ծնունդ կուսութեամբ, մի մայր առանց հօր, որ և նախ քան զյաւիտեանս առանց մօր ծնեալ։

Եւ խոստովանիմ զմայրն Էմմանուէլի՝ աստուածածին մինչև յաւիտեան, և զԷմմանուէլն աստուած մինչև յաւիտեան. նովին մարմնովն և որ զհետ ծննդեան։ Զամենայն տնօրինականսն խոստովանիմ գործ աստուծոյ, զխոնարհագոյնսն, զբարձրագոյնսն, և զկիրսն անքամքասելի, զոր վասն մեր կրեաց, ո՛չ բաժանեմ, այլ մի յատուկ ասեմ ի տէրն իմ. և ո՛չ իմանամ չփոթումն. և նզովեմ զիմացողն և զասողն չփոթումն։

Եւ նոյնպէս զկիրք խաչին՝ խոստովանիմ աստուծոյ խաչ և մահ, ոչ էական բնութեան ասեմ մահ, կամ ի մարմնոյն բաժանումն, այլ զի բնութեամբ միացեալ յաստուածութիւն և աստուածացեալ, աստուած խոստովանիմ, որով մեռաւ անմահն, զբանական հոգին աւանդելով ի ձեռս հօր։

Աստուածութիւն ո՛չ բաժանեալ ի հոգւոյն և ի մարմնոյն, միաւորեալ

1 ip *բնութեամբ և անորոշելի անձնաւորութեամբ ոչ փոփոխելով*
1 Վ *փոխելով*
1 no *օթական* փխ *յօդական*
1—2 afhkm *բնութիւնան,* ejnpstՎ *բնութիւնս*
2 acdefhjkmno *անյօդ* (d *անյաւդ*)
2 c *աստուածութիւնն,* stՎ *աստուածութեանն բնութիւն*
2—3 stՎ *ոչ կորուսանելով*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բնութիւն*
4 beij *բնութեանն,*
4 no *զիւրն*
4 Վ *պարզութենէն*
5 no չիք *ասի*
5 Վ *միութեան*
6 t *մտաց* փխ *մնաց*
6 st *միածինն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բնութիւն* փխ *մի բնութիւն*
7 dijp *մի ախորժակ*
8 s *որ եղև*
10 h չիք *և*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *էմանուէլի* abcdm *եմմանուէլի*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զէմանուէլն,* abedm *զեմմանուէլն*
11 stՎ չիք *և զէմմանուէլն աստուած մինչև յաւիտեան*
12 Վ *տնօրինականս*

12 no *խոստովանի*
13 afhstՎ *զխոնարհագոյնս*
13 stՎ *զբարձրագոյնս.*
13 abefh *անքանքասելի*
13 stՎ *որ*
14 *Մ-Թ բաժանումն*
14 o *այլ միշտ* փխ *այլ մի*
14 i *ասեմ զի տէրն*
15 Վ *զչփոթումն*
15 n *նզովիմ*
15 b *զասաւղն*
15 ostՎ չիք *և նզովեմ զիմացողն և զասողն չփոթումն,*
16 h *և նմանապէս*
16 ij *կիրք*
16 i *խաչն*
16 t *որ* փխ *ոչ*
17 Վ *բնութեանն,* no *բնութեամբ*
17—18 be *այլ զիմ բնութիւն,* cdjnopstՎ *այլ զիմ բնութիւնն* փխ *այլ զի բնութեամբ*
18 bcdejstՎ *յաստուածութիւնն*
18 a *յաստուած*
19 afhkm *ի ձեռն*
19 stՎ *հօր աստուծոյ*
20 stՎ *եւ աստուածութիւն,* cd *աստուածութիւնն*
20 no *բաժանեալ հոգւոյն,* cdgh *ի հոգոյն*

անքակելի, ըստ որում և զդժոխս աւերէր Հոգւովն, և զմահ սպանանէր, և մարմինն լուծանէր զապականութիւն որպէս զաստուած և զաստուծոյ մարմին. ընդ ամենայն գերեզմանս արձակելով ճառագայթս, յարուցանելով զբազումս, գիտելով զսահմանեալ ժամանակաւն ի լանջս երկրի՝ հզօրագոյն Թուովն յառնէր, ո՛չ միայնաբար ըստ Յունանու ի ձկանէն, այլ լրմամբ Հոգւոցն մահակուլ, որ յԱդամայ ի դժոխոց, և յոլովիւք մարմնովք հողացելովք ի գերեզմանաց՝ ելանէր կուսութեամբ անլոյծ կնքոյն ի գերեզմանէն, որպէս յարգանդէն Մարիամու, և վերացեալ մտանէր յերկինս կուսութեամբ անճեղքելիս, որպէս ի վերնատունն դրամբք անբացիւք. զի յայտ լիցի, եթէ ի վեր է քան զբնութիւն մարմնոյ. զի մարմնոյ բնութիւն՝ մահկանացու, ապականացու և ախտալի է, թէ յատկացի ըստ ինքեան, և ընդ մարմին ոչ կարէ մտանել անծանօթապէս. այլ տէրունականն և տէրն լիով ունելով զճշմարիտն մարդ՝ իւրով սահմանովն, սակայն շողացեալ և փայլատակեալ աստուածութեամբն՝ ներգործէր զվայելչականսն բանին, զոր շօշափեցին ձեռօք դասք առաքելոցն, և տեսին երանելի աչօք զանտեսակն տեսակացեալ։ Գալոց է նովին մարմնովն և փառօք Հօր դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան։

Հաւատամ ի նոյն յերրորդութենէն եղեալ յոչէից զեղեալքս ամենայն, և զԱդամ պատկերեալ բարւոյն և յանցանօք լուծեալ ի մահ անձնիշխան կամօք, և ի նոյն արարչէ վերստին նորոգեալ, տնտեսութեամբ միոյն միածնի՝ կամօք Հօր և Հոգւոյն։

1 fhՎ անքակտելի
1 Վ և ըստ որում և
1 no դժոխս
1 cdejno աւարէր
1 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հոգովն
1—2 st չիք 'հոգւովն... լուծանէր'
1 c սպանէր
2 fhst մարմին
2 o ապականութիւն
2—3 st մարմինն
3 st որ արձակելով
3 fh ճառագայթեցուցանելով փխ ճառագայթս յարուցանելով, fh ԱԲԳ չիք յարուցանելով
4 bcdefhnop ժմկն, ժամանկն, ij զժամանակն, stՎ ժամանակսն
4—5 fh ի լանջս և ի հզօրագոյն
4 fh չիք երկրի
5 d Թուվովն
5 i չիք յառնէր, st առնէր
5 cj յովնանու, d յովաննու, i յովհաննու
5 h ի ձկանէ
6 cd հոգոցն, fost հոգւոյն, h հոգոյն
6 stՎ ի դժոխս
7 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ի գերեզմանացն
7 stՎ կնքօք, փխ կնքոյն
8 h և վեցեալ փխ վերացեալ
9 p դրամբ
10 bfh թէ փխ եթէ
10 stՎ մարդոյ փխ մարմնոյ
11 a անապականացու, m ապականացու մահկանացու
11 n ախտելի, o աղտելի
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ընդ ինքեան
12 i և ընդ նմին փխ ընդ մարմին, m ըստ մարմնոյ
12 bd անծանաւթապէս
12 t տէրունական
13 Վ իւրովն
14 stՎ զվայելչականն
15 Մ-Թ չիք ձեռօք, d շաւշափեցին ձեռաւք
15 Վ առաքելոց
16 i չիք գալոց է
16 acestՎ մարմնով
16 d փառաւք հաւր
16—17 in ի դատել
17 n կենդանիս
17 ah թագաւորութեան
17 b վաղխճան, cd վաղջան, Վ վաղճան
18 abcdehՎ երրորդութենէն
19 cdfhj բարոյն
19 ad յանցանաւք
19 fh ի մահն
20 m յարարչէ
20 fhՎ նորոգել, st նորոգիլ
20 o չիք միոյն
21 ad կամաւք
21 cdh հոգոյն

Հաւատամ ի համօրէն յարութիւնն բանականացս որ յԱդամայ ի նոյն զօրութենէ ստեղծողին և նորոգողին։

Հաւատամ յարդար իրաւունս յաւուրն դատաստանի ըստ արժանեաց, և ի հատուցումն յաւիտենական կենաց և տանջանաց։

*Այս է մերոյս հաւատոյ համառօտ խոստովանութիւն, և ամենայն ուղղափառաց, որոց մանաւորեսցէ՝ զմեզ տէր ի շնորհս ողորմութեան իւրոյ, սովիմբ կեալ յաշխարհի անարատ կենցաղավարութեամբ և բարի գործովք, և այսու դաւանութեամբ երթալ առ Քրիստոս՝ յոյսն մեր և վստահութիւն, և արժանի լինել տեսանել համարձակութեամբ զերանելի և զամենասուրբ զերրորդութիւնն, յերիս անձինս յատկացեալս, և ի մի աստուածութիւն և տէրութիւն և ի թագաւորութիւն փառաւորեալ։ Եւ արժանացուսցէ զմեզ և զամենայն ճշմարիտ հաւատացեալս անճառ բարեացն և անպատում ուրախութեանցն, «զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց աստուած սիրելեաց իւրոց»**։

Արդ զայս դաւանութիւն յոլով մասն աշխարհի ունի և պահէ սրբապէս քաղաքավարութեամբ, զոր պարտ է յամենայն քահանայագործութեան տալ զայս դաւանութիւն մեծի քահանայապետին և պահանջել յայնցանէ, զորս ձեռնադրելն կամին։

Եւ ապա յանուանէ նզովէ զգայլսն ապականիչս՝ զամենայն հերեսիովտայսն՝ հարիւր յիսուն և ինն հերձուած մինչև ցայսօր ժամանակի և այլք, որ լինին նման սոցա. և դաւանել զամենայն ուղղափառսն, զհովիւսն եկե-

* Ա. Կորն. Բ. 9

1 m *ի յարութիւն համօրէն,* cd *համաւրէն,*
1 cd *յարութիւն*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *որ*
2 ad *զաւրութենէ*
2 d *նորոգաւղին*
3 cdij *հաւատամք*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *արդար յիրաւունս,* cd *արդար իրաւունս*
3 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աւուրն*
3 Վ *դատաստանին*
4 bcdip չիք *ի*
4 stՎ *տանջանաց և կենաց*
5 st *մերոյ*
5 f *հաւատոց,* ip *հաւատոյ մերոյ*
5 ad *համառաւտ*
6 i *յորոց,* st *որով*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *իւրոյ*
8 stՎ *գնալ* փխ *երթալ*
8 stՎ *յոյսն* (st *յոյս*) *ամենեցուն և մեր վստահութիւն*
8—9 m *վստահութեամբ արժանի լինիլ*
10 fh *զերրորդութիւն*
10 dj *յերեկս* փխ *յերիս*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յանձինս*
10 p *յատկացեալ*
10 jk չիք *ի*
11 m *արժանաւորեցուսցէ*
12 mstՎ *հաւատացեալսն*
12—13 Վ *ուրախութեանց*
13 stՎ *զայն* փխ *զոր*
14 fh *տէր* փխ *աստուած*
15 st *այս* փխ *զայս*
15 Վ *դաւանութիւնս*
15 stՎ *աշխարհիս*
16 af *ամենայն*
18 bcdijp *զոր*
18 Վ *ձեռնադրիլն*
19 bcdeh *ապականիչսն,* inopՎ *ապականիչ,* j *ապականիչն*
19—20 abcd *հերեսիոտայսն,* s *հերետիկոսայսն,* t *հերետիկոսայսն,* Վ *հերետիկոսականսն*
20 *Մ-Թ* *և մյուսն* չիք *և*
21 bcdeijՎ *որք*
21 m *նմին* փխ *նման*
21 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զհովուանի,* ah *զհովանի,* stՎ *զհովիւս*
21 h *եկեղեցոյ,* Վ *եկեղեցւոյն*

ղեցւոյ, որք ընդ ճշմարտութիւն առաջնորդեցին հօտին Քրիստոսի և յարօտըս կենսաբերս սնուցին։

Եւ ապա իջանէ Հոգին յայնպիսի սեղանն սրբութեան և հանգչիցի յընծայեալն յայն, որ գիտէ ճանաչել զօտարսն և զընտանիսն, որպէս զգիտնականս և զիմաստունս հովիւս կացուցանել, որ կարասցէ ի կեանս կոչել զարժանիսն կենաց, այսինքն՝ առ աստուած ածել. զի այս է պարիսպ պահպանութեան խաչիւ և արեամբ գնեալ հաւատացելոց, ո՛չ միայն ի չարեացն ի բաց կալ, այլ և բարեացն զհետ երթալ ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն։

Գրեաց և մեծ վարդապետն Վանական, թէ որպէս մարթ է խոստովանել, և կամ ասել զսուրբ Հոգին ի Հօրէ և յորդւոյ։

ԾԲ

Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին

Հոգւովն խօսել զհոգւոյն՝ հոգևորացն է գործ. իսկ եթէ ոք և որ ի ձեռն հաստատութեան իցէ յօժար առ ի քաղել ամարան խզուզին հանդիպել սիրելի է, և թէ հասկի, բայց թէ չնչիցէ հոգի անօսր Եղիայումն՝ ընթացի բանն, և փառաւորեսցի մի աստուածութիւն յերիս անձինս՝ միմեամբք երև-

1 bdՎ *ճշմարտութիւնն*, e *ճշմարտութեան*, m *որք ճշմարտութեամբ*, no *զճշմարտութիւնն*
1 ad *հաւտին*, f *ի հօտին*, h *ի հօտն*
1—2 m *ի յարօտս*
3 fh չիք *սեղանն*
3—4 bcd *յընծայելն*
4 a *զընդանիսն*, st *զօտարն և զընտանին*, Վ *զաւարտն* փխ *զօտարն* Վ *զընտանին*
4—5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զգիտականսն և զիմաստունսն*, bcdeijnop *զգիտնականն*, stՎ *զգիտնական և զիմաստուն*
6 stՎ *զարժանիս կենացն*
6 no չիք *առ*
6 d *զի ասէ*
6—7 fh *ամրութեան* փխ *պահպանութեան*
7 h *հաւատալոց*
7 a *ի չարեաց*, bcei *ի չարացն*
7 afhi չիք *ի*
8 no *գալ* փխ *կալ*
8 e *երթեալ*
8—9 i *որում փառք*, n *որում վայել է փառք*, o *որում վայել է փառք իշխանութիւն և պատիւ*
9—10 no չիք *՚յաւիտեանս...մեծ վարդապետն՚*
10 abcdefhj *վանականն*
10—11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խոստովանիլ*
11 t *հոգին հօրէ և որդւոյ*, fh *յորդոյ*, j *ի յորդւոյ փառք յաւիտեանս ամէն*, i *յորդւոյ և նմա փառք այժմ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն*, p *ի որդւոյ փառք յաւիտեանս ամէն*
11 no չիք *՚վանական... յորդւոյ՚*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *վանական վարդապետին*, no չիք *՚խրատ դաւանութեան վանական վարդապետին՚ ամբողջ գլուխը*, d *վանական վարդապետին է ասացեալս*, i *վարդապետի*, stՎ *խրատ դաւանութեան վանական վարդապետին*
13 abedfh *հոգովն*
13 ad *խաւսել*, i *խօսեալ*, m *խօսիլ*
13 cdh *զհոգոյն*
13 bcdeijpsfՎ չիք *գործ*
13 bcdeijpst *ԱԲԳ ի ձորն* փխ *ի ձեռն*
14 stՎ *է* փխ *իցէ*
14 ad *յաւժար*
14 stՎ *ամառան*
14 cdikmՎ *հանդիպիլ*
15 ij *հասակի*
15 ad *անաւսր*, s *անօսր ե* (s Ձ-ն այստեղ ընդհատվում է. կորել հանել են երեք թերթ՝ վեց երկսյուն էջեր, այսինքն՝ մինչև էջ 344 տող 9 *՚զօրացուցչութիւն՚* ներառյալ)։
15 i *եղացումն*
16 b *աստուածութիւնն*
16 d *յերինս*
16 ip *միմեանցն ելեալ*, t *միմիամբ*

եալ, որպէս լոյս ի լուսոյ. զի եթէ արարածականս այսպէս և հուր՝ ոչ փակի յիւրական ընտանեաց և յայլոց, զիա՞րդ անեղ արարչականն ի միմեանց և յարարածս, թէ և մեք ոչ կարեմք գիտել. վասն զի երեք անձնական բաժինս տալ ոչ զօրէ ի յօդ, ի հուր, ի ջուր և ի գինի, վասն նրբամասնութեանն. և զի այսք հարկելիք են, թէ և անհարկելիք թուին, և անապուսելի՝ ապուսելիք, ո՞րչափ ևս առաւել միտք մի՛ ժտեսցի յանեղ, յանարար, յանսահման, միաւնական սուրբ երրորդութիւնն, ոչ գոլ որով եզերիցի, կամ տեղի, ուր դնիցի, համիմացութեամբ ճանաչել. այլ զոր գիրք աստուածաշունչ առթէ եկեղեցւոյ, զոր սկսանելի է, իմացումն իմացական՝ իմացողին, որպէս անունդ ելով և կերակուր, ուրեմն մտաց, հրեշտակական էութիւնքն՝ և նոցա արարչականն, զի իմանալին իմացութեամբ իմացողապէս իմանայ զիմացական իմացումն։ «Արդ միտ դի՛ր դու քեզ,—ասէ նախամարգարէն Մովսէս,—հայեա՛ յանձն քո»*։ Խրատէ և Փիլոնիոս, թէ՝ «Քոյով երրորդութեամբդ իմա՛ ի մարմին քո, որ է հոգի և միտք և բան»։ Նոյն օրինակ և Պօղոս գրէ մեզ. «Մի է աստուած հայր, և մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և մի սուրբ հոգի։ Զնոյն աւանդէ սուրբ ժողովն Նիկիայ. «Հաւատամ ի մի աստուած հայր, և ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և ի մի սուրբ հոգի»։ Իսկ Յովհաննէս Մկրտիչ միութիւն խոստովանի բնութեանն՝ զհայր և զհոգի ազն դնէ, այսինքն՝ բան և որդւոյ ունել, ասէ, զհայր և զհոգի։

Աթանաս «Երեք ենթակայ, ասէ, կամ երեք դէմ»։ Աստուածաբանն

* Բ. Օրէնք. Ը. 11

1 abcdehjՎ զի թէ. m չիք եթէ
1 h այլ փխ այս, ip չիք այս
2 d յիւական (sic)
2 a յընտանեաց, cd ընդանեաց, Վ ընտանեացն
2 d այլոց
3 abcdejmՎ երեսք փխ երեք
3—4 fh բանին փխ բաժինս
4 bd զաւրէ
4 j և ի յօդ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նրբամասնութեանս, i նրբաձևութեանն
5 i և զի հարկանելիք են, Վ եւ զի այս հարկելիք թուին փխ և զի այսք հարկելիք են, թէ և անհարկելիք թուին
5 e անապուսելիք, fh անապուսել, ապուսելիք, t ապուսելիք Վ անապուսելիք, փխ անապուսելի՝ ապուսելիք
7 bcdet երրորդութիւն
8 fh կամ իմացութեամբ փխ համիմացութեամբ
8 acdefmՎ ճանաչիլ
8 e առիթէ
9 h եկեղեցոյ
10 e էութիւնք
11 t արարչական իմացումն, Վ արարչականք
11 i զի իմանողին
11 fh իմացութեան
11—12 t չիք 'զի... զիմացական'
13 fh հայեա'ց
13 fh անձն քո
13 m չիք խրատէ, Վ և Փիլոնիոս խրատէ
14 fhՎ հոգի, միտք
14 i սոյնպէս և օրինակն փխ նոյն օրինակ և, p սոյն
14 ad աւրինակ
15 tՎ չիք աստուած
16 bcdfj զնոյնն
16—17 tՎ չիք 'Զնոյն աւանդէ... ի մի սուրբ հոգի'
16 i Նիկիոյ
16 bcdej հաւատ ի մի
17—18 e յովաննէս
18 Մ-Թ բնութեան, fh բնութեանս
18 Ա ազգն
19 cdfh որդւոյ
19 t զորդի փխ զհոգի, Վ և (հօր) զորդի փխ զհոգի
20 h երրորդն ենթակայ
20 cdij դէմն
20 cde աստուածաբան

Գրիգոր ասէ. «Երեք անձն, կամ երեք երես, կամ որ քեզ սիրելի է, զայն ասա։ Ինքն աստուած՝ որ էն, ասէ՝ որ է ոչ սկսեալ, և ոչ դադարի»։ Գրիգոր Աստուածաբան, և Բարսեղ, և Գրիգոր Նիւսացի՝ «Անծին և ծնեալ, և ելումն», որում հետևի ամենայն ուղղափառ եկեղեցի։ Յովհան Ոսկեբերան՝ «Արմատ, բոյս և բողբոջ»։ Պօղոս՝ «Զհայր էութիւն, ասէ, և զորդին՝ նկարագիր, զհայր՝ լոյս և զորդին՝ ճառագայթ»։ Աթանաս՝ զորդին նկարագիր, ասէ, հօր, և զհոգի՝ որդւոյ, որ է հօր և որդւոյ. ինքն տէր զհայր՝ հոգի ասէ։ Եւ Լուսաւորիչն Գրիգոր զորդի հոգի ասէ, և ամենայն գիրք աստուածաշունչ զհոգի հոգի ասեն։ Պօղոս՝ «Զհայր աներևոյթ ասէ, և զորդի պատկեր աներևութին». յայտ է թէ՝ հոգի պատկեր է հօր և որդւոյ. զի մի է էիցն նկարագիր և պատկեր. ըստ այնմ, թէ՝ «Արար աստուած զմարդն ի պատկեր իւր», զի էիցն մի պատկեր է, մին սկզբնատիպ միոյ մարդոյն, միոյ բնութեան, և երից անձանց, միոյ աստուածութեան. ամենայն հին և նոր կտակարանք վկայեն։ Եւ զի հայր անսկիզբն և անպատճառ է, ինքն իսկ ասէ ցԱբրահամ՝ «Իմ էն երդնում քեզ». և ցՄովսէս՝ «Ես եմ էն», որպէս ասել՝ թէ «Ոչ յումեքէ, և զի որդի և հոգի ի հօրէ». Ովսէէ ասէ՝ «Հոգի իմ և բանն ի միջի քում»։ Եւ ինքն տէր ասէ. «Հողմ ուր կամի շնչէ, այլ ոչ գիտես գայ կամ յո երթայ. նոյնպէս և ամենայն ծնեալն ի հոգւոյն»։ Վասն որոյ և սուրբն Եպիփան Կիպրացին ասէ. «Հոգի հայր և ի նմանէ որդի և հոգի»։ Զի հայր անսկզբնութեան է անուն. և երեքն անսկիզբն են ի ժամանակէ։ Հոգի ասելն անմարմնութեան է նշան, և երեքեանն անմարմին. որդի ասելն՝ գոյացութեան*

* Ծնն. Ա. 27, ** Յովհ. Գ. 8, *** Համտ. Յովհ. Դ. 24

1 ip չիք *երեք անձն կամ*
1 Վ չիք *ասէ*
1 Վ *ի քեզ*
1 i *որ սիրելի է քեզ*
1 fh *զայն առ*
2 Վ *էնն*
3 Վ *աստուածաբանն*
3 Վ *Նիւսացին*
4 i *հետևին*
4 *Մ-Թ Յոհան Ոսկեբերանն*, i *ոսկիբերան*
5 *Մ-Թ զորդի*
7 tՎ *էութեանն աստուծոյ հօր (ԱԲԳ, հայր)*
7 cd *զորդի* փխ *զհոգի*
7 cdfhij *հոգի որդոյ... որդոյ (հ որդւոյ)*
7 ad *հաւր... հաւր և որդոյ*, Վ չիք *'որ է հօր և որդւոյ'*
7 i *տէրն*
8 i *լուսաւորիչն մեր*
8 tՎ *զորդին*
8 mՎ *աստուածաշունչք*
9 t չիք *հոգի*
9 i *զորդին*
10 bcdfh *որդոյ*
10 *Մ-Թ երիցն* փխ *էիցն*
11 *Մ-Թ ըստ որում*
12 fh *երիցն* փխ *էիցն*
12 df *մինն*
13 m *ամենայն գիրք հին և նոր*
14 Վ *ասէր*
15 *ԱԲԳ իմէն (Վ յիմ էն)*
15 p *երդումն քեզ*
15 b *ցմօսէս*
15 afhm *ես իմ էն*, cdejpՎ *եսեմ իմ էն*
15 i չիք *էն*
15—16 p *ասել թէ որպէս ոչ յումեքէ*
15 i չիք *ասել*
16 i չիք *և հոգի*
16 dՎ *բան*
17 Վ *տէրն*
17 abe *գիտէ*
18 h *նմանապէս*
18 i *յամենայն*
18 e *ծնեալ*
18 ch *հոգոյն*
18 *Մ-Թ* չիք *'վասն որոյ և սուրբն եպիփան Կիպրացին ասէ. «Հոգի հայր և ի նմանէ որդի և հոգի'*
20 Վ *երեք են*
20 Վ չիք *են*
21 abcdejՎ *երեքեան*
21 cdej *մարմին* փխ *անմարմին*
21 abcdfhij *և գոյացութեան*

և բնութեան է նշան. և զի երեք գոյացութիւն և մի բնութիւն են։ Որդի ի Հօրէ ասի, Հայր յորդւոյ ոչ ասի, զի սա ի նմանէ է, և ոչ նա ի սմանէ. որդի և Հոգի ի Հօրէ ասի. Հայր ի նոցունց չասուի, որդի և Հոգի ի Հօրէ ասուի. ոմն ծննդեամբ և ոմն ելողութեամբ։ Որդի բղխումն ասի, և Հոգի բղխումն ասի։ Որդի ել ասի ի Հօրէ, և Հոգի ել ասի. Հայր Հոգի ասի, բայց որդի չասի. Հոգի ո՛չ Հայր ասի, ո՛չ որդի, որդի ի Հօրէ և Հոգի ի Հօրէ և յորդւոյ։

*Հայր արմատ, որդին բոյս, Հոգին ի յարմատէն, ի բուսոյն բողբոջ։ Հայր գո՛յ, որդին բերան, Հոգին շունչ։ Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա։ Եւ թէ՝ «Առաքումն քո դրախտ նռնենեաց» և թէ՝ «Փըչեաց յերեսս նոցա և ասէ. Առէ՛ք զՀոգին սուրբ**։ Հայր անձն, որդին գոյացութիւն, Հոգին բազուկ, և ի բազկէն մատն։ Ես մատամբն աստուծոյ հանեմ զդևս»**։*

*Որդի ի Հօրէ, և Հոգի ի նոցունց,— ասէ սուրբն Եպիփան,— որդի ի Հօրէ ելանէ և Հոգի ի Հօրէ և յորդւոյ ելանէ։ Որդի ի Հօրէ առնու, նմանապէս և Հոգի յորդւոյ առնու։ Ասէ ինքն տէրն. «Յիմմէ անտի առնու և ուսուսցէ ձեզ****. և որդի ի Հոգւոյն առնու, ըստ այնմ՝ «Որ ի նմայն ծնեալ է, ի Հոգւոյն սրբոյ է»****։ Երեք արեգական լոյս է, ամենայնիւ մի օրինակ, անհաս, անճառ, անձև, անորակ, անքանակ, անսահման։ Բայց մինն որ զմեր բնութիւնս էառ, բանն մերովս երևի, և նովաւ ճանաչի Հայր և Հոգի։ Որդի ծնեալ ասի, որ թարգմանի յումեքէ, ումել, և ել ասի, որ թարգմանի ոչ զումեք ունել, զի ոչ ումի զանձն Հօր, և ոչ զանձն Հոգւոյ, այլ զիւր*

* Հմմտ. Յովհ., Ի, 22. ** Ղու, ԺԱ, 20. *** Հմմտ. Յովհ., ԺԶ, 15. **** Մատթ., Ա, 20.

2 c *յորդոյ*, dfh *որդոյ*, ij *որդւոյ*
2 i *զխոսս* փխ *զի սա*
3 Վ *ասի ի հօրէ*
3 cdijptՎ չիք *'հայր ի նոցունց չասուի, որդի և հոգի ի հօրէ ասուի'*
3 abfm *ասի* փխ *ասուի*
4 c *բխումն*
4—5 Վ *հոգի բղխումն* փխ *հոգի բըղխումն ասի*
5 Վ *ասի և հոգի ել ի հօրէ,* փխ *և հոգի ել ասի*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ասուի*
6 Վ *և ոչ որդի*
6 bcfh *յորդոյ*
7 *Մ-Թ որդի*
7 fhipՎ *ի յարմատոյն*
7 Վ *ի բուսէն*
8 *Մ-Թ հոգի*
8 Վ *հոգին շունչ, որդին բերան, հայր գոյ*
9 *Մ-Թ*k *զօրու*" փխ *զօրութիւնք նորա*, im *զօրութիւնք նոցա*
10 *Մ-Թ հոգի*
11 *Մ-Թ բազուկ, և հոգի՝ ի բազկէն մատն*, t *հոգին բազուկ և բազկէ մատն*
11 abefh *մատամբ*, d *մատեամբ*
13 abՎ *հոգի ի յորդւոյ, և ի հօրէ ել*
14 djp *առնէ* փխ *առնու*
15 *Մ-Թ ի յորդւոյ*, cfh *յորդոյ*
15 fh չիք *'ասէ ինքն տէր... առնու.'*
15 Վ *յիմէ*
16 *Մ-Թ* չիք *որդի*
16 cfh *հոգոյն*
16 *Մ-Թ ըստ որում* փխ *ըստ այնմ*
16 eijՎ *թէ որ ի նմայն*
16 ij *ծնեալն է*
17 ch *հոգոյն*
17 cdՎ *արեգակն*
17 ad *աւրինակ*
18 f *անհաս, Վ անճառ, անհաս և անձև*
18 Վ *մին*
19 m *բնութիւնսն*
19 t *մերովք*
20 *Մ-Թ ասել ունել*
20 fh *թարքմանի*
20 *Մ-Թ* չիք *և ել ասի*
21 *Մ-Թ ասել, ունել*
21 cdfh *հոգոյ*
21 t չիք *'ունել...զիւր*

որդիականն։ Հոգի եւ ասի ի Հօրէ և յորդւոյ, զի ոչ ունի զանձն Հօր և զանձըն որդւոյ, այլ զիւր Հոգիական անձն։

Այս երեք անուն հաւասար նշան երից անձանցն, ոչ մի միոյ վերոյ, և ոչ մի միոյ ներքոյ. այլ հաւասար միմեանց ամենայնիւ։ Ոչ բնութեան նշան երից մի՛ լիցի ումեք իմանալ այնպէս, այլ նշան երից անձանց և մի բնութեան. ոմն Հայր, զի ոչ յայլմէ հօրէ է և ոմն որդի, զի ի Հօրէ է. և ոմն Հոգի, զի ի Հօրէ և յորդւոյ։ Հայր անծին ասի, զի ո՛չ յումեքէ է. և որդի ծնեալ, զի ի Հօրէ է. Հոգի ոչ ասի որդի կամ ծնեալ, զի մի՛ երկու եղբարք թուեսցին. և ոչ երկուորի ընդ որդւոյ, զի մի՛ դուստր կարծիցի. և ո՛չ յորդւոյ միայն, զի մի՛ թոռն համարիցի։

Դու ընդէ՞ր ծանրանաս, ո՛վ իմաստուն և ճշմարիտ հաւատացեալ, երկու պատճառ իմանալ։ Բարսեղ հարցանէր զեղբայր իւր զԳրիգոր. «Զի՞նչ է սկիզբն սկզբանն»։ Եւ նա ասէ. «Առաջին պատճառն երկրորդ պատճառին»։ Ո՛վ սիրելի, ո՞ւմ այլ ումեք իցէ պատճառ Հայր և որդի, եթէ ո՛չ Հոգւոյ իւրոյ»։ Գրիգոր Աստուածաբանն զՊղատոնի բանն առնու, որ գրեալ է, «Որպէս խառնարան յեղեալ, զեղեալ, զխառնն և զեղեալն ասել՝ խոտէ, բայց զառաջինն և զերկրորդ պատճառն ասել՝ հաւանի»։ Դու ընդէ՞ր ըմբոստնուս խոստովանողդ ի յերկու պատճառն, զի ոչ եթէ անուանքս կարգս զանազանէ զմի բնութիւն, այլ և այլ նշան է անձանցն երից ի մի բնութիւն, զի սահման և կարգ խոստովանութեան հաւատոյ՝ անխառնակ և անշփոթ մնասցէ. մի աստուածութիւն, որ զամենայն ըստ կարգի և սահմանաւ յօ-

1—2 t չիք 'որդիական... հոգիական անձն'
1 cdfh յորդոյ
2 cdfh որդոյ
2 j հոգիականն
3 m այսպէս երեք անուն,
3 Մ-Թ անուանք
3—4 Մ-Թ ոչ միոյ միոյ ի վերոյ և ոչ միոյ միոյ ի ներքոյ
4 Մ-Թ ի ներքոյ
4—5 Մ-Թ բնաւ նշան երիցութեան
5 tՎ երիցն
5 m չիք ումեք
5 Մ-Թ միոյ
6 Մ-Թ չիք հօրէ
6 Մ-Թ ոմն փխ և ոմն
6 t չիք 'ոմն որդի... ի հօրէ է'
6—7 cdjp չիք 'և ոմն հոգի, զի ի հօրէ և յորդւոյ', dfh յորդոյ
7 cdjp զի ի հօրէ և յորդոյ (dj յորդւոյ, p որդւոյ)
7 abehՎ չիք է
7 h ասէ
7 i ումեքէ
7 mt չիք է
7 abՎ չիք է
8 k չիք 'զի ի հօրէ... ծնեալ'
8 Մ-Թ չիք որդի կամ
9 i զի փխ զի մի՛
8 i ԱԲԳ երկու որդի փխ երկուորի
9 cdfh որդոյ
10 cfh յորդոյ, diՎ որդւոյ
10 i զի թոռն մի՛ համարիցի
12 e պատճառս
12 m զեղբայրն
12 abcdefhjm գրիգոր
13 abcdefhjkm ի սկզբանն
13 i պատճառէն
14 t չիք ոչ
14 c հոգոյ, ip որդւոյ փխ հոգւոյ, fh հոգի
15 bcd աստուածաբան
16 Վ խառնարանն
16 ip եղեալ
16 Մ-Թ զխառն
16 Վ և զեղեալ ասելն
17 Մ-Թ զառաջինն
17 Վ պատճառ ասելն, i ասելն
17—18 a ընբոստնուս, ip ըմբոստանաս
18 Վ զերկու պատճառն
18—19 cdem զանազանի
19 Վ բնութիւնն
19 Մ-Թ յայլ և այլ. այլ փխ այլ և այլ bcdjmp յայլ և յայլ
19 Վ նշանակ փխ նշան
19 Մ-Թ-Վ անձանց
19 Վ երիցն
20 bcdm աստուածութիւնն

րինեալ է. զի մի՛ ի միտս խոստովանողին խառնակութիւն և շփոթումն անկցի։ Քեզ ասեմ, որ լսողդ ես, զիա՞րդ քո միտքդ ի քեզ կայ, և յայլում միտք ծնանի։ Եթէ զայս ոչ իմանաս ընդէ՞ր քննես վասն աստուծոյ և ընդդիմանաս գրոց. եթէ, զլոյսդ, որ ի խելս քո ծագէ, և զհանճար, որ յերի կայ բանիդ և զբղխումն սրտիդ ո՛չ կարես տեսանել և զոլորեալն ի ձայնդ, աստուծոյ հակառակ և գրոց՝ մի՛ ջանար իմանալ ինչ։

Եւ դարձեալ ասեմ՝ բանդ քո ի մտա՞ցդ է, թէ ի հոգւոյդ։ Թէ ի մտա՞ցդ է առանց հոգւոյդ՝ անհոգի է քո բանդ. և թէ ի հոգւոյդ է առանց մտացդ՝ անմիտ է քո բանդ. ապա թէ ի հոգւոյդ է և ի մտացդ, հոգևոր և մտաւոր է քո բանդ, որպէս և է. ապա թէ շնչաւոր իմացիւք է քո բանդ, վայրապար է։

Զաստուծոյ բնութեանն միութիւն և զանձին բաժանումն, մարմնական օրինակաւ մի՛ տեսաներ, զի մի՛ գայթակղիցիս. զհո՛գին եթէ ի հօրէ միայն ասիցես ել և բղխումն, անբան է հոգին. և թէ յորդւոյ միայն ասիցես, օտար սկիզբն է. իսկ եթէ ի հօրէ և յորդւոյ ասիցես, ճշմարիտ է, որպէս և է։ Եւ զոր օրինակ հայրութիւնն աստուծոյ ո՛չ է մարմնական, և ոչ որդիութիւնն, նոյնպէս և ո՛չ ելողութիւնն։ Բառ է, զաւառի սովորութեամբ ասեն. այս անուն յայս բանէ ի դուրս եկն ողջ, ի յայս իրացս բաժանեցաւ ողջ, ոչ յիւրմէն ի տեղն մնաց, և ոչ յայլոց ի հետ եբեր, և ո՛չ յայլոց կլտրեաց, և ո՛չ յայլոց հատաւ. թէպէտ ողջ ասա, թէպէտ յստակ ասա, թէպէտ պարզ ասա։

2 d լսաւղդ
2 acdej միտք
2 Մ-Թ այլում
3 t չիք ոչ, Վ իմանաս ոչ
4 p լոյսդ
4 i ի խելքդ ծագէ
4—5 aefhk ԱԲԳ յերիկամի, b զհանճար երիկամի cdjm որ ի յերիկամի, ip որ ի երիկամի, p ի երիկամի բղխումն փխ որ յերի կայ
5 aefhjmp բղխումն, b քխումն սըրտիտ, cd բխումն սրտիդ
5 Մ-Թ չիք և
6 ip չիք իմանալ
7 i եւ դարձեալ բունուոր ասեմ (sic), p եւ դարձեալ պունուոր ասեմ (sic)
7 b բան քո
7 i թէ ի մտացլ է
7—8 tՎ չիք ՚ի մտացդ է, թէ ի հոգւոյդ՚
8 cdfh հոգոյդ... հոգոյդ, e ի հոգւոյդ է
8 cd հոգոյդ
8 Վ առանց մտաց
8—9 m չիք ՚և թէ ի հոգւոյդ... քո բանդ՚
9 e անմիտք
9 fh ի հոգոյդ
9 abՎ ի հոգւոյդ և ի մտացդ, cd ի հոգոյդ և ի մտացդ
9 efh ապա թէ ի հոգւոյդ (h հոգոյդ) և ի մտացդ է
10 bcdej բանսդ
11 abcdfhj բնութեան
12 abd աւրինակաւ
12 Մ-Թ մի մի՛ փխ մի՛
12 Մ-Թ մի՛ գայթագղիցիս, c մի՛ գայթագղեսցիս, Վ մի՛ գայթակղեսցիս
12 abcdhkmp հոգի, Վ հոգին
13 p միայնակ
13 c բխումն
13 Վ եթէ
13 cfh յորդոյ
14 ad աւտար
14 Վ իսկ թէ
14 cfh յորդոյ
14 tՎ չիք ասիցես
15 ad աւրինակ
15 ah հայրութիւն
16 aefhՎ որդիութիւն
16 eՎ ելողութիւն
16 ԱԲԳ զաւառի փխ զաւառի
16 tՎ սովորութիւն
17 tՎ չիք ասեն
17 abfh բարժանեցաւ
18 d այլոց
29 ijp չիք թէպէտ պարզ ասա

Այսպէս Հոգի ի Հօրէ և յորդւոյ, ո՛չ ինքն պակասէ ինչ և ո՛չ ի նոցանէ Հատած։ Լի՛ կատարեալ աստուած Հայր, լի՛ կատարեալ աստուած որդի, լի՛ կատարեալ աստուած Հոգի սուրբ. մի աստուածութիւն կատարեալ յերիս անձինս Հաւասար ամենայնիւ։

Այս է խոստովանութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ։ Սուրբն Դիոնեսիոս զելողական անունն ի վերայ երրորդութեանն Հաւասար դնէ՝ Հօր և որդւոյ և Հոգւոյ, այսպէս ասելով, «Ելողական անուն, իմաստնացուցիչ, զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ», և որ յայս ոճիս է. և դարձեալ՝ իմաստնացուցչութիւն, զօրացուցչութիւն, կենդանացուցչութիւն, և որ այլ ըստ այսմ։

Դարձեալ աղաչեմ զքեզ մի՛ կարծեր աստուծոյ անուն ըստ բնութեան, այլ ըստ խնամոցն՝ որ առ մեզ։ Ապա թէ ո՛չ՝ լոյս ասի աստուած և կեանք. զի՞նչ կամիս ասել, այսպիսի՞ լոյս և կեանք, որպէս և մեք տեսանեմք և կեանք. կամ զքո Հոգւոյդ անունն և զէութիւնն կարե՞ս գիտել. այս խոստումն Հանդերձելոցն է, յորժամ յայտնի այն, «զոր ակն ո՛չ ետես, և ունկն ո՛չ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ո՛չ անկաւ, զոր պատրաստեաց աստուած սիրելեացն»*։ Աստ մի՛ խնդրեր աւելի, զի մի՛ յամենայնէն անկանիցիս։

ԾԳ

Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ

Աստուածահաճոյ և մեծ վարդապետն Վանական՝ Հասեալ ի բարւոք ծերութիւնն, ալևորեալ և լի աւուրբք՝ ըստ օրինակի նահապետին Աբրահա-

* Ա. Կորն. Բ, 9.

1 i այս փխ այսպէս
1 cfh յորդոյ, d որդոյ
1 c ոչ ինչ պակասէ
2 afh աստուածահայր
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք կատարեալ
4 Վ ամենայն ամենայնիւ
5 h եկեղեցոյ, tՎ հաւատոյ փխ եկեղեցւոյ, i այս է ուղղափառ խոստովանութիւն եկեղեցեաց
5 abdefhm դիոնեսիէս, c դիոնէսիոս
6 Վ երրորդութեան
6 cdfh որդոյ և հոգոյ
7 Վ անունն
7 Վ մի երկու ՁՁ իմաստացուցիչ
7 bcdijp չիք զօրացուցիչ, tՎ չիք 'զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ'
8 cdj ոճովիս է
8 Վ և մի երկու ՁՁ իմաստացչութիւն, ip իմաստչութիւն
9 Վ և մի երկու ՁՁ զօրացչութիւն, t չիք զօրացուցչութիւն
9 Վ և մի երկու ՁՁ կենդանացչութիւն
9 h սմա փխ այսմ, m յայսմ
10 hkm զձեզ փխ զքեզ
10 afhkm մի կարծիք
10 Վ զաստուծոյ անունն
11 e չիք աստուած
11—12 Մ-Թ կեանք. որպէս մե՞րս՝ զի տեսանեմք և կեանք, ո՛չ, զի ոչ փխ կեանք. զի՞նչ կամիս ասել. այսպիսի՞ լոյս և կեանք, որպէս և մեք տեսանեմք և կեամք, կամ
12 ah մեք տեսանինք, ij մեք տեսանէմք և կեամք, km որպէս մեք տեսանիմք և կեանք, p տեսանիմք և կեամք, st միք տեսանեմք և կեանք
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ո՛չ, զի ոչ փխ կամ
13—14 cd խորհուրդն փխ խոստումն, ijp խորհուրդ
14 afhm յայն
15—16 stՎ սիրելեաց
16 afh մի՛ խնդրիր
16 abfmՎ յամենէն, i յամենայնէ
17 bcd վաղջանի, no վաղճանի
17 no չիք սուրբ
17 egtՎ վանականին, o վանականի
18 bcdfhjlnՎ բարւոք
18—19 begiopՎ ծերութիւն, cdlst ծերութեան, j ծերութեանն
1 abd աւրինակի
6 b աբրաամու

մու, առ տէր փոխեցաւ, զընթացս կատարեալ և զհաւատս պահեալ ուղղափառ խոստովանութեամբ, որ ի սուրբ Երրորդութիւնն և ի տնօրէնութիւնն Քրիստոսի։ Ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կեցեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն վարդապետական, բազում որդիս ի փառս ածեալ, և ազգի ազգի ճգնութիւնս կրեալ, և ըսպանեալ զանդամս երկրաւորս, ըստ խրատու առաքելոյն՝ զմարմինն ի խաչ հանեալ կարեօք և ցանկութեամբքն հանդերձ։ Զի նման էր այրն աստուծոյ անօսրաթև թռչնոյն մեղուի, որ՝ թռչելով ի վերայ բազում և ազգի ազգի ծաղկանց, ժողովէ ի նոցանէն զպիտանին և զօգտակարն ի պէտս ինքեանց և ի կերակուր, և ի բժշկութիւն թագաւորաց և ռամկաց։ Նոյնպէս և սա յանձն իւր հաւաքեալ զամենայն սրբոցն զվարս և զառաքինութիւնս, անկանէր զգործ խորսխին ի պէտս անձին իւրոյ և յայլոց օգուտ. քանզի ստացեալ ունէր զարդարութիւնն Աբելի, և զգեղեցկութիւնն Սեթայ, և զյոյսն Ենովսայ, և զհաւատն Ենովքայ, և զկատարելութիւնն Նոյի, և զհաւատն և զգործն Աբրահամու, և զհնազանդութիւնն Իսահակայ, և զաստուածատեսութիւնն Իսրայէլի, և զողջախոհութիւնն Յովսեփու, և զհամբերութիւնն Յոբայ, և զհեզութիւնն Մովսիսի, և զնախանձն Փենեհեսի, և զկուսութիւնն սրբութեան Յեսուայ, և զանմեղութիւն յստակմտութեանն Սամուէլի, և

1 o զընթացս իւր, stՎ զընթացսն
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երրորդութիւն
3 o աստուածածառայութեամբ, i պայծառութեամբ փխ ծառայութեամբ
4 Մ-ԹՎst կացեալ փխ կեցեալ
5 bcdenpstՎ և բազում
6 abcdehjlmno զերկրաւորս
6 t առաքելոցն
6 stՎ և զմարմինն
7 abd կարեաւք
7 noՎ ցանկութեամբ
7 stՎ սուրբն փխ այրն
7 g սոցա փխ աստուծոյ
8 a աննօսրաթև,
8 stՎ սրաթռիչ փխ անօսրաթև
8 Մ-Թst թռչնոցն
8 h ի վեր
9 stՎ ի նոցանէ
9 ad զաւգտակարն
10 hm նմանապէս
11 d հաւաքեալ
11 Վ սրբոց
11 g առաքինութիւնս
11—12 bdm անգանէր, eg անագանէր, o ագանէր, stՎ արկանէր
12 ost խարսխին
12 fghi այլոց
12 bd աւգուտ
13 g զարդարութիւն
13 no յաբելի, i հաբելի
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զգեղեցկութիւն
14 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ զհաւատն
13—14 t չիք 'Սեթայ... զկատարելութիւնն'
15 n աբրաամու
15 efh զհնազանդութիւն
15 tՎ սահակայ
15—16 c զածութիւնն, e զաստուածտեսութիւն
16 a իղի, bcd իլի, h եղիայի փխ Իսրայէլի
16 b յօսեփու, s յովսեփայ
16 afh զհամբերութիւն
17 afh զհեզութիւն
17 acdjՎ մովսէսի, b' մօսէսի
17 ip զնախանձայոյզն,
17 c փենէեզի, abd փենէեսի, ipstՎ փէնէհեզի, n բէնէեսի
17 Վ չիք և
17 abdfghl զկուսութիւն, t զհեզութիւնն փխ զկուսութիւնն
18 abdgl սրբութեանն, sՎ չիք սրբութեան
18 d յեսուեայ
18 noՎ զանմեղութիւնն
18 cdegh յստակմտութեանն, no յստակմտութեան, Վ յիստակմտութեանն, ip յստակութեանն
18 n սամուէլի

զխոնարհութիւնն սրտին Դաւթի, և զիմաստութիւնն Սողոմոնի, և զհամարձակութիւնն Եսայեայ, և զվրէժխնդրութիւնն Եղիայի, և զախտակցութիւնն Երեմիայի. ըստ Դանիէլի և Եզեկիէլի ի գերութիւն երթեալ ընդ ժողովրդեանն աստուծոյ, ըստ Զօրաբաբելի և Յեսուայ նորոգող լեալ տաճարի աստուծոյ, ըստ Պտղոմեայ բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց և ի լեզուաց. Յովհաննու նման յանապատի բնակեալ և տեառն հրամանաւ զապաշխարութիւն քարոզեալ, ի հին և ի նոր կտակարանս վայելեալ. Պետրոսի հանգոյն զտէրն որդի աստուծոյ դաւանեալ և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ։ Ընդ որդւոցն Որոտման զհոգևորն որոտացեալ և աստուծաբանեալ, ընդ Պօղոսի և յընդհանուրս սերմանեալ զկենաց բանն և գրով հաստատեալ. ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ հանդիսացեալ և զգայլսն վանեալ. կիսոց կաթն ջամբեալ և կատարելոցն զհաստատուն կերակուրն։

Արդ նա որ զայս ամենայն բարիս ստացեալ ունէր յանձին, ինքն առնէր և այլոց զնոյն վարդապետէր, առ տէր փոխեցաւ, զբնութեանս պարտն հատուցեալ։ Եւ եղև վախճան նոր այսպիսի օրինակաւ։

Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն, որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգեվանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ, առնէր նա շինուածս երևելիս, զաւիթ

1 Ս-Թ և մի քանի ՁՁ զհեզութիւն սրբութեան փխ զխոնարհութիւն
1 i չիք սրտի, j սրտի
1 g զիմաստութիւն
1 Ս-ԹՎ և մի երկու ՁՁ սողովմոնի, b սաղոմոնի
1—2 Վ զհամարձակութիւն
2 n յեսայեայ
2 Ս-Թ և մի երկու ՁՁ զվրէժխնդրութիւն
2 af զախտակցութիւն
3—4 t չիք 'ըստ... ըստ'
3 h չիք և Եզեկիէլի, st ըստ եզեկիէլի
3—4 no 'երթալ ժողուրդեանն (sic) p գնացեալ փխ երթեալ
4 amn յեսովայ, b յեսովա
4 beijnop տաճարին
5 t գրեան
5 dno հաւագեալ
5 abedfhjlmnotՎ չիք ի
6 Ս-Թ Յովաննու, gn յովաննու,
8 a հանգւոյն
8 b չիք 'և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ'
8 ghno եկեղեցոյ
9 abedfghno որդոցն
9 t որոտմանց
9 nop և զհոգեորն
9 Ս-Թ որ ոտացել փխ որոտացեալ, stՎ որսացեալ փխ որոտացեալ no աստուածաբան լեալ
10 e ըստ Պօղոսի
10 Ս-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ հանուրս, bcd յընթանուրս, st յընթհանուր, Վ յընդհանուր
10 h զկենարար բանն, no կենաց բանն
11 ghno եկեղեցոյ
11 st կիսոցն
12 t չափեալ փխ ջամբեալ
13 no չիք նա
13 ij չիք զայս
13 bcdi զամենայն փխ զայս ամենայն
13 fh բարութիւնս
13 n յանձն, o զանձն
13 Ս-Թegl յանձին իւրում
13 l ինքն ունէր
14 m այլոց վարդապետէր, st այլոց ուսուցանէր փխ այլոց զնոյն վարդապետէր
14 Վ չիք զնոյն
14 iopstՎ զբնութեան
14 iՎ զպարտսն, o պարտսն, st պարտս, p զպարտ
15 b վաղխճան, cd վաղջան, Վ վաղճան
15 adn աւրինակաւ
16 imp ի վանքն
16 h չիք իւր
16 Ս-Թ չիք իսկ
16 stՎ էր շինեալ
16 Վ և վասն
18 abcdefghmnstՎ գարդմանոյ
18 ho երևելի

շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր. և զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց։

Յաւուրս սուրբ աղուհացիցն հիւանդացաւ նա հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ։ Եւ նախ քան զաւանդել սուրբ հոգւոյն իւրոյ ի ձեռս աստուծոյ ըստ գրեցելոյն՝ կոչեցեալ զեղբարսն, քաղցր և ախորժ բանիւ մխիթարէր զնոսա և աղաչէր կալ հաստատուն ի կարգս և ի կրօնս ուղղափառութեան և աստուածապաշտութեան։ Եւ ապա քաղցր շնչմամբ մաքուր հոգին արձակեցաւ ի կապանաց մարմնոյն, արեգ ամսոյ ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, և յութ և տասն մարտի, ըստ հռոմայեցւոցն, երկու օրով յառաջ քան զգարնանամուտն, յաւուր շաբաթու, յորում աւուր յիշատակ էր երանելւոյն Կիւրղի Երուսաղէմի հայրապետին, որ զընթերցուածսն կարգեաց և զԿոչմանն գիրսն գրեաց և զվկայութիւն սրբոյն Օրէնդի և վեց եղբարցն իւրոց, որք նահատակեցան ի Մաքսիմիանոսէ ամբարշտէ։ Նոցին վարուցն լեալ հետևող, վասն այնորիկ և յիշատակի նոցին արժանացաւ։

Եւ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա, և մեծաւ սգով և տրտմութեամբ ողբային յոյժ, զի զրկեցան ի լուսաւոր վարդապետութե-

1 k *ի կոփածու*
1 cdghn *եկեղեցոյն*, i *մեծի եկեղեցւոյն*
2 hՎ *վարդապետութեան*
2 Մ-Թ *ժողովէին*, no *որք ժողովեալ էին*
4 i *աւուրս*
4 stՎ չիք *սուրբ*
4 Մ-Թ չիք *նա*
4 m *հիւանդութիւն մեծ*
4–5 t չիք *հիւանդութիւն, որ և մեռաւ*
4—5 l *մեռաւ նա իսկ*
5 e չիք *քան*
5 afh *զյաւանդել*, d *զաւանտել*
5 cdn *հոգոյն*
5 stՎ չիք *իւրոյ*
5 gn *ի ձեռն*
6 stՎ *ըստ գրեցելումն*
6 o *կոչեալ*
6 n *զեղբայրսն*
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կեալ* փխ *կալ*, stՎ *հաստատուն կալ*
7 Վ չիք *և*
8 cdj *յաստուածպաշտութեան*, n չիք *'և աստուածպաշտութեան'*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հոգւոյն*
9 Մ-Թ *արեգի*, stՎ *յարեգ ամսոյ տասն*, ijlm *ամսոյն*
9—10 l չիք *'ըստ նոր... ճշմարտու'-թեան*, cd *յեղանակ*, efgh *յեղանակի*, p *եղանակ*, Վ *եղանակի*
10 bcdg *ճշմարտութեանն*
10 Մ-Թ *մարտի ի տասն և ութ*, h *ի տասն և ութ մարտի*, abnopst *ի ժը մարտի*, eg *ի ժբ* (փխ *ժը*) *մարտի*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *'ըստ հռոմայեցւոցն*, bcdgnop *հռոմայեցոցն*, h *հռովմայեցոցն'*
10 Մ-Թ *ութ* փխ *երկու*, d *բս*
10 l չիք *'երկու օրով... զգարնանամուտն'*
11 Վ *զգարնանամուտ*
11 ijp *յորում (j աւուր) էր յիշատակ*
12 Մ-Թ stՎ չիք *երանելւոյն*, abcdfghij no *երանելոյն*
12 dj *յերուսաղէմի*, stՎ *երուսաղեմայ*
12 st *հայրապետի*
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զընթերցուածն*
13—14 l չիք *'և զվկայութիւն... Մաքսիմիանոսէ ամբարշտէ'*
13 no *որէնդի*
13—14 acjoՎ *եղբարց*, h *զվեց եղբարց*, n *եղբայրց*
14 Մ-Թ *թագաւորէ* փխ *ամբարշտէ*
14 ip *նոցունց*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *վարուց*
14 l չիք *'տէ։ Նոցին... արժանացաւ'*
15 dgj *յիշատակ*, ip *յիշատակաւ*, no *յիշատակի*
15 abcdfghjm *նոցուն*, ipstՎ *նոցունց*
15 o *արժանաւորեցաւ*
16 h *ժողովոցն* (sic)
16 n *բազումք թաղումն*
17 abcdՎ *վարդապետութենէ*

նէն երանելւոյն և ի հոգեշահ բանիցն։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարևելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք աղքատացն, զի ինքն այսպէս հրամայեաց։

Անդր էր և եպիսկոպոս գաւառին տէր Սարգիս բազում վարդապետօք և երիցամբք։ Ձոգաւ և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսն տէր Յովհաննէս յետ միոյ աւուր յիշատակի նորա. և ողբացեալ և լացեալ յոյժ ի վերայ գերեզմանի նորա, և մխիթարեալ զեղբարսն որ անդ՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս։

Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբօրորդի նորա Պօղոս քահանայ, և զվարդապետական ուսումն՝ Գրիգորիս վարդապետն, նորին աշակերտ և ազգական։

Եւ այս եղև ի թուին եօթն հարիւր։ Արդ աղօթիւք նորա տացէ աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի և մեզ մասն ի յարութեան նորա և ի պսակին։

ԾԴ

Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ

Այր ոմն առաքինի, զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանացն աստուծոյ և լծաբարձ ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ, կուսակրօն, Յովհաննէս անուն, ի քաղաքագիւղէն Գառնւոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, ի սուրբ ուխտէն Այրիվանաց։ Սա ի մանկական

1 abcdfghst *երանելոյն*
1 a *վանիցն* փխ *բանիցն*
1 t *ի գլուխս*
2 ijp չիք *ի*
2—3 stՎ *գերեզմանքն աղքատաց*
3 l *այնպէս*
4 stՎ *եպիսկոպոսն*
4 jstՎ *վարդապետիւք*
5 afh *երիցամք*, g *երիցամբքն*
5 o *չոքաւ*
5 cdijp չիք *տէր*
6 Մ-Թ *Յոհաննէս*, cehp *յոհաննէս*
6—7 no չիք *և լացեալ*
7 m չիք *յոյժ*
7 sՎ *զեղբարս*, t *զեղբայրս*
9 bcdno *զառաջնորդութիւնն*
10 fglst *վարդապետական*
10 cip *գրիգոր*
10 ilstՎ *վարդապետ*
12 aijkm *չ̅ թուին*, bcdf *չ̅ թվին*, l *յչ̅ թուին*, h *յեօթ հարիւր թվին*, n *յեւթն հարիւր թվին*, Վ *յեօթն հարիւր թուին*, eg *յչ̅ճ̅ թվին*
12 i *աղօթք*, n *աղաւթիւք*
12 fh *տէր աստուած*, l *տէր աստուած տացէ*
13 abcefghijlnstՎ չիք *ամենայն*
12—14 d չիք *'Արդ աղօթիւք նորա… ի պսակին'*
13 g *յարութիւնն*
13—14 i *ի յարութեան նորա եղիցի ամէն*
13—14 no չիք *'և մեզ մասն… ի պսակին'*
15 i *վասն յոհաննէս վարդապետին գառնեցւոյ է պատմութիւնս*, p *վասն յովհաննէս գառնեցւոյ վարդապետին պատմութիւն*, l *վասն մահուան յովաննէս գառնեցւոյ*
15 Մ-Թ *Յովանիսի*, em *յովաննիսի*, n *յովհանիսի*, o *յովհաննէսի*, p *յովհաննէս*, Վ *Յովհաննու*
15 bcd *գառնեցոյ*, osՎ *գառնեցւոյն*, h *գանձակեցոյ* փխ *գառնեցւոյ*
16 stՎ *և զարմանալի*
16 ctՎ *վարիւք*
16 Վ *պատուիրանաց*
18 Մ-Թ *Յովանէս*, abcdefjlmnop *յովաննէս*, i *յոհաննէս*, st *յոհանէս*
18 cdfj *ի քաղաքագեւղէն*, ip *ի քաղաքագեղէն*, stՎ *ի գիւղաքաղաքէն*
18 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ *գառնոյ*
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *է*
19 ip *այրիվանացն*
19 ip չիք *սա*
19 stՎ *ի մանկագոյն*

տիոցն արհամարհեալ զամենայն ինչ կենցաղոյս, լքեալ զազգ և զտուն, յանապատ տեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել և անզբաղապէս խօսել ընդ աստուծոյ՝ տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան, պահոց և աղօթից գետնատարած անկողնօք և անհանգիստ աշխուժութեամբ՝ շրջելով ի տեղւոջէ ի տեղիս և լուսաւորելով զպատահեալսն։

Տուան նմա և շնորհք բժշկութեանց, զի ձեռն դնելով և աղօթելով՝ բըժշկէր զբազում ախտաժէտս։ Խնդրէին ի նմանէ և գիր պահպանման անձանց իւրեանց, և նա անյապաղ տայր ամենայն խնդրողացն։ Եւ զայս ո՛չ միայն հաւատացեալքն առնէին, այլ և բազումք յանհաւատիցն։ Եւ նա գրելով զանուն սրբոյ երրորդութեանն և խորհրդական բանս աղօթից, տայր նոցա։ Եւ նոցա առեալ հաւատով՝ կապէին յանձինս իւրեանց։

Վասն սորա բազումք բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել հարազատըն մեր և սքանչելին Վարդան վարդապետն, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նոքա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս։ Զի մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան, նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւոր և ասաց. թէ՝ «Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ. թէ՝ «Չոգայ ես ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ երկրպագել տնօրինական տեղեացն, և յամեցի անդ աւուրս՝ իջաւան կալեալ ի սուրբն Յակոբ։

1 stՎ արհամարհեաց
1 stՎ ինչս
1 stՎ զազգս
2 ip առանձին տեղիս
2 m լինիլն
2 imo խօսիլ
3 h ընդ սոցա փխ ընդ աստուծոյ
4—5 al ի տեղւոջ, bcdefghi տեղոջէ (չիք ի), jnpst տեղւոջէ (չիք ի)
5 cdj տեղիս (չիք ի)
6 st տուաւ
6 cdfh նմա շնորհք
6 h բժշկութեան
6 stՎ զի միայն
6 stՎ չիք և աղօթելով
7 fho զամենայն փխ զբազում
8 d յանյապաղ
8 ip զամենայն, st չիք ամենայն
8 Վ խնդրողաց
9 d անհաւատիցն, Վ յանհաւատից
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նաև փխ Եւ նա
10 ij զանունն
10 hn սուրբ, o ամենասուրբ
10 eՎ երրորդութեան
10 no չիք աղօթից
11 o չիք և նոցա, stՎ նոքա փխ նոցա
12 ip վասն որոյ, n չիք սորա
12 io չիք բազումք
12 n բազումք փխ բազում
12 b պատմեցին
12—13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուրբ հարազատն փխ հարազատն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սքանչելի վարվարդապետն Վարդան, tՎ չիք վարդապետն
13—14 stՎ չիք 'հաւատարմութեան... կապեալ էին'
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և մեք փխ զի մեք
15 bcdstՎ հեռաւորութեանն
15 t նաև փխ նա ի
15—16 t մխիթարութիւն մեր պատմէր
16 b չիք 'մասնաւոր'
16—17 Մ-Թ Յովանէս, cdefilmnp յովաննէս, t յոհաննէս
17 n չիք ասաց մեզ
17 cd յեմ, j յերուսաղէմ
17 lo երկիրպագանել
18 Մ-Թ տնօրինականացն փխ տնօրինական տեղեացն, o տնօրինական տեղիսն, stՎ տնօրինական տեղեաց
18 Մ-Թ տնօրինականացն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փխ տնօրինական տեղեացն
18 Մ-Թ աւուրս ինչս, o աւուրս բազումս
18 lm իջաւանս, nostՎ իջեան
18 i իջաւանել փխ իջաւան կալեալ
18—19 histՎ ի սուրբ յակոբն (i յակոբ, st յակօբն)

Եւ ի գիշերի միում կանխեալ նախքան զհարկանել ժամուն աղղարարի, որ յաղօթս զարթուցանէր զամենեսեան. և մինչդեռ աղօթէի ի սուրբ եկեղեցին, վարդապետն, որ իշխանն էր սուրբ Յակոբայ, կոչեաց զիս և ասէ. «Ե՛կ, լո՛ւր զարմանալի իրս, զոր պատմէ քահանայս իմ մանկագոյն»։ Եւ իբրև չոգայ առ նա, կոչեաց զերէցն, որ ետես զտեսիլն զարմանալի, և ասէ. «Արդ ասա՛, զոր յառաջագոյն պատմեցեր ինձ, զի լուիցէ և սա»։ Եւ երէցն սկսաւ պատմել, թէ՝ «Նախ քան զգալդ ձեր յեկեղեցիս՝ էի ես յաղօթս ի վերնատան սուրբ եկեղեցւոյն, և յանկարծակի նկարեալ պատկերն Գաբրիէլի հրեշտակապետի, որ կայ հանդէպ պատկերի ամենասրբուհւոյ աստուածածնին, բարբառեցաւ և ասէ. «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տէր ընդ քեզ»*. «Օրհնեալ ես դու ի կանայս, և օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո»**։ Սկսան և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերքն զնոյն բարբառել ցմեծ ժամս՝ «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տէր ընդ քեզ»*...

Եւ իմ զարմացեալ՝ փառս ետու աստուծոյ և քննեալ գտի տոմարական արուեստիւ, զի երեսուն էր այն օր արեգ ամսոյ, և եօթն ապրիլ ամսոյ, և հնգետասան նիսանայ։ Վկայէ այս տեսիլ և ցուցմունք հրաշիցս՝ հայոց անսուտ տօնին, որ ասեմք զօր աւետեաց սուրբ կուսին յերեսուն արեգի, և ապրիլի եօթն, և հնգետասան նիսանու և ոչ որպէս հակառակին

* Ղու. Ա. 28. ** Ղու. Ա. 42

1 e կանխել, t կախեալ փխ կանխեալ
1 fh կանխեալ քան, Մ-Թ յառաջ փխ նախ
2 stՎ յաղօթսն
2 acdefh զամենեսին, n զամենեցուն
2 cd աղօթէին, ip աղօթեաք
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սրբոյն
3 acdefhijlmnop յակոբին, n ակոբին
4 e զզարմանալի իրս
4 o չիք իմ
5 d զէրէցն
5 o որ տեսեալ էր զտեսիլն
6 d առաջագոյն
6 stՎ պատմեցերն
7 aijp զգալն
7 ijpstՎ յեկեղեցին
7 hstՎ ես էի
8 c ի վերնատանն, d ի վերնատունն, fh ի վերնատուն, stՎ ի սուրբ վերնատուն
8 dh եկեղեցոյն, stՎ չիք եկեղեցւոյն
9 stՎ չիք պատկերի
9 acdfh ամենասրբուհոյ, no ամենասուրբ
10 nՎ բերկրեալ
10—11 no տէր ընդ քեզ և այլն
11 acd աՀլ ես, fjkl աՀնեալ ես
11 acdf աՀլ է, jkl աՀնեալ է,
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յորովայնի
12 l չիք և
12 i սրբոցն
12 no պատկերն
12—13 no չիք 'ցմեծ ժամս... ընդ քեզ', stՎ չիք 'ուրախ լեր... ընդ քեզ'
14 o և իմ իմացեալ փխ և իմ զարմացեալ
14 sՎ չիք գտի
14—15 Մ-ԹՎ տօմարական, ailmn տումարական,
15 m արուեստին, no արհեստիւ, stՎ արուեստիւ գտի
15 ad աւր,
15 i արեգի
15—16 stՎ ապրիլի փխ ապրիլ ամսոյ
15—16 j ամսոյն, l չիք ամսոյ
16 ef Ժէ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հնգետասան, cdpst Ժէ Վ եօթն և տասն
16 pstՎ նիսան ամսոյ փխ նիսանայ
16 Մ-Թ տեսիլս հրաշից փխ տեսիլ և ցուցմունք հրաշիցս, d տեսիլս, hՎ հրաշիցն
17 i չիք տօնին
17 o ասեմ զօր աւետեացն, stՎ զաւետիք փխ զօր աւետեաց
17—18 acdekl յԼն արեգ, Լ արեգի, no յերեսուն արեգի
18 acdel յէ ապրիլ ամսոյ, no յեօթն ապրիլի, ijmst է (յէ) ապրիլի, noՎ եօթն ապրիլի
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'և հնգետասան (cdijpstՎ Ժէ եօթն և տասն) նիսանայ (stՎ նիսան ամսոյ)

այլ ազգք, և մանաւանդ յոյնք՝ ասելով ի քսան և հինգն մարտի՝ անխորհուրդ»։

Զայս պատմեաց ճշմարտախօս այրն ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյս։

Դարձեալ միւս ևս սմին հանգոյն, զոր պատմեալ է սուրբ այրն այն Յովհաննէս։

«Էի ես, ասէ, ի կողմանս Յորդանան գետոյ՝ աղօթելով ի տեղւոջ մկրտութեան տեառն և սրբոյն Յովհաննու Կարապետի»։ Եկին առ իս արք երեք, տաճիկ տոհմաւ, և խնդրէին զկնիք սուրբ մկրտութեանն։ Եւ ես յապաղէի տալ յայլում աւուր, և կամ առցեն յայլոց, զի տեսանէի զնոսա արս խուժադուժս և համարէի կեղծաւորիլ։

Եւ որ աւագն էր ի նոցանէ, պատմեաց ինձ և ասէ. «Մեք ի Զանգիանայ եմք, ի քաղաքէ Պարսից, և եմք մուղրի դենիւ։ Շինեցաք մեք մինարայ մեծ և գեղեցիկ և պատրաստեցաք, որ ինչ պէտք են նաւակատեացն։ Եւ ելի ես ի ծայր գմբեթին ըստ դենին տաճկաց տալ զանարժան ձայնն։ Եւ ահա տեսի յարևելից կուսէ զերկինս պատառեալ և զվայրն լի անբաւ լուսով, և թագաւոր մի ահեղ և զարմանալի՝ յաթոռ փառաց նստեալ, և շուրջ զնովաւ բազմութիւն լուսեղինաց, որք օրհնէին զնա անճառելի ձայնիւ։ Գային նմա յերկրպագութիւն ամենայն ազգք քրիստոնէից իւրաքանչիւր առաջնորդօք ուսմանն, որք զարդարեալ էին երևելի փառօք. և

1 cdijnop այլ ազգ, stՎ այլազգիքն
1 Մ-Թ stՎ մարտի ամսոյ փխ մարտի
1—2 Մ-Թ չիք անխորհուրդ
3 Մ-Թ ճշմարտախորհն, ijp ճշմարտախոհն այն (j այնր), stՎ ճշմարտախոհ այրն աստուծոյ
3 cdij և հաստատութիւն
4 cdjp հաւատոյն
5 cd ամին փխ սմին
5 stՎ պատմեաց
5 lՎ այրն աստուծոյ
5 Մ-Թ d Յովանէս, aceflpm յովաննէս
7 cdijp տեսի ես փխ էի ես, stՎ ես էի
7 cdefh ի տեղոջ
8 Մ-Թ Յովանու, acdeflm յոհաննու, Վ յովհաննու
8 Վ կարապետին
8—9 d արագ գ
9 o ազգաւ փխ տոհմաւ
9 eՎ մկրտութեան
10 Մ-Թ յայլում աւուր տալ, i չիք յայլում աւուր
10 t չիք 'յայլում աւուր... տեսանէի'
10 ijnosՎ և կամ թէ
10 sՎ յայլոց առցեն
11 cdijp չիք արս
11 n կեղծաւորել, oՎ կեղծաւորեալ, st կեղծաւորեալս
12 c և որ օգնէր, d և որ աւգնէր փխ և որ աւագն էր
12 Մ-Թ Զանկիանայ, a գիանգիանայ, o զանգիանու
13 n մենք (sic)
13 acdefh մեք փխ եմք, l չիք եմք
13 i մուղրիք, l մողրի
13 Մ-Թ մեզ փխ մեք, o չիք մեք
13—14 acde մանիրայ, fkm մնիրայ, nop մինարէ, stՎ մինարայ մի մեծ
14 cdehijnopՎ էին փխ են
15 fh գմպեթին
15 Վ ի ծայրն
15 m ընդ դենին, o ի ծայր մինարին ըստ դենին իւրեանց տալ
15 st զանարժանն ձայն
16 afh տեսանեմ, st տեսի ես
16 stՎ բացեալ փխ պատառեալ
16 o ի վայրն
16 i չիք լի
17 s ի վերայ աթոռոյ
17—18 t չիք և շուրջ
18 stՎ բազմութիւնք լուսեղինացն
18 i չիք որք
18 acdf ահնէին, k աւրհնէին
18 o անլռելի փխ անճառելի
19 sf Վ և գային առ նմա (Վ նա)
19 a յերկրպագութիւնն, no չիք յերկրպագութիւն
19 o չիք ամենայն
19 cdjn ազգ
20 Մ-Թ չիք ուսմանն, no առաջնորդք յուսմանն

յորժամ երկրպագէին նմա, ընդունէր զողջոյն նոցա։ Ի վերջոյ եկին այլ ազգ մի, որ կարի առաւել էին փառօք քան զառաջինսն, և առաջնորդքն նոցա կարի զարմանալիք։ Եւ յորժամ եկին և երկրպագին Թագաւորին, նա յարեաւ յաթոռոյն ընդ առաջ նոցա, և համբուրեաց զնոսա՝ առաջնորդօքն իւրեանց, և մեծարեաց քան զամենայն ազգսն։

Եւ մինչ ես հիացեալ կայի զարմացմամբ և ապշեալ, եկն առ իս ի վեր այս աւագ որդի իմ և ասէ. «Ընդէ՞ր յամեցեր, զի քեզ մնան ամենայն ժողովուրդն»։ Հայեցաւ և սա յարնելս, և ետես զնոյն տեսիլ, և եկաց յիմարեալ։ Ապա իբրև կարի յամեցաք, նեղացաւ ամբոխն ընդ յամելն մեր. եկն ել այս կրտսեր որդի իմ և մեղադրէր մեզ վասն յամելոյն մերոյ։ Եւ քանզի անցեալ էր տեսիլն ի գալ սորա, պատմեցաք սմա զպատճառն յամելոյն և զիրս տեսլեանն, և իսկոյն կամեցաք ի բարձանց անտի քարոզել զՔրիստոս ճշմարիտ աստուած և զմեզ քրիստոնեայս։ Սա արգել զմեզ և ասէ. «Որովհետև այդպէս է, իմաստութեամբ գործեսցուք. թէ այժմ քարոզեմք մեք զՔրիստոս, իսկոյն սպանանեն զմեզ ամբոխս տաճկաց և դնեն բարուրս, թէ վասն յանցանաց իրիք սպանաք, և ո՞վ գիտէ զմէնչ, այլ երթիցուք, տացուք նոցա զկերակուրսն, զոր պատրաստեցաք, և ապա մեք երթիցուք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և անդ լիցուք կատարեալ քրիստոնեայք ի ձեռն կնքոյ աւազանին, և մանաւանդ յայնց քրիստոնէից,

1 istՎ զողջոյնն փխ զողջոյն նոցա
1 h ի վերջացեալ եկին (sic)
1 stՎ եկն
2 ad փառաւք, o փառքն
2 stՎ առաջնորդն
2 fh չիք նոցա
3 ip չիք կարի
3 imstՎ զարմանալի
3 d երկրպագութիւն, ehoՎ երկիր պագին, m երկրպագեցին
4 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք յաթոռոյն
4 acdefh ընդ յառաջ
4 Վ զնա փխ զնոսա
4 ad առաջնորդաւքն
4—5 s համբուրեաց զառաջնորդն նոցա և փխ համբուրեաց զնոսա՝ առաջնորդօքն իւրեանց և
4—5 Վ չիք 'առաջնորդօքն իւրեանց'
5 h մեծարեցաք, ip մեծարեաց զնոսա
6 d մինչես ես (sic), i մինչև
6 no զայրացմամբ փխ զարմացմամբ
6 stՎ զարմացեալ էի հիացմամբ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ափշեալ
6 d առնիս փխ առ իս
7 fh չիք այս
7 stՎ որդիս
7 ip յամեցար
7 i զքեզ փխ զի քեզ
8 acdefhjmno ժողովն փխ ժողովուրդն
8 Վ առաւել ես փխ յարնելս
9 cjnՎ նեղեցաւ
9 a յամբոխն
10 i եկն և այս, no եկն այս
10 d կրտսեր, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ կրսեր
10 pstՎ որդիս իմ
10 aefh մեզ, de Վ մեր փխ մերոյ
11 i զտեսիլն
11 no մեք սմա
11 acdejnostՎ զպատճառ
12 i յամելոյն մերոյ, j յամելոյն մեզ
12 no չիք 'և զիրս տեսլեանն', t զերիս փխ զիրս
12 a անդի
12—13 n և իսկոյն ի բարձանց անտի կամեցաք քարոզել, d ի բարձրանց
13 iop աստուած ճշմարիտ
13 stՎ քրիստոնեայս նորա
14 ip արասցուք, o շարժեսցուք փխ գործեսցուք
15 stՎ մեք քարոզեմք
15 hmstՎ ամբոխն, no ամբոխ
15—16 o տաճկացն
17 d և տացուք, m երթեալ տացուք
17 no չիք նոցա
17 no զկերակուրն, stՎ զկերակուրս
18 m չիք մեք
18 stՎ երթիցուք մեք
18 cdijkՎ յերուսաղէմ
18—19 t չիք կատարեալ քրիստոնեայք, ip քրիստոնեայս
19 o սուրբ աւազանին
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այնց

զոր դուք ասէք, եթէ կարի խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա Թագաւորն և նշանակեցաւ ձեզ ի տեսլեանն, եթէ ազգն Հայոց էին այնոքիկ, որք վիճակ հասին Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և սրբոյն Գրիգորի»։

Եւ մեր ունկնդիր եղեալ բանից սորա, իջաք առ նոսա՝ ոչ ինչ պատմելով ումեք։ Թողաք զամենայն գոյս մեր՝ զշարժուն և զանշարժուն, և եկաք յԵրուսաղէմ, և աղաչէաք զաստուած պատահիլ մեզ այն ազգի, որ փառաւորք էին ի տեսլեաննն։ Եւ եցոյց մեզ աստուած զքեզ, և զնոյն նշան տեսաք ի վերայ քո։ Արդ աղաչեմք զքեզ, տո՛ւր մեզ զկնիքն Քրիստոսի և արա՛ զմեզ կատարեալ ծառայս աստուծոյն քո»։

Եւ իմ տեսեալ զյօժարութիւն նոցա, և թէ ի տեառնէ է կոչումն, մկրտեցի զնոսա ի սուրբ գետն Յորդանան յանուն Հօր և որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և հաղորդեցուցի զնոսա ի պատուական մարմին և արիւն որդւոյն աստուծոյ։ Եւ ողջունեալ զմեզ, ելին ի քաղաքէն՝ գնալ ի մեծն Հռոմ ի տեսութիւն գերեզմանի սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի՝ ի փառս Քրիստոսի»։

Ասէր և զայս նոյն սքանչելին Յովհաննէս, եթէ՝ «Արք քառասուն, հայ ազգաւ, չոգան յանապատն Սինայ, ի լեառն, ուր երևեցաւ աստուած Մովսիսի և ետ զտախտակսն քարեղէնս, յոր գրեալ էին տասն պատգամքն, երկիր պագանել աստուծոյ և տեսանել զսուրբ տեղիսն։

1 j կար, mstՎ չիք կարի
2 mstՎ մեզ փխ ձեզ
2 stՎ ազգն այն՝ հայոց էր
2 ip նոքա փխ այնոքիկ, stՎ չիք այնոքիկ
3 m թադէոսի առաքելոյն
3 afhՎ բարդողիմէոսի, en բարթողիմէոսի
3 m չիք և սրբոյն Գրիգորի, stՎ և գրիգորի լուսաւորչի
4 a սուրբ փխ սորա
4—5 ad պատմել, istՎ պատմեալ
5 Վ զգոյս
5 n անշարժուն
5 n եկայք
6 imt աղաչեցաք
6 n պատահէաք մի այն ազգի, o զի պատահեսցուք այն ազգին, ip յայն ազգի, stՎ ազգին
6—7 o փառաւորքն, Վ փառօքն
7 n չիք ի
7 ostՎ աստուած մեզ (t զմեզ)
7 stՎ տեսիլն փխ նշան
8 cdj և ի վերայ քո
8 Վ աղաչեմ
8 t զմեզ
9 Վ աստուծոյ
10 no յօժարութիւն, Վ զյօժարութիւնս
10 aefhoՎ կոչումն, m կոչումն
11 ad հաւր
11 cdfh որդոյ, k յորդւոյ
11 cdh հոգոյն
12 mostՎ հաղորդեցի
12 mostՎ ի սուրբ (m չիք սուրբ, o չիք ի սուրբ) պատուական մարմնոյ
12 ce յարիւն, mo յարենէ, stՎ յարենէ (Վ արեան) տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի
12 cdfh որդոյն, stՎ չիք որդւոյն աստուծոյ
13—14 ips գերեզմանաց
14 ips սրբոց
14 ostՎ քրիստոսի աստուծոյ մերոյ (oՎ չիք մերոյ)
15 Մ-Թ Յովանէս, acdefjln յովաննէս
15 s թէ
15 i հայք
16 afho չոգաւ, ijp չոգան
16 ip յանապատին
16 no սինեայ
16 o աստուած երևեցաւ
16—17 cdjloՎ մովսէսի
17—18 stՎ չիք 'և ետ... աստուծոյ'
17 cdei ետ նմա
17 ino զտախտակն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քարեղէն, no քարեղէնսն
17 dm որ
17 ip էր փխ էին
17 l 'յոր գրեալ... պատգամքն'
17 ip զժ պատգամսն, eno պատգամն
18 h երկրպագանել, o երկիր պագեալ
18 adfijklmnops և տեսեալ

Եւ էր ի սորին լերինն վանք մի, Հոռոմ ազգաւ, խստակրօն վարուցանդ օթեւանս կալան։ Եւ մինչ կամէին ելանել ի լեառն, պատուիրեցին նոցա բնակիչք վանիցն և ասեն. «Զգիշերս մի՛ ագանիք անդ, քանզի ահագին արհաւիրս տեսանեն անդ, որք օթագային. այլ և կորուստ անձանց բազմաց պատահեալ է»։

Իսկ նոքա ելին համարձակութեամբ, ոչ ինչ կերակուրս բարձեալ ընդ իւրեանս. և յամեցին անդ աւուրս։ Եւ զարմացեալ էին բնակիչք վանիցն, թէ զի՛նչ եղեն, զի ընդ այլ անց ոչ կայր. և համարէին, եթէ կորեան յարհաւրաց 'անտի։

Իսկ նոքա յետ կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց՝ իջին ի լեռնէ անտի, փառաւորեալ և հրաշալի երեսօք։ Եւ էին քառասուն և երկու։ Եւ զարմացեալք բնակիչք վանիցն, ելին ընդ առաջ նոցա ջահիւք և լապտերօք, և մեծաւ պատուով տարեալ հանգուցին։ Եւ զարմանային, զի, յորժամ ելին ի լեառն՝ քառասուն էին, և իբրև իջին՝ քառասուն և երկու, զի գիտէին, թէ այլ ոք ո՛չ չոգաւ ի վեր՝ բա՛ց ի նոցունց։

Եւ իբրև եդին սեղան առ ի կերակուրս, յարեան երկու արքն փառաւորք, որք աւելի էին քան զքառասունսն, պաշտել զնոսա ի սեղանն և ոչ տային թոյլ արանց վանիցն ծառայել նոցա, այլ ասէին. «Մեր սովորութիւն է զեղբարս մեր մեզ պաշտել»։

Եւ իբրև կերան, որ ինչ պատշաճն էր, ողջունեալ զնոսա, եղեն աներևոյթ. որք էին Մովսէս և Եղիա։ Եւ ահիւ մեծաւ ըմբռնեալ բնակիչք վա-

1 cde լերին
1 no հոոմ
1 acfhltՎ վարիւք, n վարիւ (sic)
2 ad աւթևանս, stՎ օթեցան փխ օթեւանս կալան
3 Վ և մի քանի ՁՁ վանացն
3 h զգիշեր, stՎ զգիշերն
3 h մի ագանէք
4 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ արհաւիրք
4 stՎ երևին փխ տեսանեն
4 aefh օթագանին, jn օթակային, stՎ չիք 'անդ, որք օթագային' cd աւթագանին
4 stՎ չիք անձանց
4—5 i չիք բազմաց
6 o կերակուր
6—7 fho ընդ յինքեանս փխ ընդ իւրեանս
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աւուրս ինչ
7 d յաւուրս
7 Վ և մի քանի ՁՁ վանացն
8 i քանզի փխ զի
8 dosՎ թէ
8—9 aihklm յարհօրաց, d յահավրաց, e յարհօրանացն, s յարհաւիրանաց փխ յարհաւրաց
9 acdfhklm անդի
10 bd զպաշտաւնն, st զպաշտօնս
10 h ի լեառնէ
10 fl անդի
11 acdefhijklnoptՎ շնորհալի փխ հրաշալի
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քառասուն երկու
11—12 cdfhnopՎ զարմացեալ
12 Վ և մի քանի ՁՁ վանացն
12 acdfghijm ընդ յառաջ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջահիւ
12 ad լապտերաւք
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քառասուն երկու
14—15 t չիք 'իջին... ի նոցունց'
14 cehjs եթէ
15 acdenՎ բայց
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք իբրև
16 cdenostՎ առ ի կերակուր, ip առ ի կերակրել
16 stՎ արքն այ բ (Վ երկու)
17 cdj աւել էին
17 h քան զերկուսն փխ քան զքառասունսն, stՎ զքառասունս
17 Վ ի սեղանսն
17 n չիք ոչ
18 stՎ վանաց արանցն
18 no չիք վանիցն
18 stՎ չիք նոցա
19 j զեղբօրս, p զեղբարսն
20 eՎ պատշաճ
20—21 eo աներևոյթք
21 a ընբռնեալ, Մ-Թ ըմբռնեալք, d ըմպռնեալ

նիցն, պատուէին զնոսա իբրև զհրեշտակս. և յուղարկեցին մեծաւ պատուով»։

Զայս պատմէր սրբասէրն Յովհաննէս ի դէմս այլոց վասն անձին խոնարհութեան, զի մի՛ գիտասցեն, թէ և ինքն ընդ նոսա էր։

Յետ այսորիկ շրջեալ նորա ընդ բազում գաւառս և ընդ քաղաքս, եհաս ի քաղաքն Կողոնիա։ Եւ բազումք ի Թուրքացն և ի տաճկացն գային առ նա և մկրտէին վասն սքանչելի վարուց նորա և բժշկութեանցն, զոր առնէր։

Ապա նախանձեցան ընդ նա պարսիկքն, և իշխան քաղաքին Կողոնիայ ըմբռնեաց զնա և զերէց մի, և կուտեալ փայտ չոր, եդեալ զնոսա ի միջի՝ վառեաց հրով։ Եւ լայր երէցն՝ որ ընդ նմա, և նա քաջալերէր զնա և ասէր. «Մի՛ երկնչիր, կարող է աստուած ապրեցուցանել զմեզ ի հրոյս, որպէս զերիս մանկունսն»։

Եւ մինչ բորբոքէր բոցն, մանուկ իշխանին անկաւ ընդ պարիսպ բերդին և յարեաւ անվնաս։ Եւ ի հարցանելն, թէ՝ «Ո՞րպէս կաս կենդանի»։ Պատասխանի ետ, թէ՝ «Այրն այն, զոր ընկեցիք ի հուրն, նա եբարձ զիս ձեռօք իւրովք և ոչ ետ ինձ անկանիլ յերկիր»։ Եւ առժամայն առաքեաց իշխանն, և հրամայեաց հանել զնոսա ի հրոյն, և թոյլ ետ երթալ, ուր և կամեսցի։

Եւ նորա շրջեալ ընդ բազում գաւառս, գնաց ի Հռոմկլայն առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով և ոչ ետ թոյլ երթալ յայլ ուրեք։ Եւ անդ եկաց մինչև փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի նմին. զընթացս իւր կատարեալ և զհաւատս պահեալ՝ եհաս անթառամ պսակին և անվախճան կենացն։ Աղօթք նորա մեզ ի սատարութիւն և ի թողութիւն մեղաց, և յիշատակ նորա ընդ սուրբս ամենայն ի Քրիստոս Յիսուս, ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս։

1 Վ *վանացն*
1 i *յուղարկեցին զնոսա*
1—2 a *պատուով*
3 cdijp *զայս ամենայն*
3 cdijnopstՎ *սրբասէր այրն*, փխ *սրբասէրն*
3 *Մ-Թ* d *Յովանէս*, aceflp *յովաննէս*, t *յոհանէս*
3 fh *ի զիմաց* փխ *ի դէմս*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *թէ*
5 h չիք *նորա*. stՎ *նա* փխ *նորա*
6 i *կոլոնի[ա]*
6 Վ *ի թուրքաց և ի տաճկաց*
7 m *նոցա* փխ *նորա*
8—9 Մի երկու ՁՁ *կողոնիոյ*, i *կոլոնիոյ*
9 a *ընբռնեաց*, m *ըմբռնեալ*
9 d *զէրէց*
9 m *և եդ*
9—10 cdh *ի միջին*
10 t *վառեցին*
10 t չիք *ընդ*
11 stՎ *ասէր եթէ*
11 stՎ *կարող է ապրեցուցանել զմեզ աստուած*
12 i *որպէս եղև ի հնոցին և յաստջնոցն մերոց ընդ սուրբ զերիս*
12 cdefhjlnՎ *մանկունս*
13 efjlmnpstՎ *մինչդեռ*
13 Վ *ընդ պարիսպն*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *կեաս* փխ *կաս*
16 n *իւրօք*
16 ip *ոչ ետ ինձ թոյլ*
16 cdefhjtՎ *անկանել*
17 stՎ *գնալ* փխ *երթալ*
19 d *նոքա* փխ *նորա*
20 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ չիք *տէր*
20 acefhijlmnp *ընկալեալ*
20—21 d *և մեծաւ պատուով պատուեաց զնա*
21 t չիք *ոչ*
21 acdefhjlmՎ *այլ*, t չիք *յայլ*
22 acdefhjlnstՎ *ի քրիստոս*
22 e *ընթացս*, Վ *զընթացսն*
22—23 iՎ *զհաւատսն*
22—23 no չիք *'և զհաւատս պահեալ'*
23 h չիք *'եհաս անթառամ պսակին վախճան կենացն'*
23 c *անվախջան*, d *անվաղջան*
23 o *և աղօթիւք*
25 d չիք *'ի քրիստոս... յաւիտեանս'*
25 no չիք *'ի տէր մեր'*
25 o *որում վայել է*
25 cfhjlnostՎ *յաւիտեանս, ամէն*

ԾԵ

Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին

Մեծ զօրավարն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, առեալ իւր բնակութիւն առ ափն Կասբից ծովուն և Աթլ գետոյն մեծի, որ ոչ գտանի հանգոյն նմա ի վերայ երկրի, քանզի ծովօրէն ընթանայ վասն հարթայատակութեան երկրին, ի մեծ և ի լայնանիստ դաշտին Խբչախաց զետեղէր նա բազում և անթուելի զօրօքն, որ ընդ նմա, քանզի խորանօք բնակէին, և ի չունելն զխորանսն սայլիւք տանէին՝ բազում եզինս և ձիս լծեալ ի սայլսն։

Սա զօրացաւ յոյժ և մեծացաւ քան զամենեսին, և հնազանդեաց զտիեզերս, և ի հարկի կացոյց զաշխարհս ամենայն, այլ և իւր ազգայինքն զնա քան զամենեսին մեծ ունէին, և որ թագաւորէր ի նոցունց, զոր ղանն կոչէին, հրամանաւ նորա նստէր յաթոռն։ Զի եղև մեռանել Գիուգ ղանին, և ընդ միմեանս անկեալ ազգատոհմն նորին, թէ ո՛վ ոք նստցի յաթոռն։ Եւ ամենեքեան զնա արժանացուցին նստիլ և կամ զով և կամեսցի նա, այն լիցի թագաւոր։

Եւ կոչեցին զնա ի կողմանցն հիւսիսոյ գալ յաշխարհն իւրեանց և թագաւորել ի վերայ ամենից։ Եւ չոգաւ նա հաստատել զթագաւորութիւնն, և եթող գլուխ զօրացն զորդին իւր, որում անուն էր Սարթախ, և ինքն երթեալ ո՛չ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն, այլ զայլ ումն կարգեաց յազգայնոցն, որում անուն էր Մանգու, և ինքն դարձաւ առ զօրս իւր։

1 z վասն զօրավարին բաթուաց
1 Վ Սարղախին
1 i և որդւոյ, cdfh որդոյ
1 s բաթունին
2 c ի կողմանն
2 abf հիւսիւսոյ
3 i գաւառին փխ առ ափն
3 sՎ ծովուն Կասբից
3 p ծոցուն փխ ծովուն
3 z եթիլ փխ Աթլ
4 cd ծովաւրէն
5 d յերկրին
5 Մ-Թ խօչախաց, abefghmsՎ խիւչախաց, cdij խիւչաղաց, t խօշախաց, z խփչաղաց
6 o անթիւ փխ անթուելի
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրքն փխ զօրօքն, b զօրաւքն, d զաւրաւքն
6 ino որք
6 ip նմա. էին
7 z զխորանն
7 b լծէին, no լծելով փխ լծեալ ի սայլսն
7 z ի սայլն
8 fh և նա զօրացաւ, ad զաւրացաւ
8 no չիք և մեծացաւ, ip մեծ փխ մեծացաւ, h և ջանացաւ փխ և մեծացաւ
8 di զամենեսեան
8 dmz հնազանդեցոյց
9 z չիք ի
9 n աշխարհս
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ իւր և
9 i ազգայինսն
10 dz չիք քան
10 zՎ թագաւորն էր
10 ip չիք ի
10 z խանն, Վ ղան
11 imnsz մեռանիլ, o ի մեռանիլ
11 iz գիուկ
11 z խանին
12 stՎ ի միմեանս
12 bcdjՎ ազգատոհմ, st ազգատոհմք
12 i ո՞ ոք
12 bcdegj նստիցի
13 bcdno ամենեքին
13 stՎ արժանացուցանէին
13 acdefghՎ նստել
13 a զոմն, Մ-Թ զով կամեսցի և նա
15 a հիւսիւսոյ
16 no իւրեանց փխ ամենից
16 s ի հաստատել, Վ հաստատեալ
16 e զթագաւորութիւն
17 z որդին
17 d անունն
17 Վ Սարղախ
18 eՎ թագաւորութեան, z թագաւորական
18 d յազգականացն
19 ipz մանկու
19 acdefghjmno զօրսն

Իսկ յազգականացն ոմանք տհաճ եղեն ընդ գործն, զի ակն ունէին կամ ինքեանք թագաւորել և կամ թագաւորեցուցանել զորդին Գիուգ ղանին, որում անուն էր Խօճա ղան, բայց յերես ոչ իշխեցին բերել զիրս անհաճութեան։ Իսկ յորժամ դարձաւ նա առ զօրս իւր, նոքա սկսան ցուցանել իւրս ապստամբութեան առ Մանգու ղանն, և սկսան խռովել։

Եւ լուեալ Բաթոյի, հրամայեաց կոտորել զբազումս յազգականացն և ի մեծամեծացն, ընդ որս և զմեծ ոմն գլխաւոր, որում անուն էր Էլչի-Գադա, որ հրաման առեալ էր ի Գիուգ ղանէն զօրավար լինել Թաթար զօրուն, որ յԱրևելս և յաշխարհս Հայոց, փոխանակ Բաչու-Նուինին։ Եւ մինչդեռ ի ճանապարհի էր յաշխարհին Պարսից, եհաս նմա համբաւ մահու Գիուգ ղանին։ Եւ անդէն զետղ առեալ մնայր, թէ ով առնու զաթոռ թագաւորութեան։

Զմանէ ամբաստան եղեն առ Բաթոյն գլխաւորք զօրուն՝ որ յԱրևելս, զի ոչ կամէին նմա իշխել ի վերայ ինքեանց, զի այր մեծամիտ էր, և ասեն, թե՝ Եւ սա ևս յանհնազանդիցն է Մանգու ղանին։ Եւ հրամայեաց առ ինքն ածել. զոր ըմբռնեալ տարան կապանօք, զոր եսպան չարաչար։

1 d ազգականացն, f յազգականիցն, h յազգակիցն
1 st անհաճ
1 no ընդ գործոյն, z եղեն գործոյն
1—2 st ունէին ինքեանք, abcefh ինքեան, i յինքեան, d ինքն
2 no չիք թագաւորեցուցանել
2 i զորդի, z որդին
2 z խանին
3 afh խաւճա(յ), bcdgip խոջա(յ), no խուջա, stՎ ղօճա, z խոճա
3 noz խան
3 h բաց
3 mՎ յերեսս, z զերես
3—4 bՎ անհաճութեանն
4 m առ զօրսն
5 z զիրս
5 stzՎ մանկու
5 gz խան
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և սկսան խռովել
6 ci բաթուի, st բաթու
6 no զբազումս կոտորել, i չիք զբազումս
6—7 st յազգականաց և ի մեծամեծաց, Վ ի մեծամեծաց, z չիք ի
7 z չիք գլխաւոր որում
7—8 abcdeghijmt էլչի ղադա(յ), Վ էլչի-Գաթա
8 o չիք ի
8 z խանէն
8 ad զաւրավար
8—9 d զաւրու, iՎ զօրուն թաթար, z թաթարաց զօրուն
9 s որք
9 a աշխարհս
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բաչու-նուին, s բաչու-Նուոյն
10 inop ի ճանապարհին
10 z գոյժ փխ համբաւ
10 e չիք մահու, stՎ չար մահու, z մահուան
11 z խանին
11 d անտէն
11 Մ-Թ զետեղեալ, a զեղող առեալ, ino զետեղ առեալ
11 Վ զաթոռն
11—12 abcdm թագաւորութեանն
13 m ի սմանէ
13 c բաթուն, sՎ բաթու, t բաթոյ
13 ip գլխաւոր
13 ad զաւրուն
13 ips որք
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նմա, stՎ զնորա, (t նորա) իշխելն փխ նմա իշխել
14 z մէծասիրտ է փխ մեծամիտ էր
15 ijp ասէին
15 stzՎ մանկու
15 dz խանին, n ղանն
16 m առ յինքն
16 h տէրն փխ տարան
16 ad կապանաւք
16—17 stzՎ և եսպան, փխ զոր եսպան, o սպան, m եսպան զնա չարաչէս

Ապա սկսան առ նա երթալ թագաւորք և թագաւորազունք, և իշխանք, և վաճառականք, և ամենայն վշտատեսք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց։ Եւ նա արդար դատաստանաւ տայր՝ զիւրաքանչիւր զաւառս և զհայրենիս և զիշխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա և գիրս նշանաւորս, և ոչ ոք իշխէր ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ։

Սորա էր որդի մի, որում անուն էր Սարթախ, զոր վերագոյնն յիշեցաք, որ սնաւ քրիստոնեայ դայեկօք, և ի չափ հասեալ՝ հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցաւ յասորւոցն, որք սնուցին զնա։ Սա բազում դիւրութիւն արար եկեղեցւոյ և քրիստոնէից, և կամաւ հօր իւրոյ գրեաց գիր ազատութեան քահանայից և եկեղեցւոյ և առաքեաց յամենայն կողմանս սպառնալիս և մահ, եթէ ոք հարկ առնու յեկեղեցւոյ, կամ ի նորին պաշտօնէից, զինչ ազգ և իցեն, այլ և ի տաճկաց մզքիթացն և ի նորին սպասաւորաց։

Աստուստ ապա համարձակութիւն առեալ չոգան առ նա վարդապետք և եպիսկոպոսունք և երիցունք։ Եւ նա սիրով ընդունէր զամենեսին, և կատարէր զխնդրուածս նոցա։ Եւ ինքն երկիւղածութեամբ և աստուածպաշտութեամբ կեայր հանապազ՝ եկեղեցի խորանեայ ընդ իւր շրջեցուցանելով և զաստուածային խորհուրդն անյապաղ կատարելով։

Ընդ որս չոգաւ առ նա և մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին գգուանօք, այր աստուածապաշտ և երկիւղած, և պարկեշտ հայ ազգաւ։ Եւ նա սիրով և մեծարանօք ընկալաւ զնա,

1 Ամ-ԹՎ երթալ առ նա
1—2 no չիք ՝և իշխանք և վաճառականք
2 i վշտատեարք փխ վշտատեսք
2 bmt զրկեալք
3 stՎ չիք իւրեանց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տայ փխ տայր
3 d իւրաքանչիւր
3 stՎ զաւառսն
5 h և զոք իշխէր փխ և ոչ ոք իշխէր
5 stՎ հրամանաց նորա փխ հրամայելոցն ի նմանէ, b հրամանի նորա, i ի հրամայելոցն ի նմանէ, o զհրամայելոցն ի նմանէ
6 g ապա էր փխ սորա էր
6 Վ Սարդախ
6 dՎ վերագոյն, z ի վերոյ
7 aed դայեկաւք, no դայեկաւ
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յասորոցն, stՎ յասորւոց, z ասորոցն
8 no չիք ՝որք սնուցին զնա՝
9 ch եկեղեցոյ, stՎz եկեղեցեաց
9 z և քրիստոնէից և քահանայից
9 ad հաւր
10 c եկեղեցո, gh եկեղեցոյ, s եկեղեցեաց
10 Վ ամենայն
10 Վ կողմանս
10 o զսպառնալիս
11 Մ-Թ թէ, afhkm և թէ
11 st առնու հարկ, z առնէ
11 cdj եկեղեցւոյ, h յեկեղեցոյ
11 i չիք ի
11 stՎ ի պաշտօնէից նորա, d պաշտաւնէից
12 no իցէ
12 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ բացի s զտաճկաց մզկիթն (մզքիթն, մսքիթն, մզքթնին) և զնորին, z զնոսին սպասաւորսն (սպասաւորս, սպասաւորաց, սպասաւորացն)
13 st չիք ապա
13 ip հրաման փխ համարձակութիւն
14 iopstՎ եպիսկոպոսք
14 o երիցունքն
14 o զնոսա փխ զամենեսին
15—16 Վ աստուածապաշտութեամբ
16 cdijpstՎ կայր, z կեայր զամենայն
16 z զեկեղեցի կամ խորան եւ ընդ իւր
17 i և աստուածային
17 h խորհուրդ, m խորհուրդն
17 go հանապազ փխ անյապաղ
18 m ընդ որս և չոգաւ առ նա, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և առ նա
18 a խաչենոյ
18 noՎ արցախոյ
19 d ջալալ
19 ad գգուանաւք
19—20 Մ-Թ չիք ՝երկիւղած և պարկեշտ հայ ազգաւ։ Եւ նա սիրով՝, z պարկեշտ և երկիւղած
20 bcdeijnop ընկալեալ
20 fgh զնոսա փխ զնա

և զորս ընդ նմայն էին՝ զիշխանն Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, և էր ծեր յայնժամ, և զԴեսում իշխանն՝ պարկեշտ պատանի, և զվարդապետն Մարկոս, և զեպիսկոպոսն Գրիգոր։

Եւ տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար և ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն Թուրքաց և վրաց։ Առ և զգիր ազատութեան կաթողիկոսին Աղուանից տէր Ներսիսի, և ամենայն գոյից նորա և ստացուածոց, զի ազատ և անհարկ լիցի և համարձակ շրջեսցի ի վիճակս իշխանութեան իւրոյ ամենայն ուրեք, և մի՛ ոք դիմադարձ լիցի ասացելոցն ի նմանէ։

Եւ եկն Ջալալն ի տուն իւր ուրախութեամբ, բայց զկնի աւուրց նեղեալ ի հարկապահանջացն և յԱրղունէն՝ գնաց առ Մանգու ղանն։

Եւ թագաւորեաց Մանգու ղանն յեօթն հարիւր թուականին հայոց։

ԾԶ

Վասն մարախին, որ եկեր զաշխարհս

Յեօթն հարիւր և մի թուականին հայոց եկն մարախ սաստիկ, ա՛յնքան՝ մինչ զի ի վերանալն ստուեր գործէր, և նուաղ երևէր լոյս արեգականն։ Եւ եկեալ ի կողմանցն Պարսից, եկեր զաշխարհս Հայոց, ո՛չ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ և զհող երկրի և զաղբս լափէր. և մտանէր ի տունս

1 hcd չիք *և*
1 *Մ-Թ զոր*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ընդ նմա*
1 stՎ *գրիգոր իշխանն*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իշխան*
2—3 stՎ *զմարկոս վարդապետն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *հայր*
4 *Մ-Թ*Վ և մյուս ՁՁ բացի ip՝ *մեծապատիւ* փխ *մեծապատիւ արար*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *զհայրենիքն*, fh *զհայրենիք*
5 stՎ *զչարաբերդն*
5 Վ *զԱկանա*
5 *Մ-Թ* gijp *զկառկառն*, Վ *զԿարկառ*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ապա* փխ *առ*
6 afghjknoptz *գիր*
7 ghmoՎ *Ներսէսի*
7 abcdefghm *գոյիցն*, z *գոյից և ստացուածոց նորա*
8 stՎ *լիցին*
8 n *շրջիցի*
8 stՎ *իւրոյ իշխանութեան*, g *իւր*
9 s *և յամենայն*, Վ *և ամենայն*
9 no *ասացելոյն*, t *ասացելոց*
10 stՎ *ուրախութեամբ ի տուն իւր*, z *իշխանութեամբ և ուրախութեամբ*
10 n *աւուր*, st *աւուրց ինչ*
11 stՎ *հարկապահանջաց*
11 *Մ-Թ մանկու*
11 *Մ-Թ*Վh և մի երկու ՁՁ *մանկու*
12 abm *յշ̅*, cd *շ̅*
12 ip չիք *'Եւ թագաւորեաց... թուականին հայոց'*
12 bcd *թվականին*, oՎ *թուին*
13 l *'վասն մարախոյն որ եկն յաշխարհս'*
13 t *զոր*
13 no *ապականեաց աշխարհս* (o *զաշխարհս ամենայն*) փխ *եկեր զաշխարհս*
13 ip *զաշխարհս մեր*, ostՎ *զաշխարհս ամենայն*
14 a *ի յշ̅ և ա̅*, eg *ի յէա̅ և ի մին*, bcdi *ի յեւթն հարիւր և մին*, h *ի յեօթ հարիւր առաջին*, Վ *յեօթն*
14 c *թվականին*, Վ *թուին*
15 ip չիք *ի*
15 c *նուաղ էր և էր* փխ *նուաղ երևէր*, dgstՎ *նուաղէր* ip *նուաղէր*, h *աննուաղ*
15—16 Վ *արեգական*
16 no *աշխարհս*
17 abcdehjl *զբոյս*
17 b *դալարուոյ*
17 hjklm չիք *այլ և*
17 no *զհողս*
17 at *լաքէր*, s *լափէին*
17 t չիք *'և մտանէր'*, s *մտանէին*

ընդ երգս և ընդ դրունս, թէ պատահէր ի բաց։ Զահի հարաւ երկիր, և եղև սղութիւն հացի։ Եւ հասեալ ի ձմերան եղանակն, արկ ձուս յերկիր և մեռաւ, և նեխեցաւ երկիր ի հոտոյն։ Եւ ի գալ գարնանն յեօթն հարիւր և երկու թուականին բուսոյց երկիր զձագս մարախոյն յոյժ թանձրութեամբ, մինչ զի ծածկեցաւ հող և քարինք երկրի. և ի ժամ երեկոյին կուտէին ի վերայ միմեանց բլրաձև. և սկսաւ ուտել զդալարի և զհող։

Եւ խորհեցան մարդիկ թողուլ զբնակութիւնս իւրեանց և երթալ յօտարութիւն, ուր և գտցեն կերակուր։ Եւ զի յառաջագոյն կերեալ էր զշրջակայ գաւառսն՝ սկսեալ ի Սպանիոյ, և յԱսիոյ, և ի Պարսից և ի Միջագետաց, վասն այնորիկ տարակուսեալք ոչ գիտէին՝ զի՞նչ գործեսցեն։ Սակայն այնուհետև ապաւինել յամենակարող ձեռն և ի բազուկն հզօր, որ յոչէէ գոյացոյց զարարածս և ողորմութեամբ իւրով խնամէ զսոսա միշտ, որոյ և անհնարինքն հնարաւորք են նմա. և արտասուօք և ուխտիւք հայցէին ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշխարհէ։

Իսկ ողորմածն աստուած խիստ վիրացն ետ սպեղանիս արագ, և «որ եհարն, նոյն և բժշկեաց»։ Քանզի եկն բազմութիւն մանր հաւուցն պիսակաց, զոր վասն բազմութեանն տարմ անուանեն սովորաբար, և կարգ կալեալ յեզերացն, առ հասարակ սպառեալ եկեր զամենայն բազմութիւն մա-*

*Հմմտ. Բ, Օրէնք. ԼԲ. 39

1 akm *յերգս*, fh *յերգ*
1 ip *ի տուն* փխ *ընդ դրունս*
1 ip *եթէ*
1 bcdejlmpՎ *և զահի*
2 no *ձմեռն* փխ *ի ձմերան եղանակն*, st *ի ձմեռան*
2 m *յեղանակն*, stՎ *եղանակ*
2 i *էարկ*, o *և էարկ զձուս*, s *արկին*
2 g *երկրի*
2—3 s *մեռան*
3 dgՎ *գարնան*
3 abdel *ի յՉՌ*, c *ի ՉՌ*, g *յՉՌ*
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *և*
4 bcd *թվականին*, hlՎ *թուին*
4 g *մարախոյ*, i *մարախին*
4 nt *մինչև*
5 k *քարունք*
5 i *յերկրի*, s չիք *երկրի*
6 Վ *սկսան*
6 i *զդալի* (sic) փխ *զդալարի*
6 stՎ *և զխոտ և զհող*
7 ci *մարդիկք*, d *մարդիք*
7 tp *զբնակութին*
8 t *գտանիցեն*
8 d *առաջագոյն*
8 j *կրեալ* փխ *կերեալ*
8 cdegijnp *զշուրջակայ*
9 bcdjnop *ի սպանւոյ* (no *ի սպանուոյ*), g *ի սպանոյ*, [գուցե փխ *ի (Սպա(հա)նոյ*]
9 bcdeijnop *և յասւոյ* (j *յասուոյ*) *և ի պարսից* g *և յայսոյ և ի պարսից*, st *և յասիոյ և ի պարսից* Վ *և Ասիոյ և ի Պարսից*
11 a *և ապաւինիլ*, dj *յապաւինիլ*, cn *ապաւինել*
11 t *յամենաձեռն* փխ *յամենակարող ձեռն*
11 befgh *ձեռնն*
11 o չիք *ի*
11 bd *հզաւր*, stՎ չիք *հզօր*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յոչընչէ*, np *ոչէէ*, o *յոչէից*, t *ոչ է չէ* (sic)
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զսա* փխ *զսոսա*, s *զամենեսին* փխ *զսոսա միշտ*, tՎ *զարարածս* փխ *զսոսա միշտ*
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *որև*, k *զոր և*
13 h չիք *են*, g *հնարաւոր են*
13 stՎ չիք *նմա*
13 bd *արտասուաւք*
14 a *զպատուհասն ի նմանէ զոյաշխարհէ* (sic), l *զպատուհասն որ ի նմանէ յաշխարհէ*, m *ի յաշխարհէ*
15 il *վիրոցն*, o *զխիստ վիրացն*
15 Մ-Թ չիք *արագ*, j *անարագ* (sic)
16 al *բժշկեսցէ*
16 stՎ *եկին*
16 no չիք *բազմութիւն*, stՎ *բազմութիւնք*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *տար* փխ *տարմ*
17 Մ-Թ չիք *սովորաբար*
17—18 e *կարգ առեալ*
18 Վ *եզերեալ* փխ *յեզերացն*
18 o *սպաննեալ* փխ *սպառեալ*, s *սպառեցին և կերին*, tՎ *սպառեաց և եկեր*

րախոյն, ա՛յնքան, զի և մի ոչ գտանիւր։ Եւ անդ էր տեսանել զամենայն բերան ի գովութիւն աստուծոյ, և ամենայն միտք՝ ի զարմացման։ Բայց զրոյց, որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, սքանչացման արժանի է։

Ասեն, թէ ի կողմանս Պարսից աշխարհին, որ կոչի Քիրման, է ջուր ինչ, զոր երթեալ՝ առնուն ի ջրոյն ի շիշս ապիկիս և բերեն անյետս դառնալի. և զջուրն յերկիր ոչ դնեն, այլ կապեն ի ձողս և ցցեն. և անդ է դադարք հաւուցն։ Զհետ ջրոյն՝ որ տանին, ելանեն հաւքն ըստ թուոյ խնդրողին. և այսպէս գան հաւքն զկնի մարախոյն։ Այլ մեք հաւատամք զամենայն գործ լեալ ի խնամոցն աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, և դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով որպէս և կամի*. որ և այս պատուհաս մարախոյս զայս ետ դեղ և սպեղանի՝ զբազմութիւն ձագուցս ծախողի։

ԾԷ

Վասն աշխարհագրին, որ եղեւ հրամանաւ Մանգու ղանին

Արդ յեօթն հարիւր և երեք թուականին հայոց առաքեաց Մանգու ղանն, և մեծ զօրավարն Բաթու, այր մի ոստիկան, Արղուն անուն, որ ի Գիուգ

* Հմմտ. Բ. Օրէնք, ԼԲ. 39

1 Մ-Թ զի ոչ մի փխ զի և մի ո՛չ, fh զի և ոչ մի, i զի մի ոչ
1 stՎ երևիւր փխ գտանիւր
2 jnopՎ ի գոհութիւն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ միտք կային
2—3 stՎ բայց վասն հաւուցս զրոյց սքանչելի է փխ բայց զրոյց, որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, սքանչացման արժանի է
3 cdi զրուց
3 fhlm հաւուցն
3 lm այնոցիկ, no այսորիկ
4 m չիք Պարսից
4 abede յաշխարհին
4 Մ-Թ քիրման
4—5 t չիք 'է ջուր... բերեն ան'...
5 Մ-Թ յոր
5 stՎ առնուն յայն ջրէն
5 abefghlms ապակիս
5 j այնյետս, ԱԲԳ յանետս (Վ յանյետս)
5—6 i դառնալիս
5—6 o բերեն կապեն ի ձողս որ ի բերելն անյետս դառնալի և զջուրն երկիր ոչ դնեն ի ձողս կապեն և ցցեն
6 h յերկրի
6 m ի ձողն
7 m տանեն
7 stՎ չիք ելանեն
8 stՎ և կորուսանեն զմարախս փխ զկնի մարախոյն
8 Մ-Թ չիք այլ, stՎ եւ փխ այլ
9 cdij գործեալ
9 stՎ չիք լեալ
9 abcdefghjlmnp չիք ի, stՎ ի խնամոցն աստուծոյ արարեալ
9 d յաշխարհի
10 Վ ողորմութեամբ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յայս, stՎ որպէս և այս
11 beijnp պատուհասի
11 eo ի մարախոյս, Վ մարախիս
11 i չիք զայս
11 stՎ ետ զայս հաւքս դեղ և սպեղանի
12 h ձագուցն
11—12 stՎ չիք 'զբազմութիւն ձագուցս ծախողի'
13 cdjms մանկու
13 d խանին
14 afm ի ճ̅ և գ̅, e ի յճճ̅ և յգ̅, bcdj ի յեւթն հարիւր և երեք, g ի յեօթն հարիւր և գ̅, h ի եօթ հարիւր և երրորդ
14 bcdf թվականին, Վ թուին
14 cdjs մանկու
14 d խանն
15 bd զաւրավարն
15 am բաթու
15 Մ-Թ զայր
15 t չիք 'և մեծ... Արղուն անուն'
15 cdjp չիք ի
15 h ի գիուգ շահէն

ղանէն առեալ էր հրաման վերակացութեան հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, և միւս ևս գլխաւոր այր ի տանէ Բաթուին, որում անուն էր Թորա աղա, հանդերձ այլովք բազմօք, որ ընդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամենայն ազգս, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ։

Եւ նոցա առեալ զայս հրաման, ելին ընդ աշխարհս ամենայն կատարել զգործն։ Հասին և յաշխարհս Հայոց և՛ Վրաց և՛ Աղուանից, և որ շուրջ զնոքօք գաւառք, սկսեալք ի տասնամենից և ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց։ Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գելոցօք։ Եւ որ թաքչէր՝ ըմբռնեալ, սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն, զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն, քանզի պարսիկ տաճկահաւատ սպասաւորօք շրջէին։

Այլ և իշխանքն՝ տեարք գաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ։ Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին։ Այլ և զծովակս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, և զդարբինս, և զշպարարս։ Եւ զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամե-

1 st չիք էր
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վերակացութեանն
2 Մ-Թ զմիւս ևս ի գլխաւորաց, st զմիւս ևս
2 do բաթոյին, s բաթունին
3 acd Թաւրա աղա, j Թաւր աղայ, stՎ Թուրա աղա (Ա Թուրաղանայ), i Թօր աղայ
3 ij այլով, ostՎ այլօք
3 ijps որք
4 h յամենայն ազգ
4 fh հնազանդ
5 n և ելին
5 d ընդ յաշխարհ
6 abedj հասին յաշխարհս (a աշխարհըս), m հասին և յաշխարհսն
6 i և որք
7 t գաւառօք
7 ip սկսեալ
7 o չիք և
7 st չիք ընդ
7 m չիք համարոյ, stԱԲԳ համարս (Վ ի համար)
8 bcdhՎ զամենեսեան
8 diՎ բայց
8 ak ամենեցունց
8 cdՎ պահանջել
8 no չիք 'բաց ի կանանց և յամենեցունց'
9 h հարկ
9 d զկարն
9 noՎ չքաւորել
9 o նեղել
10 ad չարչարանաւք
10 acd գելոցաւք, ijstՎ գելոցիւք
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագչէր
10 a ընբռեալ, d ըմպռնեալ
11 o ոչ ոք փխ որ ոչ
11 ostՎ զհարկն փխ զսակն
11 h և զմանկունս
11—12 ip առնէին
12 abfm պարսիկք
12 Մ-Թkl տաճկահաւատք
12 cd սպասաւորաւք
13 ip իշխանք նոցունց գործակից տեարք գաւառացն լեալ
13 bcd տեայրք
13 h զաւառոյն, Վ գաւառաց
13 eip նոցունց
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի նեղելոցն, fh ի նեղչացն, m ի նեղել
14 cfhj իւրեանցն
14 i և այս
15 abcdefghj թէ... թէ
15 k ի քաղաք
15 abcdgj ի գեւղս (a ի գեւղ), fhn ի գեօղս
15 abef զամենայնն, dij զամէնն, o զամենեսին
15 t չիք ի
16 h այլ փխ այլ և
16 cd ծովակս
17 Մ-Թ զդարբինս փխ և զդարբինս
17 Մ-Թ զշապարարս

նայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահէին. և զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողբ և որ յայլ կողմանս կողմանս։

Նա և ի վաճառականաց բազում ինչ շահեալ, կուտեցին գանձս սաստիկս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց։ Եւ այսպէս զամենեսին աղացուցեալ և վայիւ և աշխարով լցեալ զաշխարհս, թողին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և գրով։

Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի ի թաթարէն հանդերձ որդւովքն Յովհաննաւ, Ստեփանոսիւ և եղբարբք իւրովք։ Եւ էր յայնժամ ի Տփխիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ թագաւորին վրաց Դաւթի, և մեծարեալ ի ղանէն գրով, և յամենայն աւագանւոյն։ Սա առատ տուրս ետ Արղունին և որ ընդ նմա, և մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց։

Բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի ղանէն։ Նոյնպէս և որդիքն Սարաւանին՝ Շնորհաւորն և Մկրտիչն՝ ընչաւէտք և մեծատունք։

2 stՎ աղահանս
2 h ի կողբս
2 Վ յոր այլ
2 Մ-Թ կողմանս փխ կողմանս կողմանս
3 bedegՎ ի վաճառականացն
3 Մ-Թ ինչս
3 st առեալ և շահեալ, Վ ունեալ և շահեալ փխ շահեալ
3—4 stՎ բազում գանձս ոսկւոյ
3—4 no չիք սաստիկս
4 bcdfgh ոսկոյ
4 bcdijp չիք և արծաթոյ
4 n և զայսպէս
4—5 Վ զամենեսեան
5 tԱԳ աղալացուցեալ
5 m զաշխարհս լցեալ, no աշխարհս
5—6 i ոստիկանն
6 d յաշխարհացս, ho աշխարհաց
6 t պահանջեալ
7 h հրամանով փխ համարով
8 Վ ու մէկ
10 stՎ աւերն (Վ յաւերն), h յաւերելն, no աւերելն
10 abcdfhjkm քաղաքոյ, eg քաղաքին
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի թաթարոյն
10—11 abcfgi որդովքն, d որդովք, h որդովն, n որդւովք, o որդւովն ,

11 a յովհանա, bcdefghj յովհանայ, m յոհաննեաւ, o յովհաննէս, s վահանաւ, t վահանայ (sic) փխ Յովհաննաւ ուղղում ենք ըստ Վարդանի։
11 h ստեփանոսիւ, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ և ստեփանոսիւ
11 Վ չիք 'Յովհաննաւ... եղբարբք իւրովք'
11 g եղբայրք (sic), ip եղբարբ իւրով
11 t է փխ էր
12 stՎ քաղաքին
13 n խանէն
13 ahik ամենայն
13 abcefghjkmno աւագանոյն, d աւագնոյն, stՎ աւագացն
14—15 stՎ չիք 'Սա առատ տուրս... յոյժ ի նոցունց'
14 Մ-Թ տուր
16 bcdegjst յեկեղեցականաց
17 h նմանապէս
17 Վ Սարավանին
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շնորհաւերն
17 stՎ մկրտիչ
18 i մեծատունք յոյժ

ԾԸ

Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն եւ Մանգու ղանն

Մեծահաւատ և քրիստոսասէր արքայն հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, նստէր ի քաղաքն Սիս։ Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ ղանն Գիուգ ընծայիւք և պատարագօք, և դարձաւ ի նմանէ պատուով և հրովարտակօք ընդունելութեան։ Իսկ յորժամ թագաւորեաց Մանգու ղանն, առաքեաց մեծ թագաւորահայրն և զօրապետն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ զետեղ առեալ կայր՝ անթիւ բազմութեամբն, որ ընդ նմա՝ առ ափն մեծ և անհուն գետոյն, զոր Եթիլ կոչեն, որ մտանէ ի ծովն Կասբից, առ թագաւորն Հեթում գալ տեսանել զնա և զՄանգու ղանն։ Եւ նա երկուցեալ ի նմանէ՝ գայ գաղտագողի, այլակերպեալ զինքն վասն ահին Թուրքաց, որք սահմանակիցք նորա էին, զոր Հոռոմոց սուլտանն անուանեն, որում անուն էր Ազատին, զի ոխս մթերեալ ունէին ընդ նմա վասն ձեռն տալոյ նորա ի Թաթարն։ Եւ փութով անցեալ ընդ երկիր նորա յաւուրս երկոտասան, եկն ի Կարս քաղաք։ Եւ տեսեալ զԲաչու-նուինն, որ զօրապետ էր Թաթար զօրուն՝ որ յԱրեւելս, և զայլ մեծամեծսն, և պատուեալ ի նոցունց, զտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ

1 r *վասն բարեպաշտի*
1 cdgstuzՎ *երթալոյ,* r չիք *երթալոյն*
1 stՎ *արքային* փխ *թագաւորին*
1 zՎ չիք *հայոց*
2 ijp *հեթմոյ հայոց*
2 mlst *բաթու,* Վ *բաթու ղանն* փխ *բաթուն և Մանգու ղանն,* g *պաթուն*
2 z *գնալն ի նողայ առ բաթու զօրապետն թաթարաց,* no *հեթում առ բաթուն*
2 stuz չիք *և*
2 cdgjmost *մանկու*
2 dz *խանն*
4 am *կիւլիկեցւոց,* bcdgj *կիլիկեցոց* fh *կիւլիկեցոց*
4 *Մ-Թ* չիք *Նա*
5 ft *զսմպատ,* no *սմբատ*
5 rz *խանն*
5—6 h *պարգևօք* փխ *պատարագօք*
6 stՎ *ընծայիւ* փխ *պատուով*
6 acd *հրովարտակաւք,* stՎ *հրովարտակով*
7 bdjlrsz *մանկու*
7 rz *խանն*
8 ad *զաւրապետն,* no չիք *և զօրապետն*
8 abf *հիւսիւսոյ*
8 io *զետեղ առեալ,* r *զտեղի առեալ*
9 Վ *բազմութեամբ*
9 r *որ* փխ *զոր*
9 zՎ *էթիլ*
10 t *առ ծովն*
10 bgl *կազբից,* rz *կասպից*
11 rsz *զմանկու*
11 rz *խանն*
11 o *յերկուցեալ*
11 r *գաղտաբար*
12 z *ահի*
12 ip *սահմանակից,* r *սահմանակիցք էին նմա*
13 z *սուլթան,* Վ *սուլդան*
13 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ալադին,* stՎ *ազատին*
13—14 st *մթերեալս,* r չիք *մթերեալ*
13—14 r *ոխ ունէին ընդ նմա թաթարք* (չիք *'վասն ձեռն տալոյ նորա ի'*)
14 r *և նա փութով*
14—15 t *անցուցեալ*
15 cdijl *յերկիր,* rt *երկիրն*
15 r չիք *նորա*
15 ir *աւուրս*
15 st *ի խարս,* Վ *ի Ղարս*
16 o *բաչու*
16 bd *զաւրապետ*
16 bd *զաւրուն*
16 abcdefghijklmnoprstuzՎ *առ այլ* փխ *զայլ*
17 i *էառ*

լերինն Արայի, ի գիւղն որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, զոր Քուրդ անուանէին, Հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնեայ. և որդիք իւր Վաչէ և Հասան, և կին նորա Խորիշահ՝ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր Մարզպանայ՝ քոյր Ասլան բեկին և Գրիգորոյ, մինչև բերաւ նմա ինչք ի տանէ իւրմէ ի պէտս ընծայից և պատարագաց, զոր առաքեաց հայր նորա իշխանաց իշխանն Կոստանդին, յայնժամ ծեր գոլով, և որդիք նորա Լևոն և Թորոս, զոր եթող փախանորդ իւր, զի փոխեալ էր առ Քրիստոս բարեպաշտ թագուհին նորա, Զապէլ անուն, որ թարգմանի Եղիսաբէթ, այս է՝ աստուծոյ եօթներեակ. զի արդարև ըստ անուանն և հանգիստ էր նա կամացն աստուծոյ, բարեգործ և ողորմած և աղքատասէր, դուստր մեծ թագաւորին Լևոնի՝ առաջին պսակաւորին։

Եւ իբրև գիտաց մեծ կաթողիկոսն Կոստանդին, եթէ գնաց նա խաղաղութեամբ և դադարեալ է.ի Մեծն Հայք, առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ՝ զայր բանաւոր և իմաստուն, զոր յառաջագոյն առաքեալ էին վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն յունաց Յովհաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ և մեծացեալ էր յաւուրսն, և առ պատրիարքն նոցուն։ Եւ երթեալ իմաստախոհ բանիւք աստուածային գրոց ընդդիմացաւ հարցաքննութեան ժողովոյն յունաց, որ յաղագս մի բնութիւն ասելոյ ի Քրիստոս

1 Վ լերին
1 abdgjl ի գեւղն, i ի գեղն, fhz ի գեօղն
1 i վարդենիս՝ ի նիգ գաւառի
1 mr ի տան, no ի տան իշխանին քրդին
1 bcdfhj քուրթ
2 h անուանին, no չիք անուանէին
2 r և կրօնիւքն
2 i նորա փխ իւր
2 r որդիքն
3 abcd մամիկոնից
4 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ասլան պեկին
4 r մինչ
4 Վ բերան
4 no չիք նմա
5 h պարգևաց փխ պատարագաց
5 mnoz հայրն
7 g զոր փոխեալ էր
7 r զի փոխեալ էր կին առ որպես բարեպաշտ,
7—8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագուհի
8 z չիք անուն
8 cjr անուն նորա
8 adfhm թարքմանի
8—11 Մ-Թ չիք ‘այս է աստուծոյ եօթներեակ, զի արդարև ըստ անուանն և հանգիստ էր նա կամացն աստուծոյ’. bcdij չիք է, aefhmlstn է երեկ, bcdgnop եւթներեկ (եւթներեակ), nop հանգիստ էր ըստ անուանն կամացն, u զի հանգիստ էր, z հանգիստ էր որ մեծ թագաւորացն Լիոնի առաջին մեծ պսակաւորին
10 n տուստ (sic) փխ դուստր
11 i յառաջին
12 st չիք նա
13 i դադարէ
13 abcdefghijloru վարդապետն փխ զմեծ վարդապետն
13 r զյակոբ վարդապետն մեծ
14 r զոր և, st զոր առաքեալ էին յառաջագոյն, d առագեալ
15 Մ-Թ Յովանէս, aflp յովաննէս, b յօհաննէս, gt յոհանէս, no յոհաննէս, r չիք Յովհաննէս
16 abcdfghjnopu աւոյ, i յաւոյ
16 r աւուրսն այն
16 Մ-Թ և մյուս ՁՁ պատրիարգն
16 ip նոցունց, no նոցին, r նոցա
16 stuՎ չիք և
17 ip գնացեալ փխ երթեալ, r զոր երթեալ
17 jm իմաստախորհ
17 bcdeijstu յաստուածային, r և աստուածային գրովք, m գրոցն
17 no չիք ‘գրոց ընդդիմացաւ’, stՎ ընդդիմացան
18 m միութիւն փխ մի բնութիւն
18 i զքրիստոս

բամբասէին զմեզ եւտիքեանս լինել։ Եւ նա խոհեմ բանիւք եցոյց գրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս՝ աստուած և մարդ կատարեալ, երկոքումբ անճառ միաւորութեամբ՝ զաստուածութիւնն ոչ կորուսեալ, և զմարդկութիւնն ոչ շփոթեալ. ի մի բնութիւն փառաւորեալ՝ գործելով աստուածաբար և մարդկապէս։ Նոյնպէս և վասն «Սուրբ-աստուածին» էին բանք, զոր մեք ասեմք ի դէմս որդւոյ՝ ըստ Յովհաննու աւետարանչին վկայութեան։ Եւ որ այլ գայթակղութիւնք կային առ նոսա սակս դաւանութեան մերոյ, զամենայնն աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա ի սէր և ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ ի նոցանէն պատուով։ Եւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփանոս եկն, և Մխիթար վարդապետն, որ լինէր ի Սկեռայն, գնացեալ անդ ի կողմանցս Արևելից, և Բարսեղ քահանայ, որ դեսպանն էր Բաթուին, ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և Կարապետն, որ դրան երէց էր արքային, հեզ բարուք և գիտնական, այլ և իշխանք յոլովք։

Զորս ընդ իւր առեալ արքայի, չոգաւ ընդ աշխարհն Աղուանից և ընդ դուռն Դարբանդայ, որ է պահակն Ճորայ, առ Բաթոյն և առ Սարթախն.

1 r *զմեզ բամբասէին* փխ *ի քրիստոս բամբասէին զմեզ*
1—2 i *եւտիքեայս*, r *եւտիքեանս լինել մեզ ասէին, զոր նա սուրբ գրոց վկայութեամբ եցոյց յերկուց միացեալ*
1 b չիք *նա*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գրով*
2 h *կատարեալք*
2 cjl *երկոքումբք*
3 Վ *զաստուածութիւն*
3 Վ *զմարդկութիւն*
4 r *ի մի քրիստոսն (քսն)* փխ *ի մի բնութիւն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գործով* փխ *գործելով*
5 bdijpstuzՎ *նոյնպէս և որ վասն*, h *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
5 g *աստուած էին*, h *աստուածածնին*, r *աստուածային բանից* փխ *աստուածին էին բանք*
5 e չիք *ասեմք*
6 cfgh *որդոյ*
6 *Մ-Թ* *Յոհաննու*, b *յոհաննու*, djno *յովաննու*
6 a *աւետարանչայն*
6 akl *վկայութեանս*, m *վկայութեանն*
6 r *և ուր կամ ինչ* փխ *որ այլ*
7 ailms *գայթագղութիւնք*
7 r չիք *առ նոսա*
7 r *յաղագս* փխ *սակս*
7 h *դաւանութեանն*
7—8 no *ամենայն*, Վ *զամենայն*, r *աստուածիմաստ բանիւք զամենայն*, z *աստուած* փխ *աստուածիմաստ*
8 r չիք *'և գրոց վկայութեամբ'*, m *գրովք*
8 i չիք *հաստատեալ*
8 s *շինեալ*
9 i *ի միաբանութիւնս*
9 cj *յազգս*
9—10 Վ *ի նոցանէ*
10 acefghilmnopstuzՎ *զեպիսկոպոսն*
10 dfhoՎ *ստեփաննոս*, z *տէր յովհաննէս տէր ստեփաննոս*
10 r չիք *եկն*
11 r *սկռացին* փխ *ո . . . սկռայն*
11 bcdijp *անտի* փխ *անդ ի*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի կողմանս*, r չիք *ի*, Վ *ի կողմանց (ԱԲԳ ի կողմանս)*, m *ի կողմանցն*
12 Վ *դեսպան*
12 bcdijpr *բաթու*, s *բաթունին*, u *բադուին*, z *բաթուայ*
13 r *թորոս կրօնաւոր և կոյս*, z *քահանայն*
13 h Վ *կարապետ*
13 r չիք *որ*
13—14 r *դրան երէցն արքային*
14 d *բարուոք*, g *բարւոք*
14 r *և խոնարհ և գիտնական*
14 *Մ-Թ* և մի շարք ՁՁ *և այլ* փխ *այլ և*
14 r *իշխանք գիտնական յոլովք*
15 g *զոր*
15 bcdijpz *առեալ ընդ իւր*
15 Վ *արքային*
15 l *յաշխարհն*, stՎ *ընդ աշխարհս*
16 dj *դարբանդայ*, g *դարպանտայ*, r *դարբանդ*
16 fh *որ և*
16 chijlzՎ *բաթուն*, d *բադուն*, z *բաթու*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սարթախ*

որդի նորա, որ էր քրիստոնեայ հաւատով. և մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուասիրութեամբ։ Ապա առաքեցին զնա առ ղանն Մանգու ընդ երկայնաձիգ ճանապարհն յայնկոյս ծովուն Կասբից։

Եւ ելեալք ի նմանէ ի վեցն մարերի ամսոյ, և յերեքտասանն մայիսի, անցեալ ընդ Այեխ գետ, եկին յՈրն, որ է մէջ ճանապարհին՝ ընդ Բաթոյն և ընդ Մանգու ղանն. և անցեալ ընդ Երթիճ գետ, մտին յաշխարհն Նայիմանին. և եկեալ ի Խարախորայն, և անցեալ ի Թաթարաստան ի չորսն հոռի ամսոյ, յերեքտասանն սեպտեմբերի, ի տօնի նաւակատեաց խաչին, տեսին զՄանգու ղանն՝ երևելի փառօք նստեալ։ Եւ մատուցեալ զընծայսն, մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն. և կացեալ յուրդոյն աւուրս յիսուն, և առեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհ նորա. եւ և գիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս։

Եւ ել ի նմանէ յաւուրն յիններորդի ի քանների͜քն սահմի ամսոյ, և ի մէկն նոյեմբերի, և յերեսուն օրն հասին ի Ղումսղուրն։ Եւ եկեալ ի Պերպալեխն և ի Պեշպալեխն և յաւազուտ երկիրն, յորում կային մարդիկ

1 r *որդիք*
1 st*ԱԲԳ* չիք *նորա* [Վ (*նորա*)]
1 no *ի նոցանէ*
2 Վ չիք *զնա*
2 rz *խանն*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մանկու*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *երկարաձիգ*, a *երկնաձիգ*
3 rz *կասպից*
4 z չիք '*ի վեցն մարերի ամսոյ*', Վ *ի վեց*, r *մարերի զ*
4 g *ամսոյն*
4 h *ի տասներեքն*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մայիս*, r *մայիս ամսոյ*
5 z *եալխ*—փխ *Այեխ*
5 Վ *գետն*
5 r *ընդ ուր* փխ *յորն*
5 p *ի մէջ*
5—6 r *բաթու*, Վ *բաթուն*
6 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *մանկու*
6 rz *խանն*
6 i *երդիճ գետն*
6—7 o չիք '*և անցեալ… նայիմանին*'
6 bcdeghijstՎ *յաշխարհ*
7 ijpr *նայրիմանին*
7 stz*ԱԲԳ* *խորախտայն*
7 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թարատայն*, bceg *թաթարստան*, rstzՎ *թաթարիստան*
8 h *ի չորրորդ*, Վ *ի չորս*
8 z չիք '*ի չորսն հոռի ամսոյ*', m *ամսոյն*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի սեպտեմբերի երեք տասանն*, a *ի սեպտեմբերի ամսի ժգ*, bcdefgnop *ի ժգ սեպտեմբերի*
8—9 z չիք '*ի տօնին նաւակատեաց խաչին*', Վ *խաչի*, d *սուրբ խաչին*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *մանկու*
9 rz *խանն*
9 dh *փառաւք*
10 Վ *զընծայս*
10 stՎ *անուանն ի նմանէ*
10 cdfgjl *ըստ արժանոյն*, e *ըստ արժանւոյ*, iu *ըստ արժանեացն*, h *ընդ արժանոյն*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ընդ նմա* փխ *յուրդոյն* acd *յուրդւոյն*, ijlm *յորդւոյն*, stu *յորտոյն* (u *յուրդոյն*), zՎ *յօրդուն*, r *անդ* փխ *յուրդոյն*
11 eg *յաւուրս ծ*, i *աւուրս ժ*, r *զաւուրս*
11 st *հրովարտակս*
11 i չիք *ոք*
12 stՎ *զնոսա* փխ *զնա*
12 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *զաշխարհս*
12 uՎ *և եւ* փխ *եւ և*
14 r *ելեալ*
14 ij *յաւուրսն*, no *յաւուրս*
14 z չիք '*ի քաններեքն սահմի ամսոյ*'
14 stՎ չիք *ամսոյ*
15 a *ի մին*, Վ *ի մի*, bcdefjmno *ի մինն*, r *որ է մինն*
15 ad *աւրն*
15 *Թ* և մի երկու ՁՁ *ղումաղուրն*, z *զմսղուրն*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *պերպալեխ*, r *պելպախուրն*, Վ *պէրպալեխն*, z *պելպարեխն*
16 cdstu *պելպալեխն*, ijprz չիք '*և ի պեշպալեխն*', Վ *պէշպալեխն*
16 afhl *մարդ*, m *մարդք*, dg *մարդիք*

վայրենիք, մերկք, մազ ունելով միայն ի գլուխն. և սարինք կամանցն մեծ յոյժ և երկայն, և էին անբանք. յորում կան և ձիք վայրիք դեղին և սեաւ գունով, և ջորիք սպիտակ և սեաւ գունով և մեծ քան զձի, և քան զէշ. և ուղտք վայրենիք, որք ունին երկու կուտկենս։

Եւ անտի եկին յԱղեխն, և ի Քուլլուկն և յԸնկախն, և ի Ճանպալեխն և ի Խութափայն և յԱնկիպալեխն։

Եւ ապա մտին ի Թուրքաստան. և անտի յԵկոփրուկն և ի Դինկապալեխն և ի Փողատն. և անցեալ ընդ Սուտ-քօլն և ընդ Կաթն-ծովն, եկին յԱլուալեխն և յԻլանպալեխն. և անցեալ ընդ գետն՝ որ կոչի Իլանսու, և անցեալ ընդ բազում լերինն Տօրոսի և եկեալ ի Դալաս, և եկեալ առ Հուլաւուն, որ էր եղբայր Մանգու ղանին, և առեալ էր իւր բաժին զկողմանս Արևելից։

Եւ ապա դարձեալք յարևմտից ի Հիւսիս, եկին ի Խութուխչինն, և ի Պերքանթն, և ի Սուղուղղանն, և յՈւրոսողանն, և ի Քայիքանթն, և ի

1 no վայրիք, r ղաղանք վայրիք և մերկ փխ մարդիք վայրենիք և մերկ
1 Մ–Թ մերկ
1 i ի գլուխն միայն, no չիք ի
1 r և էին սարինք
1 Վ կանանց
2 lr յորում կային
2 adjl ձիգ (sic)
2 stՎ վայրենիք
2 stՎ սև
3 bcdijlprz չիք 'և ջորիք… գունով'
2—3 no սեաւ և սպիտակ
4 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'վայրենիք, որք', r վայրիք
4 egnoprstuz ունէին
4 Վ երկուս
5 a անդի, cdj և անդ
5 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ առ լեխն
5—6 ip չիք 'և ի Քուլլուկն, և յԸնկախն, և ի Ճանպալեխն', z չիք 'յԸնկախն և ի Ճանպալեխն'
5 r յընկախն և այլն
5 bdeghՎ ի Ճամպալեխն
5—6 r չիք 'և ի Ճանպալեխն, և ի Խութափայն', z չիք 'և յԱնկիպալեխն', ir յանտիպալեխն փխ յԱնկիպալեխն
5—9 stՎ առլեխն (Վ յԱռլեխն), և ապա մտին ի Թուրքաստան, և ի Ճանպալեխն (Վ ի Ճամպալեխն) և ի Խութափայն յանկպալեխն, և անտի յեկոփրուկն (Վ յԵկոփորուկն). ru յառլեխն (r առպալեխն) և ապա մտին ի Թուրքաստան և անտի յեկոփրուկն, z չիք 'և անտի յԵկոփրոկն … ի Փուլատն', m չիք 'և ի դինկապալեխն և ի Փուլատն', r չիք 'և ի դինկապալեխն'
7 a անդի, no չիք մտին
7 i ցեկոփրուկն
8 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ սուտկօլն, st ի սուտզօլն, Վ սուտ-զօլն, acd սուտքաւլն
8—9 no չիք 'եկին յԱլուալեխն և յԻլանպալեխն'
9 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ յալուալեխ
9 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ յիշանպալեխն
9 Վ Էիլան-սու
10 r անտի փխ անցեալ
10 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ լերին տորոսի
10 no ի տալալաս, r ի Թալաս
10 no ի փխ առ
10—11 p ի դալաս առ հուլաւուն
10—11 Վ Հալաւուն
11 u չիք էր
11 noz խանին
11 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ չիք էր
12 j յարևելից
13 r դարձան, tuՎ դարձեալ
13 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ եկն
13 l հիւսիսոյ, Մ–Թ և մի քանի ՁՁ հիւսիս փխ ի հիւսիս
13 no զութուխչինն, stՎ խութուխչիղանն, z խութափչինն
14 noz բերքանդն
14 bcdijpr սուլղանն, fh սուղուլղան, no սուղուլխանն,
14 u չիք 'և ի Սուղուլղանն… ի Քայիքանթն'
14 cj յուրոսողան, d ուրոսողան, i յուրոսղանն, r որսողանն, z ուրասաղան, Վ յՈւրուսոյ-ղանն

խուզախն, որ է Քամոց, և ի Խնդախոյրն, և ի Սղնախն, որ է Խարշուխ լեառն, յորմէ Սալչուքիքն են, որոյ սկիզբն ի Տօրոս լեռնէ, և երթայ մինչ ի Փարչինն և Հատանի։

Եւ անտի եկին առ Սարթախն՝ որդի Բաթուին, որ երթայր առ Մանգու ղանն. և անտի ի Սղնախն և ի Սաւրանն, որ է սաստիկ մեծ, և ի Խարաչուխն, և յԱսոն, և ի Սաւրի, և յՕթրարն, և ի Ջուռնուխն, և ի Դիզակն և անտի երեսուն օր ի Սամարղանդն, և ի Սարիփուլն, և ի Քրման, և ի Բուխարայ։ Եւ ապա անցին ընդ գետն մեծ Ջեհոն և եկին ի Մրմըն և ի Սարախս և ապա ի Տուս, որ կայ ընդդէմ Խորասանայ, որ կոչի Ռօղաստան. և մտեալ ի Մազանդարանն, անտի ի Պստան, և ապա յաշխարհն Էրաղոյ ի սահմանս մուղհեղին, եկեալ ի Տամղայն, և յՌէ մեծ քաղաք, և ի Խղուինն. և անտի յԱւահր, և ի Զանգիան, և ի Միանա, յերկոտասան օրն Թավրէժ։ Եւ յետ քսան և վեց աւուր անցեալ ընդ գետն Երասխ և եկե-

1 r չիք 'և ի խնդախոյրն', Վ խնդրախոյրն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սնդախն
1 eg խարչուխն, h խաչուխ, z խար-չուփ, r խանչուխ
2 no չիք 'յորմէ սալչուքիքն են', ij սալքուչիքն, rstՎ սալչուխիքն
2 z սկիզբն է
2 is լեառնէ
2 z մինչ ի երթայ
3 sՎ ի խարչինն փխ Փարչինն
3 Մ-Թ և ի Հատանի փխ և հատանի
4 af անդի
4 no չիք 'որդի բաթուին', s բաթունին
4 dmortz մանկու
5 z խան
5 af անդի
5 bcdegijnostuz ի սնդախն, afhklm Մ-Թ ի սնդանն (Մ-Թ յՍնդանն), r առ սղնաղն
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սօրանն, g սա-րանն, stՎ սօրան
5—6 i խորչուխն, cdjprz խարչուխն
6 bcdeginopzՎ յասուն, t ասուն
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սօրի, no սուրի
6 acd ի յաւթրարն, g յօթնարն, jmn op ի յօթրարն, stՎ ի օթրարն
6 i դիզանն, o զակն փխ դիզակն r դիզախն
7 o չիք 'և անտի երեսուն օր ի Սա-մարղանդն', adefghjlu սըմըրղնդ, birstzՎ սմրղանդ
7 Մ-Թ ի Սարիփովն փխ ի Սարի-փուլն, st ի տարիփուլն, oz չիք 'ի Սարիփուլն'
7 l և քրման
8 no ի բուխայ, Վ ի բուխարա
8 z զմեծ գետն ջհուն
8 Վ և մի երկու ՁՁ ջհուն, afh ճհուն, l ճահուն, no չըհուն, bcd eg ջըհուն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մրմն, h ի մարմին (sic), i ի մարմն, no ի մարման, Վ ի մըրմըն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սարասխ, fh սարախ, i սարայխս (sic), stu ա-րախս (sic)
8—9 z չիք 'և եկին ի Մրմն և ի Սա-րախս
9 no ի դագուս փխ ի Տուս, ԱԳ տուս, Բ տուՆս
9 i կայր
9—10 cdgz ռաւղաստան, h ռօղաստան, st ռօղասղան
10 Մ-Թ Մազանտարանն, abcefghijlm noprstuz մազ(ը)նդարանն, dk մա-զըտարանն
10 fh անդի
10 r չիք 'անտի ի Պստան', st ի պստայն
10—11 z չիք 'անտի ի պստան... մուղ-հեզին'
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էրաղոյ. c է-րազոյ, stՎ էրլոսոյ
11 Մ-Թ մուղհետին, stՎ մուրհետին
11 Մ-Թ չիք եկեալ, p և եկին
11 m ի սամղայն փխ ի տամղայն
11 Մ-Թ ի Ռէ
11 Վ քաղաքն
11—12 z չիք 'և յՌէ... ի Միանայ'
12 ah անդի, r չիք անտի
12 i յաւհար, stuՎ յահր
12 ir զանկիան
12 abcd միանայ, h փանայի փխ միանա
13 Մ-Թ թարվէժ, gt թավրէզ, ht թա-րէժ, m թարվէզ, p թաւրէզ, z թարուէժ
13 ip չիք քսան և, r և զ օրն, անցեալ
13 t երախս

ալ ի Սիսիան առ Բաչու-նուինն, որ գլխաւոր էր թաթար զօրուն. և նա յուղարկեաց զնա առ Խօճա-նուինն, զոր թողեալ էր փոխանակ իւր գլխաւոր զօրուն, և ինքն առեալ զգլխաւորս զօրուն, գնաց ընդ առաջ Հուլաւուին՝ եղբօր Մանգու ղանին, որ գայր յԱրևելս։

Իսկ թագաւորն բարեպաշտ Հեթում՝ եկեալ ի տուն իշխանին Քրդին, ի գիւղն Վարդենիս, ուր թողեալ էր զաղխ իւր և զկարասի, և մնայր զալըստեան Բարսղի քահանայի, զոր յուղարկեալ էր առ Բաթոյն վերստին, զի ցուցցէ նմա զգիրս և զհրաման Մանգու ղանին, զի և նա ըստ նմին օրինակի՝ գրեսցէ հրամանս։

Ապա եկին առ նա վարդապետքն իւր՝ Յակոբ, զոր եթող աստէն ի պէտս գործոյ եկեղեցւոյ, և Մխիթար, զոր դարձոյց ի Բաթուէն, մինչև երթեալ էր առ Մանգու ղանն. այլ և եպիսկոպոսք և վարդապետք և քահանայք և իշխանք քրիստոնէից, որք գային առ նա, սիրով ընդունէր զամենեսին, զի այր քաղցր էր և իմաստուն և գիտնաւոր գրովք։ Եւ տայր պարգևս ըստ կարին և ուրախ արձակէր զամենեսին. տայր և հանդերձս քահանայականս ի զարդ եկեղեցեացն, զի յոյժ սիրող էր պատարագի և եկեղեցւոյ։ Ընդունէր զամենայն ազգաց քրիստոնեայս և աղաչէր սիրով

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *'և եկեալ ի Սիսիան'*
1 z *որ էր թաթար զօրուն գլխաւոր*
2 a *խաւճայ*, bcdu *խոջա*, no *ղոջա*, Վ *Խօճա-նուին*
2 stՎ *փոխանորդ*
2—3 z *զգլխաւորսն զօրուն առեալ*, no *զգլխաւոր*, ad *զաւրուն*
3 r չիք *զօրուն*
3 m չիք *'և ինքն... զօրուն'*
3 acdfh *ընդ յառաջ*
3 b *հուլաւունին*, Վ *Հօլաւուին*
4 d *եղբաւր*, r *եղբօրն*, t *եղբայր*
4 orsz *մանկու*
4 z *խանին*
4 m *կայր* փխ *գայր*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *քրթին*, r *ի տուն քուրդ իշխանին*, ? *քրդին զոր ի վերայ յիշեցաք ի գեօղն*
6 adjl *գեւղն*, fnz *գեօղն*
6 bu *որ* փխ *ուր*
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զախ*, u *զաղ*
7 cdjnot *բարսեղի*, z *բարսեղ*
7 d *ուղարկեալ*
7 a *բադոյն*, stuՎ *բաթուն*, r *վերըս-տին առ բաթուն*
8 tՎ *զգիրսն*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *մանկու*
8 drz *խանին*
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ընդ նմին*
9 a *աւ[ր]ինակի*
10 i *վարդապետն*, Վ *վարդապետք*
10 i չիք *իւր*
10—11 Մ-Թ *աստեն եթող*, z չիք *'զոր եթող աստէն... եկեղեցւոյ'*
11 h *եկեղեցոյ*
11—12 r չիք *'զոր դարձոյց... Մանգու ղանն'*
11 s *ի բաթունէն*
11 uz *մինչև*
12 l չիք *առ*
12 esuz *մանկու*
12 b *ղան*, dz *խանն*
12 t *եպիսկոպոսն*
12 stՎ չիք *և վարդապետք*
12—13 m չիք *քահանայք*
13 r *քրիստոնեայք*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *որ*, no *որք գան*
13 r *ընդունելութիւն առնէր նոցա*
13—14 Մ-Թ *զնոսա* փխ *զամենեսին*, z *զամենեսեան*
14—15 z չիք *'զի այր... զամենեսին'*
14 r *հմուտ գրոց* փխ *գիտնաւոր գրովք*
14 h չիք *տայր*
14—15 Վ *տայր պարգևս և հանդերձս*
15 r *պարգևս յամենայնի ըստ ար-ժանեացն և արձակէր ուրախ*
15 no *ըստ կարգին*, stuՎ չիք *ըստ կարին*
16 Մ-Թ *քահանայական*, r *քահանայիցն*
16 ij *և ի զարդ*
16 Վ *եկեղեցեաց*
16—17 no չիք *'զի յոյժ սիրող... եկե-ղեցւոյ'*
16—17r *զի յոյժ պատուէր զկարգաւորսն և սիրէր զեկեղեցիս և ընդունէր ամենայն ազգի*
17 h *եկեղեցոյ*
17 siՎ *և ընդունէր*
17 no *ազգս*, d *ազգաց քրիստոնէից քրիստոնեայս* (sic)

կալ ընդ միմեանս, իբրև զեղբարս և զանդամս Քրիստոսի, որպէս պատուիրեաց տէր, թէ՝ «Յայսմ ծանիցեն, թէ իմ աշակերտք էք, եթէ զմիմեանս սիրիցէք»։

Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր նա մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ։ Ասէր, թէ՝ «Կայ աշխարհ մի անդր քան զՂատայիքն, որ կանայքն են ի ձև մարդոյ բանականք, և արքն ի կերպարանս շանց. և են անբանք, մեծք և մազեղք։ Եւ ոչ ումեք թողուն մտանել յաշխարհն իւրեանց շունքն, և որսան որսս շունքն, և այնու կերակրին շունքն և կանայքն։ Եւ ի խառնակիլ շանցն ընդ կանանցն, արուքն շանց կերպիւ ծնանին և էգքն՝ կանանց։

Կայ և կղզի մի աւազուտ, յորում բուսանի ծառօրէն ոսկր ինչ պատուական, զոր ձկնատամն կոչեն. և ի հատանելն, այլ բուսանի ի տեղին ըստ նմանութեան եղջերաց։

Կայ և աշխարհ բազում կռապաշտից, որ պաշտեն կուռս կաւեղէնս մեծ յոյժ, անուն Շակմոնիա. և ասեն աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց։ Եւ կայ այլ ևս երեսուն և հինգ դուման ամս, որ է մին դումանն

1 afhlm *կեալ*
1 sfՎ *առ միմեանս*
1 bdjtu *զեղբայրս*
1—2 r *քրիստոս ասելով* փխ *տէր*
2 i *յայնմ*
2 f *ծանիցեն ամենեքեան*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *թէ*
2—3 stՎ *սիրէք զմիմեանս*, abcghjr *սիրեցէք*
4 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ չիք *նա*, i *մեզ նա*
4 t *զմեզ*
5 Վ *ազգաց*
5 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ասեն* փխ *ասէր*, h *ասէ*
5 ijp *թէ աշխարհ մի է*, r *թէ աշխարհ մի կայ քան*, cd չիք *կայ*, d *յաշխարհ*
6 cdp *ղատայինքն*, t *ղատայինք*, ij *զղատայինքն*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ուր* փխ *որ*
6 *Մ-Թ* *կանայք*
6 *Մ-Թ* *բանականաց*
6—7 l *ի կերպարանք*
7 no *շանց անբանք մեծք*
7—8 p *մտանիլ*
8 stՎ *յաշխարհս*
8 i չիք *իւրեանց*
8 m չիք *շունքն*
8 t չիք *'և որսան... շունքն'*
8—9 m *որսան որսս շունքն և կանայքն*
8—9 gm չիք *'և այնու կերակրին շունքն և կանայքն'*, j *կերակրեն*
8—9 r *և կերակրեն յորսոց իւրոց ինքեանք և կանայքն*
9 abcdefghjstzՎ *ի խառնակել*, o *ի խառնակելն*
9 ipr *ընդ կանայսն*
9—10 s *ի շանց կերպն*, t *շանց կերպարան*, b *կերպիւ*, rՎ *կերպն*
10 i *ծնանէին*
10 cdjlst *էգն*
10 s *ի կանանց*, t *կանանցն*
11 n *աւպզուտ*
11 j *ոսկրն ինչ*, r *ոսկր մի ինչ*
12 r *և որչափ հատանեն*
12 n *տեղին* փխ *ի տեղին*
12 d *այս* փխ *այլ*
13 *Մ-Թ* *եղջերուաց*, abeg *եղջիւրուաց*, d *եղջերաց*, fhm *եղջերուացն*, jl *եղջերուաց*, t *եղջիւրաց*, u *եղջեւրաց*
14 *Մ-Թ* *յորում բազում կռապաշտք և* փխ *բազում կռապաշտից որ* (r *որք*)
14 it *զոր պաշտէին*
14 stՎ *կաւեղեն*
15 r *անունն է*
15 befghpstu *շակմոնիոյ*
15 ghstՎ *չաստուած* (gh *չած*), r *զնըմանէ* փխ *աստուած*
15 h *զաւառ* փխ *գռ—երեք հազար*
16 *Մ-Թ* *երեսուն հօթն*, bcdefgijpstuzՎ *լե*, n *երեսուններեք (լգ)*, o *լգ*, r *խե*
16 *Մ-Թ*ghlr *թուման* փխ *դուման*
16 i չիք *որ է մին*
16 *Մ—Թ*g *թումանն* փխ *դումանն*, nopsturՎ *դուման*

տասն հազար, և ապա հանէ զնա յաստուածութենէն։ Այլ միւս ևս ոմն, որում անուն էր Մաղրին. արարեալ են և նմա պատկերս կաւեղէնս անհնարին մեծութեամբ ի գեղեցիկ տաճարի։

Եւ են ազգն ամենայն հանդերձ կանամբք և մանկտովք քուրմք, և անուանին Տոյինք, գերծածք հերօք և մօրուօք. ունին և փիլոն դեղին ըստ նմանութեան քրիստոնէից, բայց զլանջօքն ունին և ոչ զթիկամբքն։ Եւ են պարկեշտք ի կերակուրս և յամուսնութիւնս. առնեն կին ի քսան ամին, և մինչև յերեսուն ամն՝ շաբաթն երեք անգամ մերձենան ի նա. և մինչև ի քառասուն՝ յամսեան երեք հեղ. և մինչև յիսուն ամն՝ ի տարին երեք հեղ. և յորժամ անցանի ընդ յիսուն ամն, այլ ոչ մօտին ի նա։

Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի։

Յութ ամիսն ապա եհաս յերկիրս Հայոց յետ ելանելոյ ի Մանգու ղանէն. և էր թուականս հայոց եօթնհարիւր և չորս։

ԾԹ

Վասն կոտորածի յերկրին Հոռոմոց

Արդ ի սկսանել թուականին հայոց եօթն հարիւր և հինգ մեռաւ Բաթոյն՝ զօրապետն հիւսիսոյ, և որդի նորա Սարթախն ի ճանապարհի էր,

1 stՎ տասն հազար և խ ամ (t ամաց, Վ և քառասուն ամաց)
1 stՎ հանենն
1 gr չաստուածութենէն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ոմն
2 r էին փխ են
2 h նմա և
2 r պատկեր, z պատկերք
2 nor կաւեղէն
4 c ամենայն ազգն, h ազգ, ipr ազգքըն, stՎ և ազգն են
4 c չիք հանդերձ
4 o կանամբ
4 a մանգտովք, bcdjlu մանկտովք
5 g սոյինք, r անուանեն ըստոյինք (sic)
5 cdj գերածք, r քերածք, z գերծեալ
5 a մօրուաւք, d մաւրուաւք, g մօրօք, h մուրուօք, i մուրօք, n մօրուովք, o մօրուօք, t մօրուսօք
5 Մ—Թ չիք ունին
6 abeg զլանջաւքն, nop զլանջքն (sic)
6 stՎ զթիկամբք, z թիկամբն
7 o և առնեն, r և կին առնեն, stՎ առնուն
7 ijm չիք ի
8 cd լ ամն, Վ յերեսուն ամին
8 Մ-Թ ի շաբաթն, abfhl շաբաթէնն
8 bcdeij երիցս, stuՎ երկիցս
8 Մ-Թ չիք ի նա
8—9 befghilmuՎ մինչ, d մինչև քառասուն
9 ad ամսեան, bceghjl ամսեանն, i ամսէն, r ամիսն
9 abdefghlpu տարէնն, ijn տարէն
9—10 stՎ չիք 'և մինչև... երեք հեղ', ah մինչև ի Ծ, bcdef մինչ ի Ծ
10 r անգամ փխ հեղ
10 Վ անցանէ
10 ostuՎ չիք ընդ
10 z մերձենան փխ մօտին, d մաւտին
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խժականացն փխ խժական ազգացն
12 ip չիք մեք
12 glՎ յաւելորդ, no աւելորդս, m թուիցի, stՎ համարեսցի փխ ումեք թուեսցի
13 cd երկիրս, z երկիրն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մանկու
14 z խանէն
14 b թվականս, los թուականն, n թուական, t թուականին, z ի թուականիս, Վ թուին
14 gnz էճդ, Մ-Թ չդ, hՎ եօթ (Վ եօթն) հարիւր և չորս
15 bՎ կոտորածին
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երկրին, s որ յերկիրն
16 b թվականին, do թուականիս, Վ թուին
16 defjo ի չե Մ-Թ չե m չէ, g յեւթն հարիւր և ե, hՎ եօթն (h եոթ) հարիւր և հինգ
17 cdijp բաթուն, stՎ բաթու, g պաթոյն
17 ad զաւրապետն
17 af հիւսիւսոյ, b հիւսւսոյ
17 stՎ որդին նորա սարդախն
17 ijpstՎ ի ճանապարհին
17 ijp չիք էր

զի երթայր առ Մանգու ղանն։ Եւ ոչ դարձաւ ի տուն իւր թաղել զհայրն իւր, այլ գնաց զառաջի եղեալ ճանապարհն։ Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Մանգու ղանն, ել ընդ առաջ նորա, և մեծարեաց զնա ի պատիւ յոյժ մեծ, և ետ նմա զիշխանութիւն հօրն իւրոյ՝ իշխել ամենայն զօրացն, այլ և ամենայն հնազանդելոց իշխանութեան նորա, և երկրորդ իւր կոչել, և տալ հրաման տիրաբար. և յուղարկեաց զնա ի տուն իւր։

Ընդ նմա էր և բարեպաշտ իշխանն Խաչենոյ Ջալալն, որ երթեալ էր ցուցանել զաղէտս իւր տեառնն տիեզերաց, զոր կրեաց նա յԱրղուն ոստիկանէն, որ հազիւ զերծաւ ի մահուանէն ի սադրելոյ տանճացն։ Եւ ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեփականաբար և ոչ երկնչել յումեքէ, զի սիրէր զնա Սարթախն վասն քրիստոնէութեան, զի և նա քրիստոնեայ էր։

Եւ եհաս յիշխանութիւն իւր Սարթախն երեւելի փառօք. ազգականքն իւր տանճահաւատ՝ Բարաքայն և Բարքաչայն, ետուն նմա մահադեղ և լուծին ի կենաց։ Եւ մեծ տրտմութիւն եղև քրիստոնէից ամենայն, այլ և գլխովին իսկ Մանգու ղանին և եղբօր իւրոյ Հուլաւուին, որ տիրէր ամենայն կողմանցս Արևելից։

Բայց մինչև եղեալ էին այս իրք, մեծն ի զօրավարս ղանաձևն Հուլաւու հրաման ետ ամենայն թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, որոց գլխաւոր

1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ Մանկու
1 dinop չիք իւր
1 m զհայր
2 stu զճանապարհս, Վ ճանապարհս
3 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ Մանկու
3 d խանն
3 abcfh ընդ յառաջ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծ յոյժ
4 abcdefgh հօր իւրոյ
4—5 o չիք 'զիշխանութիւն հօրն իւ-րոյ… հնազանդելոց'
4 a զամենայն
4—5 Մ-Թ զօրացն հնազանդելոց փխ հնազանդելոց
5 i հնազանդելոցն
5 n և ամենայն իշխանութեան
5 am կոչել
7 j բարեպաշտ էր
7 ab խաչինոյ, m խաչենւոյ Ջէլալն
7 g երթեալ փխ երթեալ էր, imp գնացեալ էր, փխ երթեալ էր
8 Մ-Թ չիք տեառնն տիեզերաց. afh ի տեառնն, stՎ տեառն
8 i չիք նա
9 cd յոստիկանէն
9 cdgpՎ ի մահուանէ
9 stՎ տանճաց
10 Մ-Թ սեպհականաբար, abcdefgh joՎ սեփհականաբար
10 Մ-Թ երկնչիլ

11 e չիք 'զի սիրէր… քրիստոնէու-թեան'
11—13 cdijpstu չիք 'վասն… Սար-թախն'
11 abm քրիստոնէութեանն
13 Վ իրքն (մինչդեռ ԱԲԳ եւ)
13 befgh յիշխանութիւնն
13 o չիք Սարթախն Վ Սարղախն
13 c երեւի փխ երեւելի
14 m տանճահաւատք
14 stՎ բարքաչայն
14 Մ-Թ դեղ մահու փխ մահադեղ, g համադեղ
15 stՎ լուծին զնա
15 begmo ամենայն քրիստոնէից, stuՎ ամենայն քրիստոնէիցն, cdip չիք ամենայն, p քրիստոնէիցս
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մանկու
16 bnou հուլաւունին, stՎ հօլաւուին
16—19 cdijp չիք 'որ տիրէր… Հուլա-ւու'
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կողմանց, Վ կողմանցն, km կողմանս
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մինչև
19 afg գիրք փխ իրք
18 stՎ այսոքիկ փխ այս
18 ad զաւրավարս
18 h ղանաձև
18—19 s հօլաւու, tՎ հալաւու
19 i չիք թաթար
19 Վ գլխաւորն

էր Բաչու-նուինն, ամենայն աղխիւք իւրեանց և ընչիւք թողուլ զերկիր կալուածոյ բնակութեան իւրեանց՝ զՄուղան և զաշխարհն Աղուանից և զՀայոց և զՎրաց, և երթալ յաշխարհն Հոռոմոց, զի ինքն նստցի փոխանակ նոցա ի բարի երկիրն. զի յոյժ բազմութեամբ եկեալ է նա, մինչ զի ասեն, թէ ամիս մի հազիւ բովանդակեցաւ զօր նորա անցանել ընդ մեծ գետն Ջեհունն։ Այլ և ոմանք յազգականաց նորա ի կողմանց Բաթոյի և Սարթախին եկին անցին ընդ դուռն Դարբանդայ յայնկոյս՝ բազում և անթիւ զօրօք, արք մեծամեծք և գլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին՝ Բալախա, Տուտհար, Ղուլի, զոր մեք իսկ տեսաք, թոռունք Ջանգըզ ղանին, զոր և աստուածորդիս ասէին։ Որք հարթեցին, դիւրացուցին զամենայն անցս ճանապարհաց, ընդ որ անցանէին, զի սայլիւք իսկ գային։

Եւ բազում տառապանս հասուցանէին ամենայն աշխարհաց հարկապահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, ուտելով և ըմպելով անյագաբար և ի դրունս մահու հասուցին զամենայն ազգս։ Այլ և միւս ընդ այլ բազումսն, որ եղաւ յԱրղունէն՝ մալի և խափչուրի, եղաւ հրաման ի Հուլաւուէն պահանջման հարկի, զոր թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան, մի սպի-

1 stՎ նուին
1 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ախիւք, t ախտիւք, m աղխիւքն
1 d իւրովք
1 ostՎ զերկիրն
3 abcdeghimnopstՎ և հայոց և վրաց
3 egn երթեալ
3 s յերկիրն փխ յաշխարհն, tՎ չիք յաշխարհն (Վ յերկիրն)
4 Մ-Թ չիք նոցա· ip չիք փոխանակ ի
4 Մ-Թ որ փխ զի
4 cdeinpstuՎ եկեալ էր
4 enot ասէին
5 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ եօթն ամիս փխ ամիս մի, u ամիս
6 abcdefghijnopstuՎ Ջըհուն, ջհուն
6 c յազգականացն, h յազգակից
6 ip ի կողմանցն
6 cՎ բաթուի, ip բաթուին
6 sՎ սարդախին
7 efg ի դուռն
7 Մ-Թ բանդայ փխ դարբանդայ, g դարպանտայ
7 Վ յայնկոյս
7 i չիք բազում և
8 fh չիք արք
8 no գեղեցիկք իշխանք փխ գլխաւորք իշխանութեամբ
8 p և իշխանութեամբ
8 bd անուանք
8 no են փխ էին
8–9 efghst բալախայ
9 cdij տուտար· p տուգար, st տուտհար
9 Մ-Թ Ձանկըզ, abcdu չընգըզ, efg չնգըզ, hjno չնգզ, kՎ չընկըզ, m չնկզ
9 dh խանին
10 gh զաստուածորդիս
10 t հերթեցին
10—11 stՎ ճանապարհին
11 c անցուցանէին փխ հասուցանէին
13 a ընպելով, p յմպելով (sic)
13 no անասնաբար փխ անյագաբար
14 h հասուցին ('զամենայն'-ի տեղը բաց) ազգս
14 m միւս ես
14 fh չիք ընդ
14—15 m բազումս, Վ բազումս նոր փխ բազումսն որ
15 Մ-Թ փախչուրի փխ խափչուրի
15—16 befho հուլաւունէն, st հօլաւուէն, Վ Հալաւուէն
16 no պահանջմամբ
16 s թուրղարն, t թուրղան
17 h ի գիր
18 aՎ բրինծ
18 no չիք և ծնծատ
18 c բ տոպրակ, h երկու տոպրակ
18 h մին

տակ, մի նետ, մի նալ՝ թող զայլ կաշառսն. և ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն և քսան սպիտակ. և ոյր ոչ գոյր՝ զուստերս և զդստերս առնուին ընդ պահանջմանն։ Եւ այսպէս նեղեցաւ և տառապեցաւ երկիրն ամենայն։

Իսկ թաթար զօրն, թէպէտ դժուարեցան թողուլ զերկիր կալուածոյ իւրեանց, յակամայ թողին յահէ նորա, զի յոյժ երկնչէին ի նմանէ՝ իբր ի ղանէն. և գնացին յաշխարհն Հոռոմոց։

Եւ սուլտանն հոռոմոց ել ընդդէմ նոցա պատերազմաւ և ոչ կարաց ընդդիմանալ, այլ փախստական անկաւ նա յԱլայիա կղզի։ Եւ նոքա ի սուր սուսերի մաշեցին զգաւառս իշխանութեան նորա մինչ ի ծովն Ովկիանու և Պոնտոսի՝ կոտորելով և յափշտակելով. կոտորեցին և զԿարնոյ քաղաք, և զԵզնկայն, և զՍեւաստ, և զԿեսարիա, և զԿօնն, և որ շուրջ զնոքօք գաւառք. և զաղխս իւրեանց դարձուցին յետս՝ գնալ յիշխանս իւրեանց հրամանաւ Հուլաւուին, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս։

Գնաց ընդ նոսա և թագաւորն հայոց Հեթում, որ եկեալ էր ի Մանգու ղանէն, ի Բաթույէն, և ի Սարթախէն, և ի Հուլաւուէն, և էր առ Բաչու-նուինին, զոր բազում զօրօք առաքեաց նա յերկիր իւր ի Կիլիկիա, ի քաղաքն

1 h մին... մին... մին
1 no բ նալ
1 nostՎ կաշառս
1 Մ-Թ քսան անասնոյն փխ ի քսան անասնոյն, imp անասնոցն
1 h մին
2 Մ-Թ սռակ փխ սպիտակ. no չիք քսան սպիտակ
2 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ զդստերսն
3 m ըստ փխ ընդ. no չիք ընդ պահանջմանն
3 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ նեղացաւ
3 no չիք 'և տառապեցաւ'
3 Մ-Թ ամենայն երկիր փխ երկիրն ամենայն, d յերկիր ամենայն, cegno երկիր, ij երկիրս
4 stՎ զօրքն
4 i դժուարացան
4 stՎ զկալուածոյ երկիրն իւրեանց
5 j թողէն
5—6 no իբրև ղանէն, p իբրև ի ղանէն, stՎ որպէս ի ղանէն
7 stu չիք եւ սուլտանն հոռոմոց, Վ (եւ սուլտանն Հոռոմոց), c սուլտան, f չիք հոռոմոց
8 no ընդդիմանալ նոցա
8 dj անգաւ
8 c յալայի, fgh յալայիայ, jp յալայիայ, n այլայեայ, o այլազգեաց
8 Վ կղզին
9 no չիք զգաւառս, sՎ զամենայն գաւառս
9 Վ մինչև

9—10 d ովկիանոսի, mp յովկիանու
10 k պոնդոսի
10 stՎ կոտորելով զնոսա
11 i քաղաքն
11 i զերզընկայ
11 ip զսեբաստիայ
11 acdj զկաւնն, no չիք 'և զԿօնն'
11 s որք
11—12 bd զնոքաւք
12 Մ-Թ զգաւառս փխ գաւառք
12 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ զախս
12 cdfhjnopstՎ յիշխանս
13 Մ-Թ Հուլաւույին, b հուլաւընին (sic), o հուլաւունին, stՎ հօլաւուին
13 h ասպատակաւ
13 stՎ շրջեալ փխ սփռեալ
13—14 no ընդ ամենայն կողմանս t կողմանս փխ կողմանս կողմանս
15 stՎ չիք հայոց
15 Մ-Թ և մի Երկու ՁՁ մանկաւ
16 ijopstuՎ և ի բաթուէն
16 stuՎ ի սարդախէն (Վ չիք ի)
16 Մ-Թ Հուլաւէն, o հուլաւունէն, sՎ հօլաւուէն, t հօլաւունէն
16 ԱԲԳ էառ փխ էր առ
16—17 ijp նուինն
17 Մ-Թ որ փխ զոր
17 Մ-Թ զնա փխ նա, s չիք զնա
17 Մ-Թ յերկիրն փխ յերկիր իւր
17 fh կիւլիկիայ, Մ-Թ Կիլիկիա փխ ի Կիլիկիա

Սիս. որ և բազում ընծայիւք և զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաչու–նուինին և զօրացն՝ որ ընդ նմա, մինչև թուղթ գոհութեան և գովութեան գրեալ վասն նորա առ Հուլաւուն։ Իսկ մեծն Հուլաւու, զի այր պատերազմող էր, ժողովեաց զամենայն բազմութիւն զօրացն և գնաց յերկիրն մուհեղաց, յԱլամութ, և կալաւ զնա, զի ի բազում ամաց պաշարեալ էր զնա զօրն արքունի, զի որդիք Ալադնին սպանին զհայրն իւրեանց և ինքեանք եկին առ Հուլաւուն, և նա հրաման ետ քակել զամենայն բերդորայսն ամուր, որ կային յԱլամութ։ Եւ ինքն պատուէր հրամանի ետ ամենայն զօրացն և ամենայն հնազանդելոցն ընդ ձեռամբ նոցա գումարել ի միասին ի վերայ մեծ քաղաքին իշխանութեան տաճկաց, որ կոչի Բաղդատ, այս է միջոց պարսից և ասորւոց, զի դեռ չև ևս էին առեալ զնա։

Եւ խալիֆայն, որ նստէր ի նմա, էր յազգէն Մահմետի, զի խալիֆայն յետնամնաց ասի, որում հնազանդեալ էին ամենայն տաճկահաւատ սուլտանքն, որ յազգէն թուրքաց, և քրդաց, և պարսից, և ելամացւոց, և յայլոց ազգաց։ Եւ նա էր գլխաւոր հրամանատու իշխանութեան նոցա. և նոքա դաշամբք հնազանդէին և պատուէին զնա, որպէս զազգակից և զհամազգի օրէնսդրին իւրեանց՝ առաջին մոլորեցուցչին իւրեանց։ Գնա–

1 stՎ չիք *որ*
1 d *զաւրաւք*, ip *զօրօք և ընծայիւք*, m չիք *և զօրօք*
1—2 h *բաչու նուին*, st ԱԲԳ *բաչու–նոյ* փխ *Բաչու—նուինին*, u *բաչուն-նուինին*
2 bd *թուխթ*, u *մինչև ի թուղթ*, Վ *մինչև զի թուղթ*
2 cdij չիք *գոհութեան*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՋՋ *գրեաց*
3 stՎ *գրեալ առ Հօլաւուն վասն նորա*, no չիք *վասն նորա*
3 stՎ *Հօլաւու*
4 jo *ամենայն* p *յամենայն*
4—5 *Մ-Թ մուլհիտաց*
5 m *յալամօթ*, Վ *յԱլամուղ*
5 hti չիք *ի*
5 t չիք *էր*
6 eg *զօրքն*
6 a *ալադնինին*
6 io *հայրն*
6—7 *Մ-Թ* և մի երկու ՋՋ *եկին ինքեանք*
7 g *առ հուլաւույն* no չիք '*առ Հուլաւուն*', stuՎ *առ հօլաւուն*
7—8 *Մ-Թ ամուր բերդս*, akm *բերդ*, bd *բերդորայսա* (d *ամուր*) c *բերդորայսդ ամուր*, ijnop *բերդորայս ամուր* (i *ամուրս*), u *բերդորայսս*
8 aefghjno *յամալութ*, tu *յամալութն*, ip *յամալաթ*, m *յալամօթ*, s *յալամութն*, Վ *յԱլամուղն*
9 ad *զաւրացն*
9 Վ *հնազանդելոց*
9 ms *գումարիլ*
9—10 no չիք *ի միասին ի վերայ*
10 egm *իշխանութեանն*, stuՎ *և իշխանութեանն* փխ *իշխանութեան տաճկաց*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՋՋ *պաղտատ*. dgmos *բաղտատ*
11 e *ի միջոց*
11 *Մ-Թ* և մի քանի ՋՋ *ասորաց*
11 *Մ-Թ* չիք *դեռ*
11 bm *առեալ էին*
12 abfghjn *խալիփայն*, m *խալփայն*
12 *Մ-Թ ազգական* փխ *յազգէն*, ano *ազգէն*, m *ազգ*, k *յազգական*
12—13 abfghimn *խալիփայն*
13 gjmnptՎ *յետամնաց*
13 gip *յորում*
13 c *հնազանդեալք*
13 st *տաճկահաւատք*, Վ *տաճկահաւատքն*
14 p *սուլթանքն*, stՎ *և սուլտանքն*
14 *Մ-Թ քուրթաց*, amst *քրթաց*
14 *Մ-Թ իլամացւոց*, e *էլամացւոց*, fh *իլամացոց*, g *էլամացոց* Վ *ելիմացւոց*
15 efghjkmpstuՎ *այլոց*
15 st չիք *էր*
15 u ԱԲԳ *նորա* փխ *նոցա*
16 a *դաշամք*, i *դաշամբ*
16 i չիք *զնա*
16 i *ազգակից*
17 efghijpstu *զհոմազգի*, n *հոմազգի*
17 bcdegjnostuՎ չիք *իւրեանց*

ցին յայս ղալան և մեծամեծ գլխաւորք կողմանցն Բաթոյի՝ Ղուլն, և Բալաղայն, և Տուտհարն, և Ղատաղանն, զի ամենեքին պատուէին զՀուլաւուն, որպես զղանն, և հնազանդէին նմա, և երկնչէին ի նմանէ։

Կ

Վասն աւերածոյն Բաղդատայ

Մեծն ի թագաւորս երկրի և տիեզերակալն Մանգու ղանն յեօթն հարիւր և եօթն թուականին հայոց զօր գումարեաց անթիւ և անհամար և գնաց ի հեռաւոր աշխարհն ընդ կողմանս արևելից հարաւու ի վերայ ազգին, որ կոչի նայնգաս, զի ապստամբ էին ի նմանէ, և ոչ տային նմա հարկս, իբրև զայլ աշխարհսն։ Զի էին արք պատերազմողք, և ամրացեալք աշխարհաւ, և կռապաշտք։ Եւ ուտէին զծերս իւրեանց և զպառաւունսն. զի ժողովէին ցեղքն ամենայն որդիք և թոռունք և թոռնիայք, և զծերացեալ ծնողսն իւրեանց մորթէին ընդ բերանն, և հանեալ զմիսն և զոսկերսն, եփէին և ուտէին առանց մնացուածի. և զմորթն՝ հանեալ տիկ, լնուին գինով և ընդ առնացի անդամն ըմպէին ամենեքեան, որ յազգէն էին և

1 i *ղալայն*
1 stՎ *և այլ*
1 ijp *մեծամեծք*
1 o *բաթոյին*, Վ *բաթուին*
1—2 cegijnopu *բալախայն*, d *պալախայն*, st *բալաղայն*
2 jp *տուտհայրն*
2 i *ղատաղայն*
2 dgpstuՎ *ամենեքեան*
2—3 ho *զհուլաւուն*, stՎ *զհօլաւուն*
3 eg *զղան*
3 abcgu *հնազանդին*
4 ah *աւերածոյ*, i *աւերածւոյն*
4 dgt *պաղտատայ*, fos *բաղտատայ* u *բախդատայ*
4—5 z չիք *'վասն աւերածոյն... տիեզերակալն'*
5 dk չիք *ի*
5 no չիք *'և տիեզերակալն'*, Վ *տիեզերակալ*
5 m *մանկու*
5 mp *ղան*
5—6 z *իսկ ի չէ թուականին մանկու խան անուն սուլթանն զօրս*
5—6 g *էճէ*, h. *ի յեօթ հարիւր և հինգ*, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ *ի չէ*
6 abcd *թվականին*, mՎ *թուին*
6 dijpz չիք *հայոց*
6 Մ-Թ *զօրս*
6 Մ-Թ *անհամարս*
7 n չիք *ի հեռաւոր*, o *յաշխարհն հեռաւոր*
7 Մ-Թ *աշխարհս*
7 cdimp *յարևելից*
7 szՎ *հարաւոյ*
8 imp [ն]*այնգաս*, Վ *նանգաս*
8 mstՎ *ապստամբք*
8 Մ-Թ չիք *նմա*
9 g *աշխարհհն*, tՎ *աշխարհս*, z *աշխարհ*
9 o *այր*
9—10 z *ամրացեալ աշխարհաւ ի կռապաշտութիւն*
10 no չիք *և զպառաւունսն*, stՎ *զպառաւունս*
11 z չիք *ամենայն*
11 no չիք *որդիք և թոռունք*
11 eno *թոռնիւքն* փխ *թոռնիայք*, ip *թոռնեայք*
11—12 g *թոռունքն մորթեալ* փխ *և թոռնիայք, և ծերացեալ ծնողսն իւրեանց մորթէին*
12 afh *ծնողս*, d *ծնաւղս*, Վ *ծնօղս*
12 gno *մորթսն հանեալ* փխ *մորթէին ընդ բերանն և հանեալ*
13 Մ-Թ *զմնացեալ մորթ* փխ *զմորթն*
efgh *զմորթ*
13 Մ-Թ *զոր հանէին* փխ *հանեալ*
13—14 stՎ *զմորթն հանեալ տիկ առնուին և մէջն գինի լնուին*
14 Մ-Թ *գինեաւ*, մի երկուսը *գինւով*
14 a *ընպէին*
14 abcdijp *ամենեքին*
14 ms *որք*
14 Մ-Թ *յազգն* փխ *յազգէն*, it *ազգէն*

ոչ օտարացեղքն, իբր թէ ի նմանէ են սերեալք, և նոցուն սեփական է զայն ունել և ըմպել. և զոսկր գագաթան՝ պատեալ ոսկով, նովաւ ըմպէին զբովանդակ տարին։

Զոգաւ ի վերայ նոցա ի մարտ պատերազմի ղանն Մանգու, և կոտորեաց, և հնազանդեաց զօրեղապէս։ Եւ ի դառնալն ի տուն, կալաւ զնա ցաւ մահու և վախճանեցաւ։ Եւ կալաւ զաթոռն եղբայր իւր Արիք Բուղայն։

Իսկ մեծն Հուլաւու, որ էր եղբայր նորուն և գլխաւոր ի նմանէ կարգեալ ի վերայ զօրուն՝ որ յԱրևելս, հրաման ետ ամենայն հնազանդելոց իւրոց առ հասարակ գնալ ի վերայ մայրաքաղաքին տաճկաց Բաղդատայ, որ էր նիստ արքայութեանն տաճկաց։

Եւ զթագաւորն, որ նստէր ի նմա, ոչ կոչէին սուլտան կամ մելիք, որպէս սովոր էին զայլսն անուանել, որ ի Թուրքաց և ի պարսից, և ի քրդաց էին բռնացեալք, այլ խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ։

Ի վերայ նորա խաղաց մեծն Հուլաւու անհամար բազմութեամբ ամենայն ազգօքն հնազանդելովք յեղանակս աշնան և ձմերան վասն սաստիկ

1 ad *ււտարացեղքն*, f *օտարացեղք*, stuzՎ *օտարացեալք*
1 iuz *նոցունց*, stՎ *նոցա*
1 *Մ-Թ սեպհականեալք* փխ *սեփականէ*. acdefhijmp *սեփհականէ*, stuz *սեպհական է*
2 a *ընպել*
2 Վ *զոսկերն*
2 abcdhjm *գագաթանն*, i *գագաթայն*
2 *Մ-Թ*a *պատելով* փխ *պատեալ ոսկ-ւով*, i *պատուեալ*
2 z չիք '*և զոսկր... նովաւ ըմ-պէին*'
2 a *ընբեն*, b *ըմբեն*, egijp *ըմպեն*
4 *Մ-Թ ի նոցա վերայ*
4 stuՎ չիք *մարտ*
4 d *ղայանն*, e *ղաղանն*, z *խանն*
4 bosz *մանկու*
4—5 z *կոտորեաց գնուա*
4—5 no չիք '*կոտորեաց...զօրեղապէս և*'
5 mstzՎ *հնազանդեցոյց*
6 stzՎ *մեռաւ* փխ *վախճանեցաւ*
6 stՎ *զաթոռ նորա*
6 m *եղբայրն*
6 e *արքի բուլայն*, s *աբուղայն*, t *աբուղան*, u *արբուղայն*, z *անուն արք բուղա*, ԱԲԳ *աղբուղայն* (Վ *Արիք-բուղայն*), *Մ-Թ Արիբուղայն*
7 *Մ-Թ որ և* փխ *որ էր*. stՎ չիք *որ և*
7 cm *նորին*
7 *Մ-Թ*Վ և մի քանի ՁՁ *և գլխաւոր*
7 Վ *ի նմանէն*
8 no չիք *ի վերայ զօրուն*, t չիք *ի վերայ*
8 s *որք*
8 cdijpz չիք *յարևելս*, no չիք *որ յարևելս*
8 c *յամենայն*
8 ip *ի հնազանդելոցն*, mz *ի հնազանդեցելոց*
9 adfgos *բաղտատայ*, tՎ *պաղտատայ*, z *այսինքն բաղտատու*
10 a չիք *էր*, h *է* փխ *էր*
10 z *արքայանիստ* փխ *նիստ արքայութեանն*, cd *յարքայութեանն*, Վ *արքայութեան*
10 z չիք *տաճկաց*
11 t *թագաւորն*
11—14 z *և անդ նստելոց թագաւորացն ոչ կոչէին սուլթան այլ խալիֆա իբր ետ մնացող մահմետի որ է փոխանորդ*
11 i *սուլտանն*
12 gi *են* փխ *էին*
13 *Մ-Թ և ի քրթաց և ի պարսից*, dm *ի քրթաց*, stuՎ *ի քրդացն*
13 adfghikmnu *խալիփայ*
13 abcdghiՎ *յետամնաց*
13—14 no չիք '*այսինքն՝ յետնամնաց ի մահմետէ*'
15 stՎ *հօլաւու*
15 stՎ *ամենայն* փխ *անհամար*
16 abd *ազգաւքն*, eg *ազգաց*, thuՎ *ազգօք*, no չիք *ազգօքն*
16 abc *հնազանդելօքն*, eghijkpu *հնազանդելօք*, mz *հնազանդեցելօք*, d *հնազանդելաւք*
16 cst *ձմեռան*

տօթոյ երկրին։ Եւ նախ քան զերթալն իւր հրաման ետ Բաչու-Նուինին և զօրացն, որ ընդ նմա էին յաշխարհին Հոռոմոց, գնալ պատել զգետն մեծ Տիգրիս, յորոյ վերայ շինեալ է Բաղդատ քաղաք, զի մի ոք փախիցէ նաւուք ի քաղաքէն՝ երթալ մտանել ի Կատիսբոն, կամ ի Բասրա ամրագոյն։ Եւ նոցա անյապաղ կատարեալ զհրամանն, կապեցին կամուրջս նաւեայ ի վերայ գետոյն մեծի և ընկեցին ցանցս ամուրս հանդերձ երկաթի կռօք և շամփրօք ի մէջ գետոյն և յատակն, զի մի ոք լողալով զերծանիցի. և հեռի ի քաղաքէն, զի մի գիտասցեն։

Իսկ խալիֆայն Մուսթասար, որ նստէր ի քաղաքին, հպարտացեալ և յանձնապաստան՝ առաքեաց զօր բազում ի վերայ այնոցիկ, որ պահէին զգետն, ի ձեռն առն միոյ գլխաւորի, որում անուն էր Դաւդար, ոստիկան տանն նորա։ Որ երթեալ յաղթեաց զառաջինն և կոտորեաց ի թաթարէն արս իբրև երեք հազար, և երեկոյին հասելոյ նստաւ յուտել և յըմպել անհոգութեամբ։ Եւ առաքեաց աւետաւորս առ խալիֆայն Մուսթասար, թէ՝ «Զարի զամենեսեան և զսակաւ մնացորդս սպառեմ ի վաղիւն»։*

Իսկ զօրն խորամանկ և բազմահնար թաթարին՝ զգիշերն ամենայն

* Իմա Մուսթազեմ.—Բաղդատի վերջին խալիֆան.—*Կ. Մ.-Օ.*

1 z *յառաջքան* փխ *նախքան*
1 no չիք *իւր*
1 hst *բաչու նուինն*
1 stՎ չիք *և*
2 stz *որք*
2 bcdՎ *յաշխարհն*, h *յաշխարհէն*, i *աշխարհին*
2 *Մ-Թ* *գնալ պատել* փխ *գնալ և անցանել*, egno *գնալ*
2 *Մ-Թ*Վ *զմեծ գետն*, egno *ընդ գետն մեծ*, p *գետն մեծ*
3 *Մ-Թ* *էր* փխ *է*
3 *Մ-Թ*Վd *Պաղտատ*, afosz *Բաղտատ*
3—4 *Մ-Թ*tՎ և մի երկու ՁՁ *նաւովք*, inopsz *նաւօք*
4 zՎ *երթեալ*
4 o *մտանել կատիսբոն*, p *ի կատիզբոն*
4 Վ *ի Պասրայ*, i *ի պարսր*
4 o չիք *ամրագոյն*
5 sՎ *արարեալ*
5 bcdjp *զհրամանս*, i *զհրամանսն*, sՎ *զհրամայեալս*
5—6 no չիք *'կապեցին... գետոյն մեծի'*
5 z *կարմունձս նաւից*, ip *նաւաց*
6 cdj *գետին*
6 af *ամուր*
6 acd *կռաւք*, (Վ *կեռօք*, մինչդեռ *ԱԲԳ* *կռօք*)
7 b *լաւղալով*, cd *լուղալով*, z *լողալօք*
7 gno *զերծանիցէ*
8 *Մ-Թ* *ի հեռուստ* փխ *հեռի*
8 *Մ-Թ* *զի մի ոք գիտասցէ*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *խալիփայն*
9 d *մուստասար*, stՎ *մուսղասար*։
9 stՎ *ի նմա* փխ *ի քաղաքին*
10 s *յանձնապաստանեալ*
10 m *զօրս բազումս*, z *զօրս*
10 z *ի վերայ նոցա*
10 msz *որք*
10 z `*որոյ*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դօդար*. ip *դօնդար*, z *դօթար* փխ *դաւդար*
12 abcdefghjpՎ *տան*
12 ip *գնացեալ* փխ *երթեալ*
12 p չիք *և*
13 tՎ *զօրս* փխ *արս*, z չիք *արս իբրև*, z *երեք հազար ողի*, m *զոս*
13 fhsՎ *յերեկոյին*
13 h *հասանելոյ*, s *հասեալ*
13 noՎ *ուտել և ըմպել*, a *յընպել*, b *յըմբել*, cdj *ըմպել*
14 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *խալիփայն*
14 ip *առ խալիֆայն մուսթասար աւետաւորս*
14 stՎ չիք *մուսթասար*
15 stՎ *զնոսա* փխ *զամենեսեան*
15 stՎ չիք *և*
15 stՎ *սակաւ մնաց և զնոսա սպառեմ ի վաղիւն*, *Մ-Թ* *սպառելոց եմ վաղիւն* փխ *սպառեմ ի վաղիւն* noz *սպառեմ վաղիւն*
16 no չիք *'խորամանկ և բազմահնար'*, cj *խորամանգ*

սպառազինեալք և կազմեալք, պատեցին շուրջանակի զբանակն տաճկաց, ընդ որս էր և Զաքարէ իշխանն՝ որդին Շահնշահի։ Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն սուր ի գործ արկեալ՝ առհասարակ կոտորեցին զամենեսին և գետամոյն արարին. և ոչ ոք մնաց ի նոցանէ ապրեալ բաց ի սակաւուց։

Ի նմին առաւօտու և մեծն Հուլաւու շուրջանակի պատեաց զքաղաքն Բաղդատ՝ տուեալ ամենեցուն գիրկ մի ի պարսպէն փլուցանել և պահել զգուշութեամբ, զի մի՛ ոք փախիցէ. և զքաջն Պռօշ և զայլս առաքեաց դեսպանս առ խալիֆայն՝ գալ նմա ի հնազանդութիւն և հարկել ղանին։

Նա խստութեամբ ետ զպատասխանին և անարգանօք, գրեալ զանձնէ չահանգիր, և տէր ծովու և ցամաքի, պարծելով ի դրօշն Մահմետի. զի՝ «Աստ է, ասէ, և թէ շարժեմ զնա, առ հասարակ կործանիս դու և տիեզերք։ Եւ դու շուն մի ես, ասէ, թուրք ես, զիա՞րդ տաց քեզ հարկս, կամ հնազանդեցայց»։

Իսկ Հուլաւուն ո՛չ ըմբոստացաւ վասն անարգանացն և ո՛չ գրեաց ինչ զմեծաբանութիւն, այլ միայն զայս ասաց. «Աստուած գիտէ՝ զինչ առնէ»։ Եւ հրաման ետ փլուցանել զպարիսպն։ Եւ փլուցին առ հասարակ։ Եւ ասաց դարձեալ շինել և պահել զգուշութեամբ։ Եւ այնպէս արարին։

1 fh չիք 'և կազմեալք'
2 no որ
2 hՎ որդի
2 no շահնշահի որդին
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շահնշահին
3 e չիք սուր
3 istՎ եդեալ փխ արկեալ
3 Վ զամենեսեան
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գետնամոյն, o գետաաոյզ, z գետամոյծս
4 i մնացեալ
4 dgipՎ բայց
4 no չիք բաց ի սակաւուց
5 m հուլաւուն, stՎ հօլաւու
5 stՎ չիք շուրջանակի
5—6 stՎ բաղտատ (tՎ պաղտատ) շուրջանակի, go բաղտատ
6 Վ ամենայնի
6 i զրկաչափ մի
6 c փլացուցանել, no փլուցեալ, stՎ փլուցանելոյ
7 eg փախիցէ ի քաղաքէն
7 bcdfhu չիք և, z իսկ փխ և
7 egnostu չիք 'և զքաջն Պռօշ և զայլս', bcd պռօշ
7 n աքեաց փխ առաքեաց
7—8 fh դեսպան
8 abdfghjmn խալիփայն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հարկիլ
8 dnz խանին, t ղաւոին փխ ղանին
9 degoՎ եւ նա
9 o ստութեամբ (sic)
9 stՎ պատասխանի, z պատասխանին
9 bd անարգանաւք
9 abcefghuz գրել
9 Վ զանձն
10 z ջհանգիր, ԱԲԳ էջանփիր. ծիհանկիր (Վ ջիհանգիր)
10 j ծովուն
10 h ի դրօշ
10—11 m զի ասէ աստ է, z որ ասէ, Վ ասէր
11 p զօա, z չիք զնա
11 z կործնչիք, Վ կործնչես
11—12 no տիեզերք քո
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ասէ և ես թուրք զիարդ,
12 o հարկ
12 stՎ կ փխ կամ
14 e հուլաւոյն, stՎ հօլաւուն, z մեծն հուլաւու
15 bcd զմեծաբանութիւնն, no մեծաբանութեան, no մեծաբանութեան, t մեծաբանութեամբ, Վ մեծաբանութիւնն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զայս
15 h չիք աստուած
16 jstՎ և փլուցին զպարիսպն փխ փլուցանել զպարիսպն և փլուցին
16 afh առհասարակ զպարիսպն, bcdg զպարիսպն առհասարակ, no և արարին այնպէս փխ և փլուցին առհասարակ
17 no պահեցին փխ պահել
17 n չիք և այնպէս արարին

Եւ լի էր քաղաքն զօրօք և ամբոխիւ։ Եւ զեօթն օր կացին ի վերայ պարսպին, և ոչ ոք նետաձիգ եղև ի նոսա, կամ սուր ի գործ էարկ՝ ոչ ի քաղաքէն և ոչ ի թաթար զօրացն։ Եւ յետ եօթն աւուր սկսան քաղաքացիքն խնդրել զխաղաղութիւն և ելանել առ նա սիրով և հնազանդութեամբ։

Եւ հրամայեաց Հուլաւուն այնպէս առնել։ Եւ ելանէին ընդ դրունս քաղաքին անթիւ բազմութիւնք՝ զմիմեամբք ելեելս առնելով, թէ ո՛ յառաջ հասցէ առ նա։ Եւ նա զեկեալսն բաժանէր զօրացն, և հրամայէր հեռացուցանել ի քաղաքէն, և կոտորել ի ծածուկ, զի մի՛ գիտասցեն այլքն։ Եւ կոտորէին զամենեսին։

Եւ յետ չորս աւուրն ել և խալիֆայն Մուսթասար երկու որդւովք և ամենայն մեծամեծօքն, բազում ոսկի և արծաթ և ականս պատուականս և մեծագին հանդերձս բարձեալ ընդ իւր ի պէտս պատարագաց Հուլաւուին և մեծամեծացն։ Եւ նա զառաջինն մեծարեաց զնա՝ մեղադրելով ընդ յամելն և ոչ գալ առ նա վաղվաղակի, ապա եհարց զնա. «Զի՞նչ ես դու, աստո՞ւած ես՝ թէ՞ մարդ»։ Եւ նա ասաց. «Մարդ և ծառայ աստուծոյ»։ Ասէ Հուլաւուն. «Ապա աստուած ասա՞ց քեզ անարգել զիս և շուն կոչել, և ոչ տալ շանս աստուծոյ կերակուր և ըմպելի։ Արդ ի քաղցնոցս՝ շունս աստուծոյ կերիցէ զքեզ»։ Եւ սպան զնա ձեռօք իւրովք։ «Այդ,— ասէ,— պատիւ քեզ, զի ես սպանի զքեզ, և ոչ ետու այլ ումեք սպանանել»։ Եւ զմի

1 a զօրաւք, d զաւրաւք
1 ipz ամբոխիւք
1 cdj է, h զեօթ
1 bd աւր
2 no նոցա, fh ի նմա փխ ի նոսա
2 z և ոչ ի սուր
2 m արկեալ
3 no ոչ ի թաթարէն փխ՝ ոչ ի թաթար զօրացն, Վ զօրաց
3 h եօթ
3 bcdfhjmp աւուրն, i աւուրցն
4 stՎ ելանէին
4—6 no սիրելութեամբ (փխ սիրով) և ելանել զդրուն (sic) քաղաքին անթիւ բազմութիւն
4—5 no չիք ՙև հնազանդութեամբ... առնել
5 stՎ հօլաւուն
6 stՎ բազմութեամբ
6 ipz երեելիս փխ ելեելս
6 stՎ ելեելս առնելով զմիմեամբք
6 b ով փխ ո
6 b յառաջագոյն փխ յառաջ
7 eno չիք և հրամայէր, g և տայր փխ հրամայէր
8 ip կոտորել ծածուկ
8—9 z և այսպէս կոտորէին
9 Վ զամենեսեան
10 m դ աւուրց, z դ աւուրն, Վ չորրորդ աւուրն
10 abdfghjmnu խալիփայն
10 bu մուսթասըր, cdijz Մուսթասիր, e մուսթասր, nostՎ չիք Մուսթասար
10 acdfghiu որդովք, z որդւովն
11 Վ մեծամեծօք
11 uՎ և բազում
11 i ականս փխ ականս
12 ip մեծագինս
12 Մ-Թ պարգևաց փխ պատարագաց
12—13 Մ-Թ Հուլաւույին, stՎ հօլաւուին
13 d մեղադրելով նմա, no մեղադրեաց
14 i եհարց զնա և ասէ, no չիք զնա
15 no մարդ ես թէ աստուած
15 Մ-Թ մարդ եմ փխ մարդ
15 Մ-Թ ապա ասէ
16 no չիք Հուլաւուն, st հօլաւուն
16 Մ-Թ ասա՞ց աստուած փխ ապա աստուած ասա՞ց քեզ
16 nostuz կոչել շուն, tu չիք շուն, z և անարգեցեր զմեզ շուն ասելով
17 a ընպելի, b ըմբելի
17 g ի քաղցնուլն, i ի քաղցենալ շանս փխ ի քաղցնուլս շունս աստուծոյ
18 ip եսպան
18 imp ձեռօքն
18 ip իւրով
18 efi արդ այդ
18—19 o պատիւ քո
19 Մ-Թ չիք ես
19 z ես սպանցեմ զքեզ և ոչ տամ
19 Մ-Թ z այլոց, kms այլոյ, i յայլ no այլում
19 z չիք ումեք սպանանել
19 km սպանել զքեզ, ij սպանանել զքեզ (j չիք զքեզ)

յորդւոցն խալիֆային հրամայեաց որդւոյ իւրում սպանանել, և զմիւս որդին տալ գետոյն Տիգրիսի սաղաւաթ. «Զի ոչ մեղաւ մեզ,—ասէ,—այլ գործակից մեզ եղև ի կոտորել զանզգամս»։ Եւ ասաց. «Այս այրս բազում արիւն ետ հեղուլ հպարտութեամբն, երթիցէ, տացէ պատասխանի ատուծոյ, և մեք անպարտ լիցուք»։ Կոտորեաց և զայլ մեծամեծսն։

Եւ ապա հրաման ետ զօրացն, որ պահէին զպարիսպն, իջանել կոտորել զբնակիչս քաղաքին՝ ի մեծաց մինչև ի փոքունսն։ Եւ նոցա կարգ առեալ ըստ օրինակի ոճոյ արտոյ, կոտորեցին անթիւ և անհամար բազմութիւն արանց և կանանց և տղայոց։ Եւ զաւուրս քառասուն ոչ դադարեաց սուրն ի գործոյ. և նեղեցան, լքան սպանողքն, և վաստակեցան ձեռք իւրեանց, և զայլս ի վարձու ունէին, և կոտորէին անողորմաբար։

Բայց կինն Հուլաւուին՝ աւագ խաթունն, քրիստոնեայ էր, որում անունն էր Տօղուզ խաթուն։ Սա խնայեաց ի քրիստոնեայսն, որք էին ի Բաղդատ, նեստորական աղանդով, և թէ յայլ ազգաց, և խնդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զնոսա։ Եւ եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք։

Եւ հրաման ետ ամենայն զօրուն առնուլ զինչս և զստացուածս քաղա-

1 b *յորդւոց*, a *յորդոցն*, cd *յորդոց*, n *որդւոց*, stՎ *որդի*
1 abdfghjmnu *խալիփային*, ist *խալիֆին*
1 z *ետ* փխ *հրամայեաց*
1 bcdfh *որդոյ*
1 m *զմիւսն* փխ *զմիւս որդին*
2 z *ի գետոյ*
2 ip չիք *սաղաւաթ*, z *ընծայ* փխ *սաղաւաթ*
2 z *զի ոչ եղև մեզ չար գետս այս այլ*
3 z *և ի* փխ *մեզ եղև*
3 a *զանգամս*, fm *զանղամս* (sic), bu *զանզգամսս*, i *զանզգամսն*
3 n *այրս այս*, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *այս այր*
4 bcdejn *արիւնս*
4 Վ *հպարտութեամբ*
4—5 z չիք *ատուծոյ*
5 stՎ *անպարտս*
6 stՎ *հրամայեաց*
6 iopst *որք*
7 Մ-Թ *զբնակիչսն*, no *զբնակիչ*
7 Մ-Թ *ի մեծամեծացն*, ist *ի մեծամեծաց*, no *է մեծացն*
7 Մ-Թ *մինչև ցփոքունսն*, mst *մինչև ցփոքունս*, bcefghj *մինչ ի փոքունսն*
7 z *կանգ*, Վ *զկարգ*
8 ad *ըստ աւրինակի*
8 z *կոտորս արարին* փխ *կոտորեցին*
10 Մ-Թ *նեղացեալ*, bim *նեղացան*, stՎ չիք *'և նեղեցան լքան սպանողքն'*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զայլսն*
11 a *անողմաբար*, stՎ *անխնայ* փխ *անողորմաբար*
12 stՎ *կին հօլաւուին*. Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հուլաւույին*
12 t չիք *'աւագ խաթունն քրիստոնեայ էր'*
12 a *խաթոնն*
12—13 j *անունն*, sՎ *որ կոչէր* փխ *որում անունն էր*
13 ace *տաւղուս*, b *տաւուս*, dj *տաւղոս*, Մ-Թ *տօղուս*, ip *տօղոս*, su *տոխուս*
13 m *նա*
13 stuՎ *խնդրեաց զքրիստոնեայսն* փխ *խնայեաց ի քրիստոնեայսն*, d *քրիստոնէից*, ip *քրիստոնեայս*
13 no չիք *'որք էին ի Բաղդատ'*
13 dtՎ *ի պաղտադ*, f *բաղտատ*
13 z *ի քաղաքին* փխ *ի Բաղդատ*
14 a *աղանտով*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *այլ ազգաց քրիստոնեայք*, g *այլազգեաց*
14 st չիք *և խնդրեաց*
14—16 stՎ *թէ յայլ ազգաց, և եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք. զի խնդրեաց յառնէն իւրմէ՝ ոչ սպանանել զնոսա* փխ *թէ այլ ազգաց ... զստացուածս քաղաքին*
15 Մ-Թ *զքրիստոնեայսն* փխ *զնոսա*
15 ip *ընչիւք և ապրանօք և յամենայն ստացուածովք*, abfgh *ստացուածօք*
16 degijou *առնուլ զամենայն* (ego *ամենայն*) *զօրուն*, m չիք *ամենայն*, o *առնել* փխ *առնուլ*
16 m *զինչսն և զստացուածսն*

քին։ Եւ լցան ամենեքեան ոսկւով և արծաթով, և ականբք պատուականօք, և մարգարտով, և մեծագին հանդերձիւք, զի էր քաղաքն փարթամ յոյժ, որ ոչ գտանիւր նման նմա ի վերայ երկրի։

Եւ ինքն Հուլաւու կալաւ իւր բաժին զգանձս խալիֆային. և եբարձ ի նմանէ երեք հազար և վեց հարիւր բեռինս ուղտու. և՛ ձիոյ, և ջորւոյ, և՛ իշուց ո՛չ գոյր թիւ. և զայլ տունսն լի գանձիւք կնքեաց մատանեաւ իւրով և եթող պահապանս, զի ո՛չ կարաց բառնալ զամենայն, զի անչափ էր շատութեամբ։ Զի հինգ հարիւր և հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքըն ի Ջափրէ իսմայելականէ ի ՃՂԴ թուականին հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ի վեր քան զԿատիսբոն, հեռի ի Բաբելոնէ իբր հինգ աւուր ճանապարհ ի վեր, և զամենայնն կացեալ էր ի թագաւորութեանն, իբր անյագ տզրուկ կլեալ զամենայն տիեզերս։ Եւ այժմ ի բաց փոխեաց յեօթն հարիւր և եօթն թուականիս հայոց՝ տալով վրէժս արեանցն, զոր եհեղ, և չարեացն, զոր գործեաց։ Յորժամ լցաւ չափ մեղացն իւրոց առաջի ամենագիտին աստուծոյ, որ հատուցանէ արդար իրաւամբք՝ անաչառ և ստուգութեամբ։ Եւ դադարեաց զօռ և մոլեկան թագաւորութիւնն

1 Վ չիք ամենեքեան
1 bcdfgh ոսկով
1 af ականք, n ական
1—2 stՎ չիք 'և ականբք պատուականօք և մարգարտով'
2 m մարգարտօք, i մարգարտովք
2 istՎ հանդերձիւ
2 stՎ յոյժ փարթամ
2—3 z զի ոչ փխ որ ոչ, cdj չիք որ
3 Մ-Թ գտանի իւր փխ գտանիւր
3 a գտանիւր նման իւր նման, h չիք նմա
4 c հուլաւուն, stՎ հօլաւու
4 abfghjkmnu խալիփային, stՎ զգանձըն խալիֆին (t խալիֆային)
5 h և ամենայն փխ և վեց հարիւր
5 cdijmp ուղտոյ, stzՎ ուղտուց
5 e ձիւոյ, o ձիու, sz ձիուց
5 bcdfghimdu ջորոյ
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իշոց, in իշոյ, o իշու
6 fh որ ոչ գոյր, n որոց ոչ գոյր
6 bdij տունս
6 a գանձաւք, k գանձօք, bcdegju գանձովք, io գանձով
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մատանեօք իւրովք, ak մատանօք, m մատանօքն իւրով, p չիք իւրովք
7 abcdefgh զամենայնն
7 stՎ որ փխ զի
7—8 stՎ բազմութեամբ փխ շատութեամբ
8—9 z որ շինեալ էր զքաղաքն ի Ջափարէ
9 e Ջաֆրէ, fhu Ջաբրէ, i Ջախրէ,
9 j իսմայելականէն
9 hՎ ի հարիւր իննսուն և չորս թուին
9 abc թվականին
10 Վ գետոյն
10 st չիք քան
10 b զկատիզբոն, p կատիզբոն, o կատսբոն
10 acdin ի բաբիլոնէ, uz ի բաբիլովնէ
10 abcdefghinop աւուրց
10—11 stՎ ճանապարհաւ փխ ճանապարհ ի վեր
11 hp զամէն, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զամենայնն, Վ զամենայն (ժամանակն զոր)
11 ijp զամենայնն կարացեալ
11—12 abdfghmՎ ի թագաւորութեան
12 ijpsՎ իբրև
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կալեալ փխ կլեալ
13 Մ-Թ փոխեաց փխ փոխեաց, z փոխեցաւ
13 hՎ յեօթն (h ի յեօթ) հարիւր և եօթն, Մ-Թ և մյուսները՝ յչէ
13 abcd թվականիս
13 stuՎ զվրէժս արեանց
14 stՎ մեղաց
14 abdejo իւրոցն
15 dk ամենագէտին
15 z հասուցանէ փխ հատուցանէ
15 o իրաւամբ
16 o չիք և
16 iz զօռոզ
16 stuՎ որ և

տաճկաց, որ տևեաց ամս վեց հարիւր քառասուն և եօթն։ Եւ առաւ Բաղդատ յառաջնում աւուր աղուհացիցն, յերկուշաբաթ օրն յամսեանն նաւասարդի, որ օր քան էր ամսոյն ըստ շրջագայութեանս։

Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, որդւոյ Հաղբակայ, եղբայր Պապաքին և Մկդեմայ, հայր Մկդեմայ և Պապաքին, և Հասանայ, և Վասակայ, որ ականատես և ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս ղանին։

ԿԱ.

Վասն աւերածի Մարտիրոսաց քաղաքին

Արդ ի նոյն ամի աւերելոյն Բաղդատայ մեծն Հուլաւու ի գալ գարնան ժամանակին զօր գումարեաց և ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ կրսերոյ, որոյ անուն էր Ջիասմութ, և զմեծ վերակացու տանն իւրոյ զԻլիգիա-նուինն առաքեաց ընդ նմա գնալ ի կողմանս Եփրատ գետոյ զբօսանաց աղագաւ յառ յաւար և ի հնազանդեցուցանել զկողմանսն զայնոսիկ։ Եւ մինչդեռ

1 Մ-Թ ինն փխ և եօթն
1 afgkoՎ բաղտատ
2 Վ յառաջնումն
2 hmstՎ աղուհացից
2 Մ-Թ ի շաբաթն օրն, no չիք 'երկուշաբաթ օրն', begfgjp բ̅ շաբաթ օրն stuz բ̅ շաբթի օրն, a շաբաթ աւրն, d բ̅ շաբաթ աւրն, Վ յերկուշաբթի օրն
2 aegp յամսեան, st չիք յամսեանն
2—3 stՎ նաւասարդի քան փխ յամսեանն նաւասարդի, որ օր քան էր ամսոյն
2—3 z չիք 'յամսեանն նաւասարդի... ըստ շրջագայութեանս'
3 acd աւր
3 ip չիք ամսոյն
3 g ընդ փխ ըստ
4 u որ
4 acd պռոշն
4 no անուանեն, z կոչիւր փխ անուանէին
5 s եղբօր
5 no բադինին փխ պապաքին
6 i չիք հայր,
6 no չիք 'հայր մկդեմայ և պապաքին'
5—6 z չիք 'որդւոյ... Վասակայ'
5 cdfgh որդոյ
6 no վակասայ
7 n իրաց, o իրացն գործելոց
7—8 egnostuՎ չիք 'մեծ պատուով... յաչս ղանին'
7 bcj ի յաչս, d ի յաջս

8 d խանին, z խանին. այս եղև չէ̅ թուականին
9 o աւերածուն, z աւերելոյ քաղաքին մարտիրոսաց, t վասն մարտիրոսաց քաղաքին որ աւերացաւ, Վ վասն աւերածին մարտիրոսաց քաղաքին
9 Մ-Թ մուֆարղին փխ մարտիրոսաց
9 bfhnu քաղաքի
10 stu չիք ամի, Վ (ամի)
10 z որ աւերեաց
10 z զբաղտատ
10 o հուլաւուն, stՎ հօլաւու
10 s ի գլուխ փխ ի գալ
11 z զօրս
11 i ի ձեռս
11 bcdfh որդոյ, որդւոյն փխ որդւոյ իւրոյ
11 uz կրտսերոյ, Վ կրտսերին
11 Մ-Թ z որում
12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ անուննն
12 m տան
12 bcdefh զիլիգիայ, ip զիգա (sic), jz զիլիգա, Վ զիլիգի
12 st նուին
13 sՎ գետոյն
13 ad զբաւսանաց
14 cjs առ յաւար, d առ աւար, m յառ աւար, e յառ յայր, ip առ ի յաւար, n առ այար, o առ այրս
14 no չիք և ի
14 ipu զկողմանս, z զնոսա փխ զկողմանս զայնոսիկ

անցանէին ընդ քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին, կոչեցին զնոսա ի հնազանդութիւն՝ տալ զօրս և հարկս և կեալ անհոգութեամբ։ Եւ սուլտանն, որ ի նմա էր յազգէն Եղլեանց, ոչ առ յանձն, այլ զօրս ժողովեալ, եղ զկնի նոցա, և սպան զոմանս ի նոցանէ, և եմուտ ինքն ի քաղաքն, և ամրացաւ յերեսաց Թաթար զօրուն։ Եւ նոցա թողեալ զօրս ի վերայ քաղաքին, ինքեանք չոգան մինչ ի գետն մեծ Եփրատ և ի կողմանս Միջագետաց, առին աւար, զոր ինչ գտին, և դարձան յաւելին ի զօրսն, որ պահէին զքաղաքն Մարտիրոսաց։ Եւ եկեալ առ Հուլաւուն, պատմեցին, զոր ինչ արարին, և զապստամբութիւն քաղաքին։

Եւ նա յղեաց զօր բազում ի վերայ քաղաքին. և գլխաւորս կացոյց ի վերայ զօրացն զՉաղատայ ոմն, որ զօրավար էր յառաջ եկեալ Թաթար զօրուն, և ի քրիստոնէից՝ զիշխանն Պռօշ, զոր Հասան կոչէին, այր քաջք և անուանիք, երթալ պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց և ո՛չ տալ թոյլ մտողի և ելողի։

Եւ երթեալ նոցա հզօրապէս մարտնչէին, եդեալ բաբանս և փիլիկուանս. հատին և զջուրն, որ մտանէր ի քաղաքն։ Նոյնպէս և քաղաքացիքն կռուէին ընդ նոսա զօրեղապէս և զբազումս սպանին ի թաթարէն և ի քրիստոնէիցն, որ ընդ նոսա։

Եւ այսպէս զամս երկու և աւելի կրեալ պաշարումն, սաստկացաւ սովն ի քաղաքին։ Կերան զսուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և ապա սկսան զմար-

1 no *զքաղաքն*
1 abdhjmn *մուփարղին*
1 z չիք *կոչեցին*
2 no *զնա* փխ *զնոսա*
2 cinop *զհարկս*
2 stuՎ *կալ*
3 z *սուլթանն*
3 m *յազգէ*
3 bcdepstzՎ *էղլեանց*, u *էթլիանց*
3 ijps *էառ*
3 abefhijmnopuzՎ *զօր*
3--4 z *գումարեաց* փխ *ժողովեալ*
4 tz չիք *եղ*
4 i *եսպան*
4 o *եմուտ ինոյն*
5 no *ի թաթար զօրուն երեսաց*
5 stՎ *զօրս թաթար*
6 bm *և ինքեանք*
6 h *մինչև ի*
6 stՎ չիք *մեծ*
6 Վ չիք *և*
7 stuՎ *և առին յաւար*
7 stuՎ չիք *զոր ինչ գտին*
7 no չիք *ի*
7 ostz *որք*
8 i *մարտիրոսացն*, no չիք *Մարտիրոսաց*
8 stՎ *հօլաւուն*
9 a *զապստամբութիւն*, stՎ *զասպատակութիւն* փխ *զապստամբութիւն*
10 z *զօրս*
11 h *չաղատայ*, c *զչաղաթայ*
11 stՎ *զոմն*
12 cdijuzՎ չիք *ի*
12 b *ի քրիստոնէիցն*
12 inop *իշխանն*
12 ad *պռաւշո*, c *պռօշ*
12 i *հասանն*
12 o *այր քաջք*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եկեալ* փխ *երթալ*, no *երթայ*
13 t *թոյլ տալ*
14 i *մտողին և ելողին*
15 dijmptzՎ *հզօրեղապէս*
16 h *նմանապէս*
16 z *զքաղաքացիքն որ*
17 ip չիք *ընդ նոսա*
17—18 stՎ *զբազում թաթարս սպանին և զքրիստոնեայս որ* (s *որք*)
17—19 ijp չիք '*և զբազումս... Եւ այսպէս*'
17 z չիք *ի*
19 stuՎ *զպաշարումն*
19 o *զսովն*
20 ijpstuՎ *և կերան*
20 z *զսուրբս և զանսուրբս*
20 stՎ *կերակուրս* փխ *կենդանիս*
20 z չիք *ապա*

դիկ ուտել առ ի չգոյէ կերակրոյն, զի զօրաւորքն զտկարսն ուտէին։ Եւ յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս և ուտէին հարք զորդիս, և կանայք՝ զդստերս. և ոչ գթային ի ծնունդս որովայնի իւրեանց. և ուրացան սիրելիք զսիրելիս, և բարեկամք՝ զծանօթս։ Եւ այնպէս պակասեաց կերակուրն, զի զմին լիտր մարդոյ միսն վաճառէին ընդ եօթանասուն դահեկանի։ Եւ ամենևին սպառեցաւ մարդ և կերակուր ո՛չ միայն սոցա, այլ և բազմաց այլոց գաւառաց եհաս վտանգ, զի աշխարհ, որ հնազանդեալ էին թաթարին, նեղեցան ի հարկապահանջութեանց և ի բռնակրութեանց, որք տանէին զկերակուր և զըմպելի պաշարողաց քաղաքին։ Եւ յոլովք մեռանէին ի սաստիկ ցրտոյ ձեանն, որ ունէր զլերինս յեղանակս ձմեռնայինս։

Այլ և ամրագոյն երկիրն Սասնու եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան թաթարին, ապաւինեալք յիշխանն Սադուն՝ յորդի Շէրբարուքին, ի թոռն Սադունին, քրիստոնեայ հաւատով և մեծ պատուով առ Հուլաւուն. զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն կարգեալ էր զնա Հուլաւուն։ Սմա ետ զգաւառն Սասնոց, զոր յետոյ առեցին երդմանն, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ։

Իսկ յորժամ թափուր եղև քաղաքն ի մարդկանէ վասն սաստիկ սովուն,

1 d *զմարդիք*, p *զմարդիկք*, z *մարդիկքն առ ի չգոյէ կերակրին ուտիլ զօրաւորք*
1 z չիք *զի*
1 sՎ *զտկարքն*, t *զտկարն*
1 z չիք *ուտէին*
2 h *աշակերտքն* փխ *աղքատքն*
2 n *և միմեանս ուտէին*, o *և զմիմեանս ուտէին*, z *աղքատք սկսան ուտել զմիմեանս ուտէին*
2 Վ չիք և
2—3 o *հարք՝ զորդիս և յորժամ*
2—3 stՎ *հարք զորդիս ուտէին*
2—3 fh *զորդին*, o *զորդի*, m *զորդիսն*
3 adfhju *կանայքն*
3 m *զդստերսն*
3 z *ոչ խնայէին զծննունդս* փխ *ոչ գթային ի ծնունդս*
3 ikmp *յորովայնի*
5 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *մին*
bcdeij *միս*
5 ozՎ չիք *ընդ*
5—6 st *յեօթանասուն դահեկան*, Վ *դահեկան*
6 u *մարդն*
8 *Մ-Թ նեղացան*
8 d *ի հարկապահանջաց*, z *ի հարկապահանջութենէն*
8 fhstuՎ *ի ռնակալութեանց*, e *ի բռնակրութեանց* փխ *ի բռնակրութեանց*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զկերակուրս*
9 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զըմպելիս*, a *զընպելի*, b *զըմբելի*, h *ըմպելի*
9 h *պաշարաց* փխ *պաշարողաց*
9 bcdj *յոլով*
10 z *ձմեռանն* փխ *ձեանն*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *ունէին*
10 t *զլերին*
10—11 no չիք '*յեղանակս ձմեռնայինս*', i *յեղանակ*
10—11 *Մ-Թ ձմեռնային*, cd *ձմեռնայինսն*
12 b *այլ և այլ*
12 stzՎ *սասնոյ*, i *սասնայ*
13 c *դադարին* փխ *թաթարին*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սադոն*,
13 bcdejp *շէր բարըքին*, iz *շէրբարքին*, nostuՎ *շէրպարըքին*
14 no *սաթուքին*, p *սաթունին*, z *սադնին*.
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *հաւատով և բարի գործով*
14 stՎ *հօլաւուն*
15—16 m *մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն էր կարգեալ զնա, զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր՝ սմա ետ հուլաւուն զգաւառն սասնոց*
15 i *ընդ յառաջին*
15 i *ախոյանեացն*
16 stՎ *հօլաւուն*
16 isz *սասնոյ*, p *սասնւոյ*
17 z *զբազումս*
18 j *թափօր*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի սաստիկ սովոյն* փխ *վասն սաստիկ սովուն*, *սով*

առին զքաղաքն և կոտորեցին, զորս գտին ներգևեալս ի սաստիկ սովոյն. այլ և զսուլտանն և զեղբայր իւր ածին կենդանի առ Հուլաւուն։ Եւ նա հրամայեաց սպանանել զնոսա սրով, իբրև զշարժանիս կենաց և զարեանպարտս ամենայն բազմութեան, որք կոտորեցան ի պատճառս նոցա։

Բայց զեկեղեցիսն ոչ քակեցին, և ոչ զանթիւ նշխարս սրբոցն, զոր ժողովեաց սուրբն Մարութայ յամենայն ազգաց և եդ անդ, զի քրիստոնեայքն, որ ի զօրուն, ծանուցին Թաթարին զպատիւ նոցա. այլ և ինքեանք իսկ բազում տեսիլս պատմէին զսրբոցն՝ ի վերայ պարսպին լոյս սաստիկ ծագեալ, և արս լուսատեսիլս երևեալ։

Եւ առաւ քաղաքն յՉԹ թուականին հայոց, ի մեծ պահս քառասնորդաց աղուհացից։

ԿԲ

Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց եւ խորին Ասորւոց

Դարձեալ մեծն Հուլաւու ժողովեաց զբազմութիւն զօրաց իւրոց և չոգաւ յԱսորիս, ի Հալապ, և ի Դմիշկ, և ի Խառան, և յՈւռհա, և յԱմիթ, և յայլ գաւառսն. ապստակ սփռեալ ի կողմանս կողմանս, և ինքն նստաւ ի վերայ Հալպայ պատերազմել ընդ նմա։ Եւ սուլտանն, որ ի նմա, էր Յուսուփ յազգէ Սալահադնին, որ աւերեաց զԵրուսաղէմ, դիմացաւ նմա և ոչ եկն ի հնազանդութիւն, այլ փակեաց զդրունս քաղաքին ընդդէմ նորա և

1 i *զքաղաքս*, n *քաղաքն*
1 i *զորս և*
1 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գտին ի նմա*
2 z *զսուլթանն*
2 h *եղբայր*, mstzՎ *զեղբայրն*
2 stՎ չիք *իւր*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *հուլաւոյն*, stՎ *հօլաւուն*, z *հուլաւու*
2 *Մ-Թ* չիք *նա*
3 noՎ *և իբրև չարժանիս*
4 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *պարտսն*
4 h չիք *ամենայն*
4 bcd *բազմութեանն*
4 bcdehu *նորա* փխ *նոցա*
5 p *նշխար*
5 stՎ *սրբոց*
6 am *ամենայն*, hi չիք *յամենայն ազգաց*
7—8 stՎ *ինքեանք պատմէին բազում տեսիլս զսրբոցն*
8 zՎ չիք *իսկ*
9 h *արք*
9 h *երևելեաց*
10 z *առեալ*
10 hՎ *յեօթն* (h *յեօթ*) *հարիւր և լնն*
10 abcd *թվականին*, h *թուականի*, Վ *թուին*
10 d *ի մեծապահս*, i *ի մեծ պահոց*
10—11 z *քառասնորդաց պահոց*, Վ *քառասնորդացն*
11 bcdeisuՎ *աղուհացիցն*
12 z չիք *կողմանս*
12 abcdfhj *խորին* (c չիք *խորին*) *ասորոց*, ipstuz *ի խորին ասորոց*, mՎ *ի խորին ասորւոց*
13 cdjm *հուլաւուն*, stՎ *հօլաւու*
14 bnu *հալաբ*,
14 *Մ-Թ ի Տըմըշղ*, h *ի տմըշխ*, f *ի դմըշխ*, st *ի դըմըշխ*, tՎ *ի դմշկ*, z *դմշկիկ*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յուրհա*
14—15 stՎ *ի դմշկ* (s *ի դըմըշխ*) *սըփռեալ ի կողմանս ի խառան, յուռհա, յամիթ, և յայլ գաւառսն ապստակեալ*
15 d *և այլ*
15 iu չիք *կողմանս*, stՎ չիք *ի կողմանս կողմանս*
16 bn *հալբայ*, ijp *հալապայ*
16 im *պատերազմիլ*, st *պատերազմեալ*
16 j *որ ի նմանն*, z *սուլթանն որ ընդ նմա*
16—17 *Մ-Թ յազգէ Ուսուֆ Սալահատնին*, est *յուսուֆ*, mz *ուսուփ*, bcdijp *յուսփալահադ(ա)նին*
17 *Մ-Թ դիմեցաւ*, Վ *և դիմեցաւ* փխ *դիմացաւ*, imnoz *ընդդիմացաւ*

կուէր զօրութեամբ։ Եւ մեծն Հուլաւու պաշարեաց զքաղաքն յամենայն կողմանց, և յետ յոլով աւուրց կալաւ զնա բռնութեամբ. և սկսան կոտորել զքաղաքն։

Ապա սուլտանն և որք ընդ նմա մեծամեծքն, որ ամրացեալ էին ի բերդն, սկսան աղաչել զնա և գալ ի հնազանդութիւն նմա։ Եւ յանձն առ, և հրամայեաց դադարել ի կոտորելոյ զքաղաքն, և կալ նմա ի հնազանդութեան և հարկել։

Գնաց և ի Դմիշկ, և նոքա բազում պատարագօք և մեծամեծ ծախիւք ելին ընդ առաջ նորա։ Եւ նա սիրով ընկալաւ զնոսա, յիւր անուն գրաւեալ կալաւ զՀէմս և զՀամա. և զայլ քաղաքս բազումս։ Առաքեաց զօրս ի վերայ ամուր քաղաքին Մերտինայ, որ հազիւ կարացին առնուլ զնա յետ բազում աւուրց։ Կոտորեցին և զբազում յեղուզակս՝ վնասիչս ամենայն ազգաց և ճանապարհորդաց, զորս ղաճարիս անուանէին, Թուրք ազգաւ, ամրացեալք ի թաւ մայրիս և ի դժուարին վայրս ամրոցաց. անթիւ բազմութիւնք ոչ ումեք հնազանդ, ժողովածու յամենայն կողմանց, արք սրիկայք և ապականիչք, և մանաւանդ քրիստոնէից։ Զբազումս կոտորեցին ի նոցունց, և զն՛ս բազմագոյնս գերեցին. և թողեալ ի զօրացն իբրև քսան հազար արս կողմնապահս՝ ինքն դարձաւ ձմերել ի դաշտն Հեմիանայ։

Իսկ սուլտանն Մարայ ժողովեալ զօրս բազումս, եկն ի վերայ կողմնապահաց թաթար զօրուն, որոց գլխաւոր էր այր մի, Քիթբուղա անուն, հա-

1 i կուէր
1 stՎ հօլաւու
1 h ամենայն
2 i չիք զնա, t զնոսա փխ զնա
4 z սուլթանն
4 stՎ մեծամեծք
4 pst որք
4 bistՎ ամրացեալք
5 z չիք ի
5 iop էառ
6 m դադարիլ
6 z կալ Յալ
6 no հնազանդ
6—7 am ի հնազանդութիւն
6—8 stՎ և հնազանդեալ և հարկս եդեալ գնաց (Վ գնացին) փխ և կալ նմա ի հնազանդութեան և հարկել: Գնաց
7 Մ-Թ հարկիլ, hip հարկեալ
8 Մ-Թ ի Տմըշկ, s ի դմշխ, z ի դմշկիկ
8 abd պատարագաւք, h պարգևօք
8 z ծախօք մեծամեծիւք
9 abdfh ընդ յառաջ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք նա
9 z ընկալան
9 Վ անունն
9 abcdefh գրաւել
10 aefhjm և զհէմս, stՎ զհամս, efjm զհամայ, h զհրամայ
10 bdehjnou և այլ, Վ և այլ բազում քաղաքս
11 Մ-Թ Մերտընայ, szՎ մէրտինայ, ip մերտենւոյ, eh մերտնայ
11 cdejptzՎ որք
11 b չիք զնա
12 no և բազում
12 h ելուզակս, Վ յելուզակս
12 cij յամենայն
13 m չիք զորս
13 h ճադարի փխ ղաճարի, no խաճարի
13 iόp անուանեն
14 stՎ ամրոցացն
14 fh յանթիւ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազմութիւն
17 i գերեցուցին
17 o չիք իբրև
17 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ քսան հազարս փխ քսան հազար արս, st այրս
18 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ և ինք
18 i չիք և ինքն դարձաւ
18 i ի ձմերել, t ձմեռել
18 z ի դաշտ հեմիանայ ձմերել անդ, b ի դաշտս, d ի դաշտ
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հիմիանայ, Վ Հէմիանայ, no հեմիանաց
19 z սուլթանն
19 b չիք իսկ սուլտանն Մարայ
19 i զօր
19 Վ բազում
19 d եկին
20 z զօրաց թաթարին
20 iՎ գլխաւորն
20 efh քիթբուղայ, ostu ք(ը)թբուղա, z քիթպուղա

ւատով քրիստոնեայ, նայիման ազգաւ, այր մեծ պատուով, որ եւ պատերազմաւ ընդդէմ սուլտանին. և քաջապէս մարտուցեալ՝ կոտորեցաւ ամենայն զօրօքն, որ ընդ իւր, զի յոյժ բազումք էին եգիպտացիքն։ Եւ կռուեցան ի դաշտն Թաբորական լերինն։ Կային ընդ Քիթբուղային ի պատերազմի անդ յոլովք ի Հայոց և ի Վրաց, որք ընդ նմա կոտորեցան։ Եւ եղև այս յՉԹ թուականին Հայոց։

ԿԳ

Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին

Իսկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային, որ կայր ի հնազանդութեան թաթարին, նեղացաւ, ձանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանցն, որ նեղէին զնա և՛ զամենայն իշխանսն, և՛ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ։ Եթող նա զքաղաք իւր, զՏփխիս, և զաթոռ, և զամենայն ինչ, զոր ունէր, և փախեաւ ի խորին Ափխազք, և յամուրսն Սուանեթոյ. ընդ նմա և այլ մեծամեծ իշխանք գաւառաց՝ նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և գրաւ եդեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյագսն՝ ըստ նմանութեան չար տզրկաց։ Եւ այնպէս տագնապաւ փախեաւ, զի զկին իւր՝ զԳոնցա թագուհի, և զնոր

1 ostuՎ չիք *այր*
1 Վ *մեծաւ*
1 b *հաւատով* փխ *պատուով*
1—2 stՎ *ի պատերազմ*, i *պատերազմով*
2 z *սուլթանին*
2 d *կոտորեց* (sic), ipz *կոտորեաց*
2—3 z *զամենայն զօրքն*
3 h *զօրքն*, no *զօրքն իւր* (չիք *որ ընդ*)
3 bhz *բազում*
3 z *զօրքն եգիպտացւոց* փխ *եգիպտացիքն*
4 stuՎ չիք *դաշտն*
4 ac *Թաբօրական*, bno *Թափօրական*, djk *Թափորական*, t *Թափուրական*
4 m *լերին*
4 m *Քիթպուղային*
5 nopՎ *և Վրաց*
5 t *ընդդէմ* փխ *ընդ նմա*
5—6 no չիք *'Եւ եղև այս յՉԹ թուականին Հայոց'*
6 abcd *Թվականին*, Վ *թուին*, hՎ *ի եօթ* (Վ *յեօթն*) *հարիւր և ինն*
7 e *բարեպաշտին*
7 st *Ջալալ իշխանին*, x *Ջալալադին*
8 dijpx չիք *Դաւիթ*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *շալային*, i *լաշայի*, p *լաշաի*
8—9 nost *ի հնազանդութիւն*
9 ip *թաթար զօրուն* փխ *թաթարին*
9 acehjnouՎ *նեղեցաւ*, x *նեղացեալ*
9 *Մ-Թ* *հարկապահանջութեանն*, no *հարկապահանջութենէ*
10 m *որք*
10 no չիք *'որ նեղէին... աշխարհս*
10 ip *և զաշխարհականսն* փխ *և զամենայն աշխարհս*, st *և զաշխարհս* (չիք *զամենայն*), d *յաշխարհս*
11 stՎ *ծանրութիւնս*
11 noՎ *զքաղաքն*
11 k *զտփխիզ*
12 no չիք *և զաթոռ*, Վ *զաթոռն*
12 stՎ *զոր ինչ*
12 no *իւր* փխ *զոր ունէր*
12 o *ի խորն ափխազ*
13 x *սուրանեթոյ*
13 diՎ *մեծամեծք*
13 x *իշխանս*
14 i *գրաւեալք* փխ *գրաւ եդեալք*
14 ip *զքաղաքսն և զգաւառունսն* (p *զգաւառսն*), jx *զքաղաքն և զգաւառսն* (x *զգաւառսն*)
15 o *կարացեալ*
15 h *զանյագն*, stՎ *զանյագս*
16 a *տաքնապաւ*, ht *տագնապեցաւ*
16 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զկինն իւր*, st չիք *զկին*
16 st *զիւր*
16 bsx *թագուհին*
16 no *նոր ընծայ*, stՎ *զնորա ծնունդ* փխ *զնոր ծնեալ*

ծնեալ որդի իւր՝ զԴեմետրէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳիորգի, զանդրանիկ իւր։

Իսկ մեծ ոստիկանն Արղուն՝ զօր բազում գումարեալ, գնաց զհետ փախուցեալ թագաւորին Դաւթի, զի ըմբռնեսցէ զնա։ Եւ իբրև ո՛չ կարաց ժամանել նմա, զբազում գաւառս վրաց կոտորեաց և գերեաց անխնայաբար. այլ և զգերեզմանատունս թագաւորացն վրաց՝ զԳելաթ, սաստկապէս կոտորեաց և քանդեաց. և զկաթողիկոսարանն՝ զԱծղուր, նոյնպէս կոտորեաց անողորմաբար։

Բայց յանկարծակի եկին գունդ մի հեծելոց ի վրաց և ցուցին մեծ քաջութիւնս, զի զբազումս կոտորեցին ՚ի զօրաց Արղունին՝ իբրև հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, և ինքեանք գնացին ողջանդամ. և էին արք իբրև չորս հարիւր։

Եւ երկուցեալ Արղունին, ոչ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրսն։ Ապա դարձաւ առ Հուլաւուն, և նիւթեաց ի սրտի իւրում չարութիւն, և ի կալանս արար զթագուհին վրաց՝ զԳոնցայն, և զդուստր իւր՝ զԽոշաքն, և զիշխանն մեծ զՇահնշահ, և զՋալալն Հասան՝ զտէրն Խաչենոյ, և զայլս բազումս՝ պատճառանօք պարտուց և հարկի, յորոց բազում դանձս առեալ, հազիւ զերծան ի մահուանէ։

Իսկ զբարեպաշտ և զառաքինի իշխանն Ջալալ նեղէր անհնարին կտտանօք, բազում հարկս պահանջելով ի նմանէ՝ առաւել քան զկարն. եդեալ

1 m զորդի, Վ որդին
1 hi զեմետրէ, nostՎ զդեմետր
1 ip տանիլ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զիօրգի, abefh jkn զգէօրգի, cd զգէաւրգի, ip զգէուրգի, mux զգէորգի, stՎ զգէորգէ
2 imstxՎ զանդրանիկն, p զանդրանեկ
2 stՎ չիք իւր
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արղունն
3—4 stՎ գնաց ի վերայ թագաւորին, փխ գնաց զհետ փախուցեալ թագաւորին
4 a ընբռնեսցէ
4 h չիք զնա
5 fh բազում
5 st չիք վրաց
5—6 p անխնաբար, stՎ անխնայապէս
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զգերեզմանատունսն
6 Վ թագաւորաց
7 ip չիք 'կոտորեաց... նոյնպէս'
7 d կաթողիկոսարանն
7 x զոծղոր
7 h նմանապէս
7—8 b կոտորեաց անողորմաբար
9 i հեծելոցն
9 o չիք ի
9—10 bcdeijnopx քաջութիւն
10 x բազումս
10 st հուր
11 bdeipuՎ չորեք (i չորք), x չորէք Ճ
11—12 no չիք 'և էին արք... հարիւր
13 djx յարղունին
13 u չիք մտանել
13—14 ix և խուզել
14 ak զվարսն, ԱԲԴ զվրայս (Վ զվայրսն)
14 x· չիք առ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հուլաւոյն, dj հուլաւու, stՎ հօլաւուն
14—15 no զչարութիւն
15 fh չիք ի
15 o զոնցայն
15 m զզուստրն, stՎ զդուստր նորա
16 b զխոշաքան, st զխորշաքն
16—17 t չիք 'և զՋալալն... պարտուց'
16—17 ab խաչինոյ
17 iՎ զայլ
17 ab պատճառանաւք
17 no չիք և
17 h յարանց փխ յորոց
18 h գանգս փխ դանձս
18 i ի նմանէ փխ ի մահուանէ
19 o բարեպաշտ, x զբարեպաշտն
19 no չիք և զառաքինի
19 abcdefhjux ջալալն, k ճալալ
19 m յանհնարին
19—20 o կապանօք փխ կտտանօք
20 no պահանջեալ
20 n և եդեալ

փայտ ի պարանոց նորա և երկաթ յոտս նորա։ Եւ զայս առնէր ընդ նմա վասն առաւել քրիստոնէութեան նորա, զի թշնամիք էին նորա ամենայն տաճկահաւատքն, որք յորդորէին զԱրղունն ի սպանութիւն նորա, զի ասէին՝ «Սա առաւել թշնամի է դենիս մերոյ և օրինաց»։ Զի և Արղունն ևս տաճկակրօն էր. և առեալ տարաւ զնա ի Ղազուինն։ Իսկ նա գոհութեամբ տանէր ամենայնի, զի յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց, և պահող, և աղօթական, և պարկեշտ ի կերակուր և յըմպելի, և ցանկայր մարտիրոսական մահուան։

Իսկ դուստր Ջալալին, Ռուզուքան անուն, որ կին լեալ էր Բօրա-Նուինին՝ որդւոյ Չարմաղունին, առաջին զլխաւորի Թաթարին, գնաց առ Տօղուխաթունն՝ կին Հուլաւուին, զի թափեսցէ զհայր իւր ի ձեռաց Արղունին։ Եւ գիտացեալ անօրէն ոստիկանին, առաքեաց վաղվաղակի դահիճս և ի գիշերի ետ սպանանել զուրբ և զարդար այրն։ Եւ երթեալ անօրէն դահճացն՝ անդամ անդամ յօշեցին զնա ըստ նմանութեան սուրբ վկային Յակովկայ՝ Նորին չարչարանացն հաղորդեալ, և պսակի նորուն արժանացեալ լիցի ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ։ Այսպէս կատարեցաւ այրն անարատ և աստուածապաշտ՝ զընթացն կատարեալ և զհաւատսն պահեալ, յՉԺ

1 sՎ *երկաթս*
1 n *ոտն*, o *ոտս*, sՎ *յուտսն*, x *ի յուոս*
1 t *նոցա* փխ *նորա*, sՎ չիք *նորա*
1—2 ip չիք '*եւ զայս... նորա*'
1 h *առնէին նմա*, hstՎ չիք *ընդ*, no չիք *ընդ նմա*
2 Վ *քրիստոնէութեանն*
2 Վ չիք *նորա*
2 *Մ-Թ* *էին* փխ *էին նորա*. istՎ *էին նմա*
2—3 i *զի թշնամիք էին նմա և հակառակ ըստ օրինաց և ըստ կրօնից դենից յամենայն տաճկահաւատքն*
3 Վ *տաճկահաւատք*
3 stՎ *և* փխ *որք*, ip *և* փխ *զի*
3 a *ատէին* փխ *ասէին*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ասէին*, *թէ*
4 ad *ալրինաց*, h *յօրինաց*
4 d *զի արզունն*
5 abcefhjotuxՎ *տաճկակրօնք*, d *տաճիկ էր կրաւնաւք*
5 bcdtxՎ *խազուինն*
6 cdijm *յամենայնի*
7 a *յընպելի*, fh *յընպելիս*, o *ըմպելիս*, stՎ *յըմպելիս*
8 j *մահուանն*, p *մահուն*
9 st *ռուզուղան* փխ *Ռուզուքան*
9—10 *Մ-Թ* *Պօրա-Նուինին*, aedj *բաւրա նոինին*, no *բարա նուինին*, hx *բօրա(յ) նուին*, pu *բորա նուինին*, *բուրա-նուինին*, st *բուղա նուինին* փխ *Բօրա-Նուինին*
10 cfh *որդոյ*, im *յորդւոց*
10 *Մ-Թ*Վ և ՁՁ մեծ մասը *չարմաղունին*, t *չարմուղին*
10 c *յառաջին*
10 ahmouxՎ *գլխաւորին*
10 acdej *տաւղուս*, b *տաւուս*, fh *տօղուզ*, i *տօղոս*, no *տուղուս*, stՎ *թօխուս* (Վ *թօղուզ*), u *տօխուս*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *հուլաւույին*, o *հուլաւունին*, stՎ *հօլաւուին*
11 i *արղունոյն*
12 bcdeipx *ոստիկանն*, st *ոստիկան*
13 t *սպանել*
13 i *արդար*, n *սուրբ և արդար*, Վ *զարդար և զսուրբ*, x *զարդարն* փխ *զարդար այրն*
13 istuՎ *այրն աստուծոյ*
13—14 s *դահճացն անօրինաց*
14 acd *յաւշեցին*
14—15 *Մ-Թ* *Յակովբայ*
15 x *ի նորին*
15 stՎ չիք '*Նորին... հաղորդեալ*'
15 in *նորին*, stՎ *նորին պսակացն*
15 n *արժանի*
16 cdipstՎ չիք *լիցի*
16 n *քրիստոսի* փխ *ի քրիստոսէ*
17 *Մ-Թ* *կատարելով*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զհաւատս*
17 hՎ *ի յեօթ* (Վ *յեօթն*) *հարիւր և տասն*

Թուականին Հայոց։ Եւ առաքեաց որդի նորա Աթաբէկն արս հաւատարիմս և ետ զողանալ զնշխարս հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ի ջրհոր մի ցամաք, զի պարսիկն, որ ի տան իւրում ունէր զնա ի կապանս, տեսեալ նշանս աստուածայինս ի վերայ նորա, զի իբրև սպանին զնա՝ իջեալ լոյս սաստիկ ի վերայ, խնամարկեալ ընկէց զնշխարս նորա ի ջրհորն, զի յետ աւուրց թաղեսցէ զնա պատուով։ Նա եցոյց խնդրողացն զմարմին նորա, և պատմեաց զսքանչելի երևումն։

Եւ նոցա ժողովեալ խնդութեամբ և բարձեալ տարան զնա ի տուն իւր, և թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց։ Այլ և բերողք նշխարացն տեսին ի ճանապարհի զնոյն տեսիլ լուսոյն ի վերայ նշխարացն։

Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն՝ որդի նորա, հրամանաւ Հուլաւուին և Արղունին, այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա։ Սպան Հուլաւուն զիշխանն Զաքարէ՝ զորդին Շահնշահի, բարուրս եդեալ ի վերայ նորա։

Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մարդասէր և հեզ կաթողիկոսն Աղուանից՝ տէր Ներսէս, կալեալ զկաթողիկոսութիւնն ամս քսան և եօթն. և յաջորդեաց զաթոռն տէր Ստեփաննոս՝ մանուկ տիովք։

1 abcf *թվականին*, d *թվականիս* Վ *թուին*
1 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աթապակն*, mst *աթապէկն*, Վ *Աթապէկ*
2 stxՎ *հօրն*
3 d *պարսիկքն*
3 *Մ-Թ* չիք *նշանս*, b *զնշանս*
3—4 befhimpu *աստուածային*, d *աստուածահրաշ*
4 inp *ի վերայ նորա*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *սպան*
4—5 stxՎ չիք *'զի իբրև սպանիզնա, իջեալ լոյս սաստիկ ի վերայ'*
5 Վ *խնամ արկեալ*
5 *Մ-Թ զնա* փխ *զնշխարս նորա*, ijm *զնշխարհս*, Վ *զնշխարսն* փխ *զնշխարս նորա*
5 st *աւուրց ինչ*
6 uՎ *խնդրողաց*
6 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *զմարմինն*
6 stՎ չիք *նորա*
7 j *զսքանչելիս*
8—9 m *թաղեցին զնա*
8—9 stՎ *ի տուն իւր և ի վանքն գանձասար թաղեցին զնա ի գերեզմանս*
9 m *հարցն*
9—10 j *բերողքն*
10 dfhx *ի ճանապարհին*, n *զճանապարհին*, stuՎ չիք *ի ճանապարհի*
10 n չիք *լուսոյն*
12 *Մ-Թ որդի նորա Աթապակն*, aifhu *աթապակն*, m *աթապակ*, tՎ *աթապէկն*
12—13 *Մ-Թ Հուլաւույին*, n *հուլաւունին*, sՎ *հօլաւուին*
13 cdehՎ *և պարկեշտ*
14 fh *միակեցաց*, stՎ *միայնակեցացն*
14 d *ծնողք*, iՎ *ծնօղք*
14 bcdxՎ *այնպէս*, h չիք *այսպէս*
15 p *էսպան*
15 x *հոլաւուն*, stՎ *հօլաւուն*
15 i *և զիշխանն*
15 n չիք *զորդին Շահնշահի*, u *զորդի*
17 cdijpx *ի քրիստոս*
18 x *զտէր*
18 afh *զկաթողիկոսութիւն*, x *կաթողիկոսութիւնն*
18 m *իե* փխ *քսան և եօթն*
19 dp *զաթոռ նորա*, hi *զաթոռն նորա*
19 ip *զտէր ստեփաննոս*, bceh *ստեփաննոս*
19 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *տիօք*, ad *տիաւք*

ԿԴ

Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի եւ որդւոյ նորա Զաքարէի

Մեծ իշխանն Շահնշահ, որդին Զաքարէի, ետ զիշխանութիւնն յաւագ որդին իւր Զաքարէ, զի որդիք բազումք էին նորա՝ Զաքարէ և Աւագ, Սարգիս և Արտաշիրն, և Իւանէ։ Եւ ինքն խնամէր զտուն իւր. և Զաքարէ ընդ Թաթար զօրուն երթայր ի գործ պատերազմի, և արիութիւն քաջութեան ցուցեալ, մեծարեալ լինէր ի մեծէն Հուլաւուէն և յԱրղուն ոստիկանէն։

Դէպ եղև, զի Արղունն զօրօք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Զաքարէ։ Եւ գաղտ յԱրղունէն և յայլ զօրացն գնաց Զաքարէ ի տեսութիւն կնոջ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրում Սարգսի՝ իշխանին Ուխտեաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի։ Եւ իմացեալ Արղունին, ազդ արնէ Հուլաւուին։ Եւ նա առ ինքն հրամայեաց տանել կապանօք. և այլ բարուրս կուտեաց ի վերայ նորա, և հրամայեաց սպանանել զնա և անդամ անդամ յօշել, և արկանել շանց։

Եւ յորժամ լուաւ զգոյժն հայր նորա Շահնշահ ի գիւղն Օձուն, ի նեղասրտութիւն անկեալ՝ ի տրտմութենէն մեռաւ։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Քոբայրն, զոր առ կինն նորա ի հայոց։

1 ij *մահուանն*
1 bcdfgh *որդոյ*, j *յորդոյ*
2 ijx *զաքարէին*
3 n *շահնշահն*
3 Վ *Զաքարէ*
3 x *իշխանութիւն*
3 dmn *աւագ*
4 cjm *յորդին*
4 *Մ-Թ* չիք *իւր*
4 stՎ *բազում*
4 Վ չիք *և*
5 m *արտաշիր*, Վ *սարգիս արտաշիր*
5 i *զտունն*, st *ի տուն*
5—6 i *երթայր ընդ թաթար զօրուն*
6 *Մ-Թ արիութեամբ քաջութեամբ*, cx *արիութեամբ քաջութիւն*, j *արիութեամբ քաջութեան*, stuՎ *արիութիւն և քաջութիւն*
7 ip չիք *ի մեծէն*
7 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *հուլաւուէ*, d *հուլաւունէ*, stՎ *հօլաւուէն*
8 n *եղև նմա*
8 d *զաւրօք բազմաւք*
9 d *այլ*
9 ad *զաւրացն*
10 x *կնոջն*
10 a *առ հաւր*
10 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *իւրոյ*
10 d *սարքսի*, x *սարգիս*
10 bx *ուխթեաց*, cdj *ոփթեաց* (sic), i *սքփթեաց*, p *ոփտեաց* (sic)
11 h *և կամեցեալ* փխ *իմացեալ*
12 stՎ *հօլաւուին*, ux *հոլաւուին*
12 m *առ յինքն*
12 i *տանիլ*
12 ad *կապանաւք*
13 cdijpx *բարուր*
14 bcd *յաւշել*, x *և անդամ յօշել*
15 *Մ-Թ հօր իւրոյ*, afh *հօր իւր* փխ *հայր նորա*. ijx *հայրն նորա*
15 abgj *ի գեւղն*, fhipx *ի գեօղն*
15 abcd *աւձուն*
16 d *անկաւ*
17 t *զքոբայրն*
17 ips *էառ*
17 *Մ-Թ*Վ և մի երկու ՁՁ *կինն նորա*

ԿԵ

Վասն մեծ պատերազմին, որ եղեւ ընդ միմեանս Հուլաւուին եւ Բերքային

Աշխարհակալք և մեծ զօրավարքն, որ կային յարևելս և ի հիւսիս, ազգականք էին ղանին Մանգուի, որ մեռաւ յետ պատերազմին Նենգրանայ։ Եւ երկու եղբարք նորա հակառակէին ընդ միմեանս վասն թագաւորութեանն՝ Արիք Բուղայն և Ղուպիլայն։ Եւ յաղթեաց Ղուպիլայն՝ կոտորելով և սպանելով զզօրս Արիք Բուղային, և փախստական հանելով զնա յաշխարհէն, և ինքն թագաւորելով։

Եւ Հուլաւուն եղբայր էր նոցունց և Մանգու ղանին. օգնէր նա Ղուպիլային։ Եւ Բերքայն, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, օգնէր Արիք Բուղային. և միւս ևս ազգական նոցին, այլ զօրագլուխ՝ որդի ղան Չաղատային՝ անդրանիկ որդւոյն Ձանգըզ ղանին, Ալղու անուն, նա պատերազմէր ընդ Բերքային, թէ նոցունց խրատովն կոտորեաց Մանգու ղանն զազգս նորա. և առաքեաց առ Հուլաւուն օգնել նմա յայսմ կողմանէ ընդ դուռն Դարբանդայ։ Իսկ մեծն Հուլաւու ել զմեծամեծ և զփառաւորագոյն իշխանսն՝ հանգոյն ինքեան, որ կային առ նմա, ի կողմանց Բաթոյին և Բերքային՝ զՂուլն, զԲալախայն, զՏու-

1 fh չիք *մեծ*
1 stՎ *պատերազմին մեծի*, z *պատերազմի*
1 u *եղեալ*
1 afhm *հուլաւուին*, st *հօլաւուն*, Վ *Հօլաւունի*
1 st *բերքայն*
2 s *աշխարհակալքն*
2 s *որք*
2 ab *ի հիւսւսի*, s *ի հիւսիսի*, p *հիւսիս*, i *և հիւսիսականք* փխ *և ի հիւսիս*
3 abcdejmnstuՎ *մանկուի*, fh *մանկուին*, z *մանկու խանին* փխ *ղանին Մանգուի*
3—4 st *նենգնոց*, Վ *նենգնանայ*
4 d *և էր և երկու*, z *և էր որ երկու* st *նաև երկու*
4 Մ-Թ *եղբարքն*, u *եղբայրք*
4—5 efgh *թագաւորութեան*
5 Մ-Թ *Արիբողայն*, Վ *Արիքբուղայն*
5 g *զօբիայն... զոպիոյն*, no *զուպիլայն*, z *զաբիլայն... զուպիլայ*, Վ *Ղուպիլայն... Ղուպիլայն*, k *զօբիլայն*
5—6 stu չիք *'եւ յաղթեաց... կոտորելով*
6 Մ-Թ *Արիբողային*, Վ *Արիքբուղային*
6 c *տանելով* փխ *հանելով*
8 stՎ *հօլաւուն*
8 go չիք *էր*
8 cdes *մանկու*, z *մանկու խանին*
8 ab *աւգնէր*, dz *աւագն էր* փխ *օգնէր*
9 noՎ *ղուպիլային*
9 ab *հիւսւսոյ*, m *ի հիւսիսոյ կողմանս*
9 abd *աւգնէր*
9 Մ-Թ *Արիբողային*, Վ *Արիքբուղային*
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *չաղաթային*, ijp *չատային*, stՎ *ԱԲԳ չաղանչատային* (Վ *Ձաղաղա ղանին*)
11 bcdfgh *որդոյն*, z *որդի*
11 Մ-ԹՎ *Ձանկզ*, abegu *չընգըզ*, d *չընկըզ*, efhj *չընգզ*, no *չնգզ*, kz *չնկզ*
11 n *ալու* փխ *Ալղու*
12 Վ *նոցուն*
12 fhՎ *Մանկու*
13 z *նոցա* փխ *նորա*
13 stՎ *հօլաւուն*
13 afhk *յօգնել*, bd *աւգնել*
13 s *յայնմ*
14 g *դարբանդայ*
14 a *մեծքն*
14 Վ (ԱԲԳ) և մի քանի ՁՁ չիք *ել*
14—15 Մ-Թ *մեծամեծ և փառաւորագոյն*, z *փառաւոր*
15 m *իշխանօքն*
15 imst *որք*
16 no *առ նա*, stՎ *ընդ նմա*
16 ipuՎ *բաթուին*

թարն, զՄեղանն, զորդի Ղուլին, զՂատաղանն, և զայլս բազումս՝ հանդերձ զորօք իւրեանց, կոտորեաց յանխնայ անողորմաբար զծերս և զտղայս, և սպառեաց զնոսա կոտորմամբ սրոյ, զի առ նմա կային և խառնէին ընդ միմեանս իշխանութեամբ։ Եւ սակաւք ի նոցանէ մազապուրծ զերծեալ առանց կանանց և մանկանց և ընչից, գնացին փախստական առ Բերքայն և առ այլ ազգականսն։

Եւ լուեալ զայն Բերքային, ժողովեաց զօրս անթիւս և անհամարս գալ առնուլ զվրէժ արեան ազգականացն ի Հուլաւուէն։ Իսկ մեծն Հուլաւու ժողովեաց նոյնպէս զզօրս իւր բազմաձեռն և արար երիս յառաջս. զմինն ետ ի ձեռս որդւոյն Աբաղա ղանին, գումարեաց ընդ նմա և զստիկանն Արղուն, և առաքեաց ընդ Խորասան օգնել Ալղուին յայնմ կողմանէ. և զմի բաժինն գումարեաց ի դուռն Ալանաց, և զայլ զօրսն ընդ իւր առեալ՝ գնաց եմուտ ի ներքս քան զդուռն Դարբանդայ, զի այս երկու մուտք են յԱլանս և ի Դարբանդ։ Եւ աւերելով զմասն բաժնի Բերքային, եհաս մինչ ի գետն մեծ և անհուն, ասպնջական յոլովից գետոց, զոր կոչեն Թերքն Եթիլ, որ ծովօրէն ընթանայ և մտանէ ի ծովն Կասբից։

Եւ ել ընդդէմ նորա Բերքայն հզօր ձեռամբ. և եղև խառնուրդ պատերազմին առ մեծի գետոյն։ Եւ բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն. ևս առաւել ի կողմանէ Հուլաւուին, զի պաղեցան ի սաստկութենէ ձեանն և ցրտին. և բազումք գետամոյն եղեն։

1 ijpstzՎ զտուտհարն
1 ijp զղատաղանին (sic)
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կոտորեցին, fh կապեցին փխ կոտորեաց
2 i յանխնայաբար և անողորմ
4—5 m ի նոցա մազապուր
4—5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զերծեալ ի նոցանէ
5 abcdfghijnpu մազապուրծ
5 mstuzՎ զերծեալք
5 Վ գնային
6 d առ բերքային
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազգականքն
7 g բերքայի, sz բերքայն
8 stՎ չիք գալ
8 cipstՎ զվրէժս, z վրէժ
8 no չիք ի
8 stՎ ի հօլաւուէն
8 stՎ հօլաւու
9 Վ նոյնպէս ժողովեաց, h նմանապէս փխ նոյնպէս
9 bd զզաւրս
9 o բազում ի ձեռն
9 bcdefghՎ առաջս, i յերիս առաջս, m յերիս յառաջս
9—10 z չիք 'յառաջս… ընդ նմա'
10 h ի ձեռն
10 beu որդւոյ, cdg որդոյ, fh որդոյն
10 բոլոր ՁՁ Ապաղանին (= Աբաղա ղանին—Վ Ապաղա ղանին)
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արղունն
11 k ընդ խորոսան, stՎ ի խորասան
11 ad աւգնել
11 ipt ալղունին n ալղունի այնմ հետէ, o արղունի այնմ հետէ, փխ Ալղուին յայնմ կողմանէ
11 st կողմանէն
11 o և մին
12 h բաժին
12 cdjpz ալանայ (z ալանա)
12 tՎ զօրս, z զօրսն իւր ընդ իւր
13 d դարբանդին, g դարբանտայ
13 z էին փխ են
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ յալանս
14 Մ-Թ և եհաս. p էհաս
14 iz մինչև
15 stՎ յասպնջական
15 Մ-Թ հոլովից փխ յոլովից
15 egnostuՎ չիք թերքն. z թէրք էտիլ
15 bcdegjpu եդիլ, Վ էդիլ, z էտիլ, st եւդիլ, no հեթիլ
16 o չիք ի
16 b կազբից, z կասպից
17 Մ-Թ խառնուրդ
18 g բազում
18 i երկոցունց, st յերկոցունցն փխ յերկոցունց կողմանցն
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հուլաւոյին, oz հուլաւունին, stՎ հօլաւուին
19 abcdefghijnopstuz պաղեան
20 z գետամոյծ

Եւ ապա դարձաւ Հուլաւուն և եկն ել ի դուրս քան զդուռն Դարբանդայ։ Եւ մի ոմն ի զօրագլխաց Հուլաւուին, այր քաջ և պատերազմող, զօրօքն իւրովք, Սիրամոն անուն, որդի Չարմաղունին, առաջին գլխաւորի թաթարին, ընդդէմ կացեալ զօրացն Բերքային՝ յետս նահանջեաց. և ի նա պատսպարեցան փախուցեալքն և ապրեցան։ Եւ մեղմով ընդդէմ կալով, ել և նա ի դուրս քան զԴարբանդն։ Եւ կացուցին պահակս ի դրանն Դարբանդայ, և ինքեանք եկին ի դաշտն Մուղան ի ձմերոց։

Եւ այսպէս զամս հինգ պատերազմեալք ընդ միմեանս՝ սկսեալք յՉԺ թուականէն մինչ յՉԺԵ թուականն հայոց՝ յամենայն ամի զօր ժողովելով և ընդ միմեանս բախելով ի յեղանակս ձմեռնային, զի յամարայնի ոչ կարէին վասն տօթոյն և գետայարոյց լինելոյն։

Յաւուրս յայսոսիկ սկսաւ մեծն Հուլաւու շինել քաղաք բազմատար և բազմամարդ ի դաշտին Դառնոյ. և եդ հարկս ի վերայ ամենայն հնազանդելոցն՝ բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէտս շինուածոյ տանց և ապարանից քաղաքին, զոր շինէր ի տեղի հովոցաց իւրոց յաւուրս ամարայնւոյ։

Եւ տառապէին մարդ և անասուն ի խիստ և ի դառն վերակացուացն,

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *Հուլաւոյն*, stՎ *հօլաւուն*
1 g *եկեալ* փխ *եկն ել*, չիք *ել*
1 t չիք *ի*
1 o չիք *դուրս քան*
1—2 Մ-Թ *դարբանդին*, a *դարբանտին*, g *դարպանտայ*
2 Վ *ի զօրագլխացն*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *հուլաւոյին*, no *հուլաւունին*, stՎ *հօլաւունին*
3 d *զաւրօքն*
3 ip *սիրամ անուն նորա*
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *չարմաղունին*, st *չարմուղին*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *առաջի*
3 dh *գլխաւոր*, slՎ *գլխաւորին*
4 no չիք *զօրացն*
4 g չիք *ի*
5 Վ *ապրեցան մեղմով*
6 ak *զդարբանտն*, bceijstՎ *զդարբանդ*, g *զդարպանտ*
6 abcd *ի դռանն* (sic), nostuՎ *ի դուռն*
6—7 afh *դարբանտայ*, g *դարպանտայ*
7 i *դաշտն* փխ *ի դաշտն*
7 n *և ձմերոց*, st *ի ձմեռոց*, z *ձմերե*
8 z *ամս*
8 z *պատերազմեալ*
8 bz *սկսեալ*
8—9 g *ի էճժ մինչ ի էճժդ*
8—9 h *ի եօթ հարիւր [տասն] թուականէն մինչ ի եօթ հարիւր տասն և չորս թուականին*, Վ *յեօթն հարիւր և տասն թուականէն մինչ յեօթն հարիւր և հնգետասան թիւն հայոց*
8—9 t չիք *'յչժ թուականէն մինչ'* abe *ի յչժ*, cdj *ի յչթ*, ip *ի չթ*, z *չթ* (չիք *ի*) Մ-Թ *յՉԺԴ* a *ի չժդ*, b *ի յչժդ*, cd *մինչև ի յչժդ*, ef *մինչ ի յչժդ*, ip չիք *'մինչ յչժե թուականն հայոց'*
9 abcd *թվականէն... թվականն* (*թվականին*)
9 a *յամենայնի*
9 ad *զաւր*
10 ipstzՎ *յեղանակս* փխ *ի յեղանակս*
10 cd *ձմերայնին*, ejnpz *ձմերային*
10 bcegj *յամարանի*, np *ամարանի*, m *ամարայնի*, stՎ *յամառնային*
12 d *այսոսիկ*
12 stՎ *հօլաւու*
12 z *քաղաք շինել*
13 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը *գառնոյ*, i *գառնւոյ*, p *գառնուոյ*
15 z *շինութեան*
15 t *քաղաք*
15 ip *հովուցաց*, st *հովւացն*, ԱԲԳ *հովուացն* (Վ *հովոցացն*)
16 a *յամուրս* փխ *յաւուրս*
16 n *ամարայնի*, t *ամառայնոյ*, Վ *ամարանոյ*

որ դառնագոյնք էին քան զփարաւոնին ի վերայ որդւոցն Իսրայելի, քանզի լուծս հարիւր եզանց լծէին ի փայտ մի յամենայն կողմանց և ոչ կարէին շարժել վասն մեծութեան և հաստութեան փայտիցն, և հեռաւորութեան և դժուար ճանապարհացն ընդ գետս և ընդ լերինս. և յանխնայ հարկանելով՝ մեռանէին մարդիկ և անասունք։

Այլ և տունս մեծամեծս կռոց շինեաց՝ անդր գումարեալ զամենայն արուեստաւորս՝ քարանց և փայտից և նկարուց. զի ազգ մի, զոր տոյինքն ասեն, են դիւթք և կախարդք, որք տան խօսել ձիոց և ուղտուց, և մեռելոց, և թաղեալ պատկերաց, դիւթական արուեստիւ։ Եւ են ամենեքին քուրմք, գերծեալք գլխօք և մօրուօք, և ունին փիլոն դեղին զկրծօքն. և պաշտեն զամենայն ինչ, և առաւել զՇակմոնիա և զՄադրին։

Նոքա խաբեցին զնա և ասէին պահել զնա անմահ. և բանիւ նոցա կայր և շարժէր, և հեծնոյր՝ տուեալ զինքն ամենևին կամաց նոցա։ Եւ խոնարհեալ երկիր պագանէր գլխաւորին նոցա յոլով անգամ յաւուրն, և ուտէր ի նուիրական սեղանոյն ի տան կռոցն, և առաւել մեծարէր քան զամենեսին զնոսա։ Վասն որոյ զտաճար կռոց նոցա առաւել մեծարգի յարդարէր։

1 b խստագոյնք փխ դառնագոյնք
1 z զփարաւոն
1 bcdfh որդոցն
1 efh իղի
2 stՎ լուծ փխ լուծս
2 i լծէին յամենայն կողմանց ի փայտէ, j ի փայտի յամենայն
3 abcdj մեծութեանն
3 fh չիք և հաստութեան, d հաստութեանն
4 ipՎ դժուարութեան փխ դժուա
4 ostՎ ճանապարհին
5 s հարկանելոյն, tՎ հարկանելոյ, u հարկանելոց
5 abcdefgijm մարդք
6 i չիք կռոց, stՎ կռոցն
6 stՎ անդ
7 st արուեստաւորսն
7 no չիք և նկարուց, e նհարուց (sic)
7 s չիք զոր
7—8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տոյինք, ijtz տայինքն, g սոցինքն
7—8 u չիք 'զի ազգ մի... դիւթք'
8 stՎ չիք են
8 b դիւղք
8 d կախարթք, Վ կախարդն
8 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ որ, fh չիք որք
8 Վ տայ
8 ad խաւսել
8 eg ձիւոց, imp ձիուց
9 stuՎ չիք և մեռելոց
9 Մ-Թ afh թաղքեայ, no չիք թաղեայ
9 notՎ դիւական փխ դիւթական
9 bcdjm ամենեքեան, Վ ամենայն
10 bdijzՎ գերծեալ
10 abd գլխաւք, g nostՎ գլխովք
10 ՄԹ-Վ մորուօք, bd մորուաւք, efh մուրօք, g մօրօք, o մորուովք, pst {մուրուօք
10 abd զկրծաւքն, o զկրծովքն, stՎ զկրծովք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պաշտէին
11 Մ-Թ մի երկու ՁՁ առաւել փխ և առաւել, ijmz եւ առաւել
11 fgh զշակմոնիայ, stu շամկոնիա
11 b զազրին
12 nostuՎ և ասեն
12 ip զանմահ փխ զնա անմահ
12 stՎ և բանն (Վ ի բանն) իւրեանց փխ և բանիւ նոցա
13 m զինքն
13 o բստ կամաց, z ի կ ամաց
14 stՎ երկրպագէր
14 mp աւուրն
15 j և առաւել, z եւ առաւել
15 j մեծ արարէր, Վ մեծարէին
16 h վասն այսր
16 Մ-Թ տաճար
16 fhi չիք նոցա
16 ip յարգի փխ մեծարգի
17 dz զարդարէր, fh յարդարէք, Վ յարդարէ

Իսկ աւագ կանանց նորա քրիստոնեայ էր, որում անուն էր Տօղուս խաթուն. Թէպէտ բազում անգամ յանդիմանէր զնա, ոչ կարաց զերծուցանել զնա ի դիւթացն, այլ ինքն աստուածպաշտութեամբ կեցեալ՝ ձեռնտու և օգնական էր քրիստոնէից։

Իսկ յՉԺԴ թուականին նշան մեծ երևեցաւ յերկինս. աստղ մի երևեցաւ գալով ի կողմանց հիւսիսոյ յարևելս և ի հարաւ։ Եւ երկայն ճառագայթք լուսոյ սփնաձև երևէին առաջի նորա, բայց աստղն նուազ երևէր և երագ ընթանայր. և երևէր իբրև աւուրք ամսոյ միոյ և այլ ոչ ևս՝ իբրև զաստղն գիսաւոր, որ ընդ ժամանակս ժամանակս երևի՝ ընթանալով յարևմտից ի հիւսիս. այլ սա երկայնաձիգ շառաւիղօք, և օր քան զօր աճէին շառաւիղքն՝ մինչև կորեաւ։

Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ Հուլաւուն, և կինն իւր Տօղուս խաթունն։ Եւ կալաւ զտեղի նորա որդի իւր Աբաղա ղանն յՉԺԴ թուականին, և առ կին

1 tՎ *աւագն*
1 abcdfhjm *կանանցն*, z *կին*
1 h *յորում*, uՎ չիք *որում անուն էր*
1 Վ *Տօխուզ*, aedeg *տաւղուս*, b *տաւ ուս*, i *զաղոս* (sic), no *տուղուս*, p *տօղոս*, s *Թօխուս*, t *Թօխուզ*, u *տօխուս*
2 t *զբաղում*
2 stzՎ *զնա*
2—3 no չիք *'ոչ կարաց զերծուցանել զնա'*
3 acmՎ *ի դիւթաց*, t *և դիւթաց*, fh *ի դիւաց*
3 m *աստուածապաշտութեամբ*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կացեալ*
4 Մ-Թ *ձեռնատու*
4 ad *աւգնական*, z չիք *և օգնական*
5 g *էճժգ*, i *չլթ* փխ *յչժգ*, km *չժգ*, hՎ *յեօթն* (h *յեօթ*) *հարիւր և ի չորեք տասան*
5 ac *թվականին*, no *թուականին հայոց*, Վ *թուին*
5 stՎ չիք *մեծ*
5 stՎ *յերկնից* փխ *յերկինս*
5 m չիք *'աստղ մի երևեցաւ'*, e *երևեցաւ յերկինս*, stuՎ *երևեալ յերկինս*, g չիք *երևեցաւ*
5—11 z չիք *'մի երևեցաւ... մինչև կորեաւ'*
6 stuՎ *գոլով ի կողմանս* փխ *գալով ի կողմանց*
6 o *կողմանց* փխ *ի կողմանց*
6 b *հիւսւսոյ*, d *հիւսըսոյ*
6 o *և հարաւ*
6 d *յերկայն*
6 nostՎ *ճառագայթ*
7 m *երևին*
7 h *բայց*
7 abcdegh *նուազ*
7 ip *արագ*
7 abcdfghjp *և երևէր և էր*, no *և երևէր էր*, Մ-Թ *և էր իբրև*, u *երևէր ամսոյ միոյ*. no *և այլ ոչ երևէր*
8 egnostuՎ չիք *աւուրք*
8 stՎ *ամիս մի*
8 Մ-Թ *և ոչ այլևս ոչ իբրև*, m չիք *'և այլ ոչ ևս'*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զաստղ*
10 a *ի հիւսւս*, b *ի հիւսուս*, g *ի հիւսիսոյ*, ip չիք *ի*
10 Վst *ընդ երկայնաձիգ*
10 bd *շառաւեղաւք* (d *շառաւիղաւք*), efghijp *շառաւեղօք*
10 a *աւր*, d *աւր քան զաւր*
11 abcefhjpՎ *շառաւեղքն*, d *շաւեղքն* (sic), gt *շառաւեղն*, s *շառաւիղն*
11 o *մինչև անյայտ եղև* փխ *կորեաւ*
12 stՎ *եւ իսկոյն* փխ *Եւ ի սոյն ամի*
12 b *վաղխճանեցաւ*, c *վաղճանեցաւ*, dp *վաղճանեցաւ*, noz *մեռաւ* փխ *վախճանեցաւ*
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *հուլաւոյն*, stՎ *հօլաւուն*
12 acdej *տաւղուս*, b *տաւուս*, h *տաւղուզ*, f *տօղուզ*, no *տուղուս*, s *տօխուս*, tՎ *տօխուզ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *'նորա որդի'*, jm *որդին*
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ապաղանն*, o *պաղանն*, st *ապօղոն*, Վ *Ապաղայն*
13 abcdj *յչժգ*, fkm *ի չժգ*, g *էճժգ*, hՎ *յեօթն* (h *ի յեօթ*) *հարիւր և ի չորեք տասան* (h *հարիւր չորեքտասան*)
13 acd *թվականին*, z *թուականին հայոց*, Վ *թուին*
13 no չիք *'յչժգ թուականին'*
13 ips *էառ*

զդուստր Հոռոմոց թագաւորին, որում անուն էր Դեսպինա խաթուն, որ եկն երեւելի փառօք. և՛ պատրիարքն Անտիոքու, և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա. զոր եբեր տէր Սարգիս Եզնկային եպիսկոպոսն, և Բենեբ վարդապետն. և մկրտեալ զԱբաղա ղանն՝ եառուն զաղջիկն նմա կին։

Եւ նորա զօր գումարեալ բազում յոյժ, գնաց ընդդէմ կալ պատեբազմաւ զօրաց Բերքային, որք եկին ընդ դուռն Դարբանդայ. և Հարին զբանակս իւրեանց առ ափն Կուր գետոյ. և կալան սոքա աստի, և նոքա անտի, ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագունիւք։

1 abcdfhj զդուստրն
1 cdp դէսպինայ, fghm դեսպինայ
2 abcdefghijnstՎ պատրիարքն
2 a անդիոքու
2 egnostՎ եպիսկոպոսունք
2—3 z եզնկայ եպիսկոպոսն և պատրիարքն անտիոքու և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա և բենեբ
3 stՎ տէրն
3 d սարքիս
3 fgh եզնկացին, i եպիսկոպսն երզընկաց, no եպիսկոպոսն եզնկային (o եզնկայի),
4 a մկրտել, jp մկրտեաց
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զԱպա ղանն, b զզապաղա ղանն, cd զզապա ղանն, st զապօղոնն, Վ զԱպաղաղանն
4 stՎ եառուն նմա զաղջիկն կին
5 d և նա զաւր, h և սորա զօր, z և նա զօրս
5—6 z ընդդէմ ելեալ, g գնաց ընդդէմ գալ պատերազ, o կալ պատերազմ, stՎ տալ պատերազմ (t պատերազմի)
6 e որ, i և որք
6 g դարպանդայ
7 no չիք իւրեանց
7 egnostՎ չիք կուր (առ ափն գետոյն), z եզր կուր գետոյ, i գետոյն
7 z չիք և կալան
8 st ամրացեալ
8 stՎ զեզրն. no եզր
8 i ցանկով, no ցանկօք, stՎ ցանկովք
8 egnostՎ չիք փոսիւք
8 ԱԲԳ և խոր գոյիւք կամ խորագոյիւք ՁՁ ճնշող մեծամասնությունը չունի 'Եւ քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն', ուստի մենք հանում ենք:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿԵՐ

Կիրակոսի Պատմության առաջին մասը մի սովորական ժամանակագրություն է՝ «Հաւաքեալ ի նախագրելոց»։ Այստեղ թվարկված են բազմաթիվ հայ և օտարազգի թագավորների, կայսրերի, ամիրապետների, կաթողիկոսների և այլ իշխանավորների անունները՝ անցողակի նշելով նրանցից գլխավորապես հայերի իշխանության տևականությունը, այսպես, օրինակ՝ «Յետ Վաղարշու՝ պարսից արքայի, առնու զթագն Կաւատ, և ապա Ջամասպ, և ապա Կաւատ», կամ «Յետ Մուշէի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սահակ ամս հինգ, և ապա տէր Քրիստափոր ամս հինգ, և յետ նորա տէր Ղևոնդ ամս երկու...», կամ «Եւ յետ Կոստանդնի կայսեր թագաւորեաց Յուստի(նի)անոս... Եւ յետ նորա առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա Ափսիմերոս, և յետ նորա Յուստի(նի)անոս, և յետ նորա Փիլիկոս Վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս, և յետ նորա Լևոն»։

Պատմագրի նկարագրած ժամանակները պարզ պատկերացնելու նպատակով՝ հրատարակությանս կցում ենք հայ և օտար գահակալների ժամանակագրությունը։ Ժամանակագրական տախտակները կազմելիս՝ օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի, Մ. Օրմանյանի, Ա. Կրիմսկու, Թ. Նյոլդեկեի, Կ. Պապարիգոպուլոսի և այլ գիտնականների երկասիրություններից։

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

I

Թագաւորք Հայոց յազգէն Արշակունեաց ի Դ–Ե դդ.

Տրդատ Գ Մեծն	298—330
Խոսրով Բ (Գ)	330—338
Տիրան	338—345
Արշակ Բ	345—367/8
Պապ	368—374
Վարազդատ	374—378
Արշակ Գ (Մանուկ)	378—389
Խոսրով Գ (Դ)	385—387/8
Վռամշապուհ	387/8—413/4
Խոսրով Գ (Դ) վերստին	415
Շապուհ որդի Յազկերտի (պարսիկ)	416—420
Արտաշէս, որդի Վռամշապուհի	422—428

II

Թագաւորք Հայոց յազգէն Բագրատունեաց (իշխանաց իշխանք, թագաւորք)

(Աշոտ սպարապետ Հայոց	855—862
Աշոտ իշխանաց իշխան Հայոց	862—877)
Աշոտ Ա թագաւոր Հայոց	887—891
Սմբատ Ա	892—914
Աշոտ Բ Երկաթ	914—928
Աբաս Ա եղբ. Աշոտայ	928—953
Աշոտ Գ Ողորմած, որդի Աբասայ	953—977
Սմբատ Բ Տիեզերակալ	977—990
Գագիկ Ա	990—1020
Յովհաննէս-Սմբատ	1020—1041
(Միջոց պարապոյ)	1041—1042
Գագիկ Բ	1042—1045

III

Թագաւորք Հայոց յազգէն Ռուբինեանց
(իշխանք, թագաւորք)

Ռուբէն Ա ազգական Գագկայ	1080—1095
Կոստանդին Ա որդի Ռուբենի	1095—1100
Թորոս Ա որդի Կոստանդնի	1100—1123
Լևոն Ա որդի Կոստանդնի	1123—1138
Միջոց պարապոյ 6 տարի	
Թորոս Բ որդի Լևոն Ա-ի	1144—1168
Թովմաս Պայլ	1168
Մլեհ եղբայր Թորոսի	1169—1174
Ռուբէն Բ որդի Ստեփանայ, եղբօր Թորոսի և Լևոնի	1174—1185
Լևոն Բ թագաւոր, եղբ. Ռուբենի	1185—1219
Զապէլ դուստր Լևոնի	1219
Ֆիլիպ Լատին պրինց	1220—1222
Միջոց պարապոյ	1223
Հեթում Ա որդի Կոստանդնի	1224—1261

IV

Կաթողիկոսք Հայոց

Գրիգոր Ա Լուսաւորիչ վախճ.	325
Արիստակէս Ա Պարթև	325—333
Վրթանէս Ա Պարթև	333—337
Յուսիկ Ա Պարթև	341—347
(Դանիէլ Նահատակ	347 թ.)
Փառներսեհ Ա	348—352
Ներսէս Ա Պարթև	353—373
Շահակ Ա Մանազկերտցի	373—377
Զաւէն Ա Մանազկերտցի	377—381
Ասպուրակէս Ա Մանազկ.	381—386
Սահակ Ա Պարթև (ընդմիջմամբ)	387—439
Սուրմակ Մանազկ. 428 (վերստին)	437
Բրքիշոյ Ասորի	432
Շմուէլ Ասորի	437
Մեսրոպ Մաշտոց	439
Հովսէփ Ա Հողոցիմցի	440—452
Մելիտէ Ա Մանազկերտցի	452—456
Մովսէս Ա Մանազկերտցի	456—461
Գիւտ Ա Արահեզցի	461—471, վախճ. 487
Յովհան Ա Մանդակունի	478—490
Բաբգէն Ա Օթմսեցի	490—575
Սամուէլ Ա Արծկեցի	516—526
Մուշէ Ա Այլաբերցի	526—534
Շահակ Բ Ուղկացի	534—539
Քրիստափոր Ա Տիրառիճցի	539—545
Ղևոնդ Ա Եռաստցի	545—548
Ներսէս Բ Բագրևանդցի	548—557
Յովհաննէս Բ Գաբեղենեցի	557—574
Մովսէս Բ Եղիվարդցի	574—604
Վրթանէս Քերթող տեղապահ	604—607
Աբրահամ Ա Աղբաթանցի	607—615
Յովհան հակաթոռ վախճ.	611
Կոմիտաս Ա Աղցքեցի	615—628
Քրիստափոր Բ Ապահունեցի	628—630
Եզր Ա Փառաժնակերտցի	630—641
Ներսէս Գ Շինող	641—661
Անաստաս Ա Ակոռեցի	661—667
Իսրայէլ Ա Օթմսեցի	667—677
Շահակ Գ Ձորափորեցի	677—703
Եղիա Ա Արճեշցի	703—717
Յովհան Գ Օձնեցի	717—728
Դաւիթ Ա Արամօնցի	728—741
Տրդատ Ա Օթմսեցի	741—764
Տրդատ Բ Դասնաւորցի	764—767
Սիոն Ա Բաւօնցի	767—775
Եսայի Ա Եղիպատրուշցի	775—788
Ստեփանոս Ա Դուինցի	788—790
Յովաբ Ա Դուինցի	790—791
Սողոմոն Ա Գառնեցի	791—792
Գէորգ Ա Օշականցի Հոյլորբուկ	792—795
Յովսէփ Բ Փարպեցի—Կարիճ	795—806
Դաւիթ Բ Կակաղացի	806—833
Յովհաննէս Դ Ովայեցի	833—855
Զաքարիա Ա Ձագեցի	855—877
Գէորգ Բ Գառնեցի	878—898
Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի	898—899
Յովհաննէս Ե Դրասխանակերտցի (պատմագիր)	899—931
Ստեփանոս Բ Ռշտունցի	931—932
Թէոդորոս Ա Ռշտունցի	932—938
Եղիշէ Ա Ռշտունցի	938—943
Անանիա Ա Մոկացի	943—967

Վահան Ա Սիւնեցի	967—969
Ստեփանոս Գ Սևանցի	969—971
Խաչիկ Ա Արշարունի	972—992
Սարգիս Ա Սևանցի	992—1019
Պետրոս Ա Գետադարձ	1019—1054
Դէոսկորոս Սանահնեցի հակաթոռ	1036
Խաչիկ Բ աթոռակից Պետրոսի	1049-է
Խաչիկ Բ Անեցի	1054—1060
Գրիգոր Բ. Վկայասէր	1065—1105
Գէորգ Գ Լոռեցի	1069—1072
Սարգիս Հոնեցի	1076—1077
Թէոդորոս Ալախօսիկ Հոնեցի	1077—1090
Բարսեղ Ա Անեցի	1081—է
Պօղոս Վարագեցի	1086—է
Բարսեղ Ա Անեցի	1105—1113
Գրիգոր Գ Պահլաւունի	1113—1166
Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթոռ յԱխթամար	1114
Ներսէս Դ Շնորհալի	1166—1173
Գրիգոր Դ Տղայ	1173—1193
Գրիգոր Ե Քարավէժ	1193—1194
Գրիգոր Զ Ապիրատ	1194—1203
Բարսեղ Բ Անեցի հակաթոռ	1195—է
Յովհաննէս Զ Մեծաբարոյ	1203—1221
Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ	1204—է
Դաւիթ Գ Արքայակաղնեցի	1204—է
Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի	1221—1267

V

Կայսերք Բիւզանդիոյ

Կոստանդիանոս Ա Մեծն	324—337
Կոստանդին Բ	316—340
Կոստանդ Ա	317—361
Յուլիանոս Ուրացող	361—363
Յովբիանոս	363—364
Վաղենտինիանոս	364—375
Վաղէս	364—378
Թէոդոս Ա Մեծն	379—395
Արկադէոս	395—408
Թէոդոս Բ Փոքր	408—450
(Պուլքերիա	450—453)
Մարկիանոս	450—457
Լևոն Ա	457—474
Լևոն Բ	474—476
Զենոն	474—491
Անաստաս Ա	491—518
Յուստինոս Ա	518—527
Յուստինիանոս Ա	527—565
Յուստինոս Բ	565—578
Տիբերիոս Բ	578—582
Մաւրիկիոս (Մօրիկ)	582—602
Փոկաս	602—610
Հերակլ	610—641
Հերակլեոնաս և Կոստանդին Գ	641—641
Կոստանդ Բ	641—668
Կոստանդին Դ Պոգոնատ	668—685
Յուստինիանոս Բ	685—695
Լեոնդիոս	695—698
Տիբերիոս Գ Ափսիմարոս	698—705
Յուստինիանոս Բ (վերստին)	705—711
Փիլիպպիկոս Վարդանէս	711—713
Անաստաս Բ Արտեմիս	713—716
Թէոդոս Գ Ադրամէտ	716—717

(Իսաւրեան հարստութիւն)

Լևոն Գ Իսաւրացի (Ասորի)	717—740
Կոստանդին Ե Կոպրոնիմոս	740—775
Լևոն Դ	775—780
Կոստանդին Զ	780—797
Իրինէ Աթենացի	797—802
Նիկեփոր Ա	802—811
Ստաւրակիոս	811
Միքայէլ Ա Ռանգաբէ	811—813
Լևոն Ե Հայազգի	813—820
Միքայէլ Բ	820—829
Թէոփիլոս	829—842
Թէոդորա և Միքայէլ Գ Հարբեցող	842—867

(Հայկական-Մակեդոնական հարստութիւն)

Վասիլ Ա	867—886
Լևոն Զ Իմաստասէր	886—912
Աղէքսանդր	912—913
Կոստանդին Է Ծիրանածին	913—959
Ռոմանոս Ա Լեկապէն (գահակից)	919—944
Ռոմանոս Բ	959—963
Նիկեփոր Բ Փոկաս	963—969
Յովհաննէս Ա Չմշկիկ (Կիւռժան)	969—976
Վասիլ Բ Բուլգարասպան	976—1025
Կոստանդին Ը	1025—1028
Ռոմանոս Գ	1028—1034
Միքայէլ Դ Պափլագոն	1034—1041
Միքայէլ Ե Կալափատ	1041—1042
Կոստանդին Թ Մոնոմաքոս	1042—1054
Թէոդորա Բ	1054—1056
Միքայէլ Զ Ստրատիոտիկոս	1056—1057

(Կայսերք ի տոհմից Կոմնենոսի, Դուկասայ և Անգելոսի)

Իսահակ Ա Կոմնենոս	1057—1059
Կոստանդին Ժ Դուկաս	1059—1067
Ռոմանոս Դ Դիոգենէս	1067—1071
Միքայէլ Է Դուկաս	1071—1078
Նիկեփոր Գ Վոտանիատ	1078—1081
Ալէքս Ա Կոմնենոս	1081—1118
Յովհան Բ Կոմնեն. (Կալոժան)	1118—1143
Մանուէլ Ա Կոմնենոս	1143—1180
Ալէքս Բ Կոմնենոս	1180—1183
Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոս	1183—1185
Իսահակ Անգելոս	1185—1195
Ալէքս Գ Անգելոս	1195—1203
Իսահակ (վերստին) և Ալէքս Դ	1203—1204
Ալէքս Ե	1204
Թէոդոր Ա Լասկարիս	1204—1222
Յովհան Գ Դուկաս Նիկիոյ	1222—1255
Թէոդոր Բ	1255—1259
Միքայէլ Ը Պալեոլոգ	1261—1282

VI

Արքայք Սասանեանք

Ներսեհ	293—302
Որմիզդ Բ	302—309
Շապուհ Բ	309—379
Արտաշիր Բ	379—383
Շապուհ Գ	383—388
Վահրամ (Վռամ) Դ Քերմանշահ	388—399
Յազկերտ Ա	399—420
Վահրամ (Վռամ) Ե Գոռ	420—438
Յազկերտ Բ	438—457
Որմիզդ Գ	457—459
Պերոզ	459—484
Վաղարշ	484—488
Կաւատ Ա	488—496
(վերստին)	498—531
Խոսրով Ա Անուշիրվան	531—579
Որմիզդ Դ	579—590
Խոսրով Բ Փարվէզ	590—628
Վահրամ Զ (Վռամ Զ)	590—591
Վստամ	592—595
Կաւատ Բ	628
Արտաշիր Գ	628—629
Շահր-Վարազ և այլք	629—630
Որմիզդ Ե	631
Յազկերտ Գ	632—651

VII

Թագաւորք Վրաց
(Ժ—ԺԳ դդ.)

Բագրատ Գ	975—1014
Գիորգի Ա	1014—1027
Բագրատ Դ	1027—1072
Գիորգի Բ	1072—1089
Դաւիթ Դ Շինարար	1089—1125
Դեմետրէ Ա	1125—1156
Գիորգի Գ	1156—1184
Թամար	1184—1213
Գիորգի Լաշա	1213—1222
Ռուզուդան	1222—1245
(Դաւիթ որդի Ռուզուդանայ թագակից մօր	1230 թ.—ից)

Դաւիթ Զ Նարին (կրտսեր, որդի Ռուզուդանայ)	1247—1293
Դաւիթ Ը Ուլու (—աւագ որդի Գիորգեայ) թագակից	1247—1270

VII

Սելջուկեանք

Տողրուլ բեկ (Տուղրուլ պէկ)	1058—1063
Ալփ-Ասլան որդի Չակըր բեկի	1063—1072
Մելիք-Շահ Ա	1072—1092
Մելիք-Շահի որդիք՝	
Մահմուդ	1092—1094
Բարքիարոխ (Բէքիարուխ)	1092—1104
Մելիք-Շահ Բ որդի Բարքիարոխի	1104—1105

IX

Ամիրապետք

Մուհամմեդ վախճ.	632
Աբու Բեքր	632—634
Օմար (ըստ Կիրակոսի՝ Ամր.)	634—644
Օսման	644—656
Ալի	656—661

Օմայեանք 661—750 թթ.

Աբկլ-Մալիք Ա	685—705
Եզիդ Ա որդի Մուաւիայի	680—683
Աբդլ—Մալիք Ա	685—705
Վալիդ Ա	705—715
Սալաման Ա	715—717
Օմար Բ	717—720
Եզիդ Բ	720—724
Հեշամ Ա	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Իբրահիմ Ա	744
Մրվան Բ	744—750

Աբբասեանք

Աբուլ-Աբաս Սաֆֆահ	750—754
Աբու-Ջափար Աբդուլլա Մանսուր	754—775
Մահդի	775—785
Խադի (Մուսա ալ-Խադի իբն Մահդի)	785—786
Հարուն առ-Ռաշիդ	786—809
Ամին իբն Ռաշիդ	809—813
Մամուն	813—833
Մութասիմ	833—842
Վասիկ	842—847
Մոտավաքքիլ Ջափր	847—861
Մոնթասիր	861—862
Մոսթան	862—866
Մոթազզ	866—869
Մոխթադի	869—870
Մոթամեդ	870—892
Մոթադիդ	892—902
Մոքթափի	902—908
Մոքթադիր	908—932

. . . .

. . . .

Վերջին ամիրապետք Բաղդատոյ

Մոսթանսըր	1226—1242
Մոսթասըմ	1242—1258

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ*

Աբաղա ղան որդի Հուլաւուին 395, 398, 399
Աբասաձոր գ. 211, 216
Աբաս Ա որդի Սմբատայ թգ. Բագրատունի 84, 87
Աբաս մանուկ որդի Կիւրիկէի 152
Աբաս մանուկ՝ որդի Կիւրիկէի 152
Աբաս կթ. Աղուանից 195
Աբբա Եփրեմ տ. Եփրեմ Ասորի։
Աբգար թգ. 268
Աբդիսոյ եպիս. 61
Աբդլա, *Աբդիլայ*, Ապտլայ ամիրապետ 80
Աբդլայ ամիրապետ *այլ* (Աբդլ-դանգի) *Ապտլայ (Ապտլ-դանգի) 71, 77
Աբդլայ (*Ապտլայ) ամիրապետ միւս 71
Աբդլ-դանգի տ. Աբդլա ամիրապետ *այլ*։
Աբդլ-մելիք ամիրապետ 65, 196
Աբդլմելիք գլխաւոր տաճկաց *տես վերև*։
Աբել 345
Աբիսողոմեան քուր 10
Աբլաբաս Աշոտ, Ապլապաս 77
Աբուբաքր ամիրապետ 60, 64
Աբուսահակ Մահմետ 77
Աբրահամ առաջնորդ Գետկայ 223
Աբրահամ (խոստովանող), տէր Աբրահամ *աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ* 7, 28
Աբրահամ *կթ. Հայոց* 45, 46, 51
Աբրահամ նահապետ 59, 63, 141, 142, 340, 344, 345
Ագաթանգեղոս *Ագաղանգեղոս 6
Ադամ 5, 123, 124, 126, 142, 221 334, 336, 337
«Ադամայ ապաշխարութիւն» *(գիրք)* 51
Ադդէ իմաստասէր 42, 213
Ազադին *տ.* Ալադին։
Ազգ կաթողիկոսաց Աղուանից 182
Ազկերտ *տ.* Յազկերտ։
Աթաբէկ (*Աթապէկ) որդի Ջալալի 392
Աթանագինէս 19
Աթանաս, *Աթանասիոս (սբ.)* 31, 128, 129, 133, 308, 331, 339, 340
Աթանաս իմաստասէր 42
Աթանաս պատր. Ասորւոց 69
Աթլ (Էթիլ) *գետ տ.* Եթիլ։
Աթոռ Աղուանից 182, 196, 199
Ալադին, Ալայէտտին սուլտան հոռոմոց 190, 228, 229, 317, 364, 376
Ալամուդ, Ալամութ *ք.* 376, 377
Ալայիա *կղզի* 318, 375
Ալանաց դուռն 395
Ալանք 37, 395 *տ. նաև* Օսէթք։
Ալաւիկ *կամ* *Ալօկ 116, 199
Ալբիանոս *եպ.* 23
Ալէքս (Ալեքսանդր) կայսր 84
Ալէքս Ա կայսր 106, 107, 109, 149, 150
Ալէքսիոս պատոստատոր 121
Ալի փեսայ Մահմետի 57
Ալիս *գետ* 71
Ալհարակ *լ.* 117, 200
Ալղու որդի Չաղատային 394, 395
Ալուալեխ 368
Ալփասլան 84, 93, 104, 105
*Ալփիանոս *տ.* Ալբիանոս։
Ախուրեան *գետ* 88
Ածղոր 390
Ականայ *բ.* 359
Ակներ *վանք* 159, 188
Ահարոն (Հարուն) *ամիրապետ* 77
Ահարոն կթ. Աղուանից 197
Ահարոն *սխալմամբ երկրորդ անգամ կրկնված* *տ.* Ահարոն ամիրապետ։

---

* *«Անունների ցանկը» կազմված է միայն Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության Համար։ Առաջաբան ուսումնասիրության մեջ հանդիպող անունները այստեղ չեն նշված։*

«Ցանկի» մեջ զետեղված են՝ բացի անձնանուններից և տեղանուններից, նաև սակավ հանդիպող ցեղանուններ, սոցիալական խմբակցություններ, հարկերի և տուրքերի անուններ և երկերի վերնագրեր։

Համառոտագրություններից նշենք՝ բ. բերդ, գաւ. գաւառ, գ. գյուղ, եպ., եպիս. եպիսկոպոս, թգ. թագավոր, կթ. կաթողիկոս, սբ. սուրբ, վրդ. վարդ. վարդապետ, ք. քաղաք։ Աստղանշով նշված են ծանոթությունների էջերը։

Կ. Մ.—Օ.

Ահմատ *ամիրապետ* 80
Ահր *տ.* Աւահր։
Աղբայրիկ հայր Աստուածատուր վրդ. *183*
Աղբուղա որդի Վահրամայ, հայր Վահրամայ, Զաքարէի և Իւանէի *163, 242, 263, 280, 284, 289*
Աղէքսանդրիա *ք. 37, 97, 212*
Աղէքսանդրիոյ պապ *98*
Աղթամար կղզի *83, 100, 149*
Աղիովիտ *60*
Աղուանք *կմ* Աղուանից աշխարհ, կողմանք *7, 12, 30, 81, 178, 181, 182, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 224, 230, 234, 237, 261, 270, 280, 281, 284, 290, 291, 362, 366, 374*
Աղուանից կաթողիկոս *178, 195, 196, 200, 209, 278*
Աղսարթան հայր Կիւրիկէի *243*
Աղսարթան հայր Յովհաննիսի *99*
Աղսարթան որդի Աբասայ *153, 154*
Աղսարթան որդի Կիւրիկէի *154*
Աղստև *223*
Աղստևոյ գետ *209*
Ամարաս գաւառ *194*
Ամարի *թգ.* Երուսաղեմայ *107*
Ամիթ *ք. 230, 292, 387*
Ամիրայ Մամիկոնեան *272*
Ամիր Օմար իշխող քաղ. Գանձակայ *181*
Ամիրմումնիք *60, 83*
Ամր ամիրապետ-Օմար *60, 64*
Այեխ *գետ 367*
Այրարատ *գաւ. 163*
Այրի-վանք *310, 348*
Անագուրակ նուին *311*
Անանիանք *250*
Անանիա կթ. Աղուանից *197*
Անանիա Մոկացի կթ. Հայոց *85, 86, 87, 88, 199*
Անանիա Շիրակացի *62*
Անանիա վրդ. Սանահնեցի *տոմարագետ 112*
Անանիա Սեբաստացի *(Հակաթոռ) 148, 149, 158*
Անապատ վանք *153*
Անաստաս *կթ. Հայոց 62, 63*
Անաստաս *կայսր 37*
Անաստաս *վրդ. 72*
Անբերդ *գաւ. 163, 310*
*Անգուն-նուին *տ.* Անագուրակ-նուին։
Անդրէ, Անդրէաս առաքեալ *11*
Անդրէաս իմաստասէր *41, 43, 212*
Անդրէի միայնարան *311*
Անդրոնիկոս զորավար *110, 154*
Անի *87, 88, 90, 91, 92, 93, 163, 171, 172, 174, 257, 258, 260, 310*
Անկիռանք *233*
Անկիպալէի *ք. 368*
Անտաք-Անտիոք *ք. 107, 110, 117, 150, 188, 399*
Անտիոքայ բրինձ *(տեսակ որդի) 188*
Անտոն Ճգնաւոր *217*
Աշաւա *216*
Աշխարհ Կայենոյ և Մանկանաբերդոյ *209*
Աշխարհ Խաչենոյ *209 տ. նաև* Խաչէն գաւ.։
Աշխարհ Եգիպտացւոց *տ.* Եգիպտոս։
Աշխարհ Հայոց *տ.* Հայաստան, Հայք։
Աշխարհ Հոռմայեցւոց *151*
Աշոտ Աբլաբասն *տ.* Աբլաբաս Աշոտ։
Աշոտ Բագրատունի որդի Սմբատայ *թգ. 14, 84*
Աշոտ Բագրատունի *մարզպան 65, 77*
Աշոտ որդի Սմբատայ, *իշխանաց իշխան, 79, 80*
Աշոտ Մսակեր *77*
Աշոտ Ողորմած, որդի Աբասայ, *թգ. 87, 88*
Աշտիշատ *18*
Աշրաֆ իշխ. Աշրաֆ *սուլտան 228 տ.* Մելիք Աշրաֆ։
*Ապալիկ *տ.* Աւալիկ։
Ապաղա ղան *տ.* Աբաղա ղան։
Ապլտփոյ *որդի 82*
Ապողինար *132, 133, 134*
Ապուբաքր *տ.* Աբու-բաքր։
Ապուբորոսպ *82*
Ապուսահակ Մահմէտ *տ.* Աբուսահակ։
Ապուսէթ *կմ* Ապսանիտայ *ոստիկան 78, 81, 82*
Առան *193*
Առլեխ *ք. 368*
Ասա թգ. Աղուանից *193*
Ասիա *360, 365*
Ասիլ *տ.* Ումեկ։
Ասլան բէկ *(պէկ) 272, 365*
Ասողիկ *տ.* Ստեփանոս Ասողիկ։
Ասոն *ք. 369*
Ասորեստան *107*
Ասորիք, Ասորւոց աշխարհ, կողմանք *25, 42, 51, 59, 61, 79, 118, 145, 158, 213, 330, 387*
Ասպահան *ք. 180, 234*
Ասպուրակէս *կթ. Հայոց 23, 24*
Աստուածածնայ եկեղ. ի Գետիկ *164, 216*
Աստուածածնայ եկեղ. ի Սանահին *85, 153*
Աստուածատուր որդի Աղբայրկայ *183*
Ատան *տ.* Սիր Ատան։
Ատանա *ք. 109*
Ատտիկոս *պատրիարք 31*
Ատրպատական, Ատրպատական աշխարհ *163, 234*
Արաբիա *42*
Արագած *լ. 364*
Արագածոտն գաւ. *75*
Արամ Հայկազն *100*
Արամունիք, Արամօնք *70*
Արայի լեառն *365*
Արևելք, Արևելից կողմ, *իմա* Արևել. Հայաս-

տան 112, 121, 140, 148, 162, 168, 170, 174, 279, 295, 302, 310, 311, 314, 330, 357, 364, 366, 370, 373, 378
Արեմտեաք 333
Արզու խաթուն դուստր Քրդին 215
Արիանոս կմ Արիոս, Արիանոսք 21, 56, 331
Արիստակէս կմ Ռստակէս որդի Գրիգորոյ Լուսաւորչի կթ. 12—15
Արիստակէս վրդ. Լաստիվերտցի (պատմ.) 7—8
Արիստոտէլ 29
Արիք-բուղա (ղան) 378, 394
Արծրունեաց իշխան, տուն 7, 28
Արծրունիք 7
Արկադէոս կայսր 24, 31
Արկադուպօլիս ք. 76
Արկազան, Արկազեան գ. 74
Արձան աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Արձան այլ 28
Արղուն ոստիկան 312, 359, 361, 363, 372, 374, 390, 391, 392, 393, 395
Արճէշ ք. 183
*Արման Հայկազն տ. Արամ Հայկազն:
«Արմեն» շան անուն 100, 101
Արմենք 100
Արշակ թգ. Բ. 19, 20, 21, 22
Արշակ թգ. Գ. 23, 24
Արշակաւան ք. 21, 22
Արշակունիք 9, 23, 32, 33, 80, 328, 329
Արշարունեաց գաւ. 84
Արուն աւան 62
Արտազ գաւ. 328
Արտաշատ ք. 17
Արտաշէս կամ Արտաշիր որդի Վռամշապհոյ թգ. 30, 32, 33
Աշտաշիր տ. Արտաշէս:
Արտաշիր որդի Շահնշահի 393
Արտաշիր թգ. Պարսից 54
*Արտաւազ գաւ. տ. Արտազ:
Արտաւիլ ք. 185
Արտեմոն Հերձուածող 54
Արցախ 358
Արփասլան տ. Ալփասլան:
*Արփասուս կմ Արփուսու գ. 50
Արքակաղին վանք 168, 187
Արքայաթիւն քահանայ ի քաղաքէն Գանձակայ 116
Արքեղայոս իշխան 14
Աւագ որդի Իւանէի մեծի 187, 223, 238, 254—257, 260—266, 280, 284, 288, 289, 290, 292, 310, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321
Աւագ-Սարգիս որդի Շահնշահի 393
Աւլիկ 82
Աւանր 269
«Աւետարանի մեկնութիւն Մանեայ» 51
Ափխազէք 289
Ափխազք 389
Ափշին 82
Ափսիմերոս կայսր 65

Բաբգէն կթ. Հայոց 36, 37
Բաբգէն իշխ. Սիւնեաց 74
Բաբելոն ք. 79, 383
Բաբիրական, *Բաբիլական խել 162
Բագարան, Բագրան 51
Բագարատ իշխան Տարօնոյ 78
Բագաւան 71
Բագնայր վանք 89
Բագուան 61, 186
Բագրատունի, Բագրատունիք 9, 80, 83, 93, 99, 153
Բագրեանդ գաւ. 38, 65
Բաթու ղան 289, 315, 316, 356, 357, 361, 362, 364, 366, 367, 369, 370, 372, 374, 375, 377, 394
«Բաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի» 7
Բալախա, Բալաղա թաթար զօրավ. 374, 377, 394
Բանատուր իշխ. թաթար տ. Սարաղա Բանադուր:
Բանլաւան որդի Կիւրիկէի տ. Փանլաւան որդի Կիւրիկէի:
Բաղաց գաւառ 87
Բաղդատ ք. 71, 79, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 384
Բանդայ դուռն տ. Դարբանդայ դուռն:
Բաշու-դուրշի, Բաշու խուրշի 279
Բաշու-նուին 281, 282, 285, 314, 315, 319, 357, 364, 370, 374, 375, 376, 379
Բառնաբաս առաքեալ 217
Բասիլա, Բասիլիա վրացի 220
Բասիլիոս Մեծն 331
Բասրա ք. 379
Բասրացւոց քաղաք 82 տ. Բասրա:
Բարաքա թաթար 373
Բարդուղիմէոս առաքեալ 192, 296, 301, 353
Բարեշապուհ, Բարշապուհ 69
Բարի Հրեշտակ տ. Ազարանգեղոս:
Բարձրբերդ բերդ 102
Բարսեղ եպ. 22, 31, 331, 340, 342
Բարսեղ եղբ. Խաչատրոյ վարդապետի 223
Բարսեղ արքեպիս. (արքայեղբայր) 278
Բարսեղ եպիս. Հաղբատայ 98
Բարսեղ Ա կաթող. 98, 100, 108, 110
Բարսեղ քահ. դեսպան 366, 370
Բարքաշա, Բարքաշա թաթար 373
Բաւրինա քոյր Աբասայ Կիւրիկեան 152
Բեդղէհէմ ք. 131
Բեթանիա 29
Բեժգէն կր. Աղուանից 178, 181, 201
Բելուկան, Բելուկում, Բեղուկան 202—203
Բեղամէջ 203

Բենեդիկտոս, Բենեւոդիկտոս 111
Բենէր վրդ. 399
Բեսելիէլ 215
Բերդակ, Բերդակոր 198
Բերքայ զօրավար քաղաք 394, 395, 396, 398
Բզնունեաց ծով 83
Բզնունեաց գաւառ տ. Խլաթ ք.:
Բզնունիք 60, 292
Բզնունեաց աշխարհ 228
Բէքիարուք (Խ) սուլտան 106
Բիւզանդ պատմագիր տ. Փաւստոս Բիւզանդ:
Բիւզու ք. 76
Բիւրատեան Սմբատ 65 տ. Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան:
*Բիւրինէ քոյր Արտասայ տ. Բարինէս:
Բորա-նուին կամ Գօրա-նուին տ. Բօրա-նուին:
Բոր թզ. Գառնից 54
Բուխարա 369
Բուղա ճարկաճան քաղաք 313, 314
Բուղա զօրագլուխ բուրք ազգաւ 78, 82, 313
Բուռջնից գաւառ 71
Բուրզեն մարզպան 53
Բջնի ք. 95, 163, 171, 172, 181, 310
Բջնոյ նահանգ 216
Բրինձ Անտիոքայ 188
Բրքիշու, Բրքիշօ սարի 33
Բօրա-նուին 291, 391

Գաբրիէլ քանարկու Հայոց 69
Գաբրիէլ ճրեշտակ 123, 334, 350
Գագ ք. 163, 243, 251, 252
Գագիկ որդի Դերենկան թզ Արծրունի 83 (109 սխալ է կիր.— Ուսումնասիրողները նախահայրը Գագիկ Բ Բագրատունու ազգակիցն է)
Գագիկ Ա Բագրատունի թգ. 88, 89
Գագիկ Բ որդի Աշոտայ, Բագրատունի թգ. 91, 93, 100, 104, 108
Գագիկ թզ. Վանանդայ (թագ. Կարուց) 93, 102, 104
Գագիկ Ա Աղուանից կթ. 198
Գագիկ Բ. որդի Գէորգայ կթ. Աղուանից (անուանեալ Գրիգորէս) 199, 200, 201
Գամիրք 42, 213
Գայիանէ 14
Գայլ Պետրոս եպիս. 46
Գանձակ ք. 116, 117, 179, 181, 200, 204, 206, 207, 224, 226, 235, 237
Գանձակայ աշխարհ 116
Գանձասար վանք 269, 392
Գառնի քաղաքագիւղ 81, 82, 225, 327, 348
Գառնիկ ճգնաւոր 13, 37
*Գարդամ, Գարդման 153, 163, 196, 243, 346
Գելաք 390
Գեղամայ ծով 65, 322
Գեղարքունեաց ծով 163, 256, 322
Գետաբակ ք. 55, 243
Գետակիցք վանք 154
Գետիկ վանք 3, 164, 167, 171, 173, 209, 211, 215, 219, 223, 252, 310
Գերմանոս պատր. Կ.-Պօլսոյ 29
Գէորգ սբ. եկեղեցի 223
Գէորգ եպիս. Հաղբատայ 98
Գէորգ թզ. Վրաց տ. Գիորգի Լաշա:
Գէորգ Շալայ տ. Գիորգի Լաշա:
Գէորգ Ա կթ. Խուլ-Որբուկ 75
Գէորգ Բ կթ. Գառնեցի 81, 82, 198
Գէորգ թոռն Լաշայի 390
Գէորգ ճայր Գագկայ կթ. Աղուանից 199
Գէորգ Գ Լոռեցի կթ. 95, 96, 100
Գէորգ վրդ. խորճրդակից Վկայասէրի տ. Գէորգ Գ. կթ.:
Գէորգ վարդ. Մեղրիկ 110
Գիզան Աստրի 42, 213
Գիորգի Գ որդի Դեմետրէի թզ. Վրաց 114, 117, 162, 166, 186, 211, 238
Գիորգի Դ. Լաշա 186, 289, 316, 317
Գիորգի որդի Դաւթի, որդւոյ Լաշայի 390
Գիորգի թոռն Գիորգեայ տ. Գիորգի Դ. Լաշա·
«Գիրք աղօթից» 120
Գիուզ ղան (խան) կամ Ղան Գիուզ 312, 316, 356, 361, 364
Գիս 193
«Գիրք պարապմանց Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ» 133
Գիտ կթ. Հայոց 35
Գնէլ Արշակունի 20
Գողգոթա յերուսաղէմ 11
Գողթան գաւ. 66, 328
Գոնցա թագուհի Վրաց 389, 390
Գոնցա կին Աւագի 321
Գոշ տ. Մխիթար Գոշ:
Գորգ կամ Գէորգ վրդ. Կարենեցի 183
Գորգոզ եղբայր Եւլթինայի 291
«Գորտոսակ» (գիրք) 51
Գուրջի Բաղրադին ամիրա Գանձակ քաղ. 179
Գրատիանոս կայսր 22
Գրիգոր (Գրիգորիոս) Աստուածաբան 22, 113, 119, 142, 331, 339—340, 342
Գրիգոր վարդ. Դունեցի 172
Գրիգորեանք 31
Գրիգոր եղբայր Վախթանկայ տեառն Հաբերդոյ 215
Գրիգոր եպիս. Բջնոյ 310
Գրիգոր եպիս. Խաչենոյ 359
Գրիգոր եպիս. (քեռորդի Գրիգոր Վկայասէրի՝ ըստ Ղ. Ալիշանի. Վ. էջ 55, 56) 98
Գրիգոր որդի Հաղբակայ 205
Գրիգոր իշխ. Մամիկոնեան որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլան Բէկին 272, 365
Գրիգոր, Գրիգորիոս Լուսաւորիչ 1, 3, 6, 10, 11—

15, 18, 19, 32, 33, 37, 44, 51, 53, 54, 61, 69, 87, 98, 108, 118, 131, 138, 145, 149, 190, 192, 193, 194, 211, 213, 223, 278, 296, 301, 303, 308, 329, 330, 340, 353
Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռ 44, 51, 86, 87, 108, 149, 190, 278
Գրիգոր Խաչենեցի՝ Դօփին որդի 280, 284
Գրիգոր Կապալեցի 222
Գրիգոր (Գրիգորիոս) կթ Բ. Վկայասէր 95, 97, 98, 100
Գրիգոր (Գրիգորիոս) կթ. Գ. Պահլաւունի (եղբ. Ներսիսի Շնորհալւոյն) 108, 110, 111, 117, 121, 199, 329
Գրիգոր կթ. Դ Տղայ 147
Գրիգոր, Գրիգորիս կթ. Ե Քարավէժ 147, 148
Գրիգոր կթ. Զ Ապիրատ 148
Գրիգոր Մագիստրոս 95
Գրիգոր Մամիկոնեան պատրիկ 62, 63
Գրիգոր Մանանիճ տ. Ոաժիկ Գրիգոր:
Գրիգոր Նիւսացի 22, 331, 340, 342
Գրիգոր պապ 111
Գրիգոր սբ. եկեղ.— Ջուարթնոց 88
Գրիգոր սբ. եկեղ. (ի վերայ Մաղկանոտոյն) 88
Գրիգոր Սֆանչելագործ 332
Գրիգոր վարդապետ (տն Մօրկաւ) 49
Գրիգոր (Գրիգորիս) վրդ. աշակերտ Վանական 348
Գրիգոր վրդ. որդի Թոխակերի 116, 199, 200
Գրիգոր վրդ. Մոնոնիկ (Մոնմոնիկ) 171, 176
Գրիգոր Նարեկացի 119—120
Գրիգոր Պարթև տ. Գրիգոր Լուսաւորիչ:
Գրիգոր Տղայ Խաչենեցի տես Գրիգոր Տղայ յազատացն Խաչենոյ իշխ. 222, 254, 256, 359
Գրիգոր վրդ. Տուտէորդի 90, 91, 171
Գրիգորենանք 31
Գրիգորէս տ. Գագիկ Բ կթ. Աղուանից:
Գրիգորիս եղբայր Վախթանկայ Հաթերքոյ 215
Գրիգորիս (Գրիգորէս) եպիս. Դաղի-վանից 327
Գրիգորիս (Գրիգորէս) եպիս. Հաղբատայ 98, 171, 172, 173
Գրիգորիս որդի Վրթանիսի, եղբայր Յուսկան, կթ. Աղուանից 17, 194, 195
Գրիգորիս վրդ. Խաչենոյ 270
Գրիգորիս որ և Վահրամ տ. Գրիգոր Վկայասէր:
Գրիգորիոս սբ. տ. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Դադի-վանք կմ Թադի-վանք 216, 327
Դալաս ք. 368
Դամասկոս ք. 155, 165, 191
Դանիէլ եպ. ատրի 25
Դանիէլ քորեպիս. ատրի 18, 19
Դանիէլ մարգարէ 29, 146, 250, 346
Դառնոյ դաշտ 396
Դասնաւորից գաւառ 71
Դաստակերտ գ. 197
Դարբանդ ք. 65, 203, 289, 395, 396
Դարբանդայ դուռն 201, 203, 366, 374, 394—396, 399
Դաւար ոստիկան կմ նաև Դօղար 379
Դաւիթ վրդ. Ալաւկայ որդի 116, 199
Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայ 28, 29, 35
Դաւիթ Բագրատունի որդի Կիւրիկէի 152
Դաւիթ Բագրատունի Կորիկեան նայր Կիւրիկէի թգ. 98
Դաւիթ որդի Դերենկան յազգէն Բագրատունեաց 98
Դաւիթ եպիս. Սիւնեաց 74
Դաւիթ Գ. թգ. Վրաց, որդի Գիորգեայ 114
Դաւիթ Ե. Դեմետրեան թգ. Վրաց 114, 117
Դաւիթ Զ. որդի Ռուզուդանայ, թգ. Վրաց 267, 288, 315—317, 363
Դաւիթ իշխ. Նոր-Բերդոյ 153, 154
Դաւիթ Ա. կթ. յԱրամնենաց 70, 74
Դաւիթ Բ. կթ. ի Մազազայ 77
Դաւիթ Գ. կթ. յԱրճակաղնոյ (Դաւիթ կթ. յԱղթ.) 149, 168, 169, 171, 187
Դաւիթ Ա. կթ. Աղուանից 195
Դաւիթ Բ. կթ. Աղուանից 197
Դաւիթ Գ. կթ. Աղուանից 197
Դաւիթ Դ. կթ. Աղուանից 198
Դաւիթ Ե. կթ. Աղուանից 198
Դաւիթ Զ. կթ. Աղուանից 199
Դաւիթ Է. կթ. Աղուանից 199
Դաւիթ Հոռոմայրեցի, *Հոռվմայեցի 72
Դաւիթ մարգարէ 4, 69, 111, 114, 120, 132, 346
*Դաւիթ Միայնակեաց, Դաւիթ Մոլորեցուցիչ 321—324
Դաւիթ որդի Քրդին 209, 215
Դաւիթ Սանառունի 53, 56
Դաւիթ Սուրճան 63
Դաւիթ Սֆանչելագործ տ. Դաւիթ Մոլորեցուցիչ:
Դաւիթ վրդ. Քոբայրեցի 171
Դեղ բերդ 313
Դեմետրէ Ա թգ. Վրաց 114, 117, 162, 200
Դեմետրէ կրտսեր որդի Դաւթի, որդւոյ Լաշայի 390
Դեսում իշխան 359
Դեսպինա խաթուն 399
Դերենիկ Արծրունի 83
Դերենիկ Բագրատունի նայր Դաւթի, պապ Կիւրիկէի թգ. 98
Դեքայ տ. Թեղայ
Դէոսկորոս, Դիոսկորոս Սանահնեցի 90, 112
Դըղուշ (Դուղուշ) որդի Ալփասլանայ 106
«Դիաքեկ» (գիրք) 51
Դիզակ 369
Դիլմա կմ Դիլմաց աշխարհ 82, 234
Դինկապալեխ ք. 368

Դիոնէսիոս Արիսպագացի 120, 344
Դիուժէն կայսր 104, 105
Դմիշկ ք. 387, 388
Դոփ, Դուփ, Դօփ խաչենեցի 280, 284
Դուին ք. 17, 60, 63, 70, 74, 75, 81, 107, 163, 171, 172, 195, 198
Դուկիծն կայսր Յունաց 104 տ. Կոստանդին Ժ. Դուկա։
Դումանիս ք. 254
Դուռն Ալանաց տ. Ալանաց դուռն։
Դպրէվանք 84
Դրազարկ վանք 110
Դօղար ոստիկան տ. Դաւղար։

«*Եբիոս» կմ «Սեբիոս» (գիրք) 51
Եգիպտոս, աշխարհ Եգիպտացւոց 56, 96, 97, 99, 107, 125, 151, 165, 191, 228
Եդլեանք 151, 385
Եզեկիէլ 29, 250, 346
Եզնակ 28, 29
Եզնկա ք. 283, 318, 375
Եզր կթ. Հայոց 54, 55, 60, 69
Եզրաս Անգեղացի 38
Եթիլ 356, 364, 395
Եիլան-սու տ. Իլանսու։
Ելթինա խաթուն 285, 290, 291
Ելիմացիք 374
Ելոզս, Ելոքս տ. Իլոզս։
«Եկեղեցի յանուն Կարապետի Յովհաննու ի Նոր Գետիկ» 212
Եկեղեցի Գետկայ 210, 211, 215
«Եկեղեցւոյ» գանձ 120
«Եկեղեցւոյ պատմութիւն» Եւսեբիոսի 5
Եկոփորուկ ք. 368
Եղապատրուշ, Եղապատրօշ գ. 75
Եղիա կթ. Հայոց 64, 67, 196
Եղիա Հաւուցթառեցի 172
Եղիա մարգարէ 127, 338, 346, 354
Եղիա վարդ. խաչենոյ 270
Եղիաբ կմ *Ելիաբ (*Ելաբ) 216
Եղիազար կթ. Աղուանից 196
Եղիշէ առաքեալ աշակերտ Թադէոսի առաքելոյն 192, 193, 194
Եղիշէ պատմագիր 6, 28, 29
Եղիսաբէթ կին Զաքարիայի 131, 132
Եղիսաբեթ տ. Զապէլ։
Եղիսէ եպիսկոպոս 93
Եղիսէ կաթ. Հայոց 85
Եմեսիա 331
Ենովս 345
Ենովք 345
Եպիփան Կիպրացի 332, 340, 341
Եոինէ կայսրուհի, մայր Կոստանդին կայսեր 76
Եսայի կթ. Հայոց 75
Եսայի մարգարէ 127, 346
Եվաղեն կմ Վաղեն (*Եվաղէն, *Վաղէն) 193
Երազգաւոր 77
Երաղոյ աշխարհ տ. Էրաղոյ աշխարհ։
Երասխ գետ 369
Երգէվանք բերդ 153, 163, 243, 244, 326, 346
Երեմիա եպիս. Աղուանից 195
Երեմիա մարգարէ 221, 250, 346
Երթին գետ 367
*Երլոսոյ աշխարհ տ. Էրաղոյ աշխարհ։
Երուսաղէմ 11, 29, 39, 52, 107, 117, 131, 150, 151, 165, 166, 192, 212, 213, 235, 268, 294, 347, 349, 352, 353, 387
Եւա 221
Եւսեբիոս Մեծն պատմագիր 5
Եւտիքեանք 366
Եւտիքէս 133, 134
Եփեսոս ք. 318
Եփրատ գետ 191, 384, 385
Եփրեմ Ասորի 112, 331
Եփրեմ վարդ. 72

Զանգիան քաղաք Պարսից 351, 369
Զապէլ դուստր Լևոն արքայի 189, 286, 365
Զարմանդուխտ թգ. Պարսից 54
Զաւէն կթ. Հայոց 23
Զաքարէ (միւս իշխան) եղբայր Սարգսի 163
Զաքարէ որդի Աղբուղին թոռն Վահրամայ 163
Զաքարէ, Զաքարիա սպասալար 98, 152, 162, 164, 165, 166, 168, 170—175, 177, 182, 183, 185—186, 210, 213, 215—216, 219, 221, 222, 238, 263, 268
Զաքարէ որդի Վախթանկայ Տանկիկի 268
Զաքարէ որդի Շահնշահի 289, 293, 321, 380, 392, 393
Զաքարիա եպիս. (կթ.) Աղուանից 195
Զաքարիա կթ. Հայոց 77, 81
Զաքարիա հայր Յովհաննու Մկրտչի 131, 132, 194
Զաքարիա որդի Վահրամայ 152
Զաքարիա Սպասալար տ. Զաքարէ Սպասալար 98
Զենոն կայսր 13, 36
Զոմզոմայ Ստեփաննոս 114
Զոյա (Կիւր Զոյի) տ. Կիւոզի։
Զուռնուխ 369
Զօրաբաբէլ 346
«Զօրավար սբ. եկեղեցի» 80
Զօրձօր 216

Էաս իմաստասէր Աղեքսանդրացի 42, 213
Էթիլ տ. Եթիլ։
Էլչի-Գադա (*Գաթա) 357
Էմմանուէլ 150, 335
Էրաղոյ աշխարհ 369

Ընկախ *բ. 368*
*Ըռստակէս *տ.* Իստակէս Լաստիվերտցի:
Թաբորական լեառն *127, 389*
Թադէոս Առաքեալ *192, 296, 301, 311, 353*
Թաթար *9, 224, 230, 231, 232, 236, 244, 255, 260, 267, 271, 276, 283, 289, 370, 373, 375, 379, 381, 385, 386, 388*
Թաթարստան *367*
Թաթի վանք *տ.* Դաթի վանք:
Թաթուլ եղբայր Վարոսի *36*
Թալիլէ վրաց առաջնորդ *197*
Թալին *72*
Թաղար *(Հարկ) 374*
Թաղիադին, *Թաղիաթին *154*
Թամար դուստր Գէորգեայ Գ.-ի թագուհի Վրաց *98, 162, 166, 186, 209, 211, 213, 238*
Թամթա քոյր Աւագի, դուստր Իւանէի *166, 228, 292*
Թանատաց, *Թանատեաց վանք *74*
Թանդրի իշխող քաղաքին Անտիոքայ *տ.* Տանդրի:
Թանջան *տ.* Թունի Թանջան:
Թավրէժ, Թաւրէժ *276, 291, 369*
Թեղենիք *վանք 171*
Թերքն *(?) նշիլ 395*
Թեւդայ *322*
Թէոդոս Մեծն *22, 23, 24*
Թէոդոս որդի Արկադեայ, (Փոքր) կայսր *5, 30, 31, 32, 35*
Թէոդոս սպասաւոր Կոստանդին կաթողիկոսի *311*
Թէոդորոս Գ. կայսր *65*
Թէոդորա Ա. կին Յուստի(նի)անոսի *38*
Թէոդորոս աշակերտ Մովսիսի Խորենացւոյ *28*
Թէոդորոս կր. Աղուանից *198*
Թէոդորոս կր. Հայոց *85*
Թէոդորոս մեծ իշխան, որդին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ *տ.* Թորոս իշխանաց իշխան, որդի Լեւոնի:
Թէոդորոս Ռշտունի *56, 62*
Թէոդորոս *(սբ.) 36, 146*
Թէոդուպօլիս *քաղ. 32, 278, 279, 293*
Թէոդա, *Թորայ (*Թորոս) *118*
Թէոփիլոս կայսր *80*
Թիլ *գ. 80*
*Թիրակ *տ.* Թրակ, Թրակիա:
Թոդոր. Կիռ Թոդորն, Թոտոր Բ. կայսրուհի *104*
Թովմա Արծրունի պատմագիր *7, 79*
Թովմա(ս) Առաքեալ *142*
Թորդան *գ. 13, 37*
Թորոս վարդ. աշակերտ Մխիթարայ Գոշի *218*
Թորոս *կմ* Թէոդորոս եպիս. Աղուանից *198*
Թորոս իշխանաց իշխան Կիլիկիոյ, որդի Լեւոնի *109, 110, 154*
Թորոս որդի Կոստանդնի Ա. *365*
Թորոս քահ. *կրսակրօն 366*
«Թուղթ խրատական» *Մ.* *Գոշի 221*
*Թումայ Արծրունի *տ.* Թովմա Արծրունի:
Թումայ, Թումաս աշակերտ Թաթլոյ *36*
Թուն ի Թանջան *227*
Թուրա *տ.* Թօրա աղա:
Թուրք *224*
Թուրքաստան *368*
Թոքակեր *116, 199*
Թոքակերի որդի *տ.* Գրիգոր Թոքակերի *որդի*:
*Թրակ, Թիրակ, *Թրակիա *106, 149*
Թօխուզ խաթուն *տ.* Տօխուս խաթուն:
Թօրա աղա *362*

Իգնատիոս եպիս. մեկնիչ Ղուկասու աւետարանի *111*
Իգնատիոս վարդ. *171*
Իզիտ Ա. ամիրապետ *65*
Իզիտ Բ. ամիրապետ *66, 71*
Իբիլ *տ.* Եբիլ:
Իլանպալեխ *368*
Իլանու *368*
Իլիզի-նուին *384*
Իլչի-զադա *տ.* Էլչի-զադա:
Ինոգս իմաստասեր *42, 213*
Ինշօն *քաղ. 287, 318, 375*
Իսմուր որդի Հուլաուի *տ.* Չիասմուր:
Իսպնդօնլ ճարկանան *75*
Իսահակ որդի Աբրահամու *345*
Իսահակ վրդ. (Մռուտ) *80*
Իսմայէլ *(ազգ) 60, 63—66, 69, 70—72, 73, 82, 91, 156, 164, 178*
Իսմայէլ որդի Աբրահամու *63*
Իսրայէլ *կթ. Հայոց 63*
Իսրայէլ (Յակոբ նահապ.) *345*
Իսրայէլ (ճրեայք) *4, 300*
Իսրար-նուին *275*
Իտուղատայ *255, 256*
Իրիոն, Իրոն ստմարագետ *43, 212, 213*
Իւանէ Աթաբեկ *98, 152, 162—165, 177, 182, 185—187, 203, 204, 206, 210, 211, 216, 219, 220, 222—224, 228, 238, 254, 268, 321*
Իւանէ եղբայր Շալուէի, որդի Սարգսի *163, 225*
Իւանէ որդի Աղբուղին, թոռն Վահրամայ տեառն Շամքորայ *163*
Իւանէ որդի Շահնշահի, թոռն Զաքարէի *393*
Իւանէ որդի Վախթանկայ Տանկիկի *268*

Լամբրոն բ. *111, 286, 287*
Լաշա թագ. Վրաց *203, 204, 238, 315, 389 տ. նաև* Գէորգի Լաշա:
Լաստիվերտցի *տ.* Արիստակէս Լաստիվերտցի:
Լեշքարիս *տ.* Յովհաննէս Լեշքարիս կայսր:
*Լեխ *տ.* Աոլեխ:
Լեւոն Ա. Մեծն *կայսր 36*
Լեւոն Բ. *կայսր 65*
Լեւոն Գ կայսր (Իսաւրացի) *65, 66, 71*

Լեոն Դ. *կայսր* 76
Լիոն Ե. (Հայկազն) *կայսր* 76, 80
Լեոն Զ *կայսր* 84
Լեոն Ա. Ռուբինեան, որդի Կոստանդեայ 109. 154, 365
Լեոն Բ. Թագաւոր 104, 148, 149, 154, 155, 157—162, 168, 169, 171, 177, 187, 189, 286, 287, 317, 365
Լեոն որդի Ստեփանէի (?) 110
Լեոն Գ. (որդի Հեթումի) թագաւոր 285
*Լէշքայ թագ. Հոռոմոց, Լէշքարիս սուլտան Հոռոմոց տ. Յովհաննէս Լէշքարիս կայսր:
Լիբանանու մայրիք 227
Լօրուտ *գ.* 243
Լոռէ *ք.* 70, 85, 93, 106, 151, 171, 253
Լուսաւորիչ *տ.* Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Խաղայ *տուն* 270
Խազիրք 52, 63, 65, 233
Խամշի վանք 182, 201, 278, 290, 291
Խաչատուր վրդ. Գետկայ 223
Խաչատուր վրդ. Տարօնեցի 211
Խաչենեցիք 206, 284
Խաչէնոյ աշխարհ, գաւ. *կմ* կողմանք 174, 179, 181, 209, 256, 263, 267, 321, 322, 358, 372, 390
Խաչիկ Ա. կթ. Հայոց 88
Խաչիկ Բ. կթ. Հայոց 95
Խաչիկ վրդ. 72
Խառան 63, 64, 387
Խարախրտայ 367
Խարաշուխ 369
Խարշին 369
Խարշուխ լեառն 369
Խափշուտ (*Հարկ*) 374
Խբշախ 204
Խբշախաց դաշտ 356
Խզըլ սուլտան (=Մելիք շահ Բ.) 106, 107
Խզուին քաղ. *տ.* Ղազուին:
*Խիւշախաց, *Խօշախաց դաշտ *տ.* Խբշախաց դաշտ:
Խլաթ, *Խլխաթ 164, 228, 292
Խնդախոյր, *Խնդրախոյր 369
*Խոյախանայ բերդ, *Խոյականայ բերդ *տ.* Խօխանաբերդ:
Խոյդան եղբ. Վախթանկայ Խաչենեցւոյ 215
Խութ կմ Խութ կմ Խօթ *լ.* 78
Խոյլ-Որբուկ *տ.* Գէորգ կթ. Խուլ-Որբուկ:
Խոնան *տ.* Խունան դաշտավայր:
Խոշաք տիկին, *մայրն Աւագի* 320, 390
Խոռիան *կմ* Խոռեամ *կմ* Խուռիան 52, 54
Խոսրով եպիս. 85
Խոսրով Ա. հայր Տրդատայ Մեծի 316
Խոսրով Բ. թագ. Հայոց 16, 17
Խոսրով Գ. թագ. Հայոց 24, 25, 30
Խոսրով աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ (*պատմագիր*) 7, 28
Խոսրով Մեծն (արքայ Պարսից) 40, 195
Խոսրով Բ. արքայ Պարսից 50, 52, 54, 195
Խսրով Գ. արքայ Պարսից 54
Խոսրովային-Խոսրովեան ոն 119
Խորազմեան սուլտան *տ.* Ջալալադին:
Խորանաշատ վանք 326, 346
Խորասան աշխարհ 82, 107, 182, 222, 224, 234, 369, 395
Խորենացի Մովսէս *տ.* Մովսէս Խորենացի:
Խորէն Խոստովանող 7
Խորիշան կին Քուրդ իշխանին 365
Խորին Ասորիք 387
Խուզախ աշխարհ 369
Խուր *տ.* Խոյր:
Խուրափա *ք.* 368
Խուրուխշին (Խուրուխշի-դան) 368
Խուլ-Որբուկ, Խոյլորբուկ 75 *տ.* Գէորգ Ա. կթ. Հայոց:
Խունան դաշտավայր 203
Խուշախ *տ.* Խբշախ:
Խուռիան *տ.* Խոռիան
Խցկօնք, *Խցկունք վանք 89
Խօխանաբերդ, *Խօխանայբերդ 269, 270, 313
Խօնա-դան 357
Խօնա-նուին 370
Խօշաք տիկ. մայր Աւագին *տ.* Խոշաք տիկ. մայրն Աւագի:
Խօշախաց դաշտ *տ.* Խբշախաց դաշտ:

Ծաղկոցաձոր ,88
*Ծայրաքար վանք *տ.* Ծառաքար վանք:
Ծառաքար վանք 89
Ծար ջերմուկ 322
Ծիրանաքար *բ.* 313
Ծովք *կղզի* 108
Ծոփք, Ծոփաց գաւառ 15

Կազեան գաւ. *տ.* Արկազան:
Կաթն *ծով* 368
«Կաթուղիկէ եկեղ. յԱնի» 88
Կալօժան կայսր (*Յովհան Բ.*) 149
Կածարէթ *բ.* 163, 243
Կակաղ *գ.* 77
Կաղանկատուացի Մովսէս 7
Կամրջաձոր, *Կամնջաձոր 84
Կայանոյ ձոր 311
*Կայեան աշխարհ *տ.* Կայենոյ աշխարհ:
Կայեան բերդ *կմ* Կայենոյ բերդ 210, 254, 311
Կայենոյ աշխարհ 173
Կայենոյ գաւ. 164, 209, 210
«Կանոնական օրհնադրութիւն» 116
Կապուտքար 84
Կապադովկացիք 50, 107

Կապ(պ)ադովկիա *146*
Կապաղակ *199*
Կասբից, Կասպից ծով *356, 364, 367, 395*
Կասմ ոստիկան *65*
Կատիսբոն *ք. 379, 383*
Կատրաամիտէ թագուհի *89*
Կարապետ նաւ Գագկայ կթ. Աղուանից *199*
Կարապետ Նեռին *231*
Կարապետ սբ. վանք *42*
Կարապետ քահ. դրան երէց Հեթմոյ Ա արքայի *366*
Կարին գաւ. *32, 279*
Կարկառ *359*
*Կարմնջաձոր *տ.* Կամրջաձոր:
Կարնոյ եպիսկոպոս *տ.* Սահակ եպ. Կարնոյ:
Կարնոյ քաղաք *32, 54, 71, 76, 163, 208, 279, 280, 293, 310, 363, 375*
Կարուց քաղաք *93, 260, 310*
Կարս *ք. 163, 171, 310, 364, տ. նաև* Կարուց քաղ.:
Կաւալինոս, *Կաւաղինոս կայսր (Կոստանդին) *71*
Կաւատ Ա. թագ. Պարսից *38*
Կաւատ Բ. թագ. Պարսից *54*
Կաւկաս լեառն *203*
Կեչառուք *171, 173, 176, 310*
Կեսարիա Կապադովկացւոց *20, 93, 100, 229, 283, 375*
Կերինթոս *56*
Կիլիկեցւոց աշխարհ (կողմանք), Կիլիկիա *83, 89, 102, 104, 109, 121, 122, 154, 168, 169, 228, 278, 284, 286, 294, 306, 317, 330, 364, 375*
Կիպրոս կղզի *159, 160, 189*
Կիռ Թոդոռն. Կիռ Թոտորն կայսրուհի *104*
Կիրակոս վրդ. Գանձակեցի (պատմագիր) *1, 3, 10, 249, 333*
«Կիրակոսակ» (գիրք) *51*
Կիր-ժան, Կիրժան կայսր (Յովհան Զմշիկ) *85, 89*
Կիւռզի (Կիռ Զոյա) կայսրուհի *104*
Կիւրապաղատ *75*
Կիւրակոս *տ.* Կիրակոս վրդ. Գանձակեցի:
Կիւրեղ Աղեքսանդրացի *133*
Կիւրեղ Երուսաղէմացի *54, 69, 122, 347*
Կիւրիկէի տէրութիւն *93*
Կիւրիկէ Ա. թագ. որդի Դաւթի Բագրատունւոյ *91, 151*
Կիւրիկէ Բ. թագ. *152*
Կիւրիկէ Գ. որդի Աղսարթանայ, թագ. *154, 243*
Կիւրիոն կթ. Վրաց *44, 45, 46*
Կլայ, Կլայ-Հռոմայական *տ.* Հռոմկլայ:
Կոգովիտ *գաւ. 51*
Կոթ աւան *322*
Կողբ *54, 363*
Կողմն Արևելից *330* **տես** Արևելք:
Կողմն Արևմտից *154*
Կողոնիա *ք. 355*
Կոմանայ *25*
Կոմիտաս *կթ. Հայոց* *53, 54*
Կոնտոփրի թգ. Երուսաղեմայ *107*
«Կոչման գիրք» Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ *347*
Կոստանդիանոս Մեծն Ա. *5, 11, 12, 18, 118, 146*
Կոստանդին Բ. կայսր *16, 18, 41*
Կոստանդին Գ. կայսր *56, 58, 64*
Կոստանդին Դ. կայսր *64*
Կոստանդին Ե. կայսր *71, 76*
Կոստանդին Զ. կայսր *76*
Կոստանդին Է. կայսր *85*
Կոստանդին Ը. կայսր *104*
Կոստանդին Թ. կայսր *104*
Կոստանդին Ժ կայսր *104* **տես** Դուկիծ:
Կոստանդին Ա կթ. Հայոց *190, 278, 293, 295, 301, 311, 329, 355, 365*
Կոստանդին Պայլ ազգական Լևոն արքայի *187, 189, 190, 278, 286, 287, 307, 365*
Կոստանդին Ա. Ռուբինեան, որդի Ռուբենայ *109, 154*
Կոստանդնուպոլիս *13, 22, 24, 29, 36, 40, 46, 52, 96, 107, 118, 150, 158*
Կովկաս, *Կոկաս, *Կօկաս լեառն *տ.* Կաւկաս լեառն:
Կոտայք *կմ* *Կուտայք *կմ* Կոտայից գաւ. *70, 77, 224*
Կորիւն Սքանչելի (պատմագիր) *7, 28*
Կուզ սուլտան *165*
Կուր գետ *399*
Կօն *տ.* Իկօն, Իկոնիոն:

Հաբել եպս. *51*
Հաբել երէց *26*
Հագար *56*
Հաթերք գաւ. *209, 215*
*Հալաւու, *Հօլաւու *տ.* Հուլաւու:
Հալապ, Հալէպ *ք. 150, 155, 160, 387*
Հաղարծին վանք *211, 223, 310*
Հաղբակ Խաչենեցի *384*
Հաղբատ, Հաղպատ գաւ.— *վանք 98, 99, 106, 113, 115, 171, 173, 174, 216, 217, 223, 310, 327*
Համա *ք. 388*
*Համադուլայ, Համադօլայ, *իշխան* *292*
Համազասպ եպիս. Հաղբատայ *(ի* քաղաքէն *Անւոյ) 99, 115, 310, 327*
Համազասպ մարզպան *62, 63*
«Համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի» *221*
Համբարձման եկեղ. ի Նորն Գետիկ *217*
Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայք, Մեծ Հայք *6, 7, 9, 11, 12, 14, 19, 20, 22—25, 29, 30,*

32, 34, 35, 38, 46, 49, 50, 51, 54, 59—62, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 78, 84, 87, 95, 100, 148, 151, 163, 178, 182, 191, 195, 201, 224, 231, 237, 279, 281, 282, 284, 290, 293, 313, 315, 319, 330, 357, 359, 362, 372, 374
Հայաստանեայք Հայաստանեայց աշխարհ, եկեղեցի 121, 134, 138, 145, 146, 295, 301, 310, 333
Հայկ նահապետ 193
Հայկազն 9
Հայկազն Արամ, *Հայկազն Արաման, Արման 100
«Հայոց Պատմութիւն» Մ. Խորենացւոյ 6
Հայք տ. Հայաստան:
*Հանբերդ 310
Հանդաբերդ 322
Հասան որ և Ջալալ որդի Վախթանկայ, իշխան Խաչենոյ 263, 267—8, 284, 285, 313, 358, 359, 372, 389, 390, 391
Հասան Պռօշ որդի Վասակայ 205, 384 տ. նաև Պռօշ:
Հասան Պռօշ 384, 385
Հասան որդի Քրդի 365
Հարք գաւ. 23
Հաւախաղաց 267
Հաւարծին տ. Հաղարծին:
Հաւուց-Թառ 172, 310
Հեթում արքայ որդի Կոստանդնի 189, 190, 191, 278, 284, 285, 287, 294, 303, 317, 318, 330, 364, 370, 375
Հեթում տէր Լամբրօնի 111, 286
Հեղինէ կին Աբգարու 268
Հեմիանայ դաշտ 388
Հեմս. *Հէմս, Համս ք. 40, 388
Հերակլ. Հերակլէս կայսր 7, 52, 54, 56, 64, 69
«Հերակլն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ» 7
Հերգ գաւ. 181
Հէմիանայ տ. Հեմիանայ դաշտ:
Հէմս տ. Հեմս:
Հէշմ Ա. ամիրապետ 66, 67
Հեփթաղք 37
Հիպերիքոս վկայ 167
Հմայեակ Մամիկոնեան 37
«Հոգւոյ գալուստ» 120
Հոնք 195, 204, 233
Հոռոմոսի, Հոռոմոց վանք 84, 85, 310
Հոռոմոց աշխարհ (երկիր), 84, 372, 374, 375, 379
Հոռոմոց (Իկոնիոնի) սուլտանք 140, 228, 260, 279, 287—289, 365, 376
Հոռոմք (յոյնք) 58, 73, 100, 102, 121, 353, 399
Հուլաւու 368, 370, 373—378, 381—388, 390—399
Հոքբա խաղան, Հոքբա խան 233
Հռիփսիմեայ մատուռ 217
Հռիփսիմեայ վկայարան 53
Հռիփսիմեանք 13, 28
Հռիփսիմէ տիկին 14
Հռոմ, Հռովմ 5, 11, 73—74, 76, 95—96, 98, 156, 158, 329, 353
Հռոմայեցւոց, Հռովմայեցւոց քաղաք 156 տ. նաև Հռոմ:
Հռոմայական Կլայ, Հռոմկլայ, Հռովմկլայ 108, 147, 149, 168, 170, 187, 191, 278, 311, 329, 355
Հռոփանոս Սամոսատցի, *Սամասատցի 28
Հրեայք 12, 43, 58, 213
Հրէաստան 42, 131
Հօլաւու ղան տ. Հուլաւու ղան:

Ձագ գիւղ 77

Ղազար (տէր) եպիս. Աղուանից 194
Ղազար Փարպեցի (պատմագիր) աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 7, 28, 29, 37
Ղազուին ք. 369, 391
Ղանարիք 388
Ղատաղան-նուին 243, 377, 395
Ղատայիք 371
Ղատիա 232
Ղատիացիք 233
Ղարա-Բահատուր, *Ղարապահատուր 261
Ղարաղրում, Ղարուղրում աշխարհ 232
Ղարս ք. տ. Կարս կմ Կարուց քաղաք:
Ղևոնդ երէց, աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպի 28, 34
Ղևոնդ երէց (պատմագիր) 7
«Ղևոնդ Երիցու Պատմութիւն» 7
Ղևոնդ կր. հայոց 38
«Ղևոնդեանց շարական» 113
Ղիաթադին Բ. սուլթան 281, 292, 315, 317, 318
Ղոպիլա 394
Ղուրուն-նուին 273, 275, 291
Ղուլ, Ղուլի զօրավար թաթար 374, 377, 394
Ղուկայ, Ղուկաս աւետարանիչ 112, 131, 132
«Ղուկասու մեկնութիւն» 112
Ղումաղուր, Ղումսղուր 367
Ղուպիլա տ. Ղոպիլա:
*Ղօնա-ղան 357 տ. Խօնա-ղան:

Ճանպալեխ (*Ճամպալեխ) ք. 368
Ճենուն, (*Ճինուն, *Ջնուն) գետն մեծ 369, 374 տ. Ջենուն:
Ճիհր-Բուզէն, Ճիհր-Բուրզէն 52
Ճիհր-Վղոն Միհրան, *Ճիհր-Վղովն Նիհրան 53
Ճիհր-Վշնասպ Սունէն 53
*Ճինկիզխան տ. Չանկզղան, Չինկիզղան:
«Ճիոն օրհնութեան» 51
Ճորայ պահակ 366 տ. Դարբանդայ դուռն:

Մաղխամ 58
Մաղխանացիք 58, 59
Մաղրին կուռք 372, 397
Մազազ 77
Մազանդարան 369
Մազդեզն, Մազդեզանց օրէնք 34
Մալ (Հարկ) 374
Մախոժ 41
Մածնաբերդ 99, 152, 153, 243
Մակարայ վանք 216
Մակեդոն (աղանդաւոր) 21, 22
Մանադի ամիրապետ 77
Մանամատ ամիրապետ 77
Մանկանաբերդ 209
Մահմետ մարգարէ 7, 56, 57, 58, 59, 60, 70, 206, 376, 378, 380
Մահմետ ամիրապետ 80
Մահմէտ Ապուսանակ տ. Աբուսանակ Մահմետ:
Մահմետ զօրավար Խամայէլի 63—65
Մահմուն ամիրապետ 77
Մահմուտ (Սալչուկ) 84
Մամբրէ Վերծանող 28, 29, 38
Մամեստիա, Մամուեստիա քաղ. 121, 122
Մամիկոն Մամիկոնեան 23 տ. Մանուէլ Մամիկոնեան:
Մամիկոնեանք, Մամիկոնեան ազգ 272, 365
Մամիկոնեան Մարզպան 365 տ. Մարզպան Մամիկոնեան:
Մամքան կին Հասան Ջալալի 270
Մայմուն, *Մայուն 107
Մայրագոմեցի, Մայրավանեցի 55
Մանազկերտ ք. 23, 69, 104
Մանանիհր Գրիգոր, *Մանանիրհ Գրիգոր 41
Մանգնոս եպիս. 41
Մանգնոս մարզպան 36
Մանգու ղան, Մանկու ղան 356—357, 359, 361, 364, 367—370, 372—373, 375, 377, 378, 394
Մանդակունի Յովհան կթ. Հայոց տ. Յովհաննէս Ա կաթ. 35
Մանեայ այրք 37
«Մանեայ աւետարանի մեկնութիւն» տ. «Մեկնութիւն աւետարանի Մանեայ»:
Մանէ 51
Մանիլ տ. Մանուէլ կայսր:
«Մանկութիւն տեառն» 51
Մանկւոն *Մանկոն կայսր տ. Մարկիանոս 65
Մանուէլ Ա կայսր 121, 149, 150
Մանուէլ Մամիկոնեան 23
«Մաշտոց» գիրք 81
Մաշտոց կթ. Հայոց 81, 87
Մասեաց ոտն 150
Մատթէ Ա կթ. Աղուանից 194
Մատթէոս Երէց Ուռհայեցի (պատմագիր) 8
Մատթէոս Ա. կթ. Աղուանից տ. Մատթէ:
Մատթէոս Բ. կթ. Աղուանից 197
«Մատթէոսի աւետարան» 120
«Մատթէոսի մեկնութիւն» Ներսիսի Շնորհալւոյ 120
Մար տ. Օմար
Մարանդ ք. 185
Մարաշ ք. 83
Մարաց աշխարհ 59
Մարզպան Մամիկոնեան 365
Մարի սբ. ք. 260
Մարիամ (կոյս) 123—124, 131, 132, 332, 334
Մարկիանոս կայսր 35, 36
Մարկոս Ա կթ. Աղուանից 199
Մարկոս Բ. կթ. Աղուանից 199
Մարկոս մետրապոլիտ Կեսարու 100, 102
Մարկոս վարդապետ, աշակ. Վանականի 245, 359
Մարկոսի աթոռ 97
Մարմաշէն, *Մարմարաշէն վ. 88
Մարութա եպիս. 387
Մարտիրոս վարդ. առաջնորդ Գետկայ 219 221, 223
Մարտիրոսաց քաղաք, որ կոչի Մուֆարղին 384, 385
Մարք տ. Մարաց աշխարհ 59
Մաւիէ զօրավար 58, 64, 65
Մաքենացոց, Մաքենացւոց վանք 75, 197
Մաքսիմիանոս կայսր 195, 347
Մեժէժ, Մժէժ Գնունի մարզպան 40, 43
Մելիք Աշրափ 151, 165, 191, 228, 292
Մելիք-շահ Ա. սուլտան 84, 105
Մելիքշահ Բ. սուլտան 106 տ. Խզըլ:
Մելիք Քէմլ (*Քելմ, *Քելիմ) սուլտան 151, 165, 191, 228
Մելտինէ, Մելիտինէ, Մելիտինի ք. 158, 218
Մեծ Հայք 365 տ. Հայաստան:
«Մեկնութիւն աղօթիցն Յովհաննու աւետարանին» 111
«Մեկնութիւն աւետարանին Մանեայ» 51
«Մեկնութիւն առակացն Սողոմոնի» 111
«Մեկնութիւն աւետարանին» Յովհաննու Ոսկեբերանի 139
«Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկասու» 112
«Մեկնութիւն եօթանեցունց թղթոցն կաթողիկեայց» 112
«Մեկնութիւն պատարագամատուցին» 111
«Մեկնութիւն սաղմոսացն Դաւթի» 111
«Մեկնութիւն Տեսլեանն Յովհաննու» 111
Մեղան որդի Ղուլի, իշխ. թաթար 395
Մեղրիկ Գէորգ տ. Գէորգ Մեղրիկ:
Մեսրոպ, *Մեսրովպ (*Մեսրովբ) իմա՛ Մաշտոց 25, 26, 28, 30—32, 34, 113, 193, 195, 252
Մերհաւան թագ. Աղուանից 193
Մերտինայ քաղաք 150, 388

Մէլիք Աշրափ տ. Մելիք Աշրափ:
Մէլիք-շահ տ. Մելիք-շահ:
Մէլիք Քէմլ տ. Մելիք Քէմլ:
Մէհմէտ մարզ. տ. Մահմետ:
Մըրմն տ. Մրմըն:
Մժէժ տ. Մեժէժ Գնունի մարզպան:
Միանա ք. 369
Միափոր գաւ. վանք 182, 201, 278, 290
Միխայէլ կայսր տ. Միքայէլ կայսր:
Միհրդատ, Միրդատ պարս. զօրավար 59
Մինաս եպիս. 170, 173
Միջագետք 151, 191, 292, 360, 385, 337
Միջնաշէն 211
Միրհաւան տ. Մերհաւան:
Միքայէլ (Միխայէլ) Ա. կայսր 76
Միքայէլ (Միխայէլ) Բ. կայսր 80
Միքայէլ (Միխայէլ) Գ. կայսր 30
Միքայէլ (Միխայէլ) Դ. կայսր 104
Միքայէլ (Միխայէլ) Է. կայսր 105
Միքայէլ կթ. Աղուանից 197
Մլհետք տ. Մուղնեղք:
Մխիթար առաջնորդ Գետկայ 223
Մխիթար Գոշ 164, 167, 171, 173—175, 208—209, 215, 219, 220
Մխիթար հիւսն 222
Մխիթար վարդապետ 366, 370
Մծբին ք. 292
Մծխիթայ 289
Մկդէմ որդի Հասանայ 384
Մկդէմ որդի Վասակայ 205, 384
Մկրտիչ եպիս. Անբերդոյ 310
Մկրտիչ որդի Մարաւանին 363
Մոզն գաւ. 74
Մոլար-նուին 241, 242, 244, 252
Մոնոմախ տ. Կոստանդին Ժ. կայսր:
Մովսէս եպիս. Բագրևանդայ 38
Մովսէս Խորենացի (պատմագիր) 6, 28, 33, 331
Մովսէս Կաղանկատուացի, *Կաղականդացի ևն (պատմագիր) 7, 194
Մովսէս մարգարէ 4, 57, 97, 127, 339, 340, 345, 353, 354
Մովսէս կթ. Հայոց 41, 42, 44
Մովսէս Ա. կթ. Աղուանից 194
Մովսէս Բ. կթ. Աղուանից 197
Մովսէս Գ. կթ. Աղուանից 198, 199
Մովսէս վարդապետ 72
Մովսէս եպիս. Յուրտաւայ 15
Մովսէս Քերթողահայր տ. Մովսէս Խորենացի:
Մուղնեղք 227, 264, 275, 269, 376
Մուղայ թաթար 233
Մուղան դաշտ 230, 234, 241, 280, 281, 239 374, 396
Մուղրի 351
Մուշեղ Մամիկոնեան 72
Մուշեղ սպարապետ Հայոց 59
Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնեան 23
Մուշէ աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Մուշէ կթ. Հայոց 37, 38
Մուսդասար, Մուսթասար խալիֆայ 379, 381
Մուսէ ամիրապետ 77
Մուֆարղին ք. 385 տ. նաև Մարտիրոսաց քաղաք:
Մսըր 388
Մսրայ սուլտան 388
Մրեն 72
Մրենոյ կաթողիկէ 53
Մրմըն 369
Մրվան Ա.. ամիրապետ 65
Մրվան Բ. ամիրապետ 66, 71
Մօրիկ կայսր 46—50, 52

Յազ 58
Յազկերտ Բ. որդի Վռամայ թագ. Պարսից 34, 193
Յազկերտ Գ. թագ. Պարսից 54, 58
Յալայիա տ. Ալայիա:
Յակոբայ վանք յԵրուսաղէմ 11, 349, 350
Յակոբ հայրապետ Մծբնայ 120
Յակոբ եպիս. Կարուց 310
Յակոբ եպիս. Սիւնեաց 85, 86
Յակոբ վարդապետ 365, 370
Յակոբոս երէց 167
Յակոբոս վկայ տ. Յակովիկ վկայ:
Յակոբոս Տեառնեղբայր 54, 69, 192
Յակովիկ (վկայ) 391
«Յայտարարութիւն ուղղափառութեան ճառատոյ ընդդէմ ամենայն ներձուածողաց» 221
Յարութեան եկեղեցի յԵրուսաղէմ 11
Յաւչագան թագ. Աղուանից 193 տ. Վաչագան թագ. Աղուանից:
Յեսու 345, 346
Յեսուանց վանք 157
Յիսէ որդի Շեխայ 82
Յոբ 29, 72, 215, 345
Յոհան յԱրաքիոյ Տօմարագէտ 42
Յոյնք, Աշխարհ Յունաց 23, 44, 213
Յովար կթ. Հայոց 75
Յովասափ առաջնորդ Գետկայ 223
Յովբիանոս (*Ողբիանոս) կայսր 20
Յովել զօրավար 58
Յովհան աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս Արմանեցի 223
Յովհաննէս արքեպ. Աղուանից 278
Յովհաննէս Աւետարանիչ 79, 111, 139, 141, 330, 332, 366
Յովհաննէս Գառնեցի 348, 349, 351, 353, 355
Յովհաննէս յաշակերտացն Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս եպիս. Կարուց 172, 174

Յովհաննէս Ա. եպիս. Հաղբատայ, ազգական իշխ. Խաչենոյ 98, 173, 174, 216
Յովհաննես Բ. եպիս. Հաղբատայ, քուերորդի իշխ. Զաքարէի և Իւանէի 99
Յովհաննէս Գ. եպիս. Հաղբատայ, որդի Աղսար-թանայ 99
Յովհաննէս-Լեշքարիս կայսր 318, 365
Յովհաննէս Ա. կթ. Հայոց (Մանդակունի) 35, 36
Յովհաննէս Բ. կթ. Հայոց 41
Յովհաննէս Գաբեղեան կթ. Հայոց 51, 53
Յովհաննէս Գ. կթ. Հայոց (Օձնեցի) 67
Յովհաննէս Դ. կթ. Հայոց (Ովայեցի) 77
Յովհաննէս Ե. կթ. Հայոց (Դրասխանակերտցի—պատմագիր) 81
Յովհաննէս Զ. կթ. Հայոց 148, 149, 157, 168, 170, 187, 190, 287
Յովհաննէս Ա կթ. Աղուանից 182, 195
Յովհաննէս Բ. կթ. Աղուանից 195
Յովհաննէս Գ. կթ. Աղուանից 198
Յովհաննէս Դ. կթ. Աղուանից 199
Յովհաննէս Ե. կթ. Աղուանից 201
Յովհաննէս վարդ. Մայրագոմեցի տ. Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի:
Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի 54—56
Յովհաննէս Մկրտիչ 40, 126, 194, 339, 346, 351
Յովհաննէս Ոսկեբերան 24, 31, 112, 139, 331, 340
Յովհաննէս պատրիարք Յունաց 46
Յովհաննէս Սմբատ թագ., որդի Գագկայ Շահն-շահի 89, 91
Յովհաննէս որդի Ումեկի 363
Յովհաննէս վարդ. վանահայր Սանահնի 171
Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ 84, 113, 116
Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդ. 207, 208
Յովհաննէս Տուեցի եպիս. 153, 310, 348
Յովհաննէս Տօմարագետ տ. Յոհան յԱրա-քիոյ:
«Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւն» 79
Յովհաննու Կարապետի եկեղեցի 212
Յովհաննու վանք 310
Յովհան կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ 23 տ. Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց:
Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց 34, 35
Յովսէփ Բ. կթ. Հայոց 75, 77
Յովսէփ Ա. կթ. Աղուանից 90, 98, 197
Յովսէփ Բ. կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ Գ. կթ. Աղուանից 199
Յովսէփ եպ. ի կողմանս Անտիոքու 112, 157
Յովսէփ Խամայեւցի, եղբայր Սահակայ վկայի 76
Յովսէփ վր. առաջնորդ Թաղէի վանից 311, 328, 330
Յովսէփեանք 7
Յովսէփ ճանապետ 345
Յորդանան գետ 126, 131, 151, 351, 353
Յուդայ 304, 322
Յուդայ Յակոբեան առաք. 192
Յուլիանեանք, Յուլեանիտք 69
Յուլիանոս Ուրացող 18, 36, 146
Յունան կթ. Աղուանից տ. Յովնան կթ. Աղուա-նից:
Յունան մարգարէ 336
*Յուշագան թգ. Աղուան. տ. Վաչագան թգ. Աղ.:
Յուսիկ որդի Վրթանիսի, կթ. Հայոց 17—19, 194
Յուսիկ հայր Ստեփանոսի 183
Յուստի եղբայր Ափշինի 81, 82
Յուսուփ կմ *Ուսուփ յազգէ Սալահադինի 387
Յուստինիանոս Ա. (Յուստիանոս) 38, 40, 43, 46, 212, 213
Յուստի(նի)անոս Բ. 65
Յուստինոս Ա. 37, 38
Յուստինոս Բ. 46
Յօժար-որդին 327

Նախճաւան, *Նախչաւան, *Նախիջաւան, *Նախ-ջուան 65, 76, 186, 226, 276
Նայիման ազգ 389
Նայիման աշխարհ 367
Նայնգաս ազգ 377
Նանա դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի 152
Նահան սարկաւագ ասորի 79
*Նանգաս աշխարհ տ. Նայնգաս աշխարհ:
Նարեկացի Գրիգոր տ. Գրիգոր Նարեկացի 119
Նարկիսոս եպիս. Երուսաղէմի 77
Նենգրանայ պատերազմ 394
Նեոն 22, 33, 149, 321
Նեստոր 51, 133, 141
Նեստորեան ազգ 9, 22, 231, 288
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
«Ներբողեան Շողակաթին» 113
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
Ներսէս եպ. Լամբրոնացի 111, 157
Ներսէհ Կամսարական 65
Ներսէս Սհանշեցի վարդ. 110 տ. Ներսէս Շնոր-հալի:
Ներսէս Ա. կթ. Հայոց 9, 19, 22, 24, 113, 231
Ներսէս Բ. կթ. Հայոց 38, 40
Ներսէս Գ. կթ. Հայոց (Շինող) 60, 62, 88
Ներսէս Դ. կթ. Հայոց (Շնորհալի) 108, 111, 118, 121, 147, 329
Ներսէս Ա. (Բակուր) կթ. Աղուանից 196, 197, 201
Ներսէս Բ. կթ. Աղուանից 201, 270, 278, 299, 310, 348, 359, 392
Ներսէս Շիրակացի 63, 65
Ներսէս վրդ. առաջնորդ Կեչառուաց 176
Նիկիայ (Նիկիոյ) ժողով 13, 43, 339
Նիկիփոր Ա. կայսր 76

Նիկիփոր Բ. կայսր 85
Նիկոմիդիա ք. 195
Նինուէացիք 145
«Նշան սբ.» 251
Նոյ նահապետ 345
Նոյ միայնակեաց 74
Նոր-բերդ 153, 243
Նոր Գետիկ 211, 212, 219,

Շաթ խազիր որդի Ջեբու խաքանայ 195
Շաբառ, Շաբար ք. 195
*Շալայ տ. Լաշա թագ. Վրաց:
Շալուէ իշխ. վրաց 225
Շալուէ որդի Սարգսի, եղբայր Իւանէի 163
Շակմոնիա (կուռք) 371, 397
Շահակ կթ. Հայոց 23
Շահի Արմէն 164
Շահնշահ տ. Սմբատ Բ. Բագրատունի:
Շահնշահ որդի Զաքարէի 99, 187, 238, 253, 254, 258, 260, 263, 265, 280, 284, 289, 293, 330, 390, 393
Շամ (խալիֆայ), Շամ-Հէշմ 66 տ. Հէշմ:
Շամախի ք. 195
Շամբին աշխարհ, երկիր 293
Շամիրամ 238
Շամշոյլտէ ք. 254
Շամքոր ք. 153, 163, 195, 202, 241, 242, 243
Շապորան, Շապօրան ք. 195
Շապուհ Բ. թագ. Պարսից 16, 17, 19, 20, 22, 24, 146
Շապուհ Բագրատունի (պատմագիր) 7, 79
«Շարական սբ. Վարդանանց» 119
Շաքի ք. 195
Շաքւոյ տէր 198
Շեխ 82
Շէրբարոք (Շէր(բ)պարըք) որդի Սադունի, թոռն Քրդի 209, 286
Շիրակ գաւ. 62, 84, 85, 174
Շիրակաւան 77 տ. Երազգաւոր:
Շիրուան ք. 195
Շմուէլ կմ *Շանվէլ 33
Շնորհաւոր (Շնորհաւեր) որդի Սարաւանին 363
*Շորաձոր տ. Ջորաձոր 204
Շուփհաղիշոյ կթ. Աղուանից 194

Ոգիա 115
*Ոլորուտ գիւղ 243 տ. նաև Լորուտ:
*Ողբիանոս տ. Յովբիանոս:
«Ողբք ի վերայ բնութեան» Մ. Գոշի 221
Ոմն կարող. ի Վասպուրական ի կղզւոյն Աղթամար 100
Ոնորիոս կայսր 24
Ոստան 75
Ովայից գիւղ 77
Ովկիանոս 149, 375

Ովսէէ 340
Որ գ. 367
«Որդւոյն Որոտման օրհնութիւն» 119
Որմիզդ թագ. Պարսից 50
Որոտման որդիք 346
Ուխտանէս կթ. Աղուանից 195
Ուխտանէս եպիս. պատմագիր 7, 46
Ուխտիք 393
*Ուձուն գիւղ տ. Օձուն:
Ումեկ վանառական 363
*Ուրելանչ տ. Ուռելանչ 217
Ուռնայ ք. 7, 292, 387
Ուռնայր թագ. Աղուանից 193
Ուսուռ-նուին 291
Ուսուֆ Սալահատին տ. Սալահադին:
*Ուրելանչ տ. Ուռելանչ 217
*Ուրոսոյ ղան, Ուրուսոյ ղան 368

Չաղատայ 232, 253, 264, 275, 320, 385, 394
Չանգըզ ղան, Չանկզ ղան 232, 272, 374, 394
Չարաբերդ 359
Չարեք բերդ 178, 182, 243
Չարմաղուն-նուին, Չարմաղու, Չարմաղան, Չարմուղան 233, 234, 256, 258, 265, 275, 279, 285, 290, 314, 391, 396
Չարմա-նուին տ. Չարմաղուն:
Չման-կատուկ քղք. 282
*Չոլայ աշխարհ 199
Չորրորդ Հայք 15
Չուշու ղան 251

Պաղակծիակ վանք 89
Պաղեստին 52, 58, 82, 151
Պաղտատ տ. Բաղդատ:
Պաղտոյն Ա. 107
Պանտ կթ. Աղուանից 194
Պանտալէիմոն, *Պանտալեոն բժիշկ 194
Պանրուտայ, Պանրուտէք 36, 37
Պապ թագ. Հայոց 22, 23
Պապ որդի Յուսկան 19
Պապաք որդի Հասան-Պռօշի 384
Պապաք որդի Վասակայ 205, 384
*Պապշէր տ. Շէրբարոք:
Պասրա ք. տ. Բասրա ք.
«Պատմութիւն Գրիգորի Պապուն Հռովմայ» 111
«Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան» 7
Պարթևք, Պարթևաց աշխարհ 59
Պարսկաստան, Պարսք կամ Պարսից աշխարհ 49, 52, 58, 59, 104, 146, 163, 193, 234, 357, 359, 360, 361
Պարսումայ վանք 158
Պարտաւ ք. 194—196, 198, 202
Պեշպալեխ ք. 367
Պետրոս առաքեալ 11, 95, 117, 150, 156, 330, 346, 353

Պետրոս Գետադարձ կթ. Հայոց 89—94, 108, 149
Պետրոս եպս. 46
Պետրոս կթ. Աղուանից 199
«Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւն» 119
Պերոզ թագ. Պարսից 35—37
Պերպալեխ ք. 367
Պէրքանթ ք. 368
Պլատոն, Պղատոն 342
Պղնձահանք 222, 238, 321
Պոնտոս ծով 375
Պորփիւր 29
Պռօշ 380, 384, 385 տ. Հասան Պռօշ:
Պստան 369
Պտղոմէոս 346
Պատօստատոր, *Պոտօտատոր կին 121
Պօղոս առաքեալ 11, 95, 156, 330, 339, 340, 346, 353
«Պօղոսի տեսիլ» (գիրք) 51
Պօղոս քահանա եղբօրորդի Վահանկանի 248, 343

Ջաբու խաքան տ. Ջեբու խաքան:
Ջալալ որդի Վախթանկայ, եղբայր Զաքարէի և Իւանէի 267, 268, 284
Ջալալադին սուլտ. Խորեզմեցի 182, 222, 224, 228, 229, 230, 234, 244, 282
Ջալալ-Հասան տ. Հասան-Ջալալ:
Ջահանգիր 380 տ. Մուսքասար:
Ջամասպ 38
Ջափր ամիրապետ 78—80, 313, 383
Ջեբու խաքան Հոնաց 195
Ջենուն, *Ջնուն գետ 369, 374 տ. Ճենուն:
Ջիասմութ որդի Հուլաւուի 384
Ջոչ-Բուղա 365

Ռաբան կմ Ռպան Ասորի 276, 277, 290
Ռաժիկ Գրիգոր տ. Մանանիհի:
Ռէ ք. 234, 369
Ռըստակէս վարդ. Լաստիվերտցի տ. Արիստակէս Լաստիվերտցի:
Ռոմանոս Ա. կայսր 84, 85
Ռոմանոս Բ. կայսր 85
Ռոմանոս Գ. կայսր 104
Ռուբէն Ա. (հիմնադր. Ռուբ. իշխ.) 109, 154
Ռուբէն Բ. որդի Ստեփանեայ 110, 154
Ռուբինեանք 83
Ռուզուդան թագուհի Վրաց, դուստր Թամարին 238, 254, 266, 288, 289, 292, 315, 316
Ռուզուքան, դուստր Հասան Ջալալի 391
Ռուզք 289
Ռոդաստան 269

Սաբաղա Բահատուր, *Սաբատա Բահադուր 204
Սագաստան աշխարհ 50
Սադեղ աղա, եղբայր էլիհնա խաթունին 291
*Սադոն, Սադուն որդի Շէր-Բարոքին 386
Սադուն որդի Քրդի 209, 215, 386
Սալահադին, *Սալահատին 150, 165, 212, 387
Սալահադնեանք, *Սալահատնեանք 151
Սալչուքիք (Սէլչիւկք) 369
Սալչուկ (Սալչուք) կմ *Սարչուկ 84
Սահակ աշակերտ Մեսրոպայ 28
Սահակ նահապետ տ. Իսահակ:
Սահակ (Պարթև) Ա. կթ. Հայոց 6, 7, 24, 25, 28, 30—34, 53, 113, 328
Սահակ Բ. կթ. Հայոց 38
Սահակ Գ. կթ. Հայոց 63, 64
Սահակ Բագրատունի 28
Սահակ եպիս. Կարնոյ 200
Սահակ եպիս. Ռշտունեաց 34
Սահակ Ա. կթ. Աղուանից 194
Սահակ Բ. կթ. Աղուանից 198
Սահակ Իսմայելացի (վկայ) 76
Սահառունի տ. Դաւիթ Սահառունի:
Սահմանախաչ 197
«Սաղմոս Դաւիթ» 120
Սաղմոսայ վանք 310
Սամառա, *Սամարա ք. 78
Սամարղանդ ք. 369
Սամուէլ մարգարէ 345
Սամուէլ կթ. Հայոց 37
Սամուէլ Անեցի պատմագիր 7, 84
Սամուէլ քահ. Անւոյ տ. Սամուէլ Անեցի:
Սամուէլ կթ. Աղուանից 198
Սամուէլ Մամիկոնեան (վկայ) 72
Սանահին վ. 85, 90, 98, 99, 106, 171, 186, 310
Սանատրուկ վերակացու կողմանց Աղուանից 16
Սասանեանք, Սասանական 58
Սասուն երկիր 386
Սասունք 78, 386
Սաստրաստէս տ. Սատոյ:
Սատոյ 193
Սարախս, Սարասխ 369
Սարավան, Սարաւան 363
Սարգիս Ա. կթ. Հայոց 88, 89
Սարգիս եպիս. (աթոռակալ) Անւոյ 172, 310
Սարգիս եպիս. Գարդմանայ 348
Սարգիս եպիս. Եզնկայի 399
Սարգիս եպիս. Կարնոյ 293, 310
Սարգիս եպիս. Հաղբատայ 98
Սարգիս Միայնակեաց ի Սևանայ 172
Սարգիս վարդ. ի վանքն Քարաշիբառ 112
Սարգիս ոմն 144
Սարգիս սբ. 145, 146
«Սարգիս սբ.» (խաչ, սբ. Նշան) 251, 252
«Սարգիս սբ եկեղ.» 89
«Սարգիս սբ վկայարան» 60
Սարգիս աղանդաւոր 55

Սարգիծ Բխիրայ տ. Սերգիս Բխիրայ:
Սարգիս Վեստ 89
Սարգիս որդի Վահրամայ որդւոյ Զաքարիայ 152, 162
Սարգիս Իւանեան տ. Աւագ:
Սարգիս Աւագ տ. Աւագ Սարգիս:
Սարգիս իշխ. Գետկայ 210
Սարգիս իշխան եղբայր միւս իշխան Զաքարէի 163
Սարգիս հայր Շալուէի և Իւանէի 163
Սարգիս իշխ. Ուխտեաց 393
Սարգիս Մամիկոնեան 272
Սարգիս որդի Շահնշահի 393
Սարքախ, Սարդախ, *Սարտախ, *Սարդաք, *Սարտաք, 356, 358, 366, 369, 372—375
Սարիփով, Սարիփուլ 369
Սարկաւագ վարդ. առաջնորդ վանիցն Գետկայ, աշակերտ Մխիթ. Գոշի 209
Սարկաւագ վարդ. տ. Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ:
Սարկաւագ քորեպիս. Աղուանից 179
Սաւրան 369
Սաւրի տ. Սաւրան:
Սեաւ Լեառն 208
Սեբաստիա ք. 93, 95, 108, 148, 149, 158, 283, 375
Սեբերիանոս Եմեսու եպիս. 331
«Սեբիոս» գիրք 51
Սեբիանոս եպիս. Եմեսու տ. Սեբերիանոս Եմեսու եպիս.:
Սեբիոս եպիս. պատմագիր 7
Սեբ (նահապետ) 345
Սելեւկիա ք. 109, 189
Սեղբեստրոս պապ 5, 11, 12, 118
Սերգիս Բխիրայ 56
Սևան 65, 81, 87, 172
Սևաստ տ. Սեբաստիա:
Սիմ լեառն 71
Սիմէոն Ասորի 276 տ. Ռաբան:
Սիմէոն Ա. կթ. Աղուանից 197
Սիմէոն Բ. կթ. Աղուանից 198
Սիմէոն Սիւնական կմ Սիւնակեաց 37
Սիմոն կախարդ 304
Սին, Սինայ անապատ 56, 353
Սիոն կթ. Հայոց 71
Սիոն (վերին) 302
Սիս ք. 109, 169, 188, 330, 364, 376
Սիսիան գաւ. 370
Սիրաման զօրագլուխ որդի Չարմաղունի 396
Սիր Առանայ 187
Սիւնեաց աշխարհ տ. Սիւնիք:
Սիւնեաց բերդ 86
Սիւնեաց տիկին 86
Սիւնիք 74, 85, 86, 87, 163
Սկեռայ վանք 111, 366
Սկիւթականք, Սկիւթացիք 83, 91, 106, 107, 108
Սղնախ 369
Սմբատ ասպետ հակահառ 73
Սմբատ Բագրատունի մարզպան Վրկան աշխարհի 50, 51
Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան 65
Սմբատ որդի Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ Աբլաբասն կոչէր 77
Սմբատ Ա. թագ. Բագրատունի 81, 82, 84
Սմբատ Բ. թագ. Բագրատունի, որդի Աշոտայ Շահնշահ 88, 89
Սմբատ Գ. թագ. Բագրատունի տ. Յովհաննէս թագ. Բագրատունի:
Սմբատ սպարապետ Հայոց 78, 79
Սմբատ եղբայր Հեթմոյ Ա. թագ. որդի Կոստանդնի 190, 278, 317, 318, 364
Սմբատ հայր Աբասայ 84
Սմբատ Մագիստրոս 89
*Սմբրղանդ տ. Սամարղանդ:
Սնդախ 369
Սոկրատէս պատմագիր յունաց 5, 331
Սողոմոն, Սողովմոն իմաստուն 27, 111, 145, 346
Սողոմոն Ա. կթ. Աղուանից 197—198
Սողոմոն Բ. կթ. Աղուանից 198
Սողոմոն կթ. Հայոց 75
Սողոմոն հայր Մաքենացւոց 197
Սոնէք տ. Սուանէք:
Սոսթենէս վարդ. աշակ. Վանականի վարդապետի 245
Սուանէք 289, 315, 317, 389
Սուլէման ամիրապետ 65, 66
Սուղուլղան ք. 368
Սուհէն ծիհր-Վշնասպ 53
Սուտքօյն (*Սուդօյն, *Սուտկօյն, *Սիւտկէօյ 368
Սուրացւոց աշխարհ 109
«Սուրբ խաչ» 120
Սուրբ Մարի (Սուրմառի) ք. 260 տ. նաև Մարի սբ. ք.:
Սուրհան տ. Դաւիթ Սուրհան:
Սուրմակ երէց 33
Սոփար 82
Սպահան քաղ. 180, 234, տ. Ասպահան:
Սպանիա 360
Սպրամ իշխանուհի 196
Ստեփանէ իշխ. եղբ. Թորոսի, որդի Լևոն Ա. 109, 110, 154
Ստեփաննոս տ. Զոմզոմայ:
Ստեփանոս կթ. Աղուանից տ. Ստեփանոս Գ. կթ Աղուանից:
Ստեփանոս Ա կթ. Աղուանից 199
Ստեփանոս Բ. կթ. Աղուանից 199
Ստեփանոս Գ. կթ. Աղուանից 179 181, 201, 209, 392

Ստեփանոս Ա. կբ. Հայոց *75*
Ստեփանոս Բ. կբ. Հայոց *85*
Ստեփանոս Գ. կբ. Հայոց *87*
Ստեփանոս Ասողիկ *(պատմագիր) 7*
Ստեփանոս դրանէրեց *72*
Ստեփանոս եպիս. Սիւնաց *28*
Ստեփանոս եպիս. (ճուիրակ) *366*
Ստեփանոս Կոն իշխան *79*
Ստեփանոս Մեծն եպիս. Սիւնեաց *29, 72, 73, 74, 331*
Ստեփանոս որդի Յուսկան *183*
Ստեփանոս որդի Ումեկի *363*
Սօլան, այր Թամարին *186*
Սօրան *տ.* Սուրան:
Սօրան, Սօրար *գետ (Սիհուն կմ* Սիր-Դարեայ, Եաքսարտա) *369*
Սօրի *369*

Վախթանկ խաչենեցի *տ.* սորև:
Վախթանկ իշխ. տէր Հաթերքոյ *209, 215*
Վախթանկ Տանկիկն, Տօնկիկն *268*
Վահան Գողթնացի *66*
Վահան (Վահանիկ) կթ. Հայոց *87*
Վահան Մամիկոնեան, որդի Հմայեկի *37, 40*
Վահրամ իշխ. Պահլաւունի *88*
Վահրամ իշխան, ճայր Աղբուղայի (*Սաղպուղայի, *Աղպուղայի) տ. Վահրամ որդի Զաքարեայի:
Վահրամ ճայր Զաքարեայի *153*
Վահրամ որդի Զաքարեայի, ճայր Աղբուղին *152, 162, 163, 238, 242, 243, 246, 263, 280, 284, 288, 289*
Վահրամ (Գրիգոր Վկայասէր) *տ.* Գրիգոր Վկայասէր:
Վաղարշ եղբ. Պերոզի, թգ. Պարսից *37, 38*
Վաղարշակ որդի Պապայ *թգ.* Հայոց *23*
Վաղարշակ Պարթև *193*
Վաղէն *տ.* Եսվաղեն:
Վաղէս կայսր *20, 21*
Վայոց Ձոր, Վայոյ ձոր *74, 163*
Վանական եպիս. Բջնոյ *310*
Վանական Յովհաննէս վարդ. Տաւուշեցի *178, 218, 243, 270, 310, 326, 330, 338, 344*
Վանական պատմագիր *տ.* Վանական Յովհ. վարդ. Տաւուշեցի:
Վանանդ գաւ. *93*
Վաշխէ *գ. 223*
Վաչագան Ա. թգ. *Աղուանից 193*
Վաչագան Բ. թգ. Աղուանից *193, 194*
Վաչէ Ա. թագ. Աղուանից *193*
Վաչէ Բ. թագ. Աղուանից *193*
Վաչէ որդի Քրդի *365*
Վասակ Բագրատունի *153*
Վասակ որդի Հաղբակայ *205, 384*
Վասակ եղբ. Վախթանկայ խաչենեցւոյ *215*
Վասակ ճայր Հասանայ Պռօշի *384*
Վասակ Պահլաւունի մարտիրոս *95*
Վասակ որդի Հասանայ Պռօշի *384*
Վասակ Սիւնի *34*
Վասիլ Ա կայսր Բիւզանդիոյ *14, 80, 84*
Վասիլ Բ. կայսր Բիւզանդիոյ *89, 104*
Վասպուրական *65, 87, 183*
Վասպուրակէս *տ.* Ասպուրակէս:
Վատնեան (*Վատնիանեան *կմ* *Վատնայ) դաշտ *17, 194*
Վարազդատ թգ. Հայոց *23*
Վարդ Մամիկոնեան, եղբ. Վահանայ *40*
Վարդան վարդ. Յօժար որդի *327 տ. սորև*
Վարդան վարդ. (պատմագիր) *294, 298, 299, 310, 311, 327, 330, 349*
Վարդան վարդ. ի Հաղբատայ *171*
Վարդան Մամիկոնեան Մեծն *6, 31, 34*
Վարդանանք *29, 167, 193*
Վարդանակերտ *աւան 65*
«Վարդավառին» զանձ *119*
Վարդենիս *գ. 365, 370*
Վարոս եղբայր Թաքլոյ *36*
Վենմիերշապուհ մարզպան *33*
Վեստ Սարգիս *տ.* Սարգիս Վեստ:
Վիրապ տեղի Գրիգորի *61*
Վիրոյ կթ. Աղուանից *54, 195*
Վիրք, Վրաստան, աշխարհ Վրաց, կողմն Վրաց *30, 87, 99, 165, 182, 195, 201, 204, 237, 265, 314, 315, 318, 319, 320, 362, 374, 393*
Վլիք *ամիրապետ 65, 66*
Վղոն, Վղովն *տ.* Ճիճր-Վղովն:
Վռամ Բ. (=Ե) *32, 34*
Վռամշապուհ թագ. Հայոց *25, 30*
Վրախճա նախարար (=Վահրին) *25*
Վրաստան *տ. նաև* Վիրք:
Վրթանէս եպիս. Բջնոյ *172, 181*
Վրթանէս որդի Գրիգորի կթ. Հայոց *15—17*
Վրթանէս վարդապետ *49*
Վրթանէս Քերթող *45*
Վրկան աշխարհն *50*

Տանիկք և Տանկաստան *107, 108, 174, 186, 201—205, 214, 224, 226, 229, 230, 260, 351, 372, 376, 378, 384*
Տամղան, Տամղայն *369*
Տանձուտ *գ. 211*
Տանձուտայ ձոր *210, 211*
Տանղրի, *Տանղրիլ *107, 110*
Տաշիր (*Արտաշիր) գաւ. *163*
Տարսոն Կիլիկեցւոց *15, 109, 157, 159*
Տարօն *18, 46, 60, 80, 165*
Տաւուշ բերդ *152, 153, 163, 218, 243, 244*
Տգրիաձով *գ. 216*
Տերունական *բ. 153, 163, 243*

«Տիաղեկ մանկութեան տեառն» տ. «Դիաքեկ» (գիրք) 51
Տիրեր կայսր 46, 47, 50
Տիգրիս գետ 79, 379, 382, 383
Տիմոթէոս Երէց 37
Տիրան թագ. Հայոց 17—19
Տլրուցու եպիս. 183
Տիւրիկէ ք. 284
Տղայ տ. Գրիգոր Տղայ:
Տոյիճք (բուրմք) 372, 397
Տունեցի տ. Յովհաննէս Տունեցի:
Տուրուն-նուին 275
*Տուկիծն տ. Դուկիծն:
Տուղրիլ բեկ, *Տուղլու-պեկ 84
Տուս (*Տուճս, *Տուտ) 369
Տուքար, Տուտնիար քաքար զորավար 374, 377, 395
Տուրքիկ վարդ. 171
Տրապիզոն ք. 94
Հրապօլիս ք. 150
Տրդատ, Տրդատիոս Գ. թագ. Հայոց 6, 11, 15, 16, 17, 113, 118, 145, 167, 193, 194, 348
Տրդատայ քաղք կմ Սարատոյք 81
Տրդատ Ա. կթ. Հայոց (յՕթմսոյ) 70
Տրդատ Բ. կթ. Հայոց (ի Դասնաւորից) 71
Տփխիս ք. 52, 202, 226, 254, 289, 290, 317, 319, 363, 389
Տօխուզ, Տօղուս խաքուն 382, 391, 398
Տօնղուս, Տօնղուզ, Տունղուս աղա 266
Տօնղրիլ (=Դանկրեա)
Տօրոս լեառն 268, 369

Ցուրտաւ կմ *Յրտաւ 45

Փախչուրի (Հարկ) 374
Փանլաւան որդի Կիւրիկէի 154
Փառաւանձեմ թագուհի Հայոց 20
Փառիսոսայ վանք 199
Փառներսեհ կթ. Հայոց 18
Փարաւոն 398
Փարչին 369
Փարպեցի տ. Ղազար Փարպեցի:
Փաւստոս Բիւզանդ (պատմագիր) 7
Փենենէս իմաստասէր, *Փենէճէս կմ *Փենէս ճրեայ 42, 213
Փենենէզ (քաղանայապետ) 345
Փիլարտոս 83
Փիլիկոս Վարդան 65
Փիլիպպոս բրինձ, այր Ջապելի 188
Փիլոթէոս, *Փիլիտոս 167
Փիլոնիոս 339
«Փոխման աստուածածնին» զանձ 119
Փոկաս կայսր Բիւզանդիոյ 50
*Փոստ, *Փօստոս, *Փեստոս եպիս. տ. Փոստոս եպիս.:
Փոստոս եպիս. 20
Փոտ պատրիարք Կ.-Պոլսոյ 80
Փուլան ք. 368

Քաղին գ. 72
Քաղկեդոն 35—38, 44, 45, 49, 54, 69, 84, 87, 89, 166, 196
Քամոց 369
Քայիֆանք 368
Քարաշիքաւ, Քարաշքաւ 112
Քարհերձ ք. 163
*Քէլմ, *Քէմլ տ. Մելիք Քէմլ:
Քիթքուռա 388, 389
Քիրման տ. Քրման աշխարհ:
Քոբայր վ. 171, 393
Քողին տ. Քաղին գաւ.:
Քուլլուկ ք. 368
Քուրդ իշխան 208—210, 215, 365, 370
Քուրդիկ, Քուրդոյ-Քուրթոյ իշխ. Սիւնեաց 74
Քուրդք 150, 162, 374, 377
Քրիստափոր Ա. կթ. Հայոց 38,
Քրիստափոր Բ. կթ. Հայոց 54
Քրման աշխարհ 361, 369
«Քրովնիկոն» Եւսեբիոսի 5

Օրման ամիրապետ 58, 60, 64
Օրմուս գ. 70'
Օձուն գ. 70, 393
Օձնեցի տ. Յովհան Օձնեցի:
Օձուն գ. 70, 393
Օմառ ամիրապետ 66
*Օմար 64 տ. Ամր:
Օշական գ. 46
Օշտա տ. Աշտա:
Օշին որդի Հեթմոյ Լամբրոնացւոյ 286
Օսլբք 289
Օրլէդ 347
«Օրինադրութիւն սբ. Բենեդիկտոսի» 111
Օրդան 226

Ֆռանկք (*Ֆռանզք կմ *Փռանկք, ազգն *Ֆռանկաց) 96, 107, 108, 117, 137, 150, 156, 158, 159, 189, 228, 229

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

էջ

1 Առաջաբան . . . Ե

ա. Կիրակոս Գանձակեցու կյանքը և գրական-հասարակական գործունեությունը . . . Ե

բ. Կիրակոս Գանձակեցու գրական ժառանգությունը և Հայոց պատմության հորինվածքի ու ամբողջականության հարցը . . . ԻԲ

գ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության աղբյուրները . . . Խ

դ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը որպես ԺԳ դարի մյուս պատմագիրների երկերի սկզբնաղբյուր . . . ԾԹ

ե. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության գրական-գեղարվեստական արժեքը . . . ԿԶ

զ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության պատմագիտական արժեքը . . . ՀԶ

2. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության տպագիրներն ու ձեռագրերը . . . ՂԲ

ա. Տպագիրներ . . . ՂԲ

բ. Ձեռագիրներ . . . ՂԴ

3. Կիրակոս Գանձակեցու ձեռագրերի ու գործածած տառանշանների համառոտ ցանկ . . . ՃԻԱ

4. Մատենագիտություն . . . ՃԻԲ

5. Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ· արարեալ Կիրակոսի վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ . . . 3

Ա. Համառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա . . . 10

Բ. Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ . . . 121

Գ. Վասն թագաւորութեանն Լևոնի, որ ի կողմանս Արևմտից . . . 154

Դ. Վասն իշխանացն, որ յԱրևելս Հայաստանեայց Զաքարէին և Իւանէի եղբօր նորին . . . 162

Ե. Վասն ժողովոյն, զոր արար Զաքարիա վասն խնդրոյ ինչ իրաց . . . 166

Զ. Վասն կաթողիկոսին Աղուանից գալոյ առ մեծ իշխանն՝ նեղեալ յայլազգեաց . . . 178

Է. Վասն վարդապետացն երևելեաց որք էին ի կողմանս Վասպուրականի . . . 183

Ը. Վասն մահուան Զաքարէի զօրավարի . . . 185

Թ. Վասն Լևոնի արքային և վախճանի նորա . . . 187

Ժ. Համառօտ հիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից, ընդ ներքոյս գրուցատրաբար . . . 192

ԺԱ. Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն և փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց . . . 201

ԺԲ. Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղև զօրացն . . . 204

ԺԳ. Վասն վարդապետին Մխիթարայ, թէ ուստի էր և կամ որպիսի ոք . . . 207

ԺԴ. Վասն շինութեան վանիցն Նորն Գետկայ . . . 211

ԺԵ Թէ ո՛յք էին, որք երևելիք յաշակերտսն նորա . . . 217

ԺԶ. Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ՝ որ Գոշն կոչի . . . 219

ԺԷ. Վասն որք յետ նորա կալան զառաջնորդութիւն վանիցն . . . 221

ԺԸ Վասն սուլտանին Ջալալադնին և կոտորելոյն զզօրսն վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուին . . . 224

ԺԹ. Վասն կորստեան սուլտանին Ջալալադնի և բառնալոյ նորա յերկրէ . . . 228

Ի. Թէ ո՛րպէս ել Թաթարն ապականել զաշխարհս ամենայն 231
ԻԱ. Վասն աւերման քաղաքին Գանձակայ 235
ԻԲ. Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի նոյն զօրացն 237
ԻԳ. Վասն առման քաղաքին Շամքորոյ 241
ԻԴ. Վասն գերութեան վարդապետին Վանականայ և որոց ընդ նմա 243
ԻԵ. Վասն աւերման քաղաքին Լոռոյ 255
ԻԶ. Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին 254
ԻԷ. Վասն քաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նորա 258
ԻԸ. Վասն աւերածին Կարուց 260
ԻԹ. Վասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ խաղանն յԱրևելս 262
Լ. Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ, և վասն բարեպաշտի իշխանին Ջալալին 267
ԼԱ. Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց 269
ԼԲ. Վասն ցուցման կերպարանաց Թաթարին բացայայտութիւն սակաւուք 271
ԼԳ. Վասն Ռաբանին Ասորւոյ 276
ԼԴ. Վասն աւերման Թէոդուպօլեայ 278
ԼԵ. Վասն պատերազմին որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ Թաթարն 281
ԼԶ. Վասն թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեցաւ 284
ԼԷ. Վասն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնին, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց 286
ԼԸ. Վասն թագաւորութեանն Դաւթի 288
ԼԹ. Վասն կոչելոյն ի մեծ դուռն զկաթողիկոսն Աղուանից զտէր Ներսէս 290
Խ. Վասն ասպատակելոյ նոցա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց 292
ԽԱ. Վասն կանոնական հրամանաց կաթողիկոսին Հայոց Կոստանդնի 293
ԽԲ. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական 295
ԽԳ. Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի 301
ԽԴ. Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն 312
ԽԵ. Վասն թագաւորաց Վրաց երթալոյ առ ղանն 314
ԽԶ. Վասն երթալոյ առ ղանն Սմբատայ զօրավարին Հայոց և որդւոյ Ղիաթադին սուլտանին 317
ԽԷ. Վասն կոտորածին զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց 318
ԽԸ. Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի 321
ԽԹ. Վասն դիւին՝ որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի 328
Ծ. Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, թէ ի հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ի հօրէ և յորդւոյ 329
ԾԱ. Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց 333
ԾԲ. Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին 338
ԾԳ. Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ 344
ԾԴ. Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ 348
ԾԵ. Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին 356
ԾԶ. Վասն մարախին որ եկեր զաշխարհս 359
ԾԷ. Վասն աշխարհագրին որ եղև հրամանաւ Մանգու ղանին 361
ԾԸ. Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու ղանն 364
ԾԹ. Վասն կոտորածին յերկրին Հոռոմոց 372
Կ. Վասն աւերածոյն Բաղդատայ 377
ԿԱ. Վասն աւերածին Մարտիրոսաց քաղաքին 584
ԿԲ. Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խորին Ասորւոց 387
ԿԳ. Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին 389
ԿԴ. Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի և որդւոյ նորա Զաքարէի 393
ԿԵ. Վասն մեծ պատերազմին որ եղև ընդ միմեանս Հուլաւուին և Բերքային . . . 394

6. Ժամանակագրական տախտակներ 401
7. Ցանկ անուանց 407

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
ԻԸ	7	ա. Գրական երկերը	չպետք է լինի
Հ	27	մետրոպոլիտ	մետրապոլիտ
ԾԴ	26	259_{19} 232_{11}	259_{19}
ԾԺԴ	11	№ 31	№ 32
ԾԺԸ	21	այդ	այդ
3	11	ու	որ
19	2	վրէժխնդրությունս	վրէժխնդրութիւն
19	4	դնա	գնա
22	10	դնա	գնա
22	15	սուրն	սուրբն
23	5	այս	ամս
26	8	զարի	զբարի
26	12—13	փափկանձայնս	փափկաձայնս
28	5	Վերածանող	Վերծանող
32	12	այթոռոյն	յաթոռոյն
33	6	Եւ նորա	Եւ յետ նորա
38	8	Յաուրս	Յաւուրս
39	10	այնմանէ	յայնմանէ
72	3	Քաղիանու	Քաղինու
83	13	և զօրութիւնս	ի զօրութիւնս
99	12	չեաւ	չեւ
122	11	պարագրերով	պարագրելով
152	13	Բալրինայ	Բաւրինայ
157	1	Եւ	«Եւ
157	4	պատուականաց	պատուականաց»
176	15	յաղաչելով	յաչաղելով
196	17	զուխտով	զուղտով
207	7	ցանակացաւ	ցանկացաւ
210	8	պարսաւագէտք	պարսաւադէտք
241	5	Սակայն	Սկսան
250	7	կամի	կամի»:
252	3	Գագխաչ	Գագ խաչ
253	15	մտանել քաղաքն	մտանել ի քաղաքն
261	17	սրոյ	ի սրոյ
286	3	զօր	զօր
291	15	հողոցն	հողոցն
309	10	զՏեառն եղբօր	զՏեառնեղբօր
314	4	երկիր	եկիր
316	9 ծան.	—	stՎ մահու
341	16	ձեզ	ձեզ»
342	14—15	իւրոյ»	իւրոյ
349	1	արհամարեալ	արհամարհեալ
395	10	որդւոյն	որդւոյն՝
401	4	կայսերներ	կայսրներ
404	2	Արքայ	Արքայք

Բացի նշված վրիպակներից՝

1. Մի շարք վերնագրերից հետո վերջակետ է դրված. պետք չէ:

2. Բնագրում փոփոխակի տպված են՝ Տուտհար-Տուքար, կամ՝ Ստեփաննոս-Ստեփանոս. պետք է մեկ 'Ն' լինի բացի Զոմզոմայի անունից՝ Ստեփաննոս (էջ 114₁₆₋₁₇):

3. Երկրորդ և երրորդ մասերի էջախորագրում տպված է Կիրակոս փխ Կիրակոսի:

Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ էՄ. Ա. ԳԻՎԱՋՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. Կ. ՋԱՔԱՐՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 24/II 1959 թ., ստորագրված է տպագրության 19/VIII 1961 թ. ՎՖ 00651, պատվեր 87, հրատ. 1883, ԽՀԽ 651, տիրաժ 5000, տպագր. 34,75 մամուլ, հրատ. 43,4 մամուլ, թուղթ $70 \times 108^{1}/_{16}$։ Գինը կազմով 2 ռ. 80 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24